ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG TAGJAI
BODROGI TIBOR, K. CSILLÉRY KLÁRA, DÖMÖTÖR TEKLA, GUNDA BÉLA
KRÍZA ILDIKÓ, MARTIN GYÖRGY, TÁLASI ISTVÁN

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG ELNÖKE
BALASSA IVÁN

SZERKESZTŐ
HOFER TAMÁS

XCIV. ÉVFOLYAM
1983

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

TARTALOM — TABLE OF CONTENTS

Tanulmányok — Articles

Banó István: Szövegváltozatok egy népdalgyűjteményben. Textual variations of folksongs ..... 36—50
Bereczky János: Kodály népdalfeldolgozásainak hitelessége. Die Authentizität von Kodálys Volksliedbearbeitungen ..... 558—563
K. Csilléry Klára: Folklorizmus, historizmus és továbbélés egy Kalocsa környéki falu népművészetében. Folklorismus, Historismus und Fortleben in der Volkskunst eines Dorfes der Kalocsa-Gegend ..... 353—382
Domokos Mária: „Néprajz és zenetörténet". „Volkskunde und Musikgeschichte" ..... 563—566
Sz. Farkas Márta: Kodály: Voyage en Hongrie ..... 534—547
Gráfik Imre: Az áru útja a szállítás forradalma előtt. The conveyance of goods before the revolution of transportation ..... **1— 35**
Hankóczi Gyula: A tekerőlant az Alföld középső részén. Die Drehleier in den zentralen Gebieten der Ungarischen Tiefebene ..... 383—412
Kríza Ildikó: Epikus énekköltészetünk a századfordulón. Hungarian epic folk poetry at the turn of the century ..... 207—215
Olsvai Imre: Kodály Zoltán és más népek zenéje. Zoltán Kodály und die Musik anderer Völker ..... 566—569
Paksa Katalin: Gyermekjátékok és jelesnapi szokásdalok Kodály kórusműveiben. Kinderspiele und Festbräuche in Kodálys Chorwerken ..... 554—558
Pócs Éva: Tér és idő a néphitben. Time and space in folk beliefs ..... 177—206
Rajeczky Benjamin: Kodály Zoltán és a Magyar Néprajzi Társaság. Zoltán Kodály und die Ungarische Ethnographische Gesellschaft ..... 530—533
Szalay Olga: Kodály a népdalgyűjtő. Kodály als Volksliedsammler ..... 548—554
Szalay Olga—Paksa Katalin—Bereczky János—Domokos Mária—Olsvai Imre: Kodály és a népzene — a zeneszerzői források feltárásának tükrében. Kodály und die Volksmusik — im Spiegel der erschlossenen Quellen des Komponisten ..... 548—572
Vargyas Lajos: Kodály a nemzeti géniusz. Kodály als nationaler Genius ... 521—529

Közlemények — Communications

L. Ács Anna: Két mesterségjelvényes XVIII. századi szék a Hansági Múzeum gyűjteményéből. Two chairs from the 18th century decorated with emblems of crafts ..... 414—422
Csoma Zsigmond: Késes metszőollók Magyarországon. Az eszközváltás hatása a tőkeművelés- és metszési módokra. Die Verbreitung der Messerrebscheren in Ungarn ..... 51— 66
Fél Edit—Hofer Tamás: Az alföldi szőrhímzések kérdéséhez. To the question of embroideries in wool on the Great Hungarian Plain ..... 72— 81
Fried István: A líraiság néhány problémája a szerb-horvát népköltészetben. Some problems of lyricism in Serbo-Croatian Folk poetry ..... 82— 88
Gábry György: A magyar hegedű. The Hungarian hegedű 'fiddle' ..... 588—593
Györffy István: Adatok Bagol András botfaragó munkásságához. Daten zur Tätigkeit des Schnitzers András Bagol ..... 423—431
Hentz Lajos: Mezőberényi szőrhímzések. Embroideries in wool in Mezőberény ..... 67— 71
Markmiller, Fritz: Egy Buda 1686-os ostroma során talált Mária-kép Alsó-Bajorországban. Ein im Jahre 1686 während der Belagerung von Buda gefundenes Marienbild in Niederbayern ..... 580—587

Pávai István: Változatok Farkas Pál dalaihoz. Varianten zu den Liedern von Pál Farkas ..... 594—599
Scheiber Sándor: Bihari gyermekmondókák visszhangja Arany Jánosnál. The echo of childrens rhymes and ditties from the region Bihar in the poetry of János Arany ..... 413—414
Szabó T. Attila: A boszorkány-hit XVIII. század végi dési emlékei. Der Hexenglaube Ende des 18. Jahrhunderts in Dés ..... 578—580
Takács Lajos: Hant-átadás mint a birtokbavétel jele. Egy európai jogszokás hazai történetéhez. Schollenübergabe als Zeichen der Inbesitznahme. Zur Geschichte einer europäischen Rechtsgewohnheit in Ungarn ..... 573—577
Tófalvi Zoltán: A korongi fazekasság története. Kurze Geschichte der Töpferei in Korond ..... 599—614
Várnai Ferenc: Egy citeraváltozat Baranyában. Eine Zitherart im Komitat Baranya ..... 431—433

Tájékozódás — kutatási áttekintések — Orientation — Surveys of Research Fields

Faragó István: Háztartás, család, rokonság. Jegyzetek a legújabb család- és rokonságkutatási eredmények kapcsán. Household, family, kinship. A survey of new results in family and kinship research ..... 216—254
Novak, Vilko: A szlovén népi kultúra struktúrája. Die Struktur der slowenischen Volkskultur ..... 255—264
Silverman, Sydel: A parasztság-tanulmányok alakulása az antropológiában: a paraszt fogalma és a kultúra fogalma. The development of peasant studies in anthropology: the concept of peasant and the concept of culture ..... 89—105
Viires, Ants: Áttekintés az észt néprajzkutatók munkaterületeiről. Forschungsgebiete der estnischen Volkskundler ..... 265—278

Viták, vélemények — Discussion and Debate

Bausinger, Hermann: A folklorizmus fogalmához. Zum Begriff der Folklorismus ..... 434—440
Gunda Béla: Eredményeinkről. About our achievements 147
Guszev, V. E.: A folklorizmus tipológiája. Typologie des Folklorismus ..... 440—442
Hiedelemrendszerek történeti változása és a boszorkányhit. Historic transformation of belief-systems and the witch-belief ..... 106—146
Karnoouh, Claude: A folklór felhasználásáról avagy a „folklorizmus" átváltozásairól. De l'usage du folklore ou les avatars du „folklorisme" ..... 442—447
Klaniczay Gábor: Benandante — kresnik — zduhač — táltos. Samanizmus és boszorkányhit érintkezési pontjai Közép-Európában. Benandante — kresnik — zduhač — táltos. Some points of contact between shamanism and witch-belief in Central Europe ..... 116—134
Mai ünnepek. Contemporary family rites ..... 279—296
Makkai László: A középkori magyar hitvilág problematikájához. To the problems of medieval Hungarian beliefs ..... 106—116
Pócs Éva: Gondolatok a magyarországi boszorkányperek néprajzi vizsgálatához. Some ideas on the study of Hungarian witch trials ..... 134—146
Sárkány Mihály: A lakodalom funkciójának megváltozása falun. Changes in the function of wedding celebrations in Hungarian villages ..... 279—285
Szegedy-Maszák Mihály: Félreértés eloszlatása végett. To avoid a misunderstanding ..... 147—148
Széman Zsuzsa: A lakodalom hagyományőrző szerepe és társadalmi funkciója Felsőtárkányon. Weddings at Felsőtárkány: their social functions and role in maintaining cultural traditions ..... 285—296
Vargyas Lajos: Nomádkori hagyományok vagy udvari-lovagi toposzok? A Szent László-hagyomány vitájához. Nomadic traditions or toposes of medieval court epic? To the debate on the St. Ladislaus tradition ..... 296—302
Vélemények a folklorizmusról. Opinions about folklorism ..... 434—447
Vélemények a Magyar Néprajzi Lexikonról folyó vitáról. Opinions about the debate on the Hungarian Ethnographic Encyclopaedia ..... 147—148

Balassa Iván: A Skót Mezőgazdasági Múzeum. Edinburgh. The Scottish Agricultral Museum, Edinburgh ..... 485—487
Balassa M. Iván: Az Európai Szabadtéri Múzeumok Szövetsége 10. tanácskozása. Szentendre—Visegrád, 1982. szeptember 5—11. 10th Meeting of the Association of Europaean Open Air Museums, Szentendre—Visegrád, September 5—11, 1982. ..... 464—466
Barabás Jenő: Az Ethnographia Pannonica VI. konferenciája. Tata, 1982. szeptember 9—13. VIth conference of the Ethnographia Pannonica. Tata, September 9—13, 1982. ..... 467—468
Barna Gábor: Néprajzi kutatások a szlovákiai Ung-vidék magyar falvaiban. Ethnographic fieldwork in Hungarian villages along the river Ung, Slovakia ..... 158—160
Fél Edit: „A maga kultúráját vizsgáló kutató: tapasztalatok és módszerek". Szimpozion a Musée de l'Homme-ban. Párizs, 1982. november 12—14. „Researcher Investigating his own Culture: Experiences and Methodes". Symposium at the Musée de l'Homme, Paris, November 12—14, 1982. ..... 477—478
Földesné Györgyi Erzsébet: Lakodalom szimpozion Nagykőrösön 1982. május 7—9. Symposium on wedding rites. Nagykőrös, May 7—9, 1982. ... 153—154
Füzes Endre—Küllős Imola: A Nemzetközi Kárpát-Balkán Bizottság konferenciája. 1982. május 31. — június 4. között Szentendrén. Meeting of the International Carpat-Balcan Committee. Szentendre, May 31 — June 4, 1982. ..... 156—157
Kodolányi János: Etnofilm. Čadca, 1982. november 29—december 3. „Etnofilm". Čadca, Czechoslovakia, November 29—December 3, 1982. ... 478—479
Kodolányi János: Néprajzi film, fénykép és diapozitív szemle Szentendrén. 1982. július 29—31. Showing of ethnographic films, photos and slides in Szentendre July 29—31, 1982. ..... 468—469
Kósa László: „Szántóföldek üzenete". A budapesti Néprajzi Múzeum kiállítása. The new exhibition of the Ethnographic Museum, Budapest ..... 482—484
Kovács Ágnes—Lengyel Dénes: A „szóbeliség tanulmányozásának napjai" Párizsban 1982. március 23—25. The „Days of the Study of Oral Tradition" in Paris. March 23—25, 1982. ..... 157—158
Kríza Ildikó—Földesné Györgyi Erzsébet—Kiss Mária—Sárkány Mihály—Veres Péter: Újjáéledt az európai néprajzi társaság. Kongresszus Szuzdal — Moszkvában, 1982. szeptember 30. — október 6. Congress of the European Ethnological Association in Susdal — Moscow, September 30 — October 6, 1982. ..... 471—477
Krupa András: Híradás a szlovákiai nemzetiséginéprajzkutatásról. A survey of ethnographic research among national minorities in Slovakia ..... 160—161
Nagybákay Péter: II. Nemzetközi Kézművesipartörténeti Szimpózium. Veszprém, 1982. augusztus 21—26. IInd International Symposium on the History of Handicraft Industries, Veszprém, August 21—26, 1982. ... 460—463
Niedermüller Péter: Erósz a folklórban. Konferencia Balatonalmádiban, 1982. május 18—20. Eros in folklore. Conference in Balatonalmádi, May 18—20, 1982. ..... 155—156
Paládi-Kovács Attila: A harmincéves Slovenský narodopis. Thirty years of the journal Slovenský národopis ..... 479—481
Selmeczi Kovács Attila: Szatmár néprajza. Tudományos tanácskozás Mátészalkán, 1982. október 28—30. Ethnography of the region Szatmár, Scientific session in Mátészalka, October 28—30, 1982. 471
Stirling János: Etnobotanika és gyógyszerkutatás. Konferencia Pécsett, 1982. október 22. Ethnobotany and pharmaceutical research. Conference in Pécs, October 22, 1982. ..... 469—470
Voigt Vilmos: A mai budapesti gyermekfolklór kutatása. Research on contemporary childrens folklore in Budapest ..... 487—492
Voigt Vilmos: A marburgi egyetem Európai Etnológiai és Kultúrakutató Intézetének tevékenysége. Activities of the Institute for Ethnology and Culturology at the Marburg University ..... 481—482

Kutatók — életművek — Personalia

Balassa Iván: Robert Wildhaber 1902—1982. ..... 303—305
Borsai Ilona 1924—1982. A bibliográfiát összeállította: *Kapronyi Teréz.* Ilona Borsai 1924—1982 (with a bibliography) ..... 306—311
Hofer Tamás: Székely László 1912—1982. László Székely 1912—1982 (with a bibliography) ..... 453—455
Horváth Sándor: In memoriam Milenko S. Filipović. Bosanski Brod, 1902. 11. 8. — Beograd, 1969. 4. 22. (with a bibliography) ..... 457—459
Kodolányi János: Vincze István 1922—1982. A bibliográfiát összeáll.: *Serfőzőné Gémes Magda.* István Vincze 1922—1982. (with a bibliography) .... 448—451
Kovács Ágnes: Búcsú Gergely Páltól. A farewell to Pál Gergely (1902—1982) 452
Molnár Balázs: Szűcs Sándor 1903—1982. Sándor Szűcs 1903—1982 ..... 615—617
Rajeczky Benjamin: Búcsú Kiss Lajostól 1900—1982. A farewell to Lajos Kiss (1900—1982) ..... 150—152
Rajeczky Benjamin: Forrai Magdolna Gregoria 1918—1983 617
Voigt Vilmos: Richard Mercer Dorson 1916—1981 ..... 456—457

Társasági ügyek — Official Business of Society

A Magyar néprajzi társaság 91., 92. és 93. közgyűlése. 91st, 92nd and 93rd Annual Meetings of the Hungarian Ethnographical Society ..... 312—329

Ismertetések — Book Reviews

Tudománytörténet — History of Ethnography and Folklore

Bellon Tibor (szerk.): A magyar nép tudósa *(Fél Edit)* ..... 330—332
Bitterli, Urs: „Vadak" és „Civilizáltak". Az európai—tengerentúli érintkezés szellem- és kultúrtörténete *(Bodrogi Tibor)* 622
Brüder Grimm Gedenken 1981. Band 3. *(Voigt Vilmos)* 620
Evans-Pritchard, Edward: A History of Anthropological Thought *(Sárkány Mihály)* ..... 620—621
Gedenkschrift für Leopold Schmidt (1912—1981) zum 70. Geburtstag *(Tárkány Szűcs Ernő)* ..... 332—333
Kríza Ildikó (szerk.): Kríza János és a kortársi eszmeáramlatok *(Fried István)* 618—619
Müller, Klaus E.: Geschichte der antiken Ethnographie und ethnologischen Theoriebildung *(Bodrogi Tibor)* 621

Folklór és folklorisztika — Folklore and folkloristics

Artes Populares 4—5. (1978—1979) *(Fejős Zoltán)* 165
A balkáni népek találós kérdéseinek korpusza *(Jung Károly)* ..... 630—634
Borsa Gedeon tanulmányai a magyar „csízió"-népkönyv történetéhez *(Sándor István)* ..... 169—171
Borus Rózsa: Topolya népszokásai *(Niedermüller Péter)* ..... 174—175
David, Andraš: Hej paun paune. 111 mađarskih narodnih balada *(Kiss Mária)* 172—173
Djukanović, Marija—Rajković, Ljubinka (szerk.): Türk bilmeceleri — Turske zagonetke *(Jung Károly)* 632
Djuvić, Rajko (szerk.): Romane garadine alava — Romske zagonetke *(Jung Károly)* 632
Europäische Volksliteratur. Festschrift für Felix Karlinger *(Banó István)* ... 173—174
Faragó József—Fábián Imre: Bihari gyermekmondókák *(Kovács Ágnes)* ... 172
Foster, Mary—Brandes, Stanley (eds.): Symbol as Sense *(Niedermüller Péter)* 167—168
Görög, Veronika: Littérature oral d'Afrique noire *(Voigt Vilmos)* ..... 639—640
Görög, Veronika—Platiel, Suzanne—Rey-Hulman, Diana—Seydou, Christiane: Histoires d'enfants terribles (Afrique Noire *(Fejős Zoltán)* ..... 638—639
Görög-Karady, Veronika (ed.): Genres, forms, meanings *(Voigt Vilmos)* 640
Guszev, V. E. (szerk.): Aktual'nüe problemü szovremennoj folkl'orisztiki *(Küllős Imola)* ..... 165—166
Haiding, Karl—Gap, Sophie: Kinder und Jugendspiele aus Niederösterreich *(Tátrai Zuzsanna)* 175
Két tadzsik népdal változatai. *(Voigt Vilmos)* ..... 637—638

Kolar, Walter, W.—Várdy, Ágnes H. (eds.): The Folk Arts of Hungary *(Kríza Ildikó)* ..... 624—625
Kríza Ildikó: A legendaballada *(Kiss Mária)* ..... 623—624
Latüsszkie narodnüe szkazki *(Voigt Vilmos)* ..... 629—630
Leščák, Milan—Sirovátka, Oldřich: Folklór a folkloristika *(Voigt Vilmos)* ... 626—628
Levin, Iszidor—Rabiev, (Dzsalil) Salil—Javics, Mirra (szerk.): Kullieti fol'klorü tocsik. I. *(Voigt Vilmos)* ..... 634—637
Lüthi, Max: The European Folktale: Form and Nature *(Voigt Vilmos)* ..... 628—629
A magyar folklór *(Banó István)* ..... 162—164
Nastev, Božidar (szerk.): Angăčitor Armăneašte — Aromunske zagonetke *(Jung Károly)* 633
Neuland, Lena: Motif-Index of Latvian Folktales and Legends *(Voigt Vilmos)* 630
Ortutay Gyula: A nép művészete *(Kríza Ildikó)* ..... 622—623
Schwarzbaum, Haim: Biblical and Extra-Biblical Legends in Islamic Folk-Literature *(Scheiber Sándor)* 634
Sebestyén Ádám: Bukovinai székely népmesék. I—II. *(Banó István)* ..... 168—169
Soltész István: El kell menni katonának *(Kríza Ildikó)* ..... 625—626
Suomalaiset kansansadut. 2. *(Voigt Vilmos)* 629
A tadzsik állatmesék típusjegyzéke *(Voigt Vilmos)* ..... 634—637
Tranavci, Halit—Četa, Anton (szerk.): Kashelasha Shqipe — Albanske zagonetke *(Jung Károly)* ..... 633—634
Ujváry Zoltán: Népszokások és színjátékok. II. *(Tátrai Zsuzsanna)* 164
Vajda László: Ruchlose und heidnische Dinge *(Bodrogi Tibor)* ..... 175—176
Zehnieva, Farruha—Levin, Iszidor—Sermuhammadov, Bahrom (szerk.): Kullieti fol'klori tocsik III. 1. *(Voigt Vilmos)* ..... 634—637

Népszokások, rítusok — Customs and Rites

Földesi Béla: Gergely-napi bekérető és iskolába hívogató formulák *(Ország Mária)* ..... 335—336
Földesi Béla: Gergely-napi iskolai színjátékok a Tolvay-énekeskönyvben *(Ország Mária)* ..... 335—336
Hainard, Jacques—Roland, Kaehr (eds.): Naître, vivre et mourir *(Fejős Zoltán)* 334—335
Heikinmäki, Maija-Liisa: Suomalaiset häätavat *(Voigt Vilmos)* ..... 333—334
Wolfram, Richard: Brauchtum und Volksglaube in der Gottschee *(Tüskés Gábor)* 336

Népművészet — Folk Art

V. Ember Mária: Úrihímzés. A Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteménye *(Fél Edit)* ..... 516—517
Magyar Művészet 1890—1919. *(Hofer Tamás)* ..... 514—516
Peesch, Reinhard: Ornamentik der Volkskunst in Europa *(Verebélyi Kincső)* .. 517—519
Schwedt, Herbert und Elke: Schwäbische Volkskunst *(Hofer Tamás)* ..... 519—520

Anyagi kultúra — Material culture

Dám László: Lakóházak a Nyírségben *(Füzes Endre)* ..... 645—646
Domonkos Ottó: A magyarországi kékfestés *(Balassa Iván)* ..... 640—641
Fenton, Alexander—Walker, Bruce: The Rural Architecture of Scotland *(Paládi-Kovács Attila)* ..... 650—651
Feyér Piroska: A szőlő- és bortermelés Magyarországon *(Égető Melinda)* .... 644—645
Gegenwärtige Probleme der Hausforschung in Österreich *(Füzes Endre)* .... 649—650
Simon, Franz: Bäuerliche Bauten und Geräte. Südburgenland und Grenzgebiete *(Csoma Zsigmond)* ..... 647—649
Stopp, Klaus: Die Handwerkskundschaften mit Ortsansichten *(Nagybákay Péter)* ..... 641—643
Szuhay Péter: A Szendrő környéki falvak paraszti gazdálkodása a kapitalizmus időszakában *(Szilágyi Miklós)* ..... 643—644
Tóth Ferenc: A makói ház *(Füzes Endre)* ..... 646—647
Tuomi-Nikula, Outi: Keskipohjalaisen kalastajan vuosi *(Kósa László)* 652

Társadalomnéprajz — Peasant Society

Gal, Susan: Language Shift *(Kovács Katalin)* ..... 337—338
Morvay Judit: Asszonyok a nagycsaládban *(Jávor Kata)* 337
Netting, Robert McC.: Balancing on an Alp *(Sámuel Nikolett)* 339

Nemzeti kisebbségek, etnikus érintkezések — National minorities, ethnic contacts

Acta Hargitensia I. Hargita megye múzeumainak évkönyve *(Székely László)* 509—510
Bakos Ferenc: A magyar szókészlet román elemeinek története *(Szabó Zoltán)* 501—504
Camman, Alfred—Karasek, Alfred: Volkserzählungen der Karpathendeutschen. Slowakei. 1—2. *(Kovács Ágnes)* ..... 512—513
Dobrev, Csavdar—Juhász Péter—Mijatev, Petar (szerk.): Tanulmányok a bolgár—magyar kapcsolatok köréből *(Niedermüller Péter)* ..... 506—507
Ethnische Gruppen in der Bundeshauptstadt Wien *(Niedermüller Péter)* 513
Etnografija Južnih Slavena u Mađarskoj *(Égető Melinda)* ..... 493—494
Hargita Kalendárium 1981. *(Székely László)* ..... 510—511
Hocopán, Sándor: Florian. Poveştile lui Teodor Simonca *(Kovács Ágnes)* 497
Hocopán, Sándor: Impăratu roşu şi impăratu alb *(Kovács Ágnes)* 497
Karlinger, Felix (Hrsg.): Rumänische Märchen außerhalb Rumäniens *(Kovács Ágnes)* 512
Kerecsényi Edit: Povijest i materijalna kultura pomurskih Hrvata *(Kiss Mária)* ..... 494—495
Krupa András: Rozprávky nancky Žofky. Zsofka néni meséi *(Kovács Ágnes)* 497—498
Mándity Marin (szerk.): Prilozi kulturnoj i književnoj povijesti Srba i Hrvata u Mađarskoj *(Horváth Sándor)* ..... 504—505
Manherz, Karl: Sprachgeographie und Sprachsoziologie der deutschen Mundarten in Westungarn *(Kleiber, Wolfgang)* ..... 498—500
Mollay Károly: Német—magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig *(Kisbán Eszter)* ..... 500—501
Nellemann, George: Polske landarbejdere i Danmark og deres efterkommere *(Hofer Tamás)* ..... 513—514
Népismereti Dolgozatok 1981. *(Balassa Iván)* ..... 507—508
Póth István: A magyar népszínmű a szerb színpadon *(Horváth Sándor)* ..... 505—506
Stephani, Claus: Eichen am Weg. Volkserzählungen der Deutschen aus Rumänien *(Kovács Ágnes)* 511
Új Mindenes Gyűjtemény 1980. *(Kiss Mária)* ..... 508—509
Világ Szépe és Világ Gyönyörűje. Magyarországi román népmesék *(Domokos Sámuel)* ..... 495—496

Parasztságtörténet, helytörténet — History of Peasantry, Local History

Balázs Péter: Győr a feudalizmus bomlása és a polgári forradalom idején *(Bárth János)* ..... 348—349
Deák Ernő: Das Städtewesen der Länder der ungarischen Krone (1780—1918) *(Kósa László)* 349
Kállay István: A magyarországi nagybirtok kormányzata 1711—1848. *(Benda Gyula)* ..... 341—343
Kápolnai Iván: Agrárstatisztikai források és helytörténeti kutatás *(Andorka Rudolf)* ..... 343—344
Marcilio, Maria Luiza—Charbonneau, Hubert: Démographie historique *(Horváth Róbert)* ..... 344—345
Pogány Mária: Vállalkozók, mérnökök, munkások a magyar vasútépítés hőskorában (1845—1873). *(Bárth János)* 343
Solymosi László: Nagybajom és pusztáinak története a kora középkortól a jobbágyfelszabadításig *(Bárth János)* ..... 347—348
Szeghalom. Történelmi, néprajzi és földrajzi tanulmányok *(Bárth János)* ... 345—346
Szendrey István—Nyakas Miklós: Derecske története *(Balassa Iván)* ..... 346—347
Szkazkin, Sz. D.: A parasztság a középkori Nyugat-Európában *(Draskóczy István)* ..... 340—341

Vegyes — Varia

A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XIX. *(Selmeczi Kovács Attila)* 520

ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

XCIV. ÉVFOLYAM, 1. SZÁM

BUDAPEST, 1983

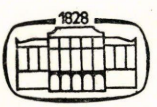

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

A szerkesztő bizottság tagjai

BODROGI TIBOR, K. CSILLÉRY KLÁRA, DÖMÖTÖR TEKLA, GUNDA BÉLA, KRÍZA ILDIKÓ, MARTIN GYÖRGY, TÁLASI ISTVÁN

A szerkesztő bizottság elnöke

BALASSA IVÁN

Szerkesztő

HOFER TAMÁS

A szerkesztőség címe: Magyar Néprajzi Társaság, 1055 Budapest V., Kossuth Lajos tér 12. Telefon: 326-340
Felelős kiadó: az Akadémiai Kiadó igazgatója

TARTALOM

Tanulmányok

Gráfik Imre: Az áru útja a szállítás forradalma előtt (11 képpel) 1
Banó István: Szövegváltozatok egy népdalgyűjteményben 36

Közlemények

Csoma Zsigmond: Késes metszőollók Magyarországon. Az eszközváltás hatása a tőkeművelés- és metszési módokra (9 képpel) 51
Hentz Lajos: Mezőberényi szőrhímzések (5 képpel) 67
Fél Edit—Hofer Tamás: Az alföldi szőrhímzések kérdéséhez (6 képpel) 72
Fried István: A líraiság néhány problémája a szerb-horvát népköltészetben 82

Tájékozódás — kutatási áttekintések

Silverman, Sydel: A parasztság-tanulmányok alakulása az antropológiában: a paraszt fogalma és a kultúra fogalma 89

Vita, vélemények

Hiedelemrendszerek történeti változása és a boszorkányhit 106
Makkai László: A középkori magyar hitvilág problematikájához 106
Klaniczay Gábor: Benandante—kresnik—zduhač—táltos. Samanizmus és boszorkányhit érintkezési pontjai Közép-Európában 116
Pócs Éva: Gondolatok a magyarországi boszorkányperek néprajzi vizsgálatához 134

Vélemények a Magyar Néprajzi Lexikonról folyó vitáról
Gunda Béla: Eredményeinkről 147
Szegedy-Maszák Mihály: Félreértés eloszlatása végett 147

Kutatók, életművek

Rajeczky Benjamin: Búcsú Kiss Lajostól, 1900—1982 (1 képpel) 149
Kiss Lajos életrajzi adatai 150
Kiss Lajos munkásságának bibliográfiája 150

Krónika

(Részletes jegyzéküket lásd a borító 3. oldalán) 153

Ismertetések

(Részletes jegyzéküket lásd a borító 3. oldalán) 162

ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

XCIV. * BUDAPEST 1983 * 1. SZÁM

Gráfik Imre

Az áru útja a szállítás forradalma előtt*

Bevezetésként, témánk intonálásaként legyen szabad néhány — látszólag önkényesnek tűnő — időpontot, ill. az azokhoz kapcsolódó eseményeket felidézni:

1723: Az országgyűlés kereskedelmi bizottsága sürgette a folyamok szabályozását és a csatornák építését. A forgalom ily módon való előmozdítására törvényt is hoztak.
1728: kiépült a Laibach (Ljubljana)—Fiume szárazföldi útvonal, mely a vízi úton (Száván) szállított bánsági gabona tengerre való eljuttatásának meggyorsítását célozta.
1734: elrendelték a Száva medrének tisztíttatását, majd ezt követően a Kulpa folyóét is.
1771: több évtizedes építési munka után véglegesen elkészült az ún. „Károly-út", mely a trieszti kikötőt hozta közelebb az ország belsejéből vízi úton érkező szállítmányok számára.
1772: Az udvar elrendelte a Duna és a Vág-Duna pozsonyi és mosoni szakaszainak szabályozását.
1788: felállíttatott az Építészeti és Hajózási Igazgatóság, melynek fő feladata a folyók hajózhatóvá tétele, s az ezzel kapcsolatos felmérések és munkák irányítása.
1802: megnyílt a Tiszát a Dunával összekötő „Ferenc-csatorna", melynek átadásával a Tisza mente, de különösen a Délvidék terményei fokozottabban bekapcsolódhattak a távolsági kereskedelembe.
1808: Komáromban Csepy Zsigmond ügyvéd vezetésével megalakult a komáromi Szabadalmazott Hajóbiztosítási Társaság, melynek célja a szállítóhajók és rakományaik értékének garantálása.
1812: tíz évi munkával megépült az ún. „Ludovika út", Károlyváros—Zágráb—Fiume útvonalon, azzal a céllal, hogy a Dunán, Dráván és Száván Károlyvárosba érkezett gabonaszállítmányok jobb szárazföldi útviszonyok mellett jussanak a tengerre.
1831: fordulat a dunai hajózás történetében; kísérleti járatok után megkezdődött a rendszeres gőzhajózás.
1838: a gőzhajózás megindult a Száván is. A gőzhajókkal a vontatási technika korszerűsítése volt az alapvető cél; az első gőzhajókat tervezőik kifejezetten vontatásra szánták, a magyar folyóvizeken uralkodó emberi, de főképpen állati erővel végzett hajóvontatást kívánták kiszorítani.

* Előadásként elhangzott a Magyar Tudományos Akadémián, a Magyar Néprajzi Társaság 1982. május 26-án megtartott 94. tisztújító közgyűlésén. A szerző ez alkalommal is köszönetét fejezi ki Tálasi István akadémikusnak, aki a téma összefoglalására ösztönözte és folyamatos konzultációkkal segítette a feldolgozást. Köszönet illeti Hofer Tamás szerkesztőt is, aki az előadásszöveg publikációvá formálásában nyújtott sokoldalú segítséget.

1840: több éves munkával az állam költségén megjavították, korszerűsítették az ún. „József utat", melynek következtében az a kereskedelem számára megbízhatóan hasznosíthatóvá vált, s Károlyvárostól Ogulinon át biztosította a legrövidebb utat a tengerig.
1844: tíz évvel a Tiszán először megjelent kísérleti gőzhajó után, a rendszeres járatok is megindultak második legnagyobb folyónkon.
1846—47: átadták az első magyarországi vasúti pályaszakaszt Pest—Vác között, ill. megnyitották a Pest—Szolnok vasútvonalat.
1855: átadták a Győr—Bruck vasútvonalat, melyhez már a következő évben csatlakozott a Győr—Újszőny (ma Komárom) vonal, s így Székesfehérváron át Győr vasúton is összeköttetésbe került Budával, az ország központjával.
1860: megnyitották és átadták a forgalomnak a Budapest—Prágerhof—Trieszt útvonalú Déli vasutat, mely az ország központjából a leggyorsabb és legbiztonságosabb út volt a tengerhez.
1875: több évtizedes munka során lezajlanak a Tisza és mellékfolyóinak Vásárhelyi Pál által tervezett szabályozási munkálatai.
1895: befejeződnek az Al-Duna szabályozás legkritikusabb szakaszának, a Vaskapunak rendezési munkálatai, mellyel lényegében megnyílt, pontosabban veszélytelenné vált a Fekete-tenger elérése.

A mintegy kétszáz évet átfogó eseménytörténeti sor több közös vonatkozást tár fel, mindenekelőtt azt, hogy az események szoros kapcsolatban állnak a szállítás- és közlekedéskultúrával, a kereskedelemmel. Mindezek a tények akkor nyerik el igazi jelentőségüket, ha figyelembe vesszük, hogy a magyar gazdaságtörténetben épp az adott korszakban jelentkeztek az egész társadalmat érintő méretekben azok a kereskedelemmel összefüggésben levő kérdések, melyek valójában az anyagi termelés negyedik ágának tekinthetők: nevezetesen a szállítóipar és a közlekedés problémái. A kitermelő iparral, a feldolgozó iparral és a mezőgazdasággal szemben a szállítóiparnak és a közlekedésnek sajátos vonásai vannak. Mindenekelőtt: a termelési tevékenység nem új javak előállításában realizálódik, hanem magában a szállítási folyamat létrehozásában. A szállításnak és a közlekedésnek a társadalom gazdasági rendszerében elfoglalt speciális helyzetére a *Tőke* elemzése során Marx a következőképpen hívta fel a figyelmet: „Vannak . . . önálló iparágak, amelyekben a termelési folyamat terméke nem új tárgy, nem áru. Közgazdaságilag közülük csak a közlekedési ipar fontos, mint az árukat és embereket továbbító tulajdonképpeni szállítóipar . . .",[1] majd a továbbiakban kifejti, hogy az amit „. . . a szállítóipar elad, az maga a helyváltoztatás. Az előidézett hasznos hatás elválaszthatatlan a szállítási folyamattól, azaz a szállítóipar termelési folyamatától. Emberek és áruk a szállítóeszközzel utaznak, s ez utóbbinak az utazása, helyváltoztatása, — ez éppen a szállítóeszközzel végzett termelési folyamat."[2]

Közismert, hogy Magyarország a XVIII. század második felében a feudalizmusból a kapitalizmusba vezető úton a kelet-közép-európai országokra jellemző módon elsősorban a mezőgazdasági termények tömegméretű, rendszeres távolsági kereskedelmével indult el.

E tény következményeként a magyar társadalom és gazdaságpolitika nem kerülhette meg az európai kereskedelembe való betagozódás kérdéseit, s az ezzel elválaszthatatlan szállítóipari és közlekedési gondokat. Ez utóbbi a nemzet gazdasági fejlődésének központi kérdésévé vált, s fokozatosan az érdeklődés előterébe került. Berzeviczy Gergely már 1797-ben megfogalmazta — igaz, meglehetősen visszhangtalanul — *De commercio et industria Hungariae* c.

[1] Marx K. 1961. 52.
[2] Marx K. 1961. 53.

értekezésében, hogy „a közlekedés könnyűsége első kívánalma minden iparnak és kereskedelemnek."[3]

1848-ban már parlamenti nyilvánosságot kapott a kérdés. A pozsonyi országgyűlésen gr. SZÉCHENYI István „Javaslat a magyar közlekedési ügy rendezéséről" címen átfogó előterjesztést tett a közlekedés összes ágának fejlesztésére. Szavai súlyosak, de megfelelnek a valóságnak: „Hazánkban a közlekedések ügyét a véletlen vezette eddig. Egyes hatóságoknak, jobbadán pedig azokban egyes egyéniségeknek tevékenysége állított ugyan elő az ország némely vidékein jó utakat: de azok iránya, fenntartása, használhatósága mindig egyéniségek nézeteitül, s erélyétől függött . . . Hajózható folyóink állapotát szinte, — sőt még inkább, — a véletlen határozta el. Folyóink, — még a Dunát sem véve ki, — magántulajdonnak tekintetnek sokak által . . . A hajózás mely rajtok keletkezett, semmi akadályok által védve s rendezve eddig nem volt . . ."[4]

A XIX. század közepétől kezdődően világszerte tapasztalható a szállítás és a közlekedés forradalmi átalakulásának folyamata. A Széchenyi-féle tervezetben is a legfontosabb helyet a vaspályák kapták, majd azt követték a csatornák és a folyók, s csak legvégül a szárazföldön kiépített kőutak. A gazdasági megfontolások a vasutak létesítését tették indokolttá, és még valami, ami az előadásunk elején felidézett eseménytörténetből is kitűnik, s mely nem más, mint a magyar kereskedelemnek, pontosabban távolsági kereskedelemnek a szállítási és közlekedési feltételek, eszközök és módok vonatkozásában mindenkor fennforgó orientációs, ill. irányultsági problémája; mindenekelőtt a tenger elérése, s a magyarországi árunak bekapcsolása az európai fejlődést is befolyásoló/meghatározó tengeri kereskedelembe. Annak érzékeltetésére, hogy a XIX. század első felében, a gőzhajózás hajnalán milyen nagyságrendű volt a nyugat-európai tengeri kereskedelmi forgalom, álljon itt néhány kimutatás országonként, ill. egyes kikötők forgalmáról:

a) regisztrált angol hajók 1841-ben: 21 588—3 982 129 tonna terhelés
b) regisztrált francia hajók 1839: 13 263—1 342 522 tonna terhelés
c) francia parti hajózás 1838: 87 738—2 389 935 tonna terhelés
d) Antwerpen forgalma (érk.) 1838: 1 538— 257 048 tonna terhelés
Megjegyzés: 329 angol, 162 hannoveri, 61 amerikai bejegyzésű hajó érkezett.
e) Amszterdam forgalma (érk.) 1842: 2 071— ?
Megjegyzés: 143 hamburgi, 114 sunderlandi, 106 Newcastle-i, 104 danzigi, 92 jávai, 90 brémai, 69 königsbergi, 64 rigai, 56 stettini, 41 londoni, 38 petersburgi, 28 bergeni, 16 archangeli, 14 liverpooli és rostocki, 13 szmirnai, 12 Baltimore-i és koppenhágai bejegyzésű hajó érkezett.[5]

A tenger elérését szolgálták közvetlenül III. Károly nagy beruházásokat igénylő s évtizedekig elhúzódó tervei, útépítései, valamint közvetve a „tengerközelig" hajózható folyók medertisztítási, partrendezési munkálatai, továbbá a korszak legjelentősebb csatornaépítése is.

Ez utóbbi, az éppen 180 éve átadott Ferenc-csatorna magyar viszonylatban az egyik első maradéktalanul megvalósult, a maga korában európai színvonalú vállalkozás volt.[6] Jó kihasználtságát, rentábilis voltát dokumentálni

[3] GAÁL J. 1902. 226.
[4] SZÉCHENYI I. 1848. 13—14.
[5] HOFFMANN, W. 1844. 510—511. és I—II. tábla. Vö. „A világ hajóparkja az 1800. évi 4 millió nettó tonna űrtartalomról 1850-ig 9 millió tonnára emelkedett . . ." BEREND T. I.—RÁNKI Gy. 1979. 94.
[6] Lásd: MUHI J. 1943a; PETROVIC, N. 1978.

tudjuk, s nem véletlen, hogy a Dunát a Tiszával összekötő új csatorna építésének igénye — különösen a trianoni békeszerződés által kijelölt új határ következtében elvesztett régi csatorna hiánya óta — számtalanszor felmerült.[7] Nem tagadhatjuk el azonban, hogy a Ferenc-csatorna átadásának időpontjában Nyugat-Európában lényegesen nagyobb volt a csatornázottsági fok.[8] Angliában pl. a fejlett partmenti hajózás mellett az 1800-as évek elején a Ferenc-csatornánál mintegy 20-szor nagyobb kiterjedésű csatornarendszer szolgálta a szárazföldi vízi szállítást.[9]

Mindezek azonban már átvezetnek bennünket a XVIII—XIX. századi magyar kereskedelem, ill. annak is főként kiviteli oldalának egyik legfontosabb kérdéséhez: az útkérdéshez.[9a] Ami ugyanis a szárazföldi úthálózatot illeti, a XVIII. század elején az utak nemcsak Magyarországon, hanem az örökös tartományokban is a lehető legrosszabb állapotban voltak. III. Károly uralkodásának első éveiben még a Bécsbe vezető utak is annyira rosszak, hogy a város élelmezése komoly akadályokba ütközött. (Közbevetőleg jegyezzük meg, hogy az árujukat értékesítő földesurak úgy igyekeztek saját szállításaikat biztosítani, hogy a jobbágyszolgáltatások közé a hosszú fuvart is felvették.) Berzeviczy Gergely már említett értekezésében az utakról azt írja, hogy azok „. . . nem könnyűek, legnagyobbrészt kényelmetlenek, gyakran járhatatlanok. A fuvarozás tehát nehézséggel jár: ár és idő tekintetében az bizonytalan . . . Az utakon való előrehatolás roppant akadályai miatt az igavonó állatoknak gyakran fele is elpusztul."[10] A XVIII. század végén, 1790-ben az országban 770 km hosszúságú kiépített úthálózat szolgálta a forgalmat.[11] Bár a század folyamán felsőbb rendeletek többször is előírták, hogy az utakat legalább két szekérnyi szélességben kell megépíteni, s azokat jó karban kell tartani, tavaszi hóolvadás és őszi esőzés idején többnyire teljesen felmondták a szolgálatot. Az utak, hidak rendbentartása, ha vámot szedtek rajtuk, az illető földesurak dolga lett volna, ők azonban alig tettek valamit ezért, mondván, hogy az a vármegyére tartozik. Az útcsinálás különben sem állt egyébből, mint hogy sárra sarat hány-

[7] Lásd: Vedres I. 1855., Lampl H.—Hollóssy F. 1947.

[8] Lásd: Day, C. 1925. 292—295.; Petrovic, N. 1978. 403—410.; Berend T. I.—Ránki Gy. 1979. 92—94.

[9] Berend T. I.—Ránki Gy. 1976. 91.

[9a] A nemzetközi kereskedelemben igénybe vehető szállítási utak árszabályozó hatása következtében jelentős eltolódások jöttek, ill. jöhettek létre egyes áruféleségek piaci elhelyezésének, értékesítésének lehetőségeiben. Többek között ilyen tényezők is közrejátszottak a magyar borkereskedelem háttérbe szorulásában: „Míg ugyanis 1865-ben egy mázsa bor szállítása Tokajból Boroszlóig 2 Ft. 23 kr., Krakkóig 2 Ft. 6 kr., Bordeauxról Stettin vagy Danzigba 55 kr. — 1 Ft. 25 kr., tehát Észak-Némethon vagy Lengyelország e francia városból olcsóbban hozathatott. Ugyanezen évben egy fuvar akója után Tokajtól Angliába: Pest és Trieszten át 5 Ft. 37 kr.; Galaczon át 3 Ft. 99 kr.; Bécsen és Rotterdamon át 3 Ft. 22 kr.; Brémán át hasonlókép, Hamburgon át 3 Ft. 1 kr. Ellenben Cadixból Londonba 1 Ft. 4 kr.; Oportóból 94 kr.; Bordeauxból pedig 59 kr." Ditz H. 1869. 375. A bor gazdaságtörténeténél maradva tanulságos példát hoznánk arra — de mintegy 100 évvel korábbról — Franciaországból, hogy az ún. királyi utak kiépítése miként hatott a szállítási költségekre, ill. az elérhető nyereségre: „A szállítási költség jelentősen csökken. A bor esetében, például, az áru árának csak egyötöd vagy egyhatod részét teszi ki; a XVII. század végén még megháromszorozta, megnégyszerezte azt." Chaunu, P. 1971. 167.

[10] Gaál J. 1902. 226—227.

[11] Mérei Gy. 1980. 5/1. 237. Ugyanekkor Franciaországban: „1745 és 1775 között a legtávolabbi tartományokat is Párizshoz kapcsolják a tervszerűen kijelölt utak, amelyek a francia vasutak csillagszerkezetét is meghatározzák majd." Chaunu, P. 1971. 167.

tak, amint külföldi utazók is megállapították; nem akarván hinni a szemüknek, hogy a magyar paraszt lova — szinte kétéltű módjára — át tud vergődni a feneketlen kátyúkon. Vonójószág, szekér sokat romlott, pusztult a szinte járhatatlan utakon.[12] Engedtessék meg felidézni e helyen egy sajátosan magyar fogalom, az ún. „tsinált út" meghatározását 1844-ből a *Közhasznú Esméretek Tárá*ból: „Ezen név alatt értődik általjában véve minden mesterségesen készült, közepett egy kevéssé magasabb, mind a két felől illendően lejtős és felárkolt, kővel kirakott vagy nem kirakott 28—36 lábnyi szélességű út, akár csupán csak földből, akár pedig földdel és kővel vegyest készült legyen is."[13]

A XIX. század közepének magyar útcsinálási gyakorlatát, melynek eredménye a fentebb idézett „tsinált út", Széchenyi István a *Hitel* c. munkájában a következőképpen írja le:

„Ásnak egymástól 5—6 ölnyire két árkot, a földet középre mennél magasabban hányják, vélvén, hogy két oldalról annál könnyebben lefoly a víz. Ha kőből lenne az út, ez meg is történnék, de a földút szivacshoz hasonlítható, mely elnyeli a vizet, s mikor már eleget szívott magába ahhoz, hogy az egész híg löttyé váljék, s a kocsik egész bizonyossággal bele ragadjanak a kátyúba, nincs más hátra, mint a sarat újból meghordani agyaggal és kaviccsal. Ilyenformán idő forgásával és verítékes munkával oly magasra növekszik az út, hogy életveszély nélkül alig járhatni rajta, mert zökkenőnél, ha dől, olyat dől a kocsi, hogy örüljön az utas, ha néhány oldalbordával megválthatja a nyakát."[14]

Hogy a korabeli utak mennyire különböznek a maiaktól, azt igen plasztikusan írja le a Sárrét krónikása:

„Töltésük nem eleven földből volt hányva, hanem az árterek zsombékjaiból, kotuból (mocsári növények gyökereivel és elkorhadt részeivel vegyült laza feltalajból). Esők évadján hasig gázolt a ló ez utak sarában, s megfeneklett benne a szekér. Az ősszel felvágott sár télszakán akkora rögökben fagyott meg, hogy a hóval bepustolt kátyúban felfordult a szán. Az utas szerencséjének tarthatta, ha karja vagy lábszára roppanása árán a nyaktöréstől megmenekült. De nyáron sem szűnt meg a panasz útjaink komisz állapota miatt. Ilyenkor az volt a baj, hogy nagyon kiszáradtak, hordta—vitte a szél. A kotúpor majd kiette az utasember szemét. Keresztülhatolva gúnyája szövetén, veresre csípte a bőrét, fájdalmas viszketést okozva. Vásárok alkalmával, amikor nagyobbacska volt a forgalom, a gomolygó, vastag porfelhőben a kocsisok nem láttak se té, se tova. Az egymást előző szekerek tengelyvége is összeakadt ilyenkor. De ennél is nagyobb baj volt, ha valamely gondatlan ember pipára gyújtáskor eldobta az égő taplót. A tűz belevette magát a kiszáradt kotúba . . . — Ezt tudva érthetjük meg azt a mai ember számára furcsa jegyzőkönyvi adatot, hogy a múlt század 50-es éveiben »megégett« a Bajom és Udvari közti országút, valamint az Udvariból Szerepre vezető töltés *egyik része*."

A sajátos földrajzi adottságokkal rendelkező Sárrét vidékének nevezetes útja volt a pest—debreceni országút, mely Nádudvar alatt Karcagon és Hajdúszoboszlón is áthaladt.

„Marton József *Magyar Átlas* című becses munkája, melyet 1811-ben adott ki, ezt az utat »tsinálatlan postaút«-nak tünteti fel a térképen. Valóban az is volt, és az is maradt mindvégig. A járművek kerekei őszi időkben dagasztották a sarát, nyaratszakán verték a porát, csinálni pedig nem csinálta senki. A nemes úr azt mondta: »Jól készítsd paraszt, az utat / Mert hisz a te lovad vontat«. A szegény paraszt viszont nem győzte elvégezni a reá kiszabott robotmunkát . . . Milyen utazás esett ezen a »tsinálatlan postaúton«? Arról Bernát Gáspár (Petőfi barátja) írt *Alföldi utazás 1833 tavaszán* címmel a *Magyar és Erdélyország képekben* II. kötetében.

[12] Wellmann I. 1979. 71.
[13] Idézi: Antallfy Gy. 1975. 258—259.
[14] Idézi: Antallfy Gy. 1975. 337.

ben. Bernát Gáspár az egyik szolnoki vendéglőnél ült szekérre, de alig jutottak valameddig, már a szolnoki töltés feneketlen iszapjában elakadtak. A pihent erejű három gyönyörű ló tipegett-topogott, de a kátyúba tengelyig merült kerekeket nem bírta kimozdítani. Az út szélén hámból kidőlt lovak csontvázai hevertek, a töltés két oldalán végeláthatatlan szennyes áradás hullámzott, beleborult kocsik, szekerek roncsait mosogatva. Végül is segítséget kérvén, tizenöt lovat fogadtak az elakadt szekér elé, s azok nagy gyühézésre kirántották a dágványból, és elvonszolták a hosszú töltés végéig. Tíz napba telt, amíg váltott lovakkal elérkeztek Nádudvar alá. A falu alatt helybeli szekeret bérelt Bernát Gáspár, hogy azon vitesse magát a falu túlsó végén lévő kúriáig, ahová vendégségbe ment. A nyikorgó járművet tizenkét ökör vontatta, s biztatta őket hat béres, de hiába, mert mindenestül belezuhantak egy vályogmélyedésbe. Bernát úr alig tud a béresek segítségével kievickélni a pocsolyából, s kénytelen gyalog folytatni útját. Elvergődvén a templomig, látja, hogy annak oldalához hegyes orrú csolnakok vannak cövekelve . . . Ekkor eszmélt rá, hogy ezen a tájon nem a kerekes jármű a legalkalmasabb közlekedő alkalmatosság, hanem a csolnak."[15]

A XIX. század első feléből származó kimutatások szerint a kiépített utak terén nem történt jelentős előrehaladás, 1848-ban mindössze 276,5 mérföld (2082 km) kiépített út volt, és 26 vármegyében (pl. Bács, Békés, Csanád, Csongrád, Hajdú-kerület, Jász-Kun-kerület, Komárom, Körös, Somogy, Szabolcs, Szatmár, Zala) nem volt kiépített közút, s e hiány elsősorban az Alföldet sújtotta.[16] A XIX. század első felének vázolt útviszonyai mellett jóformán csak az élőállat juthatott el nagyobb távolságokra, melyet a maga lábán el lehetett hajtani a piacra; a mezőgazdasági termékek többi része már sokkal kevésbé, hacsak nem ingyen fuvarról volt szó. A XIX. század közepén az útviszonyok terén igencsak nagy volt az eltérés Nyugat- és Kelet-Európa között. Míg 1860-ban Angliában minden négyzetmérföldre 4,72, Franciaországban 4,84 mérföld út esett, addig Ausztriában csak 1,6, Oroszországban 0,01 mérföld, s nagyjából az ún. balkáni országokra is ez utóbbi mennyiséggel számolhatunk.[17]

A XIX. század második felében némi változást eredményezett az utak állapotában, hogy a központosítás korszakában az ún. országutakat az állam gondviselésébe vette. Ennek következtében bizonyos útjavításokat végeztek, melynek eredményeként mintegy 447 mérföldnyi országút már *eső után is* (kiemelés tőlem G. I.) járható volt.[18]

A magyarországi közúthálózat csak a közutakról és vámokról szóló 1890: I. tc.-ben kapta meg méltó helyét; „. . . amely gondoskodott minden útkategóriáról, az úthálózat megállapításáról, az utak építésére és fenntartására szükséges erőforrásokról és a rendszeres közúti igazgatás megszervezéséről."[19]

A felvázolt szárazföldi útviszonyok a magyar kereskedelemnek jószerivel csak egyetlen ágazata — a távolsági marhakereskedelem — számára voltak járhatóak a szó konkrét és képletes értelmében egyaránt. E vonatkozásban ugyanis még az időtényező sem volt túlzottan lényeges, hiszen mint arra adataink vannak, pl. a mosoni, óvári és győri kereskedők társulatai a puszták egész láncolatát bérelték és azokon legeltetve, hizlalva hajtották a megvásárolt marhákat a bécsi piacra. Még az erdélyi, román, bolgár és szerb marha is ezen az

[15] Szücs S. 1977. 23—27.
[16] Hanzély J. 1960. 40—41.
[17] Berend T. I.—Ránki Gy. 1976. 104. Braudel, F. 1967. 325. és 328., Chaunu, P. 1971. 167.
[18] Ditz H. 1869. 24.
[19] Hanzély J. 1960. 81.

úton jutott el a nyugati piacra. Ezen északi útnál kisebb mennyiségben egy déli úton Velencébe is hajtottak, de már az 1730-as években a bécsi kereskedők ismételten kérték ennek eltiltását, indokolván azzal, hogy Bécsbe kevés marha kerül.[20]

A szárazföldi úthálózaton lebonyolított szállítás másik módja, a szekerezés, mint arra már utaltunk is, bonyolultabb volt. Eszköz, mármint szekér és

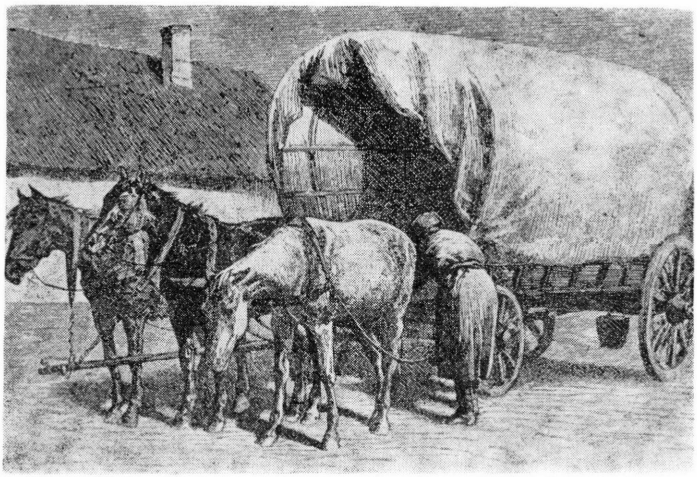

1. kép. Fuvaros szekér (Csikvári Jákó 1883. nyomán)

kocsi, azoknak táji és funkcionális változatai ugyan rendelkezésre állottak, általános és elterjedt szállító-, ill. közlekedési eszköze lévén a magyarságnak.[21] A távolsági fuvarozást azonban szinte kizárólag lófogatú járművekkel bonyolították le, de az állatállomány összetétele és a lóállomány tekintetében a XVIII—XIX. századi Magyarországon területenként jelentős eltérések mutatkoztak.

A lófogatú szekeresek által lebonyolított távolsági kereskedelemnek természetesen megvoltak a nagytáji központjai. A Tiszántúlon pl. Debrecen város lakossága jelentékeny részének, az adófizető polgárok nagy hányadának egyik főfoglalkozása a XVIII. század végéig az Erdélybe és a Felvidékre történő fuvarozás volt. E távolsági áruszállítást végző szekeresek száma a XIX. század közepére — az adókönyvekből megállapíthatóan — fokozatosan csökken: 1759 — 371; 1772 — 254; 1848 — 130.[22] A távolsági szekeres fuvarozás másik, Észak-Dunántúlon — a Duna mentén végighúzódó, s nyugatra vezető útvonalon fekvő — központja Komárom volt. A XVII. században különleges viza-szállítmányaikkal (a feldarabolt, besózott halakat hordókba rakták, s egy szekérre 14 hordó fért fel), még Párizsba is eljutottak, szállításaik fő végállomása azon-

[20] Molnár E. 1964. I. 330—331. Pach-Zsigmond P. 1982. 443—444., továbbá összefoglalóan lásd: Westermann E. 1979. (különösen O. Pickl, N. Kiss I. és E. Westermann tanulmányait).

[21] Lásd: Paládi-Kovács A. 1973.

[22] Balogh I. 1965. 162., uő.: 1966. 240.

ban Bécs volt. A túlnyomórészt egyéni vállalkozó szekeresek szállítóeszközei nem voltak különlegesek, többnyire az általános típust használták, kivételt csak a kincstár szolgálatában álló sóhordók jelentettek, akik nehéz, vasalt, speciális ún. „sóhordó szekérrel" szállítottak. A XVIII—XIX. század megélénkülő dunai forgalma következtében a szekeres gazdák fő munkaterülete a hajóvontatás lett (pl. 1820-ban, amikor 190—300 komáromi hajóvontatót tartottak nyilván, az áruszállító szárazföldi szekeresfuvarozók száma csak 43), s csak az állati erővel végzett hajóvontatás háttérbe szorulása után, a XIX. század második felében, ill. végén tértek vissza nagyobb számban szekeres fuvarozásra.[23]

A távolsági forgalmat lebonyolító szekerek teherbíró képessége is változó volt, s kisebb mértékben a szállítandó áru halmazállapotától és a csomagolás módjától is függhetett a mennyiség: pl. bőr terítve, bor hordóban, gyapjú bálában, dohány bálában, gabona zsákban, liszt hordóban.[23/a] Például egy korai, 1728-ból származó adat szerint 17 szekéren 180 pozsonyi mérő búzát és 263 pozsonyi mérő zabot szállítottak.[24]

Anélkül, hogy eltúloznánk jelentőségét, meg kell említenünk, hogy a korszak belső forgalmában — különösen néprajzi vonatkozásaiban — figyelemre méltó „emberi erővel végzett távolsági kereskedelem", pontosabban vándorkereskedelem zajlott.[25] Egy 1900 körüli népszerű kereskedelemtörténet némi romantikus túlzással így idézi fel a képet: „Jó utak és hitel hiányában csakis a vándorkereskedők és vásárok tartották fenn a belső forgalmat. Valóságos karaván kereskedés folyt . . . a rácz, örmény, zsidó, tót és görög házalók folyton járták az országot."[26]

Mint mindenütt, hazánkban is a természetes útirányok kialakításában alaptényezőként szerepeltek a hajózható vizek, így Magyarországon a szárazföldi úthálózat kialakulását és fejlesztését befolyásolta legfőként a Duna is mint vízi út. A kereskedőknek utakra volt szükségük, hogy a Dunát, ill. más folyókat elérjenek, ahol áruikat hajókra rakhatták és továbbszállíthatták.

A felvázolt szárazföldi útviszonyok megnövelték a magyarországi folyóvizek jelentőségét a szállításban, különösen a távolsági kereskedelemben. E tény megállapításakor azonban utalnunk kell arra a nem éppen kedvező körülményre, hogy folyóink természetes folyásiránya a birodalmi gazdaságpolitika, az európai munkamegosztás s a nemzetközi kereskedelmi törekvések szempontjából nem volt éppen ideális; inkább a behozatalnak, mint a kivitelnek kedvezett.[27] Itt említjük meg, hogy a magyarországi folyami szállításokban, az

[23] Kecskés L. 1978. 216. és 218. Az egykor hasonló jelentőségű, az 1726-ban céhbe tömörült győri fuvarosok helyzete is megváltozott a XIX. század közepén a gőzhajózás megindulása és a vasút kiépülése után: „A teherfuvarozás is csak magára a város területére korlátozódott és a legközelebbi szomszédos forgalomra apadt le." Bedy V. 1931. 7—8.

[23/a] Kós K. 1976. 93—95.

[24] Belitzky J. 1932. 64.

[25] Lásd: Somogyi M. 1905., továbbá: Banner B. 1948., Gunda B. 1954., Paládi-Kovács A. 1966.

[26] Kerekes Gy. 1903. 110., a vásárokra lásd: Szöllősi Gy. 1976., Dankó I. 1977., Kiss L. 1956., Kós K. 1972., Kós K. 1976., Szimics M. 1938.

[27] Ditz H. 1869. 354. és Takáts S. 1900. 241. Skerletz Miklós báró 1826-ban írt művében ezt így fogalmazta meg: „Nyugat felé van vízi út, de csak folyás ellen . . . Csak Kelet felé van kedvező hajóút." Berényi P. 1914. 126—127., itt jegyezzük meg, hogy e jelenséggel a szakkutatás is találkozik, mégpedig olyan vonatkozásban, hogy a korabeli utazók leírásai is többnyire csak az árral megegyező irányú utazásokról szólnak, holott az ár elleni hajózás a folyamok menti lakosság, a hajósok életében jelentősebb volt, s néprajzi vonatkozásai is gazdagabbak. Vö.: Schmidt L. 1966. 114.

ország belső forgalmában a középkorra visszanyúlóan nagy hagyományai voltak a víz folyásával megegyező irányú hajózásnak, az ún. „ereszkedésnek", kiemelten pedig a tutajozásnak. Ez utóbbi szállítási mód két nélkülözhetetlen fontos termék: a só és faanyag vonatkozásában a XVIII—XIX. században

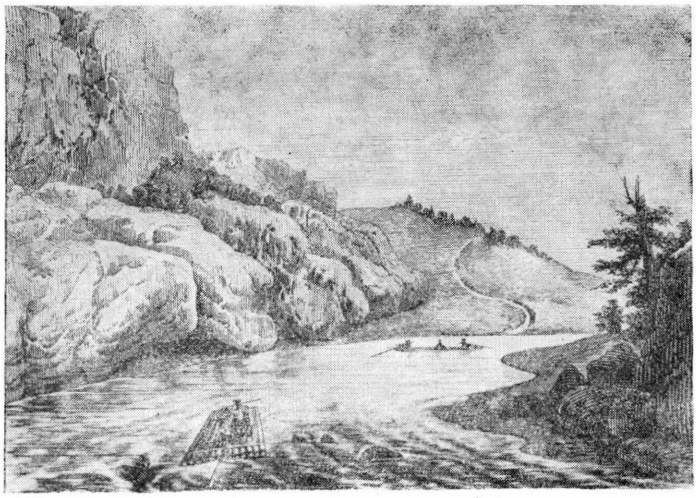

2. kép. Tutajosok (Csikvári Jákó 1883. nyomán)

sem vesztett jelentőségéből. Hazai folyóinkon, főként a nagyobbakon: a Dunán, Vágon, Garamon, Tiszán, Maroson, Körösökön, Dráván, Száván, de kisebbeken is, ill. azok egyes szakaszain élénk forgalmat bonyolítottak le a tutajosok, talpasok, lápolók, mint ahogy azt a kutatások igazolták.[28]

A folyami szállítás fontosságának felismerését az előadásunk elején felidézett eseménytörténet is igazolja. A kereskedelmi célokat szolgáló szállítóiparban már kezdettől fogva fontos volt az áruszállítás idő- és árténye zője. Ezért is figyelhető meg az, hogy a szállítási feladat megoldásának módját és eszközét gyakran kombinálva választják meg, a minél gazdaságosabb arányt keresve.

A hazai adottságok között azonban meglehetősen korlátozottak voltak e téren a lehetőségek. Ennek bizonyítására hozhatjuk fel, hogy

> „Mágocs a Tiszától Szentes vagy Vásárhely mellett 2—3 mérföldnyire van, onnan Pestig vízen 60 mérföldnyi az út, míg azonban 1866-ban pl. 1 mérő búza Pestre szállítása a dunai gőzhajótársaság hajóin 43, illetőleg 41 krajcárba került, Szentesig vagy Vásárhelyig 12—20 krajcárba jött a kocsibér, tehát az egész fuvar egynegyedébe!"[29]

Mindezek ismeretében nem meglepő, hogy a hazai vasútépítés kezdeteinek korszakában, 1867-ben Hunfalvy János „Hazánk közlekedési eszközeiről" című akadémiai székfoglalójában hatásosan érvelt a vízi utak fontossága mellett. A vízi szállítás olcsóbb volta, valamint a mezőgazdasági termelés rohamos

[28] Lásd: Barna, G. 1981., Czeglédy J. 1969., Dankó I. 1963., Juhász A. 1972., Kovács S. 1956., Tábori Gy. 1967. továbbá: Bas, A. 1972—1973., uő.: 1974., Leskoschek, F. 1972., Neweklowsky, E. 1952—1954., Huska, M. A. 1972., Jeřabek, R. 1960.

[29] Ditz H. 1869 . 23.

felfutása révén jelentkező termésfelesleg elszállítása megfelelő úthálózat hiányában, mind nagyobb követelményt támasztott a vízi utakkal szemben. Ez egyrészt hajótér iránti keresletben jelentkezett, másrészt a vontatási technika korszerűsítését igényelte.[30]

A hajótér biztosításában jelentős változásokat figyelhetünk meg. A középkori magyar királyok udvari szolgálatában álló olasz hajóépítőknek s a XVI—XVIII. században Magyarországra telepített német, osztrák hajóácsoknak jó tanítványaik akadtak, s a nagyobb folyómenti városokban a XVIII. század végén már több rangos hajóépítő központ működött, pl. Buda, Szeged, Sziszek, Komárom, Győr és az Adriai-tenger partján Fiume.[31] 1793-ból származik az első privilegizált hajózó társaság szabadalmi irata ún. „vízellent is menő" folyami hajóformára.[32] Ezt megelőzően a magyarországi folyóvizeken többnyire kisméretű, legfeljebb 1000 mázsa befogadású, rendesen fedetlen hajók bonyolították a forgalmat.

Szegedről azonban, a későbbi magyarországi hajóépítés egyik legnagyobb központjából már 1792-ből van olyan adatunk, hogy ott ún. tölgyfa-hajó épült, mely 5400 mázsa terhet is vihetett. 1802-ben pedig 8200 mázsa teherbírású hajó is épült. A XIX. század első felében Szegeden mintegy 800 hajóépítő dolgozott. A korabeli tudósítások mint a város kiváló nevezetességét említették munkáikat:

> „El nem hallgathatom a Város nevezesítésére megemlíteni, hogy itt a legerősebb, legnagyobb és legszebb a Tiszai és Dunai kereskedő hajók, győri, komáromi, mosonyi, s Horvátországi nagy kereskedők által, sőt a Magyar királyi Kamara számára is mind kemény, mind lágy fákból szünet nélkül készíttettnek, mellyeknek alkotó mesterei ide való születésű magyar, úgy nevezett faragók, akik noha sem rajzolást, sem írást közönségesen nem esmérik; mégis úgy alkalmatosabb és legarányosabb Hajókat készítenek, mint lehetne tehát ezen természeti okossággal felruházott — Művészekről — remélni, hogy ők vagy fiaik a Hajóépítésnek mesterségére annak felsőbb szabásai szerint oktattatnának?" — olvashatjuk a Tudományos Gyűjtemény 1821-es évfolyamában.

E korszakból rendelkezésünkre áll hiteles terv is, mely „. . . teljes hívséggel és pontossággal három positióban, 7 tusrajzzal tünteti föl a szegedi szép, nagy »bőgős« hajó vázlatát, következő felírással: »A szegediek hajó készítés módja A. Illyés 1834.«"[33]

A XVIII—XIX. században az ország bizonyos terményekkel (korábban hús-élőállat, gyapjú, később gabona [búza] s végül liszt) be tudott kapcsolódni a birodalmi, sőt az európai piac szükségleteinek kielégítésébe. A szállítás szempontjából jelentős tényt azonban körültekintően és árnyaltan kell értékelnünk. A néprajzi kutatás máig legfőként arra adott (— több vonatkozásban meglehetősen elnagyolt kép felvázolásával —) választ, hogy milyen módon és formában reagált a korszak kereskedelmi kihívására a szállítás és a közlekedés területén a falvak, mezővárosok főként paraszti népessége.

Fel kell tennünk azonban azokat a kérdéseket is, hogy milyen *arányban*, milyen *áron* és milyen *hatékonysággal* történt a bekapcsolódás az európai fogyasztást biztosító kereskedelembe, és hogy e bekapcsolódásnak *milyen társa-*

[30] Lásd: Hunfalvy J. 1867.
[31] Lásd: Takáts S. 1904.
[32] Kovács J. 1895. 162., itt említjük meg, hogy gróf Batthyány Tódor 1797-ben mutatja be mechanizált hajóját. Lásd: Bíró J. 1972.
[33] Kovács J. 1895. 165—168. és Reizner J. 1899—1900. Műnellékleten tervrajz!

dalmi-gazdasági következményei voltak, azaz mennyiben és miben érintette ez közvetlenül vagy közvetve a magyar paraszttársadalmat, de a falvak, mezővárosok s különösképpen az árutermelő övezetek és a kereskedelmi centrumok, főként folyómenti települések nem paraszti lakosságát is. A feltett kérdésekre

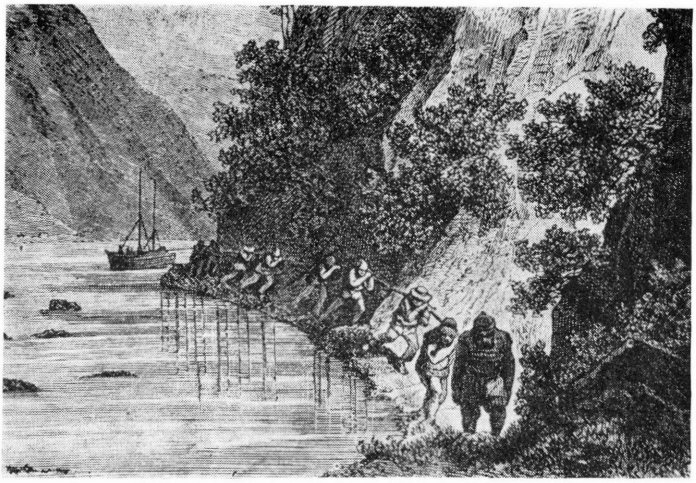

3. kép. Hajóhúzás emberi erővel (Csikvári Jákó 1883. nyomán)

vizsgálataink alapján legplasztikusabban gabonakivitelünk alakulásával adhatunk választ. A XVIII. században a szállításoknak *két fő* útvonala volt, egy északon: Győrig a Dunán, majd továbbszekerezve Bécsig; egy pedig délen: folyóvízen Károlyvárosig, s onnan szekerezve az Adriai-tengerhez. A harmadik lehetőség, az Al-Dunán a Fekete-tengerre való kijutást célzó kísérletek nem jártak eredménnyel.

A XIX. század elején, hadi, politikai és gazdasági okok következtében a magyar kereskedelemben háttérbe szorult a tengeri út, ami a magyar gabonának a tengeri forgalomban való fokozatos csökkenését jelentette. Az 1825-27. évi országgyűlés jegyzőkönyve kénytelen megállapítani, hogy Triesztben és Fiumében olcsóbban lehet ún. odesszai búzát vásárolni, mint magyart. A magyarázat többek között abban van, hogy a rossz közlekedési viszonyok s a kis kapacitású szállítási lehetőségek egyrészt megnövelték a szállítási időt, másrészt a fuvardíj révén az árat is. Példával élve: 1844-ben a Tisza menti Becséről Fiumébe 60—180 napba tellett a szállítás, s a költségek 1 Ft 20 krajcárt tettek ki. Ugyanekkor Odesszából Fiumébe 20—60 nap alatt eljuthatott a szállítmány, s a költségek csak 30 krajcár körül mozogtak. Ilyen körülmények között nem véletlen, hogy a magyar gabonakereskedelemnek az európai piacon való részesedési aránya ugyanezen időszakban a tengeren túli Amerikai Egyesült Államokkal szemben 1:2, Franciaországgal szemben 1 : 4, Németországgal szemben 1 : 10, Oroszország európai részével szemben 1 : 12 (megjegyzés: elöl Ausztria és Magyarország közös adatai alapján).[34]

[34] Ditz H. 1869. 303., Thallóczy L. 1884. 98—100., Belitzky J. 1932. 121., továbbá összefoglalóan a Magyar Királyság külkereskedelmi piaci viszonyairól lásd: Mérei Gy. 1981.

Ekkor még a magyar gabonakereskedelem központja Pest, Komárom, Győr és Moson, a forgalomban tehát az alapvetően birodalmi igényeket kiszolgáló északi útvonal dominál, túlnyomórészt archaikus folyami szállítással, nevezetesen állati és szükség szerint emberi erővel végzett hajóvontatással,

4. kép. Lotz Károly: Hajóvontatás (Magyar Nemzeti Galéria, ltsz. 52.103. olajfestmény vásznon, 23,3×42,6 cm)

melynek néprajzi leírásával az utóbbi évtizedekben szép eredményeket ért el szakkutatásunk.[34/a] A fentebb említett városok és környékük számára e tradicionális szállítási gyakorlattal lebonyolított kereskedelem jelentős fejlődést hozott. A kereskedelemhez és a szállításhoz kapcsolódó sokféle tevékenység mozgásba hozta az útvonalba eső, főként folyómenti települések (pl. Baja, Szolnok, Szeged, Becse, Sziszek, Károlyváros) társadalmának munkaerő-tartalékait, a kereskedelmi és szállítási ágazatban foglalkoztatottak számottevő rétegét alakította ki. Gondoljunk csak az új és köztük egyre több magyar vállalkozóra (a korábbi görög, örmény, zsidó, német, rác kereskedőelem mellett), hajóépítőkre, hajóácsokra, hajósokra, fuvarosokra, hajóhúzókra, hajóvontatókra, rakodókra stb., akik közvetlenül vagy közvetve a gabonakereskedelem révén (is) jutottak jövedelemhez.

Becslések szerint a XIX. század közepén Győr városában minden 10. ember a gabonakereskedelemből élt, s az 1860-as években — mikor már jártak a gőzhajók — csak lovas hajóvontató vállalkozó 250 volt. Talán nem minden tanulság nélküli, ha felidézzük, hogy a győri gabonakereskedelem virágkorában mintegy 150 fuvaros, 200 zsákhordó és gabonafelügyelő, 6 zsákkölcsönző, ill. zsákvarró intézet (40—50 fővel), 250 gabonakereskedő szolgálta a gabonakereskedelmet. Hivatalos feljegyzések szerint ekkor a belvárosban 14, Ferdinándvárosban 36, a Ferencvárosban 52, az Újvárosban 8 és a Nádorvárosban 37 magtárépület állt, azaz összesen 147. Ezenfelül sok ház esetében vagy a padlás,

[34/a] Lásd: Gráfik I. 1976—1978. és a hivatkozott irodalom !

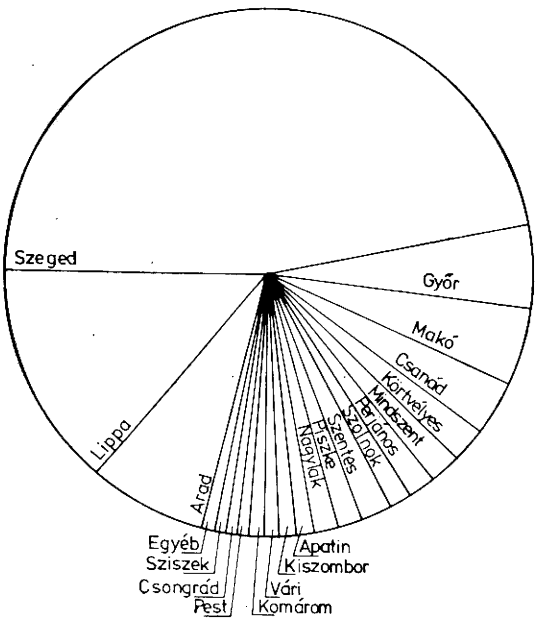

5. kép. A Szegeden áthaladó forgalomban részt vett hajók megoszlása kiindulási helyük szerint 1843-ban, a híd-kinyitási adatok alapján

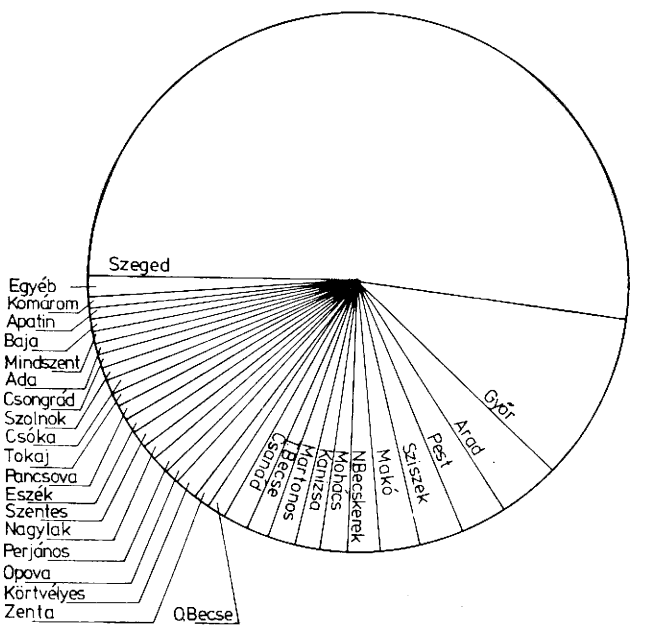

6. kép. A Szegeden áthaladó forgalomban részt vett hajók megoszlása célállomások szerint 1843-ban, a híd-kinyitási adatok alapján

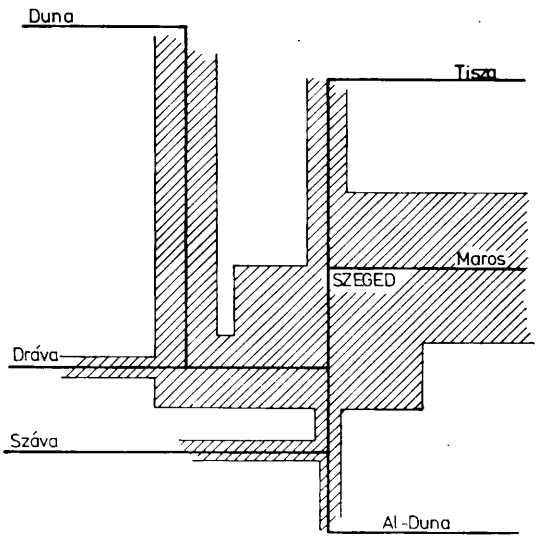

7. kép. A vízi szállítással lebonyolított szegedi kereskedelmi forgalom megoszlása folyók és folyószakaszok szerint, a híd-kinyitási adatok alapján, 1843-ban

vagy a földszint egy része magtárrá volt alakítva, úgyhogy a magtárakban átlag s egyidejűleg 4 millió mérő gabona volt elhelyezhető.[35]

A komáromi gabonakereskedelem virágkora korábbra esik, az 1800-as évek elejére, első évtizedeire. Ekkor a városban mintegy 416 gabonakereskedő élt, s közülük egyiknek-másiknak 20 - 25 tölgyfahajója is volt. Az előadásunk elején felidézett Császári Királyi Szabadítékos Rév-Komáromi Biztosító Társaság a vízi szállítással is foglalkozva 162 tölgyfa hajóval bonyolított le jelentős forgalmat az ország folyóvizein, melyet a komáromi központi igazgatóság bajai, bezdáni, bogyiszlói, győri, kulai, monostorszegi, palánkai, pancsovai, pesti, szegedi, temesvári, titeli, tolnai, törökbecsei, újverbászi, újvidéki és zimonyi ügyvivői segítségével irányított.[36] 1820-ban Komáromban 190 vontatót tartottak nyilván, azzal a megjegyzéssel, hogy nagy hajózás idején számuk 300-ra is emelkedhetett. Elképzelhető az érintettek száma, ha figyelembe vesszük, hogy egy közepes vontatóegység mintegy 30 embernek ad közvetlenül munkát.[37]

Helyi vonatkozásban hasonlóan nagy jelentőségű volt a hagyományos folyami szállítás még a gőzhajózás megindulásakor is Szegeden, melyet a tiszai kereskedelem legnagyobb központjának tekinthetünk. A kereskedelmi célú vízi

[35] Pisztory M. 1874. 323—324., Bay F. 1942. 11. Győr példáján keresztül a várostörténeti kutatások általános érvénnyel állapítják meg, hogy a kereskedelem jelentős városfejlődési tényező: „Győrnek a gabonakereskedelemben játszott szerepe a modern típusú kereskedelembe való bekapcsolódásával függ össze, így fellendülése tulajdonképpen a kereskedelem következménye. A kereskedelmi jelentőség 1860 után bekövetkezett csökkenését követően pedig a modern ipar könnyebben talált helyet az erősen urbanizálódott városban." Gyimesi S. 1975. 50.

[36] Lásd: Gyulai R. 1896. 53—54.

[37] Kecskés L. 1978. 169., 210. és 213.

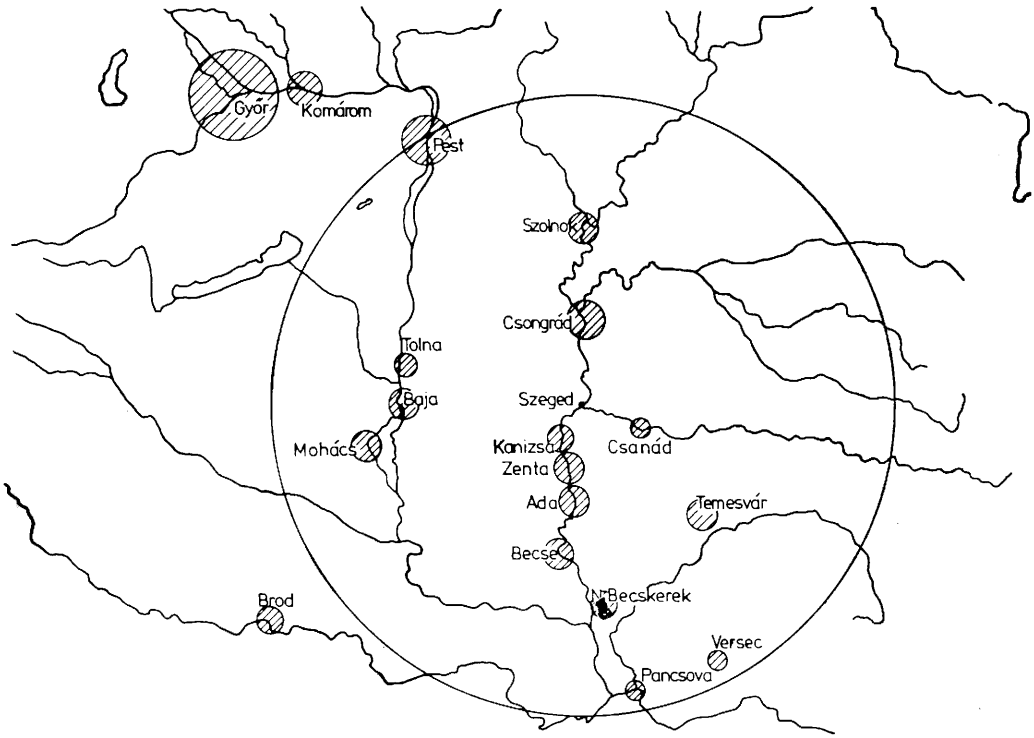

8. kép. A szegedi forgalomban részt vett hajók tulajdonosainak lakhelye 1851-ben, a hídkinyitási adatok alapján. (A nagy kör mutatja a szegedi hajótulajdonosokat, az egyes körök sugara a hajók számával arányos.)

szállításban és közlekedésben olyan — valóságos flottákat — kellett kiszolgálni és üzemben tartani, mint pl. Zsótér János polgárét, akinek az 1846. évi hídkinyitási jegyzőkönyvek adatai szerint 34 tetejes hajója és 22 tetejetlen luntrája járta a vizet. Nem sokkal marad el mögötte Kopasz József polgár sem, akinek 15 hajója és 11 luntrája, Ábrahám József polgár, akinek 10 hajója és 8 luntrája, s Vainer Móric hajótulajdonos, akinek 4 hajója és 13 luntrája vett részt a folyami szállításban. A felidézett vállalkozók kereskedő-hajós-szállító funkciót egyszerre ellátó dinasztiák tagjai voltak, hiszen pl. a Zsótér családból hárman, a Kopasz családból öten is érdekelve voltak a hajózásban a jegyzőkönyvek adatai alapján.[38]

[38] Hídkinyitási iratok — Csongrád megyei Levéltár. E hajósgazdák közül a legnevesebb kétségkívül Zsótér János, akinek a személyéhez érdekes hagyomány fűződik: „Öreg Zsótér Jánosnak csak azért volt 99 hajója a Tiszán, mert csak a királynak volt szabad 100 hajót tartani. Ezzel szemben a valóság az, hogy öreg Zsótér Jánosnak sok hajója volt, mindenesetre több, mint Szegeden bárkinek." TÁPAY-SZABÓ G. 1933. 78. Zsótér János saját költségén afféle hajózási kiskátét is kiadott, lásd: ZSÓTÉR J. 1842. A család nevét Szegeden a főtéren álló ún. Zsótér-ház őrzi, lásd: OLTVAI F.—VINCZI K. 1967.

A XIX. század közepének Szeged központú kereskedelmi érdekeltségi övezetét jól érzékelhetően tárják fel azok a jegyzőkönyvi bejegyzések, amelyek rögzítik a hajók kiindulási helyét és a célállomást, valamint az egyes hajók tulajdonosainak illetőségi helyét.

Annak illusztrálására, hogy a folyómenti kisebb városok milyen módon és mértékben kapcsolódhattak be a távolsági kereskedelmet kiszolgáló folyami szállításba, jó példa Baja. Már 1757-ből van adatunk arra, hogy a város lakosainak mintegy 210 vontató lovuk van; „amelyek után megélnek, de a város határán sehol zabot vagy szénát nem szerezhetnek, hanem messziről és drága pénzen" — panaszolja egy Grassalkovich-hoz eljuttatott 8 pontos panaszlevél 3. pontja, mely tény egyben a tárgy fontosságát is jelzi.[39] A város szerepe, jelentősége e tekintetben a XIX. század közepére tovább nőtt: gabonapiac, kiviteli rakodóhely, — sőt feldolgozó iparral rendelkező rangos kereskedelmi központtá vált. Korabeli leírás szerint: mintegy 2400 házának majd mindegyike egyszersmind raktár, ill. magtár, s mint több fővonal érintőpontja, ill. végpontja a Dunánál, piacain, vásárain évente 1 millió kocsi is megfordul. Vízi forgalmát 27 nagy tölgy- és 33 lágyfa-hajó alapozza meg, de természetesen a gőzhajók is rakodnak itt. Az 1860-as években 103 dunai és 2 gőzmalom őrli a búzát lisztté.[40]

A levéltári források azonban mást is elárulnak számunkra, nevezetesen azt, hogy ennek a hagyományos folyami, távolsági kereskedelmi szállításnak mik voltak a sebezhető pontjai, ill. a korlátai.

Mindenekelőtt gondozott vontatóutaknak kellett kísérniök a folyók mentét, ez ugyanis más egyéb mellett elengedhetetlen feltétele volt az állati erővel végzett hajóvontatásnak, s amennyiben s ahol ez nem állt rendelkezésre, akkor a körülményesebb, lassabb s végső következményeként drágább emberi erőt kényszerültek igénybe venni. Eltekintve most a vontatóutakkal kapcsolatos részletkérdésektől,[40/a] legyen szabad egy példát felhoznunk állításunk igazolására. László Ferenc komáromi hajósvállalkozó Csenger nevű kormányosa 1821-ben hajójának vontatásához Verbászról Paksig emberi erőt alkalmazott, melyért 840 Ft bért fizetett ki, Pakstól Győrig lóerővel vontatott, s ez utóbbiért 502 forintot fizetett. Ugyancsak 1821-ben Hoszma Ferenc kormányosa Monostortól Paksig vontatta hajóját emberi erővel 956 forintért, majd Pakstól Győrig lóval 682 forintért. Az egész év üzleti menetét rögzítő napló további adatokkal szolgál: Halász nevű kormányosa ugyanezen évben Verbász alól Paksig 40 hajóhúzó embernek összesen 880 forintot fizetett ki, Pakstól Győrig

[39] Rapcsányi J. 1934. 72.

[40] Szathmári K. 1864. 10—13. Baja példája kitűnően illeszkedik abba a folyamatba, mely szerint: „Az Európa nyugati és keleti fele között kialakuló, a modern típusú kereskedelem által közvetített interregionális munkamegosztásnak volt egy közvetett hatása is Közép-Kelet-Európa városhálózatára . . . A nagy agrártermelő országokban számos olyan várost hozott létre és virágoztatott fel, amelynek funkcionális alapja széles területek agrártermékeinek, elsősorban a gabonának összegyűjtése és szállítás előtti raktározása volt. E várostípus különösen ott kapott szerepet, ahol a paraszti, tehát szétaprózott mezőgazdasági árutermelésnek nagyobb tér jutott; . . . a magyar Alföld egyes részein, különösen Dél-Magyarországon." Gyimesi S. 1975. 56. A fentiekhez hasonló fejlődési utat járt be a Tisza alsó folyása mentén Újbecse és Zenta is, az utóbbi város esetében pl. a századfordulóig bejegyzett kereskedelmi vállalkozások 20%-át tették ki a gabona, ill. lisztkereskedéssel foglalkozók. Vö.: Tolmácsy G. 1970. A dél-magyarországi városfejlődés kereskedelemmel kapcsolatos vonatkozásaival kapcsolatban lásd: Kaposvári Gy. 1974., Bálint S. 1977., Koroknai Á. 1974., Rúzsás L. 1966., Erdősi F. 1971.

[40/a] Lásd: Takács L. 1958., és összefoglalóan: Gráfik I. 1973. 490—491.

lovas vontatóknak 623 forintot számolt el végső bérként. Mindhárom fuvar esetében a lovas vontatók béréből természetesen levonták a hajóról megetetett zab árát. Még nagyobb volt a különbség, ha a lovas vontatók a kereskedő saját vállalkozásába tartoztak. Például Vízváry kormányos 1823-ban aratás után, szeptemberben ún. »bánátusi tiszta búzát« szállított, s ezen útján hajóját „a Tisza toroktól 42 monostori ember vonyta Paksig" 1302 forintért, majd Pakstól Győrig „maguk lovai" vontatták a hajót 425 forintért.[41]

Más vonatkozásban a vállalkozóknak gyakran csak egyirányú szállítással vagy jelentős várakozással kellett számolniok. Térben és időben erős megszorításokkal érvényes csak az a szolnoki hajósokról adott leírás, mely szerint:

> „a búzakorszak idején gyakran akkora volt a búzavásárló cégek versengése, hogy valósággal kapkodták egymás elől a tetejes hajókat. Az aratásnak még hírehamva sem volt, de már versengve kötötték le a hajókat, úgyhogy mire csépléshez láttak, már ott várták a hajók a falvak alatti búzarakó helyeken az új búzát, hogy mentül hamarább piacra kerülhessen."[42]

A hajók menete és raktere nem volt igazán kihasználva. A már hivatkozott László Ferenc komáromi hajósvállalkozó üzleti feljegyzései között erre és egyéb gondokra egyaránt találunk adatokat. Szabó István nevű kormányosa 1830. szept. 14-én Palánkán kelt levelében pl. a rakodás elhúzódásáról ír. László Ferenc egyébként a szállítások és az üzletmenet folyamatossága érdekében több helyen biztosokat alkalmazott, ún. „magazinumokat", azaz raktárakat bérelt, sőt Szegeden az üzleti iratok szerint még hajóépítő, ill.-javító telepet is üzemeltetett, mint ahogy arra elszámolásának egy tétele enged következtetni: „. . . Super platzom örző fizetésére és hogy a pajta tetejét reperáltassa ——— ——— 300.— Ft."[43]

A korabeli információs lehetőségek, a hírközlés korlátozott feltételei még a legjobb szervezés mellett sem tették lehetővé a szállítóhajók kapacitásának optimális kihasználását. Bizonyítják ezt a szegedi tiszai hajóhíd-kinyitási jegyzőkönyvek 1852. évi adatai is, ahol a regisztrált rakott, ill. üres hajók aránya: 55,9%: 44,1%, s ezt az önmagában is rossz arányt tovább rontja, hogy a rakott hajók sem maximális terheléssel szállítottak.[44] Hogy ez az arány menynyire rossz, azt egy a Ferenc-csatornára vonatkozó összehasonlító adattal kívánjuk érzékeltetni. A csatorna első 15 évében a kimutatások szerint 62% volt a terhes és 38% az üres hajók aránya a forgalomban.[45] Pedig a szállított áruféleségekből úgy tűnik, hogy a vállalkozók minden kínálkozó lehetőséget igyekeztek kihasználni. Első helyen a gabonaszállítás áll (búza, árpa, zab, rozs, kétszeres búza). Második helyen a faszállítás, még akkor is, ha leszámítjuk az ún. kötésben, lápban, tutajokon szállított mennyiséget. A félig, ill. teljesen feldolgozott faáruk gazdag változatokkal és mennyiségekkel képviseltetik magukat: malomfa, hajófa, bognárfa, vasúti fa, ölfa, deszka, léc, szőlőkaró, bókony,

[41] László Ferenc üzleti iratai — Országos Levéltár

[42] Betkowski J. 1955. 29.

[43] László Ferenc üzleti iratai — Országos Levéltár. — Irodalomtörténeti vonatkozásként megemlítjük, hogy egyes feltételezések szerint László Ferenc modellként szolgált Jókai Mór *Az arany ember* c. regénye főhősének megformálásához. A levéltári anyag áttekintése arra enged következtetni, hogy ha nem is egyetlen, de mindenképpen egyik példa lehetett Tímár Mihály alakjának megrajzolásában egy másik híres komáromi kereskedő, Domonkos János mellett. László Ferenc üzleti feljegyzései többek között azt is igazolják, hogy Domonkos Jánossal üzleti kapcsolatban volt. Vö: Jókai M. 1964. 337—339.

[44] Híd-kinyitási iratok — Csongrád megyei Levéltár

[45] Horváth M. 1840. 124.

hordó, házhoz tartozó asztalosmunka, házi bútorok. Ezt követően nagy az egyéb mezőgazdasági termények aránya: dohány, repce, kukorica, gyékény, haszura, köles, liszt, bor, továbbá a gyümölcsök közül alma és dió. Természetesen ekkor is jelentős a só és szikső szállítása, de felbukkan már a kőszén folyami szállítása is. A feljegyzések szerint sok más egyéb áru, termék adta még a fahajók rakományát: nád, mész, mészkő, homok, flaszterkő, tégla, cser (tímároknak), hal, „fazekasnak való föld" és „vásári portéka".[46]

További nehézséget jelentett, hogy több körülmény következtében meglehetősen bizonytalan volt a folyami szállítás időtartama, azaz az ereszkedés és a hajóvontatás által elérhető utazósebesség, mely szintén befolyásolta a kereskedelemben értékesítendő gabona vagy más termék árát. E kérdést megközelíthetjük egyrészt magának az azonos útvonalon is változó szállítási időnek a kimutatásával, másrészt az értékesítendő gabona árának változásával (pontosabban növekedésével), a termelés, a közvetítő kereskedelmi centrum és az értékesítés helyén. A néprajzi leírásokból általában az derül ki, hogy az ár elleni hajóvontatásnál (lóvontatásnál) az egy nap maximálisan megtehető távolság 30—35 km, a minimális 10—15 km, bár e téren viszonylag kevés objektíven összehasonlítható adat áll rendelkezésünkre.[47] Összehasonlításként megemlítjük, hogy megközelítőek a franciaországi hajóvontató teljesítmények is, mégpedig akár folyókon, akár csatornákon történik a vontatás. Ez utóbbiaknál a szállítás feltételei jobbak (pl. egyenletes vízszint, egyenes part, kiépített vontatóút, rövidebb idő), s így a költségek is kisebbek, végső következményként.[48] Az adatok többsége ugyan az egy nap alatt megtehető útra vonatkozik, de az eltérő adottságok, a változó feltételek miatt azok csak komoly fenntartásokkal vethetők össze. Az eltéréseket okozó összetevők között egyaránt fellelhetők történeti, társadalmi, gazdasági, munkaszervezeti és természetföldrajzi okok. Lényegében ezt tükrözi az az általános gyakorlat is, hogy a hajóvontatók egész útra, indulástól a célig, lovankénti összegben állapodtak meg.[49]

Lássunk néhány más példát! 1763-ban egy mérő búza ára a Bánságban 30 krajcár, Sziszeken 50 3/8 kr., Fiumében 3 forint 15 kr., Triesztben 3 forint 7 1/2 krajcár.[50] 1783-ban a Tisza mentén, Bánságban és Tolnában egy mérő kétszeres ára 0 forint 50 krajcár volt, Komáromban ugyanez — már a szállítás költségeivel megterhelten — 1 forint 6 krajcárba került.[51] 1824-ből bécsi kereskedő állítása szerint, ha egy bizonyos mennyiségű árut 200 szekér tud elszállítani valahová, a szállítás díja 3000 forint, míg ha ezt az árut „kalmárbárkák" viszik a folyókon ugyanoda (főként „ereszkedve"), a szállítás díja alig 500 forint. Ugyancsak bécsi kereskedő szerint ez időszakban Bécsből Moldvába azonos idő alatt ötször lehet szárazföldi szállítást és 16-szor folyami szállítást lebonyolítani.[52] Az 1830-as évek végén egy lóvontatású hajó útja az Al-Dunától Bécsig

[46] Híd-kinyitási iratok — Csongrád megyei Levéltár

[47] Betkowski J. 1954. 108. és 115—117., Juhász A. 1966. 19., Kecskés L. 1969. 892., Timaffy L. 1975. 100.

[48] Kenessey A. 1872.;19—20., Bodoki L. 1880. 35. és 129—131., De Lagrane 1886. 107—109.

[49] Lásd: Betkowski J. 1954., Csermák G. 1956., Kovács S. 1956., Juhász A. 1966., Kecskés L. 1968., Gráfik I. 1971., Timaffy L. 1975.

[50] Belitzky J. 1932. 41. Más vonatkozásban Vö.: J. Fr. v. Lichtenstern 1803. 5—6.

[51] Molnár E. 1964. I. 354.

[52] Golescu, D. 1978. 152.

3 hónapot igényelt, gőzhajóval ez csak 8 napig tartott. Ugyanekkor a Pest és Bécs közötti út megtételéhez a lóvontatású hajónak 4—5 hétre volt szüksége, míg a gőzhajó 2—3 nap alatt célba ért.[53] Annak bemutatására, hogy a szállítás módja és a szállítási költségek között a korszakban milyen összefüggések voltak, legyen szabad itt egy külföldi példát is felhoznunk, mégpedig a tengeri kereskedelemből. Dél-Amerikában az 1830-as években egy tonna áru 1600 km-nyi szárazföldi szállítása 13-szor annyiba került, mint ugyanannak az árunak vitorláshajó-rakományként Buenos Airesből Liverpoolba szállítása.[54] 1840-ben fiumei vállalkozók kiszámították, hogy a fennálló viszonyok mellett egy pozsonyi mérő gabonának a Bánságból Fiumébe szállítása vízen és szárazon 30 napba telik és 1 ft. 12 krajcárba kerül. (De ! egy tervezett lóvasút építésével a szállítási idő 9 napra, a szállítási díj pedig 23 krajcárra lett volna csökkenthető.)[55] 1846-ból származó adatok szerint Győrből Szegedre (ereszkedéssel és vontatással) a hajóút min. 12 óra, max. 34 óra volt. Ugyanezen évben Pestről Szegedre (ugyancsak ereszkedéssel és vontatással való) hajóút min. 11,5 óra, max 13,5 óra volt, mely adatok arról győznek meg bennünket, hogy a hagyományos állati erővel végzett hajóvontatásnál az időtényező nem volt, ill. nem lehetett döntő, különösen bizonyos távolságok, folyóváltások esetében. Rövidebb távolságoknál, azonos folyószakaszokon, azonos hajózási feltételek mellett a szállítások ideje megközelítően hasonló; pl. Ó-Kanizsáról csak vontatással Szegedre az út átlag 18 órát vett igénybe az 1846-os híd-kinyitási jegyzőkönyvek adatai alapján.[56]

A XIX. század közepén Baján úgy számoltak, hogy a hajók, ha valami elemi viszonyok által nincsenek gátolva Bajától Pestig 5 nap alatt, Győrig 9—10 nap alatt, Bajától Eszékig 4 nap alatt jutnak el, de pl. Sziszekig a Száva és Kulpa igen változó vízállása miatt az út tartama nem állapítható meg előre, nem tervezhető.[57] További akadályt jelentett a folyami áruszállításban, hogy a késő őszi és a kora tavaszi hajózás a vízszintingadozások miatt bizonytalan volt, s többletköltségekkel is járt, és a téli időszakban szüneteltetni kellett a forgalmat. A szegedi híd-kinyitási jegyzőkönyvek XIX. század közepi 10 éves átlagából az derül ki, hogy a hajózási idényből gyakorlatilag 2—3 hónap (dec.—jan.—febr.) kiesik.[58]

[53] Kovács E. 1979. 6/2. 241.

[54] Grigg, D. B. 1980. 55. További példák: „. . . a spanyol tengerparton a vízi úton szállított jóval olcsóbb angol szén versenyével nem tudott megbirkózni a 100 km-es távolságban bányászott, s a szállítási költségekkel agyonterhelt hazai szén." Berend T. I.—Ránki Gy. 1979. 92. A XVIII. században az angliai tengeri szállítások költségeinél egy kapcsolódó, mindössze 80 km-es szárazföldi szállítás — 100 egységre számítva — a lennél 1,5%-os, a gabonánál 15%-os költségtöbbletet eredményezett volna. Braudel, F. 1967. 328. A XIX. század közepén a magyar bor világkereskedelmi értékesítési lehetőségeit vizsgáló tanulmányban olvashatjuk: „Mennyivel olcsóbb a tengeri szállítás gőzhajón is a dunainál, az felötlőleg kitűnik, ha meggondoljuk, hogy Pestről Konstantinápolyig 300 m.-föld után 3 Ft. 5 kr.; ellenben Konstantinápolyból Londonig közel 800 m.föld után 1 Ft. 10 kr. a szállítási díj egy mázsa után." Korizmics L. 1858. 23.

[55] Belitzky J. 1932. 144.

[56] Híd-kinyitási iratok — Csongrád megyei Levéltár

[57] Szathmári K. 1864. 30.

[58] Híd-kinyitási iratok — Csongrád megyei Levéltár — Az al-dunai gőzhajózás szempontjából is ez a tapasztalat: „A legkedvezőbb hajózási hónapok: Mártius, Április, Május, Június és Július. Május mindannyi közt a legjobb. Valamivel kevésbé kedvező, Augusztus, még kevésbé: September, October és November. Legalacsonyabb vízállású hónapok végül: Január, Február és December; ezek egyébiránt mint téli hónapok amúgy sem jöhetnek tekintetbe." Korizmics L. 1858. 15.

Az adatok egyrészt bizonyítják a szállítás árnövelő hatását, másrészt a szárazföldi és a folyami szállítás időtartamának és költségeinek összevetésével érzékeltetik a vízi út gazdasági előnyeit. Ilyen összefüggésekben érthető tehát, hogy a XVIII—XIX. századi magyar kereskedelmi szállításokban miért tudta magát szívósan fenntartani az archaikus, állati erővel végzett hajóvontatás gyakorlatán alapuló folyami szállítás, még akkor is, amikor már technikailag-technológiailag meghaladottá vált. Nem szabad továbbá figyelmen kívül hagynunk azokat a tényeket sem, hogy a vetélytársként megjelenő vontató gőzhajók üzemeltetése újabb gondokat jelentett, pl. nagyobb beruházásokat kívánt,

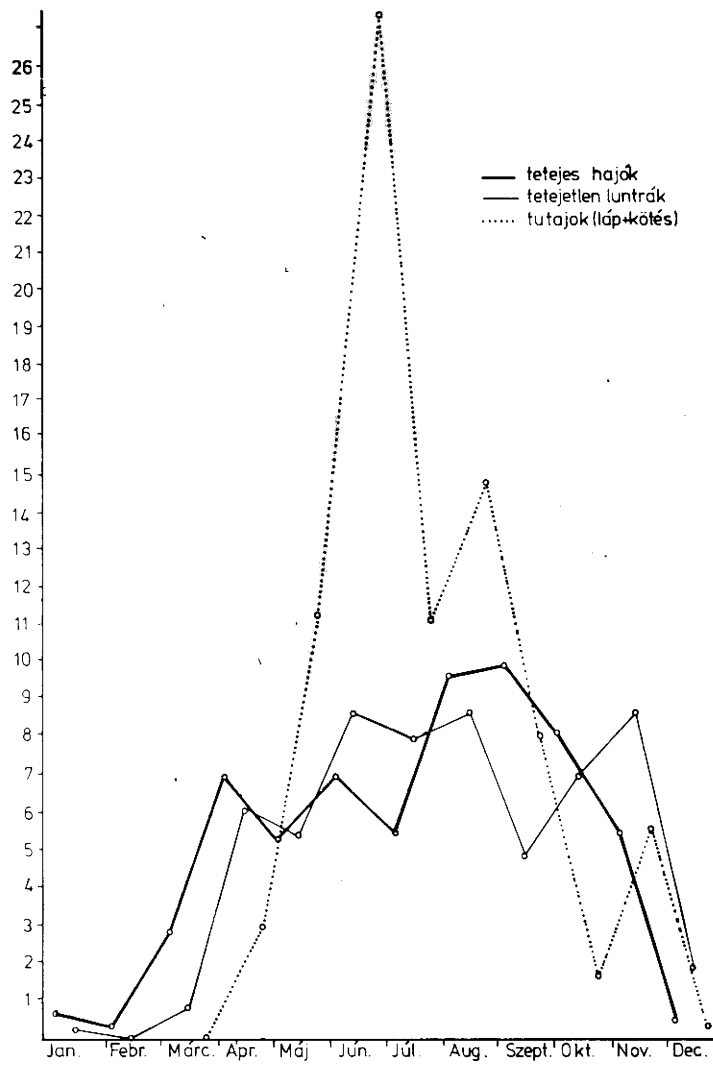

9. kép. Az éves forgalom havonkénti megoszlása Szegeden hajótípusok szerint, 1851-ben, a híd-kinyitási adatok alapján

kikötők, ill. rakpartok kiépítését igényelte, kisebb mennyiségek szállítására nem fizetődött ki, hogy csak néhányat soroljunk fel. A magyarországi szállítás és közlekedés technikai fejlettségének alacsony szintje és a hirtelen jelentkező konjunkturális szállítási igények kontrasztja:

a) egyrészt kiterjeszti az emberi és állati erővel végzett hajóvontatás gyakorlatát,
b) másrészt konzerválja e hajóvontatási gyakorlat társadalmi és technikai archaizmusait,
c) továbbá inkább akadályozza, mint elősegíti a folyami szállítás fejlesztését, korszerűsítését.[59]

A folyami szállítás technikai újításai után még évtizedekig működött s kisebb-nagyobb lokációkban virágzott a hagyományos hajóvontatás. Nagyobb folyóink, a Duna, Tisza, Dráva, Száva, valamint a Bega- és a Ferenc-csatornák mentén fekvő felvevőhelyekről szállított gabona esetében még 1861-ben és 1862-ben is nagyobb mennyiségek jutottak el Pestre és Győrbe a hagyományos hajózás „ereszkedő" és „vontatott" hajóin, mint a Dunagőzhajózási Társaság uszályain.

hagyományos hajózás	*DGT*
1861 → 5 828 656 pm.	5 527 474 pm
1862 → 4 120 340 pm.	3 935 320 pm.

(Meg kívánjuk itt jegyezni, hogy az 1850-es években a Pestre szállított gabonamennyiségnek még csak mintegy 1/3-a érkezik vasúton, a többi hajón, azaz vízen. Az arány e téren is csak az 1860-as évek végén változik meg.)[60]

Az igazi változást tehát hazánkban a szárazföldi szállítás forradalmasítása jelentette. A vasútépítések, melyek első vonalai egyértelműen a gabonakereskedelmet, a gabonakivitelt szolgálták, tudták csak megváltoztatni a magyar gabonaértékesítés arányát a nemzetközi piacon, s tették végérvényesen

[59] Gráfik I. 1978. 46. A Bernhard Antal tervezte első magyar gőzhajó próbaútjaira 1817—19 között került sor. Vö.: Jankó B. 1967.

[60] Vörös K. 1965. 478. A XIX. század második felében, a már egyesített Budapest áruforgalmának alakulása igen tanulságos:
„1876—1896-ig bezárólag emelkedett:
1. az összforgalom 23 millió mm.-ról 60 millióra, tehát 160%-kal
2. a hajóforgalom 6,6 millió mm.-ról 14 millióra, tehát 112%-kal
3. a vasúti forgalom 17 millió mm.-ról 47 millióra, tehát 176%-kal
1885—1896-ig bezárólag emelkedett:
1. az áruforgalom 38 millió mm.-ról 60 millióra, tehát 58%-kal
2. a hajóforgalom 8 millió mm.-ról 14 millióra, tehát 75%-kal
3. a vasúti forgalom 30 millió mm.-ról 47 millióra, tehát 57%-kal
A hajóforgalom emelkedéséhez hozzájárul még ezen utóbbi időszak alatt az építő- és burkolóanyagok megötszöröződése."
Ugyanakkor a budapesti gabonaforgalom alakulása az alábbi:
„1876—1896-ig bezárólag emelkedett:
1. hajón és vasúton 6,5 millió mm.-ról 16 millióra, tehát 146%-kal
2. hajón 3,— millió mm.-ról 8,6 millióra, tehát 187%-kal
3. vasúton 5,5 millió mm.-ról 7,4 millióra, tehát 111%-kal
1885—1896-ig bezárólag emelkedett:
1. hajón és vasúton 9,7 millió mm.-ról 16 millióra, tehát 65%-kal
2. hajón 4,1 millió mm.-ról 8,6 millióra, tehát 110%-kal
3. vasúton 5,6 millió mm.-ról 7,4 millióra, tehát 32%-kal
. . . ezzel szemben sem a hajózási forgalom, sem általában a gabonaforgalom le nyo ítására szolgáló intézmények 1885 óta egyáltalán nem szaporíttattak." Gonda B. 1899. 23—24.

a magyar kereskedelem központjává a fővárost. Hogy a magyar búza nyugat-európai piacokon való elhelyezésére milyen jó hatással volt a vasút — főként a szállítási költségek csökkenése révén —, az bizonyítható és illusztrálható a búza árának alakulásával is (a 100-nak vett magyarországi alapárhoz viszonyítva):

	Cseh-ország	Poroszország	Francia-ország	Anglia
1821—1840:	139	183	216	287
1861—1870:	111	116	127	131

A kedvező változást tükrözik az 1861—70 közötti európai piacon értékesített gabonamennyiségek új arányai: USA — 1 : 2; Franciaország — 1 : 0,5; Németország — 1 : 1,8; Oroszország (európai része) — 1 : 4. (Elöl egy egésznek véve Ausztria és Magyarország!). Természetesen nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy ezen új arányok kialakításában más — határainkon kívül álló — tényezők is közrejátszottak.[61]

Ekkor azonban már a nemzetközi kereskedelemben a gabonakivitelnek más módja is kibontakozóban volt, nevezetesen a lisztkivitel preferálása. A lisztkivitel jövedelmezőbb voltára nézve gr. Sztáray Albert már 1837-ben megírt értekezésében felhívta a figyelmet, felsorolva az alábbi előnyöket: *a)* fogyasztásra gyorsabban alkalmazható; *b)* szállításnál kevesebb helyet foglal el; *c)* könnyebben szállítható; *d)* jól kezelve kevésbé romlik, mint a búza.[62] Két évvel később gr. Széchenyi István már gőzmalom-alapítási engedélyt kér. A kibontakozás feltartóztathatatlan, eleinte az 1850-es években Budán, majd az 1860-as években már Pesten is sorra épülnek a gőz- ill. hengermalmok. A kiegyezés évében a Pest-Budáról elszállított gabona mennyisége már elérte az évi 6 millió mázsát. Ez azt jelentette, hogy az átmenő kereskedelmi érték elérte az évi 350 millió forintot. Olyan mennyiség ez, amely Bréma, Antwerpen, Amszterdam, Bordeaux, Marseilles és Trieszt forgalmának értékével ért fel, és amelyet csak Hamburg múlt felül. Ekkor azonban a gabona többsége már nem szemes terményként, hanem őrleményként hagyta el az országot. E folyamat csúcsa a XIX. század utolsó negyedére esik. 1872-ben Pest, Buda, Óbuda egyesítésének megelőző évében 11 gőzmalom 5 700 000 mázsa gabonát őrölt meg, s csak a malmok munkásainak száma meghaladta a 2 500 főt. A malmok az Európában elsők között alkalmazott hengerszék és az ún. magas-őrlési eljárás révén 0—6-ig terjedő számozással hétféle finomságú lisztet készítettek. Már az 1862-es londoni kiállításon „a magyar liszthez mérhető kitűnő finomságú és jeles minőségű liszt egy se találtatott" — írta egy korabeli újság. Az 1880—90-es évekre Budapest malomipari kapacitása az USA-beli Minneapolis után a második legnagyobb a világon.[63]

Ki kell még térnünk arra a kérdésre, hogy a XIX. század második felében a — még archaikus hajóvontatást is felhasználó — folyami szállítás milyen arányban részesült az ország teljes kereskedelmi áruszállításából akkor, amikor már

[61] Ditz H. 1869. 303—305. és 310., Thallóczy L. 1884. 85—87. és II. sz. műmelléklet, Belitzky J. 1932. 121. és 148., Matlekovits S. 1890. 39. A magyarországi vasútépítés történetére nézve lásd: Pakucs B. 1931., Ruzitska L. 1964., Ausztria—Magyarország vasúthálózatának arányát Európában 1830—1890 között Day, C. 1925. 298.

[62] Idézi: Belitzky J. 1932. 140.

[63] Lásd: Sándor V. 1959.

a szállítás forradalma révén a szárazföldi szállításba a vasutak is bekapcsolódtak. 1867-ben a hazai áruszállítás 34 százalékát bonyolították le vízi úton, 1890-ben az arány már „csak" 23%.[64] A csak szót azért tettük idézőjelbe, hogy jelezzük: a szállítóipar szerkezetét tekintve ezt az arányt rendkívül körültekin-

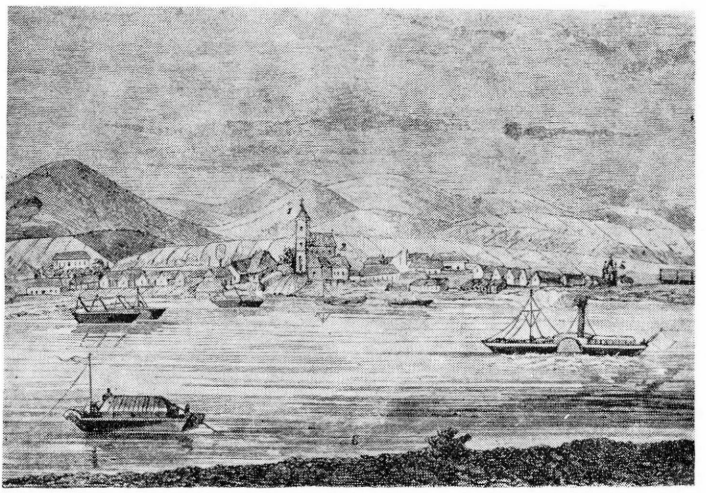

10. kép. Szob látképe a Duna felől. Balra az előtérben gabonaszállító ún. bőgőshajó, a Dunán gőzhajó, jobbról a parton vasúti szerelvény vége. (Csikvári Jákó 1883. nyomán)

t

ően kell értékelnünk. Legyen szabad felidéznünk napjaink egyik legkorszerűbb s a legújabb kor szállítási forradalmát is átélt NSZK szállítóiparának belső szerkezetét, ill. annak változását a tengeri forgalom nélkül:

	1950	*1980*
Vasút	56%	25%
teherautó	20%	49%
hajó	24%	21%
egyéb	—	5%

Hozzátartozik az összképhez, hogy a vasút a részesedés százalékban kifejezett jelentős csökkenése ellenére a szállított mennyiséget 1,5-szörösére, a hajózás lényegesen kisebb részesedés-százalék csökkenés mellett a mennyiséget megháromszorozta, a teherautó-forgalom pedig a szállított áru mennyiségét 8,7-szeresére növelte.[65] Mindehhez még azt tennénk hozzá, hogy a nemzetközi szakirodalom szerint az 1970-es években a gabonaszállításnál a szállítási költségeket és a szállított mennyiséget azonosnak véve, teherautóval 32, vasúton 800, tengeren 4800 km érhető el.[66]

[64] Kovács E. 1979. 6/2. 986.

[65] Dvorak, P. 1982. 3. Összehasonlításul álljon itt Magyarország 1960. évi teljes áruszállítás-megoszlása közlekedési nemenként:

„Vasút	56,8% árutonna	85,8% árutonna/km.
Közút	41,8% árutonna	5,8% árutonna/km.
Vízi út	1,4% árutonna	8,4% árutonna/km.

Nagy L. 1971. 256. A folyami szállítás növelésének hazai és nemzetközi méretű lehetőségeivel kapcsolatban lásd: Somogyi S. 1976.

[66] Grigg, D. B. 1980. 236.

Visszatérve a XIX. század második felének magyarországi viszonyaihoz, azt tapasztalhatjuk, hogy egyes övezetekben a folyami szállítás továbbra is megőrizte dominanciáját.

Sőt, magán a folyami szállításon belül — különösen a gőzhajóval nehezen járható folyók esetében — az archaikus hajóvontatás teljesítménye a meghatározó. Példaként hozhatjuk fel Sziszeket, ahova 1851-ben vontatással 1 512 824, gőzhajóval 307 976 mérő gabonát szállítottak.[67] A közvetlen vasútvonallal nem rendelkező Baja esetében azt tapasztaljuk, hogy 1861-ben gőzhajóra még csak 69 756 mérőt pakolnak, hagyományos vontatású fahajókra pedig 913 105 mérőt, s e szállítmányok a Pest, ill. Győr felé tartó árut jelentik csak, ugyanekkor az Al-Duna, Száva és Kulpa felé is lemegy ennyi.[68] A Délvidéken 1882-ig, vagyis a budapest—zimonyi vasút felépítéséig az újvidéki gőzhajós társaság teherforgalma évi átlagban 150 000 q áru volt, melyben a legfontosabb tételek: 80 000 q gabona, 30 000 q liszt és 15 000 q bor. 1883 után, vagyis a vasút átadásától 1893-ig az évi átlag a gőzhajós társaság forgalmában 200 000 q-ra volt tehető, melyben a nagyobb tételek az alábbiakban módosultak:

100 000 q gabona, 60 000 q liszt és 10 000 q bor.[69]

A nagyobb tradíciókkal rendelkező északi útvonalon Győrből vehetünk összehasonlításra alkalmas adatokat. A XIX. század utolsó harmadában itt a Dunagőzhajózási Társaság járatain kívül az 1867-ben alakult győri gőzhajózási társaság (5 teherszállító gőzhajóval és 21 uszállyal) is kivette részét a forgalomból, s még mindig 30 felett volt a nagyobb méretű, hagyományos vontatású gabonás hajók száma a győri kereskedők, ill. hajósok tulajdonában; nem beszélve a kisebb, ún. „hetivásáros" hajókról. Ekkor a Győrbe érkező gabonaszállítmányok aránya (melyekből a vasúti szállításoké sajnos hiányzik), az alábbi:

Összesen	Anya- és uszályhajó	Hetivásáros hajó	Kocsi-szekér
1881: —	1 460 342	—	—
1883: 1 664 899 q	1 056 749 (63,2%)	89 310 (5,6%)	518 840 (31,2%)
1896: 1 735 620	1 158 320 (65,7%)	83 800 (4,9%)	493 500 (29,4%)[70]

[67] Ditz H. 1869. 344. Hasonló jelenség figyelhető meg az Elbán is, ahol 1836-ban alapították meg a „királyi privilegizált szász gőzhajózási társaságot", de még több mint 30 éven át fontos, nélkülözhetetlen funkciót látott el a hagyományos vontató hajózás. Vö.: Becker, H. 1937. 20.

[68] Szathmári K. 1864. 13. Az egész birodalomra vonatkozóan 1864-ből áll rendelkezésünkre adat az össz áruszállításról, mely szerint a Dunán és mellékvizein a DGT gőzhajói 21.662.000 mázsát, az ún. közönséges hajók pedig 33.420.000 mázsát szállítottak. Hunfalvy J. 1867. 7.

[69] Érdújhelyi M. 1894. 425. Ez az adat lényegében azt jelzi, hogy a vasút átadása után, az érintett területeken továbbra is jelentős maradt a hajózás, melyet a Délvidékről Szeged városának 1893. évi forgalmi adataival is igazolni tudunk:

	behozatal és	kivitel bontásban
Hajón	70%	46%
Szekéren	21%	11%
Vasúton	9%	43%

Lásd: Kulinyi Zs. 1901. 650—651.

[70] Bay F. 1942. 159., 261. és 270.

A XIX. század második felében az élőállat-szállítás is jelentős tétele lett a folyami szállításnak. A Dunagőzhajózási Társaság adatai szerint Győrbe az alábbi sertésszállítmányok érkeztek hajóikon: 1870-ben 22 854 db; 1871-ben 13 011 db; 1872-ben 9 710 db; de még 1881-ben is 7 710 db, mely a szállítási díjbevétel 6,6%-át adta.[71]

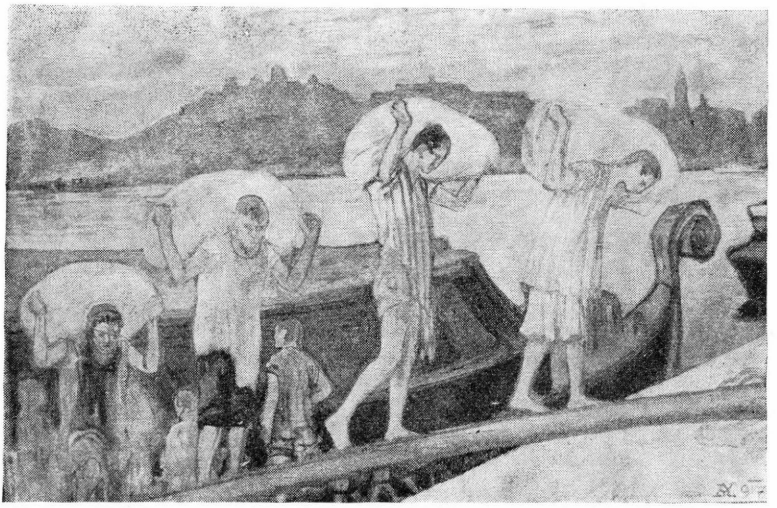

11. kép. Kőrösfői Kriesch Aladár: A gabonáshajó kirakása, 1917 (Magyar Nemzeti Galéria, ltsz. 5179, olajfestmény vásznon 54,5×79,7 cm)

Itt ismét felidézek néhány nemzetközi párhuzamot. Az észak-amerikai vasúti hússzállításban már az 1860-as évektől kezdődően jégszekrényeket, ill. hűtővagonokat alkalmaztak. 1875-ben indult elsőként hűtött marhahússzállítmány New Yorkból Angliába a tengeren. 1879-ben pedig megérkezik az első −10 °C-on fagyasztott hús a tengeren Ausztráliából Londonba.[72]

Visszatérve hazai viszonyainkra, meg kell jegyeznünk, hogy egyes területeken, s különösen egyes folyószakaszokon még továbbra is egymás mellett élt a technikailag forradalmasított gőzhajóvontatási és az archaikus, hagyományos állati, ill. emberi erővel végzett hajóvontatási mód, ill. forma, s időszakonként, egy-egy meghatározott térben és funkcióban nem volt ritka a tradicionális hajóvontatási gyakorlat előtérbe kerülése. Gondoljunk itt pl. a gőzösökkel nem hajózható folyókra, ill. folyószakaszokra, valamint a nagy beruházást igénylő rakpart, ill. kikötőépítések elmaradására, vagy a kisebb-nagyobb körzetekben jelentkező, főként építőanyag-szállításokra, továbbá a nagyobb városokba főleg élelmet szállító hetivásáros, ún. „kofahajókra".

A főváros körzetének a XIX. század második felében jelentős kofahajózásáról hű képet rajzol a Vasárnapi Újság 1863. évfolyama. A Duna mentében levő helységek, különösen Új-Pest, Dunakeszi, Szt. Endre, Tótfalu, Megyer,

[71] Pisztory M. 1874. 324., Bay F. 1942. 159.
[72] Grigg, D. B. 1980. 55.

Vácz, Ercsi, Adony, Csepel, Soroksár stb. gyümölcs- és zöldségtermelő, kenyérsütő lakói naponként, leginkább alkonyat felé szokták beszállítani terményeiket. A leírás szerint:

„. . . a hajók népe portékájától mentül hamarább jó áron megszabadulva, s a szükséges vásárlásokat megtéve, útnak indul hazafelé, s elkezdődik a nehéz munka, — a hajóvontatás. Az apróbb hajók az evezőlapátból készítenek maguknak árboczot, míg a nagyobbak állandóval bírnak, melyre a hajó végéhez erősített kötelet felvonják, s egy kormányos beleül, a többi leány, asszony és gyermek a parton belekapaszkodik a kötélbe és húzza, mint tőle telik, ismét haza felé."[73]

A Szeged környékiek hasonló kereskedelmi hajóit, bárkáit Tömörkény István leírásából ismerjük:

„Ez egy olyan régifajta eszköz, amilyent ma már nem csinálnak, nem széles, de hosszú. Olyan nagyobbra nőtt csónak, mely gyékénysátorral van borítva, s a gyékény alatt bátran elfér tizenöt—húsz ember. Ül mindenki azon, amin lehet. Kívül pedig áll a kormányos, és széles rúdlapátjával igazítja a menést. Elöl azonban hosszú rúd van. Ez arra használatos, hogy amikor jön a hajó felfelé, erre van vetve a kötél, amelynél fogva a partról húzzák. Mert ez voltaképpen . . . hetenként többször megteszi a maga vízi útját a falu meg a város között. Jó messzire lent van a falu, s amikor a hajó elindul, kötélen jön föl. Benne csak a kormányos áll, vagy elvétve olyan utas, aki nem bírja a gyaloglást. A többi nép, aki a hajón utazik, kint van a parton és húzza fölfelé. Lassú munka ez és sok bajjal jár, de lám megy mégis, úgy lehet évszázadok óta."[73/a]

A szállítás forradalma azonban feltartóztathatatlan volt. A minden korábbit meghaladó hajó- (akár folyami vagy tengeri vitorlás, ill. gőzhajó) és szárazföldi vasúti vagonszállítmányok mennyiségi növelésének csak a technikai fejlettség s a szállítóeszközök űrtartalma szabott határt. A XIX. század második felében a magyar kereskedelem tengeri érdekeltségének központjában, Fiumében 1871-ben 165 nagy vitorlás 79 ezer tonna űrtartalommal szolgálta az áruszállítást.[74] A nemzetközi távolsági kereskedelemben a század végére már olyan mértékű a szállítási díjak csökkenése (pl. 1873-ban 1 mérő gabona szállítása New Yorkból Liverpoolba gőzhajón 21 cent, ugyanez 1901-ben már csak 3 cent; 1 mérő búza szállítása Chicagóból New Yorkba vasúton 34 cent, 1905-ben már csak 8 cent[75]), hogy újabb tényezők kerülnek előtérbe; pl. — a teljesség igénye nélkül — mindenekelőtt a minőség, a felvásárlási és az üzlethálózati rendszer kiépítése, az elő-, ill. feldolgozott nyersanyagok arányának növelése, az áru reklámozása.

Utóbbi adataink azonban már túlmutatnak választott témánkon. Felidézésükkel azokat a távlatokat kívántuk jelezni, amelyekbe az ipari forradalom vívmányait nélkülöző technikai apparátusával egyre kevésbé tudott bekapcsolódni a hagyományos szállítás- és közlekedéskultúra. Fokozatosan háttérbe szorult a szállítás és közlekedés népi, paraszti gyakorlata, ill. funkcióját a későbbiekben már nem elsősorban az országos, és főként nem a nemzetközi kereskedelem távolsági szállításaiban találta meg, hanem a regionális és dön-

[73] Z. G. 1863. 229.

[73/a] Tömörkény I. 1957. 19.

[74] Kovács E. 1979. 6/2. 986. Majd száz évvel korábbról, 1784-ből csupán 30 hazai hajót említ a statisztika, melyek 100—300 mázsa terhelést bírtak. Vö.: Berényi P. 1914. 232.

[75] Grigg, D. B. 1980. 236.

tően a paraszti üzem növekvő helyi szállítási és közlekedési szükségleteinek kiszolgálásában.

Néprajzkutatásunk jelentős eredményeket ért el a szállítás- és közlekedéskultúra kutatásában, főként az eszközök és módok leírása, a történeti és táji típusok regisztrálása, s bizonyos életforma, ill. életmódbeli sajátosságok publikálása területén.[76] Noha e téren is akad még bőven feltárni való, jelen dolgozatunkban arra kívántunk rávilágítani, hogy a szállítás és a közlekedés miként tagozódik be a társadalom gazdasági szerkezetébe, milyen módon és milyen arányban kapcsolódik be a termelés és a fogyasztás egész társadalmat átfogó rendszerébe. A XVIII—XIX. századi Magyarországon megindult társadalmi és gazdasági változások a társadalom alapjában megnövelték a marxi értelemben vett anyagi termelés negyedik ágának, a szállítóiparnak és a közlekedésnek a jelentőségét. Egyes különösen érintett régiókban, főleg folyók mentén, kereskedelmi centrumok övezetében a falvak, mezővárosok népességéből egyre többen bekapcsolódtak a fokozatosan kiterjedő árutermelés kereskedelmi célú szállításaiba. Kisebb mértékben végleg átkerültek a szállítás és közlekedés munkaterületeire (pl. mint fuvaros, hajós, vállalkozó), nagyobb mértékben azonban megmaradtak a paraszti munka mellett, a paraszti életkeretek között s csupán időszaki, jövedelemkiegészítő tevékenységként vettek részt a szállításban és a közlekedésben. Vizsgálataink arról győztek meg bennünket, hogy a szállítás és a közlekedés XVIII—XIX. századi legnagyobb kiterjedésű szakaszaiban sem hozott létre olyan mértékben elkülönült szervezeteket, formációkat, melynek eredményeként a résztvevők a társadalmi rétegződés és munkamegosztás alapvető arányait megváltoztató módon kikerültek volna a paraszti életmód, életforma rendjéből. A szállítás és közlekedés népi gyakorlatában résztvevők társadalmi-gazdasági szempontból a magyar társadalomnak rendkívül differenciált rétegét adták; a robot-, ill. kényszermunkát végzőktől a szabadon munkát vállaló bérmunkásokig; a nincstelen napszámosoktól a bérföldet művelő fuvarosokon át egészen a vagyonos vállalkozó dinasztiákig; s a csak szállítással és közlekedéssel foglalkozóktól, a kisebb-nagyobb kiterjedésű, de hagyományos mezőgazdasági üzemet fenntartókig.[76/a]

Végezetül hangsúlyozva, hogy az áru útját a szállítás forradalma előtt biztosító népi, paraszti szállítási és közlekedési gyakorlat csoportfoglalkozásként és rétegjelenségként tagolta a falvak, mezővárosok társadalmát, szükségesnek érezzük felidézni a XVIII—XIX. századi magyar társadalom és gazdaság fejlődésének és kibontakozásának néhány fontosabb olyan mozzanatát, ill. összetevőjét, mely közvetve vagy közvetlenül kapcsolódott a szállításhoz és a közlekedéshez:

a) új értékesítési területek, bel- és külföldi piacok váltak elérhetővé;
b) új termelési területek kerültek közelebb a fogyasztói övezetekhez;
c) a termelés és a fogyasztás között kiterjedtebb és differenciáltabb közvetítő réteg vette ki részét az értékesítésben;
d) az értékesítés folyamatában megjelent az árukészletezés, ill. raktározás, később a feldolgozás, melyeknek főként speciális építményekkel településmódosító, ill. -formáló hatásuk is volt (pl. hajóépítő telepek, magtárak, malmok);

[76] Lásd a hivatkozott irodalmat: GRÁFIK I. 1976—78.
[76/a] GRÁFIK I. 1975. 100.

e) tájformáló folyamszabályozási és vízépítő munkák zajlottak le, ún. „újkori honfoglalás";
f) új eszközök és módok, technikai-technológiai újítások, fejlesztések valósultak meg;
g) az anyagi termelés negyedik ágában foglalkoztatottak új szociális és kulturális vonásokkal gazdagították a társadalom összképét;
h) növekvő méretű tőkebefektetés figyelhető meg.

Mindezek természetesen visszahatottak a mezőgazdasági termelésre, mely korábban túlnyomóan extenzív, majd intenzív gazdálkodás s később innovációk révén fokozódott, mozgásba hozva egyaránt az árutermelésben és értékesítésben az uradalmi és a paraszti gazdaságokat, megteremtve egy új, minden korábbinál szélesebb és erősebb paraszti fogyasztói kapacitást.

A fentiekben felvázolt jelenségek, ill. folyamatok össztársadalmat befolyásoló kiterjedése, kifejlődése csak a szállítás forradalma után valósul meg, már a tőkés fejlődés keretei között, melyek azonban megítélésünk szerint kívül esnek jelen dolgozatunk választott témáján és kérdésfelvetésén, s csak bizonyos vonatkozásokban tartoznak a néprajzkutatás illetőségi körébe.

Jelen tanulmányunkban arra kívántuk ráirányítani a figyelmet, hogy bár a statisztikai adatok szerint a magyar társadalomban még 1890-ben is 67,5% a mezőgazdaságban foglalkoztatottak, s csak 3,6% a kereskedelemben, a hiteléletben és a szállítóiparban, ill. közlekedésben foglalkoztatottak aránya,[77] a valóságban ez az arány helyenként és időszakonként sokkal összetettebb, különösen a szállítás forradalma előtt, s ennek feltárásában talán éppen a néprajzi kutatásnak vannak teendői.

IRODALOM

ALT, Jacob
é. n. *Malerische Donaureise vom Ursprunge bis Belgrad.* I—IV. Wien

ALT, Jacob—RUMY, Karl
1826 *Donau-Ansichten . . .* Wien

ANDRÁSFALVY Bertalan
1973 *A Sárköz ősi ártéri gazdálkodása.* Budapest

ANTALLFY Gyula
1975 *Így utaztunk hajdanában.* Budapest

BALOGH István
1965 *A lófogatok Debrecenben a XVIII—XIX. században I.* Ethnographia LXXVI. 161—186.
1966 *A lófogatok Debrecenben a XVIII—XIX. században II—III.* Ethnographia LXXVII. 74—92. és 229—253.

BANNER Benedek
1948 *Házalók népünk szolgálatában a XIX. sz. második felében.* Ethnographia LIX 110—116.

BARNA Gábor
1981 *Zur kulturellen Bedeutung der Flösserei auf der Theiss und auf der Hármas-Körös.* In: PALÁDI-KOVÁCS A. (szerk.): Tradizionelle Transportmethoden im Ostmitteleuropa. Budapest. 157—159.

[77] Vö: KATUS L. 1978. 393., HANÁK P. 1978. 431., és KULCSÁR K. 1982. 15.

BAŠ, Angeloś
1972—1973 *O dravskih splavarjih.* Slovenski etnograf. XXV—XXVI. 143—156.
1974 *Savinjski splavarji.* Ljubljana
BAY Ferenc
1942 *A győri Lloyd városáért és kereskedelméért 1856—1936.* Győr
BÁLINT Sándor
1977 *A szögedi nemzet. A szegedi nagytáj népélete II.* Szeged
BECKER Heinrich
1937 *Schiffervolkskunde.* Halle-Saale
BEDY Vince
1931 *Győri fuvarosok.* Győr
BENDA Gyula
1973 *Statisztikai adatok a magyar mezőgazdaság történetéhez.* Budapest
BELITZKY János
1932 *A magyar gabonakivitel története 1860-ig.* Budapest
BEREND T. Iván—RÁNKI György
1976 *Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19—20. században.* Budapest
BEREND T. Iván—RÁNKI György (szerk.)
1979 *Gazdasági elmaradottság, kiutak és kudarcok a XIX. századi Európában.* Budapest
BERÉNYI Pál
1914 *Skerlecz Miklós báró művei.* Budapest
BETKOWSKI Jenő
1954 *Adatok a szolnoki hajósok életéből.* Ethnographia LXV. 88—120.
1955 *Fahajók a Tiszán.* Szolnok
1961 *Tiszai hajósélet.* Szolnok
1968 *A tiszai fahajók építése, javítása, népe.* Szolnok
BÍRÓ József
1971 *Batthyány Tódor hajóépítő és hajózási kísérletei.* A Közlekedési Múzeum Évkönyve I. Budapest. 239—265.
1972 *Képek a dunai hajózás múltjából.* Természet Világa 11/497—500.
BODOKI Lajos
1880 *Franciaország vízi utainak és csatornahálózatának leírása.* Budapest
BRAUDEL, Fernand
1967 *Civilisation materielle et capitalisme (XVe—XVIIIe siècle)* Paris
CHAUNU, Pierre
1971 *A klasszikus Európa.* Budapest
CZEGLÉDY János
1969 *Tutajozás a Maroson a múlt században I—III.* Ethnographia LXXX. 213—234, 431—446, 537—556.
CSERMÁK Géza
1956 *A magyar hajózás múltjából.* Budapest
CSIKVÁRI Jákó
1883 *A közlekedési eszközök története II.* Budapest
DANKÓ Imre
1963 *Lápolás a Gyepesen.* Néprajzi Közlemények 2—4. 369—377.
1977 *Az árucsere néprajza.* In: DANKÓ Imre: Opuscula Ethnographica. Debrecen. 365—440.
DAY, Clive
1925 *A history of commerce.* New York
DITZ Henrik
1869 *A magyar mezőgazdaság.* Pest
DOMANOVSZKY Sándor
1918 *Duna-Feketetengeri kereskedelmi hajózásunk múltjából.* A tenger 161—183.
DVORAK, Peter
1982 *A közlekedéspolitika feladatai.* Profil 1/1—4.
ERDŐSI Ferenc
1971 *Adatok az egykori Dráva-hajózásról és annak Barcs fejlődésében betöltött szerepéről.* In: KANYAR J. (szerk.): Somogy megye múltjából. Kaposvár. 182—212.
ÉRDÚJHELYI Menyhért
1894 *Újvidék története.* Újvidék

FÉNYES Elek
1836—1840 *Magyarországnak s a hozzákapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben. I—IV.* Pest
1841—1843 *Magyarország statistikája.* I—III. Pest
GAÁL Jenő
1902 *Berzeviczy Gergely élete és művei.* Budapest
GOLESCU, Dinicu
1978 *Utazásaim leírása 1824, 1825, 1826.* Bukarest
GONDA Béla
1899 *Magyarország belvízi hajózása.* Budapest
GUNDA Béla
1954 *Az orosz vengerec „házaló kereskedő" jelentésének néprajzi vonatkozásai.* Ethnographia LXV. 76—87.
GRÁFIK Imre
1971 *Szállítás és közlekedés Szentendre szigeten.* Néprajzi Közlemények XV/1—4.
1973 *Az állati erővel végzett folyami vontatás.* Ethnographia LXXXIV. 482—510.
1975 *Hajóvontatók.* Néprajzi Értesítő LVII. 67—112.
1976—78 *A szállítás és közlekedés kutatása.* In: BARABÁS J. (szerk.): Dissertationes Ethnographicae 2. Budapest. 123—151.
1978 *A hajóvontatás munkaszervezeti kérdései.* Néprajzi Értesítő LX. 9—55.
1981 *Schiffschleppen auf den ungarischen Flüssen.* In: PALÁDI-KOVÁCS A. (szerk.): Traditionelle Transportmethoden im Ostmitteleuropa. Budapest. 147—154.
1983 *A magyarországi fahajózás.* Néprajzi Közlemények (sajtó alatt)
GRIGG, D. B.
1980 *A világ mezőgazdasági rendszerei.* Budapest
GYIMESI Sándor
1975 *A városok a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában.* Budapest
GYÖRFFY István
1922 *A régi utak.* A Falu III/7. 160—161.
1933 *Teherhordás, közlekedés, jármű.* In: *A Magyarság Néprajza II.* Budapest
GYULAI Rudolf
1896 *A Császári Királyi Szabadítékos Rév-Komáromi Biztosító Társaság története.* Komárom
HANÁK PÉTER
1978 *Magyarország társadalma a századforduló idején.* In: HANÁK P. (főszerk.) — MUCSI F. (szerk.): Magyarország története 1890—1918.7/1. Budapest. 403—517.
HANZÉLY János
1960 *Magyarország közútjainak története.* Budapest
HOFFMANN, Wilhelm
1844 *Die Geschichte des Handels der Erdkunde und Schiffahrt aller Völker und Staaten* . . . Leipzig
HORVÁTH Mihály
1840 *Az ipar és a kereskedés története Magyarországon a három utolsó század alatt.* Buda
HUNFALVY János
1867 *Hazánk közlekedési eszközeiről.* Pest
1886 *A magyar birodalom földrajza különös tekintettel a néprajzi viszonyokra.* Budapest
HUSKA, M. A.
1972 *Slovenski pltnici.* Martin
JANKÓ Béla
1967 *A gőzhajózás kezdete a Dunán, „Carolina", az első gőzhajó.* Budapest
1968 *A magyar dunai gőzhajózás története.* Budapest
JEŘABEK, Richard
1960 *Karpatské voraství v 19. stoleti.* Brno
JÓKAI Mór
1964 *Az arany ember I—II.* Budapest

JUHÁSZ Antal
1962 *A tiszai tutajozás és a szegedi super mesterség.* A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1960—62. Szeged. 117—147.
1966 *A deszki hajóvontatók.* Szeged
KAPOSVÁRI Gyula
1974 *Szolnok mezőváros ipari és kereskedelmi vonatkozásairól.* In: HOFER T.—KISBÁN E.—KAPOSVÁRI Gy. (szerk.): Mezővárosok. Budapest—Szolnok. 9—25.
KATUS László
1978 *Magyarország gazdasági fejlődése (1890—1914).* In: HANÁK P. (főszerk.) — MUCSI F. (szerk.): Magyarország története 1890—1918. 7/1. Budapest. 263—403.
1979 *A tőkés gazdaság fejlődése a kiegyezés után.* In: KOVÁCS E. (főszerk.) — KUTAS L. (szerk.): Magyarország története 1848—1890. 6/2. Budapest. 913—1039.
KECSKÉS László
1969 *A komáromi szekeresgazdák.* Irodalmi Szemle (Pozsony) XII/10. 885—905.
1978 *Komáromi mesterségek.* Budapest—Bratislava
KELETI Károly
1887 *Magyarország gazdasági statisztikája.* Budapest
KENESSEY Albert
1865 *Német—magyar és magyar—német hajózási műszótár.* Pest
1869 *Hajózási törvények.* Pest
1871 *Statisztikai adatok a Magyar Korona területén 1870-ben forgalomban volt hazai uszákról.* Buda
1872 *A kapaszkodó hajózásról,* Budapest
KEREKES GYÖRGY
1903 *Képes kereskedelem-történet, különös tekintettel Magyarországra.* Budapest
KISS Lajos
1956 *Vásárhelyi híres vásárok.* Szeged
KORIZMICS László
1858 *Jelentése a dunai hajózásról, s a magyar borok érdekében Konstantinápolyba tett útjának eredményeiről.* Pest
KOROKNAI Ákos
1974 *Gazdasági és társadalmi viszonyok a dunai és a tiszai határőrvidéken a XVIII. század elején.* Budapest
KOVÁCS János
1895 *Szegedi emlékek.* Szeged
1901 *Szeged és népe. Szeged ethnographiája.* Szeged
K. KOVÁCS László
1948 *A magyar népi közlekedés kutatása.* Budapest
KOVÁCS Sándor
1956 *A drávai hajósok és talpasok élete.* In: Népünk hagyományaiból. Budapest. 59—70.
Kós Károly
1972 *Az árucsere néprajza.* In: Kós Károly: Népélet és néphagyomány. Bukarest. 9—52.
1976a *Hétfalusi szekeresség.* In: Kós Károly: Tájak, falvak, hagyományok. Bukarest. 80—103.
1976b *Vásárok és vidékek.* In: Kós Károly: Tájak, falvak, hagyományok. Bukarest. 326—381.
KRENEDITS Ödön
1896 *A kenderkötél a dunai hajózás szolgálatában.* Zimony
KUCZY Károly
1976 *Vízi élet, népi hajózás Foktőn.* Kalocsa
KULCSÁR Kálmán
1982 *A magyar falu és a magyar parasztság* (A történeti-szociológiai háttér vázlata). In: VÁGVÖLGYI A. (szerk.): A falu a mai magyar társadalomban. Budapest. 11—41.
KULINYI Zsigmond
1901 *Szeged új kora.* Szeged

LAGRANÉ, de
1886 *Hajózás a szárazföldi vízeken II.* Budapest
LAMPL Hugo—HALLÓSSY Ferenc
1947 *A Duna—Tisza csatorna.* Budapest
LESKOSCHEK, Franz
1972 *Schiffahrt und Flösserei auf der Drau.* Zeitschrift des Historischen Vereines für Steyermark LXIII. 115—152.
LÉDERER Emma
é. n. *Iparunk és kereskedelmünk a merkantilizmus korában.* In: DOMANOVSZKY S. (szerk.): Magyar művelődéstörténet 4. Budapest. 215—247.
LICHTENSTERN, Joseph Freyh. v.
1803 *Ueber die Schiffahrt auf der Muhr . . .* Wien
MAKKAI László
1961 *A magyar városfejlődés történetének vázlata.* In: BORSOS J. (szerk.): Vidéki városaink. Budapest 25—77.
MARX Károly
1961 *A tőke II.* Budapest
MATLEKOVITS Sándor
1890 *Báró Wüllersdorf és a szabadkereskedés meghonosítása az Osztrák—Magyar Monarchiában.* Budapest
MENDÖL Tibor
é. n. *A mai kultúrtáj.* In: DOMANOVSZKY S. (szerk.): Magyar művelődéstörténet 5. Budapest. 101—128.
MÉREI Gyula
1980 *Magyarország gazdasága 1790—1848.* In: MÉREI Gy. (főszerk.) — VÖRÖS K. (szerk.): Magyarország története 5/1. Budapest. 213—425.
1981 *A Magyar Királyság külkereskedelmi piaci viszonyai 1790—1848 között.* Századok 115. évf. 463—522.
MOLNÁR Erik (szerk.)
1964 *Magyarország története I.* Budapest
MUHI János
1943a *A 150 éves Ferenc csatorna és alkotói.* Kalangya 2/63—72.
1943b *Bezdáni hajósok.* Kalangya 5/230—232.
NAGY László (szerk.)
1971 *A vízgazdálkodás fejlődése.* Budapest
NEWEKLOWSKY, Ernst
1952—54 *Die Schiffahrt und Flösserei im Raume der oberen Donau. I—II.* Linz
NYITRAI Elek
é. n. *A magyar kereskedelmi hajózás története Buda visszafoglalásától a gőzhajózás megindulásáig.* Kézirat
OLTVAI Ferenc—VINCZI Károlyné
1967 *A szegedi Zsótér-ház építése.* A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1966—1967. 189—201.
OROSZ István
1979 *Magyarország mezőgazdasága a dualizmus első évtizedeiben.* In: KOVÁCS E. (főszerk.) — KATUS L. (szerk.): Magyarország története 1848—1890. 6/2. Budapest. 1039—1119.
ORTVAY Tivadar
1903 *Pozsony város története II.* Pozsony
PACH Zsigmond Pál
1982 *Közép-Kelet-Európa és a világkereskedelem az újkor hajnalán.* Századok 116. évf. 3. sz. 427—460.
PAKUCS Béla
1934 *A magyar vasútépítés kezdete.* Pécs
PALÁDI-KOVÁCS Attila
1966 *Gömöri magyar vándorárusok az Alföldön.* Ethnographia LXXVII. 295—296.
1973 *A magyar parasztság kerekes járműveinek történeti és táji rendszerezéséhez.* Néprajzi Közlemények XVIII. 9—81.
PERJÉS Géza
1963 *Mezőgazdasági termelés, népesség, hadseregélelmezés és stratégia a 17. század második felében (1650—1715).* Budapest

PETROVIC, Nikola
1978 *Plovidba i privreda srednjeg podunavlja o doba merkantilizma.* Beograd
PISZTORY Mór
1871 *Győrváros gabonakereskedése összehasonlítva Pestvárosával.* Győri Közlöny 17/69—70., 18/73., 19/77—78., 20/81., 21/86., 22/91—92.
1874 *Ipar és kereskedelem.* In: FEHÉR I. (szerk.): Győr megye és város egyetemes leírása. Budapest. 317—331.
é. n.: *Győr város gabonaforgalma és gabonakereskedése.* Statisztikai és nemzetgazdasági közlemények 8. 35—58.
RAPCSÁNYI Jakab
1934 *Baja.* Budapest
REIZNER János
1899—1900 *Szeged története I—IV.* Szeged
RUZITSKA Lajos
1964 *A magyar vasútépítések története 1914-ig.* Budapest
RUZSÁS Lajos
1966 *A városi fejlődés a XVIII—XIX. századi Dél-Magyarországon* (A városi fejlődés gazdasági alapjai). Budapest
SÁNDOR Vilmos
1959 *A budapesti nagymalomipar kialakulása 1839—1880.* In: Tanulmányok Budapest múltjából XIII. Budapest. 315—422.
SCHMIDT, Leopold
1966 *Schifferglaube und Schifferbrauch im Bereich der oberen Donau.* In: Volksglaube und Volksbrauch. Berlin. 111—128.
SKAPUR, Hasan
1962 *Rijecni saobracaj na donjem toku Sane i Une.* Zbornik Krajiskih Muzeja. Banja Luka-Bihac-Drvar-Jajce-Priedor. I. 181—192.
SOMOGYI Manó
1905 *A hazai vándoripar és vándorkereskedés.* Budapest
SOMOGYI Sándor
1976 *A dunai transzkontinentális nemzetközi hajózóút megvalósításának feladatai hazánkban.* Földrajzi Értesítő 2—4 sz. 255—263.
SZABÓ Gusztáv
é. n. *A természet és a technika tudománya.* In: DOMANOVSZKY S. (szerk.): Magyar művelődéstörténet 5. Budapest. 413—448.
SZABÓ István (szerk.)
1972 *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848—1914. I—II.* Budapest
SZAMOTA István
1891 *Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten 1054—1717.* Budapest
SZATHMÁRI Károly
1864 *Baja szerepe Magyarország kereskedésében és lehető összekapcsolása az alföldi vasúttal.* Pest
SZÉCHENYI István
1830 *Hitel.* Pest
1848 *Javaslat a magyar közlekedési ügy rendezéséről.* Pozsony
1982 *Napló.* Budapest
SZIMICS Mária
1938 *A debreceni országos vásárok története.* Budapest
SZÖLLŐSI Gyula (szerk.)
1976 *Vásártörténet — Hídi vásár.* Debrecen
SZÜCS Sándor
1977 *Régi magyar vízivilág.* Budapest
TAKÁCS Lajos
1958 *A dunai hajóvontató út Tolna megyei szakasza.* Néprajzi Közlemények III. 359—362.
TAKÁTS Sándor
1900 *A dunai hajózás a XVI. és a XVII. században.* Magyar Gazdaságtörténeti Szemle 97—123., 145—177., 193—223., 241—274., 289—319.
1904 *Hajóépítők telepítése Magyarországra a XVI., XVII. és a XVIII. században.* Magyar Gazdaságtörténeti Szemle 81—117.

TÁBORI György
1967 *A kőrösi faúsztatás történetéből.* Békési Élet 3. 41—50.
TÁPAY-SZABÓ Gabriella
1933 *Szeged erkölcsei a XVIII. században.* Szeged
THALLÓCZY Lajos
1884 *Oroszország és hazánk.* Budapest
TIMAFFY László
1975 *Szigetközi krónika.* Mosonmagyaróvár
1980 *Szigetköz.* Budapest
TOLMÁCSY Géza
1970 *Pénzügyi élet II. (Senta).* A tőkésvilág kereskedelmi magánvállalkozóinak és részvénytársaságainak cégjegyzéke 1876-tól a második világháború befejezéséig. Senta
TÖMÖRKÉNY István
1902 *Vízenjárók és kétkezi munkások.* Szeged
1906 *Szegedi vízenjárók.* Néprajzi Értesítő 193—201.
1957 *A Szent Mihály a jégben* (elbeszélések). Budapest
TRÓCSÁNYI Zoltán
é. n. *Új életformák.* In: DOMANOVSZKY S. (szerk.): Magyar művelődéstörténet 5. Budapest. 240—282.
UNGÁR László
é. n. *Kapitalisztikus gazdálkodás.* In: DOMANOVSZKY S. (szerk.): Magyar művelődéstörténet 5. Budapest. 203—236.
VAJNA Károly
1906 *Hajóvontatás.* In: VAJNA Károly: Hazai régi büntetések I. Budapest. 531—543.
VEDRES István
1805 *A Tiszát a Dunával öszve kaptsoló új hajókázható tsatorna.* Szeged
VÖRÖS Antal
1976 *A magyar mezőgazdaság a kapitalista átalakulás útján (1849—1890).* In: GUNST P.—HOFFMANN T. (szerk.): A magyar mezőgazdaság a XIX—XX. században (1849—1949). Budapest. 9—153.
VÖRÖS Károly
1965 *Győr és Pest harca a dunai gabonakereskedelemért, 1850—1881.* Arrabona 471—491.
WELLMANN Imre
1965—1966 *Pest megye viszálya Pest városával piacra vitt termelvények körül az 1730-as években.* Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 81—121.
1979 *A magyar mezőgazdaság a XVIII. században.* Budapest
WESTERMANN, Ekkehard (szerk.)
1979 *Internationaler Ochsenhandel (1350—1750).* Stuttgart
VUKANOVIĆ, T. P.
1968 *Productive forces of Serbia at the First Serbian Insurrection 1804—1813.* Bulletin du Museé de Vranje IV/1—125.
Z. G.
1863 *Képek a hazai népéletből. XXIX. Hajóvontatók a Dunán.* Vasárnapi Újság 26/228—229.
ZSÓTÉR János
1842 *Hajósi jó rendviszonos kötelességek és általános rendszabályok.* Szeged.

Kéziratos források

Híd-kinyitási iratok

1843—1852 Jegyzőkönyv Azon Hajóknak, Luntráknak, malmoknak, lápoknak stb. amely Nemes Szabad Királyi város Tiszai híd kinyitásakor és Rév-Kötél leeresztéskor . . . által keresztül menendenek. Csongrád megyei Levéltár IV. B. 1017. 33—38., IV. B. 1120. 11—14.

László Ferenc üzleti iratai

1816—1835 Egy komáromi hajósvállalat . . . László Ferenc üzleti iratai. Országos Levéltár R. 127.

Imre Gráfik

THE CONVEYANCE OF GOODS BEFORE THE REVOLUTION OF TRANSPORTATION

(Abstract)

The transition from feudalism to capitalism in Hungary began with long distance trade, exportation of large quantities of agricultural goods at the second half of the 18th century. Solving questions of transportation and traffic became important when Hungary became involved in European trade.

At the beginning of the 18th century Hungarian roads were in a very sorry state indeed. In 1790 there were only 770 kms of built roads and even in 1848 only 2082. Under such circumstances only livestock driven to market on foot could reach greater distances. Owing to bad roads transportation with carts met with difficulties and was expensive as well as uncertain. In spite of all this, long distance trade done by horse-drawn carts had its regional centres (e. g. Debrecen, Komárom, Sopron, Kassa). The poor state of roads increased the importance of rivers in transportation, especially in long distance trade. The direction of the flow of Hungarian rivers was not ideal as it was the main direction of exportation. Nevertheless, the inexpensiveness of transportation by water increased the role of waterways at the time of the grain boom. This is seen partly in the demand for cargo space and partly in the demand for modernisation of towing techniques.

The paper examines riverain grain trade before the revolution of transportation (i. e. before railways and steamers) as well as in what proportion, at what cost and how effectively was it done and what were its socio-economic consequences for Hungarian peasant society. It also examines the integration of transportation and traffic into the economic structure of society as well as into the system of production and consumption. These questions were of special importance in 18th and 19th century Hungary when great social and economic changes were taking place which increased the significance of transportation and traffic.

In some regions, especially along rivers or near commercial centres, more and more people from towns and villages joined in commercial transportation. Only part of them took it up as a full-time job, most of them remained peasants and only took part in transportation temporarily. Peasant transportation was a group-occupation and was typical of a certain layer of peasantry. With its rather simple techniques and traditional tools and methods later it could not keep up with international long distance trade thus gradually it became restricted to fulfilling local needs.

The paper calls attention to the contrast between the low level of the techniques of transportation in Hungary and the increased demand for transportation called forth by the sudden boom. Archaic methods of towing by animals or humans lived side by side with modern techniques (towing by steamers) even in the second half of the 19th century and at a given place and with a given function the former could from time to time gain precedence over the latter.

Banó István

Szövegváltozatok egy népdalgyűjteményben*

1.

Jelen kis munkámat ERDÉLYI János emlékének ajánlom. Benne annak a népköltési anyagnak egy részét dolgozom fel, amelyet a sárospataki Református Főiskola gyűjtött össze, hogy ERDÉLYI János születésének 100 éves évfordulóján, 1914-ben egy népköltési gyűjtemény, az ERDÉLYI János Emlékkötet közreadásával áldozzon a nagy folklorista emlékének[1]. ERDÉLYI Jánost sok szál fűzi Sárospatakhoz: ott végezte el középiskoláit és főiskoláit; a szabadságharc bukása után Patakra tért vissza tanárnak, és ott is élt 1868-ban bekövetkezett haláláig.

A sárospataki Református Főiskola két maradandó emléket akart állítani számára 1914-ben, születésének 100 éves évfordulóján. Közülük az egyik, az ERDÉLYI-szobor elkészült; 1914-ben leplezték le a főiskola kertjében.[2] De a tervezett emlékkötet az első világháború zavarai miatt nem jelenhetett meg, sőt a gyűjtemény nagy része később el is veszett. Egy kisebb töredéke azonban, a katonadalok és szerelmi dalok csoportja, elkerülte e szomorú sorsot, és a Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárába került. E gyűjtemény katonadalait dolgozom fel jelen munkában.

2.

A vizsgálat alá vett anyagunk népköltészeti szempontú változattanulmányok végzésére kiválóan alkalmas. Egy kisebb területről, egy időben gyűjtött, azonos műfajú, nagyobb mennyiségű népdalt vizsgálhatunk. Hiányosságaként csak az említhető meg, hogy gyűjtésük dallamok nélkül történt. E hiányossága

* Egy kéziratos gyűjtemény, a Sárospatakról és környékéről az 1910-es évek elején gyűjtött és a Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárában EA 000939 jelzéssel őrzött katonadalok feldolgozása alapján.

Ezt a tanulmányt a szerző 1948-ban, ERDÉLYI János „Népdalok és mondák" c. műve megjelenésének 100. évfordulójára írta. Az alábbiakban változatlanul közöljük a tanulmány elemző részét, kihagyva az eredeti kézirat tudománytörténeti bevezetését és a változat fogalmáról adott bevezető eszmefuttatását, mivel ezeket az időközben eltelt több mint 30 év újabb publikációi alapján jelentősen át kellett volna dolgozni. [*Szerk.*]

[1] A Sárospataki Ref. Főiskola Értesítője 1911—1912. 54—59. Uo. 1912—1913. 116—121. Uo. 1913—1914. 52.

[2] Az eseményekről az Ethnographia is megemlékezett a néprajzi hírek közt. 1914. 349.

miatt egyedül csak zenei vizsgálatok számára alkalmatlan. Egyébként jelen dolgozatom eredményei hivatva vannak azt a lényegében alaptalan aggályt is eloszlatni, hogy dallam nélkül gyűjtött népdalok tudományos kutatások számára teljesen alkalmatlanok. Így az eddig összegyűjtött népdalaink legnagyobb — és éppen néprajzi viszonyaink között szinte már történetinek számító régi anyag — lenne teljesen értéktelen. De nem így van, bár kétségtelen, hogy a dallam nélkül gyűjtött népdal nem teljes értékű. De e csökkentett értékű anyagból is hozhatunk ki bizonyosfajta, a szövegre vonatkozó eredményeket.

A gyűjtemény létrejöttének körülményeit már elmondottuk, itt mondjuk el a gyűjtemény megismeréséhez szükséges egyéb tudnivalókat.

A gyűjtést a sárospataki Református Főiskola kötelékébe tartozó gimnázium tanárainak: HARSÁNYI István, GULYÁS József, DEÁK Geyza és NOVÁK Sándornak közreműködése és irányítása mellett a főiskola teológusai, joghallgatói és a gimnázium felsőosztályos növendékei végezték. A diákgyűjtők közül gyűjtött anyaguk nagysága vagy szakszerűsége alapján a következő neveket emelhetjük ki: GAÁL István, BACSÓ József és KISS Géza teológusok; SŐREGHY János és NAGY László joghallgatók, HORVÁTH Lajos, KRISTON Antal és KUKORÓ Ferenc gimnáziumi tanulók.

A gyűjtést Sárospatakon és környékén: Bodrogközben, Hegyalján, Tiszaháton, Zemplén és a vele szomszédos vármegyékben: Ung, Abaúj-Torna, Szabolcs megyékben végezték, de van néhány adat Gömörből és Szatmárból is. A gyűjtési terület lényegében egy kisebb tájegységnek számít, amelynek földrajzi központja Sárospatak, és a gyűjtött anyagban is a sárospataki eredetű dalok vannak viszonylagos többségben.

A dalok gyűjtése 1912 közepe tájától 1914-ig tartott, ez a rövid időtartam feljogosít bennünket arra, hogy a gyűjtött anyagot azonos időből származónak tarthassuk. Mi a gyűjtés katonadalait dolgoztuk fel, ezekre ez az időpont annyiban is jellemző, hogy a dalokat még nem érintette meg az első világháború szele. Lényegében egy békebeli katonáskodás képeit tárják elénk, amit csak a közelmúltban lezajlott boszniai és hercegovinai harcok emléke tarkít. A dalok nagyobb részében a k. u. k. hadseregben való katonáskodás, kisebb részében a honvédségnél eltöltött idők emléke őriződött meg.

Vizsgálat alá vettük a változatokkal együtt (a katonai dalok nem katonai szövegváltozatait is ide értve) összesen 541 dalt.

3.

Változattanulmányokban összehasonlítási alapul szolgálhat a vizsgálat alá vett jelenség minden lényeges jegyeket hordozó tulajdonsága, mozzanata vagy összetevője.

A népdal lényeges jegyeket hordozó összetevői: 1. a tartalom (téma) 2. a nyelvi kifejezés (a tulajdonképpeni szöveg) 3. a külső forma. Azaz minden népdalra jellemző: hogy mit, milyen nyelvi kifejezések segítségével és milyen külső formában mond el. *Eszerint tehát beszélhetünk: 1. témaváltozatokról, 2. szövegváltozatokról, 3. formaváltozatokról.*

E fölismerés nyomait eddigi (1948 előtti) népdalkutatásunkban is fölismerhetjük. A népzenei kutatás pedig foglalkozott a népdalokkal olyan szempontokból is, amik lényegében a formaváltozat néhány kérdését érintették.

A. Témaváltozatok

ERDÉLYI János végezte el korszakalkotó népköltési gyűjteménye rendszerezésével a magyar népdalanyag első téma szerinti osztályozását, felosztva a népdalokat szerelmi dalok . . . bordalok, haramja és pusztai dalok, gúnydalok és rokon . . . katona és hadi dalok stb. csoportjára.

Ez a felosztási mód hagyományossá vált, és lényegében napjainkig fennmaradt a nem homogén tartalmú, népköltési szempontból közreadott népköltési kiadványokban. E rendszer ellen — puszta régisége miatt — bizonyos ellenérzés tapasztalható. Pedig lényeges tulajdonságok megfigyelésére épült föl, és komoly, a tudományban számottevő egyéniségek élnek vele ma is éppen használhatósága miatt.[3] De az egyes népdalfajták közti különbséget a nép is érzi, és nagyon jelentősnek tartja.[4]

Ezek szerint továbbra is elfogadhatjuk — hogy tárgyunknál maradjunk — a „katonadal" fogalmának helyességét. A katonadal a népdalok ama fajtája, amelyben a nép azt fejezi ki, hogy mit jelent a katonáskodás élménye egyrészt maguknak a katonáskodó egyéneknek, másrészt azoknak, akiket a katonasághoz bevonuló elhagy: lényegében tehát az egész közösségnek.

Az az élményanyag, amit a katonáskodás ad a közösség számára, népköltészeti szempontból *témának* fogható fel, amelynek változatai az egyes katonadalok. A téma mint az élmények összefoglalója több összetevőre, *motívumra* oszlik. Egy-egy népdalfajtára igen jellemző, hogy az egysége alapjául szolgáló téma milyen motívumokra oszlik és az egyes motívumoknak milyen az aránya. A vizsgálat alá vett dalok téma szerinti vizsgálatát e szempontok alapján igyekeztük elvégezni.

A megvizsgált katonadalok témája a következő motívumokra oszlik:

I. A fő motívum a sorsszerűség: annak az elkerülhetetlen végzetnek a tudomásulvétele, hogy minden épkézláb embernek katonának kell lennie. E motívumban a katonasors, a katonaélet mint általánosan ismert, tudott valami van jelen; a katonasors részletekbe menő leírása e motívum darabjaiból hiányzik.

E fő motívum a következő részmotívumokra oszlik:

I.a.: Az elkerülhetetlen sors egyszerű tudomásulvétele:

Tegnap este kaptam egy levelet,
Rá van írva, hogy a jegyző keres.
Betöltöttem huszonegy évemet,
Három évre katonának megyek.
(Felső-Méra, v. Abaúj m. EA 000939.25.1.)

I.b.: Panasz a kérlelhetetlen sors ellen, amiért katonáskodni kell:

Én Istenem, jó a lánynak,
Nem sorozzák katonának;
De a legényt besorozik,
Kassa felé masirozik.
(Nagygejőc, v. Ung m. EA 000939.14.1.)

[3] Vö. BARTÓK Béla 1924. XLIV; PREUSS 1939. 129—130.

[4] PUTZ Éva 1943. A koloni adatoknak azért van különös jelentősége, mert nem kiragadott nyilatkozatokra épülnek, hanem a lakodalomnak népi adatközlők által történő leírásából világlik ki, hogy milyen határozottan számon tartja a nép a lagzis és nem lagzis dalok közti különbséget. L. még: MANGA János 1943. 196.

I.c.: Lázadás az ellen, hogy katonáskodni kell:

Édesanyám minek szültél,
Ha katonának neveltél?
Inkább szültél volna követ
Édesanyám, mint engemet.
(Cigánd, Zemplén m. EA 000939.10.1.)

II. A fő motívum: a megszokott, régi környezet elhagyása: a bevonuló katona elválik szülőföldjétől, szüleitől, testvéreitől, szeretőjétől.

E fő motívum a következő részmotívumokra oszlik:

II.a.: A szülőföldtől, szülőktől, testvérektől való elszakadás:

Házunk megett van egy magas diófa,
Levelet ír a jó anyám alatta;
Levelet ír a katona fiának,
Gyere haza édes fiam, mert várlak.
(Sárospatak, Zemplén m. EA 000939.379.1.)

II.b.: A szeretőtől való elszakadás. Ezt a dal alanya szerinti két csoportba oszthatjuk:

II.b.1.: alanya a katonáskodó legény:

Fehér rózsa, (de) piros rózsa hullatja a virágát.
Minden szőke, (de) barna legény öleli a babáját;
Én nekem is el kell menni,
Itt kell a babámat hagyni;
Jön október, (a) betyár hónap,
El kell masírozni.
(Nagyrozvágy, Zemplén m. EA 000939.121.1.)

II.b.2.: A leány panasza, akit elhagyott a katonasághoz bevonuló kedves:

Az toronyi csárda előtt
Áll a szeretőm,
Szépen lobog a zsebében
Horgolt zsebkendőm;
El fog menni katonának,
Jaj de sajnálom,
El se fogom felejteni,
Míg élek a világon.
(Toronya, v. Mármaros m. EA 000939.148.1.)

II.c.: Itt említjük meg azt is, hogy a megszokott környezettől, a családtól való elszakadás hozza magával egyrészt magát a levélírást, másrészt a *levelek sűrű emlegetését*. Szeretne levelet kapni vagy levelet írni a legény. Ezt is új részmotívumnak vehetjük.

III. A fő motívum maga a katonáskodás: a kaszárnyai, tábori élet, csaták stb.

E fő motívum tartalmi és hangulati alapon a következő részmotívumokra oszlik:

III.a.: A katonaélet egyes mozzanatainak tárgyilagos leírása:

Ha kirukkol a század nagy Rákosra,
Elöl megy a százados úr pejlova.
Százados úr kiáltja a bandának:
Egy szép nótát ennek a szép hatos honvéd huszárnak.
(Sárospatak, Zemplén m. EA 000939.72.1.)

III.b.: A katonaélet egy kedves velejárója a „bakaszerelem”:

Sárga szeme, sárga szeme van a kukoricának,
Sárga cipő, sárga cipő kell a tállyi kislánynak;
Sárga cipő ripeg-ropog a lábán
Harmincnégyes (Molinári) baka kopogtat az ablakán.
(Tállya, Zemplén m. EA 000939.132.1.)

III.c.: Panaszkodás a katonasors nehézsége ellen:

Jókor reggel feltekintek a pócra,
Komisz kenyér, rozsdás csajka van rajta;
Jaj Istenem, de sokat kell szenvedni,
Hogy is lehet hat krajcárból megélni.
(Sárospatak, Zemplén m. EA 000939.67.1.)

III.d.: Csata, katonahalál:

Mikor megyek Boszniába,
Szól az ágyú a csatába;
Fejem felett kard megfordul,
Piros vérem földre csordul.

Orvos Uram arra kérem,
Ne hagyja elfolyni vérem,
Kötözze be sebeimet
Mentse meg az életemet.
(Sárospatak, Zemplén m. EA 000939.298.1.)

IV. A fő motívum: állásfoglalás, ítélet a katonáskodásról.
E fő motívum a következő tartalmú részmotívumokra oszlik:
IV.a.: Katonai, férfias és részben magyar öntudat:

Csillagos lesz maholnap a kabátom,
Abba megyek majd végig az utcánkon;
Minden kislány kifordul a kapuba,
Nem is legény, aki nem volt katona
(Sárospatak, Zemplén m. EA 000939. 245.1.)

IV.b.: Lojalitás a meglevő rendszer, ill. a katonasággal járó kötelességek iránt (amint bemutatott példánk is jól mutatja, a lojalitás legtöbbször a helyzet helytelen fölismeréséből, helytelen értelmezésből fakad):

Boszniába' megütik a rézdobot,
Minden legény szedje össze (a) risztungot;
El kell menni a csatába harcolni,
A hazáért piros vért kell ontani.
(Sárospatak, Zemplén m. EA 000939.246.1.)

IV.c.: Lázadás a katonáskodás ellen szociális vagy politikai szempontokból:

Édes anyám eladott engemet,
Nem tudja gyászos életemet;
Mert ha tudná gyászos életemet,
Éjjel nappal siratna engemet.

Édes anyám, mi annak az oka,
Hogy a szegény legény mind katona?
Édes fiam, nem tehetek róla,
A szegénynek nincsen pártfogója.
(Sárospatak, Zemplén m. EA 000939.230.1.)

Mer hogy én be vagyok sorozva,
Ne félj, babám, nem leszek katona;
Elég széles a pataki határ,
Magam leszek benne a betyár,
Mégsem leszek a császár katonája.
(Sárospatak, Zemplén m. EA 000939.232.1.)

V. Önállósága miatt *fő motívumnak* kell venni a *szabadulás* utáni vágyat és a *szabadulás örömét:*

Kisszebeni ötös baka-kaszárnya,
Piros rózsa nyílik az ablakába;
Piros rózsa nyílik a négy sarkába,
Ősszel megyünk végleges szabadságra.
(Sárospatak, Zemplén m. EA 000939.200.1.)

VI. Lényegében *fő motívumként* kell megemlékeznünk a *tréfás dalokról* is, amelyekben ugyan az eddig említett motívumok bármelyike szerepelhet, de tréfás mivolta a tárgyának más értelmezést ad.

Így pl. a katonakosztnak nem dicsérete, hanem tréfás kigúnyolása a következő dal:

Mikor én újoncnak bevonultam,
A lábamon alig-alig álltam;
De a rizskásától úgy meg emberedtem,
Utoljára öreg baka lettem.
(Sárospatak, Zemplén m. EA 000939.176.1.)

A következő dal is azt mutatja, hogy a tréfás dalokat külön kell kezelnünk:

Elveszett a, elveszett a liba lába,
Keresi azt, keresi azt őnaccsága;
Ne keresse, ne keresse őnaccsága,
Közös baka épp most eszi azt a spájzba.
(Sárospatak, Zemplén m. EA 000939.182.1.)

A fentebb bemutatott különféle motívumok megléte önmagában is jellemző a vizsgálat alá vett dalokra. De arra a kérdésre, hogy mit jelent a katonáskodás a közösség számára, csak akkor kapunk feleletet, ha megnézzük azt is, hogy az egyes motívumok milyen arányban szerepelnek a dalokban.

Ennek a vizsgálatnak az eredménye a következő:

I. fő motívum: a sorsszerűség.

I.a.	ennek egyszerű tudomásulvétele:	4	dalban	fordul	elő
I.b.	panasz a szomorú végzet ellen:	91	”	”	”
I.c.	lázadás e szomorú végzet ellen:	26	”	”	”
	I. fő motívum összesen:	121	”	”	”

II. fő motívum: a környezettől való elválás:

II.a.	szülőföldtől, szülőktől való elszakadás	68	dalban fordul elő	
II.b.	a szeretőtől való elszakadás			
II.b/1	a katonáskodó legény panasza:	186	”	” ”
II.b/2	a leány panasza, kit elhagy a bevonuló	63	”	” ”
II.c.	csak levélben érintkezhetik kedvesével	27	”	” ”
	II. fő motívum összesen:	344	”	” ”

III. fő motívum: a katonáskodás élménye:

III.a.	a katonaélet tárgyilagos leírása	31	dalban fordul elő	
III.b.	a „bakaszerelem”	48	”	” ”
III.c.	panasz a katonasors nehézsége ellen	75	”	” ”
III.d.	csata, katonahalál	35	”	” ”
	III. fő motívum összesen:	189	”	” ”

IV. fő motívum: állásfoglalás a katonáskodással szemben:

IV.a.	katonai, emberi öntudat	36	dalban fordul elő	
IV.b.	lojalitás	14	”	” ”
IV.c.	politikai vagy szociális jellegű lázadás	39	”	” ”
	IV. fő motívum összesen:	89	”	” ”
V. fő motívum:	a szabadulás vágya	76	”	” ”
VI. fő motívum:	a tréfás hang	24	”	” ”

Ezek a számadatok beszédesen megmutatják, hogy mi volt a közösség állásfoglalása a katonáskodással szemben. Jellemző a szerelemmel kapcsolatos motívumok nagy száma (II.b/1.—II.b/2., III.b.): összesen 297 dalban (a vizsgálat alá vett dalok felénél többen) szerepelnek. Ez természetes is, hisz legnagyobbrészt fiatal emberek a katonák.[5]

Az állásfoglalás leglényegesebb momentuma azonban az, hogy magával a katonáskodás tényével szemben milyen állásfoglalást találunk e motívumok számszerű összevetése alapján. E dalokban szereplő összesen 843 motívum megoszlása e szempontból:

Semleges: (I.a., III.a., VI.)	59	motívum	7,08%
Igenlő: (III.b., IV.a., IV.b.)	98	”	10,76%
Katonáskodás ellenes: (I.b., I.c., II.a., II.b/1., II.c., III.c., III.d., IV.c. V.)	686	”	81,92%

E számadatok értékelésénél még figyelmeztetni kell arra a tényre, hogy az így kialakult képen a dalok életéből vett megfigyelések módosíthatnak: milyen típusú dalokat kedvelnek a katonák, miket énekelnek kedvükre, milyen dalokat tanulnak meg vezetőiktől (propaganda stb.).

E motívumvizsgálat azonban a vizsgált daloknak egy másik, szintén lényeges tulajdonságára hívja fel a figyelmet. A vizsgálat alá vett 517 katonadalban összesen 843 motívum találtatik, azaz két motívum sem jut minden dalra. Ha a dalban szereplő motívumok száma szerint megvizsgáljuk a dalokat, a következő eredményre jutunk:

[5] A szövegváltozatként e csoportba osztott 24 nem katonadalt a témavizsgálatok alkalmával nem vettük figyelembe, itt csak 517 dallal foglalkozunk.

1	motívum	szerepel	264	dalban							
2	”	”	222	”	ebből	két-	vagy	több	strófás	24	dal
3	”	”	41	”	”	”	”	”	”	20	”
4	”	”	3	”	”	”	”	”	”	2	”

(Ha a dalok számát összeadjuk, a fönt említett 517-tel szemben 530 dalt kapunk, ez a 13 többlet abból adódott, hogy néhány többszakaszos dal egyes strófáit külön önálló dalnak kellett fölfognunk.)

Ez az összevetés pedig arról győz meg bennünket, hogy a megvizsgált dalok legnagyobb részében, több mint a felében, 1—1 motívum van, és hogy a kettőnél több motívum különösen az egy versszakos dalokban egész ritkaság. Az eddig bemutatott példáink (az egyetlen a IV.a. motívum illusztrálására közöltön kívül) mind egymotívumú. Példának bemutatunk még egy kétmotívumos és egy hárommotívumos dalt:

Kétmotívumos (panasz a katonasors ellen és vágyódás a távollevő kedves után):

Jaj de bajos három évet kiszolgálni,
Száraz fige-fának zöld levelét várni;
Száraz fige-fának lehajlik az ága,
Szép a babám, hét megyében nincs párja.
(Sárospatak, Zemplén m. EA 000939.317.1.)

Hárommotívumos (szabadulás utáni vágy, vágyódás a távoli szerető után, panasz a katonasors nehézsége ellen):

Ha még egyszer szabad madár lehetnék,
Barna kislány szeretője lehetnék,
Látod kislány, teérted kell szenvedni,
Legszebb időm Boszniába tölteni.
(Sárospatak, Zemplén m. EA 000939.327.1.)

B. Szövegváltozatok

Szövegváltozatokról a népdalban a szöveg hasonlósága, a dalokban előforduló kifejezések azonossága alapján beszélhetünk. A megvizsgált dalokban a hasonlóság foka szerint két kategóriát kellett felállítanunk: *I. összefüggő szövegváltozatok, II. Sztereotípiák.*

I. Az összefüggő szövegváltozatok a hasonlóság foka szerint két csoportra oszlanak: *a)* szövegük zömében azonos változatok és *b)* olyanok, amelyekben két-három verssor azonos.

a) A szövegük zömében azonos változatok közül

a/1: voltak dalok, amelyek majdnem szóról-szóra megegyeztek egymással, mégpedig:

3 dal 2—2 változatban

a/2: voltak dalok, amelyekben nagyobb, de még mindig lényegtelen szövegbeli eltérések voltak, mégpedig:

1	dal	4—4	változatban	
4	”	3—3	”	
13	”	2—2	”	

Az *a)* csoportba sorozható összes változatok száma (a változatok közül egyet-egyet nem változatnak, hanem az összehasonlítás alapjául szolgáló önálló dalnak véve): 27 (ha a hasonlítási alapul szolgáló dalokat is vesszük: 48).

b) Két-három azonos verssorú dalok aránya a megvizsgált katonadalokban:

3	dal	6	változatban
1	”	5	”
1	”	4	”
12	”	3	”
19	”	2	”

A *b)* csoportba sorozható összes változatok száma: 50 (ill. 83). Végeredményként ebből az összevetésből az világlik ki, hogy a vizsgálat alá vett 541 dalból[6] változatnak számít 77, tehát az 541 dal közül egymástól teljesen független 464 dal. Így tehát nagyon kevés szövegbeli hasonlóság lenne a megvizsgált 541 dal közt. De a legfelületesebb vizsgálat is az ellenkezőjéről győz meg bennünket.

A további szövegegyezéseket a dalokban előforduló *sztereotípiák* nagy száma adja meg.

II. Sztereotípiák. De e sztereotípiák nem az egyes dalokra, hanem magára a katonadalra vagy az egész népköltészetre jellemzők. A megvizsgált dalokban nagy bőségben előforduló sztereotípiákat a következő módon osztályozhatjuk:

a) Általános, népdalsztereotípiák. Ilyenek a kezdősorok: *Már minálunk babám, Amott megy egy . . ., Kis kertemben kivirágzott a zsálya* stb. A szeretőnek *virág, rózsa, viola, galamb* néven való megszólítása. Helymeghatározások: *a pataki főutcán, Házunk előtt, Túl a Tiszán . . .;* felfohászkodások: *csillagos ég;* kedveskedő megállapítások: *Szép a huszár, Szép a babám* stb. Közismert és közkedvelt réják: *Sejehaj, Rececе* stb.

b) Már bizonyos szűkítéssel csak szomorú, bánatos dalokban otthonos sztereotípiák: az édesanya, szerető vagy maga a katona sír, gyászol, hullanak a könnyei stb.

c) A katonaélet leírásából adódó sztereotípiák: ilyen maga *a katona, baka, huszár,* azonkívül a *komiszkenyér, rozsdás csajka, risztung, felkötöm a kardom, beugratok a rajcsurba, jönnek a katonák, fújják a trombitát, nagygyakorlat, szabadságos kiskönyv.* E szempontból elütnek egymástól azok a dalok, amelyek a közös k. u. k. hadseregben való szolgálás emlékei és amelyekben a honvédségnél töltött idő emléke él: *rekszum, kerdáj, happmasír, rajcsur, cungebet, fungebet,* illetve *jobbra át, balra át, indulj, sorakozó, kihallgatás* stb.

d) A sztereotípiák sajátos külön csoportját képezik azok, amelyek *jelképekké* váltak: azaz katonáskodásra utalnak, azon tartalmi és érzelmi velejárók alapján, amik a kifejezésekhez különféle módon hozzátapadnak. Ilyenek: *a göndör haj, amit levágnak, október, a „betyár” hónap, a három év,* ami gyakran *harminchat hónap*ként szerepel. *A vonat, a gőzös, az állomás. El kell menni* — aki csak kicsit is ismeri a népdalokat, folytatni tudja — *katonának.* Itt említhetjük meg az állandó jelzőket is: *a haj,* amit levágnak, mindig *göndör, a huszár, a baka* mindig *szép, a kaszárnya magas* stb.

[6] A szöveg- és formaváltozatokban már a nem-katonadalokat is figyelembe vettük, hisz gyűjtőik éppen azért osztották őket a csoportba, mert e dalok az egyes katonadalok szövegváltozatai.

A sztereotípiák általános volta miatt számszerű kimutatásuk feleslegesnek látszik. Annyira általánosak, hogy a megvizsgált dalok közt egy sincs, amiben valamilyen a katonadalra jellemző sztereotípia nem lenne; sokszor viszont egyetlen ilyen sztereotípia tesz katonadallá egy dalt. A szöveg szempontjából a sztereotípiák jelölik ki a katonadal határát. *Azt a keretet, amit a téma szempontjából a katonadal jelent, szöveg szempontjából a sztereotípiák töltik ki.*

Jelentőségük illusztrálására csak egyetlen példára hivatkozunk, amit a IIb.1. motívum illusztrálására közöltünk, annak minden sora sztereotip:

Fehér rózsa, piros rózsa, hullatja a virágát,
Minden szőke, barna legény öleli a babáját.
Én nekem is el kell menni,
Itt kell a babámat hagyni;
Jön október (a) betyár hónap,
El kell masírozni.
(Nagyrozvágy, Zemplén m. EA 000939.121.1.)

A téma és szövegváltozatok egymáshoz való viszonyáról meg kell említenem azt az egyébként is természetes tényt, hogy a téma- és szövegvariánsok nem mindig esnek egybe. Az még természetes, hogy azonos témájú dalok nem szükségképpen szövegváltozatai egymásnak. De arra is több példa van, hogy azonos vendégsorok fölhasználásával készült szövegváltozatok téma szempontjából ellentétes jelentésűek, hangulatúak. Erre is idézünk egy példát:

Kis kertemben kivirított a zsálya,
Nincsen olyan kasza, aki levágja,
Majd levágja az őszi szél, a harmat,
Kis angyalom maradhatsz már magadnak.
(EA 000939.341.1.)
Kis kertemben kivirított a mályva,
Arra megy egy magyar huszár, levágja.
Magyar huszár ne vágd le a mályvámat,
Hadd virítson még egyet a babámnak.
(EA 000939.342.1.)

C. Formaváltozatok

A népdalok zenei és népköltészeti szempontú vizsgálata a külső forma kutatásában érintkezik legintenzívebben. Népköltészeti szempontból az egész népzenekutatás formavizsgálatnak számít. E területen, ami a kétféle szempontú kutatás legintenzívebben érintkező pontja, találunk már olyan előtanulmányokat, amiket népzenekutatóink végeztek el. Eredményeikre kiindulópontként támaszkodhatunk.

A szöveg és dallam viszonyában a dallam látszik eredetibbnek és állandóbbnak.[7] Bartha Dénes szerint: „a dallam, illetőleg a dallammal egyértelmű versszaktípus keretszerepet tölt be a magyar népdal formavilágában, olyan keretét, melyet a népi énekes bizonyos határok közt tetszés szerint tölt ki megfelelő aktuális tartalommal: énekszöveggel".[8] Ezt a kissé egyoldalú merevséget enyhíthetjük Szentjóbi Miklósnak azzal a megállapításával, hogy a népdal

[7] Szentjóbi Miklós 1943. 329.
[8] Bartha Dénes. 1943. 28.

dallamát, magát a dalformát, a dalforma zenei kereteit viszont a népdalszöveg, a népdal népköltészeti lényege szabja meg.[9] Ahogy a népköltészetben nincs népdal dallam nélkül, ugyanúgy nem élnek a népdalok dallamai a szövegtől függetlenül. A népi zenei élet kutatói pl. arról győződtek meg, hogy a dallamokat a nép a szöveg nélkül föl sem ismeri.[10] JÁRDÁNYI megfigyelései szerint a dalnak fontosabb a „szava" mint a „hangja".[11] „Az is a szöveg elsőbbségére vall, hogy a dallamok új szöveggel felújulnak, újra divatossá válnak" — írja VARGYAS Lajos.[12]

A két alkotóelem tehát nem látszik közös fogantatásúnak. A dallam „eredetibb és állandóbb",[13] és a népdalok formáinak kialakításában is jelentősebb. Az ismert és hagyományos dallamok aktualizálásában a szöveg a döntőbb jelentőségű; ismert dallamokra több, néha elég sok szöveget is „ráhúznak".[14]

Éppen emiatt a formai vizsgálatok inkább zenei, mint népköltészeti természetűek. Mégpedig nemcsak a dallam, ritmus, a strófaképletek, hanem bizonyos fokig az ismétlések, refrén stb. kérdései is.

E két, egymással elég laza kapcsolatú elem[15] szükségszerűen mindig együtt él, együtt alkotják a népdal egységét. Együttélésük a kölcsönös alkalmazkodás, egymásra való változtató hatás jeleit mutatja. „Egyes esetekben, különösen a táncdalokban a zenei elem vet gátat a szöveg érvényesülésének".[16] Más esetekben: „Kisebb-nagyobb változtatásokat kell a dallamnak eltűrni, hogy rámenjen a szöveg".[17]

Formavizsgálódásainkat a népköltészeti szöveg szempontjából végeztük el, mégpedig csak a legtipikusabban a szövegből adódó formai sajátosságok vizsgálatára terjeszkedtünk ki, a dallammal való kapcsolat mégis minden esetben jelentős tényezőként szerepel.

I. A rím. A népdal külső formabeli sajátosságai közül legtipikusabban szövegi természetű a *rím*. Vizsgálata eddig különös módon hiányzott népdalkutatásunkból. Pedig a népdalnak igen jellemző tulajdonsága a rímelés. A megvizsgált 541 dal közül rím nélküli egy sem volt. Ezt a megállapítást, azt hiszem, minden kockázat nélkül általánosíthatjuk a teljes magyar népdalkincsre is. De a részleteredmények csak e megvizsgált dalokra vonatkoznak.

I. A megvizsgált dallamok rímei minőségük szerint:

A. Teljes rím:	827
közül: ragrím:	721
új rím:	106
B. Asszonáncok:	611

Az asszonáncok között néhány egészen merész is akad, mint pl. va*gyok* — lova*mat;* bakán*ak* — leán*yok;* káplár*om* — szekéroz*ol;* fián*ak* — lábár*a;* karj*ai* — könny*ei;* közlegén*y* — magáért stb.

[9] SZENTJÓBI Miklós 1943. 330.
[10] L. VARGYAS Lajos 1941. 24—26. lapjain közölt népi nyilatkozatait és a szerző megfigyeléseit. JÁRDÁNYI Pál 1943. 45—47.
[11] JÁRDÁNYI Pál 1943. 45.
[12] VARGYAS Lajos 1941. 26. Hasonló megállapítás: SZENTJÓBI Miklós 1943. 329.
[13] KODÁLY Zoltán 1906. 3.
[14] VARGYAS Lajos 1941. 24; JÁRDÁNYI Pál 1943. 46.
[15] VARGYAS Lajos 1941. 24.
[16] KODÁLY Zoltán 1906. 21.
[17] KODÁLY Zoltán 1906. 16. Vö. még: SZENTJÓBI Miklós 1943. 333—334.

A rím szerepe a népi énekes számára a sor végét, befejezettségét jelenti. Ez különösen a népi versmondásban, köszöntők, rigmusok elmondásában látszik legjobban. E fontos szerepe mellett mégis feltűnő, hogy a megvizsgált dalok 1438 ríme közül egy kissé kényesebb ízlésű kritikus csak 106-ot, az új, tiszta rímeket tartaná kifogástalannak. De hogy a ragrím ismétlődéseit az énekelt népdalokban nem találjuk unalmasnak, sem az asszonáncok összecsengésbeli hiányosságát nem érezzük bántónak: mindez a szöveg e zenei elemének a dallamban nyert támaszaiban leli magyarázatát.

II. A rímek elhelyezkedése

Itt elöljáróban a strófák sorszámainak statisztikáját kell bemutatnunk, mert a rímképletek megértése a strófák sorszámainak ismerete nélkül lehetetlen. De a strófaszerkezetek részletes vizsgálatát, mint tipikusan zenei feladatot érintetlenül hagyjuk.

A strófák sorszámai:

3	soros	strófát	találunk:	2	dalban
4	”	”	”	462	”
5	”	”	”	19	”
6	”	”	”	28	”
7	”	”	”	10	”
8	”	”	”	15	”
9	”	”	”	1	”
10	”	”	”	1	”
11	”	”	”	2	”
12	”	”	”	1	”

Jellemző a négysoros strófák feltűnő túlsúlya. A népdalok eme sajátosságát KODÁLY is kiemeli.[18] A már nyolc sornál hosszabb strófák megfejtése is zenei természetű: ismétlések, visszhangos sorok stb. által jönnek létre. Bővebb vizsgálatuk tisztán zenei probléma.

A megvizsgált 541 dal közül

Páros rímet találunk 525 dalban

Mégpedig négysorosban		a a b b	képlet szerint		369	dalban
”	” csoportonként	a a a a	”	”	78	”
hat	”	a a b b c c	”	”	11	”
nyolc	”	a a b b c c d d	’	”	1	”
másfajta rímmel váltakozva					64	”

Keresztrímet találunk 6 dalban

félrímet találunk		17	”
visszatérő rímet	”	6	”
ráütő rímet	”	3	”
ölelkező rímet	”	1	”

A rímek zöme elhelyezkedés szempontjából egyszerű és szabályos, de különleges rímképletű strófákat is találhatunk:

ötsoros strófákban:	a a b b x	3	dalban
	a a b b b	3	”
	a a b b a	2	”

[18] KODÁLY Zoltán 1906. 5.

hatsoros strófákban:	a a b c c b	2 dalban
	a a a b b b	1 "
	a a b b x b	1 "
	a a x b y b	1 "
hétsoros strófákban:	a a x b b c c	1 dalban
nyolcsoros strófákban:	a b a b x c c c	1 dalban

A nyolcnál több soros strófák rímképlete eléggé szabálytalan. Velük kapcsolatos vizsgálathoz nemcsak a dalok dallama kellene, hanem a gyűjtés közben az effajta szempontokra is kiterjedő helyszíni vizsgálódás.

III. A strófa. A strófaszerkezetről többet nem mondunk itt, mint amennyit a rím elhelyezésével kapcsolatban mondottunk. A strófaszerkezetek vizsgálata népzenei feladat. De népköltészeti természetű vizsgálatot igényel az a kérdés, hogy a megvizsgált dalok közt hány az egy-, ill. a több strófás és a több strófás dalok strófái közt milyen összefüggés van.

A vizsgálat alá vett 541 dal közül 427 dal egystrófás, 144 dal több strófás. E 114 dal egyes strófái közti viszony a következő:

Összefüggés nincs 16 több strófás dal egyes strófái közt.

E dalokról dallamközlés hiányában csak bizonyos valószínűséggel mondhatjuk, hogy egy dallamra énekelték őket. Egy ilyen dal mellé (EA 00939.324.1.) megjegyzi a gyűjtő: „A második versszakot külön mint önálló dalt is dalolják több helyen".[19]

Az összefüggés laza, inkább csak hangulati jellegű 16 dalban. Erre példának a következő dalt hozhatjuk fel:

Ferenc Jóska hosszú vékony kardja,
Bátran jár ű avval a csatába.
Ferenc Jóska csak azt vizitálja:
Melyik szárnya hátráll a csatába?

Ferenc Jóska szürke paripája
Jaj, de szépen fel van kantározva
Gyerünk pajtás a nagy háborúba,
Ne hallgassunk sok anya-sírásra.
(Nagygejőc, v. Ung m. EA 000939.240.1.)

Párhuzamos gondolatok vannak az egyes strófák közt 11 dalban:

Édesanyám én is katona vagyok,
Nyíregyházán nyergelik a lovamat;
Piros pántlika a lovam kantárja,
Októberben én ülök a hátára.

Édesanyám én is katona vagyok,
A miskolci kaszárnyába hervadok,
Úgy hervadok mint ősszel a falevél,
Édesanyám katonának neveltél.
(Sárospatak, Zemplén m. EA 000939.373.1.)

Az első versszakban kifejezett gondolati tartalom egészül ki, folytatódik a további strófában 68 dalban. Pl.:

[19] Eredményeink e téren nem egyeznek meg Kodály Zoltán megállapításával, mely szerint kevés olyan több strófás dal van, amelyikben az egymás után énekelt strófák közt logikai kapocs volna. L. Kodály Zoltán 1906. 15.

Esik eső nagy sár van az utcán,
Barna kislány sírva mos a kútnál;
Sírva megyen mondja az anyjának,
Szeretőjét viszik katonának.

Ne sírj lányom, nem ér az már semmit,
A száraz fa ki nem leveledzik;
Száraz fának zöldelését várni,
Katonának nehéz szabadulni.
(Sárospatak, Zemplén m. EA 000939.163.1.)

Van két példa arra is, amit KODÁLY Zoltán *homológ-strófának* nevez[20] Pl.:

Rececе, el kell menni messzire,
Rececе, Galícia szélire;
Ott fújják a katonamarsot;
Rececе, ott verik a rézdobot.

Rececе, katonának jó lenni.
Rececе, arany fazékból enni;
Azt mondja oszt maga a császár:
Rececе, itt a pipám, gyújtsál rá.
(Cigánd, Zemplén m. EA 000939.272.1.)

A megvizsgált dalokra e szempontból az a jellemző, hogy többségük egystrófás, de a több strófájú dalok legnagyobb részében viszont van összefüggés az egymás után következő strófákban.

Befejezés

Eredményeink és a belőlük leszűrhető törvényszerűségek a maguk egészében csak a megvizsgált anyagra vonatkoznak. De az a néhány jellemző tulajdonság is, ami a vizsgálat eredményeiből kiviláglik, közelebb visz bennünket a népdal megismeréséhez. A népdal *egyszerű*ségére vall az, hogy egy-egy dalban csak egy-két motívum van, de erre figyelmeztet a szabályos, egyszerű külső forma is. A népdal árnyalati gazdagságát mutatja viszont az egy témájú dalokban a motívumok gazdag árnyalatossága. Ezáltal egy-egy népdalfajta egyféle élményanyag (megvizsgált anyagunkban a katonáskodás) teljes körét felöleli. A szövegváltozatok vendégsorai, sztereotípiái, jelkép erejű kifejezései pedig a népdaloknak a hagyományhoz való viszonyára világítanak rá.

Végleges megállapításokat azonban csak az egész magyar népdalanyag megvizsgálása alapján mondhatunk. Dolgozatunkkal ezt a sürgősen elvégzendő feladatot akarjuk elkezdeni.

IRODALOM

BARTHA Dénes
1943 *A népköltés kutatásának új feladatai.* Idézet in: SZENTJÓBI Miklós 1943. 329.
BARTÓK Béla
1924 *A magyar népdal.* Budapest
DINCSÉR Oszkár
1943 *A változat a magyar népzenei kutatásban.* In: Kodály Emlékkönyv. Budapest 128—138.

[20] KODÁLY Zoltán 1906. 16.

ERDÉLYI János
1846—1848 *Népdalok és mondák.* I—III. Pest
JÁRDÁNYI Pál
1943 *A kidei magyarság világi zenéje.* Kolozsvár
KODÁLY Zoltán
1906 *A magyar népdal strófaszerkezete.* (Különlenyomat a Nyelvtudományi Közlemények 36. évfolyamából) Budapest
MANGA János
1943 *Zoborvidéki lakodalmas énekek.* In: Kodály Emlékkönyv. Budapest
PREUSS
1939 *Das Lied.* In: Preuss: Lehrbuch der Völkerkunde. 2. kiadás. Stuttgart
PUTZ Éva
1943 *A koloni lagzi.* Pozsony
SZENTJÓBI Miklós
1943 *Szöveg és dallam kapcsolata a magyar népdalban.* In: Kodály Emlékkönyv. Budapest
VARGYAS Lajos
1941 *Új falu zenei élete.* Budapest

István Banó

TEXTUAL VARIATIONS OF FOLKSONGS

(Abstract)

János ERDÉLYI, the first significant figure of Hungarian research of folk poetry had already noted the importance of variants. The present paper examines with respect to variants the soldiers' songs (530 songs) of the folksong material collected in the first half of the 1910's — for the unfortunately never published János ERDÉLYI memorial volume — in and around Sárospatak, northern Hungary.

Factors containing the significant features of folk songs can serve as starting points in the study of variants. Accordingly we can speak of variations 1.) in theme, 2.) text and 3.) prosody.

1.) The experiences the community undergoes because of military service can be regarded as the *theme*. The theme can be divided into *main motifs* and these in their turn into *submotifs*.

In the soldiers' songs under scrutiny here the following *main motifs* can be distinguished: 1.) the acknowledgement of the fact of military service as an act of fate; 2.) leaving familiar surroundings (very important submotifs within this category: leaving one's beloved, writing and expecting letters); 3.) life as a soldier (barracks, camping, battle); 4.) evaluation of military service; 5.) wish for being released, the joy of being released from the service; 6.) the humorous use of any of the above main motifs.

Number 2 is the most significant main motif which figures in more than half of the songs. With respect to main motif N° 3 the truthful representation of the incidents and requisites of a soldier's life can be said to be characteristic; analysis of motif N° 4 shows that complaints are predominant in the evaluation of military service (81.9%). The simplicity of content is shown by the fact that in the overwhelming majority of the cases only one motif appears, more than two motifs are extremely rare (44 songs out of 530).

2. The most interesting result of the analysis of textual variations is that identical texts hardly occur (14.2%), nevertheless, one or other of the stereotypes typical of soldiers' songs can be found in all songs, in fact the existence of these stereotypes is the hallmark of the folk songs.

3. The most interesting results of the *prosodic analysis* are the following: there are no songs in the material without rhymes. However, only a small proportion (7.3%) of the rhymes can be said to be full rhymes. The shortcomings of the suffixional rhymes and assonances are, however, usually overcome by the tune. Although the rhymes are very varied the simple couplet rhyme is predominant. The structural simplicity of the songs is further indicated by the fact that the overwhelming majority of the songs (77.5%) have only one stanza.

KÖZLEMÉNYEK

Csoma Zsigmond

Késes metszőollók Magyarországon

Az eszközváltás hatása a tőkeművelés- és metszési módokra

A szőlőtermesztés egyik legfontosabb munkafázisának, a metszésnek az eszközéviszonylag alaposan ismerjük. Mind ez ideig azonban az agráretnográfiai kutatások figyemét elkerülték a metszőeszközök váltásának okai, az áttérés üteme, fázisa, valamint a metszőkéseket lassan kiszorító első szőlőmetszőollók magyarországi története. A kort szerűbb eszközfelhasználás, a mind szélesebb mértékű eszközváltás, — akár egyes munkafázisokat, akár egész növénykultúrákat figyelve — az adott történeti kor gazdaságitársadalmi viszonyait és színvonalát jellemezhetik. Így a megjelenő szőlőmetszőollók is a kapitalizálódó gazdaság szükségszerűségének eredményei.

A néprajz figyelmét talán azért kerülte el a metszőolló, mert mint tipikus ipari termék, a kutatása nem szolgálhatott olyan kecsegtető eredményekkel, mint a több száz éves, nagy múltú metszőkéseké. A szőlőmetszőollókról előforduló leírások — csak az említés szintjén maradva — nem a munkavégzés szempontjából lényeges jellegzetességét ragadták ki, hanem a kevésbé fontos alkatrészeket hangsúlyozták. Így pl. a paraszti terminológiát idézve „kukacos", „hernyós" rugókat, a kézfejet védő visszahajlított szárat figyelték meg. Holott a munkaeszköz legfontosabb, legjobb ismérveket adó része a munkafelület, az a rész, amivel az adott munkát elvégezték. Ennek kiképzése, formája mutatja a vele végzendő munkát, annak technikáját. Dialektikus kapcsolat révén, a munkaeszköz hatása természetesen a megművelt (metszett) munkafelület (szőlőtőke) változásán is mérhető. Ezért lehet a munkaeszköz munkafelülete — vagy az ezen elvégzett munkára irányuló bármiféle változtatás — elsődlegesen fontos.

A metszőollókról Vincze István is említést tett, sőt képüket is közölte,[1] részletesebb vizsgálatukra azonban nem térhetett ki.

Bár az olló többféle mezőgazdasági felhasználása már ismert volt Európában a XVIII. század végén is, a szőlőtermesztésben és a kertészetben (elsősorban a gyümölcstermesztésben) az éves, megvastagodott, fás részek metszését, vágását mégsem végezték velük. Kisebb, gyengébb ollókat fürt- és virágszedésre már a rómaiak is, majd a XVIII. század végén Franciaországban is használtak.[2] Nyugat-Európa fejlettebb szőlőtermesztő, elsősorban a korábban kapitalizálódott vidékein, a XIX. század közepén már a tanulmányutat tevő szakember, Entz Ferenc a szőlőmetszőolló használatát általánosnak látta.[3] Bassermann-Jordan az 1830-as években a württembergi szőlőművelés vívmányának tekintette az első metszőollókat. 1844 körül már Stuttgart környékén, különösen Untertürkheimben használták, ahonnan Pfalzon, majd Ausztrián keresztül terjedhetett Közép-Európa felé.[4]

Valószínű azonban, hogy közel egy időben, a már korábban ismert ollószerkezetet megerősítve, próbálták ki több helyen szőlővessző metszésére. Így Ausztriában Franz Zelenka 1820 körül Feuerbrunnban (a Wagramnál), Magyarországon pedig a reformkor nagy szőlésze, Schams Ferenc 1838-ban mutatta be két rajzon is a „vinyegeolló"-ját. Kipróbálásra és véleményezésre kapta, mint írta, 18 évvel azelőtt — vagyis 1820 körül —

[1] Vincze I. 1957. 99.

[2] Bassermann-Jordan, F. 1907. I. 237. A XVIII. század végi szőlészeti—borászati szakirodalmat fordító Nemes Fábián József is csak zöldmunkáknál említi nyári használatát, mint a lelevelezés eszközét Franciaországban. Nemes Fábián J. 1813. I. 378. és *Borászati Lapok* 1858. 322.

[3] Entz F. 1864. 49.

[4] Bassermann-Jordan, F. 1907. I. 238.; Grünn, H. 1971. 26.

Strasser Ferenc topolyai (Bács m.) orvos-tanártól.[5] Az eredményes kipróbálás és a jó vélemény után Schams megegyezett Urbanszky József pesti acélműves és késcsinálóval az olló sorozatban való készítéséről.

Ezek az ollók a ma szokásos formát mutatták. Elterjedésüket azonban viszonylagos szerkezeti fejletlenségük gátolta és nehezítette. A metszőollók elterjedését nagyban akadályozta az, amit egy érmelléki tudósítás szerzője fogalmazott meg: „...nálunk metszés alkalmával a megszáradt csapokat, a tőkének kinövéseit s száradásnak indult részeit is le szokták ütni, szóval a tőkét tisztítják, fiatalítják, mi az ódonszerű metszőkésnebaltájával megtörténhetik, midőn az olló mellett fűrész, balta is szükséges, mely szerszámokat hordozni alkalmatlanság."[6] Hasonló okokra hivatkoztak Tokaj-Hegyalján is.[7] Általános volt a panasz, hogy a szőlőtermesztő parasztság idegenkedett minden bonyolultabbnak, újabbnak, szokatlannak tűnő eszköztől, így a metszőollótól is. Minden próbálkozás kudarccal végződött. „Ezután embereimmel szándékoztam megkedveltetni (az ollókat) de azok, mint általában vidékem népe nem igen tud megbarátkozni valami újjal, s így csak próbára adtam egyet kezükbe...".[8] A szőlőmetszőollókkal nehezen lehetett az eddig megszokott metszést elvégezni. Tokaj-Hegyalján volt olyan gazda, aki az 1860-as években kipróbált ollóját „bosszúsan csapta el... kezéből, mert nem volt képes vele a venyigét tőben úgy eltávolítani, mint a metszőkéssel, hogy csak a rejtett rügy maradjon meg. S azóta se az ő, se holta után az én szőlőmben egész 1890-ig nem volt olló..."[9]. A szőlőmetszőkést azért javasolták az ollóval szemben, mert kovács által is könnyen elkészíthető és javítható egyszerű szerszám volt.[10] Az ollót napszámosok kezébe sem ajánlották Somogy megyében, a Fejér megye szőlészetét-borászatát jobbítani akaró népszerű szakmunka is úgy foglalt állást, hogy: „...szőlő-olló vagy a mi ennél előnyösebb, czélirányos metszőkés csak itt-ott a művelt szőlészek között terjedt el..."[11]. Az elterjedés kezdeti lassúságához valószínűleg a kisebb tételű gyártásból fakadó viszonylag magasabb ára is hozzájárult.[12]

A XIX. század második felének elején, a külföldi tanulmányutakat tevő szakírók, a metszőollók érdekében nagy propagandát fejtettek ki. Bizonygatták az olló gyorsaságát, a metszlap simább voltát, a behasadás elkerülését, a kisebb sebfelületet.[13] Valószínű, hogy ennek a nagy agitációnak a hatására, elsősorban uradalmakban kezdett lassan tért hódítani a metszőolló. Olyan szaktekintély vonta vissza korábbi, a metszőollókat helytelenítő véleményét, mint Simon Vincze.[14]

Mohácsról már azt jelentették 1865-ben, hogy az ollók „czélszerűségüknél fogva... már több év előtt kiszorítják az ódonszerű, nyisáló, munkát késleltető és a vesszőt többnyire megpattantó metszőkéseket", hasonlóan Nógrádhoz.[15] A metszőollók terjedését a filoxéra-vész után a nagyobb piacra termelő körzetek segítették, így pl. Izsákon, Fülöpszálláson, Szabadszálláson, Dunavecsén, Dömsödön, Apostagon. Itt már 1890 körül általános lett, míg Solton, Dunaegyházán, Dunapatajon, Ordason a XX. század első felében tűnt fel. A Duna jobb partján még ennél is később csak az I. világháború után szorította ki a metszőeszközöket.[16]

Az Alföldön az 1880-as évektől terjedtek el a valamivel kisebb alakú, a gyenge vegetációjú szőlők metszésére is alkalmas metszőollók, a „kecskeméti" típusú ollók.

[5] Grünn, H. 1971. 27.; Schams F. 1838. 117—118.
[6] Szele I. 1865b 229—230.
[7] Tolcsvai Nagy I. 1864. 15—16.
[8] G. 1858. 92.
[9] Láczay L. 1899. 7.
[10] Simon V. 1865. 108.
[11] Somogyra Gaál A. 1856. 49.; Fejér megyére Letenyei L. 1860. 15.
[12] *Borászati Lapok* 1858. 322.; Nógrádban Borági 1858. 206.
[13] G. 1858. 92.; Gyürky A. 1858. 107.; Parragh G. 1860. 39. „Óhajtandó volna azonban, hogy e műveletre metszőkés helyett venyigeolló használtatnék. Egy kis jó akarattal nem is volna nehéz azt hamar divatba hozni." *Székesfehérvári Borász Csarnok* 1865. 70.
[14] „...Bár 7 év előtt az ismeretes szőlőollók ellen nyilatkoztam ..." belátva azonban az előnyeit az ollóknak, a nagyobb támogatás érdekében ugyanezt a cikkét adta ki, részletesebb taglalásban és alcímekre osztva a *Falusi Gazda* után a *Kertészgazda* szakfolyóiratban is. Simon V. 1865a. 167.; Simon V. 1865b 774—778.
[15] Mohácsról Mihálovics J. 1865. 179.; Nógrádból Borági 1858. 206.
[16] Égető M. 1974. 147.

Ezeket alföldi lakatosmesterek készítették a helyi igényeknek megfelelően.[17] Tiszazugban a századfordulón, majd Pest déli részén is, Albertirsán, Pilisen a kecskeméti ollót csak az 1930—40-es években váltotta fel a „hernyós" olló.[18] A metszőkés használata azonban még a XX. század elején sem volt ritka, pl. Börzsöny egyes falvaiban. [19] A megismerés és az alkalmazás közötti időeltolódást jól szemlélteti, hogy Észak-Magyarországon, a Mátra-alján a gyöngyösi, abasári, gyöngyöspatai szőlőmunkások és bort szállító gazdák már 1870—80 körül megismerkedtek a kecskeméti ollókkal, Visontán mégis csak 1895-ben, Gyöngyöshalászon 1901-ben, Domoszlón 1902-ben, Markazon 1904-ben, Karácsondon 1912-ben metszettek először ollóval.[20] Érmelléken az 1870-es és 80-as években kezdték használni a szőlőmetszőollókat.[21]

A metszőollók terjesztésében, saját példájukkal az uradalmi szőlők jártak elöl. A gyorsabb munka, nagyobb teljesítmény napszámmegtakarítást jelentett. Így az itt dolgozó bérmunkásság közvetítette az ollót az elzártabb, kisebb falvak felé. Ilyen helyeken fennmaradt a neve az első metszőollót vásárló, hozó embereknek, mint pl. Éliás Imréé Borsodgesztről.

Magyarországon az első szőlőmetszőollók megjelenése és általános elterjedése között szinte egy emberöltőnyi idő telt el. Az eszközváltást, az ismert szőlészeti munkaeszközváltás nehézségein túl,[22] akadályozta még egy másik tényező is. Úgy vélem, hogy ez az a hagyományos tőkeművelés és metszési mód lehetett, amely Közép-Európa túlnyomó területén, és Ausztria, Németország egyes szőlőtermesztő vidékein is alapvetően elütött más művelés és metszési eljárásoktól. Ez a fejművelés és a kopaszmetszés volt. Ezt a földközeli, alacsony művelést és metszést a metszőkésekkel kielégítően lehetett elvégezni. Az első metszőollók egyenes vágópengéivel nem lehetett olyan jól a gömbölyű szőlőtőke megfásodó, göcsörtös, nehezen hozzáférhető részeiről az évi hajtást tőből lemetszeni. Ezért nem szívesen használták ezeket az ollókat. Az igények kielégítése érdekében az ollókészítők áthidaló megoldásként olyan típusú eszközöket kezdtek gyártani a XIX. század közepétől, amelyek vágópengéi a szőlőmetszőkésre hasonlítottak. A visszakunkorodó pengerész mindkét oldalát élesre köszörülve ollóként is és hagyományos metszőkésként is használhatták. Ez a szerkezeti megoldás feloldotta azt az idegenkedést, ami az olló elterjedését akadályozta. Így közvetlenül az első egyenes pengéjű ollók után, ezek a *késes metszőollók*[23] biztosították azt, hogy a szőlőbirtokosok megszokják a metszőolló használatát. Ezzel pedig először az uradalmakban, majd fokozatosan a paraszti gazdaságokban is a szőlőtermesztés eszközváltását segítették elő a *késes metszőollók*.

A késes metszőollók

A metszőkések formáját utánzó első metszőollók emléke maradhatott meg abban is, hogy „rugós metszőkés"-nek hívják következetesen Érmelléken a metszőollót.[24]

Az első *késes metszőollókat* feltehetően egy kovács készítette Kremsben (Ausztria). Johann Keusch 1849-től gyártott metszőollókat,[25] majd az első *késes metszőollóiért* 1852-ben a Bécsi Mezőgazdasági Társaság kiállításán kis ezüstéremmel tüntették ki.[26] Az új eszközt az óvári Gazdasági Tanintézet próbálta ki. A korabeli értékelés szerint „. . .szőlőmívelők, azonnal ez új eszközhöz nyúltak, s azt első megpróbáltatása után, olly haszonvehetőnek is találták, miszerint régi késükhöz viszszatérni többé egyikük sem kívánt".[27] A késes metszőollókkal a munka jobban, könnyebben és gyorsabban ment, mint a metszőkéssel, ugyanakkor egyesítette a visszahajló vágópengéjének segítségével a metszőkés és a metszőolló előnyeit. Első ismertetői a következőkben látták előnyeit: a fiatal és idősebb, fal mellett lugasnak futtatott szőlővesszőket kényelmesebben, kisebb fáradsággal lehetett

[17] Szabó K. 1934. 35.
[18] Tiszazugra Botka J. 1976. 36.; Albertirsa, Pilisre Novák L. 1975. 245—246.
[19] Novák L. 1977. 230. Barátiban és Bernecében.
[20] Kecskés P. 1966. 505.
[21] Varga Gy. 1974. [1975.] 493.
[22] Csoma Zs. 1975—1977. 213—230.
[23] Az elnevezést az eszköz funkciója alapján használom, mert ez adja vissza jellegzetességét legjobban, akár a származási helyét, akár a készítő kovács nevét elhagyva is.
[24] Varga Gy. 1974. [1975.] 491.
[25] Bauer, M. 1954. 81.
[26] *Allgemeine Land- und Forstwirthschaftliche Zeitung* 1855. 220.
[27] R. I. 1855. 429.

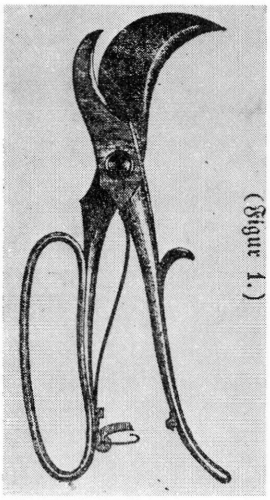

1. kép. Köhler Vilmos magyaróvári intézeti kertész által vizsgált késes metszőolló. Köhler, W. 1858. után

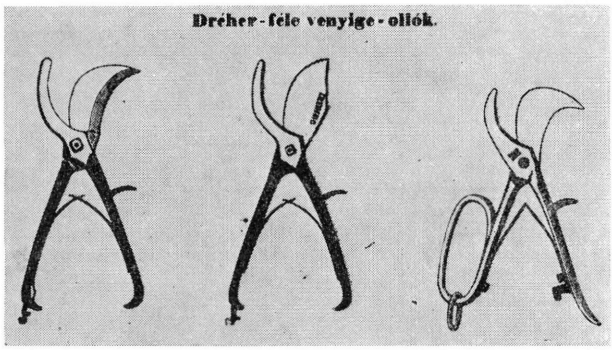

2. kép. Metszőolló-hirdetés 1865-ben a Kertészgazda szaklapból

lemetszeni. Az olló kisebb súlya miatt a metszést nők és gyengébb személyek is elvégezhették. Az ollót mind metszésre, mind fürtszedésre kiválóan fel tudták használni. Köhler Vilmos, az óvári intézet kertésze nemcsak szőlőben, hanem a kertészetben is mindenfajta cserjés és fás növény metszésére javasolta, sőt a selyemkultúrában is. Az olló előnye még, hogy rögtön, kis nyomásra vágta a vesszőt, azt soha be nem hasította, nem kellett vele a vágást megismételni, kevesebbet kellett élezni, mint a kést a kettős vágóél miatt. A visszahajló ollópengéről írták: ,,minthogy ezen olló egy ága kívülről is hajlottan éles, így ezen élével felfelé vonva is lehet metszeni, de e mellett elég súlyos arra, hogy ezen külső élével a tőke elkérgesedett részét le lehet veregetni, s a mohát vakargatni, valamint a földszínéhez közel eső szálgyökereket is vagdalni."[28] Korabeli számítások szerint a napszám 50—75%-át tudták megtakarítani a késes metszőollók használatával. Ennek jelentőségét akkor lehet látni, ha figyelembe vesszük a császári és királyi statisztika 1850-es összeírását, ami szerint Franciaországban 3 505 594 kat. h., a német vámszövetség területén 203 696 kat. h., az Osztrák—Magyar Monarchiában 1 759 271 kat. h. szőlőterület volt. Ezen belül Magyarországon (a Határőrvidéket kivéve) 1 120 331 kat. h., Erdélyben 101 963 kat. h.-at műveltek szőlővel.[29] A *késes metszőollók* használatával a számítások szerint az Osztrák—Magyar Monarchiában 2 millió napszámot takaríthattak volna meg évenként, ami akkor 1 millió pengőforintot jelentett. Mivel azonban egyöntetű átállásról Magyarországon nincsen adat, ezért csak mint utópisztikus kalkulációkat lehet számon tartani a fentebbi számokat.

Magyarországon először 1855-ben a Gazdasági Lapok, majd folyamatosan a többi szaklap is a *késes metszőollók* előnyeit hirdették írásban, képekben. Az óvári kísérlet után Tokaj-Hegyalján próbálta ki több birtokos, akik gróf Andrássy Györgytől kaptak ajándékba késes ollókat. Szívesen használták, jó vélemény alakult ki róla: ,,Már számosan használták ez évben is e késeket, és kétségkívül egy pár év alatt általános használatba jövendenek, s ezerek hálája fogja kísérni a nemes gróf buzgalmát és szerencsés tapintatát,

[28] *Szőlészeti és Borászati Közlemények* 1857. 19. ,,...s hogy egyik horgos ágával a legsűrűbb vesszők közé is belehet jutni, s azt kés helyett is lehet használni ...". G. 1858. 93.

[29] *Allgemeine Land- und Forstwirthschaftliche Zeitung* 1855. 221.

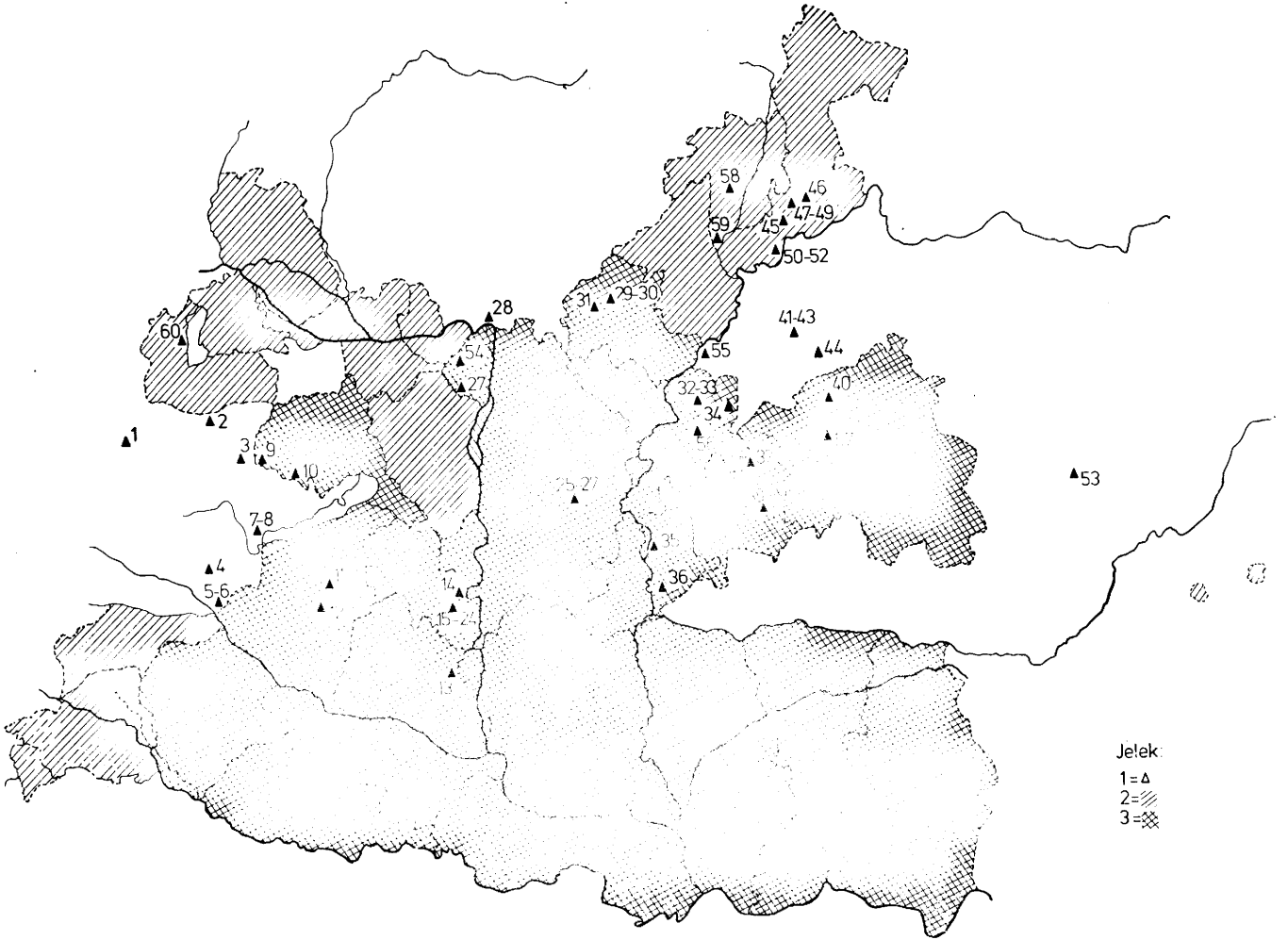

3. kép. Késes metszőollók előfordulása és a kopaszmetszéses fejművelésű szőlőterületek a Kárpát-medencében. — *Jelmagyarázat:* 1 = a metszőollók származási helye (vö. a Függelékben közölt jegyzékkel); 2 = kopaszmetszés karók mellett, nem csonkázva; 3 = gyalogművelésű (karó nélküli erősen csonkázott) kopaszra metsző területek. — A kopaszmetszéses fejművelésű területeket KELETI K. 1875. alapján vetítettem térképre. Csak azt a területet jelöltem a térképen, ahol a kopaszmetszéses fejművelés területe többszöröse volt a többi művelés és metszési formának

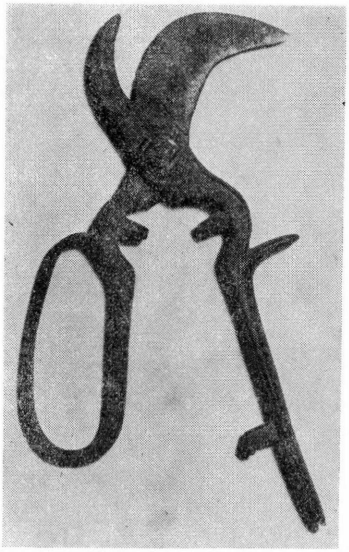

4. kép. Metszőolló. Tokaj, Tokaji Múzeum. MMA: 25445

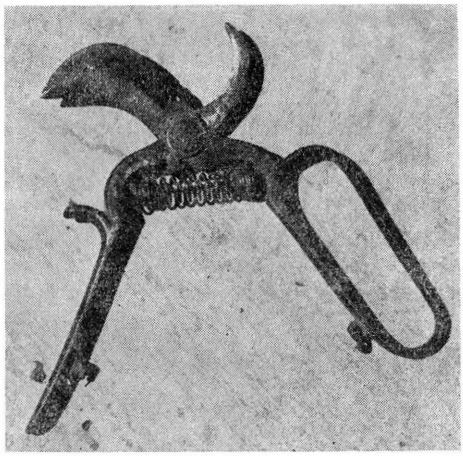

5. kép. Metszőolló. Máriahalom, Pest m. MMA: 93129

mellyel a metszésnek tökéletesbüléseként elősegíté."[30] Valószínű Szabó Dávid is ekkor próbálta ki a késes ollót Tokaj-Hegyalján, amelynek képét be is mutatta.[31]

A *késes metszőollók*at a magyarországi kovácsok, lakatosok és eszközkészítők is kezdték gyártani. A *késes ollók* ára azonban mindig magasabb volt az egyenes pengéjű metszőollókénál.[32] Később már falusi kovácsok is készítettek ilyeneket. Valószínű, hogy Gönyey Sándor által Galgamácsáról említett „különös szőllőmetsző olló" is az lehetett.[33]

A térképre vetített adatok szerint az egész országban elterjedt, elsősorban azonban a kopaszmetszéses fejművelésű szőlőterületeken. Kettős használhatósága miatt terjedhetett el ilyen széles mértékben. A térképen a földrajzi adatok hiányában nem szerepelhet a Néprajzi Múzeum két ollója, a 70.23.9. és a 65.122.1. leltári számú. Az utóbbi raktárrendezés közben került elő, rajta gyengén és elmosódva a „Eusch Krems" felirat vehető ki. Valószínű, hogy ez az olló egyike azoknak, amelyek a *késes metszőollókat* először gyártó Johann Keusch műhelyéből Magyarországra kerültek.

A térképen a domináns kopaszmetszéses fejművelésű területeket tüntettem fel. Tehát ez nem jelenti azt, hogy csak kopaszmetszéses fejművelés volt ezeken a területeken. De területi arányában mindenesetre többszöröse volt bármelyik más tőkeművelés és metszési módnak.

Az eszközváltás hatása a tőkeművelésre és a metszési módra

A XIX. század közepén megjelenő *késes metszőollók* — meggyorsítva a metszés eszközváltását — jelentős mértékben módosították az eddigi tőkeművelés és metszési módot. Az ekkori tőkeművelés és metszési mód nagy vonalakban jellemezhette a korábbi

[30] Vitéz V. 1856. 347—348.

[31] Szabó D. 1855. 101. Rajzát közlik még: *Szőlészeti és Borászati Közlemények* 1857. 19.; Tersánczky J. 1869. 59. ábra; Simon V. 1865a 115. Simon „Greczi" ollónak említi, ami valószínű a vaskereskedelem útját is jelöli.

[32] Pesten a Vigadó épületében levő „vigardai Bazár"-ban lehetett beszerezni 1865-ben a Dréher-féle metszőollókat (*Kertészgazda* 1865. 755—756.) Dréher Ignác sebészeti eszközkészítő is, valószínű a kereslet alakulása miatt készíthetett késes metszőollókat, mert korábbi hirdetéseiben még nem említette őket, csak az egyenes metszőpengéjűeket. *Falusi Gazda* 1862. 9.

[33] Gönyey S. 1940. 39.

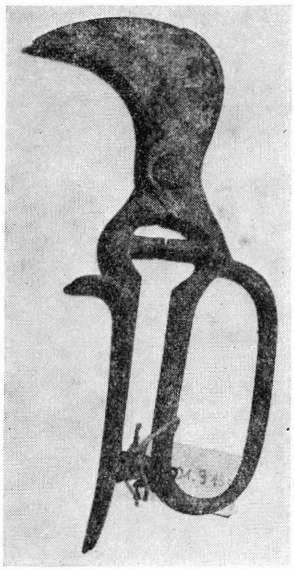
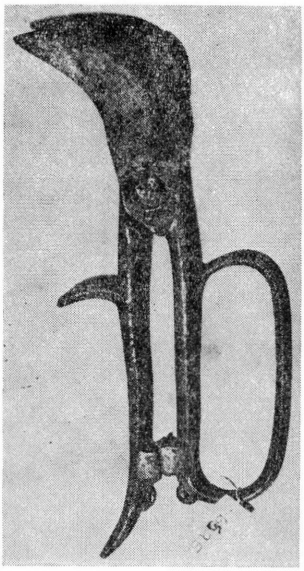
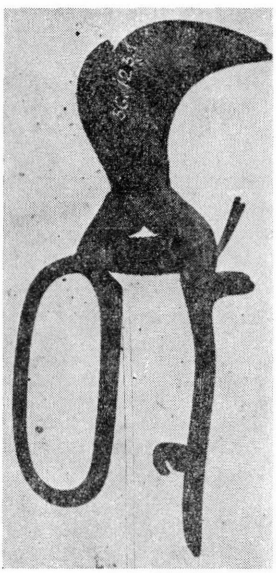

6—8. kép. Metszőollók. Ismeretlen származási helyről, Béri Balogh Ádám Múzeum Szekszárd. Ltsz. Ol.3.135. MMA: 29648; — Ismeretlen származási helyről, Balaton Múzeum, Keszthely. Ltsz. 64.9.5. MMA: 52674; — Békés, Jantyik Mátyás Múzeum, Békés. Ltsz. 56.123.1. MMA: 13740

évszázadokét is, még ha figyelembe vesszük is a XIX. század eleji hanyatlást a szőlőművelésben,[34] ami a tőkealakon, a metszés munkájában is megmutatkozott. A szőlőtőkék alakját, a metszés hosszúságát a szőlőtermesztő terület fekvése, horizontális és vertikális magassága határozza meg. Európában a déli szőlőtermesztő területeken, lankásabb hegyoldalakon, így Spanyol-, Olasz- vagy Dél-Franciaországban magas, lugas művelésű szőlőtermesztés folyt, míg északabbra bak- és combművelés, a kontinentálisabb éghajlatú, belső szárazföldi területeken és a szőlőtermesztés északi határvonalához közel, a földhöz egészen közeli alacsony tőkeművelést, a fejművelést alkalmazták. A fejművelésű tőkén nőtt vesszők hosszabb-rövidebb metszésével a termésmennyiséget és a minőséget úgy lehetett szabályozni, hogy közben a több éves, termőhajtásokat nevelő részt szükség esetén földdel betakarhatták, fedhették fagyvédelemből. Így erősebb fagy után, ha a vesszőket fagykárosodás érte, még teremhetett a tőke. A tőkefejjel együtt földdel betakart alsó rügyekből vagy akár a tőkefejből (rejtett rügyekből) kifejlődött hajtásokon hozhattak termést. Az alacsony tőkeművelésnél a talaj hőgazdálkodását használták fel, vagyis, hogy a fürt a talajhoz minél közelebb legyen. Ezt az elvet már a XVIII. század végi, majd a XIX. századi szakirodalom is ismerte.[35] A metszést ezen kívül még rendkívül sok tényező befolyásolta és módosíthatta.

A comb- és bakművelés elterjedt művelés volt Nyugat-Európában, elsősorban Észak-Franciaországban, Németországban a Rajna, Mosel völgyében és vidékén, Kallstadtól északra, Herxheimnél, Muschbachnál, Ruppertsbergnél, a Haardt hegység lankáin Dürkheimnél, a Neckar, a Majna és a Zeller völgyben,[36] valamint Ausztria síkvidéki, alacsonyabb fekvésű szőleiben. [37]

Magyarországon a XIX. század közepén általános volt a fejművelés. A döntő kopaszmetszés ellenére, a fejlettebb metszési módot követő területeken hosszan metszettek, esetleg szálvesszőt hagytak. Így Nyugat-Dunántúlon, Kőszeg, Sopron, Rohonc,

[34] Schams F. 1837. 37.

[35] Nemes Fábián J. 1813. I. 349.; Trautmann, L. 1811. 517. 1916 §.; Schams F. 1831. 38.; Köhler, W. 1858. 47—48.

[36] Bronner, J. 1833. 133., 139., 143.; Babo, L. 1872. 163.

[37] Trautmann, L. 1811. 573. 1920 §.

Pozsony, Ruszt vidékén. A Balaton-felvidéken és Somlón csapot hagyva, csak az erősebb tőkéket metszették szálvesszőre. Szálvesszőt hagytak még Szekszárdon és Decsen, valamint a karikás művelésnek Mátraalján, Aradon, Ménes-Hegyalján és Erdélyben is.[38] A Kárpát-medencében a kopaszmetszéses fejművelés volt jellemző a filoxéravészig. Ezt tükrözi KELETI Károly statisztikája is ebből az időből. Az összes szőlőterület közel 72%-án ezt a művelés és metszési módot alkalmazták.[39]

	Magyarország	Erdély	Horváth–Szlavon ország	Horváth–Szlavon határőrvidék	Össz.
„Tiszta fejmetszés" (kopaszmetszéses fejművelés) karók mellett	139 875,50	13 265,34	26 353,53	3 709,98	183 204,35
„Tiszta fejmetszés" (kopaszmetszéses fejművelés) karók nélkül, rövid vesszőkkel (gyalogművelés)	280 132,91	56,27	44 538,37	11 322,0	336 049,55

A nagymértékű elterjedéséhez valószínűleg a már említett — a XIX. század szőlőtermesztésének első felére jellemző — visszaesés, hanyagabb művelés segített hozzá. A homoki, kerti szőlők területe több hullámban óriási mértékben megnövekedett. Többek között a minőségi szőlőtermesztéshez, borgazdálkodáshoz nem megfelelő területek betelepítésének lett komplex eredménye a termelés színvonalának csökkenése.[40]

Az alacsony fejműveléssel, kopaszmetszéssel művelt szőlők területkihasználása szinte maximális volt. A kis formájú, tenyészterületű tőkékből sok fért el egy holdon. Magyarországon 1 kat. holdon kb. 12 000 szőlőtőkét ültettek a XIX. században.[41] A kis tőkénkénti termőképesség miatt kellett ilyen sűrűn a tőkéket ültetni. Valószínű, hogy csak a minőségre törekvő monokultúra szintjén álló borvidékeken metszettek gondosan kopaszra, esetleg nyári zöldmunkával kiegészítve, míg a többi kopaszfejművelésű területen a hozzá nem értés, a szőlőtő „megszakadásától" való félelem, hanyag technológia vezette a gazdák kezét. A Szerémségben ilyen metszés ellenére is 50—100 éves öreg tőkék teremtek már a XIX. század elején. [42]

A fejművelés nemcsak Magyarországon, hanem Ausztriában a szőlőhegyeken, 2—3 db 1, legfeljebb 2 rügyes csapot hagyva, némely német szőlőhegyen is, — Majna és a Neckar völgyében — ismert volt.[43] Szabályos, meghatározott, állandó, egymástól jól elkülöníthető kopaszfejművelés és csapos fejművelés csak egy-két helyen lehetett. A múlt századi szakirodalomnak ebben a kérdésben eltérő véleménye is ezt tükrözi.[44] A kopaszmetszéses fejművelés, úgy tűnik, hogy több tényező együttes találkozásának eredményeként alakulhatott ki. Részben kapcsolódik a kontinentális éghajlathoz (nagy hőingadozás, az alföldi homokverés alakítja), részben az ország középső területeire jellemző balkáni eredetű vörös bor kultúrához, részben a fajta és a többi termesztéstechnológiai elem igénytelenségéből adódott.

Alacsony fejművelés és részben kopaszmetszés volt Versec környékén.[45] A Szerémségben a legszebb és legjobb 3—6 vesszőt 1 rügyre metszették vissza, a többit eltávolították. Itt a hajtásokat két lábnál (63—64 cm) magasabbra nem engedték nőni, csonkázták, hogy

[38] Nyugat-Magyarországra ENTZ F.—MÁLNAY I.—TÓTH I. 1869. 25., 28., 29.; Balaton-felvidék, Somló területére ENTZ F.—GYÜRKI P. 1868. 107.; Szekszárd, Decs környékére KIELBERGER Gy. 1862. 264—265.; Mátraaljára KECSKÉS P. 1966.

[39] KELETI K. 1875. 80.

[40] CSOMA Zs. 1976.

[41] LAS-TORRES J. 1872. 112.; BABO, L. 1872. 162.

[42] CSAPLOVICS, J. 1819. I. 150.

[43] BABO, L. 1872. 162.; TRAUTMANN, L. 1811. 573—574. 1920 §.

[44] Sokszor nem említik, hogy az egy rügyre visszametszés vajon a kopaszfej sárszemét, vagy a vessző jól fejlett egy világos rügyét jelenti-é? A sárszemből fejlődő hajtás is végeredményben egy rendkívül rövid cseren, kétéves részen fejlődött.

[45] ENTZ F.—MÁLNAY I.—TÓTH I. 1869. 16.

karó ne kelljen.[46] Baranyában a magyar és horvát lakosság nem karózott, és alacsonyan művelte a szőlőt, míg a német lakosú községek karó mellett magasabb tőkeművelést folytattak.[47] Somogyban ugyancsak nem volt teljesen általános a kopaszfejre metszés, még ha a tőkefejen sok elszáradt rész is volt, és a gyengébb tőkéket „alvó" szemre metszették is.[48] Solton, Dunavecsén, Dunapatajon, Ordason 3—4 rügyes csapokat hagytak, s nem metszettek kopaszra. A dömsödiek, dabiak, szalkszentmártoniak a Kadarkát kopaszra metszették. A Duna jobb partján rövidebb metszést alkalmaztak 2—3 rügyre, azonban a Kadarkát itt is kopaszra metszették.[49] Fejér megyében a XIX. század közepén a combvagy bakművelés ugyancsak ismeretlen volt, de 2—4 rügyre metszettek. A primitív metszőeszköz (kaszából készült) a bunkószerű fej kialakulását elősegíthette.[50] Mór környékén a német szőlősgazdák kopaszmetszéssel alakították ki a tőkefejet. A Balaton mentén is metszettek sárszemre, kopaszfejre.[51] Dél-Alföldön 1 rügyre metszették a szőlőt.[52] Homokon a gyenge tápanyagutánpótlás, a nagy hőmérsékletingadozás, az erős visszametszés hatására tőkeelhalás, tőkesüllyedés keletkezett. A nagy, lapos, elülő sok elhalt részt tartalmazó tőkefejeket Alsónémediben (Pest m.) *tuskónak* nevezték. Egy XIX. század közepi leírás Hódmezővásárhelyről is említ hasonló szőlőtőkéket: „... láttam oly 7—8 éves tőkéket, melyek jobban el vannak terülve, mint egy erdélyországi kis oláh falu".[53] Az Alföld északibb területein is rövidre, egy rügyre metszették a szőlőt már a XVIII. század elején, s a pesti oldalon levő tőkéket is legfeljebb 2 rügyre, a budaiakat 1 rügyre.[54] Galgamácsán a század elején is egy rügyre metszettek kaszából készített metszőszerszámmal. A tőkefej ezért gömbölyű volt, mint egy „szakajtó", s akkora tőkefejek is előfordultak, mint egy-egy nagy tál.[55] Átányon csap nélkül metszették a szőlőt: „... mint a rocska olyanok vótak, az avas csonkok rajta".[56] Heves megye más területein is a domináns vörös borszőlőt termő területeken a kopaszmetszéses fejművelés volt jellemző. Kivéve a Gyöngyös-környéki és a mátraalji fehér borszőlő területeket, ahol kezdetleges bakművelést vagy karikás művelést lehetett találni még a filoxéravész előtt.[57]

A kopaszmetszés legtovább Tokaj-Hegyalján maradt fenn.[58] Szabó Dávid, a tokajhegyaljai szőlőművelés részletes leírója a kopaszmetszésről így szólt: „Nálunk a metszés kizárólag abban áll, hogy a vesszőket a tő fejéről letarolják; vagy kiméletesben mondva: nagyobb részint, minden tekintet nélkül még az alsó szemre is, mind tőbül levágják, — hogy az új hajtások csupán a netalán itt-ott lappangó alvó szemekből törjenek elő, és ez annyira megy, hogy a ki nem így metsz, a ki nem oly simára metszi a tőkét, mint egy teke: az el van kárhoztatva a jó metszők itélőszéke előtt."[59]

A kopaszmetszéses fejművelésű tőkéket Magyarországon többségben nem karózták. Erre szolgált a csonkázás, a hajtások erőteljes bekurtítása. Kötözés után a vesszők egymást tartották, támasztották. Erre az ún. gyalogművelésre azonban csak erős tartású és vesszejű szőlőfajták feleltek meg.[60] A kopaszmetszéses fejművelést mindazok a régi szőlőfajták bírták, melyek az állandó sárszemre vagy egy rügyre metszés ellenére is termést hoztak. A pontuszi fajták legtöbbje ilyen volt pl. Rakszőlő, Zölddinka, Fehérgóhér, Mézesfehér, Bánáti rizling, Járdovány, Juharfark, Lisztesfehér stb. Ezen belül is a rövid

[46] Schams F. 1833. 111.; Vitali, J. V. 1828. 180.; Csaplovics, J. 1819. I. 149. A különböző helyi lábak — mint mértékegységek — közül a már XVI. században állandósult osztrák, illetve bécsi lábat veszem számítási alapul, amely 31,6 cm volt. Bogdán I. 1978. 79.

[47] Haas M. 1845. 30.

[48] Gaál A. 1856. 51.; Knézy J. 1977. 21.

[49] Égető M. 1975. 458—459.

[50] Letenyei L. 1860. 13—14.

[51] Jankó J. 1902. 263.

[52] Börcsök V. 1970. 82.

[53] *Gazdasági Lapok* 1857. 135.

[54] Bél M. 1735—1742. 10. §. Pestre Farkas M. 1859. 11.; Budára Funk, J. 1968. 32.

[55] Gönyey S. 1940. 39.

[56] Fél E.—Hofer T. 1961. 123.

[57] Kecskés P. 1966. 123.

[58] Schams F. 1833. 59.; Tolcsvai Nagy I. 1864. 15.; Mezőssy L.—Török I. 1867. 66.; Entz F.—Málnay I.—Tóth I. 1869. 73.; Láczay L. 1899. 7.

[59] Szabó D. 1855. 66.

[60] Babo, L. 1872. 162.; Nagyváthi János is említi a XVIII. század végéről: „Az Egri Veres-bor-termő tövek, karókhoz fintsenek; hanem tsak a' Veſſzök egy tövön körülkötve." Nagyváthi J. 1791. 21.

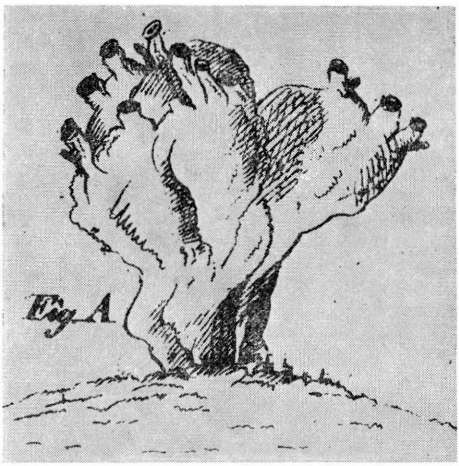

9. kép. 30 éves kopaszmetszéses fejművelésű szőlőtőke Tokaj-Hegyaljáról, 1830 körül. SCHAMS F. 1833. után

ízközű, erőteljes vesszejű fajtákat karózni sem kellett, gyalogművelésben termesztették a Kadarkát, Kövidinkát, Pirosszlankamenkát, Szerémi zöldet. A tömegbor-szőlőfajták között éppen a kopaszmetszés szelektáló hatása miatt számos silány minőségű, több nővirágú, nehezen termő fajta is szerepelt. Ez magyarázza a Kadarka mellett a Dinka és a Góhér (Bajor) féléknek, valamint a Bakator, Balafánt, Beregi rózsás, Juharfark, Lisztesfehér, Rakszőlő nagymértékű elterjedését.[61] A korabeli technológia szintjének sikeresen megfelelt a kopaszmetszés és az erőteljes csonkázás is, mert bár gyengítette a szőlőtőkét, de a területegységre eső nagy tőkeszám, a fény-és hőgazdálkodás lehetővé tette a nagy és jó minőségű termések elérését.[62]

A kopaszmetszéses fejművelés szinte ez egész Kárpát-medencében megtalálható volt a filoxéravészig. A gyalogművelésű, karó nélküli kopaszfejművelés Heves megye északi határral, a Duna—Tisza közén, a Tiszántúl egy részén (Jászkun területek, Bihar, Békés), valamint nyugaton Veszprém megye és a Balatontól délre eső területeken volt megtalálható. Itt általában sornélküliek voltak a szőlők. A hosszabb vesszőket hagyó, nem csonkázó, karózott szőlőterület északnyugatról húzódik a legdélibb területre, Fejér, Zágráb és Varasd megyékbe. Északkeleti irányban Borsod, Abaúj-Torna és Zemplén területén, valamint Erdélyben két szigetként Medgyesszék és Segesvárszék különül el a karikás művelésű területektől. Általánosságban tehát karózott alacsony fejművelést, kopaszmetszéssel, a minőségre törekvő szőlőterületeken használtak, mint a nyugat-magyarországi vörös bor kultúra területén, a német lakosú területeken, az északkelet-magyarországi minőségre törekvő fehér bor kultúra területén, valamint Erdély két jelentős szász központjában.

A metszőkéssel a sárszemig könnyen le lehetett metszeni a vesszőt. A metszés munkáját jól szemlélteti NAGYVÁTHY János XVIII. század végi leírása, aki saját szemével láthatta a szőlőmunkákat fiatal korában.[63] „A' meg-vénült tőkéket a' Miskóltzi-Gazdák a' Metſzéskor ſzokták meg ifjitani. A' melly abból áll, hogy a' meg ſzáradott tőke-fejet a' Metſző-kéſſel egéſz az elevenig le ſzelik, és ezt a' tſelekedetet így nevezik: a' tőkét meg-kopátsolni, vagy faragni. A' tapaſztalás azt bizonyítja, hogy a' meg-kopátsolt tőkék nem tsak hogy még el-homlitani való fát — is hajtanak, hanem egynéhány Eſztendeig böven — is teremnek. A' mikor vagy újjra meg-kopátsoltatván, magok mint haſzna-vehetetlenek, a' földből minden gyökereſtől kiásatnak."

[61] CSEPREGI P. 1965. 286.
[62] KOZMA P. 1966. 286.
[63] CSOMA Zs. 1979.; NAGYVÁTHY J. 1791. 47.; vö. SCHAMS F. 1833. I. 58.

Ott ahol nem baltás metszőkést használtak, vagy már azt felváltotta valamilyen más metszőszerszám, ott külön kis baltával, fűrésszel vágták le az elhalt, elszáradt részt. Az éves vesszőket csak éles metszőkéssel lehetett úgy levágni, hogy az be ne hasadjon.[64] A nem megfelelően használt metszőkés is sokat rontott a metszlap minőségén. Úgy tűnik, hogy a kopaszfejre metszett tőkék vesszőit toló, gyors mozdulattal vágták le. Viszont a kopaszmetszéses fejművelésű tőke nyakhajtásait, „csicskurásodott" részeit, a tőkefej alsó feléből kinövő fattyúhajtásokat nem lehetett a metszőkés megvastagodó alsó élrészével eltávolítani. Ezeket a metszőkés hegyével húzva, rántva lehetett csak alulról, oldalról felfelé irányuló mozdulattal tőből levágni. Érmelléken inkább húztak, mint taszítva metszettek, ezért a metszett vesszők „nagy megrázkódtatást szenvednek".[65] Jankó János szerint a Balaton mentén Zala megyében húzva, az északibb területeken pedig tolva is metszettek, ami Keleti Károly adataival is megegyezik.[66] Szlavóniában húzva metszették a szőlőt.[67] Tokaj-Hegyalján a metszőkés felső hegyesedő végével vágták le a fattyúhajtásokat, míg a tőkék belsejéből taszító mozdulattal a rügy felett metszették ketté a vesszőt.[68] Szekszárdon a toló metszést így végezték: „... egyébiránt a' metszés a'rendes jó vesszőknél nem rántva, hanem a' kés szakállát, vagyis alsó görbeségét a' balkézzel egy kissé meghajtott és feszesen tartott vesszőnek taszítva történjék..."[69].

Az ollókkal nem lehetett sárszemig metszeni. A metszési megszokást úgy tudták csak feloldani az ollóknál, ha azokat a kések formájára készítették. Így mint ollót és mint kést is használhatták. Azonban az átmeneti *késes metszőolló* típusokkal sem lehetett már toló, taszító metszést végezni. Fokozatosan a sárszem metszéséről áttértek az 1—2 és több rügyes csapok hagyására. Ez azt jelentette, hogy az eddigi kopaszmetszéses fejművelésű területek fokozatosan visszaszorultak, és előtérbe léptek a csapos fejművelésű és a bakművelésű területek. A filoxéravész után kikristályosodott a metszési és művelésmód. Míg Tokaj-Hegyalján, Eger környékén, Pest szőleiben, Érmelléken, a Balaton északi partvidékén a metszőkéssel a metszfelületet vízszintesen képezték ki és azt tartották jónak,[70] addig német példára és a fejlettebb szakirodalom hatására már a ferde, rüggyel ellenkező oldalra lejtő metszlapot ismerték el Ausztriában, Budán, Szekszárdon, Somogyban, Gyöngyösön. Sőt, lassan a metszőolló térnyerésével — mivel ezzel vízszintesen metszeni nehéz volt — Tokaj-Hegyalján is. Innen írták a XIX. század végén, hogy: „... míg késsel metszettünk, arra figyelmeztettük a metszőt, hogy kését a vesszőn keresztül tartva poltrára messen, azaz úgy vágja el a vesszőt, hogy a poltra is megálljon rajta, ha reá teszik. Most pedig azt mondogatjuk a metszőnek, hogy ollóját a vesszőn ne keresztül egyenesen, hanem harántékosan tartsa; mert a vesszőt az első termő szem felett egy vonalnyira úgy kell harántékosan elvágni, hogy a vesszőből kifolyó nedvesség a szemre ne menjen s azt meg ne vakítsa".[71]

Hosszú ideig az ollót elutasító Simon V. attól tartott, hogy a metszést azokkal nem lehet ferdén végezni. Meggyőződve az ellenkezőjéről, hamarosan ajánlani kezdte a szőlőmetsző ollókat.[72]

Bár a teljes és végleges eszközváltás a szőlőtermesztésben csak a XX. század első negyedében történt meg, a XIX. század közepén megjelenő és lassan tért hódító *késes*, kettős használatú metszőollók megpecsételték a metszőkések sorsát. Ezt a folyamatot gyorsította meg a filoxéra és utána a felvilágosultabb, racionális szőlőművelés.

A *késes metszőollók* megjelenése és használata nemcsak a szőlőmetszés eszközváltását döntötték el és gyorsították meg, hanem egyben a különböző magyarországi tőkeművelés és metszési módokat is egységesítették. Így eltűntek a korábbi területi—táji

[64] Mártonffy K. 1854. 65.

[65] Szele I. 1865. 87.

[66] Jankó J. 1902. 267.; Vincze István a Balaton vidéki és Zala vidéki metszőkéstípussal csak a húzvametszést tartja valószínűnek. Vincze I. 1957. 78—80.

[67] Penavin O. 1975. 105.

[68] Schams F. 1833. I. 58.

[69] *Gazdasági Kistükör* 1845. 132.

[70] Tokaj-Hegyaljára Schams F. 1833. I. 59.; *Magyar Gazda* 1848. II. 194.; Egerre Mártonffy K. 1854. 66.; Pestre Farkas M. 1859. 11.; Balatonra Vajkai Wagenhuber A. 1938. 43.; Érmellékre Szele I. 1865. 87.

[71] Ausztriában Trautmann, L. 1811. 573—574. 1920 §.; Budán Funk, J. 1868. 32.; Szekszárdon *Gazdasági Kistükör* 1845. 132., 133 — toló mozdulattal! — Somogyban Gaál A. 1856. 51.; Knézy J. 1977. 21.; a szakirodalom véleménye: Köhler, W. 1858. 48.; Tokaj-Hegyalján később Tolcsvai Nagy I. 1864. 15.; Gyöngyösre Kecskés P. 1966. 512.

[72] Simon V. 1865b 777.

különbségek mind a használaton kívülre szorult metszőkések, mind a korábbi metszési formák és tőkeművelési módok tekintetében.

A vizsgált téma egyben jó példa arra, hogyan válik az ipari új termék, eszköz a parasztság kezén használatossá, miként terjedt el és honosodott meg Magyarországon a külföldi iparcikk, a szőlőmetszőolló és annak is átmeneti típusa, a *késes metszőolló*. A szőlőmetszés munkaeszközváltásában átmeneti eszköznek tekinthetők a *késes metszőollók*, melyek magukban hordozták az új, de egyben a felváltásra szánt régi munkaeszköz alakját és jó tulajdonságait.

A teljes munkaeszközváltás elhúzódása a paraszti hagyomány erősségét, az újtól való tartózkodást mutatta. A metszőollók elterjesztésében az uradalmak vitték a vezető szerepet a szaksajtó támogatásával.

IRODALOM

Babo, L.
1872 *Der Weinbau nach der Reihenfolge der vorkommenden Arbeiten nebst Anleitung zur Bereitung und Pflege des Weines.* Frankfurt am Main

Bassermann-Jordan, F.
1907 *Geschichte des Weinbaus unter besonderer Berücksichtigung der Bayerischen Rheinpfalz.* Frankfurt am Main

Bauer, M.
1954 *Der Weinbau des Nordburgenlandes in volkskundlicher Betrachtung.* Eisenstadt

Bél M.
1735—1742 *Notitia Hungariae novae historico-geographica Divisa.* Bél Mátyás Pest megyéről. Ford.: Szabó Béla. Szentendre. 1977

Bogdán I.
1978 *Magyarországi hossz- és földmértékek a XVI. század végéig.* Budapest

Borági
1858 *A szőlőmívelés és borkezelés állapota Nógrád megyében.* Borászati Lapok 206—208.

Botka J.
1976 *A csépai szőlőművelés.* Szolnok

Börcsök V.
1970 *A homoki szőlőtermelés kialakulása és munkamenete.* In: Átokházától—Ásotthalomig. Ásotthalom 79—88.

Bronner, J.
1833 *Der Weinbau in Süddeutschland.* Heidelberg

Csaplovics, J.
1819 *Slavonien und zum Theil Croatien.* Pesth

Csepregi P.
1965 *A szőlő metszése.* Budapest

Csoma Zs.
1975—1977 *Szőlészeti munkaeszközváltás Somlón.* Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 213—230.
1979 *Adatok Nagyváthy János életéhez és munkásságához.* Borsodi Történelmi Évkönyv VI. 105—116
1980 *Alsónémedi helye az alföldi borvidék homoki szőlő- és borkultúrájában.* In: Balassa Iván (szerk.): Alsónémedi története és néprajza. Alsónémedi. 303—335.

Entz F.
1864 *Borászati utazás Franciaországban és a Rajna-vidéken.* Pest

Entz F.—Gyürki P.
1868 *A hazai szőlészet.* Pest

Entz F.—Málnay I.—Tóth I.
1869 *Magyarország borászata.* Pest

Égető M.
1974 *A szőlőművelés átalakulása a századfordulón a Solt-vidéken.* Cumania II. 133—158.
1975 *XVIII—XIX. századi paraszti szőlőművelésünk néhány jellemző vonása. A solti példa.* Agrártörténeti Szemle XVII. 450—462.

FARKAS M.
1859 *Hogyan mívelik a pesti szőlőket?* Kerti Gazdaság 10—12.
NEMES FÁBIÁN J.
1813 *Vizsgálódó és oktató értekezés a' szőlő-mívelésről.* Veszprém
FÉL E.—HOFER T.
1961 *Az átányi gazdálkodás ágai.* Néprajzi Közlemények VI. 2.
FUNK, J.
1868 *Der Weinbau Ofen und dessen Umgebung.* Pest
Fürtmetsző kés.
1858 Borászati Lapok 322—323.
G.
1858 *A szőlőolló előnye a régi metszőkések felett.* Borászati Lapok 92—93.
GAÁL A.
1856 *A hasznos szőlő-mívelés gyakorlati módja.* Pest
Gazdasági Kistükör.
1845 Pest
GÖNYEY S.
1940 *Adatok Galgamácsa néprajzához.* Néprajzi Értesítő XXXII. 22—51.
GRÜNN, H.
1971 *Die Weinstock- und Bodenbearbeitungsgeräte der niederösterreichischen Weinhauer.* Österreichische Zeitschrift für Volkskunde XXV. 21—44.
GYÜRKY A.
1858 *A szőlőmetszésről.* Borászati Lapok 92—93.
HAAS M.
1845 *Baranya.* Pécs.
JANKÓ J.
1902 *A Balaton-melléki lakosság néprajza.* Budapest
KECSKÉS P.
1966 *Szőlőmetszés a Mátraalján.* Ethnographia LXXVII. 495—516.
KELETI K.
1875 *Magyarország szőlészeti statistikája.* Budapest
KIELBERGER Gy.
1862 *Szerény észrevételek szőlőszeti munkáinkra.* Falusi Gazda 264—265.
KNÉZY J.
1977 *Csököly népének gazdálkodása és táplálkozása (XVIII—XX. sz.)* Somogyi Almanach 26.
KOZMA P.
1966 *Szőlőtermesztés II.* Budapest
KÖHLER, W.
1858 *Anleitung zum Weinbau.* Wien
LÁCZAY L.
1899 *Metszés kérdése Tokaj-Hegyalja szempontjából.* Sátoraljaújhely
LETENYEI L.
1860 *Szőlészeti tájrajz.* Pest
MÁRTONFFY K.
1854 *Eger szőllő-gazdászata.* In: KUBINYI F.—VAHOT I.: Magyarország és Erdély képekben. IV. 61—77. Pest
MEZŐSSY L.—TÖRÖK I.
1867 *Hegyalja szőlőművelése.* In: SZABÓ J.—TÖRÖK I.: Tokaj-hegyaljai album. Pest 58—70.
MIHÁLOVICS J.
1865 *Szőlészet.* Falusi Gazda 179—180.
NAGYVÁTHY J.
1791 *A' szorgalmatos mezei gazda.* Pest
NOVÁK L.
1975 *A szőlő Albertirsa és Pilis hagyományos telekrendszerében és üzemszervezetében.* Studia Comitatensia 3. Szentendre 231—275.
1977 *A Börzsöny-hegység ény-i vidéke falvainak szőlőművelése.* Studia Comitatensia 5. Szentendre 219—241.
PARRAGH G.
1860 *A szőlőmívelésről és borkezelésről.* Pest
PENAVIN, O.
1975 *Szlavóniai (Kórógyi) szótár.* Újvidék

R. I.
1855 *Nemzet-gazdasági haszna a kremsi venyigekés-ollónak.* Gazdasági Lapok 429—430.
Schams F.
1831 *Magyar or'szág szőlőmíveléséről való vizsgálódások, vagy tapasztaláson épült oktatások ezen fontos gazdasági ágazatnak lehető jobbítására* . . . Pest
1833 *Ungarns Weinbau.* Pest
1837 *Magyar- és Erdélyország' bortermesztését s' borkészítését tárgyazó folyóírás* . . . II. Pest
1838 *Vinyegeolló ajánlása, az eddig szokásban volt metszőkés helyett.* Magyar- és Erdélyország' bortermesztését . . . III. Pest
Schram F.
1963 *Peretsényi Nagy László leírása az Arad megyei szőlőművelésről. (1805.)* Agrártörténeti Szemle V. 153—176.
Simon V.
1865a *Szőlőtő-metszés.* Falusi Gazda 163—167.
1865b *Szőlőmetszés.* Kertészgazda 774—778.
1865 *Szerény szózat a szőlészet érdekében.* Falusi Gazda 103—115.
Staatsökonomischer Nutzen der kremser Rebmesser-Scheere.
1855 Allgemeine Land- und Forstwirtschaftliche Zeitung 220—221.
Szabó D.
1855 *Okszerű bortermelés hegyaljai kézikönyve.* Pest
Szabó K.
1934 *Kecskemét szőlő- és gyümölcstermelésének múltja.* Kecskemét
Szelei I.
1865 *Szőlőművelés az Érmentén.* Falusi Gazda 86—90.
1865b *Szőlőművelés.* Falusi Gazda 229—230.
Szőlőmetszés- s szőlőmetsző-ollóról.
1857 Szőlészeti és Borászati Közlemények 16—19.
Tersánczky J.
1869 *A jobb szőlőművelés, borkezelés és pincegazdálkodás korszerű könyve.* Nagykanizsa
Tolcsvai Nagy I.
1864 *Jegyzetek a Tokaj-hegyaljai borászathoz.* Sárospatak
las-Torres, J.
1872 *A szőlő-metszésről.* Borászati Füzetek 110—114.
Trautmann, L.
1811 *Versuch einer wissenschaftlichen Anleitung zum Studium der Landwirthschaftslehre.* II. Band. Wien
Vajkai-Wagenhuber A.
1938 *A parasztszőlőművelés és bortermelés Veszprém megye déli részében.* Néprajzi Értesítő XXX. 15—48, 172—204.
Varga Gy.
1974 [1975] *Az érmelléki szőlőkultúra.* A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve. Debrecen 3—106.
Vincze I.
1957 *Magyar szőlőmetszőkések és metszésmódok.* Néprajzi Értesítő XXXIX. 71—101.
Vitali, J. V.
1828 *Der Weinbau in Syrmien.* Banater Zeitschrift für Landwirthschaft, Handel, Künste und Gewerbe 179—181.
Vitéz V.
1856 *Hegyaljai eszmetöredék.* Gazdasági Lapok 346—348.

FÜGGELÉK

Jegyzék a *3. képen* feltüntetett metszőollókról

Az ollók felsorolásában először az eszköz származási helyét, az őrző múzeum nevét, az ottani leltári számát, és amelyikről a Magyar Mezőgazdasági Múzeum Munkaeszköztörténeti Archívumában (továbbiakban MMA) fénykép van, annak az ottani nyilvántartási számát tüntetem fel. Azoknál az ollóknál, amelyek származási helye ismeretlen, a térképen az őrző múzeum székhelyét tüntetem fel.

1. Pöszöny, Vas m. Savaria Múzeum, Szombathely. Ltsz. 59.1224.1. MMA: 19994.
2. Vasegerszeg, Vas m. Magyar Mezőgazdasági Múzeum, Budapest. Ltsz. 65.386.1. MMA: 74777.
3. Jánosháza, Vas m. Helytörténeti Múzeum, Jánosháza. Ltsz. 64.122.1. MMA: 50071.
4. Oltárc, Zala m. Thúry György Múzeum, Nagykanizsa. Ltsz. 52.286.6. MMA: 40908.
5. Bocföld, Zala m. Göcseji Múzeum, Zalaegerszeg. Ltsz. 63.26.7. MMA: 53284.
6. Bocföld, Zala m. Göcseji Múzeum, Zalaegerszeg. Ltsz. 51.24.31. MMA: 53282.
7. Ismeretlen, Balatoni Múzeum, Keszthely. Ltsz. 65.9.4. MMA: 62906.
8. Ismeretlen, Balatoni Múzeum, Keszthely. Ltsz. 64.9.5. MMA: 52874.
9. Tüskevár, Veszprém m. Saját gyűjtés. MMA: 89365.
10. Csékút, Veszprém m. Bakonyi Múzeum, Veszprém. Ltsz. 54.90.1. MMA: 17979.
11. Somogyjád, Somogy m. Rippl-Rónai Múzeum, Kaposvár. Ltsz. 51.8.1. MMA: 52564.
12. Kaposújlak, Somogy m. Rippl-Rónai Múzeum, Kaposvár. Ltsz. 66.198.3. MMA: 52553.
13. Mohács, Baranya m. Janus Pannonius Múzeum, Pécs. Ltsz. 60.319.1. MMA: 2742.
14. Tolna, Tolna m. Béri Balogh Ádám Múzeum, Szekszárd. Ltsz. 11. 11.47. MMA: 51980.
15. Szekszárd, Palánki-hegy, Tolna m. Béri Balogh Ádám Múzeum, Szekszárd. Ltsz. 58.4.1. MMA: 29782.
16. Ismeretlen, Béri Balogh Ádám Múzeum, Szekszárd. Ltsz. 01.3.305. MMA: 29646.
17. Ismeretlen, Béri Balogh Ádám Múzeum, Szekszárd. Ltsz. 01.3.137. MMA: 29647.
18. Ismeretlen, Béri Balogh Ádám Múzeum, Szekszárd. Ltsz. 01.3.136. MMA: 29645.
19. Ismeretlen, Béri Balogh Ádám Múzeum, Szekszárd. Ltsz. 01.3.135. MMA: 29648.
20. Ismeretlen, Béri Balogh Ádám Múzeum, Szekszárd. Ltsz. 01.3.134. MMA: 29640.
21. Ismeretlen, Béri Balogh Ádám Múzeum, Szekszárd. Ltsz. 01.3.133. MMA: 29649.
22. Ismeretlen, Béri Balogh Ádám Múzeum, Szekszárd. Ltsz. 01.3.132. MMA: 29652.
23. Ismeretlen, Béri Balogh Ádám Múzeum, Szekszárd. Ltsz. 01.3.131. MMA: 29641.
24. Ismeretlen, Béri Balogh Ádám Múzeum, Szekszárd. Ltsz. 01.3.130. MMA: 29650.
25. Kecskemét, Katona József Múzeum, Kecskemét. Ltsz. 1948. MMA: 17414.
26. Kecskemét, Katona József Múzeum, Kecskemét. Ltsz. 1717. MMA: 17397.
27. Torbágy, Pest—Pilis—Solt—Kiskun m. Magyar Mezőgazdasági Múzeum, Budapest. Ltsz. 65.1638.1. MMA: 74815
28. Szokolya, Hont m. Magyar Mezőgazdasági Múzeum, Budapest, Ltsz. 61.1069.1. MMA: 8975.
29. Kisnána, Heves m. Mátra Múzeum, Gyöngyös. Ltsz. 63.233.1. MMA: 40662.
30. Kisnána, Heves m. Mátra Múzeum, Gyöngyös. Ltsz. 63.231.1. MMA: 40680.
31. Gyöngyösoroszi, Heves m. Mátra Múzeum, Gyöngyös. Ltsz. 58.277.1. MMA: 40597.
32. Kunhegyes, Jász—Nagykun—Szolnok m. Györffy István Nagykun Múzeum, Karcag. Ltsz. 67.392.1. MMA: 65138.
33. Kunhegyes, Jász—Nagykun—Szolnok m. Györffy István Nagykun Múzeum, Karcag. Ltsz. 67.433.1. MMA: 65137.
34. Karcag, Jász—Nagykun—Szolnok m. Györffy István Nagykun Múzeum, Karcag. Ltsz. 67.433.1. MMA: 65137.
35. Szentes, Csongrád m. Koszta József Múzeum, Szentes. Ltsz. 54.697.1. MMA: 23424.
36. Hódmezővásárhely, Csongrád m. Tornyai János Múzeum, Hódmezővásárhely. Ltsz. 50.393.1. MMA: 12407.
37. Dévaványa, Békés m. Magyar Mezőgazdasági Múzeum, Budapest. Ltsz. 61.1294.1. MMA: 9017.
38. Békés, Békés m. Tiszáninneni Református Egyházkerület Múzeuma, Sárospatak. Ltsz. G. 1960.109. MMA: 11991.
39. Békés, Békés m. Békési Múzeum, Békés. Ltsz. 56.123.1. MMA: 13740.
40. Konyár, Bihar m. Magyar Mezőgazdasági Múzeum, Budapest. Ltsz. 65.1155.1. MMA: 74792.
41. Hajdúböszörmény, Hajdú m. Hajdúsági Múzeum, Hajdúböszörmény. Ltsz. 52.238.3. MMA: 33582.
42. Hajdúböszörmény, Hajdú m. Hajdúsági Múzeum, Hajdúböszörmény. Ltsz. 52.238.3. MMA: 33273.
43. Hajdúböszörmény, Hajdú m. Hajdúsági Múzeum, Hajdúböszörmény. Ltsz. 52.238.4. MMA: 33274.
44. Debrecen, Hajdú m. Déri Múzeum, Debrecen. Ltsz. Sz. 1906: 1179. MMA: 3928.
45. Olaszliszka, Zemplén m. Rákóczi Múzeum, Sárospatak. Ltsz. 52.261.1. MMA: 8576.
46. Felsőberecki Zemplén m. Tiszáninneni Református Egyházkerület Múzeuma, Sárospatak. Ltsz. G. 1937.126. MMA: 12042.
47. Sárospatak, Zemplén m. Rákóczi Múzeum, Sárospatak. Ltsz. 52.343.1. MMA: 8579.

48. Sárospatak, Zemplén m. Rákóczi Múzeum, Sárospatak. Ltsz. 52.342.1. MMA: 8580.
49. Sárospatak, Zemplén m. Rákóczi Múzeum, Sárospatak. Ltsz. 52.388.1. MMA: 8610.
50. Tokaj, Zemplén m. Tokaji Múzeum, Tokaj. Ltsz. — MMA: 25445.
51. Tokaj, Zemplén m. Tokaji Múzeum, Tokaj. Ltsz. — MMA: 25447.
52. Tokaj, Zemplén m. Tokaji Múzeum, Tokaj. Ltsz. — MMA: 25449.
53. Kispetri, Kolozs m. (ma Románia). Tettamanti Béla grafikusművész tulajdonában.
54. Máriahalom, Pest—Pilis—Solt—Kiskun m. MMA: 93129.
55. Egyek, Hajdú m. Néprajzi Múzeum, Budapest. Ltsz. 68.99.3.
56. Kisújszállás, Jász—Nagykun—Szolnok m. Néprajzi Múzeum, Budapest. Ltsz. 69.122.4
57. Komádi, Bihar m. Néprajzi Múzeum, Budapest. Ltsz. 61.122.41.
58. Vizsoly, Abaúj-Torna m. Néprajzi Múzeum, Budapest. Ltsz. 54.95.97.
59. Szikszó, Borsod m. Néprajzi Múzeum, Budapest. Ltsz. 55.82.4.
60. Ruszt, Sopron m. Néprajzi Múzeum, Budapest. Ltsz. 113.978.

Zsigmond Csonka

DIE VERBREITUNG DER MESSERREBSCHEREN IN UNGARN

(Auszug)

Die Messerrebscheren können zur Entfernung der verholzenden mehrjährigen Teile des Weinstocks zweifach gebraucht werden. Man kann sie als Schere gebrauchen, aber auch ihre äußere konkave Schneide wie ein Rebmesser benützen. Die Möglichkeit die Schere zweifach zu gebrauchen, fördert die Verbreitung des Instrumentes im Kreise der an der Tradition hängenden ungarischen Bauern.

In Ungarn verbreiteten sich um die Mitte des 18. Jahrhunderts die von Johann Keusch in Krems, Österreich hergestellten Messerrebscheren. Später wurden nach diesem Muster auch örtlich Scheren hergestellt. Die ersten Untersuchungen des neuen Instrumentes nahm Wilhelm Köhler, Professor an der Wirtschaftlichen Akademie in Magyaróvár vor. Seinem günstigen Urteil entsprechend, bemühte man sich diese Schere auch auf dem Großgrundbesitz einzuführen. Der Schnitt wurde schneller und leichter, die Qualität besser und man erwartete, daß die Notwendigkeit Taglöhner anzustellen, abnehmen würde.

Das neue Instrument wirkte sich auch auf die Art des Schnittes aus. Mit der Schere konnte man ähnlich wie bei den Rebmessern nicht oberhalb des ersten entwickelteren helleren Auges schneiden, sondern nur höher. Dadurch, daß die langen Zapfen belassen wurden, wurden die Köpfe der Weinstöcke stufenweise höher. Wenn früher im Karpatenbecken die niedrige Weinstockbehandlung kennzeichnend war, trat jetzt anstelle des Anschneidens auf gut entwickeltes Basalaugen am alten Holz die höhere Kopferziehung mit Zapfenschnitt.

Der niedrige Kopfschnitt ohne Pflock verbreitete sich im Komitat Heves, im Raum zwischen Donau und Theiß, im östlichen Teile der Großen Ungarischen Ebene und im Westen im Komitat Veszprém und südlich des Balatons. Hier waren die Weingärten im allgemeinen nicht in Reihen geordnet.

Die Rebpfählung der längeren Räbhölzer war in Westen des historischen Ungarns verbreitet, vom Norden über das Komitat Fejér bis nach Kroatien. Im nordöstlichen Teil des Landes war sie in Borsod, Abaúj—Torna und Zemplén, sowie inselartig an zwei Stellen in Siebenbürgen, in der Nähe von Meggyes (Mediasch) und Segesvár (Scheßburg) bekannt. Die niedrige Erziehung mit Pflöcken war also dort zu Hause, wo man Qualitätsweine züchtete, so im Gebiete der westungarischen Rotweinkultur, im Tokaj-Hegyalja Gebiet, in deutsch besiedelten Gegenden und in den zwei bedeutenden sächsischen Weinzuchtgebieten in Siebenbürgen.

Mit dem Rebmesser wurden im Tokaj-Hegyalja Gebiet, in der Umgebung von Eger, und von Pest, in der Ermellékgegend und am nördlichen Ufer des Balatons horizontale Schnittflächen erzielt. Unter dem Einflusse der Fachliteratur kannte man aber auch die schräge, gegen die der Auge entgegengesetzte Seite geneigte Schnittfläche in Österreich, in Buda, Szekszárd, der Somogy und in Gyöngyös. Im 20. Jahrhundert wurde dies langsam allgemein.

Der Gebrauch der Rebscheren verbreitete sich im ersten Viertel des 20. Jahrhunderts in Ungarn allgemein. Die Rebmesser verschwanden. Die Einführung des neuen Gerätes führte zum Verschwinden der früheren örtlichen Unterschiede in der Art des Weinanbaus und des Rebschnitts.

Hentz Lajos

Mezőberényi szőrhímzések

Az alföldi szőrhímzések népi vászonhímzéseink jellegzetes csoportját alkotják. A kunsági, hódmezővásárhelyi hímzések mellett ismeretes a Békés megyei, Orosházáról és környékéről származó anyag, amiket „orosházi szőrös párnavégek" néven tart számon a szakirodalom. A közelmúlt évek gyűjtőmunkája során Mezőberényben is került elő néhány gyapjúval hímzett párnavég. Bemutatásuk indokoltnak látszik az ezen a téren végzendő további kutatások érdekében.

Mezőberény Békés megye egyik jelentős települése. A török idők alatt elnéptelenedett falu a XVIII. század első harmadában települt újra. 1723 és 1731 között szlovák, német és magyar jobbágyok telepedtek meg az egykori falu helyén, és vetették meg a mai Mezőberény alapjait. A dinamikusan fejlődő község a XIX. század második felétől mind külső képében, mind pedig gazdasági-társadalmi életét tekintve az alföldi kis mezővárosok szintjére emelkedett. Népi kultúráját az etnikai tagoltság és a paraszti hagyományokhoz való ragaszkodás mellett a polgári hatások iránti fogékonyság jellemzi. Népművészete még nem eléggé ismert, de a múltból megőrzött szőttesek és a közelmúlt években felkutatott szűcshímzések elég jelentős díszítő hagyományokról tanúskodnak. Az ezek alapján alkotott képet egészítik ki a fentebb említett szőrhímzések is.

A gyapjú feldolgozásának fejlett gyakorlata alakult ki a község mindhárom népi közösségénél, a múlt század első felében folytatott nagyarányú juhtenyésztéssel összefüggésben. A gyapjúértékesítés a jobbágygazdaságok egyik legfontosabb jövedelmét jelentette. Az időnként a tízezer darabot is meghaladó „magyar juh"-állomány gyapjútermését dunántúli és felvidéki csapók vagy a környékbeli kereskedők vásárolták meg a berényi „juhos gazdák"-tól. A lenyírt gyapjút házilag is feldolgozták: ruhának való darócot, gyapjúpokrócot és abroszokat szőttek belőle. Sóval, ecettel színtartóvá tett növényi festőanyagokkal — diókopánccsal, vöröshagymával — színezett gyapjúfonalból még az 1920-as években is szőttek ruhaszövetet és készítettek kötött ujjast („untercikk"-et).

A gyapjúfonalat hímzésre is használták. Az erre utaló legrégebbi forrásadatunk egy 1816-ból származó leltárból való. Ennek egyik tétele „Hat törülköző kendő, mellyek közzül három gyapjúval van kivarrva". Feltehetően ezzel az adattal közel egyidősek tárgyi emlékeink, a magyar, illetve német családoktól származó párnavégek, amiket a berényi magyarság „szőrrel kivarrt párnavégek" néven ismer. Ezeket mutatjuk be a következőkben.

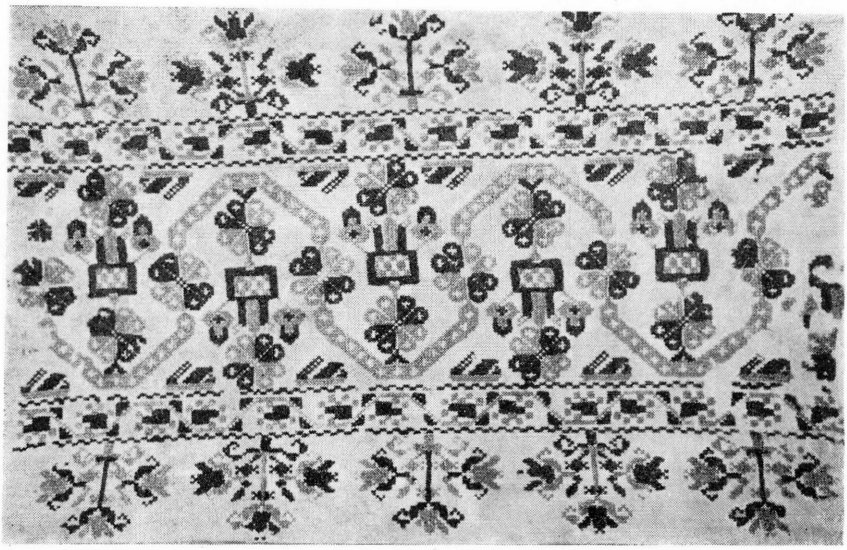

1. kép. Szőrhímzéses párnavég, Mezőberény

1. számú hímzés — párnavég (1. kép)
A legrégebbinek ismert példányunk. Szálánvarrott technikával készült, alapanyaga házivászon. Lelőhelye: Mezőberény, „Németgát".

A hímzés szerkezete háromsávos. A középső sávban hullámvonalas indák között geometrikus virágminták helyezkednek el. A sávot záróvonalakkal összefogott keskeny sordísz zárja le. A szerkezet külső peremdíszítménye alul és felül egy-egy sor, virágmotívumokból szerkesztett díszítmény. A használt színek: téglavörös és sötétkék. A hímzés — szerkezetét tekintve — az orosházi párnavégekkel mutat rokonságot.

Ma már nem állapítható meg, hogy a hímzést — mely jelenleg budapesti magántulajdonban van — ki készítette. Első ismert tulajdonosa, az 1851-ben született Speck Mihályné Spiesz Erzsébet módos német parasztasszony volt. Családja száz holdnál nagyobb birtokkal rendelkezett a kettőskúti, a keselyűsi és az ókerti határrészen. A három helyen fekvő birtokon egy nagyobb és két kisebb tanya volt. A család hagyományai szerint Speck Mihályné a párnavéget, illetve párnát elődeitől kapta. Ő már mint „rongyoszacskót" használta a különben jó állapotban levő párnahuzatot. A hímzés — a család hagyományai szerint — az 1800-as évek legelején készült. — A párnahuzat másodlagos rendeltetésében öröklődött a családban. Speck Mihályné leszármazottai — akiknek a hímzés később a birtokába került — hozzá hasonló anyagi körülmények között élő német parasztok voltak. Jelenlegi tulajdonosa, az 1906-ban született Kaczkó Andrásné Schäfer Magdolna — az adatközlő Szilágyiné Kemény Mária nagyanyja — is mint 80—100 holdas gazdacsalád leánya kötött házasságot első férjével, a hasonló anyagi helyzetű Winter Józseffel. Második férje, Kaczkó András könyvelő volt. Kaczkó Andrásné — ki jelenleg Pesten él, és 1965-ben ipari dolgozóként ment nyugdíjba — alakította át a hosszú időn át rongyoszsákként használt hímzett párnahuzatot díszpárnává, s azt — míg Mezőberényben lakott — polgárias bútorokkal berendezett szobájában az ágyon, illetve a „plüsskanapé"-n tartotta.

2. számú hímzés — párnavég (2. kép)
Szabadrajzú szőrhímzés. Alapanyaga házivászon. Hímzett felülete 48×27 cm. Lelőhelye: Mezőberény, „Magyarvég".

A hímzés háromsávos szerkezetű. Középső sávjának fő motívumai nagy, karéjos foglalatú gránátalmák. A hangsúlyos, nagy elemeket leveles, virágos szárak fogják össze. A sávot erőteljes, kettős vonaldísz választja el a levelekkel, szárakkal összefogott, kisebb alakban megformált indás gránátalmákból álló peremdíszítménytől. — Színei: vörös, világos okkersárga és középkék. Technikája laposhímzés, a nagyobb motívumokat szállöttéssel varrták körül.

A hímzés jelenleg Rau Józsefné Oláh Zsuzsanna mezőberényi lakos birtokában van. Legkorábbi ismert tulajdonosa, az adatközlő Rau Józsefné nagyanyja, az 1838-ban született Oláh Józsefné Zsíros Zsuzsanna középbirtokos parasztasszony volt. Mintegy 50—60 holdas tanyás birtokuk volt a keselyűsi határrészen s a belterületen házuk. A család tudomása szerint a párnahuzatot elődeitől kapta, így annak keletkezését az 1850 előtti időre — esetleg az 1800-as évek elejére — teszik. Készítője nem ismert. A párnahuzat később a legidősebb fiú, az 1859-ben született Oláh József családjába került, aki az örökölött vagyont gyarapítva ötvenholdas tanyás birtokával a család korábbi rangját megőrizte. — Náluk kezdetben a „vetett ágyon" tartották a hímzett végű párnát hat más — csipkés végű — párna között, majd amikor a lakás berendezését polgárias bútorokkal felújították, a tiszta kamrába került egy hasonlóan felvetett ágyra, amelyben a leányok részére gyűjtött „heverő toll"-at tartották. — Oláh József házában nevelkedtek unokahúgai, a jelenlegi tulajdonos Rau Józsefné Oláh Zsuzsanna és nővére, a később Nádudvari Károly vasúti alkalmazottal házasságra lépett Oláh Teréz. Nádudvariné az 1930-as évek elején díszpárnává alakította át a párnahuzatot, illetve a párnavéget, amelynek a hímzése ma is csaknem teljesen ép, csupán a vászna — mely egyébként „tiszta kender" — kopott meg erősebben. — Ez újabb minőségében használta jelenlegi tulajdonosa (aki az 1950-es évektől nyugdíjazásáig ipari munkásként dolgozott) polgárias bútorokkal berendezett lakásában az 1950-es évekig.

3. számú hímzés — párnavég (3. kép)
Szabadrajzú szőrhímzés. Alapanyaga házivászon. Hímzett felülete 54×27 cm. Lelőhelye: Mezőberény, „Magyarvég".

Szerkezete háromsávos. A középső mezőt — melynek uralkodó elemei virágos, leveles szárakkal összefűzött nagy, karéjos gránátalmák — felül és alul erőteljes, hármas vonaldísz zárja le. Ezeken kívül a peremdíszítmény ritmikusan ismétlődő virágmotívumai teszik teljessé a szerkezetet. Színei: vörös, barna, világos okkersárga és kissé fakó, kékes

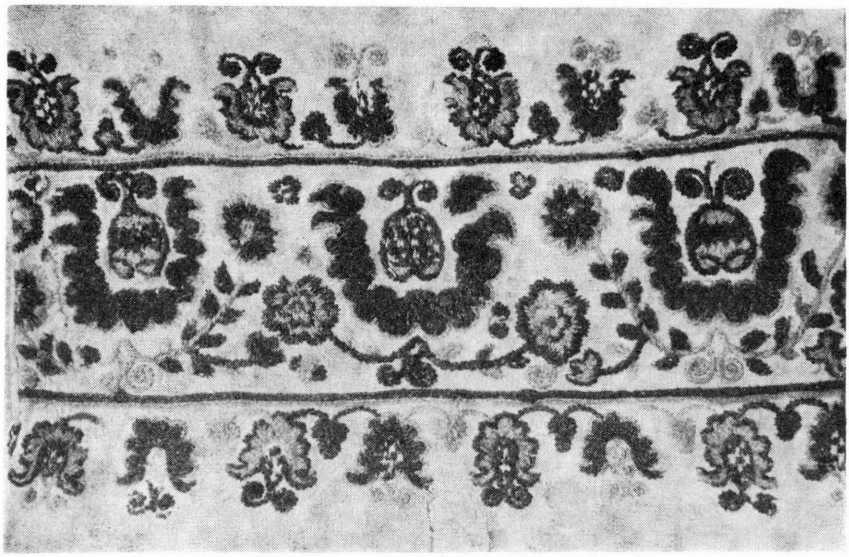

2. kép. Szőrhímzéses párnavég, Mezőberény

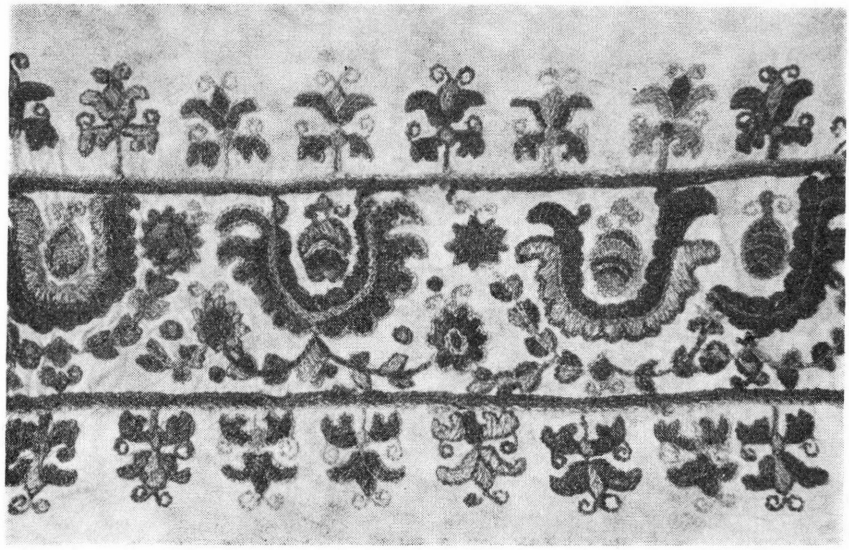

3. kép. Szőrhímzéses párnavég, Mezőberény

árnyalatú zöld. Technikája laposhímzés, a virágmotívumokat és a leveleket láncöltéssel varrták körül.

A jelenleg magángyűjteményben levő hímzés készítőjének kilétét nem lehet teljes bizonyossággal megállapítani. Első ismert tulajdonosa az adatközlő Apáti István dédnagyanyja, az 1841-ben született Balogh Istvánné Szekeres Katalin parasztasszony volt. Családjuk mintegy 10—15 hold földdel rendelkezett. Lehet, hogy a hímzést ő készítette, mert emlékezet szerint varrogató, hímezgető asszony volt, de az adatközlő, Apáti István szerint az is feltehető, hogy már elődeitől kapta, így a hímzés keletkezésének ideje az 1850 előtti évekre

tehető. — A hímzés később az 1869-ben született Apáti Istvánné Balogh Erzsébet tulajdonába került. A korán özvegyen maradt Apátiné mintegy tizenöt holdnyi — részben örökölt, részben bérelt — földön gazdálkodott. Nádfedeles, földes padlójú háza volt a községben. Tisztaszobára nem telvén, szobájában egy használaton kívüli, díszesen vetett ágyon tartotta más párnákkal együtt a hímzett párnát. — Halála után örökösei négy egyenlő részre osztották az örökölt ingóságokat, sorsot húztak, s így került a párna az akkor — az 1920-as évek elején — még gyermek Apáti István, a legutóbbi tulajdonos birtokába. Apáti István nem gazdálkodott, már édesapja is vendéglős volt, hanem szakmát tanult. Egy ideig szakmájában dolgozott, majd néhány évig kiskereskedő volt, 1966-ban mint termelőszövetkezeti kerékgyártó ment nyugdíjba. — A birtokában levő párnahuzatot az 1940-es évek elején egyéb célokra felhasználták, az igen jó állapotban levő párnavéget pedig — a hímzés megcsonkítása nélkül — díszpárnává alakították. Így használták az 1960-as évek elejéig.

Szerkezetét tekintve e két utóbbi párnavég a kunsági hímzésekkel látszik rokonságban lenni, de motívumaik sajátos helyi stílus egykori meglétére engednek következtetni.

4. számú hímzés — párnavég (4. kép)

Szabadrajzú szőrhímzés. Alapanyaga házivászon. Hímzett felülete 57 × 33 cm. Lelőhelye: Mezőberény, „Magyarvég".

A háromsávos szerkezetű hímzés középső sávját három — fordítva egymás mellé helyezett — lendületesen megformált nagy — gránátalmaszerű — motívumok töltik ki. A sávot vonaldíszre helyezett leveles tulipánok ritmikus sora zárja le mind alul, mind felül. Színe: sötétbarna, csaknem fekete. Technikája laposhímzés.

A jelenleg magángyűjteményben levő hímzés korábbi tulajdonosa Majzik Istvánné Balogh Irma mezőberényi lakos. Tudomása szerint a hímzést dédnagyanyja, Balogh Péterné Kolozsi Katalin készítette. A Balogh család az 1870-es évek elején a Bihar megyei Tenkére költözött. Majzik Istvánné így emlékezik: „Nagyon szegény emberek voltak. Mikor Tenkére mentek, minden holmijuk — a gyerekekkel együtt — elfért a kocsiderékban". Néhány évet töltöttek Tenkén. Leányuk, az 1870-ben született Balogh Julianna — az adatközlő Majzikné nagyanyja — ott nőtt nagylánnyá. Az ő stafírungjába készítette az anya, Balogh Péterné a párnát, a család hagyománya szerint a Tenkén látott gyapjúhímzéses párnavégek mintájára, vagy még Tenkén, vagy itthon, Berényben. — Balogh Julianna már itthon ment férjhez Komlódi Ferenchez. A családnak akkor mintegy 12 hold földje volt a kereki határrészen. A községben a „magyar Baricán" házat vettek. Nádfedeles, földes ház volt, amely akkor még kívül esett a szélső házsoron, és korábban juhászok laktak benne, s innen „juhászház"-nak mondták. Itt használták a párnát díszként az ágyon. — Az 1920-as évek közepén Berényben nagy községi kiállítás volt. Az adatközlő Majzikné apjának, a cipészmesterséget folytató Balogh Sándornak a javaslatára elvitték a párnát a kiállításra, ahol a Komlódi Ferencné által „semmi kis munkának" tartott — még ép állapotban levő — párna első díjat nyert. — Később zacskóvá alakították át, Majzik Istvánné már így használta. — Vászna ma is elég jó állapotban van, de hímzése erősen megkopott. Az eredeti minták körvonalai csak a hímzésmaradványok és az előrajzolás nyomai után állapíthatók meg.

Mezőberényben a jelen század elején még mind a három népi közösségnél — ha múlófélben is — szokásban volt a tiszta szoba ágyainak, vagy legalább egy használaton kívüli ágynak párnákkal való díszítése. A polgárosodó ízlésnek azonban már nem feleltek meg a gyapjúval kivarrt vaskos, erőteljes vászonhímzések. A párnahuzatokat bolti anyagokból készítették, s azokat új, az anyaghoz és a megváltozott ízléshez jobban igazodó technikával — horgolással, recével — és színes alátétekkel díszítették. A régi, szőrrel kivarrt párnavégeket, párnahuzatokat más célokra felhasználták, s ma már talán csak ez a néhány megmaradt példány őrzi az egykori díszítő hagyományok emlékeit, és teszi teljesebbé a Mezőberény népművészetéről alkotott képet.

Adatközlők: Apáti István (68 éves), Balogh Lajosné Oláh Erzsébet (84 éves), Majzik Istvánné Balogh Irma (68 éves), Rau Józsefné Oláh Zsuzsanna (75 éves), Szilágyiné Kemény Mária (26 éves) mezőberényi lakosok.

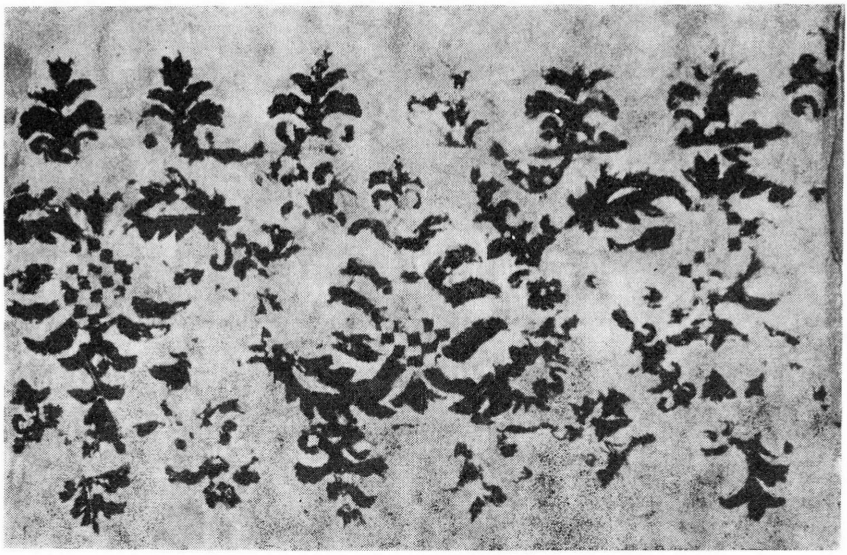

4. kép. Szőrhímzéses párnavég, Mezőberény

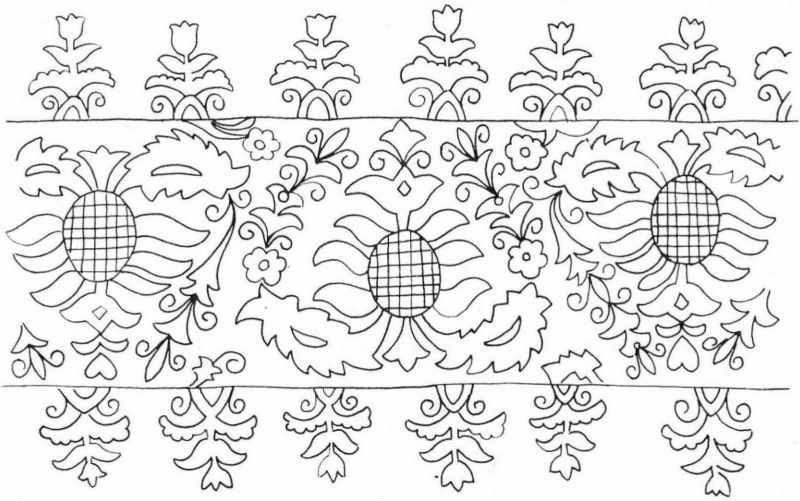

5. kép. A *4. kép*en látható párnavég mintájának rekonstruált rajza

Lajos Hentz

EMBROIDERIES IN WOOL IN MEZŐBERÉNY

(Abstract)

Mezőberény is a largish village in the south-east of the Great Hungarian Plain. It was populated by Slovakian, German and Hungarian peasants between 1723 and 1731. The author describes four pillow-cases embroidered in wool, one of which is of German and the rest of Hungarian origin. Similar embroideries are among the oldest examples of the folk art of the area and very few examples of it are known. The author presents what the present owners know about the history of these objects, but he has been unable to clarify who and when made them.

Fél Edit—Hofer Tamás

Az alföldi szőrhímzések kérdéséhez

Ennek a dolgozatnak a megírásához HENTZ Lajos közleménye adott ösztönzést. Az általa megtalált és ebben a számban bemutatott szőrhímzéses párnavégek mintáinak jelentősége ugyanis túlmutat Mezőberény helyi hímzőhagyományain. Ezek a darabok fontos támpontokat adnak a régi alföldi szőrhímzések regionális csoportjainak és azok egymás közti, valamint távolabbi kapcsolatainak tisztázásához.

A magyar hímzés-szakirodalomban a hasonló munkák „szőrhímzés" néven ismertek. (Az elnevezés a szőrös és gyapjas juhok természettudományos megkülönböztetésén alapul: ezeknek a munkáknak a hímzőfonala a szőrös juhok közé tartozó fajták szőréből készült.) A szőrhímzés nem magyar specialitás, el volt terjedve Európa-szerte, a Balkánon is. A magyar nyelvterületen népi szőrhímzések nagy számmal ismertek a korai dunántúli emlékanyagban, szórványosan fordulnak elő Erdélyben és a Felföldön. Az Alföld régi hímzésanyaga — egy-két kivételtől eltekintve — teljes egészében szőrfonallal készült.

A szakirodalom az alföldi szőrhímzések következő csoportjait tartja számon: a „kunhímzés" néven ismert közép-tisza-vidékit, a „vásárhelyi" néven ismert alsó-tisza-vidékit, valamint az „orosházi" és „Orosháza vidéki" hímzések csoportját. Rajtuk kívül van még az alföldi szőrhímzéseknek egy, ez idő szerint feltáratlan, azonosítatlan negyedik csoportja is a múzeumok gyűjteményeiben, melyet a leltárkönyvek „Arad vidéki" helymegjelöléssel tartanak nyilván.

Az első csoportról, a Középső-Tisza-vidékhez köthető „kunhímzés"-ről nincsen részletes feldolgozás, csupán a legjelentősebb darabokat felgyűjtő GYÖRFFY István igen becses megjegyzései ismertek. A második, a „vásárhelyi" csoport munkáit KISS Lajos, majd később részletesen T. KNOTIK Márta dolgozta fel.[1] KNOTIK Márta feldolgozásából kiderül, hogy e csoport hímzései nem köthetők kizárólag Vásárhelyhez, hiszen az általa nagy alapossággal összegyűjtött 48 emlékből kettő Makóról, másik kettő pedig a makói tanyákról került a gyűjteményekbe. A Hódmezővásárhelyről közzétett minták stílusbeli sokfélesége föltételezhetővé teszi, hogy talán nem minden darab készült Hódmezővásárhelyen.[2] Elképzelhető, hogy egyes esetekben a vásárhelyi elnevezést gyűjtőnévként használták a múltban, mint ahogy használják ma is.[3]

Szentesi párnavégek

Feltételezésünk alátámasztására szolgáljon két újabban előkerült szentesi szőrhímzéses párnavég, amelyeket a következőkben mutatunk be.

1977 februárjában Pölös István szentesi lakos, pedagógus megkereste FÉL Editet és két hímzett párnavéget adott át neki (amelyek azóta a Néprajzi Múzeum gyűjteményébe tartoznak).

Az egyik párnavég (77.15.1. ltsz., *1. kép*) kendervászonra sötétbarna szőrfonallal, hamis laposöltéssel van varrva. Alapanyaga, öltésformája egyezik a vásárhelyi hímzésekével, a hímzőfonal színe a vásárhelyi munkák egyik csoportjáéval. Középmintája — noha hiányos — világosan mutatja a Vásárhelyen gyakori szakaszos mintaelrendezést. A minta elemei a vásárhelyivel egyező rozetták és spirálok mellett olyan szétnyílt tulipánok,

[1] KISS Lajos 1928.; T. KNOTIK Márta 1970.

[2] KISS Lajos 1820 körül született adatközlői úgy tudták, hogy sok hímzett párnavég más alföldi városból került Vásárhelyre; SZEREMLEI Sámuel 1911-ben úgy vélekedett, hogy a fekete (barna) szőrfonallal varrt darabokat idegenből hozták be. (KISS Lajos 1928., SZEREMLEI Sámuel 1911. IV. 300.) — Földrajzilag az alsó-tisza-vidéki szőrhímzések körébe tartozik még egy békéscsabai párnavég is a Munkácsy Mihály Múzeum gyűjteményében (közölte: CSAPÓNÉ TÁBORI Hajnalka 1975. 38—43), ez azonban virágtöves mintájával stílusában alapvetően eltér a csoport többi ismert darabjától.

[3] Ezt a feltételezésünket több példa is alátámasztja, egyet említünk csak közülük. A gyűjtemények nagyszámú hímzett lepedőt őriznek az egykor Zala megyéhez tartozó Halápról. Az alaposabb stíluselemzés azonban azt mutatja, hogy ezek egy hímzéscsoportot alkotó több községből származhatnak. Félreértések elkerülése végett szeretnénk megjegyezni, hogy itt nem egy-egy helység egy időben alkalmazott, általában 3—11 mintából álló mintakincsének (repertoárjának) különböző darabjairól van szó, hanem olyan emlékekről, melyek stílusuk, mintájuk révén ebbe a mintakincsbe már nem illeszkednek be.

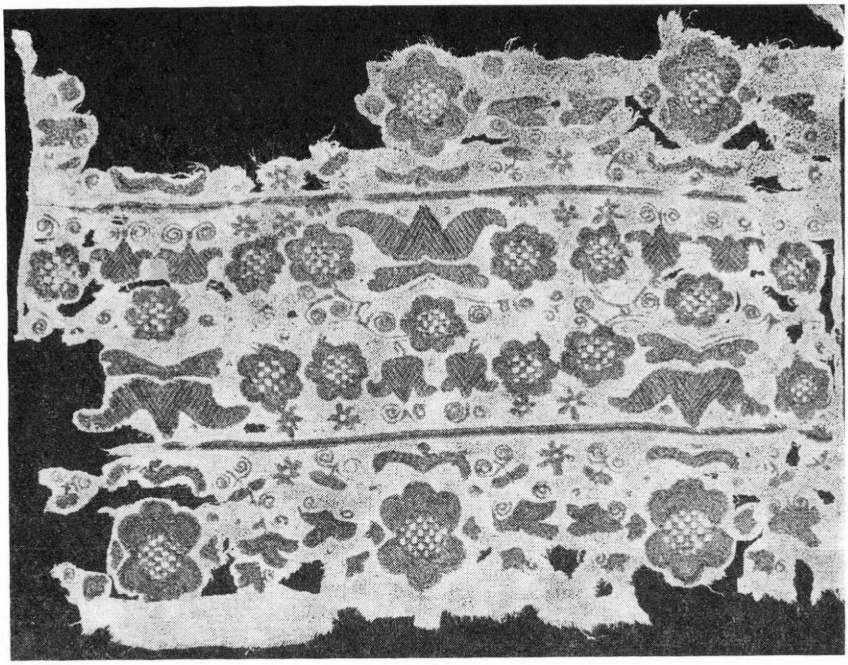

1. kép. Szőrhímzéses párnavég, Szentes (Néprajzi Múzeum, ltsz. 77.15.1.)

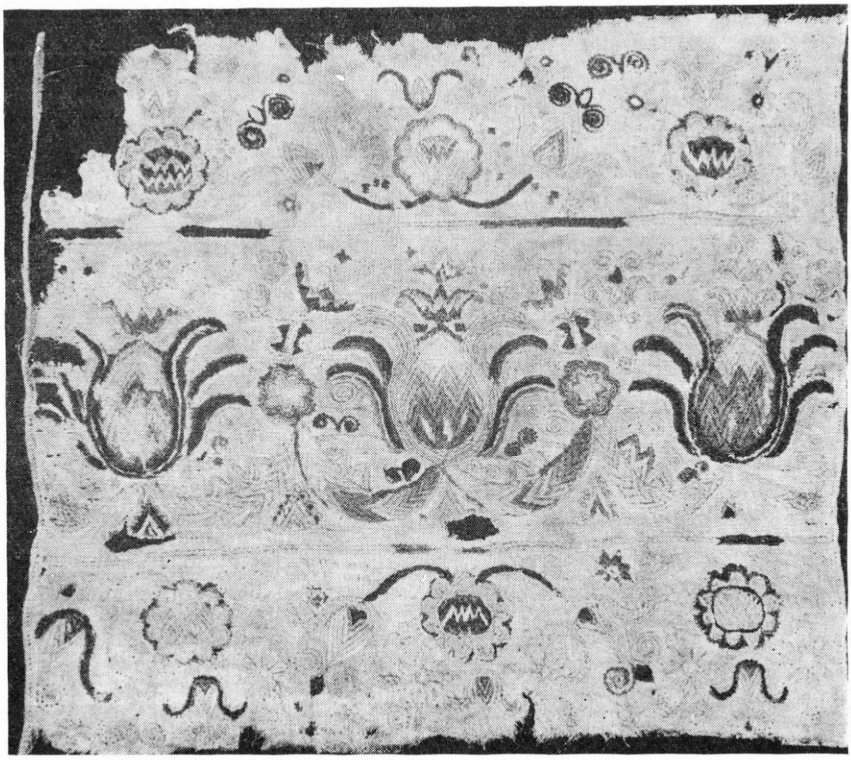

2. kép. Szőrhímzéses párnavég, Szentes (Néprajzi Múzeum, ltsz. 77.15.2.)

amelyek — ilyen formában — a vásárhelyi darabokon nincsenek meg. A peremekre a középmező rozettáinak fölnagyított változatait varrták. Ez helyi sajátosságként fogható fel. Ha e minta párhuzamát keressük, a KNOTIK Márta által rendezett anyagban a 19. szám alatt bemutatott párnavég szétesö mintájában találjuk meg.

A másik párnavéget (77.15.2. ltsz., *2. kép*) ugyancsak kendervászonra varrták, szőrfonallal, szintén hamis laposöltéssel, a drapp, hús-, illetve rózsaszín, a kék és zöld árnyalataival. Középmintájának uralkodó motívuma három nagy koronás palmetta[4] (illetve a palmettának gránátalmával keveredett változata). Noha e három motívumot összekötő íves karéjok gyakran előfordulnak a vásárhelyi hímzéseken is, a szentesi darabot mégis megkülönbözteti tőlük, hogy a három fő motívum párhuzamosan a talpán áll és nem föl-le forgatva, mint a vásárhelyi és makói hímzéseken. A mintának ez a tulajdonsága rokonítható a közép-tisza-vidéki, illetve kun hímzésekkel, amelyeken a középmintában gyakran áll három nagy motívum egymás mellett a talpán. A fő motívumnak, a koronás palmettának előfordul közeli rokona Hódmezővásárhelyen; KNOTIK Márta katalógusában a 18. szám alatt. A vásárhelyi palmettáknak azonban nincs koronájuk, hegyesedő csúcsban végződnek, egy középminta két szélén találhatók, ehhez igazodva csúcsaik erősen, szirmaik kevésbé a közép felé hajlanak. Vásárhelyhez áll közel ez a minta abban is, hogy a nagyvonalú fő motívumok és az íves összekötő karéjok, illetve hullámindák közeiben a vásznat apró térkitöltő elemekkel hintették tele, ezáltal zsúfolttá, tisztátalanná téve a mintát. E tekintetben ez a párnavég azokhoz a vásárhelyi és makói mintákhoz áll közel, amelyeket KNOTIK Márta a 3., 5., 15. és 16. számon közöl, amelyek mind hullámindás szerkezetbe foglalt palmettás (-gránátalmás) minták, sok térkitöltő elemmel.

Pölös István kérésünkre utánajárt a felesége — Sipos Márta (szül. 1927) — elődeiről maradt két párnavég történetének, és a következőket derítette ki. A két hímzés felesége szüleinek, a Sipos családnak ősi szentesi házában, a Sarló utca 1. szám alatt a sublót fiókjából vagy egy ládából egy szivaros dobozban, régi csipkék közül került elő. Felesége még emlékezett gyerekkorából, a harmincas évekből, hogy a színes (palmettás) darabot látta szék vagy fotel támlájára terítve a szülői házban.[5] (Az egyszínű darabra nem emlékezett.) Pölös István apósa, Sipos Lajos (1892—1960) géplakatos és cséplőgéptulajdonos, bognár kocsigyártó volt, tíz-tizenöt segéddel is dolgozott. A hintókat, csézákat távoli vásárokra is vitte eladni. Az ő apja, Sipos János (1837—1913) szintén jómódú kocsi-, illetve hintógyártó bognár volt, aki Nagyváradtól Temesvárig, Szabadkától Szolnokig küldte eladásra hintóit az országos vásárokra. Ő is a Sarló utcai házban lakott. Apját Sipos Gáspárnak hívták; a távolabbi elődök — Pölös István szerint — az 1775-ös úrbéri összeírás Sipos nevű telkes jobbágyai közt lehettek. Pölös István és felesége azonban úgy gondolja, hogy a két párnavég inkább Sipos Lajos feleségének, Pete Eszternek (1900—1960) az örökségéből származhatott. Pete Eszter tette ki a széktámlára a színes párnavéget s becsülte meg, bár férje ezt idejétmúltnak tartotta. Pete Eszter apja, Pete József (szül. 1868) „magyar zenész" volt, „a környéknek híres tárogatósa", „bohém természetű" ember. Felesége, Szabó Eszter (szül. 1873) már önálló kocsmáros volt, amikor összeházasodtak, és utána is tovább vezette a vendéglőt, illetve kifőzdét. Pete József szüleit Pete Józsefnek és Czakó Borbálának hívták, Szabó Eszter szüleit pedig Szabó Mihálynak és Kövér Annának. Őróluk Pölös István már nem tudott életrajzi adatokat, csupán annyit jegyzett meg, hogy ezek a családnevek is szerepelnek a XVIII. századi telkes jobbágyok közt. Ha az emlékezet nem nyúlik is vissza azokig a generációkig, amelyek a hímzéseket készíthették, a családtörténeti adatokból sejthető, hogy ezek a mezővárosi társadalom jobbmódú gazdálkodó és iparűző rétegéhez tartoztak. A Siposok, Peték, Szabók, Czakók és Kövérek mind római katolikus vallású, tősgyökeres szentesi családok voltak.

[4] A palmettamotívum fogalmát és a közleményben használt többi motívumelnevezést, a mintaszerkesztésre vonatkozó terminusokat FÉL Editnek a Corvina Kiadónál szerkesztés alatt lévő hímzéskönyve értelmezi.

[5] Ez az adat figyelmeztet arra, hogy a szőrhímzések eredeti használatuk megszűnése után is megbecsültek lehettek. GYÖRFFY István a kun hímzések jó részét századunk elején szinte teljesen épen találta meg, a vásárhelyi hímzések közül is több sértetlenül maradt fönn. Hasonló tanulsággal szolgál a 4. sz. mezőberényi hímzés is, amelyiket még az 1920-as években községi kiállításra adtak kölcsön, később ment tönkre, amint ezt HENTZ Lajos írja, amikor zacskóvá alakították. Efféle megfigyelésekből a jövőben talán regionálisan jellemző magatartások lesznek kimutathatók az eredeti szerepüket elvesztett régi hímzett tárgyak későbbi megőrzését, felhasználását illetően.

Ezzel a két szentesi hímzéssel nemcsak földrajzilag egészül ki a „vásárhelyi", alsó-tisza-vidéki szőrhímzések elterjedése, hanem bővült a motívumkincs és kompozíciós formák köre is.

A mezőberényi hímzések elemzése

Most rátérünk HENTZ Lajos mezőberényi párnavégmintáinak formai elemzésére, és azok elhelyezésére a többi alföldi szőrhímzés között.

A mezőberényi párnavégek közül a 4. számú áll legközelebb az immár Szentessel is kibővített „vásárhelyi" szőrhímzéses párnavég csoporthoz. Középmintájában hullámindába foglalt három föl-le forgatott koronás palmetta van elhelyezve, sakktábla középpel. A főmotívumok és a hullámindás szerkezet a „vásárhelyi" csoportra utalnak. A berényi palmetta higgadt sakktábla közepe azonban merőben eltér a vásárhelyi (és a szentesi) hasonló motívumok zegzugvonalas, nyugtalan mintájától. Eltér a vásárhelyi anyagtól a peremdíszek sora is, melyek szinte virágtövesnek nevezhetők. A gazdag, mozgalmas, nemegyszer kicsit fésületlennek ható vásárhelyi peremmintáknak ezzel már semmi kapcsolatuk nincs. Fölidézik viszont a Közép-Tisza-vidék párnavégeinek egyes virágokból álló peremdíszeit. Ezáltal a 4. számú berényi hímzés már kétfelé is, „Vásárhelyhez" is és a „kunhímzéshez" is kapcsolódik.

A 2. és 3. számú mezőberényi hímzés viszont már meglehetősen távol áll a vásárhelyiektől. Ezek minősíthetők legfiatalabbnak az ismert alföldi szabadrajzú szőrhímzések között. Mindkettőre egyaránt jellemző, hogy a középmező fő motívumai, melyek ugyanúgy lehetnek szétesők gránátalmák, mint palmetták, talpukon állnak, egymás mellett, hasonlóan a szentesi és a közép-tisza-vidéki munkák fő motívumaihoz. Alattuk, mellettük ívesen összefonódó rozettás-leveles ágak keretezik őket, emlékeztetve a kun párnavégek középmintáinak nagy rozettáit és tulipánjait keretező merev rozettás szárakra. Ugyancsak a kun hímzésekre, azok tulipános változataira utalnak a fő motívumok alatt elhelyezett kétfelé kunkorodó spirálok, amik ott szinte „lábként" hatnak, itt azonban Berényben már a leveles ágakhoz kapcsolódnak. A 3. számú berényi párnavég peremmintájának virágtövei a 4. számú berényi darabhoz állnak közel, míg a 2. számú párnavég füzérekkel összekötött peremmotívumai a Közép-Tisza-vidékhez kapcsolódnak. Van példánk rá Kunmadarasról is, még több azonban a Tisza túlsó oldaláról, továbbá a keleti népcsoportok hímzései között.

Az 1. számú párnavég a többi hárommal ellentétben szálszámolás után készült. Hullámindás, mértanias mintájának párját KNOTIK Márta Orosházáról közli 13. szám alatt.[6] Ez a mintaszerkezet a keleti magyar népcsoportok hímzésein gyakori.[7]

Három további példa az eddigiek értelmezéséhez

A fentiek pontosabb értelmezéséhez bemutatunk még három közöletlen, ill. kevéssé ismert alföldi párnavéget.

Az egyiket a debreceni Déri Múzeum őrzi tiszafüredi meghatározással *(3. kép)*. Ennek fő mintája megszakított hullámindás szerkezetű, a hullámindába föl-le forgatva, sakktábla közepű, szétesők gránátalmák vannak elhelyezve. A gránátalmák csúcsain, valamint a választóvonalakhoz, ill. hullámindákhoz csatlakoztatva szerény, alig csavarodó spirálok láthatók. Egyébként a minta a közép-tisza-vidékiekhez hasonlóan „tiszta", térkitöltő elemek nem zavarják. Maga a hulláminda két vonallal van körülrajzolva, de kitöltetlen, kihagyásos. Ez a kihagyásos megoldás maga is a párnavég újabb eredetét valószínűsíti, mivel akár a Közép-Tisza-vidék, akár az Alsó-Tisza-vidék indáit nézzük, azok mind ki vannak töltve. A két peremdísz a középső-tisza-vidéki daraboké-

[6] T. KNOTIK Márta 1971. 13. szám.

[7] A mezőberényi 1. sz. párnavég a többi hárommal ellentétben német családtól került elő. Ez a mintaszerkezet előfordul az Alsó-Csallóközben, Csicsón halotti lepedőn is (Néprajzi Múzeum F. 90.644, 90.759). A mezőberényi hímzést csak abban az értelemben minősíthetjük németnek, hogy német család őrizte, esetleg használta (vö. SZILÁGYI Miklós 1973.). Az alföldi szórvány településű németeknek egyébként volt saját hímzéshagyománya is, ami mellé nem találhatunk sem erdélyi, sem orosházi vagy kisalföldi párhuzamokat. Erre példa az 1791-es datálású makói szőrhímzéses takaró (Néprajzi Múzeum leltári szám: 63.49.3.), amit egy hartai származású, Makóra férjhez ment német asszony készített. Hasonló jellegű munkákat Hartáról is őriz a Néprajzi Múzeum (pl. a 63.98.4 leltári számú takarót).

hoz képest széles. A középmintához hasonlóan szétesö és szétnyílt, sakktábla közepü gránátalmákból állnak, amelyeket vonalpárok füzérszerűen kötnek össze. Mint már említettük, az íves füzérekkel összekötött peremdíszek a Közép-Tisza-vidék egyes párnavégeire jellemzőek és megtalálhatók távolabb, a keleti hímzéscsoportokban is.

A Néprajzi Múzeum őriz egy érdes fekete szőrfonallal hímzett párnavéget *(4. kép)*. Középmintájában föl lehet ismerni egy hulláminda elemeit a szétesés, illetve a kezdődő újrarendeződés állapotában. Az alapszerkezet feltételezhetően itt is hullámindában fölle forgatva elhelyezett három gránátalma lehetett. A két szélső nagy motívum közepe még némiképp idézi a gránátalmát, azzal az eltéréssel, hogy a valamikori, magokat utánzó sakktábla itt már vízszintes vonalozássá változott és a sakktábla felület betöltése a tulajdonképpeni szirmokra, illetve a már növénnyé alakuló hulláminda-darabokra tevődött át. A középső motívum, noha teljesen újszerű összeállítású és formailag már eltávolodott a gránátalmától, közepén vaskos kis virágtővel — minden vonalazottsága ellenére — mégis letagadhatatlanul utal gránátalma eredetére. Felhívjuk a figyelmet a motívumhoz elvétve odaillesztett kis spirálokra. Ennek a párnavégnek a peremdíszei önálló, erősen stilizált sakktábla, illetve vonalazott közepű gránátalmák, spirálokból alakított „lábakon".

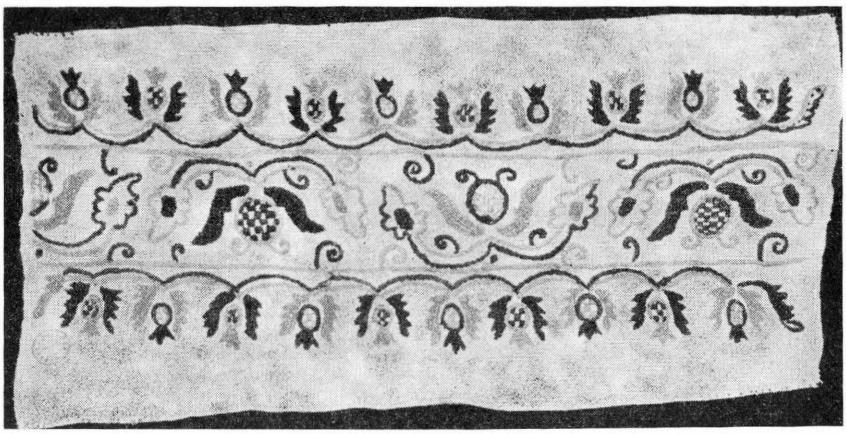

3. kép. Szőrhímzéses párnavég, Tiszafüred (Déri Múzeum, Debrecen, Déri György gyűjtemény. ltsz. 713.)

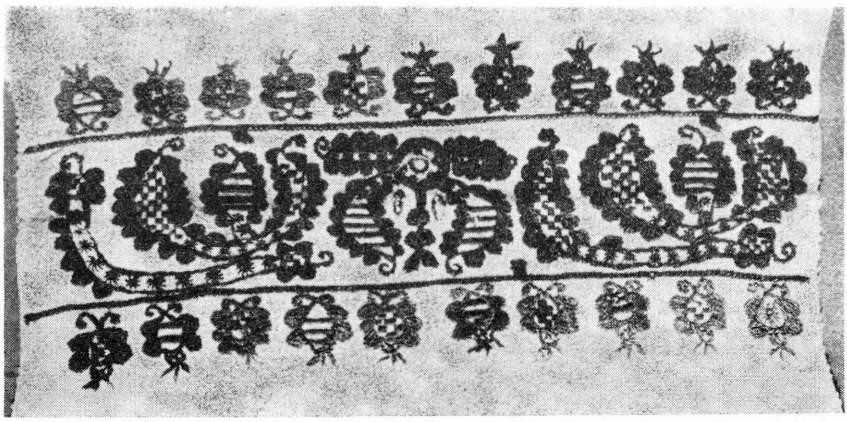

4. kép. Szőrhímzéses párnavég, Alföld (Néprajzi Múzeum, leltári számát nem sikerült azonosítani)

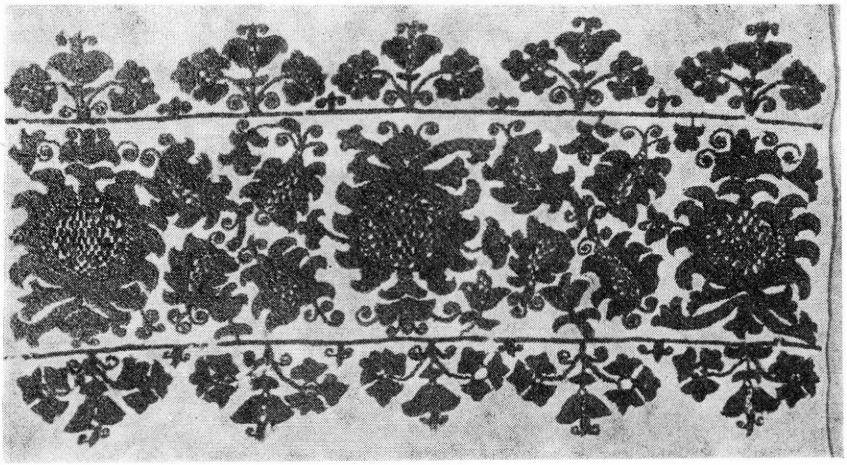

5. kép. Szőrhímzéses párnavég, Alföld (Magyar Nemzeti Múzeum, Textilgyűjtemény, FÉL E. 1962. 6. ábra nyomán.)

Harmadik darabunk a WOLFNER-gyűjteményből került a Nemzeti Múzeum textilgyűjteményébe *(5. kép)*.[8] Fekete szőrhímzéses párnavég. Fő mintájában három föl-le forgatva elhelyezett nagy koronás palmetta (gránátalma) áll sakktábla középpel, kifele karéjos szirmokkal. A gránátalmák töve egy, illetve két pár szervetlennek tűnő vastag ágra támaszkodik, amiket talán nem indokolatlanul vélünk az egykori hulláminda maradványainak. A hulláminda többi részéből, a gránátalmák között, már négyesével diagonálisan elhelyezett kisebb gránátalma-féle motívumok alakultak. Ezeket a motívumokat is kisebb-nagyobb spirálokkal díszítették. A peremeken elnagyolt rajzú, háromágú virágtövek vannak ugyancsak spirálokkal cifrázva.

Ezt a három példát azért mutattuk be, hogy segítségükkel jobban értelmezhessük a mezőberényi darabokat. Mindháromnak a fő mintája három-három föl-le forgatott gránátalmából, illetve palmettából áll. Közöttük a hulláminda a szétesés, illetve az újrarendeződés eltérő fázisaiban van. A tiszafüredi minta a 4. számú berényi és a néprajzi múzeumi párnavég közt helyezkedik el megszakításos hullámindájával. A néprajzi múzeumi darab némileg, a WOLFNER-gyűjtemény párnavége még inkább már az újrarendeződés tendenciáit is mutatja. A HENTZ Lajos által közölt fotó azt mutatja, hogy a 4. számú berényi mintának a hullámindája is szétesőben, sőt újrarendeződőben van.

Maguk a gránátalmák (palmetták) is a szétesés különböző stádiumaiban vannak: a tiszafüredieknél szétnyílnak, a néprajzi múzeumi mintán már alig felismerhetőek, a WOLFNER-gyűjtemény párnavégén és a 4. számú mezőberényi mintán azonban még teljesek.

A 2. és 3. számú berényi minta gránátalmái ugyancsak szétnyíltak, de egy irányban állnak, egymás mellett a fő mintában. Ez a két emlék a tiszafüredi és a néprajzi múzeumi párnavégnél föltehetően újabb. Leírásunkban említettük, és most is hangsúlyozni szeretnénk, hogy a gránátalmák közé elhelyezett rozettás-leveles virágszárak megvannak a Középső-Tisza-vidék nagy múltú párnavéghímzésein is. Az egy irányban elhelyezett három nagy motívum is a kunhímzéseken fordul elő jellemző módon.

Ha a közölt minták peremdíszeit nézzük, a WOLFNER-gyűjteményből származó párnavég és a 4. számú berényi hímzés áll egymáshoz legközelebb, egymás mellé sorakoztatott, elnagyolt rajzú virágtöveivel. A budapesti darabon 5—5, a berényin 7—7 virágtő van egymás mellett. A 3. számú berényi minta határozatlanabbul megfogalmazott egyes kis virágtöveivel minden kétséget kizáróan szintén ezekkel a virágtöves peremdíszekkel rokon. Ezekkel szemben a 2. számú berényi minta füzéres indával összekötött, sakktábla közepű gránátalmái a tiszafüredi párnavég peremdíszéhez állnak közel, amelyiken szintén füzéres indával összekötött gránátalmák találhatók. Távolabbi rokona a néprajzi múze-

[8] FÉL Edit 1961. 6. kép.

umi párnavég össze nem kötött egyes gránátalmákból kialakított pereme. Egyébként az egyes gránátalmák, egyes virágok peremdíszként a Középső-Tisza-vidék párnavégeire jellemzők. Ezzel szemben az Alsó-Tisza-vidék, a „vásárhelyi" csoport peremei nagy általánosságban sokkal szélesebbek a most említetteknél. A keskenyebb peremekre viszont jellemző a füzéres összekötés, például a KNOTIK Márta által közölt 7., 8., 30., 44. számú vásárhelyi mintán.

Alföldi szálánvarrott szőrhímzések

Mind ez ideig szabadrajzú szőrhímzésekről beszéltünk. Az Alföld régi hímzésanyagában azonban vannak szálszámolás után készített szőrhímzések is, amelyeknek kisszámú régi emléke egyidejű lehet a szabadrajzú munkákkal. Ezek ismertek a Közép- és az Alsó-Tisza-vidékről egyaránt. Rajtuk kívül van egy jóval nagyobb, az előbbinél fiatalabb emlékcsoport, amely a szakirodalomban „orosházi hímzés" néven ismert. Ez az elnevezés ugyanúgy egy helységnevet kiemelő gyűjtőnév lehet, mint a „vásárhelyi". Ennek az anyagnak a pontosan meghatározható vásárhelyi és orosházi részét KNOTIK Márta feldolgozta.[9] Ezenkívül van egy igen tekintélyes „Orosháza vidéke" néven számon tartott hímzésanyag is.[10] A mezőberényi 1. számú hímzés ehhez az orosházi, illetve Orosháza vidéki hímzéscsoporthoz tartozik.

Szabadrajzú szőrhímzést Orosházáról vagy Orosháza vidékéről ez idő szerint nem ismerünk.[11]

A bizonytalan meghatározású, úgynevezett „Arad vidéki" szőrhímzések

A múzeumi és más gyűjtemények nagyszámú szabadrajzú és szálszámolás után varrt szőrhímzést őriznek többnyire „Arad megyei", „Arad vidéki" helymeghatározással. Ezt a helymeghatározást mind ez ideig helyszíni gyűjtés nem igazolta, pontosította. Ugyanígy homály fedi ennek az emlékanyagnak a nemzetiségi hovatartozását, amely egyes korábbi vélemények szerint román volna. Nehezíti a véleményalkotást, hogy ez az anyag ez idő szerint rendezetlen. Nem ismerjük motívumkincsét, nincsenek leírva öltésformái, színhasználata, ami alapján összegezően, megalapozottan szólhatnánk róla. Mi most ennek az emlékanyagnak az imént áttekintett régi alföldi szőrhímzésekkel való néhány összefüggésére kívánunk rámutatni több évtizedes kezelésük során leszűrt benyomásaink alapján azért, hogy ezzel támpontot adjunk ennek a bizonytalan származású emlékcsoportnak a besorolásához.

Az „Arad vidéki" szálánvarrott emlékekről viszonylag korán, rövid közlemény jelent meg DÖMÖTÖR László tollából a *Művészi Ipar* 1889-es évfolyamában.[12] DÖMÖTÖR románnak minősíti az anyagot, amelyből hét példát mutat be, sajnos, helymeghatározás és származásukra vonatkozó pontos adatok nélkül. A DÖMÖTÖR által 1. szám alatt közölt párnavég a románoknál gyakori kilim technikájú szőttesek levarrt mása. Ez lehet román is, bár ez a technika a Kárpát-medence valamennyi etnikumánál előfordulhat. A DÖMÖTÖR által közölt 2. és 3. számú párnavég rombusz-, illetve rozettasorokból fölépített mintája a táji-népi hovatartozás megítélése szempontjából jellegtelen, a magyar hímzőcsoportoknál közkeletűnek mondható. A következő négy minta már sokkal sajátságosabb, a 4. számú kép párnavégén a varró csonkán készítette el az „Orosháza vidéki", valamint a pécsi szőrhímzések nagy indákba foglalt palmettás mintáját. Az 5. számú kép párnavége nagy hullámindás-palmettás középmintáját KNOTIK Márta 5 változatban is közli Orosházáról, bár eltérő peremmintákkal. Ezek a peremminták éppen az úgynevezett Orosháza vidéki csoportban gyakoriak, melyre jellemző, hogy a középmező alsó és felső záróvonala, valamint a két peremminta sok esetben eltérő szélességű és más-más motívumokból van fölépítve, tehát nem szimmetrikus. A 6. számú párnavég ugyancsak hullámindás, nagy

[9] T. KNOTIK Márta 1971. — KNOTIK Márta ide sorolta a 27. számú darabot is, amit mintaszerkesztése és perembeosztása alapján mi a keletibb hímzéscsoportok valamelyikéhez kapcsolnánk.

[10] Erről az emlékanyagról bővebben FÉL Edit a Corvina Kiadónál szerkesztés alatt lévő hímzéskönyvében ír.

[11] DOMANOVSZKY György közöl ugyan egy szabadrajzú szőrhímzést Orosháza helymeghatározással, XVII. századi datálással. Sajnos azonban az orosházi származtatást sem a leltári bejegyzések, sem az eddigi ismeretek nem támasztják alá. A XVII. századi datálásnak pedig ellentmond az a tény, hogy Orosháza újratelepülése 1744-ben történt.

[12] DÖMÖTÖR László 1889.

palmettás mintája szinte minden eltérés nélkül több példányban is megtalálható rácalmási lepedőszélek piros pamutos hímzésein. A 7. számú párna nagy palmettás-virágtöves mintája, alsó és felső sarkain szembefordított nagyobb, illetve kisebb madárpárokkal a pécsi halottas lepedők egyik több példányban is őrzött, szépen megmunkált változatának kissé ügyetlen mása. A DÖMÖTÖR által közölt mindössze hét minta közelebbi és távolabbi kapcsolatainak fölvázolása tehát érzékelteti, hogy ezek a hímzések sokféle összefüggés révén beletartoznak a magyar, illetve a magyarországi hímzéskincsbe.

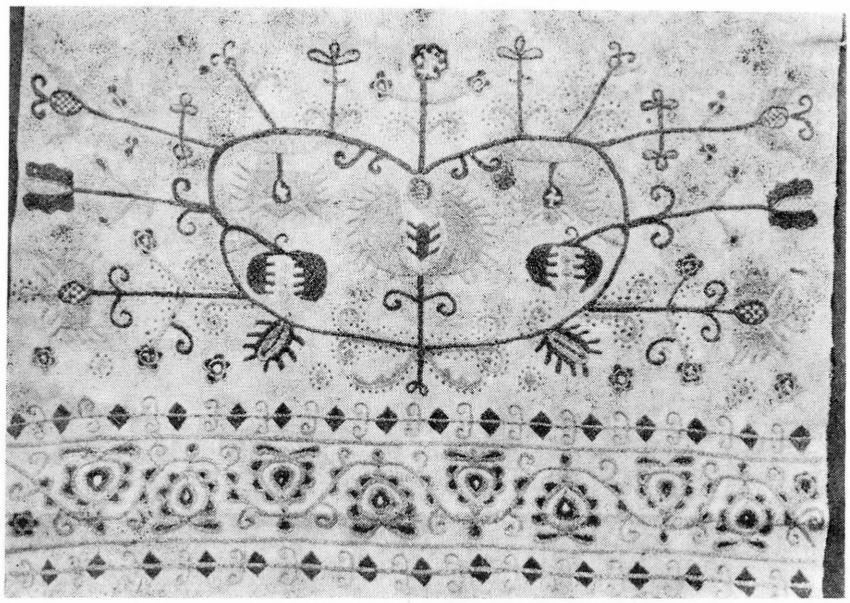

6. kép. Hímzett párnavég, „Pest m. szerb" (Néprajzi Múzeum, ltsz. 4191)

A szabadrajzú hímzéseket (egyébként a szálánvarrottakkal együtt) a régi alföldi hímzésanyaghoz kapcsolja az a körülmény, hogy csak párnavégeken fordulnak elő (amiből talán egyező ágyvetésmódra lehet következtetni), és hogy ezeket több színű szőrfonallal varrták. Számos emléken a középminta két záróvonala és peremmintája nem szimmetrikus, az alsó peremminta szélesebb, éppúgy, mint az imént leírt szálánvarrott „Arad vidéki", illetve „Orosháza vidéki" párnavégeken. Maga a minta, az ismert emlékanyagon szétesőben, illetve újrarendeződőben van többé-kevésbé hasonló tendenciák szerint. A felhasznált motívumok eredeti formája, előképe nehezen, vagy egyáltalán nem határozható meg. A szétesésnek, illetve újraalakulásnak az a folyamata érvényesül rajtuk, amit „rozettásodásnak" nevezhetünk. Ez azt jelenti, hogy az emlékeken már újrarendeződő motívumok egyik része a rozettához áll legközelebb. Ez a rozettásodási tendencia nem helyi sajátosság, jól ismert más hímzéscsoportokban is. Példa gyanánt idézhetünk szép számú dunántúli hímzést (Csorna, Kapuvár, Sopron, Szárföld stb.), de idézhetünk alföldi párnavégeket is, és nagy számmal erdélyi, főleg mezőségi darabokat. A rozettásodás mellett másik tendencia az indák, szárak megvastagodása a virágok rovására és önálló díszítőelemként való szerepeltetésére. Erre szintén akadnak példák a Rábaközben, a Mezőségen és az Alföldön is. Ezt illusztrálja a Néprajzi Múzeum gyűjteményében 4191. leltári számon őrzött, szerbnek minősített, ez idő szerint közöletlen Pest megyei párnavég is. Ezen az egykori virágtő szára funkcióját vesztett ágas-bogas köralakká vált, amelyből körben hosszú szárú kis virágok ágaznak ki. A motívumok között ezen az emléken még felismerhető a gránátalma és a tulipán *(6. kép)*.

Az alföldi hímzéseken világosan azonosítható, nagy történeti múltú motívumok uralkodnak. E tekintetben e Pest megyei darab motívumai még beletartozhatnak a Közép- és Alsó-Tisza-vidék motívumkincsébe. Ágas-bogas indás szerkezete viszont úgynevezett „Arad vidéki" darabokkal rokonítható.

Következtetések

A fentiekből többféle tanulságot szűrhetünk le. Az egyik az, hogy a mindmáig mozaikszerűen ismert alföldi régi hímzések egymástól távoli pontokon fönnmaradt emlékeiből összefüggő kép állítható össze. Az így kirajzolódó nagy alföldi hímzéstartománynak — közös sajátosságai mellett — ugyanúgy megvannak a lokálisan elkülönülő kisebb-nagyobb csoportjai, mint a régi dunántúli vagy az erdélyi hímzéstartománynak.

A regionális tagoltság mellett időbeli eltérések is megragadhatók. Eddig a régi alföldi hímzéseket jóformán csak egyetlen időbeli szintre helyezhette a kutatás, szemben az erdélyi, dunántúli hímzésanyaggal, ahol 2—3 időbeli metszetet is meg lehet különböztetni. Az itt bemutatott anyag viszont arra mutat, hogy a régi alföldi hímzések is különböző korúak, az egyes helyi hímzéscsoportok fénykora nem esik ugyanarra az időpontra.

Legkorábbiak a „kun hímzések", mint erre már GYÖRFFY István rámutatott, ezeket követik a vásárhelyi, makói, szentesi stb. emlékek, utánuk jönnek az orosháziak és, mint negyedik időbeli szint képviselői foghatók fel a szétesők, illetve újrarendeződő mezőberényi párnavégek és azok a darabok, melyeket értelmezésükre melléjük állítottunk. (Számuk jelentősen növelhető lenne, és reméljük azt is, hogy belőlük még sok lappangó emlék előkerül.) Fénykoruk után az egyes lokális stílusok tehát nem tűntek le, hanem mintáik szétestek, újrarendeződtek és eközben újabb stílussajátságokat öltöttek föl. Ez teszi lehetővé, hogy stíluskritikai jegyek alapján korábbi és későbbi változatokat különböztessünk meg.

A dunántúli emlékanyagban a legjelentősebb időbeli határt a technika, az öltésformák változása vonja meg: a korábbi szabadrajzú munkákat szálánvarrott darabok váltották föl. Az Alföldön az „Orosháza vidékinek" minősített újabb szálánvarrott hímzéseket talán fölfoghatjuk a XIX. századi dunántúli szálánvarrott emlékek párjaként. Amíg Nyugaton a szabadrajzú hímzések, mostani ismereteink szerint csak igen kis fokú szétesésen, újrarendezésen estek át, ami alig ragadható meg, addig az alföldi emlékanyagban — mint ezt példáink sora mutatja — ez a tendencia nagyobb mértékben érvényesült.

A harmadik nagy magyar hímzéstartomány, az erdélyi és a partiumi, szintén szolgál megfelelésekkel az Alföldről kimutatott időbeli rétegződéshez. E helyen nincs módunk részletezni az erdélyi szabadrajzú és szálánvarrott hímzésminták kiteljesedését, szétesését, illetve újrarendeződését, kutatásunk mai állása szerint azonban megállapíthatjuk, hogy ugyanazon az úton haladtak, mint az alföldiek, és ez az út könnyebben nyomon követhető. A Szilágyságból mind ez ideig éppen úgy nem került elő szabadrajzú hímzés, amint Orosházáról vagy annak vidékéről. Ezt a körülményt az Alföld középponti anyagához képest mindkét területen peremjelenségnek tartjuk.

A néhány községből, mezővárosból álló kisebb lokális hímzésegységeknek is van peremvidéke. Ilyen pl. a „kun hímzések" mellett a Tisza túlsó feléről származó szőr- és pamuthímzés-csoport, ilyenek a tiszafüredi hímzések is. Hasonló módon a nagy hímzéstartományoknak is vannak széles peremvidékei. Az e peremvidékekről származó hímzéseknek lezáró, elválasztó és egyben más hímzéstartományokkal összekötő szerepe van. Az eddig említettek mellé így sorolhatjuk be az ún. „Arad vidéki" szabadrajzú és szálánvarrott hímzéseket is, amelyek az Alföld felől nézve az alföldi hímzőstílusok későbbi, szétesett és bizonyos mértékben újrarendeződött peremváltozatai.

A hímzőkultúra szempontjából legfontosabbak a tiszta stílusú, az egyes hímzéscsoportok fénykorából származó példányok. Közleményünkkel nem szeretnénk elvonni a figyelmet ezekről a kiemelkedő és jellemző darabokról. Figyelembe kell azonban venni, hogy mellettük számos szétesőt, felbomló emlék is fennmaradt, amelyek a korábbi publikációkból kimaradtak, vagy csak mint vérszegény, sikerületlen, nem jellemző példányok kaptak helyet. Elemzéseink azt mutatják, hogy ezeken a mintákon a szétesés mellett az újrarendeződés tendenciái is megmutatkoznak, vagy a korábbi, vagy egy újabb kompozíció keretén belül. Ezeknek a daraboknak az elemzése így történeti kapcsolatokat világíthat meg.

Az alföldi szabadrajzú szőrhímzések változásai, a minták szétesése és újrarendeződése a történeti előképektől való távolodást és újabb „parasztos" stílustörekvések jelentkezését mutatja, bár számos darabon még tétova, utat, formát kereső megoldásokkal. Ezek a hímzések mind a magyar népművészet történetének a korai emlékanyagába tartoznak, alakulásuk korábban megszakadt, semhogy belőlük indulva új „parasztstílusok" alakulhattak volna a XIX. században. (Ahol az Alföldön a hímzőgyakorlat eleven maradt, ott a XIX. században teljes stílusváltás történt.) Némelyik hódmezővásárhelyi darabon azonban a zsúfolt kompozíció, a sok térkitöltő elem így is a múlt századi parasztstílusok sajátságait idézi.

Elemzésünk formai sajátságok vizsgálatán alapult. Segítségével azonban stíluskülönbségeket és időbeli eltéréseket sikerült kimutatni. Hasonló eljárással, de aránytalanul nagyobb forrásanyagon és sokkal kidolgozottabb elemző apparátussal a népzenekutatás, a néptánckutatás már árnyalt képet tud rajzolni történeti folyamatokról. Reméljük, a hímzések formai elemzése is el fog jutni oda, hogy biztos támpontokat adhat egyes tájak és egyes korszakok stílusának pontosabb körülhatárolásához, az ízlésváltozások irányának, időbeli lefolyásának megállapításához.

IRODALOM

CSAPÓNÉ TÁBORI Hajnalka
1975 *Hímzések.* Békés megye néprajza 4. Békéscsaba

DÖMÖTÖR László
1889 *Az aradmegyei hímzés.* Művészi ipar 64—72.

DOMANOVSZKY György
1981 *A magyar nép díszítőművészete.* I—II. Budapest

FÉL Edit
1961 *Hungarian Peasant Embroidery.* London

KISS Lajos
1928 *Szőrös párnavégek Hódmezővásárhelyen.* Néprajzi Értesítő XX. 47—49. (= Vásárhelyi hétköznapok. Budapest 1958. 147—148.)

T.KNOTIK Márta
1970 *Szabadrajzú szőrös párnavégek a Dél-Alföldön.* A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1970/1. 119—157.
1971 *Keresztszemes szőrhímzések a Dél-Alföldön.* A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1971/1. 185—210.

SZEREMLEY Sámuel
1911 *Hód-Mező-Vásárhely története IV.* Hódmezővásárhely

SZILÁGYI Miklós
1973 *Mezővárosi közösség és néphagyomány.* In: SZABÓ Ferenc (szerk.): Mezőberény története. Mezőberény. II. 179—225.

Edit Fél — Tamás Hofer

TO THE QUESTION OF EMBROIDERIES IN WOOL ON THE GREAT HUNGARIAN PLAIN

(Abstract)

The few examples of embroideries done in wool belong to the very early, 18th century, examples of the folk art of the Great Hungarian Plain. The literature on the subject only knows of the material designed in free hand of the so called Nagykunság region and of the agrarian town of Hódmezővásárhely, the embroideries of the not too clearly defined "Arad region" and the cross-stitch and free-hand designs around Orosháza. Lajos HENTZ's paper (in the same issue of Ethnographia) publishes so far unknown examples from Mezőberény which are partly related to the southern examples from Hódmezővásárhely and partly to those of the northerly Nagykunság. The authors portray two more pillowcases from the market town of Szentes which represent another regional variation of style *(fig. 1—2).*

With a careful stylistic analysis of motifs, arrangement, composition and presentation they throw light upon the connexions between geographically different groups and also on regional differences. The surviving objects are not of the same age, one can observe modifications of style in time: how the originally clear and orderly composition is lost and confused which, however, also means re-organization and the oncome of new ideals of composition. Some "transitional" pieces bear witness to these processes (cf. *fig. 3—5*). Embroideries of the "Arad region" which had hardly been studied so far, belong to the later phase of disintegration-recomposition, similar pieces have also been found in the north of the Great Hungarian plain (*fig. 6*). The changes of style seen here can be compared to the development of the styles of two other Hungarian regions of embroidery (Transdanubia in the west and Transylvania in the east).

Fried István

A líraiság néhány problémája a szerb-horvát népköltészetben

A magyar kutatást olykor még mindig béklyózza az a tény, hogy a romantika fedezte föl a maga számára a szerb-horvát folklór költészetet, és olyan tulajdonságokat látott bele, amelyek nem annyira e lírára, mint inkább a fölfedezőkre voltak jellemzők. Mind a műfaji, mind a verselésre, valamint a stílussajátosságokra vonatkozó megállapítások a nemzeti költészet adott normarendszere szerint értékelték a külön törvényekkel és sajátosságokkal rendelkező szerb-horvát népköltészetet, pontosabban szólva, annak a nemzeti irodalomba asszimilált megvalósulását. Másrészt a lírai alkotások háttérbe szorultak az epikai és a kisepikai alkotások mögött. A XIX. századi teoretikusok ezekben vélték fölfedezni egy hajdankori nemzeti eposz töredékeit, továbbá a közkeletű nemzeti műfajok (így például a ballada) vonásait kérték számon a cselekményesebb versektől.

A szerb-horvát folklór-líra kutatásának, elemzésének az epikához képest bizonyos mértékű elhanyagoltságát állapította meg a tárgykör német teoretikusa, H. PEUKERT[1] is könyvében, amely az idevágó viszonylag nem túlságosan nagy számú szerb, illetve horvát tanulmánnyal együtt a további vizsgálódások kiindulópontja lehet. Pedig a korai német fordítók, TALVJ és GERHARD szívesen tolmácsolták az „asszonyi" énekeket, maga GOETHE pedig köteteiket ismertetve kitért a lírai dalokra, tematikájukat és néhány jellemző vonásukat bemutatva.[2] A magyar érdeklődés ugyan inkább az epikus énekeknek szólt (SÁNDOR Istvántól KAZINCZYN keresztül KÖLCSEYig), de VITKOVICS Mihály folyóirat- és almanachközleseivel, SZÉKÁCS József pedig 1836-os kötetében bőséggel válogatott a lírában,[3] és ERDÉLYI János ezt a lírát tanulmányozva jutott el a magyar népdalkincs összegyűjtésének gondolatáig.[4]

A szerb-horvát folklór-líra természetéről azonban jórészt csak utalásokat és kielégítőnek nehezen nevezhető elemzéseket találunk a magyar szakirodalomban. Az érdeklődők sokáig HORVÁTH Jánosnak a „szerbus manier"-ről szóló megállapításait[5] visszhangozták. S valóban, HORVÁTH János elemzése a maga nemében példamutató. Csakhogy nem a szerb-horvát népköltészetre, hanem a német minta nyomán alkalmazott magyar műköltői változatra, tulajdonképpen egy versnemre érvényes. GÁLDI László továbblépett,[6] mikor a verstan felől közelítette meg a „szerbus manier"-t s egyben a szerb-horvát tízszótagú népdalt; és több olyan jellegzetességre hívta föl a figyelmet, amely a verstan és általában a szerb-horvát folklór nemzetközi szakirodalmában már egy idő óta nem újdonság. Így kiváltképpen érdekes a „teraszos szerkesztés" versformáló voltának bemutatása a szerb-horvát folklór-líra vonatkozásában, valamint ezek magyar átültetéseivel kapcsolatos problémák tisztázása. GÁLDI vizsgálódásait régebbi, műköltői anyagon kipróbálva egészítette ki VUJICSICS D. Sztoján dolgozata[7], amelynek nagy érdeme a szerb-horvát nyelvű metrikai kutatások eredményes összefoglalása.

A szerb-horvát folklór-líra tüzetesebb elemzése, sajátosságainak teljes bemutatása — magától értetődően — csak egy terjedelmes monográfia célkitűzése lehet. A magunk részéről itt néhány verstípus néhány jellemzőjét demonstrálnánk, a líraiság természetével a középpontban, ti. e népdalok néhány, főleg verstani természetű vonatkozásáról értekeznénk. Hogy itt a „líra" megjelölés (akár a hagyományosabb, iskolai poétikai fogalom felől tekintjük, akár az újabb meghatározási kísérletek oldaláról vizsgálódunk) helyénvalónak tetszik, azt az „eredeti" megnevezés is bizonyítja. A szakirodalom Vuk KARADŽIĆ óta a „vitézi" énekekkel szembeállítva „asszonyi" énekeknek nevezi dalainkat. Ha a líra köréből nem zárjuk ki az eseménymenet szubjektív előadását, ha nem korlátozzuk a líraiságot az érzelmi-gondolati szféra megjelenítésére, akkor dalaink teljes egészükben ide sorolhatók.

Igaz ugyan az, hogy az egyes különleges alkalmakra készült énekek (mint például az esőkérők, a házassági dalok, a királyné-játékok stb.) teljes sorozatukban egy-egy életszakaszt mintegy drámai formában és erővel jelenítenek meg, önmagukban, azaz egyedileg lírai darabok, s líraiságuk, a lényeg felé előrenyomulásnak a lírára jellemző sajátosságuk

[1] PEUKERT, Herbert 1961. 9.
[2] MILOVIĆ, Jevto 1941., RÖHLING, Horst 1975., FRIED István 1979.
[3] SZÉKÁCS József 1836.
[4] FRIED István 1974. 522—535.
[5] HORVÁTH János 1918. 302—308.; 1927. 142—149.
[6] GÁLDI László 1972. 285—309.
[7] VUJICSICS D. Sztoján 1972. 71—94.

(hogy LUKÁCS György kifejezését kérjük kölcsön)[8] olyan erős, hogy az eseménysorozatnak, a párbeszédes formában vagy egymással felelő dalokban megjelenített eseménynek is lírai jelleget kölcsönöznek. A Wolfgang KAYSER meghatározta lírának változatával állunk szemben: a líra az Ének a monologisztikus kifejeződése.[9] A lírai monológ, amely a „teremtő természetként" (LUKÁCS), megszülető folyamatként fogható föl, még a párbeszédes darabokra is jellemző. Nem csupán azért, mert mindössze néhány sztereotip jelzővel illetik a versek szereplőit (nőtelen legényke, szerencsétlen leányka stb.), olykor épp csak a foglalkozását ismerjük meg a lírai hősnek. A nyelvi előadás egyneműsége az, amely az előadás egységét biztosítja; a párbeszédes játékban a mondatok többnyire azonos szórenddel, azonos megformáltságban feleselnek egymással, olykor az igekötők változása, ellentétes jelentésű, de azonos nyelvtani alakban álló igék vagy főnevek szembesítése adja meg a versben érezhetően jelenlévő feszültséget, segíti a „lényeg felé való előrenyomulást", illetve válik maga lényeggé. Ez kapcsolatba hozható az asszonyi énekek többségében föllelhető paralelizmussal, amelynek szerepét H. PEUKERT körvonalazza szemléletesen: „A paralelizmus a szóbeli stílus elemeihez tartozik, és e szempontból genetikusan kell értenünk. Az improvizációból nő ki, és más részről azt megkönnyíti is."[10]

Ennek a paralelizmusnak a lényegét alább elemzendő dalunkkal szeretnők érzékeltetni:[11]

Djevojka sjedi kraj mora,
Pak sama sebi govori:
„Ah mili Bože i dragi!
Ima l' što šire od mora?
Ima l' što duže od polja?
Ima l' što brže od konja?
Ima l' što sladje od mela?
Ima l' što draže od brata?"
Govori riba iz vode:
„Djevojko, luda budalo!
Šire je nebo od mora,
Duže je mora od polja,
Brže su oči od konja,
Sladje je šećer od mela
Draži je dragi od brata."

Tengernek martján hajadon
magában így beszélget:
Te magos isten, teremtőm!
Tengernél van-é szélesebb
Rétünknél van-é téresebb?
Csikónál van-é sebesebb?
Vadméznél van-é édesebb?
Bátyomnál van-é kedvesebb?"
Kicsobban egy hal a vízből:
„Leányka, hallod, butácska —
tengernél az ég szélesebb,
rétnél a tenger téresebb,
csikónál a szem sebesebb,
méznél a cukor édesebb,
bátynál a kedves kedvesebb."

(Rab Zsuzsa fordítása)

Ez az ének a paralelizmuson és az ellentétek paralelizmusán épül föl. Az első két sornak, azaz a helyzetmegállapító tény megfogalmazásának az ének közepén lelhető, kilencedik sor felel meg. E választóvonal mentén találjuk az egymással párhuzamos és párhuzamosságában egyben ellentétes részt. A két rész egymással párhuzamos, amennyiben a mondatokban többnyire azonos szófajok és mondatrészek találhatók, a mondatok sorrendje is párhuzamos. E két rész azonban egymásnak értelmileg ellentéte: ugyanis míg az első részben kérdő, a másodikban kijelentő mondatok következnek egymás után. Az első részben a birtoklást kifejező segédige kerül a mondat élére, a másodikban a középfokú melléknév. Viszont párhuzamosságot sugall a két rész annyiban, amennyiben a mondat második tagja a főnév, a mértéket és értéket jelentő névszó. A párhuzamosságot ezért a fokozatosságban is föllelhetjük: ahogyan a távolitól a közeliig, a végeláthatatlantól a kézzelfoghatóig, az általánostól a legszemélyesebbig haladunk. Ellentétet lelünk, ha az első rész kérdőszavát a második rész válaszaival vetjük egybe. Egy-egy sor — a szemiotika egy kifejezésével élve — szegmentumként fogható föl, s az ének elemzésének járható útja lehet, ha a szöveget szegmentáljuk, s előbb a kisebb, majd a nagyobb egységeket vizsgáljuk. E szegmentálás megfelel szerkezeti beosztásunknak. Emellett még egy szempontra hívnánk föl a figyelmet: a metszet szerepére a lírai énekekben. Ismeretes, hogy a szerbhorvát népköltészetben rendkívül fontos a metszet pontos betartása. Erre már SZÉKÁCS József rámutatott kötete kísérő tanulmányában.[12] Ez teszi olykor lefordíthatatlanná a

[8] LUKÁCS György 1969. 373.
[9] KAYSER, Wolfgang 1961. 191.
[10] PEUKERT, Herbert, 1961. 147.
[11] KARADŽIĆ, Vuk Stefanović 1824. 54—55. A dal címe: *Riba i djevojka*. 97. számmal jelzett dal a kötetben.
[12] SZÉKÁCS József 1836.

szerb-horvát népdalt. Idézett versünkben kitűnően példázódik a cezúra versszervező ereje. Ugyanis a metszet kisebb egységekre bontja a verssort, önmagukban is megálló tagokra, s e tagok a verssoron belül más-más mondattani szerephez, közlési funkcióhoz juthatnak. Népdalunk első sorában például az alany és az állítmány adja az első tagot, míg a második tagnak az a funkciója, hogy a cselekmény helyéhez közel vigyen, azaz láthatjuk azt a helyet, ahol az életkép lejátszódik. Ha elfogadjuk ezt a tagolást, akkor a nyolc szótagos verssor 3 : 5-ös bontását valljuk. Elképzelhető azonban a 3 : 2 : 3 : -as felosztás is. Ez utóbbi megoldás különösen a monológokkal igazolható. Az első monológban az első tag az ige s a kérdőszó, a második a minőséget jelölő középfokú melléknév, a harmadik az elöljárószóval ellátott, birtokos esetben álló főnév. Ez a grammatikai rend nemcsak a mondathangsúly eloszlása szempontjából jelentős. A hármas, aszimmetrikus tagolás segít abban, hogy az értelmi hangsúlyok jobban érvényesüljenek, az elöljárószó ütemkezdő volta pedig a későbbi megfelelés számára készíti az utat. Ugyanis a második nagy rész (a hal „válasza") ütembeosztása módosítva ismétli meg az első monológét. Itt az első részecskébe a középfokú melléknév s az egyes szám, illetve egy helyütt a többes szám harmadik személyű ige kerül, a második a főnév, amely az első monológban található főnévhez képest fokozást, erősítést jelent, és a harmadikban megismétlődik az elöljárós, birtokos esetű főnév. A mondatoknak ez az átrendeződése nemcsak a párhuzamok variációs lehetőségére bocsát fényt, hanem a metszetekben rejlő versszervezés különféle módjaira is. Úgy véljük, hogy értelmileg a leghangsúlyosabb a középső tag. Ez az első monológban a középfokú melléknév, amely a lány kérdő mondattal érzékeltetett bizonytalankodását (de úgy is fölfoghatjuk, mint nem teljes értékű bizonyosságát) van hivatva kifejezni. A második monológban a középső tag a főnév, amelyhez képest a leány monológjában felsorolt és a rajongás tárgyát jelölő főnevek lényegében érvényüket és némileg értéküket vesztik, mindenesetre elhalványulnak. A középső tag ilyen kiemelt helyzete visszahat a versszervezés módjára is. Ebben a vershelyzetben ugyanis az igék önkéntelenül súlytalanabbá válnak. S talán nem csupán a véletlen puszta játéka, hogy a versben főleg létezést és birtoklást jelentő igét találunk, s csak az első sorban bukkanunk cselekvést kifejező igére (sjedi), majd kétszer áll a „govori", ezek azonban nem az aktivitást sugallják. Az igék elsúlytalanodását lényegében személyességüktől megfosztott jellegük is fokozza, ti. harmadik személyben állnak. Mindez azonban nem csökkenti a vers líraiságát. S bár közvetlenül kifejezett személyes-szubjektív érzésekről aligha adhatunk számot a verset elemezve; a versbe rejtve, a játékos versformálásba bújtatva ott lüktet az érzelmek egyre jobban felforrósodó, fokozással érzékeltetett heve. S igaz ugyan, hogy a szentenciát a hal „mondja ki", csakhogy éppen az ismétlések, a módosultan visszatérő, felerősített, erőteljesebbre hangszerelt szavak az azonos érzelmi állapot felfokozottabb voltát tanúsítják. A hal szinte a lány gondolatait mondja tovább; vele vitatkozva mintegy „kibeszéli". Hiszen ezeket a gondolatokat a leánynak a kötelező szemérem miatt nem szabad nyíltan kimondania.

Ezt a verset az idézett Lukács György-i lírafelfogás felől is megközelíthetjük. Eszerint a „megformált valóság előttünk fejlődik úgy szólván in statu nascendi". A „megformált valóság" ezúttal egy leány érzelemvilágának szűrőjén keresztül kerül elénk; a mindennapi élet elevenedik meg, s a tárgyak hasonlatsorba állítása, fokozati besorolása, azonos mondatrészeken gördülő, a metszeteket szigorúan betartó ritmikája nyomán születik meg a művészi forma. A metszet kiemelt szerepe csak egyik tényezője a népdal művészi lényegének. Részben logikai egységekre osztja a verssort, részben egyes szavak, tagok dinamikáját biztosítja.

Más problémákat érinthetünk a *Želja devojčina* c. ének bemutatásakor.[13]

Da sam jedna studena vodica,
Ja bi znala, gdi bi izvirala,
Izvirala b' dragu pod pendžerom,
Gdi se dragi svlači i oblači,
Ne bi l' me se dragi napojio,
Ne bi li me na srcu nosio.

Ó, én szegény, ha folyóvíz volnék,
Azt is tudnám, merre kanyarognék,
Kanyarognék, arra folydogálnék,
Hol kedvesem öltözik, vetkőzik.
Talán egyszer nagyon megszomjazna,
Megszomjazna, szívén elringatna.
(Ágh István fordítása)

Ez a dal az előbb bemutatotthoz képest más típust képvisel. Itt nem a „szerzői", illetve az „előadói" bemutatás előzi meg a lírai monológot, hanem az egész dal maga a lírai monológ, amely fokozatosan, mintegy lépésről lépésre bontja ki a szerelmes érzelemvilágát, s árul el mind többet róla. A rövidségében-tömörségében is sokat mondó ének is a

[13] Karadžić, Vuk Stefanović 1824. 90—91. 141. számú dal.

távolitól a közeliig haladás állomásait mutatja be. Nincs szó pontos helymegjelölésről, eseménymenetről, az események (ha ugyan annak nevezhetjük) az érzelmekben jelennek meg. A kezdő kívánság, amely összevont hasonlatként is fölfogható, megadja a vers alaphangulatát. A dal azután ebben a hangulati szférában marad. A feltételes mód, azaz az elképzelt, az óhajtott síkja, tehát egy költőileg megjelenített valóság szemben áll a puszta valósággal, amelybe a valóság fölötti, az elképzelt belejátszik. A feltételes módú igék sorába észrevétlenül illeszkedik bele például a negyedik sor két kijelentő módú igéje; az összevont hasonlat finoman érzékelteti az alapszituációt. A légiesnek tetsző, érzelmektől feldúsított világot azonban csakhamar a legvaskosabb valóság érinti meg, hogy aztán az utolsó sorban ismét az elképzelt, a vágyott, azaz a valóság fölötti szférába térjen vissza az ének. Ennek a kettős világnak, ti. a valóságosnak és az elképzeltnek nem szembeállítása történik meg, hanem egymásba játszása. A költőiség szférája itt sem jelent excentrikusat; ez a népdal is a legközvetlenebb valóságelemekből építkezik. S miután az érzelmekben játszódó hullámzást ábrázol, nincsen szüksége „kellékekre", a patak, a kedves és ablaka, a kedves szíve a főnevek, amelyek körül az ének kanyarog. E főnevek azonban a metszet szerint elfoglalt helyüket vizsgálva nem hangsúlyosak. Ellenben a „kedves"-t jelölő főnév mindkét esetben ütemkezdő pozícióba kerül. Ezúttal a leggyakoribb és a legtöbb félreértést okozó versformával van dolgunk, a deseteraccal, a magyar (és más kelet-európai irodalmakban, sőt, a németben is) „szerbus manier"-rá vált tízessel. Az ütem eloszlása is szabályos: 4 : 6. A folyamatos előrehaladást itt még az ún. teraszos szerkesztés is segíti, a 2—3. sor epanaforája nemcsak érzékelteti a hangulatot, hanem egyben erősíti. Feltételes módú igéről van szó; s ha a feltételes módot jelölő szóval együtt vizsgáljuk az ismétlést, akkor a szerb-horvát népköltészetben oly sokszor előforduló a-b-b-a képlettel állunk szemben. A dal másik jellegzetessége a rímjáték. A szerb-horvát népdalok — mint ismeretes — rímtelenek. Ha — ritkán — rímeket találunk, akkor azt különös hangsúllyal kell bemutatnunk. A rímnek ugyanis nemcsak hangulatszínező, dallamosságot erősítő, hanem dramaturgiai funkciója is van. A rímek között találunk — mint ebben az esetben is — belső és sorvégi rímet. E dalban a negyedik sor rejt játékos belső rímet: a mindennapi valóságot megelevenítő két ige (vetkőzik, öltözik) tréfás egybecsengése jelzi szerepük fontosságát, s kiemeli a jelentésből kiolvasható ellentétet. Az utolsó két sor végének egyberímeltetése is ezt a funkciót tölti be. Ezúttal gyöngébb a zenei hatás, s nem ellentétről adhatunk számot, inkább fokozásról. Az utolsó két sor azonosan indított mondatai mintegy előkészítik a rímes befejezést. S miután az előző négy sorban más-más a mondatrészek sorrendje, a befejező két sornak hasonló megoldásai még jobban kiugranak a szöveg egészének a kontextusából. Mire a dal véget ér, kitetszik, hogy az indító összevont hasonlat csupán ürügynek bizonyult a valóságba való átjátszódás lehetőségének a megteremtésére. Már a negyedik sorban átvált az ének, megtartva az igék feltételes módját.

A harmadik, bemutatásra kerülő népdal[14] az előző kettőben már elemzett vonásokkal rendelkezik. E kétféle jelleg azonban — egyesülve — új minőséget hoz létre. A vers: párbeszédre épül, tízesekből áll, 4—6-os megoszlással.

Tri devojke cveće posejale,
Brdom smilje, a dolom bosilje,
Navadi se momče neženjeno,
Te počupa cveće devojkama;
Al devojke mrežu ispletoše,
Uvatise momče neženjeno;
(Pak mu onda stadoše suditi)
Jedna veli: „da ga sažežemo;"
Druga veli: „da ga proteramo;"
Treća veli: „da ga obesimo."
Al govori momče neženjeno:
„Nisam zlato, da me sažežete,
Nit' sam kurva, da me proterate,
Već sam junak, da me obesite
O zlu drvu devojačkom grlu."

Három lyányka ültetett virágot,
Völgybe szegfűt, domb fölébe rózsát,
'S ím a' nőtlen ifjú arra tér-el
És kitépi a' lyányok' virágit.
De hállót fonának a' leányok,
Benne megfogák a' nőtlen ifjat,
'S törvényszéket tartának felette.
Mond az egyik: égessük-meg őtet!
Számkivessük! Így kiált a' másik;
Fára függesszük-fel, mond a' végső.
Mindeniknek válaszolt az ifju.
Égnem illenék, arany ha volnék,
Számüzetném úgy, ha agg anyóka;
Hős vagyok, lyánykák, akasszatok-fel,
Egy rosz fára — a' lyányok nyakára.
(Bajza József fordítása

A bevezetés itt aránylag hosszú: hat sor, de nem a szereplők jellemzését szolgálja. Erre a szerb-horvát dalokban nincs szükség, hiszen típusszereplőkkel élnek. Inkább a

[14] KARADŽIĆ, Vuk Stefanović 1824. 287. sz. dal: *Sud djevojački* (A leány sorsa)

környezetet mutatja be, a hangulatot adja meg, s — ezúttal — elbeszéli a cselekményt. E hat sor végeztével már mindent megtudtunk. Az első nagyobb szerkezeti egység lehetővé teszi a szereplők megszólaltatását. A leányok és a nőtlen legényke szavai nem viszik előbbre a cselekményt, és önmagukról sem árulnak el semmi újat; csupán annak a játékos évődésnek, szópárbajnak eszközei, amelyek a dal csattanójában érnek a csúcspontra. S amelynek a bevezető hat sor lényegében az előkészítése. Ez az előkészítés is több kisebb részre osztható, s mintegy két sorjával tagolható. Az első két sor mutatja be a közvetlen környezetet, méghozzá ridegnek tetsző tényközlés formájában, A „Brdom smilje a dolom bosilje"-verssor kifejezően érzékelteti, amit a szerb-horvát népdalok egyes sorainak belső ritmikájáról az előbbiekben írtunk. Itt a tagolás szerepe megnő. A „brdom smilje" a kisebb részben önálló szegmentum, helyhatározóból és tárgyból álló tag, ezt követi a vele grammatikailag azonos, de a jelentést tekintve ellentétes „dolom bosilje"-szegmentum. A szegmentumok kapcsolatát a belső rímek erősítik, a brdom—dolom, illetve a smilje—bosilje összecsengése hangsúlyosabbá, akusztikailag is kifejezővé teszi az egybetartozást. A következő kisebb részegység (a 3—4. sor) ismét a rideg tényközlés szintjén marad. Az előzőekhez azonban nem csupán értelmileg kapcsolódik, hanem grammatikailag és akusztikailag is. Az első és a negyedik sor között fedezhetünk föl megfeleléseket. A sor- és verskezdő, tehát a kezdetben különlegesen hangsúlyos helyzetben álló „tri devojke" a negyedik sor végére, azaz kevésbé hangsúlyos helyzetbe kerül, a cveće megmarad második ütemet indító pozíciójában, míg a posejale azáltal jut fontosabb szerephez, hogy a negyedik verssort kezdő počupa vele ellentétes. A bevezetés következő részegysége az ötödik és a hatodik verssor. Míg eddig a leányokról, illetve a legényről (cselekedeteikről) külön-külön volt szó, most egy verssorba kerülnek, és az előzőekhez ellentétes kötőszóval járulnak. Ebben a részben az igék kiegészítik egymást, sorzáró és sorkezdő voltukkal mintegy a folyamatosságot képviselik, egymástól elválasztva a főneveket. S ezzel a bevezetés végére is értünk. Az ezután következő részekben szólalnak meg a szereplők. Ezen belül: a leányoknak csupán egy soron belül egy tag jut, míg a legényke négy sorral replikázhat, egyenként kibontva a leányok szavát. A leányok ugyanis csak egy-egy igét mondhatnak (a hozzá tartozó tárggyal együtt), a legénynek módja van arra, hogy a leányok igéit értelmezze, a visszájára fordítsa, tehát tagadja, és összefoglalásul kimondja a vers „poén"-ját. A leányok szavát a verssor első, rövidebb tagja vezeti be: „jedna veli . . .". A legény szavait viszont egész sor készíti elő. A leányok határozatlanabb jelentésű igéjével szemben áll a legény határozott kijelentése (illetve tagadása). Ennek következtében a leányok, a szerkezeti egységeket számba véve, egyetlen részegységgel (három sorral) kell, hogy megelégedjenek, a legényre viszont öt sor jut. A szerkezetnek ez a 6 : 3 : 5-ös megoszlása, illetve (s így is fölfogható) 6 : 8-as tagolása, kiválóan alkalmas a versben bujkáló humor érvényre juttatására. A hosszabb bevezetés szolgálja az érdeklődés fölkeltését. A leányok szavai megpendítik a témákat, amelyek a legény beszédében majd teljes környezetükben bomlanak ki, és egyben a zárómondatnak nagyobb súlyt kölcsönöznek. Ezért a leányok beszéde még a szokásosnál is tömörebb (épp poénelőkészítő jellege miatt), a legényé viszont magyarázóbb, szélesebb csapáson haladó. A leányok igéi fokozati sorrendet képviselnek, többes szám 1. személyükkel az aktivitást, a személyes részvételt volnának hivatva sugallni. A legény többes szám 2. személyűre fordítja át ezeket az igéket, s ezzel az aktivitás jellegét és irányát vonja kétségbe, hogy aztán — végső érvül — a pejoratívnak szánt legsúlyosabb igét teljesen ellenkező értelművé alakítsa át. Önmagukban az igék azonban erre a funkcióra nem lennének képesek. Ehhez szükséges, hogy olyan első tag előzze meg őket a verssorban, amely már az igékben rejlő aktív lehetőségeket eleve megkérdőjelezi. S ez a legény beszédének első két sorában megtörténik — a tagadás segítségével. A kettős tagadás után az ellentétes kötőszó sejteti a hangulat megfordulását, és a kettős tagadásra — valóban — állítás következik. Csakhogy ez az állítás sem elegendő önmagában! Az állításhoz az eddigiekkel azonos szórendben ismét a megfelelő ige járul. A meglepetés akkor lesz teljes, amikor az utolsó sor is elhangzik, a helyeselt ige így válik újabb jelentés hordozójává. Az utolsó verssor játékos egybecsengései, belső és grammatikai rímei lendítik át a verset a lírai dalok egy másik változatába: a leánycsúfolókkal rokon versek világába.

Csakhogy idézett versünk nem leánycsúfoló, csak érintkezik azoknak hangulatával. Ám éppen a több irányú nyitottság, azaz a „tiszta" műfaji jellegtől mentes „keverék" műfaji jelleg az, amely e dalszerű költemény leglényegesebb vonásául tüntethető föl. Mintha igazolná GOETHE egy messzeható elméleti megállapítását: „A költészetnek csak három igazi természetes formája van: a tisztán elbeszélő, a lelkesülten felizgatott és a személyesen cselekvő: Eposz, Líra és Dráma. A legkisebb költeményben is gyakran együtt találja őket az ember, és éppen ez által az egyesülés által a legkisebb helyen a legfenségesebb képződményt hozzák létre, mint ahogy a régi népek legértékesebb balladáiban világo-

san szemügyre vehetők."[15] Éppen ennek a költeménynek a motívumait veti egybe GREGUSS Ágost a balladáról szóló könyvében[16] a magyar népköltészet egyes motívumaival, és sorolja be a románcok közé. Nem a műfaji problémákra vetjük ezúttal a súlyt, hanem csupán arra a hagyományos műfaji kereteket szétromboló jellegzetességre szeretnők a figyelmet irányítani, amely a szerb-horvát asszonyi énekek e csoportját részben meghatározza. A lírai elemek a dominánsak, tehát a dráma és az epika felé mutató vonások is átlírizálódnak, ugyanakkor azonban visszahatnak és módosítják ennek a fajta líraiságnak a természetét. A „tisztán elbeszélő" és a „személyesen cselekvő" epizódok színező—transzformáló szerephez jutnak, és ennek a típusú dalnak (azaz e, saját beidegződéseink szerint románc felé hajló költeménynek) számunkra különlegességét biztosítják. Más kérdés, hogy a szerb-horvát (és egyéb) folklór-lírában gyakran előforduló műfaji csoport ez. A legfőbb jellemzők nem is annyira műfaji, mint inkább formai oldaluk felől világíthatók meg. A versek részegységre bontása és a részek egymáshoz való viszonyának elemzése adhatja a kezünkbe a kulcsot, amellyel líraiságuk „titkát" megfejthetjük. S megállapíthatjuk, hogy a líraiságnak van olyan változata, amely nemcsak a hagyományos értelemben vett lírához köthető.

Mindhárom bemutatott versünk igazolja a már emlegetett német kutató, PEUKERT megállapítását: „A lírai népdal nagyfokú variabilitása, amely a kompozíció tekintetében a kaleidoszkóp képeihez hasonlítható, egyfelől a sokszoros asszociációval rendelkező improvizáción, másfelől egy viszonylag jelentős konstruktív és formai állandóságra épül, amelynek révén azonban mindkét énekestípus, az aoidosz és a rapszodosz elegendő térhez jut."[17]

Ez természetesen nem csupán a kifejezetten szerb területek dalaira vonatkoztatható. A sokáig háborítatlan Adriai-tengeri szigetcsoportokon vagy a mai Jugoszlávia balkáni területein (a hegyes vidékeken) fönnmaradt és archaikusan rögződött lírai termésre is áll. E lírai termés jellegzetességeit emígy foglalhatjuk össze: nagyfokú variabilitása ellenére bizonyos formai állandósággal rendelkezik, a sztereotípiák a fölépítés megrögződöttségéről tanúskodnak. A fölépítés megrögződöttsége, állandósága azonban nem akadálya a kisebb egységekben, az alapvető szegmentumokban mutatkozó változatosságnak, és messze nem gátja az azonos érzéstartalom különféle nyelvi kifejeződésének. Sőt, nemegyszer éppen előfeltétele. Ugyanis adott keretben „csak" a nyelvi megformálással kell törődnie az előadónak, esetleg az adott dallamhoz igazodással, és ez bőséges lehetőséget kínál a variálásra. Bár a formai eszközök jórészt azonosak (leginkább a párhuzam és az ellentét kibontását figyelhettük meg az egyes versekben), de éppen az improvizációra való nyitottság eredményeképpen a paralelizmus lehetőségei végtelennek tetszenek. Különböző számú és jellegű mondatrészek, verssorok tagjai válnak a párhuzamosítás eszközeivé, mint ahogy az ellentétezésben is változhat sorrend, intenzitás, formálólag léphet föl az akusztikai hatásra törekvés (s ez erősítheti, kiemelheti, illetve gyöngítheti a párhuzamot és az ellentétet). Ilyen esetekben döntő jelentőségű lehet a metszet szerepe. A metszettől jobbra és balra található kisebb részek a maguk mikrovilágával többnyire tükörképei az egész versnek, hordozzák a vers egészére is igaz jellegzetességeket. A többi verssor sosem kérdőjelezi meg ezeknek a jellegzetességeknek az általános érvényét. Így a lényeges verssorok elemzése, behatóbb vizsgálata sok tanulsággal járhat, magyarázója lehet az egész versnek. Az elemzést azonban nem zárhatjuk itt le, a verssorok elhelyezkedése a kiegészítő—értelmező verssorok „kontextusában" legalább annyira tetszik fontosnak. A vers részekre bontása után tehát az egyes elemek, szegmentumok szembesítése következhet a többi elemmel, taggal, szegmentummal. Ezután „rakjuk" össze ismét a verset, immár az egyes részek tüzetesebb ismeretének birtokában. Így derülhet fény a szerb-horvát folklór-líra egyes műfajainak sajátosságaira. S ma, amikor már a XIX. század elejének és közepének romantikus lobogását, illúziókkal teli lelkesedését a népköltészet fölfedezése historikumának folyamatában látjuk, és nem azonosítjuk magunkat azokkal a beleképzelésekkel, amelyek inkább erre a korszakra, mint a népköltészetre jellemzők, kötelességünk az objektívabb, tárgyilagosabb és ezáltal tárgyszerűbb megközelítés kísérlete.

[15] GOETHE, Johann Wolfgang 1888. 118.
[16] GREGUSS Ágost 1865. 58.
[17] PEUKERT, Herbert 1961. 8.

IRODALOM

FRIED István
1974 *Erdélyi János elfelejtett szerb népdalfordításai.* Irodalomtörténet 56. 522—535.
1979 *A délszláv népköltészet recepciója a magyar irodalomban.* Budapest
GÁLDI László
1972 *Szerb-horvát eredetű tízesünk.* In: Szomszédság és közösség. 285—309. Budapest
GOETHE, Johann Wolfgang
1888 *Naturformen der Dichtung.* In: Goethes Werke I. Abt. Bd. VII. 118—120. Weimar
GREGUSS Ágost
1865 *A balladáról.* Pest
HORVÁTH János
1918 *Petőfi és a szerbus manier.* Irodalomtörténet 7. 302—308.
1927 *A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig.* Budapest
KARADŽIĆ, Vuk Stefanović
1824 *Narodne Srpske Pjesme* I. Lipcse
KAYSER, Wolfgang
1961 *Das sprachliche Kunstwerk.* Bern und München
LUKÁCS György
1969 *Művészet és társadalom.* Budapest
MILOVIĆ, Jevto
1941 *Goethe, seine Zeitgenossen und die serbokroatische Volkspoesie.* Leipzig
PEUKERT, Herbert
1961 *Serbokroatische und makedonische Volkslyrik.* Berlin
RÖHLING, Horst
1975 *Studien zur Geschichte der balkanslavischen Volkspoesie in deutschen Übersetzungen.* Köln—Wien.
SZÉKÁCS József
1836 *Szerb népdalok és hősregék.* Pest
VUJICSICS D. Sztoján
1972 *A délszláv és a magyar énekköltés a 16. században.* In: Szomszédság és közösség. 71—94. Budapest

István Fried

SOME PROBLEMS OF LYRICISM IN SERBO-CROATIAN FOLK POETRY
(Abstract)

Serbo-Croatian folk poetry had a very important historic role at the beginning of the collection and scientific study of Hungarian folk poetry. The actual influence, however, was not exerted by the original Serbo-Croatian texts themselves but rather by the romantic statements and artistic translations of the authors first discovering them. Epic genres pushed lyricism into the background.

The author contrasts the newest results of the study of Serbian folk songs with certain earlier assumptions of research. Through the poetic and stylistic analysis of three lyrical texts, two lyrical dialogues and one monologue, he throws light upon formal features such as parallelism, and the use of caesurae and rhymes. In the context of the theoretical results of György LUKÁCS, Wolfgang KAYSER and others he interprets the lyrical nature of the texts, as well as the role of improvisation and the connections between formal and semantic features.

TÁJÉKOZÓDÁS—KUTATÁSI ÁTTEKINTÉSEK

Sydel Silverman

A parasztság-tanulmányok alakulása az antropológiában: a paraszt fogalma és a kultúra fogalma[1]

A parasztság antropológiájában talán a legidegőrlőbb téma a „paraszt" meghatározásáról folyó látszólag vég nélküli vita. Az e tárgyról az 1970-es éveken végig folytatódó hozzászólások alapján nehezen lehetne szenvedélyesebb véleményt mondani ma, mint SHANIN tette 1971-ben: „Van valami mulatságos, ha nem groteszk" abban, hogy a tudósok nem képesek egyetértésre jutni e fogalomról (SHANIN 1971. 12.). Egy definíció azonban nem pusztán a szabatos kifejezés próbája. Minden definíció valamely elméleti álláspont tömör kijelentése, és az elemzésnél elsődleges fontosságú sajátosságok megválasztása. A „parasztság" meghatározása ezért szükségszerűen épp annyira sokféle, változó és vitatható, mint ahogy sokfélék az elméleti nézőpontok a parasztságtanulmányokban.

Egy hasonló, de sokkal áthatóbb vita dúl az amerikai antropológiában kezdeteitől fogva a „kultúra" meghatározásáról. Ennek a fogalomnak az Egyesült Államokban az volt a történeti szerepe, hogy az antropológiai kutatás integráló témája legyen. Számos olyan föltételezés testesül meg benne, amelyek a tudományszak egységét megteremtették. Ilyenek az emberi faj evolúciójára vonatkozó feltevések, a viselkedés genetikusan továbbadott és tanult mintáinak megkülönböztetése, az emberi viselkedésben a szimbolikus folyamatok szerepe, továbbá a fajta egységének és viselkedésbeli változékonyságának összekapcsolása. E közös alapok fölött a kultúra különféle meghatározásai vetélkednek egymással, s ezek egy sor elméleti kérdésben eltérő álláspontokat tükröznek — így nem utolsó sorban arra vonatkozóan, mi is az antropológia valódi tárgya. Sőt, a vita a kultúráról annak ellenére is folytatódik, hogy sok antropológus a fogalmat egyre inkább problematikusnak találja, éppen amiatt az általános föltételezés miatt, hogy az „ami" a kultúra, eldönti azt is, az antropológia mit tanulmányozhat és mit kell tanulmányoznia.

A következőkben azt fogom bizonyítani, hogy az amerikai antropológusok körében használatos különféle „paraszt"-fogalmak szorosan kapcsolódnak e kutatók különböző kultúrafogalmaihoz. Amellett kívánok érvelni továbbá, hogy az antropológusok parasztság-tanulmányaiban kezdeményező és irányt szabó két személyiség, Robert REDFIELD és Julian STEWARD, a kultúra két, egymással ellentétes felfogásából kiindulva, a parasztságot két alapvetően eltérő nézőpontról vizsgálta. Ez a különbség, véleményem szerint, a parasztság tanulmányozásában két eltérő kutatási irányzatot hozott létre. Bár számos kutató megkísérelte a nézeteket kibékíteni, ezek különböző előfeltevéseken nyugszanak, és különböző kutatási problémákra és elemzési módokra irányítják a figyelmet. Így e két szál fölfejtésével bizonyos rendet tárhatunk fel a jelenkori parasztság-tanulmányokban első látásra mutatkozó sokféle megközelítési mód közt, és talán tisztázhatjuk a félreértések egy részét is a paraszt fogalmának meghatározására tett törekvésekben.

[1] Ez a dolgozat eredetileg a X. Nemzetközi Antropológiai és Etnológiai Kongresszus után tartott egyik ülésszakra készült. Angol nyelvű változata megjelenés alatt van a Joan MENCHER által szerkesztett *Social Anthropology of Peasantry* (Somaiya Publ. Co., Bombay) c. kötetben. — A dolgozatban tárgyalt tudománytörténeti folyamatok tisztázásánál segítséget kaptam Conrad ARENSBERG részéről, valamint Sidney MINTZTŐL, Robert MURPHYTŐL és Eric WOLFTÓL.

Megjegyzés a magyar fordításhoz: több szakterminusnak nincs a magyarban pontos megfelelője, ezeknél, legalábbis néhány előfordulásuknál zárójelben közöljük az angol szakkifejezést is. A *community* szóra a Magyar Néprajzi Lexikon (SÁRKÁNY Mihály: *Közösségtanulmányok* III. kötet 330.) a közösség, közösségtanulmány fordítást javasolja — ennek ellenére néhol a szó szótári és e szövegben érvényes értelmének megfelelően a „község" szót is használjuk. Különösen nehéz az angol „folk" terminus visszaadása, ezért néhol magyarra fordított szövegrészekben is megtartottuk. *Szerk.*

A parasztság antropológiájának kibontakozása

Nem az antropológia találta ki a parasztok tanulmányozását, de bizonyos értelemben e témát fölfedezte saját maga számára, mivel az angol nyelvű kulturális és szociális antropológia parasztok iránti érdeklődése a korábbi egyéb tudományos erőfeszítésektől függetlenül fejlődött ki. Jóval Robert REDFIELD első, 1926-os mexikói terepkutatása előtt már a középkori Európával foglalkozó történészek, a jog és a politika elméletével foglalkozó kutatók, orosz közgazdászok és „falusi statisztikusok" már tanulmányoztak parasztokat nemzeti nagyságrendben, és a népéletet vizsgáló kelet-európai etnográfusok, a LEPLAY által családi háztartások vizsgálatára ösztönzött falusi szociológusok és még sokan mások írtak parasztokról. Ezek a tudományos tradíciók a jelenkori parasztttanulmányok számára mérhetetlenül értékes elméleteket és adatokat hoztak létre, de nem ezek adják a parasztság szociális antropológiájának a történeti hátterét. Ezekben az irányzatokban — amilyen mértékben parasztokkal foglalkoztak —, a vonatkoztatási pontot meghatározott parasztcsoportok jelentették, általában egyes nemzetek politikailag fontos parasztságai. Az antropológusok parasztok iránti érdeklődésének a gyökerei azonban máshova nyúlnak, az emberi kondíció összehasonlító tanulmányozásába.

Ez az összehasonlító érdeklődés vitte rá az antropológusokat, hogy civilizált, állami társadalmak kisüzemi földműveseinek településeiben végezzenek terepmunkát — és néha ezekre mint „parasztokra" hivatkozzanak —, jóval azelőtt, hogy a parasztot heurisztikus értékű kategóriaként fogták volna föl. A fő kérdés, amire ezek a korai tanulmányok irányultak, az emberi közösségek természete volt. Ezek mindenekelőtt falutanulmányok voltak és csak mellékesen parasztttanulmányok.

A később majd „parasztként" leírt települések községmonográfia (community study) módszerrel való tanulmányozása bizonyos szociológiai irányzatok és a funkcionalista antropológia közt létrejött kapcsolatok terméke volt. A közösségmonográfiák utat törő munkája — Robert és Helen LYND *Middletown* kötete a 20-as évek közepén — természetesen egyáltalán nem volt parasztság-tanulmány, hanem a kisvárosi Amerika leírása (LYND and LYND 1929, 1937). REDFIELD Tepoztlán könyve (1930) a Chicagói Egyetemen REDFIELD apósa, Robert E. PARK irányításával kibontakozó „humán ökológiai" városszociológiai iskolából származtatható. De döntő volt RADCLIFFE—BROWN befolyása is, aki a szociális antropológiát mint „összehasonlító szociológiát" határozta meg, és ezzel fölhívott az ő strukturális funkcionalista elméletének az írásos társadalmakra való kiterjesztésére. Az ő felfogását 1929-ben WARNER bevitte a Harward Egyetemre, ahol kifejlesztette saját hosszú tartamú monografikus kisvárosvizsgálatát (Yankee City), valamint a Harward Egyetem írországi kutatásainak szociális antropológiai szakaszát, amit Conrad ARENSBERG és Solon KIMBALL folytatott azután (ARENSBERG 1937; ARENSBERG and KIMBALL 1940). A Chicagói Egyetemen a chicagói szociológiával közvetlen kapcsolatot teremtett RADCLIFFE—BROWN ottani tartózkodása (1931-től 1937-ig), amit WARNER meghívása követett. A Chicagoban készült korai „paraszt" tanulmányok között vannak REDFIELDnek és munkatársainak írásai Yucatanról (REDFIELD with VILLA ROJAS 1934; REDFIELD 1941, 1950), Charlotte Gower CHAPMAN szicíliai (1935, kiadva 1971-ben), John EMBREE japán (1939) és Horace MINER quebeci (1939) monográfiája. Fontos volt ebben a szakaszban MALINOWSKI szerepe is, részben funkcionalizmusának elméleti és módszertani hatása révén, részben olyan tanítványok kiképzése által, mint FEI Hsiao-Tung (1939) és Hortense POWDERMAKER (1939). Szólni kell arról a kiterjedt terepmunkáról is, amit az Egyesült Államok falusi közösségeiben az 1930-as években végeztek antropológusok, az Egyesült Államok Mezőgazdasági Minisztériuma (U. S. Bureau of Agricultural Economics) számára.

Ezek a fejlemények alapjában annak a funkcionalista vállalkozásnak a civilizált nemzetekre való kiterjesztései voltak, amelytől RADCLIFFE—BROWN és MALINOWSKI egyaránt egy általános tudomány fölépítését várta. Egy-egy „közösség" kicsi és kapcsolatokkal összefűzött egységére alkalmazhatóak voltak az antropológiai terepmunka módszerei és MALINOWSKI „kultúra"-fogalmának, RADCLIFFE—BROWN „társadalmi struktúra" fogalmának a holizmusa egyaránt „egy közösség élete minden részletének" bevonására vezetett „egy integrált társadalmi tanulmányba" (az idézetek RADCLIFFE—BROWN-tól és EMBREE-től származnak a *Suye Mura* kötet bevezetéseiből). Az ebben a korszakban tanulmányozott közösségeket — amerikai ipari városkákat és a Közép-Nyugat, Dél- és New-England falusias településeit, valamint számos ország parasztfaluit — hajlamosak voltak közös típusként kezelni. Ezt a típust néha szembeállították primitív törzsi társadalmakkal. Néha, például REDFIELD korai írásában, a típus magába foglalta a primitíveket is, és olyan városi közösségekkel volt szembeállítva, mint amilyeneket Louis WIRTH ábrázolt. Meglepő módon maguk közt a közösségek közt kevés különbséget mutattak ki,

bármennyire sokfélék is voltak azok. Ennek a munkásságnak további elméleti tartalmat adott a „folk" fogalmának kifejlesztése-fölrajzolása REDFIELD munkáiban. Ő és utána mások is ezt a terminust az említett közösségek társadalmi és kulturális dimenziójára egyaránt alkalmazták, a „folk society" és „folk culture" rendszerint nem volt megkülönböztetve, sőt fölcserélhetően vagy egyszerűen az előszeretettől függően került használatba.

A *Tepoztlán*t követő negyedszázad falusi tanulmányaiban a „paraszt" kifejezés gyakran, de esetlegesen jelenik meg. A legkiemelkedőbb könyvek címei azt hangsúlyozzák, hogy „faluk" vagy bizonyos helyeken folyó „élet" tanulmányozását adják: *Tepoztlán — egy mexikói falu, tanulmány a népéletről* (REDFIELD 1930); *Chan Kom: egy maya falu* (REDFIELD with VILLA ROJAS 1934); *Yucatan népi kultúrája* (REDFIELD 1941); *Ír falusi emberek* (ARENSBERG 1937) és *Család és közösség Írországban* (ARENSBERG and KIMBALL 1940); *Milocca: egy szicíliai falu* (CHAPMAN 1935, 1971); *Suye Mura: egy japán falu* (EMBREE 1939); *Parasztélet Kínában: tereptanulmány a Jangcse völgyében folyó falusi életről* (FEI 1939); *Élet egy mexikói faluban: Tepoztlán újra-tanulmányozása* (LEWIS 1951); *Cherán: egy Sierra Tarasca falu* (BEALS 1946); *A birodalom gyermekei: Tzintzuntzan népe* (FOSTER 1948), és így tovább. A falusiakat vagy „parasztnak" nevezték, vagy nem; a kifejezést ritkán határozták meg, inkább úgy használták, mintha magától értetődő lenne, azzal az általános szótári értelemmel: falusiak, akik a földet művelik. Ebben az irodalomban a parasztság nem volt problematikus. A *Suye Mura* kötet tárgymutatója például nem veszi föl a „parasztot", de fölveszi a „parasztközösséget". A *Család és közösség Írországban* indexe a „paraszt" címszónál arra utal: „lásd farmer alatt". (Ez a kötet mint a jelenkori ír „folk culture" leírása mutatkozik be, de az idézőjelek bizonyos szkepticizmusra utalnak a fogalmat illetően.) FEI seholsem határozza meg, hogy a „paraszt" mit is jelent könyve címében, de sok fáradságot fordít annak magyarázatára, hogy „a falu"-t hogyan választja vizsgálata egységéül. FEI a kínai parasztságról és nemességről szóló egyik későbbi cikkében röviden úgy írja le a parasztságot, mint „egy életmódot, formális szervezetek, egyéni viselkedés és társadalmi attitűdök komplexumát, amit szorosan összefűz az a cél, hogy egyszerű eszközökkel és emberi munkával gazdálkodjanak a földön" (1946. 1—2.). Bár ez az állítás általánosan van megfogalmazva, a szerzőnek sokkal inkább Kína lehetett a szeme előtt, mint egy szélesebb heurisztikus értékű kategória.

E korszak számos nem antropológiai tanulmánya is hivatkozik címében „parasztokra", így pl. W. I. THOMAS és F. ZNANIECKI korai, *A lengyel paraszt Európában és Amerikában* (1918) c. műve, vagy Doreen WARRINER könyve *A paraszti gazdálkodás közgazdaságtana* (1939). Ezek a munkák azonban kivétel nélkül meghatározott paraszti csoportokkal foglalkoztak, többnyire európaiakkal. A „parasztot" nem tekintették heurisztikus értékű kategóriának, sőt olyan kifejezésnek sem, amit meg kell határozni.

A paraszt fogalomnak talán az első analitikus, elemző használata Raymond FIRTH: *Maláj halászok és paraszti gazdálkodásuk* (1946) c. könyvében található. FIRTH célja itt az, hogy a kifejezést „társadalmi-gazdasági kategóriaként" használja és igazolja alkalmazhatóságát nem-földművesekre. Meghatározott kritériumai gazdaságiak: kis léptékű termelők nem-ipari technológiával, akiknek megélhetése elsősorban arra alapul, amit termelnek. Ennek megfelelően a kategóriába belefoglal nem földet művelő kistermelőket is, akiknek „ugyanolyan fajta egyszerű gazdasági szervezete" (1951. 87) van. De hozzáteszi „ . . . és közösségi élete", és ezután ezeknek a közösségeknek a „folk" jellemvonásairól kezd beszélni. Egy későbbi állásfoglalásában FIRTH a „paraszt"-gazdaságot úgy értelmezte, hogy a kifejezést kiterjesztette „más (nem földet művelő) falusi emberekre is, akik osztoznak a földművesek társadalmi életében és értékeiben . . .", mivel „ők is ugyanannak a társadalmi rendszernek a részei" (1964. 18). FIRTH így lényegében föladta azt a szándékát, hogy meghatározott kritériumok alapján egy heurisztikus értékű kategóriát dolgozzon ki, és ehelyett kategóriájába belevegyítette az akkoriban uralkodó érdeklődésnek megfelelő, a „folk" életére és értékrendszerére vonatkozó általánosításokat. A „paraszt" terminus szokatlan kiterjesztése nem földművesekre azonban erősen korlátozta befolyását a parasztság többi tanulmányozójára.

Általában KROEBER (1948) érdemének tartják, hogy a „parasztságot," mint antropológiai fogalmat kifejtette. Sokat idézett megállapítása a parasztokról mint „részt társadalmakról rész-kultúrákkal" [globális társadalmakon belül] annak a súlyos szövegének egyik szakaszában jelent meg, amely a „a kultúra falusi és városi — népi és kifinomult oldalai" (1948. 280—286) címet viseli. A parasztságot a „népi — kifinomult (sophisticated) polaritás" magyarázatára vezeti be, ebben a parasztság egy közbeeső helyet foglal el. Így tehát KROEBER nézete a parasztságról nem megy túl a legtöbb kortárs kutatóén.

Csak az 1950-es évek közepén vált a „paraszt" heurisztikus értékű kategóriává és önálló kutatási tárggyá. REDFIELD 1953-ban megjelent *A primitív világ és átalakulásai* című könyvében „a parasztot . . . mint embertípust" tárgyalta. (Ámbár *A népi társadal-*

mak későbbi története című fejezetben, s ebben továbbra is „népi (folk) társadalomról" beszélt (1953. 29, 39 és passim). REDFIELD 1954-es előadása a Chicagói Egyetemen *A parasztok elképzelése a jó életről* F. G. FRIEDMANN filozófust arra ösztönözte, hogy folyamatos levelező szimpoziont szervezzen azzal a címmel: *A paraszt: szimpozion a paraszti életmódról és életfelfogásról*, amely kilenc tudós közötti levélváltással indult. 1956-ban REDFIELD említett előadását, három másikkal együtt, *Paraszti társadalom és kultúra* címen könyvként kiadta, ami a parasztság antropológiájának alapszövege lett. 1955-ben Eric R. WOLF cikket írt az American Anthropologistben *A latin-amerikai parasztság típusai: előzetes megfontolások* címmel. Ez „a parasztttípus"-ról szóló szakasszal indul, mely három megkülönböztetés alapján fejt ki egy definíciót. Ettől az időtől kezdve a „folk"-ra való hivatkozások száma csökkent és helyükre a „parasztok" említése lépett, a tárgyalás pedig általában a definíció kérdésével indult, figyelmet fordítva a különféle meghatározások implikációira.

Ebben az időben az antropológusok által parasztokról készített tanulmányok száma is mértani haladványként kezdett szaporodni. Az antropológusok mellé hamarosan egész sor más tudományág csatlakozott, akiket a Harmadik Világ falusi lakossága iránti nyugati politikai érdeklődés és az ennek megfelelően elérhetővé vált kutatási támogatás ösztönzött, a modernizálódás és a gazdasági fejlődés elméleteinek jegyében. A parasztokat tanulmányozók között a tudományágak közötti kommunikációt azonban elméleti, valamint nyelvi határok korlátozták. A paraszt-tanulmányok ágai közt csupán az 1960-as évek vége felé omlottak le hatékonyan a nyelvi és tudományági korlátok, részben fordítások nagyobb számú publikálásának eredményeként, részben marxista kutatók és mások között olyan közös elméleti alapok kialakulása révén, amelyek a parasztság politikai-gazdaságtani és történeti aspektusait emelték ki. Bár a parasztok tanulmányozásában még most is van egy határozottan antropológiai megközelítés, a „parasztság antropológiája" átfogóbb „paraszt-tanulmányoknak" (peasant studies) adta át helyét.

Redfield

Bár Robert REDFIELD számít a parasztok antropológiai tanulmányozásában az ősnek, ő maga a „paraszt" fogalmat nem használta az 1950-es évekig, amikor az már általánosan forgalomba került. Tepoztlánról is, Chan Komról is mint „parasztfalukról" beszélt, de kulcsfogalma a „folk", továbbá a *Tepoztlán*-könyvben a „népélet (folklife), illetve a „népi kultúra" (folk culture) volt. Kezdetben a „folk" kifejezés használata éppolyan esetleges volt nála, mint a „paraszté". Ahogy LEWIS Tepoztlánról készített újratanulmányozásának megjelenése után kifejtette, Tepoztlán leírásakor sem a népi kultúra fogalmára, sem a népi-városi kontinuum fogalmára nem gondolt, ezeket a fogalmakat, amint mondta, csak több évvel később dolgozta ki (1955. 147).

> . . . Legföljebb az az egyszerű gondolat járt az eszemben, hogy Tepoztlán olyasfajta közösség, mely valahol középütt van egy primitív törzsi csoport és egy város között, és hogy olyan változások történnek benne, amelyek az egyiktől a másik felé vezető átalakulás útján mozdítják el.
>
> Azt hiszem, egyszerűen az az igazság, hogy elméleti eszmék bármely jól átgondolt sémája nélkül, a Tepoztlánban folyó élet bizonyos aspektusait azért vizsgáltam, mivel érdekeltek is, és tetszettek is nekem . . . Könyvemet írva ezeket a dolgokat emeltem ki, mivel összetalálkoztak egyéni érdeklődésemmel és ízlésemmel . . . Valójában olyasmit mondtam: „Idenézzetek! Itt van a paraszti életnek egy olyan aspektusa, amire ti, emberek ott fönt talán nem is gondoltok . . ." (1955. 135.).

A Chan Komról készült első monográfia elején rövid eszmefuttatás foglalkozik „a yucatani civilizáció lépcsőfokaival" (REDFIELD and VILLA ROJAS, 1934. 1—2.), amelyik előrevetíti a népi-városi kontinuumot (folk-urban continuum, a törzsi településektől a nagyvárosokig a társadalmi és kulturális formák folyamatosnak elképzelt változatsora). A gondolatot a *Yucatan népi kultúrája* (1941) fejti ki teljesen. REDFIELD azonban a „folk" fogalmat már korábban meghatározta, amint egy 1934-es szemináriumi hozzászólása mutatja:

> . . . Vajon egy mexikói falusi szokás, valamely [kulturális] elem történetileg indián vagy spanyol eredetű . . . ez sohasem olyan fontos, mint az e szokások szerint élő faluk életmódjának és a velejáró viselkedésének a minősége . . . [Ezekben a falukban az indián és spanyol kulturális elemek összefonódnak] hogy egy életpályát,

egy életmintát alakítsanak, amely bizonyos tekintetben hasonlít minden életmintára, amit bárhol is írástudatlan népek kultúrái megteremtettek és amely e vonatkozásban különbözik azoktól az életmódoktól, amelyek bárhol is a városokban megtalálhatók, kiváltképp a mi modern nyugati városainkban. Ha egyetlen terminus alá kívánjuk foglalni a parasztokat és a törzsi bennszülötteket . . . őket és életmódjukat „folk"-nak nevezhetjük . . . A lényeges ellentét eszerint a „folk" és a város, a népi életmódok és a városi életmódok (folkways and cityways) közt van (1962. 176.)

REDFIELD meghatározott kulturális környezetektől elvonatkoztatva, mint összehasonlító típusról először 1940-ben tett formális kijelentést a „folk társadalomról és kultúráról" — mégpedig igen illő módon egy Louis WIRTH által kiadott kötetben (REDFIELD, 1940). 1947-ben *The Folk Society* című cikkének megjelenése az American Journal of Sociology-ban azután a népi-urbánus és falusi-urbánus típusokról és változat-sorokról igen nagy irodalom burjánzását váltotta ki az antropológiában is és a szociológiában is.

Később egyes kutatók könnyedén átváltottak a terminológiában a „folk"-ról a „paraszt"-ra; FOSTER például 1967-ben úgy nyilatkozott, hogy 1953-as cikkében *(What is Folk Culture?)* amikor a „folk"-ról szólt, valójában „parasztok"-ról beszélt (1967. 4.). A „folk" terminus azonban elkötelezettségeknek és érdeklődési irányoknak egy speciális együttesét hívja föl, ami nem azonos azokkal az elkötelezettségekkel és érdeklődési irányokkal, amelyeket a „paraszt" tanulmányok magukba foglalnak. REDFIELD írásainak együttese következetesen visszatérő témákat mutat föl: hivatkozásokat az „életre meghatározott helyeken", az „életmódra", és a „jó élet képére"; az értékek, jelentések és az egyetértés hangsúlyozását, a társadalmi viszonyoknak olyan szemléletét, mely ezeket elsősorban eszmék közvetítési eszközének tekinti. Ha kifejezetten társadalmi dimenziókkal foglalkozik, értékelő gondolati keretet használ. Nincs kétség, merre irányul előszeretete, ha a „folk society"-ről és „az urbanizmusról mint életmódról" van szó; a „folk-urban continuum" társadalmi polarizáltsága is rejtett értékeléseket hordoz, nyilvánvaló, hogy a szervezettséget többre értékeli, mint a dezorganizációt, a vallásos mozzanatokkal átitatott szokásokat, mint a szekularizáltakat, a csoportviszonyokat mint az individualizáltakat. REDFIELD munkásságában a fő törekvés, úgy vélem, az élet minőségére és az emberi kapcsolatok minőségére irányult, ahogyan ezeket különféle fajta közösségek az emberiség pályájának különböző szakaszaiban alakítják.

Ennek az érdeklődésnek a jegye rajta van REDFIELD „parasztokról" szóló érett munkáin éppúgy, mint a „folk"-ra vonatkozó korai elgondolásain. 1956-os könyvében a „folk" helyett a paraszt terminust veszi át, és elfogadja WOLF kritériumait a földműves kistermelőkről, akik saját földön gazdálkodnak. REDFIELD meghatározása azonban így is megőrzi saját fő beállítottságát: a parasztok saját földjüket „egy hagyományos életmód részeként" művelik és „a nemesek a példaképeik vagy azok befolyása alatt állnak . . . akiknek az életmódja hasonló az övékhez, de civilizáltabb formában" (1956a 19—20). Ekképpen a „hagyomány", „életmód" fogalma és a tudati hatások keretében felfogott paraszt—elit kapcsolatok továbbra is központi helyen maradtak.

REDFIELDnek ez az álláspontja általános kultúrafelfogásán alapul. A kultúráról csupán néhány határozott megfogalmazás található írásaiban, de ezek sok éven át teljesen következetesek. 1940-ben és 1945-ben „konvencionális egyetértések szervezetéről" ír, „amely a hagyományozás révén marad fönn" (idézi KROEBER és KLUCKHOHN 1952. 61.). 1956-ban REDFIELD úgy szól a kultúráról mint „konvencionális jelentések együtteséről, amit velünk cselekedetek és tárgyak ismertetnek meg". Ugyanebben az írásban a társadalmat úgy határozza meg, mint „embereket közös célokkal, akik kijönnek egymással", a továbbiakban pedig arról beszél, hogy „a társadalom olyan emberekből áll, akiknek hasonló meggyőződésük van a jó életről", „közös élettervük van" és „egymás iránt szolidaritást érző emberekből áll" (1956b 345—348.). Figyelmet érdemel, hogy a „társadalom" és „kultúra" között éppolyan kis fókuszváltoztatással mozog oda és vissza, mint a „folk society" és „folk culture" kifejezések használatánál. Ha meghatározás szükséges, a társadalmat fönntartja emberek csoportjaira és a kultúrát jelentésekre, de a két fogalom közt egy-az-egyhez viszony van. A társadalmat és kultúrát ebben az esszében a következőképpen köti össze:

> A társadalom működik, mivel tagjai maguk körül egy számukra értelemmel bíró mindenséget tudnak. Továbbmenően ez a terv nem csupán egy morális jelentés nélküli minta, hanem a helyes viselkedésnek a terve, a jóra, az igazra, sőt még a szépre vonatkozó fogalmaknak is a szervezete. A konvencionális jelentések tömege . . . nevezhető egy közösség „kultúrájának" . . . (1956b 347.).

Folytatásképpen arról szól, hogy az emberi történelem folyamán a kulturális jelentéseknek az az „egész volta" (wholeness), amely a primitív társadalmakat jellemzi, hogyan halványul el. A modern városi társadalomban „az élet értelmének érzése eltűnőben van, az emberek határozatlanságot, bizonytalanságot és megzavarodást élnek át." Ugyanekkor „a társadalom működésének az alapja" váltásban van „a hagyománytól a tudatos társadalmi újítások és átgondolt választások felé" (1956b 347—348.).

Közvetlenül a parasztokról szólva, REDFIELD a társadalmat és a kultúrát egymás mellé állítja (1956a). A kultúra (ami itt magába foglalja a nagy és kis hagyományokat, az értékeket és világnézeteket) alkotja azt a tervet és azokat a jelentéseket, amelyek összetartják a társadalmat. A társadalom (társadalmi kapcsolatok, kiváltképp paraszt—elit kapcsolatok) a kultúrának szállító („hordozó") és kommunikációs eszközöket ad, „a hagyomány társadalmi szervezetét". Társadalom és kultúra kapcsolatának ez a szemlélete összeegyeztethető sokféle elméleti állásponttal: azokkal, amelyek az értékeket vagy a világnézetet hangsúlyozzák, és azokkal, amelyek elsődlegesen a társadalmi kapcsolatok iránt érdeklődnek; azokkal, amelyek a társadalomnak vagy a kultúrának sok „aspektusát" veszik tekintetbe anélkül, hogy bárminő elmélet iránt elköteleznék magukat ezek összefüggési módját illetően, és azokkal is, amelyek a társadalmat vagy a kultúrát rendszerszerűnek vagy integráltnak fogják föl.

REDFIELD álláspontja — amelyik egyszerre holisztikus is az elemzésbe bevonható társadalmi és kulturális jelenségek körét illetően, másfelől az ok-okozat viszonyok kérdését illetően el nem kötelezett — összeegyeztethető több olyan elméleti áramlattal is, amelyek az amerikai antropológia történetének különböző szakaszaiban uralkodó szerepet játszottak. Az egyik ilyen áramlatot, megközelítési módot a kultúra „additív" felfogásaként kívánom meghatározni. Ez alapjában TYLOR rendkívül nagy hatású definíciójának az öröksége, ámbár amint ezt STOCKING (1966) kimutatta, a BOAS-korszak figyelemre méltó változásokat hozott ennek a kultúrafogalomnak a jelentésében. Az „additív" terminussal a kultúra olyan különféle definícióit kívánom összefoglalni, amelyek mind az aspektusok vagy összetevők nagy számát ölelik föl, azonban nem foglalnak állást a közöttük lévő elsőbbséget illetően, és nem hangsúlyozzák a közöttük lévő kölcsönviszonyokat. KROEBER tankönyvi meghatározása például így hangzik: „Mármost a tanult és átadott mozgási reakciók, szokások, technikák, eszmék és értékek tömege — és az a viselkedés, amit kiváltanak — alkotja a *kultúrát*" (1948. 8.). Az a kompromisszumos megállapítás, amelyhez KROEBER és KLUCKHOHN eljut a kultúrafogalom minden létező használatának kimerítő számbavétele után, hasonlóképpen mindent átfogó, kiterjed a viselkedésben mutatkozó és a viselkedést irányító mintákra (patterns), szimbólumokra és ember formálta tárgyakra (artifacts). Ámbár „a kultúra lényegi magját . . . eszméknek és hozzájuk kapcsolt értékeknek" tulajdonítják, mégis világosan állást foglalnak bármely kauzális prioritással szemben, mivel a kulturális rendszerek egyszerre „termékei a cselekvésnek" és „meghatározó elemei a további cselekvésnek" (KROEBER és KLUCKHOHN 1952. 181.).

A kultúra fogalmának másik felfogását „integratívnak" szeretném nevezni. Ez a megközelítés a funkcionalizmus öröksége. Amíg a történeti partikularizmus képviselői TYLOR mondatát ismételték „ama komplex egészről", valójában a hangsúlyt arra helyezték, amit ez az egész magába foglalt — különösen a hitvilágra, a művészetre, a szokásokra és további olyan „képességekre és viselkedésmódokra, amelyeket az ember mint a társadalom tagja sajátít el" — és alig foglalkoztak az egésznek mint egésznek a természetével. Ezzel szemben MALINOWSKI meghatározása rögtön „az integrált egésszel" kezdődik, és számára a fő kérdés éppen az egésznek az integrálódása (1944).

A jelenkori amerikai antropológia nagyobbik része úgy tekinthető, mint ennek a két örökségnek a kombinációja. A kultúra legáltalánosabb felfogásmódja napjainkban eklektikus. Az antropológusok kedvelt „holizmusukat" megtartják abban az értelemben, hogy föltételezik, valamiképpen figyelembe kell venni vagy potenciálisan érdekesnek kell tekinteni a kultúra minden „aspektusát", ámbár az egyedi probléma fogja megszabni, hogy bármely kutató erőfeszítés hangsúlyát hova is tegyék. Az „egészről" föltételezik, hogy bizonyos mértékig integrált, de nem várják el, hogy minden „beilleszkedjen". Amilyen mértékig rendszerszerű kapcsolatok föltárhatók, ezeket ábrázolják, amilyen mértékben pedig egyes kulturális jelenségek nem illeszthetők világos kapcsolatokba másokkal, ezeket egyszerűen leírják, vagyis additív módon adnak számot róluk.

A funkcionalizmus „integratív" megközelítési módja más irányba is utat nyitott az amerikai antropológiában, és kitermelt egy olyan családfát, amelyik a szociális antropológiából (mely ugyan brit fejlemény, de a Chicagói Egyetem védnöksége alatt importálták az Egyesült Államokba) a szimbolikus antropológiához vezet. Mindkét fajta antropológia a kultúra-úgyis-mint-eszmék és a társadalmi struktúra közt szétválasztást hoz, különbségük főként abban van, hogy érdeklődésüket az előbbire vagy az utóbbira össz-

pontosítják-e elsősorban. Első lépésként mindkettőben analitikailag szétválasztják a társadalmat és a kultúrát, de aztán visszahelyezik az egymással való kapcsolatba. Valójában a brit antropológia alapfogalma, a társadalmi státus tartalmaz egy „morális" dimenziót is, és a szociális antropológusok rendszeresen hivatkoznak értékekre és eszmékre, mikor a társadalmi kapcsolatokat leírják. Hasonlóképpen a szimbolikus antropológia is megkísérli, hogy számba vegye a társadalmi életet a kulturális elemzés által. Kultúra és társadalom (vagy társadalmi rendszer) elkülönítéséről és kölcsönviszonyáról a meghatározó állásfoglalás, amelyik ténylegesen létrehozta a szimbolikus antropológia programját az Egyesült Államokban, annak a [szociológia és antropológia közötti] tudományági fennhatóságokra vonatkozó megállapodásnak a bejelentése volt, amit KROEBER és Talcott PARSONS kötött (KROEBER és PARSONS 1958). Mint békés megegyezéshez illő, egyik félnek sem biztosítottak elsőbbséget. Így mindazok a különböző megközelítési módok, amelyek el is választják, de egymás mellé is helyezik a társadalmat és a kultúrát, hajlanak arra, hogy tagadják a kauzális rendet a kettő között (vagy legalábbis nem hangsúlyozzák azt), és a kettőt vagy funkcionális viszonyban lévőnek tekintik, vagy ugyanazon érem két oldalának.

A parasztság antropológiájában REDFIELD stratégiai szerepét történeti elsőbbsége adta, de talán még inkább az a tény, hogy egy elméleti vákuumot töltött be. A *Yucatan népi kulturájában* kifejtett eszmék egyesek számára kiindulópontot, mások számára vitára való kihívást jelentettek, de bármelyik módon is, két évtizedig uralkodtak a parasztságról folyó vitában. Befolyása hosszan tovább tartott még azután is, hogy kritikusaihoz csatlakozva maga is félretette a „folk-urban-continuum"-ot. Szerintem ez a befolyás, ahogy korábban vázoltam, részben arra a tényre vezethető vissza, hogy a paraszttársadalomra és -kultúrára vonatkozó általános nézetei összhangban voltak az amerikai antropológiában, sőt általában a társadalomtudományban uralkodó megközelítési módokkal. Továbbmenően úgy gondolom, hogy befolyása bizonyos kulcsfogalmak — mint „közösség", „hagyomány" és „életmód" — általa való használatán nyugszik. Ezeket a terminusokat olyan széles körben alkalmazták — és olyan evidenseknek és meggyőzőeknek látszottak — hogy jelenleg a parasztirodalomnak egy alapszókincsét alkotják, az antropológiában is, és azon kívül is. Ahogy azonban REDFIELD használta ezeket a szakkifejezéseket, ezek olyan elméleti állásfoglalásokat is vittek magukkal, amelyek korántsem evidensek. Az ezekben a szakkifejezésekben rejlő kétértelműség azonban arra vitt más kutatókat (még azokat is, akik REDFIELD kifejtett elméleteivel vitába szálltak), hogy átvegyék a nyelvezetét. E folyamat révén REDFIELD sok, mélyen rejlő elméleti föltevése is fennmaradt.

A „közösség" (community) kifejezést a parasztokra vonatkozó irodalomban általában a faluval vagy más települési egységekkel felcserélhető módon használják. REDFIELD szóhasználata azonban nem volt esetleges; része volt az „emberi egészekre" (figyelembe veendő 1955-ös könyvének alcíme) vonatkozó komplex elméletnek. Anthony LEEDS találóan mutatott rá a különbségre a „közösség" mint település és a „közösség" mint létezőnek tekintett kapcsolatok fajtáinak minősítése között — ő éppen ezért a semleges „lokalitás" (locality, helység) kifejezést használja (LEEDS 1973), mivel a „közösség" terminushoz annyira hozzátapad az említett második jelentés. A „közösség" szó legtöbb használatánál a kétféle értelem keveredik, és így a szóba fölszívódnak REDFIELD föltevései a kis közösségek természetéről.

A „hagyomány" (tradition) terminus REDFIELDnél civilizációs tartalomra utal, vagyis a kultúrára a *jelentés* értelmében. A „hagyománynak" azonban van egy szélesebb értelmezése is az amerikai antropológiában. Régóta azonosították a társadalmi örökség eszméjével a kultúrafogalomhoz kapcsolódó egyik fő érvelés összefüggésében — a genetikusan és a nem-genetikusan továbbadott viselkedési minták megkülönböztetésénél. Az antropológiai gondolkozás számára a kultúrának mint hagyománynak ez az értelmezése olyan alapvető, hogy ritkán vizsgálják meg azokat a további föltevéseket, amelyek szintén bele vannak foglalva ebbe a terminusba: azt a föltevést, hogy kulturális minták tovább öröklődnek, hacsak valami szét nem zúzza őket; vagyis: sokkal inkább a megszakadás, semmint a „hagyomány" kíván magyarázatot, és hogy a kultúrát sokkal inkább belső önmozgása tartja fönn, semmint történelmi helyzete. Azok, akik REDFIELD nyomán a „hagyomány"-t hangsúlyozzák a parasztok körében (és az elitek szerepét, akik befolyásolják őket), hajlanak arra, hogy a változást tekintsék problematikusnak és ne a hagyományt, valamint arra is, hogy e terminust használva átvegyék REDFIELD hozzá kapcsolódó értelmezését is — a kulturális tartalomra és eszmék mintáira vonatkozóan.

Végül az „életmód" (way of life) terminus is hasonlóan központi szerepet játszik a kultúra fogalomban és hasonló mentességet élvez a kritikai vizsgálattól, mint a „hagyomány". Az amerikai antropológiában a kultúra holisztikus sajátosságát gyakran azzal fejezik ki, hogy: „életmód". Ez hangsúlyozza, hogy beletartoznak az életfenntartás módjai éppúgy, mint a művészeti teljesítmények, a mindennapos gyakorlat éppúgy, mint a

kimunkált eszmék — vagyis más szavakkal, az antropológus meghitt és átfogó „kultúráját" megkülönbözteti a szó köznyelvi értelmétől. REDFIELD gyakori hivatkozása az „életmód"-ra ekképpen nyílt, őszinte állításnak látszik. De valójában az ő fő érdeklődése az élet *módjára* irányult: ennek a kifejezésnek a használatával a konvencionális egyetértésre, világképre, életstílusra és mindenekelőtt az élet minőségére tette az elméleti hangsúlyt.

Ekképpen REDFIELD parasztságmeghatározása, amelyik magába foglalja azt is, hogy „egy hagyományos életmód" — nem pusztán leíró összegezés. Hasonlóképpen a „paraszti társadalom", „parasztfalu" és „paraszti közösség" (pl. REDFIELD 1956a 24.) váltakozó használata nem csupán terminológiai pontatlanság. Ezek elméleti töltésű állásfoglalások.

Steward

Julian STEWARD a második világháború utáni időig nem kapcsolódott be közvetlenül parasztok tanulmányozásába, és ez a téma életpályájában nem volt központi jelentőségű. Ennek ellenére azok az elméleti irányválasztásai, amelyeket primitív társadalmak körében végzett tanulmányaiból és a régészet és művelődéstörténet iránti érdeklődéséből fejlesztett ki, döntő befolyást gyakoroltak a parasztság-tanulmányok területén. STEWARD mindenekelőtt egy olyan kultúrafogalmat nyújtott, ami szemben állt az antropológiában akkor uralkodó nézetekkel, és ebből a parasztságnak egy másfajta megközelítése volt levezethető. Álláspontjának újszerűsége abban rejlett, hogy hitt a kultúra összetevői közt egy fontossági sorrendben, mégpedig a kulturális okságról alkotott felfogása alapján. Sohasem fejlesztett ki egy sajátos, kidolgozott elméletet és munkásságában egész sor következetlenség is fölfedezhető. De egész alkotótevékenységén végig megtalálhatók azok a főtémák, amelyek egyéni hozzájárulását a parasztság-tanulmányokhoz megjelölik.

A kultúra különböző aspektusai, vonásai vagy intézményei közt STEWARD lényeges különbséget látott, amit a *mag* (core) és *másodlagos* (secondary), *elsődleges* és *másodlagos* kifejezéssel vagy ezek változataival jelölt. Oksági elsőbbséget tulajdonított azoknak a sajátságoknak, amelyek „legközvetlenebbül kapcsolódnak az életfenntartó tevékenységekhez és a gazdasági berendezkedéshez", vagy „a legszorosabban be vannak ágyazva a környezet kulturálisan előírt módon folyó kihasználásába" (1955. 37.). STEWARDot legtöbb kortársától már a 30-as években nem az a sajátos mód különböztette meg, ahogyan a kultúra magját (core) meghatározta — ami egyébként is jócskán módosult nála —, hanem az a tény, hogy különbséget tett a kulturális egészen belül, és határozottan elutasította a kísérleteket, hogy „egyforma súlyt tulajdonítsanak a kultúra valamennyi sajátságának" (1949. 7.).

Sajátos módon KROEBER és KLUCKHOHN a kultúrafogalmak áttekintése során az oksági elsőbbséget nem kezelik fontos problémaként. STEWARD kultúrameghatározását saját D-H. kategóriájukba sorolják be — „pszichológiai meghatározások, a tanulási folyamatra tett hangsúllyal" (1952. 58.), mivel „a viselkedés tanult módjairól" ír, „amelyeket társadalmilag adnak tovább . . . és amelyek terjedhetnek"; erről az idézetről megjegyzik, hogy a diffúzió kiemelése „jellegzetesen antropológiai" (1952. 59.). (Valójában STEWARD amellett érvelt — mégpedig ismételten —, hogy csak a másodlagos jelenségek körében lehetséges diffúzió, továbbmenően, hogy a „diffúzió" ténylegesen nem magyaráz meg semmit, hanem éppen magyarázatot kíván.) KROEBER és KLUCKHOHN nem veszik figyelembe megszorítását arról sem, hogy valójában a *viselkedés* számít (vö. az ő saját következtetésükkel, miszerint a „kultúra lényegi magja" ideákból és értékekből áll). Sőt ezen túl másutt még meg is ismétlik STEWARD egyik legvilágosabb állásfoglalását a kultúra összetevői közötti prioritásokról — egy kiemelt betűtípussal nyomott szövegrészt —, de a fő érvet figyelmen kívül hagyják. Ez a szakasz (STEWARD 1949. 6.) így hangzik:

> Ha a kultúra legfontosabb intézményei egyedi, unikális környezetüktől elszigetelhetőek és ekképpen típusokba sorolhatók, osztályozhatók és funkcionálisan hasonló ismétlődő előzményekkel kapcsolatba hozhatók, ebből az következik, hogy az említett intézményeket alapvetőnek és állandónak, azokat a sajátosságokat viszont, amelyek egyedivé teszik őket, másodlagosnak vagy változónak lehet tekinteni.

KROEBER és KLUCKHOHN ebből azt az üzenetet olvassa ki, hogy a kulturális tartalomban csak kevés abszolút egyezés (uniformities) található, ha ilyenek egyáltalán vannak, hacsak a tartalmat nem határozzuk meg végletes mértékben általános módon (1952. 164.).

STEWARDnak a kultúrán belüli oksági elsőbbségre vonatkozó nézete a kulturális ökológia egyfajta felfogásán és módszerén alapul. Robert MURPHY rámutatott, hogy a

STEWARD-féle ökológia keveset foglalkozik a környezettel mint olyannal, fő érdeklődése a munka társadalmi szervezetére és társadalmi implikációira irányul. A kulturális-ökológiai viszony a munka, erőforrások és technológia hármas kapcsolatát jelenti, amiben a munka a legfontosabb elem: ha adott a környezet meghatározott erőforrásokkal, és adott a technológia, ennek a technológiának az alkalmazása az adott erőforrásokra korlátokat állít a munka ciklikus elrendezését és megszervezését illetően, ami másfelől rányomja bélyegét a társadalmi rendszerre (MURPHY 1981.).STEWARD pl. egy korai dolgozatában, amelyikben kísérletet tett „valami kulturális törvényhez hasonló szabály megfogalmazására", a különböző hordatípusok előfordulásának megmagyarázására (1936. 331.), a környezetet csak a legáltalánosabb módon tárgyalta. Sokkal inkább a természeti erőforrások, népsűrűség és az adott technológia mellett történő élelemszerzés szervezeti kívánalmai, valamint a különböző területegységeken megélni képes csoportok nagysága és összetétele közötti kölcsönviszonyokat vizsgálta — röviden szólva, a különböző vadászó és gyűjtögető gazdaságok társadalmi következményeit.

A társadalmi típusokra vonatkozóan STEWARD nem jutott el „törvényekhez", az a fontos azonban, hogy merre kereste a magyarázatot: „a kultúra összetevőinek és környezeti alapjuknak szerves kapcsolatában" (1936. 344.). Egy későbbi írásában azonban, amelyben a civilizáció fejlődésében fokozatok megfogalmazására tett kísérletet, a környezeti alapnak mint olyannak a fontosságát lecsökkentette. Ehelyett „az alapvető gazdasági-társadalmi intézmények" fontosságát hangsúlyozta, „amelyek alkalmazkodnak meghatározott környezetekben kialakult életfönntartási rendszerek (subsistence patterns) követelményeihez" (1949. 24.).

A kultúrának ez a fölfogása nem csupán az oksági elsőbbségre vonatkozó állásfoglalás miatt jelentős, hanem azért is, mert a kultúra normatív értelmezése helyett inkább a társadalmi tevékenység szervezetét hangsúlyozza — mindenekelőtt azt, ahogyan megélhetésük biztosítására az emberek erőfeszítéseiket összehangolják (MURPHY 1981.). STEWARDnak a shoshone indiánok között végzett munkájából támadt érdeklődése az életfönntartó tevékenység iránt, a korai civilizációkról írott dolgozatában az „alapvető" intézmények szélesebb fogalmává bővült, belefoglalva társadalmi, politikai, gazdasági és vallásos mintákat (pattern); — modern parasztokról szóló munkásságában ez vált a „termelő komplexus"-sá. Kiindulópontja azonban végig a társadalmi cselekvés maradt, pontosabban az életfönntartási szükségletekre irányuló cselekvés. Bár STEWARD maga amellett érvelt, hogy a kultúra fejlődésével a kulturális ökológiai megfontolások fontossága csökken, befolyása a komplex társadalmak antropológiájára éppen abban rejlik, hogy fölhívta a figyelmet a termelő berendezkedése meghatározó szerepére.

STEWARD primitív társadalmak körében végzett munkájától az átmenetet kortárs közösségek kutatásához valószínűleg a Smithsonian Institution Bureau of American Ethnology-jában vitt szerepe hozta, ahol is több mint egy évtizedig (1935—1946) dolgozott. 1943-ban közreműködött az Institute of Social Anthropology megteremtésében, amelyik Mexikóban és Peruban egy sor községmonográfiát indított. Az intézet kutatási célja, ahogy STEWARD ebben az időben megfogalmazta, az volt, hogy „kiválasztott községekről, amelyek a kérdéses ország alapnépességéből vett mintáknak tekinthetők, átfogó társadalomtudományi tanulmányok készüljenek". Bár ezek a tanulmányok főként biológiailag és kulturálisan (részben vagy teljesen) indián népcsoportokra irányulnak, ezek „a jelenkori kultúrák elemzésére kialakított bizonyos modern irányokat fogják követni s ezeket azoknak a környezeti, történeti és más folyamatoknak a keretében próbálják megérteni, amelyek (e kultúrák) modern tartalmát és szervezetét kialakították" (1944. IX.). Az Intézet egy meghatározott vidék, a mexikói tarasca terület tanulmányozására összpontosította erőit. A terv egy interdiszciplináris programot, valamint négy községmonográfiát foglalt magába; STEWARD később ezekre kritikusan úgy hivatkozott, mint „a helyi kultúra variánstípusainak standard néprajzi leírásaira", amelyben mindegyik községet úgy kezeltek, „mintha helyileg független és integrált egész lenne" (1950. 60—62.). Bár STEWARDnak csak közvetett és adminisztratív szerepe volt ebben a kutatóvállalkozásban, a tarasca tapasztalatokból megismerte a komplex társadalmak egy-egy vidékének tanulmányozását, ami későbbi saját Puerto Rico kutatásához háttérül szolgált (vö. a tarascaprogramról adott beszámolójával és kritikájával: 1950. 57—66.).

STEWARD, figyelmét komplex társadalmakra fordítva, elvetette a modern nemzetek monolitikus szemléletét és ehelyett egy sokkal differenciáltabb felfogást javasolt a társadalmi-kulturális integrálódás különböző szintjeiről (1951). Bírálta az akkulturáció-tanulmányokat is, amelyek egy egységes törzsi kultúrát tételeztek föl, amint szembekerül egy egységes nemzeti kultúrával és a „nemzeti jellem"-tanulmányokat is, amelyek föltételezték, hogy a nemzet tagjainak van közös viselkedése és közös jellemvonásai. Azzal érvelt, hogy a „kulturális és társadalmi interakció különböző szinteken zajlik le", és megkülön-

böztetette a nemzeti, a községi és a családi szintet, (azt mondva ezzel, hogy vannak más szintek is, amelyek bizonyos problémák szempontjából fontosak). Ezáltal ténylegesen olyan összefüggésrendbe állította a községtanulmányokat, ami lehetetlenné tette, hogy őket egy-egy nemzet mikrokozmoszainak tekintsék, és kifejezte a nemzeti szint önálló tárgyalásának szükségességét. Ugyanebben az időben általános tervet készített „egy nemzeti társadalmi-kulturális rendszer" tanulmányozására. Ez a rendszer — felfogása szerint — kölcsönös függésben levő különféle részekből áll. A részeket külön-külön kell tanulmányozni és utána egymáshoz viszonyítani: 1. helyi társadalmi-kulturális alcsoportok vagy közösségek; 2. „horizontális" alcsoportok, vagyis olyan társadalmi, foglalkozási, etnikus vagy más speciális csoportok, amelyek keresztülmetszik a közösségeket és vidékeket, és amennyiben hierarchikus viszonyba rendeződnek, „osztályként" ismertek; 3. formális nemzeti intézmények, amelyek az egészet összekötik és szabályozzák (1950. 140—141.; 1955. 64—67.). Bár ma ez a gondolati keret mechanikusnak tűnik, a REDFIELD által Yucatanban alkalmazott megközelítési módhoz képest jelentős előrehaladást képviselt, amennyiben ott még az elemzés egységei teljes közösségek voltak és a tájon belüli különbségeket két végpont közötti lineáris kontinuumban elhelyezett eltérő pozíciókkal magyarázták.

Ezt a gondolati keretet STEWARD akkor vázolta föl, amikor Puerto Rico sziget szociális antropológiájának tanulmányozására készített tervet. Azt remélte, hogy a szigetet mint entitást értelmezni tudják „belső struktúráját és funkcionálását tekintve, valamint külső kapcsolataiban" egyaránt (1950. 127). Mivel igen komplex entitásról volt szó, ennek a stratégiának ki kellett mutatnia a közösségek és a táji szubkultúrák jelentősebb változatait, amelyeket aztán a sziget egészének részeiként kellett szemlélni, a különféle nemzeti intézmények befolyása alatt, továbbá „a szigetet mint egészet vizsgálni kellett más területekhez, különösen az Egyesült Államokhoz való kapcsolataiban" (1950. 129.). (Fölhívom a figyelmet, hogy STEWARD kifejezetten törekedett a községmonográfiák viszonyítására a „nagyobb egészhez", és hogy nagyon is tudatában volt Puerto Rico függő státusa jelentőségének — két olyan mozzanatnak, amelyek mellőzéséért napjainkban a kutatóvállalkozást gyakran bírálják.) Mivel Puerto Rico túlnyomóan agrár és falusi jellegű volt, fő feladat a mezőgazdasági népesség nagyobb táji változatainak tanulmányozása volt. Ezután, annak a törekvésnek a jegyében, hogy „a szigetet ne csupán közösségek és mezőgazdasági tájak mozaikjának tekintsék, hanem egészként értsék meg", külön tanulmány készült San Juan felsőbb osztályainak kultúrájáról és társadalmi, politikai, gazdasági szerepéről, azzal a megokolással, hogy a hatalom nagy része a szigeten belül itt összpontosul.

Világosan STEWARD korábbi gondolataiból vezethető le az a hipotézis, ami a vizsgált közösségek kiválasztását és az elemzés egészét irányította:

> . . . Alapvetően föltételeztük, hogy bár Puerto Rico életének mintáit általánosságban a spanyol örökség, a gyarmati helyzet és a sziget szubtropikus természeti adottságai határozták meg, különböző termelő komplexumok, pontosabban a különböző földhasználati módok alkalmazkodásából az eltérő, helyi környezetekhez regionális kulturális különbségek származtak . . . A mélyreható helyi különbségek csupán kulturális ökológiai folyamatokkal magyarázhatók — azokkal a folyamatokkal, amelyek során külső forrásokból szelektív módon termelő eljárásokat, társadalmi mintákat és ezekkel kapcsolatos életformákat kölcsönöznek és alkalmaznak a helyi szükségletekhez az egyes természetes tájakon. Konkrétabban: azt gyanítottuk, hogy a kávétermelő, a dohánytermelő és a vegyes gazdálkodást folytató, valamint a különféle cukortermelő vidékeken az életmód mélyen különbözni fog . . . (1955. 133—134.).

Elsődlegesnek számítottak a „termelő folyamatok" — földhasználat, földtulajdon, a termelés szervezete és ezekkel kapcsolatos jelenségek, — az „életmód" változatai viszont e folyamatok velejáróinak (1955. 134.).

Négy községet választottak ki, mint a társadalom helyi (vertikális) társadalmi-kulturális szegmentumait. STEWARD tudatában volt annak, hogy a legtöbb Puerto Ricó-i községnek osztálytagozódása volt. és hogy az osztályokon kívül egyéb, vidékeket átszelő horizontális szegmentumai is voltak a társadalomnak. Ezek értékelését azonban „a sziget egészéről adott végső szintézisre" hagyta, mivel úgy vélte, hogy Puerto Ricon „a szociokulturális szegmentumok lokálisan nagyobb mértékben integráltak, mint horizontálisan". Szándékában volt a nemzeti intézmények rendszeres tanulmányozása is, de az erre tervezett interdiszciplináris erőfeszítés nem valósult meg; ennek ellenére a községmonográfiák számára készített terv magába foglalta formális intézmények „lokális aspektusainak"

vizsgálatát. A San Juan-i fölső osztályok vizsgálata leszűkült a „prominens családok" és amerikanizálódásuk vizsgálatára. A kutatásnak ez az ága talán megsínylette STEWARD kezdeti elvárásának a súlyát, hogy ez a szubkultúra a nemzeti rendszer integrálódásához kulccsal szolgál majd. Bár a Puerto Rico-vállalkozás sohasem érte el „a szigeti egész" STEWARD által remélt „szintézisét", elméleti elgondolásait a tervezettnél alaposabban is megvalósította. A községtanulmány módszerével nem csupán egy sor arányos leírást alkotott, hanem eljutott a társadalmi és kulturális minták értelmezéséhez is a termelő berendezkedés függvényeként (STEWARD és mások 1956.)[2].

A Puerto Rico-kutatás után

Bár a Puerto Rico-kutatási terv alapelgondolása STEWARDtól származott, magát a terepmunkát, az eredmények elemzését és szintetizálását a résztvevők végezték el, önállóan és egymással kapcsolatot tartva. STEWARD adta ugyan az indító elméleti irányítást, de a megvalósítás során tanítványai olyan utakra tértek, amit STEWARD maga nem látott előre, de talán nem is értett meg teljesen.[3]

STEWARDnak az az elképzelése, hogy a táji szubkultúrák a (főként a földhasználat és a különböző terméynek termelési követelményei segítségével értelmezett) „termelő komplexumok" következményei — elégtelennek bizonyult. Sidney MINTZ és Eric WOLF levelezése a terepmunka alatt ehelyett arra terelte a figyelmet, amit ma politikai gazdaságtannak nevezünk: azoknak a gazdasági és társadalmi helyzetére, akik az egyes terméyneket megtermelik és azokéra, akik ezek hasznából élnek, továbbá a helyi termelő berendezkedés viszonyára a gyarmatosítás és a kapitalista fejlődés átfogó folyamataihoz. Szemükben az egyes vidékek különbsége nem annyira a termékek jellegében, hanem a termelési viszonyok különbségében rejlett, a munkaerő, a természeti erőforrások, a tőke és a meghatározott politikai-történeti kontextusokban ható egyéb tényezők összjátékában. Egy korai levelében pl. MINTZ aggodalmát fejezte ki, hogy STEWARD „termelő komplexum" fogalmának segítségével saját vidékét nem tudja jellemezni, mivel a vidék alapvető sajátosságai nem csupán az uralkodó termékből, hanem olyan tényekből adódtak, mint „nagylépték termelés, amerikai tőke, nagy földbirtokok, központilag kezelt földek, nagy cukorfeldolgozó gyári kapacitások stb." Nem sokkal később különbséget tett cukor és kávé közt, „vagyis bármely *ültetvényen termelt* és *nem ültetvényen termelt* növény között a gyarmati rendszerben" a gyarmati termelésben betöltött eltérő szerepük alapján. MINTZ és WOLF évekig tartó levelezése a haciendák és ültetvények hasonló és eltérő sajátságairól ezeket a formákat világosan az európai kapitalista fejlődés és a világpiacon zajló verseny összefüggéseibe helyezte. Kifejezetten elutasították például azt a nézetet, hogy a hacienda csupán presztízst szolgáló jelenség, vagy — ahogy STEWARD látta a kávé-haciendát — „a régi spanyol minta továbbélése" lenne (STEWARD 1950. 138.).

STEWARD a táji szubkultúrákat egyidejű, szinkronikus tipológiában mutatta be. Bár a művelődéstörténeti kutatást fontosnak minősítette, a történelemre csak olyan álta-

[2] A kutatóvállalkozásban a következők vettek részt: Robert MANNERS, aki egy kisgazdálkodók által lakott hegyi községben dolgozott, ahol önellátó földművelés és dohánytermesztés folyt; Sidney MINTZ, aki a társulati tulajdonban levő cukorterületen egy agrárproletár községet tanulmányozott; Elena PADILLA SEDA, aki egy állami tulajdonban levő, a hasznon osztozó cukorültetvényre összpontosított; Eric WOLF, aki egy kávétermelő községben dolgozott egy haciendákkal és kisparaszti birtokokkal jellemezhető vidéken; Raymond SCHEELE, aki San Juanban a felsőbb társadalmi osztályokhoz tartozó családokat vizsgálta; John MURRA, aki a terepmunka első hónapjaiban a terepmunka igazgatója volt; továbbá Puerto Rico Egyetemről számos gyűjtőasszisztens (vö. STEWARD és mások 1956. VII.).

[3] STEWARDnak a Puerto Rico-kutatásban játszott szerepéről itt adott értelmezésem olyan kiadatlan anyagon alapszik, amit WOLF és MINTZ bocsátott rendelkezésemre, köztük több kutatásban részt vevő leveleire a terepmunka alatt és után, elméleti állásfoglalások fogalmazványaira és a munkacsoport ülésein készült följegyzésekre. Az én értelmezésem általánosságban megerősíti William ROSEBERRY újabb elemzését a *Puerto Rico népé*-ről, amelyben annak ad hangot, hogy valamennyi résztvevő eltávolodott STEWARD kulturális ökológiájától, és ehelyett egy „kulturális-történeti" megközelítési mód felé haladt (ROSEBERRY 1978.).

lános kifejezésekkel hivatkozott, mint „a spanyol örökség" és „Puerto Rico változó gyarmati helyzete". Fő tétele az volt, hogy a történelem csak a sziget egészére vonatkozó általánosságokat magyarázhat meg és nem a táji különbségeket (STEWARD 1950. 133—134.). Egy WOLF által 1951-ben készített összefoglaló azonban a táji szubkultúrákat már mint három történeti korszak sajátos képződményeit tárgyalta, amelyek a gyarmatosító hatalmak szükségleteiből és politikájából, valamint Puerto Riconak „kapitalista agrár és függő országgá" való fejlődéséből vezethetők le. WOLF a szinkronikus tipológiát valójában a meghatározott helyi környezetekkel kölcsönhatásba lépő történeti folyamatok eredményének tekintette.

WOLF, MINTZ és a kutatás más résztvevőinek a történelemfelfogása ugyan jelentősen különbözött STEWARDétól, ennek ellenére közel maradtak alapvető elméleti irányához. Amikor egy történész a Puerto Rico-i művelődéstörténetről szóló fejezetet bírálta azért, mert nem veszi figyelembe a humanitárius érzelmeket és az európai liberalizmus befolyását, WOLF és MINTZ ismét leszögezte a kutatócsoportnak azt a meggyőződését, hogy az anyagi indítékok fontosabbak, mint az ideológiaiak. Amikor kritizálták őket a politikai nyugtalanság túlhangsúlyozásáért, azzal feleltek, hogy a történészek „békéről és nyugalomról festett képe", amiben „mindent reformokkal és törvényhozási úton érnek el", nem veszi tudomásul a társadalmi ellentétek realitásait.

Az alatt a hat év alatt, amit STEWARD a Columbia Egyetemen töltött (1946—1952), számos materialista beállítottságú diák csoportosult körülötte, köztük sok háborúból leszerelt veterán és sok politikailag radikális beállítottságú. Ezeknek a diákoknak az egymásra gyakorolt hatása azonban legalábbis olyan fontos volt, mint magának STEWARDnak a befolyása rájuk. STEWARD több diákja csoportot alkotott — amely magát Világforradalmi Egyesületnek (Mundial Upheaval Society) nevezte — és egymással megvitatták alakuló kutatásaikat. 1950-ben az alapító csoportnak tagja volt MINTZ, WOLF, Stanley DIAMOND, Morton FRIED, Elman SERVICE és John MURRA (aki formális kiképzését ugyan Chicagóban kapta, de a Puerto Rico-kutatásban végzett munkája révén szintén STEWARD körüli pályára került). Azokról a témákról vitatkoztak, amelyekről ma ezek az antropológusok leginkább ismertek. Olyan kérdések iránt érdeklődtek, mint az állam fejlődésének, a nemzetté válásnak összehasonlító vizsgálata, rokonsági struktúrák viszonya politikai gazdaságtani és történeti körülményekhez. Mindez összeegyeztethető volt a STEWARD-féle szemléletmóddal, de korántsem volt abból közvetlenül levezethető.

A parasztokra vonatkozó későbbi munkássága során MINTZ a Karib-térség más szigeteit és általában az ültetvényrendszert kutatta, WOLF viszont Mexikóban és Európában végzett terepmunkát és összehasonlító parasztság-tanulmányokkal foglalkozott. WOLF írásaiban nyomon követhető materialista felfogásának fejlődése. A latin-amerikai parasztság típusairól írt cikkében (1955) a parasztokról adott definíciója gazdasági kritériumokat használ: mezőgazdasági termelés (ezzel eltért FIRTH „parasztgazdaság" fogalmától, amely nem-földművesecket is magába foglalt), a föld fölötti rendelkezési jog, termelés önellátásra és nem beruházásnövelésre. Bár WOLF a „strukturális kapcsolatokat" hangsúlyozta, és nem a kulturális tartalmat, tárgyát úgy határozta meg: „paraszti rész-kultúrák", és többször is hivatkozott a „paraszti szegmentumok kultúrájára". Az általa használt kultúrafogalom holisztikus volt, de olyan, amelyben a kultúra összetevői közt világos fontossági sorrend volt. Ezt a sorrendet nem annyira elméleti, mint inkább empirikus alapon igazolta.

> Amikor a típusok megalkotásához kiindulópontul bizonyos strukturális és nem más sajátságokat választunk, teljesen empirikus alapon járhatunk el. Elsősorban gazdasági kritériumok kiválasztása összevág olyan jelenkori törekvésekkel, amelyek kizárólag gazdasági és társadalmi-politikai sajátságok alapján állítanak föl tipológiákat. E sajátságok funkcionális kihatását jelenleg világosabban átlátjuk, mint a kultúra más sajátságainál és számos kultúra vizsgálata során empirikusan kimutatták uralkodó szerepüket a szervezeti keretek kialakulásánál (1955. 454.).

Ha a parasztok egy nagyobb egész szegmentumai, akkor az egyik alapkérdés: hogyan illeszkednek be abba. WOLF felelete az volt, hogy „a parasztok főként egy meghatározott helyi környezetben tevékenykednek . . . a parasztság a társadalmi-kulturális egészbe elsősorban a közösség struktúráján keresztül integrálódik . . . Más szavakkal, a parasztság tipológiájának magában kell foglalnia azoknak a közösségeknek a tipológiáját, amelyben élnek" (1955. 455.).

Eszerint WOLF, hasonlóan többekhez, akik parasztokat kutattak ebben az időben, még őrizte a közösségek iránti érdeklődést és azt a meggyőződést, hogy a község kulcsot ad a parasztoknak a külső világba való integrálódásának megértéséhez. WOLF felfogása

azonban, REDFIELDtől eltérően, a községeket szélesebb politikai és történeti folyamatok termékeinek tekintette. Az általa bemutatott „zárt, testület jellegű község" (closed corporate community) nem egyfajta „életmód" volt, hanem a gyarmatosítás folyamatának terméke — olyan folyamatoké, amelyek megismétlődtek Amerika spanyol és Jáva holland meghódítása, az Oroszországban az 1961 előtt folyó belső kolonizáció során, és más esetekben is (1955, 1957). A község WOLF számára még egy 1956-os tanulmányában is vonatkozási pont maradt, de érdeklődése már kifelé fordult. A községeket „olyan csoportkapcsolatok helyi végállomásainak" látta, „amelyek közbülső szinteken át a község szintjétől a nemzet szintjéig nyúlnak. Magában a községben ezek a kapcsolatok esetleg teljesen érintőleg létezhetnek egymás mellett" (1956. 1065.). Későbbi munkásságában WOLF érdeklődése a községekről egyre nagyobb mértékben a parasztok és tágabb környezetük kapcsolataira, a helyi szint és a nemzeti szint, sőt a még tágabb jelenségek kapcsolatára terelődött (1959, 1966b).

1966-ban megjelent könyvében WOLF a parasztságnak saját 1955-ös meghatározásától eltérő fogalmát fejtette ki. A hangsúly áthelyeződött az állam szerepére — „a végrehajtó hatalom egy olyan kikristályosodására", amelyik a társadalmi rendben aszimmetrikus hatalmi viszonyok fenntartására szolgál és szavatolja a földművesek „járadék-alapjára" vonatkozó igényeket (1966a 10—11.). Másfelől ez a felfogás elvetette „a várost" mint a parasztság megértésének a kulcsát. Ez a nézet, REDFIELD öröksége, mindaddig uralkodott a szakirodalomban, REDFIELD kritikusai körében is, akik szintén elfogadták ezt az előfeltevését (pl. FOSTER 1953; SJOBERG 1955). WOLF 1966-os felfogása viszont központi helyre állította a *hatalom* kérdését. Sok szó volt még gazdasági (és ökológiai) folyamatokról, de ezeket egyben hatalmi viszonyok megnyilvánulásainak is tekintette.

MINTZ további munkájában szintén egyre határozottabban foglalkozott a hatalom kérdésével. Az ültetvényrendszerek és történeti utóhatásaik iránti folyamatos érdeklődését legújabb munkája címében úgy fogalmazta meg: *Cukor és hatalom a Karib-térségben*. Meg kell jegyezni, hogy ez a dimenzió STEWARDnál éppúgy hiányzott, mint REDFIELDnél. Ennek a két kezdeményező személyiségnek egyike sem követte végig elméleteinek politikai implikációit, és egyik se ment túl messze a modern világ tanulmányozásában. Meg lehet azonban kockáztatni, hogy REDFIELD megközelítési módja a modernizációelmélet irányába mutatott, STEWARDé viszont a hatalom és a politikai gazdaságtan iránti érdeklődés és a marxista elmélet felé.

A parasztság antropológiáján belül ezek a szétváló utak a kultúrafogalom eltérő használatának felelnek meg, amint erre MINTZ a parasztság definiálásáról szólva rámutatott (1973.). MINTZ szerint inkább a falusi társadalmi-gazdasági csoportosulások tipológiáit kell kifejleszteni, semmint absztrakt meghatározásokat keresni „a parasztságról". Ennek során vitába száll a kultúra bizonyos felfogásaival és közben kifejti a saját maga és WOLF nézeteit, akit idéz (1973. 96—97.). Először is elutasítja a kultúra kognitív felfogását, s azt vallja, hogy „amit az emberek látnak, legalábbis bizonyos mértékig annak funkciója, hogy a hatalom, vagyon, státus és tekintély struktúrájában milyen helyük van". Másodszor elveti a „kultúra" homogenitásának föltételezését, és kifejezetten sürgeti annak a sokféleségnek vizsgálatát, amit „a paraszt kultúrára" vagy „a kis közösségre" való hivatkozások elfednek.

E fogalmak mind homogén csoportokat tételeznek fel a konvencionális egyetértések homogén készletével (1973. 97.). Harmadszor bírálja a kultúrának a „vak szokáson" alapuló felfogásait, és ehelyett hangsúlyozza a *manőverezés* elemét, vagyis azokat a módokat, ahogyan az egyének manipulálják és kihasználják a kulturális formákat, semmint egyszerűen „hordozzák" azokat. Negyedszer támadja a „hagyományos" eszméjét, azt a föltételezést, hogy a kultúra valami „továbbélő" vagy „megőrzött" a múltból. Ezzel szemben az ő érdeklődése a kultúrára mint a viselkedés *történetileg kialakult* mintáira irányul. Ez a történetiség nem zárja ki ugyan az általánosítást, de megkívánja, hogy a társadalmi és kulturális mintákat először is mint meghatározott történeti események és feltételek termékeit kell értelmezni. Mindegyik kérdésnél világosan kifejezett ellentét található REDFIELDnek a paraszti kultúráról alkotott nézeteivel, amelyek a tudat szerepét emelték ki és elutasították elsőbbség megállapítását a társadalmi cselekvés és az értékek között; föltételezték a „közös egyetértések" lényegében homogén jellegét, a kultúrát egy olyan csoport tulajdonaként mutatták be, amely kevés mozgásteret enged az egyéni manipulációnak; és amelyek a figyelmet a „hagyomány" folyamatosságára irányították.

A parasztság meghatározása

A parasztságról alkotott fogalmak fejlődését ez a két megközelítési mód teljesen eltérően befolyásolta. REDFIELD megközelítési módja a figyelmet társadalmi és tudati minták olyan kapcsolatainak keresésére irányította, amelyek a jelentések összefüggő rendszerének voltak részei. STEWARD megközelítése viszont arra ösztönzött, hogy ezeket a mintákat építsék azokra a termelési rendszerekre és azon hatalmi viszonyok közé, amelyek keretében előfordulnak. Mindez nem jelenti, hogy ez a két irány határozott ellentétként jelentkezne a parasztságot tanulmányozók közt. Sokan összekapcsolták e megközelítési módokat, néha kifejezetten olyan kísérlet jegyében, hogy mindkét részről elfogadható meghatározásokhoz jussanak. Ezek az erőfeszítések azonban inkább elhomályosítják, semmint megvilágítják a problémákat, mivel a tudósok sokféle felfogásának átlagolása egyértelmű azzal, hogy az elméleti álláspontjukban levő jelentős különbségeket elfedjük. Sokkal hasznosabb, ha elfogadjuk, hogy nincs egyetértés és ha megpróbáljuk a különféle hatások szálait szétfejteni, amelyek a jelenlegi paraszt-tanulmányokban érvényesülnek.

A REDFIELD-féle megközelítés továbbra is igen befolyásos, még olyan kutatók körében is, akik a parasztság gazdasági és politikai dimenzióját hangsúlyozzák, mivel jól összeegyeztethető az Egyesült Államokban és Nagy-Britanniában jelenleg a kultúráról és a társadalomról általánosan elfogadott fogalmakkal. Közelebbről nézve három olyan REDFIELDtől származó eleme van a parasztság meghatározásainak, amelyek annyira általánosak, hogy ritkán kezelik őket problémaként. Első az a föltevés, hogy a parasztokat (vagy paraszti társadalmakat) bizonyos „kulturális" attributumok jellemzik, olyan értelemben, mint attitűdök, értékek és más tudati elemek. FOSTER (1953) és MARRIOTT (1955) kulcsfontosságú írásai ezeknek az attributumoknak központi fontosságot tulajdonítottak. FALLERS (1961) hasonló módon határozottan egy „kulturális" definíció mellett érvelt, amikor megkérdezte: vajon az afrikai földműveseket „parasztnak" nevezhetjük-e. FALLERS számára a paraszti társadalom perdöntő sajátossága a „kulturális részleges függetlenség" (cultural semi-autonomy) volt, vagyis a „magas" (írásos) és a „népi" (folk) kultúra közti elkülönülés megléte és falusiak és elitek ennek megfelelő egymáshoz viszonyított elkülönülése. Újabban John Duncan POWELL politológus javasolt egy olyan meghatározást, ami elképzelése szerint kifejezi azokat a pontokat, ahol a parasztság valamennyi kutatója egyetért (közelebbről ide sorolva STEWARDot, WOLFot, WITTFOGELt és másokat, akik nem a REDFIELD-i hagyományhoz tartoznak). Így hangzik:

> Paraszti társadalmat olyan megtelepedett falusiak alkotnak, akik nagyrészt földműves termelést folytatnak és akiknek a termelő tevékenységét, valamint *kulturálisan sajátos jellemvonásait* jelentős mértékben hatalommal bíró kívülállók befolyásolják, formálják vagy határozzák meg (1977. 97.—kiemelés tőlem).

A meghatározások egy másik eleme, ami REDFIELD befolyását tükrözi, az a föltevés, hogy a parasztok tanulmányozása faluk tanulmányozása, vagyis hogy a parasztok sajátos *közösségek*ben laknak. A szakirodalom nagy részében a parasztokra való hivatkozás fölcserélhető „falusiakkal", „a helyi közösséggel" és így tovább. Így például a paraszti társadalomról szóló első szöveggyűjteményben FOSTER egy „strukturális" meghatározással vezette be a paraszt fogalmát; az a „strukturális viszony", amely számára „a paraszti társadalom meghatározásának elsődleges kritériuma", „a falu" és „a város" között keresendő (1967. 5, 8, passim). A parasztság különböző megközelítéseit áttekintve, FOSTER ismételten hivatkozott a „falusi közösségre", „a paraszti közösségre" és a „falusi kultúrára", de sohasem tekintette ilyen kifejezések használatát vitakérdésnek. Ezen túl, bár határozottan elfogadta WOLF álláspontját a tekintetben, hogy sokkal inkább az *állam* a jelentős megkülönböztető, semmint a város, nézetei kifejtése során végig használja „a város" fogalmát.

Végül REDFIELDtől származik az a föltételezés is, hogy a parasztok „hagyományosak", egy tipológiainak tekintett, történetietlen szembeállításban a modernitással. GAMST például a paraszti társadalmakat egy olyan „modernizációs kontinuumban" helyezte el, amelyik „a földműves civilizáció egyik véglete és a városi ipari civilizáció másik véglete közt helyezkedik el" (1974. 3.).

Ezek a REDFIELDet követő föltevések előfordulnak olyan kutatók meghatározásaiban is, akik nem REDFIELD megközelítési módját követik. Teodor SHANIN szociológus például szöveggyűjteményt állított össze parasztokról, amely túlnyomóan gazdasági, politikai és történeti szemléletű és viszonylag kevés figyelmet fordít a „kultúrára" (amivel 28 szöveg közül csak 4 foglalkozik). SHANIN a parasztságról „négy alapvető oldalra"

kiterjedő definíciót javasolt, ezek: a paraszti családi gazdaság mint társadalmi alapegység; a föld megmunkálása mint fő megélhetési mód, a fogyasztási javak nagy részének forrása; „a kis közösségek életmódjával kapcsolatos sajátos hagyományos kultúra"; valamint a „legalulra alávetett" (underdog) helyzet — alávetettség kívülállóknak (1971. 14—15.). A „családi gazdaság" alapvető szervezeti egységként való szerepeltetése éppúgy, mint az a föltevés, hogy a parasztok „kis közösségekben" élnek, amelyeknek sajátos „életmódja" és „sajátos hagyományos kultúrája" van, abból a tényből származhat, hogy SHANIN maga kelet-európai parasztok közt végzett kutatómunkát. Valójában ez a REDFIELD-i hagyomány elméleti fogalomtára, teljesen érintetlenül. Saját leírásából SHANIN csak bizonyos csoportokat emelt ki, amelyeket „az elemzés szempontjából marginálisnak" tekintett (1971. 15—16.).

A STEWARD által mutatott irány a definíciókat a parasztság politikai gazdaságtani kritériumaira korlátozná. Ez nem azonos a parasztság „foglalkozási ág" aspektusának a hangsúlyozásával, amit először GEERTZ (1962) hangoztatott és aztán mások is ismételtek (FOSTER 1967; POWELL 1972; van SCHENDEL 1976). Nem arra a tevékenységre vonatkozik, amit életfenntartásuk érdekében az emberek végeznek, hanem a termelés szervezetére és a benne megnyilvánuló függési viszonyok természetére. Olyan elméleti elkötelezettségen alapul, amely a kultúra bizonyos aspektusainak elsőbbséget ad, bár nem rekeszti ki a tanulmányozásból a többi aspektust. Eltérően a világnézetben, településformában és a társadalmi kapcsolatok minőségében a parasztok között közös vonásokat előre föltételező megközelítési módoktól (amelyek ekképpen ezeket használják kritériumként annak eldöntésére, hogy kik tekintendők „parasztnak" és így az összehasonlításba bevonhatónak), ez az irány az ilyen minták azonosítását a kutatás *tárgyának* tekinti, empirikusan eldöntendő kérdésnek. Ez a taktika lehetővé teszi, hogy kutassuk az attitűdök és értékek sokféleségét, a különböző fajta településeket és bennük a társadalmi kapcsolatok változó minőségét, különböző feltételek és történeti körülmények közt.

Ennek a megközelítési módnak a bemutatására, vitaindítóként, egy olyan definíciót javasolnék, amelyik nem „a parasztokból", hanem a paraszti termelésből indul ki: háztartások szerint szervezett mezőgazdasági termelésből állami társadalmakban. Semmi előfeltevést nem fogalmazunk meg előre sem a kulturális attributumokra, sem a közösségek vagy a társadalmi kapcsolatok formájára, azokon túl, melyek a termelésnek e formájával közvetlenül velejárnak. Ha a figyelmet nem annyira *személyekre*, hanem a termelésre mint folyamatra összpontosítjuk, joggal foglalkozhatunk azzal az igen általános helyzettel, amelyben, ugyanabban a társadalmi környezetben, ugyanabban a családban vagy ugyanazon egyénnél a paraszti termeléshez más tevékenység is társul, valamint azokkal a helyzetekkel is, amelyekben viszonylag rövid idő alatt a termelés egyik módjáról a másikra váltás történik. „Háztartásokban szervezett" (domestically organized) azt jelenti, hogy a termelés a háznép erőforrásaihoz, munkaerejéhez és életfenntartása követelményeihez igazodik. „Földművelésben", ez a kritérium annyira tekintendő specifikusnak, amennyiben a földművelés termelő folyamatait különbözteti meg a tevékenység más fajtáihoz viszonyítva. „Állami társadalmakon belül": ez kifejezi, hogy a termékekre mások igénye is érvényesül, amit az állam garantál és fölérendelt hatalmi szervek hajtanak be. „Parasztoknak" tehát olyan személyeket írhatunk le, akik főként ilyen termeléssel foglalkoznak és „paraszti közösségnek" olyan helyeket, ahol efféle termelés az uralkodó. Ezeket a leszármaztatott terminusokat azonban kifejezetten, szántszándékkal pontatlannak kell felfogni, amelyek inkább kérdéseket sugallnak és nem válaszokat. Ha úgy járnánk el, hogy „a parasztot" valamely alapvető és nem változó típus képviselőjének tekintenénk, pontosan ott vágnánk el a kutatást, ahol megkezdeni kellene.

IRODALOM

ARENSBERG, Conrad M.
1937 *The Irish Countrymen: An Anthropological Study.* New York
ARENSBERG, Conrad M., and Solon T. KIMBALL
1940 *Family and Community in Ireland.* Cambridge, Mass.
BEALS, Ralph L.
1946 *Cherán: A Sierra Tarascan Village.* Smithsonian Institution, Institute of Social Anthropology Publication No. 2.
CHAPMAN, Charlotte Gower
1971 *Milocca: A Sicilian Village.* Cambridge, Mass.

EMBREE, John F.
1939 *Suye Mura, A Japanese Village.* Chicago
FALLERS, L. A.
1961 *Are African Cultivators To Be Called "Peasants"?* Current Anthropology 2. 108—110.
FEI, Hsiao-Tung
1939 *Peasant Life in China.* London
1946 *Peasantry and Gentry: An Interpretation of Chinese Social Structure and Its Changes.* American Journal of Sociology 52. 1—17.
FIRTH, Raymond
1946 *Malay Fishermen: Their Peasant Economy.* London
1951 *Elements of Social Organization.* London
1964 *Capital, Saving and Credit in Peasant Societies: A Viewpoint from Economic Anthropology.* In: Capital, Saving and Credit in Peasant Societies. (Raymond FIRTH and B. S. YAMEY, eds.) 15—34. Chicago
FOSTER, George M.
1948 *Empire's Children: The People of Tzintzuntzan.* Smithsonian Institution, Institute of Social Anthropology Publication No. 6.
1953 *What Is Folk Culture?* American Anthropologist 55. 159—173.
1967 *Introduction: What Is a Peasant?* In: Peasant Society: A Reader. (Jack M. POTTER, May N. DIAZ, and George M. FOSTER, eds.) 2—14. Boston
GAMST, Frederick
1974 *Peasants in Complex Society.* New York
GEERTZ, Clifford
1962 *Studies in Peasant Life: Community and Society.* In: Biennial Review of Anthropology 1961. (Bernard SIEGEL, ed.) 1—41. Stanford
KROEBER, A. L.
1948 *Anthropology.* New York
KROEBER, A. L., and Clyde KLUCKHOHN
1952 *Culture: A Critical Review of Concepts and Definitions.* Papers of the Peabody Museum of American Archaeology and Ethnology, Harvard University, Vol. 47. No. 1.
KROEBER, A. L., and Talcott PARSONS
1958 *The Concepts of Culture and of Social System.* American Sociological Review 23. 582—583.
LEEDS, Anthony
1973 *Locality Power in Relation to Supralocal Institutions.* In: Urban Anthropology. (Aidan SOUTHALL, ed.) 15—41.
LEWIS, Oscar
1951 *Life in a Mexican Village: Tepoztlán Restudied.* Urbana
LYND, Robert S. and Helen M. LYND
1929 *Middletown: A Study in Contemporary American Culture.* New York
1937 *Middletown in Transition: A Study in Cultural Conflicts.* New York
MALINOWSKI, Bronislaw
1944 *A Scientific Theory of Culture.* Chapell Hill
MARRIOTT, McKim
1955 *Little Communities in an Indigenous Civilization.* In: Village India. (McKim MARRIOTT, ed.) 171—222. American Anthropological Association Memoir 83.
MINER, Horace
1939 *St. Denis: A French-Canadian Parish.* Chicago
MINTZ, Sidney
1973 *A Note on the Definition of Peasantries.* Journal of Peasant Studies 1. 91—106.
MURPHY, Robert F.
1981 *Julian Steward.* In: Totems and Teachers: Perspectives on the History of Anthropology. (Sydel SILVERMAN, ed.) New York
POWDERMAKER, Hortense
1939 *After Freedom: A Cultural Study in the Deep South.* New York
POWELL, John Duncan
1972 *On Defining Peasants and Peasant Society.* Peasant Studies Newsletter 1. 94—99.
REDFIELD, Robert
1930 *Tepoztlán, A Mexican Village.* Chicago

1940 *The Folk Society and Culture.* In: Eleven Twenty-Six. (Louis WIRTH, ed.) 39—50. Chicago
1941 *The Folk Culture of Yucatan.* Chicago
1947 *The Folk Society.* American Journal of Sociology 52. 292—308.
1950 *A Village That Chose Progress, Chan Kom Revisited.* Chicago
1953 *The Primitive World and Its Transformation.* Ithaca, NY
1955 *The Little Community: Viewpoints for the Study of a Human Whole.* Chicago
1956a *Peasant Society and Culture.* Chicago
1956b *How Human Society Operates.* In: Man, Culture, and Society. (Harry L. SHAPIRO, ed.) 345—368. New York
1962 *Folkways and City Ways.* In: Human Nature and the Study of Society: The Papers of Robert REDFIELD. Vol. I. (Margaret PARK REDFIELD, ed.) 172—182. Chicago (eredetileg 1935-ben jelent meg)

REDFIELD, Robert, and Alfonso VILLA ROJAS
1934 *Chan Kom, A Maya Village.* Carnegie Institute Publication, No. 448. Washington D. C.

ROSEBERRY, William
1978 *Historical Materialism and The People of Puerto Rico.* Revista/Review Interamericana 8. 26—36.

SHANIN, Teodor
1971 *Introduction.* In: Peasants and Peasant Societies. (Teodor SHANIN, ed.) 11—19.

SJOBERG, Gideon
1955 *The Preindustrial City.* American Journal of Sociology 60. 438—445.

STEWARD, Julian H.
1936 *The Economic and Social Basis of Primitive Bands.* In: Essays in Anthropology in Honor of Alfred Louis KROEBER. (Cora DUBOIS, ed.) 311—350. Berkeley
1944 *Preface.* In: Houses and House Use of the Sierra Tarascans. (Ralph L. BEALS, Pedro CARRASCO and Thomas MCCORKLE, eds.) Institute of Social Anthropology Publication No. 1. Smithsonian Institution. Washington
1949 *Cultural Causality and Law: A Trial Formulation of the Development of Early Civilizations.* American Anthropologist 51. 1—27.
1950 *Area Research: Theory and Practice.* Social Science Research Council, Bulletin 63. New York
1951 *Levels of Sociocultural Integration: An Operational Concept.* Southwestern Journal of Anthropology 7. 374—390.
1955 *Theory of Cultural Change: The Methodology of Multilinear Evolution.* Urbana

STEWARD, Julian H. és mások
1956 *The People of Puerto Rico.* Urbana

STOCKING, George W., Jr.
1966 *Franz Boas and the Culture Concept in Historical Perspective.* American Anthropologist 68. 867—882.

THOMAS, William I., and Florian ZNANIECKI
1918 *The Polish Peasant in Europe and America.* Chicago

VAN SCHENDEL, Willem
1976 *Peasants as Cultivators? Problems of Definition.* Peasant Studies 5. 16—17.

WARRINER, Doreen
1939 *The Economics of Peasant Farming.* New York

WOLF, Eric
1955 *Types of Latin American Peasantry: A Preliminary Definition.* American Anthropologist 57. 452—471.
1956 *Aspects of Group Relations in a Complex Society: Mexico.* American Anthropologist 58. 1065—1078.
1957 *Closed Corporate Peasant Communities in Mesoamerica and Central Java.* Southwestern Journal of Anthropology 13. 1—18.
1959 *Sons of the Shaking Earth.* Chicago
1966a *Peasants.* Englewood Cliffs, NJ
1966b *Kinship, Friendship, and Patron-Client Relations in Complex Societies.* In: The Social Anthropology of Complex Societies. (Michael BANTON, ed.) 1—22. Association of Social Anthropologists Monograph 4. London

VITÁK—VÉLEMÉNYEK

Hiedelemrendszerek történeti változása és a boszorkányhit

Makkai László

A középkori magyar hitvilág problematikájához

A középkori magyar hitvilágról úgyszólván semmiféle közvetlen és egyértelmű forrás nem maradt fenn. A szellemi néprajz művelői a magyar nép és a rokon népek recens hiedelemanyagából próbálnak rá visszakövetkeztetni, s eközben néha, de nem rendszeresen segítségül hívják a XVI. század óta már lassanként szaporodó írott forrásokat is. Az alábbiakban arra teszek kísérletet, hogy a török kori magyar hitvilágról szóló forrásokból próbáljak a középkorira visszakövetkeztetni, annak tudatában természetesen, hogy nem állok sokkal szilárdabb talajon, mint a recens népi hiedelmekből kiinduló etnográfusok, sőt a török kori forrásanyag csekélysége és közvetettsége (többnyire babonaellenes prédikátorok elfogult véleményei) még bizonytalanabbá teszi a rekonstrukció kilátásait, az időben való közelség azonban talán ellensúlyozza ezeket a hátrányokat.

Régészeink és etnográfusaink szerint a honfoglaló magyarság természeti és természetfeletti világképére az a hit volt jellemző, hogy a földi világ felett egy „mennyei" (mégpedig fordított, mintegy vízben tükröződő) világ helyezkedik el, az ősök odaköltözött lelkeinek birodalma, a kettőt a világfa (életfa) köti össze, melynek ágain felkapaszkodva, a révületbe esett táltos érintkezésbe lép a szellemvilággal, s a vérrokonság jogcímén azt a földön élő leszármazók megsegítésére mozgósítja. A siratók és hősénekek tri- és tetraton dallamainak tanúsága szerint (VARGYAS) az ősök szellemeinek segítségül hívása még az ugor korra nyúlik vissza, de a pentaton regösének türk eredete (VARGYAS) a táltosság végső kialakulását (olyan kapcsolódó terminusokkal együtt, mint ördög, boszorkány, bűbáj, sárkány) a bolgár-török hatás széles körébe utalja. Egyet kell érteni a DIÓSZEGI Vilmos kutatásait legalábbis fő mondanivalójukban igazoló nézetekkel (LÁSZLÓ, VOIGT, DÖMÖTÖR), hogy a honfoglaló magyar nép kozmológiája és túlvilághite a samanizmus türk változatához állt legközelebb.

Nem hangsúlyozzák azonban eléggé a szellemi néprajz kutatói, hogy az ősök szellemével kapcsolatot létesítő samanizmus tulajdonképpen a bomlófélben levő, fikciókba kapaszkodó törzsszövetségi társadalom vérrokonsági ideológiájának kozmológiai és rituális megfelelője. Mint minden ideológia, hatásában ez is túlélte társadalmi alapját. A társadalmi alapot, a vérrokonság fikcióját fenntartó törzsi rendszert az Árpád-házi fejedelmek tudatosan számolták fel azzal, hogy a törzsek legértékesebb katonaelemét, a „jobbágyságot" előbb a szolgáltató falvak (Kovácsi, Szakácsi stb.), később a megyei várak őrzésére vonták el, s ezzel a törzsi köznéptől, egyben azonban a magyar társadalom egészét egybefogó fiktív vérrokonság tudatától is elszakították. A tudati elszakadás lassabban ment, mint a gazdasági és társadalmi, azért is, mert a fejedelmi kíséret által háttérbe szorított törzsi előkelők (Ajtony stb.), valamint a velük való rokonság tudatába, mint a végleges lesüllyedéstől megmentő szalmaszálba kapaszkodó s ezért mögéjük felsorakozó szegény szabadok a samanizmus fenntartását, ill. (a pogánylázadások által való) helyreállítását társadalmi érdeküknek tekintették. A monarchiának ezért nemcsak a törzsi szervezetet, hanem az arra épülő és azt védelmező táltos-ideológiát is szét kellett zúznia, valamelyik monoteista világvalláshoz kellett csatlakoznia. Ha ez az összefüggés a kortársakban nem is tudatosodott világosan, belső logikájának automatikusan érvényesülnie kellett.

A kereszténységre térítéssel és a monarchia megalapításával alapvetően új társadalmi viszonyok és ideológiai struktúrák jöttek létre, s egyidejűleg megkezdődött az előkelő és a népi réteg világszemléletének egyre növekvő szétválása is. A köznép vallásos befolyásolásának feladata az alsópapságra hárult, melynek sem viszonylagos számát (eleinte minden 10 helység épített egy templomot, de még a XIV. század elején is az alföldi falvakból 10 közül 2—3, a dombvidékiekből pedig 10 közül 3—4 volt csak egyházas hely), sem műveltségét nem lehet magasra becsülni.

Az egyháznak a nép életére gyakorolt befolyását a fentiek ellenére sem szabad lebecsülnünk, mert a világi hatalom kemény kézzel adott neki súlyt. Minthogy azonban a társadalmi átalakulás meglehetősen differenciálta a korábban szabadokra és rabszolgákra oszló népességet, a parasztnak minősülő legalább ötféle kategória, a rabszolga státusú „ín", a földre ültetett „servus", a felszabadított „ügy" (libertus), a szolgálatba szegődött, szabad státusú „lovasjobbágy" és a korlátozott szabadságú királyi „udvarnok" + „várnép" nemcsak jogállás és szolgáltatás, hanem etnikai származás tekintetében is sokszínű volt, s a behurcolt rabszolgák és az itt talált szláv elemek elmagyarosodása az egész korszakon át folytatódott, ami valószínűleg a korábbi társadalmi, természeti és természetfeletti világkép szétzilálódásával és lassú újjáalakulásával járt együtt.

Az egyház, mint mindenütt, nálunk is a paraszti élet legfőbb szervezeti keretét (plébánia és filiái) alkotta, noha a népnek a király közvetlen fennhatósága (megye, udvarhely) alá tartozó nagy többségét tizedekbe, századokba osztották, és az esperességek általában egybeestek a megyékkel, tehát a központi hatalom helyi jelenléte a plébánia mellett, s gyakran azt háttérbe is szorítva, erőteljesebb volt, mint a szinte autonóm uradalmakra darabolódó nyugati feudalizmusban. Ugyanakkor azonban a világi hatalom súlya egyben az egyház tekintélyét is növelte; a vallási kötelességek teljesítését világi karhatalom biztosította, éspedig kemény büntetésekkel. Az egyház legfőbb ideológiai szerepe a már amúgy is fiktívvé vált nemzetségi-törzsi összetartozás tudatának szétzúzása, a közös származás kohéziós erejének a szűkebb vérrokonságra való korlátozása, ill. az Isten és a király iránti alattvalói engedelmesség kötelességével való behelyettesítése volt. Ez egyben a korábbi „gentilis" népi öntudat felbomlását is eredményezte; az egyház a „gens hungarica" szétesett szolidaritásérzését a „populus christianus" közösségélményével igyekezett feledtetni és pótolni. Az egyre inkább helyhez és földműveléshez kötődő népi tömegek számára az egyház ünnepei, böjtjei a termelés és a fogyasztás új rendjét szabták meg, melyben a munkaerő és a gazdaság reprodukcióját biztosító pihenés és takarékosság nyert eszmei szentesítést és egyben szigorú felügyeletet. Arról azonban nincs tudomásunk, hogy az ínségesek segélyezésének egyházi formái (a tized mint a „szegények kincse", ispotályok stb.) nyugati mintára nálunk is meghonosodtak volna már a tatárjárás előtt.

Új mozzanatot hozott az eddig csak samanisztikus rítusokat ismerő és gyakorló magyar nép életébe a vallási kultusz, templomi és templomon kívüli szertartásaival és sajátos esztétikájával (egyházi zene, képzőművészet), legfőképpen azonban azzal az evilági és túlvilági dualizmussal, ami az erény és a bűn addig tisztán társadalmi megkülönböztetését az isteni és sátáni szembeállítás szintjére emelte, a túlvilági megjutalmazás, ill. büntetés perspektívájába helyezte. A samanizmusban az elhalt ősök szellemeit nem várta ítélet a túlvilágon, legfeljebb az éhezéstől és fázástól való védekezésüket kellett elősegíteni a sírjukba tett felszerelésekkel. (A „pokol" szó szláv eredete is arra vall, hogy a túlvilági bűnhődés gondolata eredetileg hiányzott a magyar hitvilágból, s a honfoglalás előttinek látszó „ördög" szónak sem volt „sátán" értelme, amire a gyakori többes számú és jelzős — ördögök, ördöngös — használatból lehet következtetni.) A kereszténységben a túlvilág a boldogság vagy a szenvedés alternatíváját jelentette, s ezt a magyar nép is valószínűleg hamarosan tudomásul vette, ami a társadalmi morálnak a korábbinál erőteljesebb szentesítését és szankcionálását vonta maga után, ráadásul egy olyan társadalmi morált, amely a pogány kori fiktív rokonság vigasztalása helyett az osztálykülönbségek immár leplezetlen kegyetlenségét hirdette.

A „pogánylázadások" leverése után az, ami a régi hitvilágból fennmaradt, az egyház által „babonának" minősült, és mintegy föld alá szorult. Össz-európai viszonylatban sztereotip tilalmak (bálványoknál, kutaknál, fáknál való áldozás konkrét előfordulásban ismeretlen esetei) mellett valóságos és hatékony üldözés sújtotta a pogány temetkezési szokásokat (1100-ra már általánosan a templom köré és melléklet nélkül temetkeztek) s a halottal eltemetett ló „feltorozását", általában a lóhúsevést (amire azonban a XIII. század végéig régészeti bizonyítékaink vannak), valamint a táltosok nyilvános tevékenységét, ezen belül a regölést. Az egyház egész sor engedménnyel próbálta az ellenállást leszerelni, így többek között olyan pogány (nemegyszer külföldről, sejthetőleg német papok által behozott) ráolvasások elnézésével, sőt terjesztésével, amelyek Jézusra, Máriára, apostolokra vonatkozó epikus bevezetéssel és meghatározott számú miatyánk és üdvözlégy elmondására kötelező befejezéssel ellátva „szentelték meg" a mágikus praktikákat. Egyébként az egyház maga is gyakorolta a „fehér mágiát", a szentségek kiszolgáltatását és a mindennapi élet alkalmainak, eszközeinek, alkotásainak megáldását, vihar elleni harangozást, pestis elleni körmenetet stb. A keresztény papok ezzel nem is kerültek ellentmondásba vallásukkal, hiszen világszemléletük ugyanúgy mágikus volt, mint legegyszerűbb híveiknek, legfeljebb finomabban különböztettek a „fehér", azaz szent, és a „fekete", azaz ördögi mágia közt.

Ez utóbbi, az ördögi mágia megítélése alá esett a táltos tevékenységének minden tovább élő maradványa. A XV. század óta eleinte szórványosan, később egyre nagyobb számban fennmaradt források (ráolvasások feljegyzései, boszorkányperek jegyzőkönyvei, egyházlátogatási jegyzőkönyvek stb.), valamint az elmúlt két évszázad alatt az élő néphit gyűjtése alapján sokkal nagyobb mértékűnek kell tekintenünk a kereszténység előtti világkép és a vele kapcsolatos rítusok fennmaradását, mint azt a középkori egyház bevallotta. Tulajdonképpen a reformátoroknak a „babonák" ellen intézett heves támadása leplezte le igazán azt, hogy a magyar nép egyrészt más népek nem keresztény hiedelmeitől meglehetősen függetlenül (viszonylag kevés szláv, német, román kölcsönzéssel), de keresztény papjaira se nagyon hallgatva őrizte a táltosrítust úgyszólván napjainkig. Ennek középpontjában az „ördöngös, tudományos, garabonciás, bűvös-bájos" táltos áll, mindenekelőtt az időjárás irányítója, de gyógyító-rontó, oldó-kötő képességeinél fogva némileg összekeveredve egy álomban „megnyomó", holtra szerető, holtra táncoltató, gyermeket váltó női démon (boszorkány, lidérc, szépasszony, tündér) alakjával annyira, hogy a XVI. század boszorkánypöreiben a kettőt nehezen vagy egyáltalán nem tudták szétválasztani, bár észlelhető az a felfogás, hogy a táltosság nem büntetendő cselekmény, s a boszorkányságból is csak az ártalmas praktika az.

A XVI—XVII. századból eddig ismert és etnográfusaink által is felhasznált forrásokhoz (Mélius egervölgy—debreceni hitvallása, Bornemisza *Ördögi kisértetei*, Kecskeméti Alexis János és Diószegi Kis István prédikációi, valamint a boszorkánypörök) csatlakozik a — tudtommal — egyetlen magyarországi „boszorkánypöröly", Nógrádi Mátyás debreceni prédikátor, később püspök († 1681) *Lelki próbakő* c. 1651-ben megjelent könyvének a kutatás által eddig figyelembe nem vett két függeléke: *Az ördögi practikáról mint kellyen ítélni* és *Rövid tracta a varáslásrul* címen.

Milyen viszonyokat, milyen felfogást talált Nógrádi boszorkányság tekintetében Debrecenben? Erre nem nehéz válaszolni. Debrecenben is voltak boszorkánypörök, összesen 72-ről tudunk, az elsőt 1575-ben említi a városi jegyzőkönyv, az utolsót 1735-ben. Ezek közül 1693-ig, Debrecen szabad királyi várossá nyilvánításáig több mint száz év alatt 27 pör folyt, ezekből 15 elégetéssel, 1 megkövezéssel, 2 lefejezéssel, 1 száműzetéssel, 1 eklézsiakövetéssel, 3 felmentéssel végződött, négynek kiemenetelét nem ismerjük. Ezzel szemben 1693 és 1735 között, tehát kevesebb mint félannyi idő alatt a tanács előtt 45 boszorkánypör került tárgyalásra, de ebben az országos méretekben is jellegzetesen boszorkányüldöző időszakban mindössze 7 halálos ítéletet hoztak, 27 esetben száműzetésre vagy megszégyenítő büntetésre ítélték, 2 esetben felmentették a vádlottat, az ismeretlen kimenetelű pörök száma pedig 9. Debrecenben tehát a XVII. század végére nyilvánvalóan alábbhagyott, ha nem is a boszorkányüldözési láz, de mindenesetre a boszorkányégetés, amikor pl. Szegeden és máshol is egyre több máglyát gyújtottak. A Nógrádi Debrecenbe érkezéséig lezajlott boszorkánypörök zöme ahhoz az üldözési hullámhoz tartozott, amely az 1614. évi erdélyi országgyűlésnek a „nézők, jövendőmondók és bűbájosok" megbüntetésére hozott határozatával indult, és egy negyedszázadig tartott. Debrecenben 1599 és 1619 közt nem jegyeztek fel boszorkánypört, 1619 és 1638 közt viszont 14-et, melyek közül 10 halálos ítélettel, 4 felmentéssel végződött. Ezután 1667-ig egyáltalán nincs nyoma Debrecenben boszorkányüldözésnek, ez évben is mindössze egy ismeretlen kimenetelű vizsgálatról tudunk, s csak 1681-ben, Nógrádi halála évében kezdődik a pörök újabb folyamatos sorozata. Nógrádinak Debrecenbe történt meghívásakor tehát már egy évtizede nem volt a városban boszorkánypör, de nyilván még sokan emlékeztek a régebbiekre.

Debrecenben sem gondolkoztak másként a boszorkányokról, mint máshol Magyarországon. A boszorkányhit az ókorra nyúlik vissza, a kereszténység megörökölte, s mivel bibliai szövegekben is szerepelt, mégpedig halálos ítélet megkövetelésével párosulva, az európai középkort elejétől végig kíséri a boszorkányüldözés. Annak viszont, hogy a boszorkánypörök a XV. században megszaporodtak, s 1550 és 1750 között tömegessé váltak, nem az az oka, hogy a népi varázslás ez időben különösebben fellendült volna, mert az animisztikus-mágikus hiedelmek és praktikák az európai parasztnépességnél korábban és később is elevenek voltak, hanem az, hogy az egyházi és világi értelmiség figyelme fokozottan a gondolkozás irracionális szférái felé fordult. Ugyanakkor, mikor a humanizmus újplatonista irányzata a „titkos tudományok", az alkémia, a kabbala és az asztrológia divatba hozásával egy misztikus-panteisztikus világnézetet terjesztett, a reformáció, majd a reformkatolicizmus is élesen szembefordult ezzel a világnézettel s Servetо, Bruno és mások megégetésével tiltakozott ellene. A „titkos tudományok" vértanúi nem voltak boszorkányok, nem is vádolták őket ezzel. De a népi mágia sok tekintetben érintkezett az általudósok „fekete mágiájával". Római katolikus oldalon a szakramentális vallási felfogás az egyháznak tartotta fenn mindenféle „transsubstantiatio" legális gyakorlatát,

s a papi cselekményeken kívüli csodatételek tiltott „fekete mágiának", az ördög művének számítottak. A reformátorok viszont a középkori egyház „fehér mágiáját" is „bálványimádásnak" tekintették, mint minden olyan gondolatot és tettet, amellyel az ember önmagát akarja üdvözíteni, ahelyett, hogy Istentől várná az ingyen kegyelmet. Az ember — mondta LUTHER — „segítséget, vigaszt és üdvöt saját műveiben keres; vakmerően azt hiszi, hogy erővel kikényszerítheti Istentől a mennyországot, s azt számolgatja, hány alapítványt tett, hányszor böjtölt, hány misét mondatott. Ezekkel büszkélkedik és dicsekszik, mintha semmit sem akarna ajándékként Istentől elfogadni, hanem maga akarna mindent megszerezni vagy túlfizetve kiérdemelni, akárha Isten lenne a mi szolgánk és adósunk, mi pedig az ő fejedelmei. Mi ez, ha nem bálványt csinálni Istenből?" A bálványimádás pedig babona, s mint babonát sorolja fel LUTHER mindenekelőtt a misét, azután a purgatóriumot, a halottakért való imát, a tárgyak megszentelését, a fogadalmakat, a böjtöket, a szentek segítségül hívását, az ereklyetiszteletet, a búcsút, a zarándoklatokat. Hogy olyan sokan követik ezeket, az „egyszerűen azért van, mert az ördög meglovagolta a pápát, hogy dicsérje és szentesítse ezeket a praktikákat. Ily módon sokan elfordultak Krisztustól, hogy bizalmukat saját cselekedeteikbe vessék és bálványimádókká lettek, ami nyilvánvalóan a legrosszabb". KÁLVIN még szigorúbb volt, mert a bálványimádás kategóriájába vonta a csillagjóslást, mint „ördögi babonát", továbbá a szentképeket is, mely utóbbiak esetében nem volt hajlandó elfogadni a katolikus különböztetést „tisztelet" és „imádat" között. Szerinte a középkori egyház „fehér mágiája" a Sátán szemfényvesztése, s „így akik odaszánják magukat ezeknek a látszatoknak az imádásra, avagy úgy vélik, hogy ezekben Istent és szentjeit imádják, máris babonaságba vannak belevarázsolva".

A népi varázslást már a középkori egyház a „fekete mágia" fogalma alá vonta és „ördögi praktikának" minősítette, még akkor is, amikor az az isten vagy az ördög segítségül hívása nélkül, egyszerűen az ősi analógiás vagy szimpatetikus mágiát alkalmazta, és egy személytelen varázserő felidézésével gyógyított, rontott, oldott vagy kötött. Elítélésében a reformátorok csak a középkori hagyományt követték, legfeljebb még azzal vádolták a római egyházat, hogy „fehér mágiájával" fedezte, sőt tenyésztette a „fekete mágiát". A kétféle mágiát azonosítva, a reformátorok nemcsak folytatták, hanem fokozták is a boszorkányüldözést. Elborzadtak, látva a falusi néptömegek babonáit, amit részben a középkori egyház tanítási hanyagságának, részben a neoplatonista misztifikációnak, főként azonban a reformáció által kihívott ördögi ellenhatásnak tulajdonítottak. Egyrészt anyanyelvű bibliamagyarázattal és kátétanítással, másrészt a „babonáskodás" büntetésével próbáltak a falusi mágia ellen küzdeni, de még a kor viszonylag alacsony színvonalán álló orvosi ellátást sem tudván a népi gyógyászat pótlására rendszeresíteni, minden igyekezetük hiábavalónak bizonyult. Intellektuális spekulációk és népi hiedelmek ma már szétbogozhatatlan szövedéke az a „boszorkánypörölyökben" sokszor leírt, a vallatások deutrumaiban a gyanúsítottaknak állandóan besulykolt démonvilág, amelynek uralkodója, a Sátán sereget toboroz magának az evilági meggazdagodásért Istent megtagadó, önmagukat a Sátánnak eladó, szerződésüket a maguk részéről saját vérrel írt fogadalommal, a Sátán részéről övéinek valamely testrészére nyomott stigmával megpecsételő „boszorkányokból". Ezek seprűn, boton lovagolva valamely hegyen vagy elhagyatott helyen tartott „boszorkányszombatokon" parázna és emberevő orgiákat, egyházi szertartásokat parodizáló „fekete misét" rendeznek a Sátánnal, s erőt nyernek tőle gyógyításra, rontásra, oldásra, kötésre.

Ez a szervezett boszorkányság valóságos néphitté csak a reformáció keletkezési gócaiban, északolasz, dél- és nyugatnémet területeken vált, mert csak ott hatoltak le a reformáció eszméi a széles néprétegekbe. Máshol, s így Magyarországon is a népi mágiát a boszorkányságot üldöző hatóságok azonosították a külföldi könyvekből megismert diabolizmussal, amiről a vádlottak többnyire csak a pörökben feltett kérdésekből értesültek, s amiből egyet-mást a kínvallatás hatására vállaltak is. Idővel egyes motívumai a néphitben is meghonosulhattak, anélkül azonban, hogy az eredeti boszorkányhiedelmet alapjában megváltoztatták volna. Ez ugyanis a népi mágia gyógyító-rontó, oldó-kötő gyakorlatához fűződött, eredetileg nem is állt szemben a vallással, inkább mellette tenyészett, s csak akkor húzódott mintegy föld alá és vált tiltott praktikává, amikor az egyház ördögi babonává nyilvánította, mint ilyent üldözte és máglyahalállal büntette.

Debrecenben a források tanúsága szerint a XVII. század folyamán a boszorkánypörök vádlottai nem, vagy alig ismerték az „ördögi" boszorkányságot, hanem egyszerűen népi mágiát műveltek. Igaz, az 1575 és 1638 közötti pörökben előfordult az „ördögi tudomány", „ars diabolica", „ars demoniaca", „diabolica incantatio" kifejezés, de olyan műveletekkel kapcsolatban, amelyekhez a népi mágia nem hívja segítségül a Sátánt. A pörökben az „ördöngösség" kifejezést a hatóságok használják a varázslás, boszorkánysága,

népi „tudományosság" (egyik vádban „ördögi tudomány") megjelölésére. Valójában a vádak „bűjös-bájos" szemmelverés vagy szóval való igézés (incantatio, berbitélés), ezzel kapcsolatban egyetlenegyszer „Isten igéjének babonaságra fordítása" (1599.), ill. „ronda szóval" gyógyítás (1631.), „oldás-kötés", azaz szerelmi vagy mozgási képesség korlátozása, tehéntej elapasztása, „embervesztés, megvesztés" elsősorban mérgezéssel (gyakori a venefica megjelölés), meg nem engedett módon végzett gyógyítás pl. „kenés-fenéssel", fűvel összetört disznótejjel stb. Végül néhányszor összekapcsolódik a boszorkányság a kerítéssel és a házasságtöréssel, nyilván abból a meggondolásból, hogy a paráznaságot boszorkány kotyvasztotta bájital idézi elő. Mint látjuk, a mérgezés nehezen bizonyítható, de ki nem zárható eseteit kivéve tényleges ártalom nem történt, az ördöggel való szövetkezésre konkrét célzás nem esik, szentségtörést is csak két, közelebbről nem ismert varázsigével követhettek el, az egész debreceni boszorkányság tehát Nógrádi lelkipásztorsága előtt a népi „tudományosság" jól ismert, a diabolikus boszorkánysággal, sőt egyáltalán a vallással össze nem függő ősi gyakorlata volt, melyet csak a népi mágiát ördögi praktikának bélyegző egyházi szemlélet minősített tiltott varázslásnak, boszorkányságnak.

A debreceni tanács, mely teljes ülésében ítélkezett a boszorkányok felett, eleinte maga is tanácstalan volt, hiszen a „tudományosság", mely éppen egy debreceni boszorkánypörben került a táltossággal azonosításra, olyan általános gyakorlat volt, hogy büntetésére csak akkor került sor, ha ártalomra fordították. Az 1626. évi pörben a tanács az egyházi felfogást követte, mikor „tátos ördöngősség" vétkében marasztalta el, de a hagyományt, mikor büntetlenül hagyta a vádlott személyt. A táltosnak a boszorkánnyal, annak meg az ördöggel való összekapcsolása azonban idővel mindenféle népi varázslást, ha ártó, ha segítő szándékú volt, büntetendő babonává nyilvánított. Magyarországon ez nem egyházi, hanem világi bíráskodás elé tartozott. Úgy látszik azonban, hogy Debrecenben a tanács az „ördöngős" boszorkányságot eleinte vallási tévelygésnek tekintette s egyházi bíróság elé próbálta utalni, mivel az első ismert boszorkánypörben, 1575-ben a vádlottat, aki maga vallotta be „ördögi tudományát", eklézsiakövetésre, azaz nyilvános templomi bűnbánatra ítélte. Ebben az évben ugyan egy másik asszonyt megégettek, de bűne mérgezés és kerítés, tehát a „tudományossággal" való visszaélés volt. Az első eset, hogy „ódó-kötő", „bűjös-bájos varázslót" elevenen megégettek, 1599-ben fordul elő, amikor az a már említett utalás, hogy „Isten igéjét babonaságra fordította", a reformátorok által hirdetett diabolikus boszorkánykoncepció meghonosodását jelzi.

Mindenesetre figyelemre méltó, hogy a debreceni boszorkánypörök ilyen rendhagyó kezdetei az 1572-ben meghalt Mélius Juhász Péter lelkipásztorságát közvetlenül követő időre esnek. Mélius arra a később megfordítva érvényesülő eljárásra tett kísérletet, hogy a házassági ügyekben világi ,a boszorkányságban egyházi hatóság legyen illetékes. Ismeretes, hogy Mélius maga is foglalkozott népi gyógyászattal, gyógynövénykönyvet szerkesztett, s a babonaság elleni harcot nem máglyával, hanem tanítással folytatta. A magyar néphitben ma is élő, az alvókat „megnyomó", „halálra szerető" démont, a lidércet pl. betegségből származó képzelgésnek mondja, az igézésről meg azt állítja, „hogy a kisdedeket és másokat tekintettel, ránézéssel, érzéssel, dicsérettel meg lehet rontani, az gonosz beszéd". Azt viszont a reformátori tanításnak megfelelően vallja, „hogy a boszorkányokat, éji kísérteteket, kóbor lelkeket az ördög igazgatja, vezeti rosszra". A reformáció kettős törekvése, a tanítás és az üldözés tehát már Méliusnál együtt jelentkezik, ha nála a tanítás hangsúlyosabb is. Utódai, az ún. ortodox kálvinisták egyre szigorúbban vették a boszorkányságot, abból a felfogásból kiindulva, hogy Isten elsősorban a hamis istentisztelet miatt küldi csapásait az emberekre, s ha a római egyház „fehér mágiája" is bálványimádásnak tekintendő, mennyivel inkább az a boszorkányok „fekete mágiája" ! Nem kellett ehhez Bethlen Gábor vagy valamely világi hatóság kezdeményezése, mert a kálvinista lelkipásztorok maguktól is mennydörögtek prédikációikban a boszorkányság ellen s követelték annak megbüntetését.

Az erdélyi fejedelem hatalmi körén kívül, éppen Bethlen trónralépte idejében, 1609 és 1614 között tartotta Dániel könyvét magyarázó beszédeit Kecskeméti Elekes János Sárospatakon, hogy csak egyet idézzünk a kiemelkedő prédikátorok közül: „Az mágusoknak neve felette böcsületes volt . . . De annak utánna, ennek igaz után elhagyván, az mágusoknak neve szállott a papokról és a böles emberekről azokra, kik ördögi mesterséget űznek, bűvösökké-bájosokká lesznek, ördöggel kötnek, varázsolnak és szömfényvesztéssel egyebeket megcsalnak. Azért most az mágia semmi egyéb, hanem az oldókötő ördöngös férfiaknak, babonás bábáknak az ő ördögi csalárd mestersége, mellyel elhitetnek egyebeket, úgy mint kik ördögnek adták magokat. Ennek pedig az mágiának, ördögi praktikának felette sok nemei vadnak, tudni illik 1, mikor vízből . . . 2, mosdó medöncéből . . . 3, tükörből . . . 4, tűzből . . . 5, embernek tenyeréből . . . 6, füstből, ha felmegyen él, ha alátér és elterjed, meghal . . . 7, rostából mondanak jövendőt, 8, mikor

valakinek mákolajjal megkenik az körmét és abból jövendőlnek, hol találhatnának eltött kéncsöt. De ki győzné efféle sok ördögi praktikáknak csak neveit is előszámlálni?" „Az varaslók felette szemtelenek, és efféle jövendőmondóknál semminemü neme az embereknek nem rosszabb, mert arra kötik magokat, melyre semmiképpen nem elégségössek . . . Ilyen csalárdok azok az mi időnkben, akik azzal mernek kérködni, meg tudják ők mondani, mikor leszen valakinek s holott halála, fia leszön-e vagy leánya, leszön-e valakinek gyermeke avagy nem, leszön-e ura szerelmében avagy nem. Csalárdok az ilyeténök, hitetők, méltók mind ez világi tűzre s mind az pokolbeli Gehennának tüzére."

A boszorkánynak mind evilági, mind túlvilági büntetését az európai kálvinizmussal egyetemben a magyarországi református lelkipásztorok MÉLIUSTÓL NÓGRÁDIig egyaránt helyeselték, annak ellenére, hogy az 1575. évi eklézsiakövetés után semmiféle nyoma nem maradt annak, hogy a református lelkipásztorok akár csak tanúként, még kevésbé bíróként tevőlegesen beavatkoztak volna a boszorkánypörökbe. Kárhoztatták a babonaságot, meg is mondották, hogy mit tartanak annak, de óvakodtak egyházi szankciót adni a boszorkányokat sújtó ítéletnek. Mikor a debreceni egyházmegye kiszsinata, az esperes (senior) elnöklete alatt összegyűlt lelkészek testülete 1617-ben kimondotta, hogy „ha valaki lopásban, házasságtörésben vagy más bűnben vétkezik, még ha a világi hatóság kegyelmét elnyeri is, vagy bűnei büntetését elveszi is, még akkor is mindenképpen, bűnei bocsánatát kérve, Istent és az egyházat ki kell engesztelnie, hogy a szent gyülekezet soraiba rendesen visszafogadtassék, de akkor aztán tisztességben, becsületben tartassék és bűneit sohase hánytorgassák", ez természetesen nem vonatkozott a boszorkányokra, mert azok, ha rájuk bizonyult a vád, ez időben már kegyelmet nem nyerhettek, s a tűzhalál várt reájuk, eklézsiakövetésre tehát az ő esetükben nem kerülhetett sor. Valóban, sem az 1615—1655 közti évek zsinati határozatait tartalmazó Albumban, sem a NÓGRÁDI esperessége alatt tartott egyházmegyei gyűlések végzéseit megörökítő Archívumban az igen sok, főleg jegyességek és házasságok felbontására vonatkozó feljegyzés közt még csak célzás sem akad boszorkányságra.

Sokkal inkább az a benyomásunk, hogy a debreceni világi és egyházi bíróságoknak több gondot okozott a felelőtlen rágalmazás áradata, mint a tényleges bűnesetek ehhez képest ritka előfordulása. A káromkodás mellett a rágalmazás foglalkoztatta leggyakrabban a debreceni tanácsot mint bíróságot. A rágalmat a XVII. századi Debrecenben „szavaty"-nak nevezték, a rágalmazót pedig „szavatosnak", aki, ha valakit valamivel alaptalanul vádolt s nem tudta bizonyítani, vagy azt, akitől hallotta megnevezni, „becstelenségben" maradt, s a megbántottat a bíróság előtt meg kellett követnie. Egyéb rágalmazások közt könnyedén fogtak egymásra boszorkányságot is a debreceniek, még férj a feleségére is, és viszont, mint azt KERESSZEGI HERMAN István debreceni lelkipásztor 1635-ben, az első boszorkányüldözési hullám tetőpontján panaszolja: „Tekincs meg az házasságban élő személyeket, az férfiak közül némelyek feleségeket illetlen gyalázatos névvel szokták nevezni: tehénnek, disznónak, boszorkányoknak . . . Az feleségek is ellenben nagy sokan az ő férjöket meg nem becsülvén, gyalázatos nevezetekkel illetik: rossz vénembernek, bolondnak, veszett embernek és egyebeknek szokták nevezni." A második boszorkányüldözési hullám idején egy másik debreceni lelkipásztor, SZENCZI A. Pál hányja szemére hallgatóinak: „az nyelveskedők egy kis balgatagságért meggyaláznak, sőt elvesztenek, ha az jó lelkek mellette ki nem kelnének!" Olyankor, mikor a közhangulat különösen éberen figyelt a boszorkányságra, a könnyelműen, múló indulatból kiejtett vád is veszedelmes lehetett.

Az idézett két megnyilatkozás közé esik időben NÓGRÁDI műve, aki nyilván hasonló tapasztalatok alapján írását azzal vezeti be, hogy „az embert varaslóvá és boszorkánnyá nem teszi és nem teheti 1, a puszta kétség, 2, az hamis fundamentum, 3, a szófia temondád beszéd, 4, a régi vénség" (162.), azaz ha valaki haragjában vén boszorkánynak mond valakit s ezt még gyanúsító célzásokkal is tetézi. Inti olvasóját „a hamis ítéletnek eltávoztatására, hogy képtelen ítéletet ne tégy felebarátodról" (179. l.). Műve második részében, ahol a boszorkányok ismertetőjegyeit sorolja fel, azzal kezdi, hogy „in genere itt az okos embernek igen tapogatva kell járni", mert „kettős jelei vannak azoknak . . . az első jelek hihetők, de nem bizonyosok, annál inkább nem meggyőződésre valók . . . ilyen jegyek 1, a régi hírhallások és ember személye felől való megrögzött kételkedések, 2, ha az a személy hasonló suspecta familiából való, aminemő önnönmaga, 3, a puszta szájjal való vallástétel (ezt s amazt tudnám neki cselekedni), ha amellett egyéb nincs, 4, valamely kétséges jelensége ember cselekedetinek, 5, a holt ember testének vére eredete a varaslónak illetésére, mert az is nem mindenkor úgy találtatik, sőt a megholt lónak vére is elered gyakorta ad tactum venefici vel veneficae (a férfi vagy női varázsló érintésére), 6, a babonás személynek bizonysága, mert nem mond mindenkor igazat az ördöngös boszorkány, 7, az ember testén levő képtelen jegyek, melyekkel erősítik embert varaslónak lenni, melye-

ket az emberek ördögtül esett jeleknek mondanak, maga (holott) amint hogy a farkas fiát meg nem eszi, úgy az ördög országát nem rontja, 8, az ördöngösökhöz illendő rút szitkozódások és hallatlan átkozódások, hogy az ördög így avagy amúgy vigye el, 9, a szegény vagy elvettetett alázatos sors. Ezek a kilenc erőtelen kákából szőtt paisok csak magokban a személyt ördöngőssé nem tehetik" (181—182. l.).

Milyen alapon lehet hát NÓGRÁDI szerint boszorkánynak tekinteni valakit, ha nem csak a puszta gyanút, de még a tetemrehíváskor eleredő vér vagy a boszorkánystigma „objektív" és a rontással való fenyegetés meg az ördögidéző káromkodás „szubjektív" ismérveit sem tartja elegendőnek, holott ilyesmik alapján nemegyszer égettek boszorkányt. Szerinte azonkívül, hogy az Isten teljesen elhagy, vagy „végére mehetetlen tetszéséből" a Sátánnak átad valakit (főleg asszonyt, mivel a nők a varázslást jelentő zsidó szó nőnemű formája miatt, de gyöngeségük, tudatlanságuk, félénkségük és állhatatlanságuk miatt is hajlamosabbak erre a férfiaknál), „vannak kiváltképen való vétkek, melyek az embert igen elősegítik a varáslásban", éspedig mindenekelőtt „1, a bálványozás, 2, a hamis isteni tisztelet, a sok babonaság, a búcsújárások, a keresztcsókolások, a szentek teteminek böcsüje, a rosáriumokkal (rózsafüzérekkel) való majmoskodás, a templomoknak teremtett állatoknak (t. i. szenteknek) szentelése, a pápa lábának csókolása, az ember szájára és homlokára való kereszthányás, a fatalpnak és kordának viselése, a képeknek bálványozó csókolása, a bőjt érdemlő okának hagyása, a bérmálás, a harangoknak keresztelése és ezekhez hasonló sok ördögi fraskák", azaz amit LUTHER és KÁLVIN a középkori egyháznak babonaság címén szemére hányt, s amit a XVII. század reformkatolicizmusa sem hagyott el teljesen. A varázslásra hajtó egyéb vétkek elítélésében a római egyház is egyetértett volna NÓGRÁDIval, mert ezek „3, a hamis esküvés és isteni káromlás, 4, az átkozódás, ördögi lelkeződés és szitkozódás, 5, a rendeletlen hitván kívánságok, 6, a felettébb való szorgalmatosság és akármicsoda aprólék dolgok felől való serény tudakozás embert csillagnézővé, jövendölővé és varáslóvá is teszi, 7, a gyűlölség, irigység, és bosszúállásnak kívánsága, 8, a komorság, nehézkedvőség és megromlott eszelősség, 9, a fösvénység és szegénység" (170—173. l.).

Ezek a boszorkányságra mintegy hajlamossá tevő, de azt még ki nem merítő vétkek és fogyatékosságok nem egy esetben nehezen különböztethetők meg azoktól az ismérvektől, amelyeket NÓGRÁDI az előzőkben a boszorkánysággal való gyanúsításra elégteleneknek mondott. Így pl. a „szitkozódások és hallatlan átkozódások" meg „az átkozódás, ördögi lelkeződés és szitkozódás" vagy „a szegény vagy elvettetett alázatos sors" meg „a fösvénység és szegénység". De nem is ezeken van a hangsúly, hanem azon, hogy boszorkánnyá nem véletlenül lesz valaki, hanem akarattal, tudva művel tilos dolgot. Mégis tesz NÓGRÁDI határozott különbséget a boszorkányok és a boszorkányságot művelők közt, s ezzel tulajdonképpen kimondatlanul is megkülönbözteti a külföldi eredetű, nálunk gyökértelen, többnyire bizonyítatlan vádként elhangzó diabolikus boszorkányságot a népi „tudományosságtól". Ő „nyilvánvaló" és „titkos" boszorkányságról beszél, bár amit mond, azt inkább a „tudatos" és az „öntudatlan" kifejezésekkel lehetne illetni. Szerinte „ami az embert varáslóvá és ördöngös babonássá teszi, nem egyéb, hanem az ördöggel való teljes cimborálás, midőn valamely személy Istennek adott hitit megrontja és megszegi, sőt testét, lelkét, életit valami bizonyos jegynek szövetsége által a Sátánnak ajánlva, ez bizonyos mutató címere a boszorkányságnak . . . szóllanak a Sátánnal cimborált emberek: a halállal kötélt kötöttünk, a tűzzel békességet szerzettünk, a hazugság a mi erős paisunk, a szemfényvesztés a mi dicsekedésünk, sőt a mi jövendölésünk minekünk kedves nyájaskodásunk" (174. l.). Ezt az értesülést NÓGRÁDI alighanem valamilyen angol „boszorkánypörölyből" meríthette, még azt is elfelejtve, hogy kevéssel előbb a stigmát nem tekintette a boszorkányság bizonyos jelének.

A továbbiakban azonban igyekszik mondanivalóját a hazai valósághoz idomítani: „Az ördöggel való frigykötés pedig kétféle: nyilvánvaló, avagy titkos . . . A nyilvánvaló, midőn hallható avagy halló szóval neki adja magát ember: én tied leszek és vagyok, csak segíts nekem dolgomban . . . midőn a szó helyében a maga vérével írt a Sátánnak, hogy övé lészen, csak legyen mellette . . . Midőn mind az ördöghöz cimborált ember s mind a fekete angyal egymásnak ajánlják tökéletesen szolgálatjokat és barátságokat" (176.). Ilyesmit Debrecenben NÓGRÁDI aligha tapasztalhatott, inkább olvasmányaiból meríthette. Elvégre a fausti mondakör kivirágzásának korában élt. Annál inkább tapasztalhatta Debrecenben azokat a boszorkányos praktikákat, melyek nem az ördögre hivatkozva történtek, hanem „alattomban . . . midőn értegetni kezdi valamely ember az ördögi mesterséget . . . az ellen nem áll". S ezután felsorolja a kor legfőbb babonáit: *a)* „Valami jegyeknek élése által és egyéb ördögtül talált, de azonban Istentől megtiltott eszközöknek javallása által, melyeket a varáslótól tanult ember, ilyen a lapátra való ülés, a lófővel való sípolás, a holt ember koponyájából való dősölés, a madaraknak szóllásokból való jöven-

dölés, az ágas fejés és ezekhez hasonló több ördögi fraskák, melyekre a varásló tanítja cinkos társát . . . midőn valaki tanácsolja az ördög tagját, él annak gyógyító kanta írével, annak kenceficélő eszközinek hitelt ád, ámbátor Isten gyógyítsa is meg, de ugyan amahoz hunyorét . . ." *b)* „Valami bizonyos forma által, midőn avagy az utcán elvetett kötés által felebarátodat meg akarod rontani, önöntés, rostaforgatás által, bizonyos írás avagy fára metszés által gonoszkodol . . . midőn valaki az emberek közül a puszta nyeregre felül és nyargalódást vár belőle, avagy midőn vizet veszen be a szájába valaki és veres bort avagy franciait kíván más ember, hogy bocsásson ki a víz helyett" (177—178. l.).

Az „alattomban" művelt, a „varáslótól", de nem közvetleniül az ördögtől tanult varázslásnak, boszorkányságnak NÓGRÁDI által bizonyára nem kimerítő igénnyel, inkább példaképpen felsorolt praktikái a szinte napjainkig élő népi „tudományosságnak" az eljárásai. Egy részüket valóban különleges varázserő birtokában levőnek tartott egyének művelik, de nagyobb részüket vagy ezektől vagy bárkitől bárkinek meg lehet tanulni, mert az ősrégi analógiás vagy szimpatetikus mágia műveletei, márpedig ezeknek hatékonyságához elegendő a feltételezett hasonlóság vagy vonzalom. De mint ahogyan a népi hiedelemvilágban, úgy az arról való egyházi vélekedésben sem lehetett világos határt vonni az egyéni varázserő „szubjektív" és a mágikus cselekmény „objektív" hatékonysága között, ezért a XVII. század keresztény egyházai egyöntetűen „ördögi mesterségnek" (KECSKEMÉTI, NÓGRÁDI) vagy „ördögi tudománynak" (debreceni boszorkánypörök) bélyegezték, és boszorkányság, bűvölés-bájolás, varázslás, ördöngösség, babona névvel illették a népi mágiát. Úgy látszik, mindezeket a fogalmakat egyaránt alkalmazták mindenféle mágikus praktikára. Kivételt talán az ún. szemfényvesztők, a halottnézők és a jövendőmondók képeztek, akik a boszorkányság általános fogalmán belül bizonyos fokig specialistáknak számítottak. NÓGRÁDI a szemfényvesztőket amolyan bűvészeknek tekinti, akik az ördög segítségével látszatcsodákat tesznek: „a Sátán szemfényvesztés által cselekedte a varáslókban . . . non realiter, sed apparenter (nem valóságosan, hanem látszólag), azért nem voltanak csodák, hanem csak szemfényvesztő bámítások" (186. l.). KECSKEMÉTI ELEKES János is, mint láttuk, az „ördögi mesterség" űzőinek egy részéről azt mondja, hogy „szömfénvesztéssel csalnak". Konkrét példát egyikük sem hoz fel, de ilyen lehet a szájba vett vízből bor kiköpése, amit NÓGRÁDI említ. Halottnéző sem KECSKEMÉTInél, sem NÓGRÁDInál nem fordul elő, DIÓSZEGInél viszont külön csoport, de úgy látszik, Debrecenben nem sorolták őket az „ördögi mesterséget" űzők közé, mert a XVI—XVII. századi boszorkánypörökben ilyen vádat nem emeltek. NÓGRÁDI mintha kételkednék is a halottlátó képességben, mert mikor bizonyos „ellenvetéseket" cáfol, az egyikre, mely szerint „Sámuel prófétát a Sátán feltámasztotta Saul kívánságára" (a halottnéző endori boszorkány esetéről van szó), így válaszol: „az Írás gyakorta úgy szól nekünk, amint látszik a dolog lenni, nem amint vagyon magában, ut evangelium est stultitia (az evangélium bolondság). Azért itt is, amint látszott a dolog, úgy íratta az Úr, nem amint magában volt" (186. l.). Eszerint NÓGRÁDI a halottnézést a szemfényvesztés kategóriájába sorolta, s talán ezért nem is említette külön, DIÓSZEGItől eltérően. A „jövendőmondókat" különösen KECSKEMÉTI emlegeti, s részletesen felsorolja, hogyan és miről jövendölnek, ezekre haragszik is leginkább, s fenyegeti őket testi és lelki halállal. NÓGRÁDI egy helyen „csillagnéző, jövendölő és varázsló" fogalomösszevonással és (173. l.), máskor meg „madaraknak szóllásokból való jövendölésről" beszél (177. l.), de a többi mágikus „ördögi fraska" közé sorolva, különösebb hangsúly nélkül. Érdekes, hogy a KECSKEMÉTInél felsorolt sok jóslásfajta közt éppen a madárhangból és a csillagokból való jóslás nem szerepel, viszont ő is, DIÓSZEGI is „rostából" jövendölni és „rostát fordítni" a jóslás egyik formájának tekinti, míg NÓGRÁDI „rostaforgatással gonoszkodni" alatt nyilván azt az eljárást érti, mikor a rostát forgatják, s közben neveket sorolnak fel; amelyiknél megáll a rosta, az a tettes. NÓGRÁDI szövegében túlnyomóan azok a „jegyek" és „formák" kerülnek felsorolásra, amelyek a szélesebb értelemben vett és általa is „varázslás, boszorkányság, bűvölésbájolás, babonaság" általánosító nevekkel illetett népi mágia kategóriájába tartoznak. NÓGRÁDInál maradt fenn tudtunkkal legkorábban az ördöngös kocsissal viaskodó tudományos ács boszorkánynak minősített, a recens néphiedelemben gyakori alakja: „az embert könnyen előfoghatja a Sátán és oly ácsmestert tehet belőle, aminémőt akar" (163. l.). Ez a mozzanat átvezet minket a XVII. századi debreceni népi hiedelemvilág általános jellegének NÓGRÁDI és a boszorkánypörök egybevetése útján való kitapogatásához.

Eddig is ismeretes volt, hogy a magyar táltoshit legkorábbi emléke egy 1626. évi debreceni boszorkánypörben maradt fenn, amelynek során egy asszony azt állította magáról, hogy „ő tátos és a sárkányok neki közössi", amit a bíróság hazugságnak állított, és nem mondott ki halálos ítéletet. DIÓSZEGI 1679-ben már a „bűjös-bájolókról" mondja, hogy a „sárkányokat likaikból kihíjják". A sárkány éppúgy, mint a táltos, elsősorban

vihart idéz fel vagy hárít el, néha a garabonciás lovagol rajta. A garabonciás viszont újabbkori változata az ősi táltosnak, aki ugyancsak az időjárást szabályozta, de emellett gyógyított, kincset talált, varázsolt és a viharban más táltosokkal viaskodott. Ennek a viaskodásnak egyik formája az ördöngös kocsis és a tudományos ácsmester esete. A debreceni boszorkányhiedelmek alaprétege tehát a mágikus praktikák minden fajtáját folytató, varázserővel felruházott táltosok tevékenységével azonosítható. Ezt bélyegezte talán már a reformáció előtt „ördögi tudománynak" az egyház, de a laikus közvélemény még a XVII. században sem tekintette elítélendő „boszorkányságnak". NÓGRÁDInál már a hajdani táltos minden mestersége „ördögi fraska, ördöngös babona, ördöngös boszorkányság, varázsló ördöngösség", tehát a népi mágiára a diabolikus boszorkányság mércéjét alkalmazza, igyekszik azonban különbséget tenni a tudatos diabolizmus és a szerinte ördögtől, de öntudatlanul ihletett varázslás között. Ez a magatartása egybevág a debreceni boszorkányhiedelmeknek a pörökből megismerhető alakulásával. Említettük már, hogy 1681 előtt a diabolikus boszorkányság ismérvei nem szerepelnek a konkrét vádpontok között, de szükségesnek tartjuk arra is felhívni a figyelmet, hogy a MÉLIUS által természetes magyarázatot nyert lidérenyomás és szemmelverés sem tért vissza a debreceni babonák, legalábbis a boszorkánysággnak minősülők közé. A debreceni puritanizmus fénykorában, a NÓGRÁDI, KOMÁROMI CSIPKÉS, MARTONFALVI és id. KÖLESÉRI Sámuel nevével fémjelzett, 1650-et követő három évtized folyamán nem ismerünk boszorkányra kimondott halálos ítéletet, sőt mind a lelkészek, mind a tanács részéről a babonaságnak tanítással, felvilágosítással való visszaszorítására irányuló törekvéseket láthatunk pl. KOMÁROMI CSIPKÉS Györgynek a pestisről és a csillagjóslásról írt könyveiben éppúgy, mint NÓGRÁDInak a boszorkányüldözést mérséklő, itt ismertetetett művében. Megmutatkozik ez nem csupán a fentebb idézett mentő érvelésben, hanem a boszorkány felismerését lehetővé tevő jelek felsorolásában is.

„A második renden (ti. az első, bizonytalan rendekhez képest) levő jelek, amelyek csalhatatlanbak és bizonyosbak lehetnek, ím ezek: 1, az értelemnek elhanyatlása, az állhatatlan csavargó és egymással tőheggyel összveálló feleletek az elrendeltetett examenek idején, 2, a varáslónak maga tulajdon vallástétele, ha cselekedetivel is odajárul, ahová szájával (sem a puszta szóbeli bevallást, sem a mágikusnak tetsző cselekedetet, mint láttuk, önmagában nem tekinti NÓGRÁDI döntőnek), 3, magaviselése embernek, mely egyez a varáslóknak erkölcsével (itt alighanem a bájitallal előidézett paráznaságra céloz), 4, az élő bizonyságok, melyek látták a varásló ördöngösnek sok babonáit és szemfényvesztő cselekedetit, 5, a hírben keveredett varásló személycknek házokhoz való járás, kiváltképen ha étszakának idején vagyon, 6, a több varáslók vádolása, 7, a nappali istentiszteletnek, a sakramentomokkal való élésnek, a szent gyülekezetnek megutálása és attól bocsuvétele embernek, 8, ha megbizonyosodik a személyről, hogy másokat a boszorkányságra csalogatott, 9, az Isten munkáinak megutálása, az Igének, könyörgésnek, buzgóságnak, és ha rend felett való cselekedetekkel igyekezett másokat Istentől elvonni". S itt következik egy megjegyzés: „Nota bene: mindazonáltal nem kell azokat a dolgokat hinni e rút dögök felől, amelyeket hallunk, 1, mert igaz csudákat nem cselekedhetnek, hanem csak csudálkozásra méltó dolgokat, 2, a Sátán cselekedhetik rendkivől való dolgot, de soha nem természet felett való dolgot, mert ezt Isten cselekedheti, Deus est author naturae, ergo Deus hoc facit, ha a Sátán esőt, szélvészt és villámlásokat támaszt, Isten engedelméből vagyon, mert az Úrnak munkái ezek" (182—184. l.).

A boszorkányság valóságát és ördögi voltát NÓGRÁDI nem tagadhatta, mint ahogy európai kortársai sem tagadták. De tudatában volt annak, hogy a boszorkánypörök indítóokai többnyire oktalan félelmek és rosszhiszemű rágalmak. Az oktalan félelmet akarta azzal eloszlatni, hogy a Sátán nem egyenrangú ellenfele Istennek, hanem akaratlanul is szolgája, tehát a hivőknek nem lehet ártalmára, továbbá, hogy a boszorkányok nem cselekedhetnek hatékonyan, hanem csak látszatokat kelthetnek. A rosszhiszemű rágalmakat azzal igyekezett fékezni, hogy csak a varázslás önkéntes bevallását és tanúk által való nyilvánvaló bizonyítottságát szabad a boszorkányság ismérvének tekinteni. Ezt viszont minden jel szerint patologikus állapotnak tudta be („megromlott eszelősség", 173. l. „értelemnek elhanyatlása", 182. l.), amiben a boszorkányság számos önkéntes vállalását ismerve, sokban igaza is volt. Leginkább méltánylandó megnyilatkozása azonban a körültekintő vizsgálatra és a felelőtlen rágalmazás elkerülésére való felhívása volt: „Intő hasznunkra szolgál minekünk a dolog. Két rendbeli emberek intetnek, 1, a magistratusok, hogy az első karban levő jelekre mindjárt ne sententiázzanak, törvényt ne mondjanak, mivel elégtelenek és csalható jelei a varáslásnak. De a másik rendben való jeleket is igen megcirkálják, hogy valamiképpen a bizonyságok után meg ne botránkozzanak . . . 2, intetnek minden rendek, de főképpen a vásott, rossz, engedetlen ifiak, kik

minden beszédekkel az undok boszorkányságnak szitkát szórják és forgatják; nem kell ennek úgy lenni, mert Isten nem a tisztátalanságra, hanem a tisztaságra hívott minket" (187 l.).

Bibliográfiai tájékoztatás

A történeti és recens magyar néphiedelemvilág legutóbbi összefoglalása DÖMÖTÖR Tekla: *A magyar nép hiedelemvilága* (Bp. 1981.) bibliográfiájában ld. a nemzetközi szakirodalom fő művei mellett LÁSZLÓ, DIÓSZEGI, VOIGT idevágó munkáinak felsorolását, vö. VARGYAS Lajos: *A magyar zene őstörténete.* (Ethn. 1980.) Az alföldi és dombvidéki templomsűrűségre GYÖRFFY György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I.* (Bp. 1963.) A kora középkori társadalmi rétegződésre SZŰCS Jenő: *Megosztott parasztság — egységesülő jobbágyság.* (Sz. 1981.), a bájoló imákra BOLGÁR Ágnes: *Magyar bájoló imádságok a XV—XVI. századból.* (Bp. 1934.) A debreceni boszorkánypereket közölte KOMÁROMY Andor: *Magyarországi boszorkányperek oklevéltára.* (Bp. 1910. évrendben). A „szépasszony" alakjának korai, Sarolt fejedelemasszonyhoz kapcsolódó előfordulásáról SZEGFŰ László: *Sarolta.* (In: Középkori kútfőink kritikus kérdései. Bp. 1975.) MELIUS, BORNEMISZA, DIÓSZEGI, KIS adatait ld. DÖMÖTÖR (i. m.); KECSKEMÉTI ALEXIS János prédikációs könyve (kiad. SZUROMI L. Bp. 1971., id. helyek 137, 155. l.) A reformátorok véleményét a babonákról fejtegeti DELUMEAU, Jean: *Les réformateurs et la superstition.* (In: Actes du Colloque Coligny. Paris 1974.) A neoplatonista misztifikációról jól tájékoztat SZŐNYI György Endre: *Titkos tudományok és babonák.* (Bp. 1978.) NÓGRÁDI művére és kapcsolódó debreceni vonatkozásaira MAKKAI László: *Puritánok és boszorkányok Debrecenben.* (In: A Hajdú-Bihar megyei Levéltár Évkönyve VIII. Debrecen 1981. Fenti szöveg nagy része onnan).

KLANICZAY Gábor e számban megjelenő tanulmányából tudom, hogy a sámánizmusnak (táltosságnak) nemcsak Magyarországon, hanem a Balkánon is vannak a néphitben fennmaradt nyomai. (Szerintem alighanem magyar és bolgár-török közvetítéssel, esetleg még a szláv szétvándorlás előtti steppei érintkezés révén kerültek oda). Ezek is arra mutatnak, hogy a boszorkányság mint a táltosságtól különböző hiedelem és praktika, eredetileg ismeretlen volt a magyarság előtt, és csak a honfoglalás után honosodott meg, s nem annyira a továbbélő táltossággal, mint egy korábbi démonhittel fonódott össze.

László Makkai

TO THE PROBLEMS OF MEDIEVAL HUNGARIAN BELIEFS

(Abstract)

The results of folkloristics, ethnomusicology, linguistics and archeology make it likely that conquering pagan Hungarians in the 9th and 10th centuries had shamanistic beliefs. This belief system belonged to the ideology of a tribal society. After the conversion to Christianity and the organization of the feudal state this system of beliefs had to be crushed. Nevertheless, the Church tolerated many elements of the old beliefs and notions and integrated them into its own body of customs. The Church itself introduced procedures which were based on the magical way of thinking, e. g. blessings and incantations. With the oncome of Reformation the attitude to these customs changed drastically, reformers were against most Catholic religious ceremonies, customs and sacraments, together with ancient, pagan magical practices.

The author analyses the changes in attitudes through examples taken from 16th—17th century religious life of the town of Debrecen. At this time, as a result of the European wave of witch persecution a new set of notions were introduced to the common consciousness about witches making contracts with the devil and organizing themselves in bands. In Hungary these notions mostly appeared as a result of the official questionnaires of the legal proceedings taken against witches adopted from foreign sources.

The author calls attention to two appendices in the book entitled "Spiritual Touchstone" and published in 1651 by Mátyás NÓGRÁDI, Calvinist pastor and later bishop. The appendices in question are entitled "About diabolical practices" and "About sorcery". This is the first and so far only Hungarian example of the genre of *Malleus maleficarum.* The paper examines the material of the seventy-two witch trials which took place between 1575 and 1735 in Debrecen. The author analyses how — influenced by different contempo-

rary schools of thought — the consecutive Calvinist pastors of Debrecen tried to differentiate between malevolent magic and witchcraft and non-punishable healing practices. In the background of these practices we can catch a glimpse of certain benevolent people with supernatural properties wanting the good of the community who even continue some elements of shamanistic beliefs and at the same time of clearly malevolent, diabolic witches.

Klaniczay Gábor

Benandante — kresnik — zduhač — táltos

Samanizmus és boszorkányhit érintkezési pontjai Közép-Európában*

A jól ismert finnugor példákat leszámítva, a történeti és néprajzi kutatás nemigen szokta tekintetbe venni a samanizmus jelenségkörét a középkori és újkori Európa népi vallásának a vizsgálatában. Nem is csoda, hiszen míg a magyar táltos esetében a samanizmussal rokonítható jellemzők viszonylagos bősége mellett a finnugor etnikai kapcsolatok is kézenfekvővé tették az ilyen irányú összehasonlítást, más közép-európai népeknél egy esetleges hajdani sámánhitre csak olyan kevés és szórványos nyom utalhatott, hogy eleve reménytelennek tűnhetett bármiféle ezzel kapcsolatos spekuláció.

A közelmúltban némiképp megváltozott ez a helyzet. Egy olasz történész, Carlo Ginzburg, a XVI—XVII. századi boszorkányhit kutatása közben, az Észak-Itália keleti határán, Velencétől északra elhelyezkedő Friuli tartományban lefolytatott inkvizíciós vizsgálatok aktáiban egy hallatlanul érdekes archaikus hiedelemrendszerre bukkant.[1] Az inkvizíció által boszorkányként perbe fogott, magukat *benandante*-nak nevező népi tudományosok gazdag történeti anyaggal dokumentált tevékenysége új kérdések sorát veti fel az európai boszorkányhittel és a samanizmus európai származékaival kapcsolatban. A boszorkányhit kutatóinak körében nagy visszhangot kapott könyv[2] azonban a samanizmus szakértőiből eddig semmilyen figyelmet nem váltott ki. Meglepő módon a samanizmus egyik legtekintélyesebb monográfusát, Eliade-ot is csak a boszorkányhittel kapcsolatban ihlette néhány megjegyzésre Ginzburg könyve, s noha egyetértőleg említi Ginzburg feltételezését, hogy a *benandante* figurájának van valami köze a samanizmushoz, e kérdéshez nincs hozzáfűznivalója.[3]

Gondolatmenetem kiindulópontjaként hadd foglaljam össze először röviden azt, amit Ginzburg kutatásaiból megtudhatunk a *benandante* XVI—XVII. századi figurájáról s a vele kapcsolatos hiedelmekről.

1. Az archaikus néphitéről, olasz, német és szlovén folklórelemek keveredéséről ma is nevezetes Friuli tartományában az inkvizíció hivatala 1575-től a XVII. század második feléig sorozatosan fogta perbe és ítélte el a *benandante* férfiakat és asszonyokat, e vizsgálatok jegyzőkönyveit dolgozza fel Ginzburg monográfiája. A boszorkányként inkvizíció elé idézett benendanték s a tanúk egybehangzóan és kitartóan állítják, hogy a benandante éppenhogy a boszorkányok ellensége: ő védelmezi faluját, közösségét a boszorkányok rontó tevékenységétől. Gyógyítja azokat, akik betegségüket vagy állatállományukban, terményeikben bekövetkezett károsodásaikat boszorkány rontásának tudják be. Eljárásai hasonlóak ahhoz, amit szerte Európában és a világ más részein megfigyelhetünk a népi gyógyítóknál, varázslóknál, tudományosoknál: megnevezik a rontás elkövetőjét, mágikus

* Tanulmányom első változata az 1981 novemberében, Sárospatakon tartott samanizmus-konferencián hangzott el, előadás formájában. Köszönettel tartozom Dömötör Teklának és Hoppál Mihálynak, akik hasznos tanácsokkal, ötletekkel segítettek az előadott szöveg átdolgozásában.

[1] Ginzburg, C. 1966.

[2] Monter, E. W. 1971—1972.; Russell, J. B. 1972.; Cohn, N. 1975. 123—125, 223—224.

[3] Eliade, M. 1975.

természetű ellenakciót indítanak a feltételezett boszorkány ellen. Ebben azonban nem merül ki boszorkányellenes tevékenységük, sőt, úgy tűnik nem is a gyógyító tevékenységük a legfontosabb.

A benandanték évente négyszer, a *Quattro Tempora* idején (az évszakváltásokat kísérő termékenységi rítusok, népi szertartások négy kiemelt időszaka, ami helyet kapott az egyházi kalendáriumban is)[4] csütörtök este mély álomba esnek, s ilyenkor — mint erről a benandanték beszámolnak — lelkük elhagyja a testüket több órára, hogy megküzdjenek a boszorkányokkal a termésért és az állatok egészségéért. A csatákra különböző helyeken kerül sor, távoli síkságokon, ahova a benandanték és boszorkány ellenfeleik *in spirito* utaznak, többnyire macskán, nyúlon vagy más állaton lovagolva. Amikor összegyülekeztek, mindkét csoport katonai egységekbe rendeződik, saját kapitányuk vezérlete alatt. Saját zászlóik is vannak: a benandantéknak fehér selyemből, oroszlánnal a közepén, a boszorkányoknak pedig vörös vagy sárga selyemből, amire három ördög van ráhímezve. A csata botokkal történik: a benandanték fegyvere ánizsvessző (finocchio), a boszorkányoké pedig seprűcirok (sorgo). Ha a benandanték győznek, a soron következő évszakban jó lesz a termés, ha elvesztik a csatát, akkor pedig rossz. Az éjszakai találkozók és csaták után a benandante lelke visszatér testébe, amely ezalatt teljesen élettelen, transszerű meredtségben fekszik otthon, mint ezt néhány élettárs, szomszéd tanúvallomásából is tudjuk. A hiedelmek szerint ilyenkor tilos hozzányúlni, ha megfordítják, akkor az elszállt lélek nem tud visszatérni belé, kóbor testetlen lélek lesz belőle.

A tanúvallomások kisebb részéből kibontakozik egy másik, a fentiekkel érintkező, de nem teljességgel azonos hiedelemrendszer is, mely szerint a benandante részt vehet lélek-utazásai során a *halottak körmenetén*. Ilyenkor találkozik az elhunyt ismerősök, falubéliek lelkeivel, s amit látott, el is meséli az élő hozzátartozóknak: halottlátó funkciót is betölthet tehát abban a közösségben, ahol él.

A benandante nem tanulás útján sajátítja el ezeket a kivételes természetfeletti képességeket — benandanténak születni kell. Pontosabban: *burokban* kell születni. Ha egy fiú vagy egy lány burokban születik, a szülők a burkot is elviszik megkereszteltetni, és megőrzik addig, amíg a gyerek felnő, vagy — gyakrabban — a kiszárított burkot a nyakában vagy a hóna alatt viseltetik vele (ha belegondolunk, nem csoda, hogy az ilyen gyerekek már kiskoruktól kezdve predesztinálva érezhetik magukat a benandante szerepre, automatikusan fel kell, hogy vállalják a hiedelemrendszerben nekik szánt funkciót). Amikor felnőtt lesz a burokban született gyerek — 20—28 éves korában —, az egyik tradicionálisan elfogadott időpontban, csütörtök éjjel megjelenik álmában „Isten angyala" vagy egyszerűen csak egy benandante, aki dobolva a benandanték gyülekezetébe szólítja őt. Ezen az első, *beavató* lélek-utazáson közlik vele, hogy ezentúl mindig mennie kell, évente négyszer, hadakozni a boszorkányokkal, mert őbelőle is benandante lett. Hiába próbálna tiltakozni, vonakodni a leendő benandante (többen is utalnak a vallomásukban arra, hogy nem szívesen vállalták fel ezt a funkciót) — el kell fogadnia hivatását, állnia kell a boszorkányok ütlegeit. (A boszorkányok nemcsak az éjjeli csatákon verik a benandantét, hanem akkor is, amikor az bárkinek beszél róluk — a benandante, bár lát minden boszorkányt a faluban, tilos kifecsegnie, hogy kik azok. Ugyanez vonatkozik a halottlátóra is: őt a halottak lelkei kínozzák, ha olyasmit mond róluk, amit nem kifejezetten ők „üzentek"). A benandante általában mintegy húsz évig gyakorolja hivatását, és csak akkor szűnik meg eksztatikus képessége, ha véletlenül elveszti azt a burkot, amiben született. Mindenesetre a kihallgatott benandanték közül még azok sem folyamodtak ehhez a módszerhez, akik panaszkodtak arról, hogy milyen fáradságos és kellemetlen a számukra a benandante hivatása.

Érthető, hogy az inkvizítorok megdöbbenten hallgatták ezt a különös és koherens hiedelemrendszert — talán ennek a megdöbbenésnek köszönhetjük a kérdezés és a dokumentáció ritka részletességét is —, és csodálkozásuk csak még nagyobb lehetett, amikor a kihallgatott benandanték önérzetesen kijelentették, hogy Istenért és Krisztusért harcolnak, hogy ők a szűkebb közösségük védelmezői. Hiába próbálták az inkvizítorok beilleszteni a benandanték vallomásaiban hallottakat az egyházi démonológia közkeletű kategóriarendszerébe (gyűléseiket boszorkányszombatnak beállítva, lélek-utazásaikat démoni adottságnak betudva, beavató víziójukat az ördöggel kötött egyezségnek értelmezve). Hiába próbálták tendenciózus kérdésekkel ilyen irányú megnyilatkozásra bírni a benandantékat (milyen módon imádják a kapitányukat, használnak-e valamilyen boszorkánykenőcsöt a repüléshez stb.), azok visszautasítottak minden olyan értelmezést, ami eltorzította volna hitüket, s ezért többnyire csak enyhe ítéletet szabhatott ki rájuk a Szent Hivatal.

[4] Vö. Fischer, L. 1914.

A represszív intézményrendszer beavatkozása a néphiedelmek világába mégsem múlt el nyom nélkül. Sőt, olyan gyors átalakulást idézett elő bennük, amit nem feltételezne a kora újkor egyetlen kultúrtörténésze sem. GINZBURG elemzésének legizgalmasabb eredménye, hogy évtizedes pontossággal tud képet rajzolni egy hiedelemrendszer történelmi átalakulásáról. Az első változást húsz-harminc évvel a benandanték felfedezése után figyelhetjük meg, az 1610-es évektől kezdve. Az európai boszorkányüldözések ekkor szélesednek valódi tömeghisztériává, ami a benandantékat is magukkal ragadja. Míg az első ismert benandanték nem voltak hajlandók megnevezni azokat a boszorkányokat, akiket saját bevallásuk szerint jól ismertek, akikkel hadakozni szoktak, XVII. század eleji utódaik egyre gyakrabban veszik fel falvaikban a nyilvános boszorkányvádló szerepét, és ez hamar alássa tekintélyüket. A tőlük kiinduló boszorkányvádak, feljelentések elmélyítik a közösségeken belüli feszültségeket, szaporítják ellenségeik számát, s míg az inkvizíció figyelemre sem méltatja a benandanték által összeállított hosszú boszorkánylistákat, a bajkeverő benandantékat gyakran elüldözik lakóhelyükről a felháborodott falubéliek.

A hiedelemrendszer átalakulásának második szakaszában maguk a benandanték kerülnek boszorkányság hírébe — most már nem pusztán az inkvizíció hivatalában, hanem magában a néphitben is. Ez részben a benandanték által megvádoltak viszontvádjainak, részben pedig az inkvizíció elítélte benandanték nyilvános bűnbánatának köszönhető, ahol a benandanték „bevallani" és elítélni kényszerültek saját „ördögi üzelmeiket", s ezzel a hivatalos démonológia propagandaeszközévé lettek a Szent Hivatal kezében. 1650 táján, vagyis nem több mint hetvenöt évvel az első benandante-per után már azt látjuk, hogy az egész hiedelemrendszer asszimilálódott a boszorkányhit hivatalos változatához. Nemcsak az inkvizítorok, nemcsak a falusiak, hanem a benandanték is kezdik összemosni a két hiedelemrendszer kategóriáit. A XVII. század második felében kihallgatott benandanték vallomásai alig különböztethetők meg a boszorkányokétól: elismerik részvételüket a boszorkányszombaton, nem tiltakoznak, amikor a kihallgatók azt szuggerálják nekik, hogy ezek ördögi gyülekezetek, akad olyan is, aki azt állítja, hogy boszorkánykenőcsöt használ lélek-utazásához (láttuk, hogy mindezeket a vádakat az első benandanték következetesen tagadták). Távoli emlékként bukkan csak fel vallomásaikban, hogy ők mégis jobbak az átlagos boszorkányoknál, mert ők nem csókolgatják az ördög fenekét, és nem támadják meg a kisgyerekeket, mint azok. A kései benandanték vallomásai arról tanúskodnak, hogy nem egész egy évszázad alatt széthullottak, elmosódtak a paraszti közösség életében fontos funkcióval rendelkező benandante-hiedelemrendszer kategóriái, beépültek a boszorkányhit új, győzedelmes változatának rendszerébe.

2. GINZBURG elemzésének a jelentősége, azt hiszem, már ebből a rövid leírásból is nyilvánvaló bárki számára, aki otthonos az európai boszorkányhit historiográfiájában. Újraindítja a vitát: volt-e kapcsolat az európai boszorkányhit és az antik, pogány termékenységi kultuszok továbbélése között, mint azt a múlt században Jules MICHELET, századunkban pedig Margaret MURRAY és követői feltételezték.[5] GINZBURG újrafogalmazza MURRAY gyakran csak saját fantáziájára támaszkodó és nagyon egyenetlenül dokumentált hipotézisét, mely szerint a boszorkányszombatról szóló leírások, vallomások egy valóban létezett termékenységkultuszra utalnak, ami Diana istennő személye körül alakult volna ki, és ezeken a találkozókon valóban olyasféle rituális, orgiasztikus szertartások mentek volna végbe, mint amilyeneket a leírásokból kivehetünk, mégpedig egy állatmaszkba bújt főpap vezetésével, akiben az egyház képviselői az ördögöt vélték felismerni, s ezt az azonosítást az idők folyamán maguk a boszorkányok, a vallás papnői is elhitték.[6] GINZBURG kutatásaiból először is az következik, hogy ha voltak továbbélő pogány termékenységkultuszok a középkorban, azoknak a „papjait" nem a boszorkányok között kell keresnünk, hanem az olyanféle jóindulatú tudományosok, varázslók körében, mint amilyenek a benandanték voltak. A boszorkány szerepe a termékenységgel kapcsolatban csakis negatív lehet — a benandanték esetében olyan hiedelemrendszerrel van dolgunk, amelyben a termékenységkultusz a boszorkányhit egy népi változatával kapcsolódik össze: éppen a boszorkányok ellenében, azokkal hadakozva kell biztosítani a földek és az állatok termékenységét.

[5] MICHELET, J. 1966. (1862.); MURRAY, M. 1921., 1931.; RUNEBERG, A. 1947.; kritikailag módosított változatban ROSE, E. 1962. és RUSSELL, J. B. 1972. Meggyőzően bírálja mindezeknek a teóriáknak azt a részét, mely a boszorkány személyének valóságos kultikus funkciót tulajdonít a feltételezett pogány, eretnek termékenységvallásban COHN, N. 1975. 99—125.

[6] MURRAY, M. 1921.

Másfelől azonban GINZBURG szolgáltatja az első dokumentált történeti példát arra, hogy valóban végbemehet egy termékenységkultusz hiedelmeinek, képviselőinek eredményes „diabolizációja", a boszorkány sztereotípiájához történő asszimilációja — láthattuk, hogy rövid idő leforgása alatt maguknak a benandantéknak a tudatában is elhalványodhatott eredeti funkciójuk képe. Ennek a példának az alapján tehát nagyobb biztonsággal állíthatjuk: ha nincs is okunk arra, hogy a boszorkányként perbe fogott nőkből és férfiakból kicsikart vallomások alapján egy össz-európa iszervezett pogány termékenységkultusz létére következtessünk, mely az antikvitástól egész a XVII. századig fennmaradt volna, azt nem zárhatjuk ki, hogy Európa különböző vidékein igen sok népi varázsló, tudományos, gyógyító, jós figurája, számos termékenységgel kapcsolatos rítus, s az ártó, rontó szellemlényekkel kapcsolatos hiedelmek egész sora integrálódott a népi és az egyházi — „tudós" — boszorkányhit rendszerébe.[7]

GINZBURG maga is számos ilyen hiedelmet, szertartást kutat fel a történelmi forrásokban a benandante-hiedelemrendszer létrejöttének történeti magyarázatához. Megvizsgálja a szezonális gonoszűző szertartásokról, a Tél és a Tavasz küzdelmét megjelenítő rítusokról, játékokról fennmaradt adatokat Friuli vidékén; kitér a halottakkal kapcsolatos különböző hiedelmekre, arra a középkori elképzelésre, mely szerint a halottak lelkei „dühöngő hadseregben" vágtáznak az év bizonyos éjszakáin stb. Végigjárja mindazokat az ösvényeket, amelyek a benandante-hiedelmek kialakulásához vezethettek. Egy lehetséges utat azonban — adatok hiányában — feltáratlanul hagy, csak felhívja rá a figyelmet: „arra a nyilvánvaló kapcsolatra, ami a benandanték és a sámánok között felismerhető".[8]

Ezt a feltételezést szeretném további adatokkal és érvekkel alátámasztani tanulmányomban, részben néhány rokon vagy analóg hiedelmet felsorakoztatva, részben pedig felvetve azt a kérdést, hogy beszélhetünk-e samanizmusról vagy a samanizmus egyes elemeiről ezekben az esetekben, s ha igen, milyen megszorításokkal. Hadd idézzem fel még egyszer röviden, melyek a benandante-hiedelmeknek azok a jellemzői, amelyek figyelmet érdemelnek az okfejtés szempontjából.

1. Nem tanulás és nem a természetfeletti lények szándékos megidézése, valamint a velük kötött egyezség révén jutnak mágikus tudásukhoz, hanem különleges születési módjukkal.

2. A burok, amiben születnek, nemcsak predesztinálja őket majdani szerepükre, hanem konkrétabban is köze van eksztatikus képességükhöz: ha elvész, megszűnik a benandante képessége a lélek-utazásra.

3. Beavató látomással, lélek-utazással kezdődik mágikus hivatásuk, amikor elérik a felnőttkort; ilyenkor Isten angyala vagy egy másik benandante elszólítja őket a benandanték gyülekezetébe.

4. Dobolva jelenik meg ez a személy.

5. Ettől az időponttól kezdve lelkük rendszeresen elszáll éjszakai utazásokra, ilyenkor testük megmerevedik, mintha minden élet eltávozott volna belőle.

6. Hiába tiltakoznának hivatásuk ellen, menniük kell.

7. Lélek-utazásaik alatt, évente négyszer megküzdenek a boszorkányokkal a termékenységért.

8. Lélek-utazásaik során részt vesznek időnként a halottak körmenetén, s ezzel kapcsolatos élményeikről hírt adnak a látott halottak hozzátartozóinak.

9. Falvaikban állandóan látják, hogy ki a boszorkány, és foglalkoznak a rontások áldozatainak a gyógyításával is.

Mielőtt föltennénk a kérdést, mennyiben hozhatók ezek a jellemzők összefüggésbe a samanizmussal, vegyünk szemügyre egy sor rokon hiedelmet Közép-Európából, mindenekelőtt a Balkán félsziget északi részéről, Friuli közvetlen szomszédságából.

3. GINZBURG is észrevette már, hogy a benandante figurájához közel állhatnak a *kerstnik (kresnik)* személyével kapcsolatos szlovén és isztriai hiedelmek.[9] Az általa idézett KRAUSS múlt századi adataiból azonban csak annyi derül ki, hogy a kersnikek olyan jótékony varázslók, akik védik a világot a boszorkányoktól, visszaverik Szent Iván éjjelén a fatuskókkal és karókkal rájuk törő boszorkányok támadását.[10] Ma már — jugoszláv és

[7] Az európai boszorkányhit e két alapvető rétegének megkülönböztetéséhez l. KIECKHEFER, R. 1976.

[8] GINZBURG, C. 1966. XIII. 51.

[9] GINZBURG, C. 1966. 63, 112.

[10] KRAUSS, F. S. 1908. 41—43.

magyar folkloristák évszázados adatgyűjtése nyomán — ennél jóval többet tudunk a kresnikekről, s a bővebb információanyag teljesen igazolja GINZBURG feltevését. A benandante és a kresnik figurájának összevetése nemcsak a benandante-hiedelmek történeti magyarázatát teszi teljesebbé, de egyben lehetőséget ad a kresnikekről érvényben lévő tudományos magyarázat korrekciójára is.[11]

Nézzük először az adatokat. KŐRÖSI Sándor Fiume néprajzáról adott leírásából azt tudjuk meg, hogy a *kerstnik* a boszorkányok *(striga)* fő ellenfele, aki mágikus hatalmát úgy nyeri, hogy burokban (*camisetta* — ugyanaz az olasz terminus, mint Friuliban, a benandantéknál) jön a világra. Ezt nem szabad elvesztenie, összevarrva a hóna alatt hordja egész életében. Éjszakánként a kersnik kutya, ló vagy óriás alakját ölti fel, és megküzd a boszorkányokkal. A megtámadott boszorkányok fehér lepedővé változva menekülnek előle.[12] Ugyanennek a hiedelemnek egy másik, az Isztriai félszigeten gyűjtött variánsa: *krsnik* és *strigo* szembenállása. A krsnik itt is burokban születik, itt is hóna alatt hordja a kiszárított és összevarrt burkot. Megtudjuk azonban azt is, hogy a boszorkányokkal való csata előtt a krsnik mély álomba esik, s egy *Parina* nevet viselő nagy fekete légy száll ki a szájából, elrepül a kilencedik határba, hogy megküzdjön a boszorkányokkal. Ha győz, nem lesz jégeső abban az évben.[13] Más isztriai adatok szerint a krsnikek és a boszorkányok bottal hadakoznak a levegőben. Van, aki úgy tudja, hogy tojáshéjba ülve átkelnek az Adrián, és Velencében, a Szent Márk tér fölött vívnak meg a boszorkányokkal. Azt is mondják a krsnikekről, hogy amikor a boszorkányokkal küzdenek, nyitott szájjal alszanak s ilyenkor tilos megfordítani a testüket, mert meghalnának.[14]

Isztria más részein a krsnik ellenfelét *kudlak (ukedlak)* néven emlegetik. Minden nemzetségben van egy jótékony krsnik és egy kudlak, aki meg szokta támadni az embereket. Mindkét varázsló bármilyen állat alakját képes magára ölteni. Többnyire kecskebak, bika vagy csődör alakjában viaskodnak egymással. Ha egy kudlak megtámad valakit éjszaka, ott terem egy krsnik, aki megvédelmezi.[15] Ugyanezzel a két figurával találkozunk Krk szigetén, ahol arról is hallunk, hogy a krsnik burokban születik, amit kiszárítva odaadnak neki megőrzésre. Ha a krsnik és a kudlak állat képében viaskodik, az előbbi fehér vagy világos színű állat, az utóbbinak viszont fekete vagy sötét a szőre.[16] Más szétszórt adatokból azt is megtudjuk, hogy a krsniket a többi krsnik 7, 18 vagy 21 éves korában hívja el, hogy gyakorolni kezdje hivatását.[17]

Már ebből a rövid felsorolásból is megállapítható: olyan sok a megegyezés a benandante- és a kresnik-hiedelmek között, hogy jogosnak tűnik egyazon hiedelemrendszer két variánsának nevezni őket — nem tartható tehát Maja BOŠKOVIĆ-STULLI végkövetkeztetése, aki sajátosan és egyedien szlovén népmitológiai alakot lát a kresnikben.[18] A fennmaradó eltérés és a kresnik-hiedelmek differenciálatlanabb volta megérthető, ha két dolgot tekintetbe veszünk: egyrészt azt, hogy a benandante-dokumentáció kivételesen szerencsés, mert azoknak az elbeszéléséből ismerjük, akik a hiedelemrendszer központi figurái és feltehetőleg továbbörökítői voltak, másrészt pedig azt, hogy a hajdan oly színes és részletes benandante-hiedelmekből napjainkra jóval kevesebb maradt fenn, mint amit a kresnikekről Isztriában és környékén tudnak. A benandanténak a boszorkányokhoz történt asszimilációját tükrözi az a néphit Friuliban, hogy a burokban született gyerekből boszorkány lesz.[19] A benandante hajdani oltalmazó funkciójának az emléke él abban a hiedelemben, hogy Vízkeresztkor a *baladans*-ok körbeszaladják a vidék hegycsúcsait, kezükben fáklyával, és ezzel űzik el a gonosz szellemeket.[20] Vannak olyan falvak is Friuliban, ahol úgy tartják, hogy a benandanték jótékony boszorkányok *(stregoni benefici)*, de hogy miben áll ez a jótékonyság, azt már nemigen tudják.[21] Nemigen találhatnánk ki e három adat alapján, milyen bonyolult hiedelemrendszer övezte a benandante figuráját alig három-négyszáz éve — biztosra vehetjük, hogy a kresnik is egy sokkal artikuláltabb és feltehetőleg a GINZBURG által leírtakhoz hasonló termékenységkultusz főszereplője

[11] BOŠKOVIĆ-STULLI, M. 1960. és 1975. 205—231.
[12] KŐRÖSI S. 1892. 171.
[13] BOŠKOVIĆ-STULLI, M. 1960. 277.
[14] BOŠKOVIĆ-STULLI, M. 1960. 281—282.
[15] MILCETIC, I. 1896. 24—25.
[16] BOŠKOVIĆ-STULLI, M. 1960. 276.
[17] BOŠKOVIĆ-STULLI, M. 1960. 278.
[18] BOŠKOVIĆ-STULLI, M. 1960. 294.
[19] OSTERMAN, V. 1940. II. 298—299.
[20] CICERI, A. 1981. 157.
[21] BABUDRI, F. 1925. 12., 113., 324—325.

volt néhány évszázada. Egyetlen történeti dokumentumunk a kresnikekről egy XVII. századi néprajzi leírás, amit a XIX. század elején nyomtatásban is kiadtak, szintén ezt támasztja alá, s egyben néhány további hiányzó láncszemet is ad a benandante-kresnik hiedelmek kapcsolatához.[22] TOMMASINI szerint Isztriában azt tartja a nép, hogy ha valaki burokban születik, abból *cresnic* vagy *vucodlac* lesz. Ezeknek a lelke éjszakánként elszáll a keresztutakhoz, általában a *Quattro Tempora* időszakában. Ilyenkor csapatokba verődnek és megküzdenek egymással a soron következő időszak termékenységéért.

Ha eltekintünk néhány járulékos motívum hiányától, két fontos eltérés marad csupán a benandante és a kresnik között. Az egyik az, hogy a kresnik-hiedelmek egy része szerint ezek *állatalakban* viaskodnak, a másik pedig, hogy ugyanezek a hiedelmek nem a boszorkányt *(striga, strigo)* említik a kresnik ellenfeleként, hanem a *vukodlak (kudlak, ukedlak)* elnevezésű negatív figurát. Azt hiszem, ezek az elbeszélések őrizték meg a benandante-kresnik hiedelemkör archaikusabb változatát. Az állatformában viaskodó varázslólélek — samanizmusból jól ismert — motívuma, s ezzel együtt az átváltozás képességének az attributuma valószínűleg az archaikus termékenységkultusznak a boszorkányhittel történt egybeolvadása (e kérdésre később még visszatérek) során kopott ki a benandante-hiedelmek egészéből és a kresnik-hiedelmek egy részéből, talán azért, hogy a jótékony varázslót így jobban megkülönböztessék a bármivé átváltozni képes boszorkány alakjától.

Kockáztassunk meg néhány feltevést a kresnik archaikusabb típusú ellenfelével kapcsolatban is. Meglepő, hogy a *vukodlak* figuráját kommentár nélkül hagyja BOŠKOVIĆ-STULLI a kresnikekről szóló tanulmányában, hiszen a délszláv néphit jól ismert alakjáról van szó, a farkas-ember, a Werwolf délszláv változatáról. Maga az elnevezés is ezt fejezi ki (*vl'kodlak* = farkasbőrbe bújt), s a délszláv farkas-emberről gyűjtött hiedelmeknek az a motívuma, hogy a farkas-ember lelke időnként elhagyja a testét, s ilyenkor veszi fel különféle állatok képét,[23] szintén e mellett az azonosítás mellett szól. Figyelmet érdemel, hogy a vukodlak is burokban születése révén nyeri természetfeletti képességeit. A Werwolf-hiedelmek egy középkori orosz változata kapcsán Roman JAKOBSON kimutatta, hogy éppen az amulettként megőrzött, nyakban, testen viselt, kiszárított burok teszi képessé a farkas-embert az átváltozásra, és ugyanennek a motívumnak csökevényesebb változata ismerhető fel azokban a német Werwolf-hiedelmekben is, amelyek szerint a farkas-ember emberbőrből, leggyakrabban egy magzat bőréből készített övet visel.[24]

A JAKOBSON által vizsgált orosz hiedelmek (a kortársai és utódai által varázslónak, farkas-embernek tartott XI. századi orosz herceg, *Vszeszláv* alakja köré fonódó mondák) arra is figyelmeztethetnek bennünket, hogy a Werwolf szerepe nem feltétlenül negatív. Lehet, hogy eredetileg a farkas-ember is saját közösségének érdekeit védelmező varázsló volt, s csak később lett egyértelműen emberellenes hiedelemlénnyé: a krónikákban, eposzokban dicsőített Vszeszláv mindenekelőtt félelmetes harcos, győzedelmes és sikeres uralkodó. Akad is egy távoli példa a farkas-ember pozitív funkcióiról, melyre — a benandantékkal mutatott feltűnő egyezései miatt — GINZBURG is felhívja a figyelmet.[25] Kivételes részletességű dokumentum ad hírt egy 1691-ben, Litvániában lefolytatott Werwolf-perről, ahol a nyolcvanhat éves öregember, *Thiess* elismeri az inkvizítorok előtt, hogy *Wahrwolff*, ugyanakkor hosszú történetet ad elő arról, hogy a farkas-emberek valójában a boszorkányok és az ördög legfélelmetesebb ellenfelei. Érdemes röviden összefoglalni vallomását.

Thiess azt állítja, hogy más farkas-ember társaival együtt évente háromszor — Szent Luca, Szent Iván és Pünkösd napján — éjszaka elmennek gyalog, farkas-formában a „tengeren túlra", a pokolba. Ott megküzdenek az ördöggel és a boszorkányokkal, kutyaként megtépázzák őket (egy ilyen küzdelem során tört be — saját elbeszélése szerint — Thiess orra: egy Skeistan nevű boszorkány csapott oda neki egy seprűnyéllel). Ezeknek a csatáknak célja is van: a farkas-emberek ilyenkor hozzák vissza a pokolból a földre azokat a terményeket és állatokat, amiket a boszorkányok elloptak. Ha nem sikerül visszaszerezni mindazt, amit a boszorkányok odahurcoltak, olyan hatalmas ínség következik, mint például a megelőző évben, akkor ugyanis alulmaradtak a harcban — magyarázza Thiess. Haláluk után a farkas-emberek lelke egyenesen Istenhez száll, ők lesznek Isten kutyái. Ha ők nem lennének, az ördög minden terményt elrabolna a földről, s ez nemcsak Litvániában van így, hanem a németeknél meg az oroszoknál is, bár a német és orosz farkas-embereket ő személyesen nem ismeri, azok külön társaságban vannak, s egy másik

[22] TOMMASINI, G. F. 1837. 519. és BOŠKOVIĆ-STULLI, M. 1960. 277.
[23] Vö. SCHNEEWEISS, E. 1935. 29.
[24] JAKOBSON, R.—SZEFTEL, M. 1966. 341—347.
[25] GINZBURG, C. 1966. 47—51.

pokolba járnak küzdeni. A megelőző két év jó oroszországi termését is azoknak a farkasembereknek köszönheti az ország, akik a visszaszerzett gabonát feldobták a levegőbe, hogy bőven jusson belőle mindenkinek — szegénynek és gazdagnak — a földjére. Az inkvizítorok hiába próbálják meggyőzni Thiesst, hogy valójában az ördöggel szövetkezik, ezt ugyanolyan felháborodottan utasítja vissza, mint a benandanték: több jó köszönhető nekik, mint a papoknak, vágja vissza. Végül tíz korbácsütésre ítélik csak babonáiért.[26] Ugyanezen a vidéken már egy évszázaddal korábban is feljegyeztek egy hasonló farkasember esetet: egy anekdota szerint valamilyen rigai ünnepen elájult egy fiatalember, s a jelenlévők közül valaki felismerte, hogy farkas-ember. Másnap ez az ifjú elmesélte, hogy egy boszorkánnyal csatázott, aki lepke képében repkedett körülötte. A történet XVI. század végi lejegyzője, Peucer hozzá is teszi: a farkas-emberek valóban azzal hencegnek, hogy elűzik a boszorkányokat.[27]

E távoli analógiák után térjünk vissza Közép-Európába, a Balkán északi részébe. Ha sok új nem is tehető hozzá a benandante-kresnik hiedelmek magyarázatához a Werwolf hajdani pozitív funkcióinak néhány dokumentuma alapján, annyit talán meg lehetne kockáztatni, hogy a kresnik ellenfeleként említett vukodlak eredetileg talán szintén pozitív funkciójú, termékenység-megőrző varázsló lehetett, a kresnikhez meg a benandantéhoz hasonló attributumokkal. Ha így volt, akkor a kresnik és a vukodlak küzdelme eredetileg nem egy jótékony és egy kártékony varázsló küzdelme volt, hanem egyszerűen két különböző vidék, nemzetség, népcsoport varázslóinak küzdelme, akik saját csoportjuk érdekeit, termését, embereit védelmezték a másik csoport varázslóival szemben. Mert ez tűnik a fenti hiedelmek legarchaikusabb formájának, ami egy sor balkáni hiedelemben él tovább.

4. Szlovénia távolabbi részein, Sv. Barbara és Sv. Anton vidékén a *kresnik*ekről is úgy tudják, hogy azok különféle vidékek védelmezői, akik *egymással* hadakoznak — bika, vadkan képében — a levegőben (ilyenkor villámlik, de nem dörög), s a győztes vidékén jó lesz a termés, a vesztesén pedig rossz.[28]

Boszniában, Hercegovinában és Montenegróban ugyanezt a funkciót a *zduhač (stuhać, stuha)* elnevezésű férfiboszorkányok töltik be. A zduhač burokban jön a világra (bár egyes változatok szerint az ördöggel kötött paktum segítségével akárki más is zduhač lehet — ez a motívum nyilvánvalóan a boszorkányhitből került be a zduhač-hiedelmekbe), és felnőttkorukban saját nemzetségük, vidékük védelmezői lesznek. Álmukban elszáll a lelkük, és más zduhačokkal verekszik a termésért vagy a tejért, elhárítja a jégesőt, zivatart, s az ellenfél vidékére küldi azt. A zduhač fegyvere tejesvödör és szérűseprő, az előbbi a tehenek tejéért, az utóbbi pedig a gabonáért folytatott küzdelem eszköze. A zduhač-csaták a fellegekben folynak, egyes hiedelmek szerint csoportosan is megküzdenek a hegyi zduhačok a tengerentúliakkal.[29]

Egy sor különböző nevű pozitív varázslófigura tartozik még a hiedelmeknek ugyanebbe a családjába a balkáni félszigeten. A XVII. század közepén a dalmáciai inkvizíció irataiban több említés van „olyan jó szellemekről, akik elűzik a rossz időt".[30] Bošković-Stulli is számos ilyen adatot gyűjt össze: Dubrovnik vidékén a farokkal született *lagromant* vagy *nagromant* nevű varázslók védelmezik a falvakat a jégesőtől, vaddisznó formájában hadakozva más vidékek lagromantjaival; Poljice vidékén a *višćani (višćak)* nevet viselik, és különböző színű bikák vagy vaddisznók képében hadakoznak saját falvaik jó időjárásáért; Montenegróban a burokban született *vjedogonja* figuráját ismerik, aki elsősorban a tengerentúli, például a nápolyi vjedogonjákkal hadakozik, pontosabban a lelke megy el csatázni, miközben ő mélyen alszik; ugyancsak burokban születnek a délhorvát *vrimenjak*ok, akiknek már a nevük is utal időjárással való foglalatosságaikra, a hiedelmek szerint ők is a levegőben röpködnek és védelmezik saját falvaikat.[31] Említsük meg végül a Horvátország északi részén fekvő Turopoljében ismert *mogut* figuráját: ő is a falu protektora, aki rendellenesen hosszú terhesség után vagy halott anyától születik, rögtön megszületése után már beszélni tud, vadkan formájában harcol a

[26] Von Bruiningk, H. 1924—1928.; részletekben újra publikálja a dokumentumot Höfler, O. 1934. I. 345—351.
[27] Von Bruiningk, H. 1924—1928. 190—191.
[28] Kelemina, J. 1930. 39.
[29] Grgjic-Bjejokosic, L. 1896. 532.; 1899. 630.; Bošković-Stulli, M. 1960. 288.
[30] Ginzburg, C. 1966. 200.
[31] Bošković-Stulli, M. 1960. 285—288.

többi moguttal saját faluja jó terméséért, jó kapcsolatban van a *pozojs* nevű sárkányokkal.[32]

Nem folytatom az analógiák sorát olyan, távolabbról szintén ide kapcsolható hiedelmekkel és eksztatikus képességű varázslófigurákkal, mint például a bulgár *nesztinárok*[33] vagy a román *căluşarok*[34]. Annyi a felsoroltakból is nyilvánvaló, hogy a Balkán félsziget északi részén, Friulitól Szerbiáig és Boszniáig számos egymással rokonítható hiedelemben maradt fenn egy olyan jótékony varázslónak az alakja, aki mágikus, eksztatikus képességeit arra használja, hogy szűkebb közössége, nemzetsége, faluja, vidéke számára biztosítsa a termékenységet, elhárítsa onnan a rossz időjárást, és védelmezze őket mindenféle gonosz erőtől. Ezek a varázslók általában burokban születésük révén nyerik képességeiket, többnyire a lelkeik hadakoznak — néha egymással, néha a boszorkányokkal —, s ezt sokszor különféle állatok képében teszik.

Mielőtt összevetném ezt a varázslótípust a magyar táltos alakjával, ide kívánkozik egy rövid megjegyzés e balkáni hiedelmek legjellegzetesebb eleméről, a *burokban születésről*. Közismert és szerte Európában elterjedt az a néphit, hogy kivételes szerencsét jelent, ha valaki burokban jön a világra. Létezik azonban egy ennél konkrétabb és talán archaikusabb hiedelem is a burokkal kapcsolatban, amit a közelmúltban Nicole Belmont rekonstruált az Eddák és Szágák Izlandjától, Írországtól és Frízföldtől Franciaországon, Itálián, Közép-Európán át egész Oroszországig megfigyelhető szétszórt adatokból.[35] Ezek szerint a hiedelmek szerint a burokban született emberek különleges vizionárius, gonoszűző képességekkel vannak megáldva. A burokban lakozik a „külső lélek", ami őrző szellem szerepét tölti be ezeknél az embereknél, és néha állatformát öltve megjelenik, tanácsot ad nekik álmukban. Más verziók szerint a burok teszi képessé a lelket arra, hogy álomban elhagyja a testet és felöltse különböző állatok alakját.[36] Nicole Belmont ezekben a hiedelmekben a samanizmus nyomait véli felismerni.[37]

5. A magyar *táltos* személyével kapcsolatos hiedelmeket már Róheim Géza[38] és Diószegi Vilmos[39] is összevetette a kresnik és a zduhač alakjával, de a fentieknél jóval töredékesebb információanyag alapján és az ittenitől eltérő célokkal. Róheim mindenekelőtt az ellen érvelt, hogy a táltoshiedelmek teljességgel a magyarság Ural-vidékről hozott hiedelemvilágához tartoznának, míg Diószegi éppen ezt próbálta újabb érvekkel alátámasztani. Vitathatatlan, hogy a táltos alakja több közös jegyet mutat a samanizmus klasszikus formáival, mint a fentiekben ismertetett varázslófigurák. Mégis azt hiszem, hogy a táltos közép-európai rokonainak tüzetesebb szemügyrevétele visz közelebb annak a megértéséhez, hogy a sámánok távoli magyar leszármazottja az általunk ismert történelmi időszak folyamán milyen szerepet tölt be a néphitben.

Három olyan kérdéskör kínálkozik, ahol érdemes összevetni a táltost a fentiekben bemutatott déli szomszédjaival: A) a születési móddal kapcsolatos tudományszerzés, B) a boszorkányokkal való ellentét, C) a termékenységgel kapcsolatos viaskodás motívuma.

A) A magyar táltos — mint köztudott — foggal születik, ez predesztinálja arra, hogy felnőttkorában táltos legyen.[40] Az emberfeletti képességeknek ezt az ismérvét a magyar néphit kiterjesztette a táltosokkal rokonítható más, természetfeletti tulajdonságokkal bíró emberekre is: a *garabonciás diákra* és a *tudósra, látóra*.[41] Már Róheim Géza felfigyelt arra, hogy a foggal születés a sámánokkal, például a lapp *noaide*val rokonítja a magyar táltosokat,[42] és Diószegi további finnugor és török sámánok példáival erősítette meg ezt az állítást.[43] Gunda Béla a foggal születést a totemizmus jegyeként értelmezte, és olyan hiedelmekkel hozta összefüggésbe, melyek szerint a táltosok szülei közül az egyik nem ember, hanem állat.[44] Valószínűbbnek tűnik azonban Diószegi feltételezése, aki a foggal születést — a magyar táltos egy másik, időnként felbukkanó ismérvével, a tizen-

[32] Chloupek, D. 1953. 241—250., idézi Bošković-Stulli, M. 1960. 285.
[33] Vö. Arnaudoff, M. 1917. 50.
[34] Vö. Eliade, M. 1975. 160—162.
[35] Belmont, N. 1971. 19—79.
[36] Vö. Jakobson, R.—Szeftel, M. 1966. 341—347.
[37] Belmont, N. 1971. 55—56.
[38] Róheim G. 1925. 23—35.
[39] Diószegi V. 1958. 28—31., 349—352.
[40] Diószegi V. 1958. 122—148.; Bihari A. 1980. 102—103.
[41] Diószegi V. 1958. 126—128.; Bihari A. 1980. 106—107.
[42] Róheim G. 1925. 20.
[43] Diószegi V. 1958. 134—135.
[44] Gunda B. 1968. 41—51.

egyedik ujjal együtt — azokkal a szibériai hiedelmekkel hozta kapcsolatba, melyek szerint a sámánnak *fölös számú csontja* van, amit beavatáskor, a sámán „feldarabolásakor" a többi sámán ellenőriz.[45] E mellett szól az is, hogy a táltosfog elvesztése, kitörése megakadályozhatja az így született gyereket abban, hogy táltos legyen.

Jegyezzük itt meg, hogy a rendkívüli születési mód korántsem tartozik a sámán tudományszerzésének legáltalánosabb jellemzői közé. A szibériai népeknél mindenekelőtt a samanizmus *örökletessége* figyelhető meg, másrészt pedig az, hogy a közösség által sokféle módon szerepe felvállalására kényszerített sámánjelölt a *„sámán-betegség,"* az iniciatórikus első látomás és lélek-utazás során kapja meg tudományát.[46] Talán nem véletlen, hogy a foggal születés mint kiválasztási mód a sámánhit elterjedésének a peremvidékén, a lappoknál, finneknél, magyaroknál, törököknél lelhető fel. Megkockáztatnám azt a feltevést, hogy a leendő sámán kijelölésének ez a módja, a rendkívüli születés predesztináló szerepe a sámánhit háttérbe szorulásának, funkcióvesztésének a jegye: az így kijelölt varázslók már elindultak azon az úton, mely a közösség spirituális vezetőjének, mágikus hatalommal bíró védelmezőjének örökletes vagy választott, de mindenképpen *nyilvános* funkciójától előbb az *anonimitás* irányába vezet (egyes hiedelmek szerint titokban kell tartani, ha valaki foggal születik, miként azt is, ha valaki burokban jön a világra, a varázserő elveszhet, ha a rendkívüli születést kihirdetik[47]). Ez hipotetikussá teszi az adott közösséggel való kapcsolatukat; még azt sem tudni, hogy éppen hány él belőlük. A nyilvánvaló végpontja az lesz ennek az átalakulásnak, hogy kóbor varázsló, majd puszta hiedelemlény lesz a hajdani papszerű sámánból. Napjainkra már valamennyi itt vizsgált varázslótípus eljutott a legutolsó stádiumba. Tegyük azonban hozzá, hogy már a foggal születés is inkább a benandante-kresnik-zduhač hiedelemkörrel rokonítja a magyar táltost, mint a szibériai népek sámánjával.

Külön örömöt jelent összehasonlításunk szempontjából, hogy arra is akad néhány szórványos adat, hogy a táltosok burokban születnek.[48] A legtöbb analógiát a délszláv hiedelmekkel Luby Margit gyűjtése mutatja, mely szerint Debrecen környékén, a XIX. század végén egy táltoslány foggal *és burokban* jött a világra. Anyja azonban — az elbeszélés szerint — hibát követett el, mert véletlenül tűzbe dobta és elégette azt a kabátot, amibe a burok bele volt varrva. Ezután a lány elvesztette azt a képességét, hogy meglássa a földbe elrejtett kincset.[49] Ide sorolhatjuk azokat az adatokat is, amelyek burokban és foggal született garabonciásról[50] és burokban, hetedik gyerekként született látókról adnak hírt.[51] Ez a néhány adat persze inkább csak arról tanúskodik, hogy a varázslókijelölés szláv folklórelemei is hozzákapcsolódhattak a foggal születés jegyének sajátosan finnugor képzetéhez. Az a tény pedig, hogy a magyar táltosnál az állattá változás képessége nem szorult a burokkal kapcsolatos hiedelmekből adódó magyarázatra, újabb érv arra, hogy a táltos közelebb áll a sámán alakjához, mint akármelyik fent bemutatott varázsló.

B) A második vizsgálni kívánt kérdéskör a táltos és a boszorkány szembenállása, amire már Róheim Géza[52] és Dömötör Tekla[53] is felhívták a figyelmet. Sajnálatos módon csak csekély számú adat található erről az antagonizmusról a magyarországi boszorkányperek kiadott dokumentumaiban. A XVI—XVIII. századi magyarországi boszorkányüldözés csaknem ezer megjelentetett periratában mindössze tizenöt táltos (tíz nő és öt férfi) bukkan fel, többnyire vádlottként.[54] Ebből a tizenötből mindössze ketten állítják, hogy a boszorkányok ellenségei: a debreceni Szaniszlai Mihályné (1711) és Bartha Andrásné Balási Erzsébet (1725), aki „mondotta, hogy őt éjjel a boszorkányok kínozzák, hogy a betegeket gyógyítja".[55] Esetleg ide sorolhatjuk még a Komárom megyei Madarban élt Barta Katát (1721), akinek „azelőtt az ördögöktűl kínzása levelt".[56]

[45] Diószegi V. 1958. 136—148.
[46] Eliade, M. 1968. 21—69.; Siikala, A.—L. 1978. 330—341.
[47] Bošković-Stulli, M. 1960. 276—277.
[48] Vö. Dömötör T. 1981a 115.
[49] Luby M. 1928. 118.
[50] Csákánydoroszló: Diószegi V. 1958. 126.
[51] Szalonta: Szendrey Zs. 1914. 317.; Sármellék: Bihari A. 1980. 94.
[52] Róheim G. 1925. 21—22.
[53] Dömötör T. 1981a 59—60.; 1981b 184.
[54] Komáromy A. 1910. 91., 203., 249—254., 354—362., 420., 475.; Alapi Gy. 1914. 12—13., 17.; Lehoczky T. 1881. II. 250—251.; Schram F. 1970. I. 223., 459—460.; Diószegi V. 1958. 77.; Bodgál F. 1960. 308—311.; Csákabonyi K. 1960. 34.
[55] Komáromy A. 1910. 249., 356., 360.
[56] Alapi Gy. 1914. 12—13.

Bármennyire is kézenfekvő lenne tehát a táltost a boszorkány pozitív ellenlábasának tekinteni, valljuk be, hogy ez a három adat nem túl sok. Tegyük hozzá azt is, hogy a fenti esetekben szó sincs a termékenységért folytatott küzdelemről, csak a megrontott betegek gyógyításáról. Napjaink néphitében sem lelhetjük fel a boszorkányok és a táltosok olyanféle mitologikus antagonizmusát, mint amilyet a benandante-kresnik hiedelmekben megfigyelhettünk. A táltosok rontás-gyógyító tevékenységének néhány elszórt adatán kívül[57] a táltos és a boszorkány nem kerül konfliktusba, békésen él egymás mellett a különböző vidékek néphitében.

C) A termékenységért a magyar néphitben a táltosok *egymással* küzdenek, mint a fentiekben leírt délszláv varázslók második csoportja. A táltosok viaskodása többnyire állatalakban, eltérő színű (fehér-fekete, szőke-füstös, piros-kék) bikák, bivalyok, csődörök, bakok, vadkanok képében, olykor piros és kék láng, tűzkerék, vaskerék formájában történik.[58] Diószegi Vilmos kimutatta, hogy akkor viaskodnak az autentikus táltoshit szerint, amikor a táltos transzba esik *(rejtezik, révül)*, s az állat nem más, mint a táltos állat alakú életlelke.[59] Napjaink néphite úgy tartja, hogy a táltosok leggyakrabban az esőért viaskodnak.[60] A történelmi adatok azonban arra engednek következtetni, hogy ez a motívum csak az elmúlt két évszázad során épült be a táltoshiedelmekbe.

A boszorkányperekben említett táltosviaskodások inkább a varázserejű emberek öncélú rivalizálásának tűnnek,[61] és azzal sem tudunk sokat kezdeni, ha arról hallunk, hogy a magyar táltosok a német táltosokkal csatáznak[62], vagy „az égben a birodalomért" viaskodnak.[63] Egy 1735-ből fennmaradt, kicsit részletesebb leírás legfeljebb arra enged következtetni, hogy a hiedelmek szerint a beavatás alkalmából elvitt hétéves táltosgyereknek a felnőtt táltosok mintegy bemutatót tartanak a levegőben, bika képében történő vagdalkozásról,[64] a küzdelem okára, céljára azonban itt sem derül fény. Számos kortárs gyűjtésből is csak ez derül ki: összeférhetetlenek, ellenségei egymásnak.

Időjárás-szabályozásról először a XVIII. század végén hallunk a táltosok viaskodásával kapcsolatban. Egy bajomi nótárius elbeszélésében a Tikász nevű táltos, miután földhöz csapja tordai vetélytársát, végigvereti jégesővel a tordai határt.[65] Érdekes, hogy a táltosok termékenységoltalmazó szerepe a múlt század derekán először „össznemzeti" összefüggésben bukkan fel a gyűjtésekben: Csallóközben a néphit szerint a táltosok minden hét évben megvívnak a külföldi táltosokkal, s a győztesek földje termékeny lesz a következő hét évben,[66] a dél-magyarországi Szőregen pedig úgy tudják, hogy a magyar táltosok a török táltosokkal vívnak meg az esőért, sárkányon lovagolva, karddal a kézben.[67] Csak a huszadik századi adatokból kerekedik ki az a — balkáni hiedelmekből már ismert — kép, hogy a táltos mindenekelőtt saját szűkebb hazája, faluja termékenységéért viaskodik a szomszéd falvak, tájak táltosaival, az ellenfél vidékére küldve a jégesőt, elhárítva a szárazságot, vagy a másik táltos által az ő állataikra küldött marhavészt.[68]

Diószegi Vilmos azt feltételezte, hogy az időjárásért, esőért folytatott küzdelmek motívuma a délszláv *grabancias dijak* és annak magyar megfelelője, a *garabonciás diák* személyével kapcsolatos hiedelmekből került át a táltos attributumai közé. Ezt a hipotézist az is valószínűsítette, hogy a magyar garabonciás figurája sok olyan tulajdonsággal rendelkezik (foggal születik, beavatni viszik el a társai, állat képében küzd a levegőben stb.), ami egyértelműen a táltoshiedelmekből ruházódott rá.[69] Bár nem elképzelhetetlen, hogy a táltosok időért folytatott küzdelme a garabonciások „viszontajándéka", fontosnak tartom megjegyezni, hogy a garabonciások sohasem küzdenek saját vidékük termékenységéért. Hatalmuk van ugyan az eső felett, meg tudják állítani és elő tudják idézni a

[57] Szűcs S. 1975. 48—49.
[58] Vö. Kálmány L. 1917.; Kodolányi J. 1945.; Diószegi V. 1958. 342—395.; Bihari A. 1980. 104—105.
[59] Diószegi V. 1958. 385—394.
[60] Bihari A. 1980. 104—105.
[61] Bodgál F. 1960.; Alapi Gy. 1914. 12—13.
[62] Komáromy A. 1910. 253.
[63] Komáromy A. 1910. 362.
[64] Lehoczky T. 1881. II. 250—251.
[65] Szűcs S. 1951. 404.
[66] Róheim G. 1925. 14.
[67] Kálmány L. 1917. 264.
[68] Vö. pl. Luby M. 1927. 206.; Szűcs S. 1951. sok adattal; Szűcs S. 1975. 48.
[69] Diószegi V. 1958. 382.

vihart, a jégesőt, de ezt félelmetes, senkihez nem tartozó vándor varázslóként teszik, többnyire fenyegetésből vagy büntetésből azért, mert nem adják meg nekik azt, amit kérnek.[70]

A garabonciás — bármennyi motívum kapcsolódott is hozzá a magyar táltos-hiedelmekből — nem tartozik az itt vizsgált varázslótípusok közé, és nem tekinthető a magyar „sámán" egyik leszármazottjának. Alapvetően megkülönbözteti a táltostól tudományszerzésének aktív, iskolákban történő módja (amihez csak később társulhatott a néphitben a születés útján történő kiválasztódás motívuma), középkori népi és tudós mágikus eljárásokból öröklött varázslóeszközei (könyv, gyűrű) és mindenekelőtt az, hogy magányos varázsló, hogy nem tartozik semmilyen közösséghez. Anélkül, hogy bele akarnék bonyolódni a garabonciás diák eredetével kapcsolatos vitákba,[71] megemlíteném, hogy — számos antik előzmény nyomán — az idővarázsló figurája ismert volt már a kora középkori délfrancia, északolasz és délnémet néphitben is. A IX. században Agobard lyoni és Ratherius veronai püspökök külön írásokban ostorozták azokat a *tempestarii* nevű szemfényvesztőket, akik pénzt zsaroltak ki a babonás parasztokból azzal a fenyegetéssel, hogy ha nem fizetnek nekik, jégesőt és vihart küldenek a földjeikre. Agobard azt a különös hiedelmet is feljegyzi róluk, hogy a nép szerint, ha nem adják meg nekik azt, amit kérnek, akkor eltüntetik a földről a termést és elviszik felhőhajókon Mangóniába eladni. A tempestarii-hiedelmek továbbéléséről egész a XI. századig több egyházi dokumentum is megemlékezik.[72] Nem tartom lehetetlennek — bár bizonyíthatónak sem — hogy a garabonciás diák figurájában ez a kora középkori varázsló kelt új életre, mindenféle vágáns-diák motívummal gazdagodva.

Ami tehát a táltosok időjárásért folytatott küzdelmét illeti, szorosabbnak látom a kresnik- és a zduhač-hiedelmekkel való analógiát. Annak a ténynek pedig, hogy az esőért folytatott küzdelmek a jelenhez közeledve mind jelentősebb szerepet kapnak ezekben a hiedelmekben, a hiedelemrendszer egészével, történeti változásával kapcsolatos funkcionális okai vannak, aminek tárgyalására hamarosan rátérek.

A táltos és a garabonciás diák problémája után, befejezésül meg kell említeni még az összehasonlításban a magyar *halottlátó* problémáját. Már a fenti rövid ismertetésből is kitűnhetett, hogy a *benandante* halottlátó tevékenysége minden eddig ismertnél közelebbi analógiát mutat a magyar halottlátókról a XIX—XX. században összegyűjtött adatainkkal. A megegyezések gondosabb vizsgálata, összevetése azokkal az Alpok vidékén lefolytatott XVI—XVII. századi boszorkányperekkel, ahol Ginzburg kereste a benandante halottlátók közelebbi rokonait[73] — mindez már nem fér e tanulmány keretei közé. Annak eldöntése érdekében ugyanis, hogy itt közvetlen rokonságról van-e szó, nemcsak a magyar halottlátó-hiedelmek magyarázatában eddig felvetődött ellentétes álláspontok[74] újragondolására van szükség, hanem a középkori víziókról és túlvilágjárásokról szóló legfrissebb irodalom[75] adatainak és megállapításainak a feldolgozására is. Közép-európai és délszláv összehasonlításunk szempontjából annyi a fontos, hogy a láncolat két végpontján elhelyezkedő benandante és halottlátó meglepő egyezései tovább erősítik azt a feltételezést, hogy a fentiekben bemutatott varázslók egyazon családba tartoznak.

6. Benandante, kresnik, vukodlak, zduhač, lagromant, višćak, vjedogonja, vrimenjak, mogut, táltos, halottlátó — bár izgató megfelelések figyelhetők meg e varázslók tulajdonságai között, a foghíjas dokumentáció, s mindenekelőtt a történeti adatok hiánya csak hipotézisek megfogalmazását engedi meg róluk. Anélkül, hogy komoly reményünk lehetne, hogy — információ híján — e hipotéziseket valaha is ellenőrizni, korrigálni tudjuk majd.

Mint tanulmányom címe is sugallja, a fenti példák nyomán korrekcióra szorul az a nézet, hogy a samanizmus egyetlen — bár szintén vitatott[76] — közép-európai képviselőjének a táltos alakja tekinthető. Helyesebbnek tűnik, ha Közép- és Délkelet-Európában *a samanizmus számos tovább élő alkotóeleméről* beszélünk, ami különböző módon átalakulva,

[70] Vö. Bihari A. 1980. 107—108.

[71] Vö. Jagić, V. 1877.; Holló D. 1934.; Kardos T. 1941. 136—138.; Pais D. 1975. 143—163.

[72] Vö. Franz, A. 1909. II. 28—32.; Cohn, N. 1975. 152—153. pontos forrásmegjelöléssel.

[73] Ginzburg, C. 1966. 53—103.

[74] Samanizmus, keleti párhuzamok — Diószegi V. 1952.; Vargyas L. 1963.; antik-keresztény tradíció — Barna Gy. 1981.

[75] Le Goff, J. 1981.

[76] Voigt V. 1976.

eltérő formákban illeszkedett be az új hiedelemrendszerekbe. Azt az általánosabb keretet pedig, ahol sor kerül a samanizmus alkotóelemeinek az integrációjára és átalakulására, a *népi boszorkányhit* szolgáltatja. Mielőtt hipotézisemet részletesebben kifejteném, hadd pontosítsam az itt használt két megjelölést.

A *samanizmus tovább élő alkotóelemeit* említve részben a varázslók saját közösségükben betöltött *funkciójára* gondolok, részben pedig *emberfeletti képességeik* néhány jellemzőjére.

Bár az itt vizsgált varázslók többsége napjainkra már csak a népi mitológia alakjaként él tovább, a hiedelmek alapján nyilvánvaló, hogy eredetileg valóságosan létező emberek voltak, akik természetfeletti képességeiket saját szűkebb közösségük (nemzetiség, törzs, falu, pásztortársak, környező vidék) érdekében hasznosították. Védelmezték közösségüket a gonosz erőktől, a mágikus agressziótól, a természeti csapásoktól: e csapásokat azoknak az idegen csoportoknak a fejére próbálták visszairányítani, akik — a feltételezésük szerint — rájuk küldték azokat. Emellett a központi funkció mellett kisebb ügyekben is számíthattak a közösség tagjai e varázslók mágikus segítségére: lehetővé tették a kommunikációt a halott hozzátartozók lelkével, jövendöltek, fellelték a földbe rejtett kincset, az elveszett-ellopott javakat, s végül gyógyították azokat a betegeket, akik mágikus agresszió áldozatának tekintették magukat. A saját közössége érdekeit szolgáló, természetfeletti képességű varázsló alakjának legtisztább történelmi típusa a *sámán*, ezért jogosnak tűnik az a követelmény, hogy e funkció más betöltőinek a jellemzésekor is szem előtt tartsuk *modellként* a samanizmus jelenségkörét.

Az a tény, hogy e közép-európai varázslók a *transz* technikáját, a *lélek-utazást* használják elsősorban szűkebb közösségük mágikus védelmezésekor, szintén a samanizmushoz kapcsolja őket. Ugyanez mondható a testből eltávozó lélek által felöltött különböző *állat-formákról* s azok *viaskodásáról*.A varázsláshoz, transz-indukcióhoz, gyógyításhoz használt *dobot, szitát* a magyar táltosok, tudós pásztorok, látók jellemzésekor szintén a samanizmussal hozták összefüggésbe[77] — figyelmet érdemel, hogy a dob megjelenik a benandanték vízióiban is. Ami a leendő varázsló tudományszerzésének, kiválasztásának *rendkívüli* (burokban vagy foggal) *születés* segítségével történő módját illeti, mint már szó esett róla, bár mindkettő az európai néphit motívumának tekinthető, súrlódásmentesen illeszkedik a samanizmus hiedelemrendszerébe, pontosabban annak az elhalványulóban lévő változataiba. Nem hiányzik a sámán tudományszerzésének másik központi tényezője sem az itt tárgyalt hiedelmekből: a *beavató látomás*, amikor a felnőttkort vagy a hetedik évet elért varázslójelölt lelkét annak első transz-élménye alkalmából a varázslók gyülekezetébe szólítják, s ott közlik vele feladatait — kitanítják. Az elhivatás *kötelező* volta, s a leendő varázsló *hiábavaló vonakodása* szintén a sámánokra emlékeztet. Végül ide tartoznak a magyar táltoshiedelmek olyan elemei *(világfa, fejdísz)*, amikre nem tértem ki az összehasonlítás során, mert csak náluk találhatók meg.

Tisztában vagyok azzal — s a leírások során utaltam is rá —, hogy mindennek ellenére egyetlen fent leírt varázslót sem tekinthetünk valódi sámánnak, még a magyar táltost sem, mert ez elszegényítené, fellazítaná a samanizmusnak azt a tudományos fogalmát, amit a szibériai népek sámánhitének a modellje szerint dolgoztak ki.[78] A sámánhit *utóéletének, háttérbe szorulásának* a történeti folyamatába azonban jól beilleszthetők ezek az adatok. Az általunk ismert időszakban a közép-európai varázslóknál már jelentős részben elhalványult működésük nyilvánossága és ezzel együtt a közösségben betöltött spirituális vezető szerepük is. Jellemző, hogy lélek-utazással járó ekszтázisba nem nyilvános szertartás folyamán, hanem többnyire éjszaka vagy az emberektől visszavonulva esnek, még a magyar táltos is *elrejtezik*. Akad olyan is e varázslók között, akinek tilos felfednie a kilétét. Ezek a varázslók a legkorábbi adatok szerint is a samanizmus egy csökevényes, háttérbe szorult formáját képviselik csak, eredeti funkciójuk, tulajdonságaik és technikáik már integrálódtak a hiedelemrendszerek egy másik történelmi típusába: a népi boszorkányhitbe.

Amikor *boszorkányhit*ről beszélek, nem pusztán arra a hiedelemre gondolok, hogy léteznek olyan rosszindulatú emberek, akiknek titokzatos mágikus képességeik vannak arra, hogy a másiknak ártsanak. Evans-Pritchardnak a Zande boszorkányhitről írt híres könyve óta[79] az antropológia a boszorkányhitet az egyéni balszerencse komplex

[77] Sebestyén Gy. 1900.; Diószegi V. 1958. 171—226.; Szűcs S. 1975.; Hoppál M. 1982.

[78] Vö. Vajda, L. 1959.; Hultkrantz, A. 1978.

[79] Evans-Pritchard, E. E. 1937.

magyarázórendszereként elemzi, mely bizonyos típusú közösségek, társadalmak belső konfliktusait képes kifejezni, megoldani, megerősítve azok alapvető morális normáit.[80] Ebből a világszerte számtalan változatban fellelhető hiedelemrendszerből két jellemzőt szeretnék itt hangsúlyozni. Először is a boszorkányság-vádak és a boszorkányok elleni törvényes, önbíráskodó és mágikus szankciók mögött felismerhető *alapproblémát:* a boszorkányról azt feltételezik, hogy mágikus eszközökkel agressziót követett el az illető személyének, családjának, állatállományának, földjeinek termékenysége és egészsége ellen. Másodszor pedig azt, hogy ez a támadás s az eljövendő támadások veszélye nem istenektől, gonosz szellemektől, emberfeletti lényektől jön, de még csak nem is az ellenséges törzsek, népcsoportok sámánjaitól vagy varázslóitól. A boszorkányhit szerint a mágikus agressziót az ember közvetlen közösségének valamelyik tagja követi el az ember ellen. Philip MAYER megfogalmazása szerint a boszorkány *„traitor within the gates"*, *házon belüli áruló*, olyan szomszéd, rokon, a közösségnek olyan tagja, aki megszegi a lojalitás és a szolidaritás elemi szabályait.[81]

A közelmúltban egy francia vallásszociológus kísérletet tett a mágikus agresszió különböző típusainak a szociológiai jellemzésére, s a boszorkányhitet a kisbirtokon alapuló agrártársadalmak tipikus hiedelemrendszerének minősítette[82]. Még ha nem is lenne ennek a besorolásnak több magyarázó értéke, mint annak, amikor ELIADE a samanizmust úgy határozta meg, hogy az a szibériai gyűjtögető és vadásztörzsek prehisztorikus vallása[83] — elgondolkodhatunk egy pillanatra ezen az oppozíción. Tételezzük fel — a hipotézis kedvéért —, hogy egy népcsoport annak következtében tér át a sámánhitről a boszorkányhit paradigmája által meghatározott hiedelemrendszerre, hogy fontos változások következnek be életkörülményeiben, gazdasági tevékenységében, társadalmi struktúrájában. Ha elképzelünk egy ilyen hiedelemváltást, jobban belegondolva valószínűtlennek kell, hogy tartsuk azt, hogy a boszorkányhit egyszerűen a helyébe lépjen a sámánhitnek. A vallástörténet tanulságai alapján sokkal inkább feltételezhetjük, hogy ez esetben a népi vallást még hosszú ideig a régi és az új — a samanizmus és a boszorkányhit — érintkezése, kontaminációja, állandóan módosuló kombinációja fogja jellemezni, ahol

1.) a samanizmus számos alkotóeleme — ahelyett, hogy eltűnne — az új meghatározó rendszer, a boszorkányság kategóriái szerint nyer új, módosult értelmet

2.) a sámán tradicionális közösségoltalmazó funkciói — a közösség új életkörülményeinek megfelelően — új motívumokkal egészülnek ki.

Azt hiszem, valamiféle hasonló történeti átalakulással van dolgunk a tanulmányban vizsgált hiedelmek esetében. Nézzük, hogyan magyarázza a változás e hipotetikus modellje őket, hozzátéve, hogy a tényleges történeti átalakulás okait és lefolyását természetesen bonyolultabbnak, áttételesebbnek tartom: a samanizmus és a boszorkányhit keveredéséhez számos olyan tényező is hozzájárulhatott, mint a mindenféle mágikus tevékenységet egy kalap alá véve elítélő kereszténység, s különösen ennek az a formája, ami az intézményes boszorkányüldözés idején pusztító brutalitással avatkozott be a népi hiedelmek világába.

Ami a samanizmus alkotóelemeinek a boszorkányság jegyében történő újraértelmezését illeti, számos változatot ismerhettünk meg. A sámánokra emlékeztető varázsló betöltheti a boszorkányok ellenfelének a szerepét, mint a *benandante*, a *kresnik*, a litván *wahrwolff* és alkalmanként a magyar *táltos*. Az ilyen természetfeletti személyeket azonban a néphit könnyen boszorkánynak is tarthatja, és felruházhatja boszorkány-tulajdonságokkal: ezt láttuk a *vukodlak*, a *zduhač*, a *višćak* és a *vjedogonja* esetében (a vjedogonja halála után a montenegrói néphit szerint *vámpír* lesz),[84] és GINZBURG is egy ilyen folyamatot dokumentált a *benandanték* történeti elemzésével. Ezek a boszorkánygyanús varázslók legtöbbször mégis megőriznek bizonyos samanizmusra emlékeztető jegyeket, és — a vukodlak kivételével — a közösség szolgálatának pozitív funkcióját.

A motívumkölcsönzés ilyen esetekben elkerülhetetlenül kétirányú: ezeken a vidékeken a *boszorkány attributumai* közé is bekerülnek a samanizmus alkotóelemei. Kérdés,

[80] A túlnyomórészt angolszász antropológiai kutatásoknak erről a területéről jó képet ad három tanulmánygyűjtemény: MIDDLETON, J. 1967.; MARWICK, M. 1970.; DOUGLAS, M. 1970.

[81] MAYER, Ph. 1970.

[82] TERRAIL, J.—P. 1979.

[83] ELIADE, M. 1968. 390—391.

[84] L. BOŠKOVIĆ-STULLI, M. 1960. 288.

hogy a boszorkányok álomban történő lélek-utazásának Európa-szerte elterjedt hiedelme mennyiben függ össze a samanizmus kérdéskörével (GINZBURG számos ilyen adatot idéz). Azt viszont valószínűnek tartom, hogy a légy vagy bogár formájában a boszorkány testéből távozó, majd oda visszatérő lelkéről s a boszorkány ilyenkori tetszhalottságáról szóló magyar beszámolók[85] nem a „Guntram-mondával" hozhatók összefüggésbe,[86] hanem a samanizmus hatásával, mint azt DIÓSZEGI feltételezte.[87] Ide tartoznak a boszorkányok egymás közti küzdelméről szóló említések is. 1716-ban például arról hallunk egy Bihar megyei boszorkányperben, hogy a boszorkányok *vagdalkozni* járnak Szent Gellért hegyére.[88] Az egymással vetélkedő boszorkánybábák *állat képében* is megvívhatnak egymással a mai néphit szerint.[89] LUBY Margit gyűjtötte a kétféle hiedelemrendszer egybeolvadásának egyik legszebb adatát, mely szerint a Szatmár megyei Hetében úgy hiszik, hogy a boszorkányok „bizonyos éccakákon veszekedni szoktak, és amelyik legyőzi a másikat, annak a babonája foganatos abban az esztendőben. Hetében Mándi Györgyné tudott esőt hozni, de csak akkor, ha elébb tejescsuprot tudott lopni"[90] — mint emlékszünk, ugyanezekkel a motívumokkal találkoztunk a szerb-boszniai zduhač hiedelemkörben. Az egymással vagdalkozó boszorkányok sorához oda illeszthetnénk még a román *strigoi* alakját, aki burokban születik, bármilyen állatformát fel tud ölteni, s bizonyos éjszakákon lelke elszáll a boszorkányok gyülekezetébe, ahol egész éjszaka verekszik a többi boszorkánnyal, hogy végül sírva egymás nyakába boruljanak. Haláluk után az ilyen strigoi-okból lesznek a vámpírok.[91] Zárjuk ezt a rövid felsorolást azzal, hogy a XVIII. századi szegedi boszorkányperekben — mint erre már SEBESTYÉN Gyula is felfigyelt — gyakran felbukkan a *sámándob*.[92]

Ami a sámánhit átalakulásának másik oldalát, a varázsló által betölthető új funkciókat illeti, a magyar *táltos* adatai a legtanulságosabbak. A táltosok eredetileg irracionális vagdalkozásának a XVII—XVIII. században olyan értelmet adnak, ami szimbolikusan a táltosokat is bekapcsolja a magyarság idegen elnyomók elleni függetlenségi harcába, majd a későbbi időszakban a táltosküzdelmet egyre inkább a parasztok és a pásztorok legfőbb gondjával, a termékenység, az eső biztosításával, a jégeső, az aszály, a marhavész elhárításával hozzák kapcsolatba. A többi bemutatott varázsló esetében is hasonló történeti átalakulás nyomán léphetett a központi helyre a termékenységért folytatott küzdelem motívuma. (A történeti átalakulás e fő tendenciája mellett néhány másodlagos funkció is előtérbe kerülhet bizonyos időszakokban. A boszorkányüldözés tetőpontján a táltosok is belépnek a megrontott emberek gyógyítóinak a körébe. A török kiűzése után, a XVIII. században pedig a táltosok fő funkciója a kincskeresés lesz.)

Foglaljuk össze: a samanizmus és a boszorkányhit érintkezésének, valamint az ilyen helyzetben végbemenő történelmi átalakulásoknak a hipotézise magyarázni látszik a közép-európai néphit varázsló-alakjainak bizonyos hasonlóságait. Ennek a hipotézisnek az alapján a *táltoshiedelmek* alakulása történeti magyarázatot kaphat, és elfoglalhatja a helyét egy olyan sorban, ahol már nem egy ősvallás túlélő emlékeként rokonítjuk a szibériai népcsoportok archaikus sámánjával, hanem hasonló körülmények között élő népek hasonlóan átalakult varázslófiguráival vetjük össze. És ami a legfontosabb: ez az összehasonlítás pontosabban jelöli ki a helyét a néphit történetileg állandóan változó, ugyanakkor minden pillanatban értelmes rendszert képező univerzumában. Megmutatja, hogyan tudott beilleszkedni a termékenységgel kapcsolatos hiedelmeknek, rítusoknak, félelmeknek abba a rendszerébe, aminek meghatározó képzete a XV—XIX. században minden bizonnyal a boszorkányhit volt, másrészt hogyan őrzött meg továbbra is némi különállást.

7. Még egy tisztázni való kérdés maradt befejezésül. Ha a boszorkányság oldaláról vesszük szemügyre a fentiekben leírt történeti egybeolvadást, felvetődhet a kérdés, hogy volt-e olyan *pozíció* a népi boszorkányhit rendszerében, ahova ezek a sámánszerű varázslók funkcionálisan beilleszkedhettek, vagy pedig a velük kapcsolatos hiedelmek továbbélése alapvető módosulást idézett elő e térség boszorkányhitében?

[85] KOMÁROMY A. 1910. 39., 44., 49.
[86] LIXFELD, H. 1970.
[87] DIÓSZEGI V. 1958. 44.
[88] SCHRAM F. 1970. I. 80.
[89] DÖMÖTÖR T. 1981a 130.
[90] BIHARI A. 1980. 269.
[91] ELIADE, M. 1975. 158—159.
[92] REIZNER J. 1900. IV. 409., 500., 514.; SEBESTYÉN Gy. 1900. 437.

Volt ilyen pozíció: a boszorkányhit rendszerében alapvető funkciója van a *boszorkányűző, gyógyító tudományos embernek* (*diviner, wizard, cunning folk, Hexenbanner, désenvouteur* stb.), annak a hivatásos varázslónak, aki mágikus ellenakciót indít a rontás általa felismert okozója ellen, és képes meggyógyítani azt, akit a boszorkány megrontott. A boszorkányhitnek ezt a szereplőjét a közelmúltig szinte teljesen figyelmen kívül hagyta a történelmi és néprajzi kutatás, néhány éve viszont az érdeklődés középpontjába került. Nem utolsó sorban egy francia pszichiáter-néprajzos nő, Jeanne FAVRET-SAADA szenzációt keltő két könyvének köszönhetően, melyben egy mai francia falu ma élő boszorkányűzőiről és boszorkányhitéről ad részletes beszámolót és értelmezést.[93] A samanizmus kutatóinak a figyelmét is megérdemelnék azok az eksztatikus technikák, amiket e boszorkányűzők a boszorkányok elleni mágikus ellenakcióban felhasználnak, valamint az a tény is, hogy az ő kiválasztásuk szintén leggyakrabban hallucinációk kíséretében megy végbe.

A boszorkányperek irataiban sokszor említett, tanúként kihallgatott és néha boszorkányként elítélt jótékony boszorkányűzőkről, azon a néhány megjegyzésen kívül, amit Keith THOMAS,[94] Alan MACFARLANE[95] és Robert MUCHEMBLED[96] munkáiban olvashatunk róluk, nem sokat tudunk — feltehetőleg a közeljövőben várható alaposabb történeti vizsgálatuk. Így nem csodálkozhatunk azon sem, hogy magyarországi megfelelőikről, a *nézők* alakjáról mindeddig semmilyen részletesebb vizsgálat nem olvasható a szakirodalomban, pedig szépszerével akadnának adatok jellemzésére.[97] Tényszerűen is dokumentálható, hogy sámánszerű varázslóink ezt a pozíciót foglalják el: az egyik fentiekben említett táltosnő, Szaniszlai Mihályné „magát *Tátosnak nézőnek* mondotta".[98]

A néző pozíciójában megfelelő helye lehetett ugyan a boszorkányhitbe integrálódó táltosnak, de van a boszorkányűző és a sámán között egy alapvető különbség is. A népi boszorkányűző, gyógyító ember nagyon ritkán gyógyítja saját közösségének, falujának tagjait, páciensei általában távolból, olykor az ország másik feléből érkeznek. Közvetlen környezetük ugyanis nem jótékony varázslónak, boszorkányűzőnek, hanem egyszerűen boszorkánynak tartja őket, mondván, hogy aki gyógyít, az biztos rontani is tud.[99] Tehát nem veszélytelen, ha egy sámánszerű, jótékony varázsló „nézőnek mondja" magát, és gyógyítani kezdi a boszorkányrontások áldozatait. Jól látható ez a benandanték sorsának alakulásán: néhány évtized is elég ahhoz, hogy a boszorkányok üldözőivé lett varázslókat saját közösségük boszorkányként bélyegezze meg. A boszorkányhitben mindenki gyanús, különösen akinek saját bevallása szerint emberfeletti mágikus képességei vannak. Miért bízzon meg akkor egy közösség saját varázslóinak föltétlen jóindulatában? Így vesztik el a komplex társadalmak az archaikus, automatikus és feltétlen közösségi szolidaritással együtt sámánjaikat, jótékony varázslóikat.

IRODALOM

ALAPI Gy.
1914 *Bűbájosok és boszorkányok Komárom vármegyében.* Komárom
ARNAUDOFF, M.
1917 *Die bulgarischen Festbräuche.* Leipzig
BARNA Gy.
1981 *Totenseher im ungarischen Volksglauben.* In: Z. UJVÁRY (ed.): Ethnographica et Folkloristica Carpathica, Tom. 2. 177—189. Debrecen
BELMONT, N.
1971 *Les signes de la naissance.* Étude des représentations symboliques associées aux naissances singulières. Paris
BABUDRI, F.
1925 *Fonti vive dei Veneto-Giuliani.* Milano

[93] FAVRET-SAADA, J. 1977.; 1981.; — hasonló részletes leírás napjaink német boszorkányhitének erről a figurájáról SCHÖCK, I. 1978. 132—153.
[94] THOMAS, K. 1971. 212—251.
[95] MACFARLANE, A. 1970. 115—135.
[96] MUCHEMBLED, R. 1978. 109—116.
[97] Első történeti előfordulásaihoz l. PAIS D. 1975. 250—253.; rövid jellemzésük: SZENDREY Á. 1962. 368—370.; DÖMÖTÖR T. 1981b; néhány adat róluk a boszorkányperekben: KOMÁROMY A. 1910. 29., 38., 64., 69., 72., 74., 102., 149., 152—157., 211., 245., 319.; SCHRAM F. 1970. I. 45., 46., 112., 387., 412., 501., 512., 543—548.
[98] KOMÁROMY A. 1910. 249—250.
[99] Ilyen eseteket leír MUCHEMBLED, R. 1978. 110.

BIHARI A. (szerk.)
1980 *Magyar hiedelemmonda katalógus.* Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához. 6. Budapest
BODGÁL F.
1960 *Egy miskolci „Tátos" 1741-ben.* Néprajzi Közlemények 308—311.
BOŠKOVIĆ-STULLI, M.
1960 *Kresnik-Krsnik, ein Wesen aus der kroatischen und slovenischen Volksüberlieferung.* Fabula 3: 275—298.
1975 *Usmena Književnost kao umjetnost Riječi.* Zagreb
CHLOUPEK, D.
1953 *Mogut.* Zbornik za narodni život i običaje južnih slavena 37: 241—250
CICERI, A.
1981 *Tradizioni popolari.* In: Friûl-Friuli. Udine 141—168.
COHN, N.
1975 *Europe's Inner Demons.* London
CSÁKABONYI K.
1961 *Békés megyei boszorkányperek a XVIII. században.* Gyula
DIÓSZEGI V.
1952 *Ember- és természetfeletti lényeink I.* A halottlátó. Kézirat
•1958 *A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben.* Budapest
DIÓSZEGI V. (ed.)
1968 *Popular beliefs and Folklore Tradition in Siberia.* Budapest
DIÓSZEGI V.—HOPPÁL M. (eds.)
1978 *Shamanism in Siberia.* Budapest
DÖMÖTÖR T.
1965 *Ungarischer Volksglauben und ungarische Volksbräuche zwischen Ost und West.* In: Europa et Hungaria, congressus ethnographicus in Hungaria. Budapest, 16—20. X. 1963. 311—323. Budapest
1981a *A magyar nép hiedelemvilága.* Budapest
1981b *The cunning folk in English and Hungarian Witch Trials.* In: V. T. NEWALL (ed.); Foklore Studies in the Twentieth Century: Proceedings of the Centenary Conference of the Folklore Society. 183—187. Woodbridge-Totowa
DOUGLAS, M. (ed.)
1970 *Witchcraft Confessions and Accusations.* London
ELIADE, M.
1968 (1951) *Le Chamanisme et les technigues archaïques de l'extase.* Paris
1975 *Some Observations on European Witchcraft.* History of Religions 14. 149—172.
EVANS-PRITCHARD, E. E.
1937 *Witchcraft, Oracles and Magic among the Azande.* Oxford
FAVRET-SAADA, J.
1977 *Les mots, la mort, les sorts. La sorcellerie dans le Bocage.* Paris
1981 *Corps pour corps. Enquête sur la sorcellerie dans le Bocage.* Paris
FISCHER, L.
1914 *Die kirchlichen Quatember.* Ihre Entstehung, Entwicklung, und Bedeutung. München
FRANZ, A.
1909 *Die kirchlichen Benediktionen im Mittelalter.* I—II. Freiburg im Breisgau. Változatlan utánnyomás 1960. Graz
GINZBURG, C.
1966 *I Benandanti.* Stregoneria e culti agrari tra Cinquecento e Seicento. Torino. Francia fordítása: *Les batailles nocturnes.* 1980. Paris
GRGJIC-BJELOKOSIC, L.
1896 *Narodno sujevjerje.* Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini VIII. 530—534.
1899 *Volksglaube und Volksbräuche in der Herzegowina.* Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und Herzegowina VI.
GUNDA B.
1968 *Survivals of Totemism in the Hungarian táltos tradition.* In: DIÓSZEGI, V. (ed.): 1968. 41—51.
HOLLÓ D.
1934 *A garabonciás diák alakja a magyar néphagyományban.* Ethnographia XLV. 19—34, 110—126.

HOPPÁL M.
1982 *Sámánizmus napjainkban?* A sámánizmus mai formái a magyar népi hitvilágban. Világosság XXIII. 288—295.
HÖFLER, O.
1934 *Kultische Geheimbünde der Germanen.* Frankfurt
HULTKRANTZ, Å.
1978 *Ecological and Phenomenological Aspects of Shamanism.* In: DIÓSZEGI, V.—HOPPÁL M. (eds.) 1978. 27—58.
JAGIĆ, V.
1877 *Die südslavischen Volkssagen von dem Grabanciaš dijak und ihre Erklärung.* Archiv für slavische Philologie II. 437—481.
JAKOBSON, R.—SZEFTEL, M.
1966 *The Vseslav Epos.* In: JAKOBSON, R.: Selected Writings, IV. Slavic Epic Studies 301—368. The Hague-Paris
KÁLMÁNY L.
1917 *Összeférhetetlen tátosainkról.* Ethnographia XXVIII. 260—266.
KARDOS T.
1941 *Középkori kultúra, középkori költészet.* Budapest
KELEMINA, J.
1930 *Bajke in pripovedke slovanskega ljudstva, z mitološkim uvodom.* Celje
KIECKHEFER, R.
1976 *European Witch Trials.* Their Foundation in Popular and Learned Culture 1300—1500. London
KODOLÁNYI J.
1945 *A táltos a magyar néphagyományban.* Ethnographia LVI. 31—37.
KOMÁROMY A.
1910 *Magyarországi boszorkányperek oklevéltára.* Budapest
KŐRÖSI S.
1892 *Fiume néprajza.* Ethnographia III. 141—174.
KRAUSS, F. S.
1908 *Slavische Volksforschungen.* Leipzig
LE GOFF, J.
1981 *La naissance du Purgatoire.* Paris
LEHOCZKY T.
1881 *Bereg vármegye monográfiája.* I—II.
LIXFELD, H.
1970 *A Guntram-monda Paulus Diakonusnál* (AT 1645 A). Ethnographia LXXXI. 136—147.
LUBY M.
1927 *Babonás történetek.* I—IV. Ethnographia XXXVIII. 206—208.
1928 *Táltosokról és lidércekről.* Ethnographia XXXIX. 117—119.
MACFARLANE, A.
1970 *Witchcraft in Tudor and Stuart England.* A regional and comparative study. New York—Evanston
MARWICK, M. (ed.)
1970 *Witchcraft and Sorcery.* Selected Readings. Harmondsworth
MAYER, Ph.
1970 *Witches.* In: MARWICK M. 1970. 45—64.
MICHELET, J.
1966 (1862) *La sorcière.* Paris
MIDDLETON, J. (ed.)
1967 *Magic, Witchcraft and Curing.* Austin—London
MILCETIC, I.
1896 *Vjera u csobita bica.* Zbornik za narodni život i običaje južnih slavena. I. 24—25.
MONTER, E. W.
1971—1972 *The Historiography of European Witchcraft: Progress and Prospects.* Journal of Interdisciplinary History II. 435—451.
MUCHEMBLED, R.
1978 *Culture populaire et culture des élites dans la France moderne* (XVe—XVIIIe siècles). Essai. Paris

MURRAY, M.
1921 *The Witch-cult of Western Europe.* Oxford
1931 *The God of the Witches.* London
OSTERMAN, V.
1940 (1894) *La vita in Friuli* (2ª ed. a cura di G. VIDOSSI). Udine
PAIS D.
1975 *A magyar ősvallás nyelvi emlékeiből.* Budapest
REIZNER J.
1900 *Szeged története.* IV. Szeged
RÓHEIM G.
1925 *Magyar néphit és népszokások.* Budapest
ROSE, E.
1962 *A Razor for a Goat.* Toronto
RUSSELL, J. B.
1972 *Witchcraft in the Middle Ages.* Ithaca, N. Y.
RUNEBERG, A.
1947 *Witches, Demons and Fertility Magic* Helsingfors
SCHNEEWEISS, E.
1935 *Grundriss des Volksglaubens und Volksbräuches der Serbokroaten.* Celje
SCHÖCK, I.
1978 *Hexenglaube in der Gegenwart.* Empirische Untersuchungen in Südwestdeutschland. Tübingen
SCHRAM F.
1970 *Magyarországi boszorkányperek.* 1529—1768. I—II. Budapest
SEBESTYÉN Gy.
1900 *A magyar varázsdob.* Ethnographia XI. 433—446.
SIIKALA, A.—L.
1978 *The rite technique of the Siberian shaman.* FF Communications 220. Helsinki
SZENDREY Á.
1962 *A magyar néphit boszorkánya.* Kézirat
SZENDREY Zs.
1914 *Ember- és természetfeletti lények a szalontai néphitben.* Ethnographia XXV. 315—326
SZŰCS S.
1936 *Táltosok és boszorkányok a Nagysárréten.* Ethnographia XL. 39—48.
1940 *A sárkány a sárréti nép hiedelmében.* Ethnographia LI. 454—459.
1951 *Időért viaskodó táltosok.* Ethnographia LXII. 403—409.
1975 *A samanizmus emléke a nagykunsági népi orvoslásban.* Alföld 26/6. 45—54.
TERRAIL, J.—P.
1979 *La pratique sorcière.* Éléments pour une sociologie de l'agression magique. Archives de sciences sociales des religions XXIV. 21—42.
THOMAS, K.
1971 *Religion and the Decline of Magic.* Studies in popular beliefs in sixteenth and seventeenth century England. London
TOMMASINI, G. F.
1837 *Costumanze nell'Istria.* Commentari Storici-Geografici della Provincia dell'Istria di mons. Archeografo Triestino IV.
VAJDA L.
1959 *Zur phaseologischen Stellung des Schamanismus.* Ural-Altaische Jahrbücher 31. Wiesbaden
VARGYAS L.
1963 *Keleti párhuzamok Tar Lőrinc pokoljárásához.* Műveltség és hagyomány V. 37—54.
VOIGT V.
1976 *Der Schamanismus als ethnologisches Forschungsproblem.* In: Glaube und Inhalt 75—120. Budapest
VON BRUININGK, H.
1924—1928 *Der Werwolf in Livland und das letzte im Wendeschen Landgericht und Dörptschen Hofgericht i. J. 1692 deshalb stattgehabte Strafverfahren.* Mitteilungen aus der livländischen Geschichte Bd. 22.

Gábor Klaniczay

BENANDANTE — KRESNIK — ZDUHAČ — TÁLTOS

Some points of contact between shamanism and witch-belief in Central Europe

(Abstract)

In the first half of the paper the author compares historical and ethnographical documents on benevolent sorcerers in Northern Italian, Southern Slavic and Hungarian beliefs. His starting point is the similarity between the Hungarian beliefs centering round the figure of *táltos* considered to be the continuation of pre-conquest Hungarian shamanism and the 17th—18th century phenomenon of *benandanti* recently described in great detail by Carlo Ginzburg.

He examines three questions. 1.) Were there any other similar sorcerers in this region who would turn against malevolent witches in order to protect their community and if so, what motifs are identical in these beliefs? 2.) As one of the main schools of thought explains Hungarian beliefs in the *táltos* by using the analogy of shamanism and as the same kind of interpretation is also possible for the phenomenon of *benandante* the question whether one can speak of shamanistic elements in connection with these types of sorcerers is self-evident. Can these benevolent sorcerers who protect fertility be regarded as distant relatives of shamans put into a new context of beliefs with slightly different functions? 3.) Finally, if one supposes a distant relationship between shamans and these sorcerers one is also faced with the question whether it is possible to draw a picture of the changes leading to the modification of the functions of sorcerers as known in Central Europe, and to their connections with beliefs in witchcraft.

The study of comparative data, of historical materials — first and foremost the documents of witch trials — and of ethnographical documentation seem to support the view that indeed there are many related beliefs in the Central European region. The evidence of the data point to close genetic connexions between beliefs in *benandante* and beliefs in *kresnik*s who are known in the Istrian, Dalmatian and Slovenian territories. On the other hand beliefs in *kresnik*s were combined with beliefs in witchcraft to a smaller extent and show a more archaic picture: at times *kresnik*s do not fight witches for fertility but each other and this fight happens in the course of the voyage of the soul in extasy, in animal form as with the Hungarian figure of *táltos*. The same function — i. e. the protection of one's own community against the sorcerers of other communities, and the censuring of fertility — can be observed in the case of *zduhač* and a host of other southern Slavic sorcerers.

Taking a careful account of the characteristics of these sorcerers and of the Hungarian *táltos* the following answer can be given to the second question: although there are many similarities between the two phenomena both in the function of providing magical protection for the community and in the way these sorcerers obtain their knowledge (being born with a caul or with teeth, having an initiatory vision), etc. the non-public nature and the purely mythological existence of these sorcerers stops us from considering the phenomena to be shamanism. At the most, the similarities can be characterised as the surviving elements of shamanism placed into a new context. Nevertheless, this way of looking at the elements of shamanism is not without use because one can get a picture of the kinds of archaic beliefs and fertility cults that were integrated into the dominant system of European folk beliefs, i. e. into beliefs in witchcraft. Finally the paper presents the process of this historical merging as a hypothesis, as a possible way of interpreting the material and thereby directing attention to a possible and so far neglected area of comparative historical and ethnographical studies.

Pócs Éva

Gondolatok a magyarországi boszorkányperek néprajzi vizsgálatához

1983-tól egy munkacsoport keretében a magyarországi boszorkányperek néprajzi feldolgozását tervezzük. A vizsgálat pontos tervének elkészítése előtt szükségesnek látszik a kutatási szempontokat végiggondolni és megvitatni, főleg abból a célból, hogy az egyoldalú néprajzi megközelítés mellett más — történeti, szociológiai, szociálpszichológiai,

jogtörténeti stb. — szempontokkal is gazdagodjunk, akár egy esetleges tudományközi együttműködés céljából is.

Az alábbiakban vázolt kérdések nem ölelik fel a boszorkányság, ill. boszorkányüldözés egész problematikáját, még utalásszerűen sem. A rendelkezésünkre álló beláthatatlan mennyiségű anyagból, megoldott és megoldatlan problémákból csak azokra mutatok rá, amelyek konkrét kutatási szempontból már a vizsgálat első menetében is fel kell, hogy vetődjenek. Így természetesen itt most a nagy teret igénylő kutatástörténeti összefoglaló is elmarad,[1] ilyen vonatkozásban csak alkalomszerűen utalok bizonyos előzményekre.

Kiindulásul annyit a „beláthatatlan mennyiségű anyagról", hogy ennek tetemes hányadára jellemző, amit MACFARLANE mond TREVOR-ROPER tanulmányáról:[2] egyetlen hibája, hogy azt a benyomást kelti, mintha nagyon sokat tudnánk a boszorkányságról, és már csak szintézisre volna szükségünk. Valójában túlságosan is keveset tudunk.[3] A több országban nagy méreteket öltött anyagfeltáráshoz[4] kevés kivételtől (főleg a szociálantropológia afrikai eredményei[5] és néhány új angol, spanyol, dán kísérlet[6]) eltekintve vagy túl általánosító, sőt, olykor az anyagtól szinte teljesen függetlenedő, prekoncepciókon alapuló „szintézisek"[7], vagy az anyagot egyoldalú téma- vagy szempontfelvetéssel megközelítő kutatások születtek.[8] Magyar vonatkozásban is körülbelül ez a helyzet. Nagymennyiségű anyag publikálása (legalábbis ami a boszorkánypereket illeti[9]) és egyoldalú résztanulmányok[10] mellett SZENDREY Ákos szintézise[11] nem mond többet, mint ami nagyjából addig is tudható volt a boszorkányról.

A magyar néphit boszorkányának részint a paraszti gyakorlatban előforduló gyógyító és rontó tevékenység bizonyos fajtáit, részint természetfeletti képességeket (alakváltozást, láthatatlanná válást, repülést) tulajdonítanak. Tudományát másik boszorkánytól szerzi, tanulás vagy kézfogás révén. A neki tulajdonított károk közül leggyakoribbak: nyomásérzésekkel kapcsolatos betegségek, mozgásképesség megszűnése, „szerelmi rontás", tehén tejének elvitele. A boszorkányt elhárító, a boszorkány okozta károkat helyrehozó tevékenység számos fajtája ismert. A boszorkány attributumaiban a kutatás működő varázsló-gyógyító specialisták és egy „nyomást" okozó szellemlény alakjának összeolvadását tételezte fel, a boszorkánnyal kapcsolatos hiedelmekben pedig eredetileg nem a boszorkányhoz kapcsolódó ősvallási maradványok megőrződését, továbbá a boszorkányperek „szállította" hivatalos ideológia elemeinek időleges vagy tartós beolvadását (boszorkányszervezetek katonai hierarchiával, boszorkányszombat, ördöggel kötött szövetség). Az újkori magyar boszorkány feltehetően több más hiedelemlény vonásait is magába olvasztotta. A boszorkány társadalmi szerepére vonatkozóan nem végeztek kuta-

[1] A boszorkányüldözés néprajzi szempontú irodalmának rövid, értékelő összefoglalását lásd HENNINGSEN, Gustav 1973.

[2] TREVOR-ROPER, Hugh 1967.

[3] MACFARLANE, Alan D. J. 1970. 9.

[4] A legfontosabb művek: HANSEN, Josef 1901.; SOLDAN, Wilhelm G. 1843.; ill. SOLDAN, Wilhelm G.—HEPPE, H. L. J. 1912.; LEA, Henry Ch. 1939.; KORS, Alan C.—PETERS, Edward 1972.

[5] Csak néhány a legfontosabb munkák közül: NADEL, S. F. 1935.; EVANS-PRITCHARD, E. E. 1937.; PARRINDER, Geoffrey 1958.; ill. KLUCKHOHN, Clyde navaho boszorkányságra vonatkozó tanulmánya (1944). Eredményeiket összefoglalóan, az angol boszorkányperek adta tanulságokkal egybevetve lásd: MACFARLANE, Alan D. J. 1970. 209—253: *A comparative framework. Anthropological studies.*

[6] Pl. MACFARLANE, Alan D. J. 1970.; THOMAS, Keith 1971.; CARO BAROJA, Julio 1967.; HENNINGSEN, Gustav 1980.

[7] Leghatásosabb MURRAY, Margaret A. (1921.) a boszorkányhiedelmeket realitásként felfogó, óeurópai szarvas-istenséget, ill. termékenységkultuszt rekonstruáló teóriája, melynek számos követője támadt (pl. HUGHES, P. 1952.).

[8] Csak egy-két szélsőséges példa: PEUCKERT, Will-Erich „titkos társaság", ill. germán nőtársaság-elmélete (1951., 1967.), vagy SUMMERS, Montague (1926.), aki mint a demonológia pap-szakértője a perek vallomásait igaznak, a boszorkányt pedig „ellenfélnek" tekintette.

[9] KOMÁROMY Andor 1910.; SCHRAM Ferenc 1973.

[10] DÖMÖTÖR Sándor (1939., 1940.) a boszorkánygyűlés mondamotívumában „elhomályosult pogány szertartás"-t lát; KÖRNER Tamás (1969.) a boszorkányszervezetek valóságos létezését próbálja kimutatni.

[11] SZENDREY Ákos 1955. és 1962.

tást. Elterjedt nézet, hogy bizonyos alkati, jellembeli fogyatékosságok, deviáns életvitel, valamint bizonyos foglalkozások (bába) predestinálhatnak valakit a boszorkányság vádjára.[12] Közhelyszámba megy annak megállapítása, hogy a boszorkányhiedelmek nemigen változtak a magyarországi boszorkányperek századai óta, de nem történt meg ennek a gazdag anyagnak részletekbe menő vizsgálata. Noha többen nyomoztak a perekben egy-egy részletkérdés után, nem áll előttünk a boszorkányhit a perekből megrajzolható kontextusában. Feltehető, hogy a fenti közhely is el fogja veszteni érvényességét, mihelyt nemcsak a boszorkányhit utolsó száz évben észlelt jelenségeihez keresünk párhuzamokat a perekben. Ami a boszorkányság társadalmi kereteit illeti, nincs is mihez párhuzamokat keresnünk, mert e vonatkozásban mind az utolsó századok, mind a perek viszonylatában csak néhány általánosságot tudunk.

A boszorkányság fogalma

BOHANNAN szillogizmusa a boszorkányság vádjainak keletkezéséről:

Fő premissza:	A betegséget boszorkányok terjesztik
Alpremissza:	A betegség terjed
Tehát:	Boszorkányok vannak jelen.[13]

Ez csak ott lehet érvényes, ahol a társadalom olyan ideológiával rendelkezik, amelynek része az egyént érő károk-sérelmek ilyen természetű magyarázata, kizárólagosan vagy másfajta „természetfölötti" magyarázatokkal (pl. tabu megsértésének következménye, varázslás eredménye, Isten büntetése erkölcsi szabály áthágásáért stb.) párhuzamosan. Amelyik társadalom levonja a fenti (vagy más hasonló, pl. betegség helyett egyéb baj) következtetést, nyilvánvaló, hogy még két lépést tesz: valakit boszorkánysággal gyanúsít, majd rendszabályokat foganatosít a gyanúsított ellen. Bizonyos társadalmakban ez a boszorkányság üldözéséhez vezethetett. Európa múltjában is volt ilyen „népi bázisa" a boszorkányüldözésnek: a paraszti társadalmon belül eleve meglévő ellenséges, megszüntető, olykor aktív rendszabályokat foganatosító magatartás.

A boszorkány tehát károkozással gyanúsított személy, aki a bajt a neki tulajdonított pszichikus sajátosságok, ill. természetfeletti tevékenység révén okozza; nem feltétlenül tudatosan, rosszindulattal. Természetfeletti képességét gyakran valamilyen rajta kívül eső hatalomnak köszönheti (ősök, szellemek, varázslók, ördög stb.); képességét tőlük szerezte, tanulta, örökölte, ill. állandó kapcsolatban áll velük.

A boszorkányság megkülönböztetendő a varázslattól, amely mindenképpen tudatosan véghezvitt, látható, ellenőrizhető cselekményeket jelent, akár pozitív célú *fehér mágia*, akár ártó célú *fekete mágia*. A szociálantropológusok e különbségtételét[14] feleslegesnek látszhat olyan európai paraszttársadalmakban, ahol igen sokféle tulajdonított és valódi tevékenység és attributum gyűjtőfogalma a boszorkány, tehát a fenti kategóriák — a személyek vonatkozásában — nem mindig, mindenütt különültek élesen el. Fontos mégis a megkülönböztetés, mert a *tulajdonított boszorkányság* és a *véghezvitt* (pozitív vagy negatív célú) *mágia* ideológiai és társadalmi kontextusa élesen elkülönül. A boszorkányság koncepciója — mint EVANS-PRITCHARD írja az azandékkal kapcsolatban — természetes filozófiát nyújt, amellyel az ember és a szerencsétlenség közti viszony magyarázható, továbbá viselkedés-sztereotípiákkal szolgál ezekre az esetekre nézve. Egy-egy eseménynek nem általános feltételeit, hanem esetleges, egyedi körülményeit magyarázza meg; azokat a körülményeket, amelyekkel kapcsolatban a *miért* kérdést fel lehet tenni.[15] Betegség

[12] SZENDREY Ákos munkái óta a magyar boszorkányról összefoglalóan DÖMÖTÖR Tekla írt, ő azonban csak a „bába-boszorkány" alakjával foglalkozik (1981. 124—134).

[13] JAHODA, Gustav (1975. 180.), idézi BOHANNAN *Social Anthropology* (New York, 1963.) c. művéből.

[14] EVANS-PRITCHARD, E. E. 1935. és nyomában mások. — Az inkvizíció és a világi boszorkánytörvényszékek is megkülönböztették a boszorkányságot a varázslattól, mint erre HENNINGSEN, Gustav (1973. 23—24.) utal: a varázslót ritkán vádolták pl. a boszorkányszombaton való részvétellel; inkább arra voltak kíváncsiak, tudását jó vagy rossz célra használja-e, tehát fekete vagy fehér mágiát űz; kötött-e szövetséget az ördöggel; továbbá kik voltak a kliensei. A perekből (legalábbis a HENNINGSEN vizsgálta nyugat-európai perekből) világos, hogy a varázslók fő funkciója a boszorkányellenes akciók szervezése volt.

[15] EVANS-PRITCHARD, E. E. *Witchcraft Explains Unfortunate Events* (1937. I. 4.; ill. LESSA William, A. — VOGT, Evon Z. 1972. 440—444).

létezik általában, de miért éppen én és most lettem beteg; miért éppen az én tehenem ad „véres tejet", és miért éppen ma? Mind a kérdésfeltevést követő magyarázatnak, mind az általa implikált viselkedési sztereotípiáknak fő funkciói a félelem, bűntudat, konfliktusok, agresszió levezetése (sokszor egyúttal ugyanezek létrehozása is) a bűntudat bűnbakra való kivetítésével, a boszorkány ellen alkalmazott rendszabályokkal, a károk helyrehozásával, ill. a helyrehozás kísérletével, amely betöltheti a helyrehozás szerepét azáltal, hogy „a balsorsot részlegesen kontrollálhatóvá teszi"[16].

Tehát a boszorkányság részint ideológia, részint viselkedés; maga a boszorkány pedig nem személy, hanem szerep, amely létezik attól függetlenül, hogy vállalja-e valaki vagy nem; ha igen, önként és állandóan vagy csak alkalmanként egy-egy vád során; és attól is függetlenül, hogy vannak-e e szerep vállalására (a hagyományosan a boszorkánynak tulajdonított személyiségjegyek és egyéb körülmények révén) alkalmasnak minősülő, állandóan visszatérő szereplők vagy bárkire bármikor „rákerülhet a sor".

A boszorkányüldözés

A boszorkányperek vizsgálatát a *boszorkányság vizsgálatának* céljából végezzük. Kiinduló kérdésünk: mit tudunk meg a jegyzőkönyvekből a boszorkányságról? De fel kellene tennünk így is a kérdést: mit tudunk meg a hivatalos boszorkányüldözésre nézve a „népi" boszorkányság vizsgálatából? A két jelenség néhány évszázadon át egymással kapcsolatban és kölcsönhatásban működött, ezért nyilvánvaló, hogy nem vizsgálható egyik sem egyoldalúan, a másik oldal szempontjai nélkül. Ezeket akkor is figyelembe kell vennünk, ha nem a boszorkányüldözés folyamatának társadalomtörténeti, ideológiatörténeti stb. vizsgálata a célunk.

A hivatalos boszorkányüldözés megindulásának, terjedésének, térben és időben változó intenzitásának, majd megszűnésének okait kereső kutatás nem jutott megnyugtató eredményre a tekintetben, hogy mindezeket egyetlen döntő, akár gazdasági-társadalmi, akár ideológiai tényezőre tudná visszavezetni. Mint Kovács Zoltán írja: „Az európai boszorkányperek a közös demonológiai alap, a hasonló kodifikált keretek és a fejlődés fő vonalában hasonló társadalmi alapok ellenére sem történetileg, sem területileg nem mutatnak egységes képet."[17] A különbségek ellenére meglévő közös tényezőkként részint túl általános, részint túl specifikus, csak egy-egy területre, periódusra jellemző okokat ragadtak meg (társadalmi osztályok közti konfliktusok; a társadalom konfliktusai nem asszimilált embercsoportjaival: idegenekkel, eretnekekkel; általában a társadalom „veszélyérzete" válsághelyzetekben; a haladás—reakció ellentéte; vallási feszültségek, mint pl. a reformáció—ellenreformáció okozta ellentétek; háborúk állandósulása, járványok, „babonák továbbélése", az inkvizíció kegyetlensége stb.)[18] A boszorkányellenes törvények sem jelentik feltétlenül a boszorkányüldözés tényleges gyakorlatát. Ezt bizonyítja a spontán boszorkányüldözés folytatódása a törvényes megszüntetés után (pl. Dániában[19]), vagy éppen a „népi" boszorkányüldözés spontán abbamaradása, a törvényes megszüntetés előtt (Anglia[20]). Noha a boszorkányüldözés születése az eretnekmozgalmak letöréséhez köthető, a sátánizmus ideológiája, a boszorkányság mint eretnek szekta üldözése is kevés magyarázat önmagában. Ezt olyan területekre vonatkozó kutatások bizonyítják, ahol a sátánizmus vonásai vádpontokként fel sem merültek.[21] Mint Macfarlane írja: „When the Essex trials are seen in perspective, as moments of crisis in small communities, generated by quarrels between neighbours that come from the incidents of every day, the idea that they were nothing but a monstrous dramatic form of religious persecution becomes untenable" —, és hasonló következtetésre jutott Henningsen a dán és spanyol boszorkányperek vizsgálatával.[22] Feltehetően mi is hasonló következtetésre jutnánk a magyarországi perekkel kapcsolatban. Az ideológia szükséges állandó tényezője a boszorkányereknek, de ennek társadalmi keretei változhatnak. A népi boszorkányság ideológiája

[16] Macfarlane, Alan D. J. 1970. 233.

[17] Kovács Zoltán 1977. 352.

[18] Soldan, Wilhelm G.—Heppe, H. L. J. 1912., Hansen, Josef 1900.; Robbins, R. 1959.; Trevor-Roper, Hugh R. 1967.; Henningsen, Gustav 1973. 10—16.

[19] Henningsen, Gustav 1973. 13—14.

[20] Macfarlane, Alan D. J. 1970. 200.

[21] Kovács Zoltán 1973. 84—85.; Macfarlane, Alan D. J. 1970. 189.

[22] Henningsen, Gustav idézi (1973. 14.); Macfarlane *Witchcraft prosecutions in Essex 1560—1680* c. kéziratos munkájából (1967); majd uő. a témáról uo.

MACFARLANE 200 év essexi pereit elemző vizsgálata szerint: boszorkánysággal vádolni valakit annyit jelent, mint a *személyes kapcsolatokon* belül bekövetkező szerencsétlenséget megmagyarázni. Az általa vizsgált perek vádjai szomszédsági kapcsolatokra épülnek. Ez a kapcsolatrendszer egy olyan életforma tartozéka, amely a XVI—XVII. századi gazdasági-társadalmi változások (piacgazdaság fokozódása, nagyobb társadalmi mobilitás, a személyi és intézményi kapcsolatok szeparációt növelő változásai) következtében felbomlott: megszűnt a szomszédság egymásrautaltsága, ami a vádak társadalmi kontextusát nyújtotta. De megmaradt az ideológia (a boszorkányság mint egyéni szerencsétlenségek magyarázata), amely már nem volt adekvát az új viselkedési formákkal. A társadalmi kontextus és ideológia konfliktusa a perek megszűnéséhez vezetett.[23]

Lehet, hogy MACFARLANE szűk tér és időhatárok közé szorított kutatásának eredményei nem minden részletükben általános érvényűek (és pl. nem adnak feleletet a perek elterjedésének okaira). Arra azonban mindenképpen rávilágítanak, hogy az intézményes boszorkányüldözés folyamatának megértése szempontjából is szükséges a „népi boszorkányság" vizsgálata. A perek nagy részét nemcsak Angliában, hanem másutt is alulról kezdeményezték; a hivatalos eljárás csak a végső szakaszát jelentette egy-egy boszorkányüldözési esetnek. Az e szakaszra vonatkozó adatokból kell rekonstruálnunk az előzményeket és indítékokat: a tárgyaláson megjelenő vádlottak, sértettek és tanúk egész társadalmi és ideológiai kapcsolatrendszerét.

(„Melléktermékként" még sok minden más is rekonstruálható. A peranyag — a boszorkányságtól függetlenül is — gazdag dokumentuma a XVI—XVII. századi életformának. A közelmúltban — Svájcban — történt is kísérlet egy falu mindennapi életének megrajzolására a boszorkányperek jegyzőkönyveiből.[24])

A boszorkányperek

A perek anyagát tehát forrásnak tekintjük a boszorkányüldözéstől függetlenül is létezett — és csökevényeiben még létező — boszorkányságra vonatkozóan, annak tudatában, hogy erre nézve hiányos és eltorzított képet kapunk a hivatalos jegyzőkönyvekből. A perek a „boszorkányokat", a sértetteket és a tanúkat számukra új szituációba helyezik. Hagyományos közösségük —, ill. a „spontán boszorkányüldözés" kapcsolathálózata — kiegészül a hivatalos bírósággal és ennek új elvárásaival; a hagyományos boszorkányhit szembesül a hivatalos boszorkányideológiával. A teljes kapcsolathálózatnak a perekből való rekonstruálásához, az adatok értékeléséhez megfelelő kritériumokkal kell rendelkeznünk. Szükséges tudnunk például, hogy a bíróságok, ill. eljárások mely fajtái milyen kapcsolatban voltak a hivatalos eljárás előzményeivel; erre vonatkozóan milyen információkkal rendelkeztek. SCHRAM Ferenc leírja a sokféle utat, melynek révén a hatóságok tudomást szerezhettek a faluban élő boszorkányokról, a rájuk vonatkozó tényekről, és megállapítja, hogy ha „az illető vádlottról, cselekedeteiről tényeket tudott a hatóság, sokkal határozottabban fogalmazta meg a kérdéseket. Pl. tudja-e a tanú, hogy X teheneit annyira megrontotta, hogy véres tejet fejt? tudja-e, hogy Y gyermekének száját félrevonta? . . . Ezeket rendszerint a vádlottal együtt kapott kísérőlevélből kérdezték, amit az uradalmi tiszt, nagyobb falvak nótáriusai, a helységben lakó, pallosjoggal nem rendelkező földesúr írhatott meg".[25] Világos, hogy e kérdések a „népi boszorkányság" adott konkrét esetre utaló vádjait tartalmazzák. Nyilvánvaló, hogy az uradalmi tiszt és a nótárius a helyi viszonyok torzításmentes közvetítői. Másrészt, ha „ilyen kísérőlevél nem volt, a kérdések csak általános síkon mozogtak: mit tud a tanú a vádlott boszorkányságáról."[26] E kérdéseket készen kapta a szolgabíró az ún. deutrális punctákban a vizsgálat lefolytatására vonatkozó utasítással együtt. A boszorkányságra általánosságban vonatkozó kérdések könnyen hoznak magukkal „általános" válaszokat: az általános boszorkányhit konkrét esetektől független — általában mondaszintű szövegekben megfogalmazódó — elemeit. Ezek aktualizálhatók ugyan konkrét esetekre, de ennek az aktualizálásnak nincs valóságértéke. Másrészt e kérdések a hivatalos ideológia szócsövei is lehetnek; forrásai és terjesztői a boszorkányság sátánizmussal kapcsolatos nemzetközi vádjainak. Olykor a bíróság összetétele is döntő kritérium lehet az előbbiekre nézve. SCHRAM Ferenc

[23] MACFARLANE, Alan D. J. 1970. 205—206.
[24] MEILI, David 1980.
[25] SCHRAM Ferenc 1973. I. 9.
[26] SCHRAM Ferenc 1973. I. 9.

említ pl. kivételes eseteket, „amikor egy, ill. két esküdt végezte el a magistratualis inquisitiót, rendszerint a szolgabíró akadályoztatása esetén".[27]

Az eljárás módjával kapcsolatos kritériumok közül valószínűleg a vallomás miként-jének van a legnagyobb szerepe. Nem véletlen, hogy éppen e ténnyel kapcsolatban kísérte végig a boszorkányság néprajzi szempontú kutatását a vallomások valóságértékének problematikája. Különböző tapasztalatok és nézetek vannak arra nézve, hogy a tortúra hatására esetleg bekövetkező teljes szellemi összeomlás, sőt én-csere következtében milyen értékű vallomások jöttek létre; és határozott különbségeket állapítottak meg az önkéntes és kényszervallomások tartalmában.[28] Bizonyára befolyásolja a vallomás lefolyását az is, hogy mit eredményezhet a tagadás, ill. beismerés. Feltűnőek ilyen szempontból a magyar perekben a mindent tagadás és mindent beismerés gyakori esetei. A mindent beismerés sokkal inkább kelti egy valamilyen célból következetesen végigjátszott szerep, mint olyan szöveg benyomását, melynek bármilyen valós élményhez vagy meggyőződéshez köze van.

Bizonyára fontos információkkal szolgál a perek intenzitásának, térbeli, időbeli szóródásának vizsgálata is. Jó volna tudni például, hogy mi van pontosan a SCHRAM Ferenc jelezte területi azonosságok és különbségek mögött: a hivatalos eljárás vagy a paraszti hagyományok eltérései? Az intenzitás (a perek sűrűsége és súlyossága) növekedése a vádak milyen fajtáival hozható kapcsolatba?

Elképzelhető, hogy a növekedés mértéke bizonyos határ fölött (alulról jövő kezdeményezések és egymással szoros információs kapcsolatban álló községek esetén) a szokásostól eltérő okokra vall — ilyenkor talán valóban a tömeghisztéria egy fajtájával állunk szemben. (A boszorkányüldözés tömeghisztériaként való értékelése egyébként is szokásos — de sokszor valószínűleg csak az idő távlatából látjuk ehhez elég „sűrűnek" a nagy területen és több évszázadon szétszóródó perek előfordulását.)

„A vádak szociológiája"

Így nevezi MACFARLANE a perek jegyzőkönyveiből rekonstruálható előzményeket: a boszorkányság gyanújának felmerülésétől a bírósági vezető utat a falusi élet kontextusában, melynek döntő tényezője a boszorkány és áldozata közti kapcsolat (ki kit, mivel vádolt).[29]

Az út nem feltétlenül vezet a bíróságig; a boszorkányper, ill. a hivatalos közegeknek való feljelentés (a falu részéről) csak egy lehetséges változata a gyanúsított elleni eljárásoknak. Társadalmanként változhat, hogy hogyan járnak el a boszorkány ellen „saját hatáskörükben". Mind az európai, mind az afrikai boszorkányság az eljárások változatos példáit nyújtja: vallomásra, visszavonásra kényszerítés, halálbüntetés, alávetés tisztító szertartásoknak stb.[30] A magyar boszorkányperekkel párhuzamosan, egyidejűleg is ismertek voltak a „népítélet", „önbíráskodás" esetei (melyekre SCHRAM Ferenc utal: pl. fenyegetés, sőt, gyanús személyek megölése).[31] A helyi hatóságok is intézkedhettek — pl. vízpróbának vethették alá a gyanúsítottakat. Az eljárás — a helyi hatóságok kezén — akár azonos is lehetett az önbíráskodással: pl. a bíró vagy az uradalmi tiszt kisbírót, hajdút vagy esküdtet küldött a gyanúsítotthoz, akik megfenyegették, hogy „eresszen meg", mert különben megfogják.[32] A „megeresztés" (a „kötés" visszavonása) követelése a perek idején mindennaposnak látszó „népi" eljárás. Találunk a perekben arra vonatkozó adatokat is, hogy a gyanúsított kérte a helyi hatóságoktól a vád alól való tisztázását. Pl.: „én azt mondám neki: vegyünk fel egy esküdt embert, menjünk oda, majd megmondja, ha én kötöttem-é meg . . .".[33] Az „önbíráskodás" gyakran a hivatalos eljárás eredményre nem vezetett előzménye: első lépcsőfok a hivatalos eljárás felé. E „lépcsőfokok" többsége valószínűleg egy azonos érdekszférában lezajló folyamat egységének részeiként értékel-

[27] SCHRAM Ferenc 1973. I. 9.

[28] KOVÁCS Zoltán 1977. 351.: a XVII. század második felétől . . . „lényeges lett a különbség az önkéntes és a tortúrán kikényszerített vallomások démonhit-tartalmában, nőtt az összhang a demonológusok tanítása és a tortúravallomások tartalma között." HENNINGSEN, Gustav 1973. 17: „complete reversal of identity" — ennek okait részletezi. CARO BAROJA, Julio (1967. 274—276.) a perek pszichológiai vonatkozásairól.

[29] MACFARLANE, Alan D. J. 1970.

[30] Lásd pl. MACFARLANE összefoglaló példáit. 1970. 209—253.

[31] SCHRAM Ferenc 1973. I. 8.

[32] SCHRAM Ferenc 1973. I. 8.

[33] KOMÁROMY Andor 1910. 159.

hető. SCHRAM Ferenc, arra utalván, hogy a lakosság jobban félt a boszorkánytól, mint a hatóságoktól, kivételes esetként említi, hogy valakit az elfogatása előtti éjszakán két bátyja szekéren átvitt a másik megye területére.[34] Az érdekszférák fordítottságára vallanak azok az esetek, amikor a panaszost vagy becsületsértési perekben a „boszorkány" szóval sértő vádlottat marasztalja el a bíróság.[35] — Az érdekszférák esetleg esetenként változó határának pontos meghúzásához mindenesetre ismerni kellene az „alulról" és „felülről" jövő vádak arányát, tudni kellene, hogy a vádak különböztek-e, és miben; az „alulról" jövő vádak mekkora hányada került helyi hatóságok vagy hivatalos bíróság elé?

A gyanútól a megtorlásig vezető útnak a perekből megrajzolható állomásai: az egyént szerencsétlenség éri — felmerül a boszorkányság gyanúja — a gyanú lokalizálása egy személyre — a gyanús személy vádolása, ill. a boszorkányság megtorlása. Vagy fordítva: valakit megfenyegetnek — rövid időn belül valami baj történik a fenyegetettel — a fenyegetőre terelődik a gyanú. Pl.: „egy asszonynak megprófétálta harmadnapra, hogy megbánja azt, hogy nem engedett valami fát neki, és harmadnap múlva megesett rajta a nyavaja . . ."[36] A gyanú személyre lokalizálásának folyamatába különböző tudakozó eljárások is beiktatódhatnak (pl. a sértett gyógyítóhoz megy a baját orvosoltatni, ill. nézővel keresteti a baj okozóját). A megtorlás gyakran egyszerűen fenyegetés vagy a kár helyrehozatalának követelése. Utóbbinak alapja az általánosnak látszó nézet: „az ebek megkötötték, az ebek meg is ódgyák"[37]. A vád elutasítása, ill. a kár helyrehozatalának megtagadása volt gyakran a hivatalos eljárás előtti utolsó lépcsőfok. Máskor e ponton le is zárul az ügy: a feszültségek elsimulnak. Gyakorinak látszik a feszültséget feloldó végső lépésként a tettes megtalálása-megfenyegetése önmagában, a bajok orvoslásának megkísérlése nélkül: a tudakozó eljárás a „gyógyítás" szerepét töltheti be (esetleg azzal a következménnyel, hogy az így kijelölt gyanús személytől óvakodnak) mint ez a közelmúlt paraszti gyakorlatából is ismerős — pl. az igézetgyógyító szenesvízkészítés kapcsán. A nem vállalt vád esetén gyakori annak átruházása más személyre — ily módon a gyanúsított egyúttal egy új folyamat vádlójaként szerepel: pl. „mondván: gyógyítsa meg a szemét, mert ha meg nem gyógyítod, erősen megverlek. Mondotta: nem úgy legyen fiam, ne csak engemet vesztegess, hanem azokat a boszorkány kurvákat is, kiknek tíz annyi vétkek vagyon benne, mint nekem . . . menjünk azokhoz . . . kérjük el a kötést, mert azoknál a kötés, kik tégedet, én velem együtt megvesztettek".[38]

Fő vonásaiban hasonló folyamatot rajzolt meg MACFARLANE az essexi perek jegyzőkönyveiből. A vádló és gyanusított egész társadalmi kontextusára kiterjesztett vizsgálatnak eredménye: a feszültségek leggyakoribb forrása a szomszédsági kapcsolatok hagyományainak megszegése, amely hagyományok a falu lakóinak szoros személyes kapcsolataira, egymásrautaltságára épülő életforma tartozékai. E hagyományok ellen általában nem a gyanúsított vét, hanem az esetek többségében a sértett; a norma megszegése okozta bűntudat a folyamat elindítója. (A magyarországi perek jellemző — szinte közhelyszerű — epizódja: „. . . az elmúlt tavasszal sajtot kérvén Berek Anna az fatens feleségétől, nem adhatott, nem is akart adni, ezt mondván: én bizony nem adok. Kire felel Berek Anna: várj rá, mert ezzel el nem mégy. Meg fenyegetése után két héttel az lábai megkékültek, eldagadtak . . .".[39]) A vádpontok részletes vizsgálatának eredményeképpen MACFARLANE úgy látja, hogy sokkal inkább a két személy közti konfliktus kíván magyarázatot, mint maga a baj. Ugyanezt bizonyítják a magyarországi perek említett gyakori esetei, amikor a betegségnek nem a gyógymódját, hanem az okozóját keresik. A boszorkánynak tulajdonított és nem tulajdonított betegségek összehasonlításából is arra a következtetésre jut, hogy sokkal inkább a beteg társadalmi kapcsolatrendszere határozta meg, hogy boszorkányságnak tulajdonítják a bajt, mint a betegség fajtája, súlyossága. A szerencsétlenségek okaként egyébként is sokféle egyéb magyarázat is rendelkezésre állt — pl. a vallás nyújtotta magyarázatok.

Feltehetően hasonló kép rajzolható meg a magyarországi perekből. A „szomszédsági viszony" ezek esetében konkrétan a falu egymással közvetlen, állandó kapcsolatot

[34] SCHRAM Ferenc 1973. I. 8.

[35] SCHRAM Ferenc 1973. I. 10: „számtalan becsületsértési per . . . melyekben valakit boszorkány szóval illetnek, de állításukat alátámasztani nem tudják, ilyenkor mindig a sértőt marasztalja el a bíróság."

[36] KOMÁROMY Andor 1910. 35.

[37] KOMÁROMY Andor 1910. 209.

[38] KOMÁROMY Andor 1910. 159 — 160.

[39] KOMÁROMY Andor 1910. 303.

tartó, egymásra utalt személyeinek kapcsolatrendszerét jelenti. Gyakori a magyar perek szerint a beteg—gyógyító vagy a szülőnő—bába kapcsolat, de rokonságon, családon belüli, vagy gazda és cselédje közti kapcsolatoknak is lehet ilyen szerepe. A vétségek leggyakoribb fajtái: kölcsönkért tárgy megtagadása; valamilyen szokásos szolgáltatás vagy a szolgáltatás viszonzásának, megfizetésének elmaradása, valamilyen szolgáltatásra, tisztségre — pl. bábának, keresztszülőnek — való felkérés elmulasztása, ill. az eddig szokásostól eltérő személy felkérése. Szintén közhelyszerű epizódja a magyar pereknek: valaki meggyógyította egy másik személy dagadt lábát, „és mindjárt meglappadott. De, hogy a fizetést mindjárt kérte, és meg nem adták nekie, megint mind eldagadott, s harmadnap oda menvén és a fizetést felvévén, meggyógyította mindjárt".[40] Hasonlóan gyakori eset a szolgáltatás sikertelensége, mint pl. az eredménytelen gyógyítás vagy az ajándék „hibás", nem tölti be szokásos funkcióját (pl.: „az incta asszony valamely Szent-Jóbi Török Lukács nevű hajdúnak burkot adott, hogy a golyóbis ne járná. És Sárod alá menve, a török úgy meglőtte, hogy megholt. Ezért reá jűvén a hajdúk megfogták . . . szidván nyilvánvaló boszorkánynak . . ."[41]).

A köztudattal, ill. az „általános boszorkányfogalommal" (amely szerint boszorkánysággal a legszegényebb réteget, a társadalom kivetettjeit, ill. idegeneket vádolnak) ellentétben a vádló—gyanúsított társadalmi státusában általában nincs különbség, vagy csekély különbség van. Különbség esetén is egymással személyes kapcsolatokat fenntartó rétegek kerülnek vádló—gyanúsított viszonyba (pl. SCHRAM Ferenc idéz egy esetet, amikor a vádlott jobbágy a hozzá napszámba elmenni vonakodó napszámost „rontotta meg"[42]).

A perek futólagos áttekintéséből itt csak körülbelül felvázolt vádló—gyanúsított kapcsolathálózat pontos megrajzolásához szükség lesz az érintett személyek „személyi adatain" kívül a vádakra, a bajok orvoslására, a boszorkányság megtorlására vonatkozó adatok pontos felmérésére, majd mindezen elemek korrelációviszonyának, és a kapcsolatok esetleges változásainak megállapítására.

A „boszorkányideológia" hosszú ideig (csökevényeiben mai napig) való fennmaradása kelthette azt a téves nézetet, amely a társadalmi keretekben sem tételez fel változást, ill. a mai — vagy közelmúltbeli — társadalmi keretekben képzeli el a XVI—XVII. századi boszorkányságot, a „felülről jövő beavatkozás" többletével. Pedig bizonyára éppen fordítva volt: a társadalmi kapcsolatok mainál sokkal aktívabb szerepe adta az „alapot" a hivatalos boszorkányüldözéshez. Felmérésünkkel mindenesetre talán megállapítható lesz, hogy a „népi kapcsolatrendszer" és változásai milyen korrelációban vannak a hivatalos eljárások változásaival, intenzitásával. A „ki kit vádol" folyamat összes tényezőjének — és e tényezők változásainak — felmérésével megállapítható lesz az is, hogy e társadalmi keret általános érvényű-e, vagy helyhez, időhöz, ill. bizonyos gazdasági—társadalmi formációkhoz köthető érvényessége van-e? A „személyes kapcsolatok" mint a boszorkányideológia kerete más társadalmakban is érvényesnek látszik, de vannak eltérő tapasztalatok is.[43] Hasznos volna a magyarországi boszorkányperek vizsgálatát kiegészíteni néhány eltérő típusú „boszorkányság" társadalmi kereteinek vizsgálatával az általános érvény eldöntése céljából.

„A vádak ideológiája"

Az „általános boszorkányfogalom" az említett példákon kívül más pontokon is ellentmondásban van a boszorkány társadalmi kontextusában vizsgált alakjával. Pl. a közelmúlt néphitében ismert általános boszorkányfelismerési módszerek egyike sem fordul elő a boszorkányperek jegyzőkönyveiben. Feltűnő például, hogy nem lesték Luca-székről karácsony éjjelén, hogy kik a falu boszorkányai — pedig az összes boszorkányt meglátthatták volna. De a cél nem az volt, hogy „általában" megtudják, hogy kik a boszorká-

[40] KOMÁROMY Andor 1910. 159.

[41] KOMÁROMY Andor 1910. 159.

[42] SCHRAM Ferenc 1973. I. 10. Uo.: „mások ellen pedig szolgáik, zselléreik tanúskodnak".

[43] Például KOVÁCS Zoltán az orosz perekkel kapcsolatban más eredményre jut: idegenek, bevándorlók, más nemzetiségűek mint vádlottak (1973. 80—81.). De például JAHODA idézi MARWICK észak-rhodesiai vizsgálatának eredményét, amely szerint a vádak majd 70%-a rokonok ellen irányul, és majd 80%-át veszekedés előzi meg (1975. 182—183; a forrás: MARWICK, M. 1965.)

nyok, és nem is az, hogy az egész faluközösségből kirekesszék és bíróságra juttassák az *összes* boszorkányt — tehát nem a kollektíva vetette ki magából a kollektív ellenséget.

A boszorkányság elleni vádak igazi oka az egyéni kapcsolatokon belül támadt feszültség. Ennek levezetéséhez egyetlen személyt kellett megtalálni, olyan módszerrel, amely lehetővé teszi, hogy ez a személy éppen az legyen, akire a vádnak irányulnia *kell* — akivel szemben a vádló az első vétséget elkövette, és ezzel a vádoláshoz vezető folyamatot elindította. Ezzel párhuzamba lenne állítható az arra a kérdésre adandó felelet, hogy mennyiben és milyen kontextusban fordulnak elő a vádak közt az egész faluközösség ellen irányuló vétségek — mint például az időjárás befolyásolása. Tulajdonítottak ilyen képességet a vádolt boszorkánynak (eső elkötése, vagy a táltos-, ill. garabonciáshittel kapcsolatos időjárás-befolyásoló tevékenység), de az a kérdés, hogy egy adott esetben (az időjárás rosszra fordulásának konkrét alkalmával) felmerült-e a boszorkányság gyanúja?

Az „általános boszorkányfogalom" a boszorkányság ideológiájának része: a boszorkányhoz fűződő hiedelmeket, az adott esetben a boszorkánysággal gyanúsított személynek tulajdonítható attributumokat jelenti, amelyek léte egyik előfeltétele a boszorkányság meghatározott társadalmi keretekben való megnyilvánulásának: annak, hogy a társadalmi feszültségek bizonyos formáit éppen „boszorkánysággal" kapcsolatos magyarázatokkal, ill. vádakkal vezessék le.

Társadalmanként különbözik, hogy ez a készlet — a boszorkányhiedelmeknek az a tárháza, amelyből szükség esetén válogatni lehet — milyen mennyiségű és mit tartalmaz: különböző mitikus lények és valóságban működő varázslók, gyógyítók attributumait olvasztotta magába, vagy rítusok gyakorlatának sémáit (tulajdonított tevékenységként) — mint ez a magyar néphit idevonatkozó vizsgálataiból is köztudomású.[44] Kérdés, hogy e „tulajdonított" vonásokból meghatározható-e egyáltalán egy körülhatárolható boszorkányalak, a hiedelemrendszer önálló attributumokkal rendelkező tagja, és kereshető-e a boszorkány (mint hiedelemlény) eredete? A magyar néphitkutatás „működő varázsló + nyomó szellemlény" boszorkánymeghatározása nem erre vall. És nem erre vall az sem, hogy egyébként is mindenfajta negatív indulatú, az emberekkel szemben álló, a démonikus-halotti-éjszakai szférához tartozó hiedelemlény attributumaival gazdagodott folyamatosan a boszorkány fogalomköre; funkciójukat vesztett lények attributumai leginkább a boszorkány gyűjtőfogalmába sorolódtak át. Természetesen az egyes attributumok vonatkozásában kereshető az „eredet" (itt nincs mód az összes — az eddigi kutatás által felcsillantott — lehetőséget még felsorolni sem; illír és itáliai varázslónőktől germán és szláv démonokig, ókori misztériumvallásoktól germán titkos társaságokig, magyar táltos-hiedelmekig.)[45] Kereshetők az attributumok vonatkozásában olykor akár etnikus — vagy legalábbis területi — sajátságok is. E sajátságok — ill. különbségek — elsőrendű okai nyilván az attributumaikat a boszorkánynak kölcsönző hiedelemalakok különbségeiben rejlenek.

Ha másért nem, azért is biztosan érdemes rekonstruálni a boszorkányperekből megrajzolható képét, hogy e kölcsönzési folyamatokból a „kölcsönző lényekre" nézve nyerjünk információkat. Például fontos lehet a garabonciás vagy a halottlátó alakjára nézve, hogy mikor, milyen kontextusban jelennek meg sajátos attributumaik a boszorkánynak tulajdonított tulajdonságként vagy tevékenységként. Lehetséges, hogy a boszorkányideológia esetleg saját túlhaladott társadalmi kereteire utaló elemeket is őriz. Említettük például a „közeli kapcsolat", egymásrautaltság ellentmondását a „távoli idegen" boszorkány-attributummal. Lehetséges, hogy ez a társadalmi kontextus ilyen irányú változására utalhat?

Fő feladatunk e tekintetben mégiscsak a boszorkány alakjának — azoknak az attributumoknak, melyeket kizárólag vagy elsősorban a boszorkánynak tulajdonítanak — a megrajzolása lesz.

Arra nézve, hogy az elhangzott vádak, vallomások mely tartalmi tényei tekinthetők a boszorkányhit részének, több kritériumot kell figyelembe vennünk.

A boszorkánynak tulajdonított rontó tevékenység megkülönböztetendő a boszorkánysággal vádolt, gyógyító és rontó varázslást és egyéb mágikus tevékenységet (boszorkány felismerése, jóslás, elveszett tárgyak meglátása stb.) űző személyek tényleges tevé-

[44] Róheim Géza 1927. 227—231.; Szendrey Ákos 1955., 1962.; Diószegi Vilmos 1967. 79—87.; Kovács Ágnes—Pócs Éva 1977.; Dömötör Tekla 1981. 59—60.

[45] Caro Baroja, Julio munkája (1967.) gazdag anyag alapján, sok irányban kutatja e lehetőségeket, és össze is foglalja az erre vonatkozó irodalmat.

kenységétől, bárhogyan is nevezzék e személyeket a gyanútól a bírósági tárgyalásig tartó folyamatban (boszorkány, varázsló, bűvös-bájos, oldó-kötő, jós, néző, orvos stb.). Természetesen e tevékenységek mindegyikét felmérve sok információt kapunk a pozitív, ill. negatív célú varázslást (fehér vagy fekete mágiát) űző varázslók, ill. gyógyítók, nézők, jósok stb. alakjára nézve; kirajzolódik előttünk a boszorkány alakján kívül ezeknek a specialistáknak a szerepköre is. Ezek mindegyikét vádolhatták boszorkánysággal: pl. félresikerült gyógyító eljárásaik vádpontként és mentőkörülményként a boszorkányság mellett vagy ellen egyaránt előfordulnak, a népi eljárásban éppúgy, mint a tárgyaláson. Például egyik perben a védőügyvéd azzal menti a vádlottat, hogy a sikertelen gyógyítás még nem boszorkányság.[46]

Bizonyos rontó tevékenységek részletes leírásával is találkozunk a jegyzőkönyvekben — legbőségesebben szerelmi varázsló eljárásokkal; bár úgy látszik, a „fekete mágiát" űző személyek száma a nagy számban működő gyógyítók mellett jóval kisebb. Őket is vádolhatták boszorkánysággal; másrészt e tevékenységeiket tulajdoníthatták a boszorkánynak is; de a „rontó varázslást" űző személy sem volt ab ovo boszorkány, csak akkor, ha a gyanú valamilyen ok miatt rá terelődvén, ő került bele a fenti vádló—vádlott kapcsolatrendszerbe (úgy látszik, nem került bele gyakrabban, mint bárki más).

A „tünetekből" kiindulva merül fel a boszorkányság gyanúja (pl. nem kap álmában levegőt, azt álmodja, hogy egy nagy macska vagy a szomszéd ül rajta, aki tehát boszorkány). Sokszor nem is tudunk meg többet a titkos rontó „tevékenységről", csak a tünet és a boszorkány közti feltételezett kapcsolatra derül fény. Ha megtudunk valamit a boszorkány „módszereiről", az könnyen elválasztható az említett személyek tényleges gyakorlatától — hiszen csupa olyasmiről van szó, amit a valóságban nem lehetett véghezvinni: lovaként nyargalt a panaszoson, megfejte a kútágast, hogy tejet szerezzen stb. Ehhez járulnak még a speciálisan a boszorkánynak tulajdonított természetfeletti tevékenységre (boszorkányság tanulása, tudomány szerzése, boszorkány kapcsolata egyéb természetfeletti lényekkel stb.), mint az általános boszorkányhit részeire vonatkozó utalások. Ezek nem a konkrét vád kapcsán merülnek fel, de a vádolás folyamatába bekapcsolódhatnak mint a gyanút-vádat erősítő tények; formailag hiedelemmondák motívumaikként, amelyeket egy adott konkrét vád felmerülése esetén aktualizálni lehet az éppen boszorkánysággal vádolt személyre, de valóságértékük — a vádló-vádlott viszonyra nézve — egészen más, mint a gyanú kapcsán felmerült konkrét vádaknak. E mondaszövegek —, ill. a perekben olyan szövegtöredékek, amelyekből mondákra következtethetünk — ismertek lehettek az adott közösségben, melynek képviselői a tárgyaláson megjelentek; és ott szintén aktualizálhatók voltak a vádlottra a bíróság kérdéseire adott feleletekként, akár a vádlott, akár a tanúk vallomásában.

Mint köztudomású, a boszorkányperek jegyzőkönyveiben nemcsak a „népi", hanem a hivatalos boszorkányideológia is megjelenik. A paraszti hiedelemvilágba való fokozatos — időleges vagy végleges — bekerülésének folyamatát már nagyjából megrajzolta a kutatás (az ördög a magyar néphitben például mindenfajta „rossz" gyűjtőfogalma lett; míg az ördöggel kötött szövetség, az ördögimádó szekta elmélete kevéssé lelt talajra; megfigyelhető egy boszorkány-ördög azonosítás, ill. egy ilyen folyamat is[47]). A hatás azonban nem lehetett egyoldalú: a hivatalos ideológia sem volt független a népi boszorkányideológiától. A demonológia eredendően is tartalmazhatta az ókori keleti és hellenisztikus démonhit számos elemét (amelynek főleg Délkelet-Európa folklórjában a boszorkányperek lefolyásától független, mai napig tartó folyamatossága mutatható ki)[48]. A Malleus Maleficarum folklórelemei köztudottak,[49] és még sokkal több ilyet tartalmazhatnak a helyi boszorkányüldözési kézikönyvek.[50] Mint Henningsen írja, mai napig rejtély, hogyan sikerült az egyháznak a néphit boszorkányaiból a Sátán által szervezett „titkos földalatti mozgalmat" kreálnia.[51] E folyamat kezdetei nem világosak, de a perek boszorkányszekta működésével kapcsolatos vádjaiban és vallomásaiban az avatási szer-

[46] Komáromy Andor 1910. 356.

[47] Komáromy Andor 1910. Előszó; Kovács Zoltán 1977.; Pócs Éva 1981.

[48] Stemplinger, Eduard 1922.; Trevor-Roper, Hugh R. 1967. 446.

[49] Hansen, Josef 1901. 360—408. (incubusnak, ill. succubusnak adják magukat, állattá változnak, szerelmi rontást, vihart, jégesőt okoznak, a termést, szőlőt megrontják, az asszonyok és állatok termékenységét elveszik stb.).

[50] Például Caro Baroja, Julio spanyol, olasz, francia, német vonatkozásban mutatja ki e folklórelemeket (1967. 129—148).

[51] Henningsen, Gustav 1973. 11.

tartás, eksztázis, túlvilági utazás számos folklórvonását ismerhetjük fel.[52] A Sátán alakjába is olvadhattak különböző európai „népi" szellemlények vonásai.[53]

A sokféle irányú folyamat eredményeképpen létrejött ideológiai konglomerátumból a helyi boszorkányhitre következtetni tehát nem mindig könnyű feladat. Bonyolítja a helyzetet, hogy — mint mondottuk — a tárgyaláson az adott falusi közösséget képviselő szereplők számukra új szituációban jelennek meg. A falu boszorkánynak megtett személye a vád felmerülése kapcsán vagy vállalja boszorkányszerepét vagy nem, de a tárgyaláson mindenképpen új elvárásoknak kellett megfelelnie. Nemcsak saját közössége hagyományos sztereotípiáit vállalta (vagy nem vállalta), hanem a „felülről" jövő elvárásokat is. E szituáció olyannyira természetellenes, hogy megszólal és saját maga vall „tetteiről" az egyébként soha tetten nem érhető boszorkány, többek között megteremtve ezzel egy új szövegfolklór-kategóriát, az első személyben elmondott vándormondát.[54]

Ha vállalja a „boszorkányszerepet", akkor esetleg a szerep összes attributumával együtt vállalja — és csak másodlagos az a kérdés, hogy „hiszi-e" a „képtelenségeket", amelyeket tulajdonítanak neki. Sok problémát kell még e vonatkozásban tisztázni, egy azonban bizonyos: nem elég csak a tortúra személyiségre gyakorolt hatását vizsgálni, a „szerepjátszás" sokféle attitűdje is tetten érhető. Szemmel láthatóan van például egy olyan típusa a beismerőknek, akik a hivatalos váddal szemben mintegy egyenrangú hatalomként szándékoznak fellépni, presztízskérdést csinálva a „leghatásosabb" vádak beismeréséből. (Csak egy példa az effajta párbeszédekből: „Kiket tettél lovadnak? Senkit sem, mivel az én lovam, fekete kutya képében az ördög volt, s azon jártam."[55])

IRODALOM

Caro Baroja, Julio
1967 *Die Hexen und ihre Welt.* Mit einer Einführung und einem ergänzenden Kapitel von Will-Erich Peuckert. Stuttgart (1. kiadás: *Las brujas y su mundo.* Madrid, 1961)

Diószegi Vilmos
1967 *A pogány magyarok hitvilága.* Budapest

Dömötör Sándor
1939 *A boszorkányok gyűlése a magyar néphitben.* Ethnographia L. 210—221.
1940 *Szent Gellért hegye és a boszorkányok.* Budapest

Dömötör Tekla
1981 *A magyar nép hiedelemvilága.* Budapest

Evans-Pritchard, E. E.
1935 *Witchcraft.* Africa 8. 417—422.
1937 *Witchcraft, Oracles and Magic among the Azande.* Oxford

Hansen, Josef
1900 *Zauberwahn, Inquisition und Hexenprozeß im Mittelalter und die Entstehung der großen Hexenverfolgung.* München. (Aachen, 1964)
1901 *Quellen und Untersuchungen zur Geschichte des Hexenwahns und der Hexenverfolgung im Mittelalter.* Bonn (Hildesheim, 1963.)

Henningsen, Gustav
1973 *The European Witch-Persecutions.* DFS-Translations No 1. Copenhagen
1980 *The Witches' Advocate: Basque Witchcraft and the Spanish Inquisition* (1609—1614). Reno

Hughes, P.
1952 *Witchcraft.* London—New York—Toronto

[52] Kovács Zoltán 1973. 81—83.; Caro Baroja, Julio 1967. 110—112., 151—158., 200—206. stb.

[53] Leggyakoribb a kecske alakú ördög Diana-Artemisz-kultusszal való kapcsolatba hozása; például Peuckert, Will-Erich 1967. 300—301.

[54] Például: „Megtagadtam Istenemet, az ördög elhozván könyvét, fekete ember képében, beírt, hogy én az ördögöt és többi társaimat el nem hagyom és Istenem Istenem ne legyen." (Komáromy Andor 1910. 594.)

[55] Komáromy Andor 1910. 593.—Henningsen e századi afrikai boszorkányság esetekre utalva írja: „how accused persons are able to fabricate false witch confessions that are so convincing that we constantly find ourselves on the point of believing in them . . ." (1973. 17.).

JAHODA, Gustav
1975 *A babona lélektana*. Budapest. (1. kiadás: *The Psychology of Superstition*. Harmondsworth, 1969.)
KLUCKHOHN, Clyde
1944 *Navaho Witchcraft*. Papers of the Peabody Museum, Harvard University XXII. No 2. Cambridge, Mass.
KOMÁROMY Andor
1910 *Magyarországi boszorkányperek oklevéltára*. Budapest
KORS, Alan C.—PETERS, Edward (eds.)
1972 *Witchcraft in Europe 1100—1700*. A Documentary History. Philadelphia
KOVÁCS Ágnes—PÓCS Éva
1977 „*Boszorkány*". In: Néprajzi Lexikon I. 346—348. Budapest
KOVÁCS Zoltán
1977 „*Boszorkányperek*". In: Magyar Néprajzi Lexikon I. 349—353. Budapest
1973 *Die Hexen in Rußland*. Acta Ethnographica 22. 51—87.
KÖRNER Tamás
1969 *Boszorkányszervezetek Magyarországon*. Ethnographia LXXX. 196—211.
LEA, Henry Charles
1939 *Materials Toward a History of Witchcraft*. 1—3. Philadelphia
LESSA, William A.—VOGT, Evon Z. (eds.)
1972 *Reader in Comparative Religion*. 3. ed. New York—Evanston—San Francisco—London
MACFARLANE, Alan D. J.
1970 *Witchcraft in Tudor and Stuart England*. 2. ed. New York. (1. kiadás: London, 1970.)
MARWICK, M.
1965 *Sorcery in its Social Setting*. Manchester
MEILI, David
1980 *Hexen in Wasterkingen, Magie und Lebensform in einem Dorf der frühen 18. Jahrhunderts*. Basel
MURRAY, Margaret Alice
1921 *The Witch-Cult in Western Europe*. London—Oxford
NADEL, S. F.
1935 *Witchcraft and Anti-Witchcraft in Nupe Society*. Africa 8, 423—447.
PARRINDER, Geoffrey
1958 *Witchcraft*. A critical study of the belief in witchcraft from the records of witch-hunting in Europe yesterday and Africa today. Harmondsworth
PEUCKERT, Will-Erich
1951 *Geheimkulte*. Heidelberg
1967 *Über das deutsche Hexenwesen*. Ergänzendes Kapitel. In: CARO BAROJA, Julio 1967. 285—319. Stuttgart
PÓCS Éva
1981 „*Ördög*". In: Magyar Néprajzi Lexikon. IV. 127—128. Budapest
ROBBINS, R.
1959 *The Encyclopedia of Witchcraft and Demonology*. New York
RÓHEIM Géza
1927 *Magyar néphit és népszokások*. Budapest
SCHRAM Ferenc
1973 *Magyarországi boszorkányperek 1529—1768*. I—II. Budapest
SOLDAN, Wilhelm Gottlieb
1843 *Geschichte der Hexenprozesse aus der Quellen dargestellt*. Stuttgart
SOLDAN, Wilhelm Gottlieb—HEPPE, H. L. J.
1912 *Geschichte der Hexenprozesse*. München
STEMPLINGER, Eduard
1922 *Antiker Aberglaube in modernen Ausstrahlungen*. Leipzig
SUMMERS, Montague
1926 *The History of Witchcraft and Demonology*. London—New York
SZENDREY Ákos
1955 *Hexe — Hexendruck*. Acta Ethnographica IV. 129—169.
1962 *A magyar néphit boszorkánya*. Kandidátusi értekezés. 1962. Budapest
THOMAS, Keith
1971 *Religion and the Decline of Magic. Studies in Popular Beliefs in Sixteenth and Seventeenth Century England*. London

TREVOR-ROPER, Hugh R.
1967 *The European Witch-craze of the Sixteenth and Seventeenth Centuries.* In: Religion, the Reformation and Social Change, and other essays. London. (Részlet és összefoglalás: In: LESSA, William A.—VOGT, Evon Z. (eds.): 1972. 444—449.)

Éva Pócs

SOME IDEAS ON THE STUDY OF HUNGARIAN WITCH TRIALS

(Abstract)

From 1983 a group of researchworkers are planning an ethnographical analysis of witch trials. Before making a detailed plan of the project it was necessary to survey and discuss possible starting points of research. This paper is an attempt to summarize these viewpoints.

The aim is to examine "folk" beliefs in witchcraft which existed — and in fact exist in fragments to this day — quite independently of official witch persecution. The material of the trials is taken as source material. Witchcraft can be defined partly as an ideology providing explanation for individual misfortune and partly as a form of behaviour aimed at relieving social tension. The main questions are the following: who were allotted the role of witches and in what kinds of situations of social tension; what forms of behaviour did accusations of witchcraft bring about, under the given social circumstances what ideology supported the functioning of witchcraft?

The social and ideological background of witchcraft is to some extent distorted, and by no means is the picture full either. In interpreting the data one has to take into consideration that different kinds of legal action and different kinds of courts might have had different connexions with preceeding events in the village. This could influence the legal procedure in different ways. Different forms of legal procedure (formal and contextual factors in questioning, the way a confession was obtained) could influence the behaviour of the accused and of the witnesses and also the content of confessions. Official witch trials were only one possible outcome of cases of witchcraft. One has to reconstruct the proceeding and the cases not leading to court from allusions in the minutes of trials. MACFARLANE's study from Essex provides many useful examples of how the road from suspicion to trial can be sketched, of which the main factor is the relationship between the witch and the victim (who accuses whom?). What kinds of offences would start the process; who offended the other first, the accuser or the suspect? How were the accusations located to one person, and how was retribution brought about? What kinds of social tensions did witchcraft accusations relieve? Examining the social context of accusers and suspects MACFARLANE stated that the most frequent source of tension was the transgressing of traditional norms of neighbourly relationships: the resulting guilty conscience led to the accusations of witchcraft. It is likely that on the whole the picture will be similar from the Hungarian trials as well, with certain "local" peculiarities in the stereotypes of behaviour after the accusations had already been made. The question is how universal is the social framework of "personal attitudes", such as the ideological role of witchcraft beliefs. What kind of correlation can be established between the peasants' system of relationships (and changes in them) and the changes in official proceedings (i. e. in the existence of witch persecution, its earlier intensification and later disappearance)?

The ideology of witchcraft was put together from the traditional attributes of witches in folk beliefs and from certain features of official ideology (demonology). Examining which features were used from this stock in the course of the trials can help to distinguish the two levels and their interrelationships. When and in what context were local beliefs in witches actualized and when did the official ideology gain ground?

Vélemények a Magyar Néprajzi Lexikonról folyó vitáról

Gunda Béla

Eredményeinkről

Néprajzi eredményeink elhallgatása és félreértése még az Ethnographia hasábjain is megnyilvánul. Az 1981. évi 4. számban az 551. oldalon Szegedy-Maszák Mihálytól *a Magyar Néprajzi Lexikon* vitája során a következőket olvashatjuk: „Az anyagi kultúra feldolgozása (t. i. a MNL-ban) arra enged következtetni, hogy az itt alkalmazott pozitivista leírás több mint fél évszázada lényegében a Volkskunde jellegű etnográfia mintáját követi. Erős túlzással: Györffy, sőt Herman Ottó anyagföltáró módszere majdhogynem napjainkig érvényben van, s az azóta elért nagy eredmények főként mennyiségi jellegűek." A megállapítást olvasva s a mögötte rejlő gondolatot és tájékozódást is figyelembe véve felsorolok néhány munkát, s ezek alapján — ítéljék meg a magyar néprajztudomány művelői és az Ethnographia szerkesztője, Hofer Tamás, akinek feladata, hogy a Magyar Néprajzi Társaság folyóiratában tudományszakunkról objektív vélemények lássanak napvilágot — hogy a nagy eredmények Györffy I. és Herman O. óta főként mennyiségi jellegűek-e?

Íme — nem erős túlzással — néhány munka: Balassa I.: *A magyar kukorica* (1960.), Balassa I.: *Az eke és a szántás története Magyarországon* (1973.), Barabás J.: *Kartográfiai módszer a néprajzban* (1963.), Dám L.: *A Nagy-Sárrét népi építészete* (1976.), Domonkos O.: *A magyarországi kékfestés* (1981.), Hoffmann T.: *A gabonaneműek nyomtatása a magyar parasztok gazdálkodásában* (1963.), Kósa L.: *A burgonya Magyarországon* (1980.), Paládi-Kovács A.: *A magyar parasztság rétgazdálkodása* (1979.), Selmeczi-Kovács A.: *Csűrös építkezés és gazdálkodás Észak-Magyarországon* (1976.), *Szolnok megyei néprajzi atlasz* (1974., 1975.), Szolnoky L.: *Alakuló munkaeszközök* (1972.) stb., stb., stb. De talán még csak az idegen nyelven megjelent pásztorkodási és gabonatermesztési kötetekre hívom fel a figyelmet, még akkor is, ha ezek a munkák „a Volkskunde jellegű etnográfia mintáját" követik. — Kívánatos lenne, hogy ezt a kérdést a Magyar Néprajzi Társaság választmánya is megvizsgálná, egyéb más, a néprajztudományunkat elítélő véleményekkel együtt.

Szegedy-Maszák Mihály

Félreértés eloszlatása végett

Gunda Béla professzor úr sorai két okból is zavarba hoznak. Egyrészt azért, mert jóformán gyerekkoromtól megkülönböztetett nagyrabecsüléssel viseltetem munkássága iránt, másfelől azért, mert a szövegösszefüggést figyelmen kívül hagyva, tőlem teljességgel idegen „mögötte rejlő gondolatot" kapcsol néhány szavamhoz. Közhelyszerű igazság, hogy a kiragadott idézet aligha elégséges alap érdemi vitára. Olyan véleményt nem védelmezhetek, amely nem az enyém — és fájlalnám, ha az Ethnographia olvasói ilyen véleményt tulajdonítanának nekem. Éppen azért, a sajnálatos félreértés eloszlatása végett, a következő megjegyzéseket tenném:

1) Az Ethnographia szerkesztője arra kért, hogy az irodalomtudomány művelőjeként nyilvánítsak véleményt a Magyar Néprajzi Lexikonról. Elvállaltam e föladatot, mivel a művelődéstörténet, sőt általában a nemzeti tudat szempontjából kiemelkedően jelentősnek ítélem e vállalkozást (e véleményemet a vitacikkben is világosan kifejeztem), és alkalmam volt megismerni az ellene, sőt az egész magyar néprajztudomány ellen egy szomszéd államban intézett támadásokat. Szakképzettségem miatt legföljebb a folklór cikkek némely vonatkozásairól ejthettem szót, csakis az irodalomtudomány szemszögéből. Hozzászólásom fő mondanivalója ilyen jellegű, s szigorúan tárgyi kérdéseket érint.

2) Hangsúlyozottan egy szomszédos kutatási terület művelőjeként csupán néhány szóval utalhattam arra a benyomásomra, hogy a szociálantropológiai, folklór, illetve az anyagi kultúrára vonatkozó anyag mintha nem alkotna szerves egységet; a legelsőből a magyar vonatkozásokat hiányoltam, a második területen a jeltudomány újabb szempontjait láttam érvényesülni, a harmadik témakör föltárásában („anyagföltáró módszerei-

ben') régebbi pozitivizmus jelenlétét véltem sejteni. Annál is inkább megfogalmazhattam e föltevésemet, mivel az etnográfus szakemberek közül SZABÓ Mátyás és KÓSA László ugyanezt sokkal határozottabban fejtette ki.

3) Nem állítottam, hogy az újabb módszer jobb, mint a korábbi. A Volkskunde jellegű etnográfiának, a pozitivizmusnak, a leíró anyagföltárásnak, sőt a mennyiségi eredményeknek elítélő minősítése nem tőlem, hanem GUNDA professzortól származik. A magam részéről mindössze annyit kívántam megállapítani: az anyagi kultúra vizsgálatában a Lexikon nem tükröz olyan módszertani váltást, mint a folklórban.

4) Jogosulatlan a MNL-ról adott jellemzésemet olyan más tudományos teljesítményekre vonatkoztatni, melyeknek eredményei eleve csak igen kis mértékben tükröződhetnek a Lexikonban — s melyeket művelődéstörténeti dolgozataim írásakor és oktatóként minduntalan használok, s melyeknek általam nagyrabecsült szerzői között még olyan is akad, kivel évek óta a legszorosabb együttműködésben végzem tudományos munkámat.

Az elmúlt évtizedben és jelenleg is számos európai néprajztudományban viták folynak a tudománytörténeti örökség értékeléséről, megbecsüléséről, új társadalomtudományi elméletek és módszerek hasznosításáról, az általam kiemelt kutatási területek (szociálantropológia, folklór, anyagi kultúra kutatása) kapcsolatairól. Úgy vélem, egy olyan tudományos összefoglalás, mint az MNL, alkalmas ezeknek a kérdéseknek a hazai áttekintésére. Hozzászólásom erre a lehetőségre kívánt rámutatni, s nem akart választ adni a kérdésekre.

KUTATÓK, ÉLETMŰVEK

Rajeczky Benjamin

Búcsú Kiss Lajostól*
1900—1982

KODÁLY egykori Népzenekutató Csoportjának fő erősségét, a néprajztudomány érdemes munkását kísértük utolsó útjára.

Zombori születés lévén, budapesti főiskolái után Jugoszláviában zeneiskolai igazgatóként és karmesterként szerzett becsületet a magyar névnek és el nem múló érdemet saját magának a szlavóniai magyarság csodálatos dallamkincsének összegyűjtésével. 1945 után Győr azóta is virágzó zeneéletét alapozta, majd 1950-től a Magyar Népzene Tára köteteire fordította minden erejét. A kiadáshoz szükséges kiegészítő gyűjtések bizonyították ez irányú egészen különleges képességeit: KISS Lajos élő cáfolata volt annak a tévhitnek, hogy az anyaggyűjtés kora lejárt. Szlovák és horvát területre is kiterjedő munkája nyomán nemcsak a dallamtérkép fehér foltjai tűntek el sorjában, hanem az anyag is új típusokkal gazdagodott. Feldolgozásukhoz édesanyjától örökölt rendkívüli dallamemlékezete szolgált referenciákkal.

* Elhangzott KISS Lajos temetésén, 1982. május 27-én

A Népzenetár III/A—B kötetével a lakodalom néprajzi irodalmát gazdagította, az V. kötet új siratótípusaival a műfaj vizsgálatát irányította új utakra. Szorgalma, bámulatos munkabírása a tökéletesség és teljesség vágyában gyökerezett: sohasem volt elégedett még az utolsó munkafázis adataival sem; mindig újakat keresett. Így maradt posztumusz műnek Szlavónia zenei képe és a múlt század zeneéletének rajzára oly fontos hatalmas SIMONFFY-monográfiája.

Dallamtárunk sokezernyi lejegyzése még késő utódainkat is emlékeztetni fogja a népzene eszméjéért idejét és életerejét áldozó KISS Lajosra, akire munkatársai mindig tisztelő szeretettel gondolnak.

Kiss Lajos életrajzi adatai

1900. március 14. Zombor—1982. május 8. Budapest

Gimnáziumi tanulmányait szülővárosában, Zomborban végezte. Egyetemi tanulmányait a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem Filozófiai fakultásán, magyar—latin szakon kezdte meg 1918-ban, ugyanott doktorált 1923-ban zeneesztétikai disszertációval. Egyetemi tanulmányaival párhuzamosan a Zeneművészeti Főiskola hallgatója volt, a zeneszerzési szakot 1925-ben végezte el s nyert végbizonyítványt.

1926—1939 között zeneiskolai igazgató és karmester Zomborban, ahol kórusaival az elsők közt mutatta be KODÁLY Zoltán nagy műveit (*Bordal* 1928, *Mátrai képek* 1932, *Két zoborvidéki népdal* 1935, *Gyermekkórusok* stb.). Együttes szerb—magyar kórusokkal MOZART és CHERUBINI *Requiem*jét, BACH *Magnificat*ját, *János-passió*ját (utóbbit Belgrádban is), ROSSINI *Stabat Materé*t stb. vezényelte. Jugoszláviai munkájában érdeme, hogy délszláv és magyar kisebbségi énekkarok közt együttműködést hozott létre. 1939—1941 között a Sztankovics-zeneiskola h. igazgatója Belgrádban és a Jugoszláv Akadémiai Énekkar karnagya, amellyel 1940 áprilisában Szegeden és Budapesten vendégszerepelt, majd vendégkarnagyként a Magyar Rádióban is a Budapesti Hangversenyzenekar élén. 1941—1944 között az újvidéki zenekonzervatórium igazgatója és karmester. 1945-től 1950-ig a Győri Állami Zenekonzervatórium szervező igazgatója, a Győri Filharmónia és a vagongyári férfi- és vegyeskar karnagya. Ez idő alatt több mint 150 zenekari mű, ill. kórus és oratórium, opera dirigense, a Magyar Rádiónak is sokszoros vendége volt. Dirigensi pályáját 1958-ban zárta le, amikor Szarajevóban az Opera és Rádió együttes énekkarával szerb-horvát nyelven mutatta be KODÁLY *Psalmus Hungaricus*át. Kompozíciói közül népdalfeldolgozások férfi- és vegyeskarra jelentek meg, ezenkívül vonósnégyes, hegedű-, zongora-, oboa- stb. darabok, dalok, kórusok maradtak kéziratban.

1950-től a *Magyar Népzene Tára* szerkesztője, majd 1953-tól a Magyar Tudományos Akadémia Népzenekutató Csoportja h. osztályvezetője, 1960—1970 között tudományos főmunkatársa. 1970-ben nyerte el a zenetudományok kandidátusa fokozatot a *XVI—XVIII. századi zenei emlékek népi dallamváltozatai Szlavóniában* c. értekezésével. Munkásságából ki kell emelni az 1938 óta gyűjtött és felvett több mint 20 000, túlnyomórészt magyar népdalt a magyarság minden vidékéről, valamint szerb—horvát, szlovák, bulgár és török dallamokat, amelyek aprólékos lejegyzésével a kiváló melográfusok sorába került.

Kiss Lajos munkásságának bibliográfiája

O novim pravcima muzike. Zvuk, 1934. Beograd
A szlavóniai sziget-magyarság ősi népzenéje. Kalangya, 1941. 1—2 sz. 1—29. Újvidék
Délvidéki gyermekjáték dalainkról. Kalangya, 1941. 4. sz. 224—240. Újvidék
108 magyar népdal (Délvidéki Daloskönyv). Magyar Kórus, 1943. Budapest
Szlavóniai magyar népdalok. In: Emlékkönyv Kodály Zoltán hatvanadik születésnapjára. Szerk. GUNDA Béla. Budapest, 1943. 317—321.
Népzenénk új virágzás előtt. Győri Újság, 1946. 21. sz. 5. Győr.
Kultúrverseny és népdalgyűjtés. Új Zenei Szemle, 1951. 8. sz. 4—9.
Rozmaring. 91 magyar népdal. Gyűjtötte és közreadja KISS Lajos. Zeneműkiadó. Budapest, 116 l. (11. kiadás 1983)

Pusztafalusi lakodalmas dallamok. Új Zenei Szemle, 1952. 10. sz.
Lajtha László népzenei monográfiái I—III. MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei, 1952.
Pusztafalutól—Karcsáig. Abaújmegyei táncok és dalok . . . A zenei anyagot szerk. Kiss Lajos. Zeneműkiadó. Budapest, 1953.
A Lengyel László-játék. In: Emlékkönyv Kodály Zoltán 70. születésnapjára. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1953. 373—398.
Kétszólamú kórusgyűjtemény. Zeneműkiadó. Budapest, 1954. 194 l.
A Magyar Népzene Tára 3. kötetéről. Új Zenei Szemle, 1954. 9. sz. 21—26.
Lakodalom 1. rész. Sajtó alá rendezte Kiss Lajos. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1955. XLIV, 1089 l. 25 t. A Magyar Népzene Tára. Corpus Musicae Popularis Hungaricae 3/A. Szerkesztette Bartók Béla és Kodály Zoltán.
Lakodalom 2. rész. Sajtó alá rendezte Kiss Lajos. A táncokat ismerteti Lugossy Emma. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1956. XV, 704 l. 32 t. A Magyar Népzene Tára. Corpus Musicae Popularis Hungaricae 3/B. Szerkesztette Bartók Béla és Kodály Zoltán.
A tánczenegyűjtés problémáiról. Táncművészeti Értesítő. 1956. 59—65.
Válasz Rajeczky Benjáminnak. MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei, 1957.
A szlavóniai magyar népsziget népzenéje. MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei, 1959. 269—311. (Elhangzott a Néprajzi Társaság 1958. április 30-i felolvasóülésén Kodály Zoltán bevezetőjével.)
A bukovinai székelyek tánczenéje. Társtudományi Tanulmányok, 1958. 67—88.
Népi verbunk-dallamainkról. Tánctudományi Tanulmányok, 1959—60. 263—295.
Bitne značajke mađarskog muzičkog folklora. Rad kongresa folklorista Jugoslavije u Varaždinu, 1957. Zagreb, 1959. 113—122.
A várpalotai munkásság zenei hagyományai. Zenetanítás, 1961. 11. sz.
O zapevkama, naricanju u okolini Sombora. Rad VIII. kongresa Saveza Folklorista Jugoslavije u Titovom Užicu od 6. do 10. septembra 1961. godine. 1961. 439—444.
Tipovi muzičkog folklora mađarskog etničkog ostrva u Slavoniji. Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena, knj. 40. Zagreb, 1962. 255—261.
Les traits caractéristiques de l'execution vocale et instrumentale. Studia Musicologica, 1962. 1—4. sz. 215—222.
Über den vokalen und instrumentalen Vortrag ungarischen Volksweisen. Journal of the International Folk Music Council. Vol. XV. 1963. London. 74—79.
Lakodalmas dalok. Zeneműkiadó Váll. Budapest, 1964. 190 l.
Egy értékes jugoszláv népdalgyűjteményről. Magyar Zene, 1964. 3. sz.
Žganec Vinko: Hrvatske narodne popijevke iz Koprivnice i okoline. Studia Musicologica, 1964. 3—4. sz.
A szlavóniai magyar virrasztó-énekek zenetörténeti jelentősége (Szabolcsi Bence bevezetőjével). MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei, 1965. 1—4. sz. 123—147. (Elhangzott az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának felolvasó ülésén, 1964. május 18-án.)
Zenetörténeti emlékek a szlavóniai virrasztó énekekben. Ethnographia, 1966. 2. sz. 153—211.
Siratók. Sajtó alá rendezte Kiss Lajos és Rajeczky Benjamin. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1966. 1138 l. A Magyar Népzene Tára. Corpus Musicae Popularis Hungaricae 5. Szerkesztette Bartók Béla és Kodály Zoltán. (A kötet 1967-ben Pitré-díjat nyert.)
Bartók és a bolgár ritmus. MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei, 1967.
A munkásság dalai Várpalotán és környékén. In: A parasztdaltól a munkásdalig. Szerk. Katona Imre—Maróthy János—Szatmári Antal. Budapest, 1968.
In memoriam Zoltán Kodály. Zvuk. Jugoslavenska muzička revija. 1967. 79. sz. Sarajevo
Asimetrični ritmovi Balkana u kompozicijama Béla Bartók. Rad XIII-og kongresa saveza folklorista Jugoslavije u Dojranu 1966. godine. Skopje, 1968. 461—477.
Bulgarische Rhythmen in Bartóks Musik. Bulletin de l'Institut de Musique, Sofija, 1969.
Simonffy Kálmán és a magyar népzene. MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei, 1969.
Dve kraljičke iz Bačke. Zbornik za narodni život i običaje. Knj. 44. Zagreb, 1971. 237—245.
A Zombor környéki magyar népzene. Dunatáj (Bács—Baranyai Hírlap), 1971. II. évf., 52 (100.) sz. 1971. dec. 29. 11.
Rad na proučavanju mađarskog muzičkog folklora. Ljetopis. Knj. 76. Zagreb, 1972. 279—280.

Köszöntők a jugoszláviai magyar népzenében. A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei. Novi Sad, 1972. 43—84.
Horgosi népdalok. A Zentai Múzeum kiadása, 1974. 311 l.
Egy magyar szórvány népzenéje. Magyar Képes Újság. Zágráb, 1976. 14. sz. 18.
A Drávaszög magyar népzenéje. Magyar Képes Újság. Zágráb, 1976. 19—21. sz. 21, 18, 20.
Mokranjčevi dani u Negotinu 1976. Narodne Novine, Budimpešta, 1976. dec. 23. 4.
Sber lidovych pisni v nacionalnich oblastech Madarska a Jugoslavie a Vzajemny vliv v okruhu lidove hudby. In: Hudba slovanskych narodu a jeji vliv na evropskou hudebni kulturu. Brno, 1981. 473—478.
Bartók és a bolgár ritmus. In: Tanulmányok a bolgár—magyar kapcsolatok köréből. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1981. 459—480.
Lőrincréve népzenéje. Karsai Zsigmond dalai Zeneműkiadó. Budapest, 1982.

Megjelenés alatt

Simonffy Kálmán és a magyar népzene (monográfia) Akadémiai Kiadó
XVI—XVIII. századi zenei emlékek népi dallamváltozatai Szlavóniában (monográfia) Akadémiai Kiadó
A Jugoszláviai Magyar Népzene Tára kötetei

KRÓNIKA

Földesné Györgyi Erzsébet

Lakodalom szimpozion Nagykőrösön

1982. május 7–9.

Nagykőrös a néprajzi szimpozionrendező városok sorába lépett. Második tudományos tanácskozás folyt le itt, ennek témájául a házasságkötést s annak ünnepét, a lakodalmat választották. (Az első nagykőrösi néprajzi tudományos tanácskozás, a „Halottkultusz szimpozion" 1980 április 8—10. között került megrendezésre.*) A nagykőrösi Arany János Múzeumon kívül — melyre a szervezés oroszlánrésze hárult — a KLTE Néprajzi Tanszéke és a TIT Pest megyei szervezete is részt vett a rendezésben.

Ez volt az első magyarországi tudományos tanácskozás, amely a házasságkötés és lakodalom kérdéseivel foglalkozott — legalábbis ismereteim szerint. Megrendezése valóban időszerű volt. A hagyományos terminussal szokáskutatásnak nevezett szakterület a néprajztudományon belül aránytalanul sok megoldatlan gonddal küzd. A tanulmányozása tárgyául szolgáló jelenségek folklorisztikai, társadalomnéprajzi, gazdasági, jogi vonatkozásokkal egyaránt bírnak, s magán a folklorisztikán belül is különleges feladatot jelent olyan megnyilvánulások kutatása, melyekben egyenértékű — bár esetleg nem egybevágó — információ hordozója a szöveg, a cselekvés, gesztus, a dallam, a dekoráció, a térbeli mozgás. Módszertani, ill. követendőnek minősülő leíró, összegző tanulmányokat sem tudunk felsorolni e területen (bár figyelemre méltó törekvéseket igen). Ugyanakkor a házasságkötés—lakodalom iránti kutatási kedv lokális leíró szinten óriási, mind a néprajzi szakemberek, mind az amatőr gyűjtők részéről. Az anyag gyűlik, de messze nem egységes szempontok szerint. Ennek előnye is van: a jó szemű gyűjtő saját kezdeményezéséből eddig észre nem vett jelenségekre is felfigyelhet. Hátránya azonban, hogy nincs teljes leírás, nem létezik olyan, amely valamennyi részletkérdésre kiterjeszkednék, a kész leírásokat nem lehet egymással összevetni. Így tehát olyan leírásanyag szaporodik, amelynek összegző feldolgozása lényegesen nehezebb lesz, mint lenne egy előzetes gyűjtési konszenzus esetén. Még azt sem könnyű az eddigi szakirodalom alapján meghatározni: mi az, ami e témakörhöz tartozik egyáltalán? A konferencia rendezői sem teljesen birkóztak meg ezzel a gonddal, mutatja ezt, hogy az előadásoknak messze nem sikerült felvetniök mindazt a problémafeléséget, amely e helyen elhangozhatott volna. Legfőbb ideje volt tehát egyszer összejönni a lakodalom—házasság probléma ügyében.

A konferenciát Selmeczi László üdvözölte a MüM múzeumi osztálya részéről, majd Gunda Béla tartott bevezető előadást, melyben összefoglalóan méltatta a konferencia témáját.

Az 5 szekció a következő címeket viselte: I. *Házassági kapcsolatrendszer*, II. *Házasság—lakodalom és interetnikus kapcsolatok*, III. *Lakodalmi elemek*, IV. *A házasodás—lakodalom táji etnikus specifikumai*, V. *Lakodalom és jelzésrendszer*. Az I. szekció a házassági interlokális kapcsolatokkal foglalkozott különös hangsúllyal, az exogámia-endogámia kérdéssel, Örsi Julianna, Kakukk Mátyás kutatásai alapján, s ehhez csatlakozott volna Szabó István elmaradt előadása. Másik fontos téma a házassági vagyonjog néhány kérdése volt, Novák László, Szilágyi Miklós és Gulyás Éva előadásában. Nem illett a szekciócím alá, de jobb híján itt hangzott el Novák László igen érdekes előadása, mely a szexuális erkölcs, szerelem és házasság problémáját elemezte mezővárosi anya-

* Az előadások a temetkezés, a halottkultusz, a sírjelölés néprajzi és régészeti problémáival foglalkoztak. Az Arany János Múzeumban ez időben „Halottkultusz" címmel kiállítás nyílt. Az előadások időközben megjelentek az „Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához" c. sorozat 10. köteteként.

gon. GYÖRGYI Erzsébet a házasságkötés és ünnep kettéválasztásával kísérletezett, s mindkettő történeti hátterét vázolta fel nagy vonalakban, — szintén csak szükségből e szekcióban. A II. szekcióban elsősorban a magyarországi nemzetiségek s a környező országok kutatói adtak elő. Így hallottunk a román, szlovák, délszláv lakodalmi szokásokról, egyes esetekben a magyar szokásokkal való összehasonlításra kitérve. Előadók voltak: HOCOPÁN Sándor, KRUPA András, SCHWALM Edit, JUNG Károly, SAROSÁCZ György, MÁRKUS Mihály és NEUFELD Lajos. A *Lakodalmi elemek* cím alatt a III. szekcióban meglehetősen heterogén témájú előadások voltak összecsoportosítva. Így a különböző folklór műfajok lakodalomban való előfordulása, mint a találóskérdések (MÁNDOKI László), s két el nem hangzott előadás a lakodalmi dalokról és táncokról (BENCZE LÁSZLÓNÉTÓL és MARTIN Györgytől), egy esztétikai elemzés a lakodalom szövegeiről és dramatikus megformáltságáról (SZABÓ László), a lakodalom mint színjáték — el nem hangzott — elemzése (UJVÁRY Zoltántól). Még leginkább BŐDI Erzsébet a (lengyel) lakodalmi kalácsról szóló szép előadását éreztem e cím alá illőnek, s a két, a ház, ill. házrészek lakodalom alkalmával betöltött szerepéről szólót (SZTRINKÓ István és BARTHA Elek). *A házasodás—lakodalom táji etnikus specifikumai* c. IV. szekcióban lokális társadalmak, vidékek lakodalmi szokásainak a 20 perces előadási időtartamhoz szabott leírását hallhattuk: BAKÓ Ferenc (palócok); BARNA Gábor—MOLNÁR Ágnes (Ung vidéki magyarság); KORKES Zsuzsanna (a Kiskunság egy része); BERECZKY Ibolya (Tiszasüly); MADAR Ilona (az erdélyi Sóvidék). Ebbe a csoportba került egy igen eredeti alkotás SOLYMOS Edétől és GÖLDNER Mártától, ők a lakodalom megszervezésével foglalkoztak. Nem illett e sorba, praktikus okok miatt mégis itt hangzott el LACZKOVITS Emőke „Szimbolikus színek a lakodalmi viseletben" c., a szemiotikai szekcióba szánt előadása. Végezetül az V., *Lakodalom és jelzésrendszer* c. szekcióban két előadás hangzott el a bejelentettekből: VOIGT Vilmosé a menyasszonysiratókról és NIEDERMÜLLER Péteré „Az akció mítosza" címmel. HOPPÁL Mihály etnoszemiotikai elemzése távollétében elmaradt, helyette SZUHAY Péter elemezte az abodi mai lakodalmat.

Kiállítás is nyílt a konferencia tiszteletére Nagykőrösön, az Arany János Múzeumban *Lakodalom* címmel, SZABÓ László mutatta be itt saját anyagát az ülésszak résztvevőinek. A kiállítás a mai Szolnok megyei lakodalomról mutatott be fényképeket, s a századfordulói, század eleji lakodalom tárgyi anyaga volt látható.

A konferencia kiváló alkalmat szolgáltatott arra, hogy felmérjük: mit tud a magyar néprajzi kutatás, mit tudnak a megjelentek a címként kijelölt témáról. VOIGT Vilmos, az egyik legállandóbb hozzászóló jelentette ki a néhányadik előadás elhangzása után, hogy „a lakodalom az, amiről semmit sem tudunk". Egy keveset tudunk azért róla, esetleg olyasmit is, ami e helyen nem hangzott el. A szokásgyűjtés és -feldolgozás módszertani megújításának szorgalmazása lehet egyik vállalt feladata az ilyesfajta összejöveteleknek, azonkívül, hogy alkalmat ad arra, hogy az összejöttek előadhassák saját ismereteiket, ill. részesülhessenek társaik meghallgatásának élményében. A záró ülésen a konferencia rendezősége vállalta egy gyűjtési útmutató kiadását, amely történetesen már kéziratban rendelkezésre is állt a résztvevők egyikének íróasztalában. Kiadják azonkívül az elhangzott előadásokat is.

A házasságkötés szokásának kutatását tulajdonképp magáénak vallja a modern (történeti, szociológiai) családkutatás. Martine SEGALEN szerint a családról magáról kapunk információkat akkor, amikor az új család megalakulásának, a család újraszerveződésének első lépéseit vesszük szemügyre. A múlt társadalmi életére vonatkozó fontos adatok várnak feldolgozásra, értékelésre házasságkötési szokásainkban, az azokban rejlő folklorisztikai kutatási lehetőségeken kívül.

A konferencia megrendezéséért, sőt magáért az ötletért is megérdemlik a rendezők az elismerést. Tulajdonképp azzal tették a legtöbbet, hogy olyan állapotában engedték megmutatkozni a kutatást, amilyenben az valójában leledzik. Jó hangulatú konferencia volt, elsőrangú, vendégszerető rendezéssel, olyan stílusban, ami nagyobb helyeken ritkán jön össze. A krónikás csak azt kívánhatja, hogy folytatódjék a szimpozionok sora Nagykőrösön, s minél nagyobb mértékben kapcsolódjanak ezekbe a hazai és szomszéd országbeli néprajzkutatók és intézmények.

Niedermüller Péter

Erósz a folklórban

Konferencia Balatonalmádiban, 1982. május 18—20.

Az MTA Néprajzi Kutató Csoport folklór osztálya, az ELTE Folklore Tanszéke, valamint a KLTE Néprajzi Tanszéke a fenti címmel rendezett tudományos konferenciát a Népművelési Intézet Továbbképző Házában. A konferencia témája iránt már az első pillanattól kezdve rendkívüli érdeklődés nyilvánult meg, aminek egyik oka nyilvánvalóan a tematika „egzotikussága", szokatlansága volt. Ugyanakkor a konferencia egy, a magyar folklorisztika tudománytörténetében alig tárgyalt, de az emberi élet, a társadalom és a kultúra szempontjából rendkívül lényeges területet érintett. Így mindazok a kutatók, akik munkásságuk során valamilyen irányból eljutottak ehhez a kérdéskörhöz, most lehetőséget kaptak nézeteik, elképzeléseik szembesítésére, megvitatására. Mindez persze bizonyos heterogenitást eredményezett — a három nap során harminc előadás hangzott el! —, ami azonban nem vált a konferencia kárára. Annál is kevésbé, mert viszonylag egyértelműen el lehetett határolni egymástól az egyes tematikus blokkokat.

Több előadás (Bodrogi Tibor, Istvánovits Márton, Agüero Irma, Veres Péter) foglalkozott a téma etnológiai vonatkozásaival. Az igen tanulságos példákkal illusztrált előadások elsősorban arra hívták fel a figyelmet, hogy a szerelem és a szexualitás mibenléte, megítélése csakis az adott kultúra, az adott közösség világképének ismeretében és kontextusában lehetséges. Hasonló tanulságokkal szolgáltak a szociológiai fogantatású felolvasások is (Széman Zsuzsa, Domokos János, Lammel Annamária, Szenti Tibor). Az előadások részben történeti, részben jelenkori anyag alapján szolgáltattak adalékokat a magyar parasztság szerelmi és szexuális életéhez, bizonyítva, hogy ezek a kulturálisan meghatározott viselkedésformák szerves következményei voltak a paraszti élet normáinak, előírásainak.

A konferencia egyik legjelentősebb tematikai egységét a szerelmi és szexuális szimbólumok tárgyalása jelentette (Bernáth Béla, Voigt Vilmos, Jankovics Marcell, Hoppál Mihály, Kovács Ilona). Noha itt kétségtelenül a kutatás „legingoványosabb" területéről van szó, mégis az előadásokból kibontakozó mindkét megközelítési mód relevánsnak tűnik. Az előadók egyik csoportja a lehető legpontosabb adatolásra törekedett, igyekezett a szimbólumok „történetét" megrajzolni. Mások a nagyobb összefüggésekre koncentrálva, a szimbólumok gondolati tartalmait, jelentéseit kísérelték meg — nagy történeti korszakokat áthidalva — összekötni.

Az elhangzott előadások zöme a hagyományos folklorisztikai—etnográfiai metodológia segítségével közelített a témához (Kríza Ildikó, Mándoki László, Károly Sándor, Pócs Éva, Jung Károly, Katona Imre, Erdélyi Zsuzsa, Nagy Ilona, Tátrai Zsuzsa, Benedek Katalin, Novák László). Ezek a felolvasások a XVII—XX. századi magyar szöveges folklórt elemezték. Elsősorban a szerelmi életet, illetve a szerelmi élettel kapcsolatos értékeket, normákat és elvárásokat tükröző műfajok kerültek bemutatásra. Ennek az anyagnak az értékelése, interpretálása jelentősen elősegítheti a közvetlenül történeti, szociológiai felmérések elmélyítését, pontosítását.

Végül említsük meg a tematikus blokkokon kívül álló előadásokat is. Klaniczay Gábor a középkori orgiavádak szexuális motívumait, Thompson, Geoffrey pedig a szexualitással kapcsolatos káromkodásokat elemezte több nyelvből vett példák alapján. Zelnik József egy széles horizontú esszében elemezte a politika, a játék és az erotikum kapcsolatát.

A konferenciának valami végső tanulságát összefoglalni igen nehéz lenne. Bizonyos tanulságokat azonban így is leszűrhetünk. Az előadók indíttatásuknak megfelelően hol az erotikum, hol a szexualitás, hol az obszcenitás, hol pedig a pornográfia jelenségét tárgyalták. Ennek megfelelően a fogalmak használata sem nevezhető egységesnek és következetesnek. Mindennek egyik oka, hogy az említett jelenségek mindegyike igen szorosan kötődik egy adott kultúrához és társadalomhoz, ennek a kultúrának az érték- és normarendszeréhez, világképéhez. Ebből a kontextusból kiszakítva az egyes viselkedésformák, szimbólumok stb. egészen más tartalmakat nyernek. Mindez persze nem jelenti azt, hogy az említett fogalmakat nem lehet egymástól általános érvénnyel is elhatárolni. A konferencia vitáiban igen élesen szembeállítódott egymással az erotikum-szexualitás, illetve az obszcenitás-

pornográfia fogalompárja. Míg az előbbi a társadalom biológiai fennmaradásának kulturálisan meghatározott és szabályozott módjára, az utóbbi ezeknek az érzéseknek, értékeknek a rossz értelemben vett manipulálására, áruvá való lefokozására utal. Összegzésként megállapíthatjuk, hogy a konferencia számos olyan tudományos tanulsággal zárult, amely több tudományterület számára is fontossággal bír(hat). Egyben felhívta a figyelmet azokra a vonatkozásokra is — például az antropológiai szemlélet fontosságára —, amelyek különös jelentőséggel bírnak a további kutatások szempontjából. Csak remélni lehet, hogy ezek a kutatások valóban folytatódni fognak az elkövetkező években is.

Füzes Endre—Küllős Imola

A Nemzetközi Kárpát-Balkán Bizottság konferenciája

1982. május 31. — június 4. között Szentendrén

A több mint 20 éves múltra visszatekintő Nemzetközi Kárpát-Balkán Bizottság elnöksége 1976-ban elhatározta, hogy a térség népi kultúrája vizsgálatának keretei közt a munkájában részt vevő csehszlovák, lengyel, szovjet, román, bolgár, jugoszláv és magyar néprajzkutatók három munkacsoportban három tematikus szintézist készítenek el. Az egyik szintézis a Kárpátok és a Balkán népi építészetét, a másik a térség pásztorkodását, a harmadik pedig a terület hajdú-betyár folklórhagyományait foglalja össze. E tematikus monográfiák munkálatait a szocialista országok tudományos akadémiái közötti 1981—85. évekre szóló együttműködési munkaterv is rögzítette.

A szintézisek koncepcióinak kidolgozására és megvitatására, majd a konkrét munkálatok megindítására a korábbi években a csehszlovák, a bolgár és a szovjet nemzeti bizottság rendezett munkaülést. Az 1982. évre tervezett munkaüléseket, valamint az elnökség ülését — az MTA előzetes hozzájárulása alapján — a magyar nemzeti bizottság vállalta, és az MTA Néprajzi Kutató Csoportja szervezte meg. A konferencia rendezvényeit a szentendrei Művelődési Központ helyiségeiben bonyolították le, a záró vacsorára a Szabadtéri Néprajzi Múzeumban került sor.

A konferencia ülésein 21 külföldi vendég és 5 magyar kutató vett részt. A résztvevők mindegyike a készülő szintézisek munkatársa, illetőleg a nemzetközi elnökség tagja volt. A külföldi vendégek közül Csehszlovákiából 6, Bulgáriából 2, Jugoszláviából 4, Lengyelországból 5 és a Szovjetunióból 3 kutató érkezett. A meghívás ellenére a román nemzeti bizottság ez alkalommal sem képviseltette magát. Bár a konferencia — az eddigi hagyományoknak megfelelően — zárt körű, munkamegbeszélés jellegű volt, a rendezvényeken hallgatóként részt vett az MTA Néprajzi Kutató Csoportjának, valamint a társintézményeknek (múzeumok, tanszékek) több munkatársa is. Egyik este a konferencia valamennyi résztvevőjét vendégül látta — hogy munkásságát és kiadványait ismertesse, s a barátság és a tudományos együttműködés szálait szorosabbra fonja — az ELTE Folklór Tanszéke.

Néhány mondatban összefoglaljuk a konferencia munkáját és eredményeit:

Az építészeti szekcióban megvitatták a Kárpát-Balkán térség parasztházait bemutató nemzetközi monográfia II. és III. fejezetét, valamint az e fejezetekhez kapcsolódó illusztrációs anyagot. Rögzítették a további munkák ütemtervét és az egyes fejezetek elkészítésének határidejét. E szekció vezetője V. Frolec (Brno), s a három szintézis közül a népi építészet tematika áll legközelebb az elkészüléshez. Válogatott nemzetközi bibliográfiája már meg is jelent (*Bibliographia Ethnographica Carpatobalcanica 1. Lidová Architektura*. Brno, 1981). A magyar részt Füzes Endre állította össze.

Jó ütemben haladnak a hajdú-betyár folklórmonográfia munkálatai is, B. Ny. Putyilov professzor (Leningrád) vezetésével. A téma válogatott nemzetközi bibliográfiája gyakorlatilag elkészült, — a magyar anyagot Küllős Imola állította össze — s V. Gašparíková rendezi ez év folyamán sajtó alá.

A *folklór szekció* ülésén három előadás hangzott el: V. Gašparíková (Bratislava) *A betyárfolklór csehszlovák szintézise, a nemzetközi szintézis tükrében* címmel tartott beszámolót. Küllős Imola (Budapest) a magyar betyár-fogalom terminológiai és történeti áttekintését adta, valamint bemutatta a magyar verses be-

tyárköltészet általa elkészített téma- és motívummutatóját.

Az elmúlt évben kapcsolódott be a közös munkába Jugoszlávia képviselőjeként Cvetanka ORGANDZSIEVA (Skopje), aki a balkáni betyárfolklór sajátosságait elemezte előadásában. Személyesen ugyan nem vett részt, de elküldte felszólalását Sz. GRICA (Kiev), aki a téma népzenei feldolgozására tett javaslatot. (Ezek az előadások az Ethnographiában hamarosan megjelennek. Az 1981-es moszkvai munkaértekezlet folklór szekciójának előadásait a Slovenský Národopis 1983/1-es száma közli.)

A folklór szekció munkatársai elhatározták, hogy az 1982-es év folyamán megírják a közös monográfia tervezett I. és II. fejezetét *(A hajdú-betyár folklór összefoglaló, nemzetenkénti jellemzése* és *A betyárfolklór témái* c. fejezeteket), a következő, 1983-as munkaértekekezleten pedig megkezdik a tervezett III. fejezet: a hajdú-betyár-folklór hősei és szereplői problémáinak megvitatását.

A Nemzetközi Kárpát-Balkán Bizottság munkacsoportjai között a legnagyobb nehézségekkel — elsősorban személyi problémákkal — *az állattartás témáját feldolgozó kollektíva* küzd. Ez alkalommal — B. KOPCZYŃSKA-JAWORSKA (Lódź) vezetésével — az elkészítendő szintézis szempontjait vitatták meg és megállapodtak abban, hogy még ez évben elkészítik a téma válogatott bibliográfiáját. A magyar kutatók közül GUNDA Béla és PALÁDI-KOVÁCS Attila vesznek részt a szekció munkájában; a magyar állattartásra vonatkozó bibliográfiát NIEDERMÜLLER Péter és VIGA Gyula állította össze.

V. FROLEC elnöki zárszavában úgy értékelte a közös munkát, hogy a konferencia elérte kitűzött célját. A nemzetközi bizottság elnöksége megtárgyalta a küszöbön álló feladatokat, a már megkezdett munkálatokkal kapcsolatos problémákat, és meghatározta az elvégzendő feladatok ütemezését.

A konferencia rendezvényei kollegiális és baráti hangulatban zajlottak le, és megítélésünk szerint előnyösen mozdították elő a szocialista országok néprajzkutatóinak további együttműködését. A külföldi vendégek több ízben kifejezték elégedettségüket, dicsérték a konferencia rendezőit és a vendéglátás körülményeit. A konferencia kötött programján túlmenően a külföldi résztvevők tájékoztatást kaptak az MTA Néprajzi Kutató Csoport munkájáról, kutatási eredményeiről és publikációiról.

A jugoszláv nemzeti bizottság meghívása alapján az 1983. évben sorra kerülő munkaüléseknek Jugoszlávia ad otthont.

Kovács Ágnes – Lengyel Dénes

A „szóbeliség tanulmányozásának napjai" Párizsban

1982. március 23—25.

Ezen a címen rendeztek konferenciát a Centre national de la recherche scientifique Nyugat-Afrika nyelveit és kultúráit tanulmányozó intézetének munkatársai. Az 1982. március 23., 24., 25-én Párizsban rendezett tanácskozás éppen azáltal vált színessé és elevenné, hogy frissen gyűjtött afrikai, ázsiai és dél-amerikai mesekincs leírásával, elemzésével és katalogizálásával foglalkozott. Hozzájárult a sokszínűséghez a viszonylag nagyszámú magyar kutatócsoport, amely a francia intézetben dolgozó GÖRÖG Veronika fáradhatatlan tevékenységének köszönhet sokat.

A szervezés sok tekintetben példamutató volt: a dolgozatokat idejében elkellett juttatni francia vagy angol nyelven a rendezőknek, akik a szöveget sokszorosították, s elküldték a részvevőknek. Két változatot kellett készíteni, a hosszabb mintegy 25, a rövidebb 5 oldalas. A hosszabb változatot a Centre munkatársai tanulmányozták, ennek alapján állították össze az egyes napok tematikáját, ennek alapján tudtak az „elnökök" behatóan foglalkozni a rájuk bízott dolgozatokkal. A rövidebb változatot olvastuk fel, s a mintegy 15 perces felolvasást 25—30 perces vita követte. Ez a szervezés jól bevált: az elnökök szakszerűen ismertették a témákat, jól foglalták össze a mondanivalót és ügyesen vezették a vitát, amely sohasem fulladt ki. Sőt, néha alig lehetett végét vetni az eszmecserének.

Bármilyen gazdag és sokszínű volt is a tematika, a fő gondolatok sohasem szorultak háttérbe: a szóbeliség állt az előadások és a viták középpontjában.

A Centre munkaközössége Geneviève CALAME-GRIAULE, GÖRÖG-KARÁDY Veroni-

ka, Suzanne PLATIEL, Diana REY-HULMAN és Christiane SEYDOU értékes dolgozatban foglalta össze az Intézet legújabb kutatásainak eredményét. A *De la variabilité du sens et du sens de la variabilité* című tanulmányukban a következő módszertani elveket tűzik ki maguk elé: a szöveg feltétlen tisztelete, tanulmányozása lehetőleg az eredeti nyelven. A mese vizsgálata társadalmi-művelődés szempontból, figyelembe véve a szimbolikus ábrázolást. Nagy fontosságot kell tulajdonítani a szövegváltozatoknak; a variabilitás pedig, ami itt a legfőbb kérdés, alapvetően *összehasonlító* módszerrel közelíthető meg.

A dolgozat elméleti részét egy sereg elemzés követi, ezek gyakorlatilag bizonyítják a kifejtett tételek használhatóságát.

Fontos célja volt a konferenciának a mesék katalogizálásának kimunkálása. Erről számolt be *Traitement des motifs dans un index des ruses* című előadásában Claude BREMOND.

Mintegy tíz éve folyik az *Index des ruses dans le conte africain* szerkesztése, ennek a munkának egyes eredményeit tartalmazza a dolgozat, amikor az állatmesék „ravaszságairól" szól, ezeket katalogizálja. Az alapelveket a *Cahiers d'Études africaines* (n°60, XV—4, p. 601—618.) közli, a szerző most pontról pontra bemutatja egy példán ezeknek alkalmazását. Egyébként körülbelül 2000 állatmesét tartanak nyilván, s a motívumok 400 olyan „ravaszságát", amelyek több mesében fordulnak elő jellegzetes alakban.

Bármilyen jól sikerült a konferencia szervezése, az odautazást a rendezőség nem biztosíthatta. Így maradt távol BANÓ István és VOIGT Vilmos, nem jöhetett el E. MELETINSKY sem, bár mind a hárman eljuttatták dolgozatukat. Ezeket a dolgozatokat is napirendre tűzték, de időhiány miatt bemutatásuk elmaradt, kivételt csak a jeles szovjet szerző dolgozatával tettek.

Eleazar MELETINSKY dolgozatának a következő címet adta: *L'organisation sémantique du récit mythologique et le problème de l'index sémiotique des motifs et des sujets.* A mindössze 13 oldal terjedelmű dolgozat olyan gazdag, hogy csak néhány gondolatát emelhetjük ki, abban a reményben, hogy a konferencia egész anyaga megjelenik majd nyomtatásban. MELETINSKY végigvizsgálja az eddig készült indexeket, s elismerve a szerzők érdemét, meg is bírálja őket. Amint várható, a PROPP kutatása nyomán kialakult eljárásokat fejleszti tovább, s eredményeit két táblázatban is rögzíti. (Az érdeklődők megtalálják a dolgozat gépelt példányát az MTA Néprajzi Kutató Csoportja könyvtárában, vagy megrendelhetik a Centre d'Études Africaines 54 Bd. Raspail 75006 Paris címen.)

A magyar kutatók közül az erdélyi NAGY Olga tűnt ki: *Some types of the comparative tale analysis* c. dolgozatával. A dolgozat, amelyet szerzője végül francia nyelven olvasott fel, osztatlan sikert aratott, erről számos hozzászólás és tartalmas vita tanúskodott.

NAGY Olga úgy látja, hogy a variabilitás oka a közösségek gondolkodásának különböző voltában, a világkép különbségében, a mesemondó alkotótehetségében és empátiájában van. Szól ezután azokról az esztétikai lehetőségekről, amelyek útján ez a variabilitás megvalósul. Ilyenek: a motiváció, a novellává formálás stb.

KOVÁCS Ágnes dolgozatában *Az égigérő fa* (AaTh 468) meséjét elemezte. Elemzésében DIÓSZEGI Vilmos eredményeit felhasználva a sámánhit emlékeit mutatta ki a mesében. A vitából kitűnt, hogy a sámánhit különösen érdekli a hallgatóságot, s minél többet szeretne tudni róla. Ekkor alkalom nyílt rá, hogy GÖRÖG Veronika közreműködésével a magyar iskola kutatásait ismertessük, s felhívjuk a figyelmet kutatóink idegen nyelven megjelent könyveire, cikkeire.

LENGYEL Dénes *Transfiguration et quiproquo dans deux contes hongrois* címmel tartott előadást. A személy- és szerepcsere fontosságára mutatott rá, s megállapította, hogy a tündérmesében a táltos vagy más csodatevő segíti hozzá a hőst a szerepcseréhez, a novellamesében pedig saját ravaszsága, ügyessége útján cserél szerepet.

A magyar kutatás elismerését fejezte ki a konferencia záróünnepélye is: DÉGH Linda elnökölt s mondott zárószót, DÖMÖTÖR Tekla és GÖRÖG Veronika pedig az elnökségben foglalt helyet.

Barna Gábor

Néprajzi kutatások a szlovákiai Ung-vidék magyar falvaiban

Az utóbbi években örvendetesen fellendülő szlovákiai magyar néprajzi kutatások Kelet-Szlovákiát alig érintik. Ezt a helyzetet látva határozta el a CSEMADOK terebesi járási bizottsága *(Királyhelmec)*, hogy a keretei között folyó önkéntes nép-

rajzi gyűjtőtevékenység helyes szakmai, módszertani orientálásához magyarországi etnográfus szakemberek segítségét kérje. A kutatás helyszínéül az egykori Ung megye volt Nagykaposi járásának településeit jelöltük ki.

Az Ung, a Laborc és a Latorca folyók, valamint a szlovák—szovjet határ által körülzárt terület magyar falvainak *(Szirénfalva, Nagyszelmenc, Dobóruszka, Budaháza, Vajkóc, Veskóc, Mátyóc, Mocsár, Nyarád, Kelecsény, Csicser, Bés, Iske, Vaján, Kerész, Mokcsa, Mogyorós, Bajánháza)* és a Laborc jobb parti, nyelvhatáron fekvő magyar falvaknak *(Deregnyő, Kis-* és *Nagyráska, Hegyi, Abara)* népi kultúrája jórészt ismeretlen előttünk, bár néhány község (pl. *Deregnyő, Abara, Mokcsakerész*) kutatópontja volt a magyar néprajzi és nyelvjárási atlaszoknak. A helyi önkéntes gyűjtők és a magyarországi szakemberek több évre tervezett közös kutatásának első gyűjtésére 1981. szeptember 4—13. között került sor *Szirénfalva* és *Csicser* (Ptrukša, ill. Čičarovce) falvakban. *Szirénfalva* a Latorcához közel fekvő, református és görög katolikus lakosságú, kis lélekszámú, tipikus halászfalu. A majdnem kétszer akkora *Csicser* életét már inkább a földművelés és az állattartás határozta meg. A református, a római és a görög katolikus felekezet nagyjából egyenlő arányban van a községben, mindegyiknek anyaegyháza van, szemben *Szirénfalvával*, amely a *nagyszelmenci* (Vel'ké Slemence) parókiákhoz tartozik.

Célkitűzésünk az volt, hogy mindkét község életéről átfogó képet kapjunk. A vidék déli részének életét erősen befolyásoló Latorca szerepét (az 1960-as évekre szabályozták csak), az ártéri gazdálkodás emlékeit Bellon Tibor (Karcag) kutatta. A halászati módokat és eszközöket D. Varga László (Nagykapos) vizsgálta. A paraszti földművelést Kotics József egyetemi hallgató (Debrecen) gyűjtötte, a mindkét községre jellemző nagyarányú állattartással, pásztorkodással pedig Magyari Márta egyetemi hallgató (Debrecen) foglalkozott. A pásztoréletet, a pásztorművészetet — részben a közös kutatás keretében — D. Varga László és Galgóczi Tibor (Nagykapos) is vizsgálja. Az egész vidéken az 1950-es évekig élt a kender- és lentermelés, s erre alapozva a szövés-fonás. E témákat Zomborka Márta egyetemi hallgató (Debrecen) gyűjtötte. Novák László (Nagykőrös) a két község településével, népi építészetével foglalkozott, de vizsgálta a temetői sírjeleket, s a temetés egész hagyománykörét. A táplálkozás Bődi Erzsébet (Debrecen) témája volt. *Szirénfalvának* és *Csicser*nek a környező községekkel, közeli és távoli tájakkal fenntartott házassági kapcsolatait s az egyéb migrációs formákat (vásár, munkaerő-vándorlás, búcsú stb.) Nagy Molnár Miklós egyetemi hallgató (Debrecen) vizsgálta. Kutatásai alapján is kiderült, hogy a vidék viszonylag erősen elkülönült az egykori zempléni Bodrogköztől, kapcsolatainak szálai a mai Kárpátalja községeihez, *Ungvárhoz* és *Csap—Záhony* környékéhez fűzték. Aratási munkákra hegyvidéki ruszin kepéseket fogadott. *Ungvárral*, valamint a reformátusoknak a *sárospataki* kollégiummal fenntartott kapcsolatai a vidéket sok vonatkozásban hamar polgárosulttá tették. Tóth Judit (Kiskunfélegyháza) a két község társadalmát elemezte, s egyúttal vizsgálta a református vallásos néphagyományt is. Molnár Ágnes egyetemi hallgató (Debrecen) az emberi élet fordulóihoz fűződő szokásokat és hiedelmeket gyűjtötte. Barna Gábor (Debrecen) a jeles napok, ünnepek hagyományait, valamint a római katolikus vallásos népéletet vizsgálta. Bartha Elek (Debrecen) a görög katolikus vallásos hagyományok kutatása során megállapította, hogy az közel áll a római katolikusság gyakorlatához, kevés archaikus elemet tartalmaz. A vidék gyermekfolklórját, gyermekjátékait Géczi Lajos gimnáziumi tanár (Nagykapos) gyűjti.

A napi kutatások után esténként tapasztalatainkat megbeszéltük, s találkoztunk vendéglátóinkkal és helyi önkéntes gyűjtőkkel, érdeklődőkkel. Kutatótáborunk végén mindannyian rövid beszámolót tartottunk eredményeinkről a nagykaposi *Erdélyi János Klub*ban, s megkoszorúztuk Erdélyi Jánosnak a református templom falán lévő emléktábláját. Vendéglátóink a CSEMADOK járási és helyi bizottságai mellett a helyi Nemzeti Bizottságok (tanácsok) és termelőszövetkezetek voltak. Köszönet illeti őket.

Ung-vidéki kutatásainkról 1982. március 10-én a Magyar Néprajzi Társaság Társadalomnéprajzi Szakosztálya rendezésében beszámolót tartottunk a Néprajzi Múzeumban. A nagy érdeklődéssel kísért felolvasó ülésen, a zsúfolásig megtelt előadóteremben üdvözölhettük Ripcsu Rudolfot, a CSEMADOK Terebesi járási bizottságának titkárát, D. Varga Lászlót, a CSEMADOK járási Néprajzi Munkabizottságának vezetőjét és Illés Benjámint a szirénfalvi CSEMADOK-elnököt, vendéglátóinkat.

A felolvasó ülésen Barna Gábor röviden ismertette az Ung-vidék történeti, társadalmi, földrajzi viszonyait, s részletesen szólt a gyűjtés körülményeiről. Ezt követően rövid előadásban szólt az Ung-vidéki

szokás- és hiedelemkutatások eddigi tanulságairól. BELLON Tibor átfogóan elemezte a vidék gazdálkodását. Részletesen kitért a máig sok archaikus elemet őrző ártéri gazdálkodásra. A területre egykor jellemző nagyarányú paraszti állattartást, pásztorkodást MAGYARI Márta előadása mutatta be. BARTHA Elek nagy érdeklődéssel kísért előadása pedig a két falu görög katolikus lakosságának életéről, vallásos hagyományairól tárt fel eddig nem ismert, új adatokat. A felolvasó ülés befejezéseként BELLON Tibor bemutatta *Csicser*ben és *Szirénfalván* készített diafelvételeit.

A tovább folytatódó Ung-vidéki kutatások eredményeit a munka végeztével néprajzi monográfiában kívánjuk közreadni.

Krupa András

Híradás a szlovákiai nemzetiségi néprajzkutatásról

A Szlovák Tudományos Akadémia Néprajzi Intézetének és a Szlovák Néprajzi Társaságnak a szlovákiai néprajzkutatók belső tájékoztatása céljából sokszorosított *Národopisné Informácie* 3. száma (1980) a Szlovákiában folyó nemzetiségi néprajzkutatás eddigi eredményeiről nyújt részletes áttekintést. Ezt az egyre izmosodó kutatási területet a Szlovák Néprajzi Társaságnak 1978-ban alakult nemzetiségi szakosztályával karöltve a pozsonyi Komenský Tudományegyetem Etnológiai Kabinetje koordinálja. A közzétett anyag jó része elsősorban ennek az intézménynek az irányításával végzett kutatómunkáról ad szélesebb spektrumú ízelítőt, de a kötetben helyet kapnak a CSEMADOK és a helyi múzeumok e tárgykörbe tartozó tevékenységének a beszámolói, ill. munkatársaik tanulmányai is.

Emília HORVÁTHOVÁ bevezető tanulmányában a kutató tevékenység elvi szempontjait taglalja. A nemzetiségek sajátos vonásairól szólva kifejti, hogy a szlovákiai nemzetiségek nemcsak számukban, szociális-foglalkozási jellemzőikben, hanem mindenekelőtt az etnikai származás, a sajátos történelmi fejlődés, a hagyomány, a vallási hovatartozás, a mai földrajzi területen való tartózkodásának időtartama vonatkozásában különböznek az államalkotó nemzettől. Rámutat arra, hogy a nemzetiségeket ezek a vonások kapcsolják össze anyanemzetükkel. „De a legoptimálisabb feltételek mellett is a nemzetiségi kisebbség egész etnikai fejlődése fokozatosan különbözni kezd az anyanemzet etnokulturális fejlődésétől, akkor is, ha kezdetben az egyetlen elválasztó vonal a politikai határ volt" — írja. Ezzel összefüggésben rámutat a közös állam, a szocialista társadalom integráló hatására is. Emellett a nemzetiségek a hagyományos kultúrájukat tovább őrzik meg abban a formában, amilyenben az anyaetnikumtól való elválás időpontjában volt. Fontos tényezőnek tekinti az együttélés, az interetnikus kapcsolatok hatását, a nemzetiség saját fejlődésének a megnyilvánulásait is.

HORVÁTHOVÁ szerint szervezetileg három síkban folyik a szlovákiai nemzetiségkutatás: a) egy-egy régió komplex kutatása közepette figyelmet fordítanak az ott élő nemzetiségre is, b) két vagy több etnikai csoport interetnikus kutatása során, c) az egyes intézetekben működő szakemberek a szakterületüknek megfelelően dolgozzák fel az illetékes nemzetiség népi kultúrájának egyes területeit.

A kötet jelentős részét a magyar nemzetiség néprajzi kutatásának szentelték. A szlovákiai magyarság néprajzát feldolgozó tudományos eredmények történeti összegzését Magdaléna PARÍKOVÁ végezte el. A számbavételt a néprajznak tudománnyá válásától kezdi, de a nagyobb figyelmet a felszabadulás utáni tevékenységre fordítja, melynek fellendülését többek között a Magyar Népköztársaság és Csehszlovákia közötti kulturális egyezmények, ill. az 1955-ben kötött néprajzi intézményközi megállapodások, valamint a CSEMADOK létrejötte járultak hozzá. A fejlődés sikeres útját magyarországi kutatók (MANGA János, GUNDA Béla, VARGYAS Lajos, HOFER Tamás, BALASSA Iván, SZOMJAS-SCHIFFERT György, KÓSA László, MORVAY Judit stb.) is segítették. Annak ellenére, hogy az Etnológiai Kabinet mindeddig szakemberhiányban szenvedett, a szlovákiai magyarok népi kultúrájának feltárása terén érzékelhető eredmények mutathatók ki. Téma és név szerint idézi a szerző, hogy mely ágban születtek feldolgozások. Csak sajnálni tudjuk, hogy a kötött terjedelem miatt PARÍKOVÁ igen hasznos összefoglalójához nem csatlakozott ezt a munkát konkrétan tükröző tüzetes bibliográfia is.

MÉRY Margit a CSEMADOK sokoldalú gyűjtő, hagyományápoló munkájáról állí-

tott össze értékelő összefoglalást. Az egyesület jellegéből következően e tevékenység nagyobb hányadát a különböző folklórrendezvények szervezése, lebonyolítása alkotja, melynek fontos szerepe van a nemzetiségtudat fenntartásában, fejlesztésében. Néprajzi gyűjtőmunkájukat egyrészt néprajzi szakemberek bevonásával saját kezdeményezéssel, másrészt külső, önkéntes munkatársak révén végzik. A folklór ápolásán túl törekednek a tárgyi, anyagi kultúra megőrzésére is, ezt tanúsítja a helyi amatőr gyűjtőknek tájházak létrehozásáért kialakult „mozgalma". A CSEMADOKnak saját kiadványa is van: a *Néprajzi Közlések*. Eddig három kötetet jelentettek meg.

A helyi intézményi keretekben folyó nemzetiségi kutatás lehetőségeire, feladataira mutat rá Katarína RÉNYIOVÁ. Egy regionális múzeum, a lévai Tekovské Múzeum (Barsi Múzeum) magyar eredetű tárgyi anyagát veszi számba. A magyar anyag nagyobb részét a fazekasság, a kosárfonás emlékei, a népi szőttesek és a kenderfeldolgozás eszközei alkotják. A múzeum kiemelt feladatának tartja a muzeális tárgyaknak a magyarok lakta területről való rendszeres gyűjtését, és keresi a megfelelő megoldás módját.

A magyar nemzetiséggel foglalkozó többi szakcikk vagy részletet tartalmaz egy-egy kutató terjedelmesebb tanulmányából, szakdolgozatából, vagy pedig kutatási feladatterületéről közöl áttekintő vázlatot. Figyelemre méltó Mária SEBŐKOVÁ tanulmánya, amelyben a nyitrai járásbeli magyar lakosság földművelésének hagyományos formáit feldolgozó kutatásának eddigi tapasztalatait elemzi. Két tanulmány a társadalomnéprajz körébe tartozik: Zita ŠKOVIEROVÁ Százd (Sazdice), Marta SIGMUNDOVÁ Nagypeszek (Vel'ký Pesek) társadalmi, család- és munkaszervezetét vizsgálja. Történeti, nyelvi, etnikai szempontból igen fontos és izgalmas alapadatokat tártak fel, vizsgálati módszerük korszerű. Gejza SEBŐK a Sajó jobb partján fekvő volt gömöri — kishonti öt község lakodalmának strukturális vázát állította össze. A szlovákiai magyarság népi gyógyítása mágikus elemeinek alapsajátosságaira a komáromi járás tíz magyarlakta községében 1977-ben gyűjtött adatok felhasználásával Izabela TÓTHOVÁ mutat rá.

L'udovít NEUFELD két tanulmányában az interetnikus kapcsolatoknak részint mai jellegzetességeit kutatja (délnyugat-szlovákiai gyűjtésére támaszkodva a néphit továbbélésének sajátosságait elemzi a magyar—szlovák nyelvhatár mentén), részint az egymásrahatásoknak történeti tanulságait és jellegét taglalja nagy erudícióval. Összehasonlító anyagul a török témájú magyar—szlovák—kárpátukrán balladákat használja fel.

A kötet szerkesztői tudatosan kialakított arányokkal, melyek valamelyest igyekeznek tükrözni a szlovákiai nemzetiségek számarányát is, a magyar nemzetiség néprajzi kutatásának eredményeit bemutató szakaszokhoz hasonló módon adnak helyt a többi nemzetiség, etnikai csoport körében végzett tudományos kutatómunkának, ill. az ezt bemutató tanulmányoknak. Az ukrán nemzetiség hagyományának ápolásáról, annak tartalmi—szervezeti kérdéséről is több tanulmány szól (S. DILLNBERGEROVÁ, H. RUDLOVČÁKOVÁ, M. SOPOLIGA, J. SVOBODOVÁ, A. MANN, L. CHORVÁTOVÁ). Az árvai gural községekről K. JAKUBÍKOVÁ, a szlovákiai bolgárkertészekről J. PODOLÁK, a cigányok etnikai fejlődési kérdéseiről E. HORVÁTHOVÁ adott közre még tanulmányt.

Örömmel üdvözöljük ezt a sokoldalú, jó összeállítású, fontos és kezdeményező jellegű kiadványt, mely véleményünk szerint nemcsak a szlovákiai néprajzkutatók számára nyújt tájékoztatást az ottani nemzetiségi néprajzkutatásról, terveiről és helyzetéről, hanem mindazoknak, akik a nemzetiségi sorban élő magyarság, ill. egyáltalán akik a nemzetiségek népi kultúrájával foglalkoznak. (*Národopisné informácie*. Bratislava, 1980. 3. szám. 294 o.)

ISMERTETÉSEK

A magyar folklór. Szerkesztette: ORTUTAY Gyula. Írták: DÖMÖTÖR Tekla, KATONA Imre, MARTIN György, OLSVAI Imre, ORTUTAY Gyula, VOIGT Vilmos. Egyetemi Tankönyv. Tankönyvkiadó. Budapest, 1979. 592 l.

Banó István

Úgy gondoljuk, hogy — a kötet bizonyos egyenetlenségei ellenére is — igazat lehet adni a Bevezetés első szavainak: „A magyar folklór jelenségeit összefoglaló módon bemutató tankönyvünk nemcsak egyetemi oktatásunk újdonsága, hanem a magyar, sőt bizonyos fokig a nemzetközi folklorisztikának is."

A *Bevezetés* a továbbiakban visszatekint a hazai folklórkutatás, -oktatás múltjára; számba veszi az eddigi összegezési kísérleteket, főleg az egyetemi oktatást szolgáló jegyzeteket. Megállapítja, hogy sokat köszönhet elődeinek, de a legfrissebb kutatások eredményeinek is.

1. A kezdő fejezet — címének megfelelően — a szakmai jellegű bevezetést végzi el: *a folklór és a folklorisztika általános problémáival foglalkozik.* Rendre ismerteti a folklórnak és a folklorisztikának, a folklorizmusnak és a folklorizációnak a fogalmát; beszél a folklórművészetek életéről, a folklórjelenségek történeti és szociológiai kötöttségeiről stb.

A folklórművészet legalapvetőbb sajátosságaiként a szóbeliséget és a hagyományokhoz kötöttséget jelöli meg. Ez az alapja ugyanis a folklórművészetek megjelenési formájának: a változatokban való hagyományozódásuknak, újjáéledésüknek. Befejezésül a folklór legsajátosabb dialektikus vonásával: nemzeti-nemzetközi jellegével foglalkozik.

2. Általános, lényegében az egész kötetre kiterjedő érdekű „*A folklorisztika és a folklorisztikai kutatás története*" c. fejezet is. E fejezetnek a feladata azonban nem egyértelmű és nem egészen világos. A szerkesztők ugyanis nem gondolták végig, hogy szükség van-e külön folklór- és folklórkutatás-történeti fejezetre és összefoglaló bibliográfiára, ha minden részterület is elvégzi a maga területén a történelmi visszapillantást és ad bibliográfiát is.

Azt sem sikerült tisztázni, hogy mi az általános kutatástörténeti összefoglaló és részösszefoglalók szerepe és egymáshoz való viszonya. Talán ilyen okokra vezethető vissza, hogy a részösszefoglalók legtöbbjére is, főleg pedig erre a fejezetre a válogatás, csoportosítás, értékelés bizonyos fokú önkényessége mellett a kiegyensúlyozatlan aránytalanságok a jellemzők. Bizonyos ellentmondásosság is megfigyelhető az ismertető, értékelő rész(ek) és a Bibliográfiá(k) között.

Mindezek ellenére elismerés illeti meg az e fejezethez kapcsolt *általános bibliográfiát:* bősége, változatossága és sok szempontú volta mellett a nemzetközi kitekintés igényét szolgáló jellege miatt is.

Az ezután következő tizenkét fejezet (3—14-ig) a folklór egyes részterületeivel foglalkozik. Ezek a fejezetek azonban tartalmi szempontból nem mindenben mondhatók azonos értékűeknek.

3. A *hősepika* kérdéseivel foglalkozó fejezetben a magyar hősepika megtalálásáért vagy legalábbis megközelítéséért hosszú ideje folytatott és most is folyó heroikus küzdelemről kapunk képet. Első pillanatra úgy tűnik, hogy ezen a területen alig történtek lépések akár előre, akár hátra. Az itt nagy körültekintéssel és óvatossággal megfogalmazott következtetések, eredmények azonban nagyon értékesek abból a szempontból, hogy ösztönzést és segítséget adnak a további kutatásokhoz és a folklorisztikai szempontoknak ezen a sajátos területen való alkalmazásához.

4. *A balladát* tárgyaló fejezeten az érződik, hogy a ballada iránt, felfedezésétől kezdve napjainkig, eleven érdeklődés figyelhető meg. A folyamatosan összegyűlt ismereteket azonban nagymértékben gazdagították az újabb kutatások eredményei. Mindezek felhasználásával a fejezet világos ismertetést ad a ballada műfaji jellegzetességeiről, a magyar ballada történeti alakulásáról, európai kapcsolatairól és autochton elemeiről; a ballada életéről, előadásmódjáról, az egyéb népköltési műfajhoz való viszonyáról.

5. A *mesével* foglalkozó fejezetben is sok újdonság van. Legjellemzőbb új vonása a történetiség iránti érdeklődés. A magyar mese kialakulásának, fejlődésének a történetét az ókori európai, közel- és távol-keleti mese történeti fejlődésébe ágyazva vizsgálja. Másik újdonsága: a mese műfaji, főleg pedig morfológiai és esztétikai vizsgálata.

6. A *mondával* foglalkozó fejezetet — a régebbi eredmények összefoglalása mellett — néhány sajátos újdonság jellemzi. Közülük a legfontosabbak a mondatípusok meghatározására, a típusok rendszerezésére irányuló törekvések és a hiedelemmondáknak a mondai műfajcsoportba való bekapcsolása.

7. A *kisepikai prózaműfajokkal* foglalkozó fejezet felhívja a figyelmet egyes műfajok viszonylagos (hazai) elhanyagolt voltára, de fontosságukra is. Érdekes kísérlet a proverbium-terminus összefoglaló jellegű használata, valamint olyan — eddig bizonytalan helyzetű — műfajok önállóságának a kiemelése, mint amilyen pl. az anekdota, az igaz történet és a végre folklorisztikai polgárjogot nyert vicc. A rendszerezés kényszere olyan (de sem nem „epikus", sem nem „prózai") hagyománycsoportokkal való szembenézésre is késztet, mint pl. a rigmusok, jelszavak, kiáltások, üdvözlések stb. Másokkal kapcsolatban (népi vallásosság, jogélet, játék stb.) a fejezet csak a puszta megemlítésre szorítkozik.

8. A népi *lírával* foglalkozó fejezetnek a központjában, természetszerűleg a népdal áll. Tájékoztatást kapunk a népi líra történeti fejlődését, a népi líra és félnépi, történeti énekköltészet kapcsolatait vizsgáló kutatások eredményeiről, továbbá az újkeletű népdalszociológiai vizsgálatokról.

A népdalszövegek rendszerezési kísérleteit tárgyaló rész a műfaji csoportosítás problémakörével foglalkozik. Jelentős mértékben akadályozta viszont a népdal műfaji jellegzetességeinek a bemutatását a kötetnek az a szerkesztési eljárása, hogy a népdal stilisztikai jellegzetességeinek a tárgyalását különálló fejezetbe utalta. Az így keletkező hiány nem adott megfelelő lehetőséget a népdal életszerű megjelenítésére, másrészt — természetes talajától való elszakítottsága miatt — a stilisztikával foglalkozó fejezet nem érzékeltethette eléggé, hogy a stilisztikai vizsgálatok elválaszthatatlanok az egyes műfajok tárgyalásától. A stilisztikai jelenségek ugyanis sokkal kevésbé statikusak és sokkal dinamikusabbak annál, mint amilyennek az ilyen tárgyalásmód mellett látszanak.

9. A *gyermekfolklórt* bemutató — egyébként meglehetősen szűkre szabott — fejezet főleg a kutatás eredményeiről ad tájékoztatást. A fejezet jól tudja érzékeltetni azt, hogy a gyermekjáték a felnőttek figyelmének ugyanúgy tárgya, mint a gyermekek önkifejezésének. A gyermekfolklórban — ennek megfelelően — a jelen ugyanúgy nyomot hagy, mint a közelebbi vagy távolabbi múlt.

10. A *szokásokkal* és a népi *drámával* foglalkozó fejezet szintén indokolatlanul rövid terjedelmű. Ezt a rövid terjedelmet is meg kellett osztani a kutatástörténeti, feldolgozáselméleti kérdések tárgyalása és a hagyományok leírása, elemző ismertetése közt. Úgy érezzük — és ebben a fő bűnös a terjedelem —, hogy a fejezet nem terjedt ki, kutatáskörének helyeselhető bővítése ellenére sem, mindazokra a jelenségekre, amelyek témáinak a körébe tartoznának („az emberi élet állomásaihoz fűződő hagyományok", a mindennapi élet szokásanyaga stb.).

11. A népi *hitvilág* kérdéseit tárgyaló fejezet a néphitkutatás történetének a bemutatásával indul, majd a magyar néphit történelmi rétegeinek a rekonstrukciójával ismertet meg bennünket. A mágikus cselekvések és varázsigék elemzése alapján felvázolja a népi hiedelemekben felfedezhető sajátos világképet. Befejezésül a néphit és a népmese közti kapcsolatok problémáival foglalkozik.

12. A *népzenét* ismertető fejezet — a már eleve is elég bő ismeretanyag újabb gazdagodásáról is beszámolva — ad világos képet egyrészt a magyar népzene élettanáról: éneklési, zenélési alkalmak, előadásmód, hangszerek, dallam és szöveg kapcsolata, a változatképződés törvényszerűségei stb. Itt foglalkozik a fejezet a népzenegyűjtés módjaival is. A másik fontos alfejezet a magyar népzene anyagáról ad képet: stílusok, rétegek, hatások, a magyar népzenei dialektusterületek stb.

13. A *tánccal* foglalkozó fejezet tanúsága szerint az előzményekhez mérten e kutatási területen szinte egy új tudományág nőtt fel. A régebbi ismeretek fölhasználásával, főleg azonban a legújabb kutatások eredményeire támaszkodva jól áttekinthető elrendezésben, történeti-táji tagoltságában, szakszerűen, de közérthetően ismerteti a fejezet a magyar tánchagyományokat. Felvázolja, hogy milyen szálak kapcsolják tánchagyományainkat a környező népekhez, mely vonások utalnak Nyugatra és melyek Keletre. Rövidre fogott áttekintést ad a tánckutatás történetéről, bővebben ismerteti viszont a tánckutatás számára alapanyagot biztosító táncrögzítés, -leírás módjait, eljárásait.

14. Sajátos szerkesztési és rendszerezési problémákat vet fel a *művészettel* foglalkozó, szinte csak utalásnyi rövidségű fejezet, amely ebben a formájában csak arra elegendő, hogy hangsúlyozza: a tárgyak világában, a klasszikus „tárgyi néprajz" területén

is vannak folklór jellegű jelenségek. Ezt a szemléleti módot, további kiszélesítésével, a tárgyi néprajz kevésbé ünnepélyes jelenségeinek a magába foglalására is alkalmassá kellene tenni. Úgy tűnik, helyes lenne újból visszahelyezni jogaiba ezen a területen a hagyományos szemléleti módot.

15. *A folklór stilisztikája és esztétikája* c. fejezetre részben már történt utalás. Nehezen lehetne indokolni ennek a fejezetnek, különösen a stilisztikai, de még a verstani részeknek is az egyes műfajoktól elszakított, zárófejezetként beiktatott tárgyalását. Bár az esztétikával foglalkozó rész az általánosítás magasabb fokát képviseli, így bizonyos fokig helyénvalónak látszik zárófejezetben való szerepeltetése. De a kötet sajátosságai miatt talán még inkább az első fejezetben lenne a helyén.

*

Amint arra már utaltunk, a munkát a vállalt feladata megoldására alkalmasnak tarthatjuk. Az bátorított arra, hogy helyenként bizonyos aránytalanságok, esetlegességek, hiányosságok meglétére is utaljunk, mert bízunk abban, hogy a bevezető sorokban és itt is kifejezésre juttatott véleményünket az érdekeltek tudomásul veszik és érdeme szerint értékelik.

A kötet mind a folklór kérdéseivel foglalkozó szakemberek, mind az érdeklődő nagyközönség, mind a problémákkal tudományos szinten való foglalkozásra felkészülő egyetemi hallgatók számára megfelelő tájékoztatást ad a magyar folklórról (részletesebben megrajzoltat a tudományos kutatásról, elnagyoltabb képet magáról a népköltészetről).

E tankönyvnek szánt kötet különös érdeme, hogy mindenkor rendszeres következetességgel utal a további problémákra és a megoldásuk érdekében végzendő feladatokra is. Úgy gondoljuk, mindenképpen szerencsésnek mondható, ha egy tudományos összegezést tartalmazó munka, különösen pedig egy tankönyv ezekkel — a mindenképpen általánosítottabb értelemben is felfogható — szavakkal végződik: „. . . e fontos témakör . . . egyszersmind tüzetes feldolgozásra vár".

Ujváry Zoltán: Népszokások és színjátékok. Jegyzet. II. rész. Folklór és Etnográfia 5. Debrecen, 1981. 68 l.

Tátrai Zsuzsanna

A jegyzet első része a népszokások elméleti kérdéseivel, a jeles napok s ezen belül a téli ünnepkör ismertetésével, interetnikus kapcsolatainak vizsgálatával foglalkozott.

A II. rész a népi színjátékok kérdéskörét tárgyalja, mégpedig Dömötör Tekla könyvére, munkásságára hivatkozva nem a történeti anyagot, hanem a recens hagyományt, elsősorban saját gyűjtéseit veszi vizsgálóra a maszk és a játék szempontjából. Hasonlóan a jegyzet I. részéhez, az eredeti gyűjtések bemutatásától a nemzetközi párhuzamokon át az elméleti kérdések felvetéséig viszi el a hallgatóságot. Nem foglalkozik azokkal a dramatikus szokásokkal, melyekről alapos feldolgozások vannak, pl. betlehemezés, pünkösdölés, regölés stb. A fő hangsúlyt a farsangi szokások, s ezen belül a vonulós jellegűek ismertetésére helyezi.

Rövidebben szól a szakirodalomban kissé elhanyagolt Luca-alakról. Megállapítja, hogy a fehér ruhás Luca-alakoskodók nagyobb területen ismertek, mint a korábbi adatok mutatták. A szokás párhuzamai pedig német és szláv nyelvterületen egyaránt megtalálhatók.

Ugyancsak kisebb terjedelemben emlékezik meg a zajkeltő, felvonulós szilveszteri játékokról, s ezen belül is a hajdúszoboszlóiról. A szoboszlói szilveszter tanulságos példa a hagyományok kialakulására a szokást magyarázó mondákkal együtt.

A farsangi szokások jellegzetes formáinak, különösen a maszkos, alakoskodó felvonulásoknak hazai példáit német és szláv nyelvterületről való párhuzamokkal egészíti ki. A farsangi szokások archaikus elemeinek egykori funkcióit nyomozva megállapítja, „hogy számos olyan szokás került a farsang vonzáskörébe, amelynek az eredeti funkciója a vegetáció kultuszához, az ősök kultuszához és különböző varázscselekedetekhez kapcsolódott".

A jegyzet II. részét is haszonnal vehetik kézbe nemcsak a hallgatók, hanem a téma iránt érdeklődő néprajzos kollégák is.

Artes Populares 4—5 (1978—1979). Szerkesztette: VOIGT Vilmos. A Folklór Tanszék Évkönyve. Budapest, 1979. 298 l., 12 kép.

Fejős Zoltán

Kisebb-nagyobb kihagyások és zökkenők után, úgy látszik, sikerrel megújult a Folklór Tanszék évkönyve, ami — szerény megjelenési lehetőségei ellenére — a hazai kutatás számára fontos funkciót tölt be. Némileg pótolja (vagy talán pótolnia kellene) egy olyan hazai folklorisztikai szakfolyóirat hiányát, amely fórum megteremtése egyelőre puszta vágyálomnak tűnik.

A sorozat új, 1978—79-es összevont kettős kötete szinte maradéktalanul az International Society for Folk-Narrative Research elméleti bizottsága által 1979. március 28—31. között Visegrádon tartott megbeszélésének anyagát tartalmazza (Vö. *Ethnographia* XC. 1979. 587—589.). Mint magát a konferenciát, az évkönyvet is ORTUTAY Gyula emlékének szentelték, így két rövid megemlékezéssel indul a kötet. Ezt a konferencia előadásainak eredeti nyelvű közlése követi, illetve kiegészítésként rövid beszámolót olvashatunk az előadásokat követő vitákról is. A résztvevők rangos nemzetközi mezőnye a vizsgálati módszerek és a tudományos érdeklődés néhány főbb irányzatának jelenlétét eredményezi. Így ízelítőt kapunk a prózaepikai folklórkutatás módszerei közül pl. a performancia-központú, vagyis az elbeszélés lefolyását középpontba állítható szemléletből (BRUFORD, ALAN; PENTIKÄINEN, Juha; BOŠKOVIĆ-STULLI, Maja), a stilisztikai (SAUKA, Leonardas), az összehasonlító (SIROVÁTKA, Oldřich) módszerből és az élettörténet-világkép elemzés (PENTIKÄINEN, Juha) lehetőségeiből. A hazai szerzők tanulmányai jól illeszkednek ehhez a képhez, módszerekben kiegészítik azokat. Pl. magyar kutató hozott példát a morfológiai vizsgálatokra (VARGYAS Gábor) és a kommunikációelméleti szemléletre (BIERNACZKI Szilárd). Ugyanakkor tematikailag is megfigyelhető néhány párhuzam, pl. a viccek vizsgálatában (RÖHRICH, Lutz; KATONA Imre). A magyar kutatók azonban elsősorban a hazai katalógusmunkákról (mese, monda) számoltak be, ami viszont csak igen szűk területe a hazai prózai szövegfolklór tanulmányozásának (KOVÁCS Ágnes, NAGY Ilona, BIHARI Anna). Ebből a szempontból kissé hiányérzetünk is támadt, hiszen kérdés, hogy a kötet mennyire tükrözi a magyar prózaepikai kutatások helyzetét. Feltűnő, hogy a kötetben a *magyar folklór* (a katalógusbeszámolóktól eltekintve) mennyire figyelmen kívül maradt. Voltaképpen csak a vicc került elő, viszont hazai kutatók ó-izlandi sagákról (N. BALOGH Anikó), új-kaledóniai (VARGYAS Gábor) és nyugat-afrikai mesékről (VÉGH Ágnes) értekeztek. Úgy véljük, e tematikai sokrétűség mellett a magyar prózaepikai folklór vizsgálatának néhány módszerét és eredményét is célszerű lett volna a kötetben közzétenni, különös tekintettel a konferencia nemzetközi jellegére, ezzel is jobban bekapcsolva törekvéseinket a külföldi kutatás áramába.

Az évkönyv a korábbi közlésekből kimaradt és az időközben elkészült folklorisztikai doktori disszertációk és diplomamunkák bibliográfiai jegyzékével zárul (287—295 o.).

Гусев, В. Е. (ред.): Актуальные проблемы современной фолкльористики. (A jelenkori folklorisztika időszerű problémái.) Leningrád, 1980. 224 l.

Küllős Imola

A leningrádi Színház- Zene- és Filmtudományi Intézet folklór szekciójának legújabb tanulmánykötete a mai szovjet folklorisztika (elsősorban a népzenekutatás) aktuális problémáiról és jövőbeli terveiről ad érzékletes képet. A kötet egyszersmind azt a folyamatos, céltudatos és összehangolt munkát is regisztrálja, amelynek eredményeképpen az elmúlt évtizedben olyan összefoglaló kiadványok láttak napvilágot a folklór szekció gondozásában, mint a *A szláv népzene* (Славянский музыкальный фолклор. 1972.); *A Szovjetunió népeinek népzenéje* (Проблемы музыкального фольклора народов СССР. 1973.); *Folklór és jelen* (Современность и фольклор. 1977.).

A jelen kötet 5 nagyobb tematikus egységből áll, összeállítója a hazánkban is jól ismert szakkutató V. Je. GUSZEV.

A tanulmánygyűjtemény első és legterjedelmesebb részében a folklórkutatás elméleti kérdéseit fejtegető tanulmányok kaptak helyet. I. E. FAGYEJEVA írása a folklór (művészetek) szinkretikus egységéről szólva azt hangsúlyozza, hogy a folklorisztikát is

komplex tudományként kell művelni. L. E. GENIN cikke az orosz folklorisztika terminológiai kérdéseit és a folklórműfajok rendszerezésének metodikai princípiumait elemzi. E. V. GIPPIUSZ ismerteti a népzenekutatásban eddig használatos rendszerezési alapelveket, és javaslatot tesz egy univerzális megoldásra: a hangzáselemek (akusztikus elemek) szerinti osztályozásra, amely az összehasonlító népzenekutatás számára egységes kiindulási pontokat biztosítana.

A variativitás kérdése a néphagyomány természetes megjelenési formájából fakadó alapproblematikája a folklorisztikának. I. I. ZEMCOVSZKIJ tanulmánya rendkívül alaposan és sokoldalúan elemzi a zenei *variáns* fogalmának összetett jelentését, és a közismert *variáns-invariáns*, *variabilitás-stabilitás*, *téma-variáció* korrelációs fogalompárok mellé (ill. helyett) egy új fogalompár, a *variáns-dallamtípus* (Melodientyp) használatát javasolja a népzenekutatóknak. Hangsúlyozza, hogy a variáns és dallamtípus dialektikus viszonyban van egymással, az egyes variánsok nem részei, hanem lehetséges megvalósulási formái a dallamtípusnak, és a dallamtípus sem fogható fel a variánsok mechanikus összegzéseként, de dallamtípusokat (típuscsaládokat és rendszereket) a variánsok alapján következtethetünk ki. A vonatkozó európai és amerikai szakirodalom ismeretében készült magas szintű tanulmány olvastán a magyar kutató jóleső érzéssel nyugtázhatja, hogy a szovjet zenefolkloristák (így ZEMCOVSZKIJ is) számos kérdésben hivatkoznak BARTÓK Béla, LAJTHA László, SZABOLCSI Bence és JÁRDÁNYI Pál elméleti megállapításaira, eredményeire.

V. I. ELATOV tanulmánya azt fejtegeti, hogy a népzenegyűjtés alkalmával végezhető (és feltétlenül végzendő) célirányos és rendszeres kísérletek (pl. az ének megismételtetése, a szokás, a körtánc és a munkadalok esetében a mozgás kizárása, a hangszerkészíttetés stb.) hogyan segítik a zenei elméleti vizsgálatokat, következtetéseket.

A tanulmánygyűjtemény első részét a fiatalon elhunyt A. A. GORKOVENKO írása zárja, aki a népzene és a hivatásos zeneművészet kapcsolatrendszerét a hangzás aspektusából vizsgálja, és az egyes nemzeti zenekultúrák létrejöttében meghatározónak tartja a népzenei hagyományokat (hangszerek, előadási stílus, zenei témák stb.).

A következő tematikus egységben a zenefolklorisztikai és textológiai elemzések együttes lehetőségét, egymás tévedéseit korrigáló eredményeit mutatja be B. Sz. LUKANJUK egy ukrán tavaszi szokásdal és E. E. VASZILJEVA az északorosz bilinák kapcsán. Még alig vizsgált komplex folklórműfajokról — az orosz énekes körtáncról (horovod) és a vásári néphagyományokról készített figyelemfelkeltő, feladatmeghatározó tanulmányt E. M. ROGACSEVSZKAJA, ill. A. F. NYEKRILOVA. A városi folklórként felfogható „vásári néphagyományok" feltárása a folklorizáció és folklorizmus számos esetének regisztrálását teszi lehetővé, és képet adhat a népi szórakozás és szórakoztatás fajtáiról, módszereiről és pszichológiájáról, amelyek figyelembevétele nélkül a modern népünnepeket sem lehet eredményesen megrendezni.

A népi hangszerek kutatásának kérdéseit érinti a tanulmánygyűjtemény harmadik fejezetének két írása. I. V. MACIEVSZKIJ a „népi hangszer" fogalmának sokrétűségét fejtegeti, és az orosz népi hangszerkutatás metodológiáját vázolja. P. I. CSISZTALJOV pedig jellegzetes komi fúvóshangszerek felépítését és sajátos dallamvilágát írja le.

11 rövid — a szerkesztők és szerzők szándéka szerint — vitára ösztönző eszmefuttatást tartalmaz a tanulmánygyűjtemény negyedik fejezete. A soknemzetiségű Szovjetunió folklorisztikájának mai kutatási problémáiról, irányzatairól és az egyes kutatók saját elképzeléseiről képet adó változatos tematikájú cikkek közül mutatóban felsorolunk néhányat: Sz. I. GRICA (Kiev) a néphagyomány szociológiai módszerű kutatásának irányzatairól, V. Je. GUSZEV (Leningrád) a folklór polifunkcionalitásáról ír. B. G. ERZAKOVICS (Taskent) a kazahsztáni népzenekutatás legfontosabb feladatait, H. Ju. SZUNA (Riga) a lett néptánckutatás kérdéseit összegzi. Néhány szerző a ma élő folklorisztikus jelenségekről (kalendáriumi szokásköltészetről, előadóművészetről) fejti ki véleményét.

Rendkívül gondolatébresztő B. Ny. PUTYILOV (Leningrád) a népköltészeti műfajok és műfajrendszerek történeti változásait bemutató írása, amelyben felhívja a figyelmet az egyes műfajok társadalomtörténeti meghatározottságára és a műfaji elemzés ilyen szempontú lehetőségeire. Véleménye szerint a folklórműfajok strukturális tipológiája lehetőséget teremt mind a genetikus, mind pedig az összehasonlító vizsgálatokhoz.

A kötet utolsó fejezete a Színház-, Zene- és Filmtudományi Intézet folklórszekciójának 1972—1979 közötti tudományos tevékenységéről: a különböző tudományos ülésszakok, szimpozionok tematikájáról és eredményeiről, valamint a folklórszekció munkatársai által végzett gyűjtőmunkáról szóló krónika.

A jelenkori folklorisztika időszerű problémái c. tanulmánygyűjtemény jól tájékoztat a szovjet folklorisztika egyik fontos intézményének munkájáról, és példáját adja az elméleti és gyakorlati kutatómunka ésszerű összhangjának.

Foster, Mary—Brandes, Stanley (eds.): Symbol as Sense. New Approaches to the Analysis of Meaning. Academic Press. New York—London—Toronto, 1980. 416 l.

Niedermüller Péter

Ma már egyre kevesebben mondhatják el magukról, hogy folyamatosan nyomon tudják követni a nemzetközi antropológiai irodalmat, a különböző irányzatok törekvéseit, eredményeit. Annyit azonban így is meg lehet állapítani, hogy a szimbolikus antropológia a hetvenes évek egyik legkiegyensúlyozottabb kutatási területévé nőtte ki magát. Ebben az évtizedben Mary DOUGLAS, Victor TURNER és Raymond FIRTH klasszikus munkái mellett több fontos tanulmánykötet is megjelent. (Elég itt utalni a DOLGIN—KEMNITZER—SCHNEIDER, illetve a SCHWIMNER szerkesztette munkákra). Ebbe a sorba illeszkedik a most bemutatandó könyv is, amely egy a Wenner-Gren Foundation által 1977-ben Ausztriában rendezett nemzetközi konferencia anyagát tartalmazza. A különböző tudományágakat (szociológia, etológia, nyelvészet, antropológia, kommunikációelmélet stb.) képviselő kutatók a szimbolizmus, a szimbolikus gondolkodásmód interdiszciplináris megközelítésére törekedve próbálták új eredményekkel gazdagítani a szimbolikus antropológiát. A szerkesztők igen határozott elképzelések birtokában láttak hozzá a tanulmányok kötetté rendezéséhez. Megfogalmazásuk szerint a szimbolikus antropológia legfőbb kutatási problémája a jelentés interpretálhatósága, illetve a szimbolizmus funkcionális alkalmazhatóságának a mértéke. Ez a felfogás szoros kapcsolatban áll a kultúra kognitív rendszerével, s így nem véletlen, hogy a kötet egy kognitív tanulmányokat közzétevő sorozat — *Language, Thought and Culture* — 17. kiadványaként jelent meg.

A munka rendkívül jó beosztása és felépítése ezt a szerkesztői alapállást hivatott közvetíteni. A 16 tanulmány hat nagy szerkezeti-tematikai egységbe lett beosztva, mégpedig oly módon, hogy minden részt M. FOSTER és S. BRANDES eligazító összefoglalása vezet be. Az első rész a szimbolikus jelentés három fő dimenzióját, a denotatív, a konnotatív és az intencionális szintet írja le, elsősorban a pszichológia szemszögéből. D. BOLINGER a nyelv, a beszéd intonációjáról, D. SPERBER a szimbolikus gondolkodás preracionalitásáról, P. COHEN pedig a kulturális szimbólumok, a szimbolizmus pszichoanalitikai értelmezéséről írt. A második rész tanulmányai a szimbólumok, a szimbolizmus állandóságát, időbeli folyamatosságát elemzi, különböző korszakok különböző kultúráiból vett példák alapján. S. BRANDES egy mai andalúziai népünnepélyt, M. BLOCH egy madagaszkári törzs házassági szokásait, M. DURBIN a maya dombormüves sírkövek szimbolizmusát írja le. Az ezeket követő három írás a szimbolizmus, a szimbolikus gondolkodásmód biológiai alapjaival ismerteti meg az olvasót. N. CHALMERS az állatok társas viselkedésének szimbolikus vonatkozásait, J. T. LAMENDELLA a szimbolikus kommunikáció neurofunkciós alapjait, J. SHOTWELI—D. WOLF—H. GARDNER pedig a csecsemők és kisgyermekek szimbólumhasználatát tárgyalják. A következő egység a szimbolikus aktusok formálódásának folyamatát, a szimbolizmus „társadalmi ontológiáját" igyekszik megragadni, három különböző aspektusból. J. KITARA-FRISCH a fizikai antropológia eszközeivel, fogalmi rendszerének segítségével elemzi a szimbolizmus kialakulásának folyamatát. M. W. CONKEY a paleolitikus művészet szimbolikus vonatkozásait mutatja be. C. CHERRY a modern kommunikációs technikák és a szimbolikus gondolkodásmód közötti kölcsönhatásokat világítja meg. Az ötödik rész a szimbolizmus, a szimbolikus akciók különböző konkrét összetevőit, a szimbolikus „esemény" bonyolult rétegzettségét igyekszik megragadni. M. BOWERMAN az anyanyelvüket tanuló gyermekek szemantikai kategóriáinak szerkezetét kutatta, keresve a szimbolikus gondolkodásmód legkorábbi nyelvi megnyilvánulásait. E. ARDENER a szimbolikus aktus, C. D. LAUGHLIN—C. D. STEPHENS pedig a szimbolizmus folyamatának struktúráját, belső szerveződési elvét írja le, a nyelv, a mítosz és a rítus példáján keresztül. A záró rész egyetlen írása M. FOSTER írása a szimbolikus univerzálékról, a kultúra és a szimbólumrendszer, a szimbolizmus közötti rendkívül szoros kölcsönhatásról.

E tartalomjegyzékhez hasonló ismertetés jól rávilágít a kötet egyik legfőbb sajátosságára. Az egyes tanulmányok és a szerkesztői bevezetők összevetéséből a szimbólum, a szimbolizmus, a szimbolikus gondolkodásmód kifejezések egy rendkívül tág értelmezése bontakozik ki. A munka lényegében azt sugallja, hogy minden rendszerszerűen szervezett kulturális esemény a szimbolikus gondolkodásmód megnyilvánulása a szavaktól és az eszközkészítéstől a bonyolult mágikus-rituális eljárásokig. Ennek a felfogásnak az alapján a szimbolizmus ontológiai sajátossága minden kultúrának, sőt az ember, az individuum biológiailag is kényszerítve van a szimbolikus gondolkodásra. A munkának ez a szemlélete feltétlenül elgondolkoztató, kérdés azonban, hogy a konkrét elemzések során meny-

nyiben hasznosítható. A kötet briliáns elemzéseit olvasva többször is az volt az érzésem, hogy a fogalmak ennyire tág kezelése során óhatatlanul elsikkadnak lényeges tartalmi sajátosságok. Ennek ellenére úgy gondolom, hogy ez a kötet nemcsak méltóképpen zárja le a hetvenes évek szimbolikus antropológiai kutatásait, hanem nagy vonalakban kijelöli a következő évtized feladatait is.

Sebestyén Ádám: Bukovinai székely népmesék I. Fábián Ágostonné meséi. A nyelvészeti gondozást végezte, a szójegyzéket összeállította és *A bukovinai székelyek nyelve* c. tanulmányt írta Dr. Rónai Béla. Jegyzetekkel ellátta Dr. Kovács Ágnes. Szerkesztette: Lovas Henrik. — A Tolna megyei Tanács Vb. Könyvtára. Szekszárd, 1979. 392 l.

Sebestyén Ádám: Bukovinai székely népmesék II. Fábián Ágostonné, Mátyás Rózsika, Fábián Ágoston, Györfi Rudolf, Györfi Rudolfné, Györfi Ferenc meséi. A nyelvészeti gondozást végezte és a szójegyzéket összeállította Dr. Rónai Béla. *A mesemondó Fábián Ágostonné* c. tanulmányt írta, és a kötetet jegyzetekkel ellátta Dr. Kovács Ágnes. Szerkesztette: Lovas Henrik. A Tolna megyei Tanács Vb. Könyvtára. Szekszárd, 1981. 463 l.

Banó István

A szerencsés kezű, jó szemű, kiemelkedő eredménnyel dolgozó népművelő és autodidakta népmesegyűjtő, Sebestyén Ádám — amint a fentiekből is kitűnik — a szakemberek széles körére támaszkodva végezte és végzi néphagyománygyűjtő munkáját. A négy kötetre tervezett *Bukovinai székely népmesék* eddig megjelent első két kötete kisebb belső egységnek is felfogható: egy mesélőt, Fábián Ágostonnét mutatja be meséivel és meseátadó és -átvevő legközvetlenebb környezetével. A két kötet mennyiségi mutatói is impozánsak: 217 mese (ebből Fábián Ágostonnéé 168).

A két kötet a belső migrációnak a néphagyományokra gyakorolt sajátos hatásairól ad értékes és sokoldalúan megvilágított képet. Az eddigi ilyen kutatásokhoz mérten (l. többek közt Dégh Linda: *Kakasdi népmesék* I—II. ÚMNGy VIII—IX.) ez a kép sokkal gazdagabb és árnyaltabb lett. Mennyiben „bukovinai székely népmesék" ezek a közelmúltban lejegyzett, itt közölt népmesék? Rónai Béla találó megállapítása szerint főleg nyelvükben azok. „Fábián Ágostonné egy személyben is a bukovinai székelyek nyelvjárását képviseli." Úgy tűnik, hogy ez a megállapítás többé-kevésbé ráillik a kötet mindegyik mesemondójára. Tartalmi szempontból pedig oly mértékben beszélhetünk róluk mint „bukovinai székely népmesékről", ahogyan magyar, román vagy lengyel népmesékről beszélhetünk.

A kötet jegyzeteit és a kísérő tanulmányt készítő Kovács Ágnes szerint a bukovinai székely jelleg megőrzésében nagy szerepet játszik a tudatosság. Fábián Ágostonné népcsoportja felelős képviselőjének érzi magát; ezt méltó módon igyekszik külsőségekben is kifejezésre juttatni: nyilvános szerepléseihez felveszi szép székely ruháját. A belső fegyelem a nyelvi, stilisztikai jellegzetességek megőrzése mellett abban is megnyilvánul, hogy a mesei történések bukovinai tájakon: Andrásfalván, Hadikfalván, a Szucsáva partján játszódnak; a népi élet jelenségei ugyanúgy, mint a mesékben emlegetett dalok, táncok, szokások a régit idézik; még a mesékben szereplő állatok is bukovinai ruhákba vannak öltöztetve. — Hozzátehetjük azonban: nyomot hagyott már a mesékben az új környezet is; van, ahol egyszerűen csak az arra való utalás formájában, hogy (sok szempontból talán szerencséjükre is) már nem Bukovinában élnek. A „tojáshíjba kerekedő" lakodalmas nép egy-egy mesében már a bělaci vagy a hidasi hegyoldalon ereszkedik le. Ilyen jelenségek megfigyelhetők a hagyományokhoz legjobban ragaszkodó Fábián Ágostonné meséiben is. Más mesélőknél már az egész mese színhelye Bonyhád, és meséikben olyan fogalmak is szerepelnek, mint szérium, pënëcilin, kontinens, import, szputnyik. Mátyás Rózsikánál feltűnik a „szerbusztok" köszönés. A tsz-ek széles búzatáblájának a képe Fábián Ágostonné meséiben is helyet talált.

A két kötet sajátos pillanatfelvételeket ad a mesék életéről, megjelenési formáiról, körülményeiről. A központba állított mesemondónak, Fábián Ágostonnénak a jobb megismerését szolgálja, hogy családtagjaitól (apja, anyja, nagybátyja, férje) származó mesék mellett egyik óvodai tanítványának a meséit is megtaláljuk a II. kötetben. Ez egyben módot ad az egyes mesélők egyéni jellemvonásainak a felvázolására.

Különösen érdekesek azok az esetek, amikor ugyanarról a meséről több pillanatfelvétel készül: a Fábiánné meséjének forrásául szolgáló redakciók, Fábiánné felnőttek-

nek, ill. gyerekeknek szánt redakciói és azok a változatok, amelyeket a mesemondó kis tanítványa mondott el. Ezek a pillanatfelvételek azt mutatják, hogy a mesélők többségének nincs állandósult repertoárja; a mesei repertoár legfeljebb a késő öregkorban alakul változatlanná. Az aktív fiatalabb mesélők repertoárja állandó változásban van: gazdagszik, szegényedik (tanulás, felejtés); egyes korszakokban egyes mesék a mesélő aktív, más mesék a passzív repertoárjába tartoznak.

A meseanyag aktív vagy passzív volta nincs semmiféle korrelációban a mesék archaikus vagy modernebb voltával, de különösebben még stilisztikai jellegzetességeikkel sem. Fábiánné pl. a legtöbb esetben azokat a meséket is, amelyeket saját bevallása szerint eddig még soha el nem mondott (csak a gyűjtő számára szedte össze őket emlékezetéből) — mind a makroszerkezet, mind a mikroszerkezetek szempontjából, mind stilisztikai jellegzetességeit tekintve — kifogástalan formában mondta el. Kovács Ágnes joggal emeli ki e jelenség elemzésével kapcsolatban a szerkezet fontosságát. Hozzátehetjük azonban, hogy a mesék megformálásában a szerkezettel egyenértékű és magát a szerkezetet is szilárdító szerepe van a mesei lexikának, mondattannak és stilisztikának, a sztereotípiumoknak, fordulatoknak, formuláknak, díszítő és egyénítő szerepű jelzőknek, a névmáshalmozással is hangsúlyozott párbeszédeknek, tanácsoknak, ígéreteknek stb.

Elismerés illeti a jegyzetek szerzőjét, Kovács Ágnest az egyes mesék „irodalmi" előzményeinek (Kriza János, Arany László, Benedek Elek, a Grimm-testvérek stb.) gondos felkutatására irányuló törekvéseiért. Különösen érdekes és értékes adalék ebből a szempontból a Szentimrei Jenő által versbe szedett Mátyás-mondák Györfi Rudolf elmondásában való rögzítése (az eredeti verseknek a Függelékben való egyidejű közlésével).

Az „irodalmi" előzményekhez való viszony vizsgálatában azonban sok esetben túlsúlyba jut az irodalomtörténeti szemléletmód. Ezen (pl. a II. kötetben közölt tanulmányában) Kovács Ágnes igyekszik enyhíteni, de maga a feltárt gazdag és sokoldalúan elemzett meseanyag is sokban módosítja az e szempontból helyenként kissé egyoldalúra sikerült képet. Az „irodalmi" előzményekre visszautaló mesék esetében kellően dokumentált, jól kezelhető anyagon vizsgálhatjuk ugyanis a folklorizmus és a folklorizáció folyamatait. Az utóbbi folyamatot a refolklorizáció sajátos eseteként értelmezhetjük.

Ennek a kérdéskomplexumnak a szempontjából is különleges helyzetű ez a gyűjtemény. A kötet központi alakja, Fábián Ágostonné hivatásos mesemondó is: a kakasdbelaci I. számú óvodában mond (és tanul újabb) meséket, de a kakasdi Székely Népi Együttes tagjaként pódiumon, a rádióban és a tv-ben is szerepel meséivel.

A II. kötet számos utalása, megjegyzése arról vall, hogy az I. kötet igen rövid idő alatt valóságos „népkönyvvé" vált, és nemcsak a közösségre, hanem magára a mesemondóra is visszahatott. A falu népe azonban — a mesélő és a szerkesztők megítélése szerint — nem kellő figyelemmel válogatta ki a felolvasásra, továbbadásra érdemes meséket. Az ilyen hibák elkerülése végett a II. kötetben következetesen megjelölik, hogy mely mesék érdemesek — helyenként némi korrekciókkal — a tovább éltetésre, tovább mesélésre.

A gyűjtő és a szerkesztők tehát vállalják — a tudományos igények szolgálata mellett — a jól funkcionáló népkönyv szerkesztésének a feladatait is. Az ilyen típusú népkönyvek (a hozzájuk tartozó mozgalmi háttérrel együtt) olyan igények kielégítését teszik lehetővé, amelyek — Faragó József kifejezéseivel élve — a szerves folklór helyébe lépő szervezett folklór feladatkörébe tartoznak. A szervezett folklórnak a nemzetiségi lét körülményei közt játszott, nélkülözhetetlenül fontos szerepéről nagyon megszívlelendő dolgokat mondott el a közelmúltban Budapesten, egy TIT előadás keretében, Balogh Edgár.

A négy kötetre tervezett nagy gyűjtemény eddig megjelent első két kötete jelentős gyarapodása népköltészet-kutatásunknak. Gazdag és színes népmesei anyagot tartalmaz, amely a bukovinai székely népmesekincs múltjáról és a megváltozott körülmények közti mai életéről ad hiteles tudósításokat. Anyaga és feldolgozási módja kiváló lehetőségeket kínál általános folklorisztikai problémák tanulmányozása számára is, mint pl. a népmese élete, a mesehagyományozás és a mesealakítás jellemzői, a mese esztétikája, a népélet és népköltészet múltbeli és mai kapcsolatai stb. Ez utóbbi vonása egyben sajátos népkönyvi szerep betöltésére is alkalmassá teszi ezeket a köteteket.

Borsa Gedeon tanulmányai a magyar „csízió"-népkönyv történetéhez

Sándor István

Félreértés ne essék, nem az egykori versbe szedett öröknaptárról van szó, amely „csízió" nevét Krisztus Urunk circumcisiójának, körülmetélésének ünnepétől, az év első napjától, újévtől nyerte, s a hónapok szerint tagolt versrészleteken belül az egyes szóta-

gok sorszámával adta meg a jelesebb napok keltét. Az 1462. évi Thuróczi-kódexben pl. a magyar csízió kezdősorai:

Kiskarácsonytól keresztvíz
Lött Pál remete mint nagy dísz

itt tehát az 1., 6. és 10. szótaggal veszi kezdetét egy-egy versbe foglalt ünnep vagy jeles nap neve, s jelzi sorjában kiskarácsony, vízkereszt, Pál remete napját. A megfelelő szótag kiszámlálásával e versus memorialis által e napok dátuma emlékezetből is meghatározható.

Borsa Gedeon arra figyelmeztet első idevágó dolgozatában, hogy e szerény, szükségszerűen döcögős rigmusok idők során egy sajátos magyar népkönyvtípusnak is nevet adtak. *(A magyar csízió kialakulásának története.* Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1974—1975. Budapest, 1978. 265—347.) A XVI. században ugyanis a csízió-rigmusok különböző műfajú nyomtatványokba olvadva, kalendáriumokban, imakönyvekben, katekizmusokban élnek tovább, és a XVII. század közepéig változékony sorsuk jól nyomon kísérhető. Legfőbb jelentkezési helyük azonban a csízió-népkönyv, e természettudományos s egyben babonás, jósló és tanácsadó jellegű kiadvány, amelynek bevezető fejezete, az évenkint változó, holdjáráshoz igazodó ünnepeinket is rögzítő, szorosabb értelmű öröknaptár, öleli magába mintegy mellékesen az egykori csízió-rigmusokat.

A csízió szó ebben az új értelemben először 1592-ben kerül a kolozsvári Heltai-nyomda 60 levél terjedelmű könyvecskéjének élére: *Cisio Magyar nyeluen, és az égh iarasának és a czillagoknac külömb természetinec follyasából valo Practica, melyből gyermekeknec születéseknec természetec, és az Napoknac miuólta meg ismertetnec. Az az: magyar planetás könyw.* E Heltainál jelentkező új nyomtatványtípus, a népkönyv örökíti tovább címében a csízió szót, s ad annak új értelmet. A könyvben a középkor végének populáris német népkönyvirodalmából, főként a paraszti használatra szánt jövendölő füzetkékből összeállított fejezetek sorakoznak fel: az egészségre, földművelésre, a nap órájának és a világtájaknak meghatározására, az állatorvoslásra vonatkozó tanácsok, természeti jelenségek magyarázatai, csillagászati és időjósló megfigyelések, az emberi jellemtípusok vázolása a születéskor uralkodó csillagképek szerint. Végül pedig a vásárok jegyzéke immár hazai módra: *A sokadalmak rendtartása Erdélyben és némely helyen Magyarországban.* Borsa összehasonlító vizsgálatai arra figyelmeztetnek, hogy e zárófejezeten kívül teljesen a hazai tapasztalatokat rögzíti *a lovaknak betegségekről való orvosság* c. fejezet is.

A néphagyományban élő verses földművelési tanácsok, „vess búzát Egidii, árpát, zabot Benedicti"-féle mondókák éppúgy, mint a népkönyvnek „Terrarum cultus, a földnek építéséről" szóló részei viszont a *Bauern Practica oder Wetterbüchlin* (1555.) c. német népkönyv megfelelő részleteivel párhuzamosak ugyan, ám szövegük „korábbi latin nyelvű forrásra utal". Időjósló folklórunk szempontjából e kolozsvári népkönyvünk érdekessége, hogy már ennek lapjain is felvetődik a hazai gyakorlatban máig is ismert időjósló „praktika" arra nézve: „Miképpen a karácsonynak után való tizenkét napból esztendőről-esztendőre az időnek mivoltát megismerhetjük". Figyelemre méltó itt a tenyérjóslásra, valamint a tájékozódást biztosító „kompasztumra" vonatkozó fejezet is.

A magyar csízió-népkönyv továbbfejlődését azonban a Heltai-nyomda kezdeményező szerepe ellenére a lőcsei Brewer-nyomda 1650. évi kiadványa: *Cisio, az az: astronomianak tudományának, rövid értelemmel való le-írása*, e százhúsz lapnyi mű határozta meg. Bár címlapján a munkát „az híres neves Király hegy János" azaz közvetlenül Regiomontanus alkotásának jelzi, mint Borsa kimutatja, a humanista író műve az átdolgozások és átolvasztások során annyira átalakult (s hozzá még címe szerint is „Temporal"-lá módosult az 1533. évi erfurti átdolgozás óta), hogy immár „szerző nélküli népkönyvként kell nyilvántartani". A mű magyar szerkesztője, feltehetőleg az első kiadás költségeit fedező Pongrácz László, mind a kolozsvári kiadvány, mind a Temporal szövegének zömét művébe olvasztotta, amabból főként utolsó harmadában merítve bőséggel. Ebben a formában kelt szárnyra népkönyvünk; a lőcsei nyomda négy további kiadásának példányait ma is őrzik könyvtáraink, s ezek mellett kétségtelen számos további, szétolvasott s ma már ellenőrizhetetlen kiadása forgott népünk kezén.

Ha már e régi kiadásokat is „paraszt emberek regulainak szánt" munkának jelzi szerkesztőjük, mennyivel inkább illeti e jelző a Lőcse utáni kiadások sorát, amelyekről Borsa további tanulmánya nyújt alapos elemzést. *(A csízió kiadástörténete.* Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1976—1977. Budapest, 1979. 307—378.) E szerint az írás-olvasás ismeretének rohamos terjedésével falvainkban a XVIII—XIX. század folyamán folyamatosan nő a csízió-népkönyv kelendősége. A Landerer nyomdászcsalád egymást váltó nemzedékeinek budai, pesti, pozsonyi, kassai műhelyei 1733-tól, cégük utódai Gyurián József és társa, Bagó Márton 1833-tól, majd Gyurián kiválását követően 1847-től

Bagó Márton, végül ennek fia, ifj. Bagó Márton vállalatai a XX. század elejéig folyamatosan újra meg újra kiadják a munkát! Mi több, kiadványaik több tucat kiadásáról tanúskodó fennmaradt példányai, amelyekhez mintegy közjátékként még a ponyvakiadványok egy további jelentős megjelentetője, a nagyváradi Tichy-nyomda csíziói is csatlakoznak, — változatlanul követik a korábbi lőcsei szöveget! E szöveg tehát BORSA megállapítása szerint „immár szinte kanonikus formában maradt fenn több mint 250 éven keresztül a XVII. század derekától a XX. század elejéig".

A szöveghűségre különben a kiadókat a népkönyv jósló jellege eleve kötelezte. „A nehezen olvasó köznép ugyanis a csízió jelentős szövegrészleteit kívülről tudta — írja BORSA —, így minden lényeges eltérés valamelyik új kiadásban annak hitelét, de ami ezzel szorosan összefüggött, és a kiadó szempontjából rendkívül fontos volt, eladhatóságát is súlyosan veszélyeztette." Minthogy pedig már a lőcsei kiadás is XVI. századi csíziószövegeket szerkesztett egybe, bátran elfogadhatjuk azt a további következtetést is, hogy az egész kiadvány „ma már több mint négy évszázados múltra tekint vissza." Gyakorlatilag hasznosítható jó tanácsok és kártékony babonák rögzítőjeként tehát szinte valószínűtlenül hosszú korszakokon át kísérte el e népkönyv falvaink, városaink életét, befolyásolta népünk világképét és gondolkodását.

A kiadások érthetően az olvasók „naiv rétegének" szólnak: a régebbi századokban minden bizonnyal a diákság, városi polgárság és tanultabb parasztok kezében forognak. Századunk elejére azonban már csak a legszerényebb műveltségű csoportok eligazítói adtak hitelt a csízió-népkönyv mai szemmel nézve nemritkán együgyű szövegének. BORSA Gedeon harmadik tanulmánya nyomon követi azt a folyamatot is, mint válik végül szükségessé a kiadások „kánoni" szövegének fokozatos módosítása. (*A magyar csízió átdolgozásai.* Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1978. Budapest, 1980. 493—549.)

Nyilvánvaló, hogy a természettudományos ismeretek terjedésével, iskolarendszerünk korszerűsödésével a régi szöveg már a szerény műveltségű olvasók számára is elfogadhatatlanná vált. E folyamatot tükrözik BARTALITS Imre még egyre Regiomontanus, Nostradamus, Paracelsus nevében kiadott csíziói, amelyeknek sorát az 1874. év nyitja meg. A mű megtartja a lőcsei szerkezet tematikáját, ám a csillagászati, meteorológiai, gazdasági és orvoslási részeket korszerűsíti, a jósló és babonás vonatkozásokat visszaszorítja, s újdonságként szórakoztató fejezeteket is közöl. Ilyenek az *Eldorádó* c. írás, mint „természettudományos csemege", az „Emlékkönyvbe való versek" sora, s az „Adomatár". A lovak orvoslásáról szóló fejezet most kiegészül a szarvasmarhák, juhok és sertések gyógyítását célzó tanácsokkal. Végül az üstökösről, villámcsapásról szóló régi feltételezések helyébe olyan természeti jelenségek korszerű értelmezése kerül, mint a délibáb, szivárvány, visszhang, s külön cím alatt: „A villanyosság".

E *Legújabb magyar csízió* további kiadásaiban az 1904. évtől anyagának logikusabb átcsoportosítására is sor kerül; ám BARTALITS ugyanakkor a népkönyv egykori babonás-jósló elemeinek közlésére is ürügyet talál: „A hajdani csíziók nehány cikkelye, vagyis oly dolgok, amelyeket azelőtt hittek." Érdekes, hogy szórakoztató része már a TÓTH Ede népszínművéből, *A falu rosszából* szárnyra kelt dalok szövegét is közreadja. BARTALITS nagy reklámmal dolgozott, népkönyvét tréfás versekkel is népszerűsítette („A Nagy Csízió-könyv finom egy portéka, Sok tudnivalóját nem takarja véka" stb.), s még az 1920-as években is kelendővé tette.

Ezután már a hagyományos csízió szétesése következik. Elemeit maga BARTALITS kalendáriumba is átemeli; Müller Ignác nyomdája a BARTALITS-féle régi szerkezetből, rövid, kétívnyi csíziót fabrikál; végül egy további kiadó, BÁLINT Lajos, *Legújabb képes álmoskönyv* c. kiadványának még címéből is elhagyja a „csízió" elnevezést, s csak az új címhez illeszkedő fejezeteket veszi át BARTALITStól. E bomlási folyamatok a századforduló éveire esnek, amikor mint BORSA megfigyeli, a népkönyv e késői származékainak olvasótábora is változik: „Vásárlói között egyre nagyobb a fontossága — különösen a fővárosban — a számszerűleg is egyre jelentősebb új osztálynak, az ipari munkásságnak."

E folyamat bemutatása a fentiekkel még korántsem ér véget, BORSA Gedeon kiváló gonddal végzett vizsgálatai tovább folytatódnak. (*A csízió ellenlábasai és utóélete.* Uo. 1979. Budapest, 1980. 437—518.) Kutatásait illetően ki kell emelnünk, hogy a csíziók képanyagára is kiterjeszkednek, amelyeknek tanulságait, főként viseleti és agrotechnikai vonatkozásukban, néprajzkutatóink is figyelembe szokták venni. BORSA dolgozataiban közölt több százra tehető illusztratív nyomdai elem azonban, amely szintén hozzájárult parasztságunk szemléletének alakításához, túlnyomó részében az európai nyomdászat közkincsének bizonyult, magyaros elemei csak a Bagó-féle 1873. évi kiadással kaptak helyet e népkönyvünk lapjain.

A monográfia értékű, nagy szakszerűséggel készült tanulmánysorozat néprajzi szempontból is mindenképpen hézagpótló jelentőségű.

Faragó József és Fábián Imre: Bihari gyermekmondókák. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1982. 446 l.

Kovács Ágnes

A népi dajkarímek, gyermekmondókák iránti érdeklődés az elmúlt évtizedben örvendetesen megnövekedett. A Magyar Rádió 1971-ben meghirdetett mondóka- és gyermekjátékgyűjtő pályázatával párhuzamosan nagy lendületet vett a mondóka- és gyermekjátékgyűjtés a csehszlovákiai és a romániai magyarság körében is. A kolozsvári *Napsugár* című gyermeklap 1967-ben *Egyedem-begyedem* pályázatcímmel kiszámolók gyűjtésére mozgósította olvasótáborát. 1971-ben az ugyancsak kolozsvári *Dolgozó Nő* bölcsődalok gyűjtésére hirdetett pályázatot. 1976-ban pedig a nagyváradi *Fáklya* pályázatot indított gyermekmondókák gyűjtésére. Ez voltaképpen egy pályázatsorozat egyik állomása volt, mert a lap mintegy a Bihari Folklórkör magyar tagozatának segítségeként, munkájának előmozdítójaként 1972-ben szólások, 1973-ban népmesék, 1974-ben közmondások, 1976-ban gyermekmondókák, 1977-ben a lakodalmi költészet és 1980-ban a népmondák összegyűjtését hirdette meg olvasói körében. A pályázatok mozgatója, szervezője FÁBIÁN Imre lapszerkesztő, a Folklórkör magyar tagozatának vezetője volt, aki személyes gyűjtői példáján kívül látogatásokkal és levelezéssel buzdította gyűjtőit a munkára.

Az 1976-os pályázati felhívás a gyermekmondókák meghatározása után egy jegyzéket is közölt az ismertebb mondókákról. A felhívás után a lap heteken keresztül tájékoztatta olvasóit a pályázat állásáról, közölve időről időre a pályázók nevét és szemelvényeket gyűjtéseikből. A pályázatot márciusban hirdették meg, s júniusban jelent meg a kiértékelés. Az eredmény minden eddigi hasonló pályázatot felülmúlt; 34 helységből 169 pályamunka érkezett be 7000 szöveggel. (Emlékeztetőül: a Magyar Rádió pályázata országosan mintegy 150 pályamunkát s ezen belül 5000 gyermekmondóka- és gyermekjáték-szöveget eredményezett!)

Ekkor merült fel a terv, hogy az anyag javát érdemes volna gyűjteményben kiadni. A kiadási terv sugallta a gyűjtés második menetét. Személyes érintkezés és levelezés útján 1979-ben újabb 128 gyűjtés érkezett be mintegy 2700 szöveggel. Ekkor fogott neki FARAGÓ József az anyag megszerkesztésének. A 10 000 mondókaszöveg kicédulázása, megrostálása és rendszerezése során felszínre kerültek bizonyos ritka szövegek, változatok. Ezek szövegét sokszorosítva eljuttatták a legjobb gyűjtőkhöz, s így alakult ki a gyűjtés harmadik szakasza 1980-ban, mely 32 helységből további 42 gyűjtést eredményezett 1200 mondókával. A végeredmény: 70 helységből — egyetlen megyén belül — 342 gyűjtemény 10 915 mondókával. Az anyag a kolozsvári Folklór Intézet archívumában nyert elhelyezést.

A gondos cédulázás, szelektálás és rendszerezés eredményeképpen mintaszerű, egy eljövendő magyar gyermekmondóka-katalógus alapját megvető adattár jött létre, illetőleg a készülő *Magyar Népmesekatalógus Formula-mese katalógus* c. fejezete részére is gazdag anyagot szolgáltat. Az anyag csoportosítása is meggondolkoztató, a mondókák funkcióját tartja szem előtt. A szerkesztők ötletes, a mondóka tartalmát nem sértő, jól rekonstruálható rövidítési módszerükkel a közel félezer oldalon mintegy 6000 mondókát közölnek. Természetesen csak a szöveget. A kísérő dallam és rituális mozdulatok újabb kutatókra várnak. Utóbbiakból csupán ízelítőt adnak VILIDÁR István fényképei. Mint FARAGÓ József a bevezetőben megállapítja, a kész könyvvel lehetne és kellene gyűjtésbe fogni.

A logikusan csoportosított 5765 szöveget hasznos mutatók egészítik ki. Forrásjegyzék, helynévmutató, szójegyzék, valamint román és német nyelvű összefoglaló teszik a nagy értékű gyűjteményt teljessé.

David, Andraš: Hej paun paune. 111 mađarskih narodnih balada. Narodna Knjiga—Minerva. Beograd—Subotica, 1980. 322 l.

Kiss Mária

DÁVID András értékes kötettel gazdagította mind a jugoszláv, mind a magyar folklórkiadványok sorát. 1980-ban a belgrádi Narodna Knjiga és a szabadkai Minerva közös kiadásában jelentette meg a *Hej paun paune* (Hej páva, hej páva) c. balladáskönyvét, amely 111 magyar népballada szerb-horvát nyelvű fordítását tartalmazza. Ez az úttörő jellegű gyűjtemény első ízben ad szerb-horvát nyelven átfogó képet a magyar balladakincsről, s művészi tolmácsolásban ismerteti meg az olvasót a magyar balladák

főbb csoportjaival. A kötetben közölt balladák *felölelik az egész magyar nyelvterületet,* közülük 20 változat Jugoszlávia magyar ajkú lakosságánál került feljegyzésre.

A tizenkét fejezetbe sorolt balladaszövegek jól reprezentálják a magyar balladák alapvető tipológiai kategóriáit. A balladák közlésénél a tematikai csoportosítás elvét követte a szerző. E cél érdekében már az egyes fejezetek címéül egy-egy jellemző verssort választott, amely egyúttal rávilágít az ott helyet kapó balladák lényegi-tartalmi vonásaira is. Az első csoport mottójául, amelybe a mitologikus jegyeket felmutató balladákat sorolja, a *Júlia szép leány* (Júlija prekrasna devojka) ballada két sorát választotta. Míg a második csoport, amely az eladott vagy akarata ellenére férjhez kényszerített leány tragikus sorsát megéneklő balladákat tartalmazza, a *Bíró szép Istvánné lánya* (Prodata moma) ballada két sorát kapta fejezetcímül. További csoportjait is balladáink meghatározó tartalmi jegyei alapján állította össze. Pl. külön fejezetben mutatja be azokat a balladákat, amelyekben az egymást szerető fiatalokat különböző osztályhelyzetük választja el egymástól. E tematika egyaránt sajátja régi és új stílusú népballadáinknak. Az egyes csoportokban helyet kapnak a megesett lány szomorú sorsát bemutató balladák, továbbá a házasságtörést és hűtlenséget elkövetők kegyetlen büntetését megéneklők. Külön fejezetekbe sorolódnak a betyárballadák, a rabénekek, valamint a vidám balladák is.

Az az olvasó, aki most ismerkedik a magyar népballadákkal, Dávid András könyvében jó keresztmetszetét kapja a teljes magyar balladaanyagnak. A magyar balladákat szerb-horvát nyelvre átültető Dávid András következetesen ragaszkodott az eredeti szöveg verstanilag hiteles műfordításához, oly mértékben, hogy ahol lehetséges volt, még az alliteráció is ugyanazon a helyen jelenik meg, mint ahol a magyar szövegben. De ugyanez a mívesség mondható el egy-egy szövegének nyelvezetéről is.

Kötete utószavában röviden megismerteti az érdeklődőt a balladakutatással s kiegészítő apparátusa: jegyzetei és mutatói könnyű eligazodást biztosítanak a könyv olvasójának.

Europäische Volksliteratur. Festschrift für Felix Karlinger. In Zusammenarbeit mit Angela Birner herausgegeben und mit einem Geleitwort von Dieter Messner. Selbstverlag Österreichischen Museums für Volkskunde. Raabser Märchen-Reihe 4. Wien, 1980. 207. l.

Banó István

A kötet szerkesztőjétől származó előszó tudósít arról, hogy Felix Karlinger Münchenben született, 1967-től él Ausztriában; a romanisztikai tanszék vezetője Salzburgban. Zenei tanulmányai során jutott el a nyelvészethez, az újlatin nyelvek komparatisztikájához, a népdalkutatáshoz, mesekutatáshoz. Friedrich von der Leyen utóda lett a *Märchen der Weltliteratur* szerkesztésében. A kötet tanulmányai is ugyanilyen széles körű kutatóterülethez tartoznak. Egy Kolumbiára való kitekintés mellett érintik szinte egész Európát. Olasz, szárd, francia, portugál, román, csehszlovák, délszláv vonatkozások mellett a magyar vonatkozások hiánya egy kissé szembeütköző is.

A Karlinger-bibliográfiát Erentrudis Laserer állította össze.

Iso Baumer és Alberto M. Cirese — az utóbbi kutatási körébe vonva még Santoli, Fernow, Müller és Wolf alakját is Gramscinak a népiről, népiesről kialakított álláspontját vizsgáljuk, lényegében egyetértő attitűddel. Gramscit mint kommunista kultúrpolitikust elsősorban az irodalomelméleti értelemben vett irodalmi népiség érdekelte. Ebből a szempontból vizsgálja írásaiban az olasz irodalom és a világirodalom alkotásait, és értékeli igen magasra a népköltészetet, amelynek kutatásában a társadalmi szempontok figyelembevételét is igen fontosnak tartja.

Enrica Delitala a századfordulótól a második világháború végéig keletkezett szardíniai népi ponyvafüzetek egy csoportját vizsgálja. Etikai tartásukat főleg — a némi szentimentális hazaszeretettel színezett — konformizmus jellemzi. Különös értékük viszont a sajátos, csak erre az irodalmi szférára jellemző verselés. Alexandru Dutu a romániai népkönyvek XVII—XIX. századi kultúraközvetítő szerepéről ír. Így ismerte meg a nép régebbi korok irodalmát, morálját, sőt filozófiáját is — népies történetek segítségével.

Gertrud Gréciano cikkének a címe a provanszál *Egyszer volt, hol nem volt.* A szerző a címadással is utalni akar a valóság és a képzelet viszonyára a népmesében. Sajátos mesei fordulatokat, mondatformákat elemez. A provanszál mesék egyik jellemzőjeként említi a névmáshalmozást, utalva annak a képszerű megjelenítést szolgáló stilisztikai szerepére.

Leopold KRETZENBACHER bizánci ikonoknak a görög mellett délszláv, román, bolgár környezetben való fennmaradását, görög és krétai legendák napjainkig való továbbélését vizsgálja. Gabriel LLOMPART egy mindeddig az írásos emlékekben a legkorábban csak a XVII. századtól kimutatható, a kikötőt védelmező Mária-képhez kapcsolódó legendával foglalkozik. Max LÜTHI egy béarni dialektusban (és köznyelvi francia áttételben is) közölt népmesét elemez. A mennydörgést égi lakoma jelének (pisztolylövésnek) tartó róka felkéredzkedik a sas hátára, aki a magasba viszi, majd ledobja. A róka tragikomikus véget ér. A szerző ennek az 1976-ban kiadott gyűjteményből vett népmesének elmélyült műelemzését adja.

Walter PUCHNER bizonyos délkelet-európai, főleg bizánci eredetű irodalmi hatásoknak a nyugat-európai irodalomban és néphagyományban egészen a barokk korig való továbbélését vizsgálja. Ezekkel a hagyományokkal főleg a keresztes hadjáratok folyományaként ismerkedtek meg Nyugat-Európa népei.

Claus RIESSNER a Traianus császár igazságosságát illusztráló, ún. római legendával foglalkozik. Hellmut ROSENFELD azt mutatja be, hogy a XIV. században keletkezett latin nyelvű skolasztikus disputából, amely a halál és a (megözvegyült) paraszt közt folyt le, hogyan lett egy évszázad leforgása alatt számos új etikai és esztétikai vonással gazdagodott népkönyv, amelynek a hatása a népköltészetben is tükröződik.

Arnaldo SARAIVA a portugál népies irodalom egyik legkedveltebb alakjáról, János (obsitos) katonáról szóló népies elbeszélést elemzi. A mai szöveg is megőrzött számos archaikus vonást, ismétlődő sztereotípiumokat, kialakulására a népi szóbeli elbeszélő hagyomány is hatással volt.

Cătălina VELCULESCU az *Erotocrit* néven emlegetett, francia előzményeken alapuló, a XVII. század közepén keletkezett, a trójai háború eseményeit tárgyaló, krétai eredetű népkönyvvel foglalkozik. Ennek a munkának a XIX. század elején megjelent román fordítása a nagyközönségnek szánt román kiadványok közt a legelsők egyike. Elemzése módot ad a kor romániai olvasóközönsége társadalmi rétegződésének, irodalmi igényének, ízlésének a vizsgálatára.

Reinhold WERNER varázslásra, mágikus gyógyításra, bajtávoltartásra, álomfejtésre stb. használható újabb keletű, kolumbiai ponyvakiadványok szövegeiben megőrzött idegen nyelvi elemek vizsgálatát végzi el. Latin, görög, héber, arab eredetű szövegek mellett van két oroszként értelmezhető is. Mindez azt mutatja, hogy az ilyen szövegeknek önmaguknak tulajdonítanak valamiféle varázserőt; aktív vagy passzív használóik ugyanis nem értik őket.

Borus Rózsa: Topolya népszokásai. Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete. Újvidék, 1981. 186 l., 14 fénykép.

Niedermüller Péter

JUNG Károly nagyszerű gombosi kötete után újabb lokális szokásmonográfiával gyarapodott a jugoszláviai (és az egész) magyar folklórkutatás irodalma. Az európai szokáskutatás különböző irányzatai és iskolái között feltétlenül külön említést érdemelnek a lokális vizsgálatok, a helyi „mélyfúrások". Az ilyen típusú elemzések legfőbb lehetősége, hogy az egyedi szokáseseményeknek egymásutánjának leírása helyett képesek megragadni a szokásrendszer működésének mechanizmusát, érzékeltetni a szokások rendszerszerűségét. Különösen élő ez a lehetőség, ha a kutató — mint jelen esetben BORUS Rózsa — az adott közösségen belül él, annak tagja, azaz természetes módon élhet a „résztvevő megfigyelés" módszerével. Ugyanakkor a lokális szokásmonográfiák — s éppen a jugoszláviai magyarság esetében ez nem elhanyagolható szempont — újabb adatokkal gazdagítják a magyar szokásrendszerrel kapcsolatos ismereteinket. BORUS Rózsa munkája kimondva-kimondatlanul a lokális kutatásoknak ezt a kettős irányultságát követi. A szerző a kalendáris szokásokat, az egyes munkaalkalmakhoz fűződő cselekményeket, agrárrítusokat, illetve a családi élet szokásait mutatja be igen bőséges anyag birtokában. Nemcsak az egyes szokáscselekmények leírását tartja feladatának, hanem igen gondosan rögzíti — legalábbis az esetek nagyobb részében — a kulturális-társadalmi kontextusnak azokat a mozzanatait, összetevőit, amelyek az adott szokás szemantikai értelmezésekor fontosak lehetnek. Így a munka legjobb részeiben valóban sikeres a „szokások életének" ábrázolása, valóban képes megragadni a szokásrendszer dinamikus folyamatait. A szerző saját szavait idézve: „nem állt módomban összehasonlítani a lakosság szokáskultúráját, nem

ismerem a párhuzamokat," — is azt kell mondani, hogy a munka teljesnek tekinthető, s az alapos összehasonlítás nélkü lis kitűnő anyagot nyújt a további vizsgálódások számára.

Az ismertetés azonban nem lenne teljes, ha elhallgatnám néhány kritikai észrevételemet. Éppen a munka célkitűzése és magas színvonala kérdőjelezi meg azt a helyenként túlzóan irodalmiaskodó stílust, amely nemcsak a nagyobb fejezetek címeiben, hanem gyakran a leírásban is megfigyelhető. Nem az olvasmányosság és a gördülékeny fogalmazásmód ellen emelek szót, hanem a tudományos munkához nem mindig illő „mesélő" kedvet kifogásolom. Hasonlóképpen vitatkozni lehetne a kalendáris szokások anyagának csoportosításán, hiszen az irodalomban ennek jól bevált hagyományai vannak, amit különösebb indoklás nélkül nem tűnik célszerűnek megbontani. Különösen vonatkozik ez a betlehemezésnek a kalendáris szokásoktól való teljesen különálló leírására. Mindezek azonban nem lényegi ellenvetések. Borus Rózsa fontos munkával járult hozzá a magyar szokásrendszer feltárásához, s bízunk benne, hogy munkáját hasonló sikerrel fogja folytatni.

Haiding, Karl—Sophie Gap: Kinder- und Jugendspiele aus Niederösterreich. Raabser Märchen-Reihe 5. Wien, 1980. 70 l.

Tátrai Zsuzsanna

A kis kötetben 116 sorszámmal ellátott játékleírást olvashatunk Alsó-Ausztriából. 10 kottapélda, 14 játéktér-rajz -és tárgyakat bemutató ábra, valamint jegyzetek egészítik ki a gyűjteményt. A jegyzetben közlik az egyes játékok elterjedettségére és a szakirodalomban megjelent változataira vonatkozó adatokat.

A rövid bevezetőben a szerzők hangsúlyozzák az olyan kiadványok jelentőségét, melyek a még hagyományozódó vagy az idősebb generáció emlékezetében élő gyermekjátékokból válogatnak. Ezek a gyűjtemények ugyanis alapul szolgálhatnak a pedagógusoknak arra, hogy a mai gyerekekkel megismertethessék a hagyományos gyermekjátékokat.

A válogatás négy fejezetben, folyamatos számozással közli a játékokat. Az élen (1—3.) három bölcsődal szerepel dallammal. A II. fejezet (4—18.) a felnőtteknek a kisgyermekekkel való játékaiból mutat be jellemző, nálunk is jól ismert példákat, így ujjkiszámolókat, térden lovagoltató mondókákat. A III. fejezet a gyermekek és a természeti környezet kapcsolatát tükröző játékokból válogat. A számunkra ugyancsak nem idegen állathívogató-, állathangutánzó és -csúfoló mondókákból húsz változatot közölnek (19—38.). Ebben a fejezetben ismerkedhetünk meg azokkal a játékokkal is, melyeket különféle növényekből készítenek a gyerekek (pl. gesztenye, dió, fűzfa). A tíz leírás (39—48.) közül a fűzfasíp készítésekor mondott „fenyegetés" igen hasonlít a magyar nyelvű, azonos célú rokonváltozatokhoz.

A IV. és egyben legnagyobb fejezet a társas szórakozási alkalmakat, a közös játékokat veszi sorra, mégpedig kilenc alfejezetben, a nyelvtörőktől, gyorsmondókáktól a kiszámolókon, a cselekményes-, táncos-, futó-, fogó-, dobó-, ugró-, sántikáló játékokon át a találósdi-, zálogosdi játékokig (49—116.).

A válogatás a csecsemőkortól az ifjúkorig, bizonyos mértékig a gyermek fejlődésének sorrendjében közli az anyagot, noha az egyes játékleírásoknál sem a játékosok korára, sem nemére nincsenek adatok. A játékosok számára való utalás is esetleges. A mondókák és dalszövegek túlnyomó többsége tájnyelvi változatban, fonetikusan került lejegyzésre, s ez sok esetben nehezíti a megértésüket.

A kis gyűjtemény az alsó-ausztriai gyermekjátékkincs tényleges, belső arányait valószínűleg nem tükrözi, mert egyik-másik játéktípus, illetve változat javára, kárára is tapasztalhatunk arányeltolódásokat, sőt hiányokat. Ennek ellenére kitűnő áttekintést nyújt a játékszerek, játékmódok és -szövegek táji változataiból. A hazai játékkutatás számára is hasznos összehasonlító anyagot kínál.

Vajda László: Ruchlose und heidnische Dinge. Explanationes Fenno-Ugricae in hon. Hans Fromm. München, 1979. 373—404.

Bodrogi Tibor

Az *Epistola Theotmari archiepiscopi* c., IX. János pápához 900-ban írott levelükben a bajor püspökök azon vád ellen védekeznek, hogy szövetséget kötöttek a magyarokkal, s ennek alkalmával ezek szokása szerint kutyára vagy farkasra tettek esküt. A levélnek

ez a helye mintegy két évszázada mint hiteles adat szerepel a magyarság ősi hitvilágával foglalkozó irodalomban. VAJDA tanulmányában e forrás szavahihetőségével, kapcsolatosan pedig értelmezésével foglalkozik. Írása a levél említett helyére vonatkozó *communis opiniot* öt pontban összegezi: 1. a közlés hiteles, a IX—X. századi magyarság ténylegesen megvolt rituális cselekményére hivatkozik; 2. a közelebbről nem részletezett szertartás alkalmával kutyát vagy farkast öltek meg; 3. a rituális állatölés szimpatetikus varázslat: hasonló módon pusztuljon el az eskü megszegője; 4. a szerződés erejét a megölt állat húsának, ill. vérének vagy a szerződést kötők vérének kölcsönös elfogyasztásával erősítik meg; 5. a szóban forgó rítus a kelet-európai, valamint az ázsiai steppei nomádok jellegzetes hagyományainak része.

A fenti *communis opiniot* történeti és etnológiai anyag bevonásával elemző VAJDA a következő megállapításokra jut: 1. a szóban forgó eset leírása nem más, mint korábbi forrásokból való kölcsönzés, olyan vádaskodás, amely „[ist] eine Illustration der verwerflichen Taten eines Abweichlers (und politischen Feindes) aus den eigenen Reihen" (377. l.). 2. Az *Epistola* az állat megöléséről nem tesz említést. Ennek ellenére az etnológiai anyag a kutya megölésének feltevését valószínűsíti, míg a farkasra való hivatkozás inkább szimbolikusnak fogható fel. 3. VAJDA nem veti el a cselekmény mágikus jellegének feltevését, de más értelmezési lehetőségeket is figyelembe vesz. Így inkább IPOLYInak ad igazat, aki szerint az állat megölésével a politikai szerződést kötő felek (mágikus kötődés nélkül) azt a kívánságukat fejezték ki, hogy az esküt megszegő hasonló módon pusztuljon el. 4. A kutya vérének ivása bonyolultabb probléma, ugyanis erről a korabeli és más „pogányok"-at említő források nem tesznek említést. Ugyanígy megalapozatlan az a nézet, hogy a magyaroknál a kutyára tett eskü a résztvevők vérének ivásához kapcsolódna. Ennek során érinti a magyar törzsek vezetőinek vérszerződését is, kifejtve azt a nézetét, hogy az ezt állító Anonymus az ó- és középkori, a barbárokra vonatkozó közhelyes említést vett át; a szövegben magában sincsen erről szó, Anonymus pusztán a vér vegyítéséről szól, ennek megivásáról azonban nem: HORVÁTH J. tézise tehát „ist ohnehin unbegründet" (382. l.). 5. VAJDA tanulmányának ebben a részében IPOLYInak azt az állítását veszi vizsgálóra, amely szerint minden pogány népnél, különösen pedig a magyarsággal rokon népeknél a kutya- vagy farkaseskü, emellett pedig a vérszerződés csaknem általános szokás volt. VAJDA visszautasítja IPOLYInak és követőinek az érvelését. Etnológiai példák alapján úgy látja, hogy a kutyának vagy más állatoknak eskü, szerződéskötés alkalmával történő kettévágása nem a steppei nomadizmus szokásanyagának kelléktárába tartozik, jóllehet pl. a mongoloknál bizonyítható, hanem a régi urbánus civilizációk terméke. A lényeg a rituális kettévágás, amelyben — VAJDA érvelését leegyszerűsítve — a világrend dichotómiájáról való mitikus felfogás jut cselekvésszerűen kifejezésre.

A tanulmány téziseit VAJDA László jegyzeteiben gazdag bizonyító anyaggal és terjedelmes bibliográfiával támasztja alá. Az általa mondottak elbírálásában a specialisták az illetékesek, a magunk részéről mindenképpen elismerjük azt az érdemét, hogy széles körű történeti és etnológiai anyag bevonásával felhívta a különösen az utóbbiban nem járatosak figyelmét a kellő forráskritikára és az eddigiektől eltérő értelmezési lehetőségekre. Írása hasznos hozzájárulás lehet megrögzött tudományos hiedelmek törléséhez.

HIBAJAVÍTÁS

BANÓ István: *Meseszerkezet és esztétikum* c. cikkében (Ethn. XCIII. 1982.) sajnálatos tördelési hibák fordulnak elő a 250. laptól a 255. lapig.

A 8. fejezet két utolsó bekezdése a 251. lap alján, a 9. fejezet első három bekezdése a 252. lapon olvasható.

Hibák vannak a meseelemzéshez fűzött értelmezések, utalások elhelyezésében is.

A szerző a különnyomatok minden példányában, valamint az Akadémiai Kutató Csoport, a Néprajzi Múzeum, az ELTE folklór tanszéke könyvtárában található megfelelő Ethnographia-számokban feltüntette a pontos eligazodást biztosító utalásokat.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója Műszaki szerkesztő: Sándor István
A kézirat nyomdába érkezett: 1982. VII. 16. — Terjedelem: 15,40 (A/5) ív
83.11061 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

ETHNOGRAPHIA

Vol. XCIV 1983 Nr. 1

Krónika

Földesné Györgyi Erzsébet: Lakodalom szimpozion Nagykőrösön, 1982. május 7—9. . . 153
Niedermüller Péter: Erosz a folklórban. Konferencia Balatonalmádiban, 1982. május 18—20. 155
Füzes Endre—Küllős Imola: A Nemzetközi Kárpát-Balkán Bizottság konferenciája, 1982. május 31.—június 4. között Szentendrén 156
Kovács Ágnes—Lengyel Dénes: A „szóbeliség tanulmányozásának napjai" Párizsban, 1982. március 23—25. 157
Barna Gábor: Néprajzi kutatások a szlovákiai Ung-vidék magyar falvaiban 158
Krupa András: Híradás a szlovákiai nemzetiségi néprajzkutatásról 160

Ismertetések — Book Reviews

Folklór és folklorisztika — Folklore and folkloristics

A magyar folklór. Egyetemi tankönyv *(Banó István)*; — Ujvári Zoltán: Népszokások és színjátékok II. *(Tátrai Zsuzsanna)*; — Guszev, V. Je. (red.): Aktualnüje problemü szovremennoj folklorisztiki *(Küllős Imola)*; — Foster, Mary — Stanley Brands (eds.): Symbol as Sense *(Niedermüller Péter)*; — Sebestyén Ádám: Bukovinai székely népmesék I—II. *(Banó István)*; — Borsa Gedeon tanulmányai a magyar „csízió" — népkönyv történetéhez *(Sándor István)*; — Faragó József és Fábián Imre: Bihari gyermekmondókák *(Kovács Ágnes)*; — David, Andráš: Hej paun paune *(Kiss Mária)*; — Europäische Volksliteratur. Festschrift für Felix Karlinger *(Banó István)*; — Borus Rózsa: Topolya népszokásai *(Niedermüller Péter)*; — Haiding, Karl—Sophie Gap: Kinder- und Jugendspiele aus Niederösterreich *(Tátrai Zsuzsanna)*; — Vajda László: Ruchlose und heidnische Dinge *(Bodrogi Tibor)*

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V. Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapbotjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 100,— Ft
1 szám ára: 25,— Ft
Index szám: 25210

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat,
H-389 Budapest, Pf. 149

Ára: 25 Ft
Előfizetés egy évre: 100 Ft

INDEX: 25.210
ISSN 0014—1798

ETHNOGRAPHIA

Vol. XCIV 1983 1

CONTENTS

Articles

Gráfik, Imre: The conveyance of goods before the revolution of transportation 1
Banó, István: Textual variations of folk songs 36

Communications

Csoma, Zsigmond: Die Verbreitung der Messerrebscheren in Ungarn 51
Hentz, Lajos: Embroideries in wool in Mezőberény 67
Fél, Edit—Hofer, Tamás: To the question of embroideries in wool in the Great Hungarian Plain 72
Fried, István: Some problems of lyricism in Serbo-Croatian folk poetry 82

Orientation — Surveys of Research Fields

Silverman, Sydel: The development of peasant studies in anthropology: the concept of peasant and the concept of culture 89

Discussion and Debate

Historic transformation of belief-systems and the witch-belief

Makkai, László: Problems of medieval Hungarian beliefs 106
Klaniczay, Gábor: Benandante—kresnik—zduhač—táltos. Some points of contact between shamanism and witch-belief in Central Europe 116
Pócs, Éva: Some ideas on the study of Hungarian witch trials 134

Opinions about the debate on the Hungarian Ethnographic Encyclopaedia

Gunda, Béla: About our achievements 147
Szegedy-Maszák, Mihály: To avoid a misunderstanding 147

Personalia

Rajeczky, Benjamin: A farewell to Lajos Kiss (1900—1982) 149
A short biography of Lajos Kiss 150
A bibliography of Lajos Kiss 150

Chronicle

Földes-Györgyi, Erzsébet: Symposium on wedding rites. Nagykőrös, May 7—9, 1982 153
Niedermüller, Péter: Eros in folklore. Conference in Balatonalmádi, May 18—20, 1982 155
Füzes, Endre—Küllős, Imola: Meeting of the International Carpat-Balcan Committee. Szentendre, May 31—June 4, 1982 156
Kovács, Ágnes—Lengyel, Dénes: The "Days of the Study of Oral Tradition" in Paris. March 23—25, 1982 157
Barna, Gábor: Ethnographic fieldwork in Hungarian villages along the river Ung, Slovakia 158
Krupa, András: A survey of ethnographic research among national minorities in Slovakia 160

Book Reviews

(for a full list see p. 3 of the cover) 162

ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

XCIV. ÉVFOLYAM, 2. SZÁM

BUDAPEST, 1983

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

A szerkesztő bizottság tagjai

BODROGI TIBOR, K. CSILLÉRY KLÁRA, DÖMÖTÖR TEKLA, GUNDA BÉLA, KRÍZA ILDIKÓ, MARTIN GYÖRGY, TÁLASI ISTVÁN

A szerkesztő bizottság elnöke

BALASSA IVÁN

Szerkesztő

HOFER TAMÁS

A szerkesztőség címe: Magyar Néprajzi Társaság, 1055 Budapest V., Kossuth Lajos tér 12. Telefon: 326-340
Felelős kiadó: az Akadémiai Kiadó igazgatója

TARTALOM

Tanulmányok

Pócs Éva: Tér és idő a néphitben 177
Kríza Ildikó: Epikus énekköltészetünk a századfordulón 207

Tájékozódás — kutatási áttekintések

Faragó Tamás: Háztartás, család, rokonság. Jegyzetek a legújabb család- és rokonságkutatási eredmények alapján 216
Vilko Novak: A szlovén népi kultúra struktúrája (6 képpel) 255
Ants Viires: Áttekintés az észt néprajzkutatók munkaterületeiről 265

Viták, vélemények

Mai ünnepek

Sárkány Mihály: A lakodalom funkciójának megváltozása falun 279
Széman Zsuzsa: A lakodalom hagyományőrző szerepe és társadalmi funkciója Felsőtárkányon 285

Vargyas Lajos: Nomádkori hagyományok vagy udvari-lovagi toposzok? A Szent László-hagyomány vitájához 296

Kutatók, életművek

Balassa Iván: Robert Wildhaber 1902—1982 (1 képpel) 303
Borsai Ilona 1924—1982 (1 képpel, bibliográfiával) 306

Társasági ügyek

A Magyar Néprajzi Társaság 91., 92. és 93. közgyűlése 312

Ismertetések

(Részletes jegyzéküket lásd a borító 3. oldalán) 330

ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

XCIV. * BUDAPEST 1983 * 2. SZÁM

Pócs Éva

Tér és idő a néphitben

A magyar néphit tér és időszerkezetét a „természetfeletti lényekre" vonatkozó hiedelmekre és a velük kapcsolatos védekező-elhárító és kapcsolatteremtő rítusokra vonatkozó adatok alapján vizsgáltam.[1]

1.

Az ember természetfeletti lényekkel való találkozásairól szóló hiedelemmondákból és bizonyos időpontokra, helyekre vonatkozó védekező-elhárító mágiára, ill. tilalmakra vonatkozó adatokból egy horizontális térszerkezet rajzolható meg:

A kettős tagolású tér egy *emberi* (A) és egy *természetfölötti* (B) térfélből áll. A két térfél létező földrajzi térségek, ill. természeti és kultúr-objektumok szimbolikus tartalommal való megtöltése vagy szimbolikus határhúzás által jön létre. Bármilyen földrajzi koordinátáik legyenek is, egymással való szembenállásukban, ill. kapcsolataikban manifesztálódnak; a két térfél a védekezés, elhárítás vagy kapcsolatteremtés céljából létrehozott határok által létezik. Az A és B térfél jelentését hordozó térségek, ill. létesítmények a következők:

a) *Falu* = emberek lakhelye — *falu környéke* = természetfeletti lények, halottak tartózkodási, megjelenési helye („határ", rét, liget, erdő, sziget, domb stb.); pl.:

> „Bicskén... van egy Boszorkányrét nevű terület, hova nem terelik a nyájat, mert oda szellemek járnak."[2] „...kikötött a szigeten,... egy tisztás felől nagy dobogást, lónyerítést hallott... hát látja, hogy egy fekete meg egy fehér csődör verekedett egymással..."[3] (A sárkányok) „...főleg mocsárban tartózkodnak... posványos rétben..."[4] Éjjel az erdőbe menő asszony halott férjével találkozik — a kísértetek fogva tartják.[5]

b) *Saját falu határa, saját falurész, saját porta* = emberi tulajdon — *„senki földje"* = természetfeletti lények, halottak tartózkodási, megjelenési he-

[1] Nagy mennyiségű adatanyag áttekintésével, amelyből a tanulmányban az adattípusokat reprezentáló néhány példát közlök.
[2] Dömötör Sándor 1939. 211.
[3] Timaffy László 1959. 239.
[4] Gönczi Ferenc 1914. 173—174.
[5] Bihari Anna 1980a 36.

lye, tulajdona (szomszéd falu határától, szomszéd földtulajdontól, szomszéd portától elválasztó mezsgye, töltés, árok, híd, út, keresztút); pl.:

„...Jő, jő alább, s hát egy gödörbe annyi nép táncol, úgy mulatnak ott... Aztán eljött onnet, jött az útjába, s a szépasszonyokat otthagyta..."[6] „...a tátos. A tőtésen szokott menni."[7] „A miskei híd felé aki jön éjszaka, az eltéved, mert a lúdvérc uralkodik ott."[8] „Somoskőújfalun van egy híd, melyen félve lép át a falu apraja-nagyja, mert boszorkányok járnak alája..."[9] Karácsonykor a keresztúton kísértetek járnak.[10]

c) *Ház* = emberi lakóhely — *házon kívül, szabadban* = természetfeletti lények, halottak tartózkodási, megjelenési helye, „rontás" helye; pl.:

„Napáldozat után nem szabad vizet kivinni, mert akkor a halottakat öntjük le. Mert a halottak mindig velünk vannak. A család halottai."[11] Boszorkányról nem szabad beszélni az eresz alá kilépve, mert azt már hallják.[12] A „szépasszony tálja" a színcsurgásban van, ebbe belelépni veszélyes.[13] Pelenkát nem szabad este kint hagyni, mert megronthatnák vele a gyereket.[14] Éjjel a szabadban, üres telken, istállóban fekvő embert az arra vonuló, vagy ott tanyázó szellemek elküldik, mert útjukban van.[15]

d) *Lakott ház/helyiség* = emberek lakhelye — *lakatlan ház/helyiség* = természetfeletti lények lakhelye, megjelenési helye; pl.:

„Volt egy ház... onnet kihaltak. Ahhoz a házhoz minden este hazajártak a halottak, nagy csörömpölést csináltak..."[16] „A kamrába működtek a rosszak. Az ajtót beköttük éjjelre, oda nem jöhettek" (a szobába).[17]

A két térfél határát jelentő küszöbre, ajtóra, ablakba helyezett tárgyakkal megelőző-elhárító cselekmények szokásosak; pl.:

A boszorkány ellen a kilincsre gatyamadzagot kötnek.[18] Luca estéjén fokhagymával „keresztezik" az ablakot, hogy a boszorkány be ne hatolhasson.[19]

Hasonló céllal: a ház védelme a két térfél határát kijelölő körrel; pl.:

Szent Györgykor kölest szórnak a porta körül, hogy a boszorkány be ne jusson a tehenet megrontani.[20]

A két térfél „lakóinak" illetékessége csak saját térfelére terjed; pl.:

[6] Salamon Anikó 1975. 111.
[7] Fehér Zoltán 1975. 78.
[8] Fehér Zoltán 1975. 91.
[9] Dömötör Sándor 1939. 211.
[10] MNT (= Magyar Néphit Topográfia) 9, Tököl, Pest m.
[11] Saját gyűjtés, Verpelét, Heves m.
[12] MNT 27, Drávasztára, Baranya m.
[13] Kálmány Lajos 1971. 349.
[14] Saját gyűjtés, Tiszaszentimre, Szolnok m.
[15] Bihari Anna, 1980a 39.
[16] Bosnyák Sándor 1977. 103.
[17] Saját gyűjtés, Tibolddaróc, Borsod m.
[18] Saját gyűjtés, Mezőkövesd, Borsod m.
[19] Saját gyűjtés, Nagybajcs, Győr m.
[20] Saját gyűjtés, Kunhegyes, Szolnok m.

ad a.: Az emberek kocsijára telepedő disznó alakú kísértet az útszéli keresztnél eltűnik.[21] „...bejött... egy gazda, hogy a falu szélin megálltak a lovai. Nem akartak továbbmenni... (a faluból kifelé ment. Csak az ördöngős kocsis tudta őket elindítani).[22]

ad b.: A két falu határát elválasztó hídnál megálltak a lovak (csak az ördöngős kocsisnak sikerült átvinni a kocsit).[23] „Hármashíd környékén... a Záhony felé vezető úton van egy olyan rész, ahol Szent György éjszakáján éjféli 12 óráig nem lehet elmenni... mert a boszorkányok nem engedik. Kincset őriznek ott."[24] Ahol boszorkány van a keresztúton, a ló nem megy tovább.[25] Lagzis nép ment egy másik községbe. A keresztútnál a lovak megbokrosodtak, és nem mentek tovább.[26]

ad c.: Egy hazatérő embert a lámpás, lófej stb. alakú kísértet a küszöbig elkísért.[27] „...egyedül mentem, hát oszt egy nagy bozontos kutya ment előttem a kapuig... Mikor bementem a kapun, azt mondta a kutya: szerencséd, hogy bejutottál."[28] Éjjel hazamenőt kotlós (kísértet) kísér csirkékkel; „a kotlós visszakísérte a kapuba, amég bé nem jött az udvarba."[29]

Némely hiedelem az illetékességi terület „megjelölésére", ill. az illetéktelenül behatolók „büntetésére" utal; pl.:

„A keresztúton ment a boszorkány; fejszét vitt magával. Azt bevágta a keresztútba. Ott aztán nem ment más senki, míg ő azt ki nem vette."[30] A keresztúton lelhető ló és ökörköröm a „szépasszony tálja" — aki belelép, megsántul.[31] „Sem kertben, sem erdőn, sem mezőn nem jó a gyereket a mezsgyére fektetni. Egy kislányt odafektettek, megnémult."[32] Este nem szabad a patakban mosni, mert a boszorkányok mosnak velünk együtt.[33] „Ki ne menj az eresz alól, mert akkor megrontanak."[34]

A két térfél szimbolikus tartalmait kifejező legfontosabb oppozíciók:

A (emberi)	B (természetfölötti, halotti)
bent	kint
közel	távol
központ	periféria
ismert	ismeretlen
lakott	lakatlan
tulajdon	senki földje
védett	veszélyes
rendezett	kaotikus
emberi tevékenység	emberi tevékenység hiánya/tilalma
kultúra	natura

Az adataink által képviselt magyar néphiténél (feltehetően) archaikusabb szinten ez oppozíciók, ill. a *rossz hely—jó hely, tiszta hely—nem tiszta hely* ellentétek tudatos megfogalmazása, ill. rendező elvként való használata is meg-

[21] Saját gyűjtés, Nógrádsipek, Nógrád m.
[22] Timaffy László 1959. 250.
[23] MNT 23, Kám, Vas m.
[24] Dömötör Sándor 1939. 211.
[25] MNT 9, Abaújszántó, BAZ m.
[26] MNT 9, Jászjákóhalma, Szolnok m.
[27] Fehér Zoltán 1975. 87.
[28] Pócs Éva 1964. 158.
[29] Bosnyák Sándor 1980. 89.
[30] P. Madar Ilona gyűjtése, Sárrétudvari, Bihar m.
[31] Kálmány Lajos 1971. 346.
[32] MNT 34, Borsfa, Zala m.
[33] Diószegi Vilmos gyűjtése, Szuhahuta, Nógrád m.
[34] MNT 27, Nagylóc, Nógrád m.

figyelhető. Pl. egy román adat: „Ha a föld rossz hely, amelyen éjjel 12-kor jársz, meglátod az ördögöt..."[35] Hasonlóképpen a *ház—külső világ* ellentét tudatos számontartása: „nem jó éjszakára sem az ajtót, sem az ablakot nyitva hagyni teljesen, mert a külső világ bejáratain át éjszaka 12 óráig bejöhetnek az ördögök és a rossz szelek, és magukkal hozhatnak valamilyen rontást."[36] A fenti oppozíciók változó dominanciával jellemzőek a példákkal bemutatott jelenségekre. Bármely oppozíciókkal jellemezhető elsőrendűen a két térfél, mindenképpen jellemző rá a *lakott/szervezett/rendezett tér—lakatlan/szervezetlen/rendezetlen káosz* ellentéte. A tér határai annak ember általi megszervezéséig terjednek. Az ember térfoglaló-megművelő okkupációja által el nem ért, nem birtokolt tér = káosz, „nem tér", amely ismeretlen, idegen volta révén nyer „természetfölötti/halotti" jelentést. Mint Takács Lajos írja a határról, ill. mezsgyéről: „ide, a földiek illetékességéből kiesett területre szorultak vissza a gonosz, ártó szellemek."[37] Egy elsődleges, a magyar néphit (ill. a közelmúlt Európájának hiedelmei) által természetesen nem reprezentált, archaikus fokon a káosz az elsődleges, amelyben kialakul „a tér megélt és domesztikált része".[38] Melik-Szimonjan, K. A. az afrikai boszorkányságot összefoglaló tanulmányában írja: az erdő-bozót, tehát „a szociális téren túli világ" a boszorkány, erdei démon, vadállatok lakhelye, a falu a szociális aktivitás és rend szférája. Az erdő az emberi lakhelyen túli, „idegen" tér. A kettő szimbolikus határvonala élesen meghúzott, s világosan megmutatkozik a rítusok egy sorában.[39] A közelmúltbeli európai parasztkultúrák viszonylatában nyilvánvalóan csak másodlagosan nyernek bizonyos térségek „senki földje" jelentést. Ezt a másodlagosságot szemléletesen illusztrálják a természetfeletti lények „térromboló" tevékenységére utaló hiedelmek; pl.:

„...Azt hiszik, hogy ahol boszorkánygyűlés volt, ott nem nő többé fű, vagy ha sarjadzik is ott növényzet, azt mérgessé teszi a boszorkányok lehellete."[40] A boszorkány eltünteti a kaput, kerítést, és az út elé árkot húz.[41]

E „senki földjék" többnyire valóságos térelválasztók: két (lakott, rendezett, művelt, birtokolt) tér közti átmeneti zónák, a két falu közti határ—hegy—erdő—rét nagyságrendjétől egészen a folyó—út—mezsgye—árok keskeny sávjaiig. Pl. a két portát elválasztó mezsgye adott esetben már valójában igen keskeny sávként telítődik a „nem tér", ill. természetfeletti térfél szimbolikus tartalmával. Schmidt, L. „Niemandsland" c. tanulmányában az erdő, folyó és híd ilyen funkcióit elemzi, részint ezek azonos szerepére, részint — középkori példáiban — még tényleges senki földjeként való működésére mutatva rá.[42]

A B térfél lakói sajátos, egyedi attributumaikon[43] kívül rendelkeznek bizonyos általános, többé-kevésbé közös jellemvonásokkal, amelyekben az emberi

[35] Cristescu-Golopenţia, S. 1944. (kéziratos fordítás, 60.)
[36] Cristescu-Golopenţia, S. 1944. (kéziratos fordítás, 54.)
[37] Takács Lajos 1980.
[38] Leroi-Gourhan, A. kifejezése (*Le geste et la parole*. Paris 1964—65).
[39] Melik-Szimonjan, K. A. 1978. 42—43.
[40] Dömötör Sándor 1939. 213.
[41] P. Madar Ilona gyűjtése, Sárrétudvari, Bihar m.
[42] Schmidt, Leopold 1966a
[43] Pl. bizonyos helyek sajátosan — de nem kizárólagosan — egy-egy lény „megjelenési helyei". Pl. szépasszony: keskeny gyalogösvény, eresz alja; tüzes ember: gát, töltés; a tüzes alak elsősorban a kísértet és a lidérc jellemzője stb.

tulajdonságok ellentéte, a „másik világ"-hoz tartozás fejeződik ki: teljes vagy részleges állatalak, ill. „hiányos" emberalak, tüzes alak, az alakváltoztatás, láthatatlanság, ill. láthatatlanná válás képessége, gyorsaság, repülés képessége és a fordítottság jegyei. Mint BIHARI Anna – SZUHAY Péter írják a „démonikus lényekről": „A különböző alakokhoz más és más értékek rendeződnek, de ezek egységesen elkülöníthetők az emberi világhoz rendelt értékektől" „... attól a perctől kezdve, hogy az ember boszorkánnyá válik, már olyan tulajdonságokkal fog rendelkezni, amelyek megkülönböztetik őt a reális lényektől... Jellemzőjük a gyorsaság, csaknem mindig repülve közlekednek. Szinte végtelen azoknak a transzfigurációknak a száma, melyre képesek; ember, állat, tárgy, természeti jelenség (pl. forgószél) alakjában, ill. láthatatlanul tűnhetnek fel."[44] Közismert a kísértet, boszorkány, táltos állatalakja, a lidérc, kísértet tüzes alakja és mindeme lények láthatatlanná válási képessége. Jellemző lehet az emberi méretnél kisebb vagy nagyobb alak is, ill. a meghatározatlan, folyton változó — hol kisebbnek, hol nagyobbnak látszó—alak.[45] Példák a kevésbé közismert „fordítottság" jegyére:

> A küldött farkas háta alul, hasa felül van.[46] A boszorkány „bal kézzel dolgozik", fordított seprűn repül a mulatságra.[47] „Azt beszélték, hogy aki boszorkány, az a gúnyát fonálag veszi magára, s a fejkendőt es a kicsi felivel köti a fejire."[48]

Az emberi térfélben ezek az attributumok a másik térfélhez tartozásra vallanak; ilyen tulajdonságok, képességek észlelése esetén felmerül az „odatartozás" gyanúja; pl.:

> Az éjjel emberré váló lidércesirkének gazdája fordítva kavart kását főz.[49] (lidérc-szerető) „... az öregasszony megragadta és előrántotta a világosságra. Akkor meglátta, hogy az egyik lába lúdláb, a másik meg lóláb. Akkor megijedt, hogy nem tiszta lélek..."[50] Szépasszonyok el akartak váltani egy gyereket; észrevették, hogy a „sarokban a gyermek fejre van állítva, mert el akarják vinni".[51]

A repülés, a láthatatlanság és a tüzesség attributuma egyértelműen a nem emberi, „másik" világhoz tartozásra vall.[52] MELIK-SZIMONJAN, K. A. említett tanulmányában a boszorkány „fordítottságát" a „tisztátalanság egyetemes jelének" minősíti, amely mind a boszorkányokat, mind a halottakat jellemzi. A boszorkány fordítottságának jegyei általános érvényűnek látszanak; vannak olyan társadalmak, ahol ki lehet mondani: „A boszorkányság kifejezetten a balhoz (a fonákhoz) kötődik."[53] MELIK-SZIMONJAN, K. A. számos afrikai néptől, ill. törzstől hoz példákat, ahol a fejjel lefelé fordítottság a boszorkány általános

[44] BIHARI Anna – SZUHAY Péter 1978. 174.
[45] Pl.: Egy eltévedő ember kísértetet lát: „Nagyobb volt mint egy ember. Nagynak is láttam, kicsinek is láttam..." (DÖMÖTÖR Tekla 1981. 91).
[46] GÖNCZI Ferenc 1914. 179.
[47] Saját gyűjtés, Zagyvarékas, **Tiszasüly, Szolnok m.**
[48] BOSNYÁK Sándor 1977. 61.
[49] Saját gyűjtés, Tiszaszöllős
[50] BOSNYÁK Sándor 1977. 131.
[51] BOSNYÁK Sándor 1977. 150.
[52] ELIADE, M. 1954. 144, 441–442; MELIK-SZIMONJAN, K. A. 1978; „A repülés képessége, szárnyak birtoklása az emberi állapot túllépésének szimbolikus formulája lesz". (ELIADE, M. 1958. 108).
[53] LITTLEJOHN, J. 1972. 293.

attributuma.[54] Az európai néphitben a fordítottság fellelhető mindenfajta természetfölötti—démoni lény vonatkozásában,[55] és ezen túl a halállal-halottal kapcsolatos dolgok jele.[56]

A B-lakók „más alakja", fordítottsága, láthatatlansága, gyorsasága nemcsak az emberi világgal való szembenállásukat, hanem a B térfél más minőségét: téren kívüliségét is jelzi. A B-lakók az A-térfélbe jutva — és viszont — alakváltozáson mennek át. Mint ZENTAI Tünde írja: „A magyar hiedelemanyagot vizsgálva azt látjuk, hogy szinte valamennyi szereplője alakváltozó", ill.: „az átváltozás körülményeiről elmondható még, hogy a hiedelemszereplők tevékenységéhez hasonlóan kötődik meghatározott időpontokhoz (Geisterstunde), helyekhez (Gespensterort)... A táltos viaskodása idejére változik át, a boszorkány rontáshoz vagy a boszorkányok gyülekezetébe menet..." stb.[57] Az alakváltozás mindig a tér törvényeinek megváltozását jelenti: törvényszerűen kíséri a határ átlépését, ill. önmagában képes létrehozni a „nem-teret". A metamorfózisra vonatkozó számtalan adatból néhány jellemző:

„...Hát jött fent egy csillag, hosszú farkat hagyott hátul, szállott le, vállott emberré..."[58] „...Az éjszakai idő az mind a boszorkányé. Aminek akar, olyannak változik át. Ha akarja, kutya, ha akarja, macska..."[59] Macskává változott tudós emberek a falu szélén eltűnnek, visszaváltoznak emberré.[60]

Az emberi alakot öltött B-lakók gyakori jellemzője — „ideiglenes itt-tartózkodásuk idején" — a rajtuk maradó, B-térfélre utaló áruló jegy: állati testrész vagy más állati maradvány, ill. az állatalakban való bántalmazás nyomai. Közismertek például az állatalakban bántalmazott boszorkányon rajta maradó nyomok, vagy az emberalakot öltött lidérc-szerető ló/lúd lába; pl.:

Egy macska farkát levágják. Mikor visszaváltozik asszonnyá, kiderül, hogy le van vágva a karja.[61] „Az éjjel purkulics voltam, s úgy megvertek, hogy a lábam csupa kék."[62]

[54] MELIK-SZIMONJAN, K. A. 1978. 45—46.

[55] Lásd pl. RÓHEIM Géza közép- és nyugat-európai adatait (1920. 46—47).

[56] NEEDHAM, R. (1973), LITTLEJOHN, J. (1972), valamint GOSSEN (1972) Ázsia és Amerika különböző kultúrfokon élő népeiről közölt tanulmányaiból nyilvánvaló e népeknél a halál/halott és a fordítottság közti kapcsolat. Ez számtalan gesztusban megnyilvánul, egészen pl. a gyászidőben (fejjel lefelé) fordított ruha viseléséig (a nyoroknál — NEEDHAM, R., i. m. 308). Hasonló a helyzet több finnugor népnél (pl. HARVA, U. a mordvinoktól közöl hasonló adatokat — 1952. 98). Ugyane népeknél — ezzel összefüggésben — a túlvilág is „fordított". Pl. a chamula indiánoknál: „Az alvilág a halottak lakóhelye és különféle átfordítások (inverziók) jellemzik" (GOSSEN, G. H., i. m. 137.). NEEDHAM, R. írja — sok délkelet-ázsiai példa kíséretében: „más társadalmakból sok jelentés szól arról a hitről, hogy a halott állapota különböző részletekben életének folytatása, csak fordított jelben" (i. m. 307.). Vö. az ősmagyar sírok fordítottságával és az ezzel kapcsolatos túlvilághipotézisekkel (DÖMÖTÖR TEKLA 1981. 38); ill. a bináris oppozíciók felcserélődésével gyász esetén (VERES Péter 1975. 89).

[57] ZENTAI Tünde 1971. 208—209. Az átváltozásokra vonatkozó leggazdagabb adatanyagot lásd e tanulmányban, valamint: ERDÉSZ Sándor 1958; DÖMÖTÖR Tekla 1981. 75—77.

[58] BOSNYÁK Sándor 1980. 97.

[59] P. MADAR Ilona gyűjtése, Abádszalók, Szolnok m.

[60] BIHARI Anna 1980a 117.

[61] ERDÉSZ Sándor 1958. 219.

[62] BOSNYÁK Sándor 1977. 92. A lidérc lólába: pl.: „... a nagyapám apja ... odament télen a kis erdészházba ... begyön egy asszony. ... Az öregapám meg ... láti ám, hogy lólába van, de megijedt ám, gondolta, ez nem lesz jó, nem is mert megszólalni". (ZENTAI Tünde 1971. 213.)

Az eltévedés, csakúgy mint az alakváltozás a térviszonyok megváltozását, a téren-kívüliségbe jutást, a „nem-tér" létrejöttét szimbolizálja. Az illetéktelenül a B-térfélbe hatoló embereket a lidércfény, kísértet, szépasszony, boszorkány tévútra vezeti. A jó utat csak azok „idejének" lejártakor találják meg; pl.:

> Valaki karácsony böjtjén fáért ment, és mindig eltévedt az „esti harangszóig", ill. míg a csizmáit fel nem cserélte.[63] „A szépasszonyok a keresztútba akkor álltak meg, ha valakinek el akarták állni az útját, zavart okozni. Eltévesztették az ember útját, nem kapta meg sok ideig, hogy hova akar menni."[64] Valaki a vízparton legeltet, a sötétben eltéved: hétszer keresztülmegy a vízen, de mind a hétszer az innenső parton találja magát. „Egyszerre eszébe jutott, hogy őt most megkísértették" (fejetlen lovat is látott).[65] „...Hajtok, hajtok, besötétedett... megtévesztettem az utat. Hát egyebet nem láttam, egyik lámpásval ide szalad egy ember, egyik oda szalad, mint amikor mérik a földet... (Megfordul, hogy valakinek a tanácsára új utat találjon, de nem találja meg. Kocsik jönnek)... annyi ment, hogy az ördögök se tudták, hány, egyik jött erre, s a másik arra, de senkivel se tudtam esszetalálkozni." (Egy „valódi" kocsis végre útbaigazítja; éjfélre vergődik haza, pedig kilencre kellett volna hazaérnie.)[66]

A természetfeletti térfél a normális tértől eltérő minőségű, az emberi lét/tevékenység számára tilos „nem tér". De ez csak bizonyos időpontokban, időszakokban érvényes: az emberi idő szüneteiben, az időn-kívüliségben, a „nem idő"-ben. A tér duális rendszere az idő e duális rendszerével *(emberi tevékenységgel kitöltött idő* = idő — *emberi tevékenység szünetei* = időszünetek, időnkívüliség, „nem idő") korrelációban működik. E hiedelmekben konkrét, meghatározott tartalmakra utaló időszemlélet manifesztálódik, amelyet GUREVICS — középkori, archaikus időszemléletet őrző példákra hivatkozva — így jellemez: „Az idő nem absztrakt, a priori fogalom, hanem valóságos és dologi, nem létezik a tapasztalaton kívül; a korszakok váltakozása az emberek viselkedésétől függ."[67] A tevékenység időtartama szabja meg az „időtartamot" — az új tevékenység kezdetével „új idő" kezdődik. A kettő közti „időszünetek" = „nem idő". A mai magyar (és európai) néphitben bizonyos kezdő, ill. átmeneti időpontok, időszakok telítődnek meg másodlagosan a „nem idő" szimbolikus tartalmával: Az éjszaka mint „átmeneti idő", „időszünet" két emberi tevékenységgel kitöltött nap között; minden évkezdő nap, amely egyszerre a régi év vége és az új év eleje: Luca, karácsony és újév,[68] de a naptár

[63] Saját gyűjtés, Nógrádsipek, Nógrád m.
[64] DIÓSZEGI Vilmos gyűjtése, Hidas, Baranya m. (Andrásfalva, Bukovina)
[65] BOSNYÁK Sándor 1980. 121—122.
[66] BOSNYÁK Sándor 1980. 123.
[67] Közismertek bizonyos archaikus — konkrét állapotokra, tevékenységekre utaló — időmeghatározások (pl. GUREVICS, A. J. sok példát közöl: 1974. 81.). EVANS-PRITCHARD E. E. „Time is not a continuum" c., a nuerek időrendszerét vizsgáló tanulmányában írja: „A rendszer alapját maguk a tevékenységek, főként a gazdasági jellegűek adják, ezek szolgáltatják legtöbb egységét és megjelölését. Az idő múlását tevékenységeknek más tevékenységekhez való viszonyában érzékelik." (1973. 76.) VILKUNA, K. a kelet-európai nap-elnevezésekkel kapcsolatban írja: A sorszámnévvel megnevezett hétköznapokkal szemben a vasárnapnak sok helyen tabu-neve van. „Mikor a hétfő az első és szombat a hét utolsó napja, közbül hézag keletkezik: tabu-nap. Egyes osztják és vogul nyelvjárásokban ez az ünnepnap szemléletes módon a 'hét hasadása' nevet viseli (1975. 396—97.).
[68] Luca, karácsony és újév mint évkezdő napok: DÖMÖTÖR Tekla 1964. 153—154; Pócs Éva 1965. 129—132.

változásai következtében ismétlődő évkezdő napok közti időszakok is, a Luca és karácsony közti időszak, vagy a karácsony és vízkereszt közti „tizenkettedet"[69] „időszünetek". Ismert olyan hiedelem, amely szerint karácsony és vízkereszt között nem rövidülnek még az éjszakák, mintegy „áll az idő".[70] Az éjfél – a régi nap vége, az új nap kezdete is a „rosszak órája". Tulajdonképpeni okától függetlenül frappánsan szimbolizálja az ilyenkor „átmenetileg szünetelő időt" az a tény, hogy az éjszaka óráit kikiabáló bakterek az éjfél kikiáltását általában kihagyták.[71] Az átmenet időnkívüliségének „bizonytalanságára" és az ezáltal a modern emberben is implikált bizonytalan „rossz" érzésre legyen szabad egy irodalmi idézetet hozni, amely e rendszer egyetemességére vall: „Bizonytalan, furcsa perc, mikor az éjjel véget ér: a sátán ilyenkor szövi terveit."[72] Vannak ilyen vonásai a „déli időszaknak", „tizenkét óra közének" is nevezett délnek is,[73] továbbá az újhold napjának (a holdhónap kezdetének), és minden egyéb „kezdetet", „átmenetet" jelentő jeles napnak.

A B-térfél lakóinak az említett időpontokban-időszakokban való működésére vonatkozó számtalan adatból néhány jellemző:

„Lucától karácsonyig minden rossz lélek szabadon van..."[74] Este, naplemente után „járkálnak a rossz lelkek, boszorkák..."[75] „...tizenkettőtől háromig van erejük... mikor a kakas harmadszor szólott, akkor neki menekülni kellett, akkor már nincs ereje neki."[76] A szépasszony „tizenkét óra közibe... elveti a rontást."[77] „...együtt a déli időszak, elkezdett a forgószél menni... ez a szépasszony szele: vüszi az ebédet a boszorkány."[78] „...mikor újul a hold, akkor nem szabad ezekrű (szépasszony) beszégetni, mert nagy erejük van nekik úgy, mikor kezdődik az újhold, hogy megújul, akkor nagyon kő vigyázni..."[79]

A „rossz óra", „jó óra", „rosszak ideje", „halottak ideje" kifejezések e kettősség tudatos rendezőelvként való működésére vallanak. Az idő szünetelését a normális emberi tevékenység átmeneti felfüggesztése is jelzi, ill. az ezzel kapcsolatos tilalmak, melyek megszegése szankciókat von maga után (csakúgy, mint a B-térfélre való „illetéktelen" behatolások); pl.:

„Ha valaki délben fejfájással vagy gyomorfájással jött haza, azt mondták, azért van, mert pont délben jött, és megzavarta a szépasszonyokat, és ezek ártottak neki."[80] A boszorkányok a patakban mosnak éjjel kakasszóig. Akkor nem szabad

[69] A „tizenkettedről": Pócs Éva 1965. 134.
[70] Saját gyűjtés, Páty, Pest m.
[71] Szomjas-Schiffert György 1972. 108–109. Az ehhez fűzött magyarázatok megegyeznek abban, hogy az éjfél a kísértetek órája. „Egyszer egy bakter elkiáltotta az éjfélt, és a szellemek széttépték. Azóta egy se meri." „Éjfélkor nem szólt semmit, mert azt mondják, hogy akkor még a fű sem nő."
[72] Gide, André: A pénzhamisítók. Budapest 1981. 58.
[73] A déli kísértet, ill. daemon meridicus eredetére vonatkozó feltételezésektől függetlenül (Grau, D. 1966; Kákosy László 1978. 66.: a zeniten álló nap erős fénye), annak, hogy a dél „rossz óra", egyik oka bizonyára az, hogy a nap egyik szakasza véget ér és újra 1-től számolt „új idő" kezdődik.
[74] Saját gyűjtés, Nógrádsipek, Nógrád m.
[75] Saját gyűjtés, Nógrádsipek, Nógrád m.
[76] Bosnyák Sándor 1977. 86.
[77] Kálmány Lajos gyűjtése, Egyházaskér, Torontál m.; EA 2813. 164.
[78] Grynaeus Tamás gyűjtése, Dávod, Bács m.
[79] Grynaeus Tamás gyűjtése, Dávod, Bács m.
[80] Zentai Tünde 1972–73. 234.

ott mosni — ha arra megy valaki, megölik, befojtják a vízbe.[81] „Olyankor ne menjenek sehova, karácsony böjtjén" (az „eltévedéssel" kapcsolatban idézett adat „tanulsága").[82]

Alakváltozásra és eltévedésre vonatkozó adataink szintén világosan jelzik a „térenkívüliség" „időszünetekben" való érvényesülését: az eltévedő a „rosszak idejének" lejártakor jó útra talál; az emberalakban megjelenő rossz lényeknek idejük leteltével vissza kell változniuk; pl.:

„Akkor már, mikor a kakas harmadszor szólott, akkor neki menekülni kellett, akkor már nincs ereje neki. Ha át es van változva kutya képbe, vissza kell, hogy változzon a rendes itteni formájába."[83]

Az „átmeneti" időpontok, időszakok öntörvényű, az „idő" menetéből kikapcsolódó folyamatossága is jelzi, hogy ezekre a normális idő törvényei nem érvényesek; pl.:

„...hogyha valamelyiket (boszorkány) a kakasszó ott érte, akkor az ott maradott a másik éjfél utánig."[84] A mezsgyén elalvó lábszárcsontját szent Györgykor kiveszik a boszorkányok — a következő év szent György napján teszik vissza.[85] Ha kakasszóig nem ment el a „lüdérc", „marhaböndővé" változott. „Amíg el nem jött az üdő megint, mikor neki hatalma van, hogy hát mehet, addig ott kellett neki lenni."[86]

A „nem-térbe" jutás tehát egyúttal időn kívüliségbe jutást jelent és viszont; a nem-tér + nem-idő = káosz egynemű egységként működik. A tér elvesztése, megszűnése meghatározott ideig érvényes; ill. az időszünetek, az „idő elvesztése" egyúttal a tér elvesztését-megszűnését jelenti: A B-lakók az ember térszervező tevékenységével mintegy ellentétes, regresszív okkupációval ideiglenes, az emberi idő szüneteiben érvényes „nem-tereket" hoznak létre. A térnek és időnek ez az egysége Bahtyin, M. M. művészi *kronotoposz* meghatározásával jellemezhető: „Az idő tulajdonságait a tér tárja föl, a tér viszont az időn méretik fel tartalommal. E kereszteződések, a tér- és időbeli ismérveknek ez az összeolvadása határozza meg a művészi kronotoposz jellegét."[87]

A tér és idő e szoros összefonódottsága elsősorban a „találkozások", ill. „kapcsolatteremtés" szimbolikus módozataiban manifesztálódik: a téren-kívüliségbe jutás, ill. annak létrehozása „időszünetek" létrehozásával történhet és viszont; ill. azonos (hasonló módszerekkel lehet a téren) időn-kívüliség állapotába jutni.

A már több vonatkozásban említett véletlen, illetéktelen „behatolások" (az A-lakó „rossz órában" a B-térfél tiltott területére megy, eltéved stb.) mellett lehetséges az A-lakók büntetlen behatolása is a B-szférába: a másik térfelet szimbolizáló valamely jel, ill. tárgy alkalmazásával. E gesztusok és „mágikus tárgyak" használata megfelel a másik térfélből „idejövők" alakváltozásának: ezek is — mint az — a tér-időviszonyok megváltozását jelzik, ill.

[81] Diószegi Vilmos gyűjtése, Mezőkövesd, Borsod m.
[82] Saját gyűjtés, Nógrádsipek, Nógrád m.
[83] Bosnyák Sándor 1977. 86.
[84] Bosnyák Sándor 1977. 82.
[85] Saját gyűjtés, Tiszaszentimre, Szolnok m.
[86] Bosnyák Sándor 1977. 130.
[87] Bahtyin, M. M. 1976. 258.

önmagukban elégségesek a nem-teret—nem-időt létrehozni.[88] A közelmúlt magyar néphitében legelterjedtebb a fordítottság jele. Alkalmazója „illetékes behatoló" lesz a „fordított világba"[89]; ill. mintegy létrehozza azt. A téren kívül kerül, mintegy a B-térfélen *is* van: illetékessége „védelmet" nyújt a B-lakókkal szemben; pl.:

„Az a szerencséd fiam, hogy fordítva van az ing rajtad, másképp el se tudtál volna jönni idáig."[90] „Éjfélkor a keresztútnál a lovak megálltak, nem mentek tovább... megfogta az ostort bal kézvel, s kezdte a lovak előtt a földet verni... (erre tovább tudtak menni).[91] Egy férfit fehér kutya kísért éjfélkor, ráugrott. Mikor „átcserélte a csizmáját, abban a pillanatban eltűnt".[92] Kísértet megjelenésekor kifordították a kucsmát.[93] Ha jön a garabonciás okozta vihar, mindent felforgatnak.[94] Éjjel nyomó lidérc ellen a lábakat keresztbe kell tenni (jobb láb bal oldalt és viszont).[95] „...bal kézvel keresztet kell vetni, s akkor elmegy a boszorkány".[96] A boszorkányt bal kézzel lehet elkapni.[97] „...elment a szomszédba, ott meg vótak gyerekek, azok meg már tudták, hogy ez boszorka. A söprűt... a gyerekek felállították az ajtóba.... Oszt az az asszon, míg a söprűt le nem fordították, nem tudott kimennyi."[98]

Ugyanilyen szerepe van a szintén a B-szférát reprezentáló mágikus tárgyaknak, amelyek némelyike eredete, anyaga, formája révén is utalhat a B-szférára — így a toll, szőr az állatalakra, a talált, „keresetlen" tárgyak a téren-kívüliségre, az új, „kezdetlen", ill. az „időszünetekben" szerzett tárgyak az időn-kívüliségre; pl.:

„Luca napkor akinek menni kellett valahova éjszaka, és a hátán nem volt toll egy kis zacskóba, azt a boszorkány elvitte egy mély verembe. Ott egy hétig mindig verte..."[99] (A falu szélén megálltak a lovak:) „Kérte az öreget, hogy indítsa el őket, mert tudja, hogy neki van ilyen tudománya... Kimentek a kocsihoz. Ott egy fejszével háromszor megkerülte a kocsit, s mindannyiszor nagyot vágott fejszéjével a rúd elejére... rendben megindultak hazafelé."[100] A boszorkányok újhold első péntekjén szokták a tehenet megrontani. Ez ellen úgy lehet védekezni, hogy napkelte előtt vizet kell vinni a patakból, s ezzel kell a fazekakat kiforrázni."[101]

Az A- és B-térfél közt „illetékesként" közlekedő mediátorok gyakori jellemzője, hogy a másik térfelet reprezentáló mágikus tárgy állandó birtokosai (mint az idézett adat tudós kocsisa); a téren-időn kívüliségre vonatkozó tudá-

[88] Ahogy Melik-Szimonjan, K. A. említett tanulmányában írja: „a megfordítottság együtt jár az egyik világból a másikba való átmenettel" (1978. 45—46).

[89] Alkalmazása a mai napig — a tényleges gyakorlatban is — fellelhető. Széles körű elterjedtsége valószínűleg azzal is összefügg, hogy a „B-térfél" jelei közül a legegyszerűbben ez alkalmazható: nem kell hozzá eszköz (bal kéz, „visszakézből" végzett mozdulatok, két láb felcserélése, ruhadarab kifordítása).

[90] Dömötör Tekla 1981. 132.

[91] Bosnyák Sándor 1977. 121.

[92] Damjanich János Múzeum lidérc-kérdőíve; Legénd, Nógrád m.

[93] Bosnyák Sándor 1977. 118.

[94] Diószegi Vilmos gyűjtése.

[95] Saját gyűjtés, Vanyola, Veszprém m.

[96] Bosnyák Sándor 1977. 83.

[97] MNT 27

[98] Saját gyűjtés, Nógrádsipek, Nógrád m.

[99] Fehér Zoltán 1975. 72.

[100] Timaffy László 1959. 250.

[101] MNT 27, Nagylóc, Nógrád m.

sukat — többek között — az azt reprezentáló mágikus tárgynak köszönhetik. E körbe tartozik a boszorkány és más „tudósok" tudományszerzése, ill. tudományátadása mágikus tárgy segítségével; pl.:

> Úgy adja át a boszorkány a tudományt, hogy valamijét odaadja saját ruhájából.[102] Tudós pásztor botja átadásával adja át a tudományt.[103] Tudományszerzés szent György nap előtt kiásott béka megevésével. Öregasszony cselédje eszi meg a béka felét, ezután megérti az állatok nyelvét, láthatatlanná tud válni.[104]

A mágikus tárgy B-térfelet reprezentáló, ill. „létrehozó", ezáltal védelmet, ill. tudást nyújtó voltát jól megvilágítja Bogoras, W. egy csukcs adata, amely szerint szabadban aludni veszélyes, csak egy bizonyos kőamulettel lehet, amelyre elalváskor viselője ráolvas: „Én nem vagyok itt, ebben a kőben vagyok. És ez a kő hatalmas szikla, éppen a tenger közepén. A szikla oldala meredek és csúszós. Ha egy szellem föl akar mászni rá, kitörik a körme és visszacsúszik a vízbe."[105] Tehát itt is van, és nincs is itt: az emberi tér törvényei nem érvényesek rá — a mágikus tárgy révén a másik térben: a téren kívül is van.

2.

A leírt duális rendszer horizontális térszerkezetre utal, ahol valóságos lineáris haladással elérhető a „másik térfél", amelynek létező, reális terei, objektumai a nem teret, a káoszt szimbolizálják. Az ide „behatoló" egy reális, földi „másvilágba" juthat, amely elsődlegesen az ember térfoglaló-megművelő okkupációja által el nem ért, nem birtokolt, ismeretlen, idegen volta révén nyert „kaotikus/természetfölötti/halotti" jelentést. Ez a „másvilág" nem a „túlvilág", a halottak végleges tartózkodási helye, de különböző természetfölötti-démonikus lények tartózkodnak, jelennek meg itt, és itt bolyonganak, egy végleges túlvilágra kerülésük előtti átmeneti időben a halottak is, mint visszajárók, vezeklők, az emberrel még közvetlen, személyes kapcsolatot tartó átmeneti lények.

De a B-térfélbe jutva a „túlvilággal" is kapcsolatba lehet kerülni — innen indulhat az oda vezető út. Ismeretlenségéből és valóságos átmeneti helyzetéből következik „halál/túlvilág kapuja" jelentése. A B-térfél térségei-objektumai határhelyek, két emberi települést elválasztó „senki földjék". A „falu — falu környéke" oppozíció is magában foglalja ezt a jelentést: a falu határa a szomszéd emberi településtől elválasztó „átmeneti hely", de egyúttal ismeretlen „periféria" is. Schmidt, L. középkori példáiban a „világ" még kicsi; az ember saját faluja, kis szántófölddel a „világ közepe", amelyet ismeretlen, félelmetes, az ember által még meghódítatlan erdőségek vesznek körül. A szomszéd falutól elválasztó hatalmas terület még valóban ismeretlen világ. „... Valami »egészen más«-ról van szó, egy olyan övezetről, amely egyrészt itt a földön két darab földet egymástól elválaszt, amely azonban éppígy elválaszthatja ezt a pogány földet az ismeretlen »odaáttól« is. Az erdő kapu volt a külső világhoz, egyfajta

[102] Saját gyűjtés, Tiszasüly, Szolnok m.
[103] Bihari Anna 1980a. 83.
[104] Bihari Anna 1980a. 55.
[105] Bogoras, W. 1925. 237.

átjáró..."[106] A saját/emberi világtól való idegenségéből következik természetfölötti/halotti aspektusa; sőt, a valahol messze, a periféria szélén, „a világ szélén" elképzelt túlvilág — egy horizontális túlvilág-elképzelés, melyet igen sok mitológia, ill. kozmogónia ismer. (A magyar néphit nem ismer ilyen túlvilág-elképzelést, hacsak maga a „túlvilág" szó nem erre utal.[107]) „A földi vándorlás egy más világba vezethetett; Dante ismeretlen földi tájakon eltévedve jutott a pokolba" — állapítja meg GUREVICS, A. J. a középkori térszemlélet taglalása során.[108] A senki földjén „túli" világ a valóságban egy másik emberi világ. Az archaikus világnézet, ill. térszemlélet azonban nem ismer „másik emberi világot"[109]: a LÉVI-STRAUSS, IVANOV, TOPOROV által megállapított univerzális centrum—periféria, saját—idegen stb. oppozíciók egyetlen emberi világra utalnak. A „saját" lakóhely a centrum az idegen perifériával szemben, de egyúttal az univerzum centruma is: „...minden emberi hajlék a »világ« közepére van rávetítve."[110] „Ezen felfogás szerint — írja VERES Péter a fentemlített szerzőkre hivatkozva — az ember mint olyan, egyike a kozmológiai rendszer produktumainak, a saját etnikai csoport pedig... a szomszédos közösségektől eltérően a teremtés célja, a világ közepe."[111] „A világ közepén én vagyok;" „a világ közepe ott van, ahol állok".[112] Az archaikus tudat e magyar adatokkal is reprezentálható „centrumból szemlélt világa" a periférián már csak mást/idegent/nem emberit tételez fel.

A periféria „túlvilág kapuja/szent" jelentését a határhelyeken létesített „szent helyek" is dokumentálják, mint ezt szemléletesen elemzi TAKÁCS Lajos tanulmánya: a határ mint „senki földje" gonosz, ártó szellemek tanyája, erőszakos halállal meghaltak, kereszteletlenek, koraszülöttek temetőhelye — másrészt különleges, szent hely (római, etruszk, kelta adatokig visszavezethetően egész Európában); ezt az ott emelt keresztek, kápolnák, templomok, valamint ezek asylum-jellege bizonyítja.[113]

Így a senki földje mint két emberi tulajdont összekötő/elválasztó „átmenet" törvényszerűen lett az evilág és túlvilág közti átmenet egyetemes szimbólumává. A nagy kiterjedésű átmeneti térségek esetében természetszerűleg az „ismeretlen periféria" jelentés dominál, míg a — recens magyar, ill. európai —

[106] SCHMIDT, L. 1980a 59.

[107] Horizontális túlvilágelképzelés számos kozmogónia, ill. mitológia része, ill. számos európai nép hiedelmeiből ismert — általában párhuzamosan az ég—föld—alvilág, ill. menny—föld—pokol hármasságával (kettősségével). A halottak lakta túlvilág is lehet egyszerre különböző helyeken. A görög Hades a föld alatt, ugyanakkor messze nyugaton volt. Az észt néphit a „halottak birodalmát" különböző helyekre: föld alá, föld fölé, földre helyezi; ennek felel meg a sokféle elnevezés: alsó(túlsó) túloldali világ, másvilág (PAULSON, I. 1971. 191—196). A finn túlvilág a világ északi határa mögött messze északon van (HONKO, L. 1980. 212). Párhuzamos túlvilág és alvilág-elképzelések a voguloknál és osztjákoknál: KARJALAINEN, K. F. 1931. 183—191. stb. Az urali népek *túl*világ és *al*világ elképzeléseiről: HOPPÁL Mihály, 1980. 276—277.

[108] GUREVICS, A. J. 1974. 65.

[109] ELIADE, M. 1954. 154.

[110] Archaikusabb szinten a lakóház és háziélet reális és szimbolikus tér és időbeosztására vonatkozó konkrét vizsgálatok alapján lehet kimondani: (a chamula indiánok) „... azt (a lakóházat) továbbra is »a föld köldökének«, »az erkölcsi világegyetem középpontjának« tekintik". (GOSSEN, G. H. 1972. 13.)

[111] VERES Péter 1976. 348.

[112] BOSNYÁK Sándor 1977. 26.

[113] TAKÁCS Lajos 1980.

hiedelmek által reprezentált — „keskeny" térelválasztók/összekötők (híd, folyó, töltés, mezsgye) esetében elsősorban az „átmenet" jelentés. Közismert a híd és folyó egyetemes „evilág-túlvilág határa", ill. „út a túlvilágra" jelentése.[114] A keresztút egész Európa hiedelmeiben a halottak/démonok/boszorkányok földi tartózkodási-megjelenési helye, de egyúttal a halálba-másvilágba vezető út.[115]

Az eredeti „senki földje" jelentésből vezeti le SCHMIDT, L. e területek „másvilág" jelentésének „saját közösségtől idegen, társadalmon kívüli" aspektusát: „A száműzött nyomorúsága, hazájának elvesztése egy olyan külvilágba való kitaszítottságot jelentett, amit idegennek, ellenségesnek, sőt »túlvilágnak« fogtak föl. A kitaszított társadalmilag halott volt, úgy is kellett ezért viselkednie, mint egy halottnak."[116] A „másvilág" jelentésnek ebből az aspektusából következik, hogy az átmeneti rítusokban manifesztálódó státusváltás liminális szakaszában a „társadalmilag halott" személy a senki földjére-perifériára rekesztődik ki; valóságosan is „kiesik a szociális térből és időből": a státus nélküli, „átmeneti" lény az „átmeneti tér"-be kerül.[117] SIIKALA, A. L. — a sámánavatást átmeneti rítusként elemezve — a szamojéd sámánnal kapcsolatban írja le: A sámánjelölt az erdőben, távol a közösségtől, barangolva veszti el először eszméletét, ill. kerül kapcsolatba tanító szellemével.[118] De e jelenség — túl a sámánavatás körén — általános érvényű a beavatási rítusok vonatkozásában.[119] Egyúttal a periféria — a B-térfél — „túlvilág kapuja/istenséggel, halottakkal való találkozás helye" jelentése is manifesztálódik az avatási rítusok liminális szakaszában (amikor az egyén „szent állapotban van"),[120] ill. az egyén szimbolikus halálában és újjászületésében vagy álomban, extázisban „túlvilági utazásként" megélt „valóságos halálában".[121] De hivatkozhatunk a pusztába, erdőbe, bozótba vonuló remetékre, akik a szentség állapotába a „világtól távol" kívántak eljutni, vagy a zarándokokra, akik távoli, ismeretlen helyekre vándoroltak — „Krisztust... megtalálhatták mindenhol, ehhez csupán az kellett, hogy eljussanak a szentség állapotába".[122]

A közelmúlt magyar néphitének adatai is utalnak — hiedelemmondai motívumként — a B-térfél ilyen jelentésére: A tudós, táltos, halottlátó stb. „tudomány-nyerése", ill. a szimbolikus halált jelentő alvás vagy extázis a „periférián" megy végbe; pl.:

[114] Pl. halottak túlvilágra vezető útja: ELIADE, M. 1954. 378—79; KARJALAINEN, K. F. 1921. 183—191; LOORITS, O. 1980. 212; a sámán túlvilági utazása hídon át: ELIADE, M. 1954. 445—47. stb.

[115] Ókori „elődje", a „hármasút" Hekaté kultuszhelye, az alvilágba/halálba vezető út volt (KERÉNYI Károly 1977. 31—32; SZEPES Erika 1975. Mint halottak/démonok/ördögök megjelenési helye — a boszorkány-hiedelmekkel kapcsolatban — az egész európai középkort végigkíséri (CARO BAROJA, J. 1971. pl. 97, 111, 115.).

[116] SCHMIDT, L. 1980a. 56.

[117] LEACH, E. 1972. 113—115; TURNER V. 1972.

[118] SIIKALA, A. L. 1978. 187—191.

[119] TURNER, V. 1969. 95; FEJŐS Zoltán 1979. 410.

[120] LEACH, E. 1972. 115: „Az erkölcsi személyiség szent állapotban van, egyfajta tetszhalottként. A közönséges társadalmi idő megállt."

[121] „Az erkölcsi személyiség áthelyeződik a szekuláris profán világból a szent világba. Meghal." LEACH, E. 1972. 115.

[122] GUREVICS, A. J. 1974. 64—65.

A foggal született gyerek eltűnt, három napig az erdőben kóborolt, nem evett. Mikor visszajött, tudott jósolni.[123] „Gyenge Maris (tudósasszony) megzavarodott, elment az erdőbe. ...három napig mindig keresték. ...éjjel a fa tetején hált, nappal megint kóborgott tovább..."[124] A leendő táltos „elkóborol", istállóban alszik.[125] A foggal született „rejtett helyen nő fel" — garabonciás lesz belőle.[126] A tápai halottlátó külön kis házikóban lakott egyedül, mikor álmában megtudott minden imádságot.[127]

A magyar néphit „tudomány nyerésére", „boszorkányságba" való beavatódást jelentő boszorkánymulatságon való részvételre, valamint a táltos és garabonciás-jelölt szintén beavatásként értékelhető „elvitelére" vonatkozó hiedelemmondai adatai az „átmeneti" térségek-objektumok „átmenet a halálba/túlvilágra" jelentését is képviselik; pl.:

„Ha nem vigyázol a kislányra, elviszi a tátos. A tőtésen szokott menni."[128] „...Mikor kimegy oda az árokhoz, há ott annyira zenélnek, ...azok a zenészek mentek elöl, és ő táncolt utánuk. Vitték, addig vitték, ameddig a kakasok nem szóltak... Akkor megebredt, hát az erdő szélin van egy árok partján, csupa víz, ki vót merülve, megtáncoltatták az ördögök."[129] Az esküvői muzsikusokat keresztúton megjelenő kocsi viszi a túlvilágra.[130] Valaki éjszaka a keresztúton átment, „a boszorkány a mocsolyába csapkodta be. Reggelig két menyecske táncoltatta, csapkodta be."[131] Aki születéskor két sor foggal születik és kislány, abból jósnő lesz. Hogy elérje célját, nagy viharban át kell mennie valamivel egy nagy folyón. Aztán el kell mennie egy vagy két évre szolgálnia, és tizenöt éves korában megkezdheti a jóslást.[132] Egy gyerek egy „hídon vagy olyan helyen szokott sírni, ahol az emberek már a halál küszöbén szoktak állni"... felvették a járókelők, a gyerek átváltozott asszonnyá vagy férfivé. Át kellett adni a lelkét a boszorkánynak, mert ha nem, akkor megrontották és meghalt.[133]

Hasonló értelemben lehet „szent hely" jelentése a temetőnek,[134] ahol a „túlvilág kapuja" jelentést „erősíti" az ott eltemetett halottak tényleges jelenléte: az „élő holttest" mintegy közvetítő a „valódi", szellemi túlvilág felé; pl.:

A garabonciás hétéves korában, egy sírra feküdve megtudja a fűvek titkait.[135] „Halottmondó az lesz, aki pár napig feküdt a földben" (tetszhalott volt).[136]

Ezek az adatok természetesen nem egyfajta ténylegesen működő „avatási szisztéma" részeiként, ill. hiedelmekben fennmaradt töredékeiként értéke-

[123] Saját gyűjtés, Galgamácsa, Pest m.
[124] Diószegi Vilmos 1967. 102.
[125–127] Diószegi Vilmos gyűjtése
[128] Fehér Zoltán 1975. 78.
[129] Bosnyák Sándor 1980. 103.
[130] Bihari Anna 1980a 37.
[131] Diószegi Vilmos gyűjtése, Nagybátony, Heves m.
[132] Fehér Zoltán 1975. 82–83.
[133] Fehér Zoltán 1975. 67.
[134] Amely mint „halottak lakhelye/halottak, természetfeletti lények megjelenési helye" szintén B-térfél az „emberi" A-térféllel szemben. Nemcsak a sírjukból „kikelő" (misére, körmenetre járó) halottak, hanem lidérc, boszorkány stb. is megjelenik itt a „rossz órákban". Pl.: „A halottaknak minden éjszaka 12 órakor búcsú van. 12 órától 1 óráig nem jó a temetőbe menni." (Saját gyűjtés, Verpelét, Heves m.)
[135] Diószegi Vilmos gyűjtése
[136] Fejős Zoltán 1981. 23. Mint a szerző megvilágítja: „A képzet arra utal, hogy a meghalt ember lelke kapcsolatba került a halottak világával, és onnan visszatérve már elnyert ismeretekkel tud érintkezésbe lépni a halottakkal. ... van aki ... 3 nap és 3 éjjel aludt a halottak között, miközben hatalmát a szűzanyától kapta." (Uo., 23–24.)

lendők, pusztán e „marginális helyek" egyetemes, a magyar (és hasonlóan az egész európai) néphit által is tükrözött „szent/túlvilági" jelentésére utalnak, attól függetlenül, hogy a boszorkány, táltos, garabonciás stb. „beavatására" vonatkozó hiedelmeknek milyen — térben-időben hova köthető — történeti gyökerei vannak.

3.

Tehát a B-térfélnek — a perifériának — „szent hely" jelentése is lehet — mintegy potenciálisan szent hely. A „szent/túlvilág kapuja" jelentést azonban az A-térfél is magában hordozza:

A magyar lakóházra vonatkozó kutatás a ház reális és szimbolikus térbeosztásával összefüggésben próbálta a lakóhely ambivalens (profán és szent) funkcióit kimutatni. Ami a magyar néphit idevonatkozó adatait illeti: a kutatás által a nemek elkülönülése, ill. munkamegosztása szempontjából kellően bizonyított duális térbeosztáshoz (férfi és női térfél)[137] nem kapcsolódnak — legalábbis az adatokkal elérhető közelmúlt vonatkozásában nem — a profán és szent tér fenti szimbolikus tartalmai. A lakóház bizonyos objektumai azonban szent funkciót tölthetnek be („kapcsolatteremtés a túlvilággal-halottakkal" értelemben). Ezek: az eddigi kutatás által is hangsúlyozott asztal, de ennél, és a „szent sarokban" elhelyezett egyéb tárgyaknál sokkal inkább a tűz/tűzhely/kemence. Az asztal „tisztaságára", becsben tartására valóban sok adat hozható,[138] csakúgy, mint bizonyos quasi-áldozati cselekményekre.[139] De hasonló értelemben a tűzhely is lehet „szent hely". A tüzet egy főleg tilalmakban megnyilvánuló, „quasi-tűztisztelet"-nek nevezhető magatartásforma övezi,[140] de a halotti áldozat egy fajtájaként értékelhető gesztusok révén van „túlvilág kapuja" jelentése is: Szórványosan ismert az a hiedelem, hogy „a tűzben hazajáró lelkek jelennek meg"[141]; ill. meglehetősen elterjedt az a nézet, hogy ha a halottnak hiányzik valami (a halottlátó tudósítása szerint), a tűzbe dobva lehet utána küldeni.[142] Hasonló értelme van a szintén elterjedt nézetnek:

„Ha a tészta elesik a spórhelten, az angyaloknak belevetem a tűzbe."[143]

Némely adat arra vall, hogy a kémény/kürtő mintegy „bejárat" a házba a B-lakók számára. Gondoljunk pl. a „váltott gyerek" kéményen át történő „visszacserélésére". Vagy pl.:

[137] Ránk, G. 1949—1951; Csilléry Klára 1982; Veres Péter 1975.

[138] Pl.: „Asztalon pólyázni nem szabad a gyereket, mert nem lesz szófogadó. Ott a patka, be lehet ottan pólyálni kedvedre." (Pócs Éva 1964. 99.)

[139] Pl. kenyér és só asztalra helyezése az új házban, halottaknak odahelyezett ételek. Pl.: (új házba) „Először egész kenyeret. Egyik őrzi az asztalt, másik ráteszi a kenyeret az asztalra, hogy áldja meg az Isten, legyen kenyér a háznál." (Fehér Zoltán 1975. 35.)

[140] Pl. „Egyszer a patkalyukba akartam ültetni a kotlót. De jött Csirke Örzsi néni és rám szólt: Még odahasonlítod a tyúkot, ahol az Isten testye sült? Hogy gondolod odaültetni a kotlót?" (Pócs Éva 1964. 47.) A „tűztiszteletre" vonatkozó leggazdagabb adatanyagot lásd: Gönczi Ferenc 1914. 192—193.

[141] MNT 20, Boldogkőújfalu, Borsod m.

[142] Pócs Éva 1982. 187.

[143] Pócs Éva 1964. 136.

A szépasszonyok a kürtőn keresztül kicserélik a gyereket.[144] „Elsoványodott a macska, akkor azt szokták mondani, hogy a szépasszonyok hordják ki a kürtőn."[145]

A családi halottak-ősök ellátása a karácsonyi tizenketted idején sem kötődik speciálisan a „szent sarokhoz"; ebben az időszakban az egész ház az övék.[146] A halotti tor után visszalátogató halott számára is lehet az asztalra, de éppúgy a kémény alá készíteni éjszakára az ennivalót.[147]

Az A-térfél, ill. a lakóhely szent—profán jelentéseinek kettőssége a konkrét térbeosztásban megnyilvánuló kettősség helyett elsősorban időbeli relációban jelentkezik: az *emberek ideje—halottak ideje* váltakozással írható le.[148] A „halottak ideje" a közelmúlt magyar néphitében a már más vonatkozásban említett éjszakán kívül elsősorban a téli napforduló körüli idő: a karácsony és a tizenketted, ill. a halottak napja/hete, valamint a konkrét halálesethez kapcsolódó hagyományos „visszajárási" napok; ill. egy 30—40 napos időszak, amíg a halott „visszajárhat" a házba, családjához.[149] A halottak idejének rendszabályai — az erre vonatkozó magyar adatokban meglehetősen csökevényes, áttételes formában — elsősorban a házba látogató halottak „vendégül látására" vonatkoznak; pl.:

„Aki nyugodtan hal meg, nem jár haza, csak halottak napján jön haza..."[150] „Halottak napján a halottak mind hon vannak, mindenkit hazaengednek... Akkor hazamennek mindenki oda a tartozóihoz, s akkor szoktak csinálni ennivalót, italt is adnak..."[151] Karácsonykor „a mákos gubából vagy mákos barátfüléből a kemence vállára is tesznek: „hátha a halott hazajön."[152] A mákos tészta maradékát reggelig a kemencepadkára vagy a szekrény tetejére teszik a házat éjjel látogató angyalok számára.[153] A karácsonyi vacsora ételmaradékait vízkeresztig az asztalon hagyják.[154]

Egyidejűleg tilalmak vannak érvényben, amelyek bizonyos emberi tevékenységekre vonatkoznak; pl.:

Halottak hetében nem jó mosni, vasalni, eljegyzést tartani, vagy házasságot kötni.[155] Répát, krumplit azon a héten, amelyen halottak napja esik, verembe

[144] Gunda Béla 1947. 281.
[145] Diószegi Vilmos gyűjtése, Mekényes, Baranya m. (Lészped, Moldva)
[146] Pócs Éva 1965. 53.
[147] Pl. kémény alá: Fehér Zoltán 1975. 62. Asztalra: „Nálunk az a szokás, mikor a halottat eltemetik, akkor az asztalra tesznek kenyeret, s mellé vizet." (Bosnyák Sándor 1977. 105.)
[148] Európa minden népénél a téli napforduló, ill. az újév körüli ünnepek, ünnepi időszakok, és a halottak napja/hete, ill. szent Mihály napja körüli idő a „halottak ideje" — ortodox területeken ezen kívül a húsvét és pünkösd is többé-kevésbé halotti ünnep. Mindezen ünnepekre-időszakokra, de különösen a karácsony—újév körüli időre jellemző a családi halottak, ősök vendégül látása a házban, ill. Észak—Északkelet-Európában különösen a ház „szent sarkában". Lásd pl. Paulson, I. 1971. 193—201; Vilkuna, A. 1956. 118—126; összefoglalóan: Pócs Éva, 1965.
[149] Ranke, K. 1959. A magyar „dátumokat" lásd: Pócs Éva 1980.
[150] Pócs Éva 1964. 105.
[151] Bosnyák Sándor 1980. 125.
[152] Pócs Éva 1965. 19.
[152] Pócs Éva 1965. 19.
[153] Pócs Éva 1965. 46.
[154] Pócs Éva 1965. 63—70.
[155] Dömötör Sándor gyűjtése, EA 2488. 11.

eltenni nem jó, mert elrothad.[156] A karácsonyi tizenketted idején tilos kenyeret sütni, szemes ételt enni, diót törni, mosni, ruhát, bőrholmit felteregetni.[157]

A tizenketted idejére jellemző a házból való „kiadás", kölcsönadás tilalma, csakúgy, mint a kifelé seprés, szemét kihordásának tilalma.[158] E tilalom az éjszakával kapcsolatban is ismert,[159] és feltehető, hogy azonos értelmű jelenség a tizenketted idején érvényes asztalleszedési tilalommal: a halottak idején a ház minden terméke a halottaké.[160]

Minden emberi berendezkedés bizonyos értelemben a világ rekonstrukciója. Mint VERES Péter előbb idézett tanulmányában összefoglalja: „. . . a társadalmi fejlődés alacsonyabb szintjein álló archaikus kultúrájú népeknek a távolabbi és közelebbi környezetükről alkotott felfogását sajátos, úgynevezett mitikus-kozmogonikus szemlélet jellemzi. Ezen jellegzetes világnézet a mikro- és makrokozmosz azonosságának feltételezéséből indul ki."[161] A mikro- és makrokozmosz azonosságát GUREVICS, A. J. a középkori világképben, ill. természetfelfogásban még számos konkrét példával igazolja,[162] megállapítva: „A mikrokozmosz nem egyszerűen egy kis része az egésznek, nem egyik eleme a világmindenségnek, hanem inkább a világegyetem kicsinyített és az egészet reprodukáló mása. Hittudósok és költők egyaránt kimondták azt a gondolatot, hogy a mikrokozmosz éppoly egész és teljes, mint a nagy világ."[163] A lakóházra vonatkozó konkrét vizsgálatok is kimutatnak egy olyan archaikus szintet, ahol a ház a „kozmosz modellje".[164]

Az 1. alatt közölt hiedelmekből a világ a *lakóhely/emberi tevékenység/profán—lakóhely környéke/emberi tevékenység hiánya/természetfölötti/halotti/szent* oppozíciókkal írható le. A „világ reprodukciója" is tartalmazza e jelentéseket, tehát a leírt térrendszer A és B térfelének jelentéseit egyaránt. Ezért lehetséges hogy a lakóház, és minden emberi berendezkedés egyrészt oppozícióban legyen

[156] NAGY József 1896. 100.

[157] Pócs Éva 1965. 30, 39, 240—41, 249—50.

[158] Seprés és szemét kihordásának a tilalma a tizenketted idején pl. saját gyűjtés, Mezőkövesd, Borsod m. Kiadás, kölcsönadás tilalma: RÓHEIM Géza 1920. 127. — adatai Európa sok helyéről származnak.

[159] Pl.: Aki naplemente után kihányja a szemetet, annak megfájdul a feje. (RÓHEIM Géza 1920. 127.) Halál esetén nem szabad a házból semmit kiadni: K. KOVÁCS László 1944. 134.

[160] Pócs Éva 1965. 165—175.

[161] VERES Péter 1976. 348.

[162] GUREVICS, A. J. a kora középkori ember kozmikus fogalmainak rendszerét a skandináv mitológiából vett példákkal illusztrálva írja le: A majorság magába foglalta a „világmindenség" modelljét. Az emberi világ *Midgard*, a „bekerített közép" (az istenek és emberek lakta hely, amelyet óriások és szörnyek ellenséges világa vesz körül: *Utgard* („ami a kerítésen túl van"). Ez a világ megműveletlen, kaotikusnak megmaradt része. A valóságos településeket is centrumnak képzelték, amelynek perifériáján helyezkedik el a külvilág. Az emberi világot — a majorságot, a paraszti udvart, amelynek tökéletes analógiája s egyszersmind felső jóváhagyása Aszgard, az ászistenek tanyája — mindenfelől a rettegés és veszedelem titokzatos, sötét világa veszi körül. (1974. 40—41.)

[163] Az európai lakóház vonatkozásában: SCHMIDT, L. 1980b 84—85. CUNNINGHAM, C. E. az atoni (Indonézia) házzal kapcsolatos elemzésében írja: „Bizonyos értelemben . . . az atoni ház a világmindenség modellje. De több, mint a mindenség egyszerű analógiája, mivel integrált része is annak." (1972. 134) . . . „a ház alkotó elemeivel, beosztásával, formájával, jelképeivel és a rendre, berendezésre, valamint a beletartozók és a kirekesztettek viselkedésére vonatkozó előírásokkal szinte olyan, mint a kozmosz mechanikus modellje, a nép felfogása szerint" (uo.).

mint emberi/profán/rendezett hely az őt körülvevő természetfeletti/halotti/kaotikus szférával, másrészt duális szimbolikus tartalma legyen, ill. ambivalens funkciókat töltsön be. Számos (a magyar lakóházénál) archaikusabb szintű példa mutatja a lakóhelynek nemcsak duális szimbolikus tartalmait, hanem reális és szimbolikus duális térbeosztását.[165]

4.

A magyar néphit bizonyos „tudomány nyerésére", halottak/természetfeletti lények „kilesésére", ill. a túlvilágra való behatolásra/betekintésre vonatkozó adataiból az 1. alatt leírt tér-idő szerkezetet mintegy magasabb szinten magában foglaló duális rendszer írható le. Az 1. horizontális térrendszer „valóságos" találkozásaival, „behatolásaival" szemben ezek az adatok szimbolikus „túlvilágra jutásra" vonatkoznak: Az ember szimbolikus haladással a „szent közepet" megtestesítő térségekbe/objektumokhoz jut, ill. szimbolikus cselekményekkel létrehozza azokat. Ezáltal a halottakra-túlvilágra, távoli, elrejtett dolgokra, a múltra és a jövőre vonatkozó tudást szerez, ill. e tudás letéteményese lesz = beavatódik.

Az ide vonatkozó adatcsoportokat reprezentáló adatok:

a) A ház tűzhelyében/tüzében, kör húzásával megláthatók a halottak/boszorkányok/jövő, ill. „beavatás" nyerhető; pl.:

> Aki éjféli mise alatt meztelenre vetkőzik, „szentelt körből" láthatja a kürtőből macska képében lejövő boszorkányokat. Mindent megadnak neki, de nem szabad elárulnia.[166] Ha szent György nap éjszakáján az eladó lány háromszor megkerüli a házat és lába közt benéz a kemencébe, ott meglátja, milyen lesz a vőlegénye.[167] „Mikor esteledik, a tüzes fűtőn egy gömböc mindig ott táncol. De a jányba egy csepp csontot se hagyott. Tudománya volt, és az volt az ára a tudománynak."[168]

b) A ház körüljárása után láthatók a házban a halottak, ill. a jövő; pl.:

> Szilveszter éjjelén a lány üres szobában terít, körülfut háromszor a házon, majd benéz az ablakon: a terített asztalnál a halál vagy leendő férje ül.[169] A lány háromszor körülfutja a házat, majd belép, és meglátja önmagát, hogy lesz kiterítve.[170]

[165] Pl. Bourdieu, P. berber házzal kapcsolatos vizsgálata szerint a ház berendezése, a házi élet megszervezése a következő oppozíciókkal jellemezhető: tűz—víz, főtt—nyers, nappal—éjjel, férfi—nő, kultúra—natúra stb. De ugyanezeket az oppozíciókat mutatja ki a ház mint egész és az univerzum többi része közt is (1973. 102—103). „Ezért egyszerre igaz is és téves is olyasmit állítani, hogy a külső világ a házzal oppozícióban van, mint férfi a nővel, vagy a nappal az éjszakával, vagy a tűz a vízzel stb., mivel ezeknek az ellentétpároknak a második tagja (= a ház) minden esetben megoszlik magára és saját ellentétére." (uo., 104). „A ház is kettős jelentőséggel van felruházva: ha igaz is, hogy úgy áll szemben a közösségi, nyilvános világgal (public world), mint a natúra a kultúrával, más tekintetben viszont kultúra..." (uo. 105).

[166] Róheim Géza 1920.

[167] Kósa Árpád gyűjtése, Szamosszeg, Szatmár m., EA 3143.

[168] Drószegi Vilmos gyűjtése, Tiszacsécse, Szatmár m.

[169] Róheim Géza 1920. 175.

[170] Róheim Géza 1920. 177.

c) Keresztúton kör húzásával és/vagy lucaszéken ülve meglátható a jövő, a halottak; belátható a tér; beavatás nyerhető; pl.:

A Lucától karácsonyig készített lucaszékre ülve a keresztúton tüzes lovakat, csúf állatokat, gonosz lelkeket lehet látni.[171] Éjjel tizenkettőkor a keresztúton rajzolt bűvös körből visszanéznek, és meglátják jövendőjüket.[172] Keresztútra tett lucaszéken ülve meglátható, hol az elásott pénz.[173] Aki boszorka akar lenni, másik boszorka keresztútra viszi, körbe állítja. Felszólítja, hogy tagadja meg az Istent. Nem vállalja — erre szét akarják tépni, vagy a folyóba dobni.[174] Aki boszorkánnyá akar lenni, karácsony éjjelén kört húz maga köré a keresztúton. Tüzes bikák jönnek, és nem tudnak a körön behatolni. Ha kimenne a körből, széttépnék. Ha kibírja, boszorkánnyá lesz.[175]

d) Templomban (a küszöbön) lucaszékről (és bűvös körben) meglátható a boszorkány/halottak/jövő, ill. beavatás nyerhető; pl.:

Az éjféli misére elvitt lucaszékre a templomajtóba ülve a misére bejövők közt meglátja a boszorkányokat: olyan nagy ökörszarvval jönnek be a templomba, hogy félre kell hajtaniuk fejüket. Űrfelmutatás után sietnie kell haza, mert olyan dühösek rá, hogy szét akarják tépni.[176] A lány az éjféli mise alatt az oltár előtt lucaszéken állva látja jövendőbeli férjét.[177] A templomban a lucaszéken ülő „rossz lelkeket" lát.[178] Aki lucaszéket visz a templomba az éjféli misére, „látást nyer".[179] Aki nem visz mákot a lucaszékre üléshez, boszorkák kezébe kerül. „Elaltatják, tagjait szétszedik, úgy táncolnak vele kakasszóig, mikor hirtelen összerakják."[180]

e) Tükörben meglátható a jövő, a halottak, ill. belátható a tér; pl.:

Szilveszter éjfélkor a lányok gyertyával a kezükben belenéznek a tükörbe és meglátják szeretőjük képmását.[181] A hetedik gyerek/foggal született gyerek acéltükörben/kristályos üveggel látja meg a kincset szent György éjfelén vagy karácsony éjszakáján.[182]

f) Templomban a pap az oltáriszentségen keresztül látja a boszorkányokat; pl.:

„...a plébános kitette az oltáriszentséget, és azt mondta, hogy a Mária-lányok között kettő van, aki bűbájos.[183] Karácsony éjfelén a pap átnéz az oltáriszentségen, ő is meglátja a boszorkányt.[184] A pap újhold vasárnapján felemeli az oltáriszentséget, és az összes boszorkányt látja benne.[185]

g) Szitán át láthatók a boszorkányok és a jövő; pl.:

[171] MNT 9, Diósjenő, Nógrád m.
[172] Róheim Géza 1920. 51.
[173] Róheim Géza 1920. 103.
[174] Diószegi Vilmos gyűjtése, Ipolytölgyes, Hont m.
[175] Saját gyűjtés, Nyúl, Győr m.
[176] MNT 9, Nagyberki, Somogy m.
[177] Róheim Géza 1920. 43.
[178] Róheim Géza 1920. 55.
[179] Bosnyák Sándor 1977. 82.
[180] MNT Karancskeszi, Nógrád m.
[181] Kocsmáros László gyűjtése, EA 2449. 11. Bernecebaráti, Hont m.
[182] Bihari Anna 1980a 94.
[183] Grynaeus Tamás gyűjtése, Dávod, Bács-Kiskun m.
[184] Diószegi Vilmos gyűjtése, Galgamácsa, Pest m.
[185] Fehér Zoltán 1975.

A boszorkány forgószélben is szokott járni, ahol szalmaszálon ül. Aki ilyet lát, szaladjon be egy rostáért, s ha azon keresztülnéz a forgószélbe, megismeri, ki ül benne.[186] Mikor a csorda jön hazafelé szent Györgykor, ki kell állni a kapufélfához egy rostával, azon át meg lehet látni, hogy ki a boszorkány.[187] Ha a lány éjféli mise alatt kiáll a kapuba, rostán át megláthatja leendő vőlegényét.[188]

h) Egyéb lyukas tárgyakon át a boszorkányok, ördögök, jövő látható; pl.:

„...ha a tő fülin át akar látni, meglátja a templomban a boszorkányt."[189] „Ne nézz be éjfélkor a templom kulcslyukán, mert az ördögök nem bocsájtanak el a kulcslyuktól."[190] A lány a fán lévő lyukon át meglátja jövendőbeli férjét.[191] Aki a padláson napkeltekor új kerék agyán keresztül néz a padlásrésen ki, úgy figyeli meg reggel a tehénhajtást, meglátja a boszorkányt.[192]

i) A fordítottság jelének alkalmazásával megláthatók az ördögök, ill. beavatás nyerhető; pl.:

Ha valaki a templomban megfordítja a kapcáját, meglátja az ördögöket.[193] Egy halottlátó úgy kapta tudományát, hogy nagy betegsége után elvitték a templomba, a pap a miseruhát rátette és megfordította rajta, s attól kezdve tudott mondani.[194] Egy gulyás egy cimboráját tudományra akarja tanítani. Két szalmaszálat kilencszer megfordítva letesz a földre, arra kell ráállni. Mindent lehet látni róla.[195]

E hiedelemmondai (ill. ténylegesen gyakorolt jóslásra vonatkozó) adatok „túlvilággal" kapcsolatot teremtő rítusokra utalnak, amelyek közös eleme a „tudomány nyerése" vagy „alkalmazása": a „túlvilágra behatolás/betekintés" képességének megszerzése, ill. e képesség birtokában a behatolás, betekintés. A „tudomány nyerése" (tudóssá, boszorkánnyá stb. válás) beavatási rítusnak tekinthető, a betekintés, behatolás pedig mediátori funkció. A „kapcsolatteremtés" e módszerei a valódi funkciójukban működő beavatási rítusokhoz képest mintegy quasi-avatási technikának tekinthetők: e szájhagyományozott motívumok nem alkotnak egymással logikusan összefüggő, gyakorlati funkciójában működő rendszert. Nem köthetők egy speciális „beavatott" személyhez — létező vagy létezett mediátorhoz — annak ellenére, hogy a néphit e módszereket, ill. az így szerzett tudást — hiedelemmondai attributumként — olykor specialistákhoz kapcsolja: a tudós, „ördöngös", hetedik gyerek, a boszorkány quasi-mediátori alakjához. Ugyane mediátori funkcióval ruházza fel a néphit — alkalomszerűen — a hivatalos egyház papját (mint ahogy a hivatalos egyházi kultusz „szent helyei" is beépültek a rendszerbe). E személyek heterogén, egymással kontaminálódó attributumaiban közös, hogy a halálra/túlvilágra vonatkozó tudás megszerzői, ill. birtokosai: látják a halottakat, a tér és idő törvényei alól kikerülve belátják a teret: távoli, elrejtett dolgokat, látják a

[186] Berze Nagy János 1910.
[187] Saját gyűjtés, Nagyiván, Szolnok m.
[188] Saját gyűjtés, Tiszaszöllős, Szolnok m.
[189] Diószegi Vilmos gyűjtése, Galgamácsa, Pest m.
[190] Róheim Géza 1920. 118.
[191] Róheim Géza 1920.
[192] Diószegi Vilmos gyűjtése, Szuhahuta, Nógrád m.
[193] Róheim Géza 1920. 118.
[194] Tamás Ferenc 1980. 60.
[195] Diószegi Vilmos gyűjtése, Tiszacsécse, Szatmár m.

múltat és jövőt, „az egész világot": a „totális tudás birtokosai" (ELIADE, M. kifejezése a sámán túlvilági utazásával kapcsolatban). Tehát ugyanazon képességek birtokában vannak, amelyekhez a beavatás „rejtezéssel" („túlvilági utazás" álomban, extázisban) kapcsolatos módszerei köthetők, ill. amelyekkel a különleges születésüknél fogva tudósak rendelkeznek (mint ahogy már a néző, jós, halottlátó terminusok is e képességekre utalnak).[196]

VERES Péter írja az archaikus-mitikus világkép TOPOROV, V. I.[197] által leírt jellemzőinek összefoglalásaképpen: „E szemléletmód csak azt tartja lényegesnek, ami szakrális jellegű... az a ‚szent', ami a kozmosz része, ill. aminek eredete levezethető a kozmoszból. Maximális szakralitású a térnek az a része, *ahol* a teremtés létrejött, és *amikor* az alkotás befejeződött. Ebből következően a világnak, ill. legfontosabb részének, a közepének kialakulását[198], a létezés kezdetét ruházzák fel különleges jelentőséggel."[199] A „teremtésismétlő rítusok" „felidézik, folytatólag is állandó működésben tartják a teremtés aktusát. Így a kezdet nagy jelentőségű szituációja újra megismétlődik az ünnep alkalmával, amely strukturálisan újrateremti azt a fontos határhelyzetet, amelyben a káoszból kozmosz alakult."[200]

Adataink a „szent közép" szimbolikus létrehozására utalnak. A túlvilággal/istenséggel való kapcsolatteremtés helye = „szent közép", amely bármely hely lehet, ahol — ELIADE szavaival — túlvilági/természetfölötti erők manifesztálódnak;[201] lehet a hivatalos kultusz szent épülete, de szimbolikus gesztusokkal bárhol létrehozható: ha valaki rituális kapcsolatot létesít a túlvilággal (a kultusz bármilyen formájában), szent közepet hoz létre. Az adataink képviselte quasi-beavatási módszerek kapcsolatteremtési rítusok, amelyek — mint „teremtésismétlés" — a világ kezdetét/közepét rekonstruálják, ahol/amikor a teremtés lezajlott, és kapcsolat volt lehetséges a két világ között. A „szent közép" mint mikrokozmosz tükrözheti a létrehozásával/megújításával rekonstruált makrokozmoszt szerkezetében, konkrét tér-elemeiben, objektumaiban is;[202] de — szimbolikus tartalmai révén — mindenképpen mintegy „magába sűríti" az egész univerzumot. A bemutatott módszerek tér és idő-elemeire egyaránt jellemző ez a szimbolikus sűrítés:

A kör az 1. rendszerben az emberi tér határait jelölte ki a „káoszban": A-térfelet hozott létre térfoglaló okkupációval. A körüljárással, körhúzással létrehozott „szent közép" nemcsak egy horizontális univerzum (korong alakúnak elképzelt Föld) modellje lehet, hanem egy három dimenziós világé is: a „föld köldöke" síkbeli közép, amely egyúttal a vertikális — az univerzum há-

[196] Pl. a látó és néző távoli dolgokat, személyeket, rejtett kincset, halottakat lát, megjósolja a halált, az időjárást (FERENCZI Imre 1959). „A táltosok ... tudnak annyi mindent, hogy hol mi van eltéve, vagy mik jőnek, mik történnek." (BOSNYÁK Sándor 1977. 154.)

[197] TOPOROV, V. I. 1972. 50—58.

[198] Számos nép teremtési hagyományai vonatkoznak a teremtés középről, a föld köldökénél való kezdetére: ELIADE, M. 1958. 373; HOPPÁL Mihály 1978. 305.

[199] VERES Péter 1976. 348—349.

[200] VERES Péter 1976. 49.

[201] „A középnek ez a szimbolikája ... városok építésénél épp úgy szerepet játszik mint házakénál: minden megszentelt hely valójában egy „közép", minden hely, ahol a szent és az isteni láthatóvá válik és ahol megvan a lehetőség, hogy a föld szintjét áttörjék a menny szintje felé." (ELIADE, M. 1954. 333.)

[202] Mint pl. a samanizmus világ közepét/köldökét/tengelyét szimbolizáló objektumai: ELIADE, M. 1958. 107—108; 1954. 225—252; PAULSON, I. 1962.

rom rétegét felfelé és lefelé összekötő — „világtengely" kiindulópontja; legalábbis a világköldök-világtengely elképzelést tartalmazó kozmogóniákban. (És ugyanott a sámán — vertikális irányú — túlvilági utazásának kiindulópontja.)[203] Tehát a kör a vertikálisan is kiterjedő világot, ill. a fent és lent elhelyezkedő „túlvilágokba" való szimbolikus behatolás helyét is reprezentálhatja.[204] A keresztút „elődjét", a hármasutat a „térbeli világhármasság kétdimenziós változatának" tekintik[205] — tehát ez is a háromdimenziós világ horizontális vetülete. A körhúzás, körüljárás gyakori velejárója — közölt adatainkban is — a háromszori ismétlés. A hármas számot, mint a „teljesség szimbólumát" a világrétegek hármasságával (hasonlóképpen a hetes számot a sok kozmogóniában hét rétegűnek elképzelt világegyetemmel) szokták összefüggésbe hozni,[206] de a három ugyanígy az időbeli teljesség megnyilvánulása is, „továbbá a teljesség bírásával létrejövő bölcsesség kifejezése". Így szinte törvényszerű, hogy éppen az avatási rítusok gyakori velejárója a hármas fokozatosság.

A „szent közép" létrehozása, mint „világteremtés" egyúttal a „szent/mitikus idő" „visszaállítását" is jelenti:[207] a teremtés idejét, amikor a „kapcsolatok" lehetségesek voltak. A kapcsolatot létrehozó személy a teljes tér mellett a teljes idő — a totális világ — birtokosa lesz. A rítus ismétlése a szent és profán idő váltakozását hozza létre, amely nem egyszerű váltakozás, hanem két különböző minőségű idő párhuzamossága: a „szent idő" saját, öntörvényű folyamatosságával.[208] A bemutatott rítusok az 1. alatt „időszünetekként" értelmezett időpontokhoz-időszakokhoz kapcsolódnak (télközépi, halotti ünnepek, időszá-

[203] Bogoras, W. csukcs rajzokról ír, amelyek a 3 rétegű univerzumot 3 koncentrikus körrel ábrázolják: a legfelső réteget középen, legközepén a világtengely csúcsával, a sarkcsillaggal (1925. 212). Ugyanezeken a rajzokon a fent—lent irányok síkbeli megfelelője a keleti és nyugati irány (jobb és bal). (Vö. az archaikus világnézeti oppozíciók fent—lent, kelet—nyugat megfeleléseivel.) Utóbbi ténnyel hozza kapcsolatba a sámán felfelé „repülését" spirál-alakban (uo., 213—14). Ez pedig eszünkbe juttatja a spirálalakban ábrázolt labirintusokat, mint az alvilágba/pokolba hatolás horizontális szimbólumait (Kerényi Károly 1950).

[204] „... amelynek elvont képlete feltehetően a Föld korong alakú elképzelésének megfelelő osztás-lehetőség (3×120°) révén jöhetett létre, s ha a térbeli hármasság egyik összetevőjében az orphikus elképzelés szerint az alvilágot látjuk, érthetővé válik, hogy a hármasút egyik ága a halálba vezet." (Szepes Erika 1975. 112—113).

[205] Eliade, M. 1954. 263—68; Veres Péter 1976. 351.

[206] Szepes Erika 1975. 112: „... összefoglalva megállapíthatjuk, hogy az indoeurópai, de különösen a görög és római, sőt az egyiptomi képzetekben is a hármas számnak ember által el nem érhető tökéletesség, teljesség és örökkévalóság jelentése van ..." (uo., 110:) „... leszögezhető, hogy a mitikus tudat a fejlődés meghatározott szakaszában a térbeli és időbeli tökéletességet, ill. a teljességet a hármas számban látta megnyilvánulni. Tükröződik ez a kultuszok elengedhetetlen hármasságaiban: így a misztériumvallások hármas beavatási fokozataiban ..." — A hármas és hetes számok — sokoldalú jelentéseiktől függetlenül — ill. éppen azokból eredően — a „szent idő" elvont szimbólumává lettek; erre a magyar néphitből is számos adat hozható. Az e dolgozatban nem tárgyalt „rejtezéssel" való beavatáshoz pl. szabályszerűen ezek kapcsolódnak: a halottlátó, tudós 3/7 napig alszik, „hal meg"; a táltost, garabonciást 7 évre „viszik el" tanulni; tehát a 3/7 nap az emberi időből való kiszakadást, a „szent idő" (és tér) birtoklását jelenti. Pl.: (egy leendő tudósasszony) „... hét napig volt meghalva, de annak az olyan volt, mintha hét évig csak ment volna. Az bejárta az egész mennyországot, látott mindent." (saját gyűjtés, Mezőkövesd, Borsod m.). Egyébként a valóságos sámánextázis is — elbeszélve — 7, ill. 3 napig tarthat (pl. Eliade, M. 1954. 266).

[207] „Minden érintkezés egy »középpel« a profán idő felfüggesztésével jár — és belépéssel a teremtés mitikus *illud tempus*-ába" (Eliade, M. 1958. 378).

[208] Eliade, M. 1958. 391.

kok, ill. éjjel, éjfél, újhold, szent György). Az „időszünetet", az „átmeneti időt" a kapcsolatteremtés „szent idővé" teszi. Ahogy a szent közép mint szimbolikus univerzum a totális teret, a szent idő „magába sűríti" a totális időt. E tény szemléletes képviselője példáink lucaszéke, amelyet a Luca és karácsony közti „időszünetben" készítenek el. Karácsonykor ráülve „mindent" látnak és tudnak. Az idő szimbolikus kiterjedését még az is érzékelteti, hogy a Luca és karácsony közti tizenkét nap — számos itt nem említett jósló eljárásból nyilvánvalóan — az év tizenkét hónapját szimbolizálja.

A „beavatott" a „totális világ", a szent/mitikus tér és idő (az emberi téren/időn kívüliség) egységének a birtokosa; természetes, hogy tudása egyaránt vonatkozik a térre és időre. Ezért a kapcsolatteremtés módszerei is kronotopikus jellegűek: a szent térbe jutás egyúttal a szent időbe jutást jelenti. A rítusok tér-elemekkel jelenítik meg az időt: a szimbolikus térelválasztók átlépése, a „másik térfél" jelének alkalmazása, a „lesőhelyeken" való betekintés mindig egyúttal a „szent időbe" való belépést (= szimbolikus halál) jelenti.

A „szent közép" mint a makrokozmoszt magába sűrítő mikrokozmosz duális szimbolikus tartalmakkal rendelkezik. Adatainkból nyilvánvaló mind a közepet megtestesítő térségek-objektumok, mind az ezeket létrehozó szimbolikus gesztusok ambivalens jelentése:

A lakóház mint emberi létesítmény — mint A-térfél — védelem a természetfeletti lényektől, halottaktól: az ajtó, küszöb a B-térfél és a B-lakók illetékességének határa. A ház ugyanakkor — B jelentése révén — szent középpé lehet: aki belép, beles a házba, a halottakra, halálra vonatkozó tudást szerez. A templomban megláthatók a túlvilágot képviselő halottak, ördögök, boszorkányok, akiktől védelmet is nyújthat; pl.:

> „Megkísírtett egy ló, a templomig jött velem. Bal kézzel ütöttem felé, akkor eltűnt."[209] „Éjfélkor jöttek haza... temetőben láttak világosságot, mert kápolna volt a temetőjükbe. S azt mondja, hogy mikor be akar menni... egy másik megrándította, hogy: jaj, ne menj bé, mert halottak ülnek a padokba, ezek — azt mondja — most mondják a misét."[210]

Körhúzással a szent közép létrehozható, de lehet egyúttal védelem is a B-szférától. A „jelölt" a körben állva kerül kapcsolatba a túlvilággal, egyúttal a kör nyújt védelmet számára a „túlvilágtól". E védelmi jelleget hangsúlyozza a kör „vár" megnevezése is:

> „Éjfékor aztán gyüttek ám a boszorkányok, de állat formájában... ki akarták ijeszteni üket a várból, mert ott ugye nem bánhatták, azon nem volt hatalmuk."[211]

A városalapító körhúzás: helyfoglalás, az ember okkupációja a „káoszban", védelem „kifelé," egyúttal azonban a „szent közép", a „kapcsolatok" létrehozása is.[212]

[209] Saját gyűjtés, Mezőkövesd, Borsod m.
[210] Bosnyák Sándor 1977. 105.
[211] Zentai Tünde 1971. 210.
[212] „Egy szent helyet körülvevő kerítés, fal vagy kő-ház — ezek az ember készítette szentélyek legősibb ismert formái közé tartoznak ... Ugyanez a helyzet a városfalakkal: jóval az előtt, hogy katonai létesítményekké váltak volna, mágikus védelmet jelentettek, mivel egy démonok és kísértetek lakta »kaotikus« térből kitűztek ... egy elkerített részt, egy szervezett, kozmikussá tett, más szóval: középpel ellátott helyet." (Eliade, M. 1958. 370, 371.)

A fordítottság jele is ambivalens jelentésű: Az 1. alatt leírt találkozásokban, mint a „B-térfél jele" védelmet nyújt a B-lakókkal szemben; a szent közép létrehozásával a találkozás lehetőségét hozza létre. Ambivalens alkalmazásával az a tény is összefügg, hogy a „fordítottság" szimmetrikus: az A-térfél is fordított a B-térfélhez képest; fordítottsága B-aspektusát, halotti/túlvilági jelentését képviseli (a halottakat, jövőt stb. az ablakon át meglesők is mintegy fordított világba tekintenek be).[213]

Tükörbe nézve vagy lyukas tárgyakon átnézve is betekintés nyerhető a túlvilágra — tehát quasi a „szent közép" létrehozható e tárgyakkal is. A tükörben egyéb hozzáfűződő hiedelmek szerint is egyértelműen a halál, túlvilág látható; pl.:

> A lányát siratő anya tükörben látja meg, hogyan élnek a túlvilágon lévők.[214] Egy halottlátó asztalra tett tükörből mondott. Letette az asztalra a tükröt és mondta: „majd mikor ő beszélt, akkor fogjuk meg a tükröt, és nézzünk bele."[215]

A tükör e szerepének egyik oka bizonyára az, hogy megfordítva látjuk benne önmagunkat. A fordítottság a halál jele: fordított önmagunkat nézve halott önmagunkat látjuk; a tükörben fordítva tükröződő világ: a túlvilág. A szita (és más lyukas tárgyak) szerepe más szempontból érdekes. Igen kis résen átnézve jóval nagyobb teret tudunk áttekinteni, mint amekkora a lyuk nagyságából következnék (a fénysugarak terjedési iránya megváltozik — vö. hószemüveg). A szita nyílásán átnézve mintegy valóságosan is — fizikai értelemben is — koncentrálódik a világ a szent középen.[216]

A szent közép — mint szimbolikus univerzum — az univerzum szimbolikus tartalmait mintegy „magasabb szinten" tartalmazza: az 1. rendszer A-térfele: a ház (és minden emberi létesítmény) a makrokozmosz modelljeként annak A és B jelentését egyaránt hordozza. Az 1. rendszer B-térfeléhez képest a szent közép a „világ közepe" többletjelentéssel rendelkezik: az univerzum középpontja, ahol a túlvilággal kapcsolat teremthető. Mint a kapcsolatteremtés, „be-

[213] Ez egybevág Bourdieu, P. feltételezésével, aki említett, berber házzal kapcsolatos vizsgálatában megállapította, hogy a lakóhely mint „univerzum" kettős szimbolikus tartalmait kifejező oppozíciók állnak fenn a lakóház, mint egész, és az univerzum többi része között. A ház a külvilág irányait fordítva tartalmazza (a tájolási irányoknak megfelelő száraz—nedves, sötét—világos, férfi—női oldalt), mintha a házból be- vagy kilépő a küszöbön 90°-os fordulatot tett volna. Ez a ház duális szimbolikus tartalmainak fenti rendszerével függ össze: a berber ház elsősorban „női" létesítmény; olyan hely, *ahova* a nő *be*megy; de másodsorban — ennek alárendelve — „férfi" létesítmény is: olyan hely, *ahonnan* (az elsődlegesen a „perifériához" tartozó) férfi *ki*megy. A férfi tehát be is megy, és ki is — és mindig jobb lábbal indulhat a küszöbről, és kelet mindig jobbra van, nyugat mindig balra — mindkét térfélnek megvan a saját keleti, ill. nyugati iránya. A tér „megfordul" a küszöbnél — az innen kiinduló kétirányú azonos mozgás teszi a küszöböt, mint mágikus térelválasztót oly jelentőssé (1973. 108—109.). — A B-térfél „fordítottsága" és egyúttal a küszöb és egyéb „térelválasztók" ambivalens szerepe tehát az A-térfél szimbolikus univerzum voltának — ill. ambivalens jelentésének — törvényszerű következménye.

[214] Körner Tamás 1970. 62.

[215] Diószegi Vilmos 1967. 97—98. Hasonló hiedelmek a halálesettel (háznál levő halottal) kapcsolatban; pl. aki tükörbe néz, meghal stb. (K. Kovács László 1944. 341—42.)

[216] A kis nyílásoknak ezt a természetét a tényleges látás javítására is felhasználták: „Akinek farkassötétje van, este rostán át néz ki az utcára a kapuból." (Saját gyűjtés, Tiszaszöllős, Szolnok m.); ill. kissé homályos megfogalmazásban: „Aki tikvakságban szenved, sűrű szitán át nézi a hazatérő szellemeket." (Viski Károly 1942. 368.)

avatás" helye, a B-térfél „halotti/szent/túlvilág kapuja" jelentéseire, mint emberi létesítmény, létrehozott kapcsolat az A-térfél „központi/védett" jelentéseire utal. Egyúttal — mint minden emberi létesítmény (A-térfél) oppozícióban van az „univerzum többi részével", a perifériával. A *szent közép — periféria* szembenállás az archaikus tudat világnézeti oppozíciói közül elsősorban a *központi—periferikus, szent—profán, bent—kint, fent—lent, lent—fent* párokkal jellemezhető. Az 1. rendszer B-térfele „földi másvilág", amelynek periferikus túlvilágába valóságos lineáris haladással el lehet jutni. A kapcsolatteremtő rítusok révén, a „mitológiai idő visszaállításával" a szent középen, ill. annak létrehozásával a „jelölt" a „totális világra" vonatkozó tudás birtokosa lesz: belátja a teret, látja a halottakat, jósolni tud; szimbolikusan egy bárhol elhelyezkedő, bármilyen topográfiájú túlvilággal kerülhet kapcsolatba. E kapcsolatteremtő rítusok tér-elemei jelenthetik egyúttal egy háromdimenziós univerzum kétdimenziós mozgásban való „létrehozását"; egy három rétegű univerzum konkrétan „fent" és „lent" elképzelt túlvilágára való „behatolás" helyét is. Ez a magyar néphitadatok képviselte szinten nem valósul meg. Többek között azért nem, mert a magyar népi kozmogónia nemigen rendelkezik adatokkal a világmindenség szerkezetére nézve. A néphit túlvilága lényegében a keresztény túlvilág („színezve" néhány, a halott túlvilági útjára vonatkozó elképzeléssel: híd, folyó). A keresztény menny—föld—pokol hármassága nem mutatja egy hármas rétegzettségű univerzum képét, bár a menny, ill. pokol kétségkívül „fent", ill. „lent" van (megfelelően a középkori egyház Isten—Sátán, Menny—Pokol, fent—lent stb. oppozícióinak).[217]

A magyar néphit bemutatott quasi-avatási technikái nyilvánvalóan nem feltételezett eredeti jelentésükben használják a „kapcsolatteremtés" tér-szimbólumait. E funkciójukat-jelentésüket vesztett módszerek a hiedelemadatoknak egy olyan heterogén konglomerátumában jelennek meg, ahol bizonyos állandó összetevőt jelentenek a kapcsolatteremtés e szimbolikus módozatai. Ezek valószínűleg nem egy valamikor, valahol megvalósult tényleges gyakorlatra utalnak, hanem mindig is a „módszerek", ill. szimbólumok szövegfolklórműfajokban megjelenő elemei voltak.

Adataink kontextusa — eltekintve a „kapcsolatteremtés" vizsgált módszereitől, — rendkívül heterogén; akár a „beavatás", „túlvilágba tekintés" itt nem tárgyalt mozzanatait (pl. magának a lucaszéknek a kérdését, továbbá az avatási rítusok bizonyos általános — adatainkban is megjelenő — vonásait, mint „ijesztés", titoktartás, szimbolikus halál feldarabolással-összetépéssel stb.)[218] illetően, akár a „quasi-mediátorok" személyét illetően, akár a módszereknek a magyar néphit egyéb „beavatási" módszereivel (pl. az elsősorban a halottlátóhoz kötődő „rejtezéssel"[219]) való kapcsolataikat tekintve. Mindezt történeti meghatározottságában, az „eredet" szempontjából vizsgálva sokfelé ágazó szálakon kellene elindulnunk, ami most természetesen nem fér e dolgozat kereteibe.[220]

[217] Gurevics, A. J. 1974. 62—64.
[218] Turner, V. W. 1972. 341—344; Eliade, M. 1954. 73—76.
[219] Barna Gábor 1982; Dószegi Vilmos 1958.
[220] Ezzel kapcsolatban csak néhány kérdés: Miért kapcsolódnak e módszerek elsősorban a téli napforduló körüli időpontokhoz? Van-e valami összefüggése ennek azzal a ténnyel, hogy Európa nagy részén — csökevényesen a magyar néphitben is — ezek az időpontok-időszakok a családjukat meglátogató „halottak ideje"? Miért kapcsolódnak

IRODALOM

BAHTYIN, M. M.
1976 *A tér és idő a regényben.* In: A szó esztétikája. (Válogatott tanulmányok) Budapest. 257—302.

BARNA Gábor
1982 *Halottlátók a magyar néphitben.* In: Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához 10. Budapest. 199—212.

BERZE NAGY János
1910 *Babonák, babonás alakok és szokások Besenyőteleken.* Ethnographia XXI. 24—30.

BIHARI Anna
1980a *Magyar Hiedelemmonda Katalógus.* Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához 6. Budapest
1980b *Symbolic Representation of Time and Space in Hungarian Folktales.* Kézirat (Előadás a III. finn—magyar folklorisztikai szimpóziumon)

BIHARI Anna—SZUHAY Péter
1978 *Mítosz és hiedelemmonda.* In: Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához 3. Budapest. 167—178.

BOGORAS, W.
1925 *Ideas of Space and Time in the Conception of Primitive Religion.* American Anthropologist 27. 205—266.

BOSNYÁK Sándor
1977 *A bukovinai magyarok hitvilága I.* Folklór Archívum 6.
1980 *A moldvai magyarok hitvilága.* Folklór Archívum 12.

BOURDIEU, Pierre
1973 *The Berber House.* In: DOUGLAS, Mary (ed.) 1973. 98—110.

CARO BAROJA, Julio
1961 *Die Hexen und ihre Welt.* Stuttgart

CRISTESCU-GOLOPENŢIA, S.
1944 *Drăguş: Un sat din ţara Oltului (Făgăraş). Manifestări spirituale.* Bukarest

CUNNINGHAM, C. E.
1972 *Order in the Atoni House.* In: LESSA, W. A.—VOGT, E. Z. (eds.) 1972. 116—135.

CSILLÉRY Klára
1982 *A magyar népi lakáskultúra kialakulásának kezdetei.* Budapest

DIÓSZEGI Vilmos
1958 *A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben.* Budapest
1967 *A pogány magyarok hitvilága.* Budapest
1973 *A táltos alakjának földrajzi elterjedéséhez.* Szolnok Megyei Múzeumi Évkönyv 189—204.

DIÓSZEGI Vilmos (szerk.)
1971 *Az ősi magyar hitvilág. Válogatás a magyar mitológiával foglalkozó XVIII—XIX. századi művekből.* Budapest

DOUGLAS, Mary (ed)
1973 *Rules and Meanings.* Harmondsworth

DÖMÖTÖR Sándor
1939 *A boszorkányok gyűlése a magyar néphitben.* Ethnographia L. 210—221.

DÖMÖTÖR Tekla
1964 *Naptári ünnepek—népi színjátszás.* Budapest
1981 *A magyar nép hiedelemvilága.* Budapest

ezek a módszerek nagymértékben a boszorkány hiedelemalakjához? (Ami a „meglesett" boszorkányokat illeti — azok, már csak a RÓHEIM közölte nagyszámú európai párhuzamból is nyilvánvalóan a halottak — vö. ISTVÁNOVITS Márton 1982. 129; de a „beavatott személy", a mediátor is gyakran boszorkány; e módszerek mint boszorkányavatási módszerek Európa nagy részén, nagy múlttal ismertek.) E quasi-mediátori személyek mögött létezett-e mégiscsak valamilyen valóságos mediátor-alak? És ha igen, mi volt a szerepe? Van-e tevékenysége, valamint a halottkultusz, termékenységkultusz és a télközépi ünnepek közt olyasféle összefüggés, amilyet ISTVÁNOVITS Márton sejtet egy feltételezett mediátori tevékenységgel kapcsolatban? (1982. 129.)

ELIADE, Mircea
1954 *Schamanismus und archaische Extasetechnik.* Zürich und Stuttgart
1958 *Patterns in Comparative Religion.* Cleveland and New York
ERDÉSZ Sándor
1958 *Állattá változások a nyírségi nép hiedelmeiben.* A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve I. 215
EVANS-PRITCHARD, E. E.
1973 *Time is not a Continuum.* In: DOUGLAS, Mary (ed.) 1973. 75—79.
FEHÉR Zoltán
1975 *Bátya néphite.* Folklór Archivum 3.
FEJŐS Zoltán
1979 *Az átmeneti rítusok. Arnold van Gennep elméletének vázlata.* Ethnographia XC. 406—414.
1981 *Mitikus lények Karancskeszi hiedelemrendszerében.* In: Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához 9. 88—118.
FERENCZI Imre
1957 *Az ördöngős kocsis alakjának néhány kérdése.* Ethnographia LXVIII. 56—86.
1959 *Adatok a látó (néző) alakjához.* Ethnographia LXX. 435.
FOX, J. J.
1973 *On Bad Death and the Left Hand: A Study of Rotinese Symbolic Inversions.* In: NEEDHAM, R. (ed.) 1973. 342—368.
GÖNZCI Ferenc
1914 *Göcsej, s kapcsolatosan Hetés vidékének és népének összevontabb ismertetése.* Kaposvár
GOSSEN, G. H.
1972 *Temporal and Spatial Equivalents in Chamula Ritual.* In: LESSA, W. A.—VOGT, E. Z. (eds.) 1972. 135—149.
GRAMBO, R.
1975 *Traces of Shamanism in Norwegian Folktales and Popular Beliefs.* Fabula 16. 20—46.
1982 *Shamanism in Norwegian Popular Legends.* Kézirat. (Előadás a „Shamanism in Eurasia" konferencián, Sárospatak)
GRAU, D.
1966 *Das Mittagsgespenst [daemonium meridianum].* Siegburg
GUNDA Béla
1961 *A társadalmi szervezet, a kultusz és a magyar parasztszoba térbeosztása.* MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei 17. 247—268.
1974 *Szépasszonyok kútja.* Ethnographia LVIII. 281—282.
GUREVICS, A. J.
1974 *A középkori ember világképe.* Budapest
HARVA, U.
1938 *Die religiösen Vorstellungen der altaischen Völker.* FFC 125. Helsinki
1952 *Die religiösen Vorstellungen der Mordwinen.* FFC 142. Helsinki
HONKO, L.
1980 *Finn mitológia.* In: HOPPÁL Mihály (szerk.): A Tejút fiai. Budapest. 188—213.
HOPPÁL Mihály
1978 *Mítosz: kép és szöveg.* In: Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához 3. 301—337.
1980 *Az uráli mitológiáról.* In: DOMOKOS Péter (ed.): Uralisztikai olvasókönyv. Budapest. 261—282.
ISTVÁNOVITS Márton
1982 *Halottak kultusza a Kaukázusban.* In: Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához 10. 123—131.
KARJALAINEN, K. F.
1921 *Religion der Jugra Völker.* FFC 20. Porvoo
KÁKOSY László
1978 *Varázslás az ókori Egyiptomban.* Budapest
KÁLMÁNY Lajos
1971 *Szépasszony nyelvhagyományainkban.* In: DIÓSZEGI Vilmos (szerk.) 1971. 339—352.
KERÉNYI Károly
1950 *Labyrinth-Studien. Labyrinthos als Linienreflex einer mythologischen Idee.* Zürich
1977 *Görög mitológia.* Budapest

K. Kovács László
1944 *A kolozsvári hóstátiak temetkezése.* Kolozsvár
Körner Tamás
1970 *Mutatvány a készülő magyar hiedelemmonda-katalógusból.* B) *A halál és a halottak.* Ethnographia LXXXI. 55—96.
Leach, Edmund
1972 *Two Essays Concerning the Symbolic Representation of Time.* In: Lessa, W. A.—Vogt, E. Z. (eds.) 1972. 108—116.
Lessa, W. A.—Vogt, E. Z. (eds.)
1972 *Reader in Comparative Religion. An Anthropological Approach.* New York—Evanston—San Francisco—London
Littlejohn, J.
1972 *Temne Right and Left. An Essay on the Choreography of Everyday Life.* In: Lessa, W. A.—Vogt, E. Z. (eds.) 1972. 288—298.
Loorits, Oscar
1980 *Az észt néphit alapvonásai.* In: Hoppál Mihály (szerk.): Tejút fiai. Budapest. 163—187.
Melik-Szimonjan, K. A.
1978 *Obraz veduna v tradicionnih afrikanszkih verovanjah.* Szovjetszkaja Etnografija 39—52.
Needham, Rodney
1973 *Right and Left in Nyoro Symbolic Classification.* In: Needham, R. (ed.) 1973. 299—341.
Needham, Rodney (ed.)
1973 *Right and Left. Essays on Dual Symbolic Classification.* Chicago and London
Nagy József
1896 *Bácsmegyei babonák.* Ethnographia VII. 100.
Paulson, I.
1962 *Weltbild und Natur in der Religion der nordsibirischen Völker.* Ural-Altaische Jahrbücher XXXIV. 113—124.
1971 *The Old Estonian Folk Religion.* Bloomington
Pócs Éva
1964 *Zagyvarékas néphite.* Néprajzi Közlemények IX. 3—4.
1965 *A karácsonyi vacsora és a karácsonyi asztal hiedelemköre.* Néprajzi Közlemények X. 3—4.
1980 *Lélek.* In: Magyar Néprajzi Lexikon II. Budapest. 438—440.
1982 *Kenyér és lepény. A régi nyersanyag és technológia szerepe a halottkultuszban.* In: Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához 10. 184—199.
Ranke, Kurt
1959 *Indogermanische Totenverehrung I. Der dreissigste und vierzigste Tag im Totenkult der Indogermanen.* FFC 140. Helsinki
Ränk, Gustav
1949 *Die heilige Hinterecke im Hauskult der Völker Nordosteuropas und Nordasiens.* FFC 137. Helsinki
1949—51 *Das System der Hauseinteilung in den Behausungen der Nordeuropäischen Völker I—II.* Stockholm
Róheim Géza
1920 *Lucaszék.* In: Adalékok a magyar néphithez II. Budapest. 29—277.
Salamon Anikó
1975 *Gyimesi mondák.* In: Mai népi hiedelmek. Az ELTE Ókori Történeti Tanszékének Kiadványai 10. Budapest. 55—156.
Schmidt, Leopold
1980a *Niemandsland.* In: Volksglaube und Volksbrauch. Berlin. 56—73.
1980b *Häuser auf heiligen Grundriss.* In: Volksglaube und Volksbrauch. Berlin. 74—88.
Siikala, Anna-Leena
1978 *The Rite Technique of the Siberian Shaman.* FFC 220. Helsinki
Szepes Erika
1975 *Hekaté; a hármasság mint a bölcsesség alapegysége.* In: Voigt Vilmos—Szépe György—Szerdahelyi István (szerk.) 1975. 107—136.
Szomjas-Schiffert György
1972 *Hajnal vagyon, szép piros. (Énekes várvirrasztók és órakiáltók.)* Budapest

TAKÁCS Lajos
1980 *Egy határmonda hátteréhez.* Ethnographia XCI. 398–403.
TAMÁS Ferenc
1980 *Egy „népi tudományos" személyisége és a körülötte kialakult folklór (A putnoki halottlátó asszony helye és szerepe a népi kultúrában).* (Kézirat)
TIMAFFY László
1959 *Szigetközi krónika.* Győr
TOPOROV, V. I.
1972 *Ot isztorii k koszmogonii.* Tallin
TURNER, V. W.
1969 *The Ritual Process. Structure and Anti-Structure.* Harmondsworth
1972 *Betwixt and Between. The Liminal Period in Rites de passage.* In: LESSA, W. A.–VOGT, E. Z. (eds.). 1972. 338–347.
VERES Péter
1975 *Jobb : bal : férfi : nő.* In: VOIGT Vilmos–SZÉPE György–SZERDAHELYI István (szerk.) 1975. 83–92.
1976 *Duális osztályozó rendszerek.* Ethnographia LXXXVII. 348–358.
VILKUNA, Asko
1956 *Das Verhalten der Finnen in „heiligen" (pyhä) Situationen.* FFC 164. Helsinki
VISKI Károly
1942 *A hagyomány tárgyai.* In: Magyarság Néprajza II. Budapest. 345–388.
VOIGT Vilmos–SZÉPE György–SZERDAHELYI István (szerk.)
1975 *Jel és közösség. Szemiotikai tanulmányok.* Budapest
ZENTAI Tünde
1969–70 *A kísértet és a visszajáró halott epikus megjelenítése az Ormánságban.* Janus Pannonius Múzeum Évkönyve XIV–XV. 297–308.
1971 *A természetfeletti lények átváltozásának kérdése az ormánsági néphit összefüggésében.* Janus Pannonius Múzeum Évkönyve XVI. 207–215.
1972–73 *Az ormánsági „szépasszony" helye a magyar néphitben.* Janus Pannonius Múzeum Évkönyve XVII–XVIII. 223–237.

Felhasznált kéziratos anyag:

Magyar Néphit Topográfia (= MNT) 9, 23, 27 és 34. kérdőívére érkezett válaszok; Damjanich János Múzeum (Szolnok) Lidérc-kérdőívére érkezett válaszok; DIÓSZEGI Vilmos, GRYNAEUS Tamás, P. MADAR Ilona és PÓCS Éva gyűjtései (A Néprajzi Kutató Csoport Néphit Archívumában); az Ethnológiai Adattár következő tételei: DÖMÖTÖR Sándor, EA 2488; KÁLMÁNY Lajos, EA 2813; KOCSMÁROS László, EA 2449; KÓSA Árpád, EA 3143.

Éva Pócs

TIME AND SPACE IN FOLK BELIEFS

(Abstract)

Analysing the time and space structure of Hungarian folk beliefs two interconnected systems can be described:

From the memorats describing meetings of humans with supernatural beings and from certain prohibitions referring to certain times and places a horizontal space structure can be drawn which consists of two parts: a human (A) and a supernatural (B) side. The two sides come into being through attributing symbolic content to actually existing plots, territories and landmarks or through delineation of a symbolic boundary-line. The two sides can be characterised primarily by the oppositions of inside–outside, far–near, known–unknown, orderly–chaotic, human property – no man's land. Side B is the "other world" on earth which can be reached by lineal advance. There might happen direct and "real" meetings between the inhabitants of A and B. The two sides are constituted just by these meetings.

In the beliefs analysed here time is perceived in relation to concrete and definite processes. The dual system of space correlates with the dual system of time (the times of human activities – intervals [suspensions, stoppages] in time). The close inter-

connection of time and space can be characterised with BAHTIN's definition of artistic *chronotopos*. The chronotopic nature is also characteristic of the modes of making contact between sides A and B — getting beyond space or time can happen with similar methods. The inhabitants of B enter A through changing their form (= "resetting" time and space). Humans can "enter" side B through using a sign which symbolizes being outside space and time or in possession of a magic object representing the other side.

A dual system comprising the above on a higher level of abstraction can be described from certain data referring to fortunetelling, to the learning of magic abilities, to "spying out" the dead or the supernatural beings, or to "getting a glimpse" of the other world. This can be characterised with the following universal oppositions of archaic mind: central—peripherical, holy—profane, sky—earth, earth—hell. The most important objects carrying the connotation of holy are house, hearth, church, crossroads, the "holy centre" can be created by the symbolic drawing of a circle or by other symbolic dividers. The house (and all other places functioning as holy) as microcosmos is the model of the macrocosmos and can carry the meaning of both A and B; on the other hand as a whole, as "side A" it is in opposition to the rest of the universe, the surrounding "side B". "Holy centre" compared to the first system has the additional significance of being the "centre of the world": it is the centre point of the universe where one can contact the "other world". As opposed to the "real" meetings of the first system the data in this system refer to a symbolic "reaching the other world". By symbolic advance man reaches the space or objects representing the "holy centre", or by means of symbolic action creates them thereby becoming initiated. Reaching the "holy centre" is at the same time the creation of "holy time". "Holy time" — compared to the "intervals of time" of the first system — here has the additional meaning of "stopping of secular time" and the "reinstating of mythical time". The "initiate" becomes the possessor of the total world: he can see the entire space, sees the dead, can tell fortunes. These methods of contact making are also chronotopical in nature, fortune telling, seeing hidden objects or the dead can be done by means of identical methods. Folk beliefs usually attribute these methods to specialists who have often been "chosen" from the time of their birth: they bear the telltale signs of belonging to the other side. All these are motifs of legends which — except for fortune telling — are not known as actually functioning rites. The only actually functioning mediator of Hungarian folk beliefs — the necromancer — belongs to this system only through some of his/her mythical attributes.

The time and space structure and the methods of contact making described here can be seen as the remnants of a most probably universal archaic system. In 19th—20th century folk life the beliefs and rites representing it appear from the point of view of content, function and origin in the context of an extremely heterogeneous conglomerate, where the most constant elements are just these methods of making contact.

Kríza Ildikó

Epikus énekköltészetünk a századfordulón

Az a társadalmi érdeklődés, amely napjainkban a foklór és általában a népi kultúra értékeit előtérbe állította, új típusú terepmunkákra is ösztönzést adott. Az elmúlt években egymás után jelentek meg kisebb-nagyobb tájegységek népköltészetét új gyűjtés alapján reprezentáló kiadványok.[1] Ezek elsősorban a hagyományos folklórműfajok szerinti tagolást követik, amivel egyértelműen kifejezésre juttatják, hogy a letűnt idők népköltészetének maradványait keresik. Ez önmagában helyes törekvés, mert a régi népköltészet esztétikai értéke kétségtelen. A munkák azonban a napjainkban gyűjthető anyag természetéből következően rávilágítanak arra a változásra is, amely az immár klasszikusnak nevezhető száz—százötven évvel ezelőtti folklóranyaggal összevetve látható.

Az újonnan kiadott gyűjtések a népköltészet általános fejlődési irányát tükrözik, amiből ezúttal csak a balladára, illetve az epikai-lírai dalokra vonatkozó jelenségeket szeretném részletezni.

A magyar folklór reprezentatív anyagát a múlt század második felében tárták fel. Az ebben az időben feljegyzett anyag képezi a balladaköltészet gerincét is. Ezek az alkotások kerültek a kutatás homlokterébe, ezekről írtak monográfiákat, ezeket tartalmazzák az antológiák.[2] A napjainkban megjelenő balladakiadványok élén azonban a klasszikus balladáknak csak töredékes, széténekelt változatai állnak. Mellettük az anyag többségét az újabb keletkezésű balladák, hírballadák, gyilkosságballadák, vallásos legendaballadák adják. Így tehát az új folklórpublikációk jelentékeny tömegű, a tudományos kutatásba eddig be nem vont, jobbára újonnan keletkezett alkotást tartalmaznak.

Az említett publikációk mellett az archívumok anyaga és néhány esettanulmány együttesen lehetőséget ad ahhoz, hogy felvázoljuk, mi a helye a mai falusi hagyományos kultúrában a régi, tradicionális balladaköltészetnek, menynyire ismert és mennyire elterjedt az újabb keletkezésű ballada, illetve milyen közösségekben élnek ezek az alkotások.

A gyűjtések alkalmával egy-egy falu tudásanyagának felméréséhez kétféle módszer alkalmazása bizonyult célravezetőnek.[3] Egyrészt az ún. hagyományos interjús mód-

[1] Burány Béla 1977.; Együd Árpád 1975.; Faragó József 1975.; Penavin Olga 1976.; Ráduly János 1975.; Ujváry Zoltán 1977. — Jelen munka a II. Finn—magyar folklór szimpóziumon került bemutatásra Turkuban 1978. IX. 6-án. Azóta jelentős új eredményekkel gazdagodott a tudomány, amelyek feldolgozására ez a dolgozat pótlólag nem vállalkozhatott.

[2] Pl. Ortutay Gyula—Kríza Ildikó 1976. és Vargyas Lajos 1976.

[3] Kríza Ildikó 1977. 363—364.

szer, amellyel egyes régi balladák után érdeklődünk. Példák, sztereotip formulák, dallamok idézésével kutatunk egy-egy régi ballada után. Gyakorlati tapasztalat szerint a falu jó énekesei a hagyományos anyag ismeretében éppúgy élen járnak, mint az újabb hatások közvetítésében. Esetenként azonban igen lényeges eltérések tapasztalhatók. Lehet olyan ismeretanyag, amely a falu közössége előtt ismeretlen, az idegenben tanult (országos viszonylatban elterjedt) alkotások egy részét például nem fogadta el a falu. Ez csak interjús módszerrel tárható fel. Ezeket az eredményeket szervesen egészíti ki a kérdőíves gyűjtés.[4] Lehetőleg minél több embert kerestünk meg, tájékozódtunk a lakosság hagyományos dalismerete és dalolási lehetőségei felől, próbáltuk feltárni az általános ízlést, azt, ami „népszerűnek" számított.

A több módszer segítségével egybegyűlt anyag egymást kiegészítve választ adhat a felvetett kérdésre; felvázolhatóvá teszi a ballada helyét a mai falu énekkultúrájában; kirajzolja a hagyományőrző közösségeket, a dalismeret módosulásait, szövegemlékezési készséget.

Konkrét vizsgálatok azt mutatják: a ballada többé-kevésbé az ország egész területén megtalálható. Sőt, egy-egy helységben kiemelkedően nagy számú változat gyűjtésére is alkalom nyílik. Mégis, a közösségek elenyészően csekély része képes közös éneklésére és kicsi azoknak a száma is, akik igénylik az előadását. Csak kevés számszerű adat áll rendelkezésünkre a balladaénekesekre vonatkozóan, így csak példaként idézem Nógrádsipeket, ahol mindössze hat énekes énekel balladát. Ez a falu összlakosságának 3%-a[5]. Kibéd, a hagyományőrzésről híres erdélyi magyar falu teljes balladaismeretének felmérésekor a falu lakosságának 4,5%-a énekelt régi balladát.[6] Látszólag a ballada helye a mai magyar falu dalkultúrájában elenyészően csekély. A klasszikus réteg úgyszólván teljesen hiányzik. Ha a balladai történet váza esetenként meg is maradt, átalakult gyilkosságtörténetté, amelyhez gyakran moralizáló versszakok kapcsolódtak, és amit a lírai részletek gyakran melodramatikussá tettek.

II. A klasszikus balladák helyét a gyilkosságballadák, balesetekről szóló énekek, szentimentális balladák, kórházballadák, legendaballadák, és az egyes vidékeken még mindig megtalálható betyárballadák vették át. Ezek közül leginkább a betyárballadák fejlődése ismert.

1. Amíg korábban a *betyárballada* zárt epikus szerkezete kifejezésre juttatta a konfliktus előzményét, — sőt sok esetben a fennálló renddel szembeni társadalmi ellenállást is tükrözte —, addig a ma gyűjthető balladák túlnyomó többségéből dal lett, minimálisan kevés utalással az epikus háttérre. Ebből következően szerkezetük is átalakult: jellegzetes formulák kapcsolódtak össze inkább hangulati, semmint logikai társulássá. A következő példával ezt a folyamatot szeretném illusztrálni. Mind a négy versszak olyan sztereotip formula, amely bármely betyárdalban, betyárballadában előfordulhat. A hős üldözése és halála a ballada stílusát mutatja, de az ahhoz szükséges konfliktus már hiányzik:

[4] Nógrádsipeken folytatott gyűjtések jól mutatták az interjús módszer előnyét a régi dalkultúra megismerésénél. Borsai Ilona elsősorban a régi stílusú dallamréteg feltárására törekedve nagy tömegben találta meg a már nem eleven hagyományhoz tartozókat. Ezzel szemben Tátrai Zsuzsanna — aki a lakodalom dalanyagát összegyűjtötte —, és Küllős Imola — aki legjobb énekesek repertoárját kísérte figyelemmel —, zömmel legújabb stílusú- és népies műdalok divatjával találkoztak. Vö. *Nógrádsipek* (Szemerkényi Ágnes szerk.) Budapest, 1979.

[5] Kríza Ildikó 1977. 370.

[6] Faragó József 1971. 54—63. Meggondolkodtató tény az is, hogy a falu lakóinak már csak 4,5%-a ismer népballadát hagyományból — írja Ráduly János 1975. 16.

Rózsa Sándor Bársony lovát nyergeli,
Harminchárom lovas zsandár keresi;
Rózsa Sándor se veszi ezt tréfára,
Felugrik a Bársony nevű lovára.

— Korcsmárosné, adjon Isten jó napot!
Nem jártak itt magyar lovas zsandárok?
— Nem jártak itt magyar lovas zsandárok,
Most mentek el a szegedi betyárok.

— Korcsmárosné, töltsön bort a kupába,
Szolgálóját küldje ki istrázsára!
Szolgálója fut be egyszer nagy ijedve:
— Kilenc zsandár jő fel ezen sietve! —

Rózsa Sándor se vette ezt tréfára,
Kiugrik a kamarici pusztába;
Lova lába megbotlik egy gödörbe,
Ott fogták el Rózsa Sándort fektébe.[7]

A betyárballadák eleve lehetőséget adtak az eseményközlés mellőzésére és a motívumok asszociációs kapcsolatára. Ennek okai közül most mindössze kettőt szeretnék hangsúlyozni. Egyrészt azt, hogy a korábbi ún. „régi stílusú", beszédritmusú parlando dallamok helyét elfoglalták a lendületes giusto dallamok, másrészt pedig azt a textuális sajátosságot, hogy a több száz betyárballada többé-kevésbé egyetlen típusba sorolható. A történet sematikus váza a következő: a betyárt ló (vagy marha, később juh, disznó) lopása miatt üldözi a hivatalos hatalom, a csendőrség. A túlerő (más esetben a véletlen, pl. lóbotlás) miatt elfogják és halálra ítélik (felakasztják). A záróformulák szerint a betyárt a szeretője (vagy a lányok, ill. a hallgatóság) megsiratja, kifejezésre juttatják, hogy sajnálják: kár volt ilyen fiatalon akasztófára kerülni. Ez az általános téma számos vándorversszakkal bővülve sok variáns kialakulását tette lehetővé. A jó énekesek, versfaragók éltek is ezzel a lehetőséggel. De éppen az egysíkú téma, ill. a vándorversszakok labilis sorrendje, a laza szerkezeti felépítés miatt ezek a betyárballadák már a múlt században leegyszerűsödtek, népszerű dalok, mulatónóták lettek.

A századforduló betyárnóta-divatja elősegítette, hogy több más, korábban nem betyárballada ebben a stílusban éljen tovább. Így például a magzatgyilkos leányanya, Szabó Vilma balladáját is betyárballada formulák egészítették ki. Őt is ugyanúgy üldözték, fogták el a csendőrök mint a betyárt, és hasonlóképp búcsúzott a külvilágtól, mint a betyár. Így nem csoda, ha később, néhány formulát megőrizve ugyan, de betyárdalként élt tovább a szájhagyományban.

A romantikus betyárköltészet múlt századi divatja elősegítette, hogy a helyi betyárok helyét az országosan ismertek vegyék át.[8] Több ballada viszonylag kicsiny táji eltéréssel él. A néhány kiemelkedő betyár, pl. Rózsa Sándor, Bogár Imre népszerűségét a korabeli irodalom és a ponyva is segítette. Ennek

[7] Ortutay Gyula—Kríza Ildikó 1971. 462—463.

[8] Gönczi Ferenc 1944-ben a somogyi betyárköltészetet vizsgálva számos olyan eseményt említ, amelynek színhelye eredetileg nem is Somogy volt, és a hősei sokszor fiktívek. Vargyas (1976. II. 635—736.) kimutatja, hogy a betyárballadák nem típusok, hanem motívumok szerint tagolhatók és az affinitás igen jelentős. Hősök neve változó, a lokális elemek rövid életűek, helyüket az országosan elterjedt sztereotípiák veszik át.

következtében ma már alig-alig találhatók meg a múlt században még sok apró jellegzetességgel ábrázolt helyi betyárhősök. A század elején a helyi betyárokról még éltek lokális színezetű mondák, de ezek a kortársi népköltészetből már kikoptak, illetve a néhány népszerű betyár nevéhez kapcsolódva tipikus formát öltve maradtak fenn. Ebből következik, hogy a mai szájhagyományban meglevő folklór-alkotásokat egymás mellé téve közöttük bizonyos ellentmondást fedezhetünk fel. Ugyanarról a betyárról egyszer azt állítják, hogy kocsmai verekedés áldozata lett, máskor pedig azt, hogy sűrű erdőben lova lába megbotlott, s ott fogták el örökre.

a) Szilvás falu gyászba van,
Rózsa Sándor halva van.
Még csütörtökön este
Maga ment a csapszékbe
Hazafelé mentébe
Rézfokos a fejébe, ...

b) Rózsa Sándor sem vette ezt tréfára
Kiugrik a kamarici pusztába
Lova lába megbotlik egy gödörbe
Ott fogták el Rózsa Sándort fektébe.[9]

A századforduló folklórkincséhez viszonyítva a mait, meg kell említeni, hogy a betyárokhoz kapcsolódó élményelbeszélések is sematizálódtak, a monda műfaji törvényszerűségeihez igazodtak, és elveszítették élményszerű előadásból fakadó sajátosságukat.

2. *A ponyvaballadák* térhódítása a századfordulón ugrásszerűen megnőtt. Már a múlt század utolsó évtizedében is egymást érik a nyolcadrét formájú kis füzetecskék, amelyek szívesen tették a címoldalra a rémtörténeteket, a kocsmai verekedések véres eseményeit, a kocsmároscsalád kiirtásáról szóló balladákat, a féltékenységből történt gyilkosság hírét. Ma még nem rendelkezünk teljes áttekintéssel a ponyvaanyagról.[10] A folklorista feladata a szájhagyomány oldaláról, annak törvényszerűségei szerint megközelíteni ezt a népköltészeti réteget. Az utóbbi fél évszázadban a ponyvakiadás megszűnt. Így tehát a mai szájhagyományban megtalálható ponyvaballadák olyan korábbi állapotot tükröznek, amely a folklorizációba belekerülve ma már körülbelül azonos ismereti szinten van a korábbi népköltészeti réteggel.

A *gyilkosságballadák*nak tulajdonképpen se szeri, se száma. Igen sok az egyszeri feljegyzés is, amelyek kiadásától a gyűjtők gyakran eltekintenek. Ma úgy látjuk, hogy valójában egyetlen típusba sorolhatók. A gyilkosság háttere, a konfliktus oka gyakran homályos, de felsejlik mögüle a szerelmi indíttatás, a féltékenység, vagy a szeretőtől való tiltás. Egyik közismert balladánk például így kezdődik:

Barna Bandit arra kérte babája
Édesanyját tegye a másvilágra.
Ki is vitte zöld erdőnek mélyébe,
Kést ütött az édesanyja szivébe.[11]

[9] Ortutay Gyula—Kríza Ildikó 1976. 491 és 463.
[10] Legteljesebb áttekintés Pogány Péter 1978.
[11] Rádulv János 1975. 138.

Ezt követi a lelkiismeretfurdalás melankolikus kifejezése vagy pedig a törvényes ítélkezés leírása.

A konfliktusábrázolás hiánya miatt vitatott ezeknek az alkotásoknak a ballada műfajhoz való tartozása. Jellemző rájuk a gyilkosság tényének megrázó leírása, sokszor olyan tárgyilagosan, ami hatásában megközelíti a klaszszikus balladák ábrázolásmódját.

Fodor Eszter kifut az istállóba,
Édesapját még álomba találja.
Édesapját tizenkétfelé vágta,
Darabonként a Tiszába dobálta.[12]

A tipikus történet és a sztereotip formulákból összeálló szöveg egyediségét a kezdő versszakban megfogalmazott lokalizálás adja. A középkori históriás énekekhez hasonlóan a kezdő versszak éppen azt közli: hol és mikor történt az esemény. Így tehát ezek az alkotások sok tekintetben hasonlítanak a hírballadákhoz.

A sorscsapásokat, baleseteket megéneklő alkotások is a századfordulón terjedtek el. A cséplőgépbe esett lányról, a kendergyárban szörnyethalt lányról, vagy a vonat kereke által szétzúzott asszonyról szóló ballada mind-mind jelentős érzelmi hatást váltott ki a megrázó hír közlésével, de egyúttal tükrözi a társadalmi-gazdasági változásokat is.[13]

A gyilkosságballadák egy része az epikus leírást igen leegyszerűsíti, és a hangsúlyt érzelmek bemutatására helyezi. Másik részük azonban, ezzel ellentétben, hosszadalmasan részletezi az esemény minden egyes állomását. Az egyik ballada szerint például a szülők ellenzik, hogy lányuk szegény legényhez menjen feleségül, ezért a fiatalok közös elhatározásból öngyilkosok lesznek. Az esemény kegyetlen, megrázó leírását hosszú moralizálás követi a szerelmi házasság védelmére. A nehezen énekelhető, nem könnyen memorizálható balladát az ország minden részén feljegyezték. Aránylag kevés a ponyváról ismert változata, mégis tudjuk, hogy főleg vásári árusok, búcsúi énekesek révén és kéziratok másolásával terjedt el.

Szabó Gyula Horvát Jolánt szereti,
De a Jolán szülei nem engedi.
— Ó, Jolánkám, ha nem szabad szeretni.
Majd meglátod, mit fogok cselekedni.

Szabó Gyula egy vasárnap délután
Találkozott Jolánkával az utcán.
— Na most, Jolán, gyere velem sétálni,
Száraz ágon zöld levelet találni.

Ki is mentek az erdőnek mélyébe,
— Na most, Jolán, térdepelj le előmbe.
Nem engedem, hogy te legyél a másé,
Mind a ketten meghalunk mi egymásér.

Szabó Gyula revolvere de fényes,
Jolánkának három golyó elég lesz.
Kettőt pattint a Jolánka szívébe,
S harmadikot a csillagos nagy égbe,

[12] Kallós Zoltán 1975. 522.
[13] Kríza Ildikó 1968. 229—250.

Gyászba borult a kibédi nagyutca,
Horvát Jolánt most kísérik ki rajta.
Koporsója körös-körül koszorú,
Édesanyja kíséri, de szomorú.[14]

3. A *kórházballadák* jellegzetesen legújabb kori fejlemények. Ez a téma elképzelhetetlen volt korábban. Csak a kórházi kezelés hozzáférhetővé válása és tapasztalata teremthette meg a lehetőséget, hogy releváns élményként tükröződjék folklór-alkotásokban. Az orvosi ellátás korábbi fejletlensége, illetve a kezelés költségessége miatt a hagyományos falusi társadalomban a műtéttel kapcsolatos élmény még hiányzott. A kórházballadákban az orvosi, műtéti beavatkozással kapcsolatos tragédiák fogalmazódnak meg. A kórházballadák számos új elemük mellett a korábbi énekhagyomány vonásait is tovább viszik ebben az új formában.

A kórházballadák témája mindenütt a betegség, a haláltól való félelem, a gyógyulásba vetett remény, és a hozzátartozók tragédiája a bekövetkezett sorscsapás miatt. A változatok egy részének balladai stílusát már a baljós előjel megadja (pl. halálmadár [kuvik] száll az ablakra). A kórházballada a hagyományos népköltészeti kifejezéseket nemcsak átveszi, hanem új értelmezéssel is használja, sőt él a szavak kettős értelmezéséből adódó poétikai lehetőséggel is. Így pl. a beteg kedveséért aggódó legényt az orvos azzal vígasztalja, hogy „Két nap múlva jobban lesz a babája". Ez a jobbanlét azonban a „jobblétre szenderülést" jelenti.

Két nap múlva végig is ment az utcán
Bétekintett a babája ablakán
Két ablakba két szál gyertya meggyújtva...
Jaj Istenem, meg van a babám halva.[15]

A hallgatóság előtt ezek a fordulatok annyira megragadóak, mint a klaszszikus balladák sztereotip kifejezései, és a halványuló emlékezetben ezek a részek őrződtek meg a legjobban. Az eseményleírások, a helyszínrajz, adott esetben a főorvos vagy az ápolónő szerepeltetése a legkevésbé maradandó része a szövegnek. Az újabb költészet egységességét viszont az jelzi, hogy ezekhez a kórházballadákhoz is kapcsolódnak érzelmes strófák, a meghalt kedvest búcsúztató, elsiratő sztereotip versfüzérek.

4. Lokális különfejlődés eredményének tartjuk a *siratóballadák*at. Ezek éppúgy, mint a korábban említettek az utóbbi másfél száz év folklórjának termékei. Egyediségüket a meglehetősen kötött kezdőformula: X. Y. „mit gondoltál, amikor elindultál..." adja. Ettől kezdődően egyes szám első személyben mondja el a hős, mi történt vele, mikor sólopásra indult, mikor tiltott úton akart fát lopni, megáradt patakon átkelni vagy vetélytársával leszámolni. A forma lehetőséget ad a siratókhoz hasonlóan a balsikerű eseménysor előadására, és csupán emiatt a formai rokonság miatt nevezzük *siratóballadá*nak. Tartalmuk szerint ezek is gyilkosságballadák, sorsballadák. Mindegyikük váratlan halált mond el, és szervesen kapcsolódik a sokszínű gyilkosságballadákhoz.

[14] Ráduly János 1975. 133.
[15] Kallós Zoltán 1975. 576.

Márton Józsi mit gondoltál,
Mikor hazul elindultál?
Én egyebet nem gondoltam,
Kereszt-hegybe elindultam!

Az bárdomat jobbra fogtam,
Öt oláhot elvagdaltam,
Negyven árvát útra hagytam,
Onnét haza elindultam.[16]

5. A népköltészetben külön nagy egységet jelent a paraliturgikus énekeké. A *legendaballadák* új divatját nagymértékben erősítette a nyomtatott füzetek gyors terjesztése. A vallásos ponyvák népszerűsége megelőzte a világi témájúakét.[17] Már a XVIII. században igen sokat adtak ki, és a múlt században mindvégig megtartották népszerűségüket. Hatásukat egészen a legutóbbi évekig lehetett érezni. Még ma is sok vidéken használják a megsárgult múlt századi, vagy a század elején kiadott füzetecskéket, azokat is, amelyekről hiányzik a „nihil obstat" jelzés. Ennek megfelelően a vallásos énekek száma is igen nagy.

Ma a legdivatosabbak Jézus és Mária élettörténetéről szóló alkotások, amelyek mindig tele vannak apokrif motívumokkal.[18] Korábban a szentek egész soráról énekeltek, köztük olyanokról is, akiket a laikusok tévesen véltek szentnek: állatok védőszentjeiről, az árvíz és tűzvész elleni oltalmazókról, a járványos betegség elleni védőkről, a szegények megsegítőiről.[19]

A szövegek egy részét az idősebbek emlékezetből idézik, de többnyire kéziratokból, ponyvákról éneklik. Az énekek java része hosszadalmas, nehézkes verselésű, sok bennük a nem köznyelvi kifejezés. Vannak közöttük szép számmal, amelyek alkalomhoz kötötten élnek. A betlehemjárás helyett kialakult például egy új karácsonyi énekes szokás, az ún. „kilencedjárás". Karácsony vigiliáját megelőző kilenc este mindig más-más családnál jön össze a falubeliek kis csoportja, akik karácsonyi énekeket, Jézus születésének történetét adják elő, sok apokrif motívummal. A korábban szokásos karácsonyi ünnepi rendből a betlehemezés a társadalmi fejlődés következményeként gyerekek által előadott szokássá lett (amelyet sokszor papi vagy tanítói kezdeményezésre tanultak be). A betlehemezés szokása felbomlott, megszűnt, majd helyébe lépett egy másik szokásforma, a szentcsalád-járás, amelyet mindmáig megtalálhatunk falvainkban, a közösség egy részében kedvelt és gyakorlott népszokásként.

A legendaballadák fennmaradását az is elősegítette, hogy a dalolási alkalmak megfogyatkozása ellenére a templomi éneklés megmaradt, és az előénekesek szerepe alig változott az idő múlásával. A századfordulón még naponként lehetőség nyílt olyan éneklésre, amit az egyházi rend nem kötött meg, nem ellenőrzött. Az énekes személyiségétől függően előkerülnek ma is a régi ponyvaénekek, amelyek tovább éltették a korábbi évtizedek divatját.

III. Mind a vallásos, mind a világi ponyvaballadákat meghatározott generációk ismerik. Általános megkötöttség a falvakban, hogy az idősebb korosztálybelieknek, különösen az asszonyoknak „nem illik világi nótákat énekelni",

[16] Ortutay Gyula—Kríza Ildikó 1976. 558.
[17] Kríza Ildikó 1973.
[18] A legendaballadák jellegéről és elterjedéséről, Mária és Jézus életével foglalkozó alkotások alakulásáról l. Kríza Ildikó 1976. 91.; Moser, Dietz-Rüdiger 1972.
[19] Kretzenbacher, Leopold 1973. 323—342.

hozzájuk az „istenes témák" illenek. De ettől függetlenül megfigyelhető, hogy hagyományőrző falvakban egy-egy korosztály meghatározott epikus énekanyagot ismer. Korántsem található meg az az idealizált helyzet, ami szerint az idősebbek inkább a legrégibb balladákat, balladaszerű epikus énekeket ismernék. Tudásanyagukat a korszakonként változó divat, a közösséget ért hatások határozták meg. Az együtt nagylánykodó, legényeskedő kortársak, vagy pedig az együtt idénymunkára járók, illetve az együtt katonáskodók közössége kialakított egy bizonyos énekdivatot, egy többé-kevésbé egységes folklóranyag ismeretét. Gyűjtési tapasztalatokból leszűrhető, mikor jutott el egyik-másik faluba például a gyilkosságballada a kiirtott kocsmároscsaládról. Bár a ballada az egész országban ismert, mégis falvanként, tájegységenként eltérést mutat, melyik korosztály énekelte. Ugyanígy sok esetben jól kirajzolódik, hogy a legendaballadák egyik-másik rétege mikor került a faluba. Pl. a szálláskeresésről szóló legendaballada Nógrádsipekre 1930-ban ponyván jutott el. Figyelemre méltó tény, hogy a falu legidősebbjei még ma is idegenkednek ettől a legendaballadától, nem éneklik, nem szeretik. A gyűjtés idején 50 év körüli asszonyok között azonban igen népszerű.

A generációs különbségek mellett meg kell említeni a társadalmi rétegződésből adódó eltéréseket. A II. világháború előtt általános volt az idénymunka vállalás. A szegényparasztság körében elevenen élő folklór-ismeretanyag így folyamatosan cserélődött, bővült más tájakról való emberek folklórkincsével. Számos balladáról tudjuk, hogy elsősorban a szegény paraszt idénymunkások között élt. Ők az adatok szerint nyitottabbak voltak új hatások befogadására, mint a birtokos parasztság.

Az epikus énekanyag ismeretéhez, fennmaradásához nem elég a jó emlékezet, szükség van a meg-megújuló előadás lehetőségére is. Az utóbbi fél évszázadban az éneklési alkalmak megcsappantak. Átalakult a falu társadalma, kevesebb közös összejövetelre van lehetőség, a közös munkavállalás korunkban már nem ad annyiféle dalolásra lehetőséget, mint száz évvel ezelőtt. Így a lakodalom lett a legfontosabb közös éneklési alkalom. Ennek kötött rendje, meghatározott magatartást elváró sajátossága a balladaénekléshez kevés teret nyújt. Rendszeres éneklési alkalom — a szaporodó amatőr népi énekkarok összejöveteleitől eltekintve — tulajdonképpen régóta nincs. A falusi parasztbandák (cigánybandák) feladata a mulattatás. Bár sok balladát adtak elő, de lerövidítve vagy töredékesen, mindössze első néhány versszakukat. Ebből következően ők is elősegítették az epikus énekköltészet átalakulását, leegyszerűsödését, más műfajhoz való hasonulását.

A hagyományos dalkultúra átalakulása a századforduló társadalmi fejlődésének egyik következménye, és így számos további összefüggéssel együtt értelmezhető. A regisztrálható változások előzményeit a múlt század második feléig vissza tudjuk vezetni. A balladaműfaj esetében pedig bonyolult utóéletnek lehetünk tanúi, amelynek részletes tudományos feltárása még feladatként áll előttünk.

IRODALOM

Burány Béla
1977 *Hallották-e hírét?* Újvidék
Együd Árpád
1975 *Somogyi népköltészet.* Kaposvár

FARAGÓ József
1971 *Die Volksballaden im heutigen Bewußtsein eines ungarischen Dorfes in Rumänien.* Jahrbuch für Volksliedforschung. Berlin 54–63.
1975 *Háromszéki népballadák.* Bukarest
GÖNCZI Ferenc
1944 *A somogyi betyárvilág.* Kaposvár
KALLÓS Zoltán
1975 *Balladák könyve.* Budapest
KRETZENBACHER, Leopold
1973 *Legendenlied.* In: Handbuch des Volksliedes. I. München 323–342.
KRÍZA Ildikó
1968 *A mezőgazdaság kapitalizálódásának visszhangja népköltészetünkben.* In: A parasztdaltól a munkásdalig. Budapest 229–250.
1977 *Singing Culture in a Hungarian Village.* Acta Ethnographica XXVI. 363–379.
1973 *Epikai-lírai dalok az irodalom és folklór határán.* (Disszertáció) Budapest, megjelent: 1982
1977 *A szálláskereső Mária.* Apokrif motívumok a mai szájhagyományban. Népi Kultúra–Népi Társadalom IX. 37–49.
MOSER, Dietz-Rüdiger
1972 *Passionsspiele des Mittelalters in mündlich-überlieferten Liedern.* Berlin
ORTUTAY Gyula–KRÍZA Ildikó
1976 *Magyar népballadák.* Budapest
PENAVIN Olga
1976 *Kórógyi népballadák és balladás dalok.* Újvidék
POGÁNY Péter
1978 *A magyar ponyva tüköre.* Budapest
RÁDULY János
1975 *Kibédi népballadák.* Bukarest
ROSENFELD, Helmut
1972 *Legende.* Stuttgart
SZEMERKÉNYI Ágnes (szerk.)
1979 *Nógrádsipek.* Budapest
TAKÁCS Lajos
1958 *Históriások, históriák.* Budapest
UJVÁRY Zoltán
1977 *Gömöri népdalok és népballadák.* Miskolc
VARGYAS Lajos
1976 *A magyar népballada és Európa.* I–II. Budapest

Ildikó Kríza

HUNGARIAN EPIC FOLK POETRY AT THE TURN OF THE CENTURY

(Abstract)

Recent folklore collections usually carry only few and often fragmentary pieces of 19th century "classical" texts and newly created texts are predominant in them. The author examines this change in the field of ballads and epic lyric songs. She calls attention to the importance of the detailed study of individual informants' entire repertoires as well as to the study of several informants by means of questionnaires.

Ballads are still sung although to a very little extent, in the Northern Hungarian village of Nógrádsipek only 3%, in the Transylvanian Kibéd only 4.5% of the population knows old ballads. They are replaced by newer murder ballads, songs about accidents, hospital ballads, religious ballads and in some places by ballads of outlaws. From the turn of the century the spreading of new types was greatly facilitated by the fact that they were printed and cheaply sold. The stylistic change in ballads of outlaws is a good example of the tendencies of the changes taking place in these new epic songs. These ballads of outlaws belong to a single type all over country: the hero is pursued, he is on the run, as a result of superior numbers or some unfortunate accident he is caught, condemned to death and then he is mourned for. The variants collected at different times show a gradual schematization and turning into a sentimental, lyric song.

Usually different types of new epic songs are popular among different generations of rural society. Certain social events such as the seasonal workers' occasions for singing contributed to their spreading.

TÁJÉKOZÓDÁS — KUTATÁSI ÁTTEKINTÉSEK

Faragó Tamás

Háztartás, család, rokonság

Jegyzetek a legújabb család- és rokonságkutatási eredmények kapcsán

1.1. Jelen írás keletkezése több okra vezethető vissza. Évek óta foglalkozom a magyarországi iparosítás előtti falusi társadalommal, ezen belül megkülönböztetett figyelmet fordítva a háztartások szerkezetére, összetételére. A közelmúltban jutottam el oda, hogy néhány, a birtokos parasztság XVIII. század közepi háztartás- és munkaszervezetével kapcsolatos mikrovizsgálatom eredményét összefoglaljam.[1] A vizsgálat körébe bevont falvak bár területileg nagyjából egymás közelében találhatók — mind a 8 Pest megye régi pilisi járásába tartozott, és a Buda városát körülvevő 25 km-es sávon belül feküdt — nemzetiségileg, vallásilag, kulturális tradícióikban csakúgy, mint topográfiai fekvésükben, gazdálkodási módjukban meglehetősen különböztek egymástól a szóban forgó időszakban. Nem lepett hát meg túlságosan, amikor kiderült, hogy a vizsgált falvak birtokos paraszti háztartásai eltérő szerkezeti típusokba csoportosíthatók, s a háztartások gazdasági alapját jelentő parasztgazdaságok munkaszervezetei méretük és összetételük tekintetében szintén éles különbségeket mutattak. A szerkezeti eltérések mögött azonban nemcsak különböző ökológiai, demográfiai és gazdálkodási viszonyok, s az egyes gazdasági ágazatok más-más súlya, hanem ezeken túlmenően egyéb tényezők is érezhetők voltak. Az együtt lakó csoportok összetétele nem pusztán eltérő család- és háztartásszervezeti formákra engedett következtetni, hanem különböző örökösödési szokásokra, házasságkötés utáni lakóhelyválasztási szabályokra, az egyének és családok rokonsággal való kapcsolatának és együttműködésének más-más intenzitására, vagyis végső fokon olyan eltérésekre volt visszavezethető, melyeknek gyökereit a fent említett tényezőkön túlmenően a rokonsági rendszerben — pontosabban szólva a magyar rokonsági rendszeren belüli, illetve a magyar és nem magyar (német, szlovák, délszláv) rokonsági rendszerek közötti különbségekben — lehetett feltételezni.

Épp e problémák feletti tépelődés közepette ért az Ethnographia megtisztelő felkérése Lőrinczi Réka és Szabó László könyvének ismertetésére.[2] E két mű elolvasása viszont további ösztönzést adott arra, hogy a család- és háztartásszerkezet kérdésén túlmenően tájékozódni próbáljak a rokonság—rokonsági rendszerek tágabban értelmezett problematikájában. Az irodalmi tallózás azonban nem a hagyományos értelemben vett könyvismertetés megalapozását eredményezte, hanem szétfeszítve annak kereteit egyrészt bizonyos fogalmak világosabb meghatározására és elemzésére ösztönzött, másrészt felébresztette az olvasottak valamiféle szintetizálásának igényét. Nyilvánvalóvá lett előttem, hogy az iparosítás előtti falusi társadalom egyik alapkérdéséhez nyúltam hozzá, ti. ahhoz, hogy egy adott közösség hogyan, milyen alapon szerveződött társadalmi-települési-gazdasági egységgé. Ugyanakkor szembetűnő volt az, hogy az egyes kutatók, a különböző társadalomtudományi megközelítések a rokonsági, területi (települési) és gazdasági kötelékek súlyát, fontosságát eltérő jelentőségűnek ítélték. Eredményeik egymással szembesítve gyakran izgalmasan ellentmondóak voltak, pro és kontra sok-sok megszívlelendő megfigyelést, szempontot tartalmaztak. Több, a családdal, életmóddal, társadalomszervezettel általánosságban foglalkozó szociológus szerint pl. a tradicionális falusi közösségek társadalmi kötelékrendszerében a domináns szerepet a rokonság játsza.[3] A XIX. szá-

[1] Faragó Tamás 1981.

[2] Lőrinczi Réka 1980., Szabó László 1980.

[3] Kulcsár Kálmán 1969. 127., Losonczi Ágnes 1977. 621—622. Hasonló véleményen van a régebbi külföldi szerzők közül Redfield és ilyennek képzeli a tradicionális társadalmat Smelser modernizációs elmélete is (Long, Norman 1977. 10—11, 33.).

zadra vonatkozóan lényegében ugyanazt állítja a magyar néprajzkutatók egy része is,[4] bár vannak árnyaltabb, a szomszédság fontosságát is hangsúlyozó megfogalmazások.[5] A külföldi antropológusok és faluszociológusok újabb, zömmel már az 1950—1960-as évek kutatásaira épülő állásfoglalásai viszont az előbbiekénél lényegesen differenciáltabbaknak tűnnek. Részletesen elemzik a faluközösségek teljes kapcsolatrendszerét, bemutatva azt, hogy a rokonsági kötelékek mellett számos egyéb szál fűzte egybe egy-egy iparosítás előtti európai falu társadalmát.[6] A kérdéssel foglalkozó újabb nyugat-európai társadalomtörténeti kutatások pedig — amellett, hogy a szemlélet, a módszer és a forrásfelhasználás terén sok újat hoztak — egyenesen megkérdőjelezik a rokonsági kötelékek dominanciájának tételét az elmúlt századok európai parasztságára vonatkozóan.[7] Lényegében ezen az állásponton van a magyar agrártörténeti kutatás is, azzal a különbséggel, hogy gazdaságcentrikus megközelítéséből eredően a szomszédsági-lokális és gazdasági kapcsolatok fontosságát egy kicsit túlhangsúlyozza, s a vérségi-rokonsági kapcsolatokat alig vagy egyáltalán nem veszi figyelembe.[8] Véleményem szerint azonban addig, amíg a faluközösségek és a paraszti társadalom komplex történeti megközelítésű kutatása terén további jelentős előrelépések nem történtek, e közösségek kapcsolatrendszerét — ez alatt a közösségek tagjait egymáshoz kötő interakciók, viszonyok és intézmények rendszerét értem — olyan hálózatnak kell elképzelnünk, ahol a rokonsági, a szomszédsági és a patronus-kliens jellegű, közösségen belüli (birtokos parasztok és zsellérek közötti) és közösségen kívülre irányuló (jobbágy—földesúr közötti) kapcsolatok összefonódnak a korporatív testületnek tekinthető faluközösségbe tartozással, illetve a különböző, Wolf által egyszálú koalícióknak nevezett, az előbbieknél mobilabb, esetlegesebb jellegű kapcsolatokkal. A különböző típusú kapcsolatok fontossága egymáshoz viszonyított súlya, a mindennapi élet során történő működtetése nemcsak korszakonként, társadalmanként lehet eltérő, hanem időlegesen is változhat a résztvevő személyek és csoportok szándékainak, érdekeinek, törekvéseinek megfelelően.[9] A felsorolt kapcsolattípusokban a társadalmi és gazdasági elemek

[4] A magyar néprajzkutatók közül a legsarkítottabban Szabó László fogalmaz aki szerint a területi-szomszédsági kötelékek lényegében csak a rokoni kapcsolatok bomlása során, illetve következtében jutnak számottevő szerephez, korábban a XVIII. század második harmadáig csak rokonsági falvak vannak (Szabó László 1980., 1981.). Állítását történeti adatokkal — megfelelő ilyen irányú kutatások híján — egyelőre sem bizonyítani, sem cáfolni nem lehet, de az alább idézett magyar és nyugat-európai történeti kutatások alapján véleményem szerint a rokonsági kötelékek fontosságának ilyen domináns tételezése végig a magyar parasztság közép- és újkori fejlődésének egész időszakán legalábbis kétséges. Szabó István kutatásai szerint a rokonsági kötelékek elsődlegessége csak a nemzetségi társadalom területi közösségeit jellemezte. A földművelés döntő szerephez jutásával, a nemzetségi szervezet felbomlásával, a feudális államrend fokozatos kiépülésével a XI. századi Magyarország településein a rokonsági kapcsolatok szerepe másodlagossá vált a területi-gazdasági-jogi kötelékekkel szemben (Szabó István 1971. 57—60.).

[5] Fél Edit 1948., Fél Edit—Hofer Tamás 1969. vonatkozó részei, vö. a *Magyar Néprajzi Lexikon* „komaság" címszavával (3. kötet 247, Morvay Judittól).

[6] Galeski, Bogusław 1972. 82., König, René 1968. 51, 74., Mendras, Henri 1973., Tagányi Zoltán 1971. 328., Wierzbicki—Bertrand 1976., Wolf, Eric 1973. 391—433. A kapcsolatrendszer számos eleme máig fennmaradt. L. erre vonatkozóan Tagányi Zoltán 1978.

[7] Flandrin, Jean-Louis 1979., Smith, Z. M. 1979., Stone, Lawrence 1979. vö. Tagányi Zoltán 1978. 364—365. Egyébként Murdock nagyobbrészt recens, nem európai vizsgálati eredményekre épülő mintája is azt mutatja, hogy a közösségek elsősorban területi alapon szerveződnek, a rokoni kapcsolat másodlagos (Murdock, G. P. 1965. 88—89.).

[8] Szabó István 1969. 85., Wellmann Imre 1980.

[9] Dalton, George 1972., Fél Edit—Hofer Tamás 1973., Wolf, Eric 1966., 1973. Az egymástól mereven elválasztott és egymással mesterségesen szembeállított pozíció és akció alapján megfogalmazott népi társadalom elméletét (Fél Edit 1948.), illetve ennek tevékenység-indíték-szituáció alapján történő — erősen a szerző munkaszervezeti kutatásainak hatását és eredményét tükröző — továbbfejlesztését (Szabó László 1973a) nem tudom elfogadni. Ez az 1920-as évek szociológiai kutatásaira épülő felosztás 1948-as magyarországi ismertetése alkalmával sokat adott a hazai társadalomkutatás számára, ma azonban már — nem utolsósorban a szociológiai kutatások fél évszázados fejlődése következtében — meghaladottnak kell tekintenünk. A társadalom tagolódásánál, kapcso-

szorosan egybeépültek, egymástól különválaszthatatlanok az árutermelés uralkodóvá válása előtti időszakban.[10] Ismereteink jelenlegi szintjén erőltetettnek és megalapozatlannak tűnik e kapcsolatok bármelyikéről is azt állítani, vagy a tárgyalás módjával azt a benyomást kelteni, hogy domináns s a többi vele szemben csak alárendelt szerepet játszik. A viszonyok minden bonyolultsága, az egyes jelenségek, kapcsolatok egymással való kölcsönös összefüggése, sőt átfedése ellenére is tényként fogadható azonban el, hogy a rokoni kapcsolatok, a rokonsági rendszer az iparosítás előtti társadalom kapcsolatrendszerének egyik fontos, integráns része. Épp ezért csábítóan hatott rám az a lehetőség, hogy tanulmányozása révén a társadalom bonyolult szövetéből egy szál kihúzható, és azt a reményt csillantotta meg, hogy ebből kiindulva előbb-utóbb talán a szerveződés egésze felgombolyítható lesz.

Végül indítékaim közül nem hagyhatom ki azt sem, hogy 1980—1981 folyamán, tehát viszonylag rövid idő leforgása alatt olyan tömegű, a családdal és a rokonsággal foglalkozó írás jelent meg, hogy akit a hagyományos paraszti társadalom csak egy kicsit is érdekel, az szinte rákényszerül arra, hogy e bőségre — melyre tudomásom szerint eddig sem a magyar néprajzi, sem a magyar történeti irodalomban nem volt példa — valamiképpen reagáljon.[11] Sőt, úgy hiszem, a megjelent munkákat — hozzávéve a Magyar Néprajzi Lexikon már megjelent négy kötetének ide vonatkozó címszavait — nyugodtan lehet mind mennyiségileg, mind minőségileg a néprajzi és történeti magyar rokonságkutatás reprezentatív keresztmetszetének tekinteni.

1.2. Az elképzelésem az volt, hogy először tisztázom a magam számára a rokonság fogalmát, a rokoni viszonyok tartalmát, a rokonsági csoportok és rendszerek típusait. Ezután az ily módon rendszerezett ismeretek hálójában elhelyezem a magyar rokonsági rendszerről és a rokonságnak a magyar falusi társadalom életében játszott szerepéről elmondottakat, majd a megállapítottakat megkísérlem szembesíteni a rendelkezésemre álló történeti adatokkal. Mindettől azt reméltem, hogy eljutok egyrészt a kétszáz évvel ezelőtti kor rokonsági viszonyainak rekonstrukciójához, másrészt nagy vonalakban tisztába jövök az azóta lezajlott változások mibenlétével, harmadrészt, de nem utolsósorban sikerül legalább utalásszerűen feltárnom a rokonsági rendszer és a rokonsági viszonyok (és változásaik) gazdasági-társadalmi tényezőkkel és viszonyokkal, illetve a nem magyar etnokulturális csoportok rokonsági rendszereivel és viszonyaival való kapcsolatait, összefüggéseit vagy annak néhány fontosabb részletét.

Mindez azonban kivihetetlennek bizonyult, a rokonságkutatás irodalmában való elmélyedés nem hozta meg a kívánt eredményt. Sőt, már a kezdeteknél zavarba kerültem, ugyanis a magyar néprajzi irodalom nem bizonyult elégségesnek számomra a rokonsággal kapcsolatos rendezett ismeretrendszer kialakításához. A rokonsággal foglalkozó tanulmányok túlnyomó többsége empirikus vizsgálatok eredményeit ismertette, s a közlésekre pontosan ráillik Voigt Vilmos találó megállapítása: „az empirikus vizsgálat vagy szinkron leírást adott ...avagy evolucionista történeti rendszert sejtetett... és mind az ideologikus, mind a metodikus mozzanatok általában kifejtetlenek maradtak...”[12] Bár a rokonságkutatás elméleti megalapozására az 50-es évek végén—a 60-as évek elején Bodrogi

---

latrendszerénél nem lehet figyelmen kívül hagyni a hierarchizálódás, a nem egyenrangú kapcsolatok, illetve a kapcsolatok intenzitásának, bonyolultságának (egy vagy több szálúságának) tényét s nem egyszerűen akciókról, tevékenységekről, hanem interakciókról (egymásra hatásokról) van szó. A társadalom tagjait nem pusztán a tevékenységek és pozíciók, hanem, mint fentebb említettem, az interakciók, viszonyok, intézmények és a társadalmi ellenőrzés szervezett rendszere köti egymáshoz. (L. erről bővebben Bertrand, A. L. 1958., Szczepański, Jan 1968., Wierzbicki—Bertrand 1970., az antropológusok közül Wolf, Eric 1973. megfelelő fejezeteit.)

[10] Polányi Károly 1976. 133.

[11] Fügedi Erik 1980., 1981., Kósa-Szánthó Vilma 1980., Lőrinczi Réka 1980., Mesterházy Károly 1980., Penavin Olga 1981., Szabó László 1979—1980., 1980., Széman Zsuzsa 1981., Tárkány-Szücs Ernő 1981., Török Katalin 1981. vonatkozó részei, amelyhez hozzásorolhatjuk a folyamatosan megjelenő *Magyar Néprajzi Lexikon*t, Morvay Judit forrásértékű könyvének újrakiadását (Morvay 1981.) és Andorka Rudolffal közösen írott rövid kutatásösszefoglalónkat (Andorka Rudolf—Faragó Tamás 1980.). Érinti a család- és háztartásszervezet kérdését még Tátrai Zsuzsa munkaszervezettel foglalkozó tanulmánya is (Tátrai Zsuzsanna 1981.).

[12] Voigt Vilmos 1972. 537.

Tibor kísérletet tett,[13] törekvéseivel úgy tűnik egyedül maradt. Az a benyomásom, hogy számottevő mértékű valóságos, tehát a hivatkozáson túlmenő hatása a magyar néprajzi irodalomban eddig nem vagy alig érezhető. Ami a gyakorlatban azt jelenti, hogy a társadalomnéprajzban és azon belül a rokonságkutatásban VOIGT Vilmos általános megfogalmazásával ellentétben „a funkcionalizmussal lezáródó egyetemes néprajzi irányzatok némileg kritikai befogadása" nem történt meg.[14] Ezt pedig nem egyszerűen azért tartom bajnak, mert a magyar rokonságkutatás nem „up-to-date" módon tájékozott a külföldi eredményekben, hanem mert ez az a terület, amely az egyetemes néprajz (ezen belül elsősorban az antropológia) egyik legsajátabb — s hozzátehetem, nem kevés eredményt hozó — kutatási területe. Míg az európai falusi társadalom szerveződésével, tagolódásával, változásaival kapcsolatos szociológiai és történeti kutatások általában külön fogalomrendszereket, módszertanokat és elméleteket fejlesztettek ki, addig külföldön a rokonságkutatás mindkét diszciplínában főként az antropológia, illetve az egyetemes néprajz fogalmainak, teóriáinak és módszertanának alapulvételével indult meg az 50-es évek végén—a 60-as évek elején, ha azóta némileg el is különült tőle.[15] Sajnos a magyar szociológiában és történettudományban viszont eddig a szélesebben értelmezett rokonság problematikája iránti, a család belső viszonyain túlmenő érdeklődés jelenleg jóindulattal is csak mérsékeltnek nevezhető. Így e helyzet egyenes következménye, hogy a magyar néprajzi rokonságkutatásba az antropológia eredményei közvetett módon, a fenti diszciplínákon keresztül sem szűrődhettek be, s a naiv evolucionizmus következetes történeti fejlődésszemlélettel történő felváltódása sem következett be. (Ami — ti. a történeti fejlődést következetesen figyelembe vevő szemlélet — különben az angolszász antropológiának sem kifejezett erőssége.) Bár elsősorban a magyar rokonsági rendszer és rokonsági viszonyok kérdésköre érdekelt, fentiek miatt mégis kénytelen voltam tehát ismereteim tisztázása végett először a nem magyar — s részben nem is európai — rokonsági problematikával foglalkozó antropológiai irodalomhoz fordulni.

A tájékozódás[16] azonban nem bizonyult egyszerűnek, s azt sem merem állítani, hogy hiánytalanul sikerült. A múlt század 60-as, 70-es éveinek evolucionista kezdetei óta (BACHOFEN, MAINE, MCLENNAN, MORGAN) a rokonságkutatásnak közel tucatnyi ága bontakozott ki, melyek gyakran nem is jelentéktelen fogalmi, szemléleti, módszertani eltéréseket hordoznak magukban.[17] A rokonságkutatás irodalma könyvtárnyi, tartalmilag és

[13] BODROGI Tibor 1957., 1962.

[14] VOIGT Vilmos 1972. 539. Hasonló a véleménye a *Magyar Néprajzi Lexikon*ról írott kritikáknak is. (SZEGEDY-MASZÁK Mihály, KÓSA László 1981.)

[15] Az újabb szociológiai és történeti rokonságkutatásokra nézve viszonylag jól eligazítanak BERKNER, Lutz K. 1973., FARBER, Bernard 1973., LEE, W. R. 1981., MOGEY, John 1976., WHEATON, R. 1975. és az 1976. óta megjelenő „Journal of Family History", illetve az 1970. óta megjelenő „Journal of Comparative Family Studies" c. folyóiratok évfolyamai.

[16] Tájékozódásom ellenőrzését és részben kiegészítését SÁRKÁNY Mihállyal lefolytatott konzultációmnak köszönhetem. Ugyancsak ő hívta fel a figyelmemet a szovjet néprajztudomány néhány újabb rokonságkutatással kapcsolatos fontos eredményére.

[17] Anélkül, hogy a teljességre igényt tartanék, keletkezésük sorrendjében az alábbi rokonságkutatási irányzatokat tudom felsorolni, melyekkel olvasmányaim során találkoztam:

1. a XIX. század közepi evolucionizmuson alapuló szociológiai családfejlődési irányzat (LE PLAY, DURKHEIM, SPENCER, Max WEBER, BURGESS és LOCKE), melynek a tradicionális patriarchális nagycsaládtól a modern ipari társadalom elszigetelt nukleáris családjáig tartó fejlődésvonal-elképzelése egészen az 1960-as évek végéig, a hetvenes évek elejéig tartotta magát. (Rövid ismertetését l. BARIĆ, Lorraine 1967., CERRONI, Umberto 1977., LASLETT, Peter 1972b műveiben);

2. a MORGAN elképzeléseit ENGELS értelmezésében átvevő marxista család- és rokonságkutatás. Ennek egyes régi tételeit — pl. a matriarchátus létezését — az ötvenes évek végén módosították, s a hatvanas évek elejétől az irányzat átmeneti stagnálás után ismét erőteljesebb fejlődésnek és differenciálódásnak indult. (L. BODROGI Tibor 1961. és CERRONI, Umberto 1977. műveit, illetve az 1964. évi moszkvai nemzetközi antropológiai konferencia 6. (módszertani) és 7. (társadalmi formákkal és intézményekkel foglalkozó) szekcióinak előadásait (AVERKIEVA, Y. P. 1967., GERNADOV, V. K. 1967., vö. SERVICE, Elman R. 1981. tanulmányának vitájával);

területileg pedig roppant széles körű és szerteágazó. Nem egykönnyen lehet akárcsak szembesíteni is az egy-egy kérdéskörre vonatkozó főbb elméleteket és állításokat, egységes rendszerré gyúrni őket pedig egymásnak ellentmondó tételeik miatt végképp nem lehetséges.[18]

A nehézségek sora azonban ezzel még nem ért véget. Az általam tanulmányozott munkák tartalmilag szélsőségesen ingadoznak a terepvizsgálatok eredményeinek minuciózus leírása és az absztrakt fogalmak megvitatása között (a kettő gyakran egyazon művön belül is megtalálható), s szerzőik sokszor inkább steril rokonsági rendszerek képzése, mint a tényleges magatartások, ideológiák, viszonyok megfigyelése és rögzítése felé hajlanak. Az esetek jó részében többet tudunk meg arról, hogyan képzelik, illetve hogyan rekonstruálták a kutatók egy-egy társadalom rokonsági viszonyait és rendszerét, mint a szóban forgó társadalom saját rokonsággal kapcsolatos képzeteiről, attitűdjéről. A rokonságkutatók jó része kevéssé érzékeny a jelenségek, viszonyok történetiségére, és ritka a rokonsági problematikának a tágabban vett gazdasági-társadalmi fejlődéssel való konkrét szembesítése is. Mindez talán nem független attól, hogy a rokonsággal foglalkozó antropológusok többsége előszeretettel a hagyományos értelemben vett (írott) történelemmel nem

3. a MORGANt közvetlenül továbbfejlesztő (neo) evolucionista irányzat (RIVERS, W. H. R. 1968 [1914]., WHITE, Leslie A. 1959., DOLE, Gertrude E. 1972.);

4. a MORGAN kritikáján alapuló, de módszerének és rendszerének bizonyos elemeit megőrző és továbbfejlesztő strukturális-funkcionalista irányzat (MALINOWSKI, Bronislaw 1972., RADCLIFFE-BROWN, A. R. 1971., FORTES, Meyer 1969., GOODY, Jack 1973.);

5. az előbbiből kivált MURDOCK (1965.) által megalapított kultúrák közötti összehasonlításokra épülő irányzat (az „Ethnology" folyóirat és köre);

6. MORGANt pszichológiai és nyelvészeti alapokon élesen kritizáló, a rokonsági problematikát elsősorban a terminológiák nyelvészeti elemzésén (a komponens elemzésen) keresztül megközelítő irányzat (KROEBER, GOODENOUGH, LOUNSBURY, HYMES — l. erre vonatkozóan GRABURN, Nelson 1971. vonatkozó részeit és VINCZE Lajos 1978. tanulmányának bevezető részét);

7. az elsősorban LÉVI-STRAUSS nevével fémjelzett strukturalista irányzat (LÉVI-STRAUSS, Claude 1969. vö. BODROGI Tibor 1970., illetve TJON SIE FAT 1981. tanulmányának vitájával és a benne idézett irodalommal).

A hatvanas évektől a kutatás még jobban differenciálódik. Több olyan, irányzattá válható — vagy már vált — elvi jelentőségű mű született, amelyek fontosságát ma talán még nem is lehet pontosan felmérni. Gondolok pl. a matematikai topológiára, illetve matematikai modellekre épülő kutatásokra (pl. WHITE H. 1963., WACHTER—HAMMEL—LASLETT 1978.), HSUnak a családon belüli kapcsolatok diádjaira alapozott elméletére (HSU 1971a) vagy CONKLINnak a természeti népek rokonsággal kapcsolatos gondolatrendszerének rekonstruálására törekvő etnogenealógiai módszerére (EGGAN, Fred 1968.). Az antropológiai kutatások eredményeinek ösztönző hatására és felhasználásával a szociológusok között is kialakult egy, némileg a két diszciplína módszereit ötvöző kutatási irány (l. a 15. jegyzetben idézett irodalmat). Végezetül különösen fontosnak tartok két történeti megközelítésű irányzatot. Az egyik ezek közül a hagyományos társadalomtörténetírásból kiindulva annak régóta ismert forrásait kísérli meg új szemszögből értékelni (l. a 7. jegyzetben idézett műveket), a másik pedig elsősorban az együttélő háztartási csoportot kutatva a történeti demográfiai megközelítésből indul ki (a teljesség nélkül néhány jellemző mű: *Annales E. S. C.* 1972., BERKNER, Lutz K. 1972., GOODY—THIRSK—THOMPSON 1976., LASLETT, Peter 1972a, MITTERAUER, Michael 1975., PLAKANS, Andrejs 1975., SHORTER 1975. vö. a skandináv kutatások reprezentatív összefoglalóival: ÅKERMAN—JOHANSEN—GAUNT 1978. és LÖFGREN 1974.). Mindkét történeti kutatási irányzaton erőteljesen érződik a különböző antropológiai kutatási iskolák hatása, gyakran egyes módszereiket is alkalmazzák, illetve a kutatásba antropológus szakértőt vonnak be. (A fenti áttekintés az idézett irodalmon kívül, illetve azok közül erőteljesen épített EGGAN, Fred 1968., 1972., GRABURN, Nelson 1971., NEEDHAM, Rodney 1971. és WHEATON, R. 1975. rokonságkutatásról szóló összefoglalóira.)

[18] Épp ezért kevéssé segít eligazodni a rokonságkutatásban SZABÓ Lászlónak az a csoportosítása, amely a néprajzi (antropológiai) rokonságkutatásokat egy ENGELS megállapításait követő és egy azt figyelmen kívül hagyva közvetlenül MORGANból kiinduló szociálantropológiai irányzatra osztja, utóbbiba válogatás nélkül besorolva RADCLIFFE-BROWNt, MURDOCKot, BEÖTHY Leót és LÁNG Jánost (SZABÓ László 1980.).

rendelkező harmadik világbeli társadalmak között végezte kutatásait, amelyek a jelenlegi „szimpla" európai típusú rokonsági rendszernél látszólag jóval izgalmasabb, különlegesebb, formailag változatosabb típusokat ígértek. S talán az sem véletlen, hogy éppen ezért az európai rokonsági viszonyokkal foglalkozó kutatásokra — ahol a történeti fejlődés, illetve a gazdasági-társadalmi összefüggések megkerülése vagy szem elől tévesztése szinte lehetetlen — mintha kevésbé lennének érvényesek a fent említett egyoldalúságok.[19]

Az adott helyzetben természetesen nem tekinthettem feladatomnak a rokonsági irodalom érdemi áttekintését és értékelését még nagy vonalakban sem, hisz ez erőmet több szempontból is meghaladó vállalkozás lett volna. Mindössze arra törekedtem, hogy a további kutatásaim megvalósításához szükséges, többé-kevésbé konzisztens elméleti vázlatot állítsak össze, amellyel a rendelkezésemre álló magyar rokonságkutatási irodalom eredményei szembesíthetőek, és a számomra fontos tanulságok, valamint a további tanulmányozást kívánó megoldatlan problémák megállapíthatóak. Vázlatom összeállításánál elsősorban a strukturális-funkcionalista iskolához tartozó szerzők megállapításaiból indultam ki, a társadalmi-gazdasági összefüggések terén pedig igyekeztem hasznosítani a marxista család- és rokonságkutatás, és a különböző történelmi irányzatok eredményeit is. A többi rokonságkutatási iskola és irányzat felhasználását részben gyakorlati meggondolások (pl. a komponens elemzés elsősorban csak a rokonsági terminológiai vizsgálatok esetében hasznosítható, a kultúrák közötti összehasonlítás módszeréhez kontinensnyi méretű rokonsági anyaggal kellene dolgozni stb.), részben elvi fenntartások (evolucionista szociológia, Levi-Strauss, Hsu stb.) miatt mellőztem. Ez azonban természetesen nem jelent részemről értékítéletet. S azt sem merném állítani, hogy alább ismertetendő vázlatom az egyetlen lehetőség a rokonsági problematika körvonalazására.

2.1. A rokoni viszony alapvetően társadalmi jelenség, egyének közötti, de az egyének döntésétől többé-kevésbé független kölcsönös kapcsolatok és szerepek, illetve az ezeket kifejező magatartások rendszere, s mint ilyen része a társadalmi kapcsolatok—kötelékek teljes hálózatának.[20] Alapvető funkciója egyrészt a társadalmi kapcsolatok és tevékenységek szervezése, másrészt keretalkotás az egyén pszichoszociális fejlődéséhez.[21] A rokoni viszony különböző típusú kapcsolatokat és szerepeket hordoz magában. A kapcsolatok lehetnek biológiaiak (ezen belül szexuálisak és/vagy genetikaiak), affinálisak, adoptívek, rituálisak, illetve generációk közöttiek. A szerepek részben nemi szerepek (férfi, nő), részben rokoniak (feleség, anya, testvér stb.).[22]

A rokonság bonyolult rendszert alkot, melynek az egyéneket összekötő rokoni viszony, a rokoni kapcsolatokat tükröző magatartási (viselkedési) alrendszer csak az egyik összetevője. Egy másik, külön alrendszernek tekinthetjük az egymással rokoni viszonyban álló, formálisan vagy nem formálisan társadalmi csoportba szerveződő emberek együttesét, a rokoni csoportot. A rokonsági rendszer harmadik alrendszere a rokonsági ideológia, amely a rokoni viszonyokon alapuló jogok, kötelezettségek, szokások, elvárások, a rokonságról, a rokoni csoportról formált normatív és rituális elképzelések összességét foglalja magában. A negyedik alrendszer a rokoni kapcsolatokat, a rokoni csoport tényleges struktúráját és a rokonsági ideológiát sajátosan, nyelvileg tükröző terminológiai alrendszer. E négy egymáshoz funkcionálisan kapcsolódó, egymással és környezetével aktívan és dinamikusan kölcsönösen egymásra ható alrendszer együttese alkotja a rokonsági rendszert.[23]

A rokonok különböző tipizálási szempontok alapján számos rokoni típusba sorolhatók. A rokonsági kapcsolat eredete szerint megkülönböztethetünk valódi és fiktív rokonokat. A valódi rokonok közé a genetikai-biológiai kapcsolaton alapuló vér- (konszangvinális) és a házassági kapcsolat révén szerzett affinális rokonságot soroljuk. Az affinális

[19] E kritikai megjegyzéseim részben saját tapasztalataimon alapulnak, részben Barnes, J. A. 1971., Bodrogi Tibor 1970., Holy, Ladislav 1976., Needham, Rodney 1971., Yanagisako, Sylvia Junko 1979. észrevételein.

[20] Firth—Hubert—Forge 1969., Radcliffe-Brown, A. R. 1971. 48—49., White, Leslie 1959. 118—119.

[21] Barnes, J. A. 1971. 257., Keesing, F. M. 1958. 272., Wheaton, R. 1975. 623—624.

[22] Bohannan, Paul 1963. 60. után

[23] Bohannan, Paul 1963. 61., Eggan, Fred 1968. 390—391., Radcliffe-Brown, A. R. 1971. 49—50., Wheaton, R. 1975. 624—625. után. A rendszerszemléletű értelmezés elvi kérdéseihez l. még Paczolay Gyula 1973.

rokonok között megkülönböztethetünk jog szerint elismert (legitim) és jogilag nem, de társadalmilag elismert vagy legalábbis elfogadott nem legitim rokonokat. Utóbbiak szerepe a korábbi évszázadokban — különösen a felsőbb társadalmi rétegek körében — nem elhanyagolható, sőt újabban az élettársi kapcsolatok terjedésével ismét növekszik. A fiktív (mű-) rokonok szintén két alcsoportra: az adoptált és rituális rokonok csoportjára oszthatók.[24] Az adoptálás (örökbefogadás) a társadalmi fejlődés során nemcsak a felsőbb rétegek, hanem az európai birtokos parasztság életében is fontos szerepet játszott. Egyelőre elsősorban a német nyelvterületről és a Baltikumból vannak róla adataink,[25] de saját kutatásaim alapján feltételezhető szélesebb körű elterjedtsége a XVII. század végén—XVIII. század elején betelepült magyarországi német parasztság körében is. A rituális rokonok közül a kereszténység elterjedése következményeképpen Európában elsősorban a keresztszülők csoportja a legismertebb és legfontosabb kategória.[26]

A fentieken túlmenően a rokonok tipizálhatók aszerint is, hogy rokoni viszonyuk személyes kapcsolatokon vagy leszármazáson alapszik. Tipizálhatók továbbá a kollateralitás, a rokonság közelségének foka (elsőfokú, másodfokú stb.) és a bifurkáció, a szerveződés típusa szerint (ti. hogy a rokoni kapcsolat egy adott személyhez férfin vagy nőn keresztül szerveződik). Ezenkívül feloszthatók a rokonok közötti társadalmi kapcsolat (a polaritás), a rokoni struktúrában betöltött szerep szerint, illetve annak alapján, hogy a rokoni kapcsolatot biztosító személy halála megszünteti-e a rokoni viszonyt vagy sem. Végül lényeges tipizálási szempontot jelentenek különböző demográfiai jellemzők: a nem és a generációs vagy születési kohorszbeli hovatartozás (ti. hogy két, egymással rokoni kapcsolatban álló személy egymáshoz viszonyítva különböző vagy azonos generációba tartozik-e).[27] Mindeme szempontok jelentősége a rokonok csoportosításában az egyes rokonsági rendszerektől, a gazdasági-társadalmi viszonyoktól, a szóban forgó társadalom etnokulturális sajátosságaitól, s végső fokon a történeti fejlődéstől függően különböző lehet.

A rokonsági rendszerek szintén tipizálhatók. A rokoni viszonyok alapján felosztjuk őket aszerint, hogy milyen belső kapcsolatok fontosak vagy éppenséggel dominánsak bennük,[28] illetve melyek a rendszereken vagy alrendszereiken belüli fontosabb szerepek.[29] Ezek a megközelítések azonban egyelőre ismereteim szerint némileg kidolgozatlannak, egyes megfogalmazásaikban pedig túlzóknak tűnnek. Ismertebb és gyakoribb viszont az a tipizálási mód, amely a rokonsági rendszereket a szerveződés, a társadalmi csoport irányából közelíti meg. Eszerint egy rokonsági rendszer állhat formálisan szervezetlen és formálisan, hierarchikusan csoportokba szervezett egyénekből. A csoportba szerveződés történhet vérségi (pontosabban leszármazási) vagy területi alapon, vagy éppenséggel egyszerre mindkettő alapján.[30] Az ideológiai alrendszerből kiindulva tipizálhatók a rokonsági rendszerek a leszármazás, illetve a jogok és státusok számontartásának módjai szerint is.[31] De választható a tipizálás alapjául a terminológiai alrendszer is. Ebben az esetben a rokonsági rendszerek csoportosítása az alkalmazott terminológia nyelvi struktúrájának formális vagy komponens-elemzése és az ennek révén kialakított kategóriák szerint történik.[32] Végezetül van olyan osztályozási kísérlet, amely a rokonsági rendszereket társadalmi-gazdasági szervezeti formákhoz, valamint az ezekhez kapcsolódó családtípusokhoz — vagyis a rendszer társadalmi-gazdasági környezetéhez, illetve ennek különböző típusaihoz — köti.[33]

[24] Flandrin, Jean-Louis 1979. 14., Keesing, Roger 1958. 272., Pitt-Rivers, Julian 1973. 96.

[25] Mitterauer—Sieder 1979., Plakans, Andrejs 1975.

[26] Pitt-Rivers, Julian 1973. 93—94., Stone, Lawrence 1979.

[27] Farber, Bernard 1973. 5., Murdock, G. P. 1965. 102—106., Scheffler, Harold W. 1973. 756—762.

[28] Hsu, F. L. K. 1971b 5—11, 36. vö. Bohannan, Paul 1963. 126—131.

[29] Bohannan, Paul 1963. 55, 60.

[30] Bodrogi Tibor 1957. 39—47., Bohannan, Paul 1963. 124—140., Davenport, W. 1971. 202—204., Murdock, G. P. 1965. 46—77.

[31] Davenport, W. 1971. 201—202, 207—208.

[32] Morgan három típusával szemben pl. Lowie 4, Spier 5, Murdock 6, Goody és Dole 8—8, Edmondson pedig 10 terminológiai rendszert különböztet meg (Bodrogi Tibor 1961. 130., Dole, Gertrude E. 1972. 142—145., Goody, Jack 1970. 128., Murdock, G. P. 1965. 223—226., White Leslie 1959. 129—132.).

[33] Bodrogi Tibor 1961. 135. vö. Olderogge, D. A. 1967. 11.

Indítékaimnak megfelelően a fenti, sokszor szinte definíció-szerűen tömör megfogalmazásokkal összefoglalt kérdések közül részletesen csak kettőre kívánok kitérni: a rokoni csoportokra és a rokonsági rendszer alrendszereinek, elemeinek egymással és a környezettel, valamint a tágabban értelmezett történeti fejlődéssel való összefüggésére. Bár a rokonság mint rendszer további három alrendszerének (a magatartási, ideológiai és terminológiai alrendszernek) részletesebb tárgyalása szintén kívánatos lenne, ettől jelenleg több ok visszatart. Először is ismereteim korlátai: hiányzik az antropológiai mellett feltétlenül szükséges szociálpszichológiai, filozófiai, illetve nyelvészeti ismeretanyagom. Másodszor visszatart az a benyomásom, hogy a rokoni csoportokra, illetve terminológiára vonatkozó kutatási eredményekkel ellentétben a tényleges rokoni kapcsolatokra, magatartásokra, illetve a rokonsági ideológiára vonatkozó irodalom lényegesen ritkább, szétszórtabb és hiányosabb — mintha az antropológusokat eddig kevésbé foglalkoztatta volna. Összefoglalása tehát rendkívül nehéz, s alighanem meghaladná erőmet. A rokonsági terminológia esetében viszont — ahol már inkább az irodalom bősége, mint hiánya nehezíti az összefoglalásra vállalkozó munkáját — a részletesebb tárgyalást szemléleti okokból mellőzöm. Az antropológiai kutatások ugyanis megcáfolták MORGAN és RIVERS azon leegyszerűsített elképzeléseit, melyek szerint a terminológiából egy társadalom múlt- és jelenbeli rokonsági rendszere pontosan kibontható. Megállapították, hogy direkt következtetéseket általában nem lehet a terminológiából levonni, csak a többi alrendszerrel együtt végrehajtott elemzése ad megbízható eredményeket. Emellett figyelembe kell venni egyrészt a rokonsági rendszer gazdasági-társadalmi környezetét, mely a terminológiára is kihat, másrészt az illető nyelv nyelvészeti sajátosságait, harmadrészt pedig azt, hogy a többi alrendszerhez hasonlóan a terminológia is történeti jelenség, egy társadalom jelen és múltbeli rokonsági rendszerének bizonyos elemeit keverten tükrözi. Ráadásul történeti alakulása a rokonsági rendszer többi alrendszerének — a magatartásnak, a rokoni csoportoknak és a rokonsági ideológiának — történeti fejlődésével nem párhuzamos, hanem bizonyos elcsúszással követi azokat, így hiába tudjuk, hogy a terminológia tükröző jellegű, a rokonsági rendszer egészére csak nagy óvatossággal lehet belőle következtetéseket levonni.[34]

2.2. A rokoni csoportok kérdéskörének részletesebb tárgyalását a csoport szerveződésével kell kezdenünk. Ezzel kapcsolatban három, a szerveződést sok szempontból meghatározó, illetve azzal kapcsolatos jelenség és fogalom érdemes a figyelemre: a házasságkötés és az utána történő lakóhelyválasztás intézmény-, illetve szokásrendszere, valamint a rokonsági ideológiához is szorosan kapcsolódó leszármazás problémaköre.

A házasság intézménye olyan ellenkező nemű személyek között létrejött, társadalmilag szentesített kapcsolat, amely egyrészt a felek személyes viszonyát, szexuális tevékenységét, másrészt az utódok létrehozását szabályozza. Bár formailag egyének közötti aktusként valósul meg, a valóságban inkább egyének csoportjai közötti megegyezés eredménye. Társadalmi funkciója tehát nem pusztán a szexualitás szabályozása, hanem egymással szolidáris, egymást kölcsönösen segítő rokoni csoportok — köztük első helyen a család — és rokoni kapcsolatok létrehozása, biztosítva ily módon a társadalom fennmaradását és önmaga újratermelését. Fentiek következtében a gazdasági-társadalmi körülményekkel, jogi intézményekkel, leszármazási alapelvekkel, lakóhelyválasztási szabályokkal, erkölcsi normákkal és misztikus elképzelésekkel egyaránt kapcsolatos.[35] De mindebből az is következik, hogy minden házasságkötés többé-kevésbé valamilyen módon szabályozott. A szabályozásoknak, előírásoknak megfelelően számtalan, társadalmanként, sőt egy társadalmon belül gyakran történeti korszakonként is változó típusa és formája létezik.[36] Bár maga a házasodás az egyének rokoni csoportokba szervezésének, a

[34] BOHANNAN, Paul 1963. 67—71., GRABURN, Nelson 1971. 51., MURDOCK, G. P. 1965. 113—125, 137., NEEDHAM, Rodney 1971. 18—21., RADCLIFFE-BROWN, A. R. 1971. 56, 59—60., SZÉPE György 1972. 181—182.

[35] BOHANNAN, Paul 1963. 74—77., HARCSEV, A. 1962. 351., NEEDHAM, Rodney 1971. 6—7., WHITE, Leslie 1959. 94—97. A házasságkötést pusztán jogi eseménynek tekintő szociológiai megközelítést az adott esetben túl szűknek érzem (CSEH-SZOMBATHY László 1979. 110.).

[36] Fentiekből kifolyólag MURDOCKnak azt a felfogását, mely szerint van szabályozott és szabályozatlan típusú házasságkötés is, nem tudom osztani (MURDOCK, G. P. 1965. 29.). A házasságkötések típusaiból egyébként egy csokorravalót ismertet BODROGI Tibor terminológiai kislexikona (BODROGI Tibor 1957. 19—32.).

rokoni kapcsolatok kiépítésének egyik alapvető eszköze, formái és típusai azonban, bár gyakran összefüggést mutatnak egyes rokonsági rendszerekkel, rokoni csoportszerkezetekkel, az azokra ható tényezők sokasága közül csak az egyiket, s nem is feltétlenül a legfontosabbat alkotják,[37] így részletesebb tárgyalásukat szükségtelennek érzem.

A házasságkötés utáni lakóhelyválasztás szokásrendszere elsősorban a területi alapokon, illetve a területi és rokonsági alapon szerveződő rokoni csoportok formáival függ össze. Közülük is leginkább a háztartás szerkezetét befolyásolja. Három alaptípusa ismeretes:

a) a neolokális (a házasságkötés után az egyén házastársával új helyre költözik),

b) konszangvinolokális (a házasságkötés után az egyén valamelyik vérrokonához — szülő, testvér vagy távolabbi rokon — költözik),

c) affinolokális (a házasságkötés után az egyén házastársához vagy más affinális rokonához költözik).[38]

A fentieken belül a rokonok típusainak megfelelően számtalan további altípus lehetséges (pl. a konszangvinolokális típuson belül patrilokális, avunkulokális stb.). A lakóhelyválasztási szabályok és szokások szoros összefüggést mutatnak a rokoni kapcsolatokkal és magatartásokkal, a leszármazás kérdéskörével, valamint azzal a gazdasági-társadalmi közeggel, amelyben a szóban forgó rokonsági rendszer elhelyezkedik.

A rokoni csoport létrejövetelében alapvető jelentőségű leszármazás-fogalom tulajdonképpen háromféleképpen értelmezhető. Jelenti először is az egyén filiációjának, egy csoportba történő befogadásának módját. Ez leggyakrabban a születés révén következik be, de vannak esetek, amikor a leszármazás nem tényleges vérségi kapcsolaton keresztül valósul meg — ilyen pl. az adoptálás — s a közös ősben való hit tulajdonképpen fikciót takar. Második értelmezési tartománya szerint a leszármazás az egyének rokoni csoportokba tömörülésének, illetve a társadalom rokoni csoportokra osztódásának alapja és módja. Harmadik értelme szerint pedig a jogok és státusok számontartásának módját értjük alatta. (A két utóbbi értelmezés egyébként szorosan összefügg egymással.) A leszármazás lehet unilineáris (egyágú) és nem unilineáris. Az előbbi esetben a rokonként való számontartás, vagy a rokonok köréből való kizárás teljes mértékben egyetlen specifikus rokoni kapcsolaton keresztül történik, míg az utóbbinál nem.[39] A két nagy csoport hat alcsoportja közül számunkra kettő fontos különösen: az unilineáris leszármazási típusból a patrilineáris (közhasznú elnevezés szerint apaági), vagyis az, amikor a jogok, státusok számontartása és örökítése férfiről férfira történik, a nem unilineárisból pedig a kognatikus vagy bilaterális, amikor a leszármazás számontartása bármely nemű egyéntől bármely nemű, vele kimutathatóan genealógiai kapcsolatban álló egyénhez vezet.[40] Mindössze ez a kettő ugyanis az, amelyik a történeti vizsgálatok szerint az európai társadalom utolsó néhány száz évében ténylegesen szerepet kapott.

Most már rátérhetünk a rokoni csoport fogalmának és szerveződésének kérdésére. Rokoni csoport alatt olyan, egymással rokoni kapcsolatban álló egyének együttesét értjük, amely mint csoport környezetével interakcióban önmaga folytonos fenntartására és újratermelésére képes, megszabja tagjai számára az együttélés és kapcsolattartás szervezetét és normáit, a lakóhelyválasztás, szexualitás és házasodás, a jogok, státusok és javak bírásának és örökítésének formáit, s bizonyos gazdasági, politikai és rituális feladatokat lát el, illetve funkciókat tölt be.[41] A csoport tagjává leszármazás, házasságkötés, illetve rituális társadalmi aktus révén válhat valaki. A szervezettség szintje szerint a rokoni csoport két típusra osztható: állhat a szűkebb értelemben vett rokonságból, mely alatt a nukleáris család körül tömörülő, meghatározott szabályok szerint számon tartott,

[37] Ugyanolyan típusú házasság egymástól nagyon eltérő rokonsági rendszerekben, rokonsági csoportokban megtalálható. Morgannak a házasságkötési forma—családforma—rokonsági rendszer típusa közötti direkt kapcsolatot feltételező elképzelése (Morgan, Lewis H. 1961. 291—302.) nem bizonyult igaznak a későbbi kutatások szerint.

[38] Bohannan, Paul 1963. 88, 93—95., Murdock, G. P. 1965. 16—20.

[39] Davenport, W. 1971. 201—202.

[40] A leszármazási típusok teljes körű felsorolására nézve l. Bodrogi Tibor 1957. 36—38., Bohannan, Paul 1963. 124—131., Needham, Rodney 1971. 10—11.

[41] A definíciónál figyelembe vettem az eddig elmondottakat, illetve Jack Goody rokoni-csoport meghatározását (Goody, Jack 1968., 401.).

vele többé-kevésbé aktív kapcsolatban álló, de formálisan nem szervezett egyének halmazát értjük, és alkothat korporatív egységeket. Az egész társadalmat átfogó iparosítás és urbanizáció XIX. századi kezdete előtti időszakban gyakran egyszerre mind a két fenti típusa, illetve szintje megtalálható volt az európai társadalmakban.[42]

Az alapszintű, formálisan nem szervezett rokonság alatt az egyénhez leszármazás és házasodás vagy fiktív rokonság révén kapcsolódó rokon személyeket értünk. Jellemzője egyrészt, hogy a körébe tartozás általában oldalágon meghatározott szabályok szerint korlátozott, másrészt egy adott személyhez kötődik. Utóbbiból következik, hogy határa a leszármazási csoportéval ellentétben világosan megszabott, viszont a személyhez kötődés miatt a rokonságba tartozás nem feltétlenül örökíthető egyik generációról a másikra. A rokonság oldalági korlátai társadalmanként — sőt adott társadalmon belül történeti korszakonként is — változóak, csakúgy mint tagjainak funkciói, kötelezettségei.[43]

A korporatív egységek, mint korábban már említettük, szerveződhetnek rokoni kapcsolat alapján, területi alapon, illetve mindkét elv együttes alkalmazása révén. A rokonsági alapon szerveződő korporatív csoportok közé az antropológia a családot, az ágazatot, a nemzetséget, és az újkori európai fejlődésben szerepet nem játszó nagyobb egységeket (frátria, moiety) sorolja. A területi alapon szerveződő rokoni csoportok közé a háztartás, a patronímia, a deme és a törzs tartozik, míg területi és egyszersmind rokonsági alapon is szerveződő csoport a klán és a szept.

A rokoni csoportok tipizálhatók a jogok és státusok számontartása alapján is. Eszerint a jogok és státusok lineáris (egyenesági) számontartása szerint három alcsoport különböztethető meg:

a) a csoport a tagjaival genealógiai kapcsolatban álló személyeket mind rokonnak tekinti (ilyen lehet a formális szervezettel nem rendelkező rokonság),

b) a fenti személyek egy részét meghatározott elvek szerint lineárisan kizárja (ágazat, nemzetség),

c) a kizárás és a korlátlan beszámítás elve keveredik (klán és szept).

A jogok és státusok kollaterális (oldalági) számontartása szerint a rokoni csoport ugyancsak lehet kizáró (csak meghatározott fokig tekintenek valakit rokonnak — ez jellemzi általában a korporatív szervezettel nem rendelkező rokonságot), és nem kizáró (amikor a rokonok közé számításnak az esetek többségében csak az emberi memória szab határt).[44]

Mielőtt részletesebben áttekinteném azonban az egyes korporatív rokoni csoportokat, külön kiemelten szükséges néhány szót szólni a családról. Bár az előbb a rokoni alapon szerveződő korporatív csoportok egyikeként említettem, valójában egy kicsit több ennél. Általában az európai típusú társadalmak — s az esetek túlnyomó többségében a nem európai társadalmak —, valamint ezeken belül a rokonsági rendszerek alapját képezi. A rokonság a családon alapul és a családban kezdődik. A rokoni kapcsolatoknak is inkább a családok vagy család-csoportok az egységei, mint az elszigetelt egyének.[45] Bár vannak olyan kutatók, akik ezt kétségbevonják, és az anya—gyermek kapcsolatot vagy bizonyos rokoni szerepeket tekintenek alapvetőnek,[46] illetve több, a Nyugat-Európa történeti fejlődése során megismert családtípusokkal nem rendelkező társadalom, közösség adatait ismertetik,[47] ennek ellenére véleményem szerint akkor is jogosult a család alapvető rokoni és társadalmi csoportként történő tárgyalása, ha a fogalom keretében egyes modern jelenségek, illetve egyes harmadik világbeli apró népcsoportok szerveződése egyelőre nem helyezhető el. Természetesen következik ez abból, ha szem előtt tartjuk, hogy a család a társadalmi-gazdasági-kulturális környezettel szoros kölcsönhatásban álló történeti jelenség.

A család meghatározását a következőképpen foglalnám össze: családon mint elsődleges társadalmi és egyben rokoni csoporton olyan házasságkötésen alapuló, mindkét nemű felnőttekből és leszármazottaikból, vagyis konszangvinális és affinális rokonokból ösz-

[42] Barić, Lorraine 1967. 4.

[43] Davenport, W. 1971. 205—207., Freeman, J. D. 1968. 255—260.

[44] Davenport, W. 1971. 207—208. vö. Bohannan, Paul 1963. 124—140.

[45] Malinowski, Bronislaw 1972. 264., White, Leslie 1959. 85. A család szerepéről, fontosságáról a társadalomban l. még Levy, Marion J. 1971.

[46] Bohannan, Paul 1963. 74. vö. Lévi-Strauss ide vonatkozó nézeteivel (Lévi-Strauss, Claude 1969.).

[47] Számos példát idéz rá Yanagisako, Sylvia Junko 1979. 197.

szetevődő dinamikusan változó funkcionális egységet értünk, melyben a különböző nemű felnőttek egy kis csoportja között szabályozott és társadalmilag elismert szexuális kapcsolat áll fenn, a családtagok egymással interakcióban meghatározott társadalmi és rokoni szerepeket töltenek be, illetve funkciókat, feladatokat látnak el, melyek közül talán a legfontosabb a társadalom számára új egyedek létrehozása. A csoport tagjait szolidaritás, kölcsönös erkölcsi felelősség s rendszerint az életmód közössége is összeköti.[48] Fontosnak tartom megjegyezni, hogy számos antropológus álláspontjával ellentétben véleményem szerint sem az együttlakás, sem a gazdasági kooperáció nem szükséges a család létrejöttéhez.[49] (Erre még később, a háztartás fogalmának kapcsán visszatérek.)

A család által betöltött funkciók, a családon belüli szerepek, kapcsolatok részletes felsorolásába, elemzésébe, mely külön, a rokonság kérdésköréhez gyakran már csak laza szálon kapcsolódó kutatási terület, nem kívánok belemenni, az érdeklődő erre bőségesen talál irodalmat.[50] Fontosabbnak érzem most számunkra a különböző családtípusok létezésének kérdését. Ehhez az egyik kiindulást az egyén családhoz fűződő kapcsolatai jelenthetik. A család ebből a szemszögből nézve diszkontinuus egység, így az emberek többsége élete során több családdal is kapcsolatba kerül. Ennek alapján megkülönböztethetjük a származási vagy orientációs családot, az egyén és háztartása által létrehozott prokreatív családot, és az esetenként az egyén életében jelentős szerepet játszó affinális családot (mely nem más, mint házastársának származási családja).[51] A családok tipizálhatók továbbá demográfiai alapokon (az élet- vagy fejlődési ciklusok szerint),[52] belső erőviszonyaik, domináns kapcsolataik,[53] valamint az általuk betöltött funkciók alapján. Utóbbi különösen az iparosodás és urbanizáció felgyorsulása óta tűnik fontos szempontnak, mivel a korábban családilag ellátott funkciók jelentős része sorra társadalmasul, s megvan a lehetőség a családok bizonyos mértékű funkcionális szakosodására.[54]

Szerkezet szerint megkülönböztethető egymástól:

1. a nukleáris család, amely egy férfit és egy nőt, valamint társadalmilag elismert utódaikat foglalja magában;[55]
2. a poligám családtípusok, ahol a megosztott szexualitás révén a házasfelek egyike kettő vagy több nukleáris családban tölti be a házastárs (esetenként a szülő) szerepét.[56] (Az újkori európai fejlődésben jelentősebb szerepe nincs, kivéve a perem-

[48] Bohannan, Paul 1963. 80—86. Cseh-Szombathy László 1979. 25—27., Foote—Hill, 1969. 54., Harcsev, A. 1962. 355. vö. Yanagisako, Sylvia Junko 1979.

[49] A meghatározások egy része ugyanis az együttlakást, a gazdasági kooperációt és a reprodukciót (az utódok létrehozását és szocializálását) tekinti a család alapvető jellemzőinek, vagyis a háztartás és család kritériumát egymással összekeveri (l. például Foote—Hill 1969. 54., Murdock, G. P. 1965. 1.).

[50] Buda—Hajnal 1973., Christensen, H. T. 1964., Cseh-Szombathy László 1979., Rabb—Rotberg 1976., Skolnick, A. J.—Skolnick, J. H. 1974., Vasziljeva, E. K. 1981.

[51] Firth—Hubert—Forge 1969. 7., Murdock, G. P. 1965. 13—16.

[52] Anderson, Michael 1972., Berkner, Lutz K. 1972., Boocock, S. S. 1978., Cuisenier, Jean 1977., Goody, Jack 1958.

[53] Hsu, F. L. K. 1971. vö. Keesing megközelítésével, aki megkülönbözteti egymástól a házassági kapcsolatra épült konjugális és a vérségi kapcsolatra épült konszangvinális családot (Keesing, F. M. 1958. 266.).

[54] Farber, Bernard 1973. 150—151.

[55] Egyes kutatók a nukleáris helyett a biológiai család elnevezést használják, ez azonban helytelen, hisz ez az együttes semmivel sem inkább „biológiai", mint a többi szerkezeti típus (Bohannan, Paul 1963. 73.). Pontatlannak érzem a szerkezettel szemben akaratlanul is a mennyiségi oldalt hangsúlyozó „kiscsalád" elnevezést is (Bodrogi Tibor 1957. 30.). A nukleáris család a lehetséges 10 alapvető rokoni szerepből nyolcat (férj, feleség, apa, anya, fivér, nővér, fiú, lány) foglal magában. Amennyiben a csoport a házasfelek egyikének vagy mindkettejének második vagy további házasságkötése eredményeképpen jött létre, természetesen további másodlagos szerepek jelennek meg (Bohannan, Paul 1963. 73.). Vannak kutatók (pl. Radcliffe-Brown, A. R. 1971. 47.), akik ez utóbbi családot már összetett típusúnak tekintik, de véleményem szerint ez az álláspont indokolatlan, mivel az alapszerepek — szülő, házastárs, gyerek, testvér — a csoportban változatlanok.

[56] Ebben az együttesben a jelenlevő rokoni szerepek száma a társfeleség — ritkábban a társférj — szereppel növekszik (Bohannan, Paul 1963. 100, 105—112.).

vidékeken megtalálható mohamedán vallást követő poliginikus (többnejű) családokat.);

3. a kiterjesztett családtípusok, ahol egy nukleáris családhoz férfi- vagy nőágon — vagy egyszerre mindkettőn — rokon személyek vagy családok kapcsolódnak.[57]

Ez utóbbi jelenség jelentheti több, önállóságát és különállását bizonyos mértékig megőrző nukleáris család összekapcsolódását, de még gyakrabban egy összeolvadásuk révén kialakuló új szerkezetű és új viszonyokat, új kapcsolatokat teremtő együttes keletkezését.[58] A kapcsolat — a „kiterjesztés" — iránya, a kapcsolódó személyek, illetve családok száma, rokonsági foka, típusa szerint a kiterjesztett családnak több altípusa lehet. A két legfontosabb ezek közül: a szűkebb értelemben vett kiterjesztett család (egy nukleáris család összekapcsolódása egy vagy több, külön családot nem alkotó rokonnal) és az összetett család (két vagy több nukleáris család összekapcsolódásából keletkezett csoport). Mindegyik tovább osztható aszerint, hogy a kapcsolódás lineárisan (egyenes ágon) vagy kollaterálisan (oldalágon) vagy mindkettőn, a lineáris kapcsolódás férfi- vagy nőágon történt stb. Logikailag számtalan variáció elképzelhető, melyet itt feleslegesnek tartok részletezni. Mint azonban azt az újabb történeti család- és háztartásszerkezeti kutatások sejtetni engedik, a valóságban érvényesülő változatok száma valószínűleg véges, az elméleti lehetőségeknél lényegesen kevésbé gazdag lehetett.

A rokoni alapon szerveződő, családnál nagyobb egységek közül — ahogy azt korábban már említettem — az újkori európai társadalom szempontjából csak az ágazat és a nemzetség érdemes a figyelemre. Mindkettőt jellemzi, hogy a leszármazás — mégpedig rendszerint az unilineáris leszármazás — szabályai alapján szerveződik, általában csak vérrokonokat foglal magában, affinálisakat nem, s tagjai nem laknak közösen, illetve nem feltétlenül egymás közelében. A kettő között az alapvető különbség egyrészt az, hogy az ágazat tagjai leszármazásukat geneológiailag kimutathatóan vissza tudják vezetni egy közös ősre, míg a nemzetség tagjainál a közös ős többnyire már csak fikció, csupán a pontosan le nem írható leszármazás közösségének tudata él, másrészt a nemzetség általában fölérendelt egység, két vagy több ágazatból tevődik össze.[59] Mind a két egység szervezettel, vezetővel rendelkezik, és a szűkebb értelemben vett rokonsági funkciókon kívül rituális, politikai és gazdasági funkciókat is betölt.[60] Az ágazatok magasabb egységekbe szerveződése történhet lépcsőzetes hierarchia szerint — ebben az esetben az azonos szinten levő rokonsági csoportok egyenlőnek számítanak —, illetve megvalósulhat egy központ (hivatal vagy vagyon) körül sugarasan, amikor is egyes ágazatok létszámuktól, gazdasági-politikai hatalmuktól, tekintélyüktől függően előkelőbbnek, fontosabbnak, míg mások ugyane szempontok következtében hátrábbvalóaknak számítanak. (Vagyis az azonos szervezeti szinten álló rokoni csoportok nem feltétlenül egyenlőek.)[61]

A területi alapon szerveződő rokoni csoportokat általában az jellemzi, hogy a leszármazással szemben elsősorban a lakóhelyválasztási szabályok szabják meg a csoportba kerülést, s az együtt, illetve egymás mellett lakás és a közösen folytatott tevékenykedés szerepe meghatározó erejű. Ennek egyenes következménye, hogy a vérrokonok egy része nem tartozik a csoport tagjai közé, míg az affinálisok egy része igen. Legismertebb, s a családhoz hasonlóan bizonyos mértékig különleges alapegységük a háztartás. Tagjait az együttlakás, rokoni kapcsolat (konszangvinális, affinális vagy fiktív rokonság), illetve jogi viszony (pl. szolgaság), valamint funkcionális kapcsolatok fűzik össze.[62] Magja általában, de nem szükségszerűen egy család. A háztartási csoport 3 fő funkciót lát el:

[57] A családban betöltött alapvető szerepek száma nem nő, de egy-egy személy szerepei bonyolult szindrómákká (szerepegyüttesekké) alakulnak: pl. valaki egyidejűleg apa, házastárs, testvér és fiú (Bohannan, Paul 1963. 100—105.).

[58] Murdock és Levy két végletet abszolutizáló álláspontját (röviden ismerteti és szembeveti őket egymással: Zelditch, Morris 1964. 478—480) helytelennek érzem, nyilván mind a két alaptípus létezik vagy létezett.

[59] Murdock, G. P. 1965. 42., vö. Bodrogi Tibor 1957. 39—40., Bohannan, Paul 1963. 132—133.

[60] Bohannan, Paul 1963. 137., Malinowski, Bronislaw 1972. 264—265.

[61] Bohannan, Paul 1963. 137—139.

[62] Barnes, J. A. 1971. 254., Bohannan, Paul 1963. 78, 86., Radcliffe-Brown, A. R. 1971. 49. vö. Bender, Donald R. 1967., Hammel—Laslett 1974., Yanagisako, Sylvia Junko 1979.

1. az ún. háztartási vagy házi funkciókat, vagyis a tagok életkörülményeinek biztosítását a szükséges létfeltételek (táplálkozás, ruházkodás, lakás, védelem) részleges vagy teljes megteremtése révén;

2. a csoport új tagjainak szocializálását;

3. az egyének és a kis közösség életét, létezését biztosító és körülvevő részben anyagi, részben ideológiai—pszichológiai tartalmú „otthoni tér" megteremtését és fenntartását.[63]

Természetesen előfordul, hogy e feladatokat részben más intézmények végzik, de éppúgy lehetséges az is, hogy a háztartás egyéb funkciókat is betölt: összefonódik a gazdasági tevékenység alapegységével, az üzemmel, és így a fogyasztás, a javak karbantartása mellett részben a termelést is működési körébe szervezi, sőt egyes politikai és vallási feladatokat is elláthat.[64]

A család és háztartás fogalmát a kutatók egy része rendszeresen összekeveri. Különösen gyakori a két fogalom megkülönböztetésének hiánya a modern európai típusú társadalmak elemzését végző statisztikusok és családszociológusok körében, ugyanis az általuk vizsgált városi vagy városiasodó településeken a két csoport igen gyakran egybeesik. S mivel ezek a modern társadalmakkal foglalkozó elemzések a történeti összevetés igényével ritkán lépnek fel — vagy ha igen, akkor többnyire megelégednek az iparosítás előtti család sztereotip fogalmának ábrázolásával —, a fentihez hasonló világos fogalmi differenciálás szüksége nem merül fel (s talán nincs is mindig gyakorlati jelentősége). A történeti fejlődés folyamán azonban — különösen az iparosítás előtti, illetve a nem európai típusú társadalmakban —, bár a család és háztartás fogalma gyakran egybeeshet, kétségtelen tény, hogy nem mindig azonosítható a kettő. A családot nem feltétlenül jellemzi az együttlakás. Az új családtagok szocializálása, a háztartási funkciók ellátása nem kizárólag családi körben megy végbe, s az „otthoni tér" is gyakran túlterjed a családon. Ugyanakkor a háztartási csoportba beletartoznak olyan személyek is, akiket a csoport vezetőjéhez, illetve más tagjaihoz nem fűz rokoni kapcsolat, s az új tagok létrehozásában (értve ezalatt akár a nemzést, akár az örökbefogadást) nincs szerepük, legfeljebb csak szocializálásukban vesznek részt. Sőt, háztartást alkothatnak olyan együttesek is, ahol családi—rokoni kapcsolat a tagok között egyáltalán nincs — szemléletes példaként idézhető erre a házvezetőnővel, szolgával, esetenként káplánnal együttélő római katolikus plébánosok háztartása.

Ugyanígy gyakran összekeveredik az alapvetően és elsősorban fogyasztási és társadalmi feladatköröket betöltő háztartás, illetve a kizárólag termelési célokból létrejött gazdaság (üzem) fogalma és szerkezete is, különösen olyan esetekben, amikor a kutatók agrárközösségek, illetve azon belül a birtokos parasztság viszonyait vizsgálják. Ez utóbbiak esetében ugyanis e fogalmak gyakran egybeesnek, és sokszor csak logikailag választhatók szét. (Nem ritka eset, hogy a termelő és fogyasztó személyek köre azonos, a létrehozott termékek túlnyomó részét a háztartási csoport egyúttal el is fogyasztja stb.) A zavart többnyire az okozza, hogy a rokonságot kutatók nem tekintve feladatuknak, általában nem végzik el a gazdasági tevékenységek és szervezetek teljes körű elemzését, nem különítik el világosan egymástól az egyes funkciókat és az azokat ellátó személyek körét. Így rendszerint elsikkad az, hogy a termelés szervezetébe a munkacsúcsok idején rendszerint beletagozódnak napszámosok, részes munkások, gyakori az egyes háztartási csoportok közötti kooperáció, akár kölcsönösségi alapon, akár patrónus-kliens típusú (pl. gazda—zsellér) kapcsolatok formájában, vagyis a gazdaság munkaereje nem feltétlenül azonos a háztartás tagjaival. Ugyanígy gyakori az, hogy a cserére, piacra kerülő termelést — melynek jelentősége rendszerint lényegesen nagyobb az össztermelésen belüli tényleges részarányánál — figyelmen kívül hagyják s a gazdasági tevékenységet nem teljes terjedelmében, hanem csak a háztartás szűk értelemben vett önfogyasztása szemszögéből vizsgálják. Végül általában az agrárközösségekben a birtokos parasztsággal gazdasági szimbiózisban élő, de nem birtokos paraszti elemeket (kézművesek, zsellérek, pásztorok, a közösség alkalmazottjai — vagyis általában a föld nélküli rétegek) tényleges gazdasági és társadalmi szerepüktől, súlyuktól függetlenül a piacra, cserére termeléshez hasonlóan marginálisnak tekintik és családjaik, háztartási csoportjaik kívül rekednek a vizsgálatok körén.[65]

[63] Bohannan, Paul 1963. 84—85., Yanagisako, Sylvia Junko 1979. 187—189.

[64] Bohannan, Paul 1963. 98.

[65] L. Bender, Donald R. 1967., Mendras, Henri 1973. és Yanagisako, Sylvia Junko 1979. írásainak vonatkozó részeit, valamint a 17. jegyzetben idézett család- és háztartástörténettel foglalkozó munkákat.

A háztartásnál nagyobb, ugyancsak területi alapon szerveződő egység a patronímia. Ezen a fogalmat megalkotó KOSZVEN egy családból keletkezett rokoni egységet ért, melyet a közös őstől származó név, bizonyos fokú gazdasági egység, szervezet és jogi szabályok, csoport-szolidaritás, exogámia és ideológiai közösség jellemez. Három altípusát sorolja fel:

a) a település egy részét kitevő patronímia, vagyis amikor egy települést több patronímia együttese alkot,
b) a patronímia egyedül alkot egy települést,
c) a patronímia több kisebb, egymás melletti településre tagolódik.[66]

A patronímiához — főleg annak *b)* altípusához — közel áll a MURDOCK által kialakított „deme"-fogalom. Ezen MURDOCK egy unilineáris leszármazási tudattal nem rendelkező, illetve nem leszármazási alapon szerveződő rokoni csoportot ért, amely egyúttal endogén területi csoportként működik.[67]

Még egy nagyobb, feltételesen a korporatív rokoni csoportok közé számítható — bár valójában már inkább politikai mint rokoni — egység létezik, amely területi alapon szerveződik: a törzs. Ez elsősorban rokoni alapon szervezett csoportokat (ágazatokat és nemzetségeket), ritkábban klánokat fog össze. Szerepe azonban az újkori európai fejlődésben — talán Albániát kivéve — nincs, így részletesebb tárgyalását nem tartom érdemesnek.[68]

A területi csoportokéhoz hasonlóan izgalmas — és hasonlóképp nem teljesen tisztázott — a kettős, területi és rokoni alapon szervezett rokoni csoportok kérdése. Ezek legismertebbike a klán. MURDOCK szerint — akinek meghatározása logikailag a legelfogadhatóbbnak tűnik számomra — a klánt az unilineáris leszármazás tudata, együtt-, illetve egymás mellett lakás és erős formális társadalmi szervezet köti össze. Hangsúlyozottan fontos, a csoport tagjait összekötő kapcsokat alkotnak a klán által betöltött gazdasági, politikai és katonai funkciók, míg a nemzetségben igen fontos rituális feladatok és tevékenységek háttérbe szorulnak. Bár a leszármazás lényeges szerepet játszik a klán életében, a közösség integráló tényezői között nagy a súlya a nem rokoni eszközöknek és funkcióknak is.[69] MURDOCK szerint két alaptípusa létezik:

a) a klán-közösség, amikor is egy klán önálló települést alkot,
b) és a klán-barrió, amikor a klán egy település, egy lokális közösség része.[70]

A szakirodalom azonban jelenleg a klán elnevezést különböző, gyakran egymásnak ellentmondó értelemben használja, így az a benyomásom, hogy a fogalom tartalmának egységesen elfogadott, ellentmondásoktól mentes kialakítása még további kutatást és elemzést igényel.[71]

A szakirodalomból még egy ritkán említett területi és rokoni alapon szervezett rokoni csoport ismeretes: a szept. A XVIII. századi skót klán alkotórészeként létezett, tulajdonképpen a nemzetségen belüli ágazat területi megfelelőjeként fogható fel, de a klánhoz hasonlóan a rokoni és területi kapcsolatok együttesére épül. (Fogalma a klánhoz hasonlóan nem teljesen tisztázott és nem általánosan elfogadott.)[72]

[66] KOSZVEN, M. O. 1967. 216—219.

[67] MURDOCK, G. P. 1965. 63. Meg kell jegyeznem, hogy bár mindkét fogalmat alkalmazzák a kutatásban — a patronímiát elsősorban a szláv népek néprajzkutatói, a deme-t esetenként az „Ethnology" csoport antropológusai — az a benyomásom, hogy egyik sem nyert még igazán polgárjogot, nem kielégítő mennyiségű és minőségű az elnevezések tartalmát világosan leíró és körülhatároló mikroelemzés.

[68] L. DURHAM, M. E.: *Some tribal origins, laws and customs of the Balkans.* London, 1928. (Idézi MURDOCK, G. P. 1965. 353.).

[69] MURDOCK, G. P. 1965. 66—73., WHITE, Leslie 1959. 156—157. vö. BODROGI Tibor 1957. 46—47.

[70] MURDOCK, G. P. 1965. 74—77.

[71] L. BOHANNAN, Paul 1963. 141—142, LÁNG János 1978. 21—22.

[72] DAVENPORT, W. 1971. 202. Szerző leírása szerint sem a szóban forgó skót klán, sem annak része, a szept nem unilineáris leszármazás alapján szerveződik, így a terminust általában az ilyen leszármazási csoportok elnevezésére javasolja (uo. 204.).

2.3. A rokonsági rendszer összefüggéseinek első megközelítési lehetősége a rendszer alrendszereinek és elemeinek belső, egymáshoz való kapcsolódásának vizsgálata. A rokonsági rendszerekről a kutatók által e célból alkotott modellek azonban gyakran nem állják ki a gyakorlat próbáját. Részben azért, mert egy adott időszak egy konkrét társadalmára vonatkozó ismeretekből rajzolt modell érvényét próbálják kellő megalapozás nélkül térben és időben kiterjeszteni, másrészt az alkotott modellek gyakran elvontnak és mechanikusnak bizonyulnak, a tényleges rokoni kapcsolatok és magatartások, a társadalom rokoni csoportokba tagozódása nem mindig felel meg pontosan annak, amit a gondolati modell diktál.[73] Ha az általam eddig elmondottakon végigtekintek, ennek alapján a rokonsági rendszer szintén felrajzolható gondolati modellként, mégpedig a következőképpen:

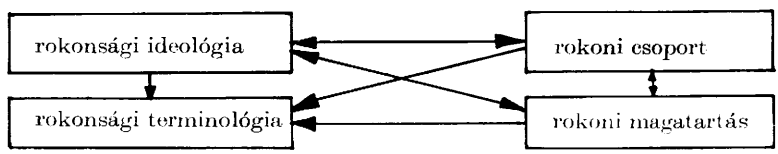

E modell azonban hasonlóképpen elvont és nem biztos, hogy ebben a formában kielégítő mértékben alkalmas a rokonsági rendszer logikájának, működésének felvázolására. S a baj nem is elsősorban ott van, hogy az ábrázolt kapcsolatok nem fedik teljesen a valóságot, mert, mint korábban már említettem, a terminológia tükröző jellege csak korlátok között érvényesül.[74] Sokkal inkább az a probléma, hogy a rendszer alrendszerei között nem olyan sima és egyszerű a kapcsolat, mint ahogy azt a fenti ábra sugallja. Bár WHEATONnal együtt én is valószínűnek tartom, hogy a rendszer alrendszerei, illetve elemei egymással funkcionálisan összefüggenek, egymáshoz funkcionálisan kapcsolódnak,[75] az összefüggések és kapcsolatok jelentkezése gyakran nem egyértelmű és nem mindig teljesen következetes. Vannak esetek, amikor az egyik alrendszer típusa logikailag pontosan megfelel a másikénak, vannak amikor nem. Az elemek, alrendszerek egymáshoz való kapcsolódása a valóságban követheti a modell által előírtat, de ellent is mondhat neki. S ez nemcsak a terminológiai alrendszernek a rendszer többi részével való kapcsolatára vonatkozik. A kutatók eltéréseket észleltek a rokonsági ideológia és a tényleges rokoni magatartás között.[76] A tapasztalat szerint a rokoni kötelezettségek elismerése — különösen Nyugat-Európában — nem feltétlenül esik egybe a genealógiai alapon kimutatható rokonsági szerkezettel.[77] A leszármazási kategóriába tartozás nem jelzi pontosan a tényleges rokoni (leszármazási) csoport határait, nem következik belőle automatikusan a csoport-tagság.[78] A középkori Angliában pl. a nem unilineáris leszármazás mind az ideológiában, mind a rokoni csoportok szerveződésében érvényesült, és ehhez kétfelé ágazó-kollaterális terminológia kapcsolódott. Európa más részein viszont ugyanez a terminológia a patrilineáris ideológia és patrilineáris rokoni csoportok mellett jelentkezett. Ugyanekkor a patrilineáris rokoni ideológia sok helyütt tovább élt a patrilineáris korporatív rokoni csoportoknak formailag szervezetlen bilaterális rokonsággá alakulása, a terminológia lineárissá egyszerűsödése után is.[79] A papíron szépen kidolgozott logikus elvek az életben nem mindig érvényesülnek pontosan, a rokoni csoportok határai a valóságban gyakran bizonytalanok,[80] sőt az egyes korporatív csoportok, nemcsak határukat tekintve, hanem tartalmukban, szerkezetükben sem minden esetben különíthetők el világosan egymástól.[81] Egy rokoni csoporton belül a különböző jogok és státusok (név, csoport-tagság, vagyon stb.) örökítése gyakran külön-

[73] BARNES, J. A. 1971. 162, 263., GRABURN, Nelson 1971. 213., HOLY, Ladislav 1976. 107—108, 110. vö. BODROGI Tibor 1970.

[74] L. a 34. jegyzetben idézett irodalmat.

[75] WHEATON, R. 1975. 624—625.

[76] HOLY, Ladislav 1976. 118.

[77] FIRTH—HUBERT—FORGE 1969. 11.

[78] HOLY, Ladislav 1976. 126.

[79] BARIĆ, Lorraine 1967. 18., BOHANNAN, Paul 1963. 127., FLANDRIN, Jean-Louis 1979. 9, 15—17, 25., FRIEDRICH, Paul 1966. 21—22, 29., MARANDA, Pierre 1974. 24. vö. ANDERSON, Robert T. 1963.

[80] ARENSBERG—KIMBALL 1948. 43—44.

[81] Ez jellemzi például a középkori olasz városállamokat (KENT, F. W. 1977.).

böző módon megy végbe.[82] Sőt, arra is van példa, hogy egy társadalmon belül egymás mellett párhuzamosan több osztályozási rendszer, egynél több leszármazási csoport létezik,[83] illetve egy egyén párhuzamosan egyszerre több rokoni csoportnak (pl. leszármazási és területi alapon szervezettnek) is tagja.[84] Ám nemcsak a rokoni kapcsolatok valósága lehet ellentmondásos. A rokoni viszonyokat tükröző terminológia nem adja vissza pontosan e viszonyok és kapcsolatok fontosságát, jellegét. Nem tükrözi közvetlenül a leszármazás mikéntjét sem, még kevésbé a létező korporatív rokoni csoportok típusait.[85] A rokonsági terminusok egy részének alkalmazása, használata is bizonytalan.[86] Vagyis a funkcionális összefüggés létének feltételezéséből nem következik egy — és csakis egy — szerkezet automatikus meghatározottsága. Bár a magatartás, a rokoni csoport, a rokonsági ideológia és terminológia kétségtelenül összefügg egymással, ez az összefüggés nem eleve és nem örökké megszabott és nem pusztán egyetlen kapcsolódási lehetőséget jelent a rendszer elemei között.

A rokonsági rendszer felvázolt gondolati modelljének mechanikusságára nemcsak a rendszer belső kapcsolatainak vizsgálata során, hanem a második megközelítés, a rendszer és környezete közötti kapcsolatok tényleges elemzése során is tekintettel kell lennünk. A rokonsági rendszer számos eleme gyakran pl. nem közvetlenül, hanem gazdasági változókon át kapcsolódik egymáshoz.[87] Az egy-egy generációba, egy-egy rokoni csoportba tartozó rokonok számát nemcsak a rokonsági ideológiából következő különböző számontartási módok szabják meg, hanem alapvetően befolyásolják a demográfiai (elsősorban a termékenységi és halandósági) viszonyok is. A rokonsági kapcsolatok intenzitására, formáira a gazdasági viszonyok, a közlekedés technológiájának fejlettsége, a földrajzi távolság, ill. elhelyezkedés, a társadalom politikai-területi szervezettségének foka, a településviszonyok éppúgy kihatnak, mint az egyének interakcióra való képessége (vagyis az, hogy milyen mértékben van idejük, energiájuk, anyagi erőforrásuk és motiváltságuk a rokoni kapcsolatok fenntartására).[88] E kapcsolatok ereje, minősége azonban — mint erre a rokonsági rendszer történetiségével kapcsolatban még visszatérek — társadalomtól és korszaktól függően más és más lehet. Egy bizonyos típusú rokon gazdasági fontosságából pl. nem következik automatikusan az, hogy a rokonsági ideológiában is megkülönböztetett szerepe van.[89] A rokonság —, illetve a rokonokon belül a vérrokonok és nem vérrokonok — súlya és szerepe is eltérő lehet korszakonként, társadalmanként. Még az olyan alapvető intézmények, mint a család és a háztartás által betöltött társadalmi-gazdasági funkciók sem mindenütt azonosak.[90] A családok és a háztartások szerkezetét alapjában befolyásolják a különböző demográfiai, ökológiai, technológiai-gazdasági és politikai-társadalmi változók, de nem lehet azt állítani, hogy e csoportok típusai, változatai vagy belső szerkezetük, kapcsolataik egyszerűen e változók függvényei. Egyes vizsgálatok szerint a gazdasági-társadalmi környezet jelentős hatást gyakorol a rokoni kapcsolatok, a rokoni csoportok belső viszonyaira, más eredményekből viszont arra lehet következtetni, hogy a gazdasági-politikai rendszerek változása (iparosodás, urbanizáció, politikai demokratizálódás) nincs közvetlen és egyenes kapcsolatban a házasodás, a leszármazás vagy a rokonsági rendszer változásaival.[91]

A rokoni kapcsolatok, a rokoni csoportok súlya, szerepe, minősége rendkívül eltérő mértékű a különböző társadalmi rétegek között, ugyanakkor a kapcsolatok intenzitásában — különösen manapság — Nyugat-Európában például kevés különbség észlelhető.[92] Az értékrendszer, a kulturális normák hatása gyakran egyáltalán nem párhuza-

[82] Needham, Rodney 1971. 11.

[83] Scheffler, Harold W. 1973. 759. vö. Cuisenier Mogey által ismertetett vizsgálatával (Mogey, John 1976. 95—96.).

[84] Holy, Ladislav 1976. 115—117.

[85] Needham, Rodney 1971. 18—21.

[86] Vincze Lajos 1978. 112—113.

[87] Cuisenier törökországi kutatásai például a vizsgált rokonsági változókat egymástól függetlennek találták, a kapcsolatot közöttük gazdasági tényezők biztosították. (Mogey, John 1976. 99, 103.)

[88] Blood, Robert 1970. vö. Firth—Hubert—Forge 1969. 14., Mogey, John 1976. 98—103.

[89] Leach, Edmund 1973. 56—58.

[90] Wheaton, R. 1975. 624. vö. Yanagisako, Sylvia Junko 1979. 189, 199.

[91] Graburn, Nelson 1971. 380., Mogey, John 1976. 103.

[92] Firth—Hubert—Forge 1969. 14., Mogey, John 1976. 102—103. Stone, Lawrence 1979. 22—24.

mos a gazdasági, társadalmi, demográfiai, ökológiai változók hatásával.[93] Pl. a kánonjog azonos, meglehetősen fiatal életkorban engedélyezte Európa-szerte a házasodást, mégis eltérő, késői életkorban kötendő házasodási modell alakult ki a középkori Nyugat-Európában, szemben a kelet-európai korai életkorban szokásos házasságkötési mintákkal. Ez indokolható lenne esetleg gazdasági-társadalmi tényezőkkel, az azonban már nem, hogy a késői házasságkötési modellt a Magyarországra Nyugat-Európából beköltözött német telepesek és utódaik kulturális örökségként enyhébb formában ugyan, de hosszú ideig megtartották. Ugyanez állapítható meg az együttélési formákra vonatkozólag is.[94] Ugyanakkor viszont a XX. században a házasságkötési kor görbéje világszerte ugyanazt az irányt követi, függetlenül a házasodási minták, gazdasági, társadalmi, politikai struktúrák, szokások, kultúrák közötti lényeges különbségektől.[95] Fentiek következtében ezért véleményem szerint aligha lesz bizonyítható szélesebb körben annak az elképzelésnek az érvényessége, amely direkt formában meghatározott gazdasági-társadalmi szerkezethez meghatározott rokoni csoportot, meghatározott családtípust próbál párosítani.[96] A kétségtelenül létező összefüggések sokkal áttételesebb módon jelentkeznek.

A rokonsági rendszer harmadik megközelítése az idő dimenziójából lehetséges. Minden rokonsági rendszer társadalmi jellegénél fogva egyúttal történeti jelenség is. Éppen ezért nem lehet statikus egyensúlyi állapotban levőnek tekinteni. Az antropológiai vizsgálatok többségének egyik legsúlyosabb módszertani melléfogása, hogy a rokonsági struktúrák vizsgálatánál a legtöbb esetben az idő dimenzióját ténylegesen figyelmen kívül hagyják. Akik pedig megpróbálnak rá tekintettel lenni, azok gyakran megragadnak egy történeti adatokkal alá nem támasztott — sőt sokszor azoknak egyenesen ellentmondó — (neo)evolucionista felfogásnál.[97]

A rokonsági rendszer állandóan változik. Nyugat-Európában például, ahol alakulása a kutatások fejlettsége és nem utolsósorban a bőségesen fennmaradt történeti forrásanyag segítsége révén talán a legjobban figyelemmel kísérhető, megállapítható, hogy a középkor óta változások következtek be a rokoni kapcsolatok, a rokoni szolidaritás irányában és kiterjedésének méreteiben,[98] a rokonsági ideológiában,[99] a rokonsági terminológiában,[100] a rokonsági csoportok típusaiban. A korporatív rokoni csoportok társadalmaktól függően általában a XIV—XIX. század között felszámolódtak, illetve a rokoni alapú csoportokon belül a területi szervezési elv nagyobb szerephez jutott.[101] E változások azonban a látszat ellenére sem fűzhetők egyetlen evolúciós fejlődést mutató sorba. Kimutatták pl., hogy míg a korábbi feltételezésekkel ellentétben a családok és háztartások struktúrája Angliában évszázadokon át alig változott,[102] addig Ausztriában és a Baltikumban a XVIII—XIX. század folyamán egy darabig éppenséggel a bonyolultabb szerkezet, a kiterjesztett családú háztartások arányának növekedése figyelhető meg.[103] A nők szerepének XX. századi növekedését Franciaországban valóban több évszázados háttérbe szorítottság előzte meg, de ez a középkorban még nem érvényesült. A nők jogképességüket csak a XIV—XV. században veszítették el, így a hatalom patriarchális gyakorlása alapján szervezett családban alávetetten élő nők figurája ténylegesen csak a XV—XVI. századtól kezdve tekinthető érvényesnek.[104] Nyugat-Európában évszázadokon át viszonylag keveset változott a házasság termékenységére s ezen keresztül a család nagyságára,

[93] Yanagisako, Sylvia Junko 1979. 167—175, 193.
[94] Goode, W. J. 1963. 41., Hajnal, John 1965., Andorka—Faragó 1983.
[95] Mogey, John 1976. 102—103.
[96] Olderogge, D. A. felfogása. Idézi: Bodrogi Tibor 1961. 135—136.
[97] Ez jellemzi például White, Leslie és a neoevolucionisták, valamint a korábbi évek családszociológiai kutatásainak felfogását, de nem mentes tőle teljesen a szocialista országokban folyó marxista család- és rokonságkutatás sem. (L. erre vonatkozóan a 17. jegyzetben idézett irodalmat.)
[98] Flandrin, Jean-Louis 1979. 24—25., Freeman, J. D. 1968. 260—262., Maranda Pierre 1974. 14. vö. Stone, Lawrence 1979.
[99] Flandrin, Jean-Louis 1979., Shorter, Edward 1975., Stone, Lawrence 1979.
[100] Anderson, Robert T. 1963. 16—19., Maranda, Pierre 1974. 15. vö. Friedrich, Paul 1966., Lounsbury, F. G. 1967.
[101] Barić, Lorraine 1967. 18—21., Flandrin, Jean-Louis 1979. 9, 15—17., Koszven, M. O. 1967. 220—221., Maranda, Pierre 1974. 31.
[102] Laslett, Peter 1972b
[103] Kahk—Uibu 1980., Mitterauer, Michael 1975.
[104] Maranda, Pierre 1974. 130.

szerkezetére nagy hatást gyakorló házasságkötési kor is, holott közben alapvető gazdasági-társadalmi átalakulások következtek be.[105] Bár a rokoni csoportok szerkezete átalakult, korporatív típusaik Nyugat-Európából viszonylag korán eltűntek, a rokoni kapcsolatok fontossága, intenzitása — ha funkcionálisan némileg át is alakult — ennél lényegesen kevesebbet változott.[106] Kelet-Európában viszont előfordult, hogy a család szerkezeti és funkcionális változása nagyobb mértékű volt, mint az azt körülvevő korporatív egységé.[107] A rokoni csoportszerkezetek, valamint a rokoni magatartások átalakulását ugyanakkor a normák és ideológiák változása gyakran nem vagy alig követte.[108]

A rokonsági rendszer vizsgálata során mindig szem előtt kell tartani, hogy a változások általában fokozatosak, teljes átalakulás csak akkor következik be, ha az új rendszerhez való kapcsolódás modellje kialakul a családban. Az átalakulás rendszerint hosszú idő alatt, általában külső körülmények — különösen gazdasági változások — folyamatos nyomására következik be. Ritka a rokonsági rendszerek külső nyomás nélkül bekövetkező, egyszerű diffúzió útján való terjedése.[109]

Mindebből azt a következtetést lehet levonni, hogy a rokonsági rendszer logikai modellek alkalmazásával történő megközelítése előnyös annyiban, hogy megkönnyíti az összefüggések feltárását, a rokoni kapcsolatok — viszonyok absztrakcióját és ennek révén a különböző rendszerek egymással történő összehasonlítását. Mindig vigyázni kell azonban arra, hogy a modell időközönként összevetésre kerüljön a múlt vagy a jelen valóságával, és az időbeli változásokra, környezeti hatásokra kellő figyelemmel legyünk, csakúgy, mint arra, hogy a rendszer elemeinek kapcsolódása többféle módon is végbemehet. Ahogy a rokonságkutatás egyik kiváló szakértője megállapította: a rokonsági rendszerek vizsgálatának nem annyira magukra a jelenségekre, mint inkább létezésük lehetőségének, valószínűségének felmérésére kell irányulnia.[110]

3.1. Vázlatom tanulsága alapján a magyar rokonsági rendszert tehát úgy kellene megközelítenem, hogy olyan rendszernek tekintem, amely természeti-gazdasági-társadalmi környezetével együttműködő funkcionális egész, ugyanakkor a társadalmi-történeti fejlődésnek megfelelően környezetével interakcióban dinamikusan változik. Ez utóbbit — a történetiséget — különösen aláhúzza az, hogy a néprajzi rokonságkutatás többnyire a magyar rokonsági rendszer XIX. század végi—XX. század eleji állapotának rekonstruálására törekszik, mégpedig oly módon, hogy igyekszik a még régebbi eredetű elemeket (survival-okat) felkutatni és kihangsúlyozni, de ugyanakkor arra is utal, hogy az utóbbi évtizedekben a kép alaposan megváltozott. Bár a történeti szemlélet megvalósításával szintén vannak problémák — melyekre később még visszatérek — a nagyobb nehézséget a rokonság mint rendszer megközelítése okozza számomra. Az áttekintett magyar rokonságkutatási irodalom alapján ugyanis — s ezalatt nemcsak az írásomat életre hívó új publikációkra gondolok — az a benyomásom, hogy a legtöbb szerző előtt a rokonság nem funkcionális rendszerként jelenik meg. Lényegében a rokonságnak nemcsak a társadalmi-gazdasági környezettel való tényleges összekapcsolása nem következett be az elemzések során — kivéve talán a családdal foglalkozó egyes írásokat —, hanem a rokoni magatartás és ideológia, a rokonsági csoportok és terminológia egymással való összefüggésének feltárása sem. Ha néhol a rokonsági rendszer mégis valamennyire egységes egészként ábrázolódik, akkor ez elsősorban annak tudható be, hogy egy-egy éles szemű megfigyelő feldolgozási módszerének, illetve műfajnak a valóság leírását választotta.[111] Az elemző munkákból azonban már a rokoni magatartás, a rokoni ideológia úgyszólván tel-

[105] MOGEY, John 1976. 102—103.

[106] YANAGISAKO, Sylvia Junko 1979. 182—183.

[107] KOSZVEN, M. O. 1967. 219—220.

[108] HAMMEL zadrugakutatásainak eredményei, idézi: YANAGISAKO, Sylvia Junko 1979. 183—184.

[109] GRABURN, Nelson 1971. 108.

[110] NEEDHAM, Rodney 1971. 32.

[111] Ilyen forrásértékű leíró tanulmány például FÉL Edit Martosról, MORVAY Judit Mátraaljáról írott munkája s ezek a fő erényei SZABÓ László jászdózsai rokonsági rendszert bemutató írásának (FÉL Edit 1944., MORVAY Judit 1981., SZABÓ László 1973b). Az ugyanezen szerzőknek összefoglalásra törekvő munkáiból kirajzolódó rokonságszemlélet már jóval kevésbé érzékelteti annak összefüggő rendszer voltát, az elemzések színvonala csak itt-ott éri el a korábbi leírásokét (FÉL Edit 1948., MORVAY Judit 1965., SZABÓ László 1980.).

jesen kimarad. Az 1980—1981. év irodalmi termése alapján azt lehet mondani, hogy a néprajzi és történeti rokonságkutatás lényegében a családra — azon belül elsősorban a munkaszervezetre — és a rokonsági terminológiára szűkült össze.

Miközben a családdal mint egységgel viszonylag sok írás foglalkozott, addig az egyén rokonokhoz való viszonyának alakulásáról, a rokonságnak az egyén össztársadalmi kapcsolatain belüli tényleges szerepéről, súlyáról rendkívül kevés adatot tettek közzé. Az itt-ott elszórtan publikált anyag pedig többnyire olyan leírás, amely inkább egy-egy megfigyelő benyomásait, mint szisztematikus vizsgálatok — netán mérések — eredményét rögzíti. Ezért Szabó László részben e kérdéskört tárgyaló írása,[112] ha nem is terjed túl a munkaszervezet problémakörén, biztató kezdeményezésnek tekinthető a mérés, a megállapítások objektívebb alapokra való helyezése irányában. Jelen formájában azonban (településenként egy-egy társasmunka résztvevőinek feltérképezése) nem tekinthető bizonyító erejűnek még az adott közösségekre nézve sem, nemhogy egy szélesebb területre. Még inkább áll ez a rokonság társasmunkabeli szerepének történeti alakulásáról általa elmondottakra.[113] Ha térben és időben kiterjedtebb érvényességre törekvő, szilárdan megalapozott következtetésekre kívánunk jutni, akkor az adott esetben ténylegesen feldolgozott adatok többszörösére van szükség, ügyelve a foglalkozás, vagyoni helyzet, életkor stb. szempontjából történő reprezentativitásra.

Eléggé mostohán kezelt kérdésnek látszik a rokonná válás módja, a rokonok különböző típusainak kérdése is. A *Magyar Néprajzi Lexikon*ban pl. — bár az egyenes ági rokonság, valamint az anyaági—apaági—bilaterális leszármazás fogalmát röviden megmagyarázzák — külön „leszármazás" címszó nincs. Az egyes szócikkek alapján az az érzésem, mintha a rokonságkutató néprajzosok érdeklődését eddig igazából még nem keltette volna fel az, hogy hogyan és mikor, milyen más gazdasági-társadalmi változásokkal párhuzamosan (vagy esetleg azoktól függetlenül) alakult át a magyar patrilineáris leszármazási rend bilaterálissá, hogyan jelentkezett ez az ideológiában, a tényleges rokoni kapcsolatokban stb. Csak említésszerűen kapunk adatokat az irodalomból a rokonság, a leszármazás kiterjedésére, illetve a számontartás társadalmi különbségeire, annak időbeli változásaira vonatkozóan is.[114] Pedig e kérdések alaposabb, adatokra támaszkodó vizsgálata mind a leszármazás, mind a rokoni kapcsolatok megismerése, mind az egyház rokonsági ideológiára gyakorolt hatásának felmérése céljából — melyre többek között a leszármazás és a rokonság népi számontartásának kánonjogi előírásokkal való összefüggése vagy attól való eltérései is nyújtanak bizonyos lehetőséget — kívánatos lenne.[115]

Az affinális rokonoknak a formálisan nem szervezett rokonságon belül játszott szerepére, illetve a hozzájuk fűződő kapcsolatok változására vonatkozóan hasonlóképpen félmondatos utalásokkal kell megelégednünk,[116] s az örökbefogadás, az illegitim kapcsolatok súlyáról pedig még ennyi adatunk sincs. Mindössze a rituális rokonok (s közülük a keresztszülők, a „komák") azok, amelyek több figyelmet kaptak, s vizsgálatuk mind módszer, mind a forráshasználat tekintetében túllépett a rokonságvizsgálatok korábbi hagyomá-

[112] Szabó László 1979—1980.

[113] Szabó László 1979—1980. Szerző következtetései a rokonság, a rokoni kapcsolatok, illetve a szomszédság szerepének alakulásáról evolúciós fejlődést sejtető hipotézisek, melyek mögül hiányzik a történeti bizonyító anyag. Hogy a kérdés vizsgálata történeti források szakszerű módon végrehajtott elemzése révén valóban lehetséges, és ily módon megalapozott következtetésekhez is el lehet jutni, arra jó példát szolgáltatnak Richard Smith vagy Lorraine Lancaster számunkra meglepően korai időszakra vonatkozó munkái. (Lancaster, Lorraine 1958., Smith, Richard 1979.)

[114] Szabó László 1980. 234—235., Tárkány-Szücs Ernő 1981. 464—467. vö. Fél Edit 1944. 2., Gunda Béla 1949. 232., Morvay Judit 1966. 485.

[115] A XVIII. századi Franciaországra vonatkozóan a rokonság tényleges számontartásának vizsgálatát Flandrin polgárok és kisnemesek esetében naplóik alapján a rokonemlítések összeszámlálása és kategorizálása alapján kísérelte meg (Flandrin, Jean-Louis 1979. 26—30.). Nálunk e századra vonatkozóan ugyanezekre a rétegekre nézve ugyancsak végezhető lenne ilyen kutatás, sőt a XIX. század végétől kezdve már a parasztságra vonatkozóan is. S természetesen megkísérelhető a vizsgálat — ugyancsak a reprezentativitás figyelembevételével — e századra vonatkozóan a néprajz hagyományos, kiérlelt módszereivel.

[116] Fél Edit világosan jelzi a viszony XIX. század folyamán történő megváltozását (Fél Edit 1944. 9.).

nyos megközelítésein.[117] Összességében azonban így jelenleg nem mérhető fel az, hogy a rokonokon belül a nem vérrokonok szerepe az egyes korszakokban, az egyes társadalmi rétegekben milyen volt, hogyan változott, holott a külföldi példák alapján elképzelhető, hogy ennek elemzése esetleg meglepetésekkel szolgálhatna.[118]

A lakóhelyválasztási szokások szintén nem váltak eddig alaposabb vizsgálat tárgyává, bár a „vőség" a XIX. század végi—XX. század eleji rokonsági viszonyokat rögzítő néprajzi és szociográfiai munkákban elég gyakran szerepel. Ha viszont ezzel szembeállítom a XIX. századi állapotokról eddig szerzett ismereteinket, amely szerint akkor a háztartási csoportokban a háztartásfővel együttélő vő sem a magyar, sem az itt élő szláv parasztközösségekben szinte egyáltalán nem fordult elő,[119] akkor egy olyan, a két időszak között bekövetkezett változásra gyanakodhatunk, melynek lefolyása, okai, gazdasági-társadalmi — netán egy-egy etnikai csoport szokásrendszerével való — összefüggései egyelőre ismeretlenek.

Az eddig említett kérdéseknél sokkal részletesebben tárgyalják a feldolgozások és adatközlések a párválasztás és házasságkötés problémakörét. Bár itt is előfordul, hogy a kutatók megelégszenek a valósággal nem szembesített szájhagyomány közlésével, az endogámia-exogámia arányaira vonatkozóan már több ízben sor került olyan vizsgálatokra, amelyek anyakönyvi adatok alapján tisztázni tudták e jelenségek tényleges előfordulását, sőt időbeli alakulását.[120] Sajnos ugyanez azonban a leírásokban vissza-visszatérő sororátus-levirátus bizonyításáról már nem mondható el. Holott ez utóbbi szokások fennmaradásának, elterjedtségének vizsgálata annál is inkább fontos lenne, mivel a kereszténység a XIII. századtól kezdve a negyedik fokig tiltotta a rokonok összeházasodását, sőt a sógorral, sógornővel való házasságkötést a kánonjogot felváltó, illetve kiegészítő magyar polgári jog sem engedte meg. Vagyis ismét a „hivatalos" és népi kultúra közötti elkülönüléshez, illetve szembenálláshoz nyerhetnénk újabb adatokat, — vagy pedig egy legenda megcáfolódna.[121] Hasonló a helyzet az újraházasodás, s ennek kapcsán a gyászév kérdésével is. A népi jogélet-kutatás azt állítja, hogy a szokások a házastárs halála után egy év kötelező gyászt írtak elő, amit különösen az asszonyok esetében igen szigorúan betartottak.[122] Ez viszont a XVIII. század gyakorlatában az eddigi anyakönyvi vizsgálatok szerint valószínűleg nem létezett, de legalábbis nem mindenütt volt ismeretes. Tehát vagy ellentét van a norma- és értékrendszer, valamint a tényleges gyakorlat között, vagy ez a néprajzi gyűjtések alapján feltárt szokás is a XIX. század második felének terméke.

Kívánatos lenne, ha a szokás- és ceremóniarendszerek leírása mellett több hangsúlyt kapna egy-egy háztartás, illetve egy-egy fölérendelt korporatív rokonsági csoport státus-, presztízs- és vagyonnövelő törekvéseinek elemzése a házasság gazdasági-társadalmi stratégiaként való értelmezése, a tudatos „rokonságépítés" vizsgálata révén.

3.2. A rokoni kapcsolatoknál, a rokoni magatartásnál, a rokoni ideológiánál a rokoni csoportok témaköre sokkal kedveltebb. Az 1980—1981-es új publikációk szinte mindegyike legalább egy fejezet erejéig foglalkozik vele. Ennek ellenére az eredmények mindegyike itt sem egyértelműen megnyugtató. Először is érződik az a fogalmi tisztázat-

[117] Örsi Julianna 1974. vö. Morvay Judit most elkészült kandidátusi disszertációjával (szerző szíves szóbeli közlése alapján). Az elemzések anyakönyvi forrásokra és az azokból merített adatok statisztikai feldolgozására épültek, elkerülve ily módon a szubjektív interpretálásból adódható buktatókat.

[118] Flandrin elemzései például kimutatják, hogy a nem vérrokonok szerepe a régi francia társadalomban igen nagy volt. A tényleges vérségi kapcsolatok bizonytalansága következtében a leszármazás gyakran inkább jogi mint biológiai realitás volt, így bizonyos időszakokban és területeken a leszármazást nem a genealógia, hanem az apai név és az ősi házhoz tartozás (illetve abban lakás) alapján tartották számon (Flandrin, Jean-Louis 1979. 13—15.).

[119] Ezt igazolják Andorka Rudolf Alsónyékre és Kölkedre vonatkozó adatai (Andorka Rudolf 1975a 352.). Pilisi vizsgálatom eredményei szerint az elemzett egy-egy szlovák, illetve délszláv falu XVIII. század közepi népességében nem, a két magyar falu közül pedig csak az egyikben írtak össze apósával élő vőt, ott is mindössze két főt (Faragó Tamás 1981.).

[120] Fél—Hofer 1969. 343—347., Gráfik Imre 1979., Örsi Julianna 1978.

[121] Flandrin, Jean-Louis 1979. 24. vö. Vavrik Béla 1903. 74. A levirátust egyébként már I. István törvényei is tiltották (Csizmadia Andor 1972. 288.).

[122] Tárkány-Szücs Ernő 1981. 279.

lanság, amire már írásom előző részében utaltam. A kutatók egy része a nukleáris családnak olyan gazdasági és társadalmi funkciókat tulajdonít, amelyet a valóságban az együttélő háztartási csoport és/vagy a parasztgazdaság töltött be.[123] Ezzel ellentétben viszont a háztartás a gazdaság nem termelő ágazatává, tevékenységek és tárgyak együttesévé fokozódik le, területi alapon szervezett rokoni csoportként való értelmezése hiányzik.[124] A gazdaság fogalma pedig — valószínű a XX. századi gyűjtési tapasztalatok következtében — kizárólagosan a családi munkaerő köré fogalmazódik meg,[125] holott a XVIII—XIX. századi adatok alapján egyértelmű, hogy a birtokos parasztok (telkes jobbágyok) gazdaságaiban rendszeres volt a szolgatartás, az egyes zsellérháztartásokhoz fűződő patrónus-kliens jellegű viszony, illetve a munkacsúcsok idején a napszámosok, részes aratók alkalmazása.[126] S akkor még nem vettük tekintetbe a rokonsággal, szomszédsággal való együttműködés, kooperáció, viszontszolgálat adatokkal sokkal nehezebben megfogható jelenségeit. Bár a népi gondolkodás az életet, a jelenségeket rendszerint elvonatkoztatások nélkül a maga egységében szemlélte, s így az egyes csoportok és funkcióik, sőt az egyes családtípusok között sem húzott határokat,[127] ez nem indokolja azt, hogy ugyanígy tegyen a társadalomkutató — hacsak nem elégszik meg a jelenségek elemzés nélküli leírásával, a puszta adatközléssel.

A szemléleti problémák nemcsak a házasság—család—háztartás—gazdaság általános fogalmainál jelentkeznek, hanem az egyes családtípusok esetében is, sőt itt talán még élesebben. A Magyar Néprajzi Lexikon a néprajzkutatás által létrehozott „nagycsalád" fogalmat vérségi, gazdasági, lokális és társadalmi egységként értelmezve ismét egybevonja a gazdaság és a háztartási csoport fogalmát, s mindezt „család" szóval jelöli.[128] Sőt, mivel a „család" címszóban a „nagycsaláddal" szembeállítva használja a „kiscsalád" elnevezést, az olvasó figyelmét óhatatlanul a mennyiségi jellemzők irányába tereli a szerkezet helyett.[129] S hogy ez nem pusztán fogalmazási kérdés, az világosan látszik a „házközösség" definíciójánál, amely a szócikk szerzője szerint nem más, mint egy „kiterebélyesedett nagycsalád",[130] holott egyik példaként felhozott változata, a délszláv zadruga — ha valamivel nagyobb is volt — elsősorban nem méretében, hanem szerkezetében és funkcióiban tért el a kelet-európai „nagycsaládtól".[131]

A „nagycsalád" fogalma végül is a szerkezet szempontjából nézve tisztázatlan a szakirodalomban. Morvay Judit szerint egy közös őstől származó férfiak családjainak — rendszerint két-három generációnak — együttélését jelenti, ezen belül nem tesz további különbségeket szerkezetük alapján.[132] Cseh István azt mondja, hogy a „klasszikus nagycsaládban" egy nemzedéket általában több nukleáris család képvisel, míg egyszerűbb, a XIX. században kialakult „sárközi" formájában csak egy.[133] Szabó László viszont ez utób-

[123] Pl. Örsi Júlianna 1976. 34—35. Mesterházy Károly szerint is „gazdasági egység", „termelő intézmény" a család (Mesterházy Károly 1980. 144.).

[124] *Magyar Néprajzi Lexikon* 2. kötet. 508.

[125] *Magyar Néprajzi Lexikon*. 2. kötet. 271.

[126] Kosáry Domokos 1963. vö. Fél—Hofer 1973., Morvay Judit 1966. 491. Saját kutatásaim a XVIII. századra vonatkozóan adatszerűen bizonyítani tudják a nem családi munkaerő jelentőségét a gazdaságok munkaszervezetében (Faragó Tamás 1981.).

[127] Fél Edit 1948. 16.

[128] *Magyar Néprajzi Lexikon* 3. kötet. 684—685.

[129] *Magyar Néprajzi Lexikon* 1. kötet. 443. vö. Balassa—Ortutay 1979. 46—48.

[130] *Magyar Néprajzi Lexikon*. 2. kötet. 508.

[131] A zadruga jellemzőire jó tájékoztatást nyújtanak Halpern, Joel M. 1972., Hammel, E. A. 1972. munkái, valamint Byrnes, R. F. (ed.) 1976. Már többször említett vizsgálatom során két Buda környéki délszláv faluban (a szerbek lakta Kalász és a horvátok lakta Tököl közösségeiben) a hivatkozott irodalomhoz hasonló méretű és szerkezetű háztartási csoportokat sikerült azonosítani. Feltételezhető, hogy itt is zadrugákkal van dolgunk, melyek alkalmazkodni tudtak az eltérő gazdasági-társadalmi körülményekhez. Itt kívánom megjegyezni, hogy a történeti kutatások egyáltalán nem igazolják a *Magyar Néprajzi Lexikon* hivatkozott szócikkeiben szereplő 20—50 fős „házközösségek", illetve 20—25 fős „nagycsaládok" *gyakori* előfordulását. E nagy számok alighanem egyes kutatók kuriózumokra felfigyelő érdeklődésére vezethetők vissza és nem általánosíthatók.

[132] A *Magyar Néprajzi Lexikon* 3. kötet. 684.

[133] Cseh István 1972. 179—180. Vagyis a szerző feltételezéséből következően a „klasszikus nagycsalád" legalább három — esetleg még több — nukleáris család együttélését jelentené. Andorka Rudolf azonban a XVIII—XIX. század fordulóján a Sárközben

bit már „kiscsaládnak" tekinti. Az ő meghatározása szerint csak az az együttes „nagycsalád", ahol „több generáció él együtt, s ugyanakkor magába foglalja a konszangvinikus egyeneságon kívül, a konszangvinikus oldalágat vagy annak egy részét is (férfiág)".[134] Miközben ugyanő a „nagycsalád-típusok" (vagyis korábban ismertetett meghatározásom szerint: a háztartástípusok) megkülönböztetésénél a szerkezetet tekinti alapvetőnek, valójában csak az egyes típusok eredete, a betöltött funkciókban, a munkaszervezetben és lakásviszonyokban mutatkozó bizonyos eltérések alapján tesz különbséget nyugat-európai, szláv és magyar, utóbbin belül jász (különélő) és palóc (együttélő) nagycsalád között.[135] Széman Zsuzsa Szabó László kutatásai alapján megkülönböztet „együttélő" és „különélő nagycsaládot", ezeken belül lineárisan és kollaterálisan kiterjesztett, illetve házas testvérek együttéléséből keletkezett „nagycsaládot", valamint „paraszti házközösséget", amely utóbbi alatt lényegében szolgát tartó kiterjesztett családos háztartást ért.[136] Vagyis kis túlzással a mai helyzetre nézve azt mondhatjuk: ahány szerző, annyi meghatározás. Véleményem szerint a kiterjesztett családos háztartások típusai csak akkor lesznek megalkothatóak, ha a demográfiai- és rokoni szerkezetek, életciklusok, funkciók

---

fekvő Sárpilisben és Alsónyéken csak elvétve talált kettőnél több nukleáris családot összefogó háztartást (Andorka—Faragó 1983.), s a délszlávok kivételével ilyen együttesek előfordulása a Pilisben is ritka (Faragó Tamás 1981.), így az a benyomásunk, hogy a „klasszikus" és „sárközi" nagycsalád-típus megkülönböztetése addig, amíg erre történeti bizonyító anyagot nem tárnak fel, legalábbis kérdéses.

[134] Szabó László 1980. 99.

[135] Szabó László 1980. 102—103, 114—117. vö. uő. 1979—1980. 174—175, 180. Itt kell megjegyeznem, hogy szerző által a zadrugákról, illetve a nyugat-európai „nagycsaládról" mondottak ellentétben állnak az általam ismert vonatkozó irodalom megállapításaival. A zadrugák általában nem tagozódtak faluközösségbe — épp ennek hiánya volt egyik oka létrejöttüknek (Filipović, Milenko S. 1976., Chirot, Daniel 1976.). Nem lehet a nemzetség gazdasági, illetve politikai intézmény jellegével különbséget tenni a szláv és magyar rokoni csoportok szervezete között sem, hisz épp Zawistowicz-Adamska szerző által hivatkozott műve állítja, hogy a nemzetség a szláv népeknél nem volt gazdasági egység! (Zawistowicz-Adamska, Kazimiera 1971. 43—44. Kérdés persze, hogy lehet-e, vagy érdemes-e egyáltalán általános érvénnyel nyilatkozni a szlávok családi-rokoni viszonyairól.) A nyugat-európai társadalomra kétségtelenül hatottak az antik hagyományok, de a „família" fogalom a kereszténységen keresztül Magyarországra is elkerült. A veszprémi egyházmegye XVIII. század közepi status animarumai vagy az 1784—87-es népszámlálás, illetve az azt követő XIX. század eleji népösszeírások utasításai jól mutatják, hogy „háznép" jelentéssel ugyanúgy meggyökeresedett nálunk is, ahogy Nyugat-Európában. A „grosse Haushaltsfamilie" pedig — legalábbis David Sabean kutatásaiból erre lehet következtetni (Sabean, David 1974.) — minden bizonnyal általánossá válhatott Németországban már az újkor előtt. A XVI—XVII. századi Ausztriáról is erős túlzás azt állítani, hogy a nukleáris család tekinthető általánosnak. (L. Berkner, Lutz 1972., Mitterauer, Michael 1975. kutatásainak eredményeit.) Weber-Kellermann, Ingeborg családtörténeti képeskönyvének információi, amelyek saját, a német családról 1974-ben megjelent korábbi munkájára alapozódnak (Weber-Kellermann, Ingeborg 1974., 1976.) a hetvenes évek közepén megindult német, osztrák és svájci történeti család- és háztartáskutatás eredményeinek következtében ma már nagyrészt elavultnak tekinthetők. (A német nyelvterület történeti család- és háztartáskutatásairól összefoglalóan tájékoztat: Lee, W. R. 1981.) Vagyis keletkezésük, eredetük alapján Szabó László feltételezésével ellentétben a nyugat-európai, szláv és magyar kiterjesztett családos háztartások aligha különböztethetők meg egymástól. A különbségek valószínűleg a rokoni szerkezet, az eltérő házasodási-, termékenységi-, együttélési- és életciklus-minták, illetve az egyes háztartások és az azokat eltartó gazdaságok, végül, de nem utolsósorban a gazdasági-társadalmi környezet különbségeire lesznek visszavezethetők. (Néhány szemelvény erre vonatkozóan az irodalomból, amely egymástól élesen különböző szerkezetű családokat- és háztartásokat mutat be: Berkner—Shaffer 1978., Byrnes, R. F. 1976., Czap, Peter 1979., Dupaquier—Jadin 1972., Fine-Souriac, Agnès 1977., Gaunt, David 1977., Mitterauer, Michael 1975., Plakans, Andrejs 1975., Rebel, Hermann 1978., Stoianovich, Trajan 1976.)

[136] Széman Zsuzsa 1981. 99—100. A „paraszti házközösség" fenti szerkezet szerinti meghatározása félrevezető, mivel a történelmi forrásokból egyértelműen kitűnik, hogy a szolgatartás — amely elsősorban demográfiai és gazdasági tényezők hatásának eredménye — egy háztartásban gyakorlatilag bármilyen rokoni szerkezet mellett előfordulhat.

vagyis a rokonsági rendszer, az együttélő csoport és a gazdaság egymáshoz kapcsolódását és mindennek a tágabb gazdasági-társadalmi környezettel való összefüggéseit teljeskörűen feltárjuk.[137] Ez az ami például a fenti „különélő" és „együttélő nagycsalád"-típus bemutatásából hiányzik, bár Szabó László jó szemét és alapos terepmunkáját dicséri, hogy kissé túlságosan is hagyományos megközelítése ellenére valószínűleg ténylegesen létező (vagy inkább létezett) típusokat sikerült megragadnia.

A „nagycsalád" problémakörből a leginkább eredményesnek eddig az együttélő csoport belső viszonyainak, munkaszervezetének ábrázolását mondhatjuk, bár a választott módszer — a mérés, illetve a méréssel kombinált megfigyelés helyett a leírás — következtében a más korokkal, területekkel és háztartástípusokkal történő összehasonlító elemzés a továbbiakban meglehetősen nehezen lesz kivitelezhető.[138] A háztartási csoport belső viszonyainak ábrázolása kapcsán az egyetlen probléma mindössze az, hogy úgy tűnik, mintha egy-egy leírás túlhangsúlyozná a gazda, és alárendelve egybemosná a szolgák és a gazda irányítása alatt álló családtagok helyzetét.[139] Ha a munkaszervezetben, a tényleges munkavégzés során ez így is volt, nem szabad elfeledkezni arról, hogy a családtagokat a szolgáktól először is megkülönböztette a gazdaság vagyoni alapjához fűződő kapcsolat (az öröklési, ellátási és alkalmanként a gazdálkodásba történő kisebb-nagyobb mértékű beleszólási jog), másodszor a szolgák gyakran évenként történő cserélődésével szemben a viszonylagosan állandó együttlakás, az állandó érintkezés a csoporttal s harmadrészt, de nem utolsósorban a háztartásfőhöz fűződő szoros rokoni kapcsolat. (Bár a szolga is lehetett rokon, a rokoni kapcsolat másodfoknál szinte sohasem volt közelibb.)

A családon és háztartáson túlmenő korporatív rokoni csoportokra vonatkozó kutatási eredmények az előbbiekénél lényegesen szegényesebbek. Ténylegesen működő egységeket általában már nem sikerült találni, így a leírások elsősorban a szájhagyomány alapján készültek. Ennek megfelelően a csoportoknak sem pontos szervezetét, sem funkcióit, illetve a csoportba tartozók körét nem lehetett igazán kielégítő alapossággal rekonstruálni. Különösen áll ez a nemzetségre, amely minden valószínűség szerint a székelyek kivételével a köznép életéből már a korai középkorban eltűnt, így a mainál lényegesen pontosabb leírására a jövőben sem igen számíthatunk.[140] Csak a nemesség körében — valószínűleg ott is csak csökevényesen — élő nemzetségi hagyományok feltárására vonatkozóan van némi reménység, amint azt Fügedi Erik eddigi eredményei sejtetni engedik.[141] A „had" esetében szintén további kutatásokra — elsősorban a XVII—XVIII. századi, még a csoport feltételezhető tényleges működésének idejéből származó források feldolgozására — lenne szükség ahhoz, hogy pontosan megrajzolható legyen szervezete és tevékenysége. A rendelkezésre álló leírások alapján ugyanis jelenleg nem dönthető el, hogy egy területi és rokoni alapon szerveződő klán-típusú rokoni csoportot kell-e alatta értenünk, vagy pedig egy egyszerű, elsődlegesen a területhez kapcsolódó patronímiát,

[137] Ezen az úton indultak el az 1950-es években Fél Edit, illetve Veress Éva kutatásai (Fél Edit 1959., Veress Éva 1958., 1966.) akkor, amikor a család, háztartás, gazdaság és termelés kapcsolatát az adott társadalmi-gazdasági környezet összefüggésében vizsgálni kezdték, kezdeményezéseik azonban folytatás nélkül maradtak. A hetvenes évek fiatal kutatói nem ezt a vonalat követték. S bár a „nagycsalád" típusú együttélés létrejöttének, fennmaradásának, illetve megszűnésének gazdasági-társadalmi összefüggéseit többen megkísérelték felvázolni — közülük Cseh István, Szabó László és Széman Zsuzsa próbálkozásai érdemelnek leginkább figyelmet — az érvek, magyarázatok módszeres ellenőrzése, az egykorú történeti források speciálisan e célból történő vallatóra fogása még nem következett be (Cseh István 1977. 180., Szabó László 1980. 58—63., Széman Zsuzsa 1981. 102—105.).

[138] Cseh István 1978., Fél Edit 1944., Morvay Judit 1981., Szabó László 1973b vö. Fél—Hofer 1969. megfelelő részeivel.

[139] Morvay Judit 1966. 490—491., Szabó László 1980. 230. Mesterházy Károly odáig megy, hogy a háztartásfő és a tagok viszonyát a „kizsákmányolás" terminussal jellemzi és a földesúr—jobbágy viszonyhoz hasonlítja (Mesterházy Károly 1980. 146.).

[140] Fél Edit 1958., Morvay Judit 1966. vö. Fél—Hofer 1969. 152—158., *Magyar Néprajzi Lexikon* 3. kötet 709—710., illetve Mesterházy Károly 1980. megfelelő helyei. Szabó László feltételezése a nemzetség XIX. század közepi újrafeltűnéséről alighanem a fogalom túl általános értelmezésén alapszik (Szabó László 1980. 86—87.).

[141] Fügedi Erik 1981. Meg kell jegyeznem, hogy a szerző által klánnak nevezett rokoni együttes az antropológiai kutatások alapján inkább az ágazathoz vagy nemzetséghez látszik hasonlónak.

mely tulajdonképp átmenetet képez a régi típusú korporatív rokoni csoportok és a formálisan már nem szervezett rokonság között.[142]

A területi, valamint területi és rokoni alapon szerveződő rokoni csoportok valamikori létének vagy nem létének kiderítésére irányuló kísérletről eddig nem tudok, mint ahogy a rokoni és szomszédsági csoportok leíráson túlmenő összehasonlító elemzésére is alig került sor, eltekintve az elsősorban SZABÓ László nevéhez fűződő már említett munkaszervezet-kutatásoktól, valamint FÜGEDI Erik középkori nemességgel kapcsolatos vizsgálataitól.[143] A formálisan nem szervezett rokoni csoport eddig egy-egy, a szokásleírások kapcsán elejtett megjegyzéstől eltekintve kevéssé vonzotta magára a kutatás figyelmét. Ez talán azzal indokolható, hogy mint modern, XX. században elterjedő együttes kevés színt, kevés archaikus elemet ígért, viszont feltérképezése a meglevőnél sokkal több szociológiai indítást igényelt volna.

3.3. A család mellett a rokonsági terminológia az a másik terület, amelyik a leginkább felkeltette a néprajzkutatók érdeklődését a rokonság kérdésköre iránt. Sajnálatos módon ez nem utolsósorban annak köszönhető, hogy még mindig él az a múlt századi eredetű kutatói hagyomány, mely szerint a terminológia elemzése révén a rokonsági rendszer történeti fejlődése, a korábbi időszakok leszármazási rendje, rokoni csoportjainak típusa megállapítható. A leghatározottabban talán SZABÓ László teszi ezt magáévá, aki a rendelkezésére álló, a XIX. század második felének állapotát rögzítő terminológia-leírások és az egyes terminusok etimologizálása révén több ezer évre visszamenőleg megkísérli felvázolni a magyar rokonsági rendszer történetét.[144] Hogy a terminológiából rekonstruált rokonság-történet buktatói jobban láthatóak legyenek, megpróbálom egymás mellé rakni azt a keveset, amit az eddigi irodalom alapján a magyar rokonsági rendszer középkortól a XX. századig tartó alakulásáról meg tudok állapítani,[145] mellétéve a terminológia-elemzés alapján tehető megállapításokat. (Megállapításaim azonban — különösen a XVIII. század előtti időszakra vonatkozóan — természetesen csak hipotéziseknek tekinthetők.)

A magyar rokonsági rendszer életében véleményem szerint az eddigi kutatások alapján egyelőre három nagyobb változási időszak tapogatható ki:

1. a X—XII. század közötti időszak, amikor lezajlik az államalapítás, s a pásztorkodó-földművelő barbár társadalom felvéve a kereszténységet nyugati politikai és kulturális hatásokkal átszőtt, európai típusú, feudális keretek között élő földművelő parasztársadalommá alakul át;
2. a XVI. század elejétől a XVIII. század közepéig tartó időszak, amikor a török hódítást kísérő gazdasági és demográfiai katasztrófasorozatot követően

[142] MORVAY Judit 1966. vö. SZABÓ László 1980. 89—90., *Magyar Néprajzi Lexikon* 2. kötet. 389—390. vö. CSIZMADIA Andor 1979. 19—20.

[143] SZABÓ László 1968., 1979—80., FÜGEDI Erik 1981. Különösen újszerűek és figyelemre méltóak FÜGEDI Eriknek a nemesi birtokosok területi közösségeivel kapcsolatos megállapításai.

[144] SZABÓ László 1980.

[145] Jelenleg nem látom értelmét olyan kísérletnek, amely a középkor előtti időszakra nézve próbálkozna meg a magyar rokonsági rendszer fejlődésének felvázolásával. Amíg a korai történeti forrásokat nem fogjuk e célból vallatóra s nem végzünk kiterjedtebb összehasonlító kutatásokat a török és finnugor népek között, addig minden ilyen törekvés zátonyra fog futni. SZABÓ László urali, finnugor, ugor és ősmagyar korra vonatkozó fejtegetései spekulatívek és megalapozatlanok (SZABÓ László 1980.). Pusztán nyelvészeti alapon — mint azt LŐRINCZI Réka kutatásai mutatják (LŐRINCZI Réka 1980.) — még terjedelmesebb apparátussal, nagyobb nyelvi anyag megmozgatásával sem lehet ezeknek az időszakoknak a rokonsági viszonyaira vonatkozóan túlságosan sokat megállapítani. Még kevésbé tehetők olyan kategorikus kijelentések, hogy egy-egy korszakot a „patriarchátus", vagy a „bilaterális származtatási rendű matriarchális nagycsalád" létezése jellemez (SZABÓ László 1980. 31, 39.) — mely fogalmak használatának jogosultságát egyébként az antropológia már évtizedek óta vitatja. Tiszteletre méltó szerző szándéka, hogy ti. ezért tett határozottabb megfogalmazásokat, mert ezzel olyan vitát remél, amely biztosabb kép kialakításához fog elvezetni (uo. 21.), véleményem szerint azonban túlértékeli a magyar rokonságkutatás eddigi eredményeit akkor, amikor ennek megvalósíthatóságát már most feltételezi.

a társadalom egy hosszabb válságperióduson átmenve az abszolutista hatalom vezérletével újjászerveződik, s a reformáció—ellenreformáció csatája során az egyház hatása végképp háttérbe szorítja a korábbi nem keresztény és nem európai kulturális elemeket;

3. a XIX. század vége—XX. század eleje, amikor a tradicionális társadalomszervezet a gazdasági-politikai változások, a kapitalizálódás, az iparosodás és urbanizáció következtében gyors, de fokozatos átalakuláson megy át, s az ún. „magas kultúra" korábbi változásaihoz hasonlóan a népi kultúra- és szokásrendszer is fokozatosan szekularizálódni kezd.

A X. századot megelőző időszak magyar rokonsági rendszeréről jelenleg nagyon keveset tudunk. Feltételezhető a törzsi-nemzetségi szervezet, a többnejűség és a levirátus létezése, biztos adataink azonban a rokonsági csoportok szervezetéről éppúgy nincsenek, mint a rokonsági kapcsolatokról vagy a rokonsági ideológiáról.[146] A leszármazási rend a finnugor, illetve a sztyeppei török népekhez hasonlóan valószínűleg patrilineáris volt, bár nem elképzelhetetlen a kettős leszármazási rendszer sem.[147] A terminológia töredékes nyomai azonban minderre vonatkozóan nem adnak megbízható útbaigazítást.[148]

Az államszervezés során a X—XI. században a nemzetségi szervezet felbomlik, nyomait-hagyományait csak a nemesség és a peremvidékek elmaradottabb, a feudalizmusba teljesen bele nem tagozódott társadalmai őrzik még egy darabig. A XIII. századra az egyház kezdi átvenni az ellenőrzést a házasságkötés felett, megtiltja a többnejűséget, a válást, a közeli vér- és fiktív rokonok házasságkötését (a levirátust). E szabályozási és változtatási törekvések minden bizonnyal erős hatást gyakorolnak a rokonsági rendszer egészére, ezen belül különösen a család- és háztartásszerkezetre. A rokonság súlya csökkenni kezd a társadalmi kötelékek rendszerében, s az együttélés alapvető formájává a középkorkutatók véleménye szerint a szomszédsági kapcsolatokra épülő faluközösség kereteiben elhelyezkedő nukleáris családos háztartás válik.[149] Ezt az átalakulást valószínű elősegíti a gazdálkodás, a települési viszonyok megváltozása, a jobbágyság és a telekrendszer, valamint a faluhálózat kialakulása. A leszármazási rend, a korporatív rokoni csoportok változásairól vagy nem változásairól azonban semmit sem tudunk, bár nem elképzelhetetlen, hogy az ágazatok, illetve a nemzetség társadalmi szerepének pótlására helyenként valamilyen patronímia vagy deme jellegű korporatív együttes létrejöhetett. A terminológiában viszont egyedül a házasságkötés változásának módja tükröződik, az is annyira elnagyoltan, hogy a jog- és társadalomtörténet eredményei nélkül nem is lenne értelmezhető.[150]

A XVI—XVII. század folyamán már nem érvényesülnek a korai feudalizmus által a házasságkötés elé állított, illetve azt befolyásoló társadalmi korlátok (szolga—nem

[146] Kristó Gyula 1977., Lőrinczi Réka 1980. 207—208., Mesterházy Károly 1967. 155., vö. ugyanő 1980. 128—131, 144—146. Bár utóbbi szerző a régészek egy részével együtt „nagycsaládi" rendszerben élőnek tartja a korszak magyarságát, logikai alapon éppúgy lehet igaz ennek az ellenkezője is: nemzetségekbe tömörülő nukleáris családos háztartások. Utóbbit az együttélési formák és a nemzetség kapcsolatáról folytatott egyes vizsgálatok támogatják (Fél Edit 1958. vö. Mendras, Henri 1973. 7.), előbbit elsősorban a temetkezésre vonatkozó régészeti adatok. Alig hiszem, hogy a kérdés ismereteink jelenlegi fokán egyértelműen eldönthető.

[147] Bodrogi Tibor 1977. 29—30. vö. Friedrich, Paul 1966. 5. Mesterházy Károly a korábbi időszakra nézve matrilineáris leszármazást feltételezett, amely török hatásra szorult háttérbe (Mesterházy Károly 1967. 155, 169.), ezt azonban utóbb visszavonta (Mesterházy Károly 1980. 148.).

[148] L. Lőrinczi Réka 1980. 206—208. Jelenleg adatokkal alá nem támaszthatónak tűnik Szabó László azon feltételezése, hogy a magyar rokonsági terminológia a középkort megelőzően bilaterális jellegű volt (Szabó László 1980. 113.).

[149] Csizmadia Andor 1972. 288—290., Mesterházy Károly 1980. 78, 84, 91., Szabó István 1969. 214—215. A köznéptől eltér a nagy létszámú famíliákban élő nemesség háztartásszerkezete. Ennek központja azonban általában szintén nem egy kiterjesztett család, hanem a háztartásfő szolgákkal körülvett nukleáris családja, melyhez csak néha-néha csapódik egy-egy magányos rokon. A családot alapított utódok sohasem élnek együtt szüleikkel, sőt gyakran még a családfő életében vagyonilag is megosztoznak (Fügedi Erik szíves szóbeli közlése).

[150] Lőrinczi Réka 1980. 210—211.

szolga házasodásának nehézségei, a költözködés kora középkori megkötöttségei), s végképp eltűnnek a töredékesen fennmaradt kereszténység előtti házassági szokások és hagyományok, így annak ellenére, hogy a reformáció és a török kulturális hatás átmenetileg nehezíti a folyamat befejeződését, véglegesen kialakul az országszerte egységes keresztény egyházi házasságkötési rendszer.[151] Megszilárdul és örökletessé válik az alsóbb néprétegek körében is a családnév, ami jelzi azt, hogy mind a társadalmi, mind ezen belül a rokonsági kapcsolatok szervezeti formáik és intenzitásuk tekintetében a középkorhoz képest véglegesen átalakulnak.[152] A nemzetségi szervezet nyomai a nemesek és a székelység hagyományőrző világában is felszámolódnak, és hiába nőtt meg ugrásszerűen az e korszakból ránk maradt írásos források mennyisége, biztos adataink már más típusú, kizárólag rokoni alapon szerveződő korporatív csoportok létezéséről sincsenek. Részben ezek, részben a meggyengült államhatalom szerepének pótlására — s valószínűleg nem függetlenül a mezőgazdasági technológia fejlődésének a népsűrűség csökkenését kísérő megtorpanásától, sőt az Alföldön a gazdálkodásban az állattenyésztés átmeneti túlsúlyától — a török megszállta területeken feltételezhetően megnőtt a kiterjesztett családos háztartások szerepe az együttélésben, a rokoni szervezetben.[153] A korszak fenti változásai a terminológiában közvetlenül szintén nem tükröződnek. Megállapítható belőle viszont, hogy a rokonságszámításon belül a szóban forgó időszak folyamán két elv küzd egymással:

1. A vérségi és házassági rokonokat egymástól élesen megkülönböztetés,
2. és a két rokontípus között különbséget nem tevés elve.[154] A vérrokonokon belül a felmenők és lemenők pontos megkülönböztetésére csak most került sor, az egyenes- és oldalági vérrokonok azonban terminológiájukban még nem válnak el határozottan egymástól.[155]

A XIX. század második felének változásairól nincsenek túlságosan pontos ismereteink ahhoz képest, amennyit javult a források mennyisége és minősége a XVII. század óta. Inkább csak sejtjük, mint ismerjük a folyamatát annak a fejlődésnek, ami a mai rokonsági rendszerhez vezetett: a patrilineáris leszármazási rend fokozatosan bilaterálissá alakul át, a rokoni kapcsolatok funkciója, jellege megváltozik a családi és háztartási funkciók egy részének kezdődő társadalmasítása során, az együttélés régebbi formái előbb a felsőbb rétegekből, a századfordulón pedig a parasztságból is túlnyomórészt eltűnnek, a hagyományos értelemben vett kiterjesztett családos háztartások döntő többsége a XIX. század végén—a XX. század elején megszűnik. E változásokkal párhuzamosan átstrukturálódik a rokoni terminológia is: leegyszerűsödik és beszűkül. Bodrogi Tibor szavaival élve „egymáshoz lazán kapcsolódó, gazdaságilag független kiscsaládokból összetevődő rokoni szervezetet tükröz".[156] Vagyis pusztán egyedül ez a korszak — a közvetlen emberi emlékezettel még elérhető közelmúlt — az, ahol a terminológiai leírásokból kihüvelyezhető változások többé-kevésbé összecsengenek a rokonsági rendszernek azzal a tényleges átalakulásával, amely a más típusú (elsősorban történeti) források révén megállapítható vagy legalábbis nagy valószínűséggel feltételezhető.

Végeredményben tehát a Lőrinczi Réka által filológiai alapossággal felvázolt terminológiatörténet a rokonsági rendszer változási folyamatának csak bizonyos elemeit, részeit tudja bemutatni — igaz, többre nem is vállalkozott, — s így Szabó László nagy igényű összefoglalási kísérlete sem juthatott messzebb.[157] Amennyiben utóbbi szerző a rokonsági rendszer változásainak részletes taglalásába bocsátkozott, akkor igazán pozitív eredményt csak ott ért el, ahol saját — rokonsági terminológiával össze nem függő — részletkutatásaira támaszkodott. A középkor előtti időszak magyar rokonsági rendszerére vonatkozó megállapításai viszont — melyek, úgy tűnik nélkülözik azt a szolid nyelvészeti és filológiai megalapozottságot is, ami Lőrinczi Réka könyvének talán legnagyobb értéke — véleményem szerint többségükben legalábbis kétségesek.

[151] Csizmadia Andor 1972. 289—290., Szabó István 1969. 211—212.
[152] Szabó István 1976. 227—229.
[153] Főleg a birtokos parasztok körében a kiterjesztett családos háztartások gyakoribb előfordulására engednek következtetni az utóbbi években sorozatosan publikált török defterek.
[154] Lőrinczi Réka 1980. 213—214.
[155] Lőrinczi Réka 1980. 42—43, 52, 56—57, 64—66, 113, 178, 202—211.
[156] Bodrogi Tibor 1961. 139.
[157] Lőrinczi Réka 1980., Szabó László 1980.

A rokonsági terminológia vizsgálatával foglalkozó néprajzi kutatásoknak azonban nem az evolucionista elképzeléseket tükröző historizálás az egyetlen problémájuk. Legalább ilyen bajnak érzem azt, hogy a fenti historizálás következményeképpen pont a recens társadalmi-rokonsági viszonyok elemzése szorul háttérbe, holott ezek azok, amelyek, mint ahogy azt Vincze Lajos kutatásai mutatják, bizonyos mértékig valóban megközelíthetőek a terminológia segítségével.[158] S azt is furcsának találom, hogy a terminológiaelemzések többsége még mindig a morgani klasszifikációs-deskriptív dichotómiában gondolkodik, holott azon a nemzetközi rokonsági terminológia-kutatás már régen túljutott.[159]

4.1. Ha most az írásom elején a magyar rokonsági rendszerrel kapcsolatosan célkitűzéseimet kérdéssé fogalmazva azokra válaszolni próbálok, akkor nehéz helyzet elé állítom saját magam. „Lehet-e rekonstruálni a kétszáz évvel ezelőtti magyar rokonsági rendszert?" — a válasz: a kutatások jelenlegi állapotában aligha. Elvileg nem kizárt, de amíg a XVIII. század irományait e célból vallatóra nem fogjuk, addig sem az egykorú terminológiát, sem a rokoni magatartást — rokoni kapcsolatokat, sem a rokonsági ideológiát nem fogjuk megismerni. Pillanatnyilag csak a család és háztartás, a házasodás és a fiktív rokonság kérdéseiről vannak bővebb információink, sajnos ezek többsége is területileg behatároltnak tekinthető, így regionális vagy éppenséggel országos következtetések levonására jelenleg nem vagy alig alkalmas.

Lényegében hasonló lehet a válasz a rokonsági rendszer XVIII. század óta lezajlott változásait firtató második kérdésemre is. Biztos, hogy a fentebb leírt, a terminológia-elemzés valóságtartalmának ellenőrzése céljából összeállított rokonságtörténeti vázlatom hevenyészett, elnagyolt, különösen a XVIII. század előtti időszakra vonatkozóan nem több, mint jól-rosszul megfogalmazott feltételezés, s könnyen lehet, hogy egy alaposabb vizsgálat a változásoknak az említett fordulópontokhoz kötését többé-kevésbé önkényesnek találná. Az is biztos, hogy az átalakulás fordulópontjaiként jelzett periódusok közötti idő sem mentes a rokonsági rendszerben bekövetkezett kisebb-nagyobb változásoktól. Hogy másra ne utaljak: a családok és háztartások szerkezete például a XVIII. század végétől a XIX. század második feléig tartó időszakban átmenetileg a kiterjesztett családos együttesek arányának növekedése irányába tolódott el.[160] Ez az Alföldön és a délvidéken valószínű a „határvidékké" alakulással párhuzamosan korábban megindult folyamat folytatását jelenti, a túlnépesedett hegy- és dombvidékeken azonban a gazda-

[158] Vincze Lajos 1978.

[159] L. erre vonatkozóan a 17. jegyzetben idézett irodalmat, illetve a *Magyar Néprajzi Lexikon* „rokonsági terminológia" címszavát (4. kötet 364.).

[160] Faragó Tamás 1977. Nem tudok egyetérteni azokkal a megfogalmazásokkal, amelyek a „nagycsalád" létezését, arányait a középkortól kezdve a jobbágyfelszabadításig többé-kevésbé folyamatosnak tartják, illetve sejtetik, még akkor sem, ha a fennmaradás ellen működő tendenciákat is észrevételezik (Morvay Judit 1965., Szabó László 1979—1980.). Szabó László ennek kapcsán alapvető igazságokat fogalmaz meg akkor, amikor az egyes jelenségek kulturális- és a gazdasági életen belüli arányának eltérő jelentőségére hívja fel a figyelmet (Szabó László 1980. 109—110.). Ebből azonban mindössze az következik, hogy egy szokás, egy együttélési forma presztízse kiemelkedő lehet, társadalmi normaként szerepelhet akkor is, ha csak a népesség töredékére jellemző. A valóság — és ebből következően pl. egy-egy háztartás-típus gazdasági súlya — azonban ettől eltérhet. S ha ez az eltérés huzamos ideig tart, éppenséggel a norma megváltoztatásához vezethet, ami azonban nem jelenti azt, hogy emléke teljesen elenyészik. Épp ezért az a véleményem, hogy töredékesen fennmaradt szokásokból, emlékekből az együttélési formák térbeli eloszlása, aránya, történeti változása megbízhatóan nem rekonstruálható, legfeljebb csak a norma- és értékrendszer időhöz pontosan nem köthető nyomai, de azok is csak fenntartásokkal.

A statisztikai adatok vizsgálata alapján kétségesnek látszik a család- és háztartásszerkezet átalakulásának 1848-hoz való kötése is (Szabó László 1979—1980., Széman Zsuzsa 1981.). Közvetve kétségtelenül befolyásolta a jobbágyfelszabadítás e folyamatot, maga az átalakulás azonban sok egyéb — gazdasági, társadalmi és demográfiai — tényező együttes hatására következett be, s tömeges méretekben nem 1848 után, hanem inkább a visszaemlékezésekkel összecsengően a századforduló időszakában játszódott le. (A vonatkozó statisztikai bizonyítást a *Paraszttársadalom, parasztgazdaság és paraszthháztartás a XVIII—XIX. századi Magyarországon* című, remélhetőleg hamarosan megjelenő tanulmányom fogja ismertetni.)

sági és demográfiai nyomásra történő reakciónak, következésképp új jelenségnek tekinthető. Körülbelül ugyanezen időszak alatt a rokonsági terminológia — ugyancsak átmenetileg — tovább differenciálódott, gazdagabbá, bonyolultabbá vált, s feltehetően táji csoportokra bomlott.[161] (Az sem valószínűtlen egyébként, hogy a két folyamat összefüggött egymással.)[162] De ugyanilyen, a fő vonalakkal ellentétes, viszonylag rövidebb időszakra kiterjedő dinamikus változások képzelhetők el pl. a XVI. század végétől, a XVII. század végéig, a törököket kiűző, visszafoglaló háborúig tartó időszakban is.[163] Az az igazság, hogy tulajdonképpen jelenleg csak a család- és háztartásszerkezet-változás mérhető fel, az is inkább csak nagy vonalakban, de korántsem mondható el még erről a folyamatról sem, hogy a kutatók azonosan vélekednek róla.[164] Legalább ilyen ellentétesek a nemzetség történeti fejlődésével kapcsolatos vélemények is,[165] a rokoni ideológia, a rokoni kapcsolatok és magatartások, valamint a rokonsági terminológia utolsó kétszáz év alatt végbement változása pedig a kutatások hiánya vagy módszertani elmaradottsága következtében kielégítő részletességgel talán fel sem vázolható. Vagyis a rokonsági rendszer egészének változása helyett csak egy-egy elemének mozgásáról van valamelyes képünk, arról is csak úgy, hogy a kutatás vele kapcsolatos álláspontja még nem egységes.

[161] Lőrinczi Réka 1980. 215—221. Lőrinczi Réka kutatásai alapján az is megálsapítható, hogy a terminológia-kutatások többsége a XIX. század második felének a XX. lzázadéhoz képest valóban gazdagabb rendszeréből tévesen vonta le azt a következtetést, hogy a magyar rokonsági terminológia alakulását egy ősi, gazdagabb változattól a leegyszerűsödő modern felé való fejlődés jellemzi (Bodrogi Tibor 1961., Kósa-Szánthó Vilma 1980., Szépe György 1972. vö. Szabó László 1980. 66.). Ez a változás csak a XIX. század végétől kezdődő rövid periódusra nézve érvényes, a korábbi évszázadokat épp egy ezzel ellentétes differenciálódási, gazdagodási folyamat jellemezte. (Lőrinczi Réka eredményeit egyébként Fügedi Erik [1980] kutatásai a vizsgált részletekben történetileg megerősítik.)

[162] Robert Anderson vizsgálatai szerint a patrilineáris leszármazás alapján szerveződő kiterjesztett családos háztartásokban élés szükségessé tett egy sor olyan terminológiai megkülönböztetést, amelyekhez hasonló a XIX. század közepére — második felére utaló magyar rokonsági terminológia-leírásokra jellemző (Anderson, Robert T. 1963. 6—7, 22—23. vö. Fél Edit 1944., Kósa-Szánthó Vilma 1980., Szabó László 1973b).

[163] Erre utalhat például, hogy Bereg megye 1664-ben a — valószínűleg a török hatás eredményeképpen újra megjelent — többnejűséget tilalmazó rendeletet ad ki (Nizsalovszky Endre 1963. 104.).

[164] A néprajzi indítású kutatók többsége s a történészek egy része egy, a „nagycsaládtól" a „kiscsalád" felé haladó evolúciós folyamatot, s a XIX. század közepétől a kiterjesztett családos háztartások gyors felbomlását feltételezi (l. a 160. jegyzetben idézett irodalmat, valamint Cseh István 1972., Mesterházy Károly 1980., Tóth Zoltán 1971. munkáit), holott a konkrét történeti adatok inkább Fél Edit azon sejtéseit igazolják, mely szerint a rokonsági csoportokat, s köztük a „nagycsaládot" sem szabad „úgy tekintenünk, mint mereven, változatlanul fennálló, egyes vidékekre vagy korszakokra kizárólag jellemző intézményeket. Nagycsaládok, vagy akár hadak, nemzetségek keletkezhetnek és elmúlhatnak, erősödhetnek és gyengülhetnek aszerint, hogy az illető társadalomnak van-e szüksége működésükre és milyen arányban." (Fél Edit 1958. 13—14.)

[165] Mesterházy Károly a „falusi" nemzetségeket a nemesi nemzetséggel hozza kapcsolatba (Mesterházy Károly 1980. 85.), Morvay Judit szerint viszont a nemzetségi szervezet a török kiűzése utáni újratelepülési időszakban éledt fel, mint „a szabad és jobbágy családoknak ... az új anyagi létfeltételekhez kapcsolódó társadalomszervezeti formája" (Morvay Judit 1966. 487.). Ezzel szemben Szabó László azt feltételezi, hogy „a földesúr nélkül maradt jobbágyi közösségekben" a török hódoltság alatt alakult ki, a XIX. század közepén pedig megjelent a „jobbágyfelszabadítással egyidejűleg ... a tulajdonhoz jutott volt jobbágyi közösségeknél is" más vérségi alapú intézményekkel keveredve (Szabó László 1980. 87.). Én inkább afelé a vélemény felé hajlok, hogy a székelyek kivételével, ahol a sajátos és egyúttal elmaradottabb társadalmi-települési viszonyok következtében a XVII—XVIII. századig — nyomaiban néhol még a XX. századig is (Kós Károly 1972.) — funkciója lévén, megőrződött a nemzetségi szervezet, Magyarországon ténylegesen élő, működő nemzetségekkel a köznép körében valószínűleg már a korai középkortól, a feudalizálódástól kezdve nem számolhatunk. A végső szót természetesen e kérdésben is csak olyan kutatási eredmények mondhatják ki, amelyek a felsorolt véleményeket szembesítik a parasztság életére vonatkozó egykori (középkori, illetve XVIII—XIX. századi) forrásokkal.

Nem merek biztatóbb választ adni magamnak a harmadik kérdésre: a magyar rokonsági rendszer (és változásai) gazdasági-társadalmi tényezőkkel és viszonyokkal való összefüggésére sem. Hisz ha magát a rendszert és változásait nem ismerjük kielégítő pontossággal, akkor honnan ismerjük annak környezettel való összefüggéseit? A falusi család- és háztartásszerkezet XVIII—XIX. századi alakulásának tanulmányozása során megpróbáltam azt a regionális szinten is figyelemmel kísért nagy gazdasági- és társadalmi változásokkal összekapcsolni — majd a kritikusok megmondják, hogy milyen eredménnyel. De hol van még a család- és háztartásszerkezetnek a rokonsági rendszer többi alrendszerével (és változásaikkal), a szélesebb értelemben vett kulturális-jogi-politikai változásokkal, az ipari fejlődéssel, a város hatásával való összefüggések elemzése, vagy e változások társadalmi rétegspecifikus vizsgálata? S akkor még csak a rokonsági rendszer egyik alrendszerének, a rokoni csoportoknak két — igaz alap — típusával foglalkoztunk. Azt hiszem, hogy a rokonsági rendszer összefüggésekbe ágyazott vizsgálata terén jelenleg még igen messze vagyunk a szintézis lehetőségétől

Mindezek után nem is várható jobb válasz a magyar és a környező, illetve velünk együtt élő nem magyar népek rokonsági rendszerének összehasonlító vizsgálatát célzó kérdésfeltevésre sem. Egyrészt nem áll rendelkezésünkre kielégítő pontossággal és mennyiségben az az anyag, amit össze kellene hasonlítani, de bajok vannak azzal is, amihez kellene hasonlítani. Amikor például a pilisi vizsgálat során az egyik szlovák falu XVIII. századi háztartásszerkezetéhez összehasonlító anyagot kerestem, akkor kiderült, hogy a szlovákiai néprajzkutatás hamarjában előkereshető eredményei a hagyományos megközelítés, a számszerű adatokat, történeti forrásokat mellőző leíró jelleg következtében arra alkalmatlanok.[166] Csak a délszláv zadrugákkal foglalkozó kutatások eredményeit tudtam használni, ahol a szerzők megközelítése, a használt forrásanyagok, az alkalmazott módszerek olyan feldolgozásokat eredményeztek, melyek akkor is alkalmasak az összevetésekre, ha az egyes írások következtetéseivel nem is mindenben értünk egyet.[167]

4.2. Az olvasó ezek után joggal kérdezheti: ez azt jelenti, hogy számomra — és így talán az ő számára is — a magyar rokonsági rendszer irodalmának általam végzett, kissé szubjektív áttekintése eredménytelen volt? Erre megint nemet kell válaszolnom, de most már elsősorban pozitív értelemben. Az áttekintés alapján ugyanis nyugodt szívvel állíthatom, hogy a magyar rokonsági rendszer történetének, összefüggéseinek feltárására nézve ma sokkal kedvezőbb a helyzet, mint az elmúlt évtizedek során bármikor. Figyelembe véve ugyanis a társadalomtudományok mai magyarországi intézményrendszerét, személyi és anyagi erőforrásait, azt mondhatom, hogy a rokonsági kérdések iránt érdeklődők tábora sok más, ugyancsak fontos témához képest népesnek mondható, képzettségében, indításában igen különböző kutatókból áll, így lehetőség van a különböző etnográfus, régész, középkori- és újkori történész, nyelvész és szociológus szemléletek és ismeretek párbeszédére, konfrontálására. Hisz végül is mindegyikünk ugyanazt a rokonsági rendszert kívánja vizsgálni, csak megközelítésének, nézőpontjának szöge tér el némileg — de remélem, nem antagonisztikusan — egymástól. Véleményem szerint ugyanis adott térben és időben csak azonos fogalmakkal operálhatunk. Nem lehet más és más a család, a háztartás, a rokonsági kapcsolat, a leszármazás stb. fogalma, jelentése az etnográfus, a régész, a történész, a szociológus számára, csak legfeljebb ugyanannak az egységes fogalomrendszernek a tartalmából kit ez, kit az érdekel inkább. Ugyanígy értelmetlen és egyáltalán nem időszerű azon meditálni, hogy az egyes kérdések, az egyes adatok „néprajziak", „művelődéstörténetiek" vagy „társadalomtörténetiek"-e, s megoldásuk, feltárásuk melyik szakma illetékességi területéhez tartozik. Ha nem így gondolkozunk, akkor csak egymás hivatkozásait és lábjegyzeteit fogjuk gyarapítani, vitáink pedig — olcsó szólással élve — a süketek párbeszédéhez lesznek hasonlatosak.

Egy ilyen, a különböző irányból induló kutatások összehangolódásának érdekeit is figyelembe vevő rokonságkutatásnak véleményem szerint azonban az alábbi problémaköröket alaposan át kell gondolnia és kihívásukra valamilyen válaszadást meg kell kísérelnie:

1. Szemléleti kérdések. Szilárdan megalapozott, térben és időben egymással, illetve más tudományágak eredményeivel való összehasonlításra alkalmas megállapításokhoz csak konzisztens, egyértelmű fogalomrendszer használatával juthatunk. Erre azonban a *Magyar Néprajzi Lexikon* vonatkozó meghatározásai nem minden esetben megfelelőek,

[166] Filová, Božena 1967., Švecová, Soňa 1966., 1967.
[167] Halpern, Joel M. 1972., Hammel, Eugene, A. 1972.

módosításokra, kiegészítésekre szorulnak. Egyrészt a struktúrák és funkciók, a társadalmi rétegződés, a gazdasági-társadalmi összefüggések határozottabb szem előtt tartása — másképpen fogalmazva: a rokonság rendszerként való értelmezése lenne kívánatos a fogalmak, típusok megalkotása során, másrészt a rokonsági rendszer egészének és egyes alkotóelemeinek dinamizmusát, történetiségét is jobban ki kellene domborítani. A történetiséget azonban nem szabad összekeverni azzal a kutatásban eléggé elharapódzott evolucionista historizálással, amely bizonyos jelenségek, csoportok hosszú távon egyenes vonalú változását feltételezi egy-egy alapműnek tartott írásra való hivatkozással anélkül, hogy a változások és összefüggéseik tényleges vizsgálatát bárki valaha megkísérelte volna. Ugyancsak vigyázni kell arra, hogy egy-egy jelenség tényleges történeti előfordulása, illetve az azt szabályozni hivatott — vagy róla szóló — norma- és értékrendszer két különböző dolog. Egy kapcsolat, egy struktúra létezése, súlya és a róla alkotott elképzelések, ítéletek néha egymástól nagyon messze eshetnek.

2. Forrásproblémák. Az iparosítás előtti paraszti társadalom — s nemsokára pedig már általában a kapitalista viszonyok közötti egyéni gazdálkodásra épülő falu — rokonsági rendszerének vizsgálatával foglalkozni kívánók a társadalom átalakulása, a korábbi viszonyokat ismerők gyors ütemben történő megfogyatkozása következtében egyre csökkenő mértékben tudnak élni az emlékezetre támaszkodó néprajzi gyűjtés hagyományos módszerével, megfigyelésre pedig már jószerivel nincs is mód. Kevés a lehetőség a korábbi gyűjtések másodlagos elemzésére is, hisz az elődöket ez a témakör kevésbé érdekelte. Mindebből szükségszerűen következik, hogy a kutatóknak új forrásokat kell bekapcsolniuk vizsgálataikba. Eddig ezt elsősorban a rokonsági rendszerre vonatkozó szókincs, valamint másodkézből — egykorú ismertetőkből, történeti-helytörténeti feldolgozásokból — vett történeti adatok több-kevesebb rendszerességgel történő felhasználása jelentette. Az elsődleges írásos források közül csak az egyházi anyakönyvek korlátozott célú felhasználását kísérelte meg egy-egy újító szándékú kutató. Azt hiszem itt az ideje annak, hogy e téren is változás álljon be. A rokonságkutatóknak bátrabban kell élniük az eddig kevés kivétellel szinte kizárólag a XVIII—XIX. századdal foglalkozó parasztság- és társadalomtörténészek nem túl népes tábora által használt (vagy még azoktól sem bolygatott) írott források: végrendeletek, osztozkodások, úriszéki peres anyagok, házassági szerződések, naplók, memoárok, levelezések, egyházközségi iratok, vizitációk, prédikációk és erkölcsnemesítő-nevelő célzattal készült írások felhasználásával még akkor is, ha azok nem közvetlenül és nem elsődlegesen csak a paraszti világot tükrözik.[168] A teljes népességet rögzítő összeírások (status animarumok), valamint az anyakönyvek név szerinti feldolgozása is számos, eddig kellőképpen ki nem használt lehetőséget nyújt a rokonsági kapcsolatok (leszármazás, a rokonok összeházasodása, együttélése stb.) elemzésére, nemcsak a területi endogámia és a keresztszülő-választás kísérhető belőlük figyelemmel. Az elsődleges források kézbevétele elengedhetetlen feltétele lesz a továbbiakban az eredményes kutatásoknak, mivel a rendelkezésre álló, hagyományos módon készült történeti feldolgozások túlnyomó része általában nem a rokonság problematikája iránti érdeklődés miatt jött létre, így ha ad is néha-néha látszólag hasznavehető adatot, azok megbízhatósága — épp periférikus jellegük miatt — gyakran kétséges.

3. Módszerek. Részben a forrásanyag feltételezhető bővülése, részben a rokonságkutatás szemléletének az antropológia, a szociológia és a történeti család-, háztartás-, és rokonságkutatás hatására előbb-utóbb törvényszerűen bekövetkező változása szükségessé fogja tenni azt, hogy a rokonságkutató is alkalmazni kezdje azoknak a módszereknek egy részét, amelyeket a fenti diszciplínák kialakítottak (vagy a statisztikától, közgazdaságtantól stb. átvettek),[169] s ne maradjon meg a hagyományos történettudományi,

[168] E források felhasználására s az ennek révén elérhető eredményekre kiváló példát mutat Lawrence Stone munkája (Stone, Lawrence 1979.).

[169] Például az előbb említett status animarumok a történeti háztartásrekonstrukció, az anyakönyvek pedig a családrekonstitúció révén dolgozhatók fel, s belőlük nemcsak a családok és háztartások csoportjai bonthatók ki, hanem részben az egyének rokoni viszonyai is. Az előbbi módszer alkalmazására és eredményeire vonatkozóan jó példát nyújtanak Andrejs Plakans kutatásai (Plakans, Andrejs 1975, 1977, 1980). Elméleti és gyakorlati szempontból is fontos E. A. Hammel és Peter Laslett tanulmánya (Hammel—Laslett 1974.). A történeti háztartásrekonstrukció fenti módszerét, valamint a családok életének, fejlődésének összegzésére alkalmas családrekonstitúciós módszert magyarul is ismertetik Andorka Rudolf tanulmányai: Andorka Rudolf 1975a, 1975b.

néprajzi vagy filológiai módszereknél. Ezzel kapcsolatban három szempont figyelembevételét hangsúlyozottan javasolnám, hozzátéve azt, hogy szem előtt tartásuk a hagyományos forrásanyaggal végzett munkálatok során sem lenne éppen haszontalan:

a) a forrásanyag feldolgozásakor törekedni kell a szubjektív értelmezések kiküszöbölése érdekében a mérésre, a kvantitatív módszerek alkalmazására (beleértve ebbe természetesen a forráskritikát, a megállapítások hibahatárának, érvényességük valószínűségének megállapítását);

b) vizsgálódásunk során ügyelni kell arra, hogy az eredmények egy-egy területre, illetve időszakra vonatkozóan statisztikai értelemben véve reprezentatívak legyenek;

c) az eredmények más, hasonló vizsgálatokéval összehasonlítható formában jelenjenek meg: a kutatók törekedjenek olyan mutatók, jellemzők megállapítására, amelyek egyrészt a jelenségek és struktúrák sajátosságait kifejezik, másrészt ne csak egy speciális esetre vonatkozóak, hanem általánosságban alkalmazhatóak legyenek (gyakran célszerűbb ezért egy, másutt már alkalmazott mutató, vagy mérési mód átvétele, mint a mindenáron egyéni módszerek kidolgozására való törekvés).

4. Kérdésfeltevések. A szemlélet változtatásával összhangban kívánatos lenne, ha a kutatók érdeklődése, kérdésfeltevése az eddig nem vagy kevésbé vizsgált területek felé is irányulna. Mindenképpen javasolnám, hogy a jövőben ne elsősorban a terminológiai célú kutatásokat szaporítsuk, hanem a tényleges rokoni kapcsolatok és viszonyok, a rokoni csoportok, valamint a rokoni ideológia feltárására irányulókat.

Természetesen a kérdéseket a kutatónak saját képzettségének, érdeklődésének, tudományága elképzeléseinek megfelelő formában, illetve az ezek által kijelölt problémákra irányulóan kell feltennie. Nem hiszem, hogy helyes lenne bármelyik diszciplína prioritását hirdetni, az azonban mindenképpen elvárható, hogy egymás eredményeire jobban odafigyeljünk, ne elégedjünk meg a párbeszédet pótló hivatkozásokkal. Az adott esetben tehát — mivel a rokonságkutatást jelenleg elsősorban etnográfusok végzik — a néprajztudománynak az eddigieknél sokkal jobban figyelembe kell vennie a társtudományok (az antropológia, a szociológia, a történettudomány) nézőpontjait és kérdésfeltevéseit, bátrabban kell élnie azok forrásainak használatával, módszereinek alkalmazásával. A történészeknek és szociológusoknak pedig végre a rokonság problémakörére annak jelentőségéhez mért figyelmet kellene fordítaniuk.[170] S a kutatók mindegyike az eddigieknél jobban ügyelhetne arra, hogy a rokonságkutatás nemzetközi áramlataitól ne elszigetelten működjön, összehasonlító anyagként, elméleti alapként ne évtizedekkel korábban meghaladott tételekre és módszerekre támaszkodjon.[171]

IRODALOM

ANDERSON, Michael
1972 *The study of family structure.* In: WRIGLEY, E. A. (ed.): Nineteenth century society. Essays in the use of quantitative methods for the study of social data. Cambridge. 47—81.

ANDERSON, Robert T.
1963 *Changing kinship in Europe.* The Kroeber Anthropological Society Papers No. 28. 1—48.

[170] Írásomban — némileg igaztalanul — elsősorban néprajzkutatókat illettem kritikai megjegyzésekkel, holott eddig a középkorkutatók mellett gyakorlatilag csak ők végeztek kutató munkát. A rokonság XVIII—XX. századi problematikájával foglalkozó társadalomtörténeti-történeti szociológiai vizsgálat azonban Magyarországon egyelőre fehér holló, s amit nem írtak meg, az nem kritizálható. Sajnos csak a meg nem írás tényét kárhoztathatom.

[171] Ezúton ragadom meg az alkalmat arra, hogy kéziratom elolvasásáért és a szöveghez fűzött észrevételeikért, javaslataikért ANDORKA Rudolfnak, FÜGEDI Eriknek, HOFER Tamásnak, MOLNÁR Máriának és SÁRKÁNY Mihálynak köszönetet mondjak.

ANDORKA Rudolf
1975a *Paraszti családszervezet a XVIII—XIX. században. Alsónyék és Kölked adatai nemzetközi összehasonlításban.* Ethnographia LXXXVI. 340—367.
1975b *Az ormánsági születéskorlátozás története.* Valóság 18. 6. sz. 45—61.
ANDORKA, Rudolf—FARAGÓ, Tamás
1980 *The family and household in Hungary in the pre-industrial period, ca. 1700—1867.* In: ROGERS, John (ed.): Family building and family planning in pre-industrial societies. Uppsala. 16—24.
1983 *Pre-industrial household structure in Hungary.* In: WALL, R.—LASLETT, P.—ROBIN, J. M. (eds.): Family forms in historic Europe. Cambridge. 281—307.
Annales E. S. C.
1972 *„Famille et société".* No. 4—5. (Különszám.)
ARENSBERG, C. M.—KIMBALL, S. T.
1948 *Family and community in Ireland.* Cambridge, Mass. (Első kiadás 1940.)
AVERKIEVA, Y. P. (ed.)
1967 *Theorie et methodologie.* In: VIIme Congrès International des Sciences Anthropologiques et Ethnologiques. Moscou (3 août — 10 août 1969.) Section 6. Moszkva. Vol. 4. 6—205.
ÅKERMAN, Sune—JOHANSEN, H. C.—GAUNT, D. (eds.)
1978 *Chance and change. Social and economic studies in historical demography in the Baltic area.* Odense
BALASSA Iván—ORTUTAY Gyula
1979 *Magyar néprajz.* Budapest
BARIĆ, Lorraine
1967 *Levels of change in Yugoslav kinship.* In: FREEDMAN, Maurice (ed.): Social organization: essays presented to Raymond Firth. Chicago, 1—24.
BARNES, J. A.
1971 *Three styles in the study of kinship.* Berkeley—Los Angeles
BARTHA Antal—CZEGLÉDY Károly—RÓNA-TAS András (szerk.)
1977 *Magyar őstörténeti tanulmányok.* Budapest
BENDER, Donald R.
1967 *A refinement of the concept of household; families, coresidence, and domestic functions.* American Anthropologist 69. 493—504.
BERKNER, Lutz K.
1972 *The stem family and the developmental cycle of the peasant household: an 18th century Austrian example.* American Historical Review 398—418.
1973 *Recent research on the history of the family in Western Europe.* Journal of Marriage and the Family 395—405.
BERKNER, Lutz—SHAFFER, J. W.
1978 *The joint family in the Nivernais.* Journal of Family History 3. 150—162.
BERTRAND, A. L.
1958 *Rural sociology. An analysis of contemporary rural life.* New York—Toronto—London
BLOOD, Robert
1970 *Social change and kinship patterns.* In: HILL, R.—KÖNIG, R. (eds.): Families in East and West. Paris—The Hague. 189—201.
BODROGI Tibor
1957 *A néprajzi terminológia kérdéséhez.* Ethnographia LXVIII. 1—55.
1961 *A magyar rokonsági terminológia vizsgálatának néhány kérdése.* Műveltség és Hagyomány 3. 129—147.
1962 *Társadalmak születése.* Budapest (Gondolattár 13.)
1970 *Társadalmi struktúra és strukturalizmus.* Népi kultúra — népi társadalom IV. 307—323.
1977 *A magyar és az „uráli rokonsági rendszer" viszonyának kérdéséhez.* Népi kultúra — népi társadalom X. 9—33.
BOHANNAN, Paul
1963 *Social anthropology.* New York—London
BOOCOCK, S. S.
1978 *Historical and sociological research on the family and the life cycle: methodological alternatives.* American Journal of Sociology 84. Supplement. 366—394.
BUDA Béla—HAJNAL Albert
1973 *A család természetéről. Egy rendszerszemléletű modell körvonalai.* Budapest, MRT Tömegkommunkikációs Központ

BYRNES, R. F. (ed.)
1976 *The zadruga. Essays by Philip E. Mosely and essays in his honor.* Notre Dame—London
CERRONI, Umberto
1977 *Férfi és nő a polgári társadalomban.* Budapest
CHIROT, Daniel
1976 *The Romanian communal village: an alternative to the zadruga.* In: BYRNES, R. F. (ed.): 1976. 139—159.
CHRISTENSEN, H. T. (ed.)
1964 *Handbook of marriage and the family.* Chicago
CSEH István
1972 *A nagycsalád-rendszer emlékei és maradványai a Sárközben és Pécsvárad környékén (1870—1910).* Néprajz és Nyelvtudomány XV—XVI. 179—185.
1978 *Társadalomnéprajzi vizsgálatok a szlavóniai magyarok körében.* Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 23. 285—300.
CSEH-SZOMBATHY László
1979 *Családszociológiai problémák és módszerek.* Budapest (Társadalomtudományi Könyvtár)
CSIZMADIA Andor
1979 *Ivád község és az Ivádiak a feudális kor hanyatló szakaszában. Nemzetségi és birtoktörténeti kép.* Archívum 8. 5—34.
CSIZMADIA Andor (szerk.)
1972 *Magyar állam- és jogtörténet.* Budapest
CUISENIER, Jean (ed.)
1977 *The family life cycle in European societies.* The Hague—Paris
CZAP, Peter
1983 *'A large family: the peasant's greatest wealth'. Serf households in Mishino, Russia, 1814—1858.* In: WALL, R.—LASLETT, P.—ROBIN, J. M. (eds.): Family forms in historic Europe. Cambridge, 105—151.
DALTON, George
1972 *Peasantries in anthropology and history.* Current Anthropology 13. 385—415.
DAVENPORT, W.
1971 *Nonunilinear descent and descent groups.* In: GRABURN, Nelson (ed.): 1971. 200—211.
DOLE, Gertrude E.
1972 *Developmental sequences of kinship patterns.* In: REINING, Priscilla (ed.): 1972. 134—166.
DUPAQUIER, Jacques—JADIN, Louis
1972 *Structure of household and family in Corsica, 1769—71.* In: LASLETT, Peter—WALL, Richard (eds.): 1972. 283—297.
EGGAN, Fred
1968 *Kinship. Introduction.* In: International Encyclopedia of the Social Sciences. Vol. 8. 390—401.
1972 *Lewis Henry Morgan's systems; a reevaluation.* In: REINING, Priscilla (ed.): 1972. 1—16.
ENGELS, Friedrich
1949 *A család, a magántulajdon és az állam eredete.* Budapest
FARAGÓ Tamás
1977 *Háztartásszerkezet és falusi társadalomfejlődés Magyarországon 1787—1828.* In: Történeti Statisztikai Tanulmányok 3. 105—214.
1981 *Háztartás- és munkaszervezet-típusok Magyarországon a 18. század közepén.* Kézirat. (Készült a bécsi egyetem Gazdaság- és Társadalomtörténeti Intézete számára)
FARBER, Bernard
1973 *Family and kinship in modern society.* Glenview—Brighton.
FÉL Edit
1944 *A nagycsalád és jogszokásai a Komárom megyei Martoson.* Budapest (Kisalföldi Közlemények, I/2.)
1948 *A magyar népi társadalom életének kutatása.* Budapest
1958 *Adatok a bukovinai székelyek rokonsági intézményeiről.* Néprajzi Közlemények 3. 4. sz. 3—17.
1959 *Fejezetek Tiszaigar társadalmának megismeréséhez.* Néprajzi Közlemények 4. 1—2. sz. 70—114.

FÉL, Edit—HOFER, Tamás
1969 *Proper peasants. Traditional life in a Hungarian village.* Chicago
1973 *Tanyakert's, patron-client relations, and political factions in Átány.* American Anthropologist 75. 787—801.
FILIPOVIĆ, Milenko S.
1976 *Zadruga. (Kućna zadruga)* In: BYRNES, R. F. (ed.): 1976. 268—279.
FILOVÁ, B.
1967 *Les recherches etnographiques de la familie en Slovaquie.* In: GARDANOV, V. K. (ed.): 1967. 372—375.
FINE-SOURIAC, Agnés
1977 *La famille-souche Pyrénéenne an 19e siècle: quelques réflexions de méthode.* Annales de Démographie Historique 3. 478—487.
FIRTH, R.—HUBERT, J.—FORGE, A.
1969 *Families and their relatives.* London
FLANDRIN, Jean-Louis
1979 *Families in former times.* Cambridge. (Themes in the social sciences)
FOOTE, Nelson N.—HILL, Reuben L.
1969 *Family.* In: The Encyclopaedia Britannica. Vol. 9. 54—58.
FORTES, Meyer
1969 *Kinship and the social order: the legacy of Lewis Henry Morgan.* Chicago
FREEMAN, J. D.
1968 *On the concept of the kindred.* In: BOHANNAN, P.—MIDDLETON, J. (eds.): *Kinship and social organization.* Garden City, 255—272.
FRIEDRICH, Paul
1966 *Proto-Indo European kinship.* Ethnology Vol. 5. 1—36.
FÜGEDI Erik
1980 *Középkori rokonsági terminológiánk kérdéséhez.* Ethnographia XCI. 361—371.
1981 *A nemesi klán a középkori Magyarországon.* (Kézirat)
GALESKI, Boguslaw
1972 *Basic concepts of rural sociology.* Manchester
GARDANOV, V. K. (ed.)
1967 *Formes et institutions sociales.* In: VIIme Congrès International des Sciences Anthropologiques et Ethnologiques, Moscou (3 août—10 août 1964). Section 7. Moszkva, Vol. 4. 207—511.
GAUNT, David
1977 *Pre-industrial economy and population structure.* Scandinavian Journal of History 2. 183—210.
GOODE, W. J.
1963 *World revolution and family patterns.* New York
GOODY, Jack
1968 *Kinship. Descent groups.* In: International Encyclopedia of the Social Sciences. Vol. 8. 401—408.
1970 *Cousin terms.* Southwestern Journal of Anthropology 1970. No. 2. (klny.)
GOODY, Jack (ed.)
1958 *The developmental cycle in domestic groups.* Cambridge
1973 *The character of kinship.* Cambridge.
GOODY, Jack—THIRSK, Joan—THOMPSON, E. P. (eds.)
1976 *Family and inheritance. Rural society in Western Europe, 1200—1800.* Cambridge
GRABURN, Nelson (ed.)
1971 *Readings in kinship and social structure.* New York—London
GRÁFIK Imre
1979 *Szentendre sziget néprajzi körülhatárolásának kérdése.* Ethnographia XC. 500—509.
GUNDA Béla
1949 *Gyimesi csángó rokonsági elnevezések.* Magyar Nyelvőr 73. 231—234.
HAJNAL, John
1965 *European marriage patterns in perspective.* In: GLASS, D. V.—EVERSLEY, D. E. C. (eds.): Population in history. London. 101—143.
HALPERN, Joel M.
1972 *Town and countryside in Serbia in the nineteenth century, social and household structure as reflected in the census of 1863.* In: LASLETT, Peter—WALL, Richard (eds.): 1972. 401—427.

HAMMEL, E. A.
1972 *The zadruga as process.* In: LASLETT, Peter—WALL, Richard (eds.): 1972. 335—373.
HAMMEL, E. A.—LASLETT, P.
1974 *Comparing household structure over time and between cultures.* Comparative Studies in Society and History 16. 73—109.
HARCSEV, A.
1962 *A házasság és a család meghatározásának kérdéséhez.* Magyar Filozófiai Szemle 19. 342—355.
HOLY, Ladislav
1976 *Kin groups; structural analysis and the study of behavior.* In: Annual Review of Anthropology. Vol. 5. 107—131.
HSU, F. L. K.
1971b *A hypothesis on kinship and culture.* In: HSU, F. L. K. (ed.) a. 3—29.
HSU, F. L. K. (ed.)
1971a *Kinship and culture.* Chicago
KAHK, J.—UIBU, H.
1980 *Über die familiengeschichtlichen Aspekte der Entwicklung des Bauernhofes und der Dorfgemeinde in Estland in der ersten Hälfte des XIX. Jahrhunderts* (kézirat)
KEESING, F. M.
1958 *Cultural anthropology. The science of custom.* New York
KENT, F. W.
1977 *Á la recherche du clan perdu: Jacques Heers and "Family clans" in the Middle Ages.* Journal of Family History Vol. 2. 77—86.
Kós Károly
1972 *A nemzetségi szervezet nyomai Rákosdon.* In: Kós Károly (szerk.): Népélet és néphagyomány. Bukarest. 238—252.
KÓSA-SZÁNTHÓ Vilma
1980 *A rokonságterminológia városiasodásának folyamata.* In: Kós Károly—FARAGÓ József (szerk.): Népismereti dolgozatok. Bukarest. 147—158.
KOSÁRY Domokos
1963 *A paraszti família kérdéséhez a 18. század elején.* Agrártörténeti Szemle 5. 120—133.
KOSZVEN, M. O.
1967 *Patronymy and its role in social history.* In: GARDANOV, V. K. (ed.): 1967. 216—222.
KÖNIG, René
1968 *The community.* New York (Első, német nyelvű kiadás: 1958)
KRISTÓ Gyula
1977 *Törzsek és törzsnévi helynevek.* In: BARTHA Antal—CZEGLÉDY Károly—RÓNA-TAS András (szerk.): 1977. 211—223.
KULCSÁR Kálmán
1969 *Az ember és társadalmi környezete.* Budapest
LANCASTER, Lorraine
1958 *Kinship in Anglo-Saxon society.* British Journal of Sociology 9. 230—250, 359—377.
LÁNG János
1978 *Az őstársadalmak.* Budapest
LASLETT, Peter
1972a *Introduction: the history of the family.* In: LASLETT, Peter—WALL, Richard (eds.): 1972. 1—89.
LASLETT, Peter
1972b *Mean household size in England since the sixteenth century.* In: LASLETT, Peter—WALL, Richard (eds.): 1972. 125—158.
LASLETT, Peter—WALL, Richard (eds.)
1972 *Household and family in past time.* Cambridge
LEACH, Edmund
1973 *Complementary filiation and bilateral kinship.* In: GOODY, Jack (ed.): 1973. 53—58.
LEE, W. R.
1981 *Past legacies and future prospects; recent research on the history of the family in Germany.* Journal of Family History 6. 156—176.

LÉVI-STRAUSS, Claude
1969 *The elementary structures of kinship.* London (Első, francia kiadás: 1949)
LEVY, Marion J.
1971 *Notes on the Hsu hypotheses.* In: HSU, F. L. K. (ed.): 1971a 33—41.
LONG, Normann
1977 *An introduction to the sociology of rural development.* London
LOSONCZI Ágnes
1977 *Az életmód az időben, a tárgyakban és az értékekben.* Budapest (Társadalomtudományi Könyvtár)
LOUNSBURY, F. G.
1967 *The structure of the Latin kinship system and its relation to Roman social organization.* In: AVERKIEVA, Y. P. (ed.): 1967. 261—270.
LÖFGREN, Orvar
1974 *Family and household among Scandinavian peasants: an exploratory essay.* Ethnologica Scandinavica 2. 17—52.
LŐRINCZI Réka
1980 *A magyar rokonsági elnevezések rendszerének változásai.* Bukarest
MALINOWSKI, Bronislaw
1972 *Baloma. Válogatott írások.* Budapest
MARANDA, Pierre
1974 *French kinship. Structure and history.* Paris (Janua linguarum. Series Practica, 169)
MENDRAS, Henri
1973 *Módszer a nyugati parasztság elemzésére.* Szociológia 2. 1—22.
MESTERHÁZY Károly
1967 *Adatok a honfoglalás kori magyar köznépi család szerkezetéhez.* Debreceni Déri Múzeum Évkönyve. Debrecen, 131—178.
1980 *Nemzetségi szervezet és az osztályviszonyok kialakulása a honfoglaló magyarságnál.* Budapest
MITTERAUER, Michael
1975 *Vorindustrielle Familienformen. Zur Funktionsentlastung des „ganzen Hauses" im 17. und 18. Jahrhundert.* Wiener Beiträge zur Geschichte der Neuzeit 2. 123—185.
1976 *Auswirkungen von Urbanisierung und Frühindustrialisierung auf die Familienverfassung an Beispielen des österreichischen Raums.* In: CONZE, W. (Hrsg.): Sozialgeschichte der Familie in der Neuzeit Europas. Stuttgart. 53—146.
MITTERAUER, Michael—SIEDER, Reinhard
1979 *The developmental process of domestic groups: problems of reconstruction and possibilities of interpretation.* Journal of Family History 4. 257—284.
MOGEY, John
1976 *Residence, family, kinship: some recent research.* Journal of Family History Vol. 1. 95—105.
MORGAN, L. H.
1961 *Az ősi társadalom.* Budapest
MORVAY Judit
1965 *The joint family in Hungary.* In: Europa et Hungaria. Congressus Ethnographicus in Hungaria, 16—20. X. 1963. Budapest 231—242.
1966 *A had és a nemzetség fogalmának körülhatárolása.* Ethnographia LXXVII. 481—494.
1981 *Asszonyok a nagycsaládban. A mátraalji palóc asszonyok élete a múlt század második felében.* Budapest (Első kiadás: 1956)
MURDOCK, G. P.
1965 *Social structure.* New York—London (Első kiadás: 1949)
NEEDHAM, Rodney (ed.)
1971 *Rethinking kinship and marriage.* London
NIZSALOVSZKY Endre
1963 *A család jogi rendjének alapjai.* Budapest
OLDEROGGE, D. A.
1967 *The descriptive kinship systems of the peoples of Western Sudan.* In: GARDANOV, V. K. (ed.): 1967. 7—12.
ORTUTAY Gyula (szerk.)
1977—1981 *Magyar Néprajzi Lexikon.* 1. kötet, A—E 1977., 2. kötet, F—Ka. 1979., 3. kötet, K—Né, 1980., 4. kötet, Né—Sz. 1981. Budapest

Örsi Júlianna
1974 *A műrokonság egyik formája Karcag társadalmában.* Ethnographia LXXXV. 354—366.
1976 *A családi élet jellemzői Hajdúböszörményben a századfordulón.* In: Honismereti írások a Hajdúságból. II. Hajdúböszörmény. 34—50.
1978 *Karcag házassági kapcsolatai a 18—19. században.* In: Szolnok Megyei Múzeumi Évkönyv 2. 203—214.
Paczolay Gyula
1973 *Tudományok és rendszerek.* Budapest (Tudományszervezési füzetek)
Penavin, Olga
1981 *A nagycsaládszervezet Szlavóniában (Kórogyon).* Újvidék
Pitt-Rivers, Julian
1973 *The kith and the kin.* In: Goody, Jack (ed.): 1973. 89—105.
Plakans, Andrejs
1975 *Peasant farmsteads and households in the Baltic Littoral, 1797.* Comparative Studies in Society and History Vol. 17. 2—35.
1977 *Identifying kinfolk beyond the household.* Journal of Family History Vol. 2. 3—27.
1980 *A strategy for kinship research in Eastern European serf communities.* (Kézirat. Sajtó alatt a Journal of Family History c. folyóiratnál)
Polányi Károly
1976 *Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet.* Budapest
Rabb, Theodore K.—Rotberg, Robert I. (eds.)
1976 *The family in history. Interdisciplinary essays.* New York
Radcliffe-Brown, A. R.
1971 *A rokonsági rendszerek vizsgálata.* In: Szociológiai Füzetek. No. 1. 45—89. (Részlet a „Structure and function in primitive society" c. művéből. Glencoe, 1952)
Rebel, Hermann
1978 *Peasant stem families in early modern Austria: life plans, status tactics, and the grid of inheritance.* Social Science History 2. 255—291.
Reining, Priscilla (ed).
1972 *Kinship studies in the Morgan centennial year.* Washington
Rivers, W. H. R.
1968 *Kinship and social organization.* London (Első kiadás: 1914)
Sabean, David
1974 *Family and land tenure: a case study of conflict in the German Peasants' War (1525).* Peasant Studies Newsletter 3. 1—15.
Scheffler, Harold W.
1973 *Kinship, descent and alliance.* In: Honigman J. J. (ed.): Handbook of social and cultural anthropology. Chicago. 747—793.
Service, E. R.
1981 *The mind of Lewis H. Morgan.* Current Anthropology Vol. 22. 25—43.
Shorter, Edward
1975 *The making of the modern family.* New York
Skolnick, Arlene J.—Skolnick, Jerome H. (eds.)
1974 *Intimacy, family and society.* Boston
Smith, R. M.
1979 *Kin and neighbours in a 13th-century Suffolk community.* Journal of Family History Vol. 4. 219—256.
Stoianovich, Traian
1976 *Balkan family types, demography, and market economy: half old quantification and half new results.* Paper for a session on Family and Household in Eastern Europe. St. Louis, October 6—9, 1976.
Stone, Lawrence
1979 *The family, sex and marriage in England 1500—1800.* New York (Abridged edition)
Švecová, Soňa
1966 *Klassifikacia rodinnych formen v slovenskom materiali.* Český Lid 53. 85—89.
1967 *Haus- und Familienformen in der Slovakei.* Deutsches Jahrbuch für Volkskunde 13. 89—100.
Szabó István
1969 *A középkori magyar falu.* Budapest

1971 *A falurendszer kialakulása Magyarországon (X—XV. század).* Budapest (2. kiadás)
1976 *A jobbágynevek kialakulása.* In: Jobbágyok — parasztok. Budapest, 223—236.

SZABÓ László
1968 *Munkaszervezet és termelékenység a magyar parasztságnál a 19—20. században.* Szolnok (A Damjanich János Múzeum közleményei 15—18.)
1973a *A társadalomnéprajzi fogalmakról.* Szolnok megyei múzeumi évkönyv 1973. 231—250.
1973b *A jászdózsai rokonsági rendszer.* In: Jászdózsa és a palócság. Eger—Szolnok, 197—244.
1979—1980 *A vérségi kapcsolatok megszűnésének folyamata a magyar faluközösségekben.* Szolnok megyei múzeumi évkönyv 1979—1980. 173—183.
1980 *A magyar rokonsági rendszer.* Debrecen (Studia folkloristica et ethnographica 4.)

SZCZEPAŃSKI, Jan
1968 *A szociológia alapjai.* Budapest

SZEGEDY-MASZÁK Mihály és KÓSA László
1981 *Két újabb vélemény a Magyar Néprajzi Lexikonról.* Ethnographia XCII. 549—556.

SZÉMAN, Zsuzsa
1981 *Die Herausbildung und Auflösung der Grossfamilie in Ungarn.* Zeitschrift für Soziologie, Jg. 10. 98—108.

SZÉPE György
1972 *A magyar rokonsági elnevezések néhány kérdése.* In: TELEGDI Zsigmond—SZÉPE György (szerk.): Általános nyelvészeti tanulmányok VIII. Nyelv és társadalom. Budapest. 181—199.

TAGÁNYI Zoltán
1971 *Paraszttársadalom és indusztrializáció.* Ethnographia LXXXII. 321—342.
1978 *A faluközösség helyzete és jövője egy Nógrád megyei faluban. Történeti tipológiakísérlet és esettanulmány.* Ethnographia LXXXIX. 363—386.

TÁRKÁNY SZÜCS Ernő
1981 *Magyar jogi népszokások.* Budapest

TÁTRAI Zsuzsanna
1981 *A nagylányok szerepe a családi munkaszervezetben.* Ethnographia XCII. 74—89.

TJON SIE FAT, Franklin E.
1981 *More complex formulae of generalized exchange.* Current Anthropology Vol. 22. 377—399.

TÓTH Zoltán
1971 *A belső integráció kérdéséhez. Egy parasztcsalád tevékenységszervezete.* In: Társadalomtudományi Közlemények (1). 2. sz. 65—117.

TÖRÖK Katalin
1981 *Paraszti gazdaság és háztartás a 19. század közepén.* Agrártörténeti Szemle 23. 381—488.

VASZILJEVA, E. K.
1981 *A család és funkciói. Demográfiai-statisztikai elemzés.* Budapest. (Szociológiai füzetek 23.)

VAVRIK Béla
1903 *Házassági akadályok.* In: Magyar Jogi Lexikon. Budapest. IV. kötet, 70—80.

VERESS Éva
1958 *A jobbágycsalád szervezete a sárospataki uradalom falvaiban a 17. század közepén.* Történelmi Szemle 1. 379—429.
1966 *Háztartás, telek és termelés viszonya hegyaljai és bodrogközi jobbágyfalvakban a 16. század derekán.* In: MAKKAI László (szerk.): Jobbágytelek és parasztgazdaság az örökös jobbágyság kialakulásának korszakában. Budapest, 286—426.

VINCZE Lajos
1978 *Kinship terms and address in a Hungarian speaking peasant community in Rumania.* Ethnology 17. 101—117.

VOIGT Vilmos
1972 *Egyetemes magyar néprajz? (Elmélet, célkitűzések, viták.)* Szociológia 1. 528—543.

WACHTER, K. W.—HAMMEL, E. A.—LASLETT, P. (eds.)
1978 *Statistical studies of historical social structure.* New York—San Francisco—London

WEBER-KELLERMAN, Ingeborg
1974 *Die deutsche Familie.* Frankfurt am Main
1976 *Die Familie.* Frankfurt am Main
WELLMANN Imre
1980 *Közösségi rend és egyéni törekvések a 18. századi falu életében.* Történelmi Szemle 23. 376–449.
WHEATON, R.
1975 *Family and kinship in Western Europe; the problem of the joint family household.* Journal of Interdisciplinary History Vol. 5. 601–628.
WHITE, Harrison C.
1963 *An anatomy of kinship. Mathematical models for structures of cumulated roles.* Englewood Cliffs.
WHITE, Leslie A.
1959 *The evolution of culture. The development of civilization to the fall of Rome.* New York–Toronto–London
WIERZBICKI, Z. T.–BERTRAND, A. L.
1970 *Socjologia wsi w Stanach Zjednoczonych.* Wrocław–Warszawa–Kraków
WOLF, Eric
1966 *Kinship, friendship and patron-client relations in complex societies.* In: BANTON, Michael (ed.): The social anthropology of complex societies. London. 1–22.
1973 *Parasztok.* In: SERVICE, E. R.–SAHLINS, M. D.–WOLF, E. R.: Vadászok, törzsek, parasztok. Budapest. 317–462. (Első angol kiadás: 1966)
ZAWISTOWICZ-ADAMSKA, Kazimiera
1971 *Systemy krewniacze na słowiańszczyźnie w ich historyczno-społecznym uwarunkowaniu.* Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk
ZELDITCH, Morris
1964 *Cross-cultural analyses of family structure.* In: CHRISTENSEN, H. T. (ed.): 1964. 462–500.
YANAGISAKO, Sylvia Junko
1979 *Family and household: the analysis of domestic groups.* Annual Review of Anthropology Vol. 8. 161–205.

Tamás Faragó

HOUSEHOLD, FAMILY, KINSHIP

A survey of new results in family and kinship research

(Abstract)

First, the author shortly summarizes the newer results of – mostly social anthropological and historical – kinship studies. He is mostly concerned with providing a theoretical framework of kinship studies, within that he pays attention to kin groups (especially to the family and the household) and to the interrelationships and connections with the environment of certain subsystems of the kinship system (kin group, behaviour, ideology and terminology).

In the next step the author contrasts the theoretical framework with the newer results of Hungarian ethnographical (anthropological) and historical kinship studies at times arguing with some of their findings and with their methodological shortcomings. On the basis of the results of research so far he attempts to draw a picture of the changes taking place in the Hungarian kinship system from medieval times to the 20th century and to outline the hypothetical turning points of this change contrasting it with hypotheses of development based merely on terminological changes.

In the third part of the paper the author attempts to summarize the present state of Hungarian kinship studies and makes certain suggestions for further research.

Vilko Novak

A szlovén népi kultúra struktúrája*

Mint valamennyi európai népi kultúra, a szlovén is hosszú történeti fejlődés eredménye, és különböző forrásokból ered: elsősorban az ősszláv művelődésből, amit területünk őslakosságának és különböző szomszédnépeknek a kölcsönhatásai átszőttek, nem elhanyagolható ezek közvetítése távolabbi kultúrákból sem — és természetesen a nép saját teremtő ereje sem. De nemcsak történeti fejlődése, hanem geográfiai helyzete is meghatározója volt e kultúrának.

Szlovén etnográfusok már a múlt század vége felé kezdték elemezni saját népük kultúrájának összetételét és európai rokonságát. Így elsőként a Wörter und Sachen módszer és folyóirat egyik alapítója, a kiváló szlavista és etnológus, Matija MURKO — aki KATONA Lajos kortársa, és hozzá hasonló hatású kutató volt. De utána — a szlovén néprajzi kutatásnak lassú fejlődése során — nem folytatták az ilyen elvi, módszertani kérdések kutatásait a húszas évek közepéig, amikor a geográfus Anton MELIK és a művészettörténetből és etnomuzikológiából kiinduló Stanko VURNIK nagy vonásokban körvonalazták a szlovén néprajzi tájak határait, és próbálták jellemezni is azokat. Ezek után csaknem harminc év múlva vehettük fel újra ezeknek az elhanyagolt, számunkra nagyon fontos kérdéseknek további kutatását, és több ízben különböző nyelveken is igyekeztünk felvázolni a szlovén népi kultúra felépítését és táji tagolását, amennyiben ez a máig végzett kutatások alapján lehetséges.

Igaz, hogy az a módszer, amellyel népi műveltségünk különböző rétegeit úgy jelöltük ki, hogy felsoroltuk és leírtuk az őket összetevő elemeket — sematikusnak és elavultnak látszhat — de első tájékoztatásra ez tűnik a legszemléltetőbb módszernek, ha a kijelölt célt akarjuk elérni. Abból a célból, hogy önöknek igen röviden bemutassam a szlovén népi kultúra jellegét és hovatartozását az európai népek családjában, legelőször népünk etnogenetikai viszonyait kell vázolnom. Elemzésünk abból indul ki, hogy a szlovének a délszláv nép- és nyelvcsoporthoz tartoznak és így népi művelődésünk legrégibb és egyúttal legfontosabb alaprétege a szláv, pontosabban *ősszláv*, mely a közös ősszláv művelődésnek a folytatása, bár sok esetben módosult nyelvi és tárgyi alakban — hasonlóan a magyar népi kultúra ősi rétegéhez.

Ősi szláv kultúrréteg

Ennek a szláv rétegnek az elemei már nem találhatók meg az egész mai szlovén területen vagy erősen módosult alakban tűnnek fel. A tárgyi kultúrában legelőször az *építmények* közül keressük a régi, korai szláv hagyományt, és valóban meg is találhatjuk a faházak és fából épített gazdasági épületek között. Most bizony már kihalóban vannak a kezdetleges formák, amelyek mind szerkezetükben, mind belső helyiségbeosztásukban és külsejükben közel állnak az ősi szláv építményekhez. Természetesen ezeknek az épületeknek a terminológiája is közös, szláv. Ilyen épületeket éppen a szlovénség pannon határa mentén találunk. Ezért az utóbbi időben ezt a házformát pannon háznak is nevezzük. Ez a pannon határsáv más régi szláv elemeket is tartalmaz és a magyarsággal határos Muravidéktől a Murán túli Muramelléket, az alsóstájer úgynevezett Szlovén Szőlőhegységet — Slovenske gorice (Ljutomer közelében), továbbá a Drávához közeli Kozjansko vidéket, a horvát határon pedig a Száva menti Krškoi rónát és Bela krajinát (fehér Krajnát) foglalja magában. Mivel ugyanezt a házformát a magyar Hetésben és Göcsejben is megtalálhatjuk, róla majd bővebben szólunk a következő előadásban, itt csak annyit kell kiemelni, hogy ezeknek az épületeknek a régi szláv voltára mutat — amint azt az összehasonlító módszer tanúsítja — a szomszéd horvát vidékek (Muraköz, Hrv. Zagorje) de más távolabbi szláv vidékek (egészen Ukrajnáig) népi építőgyakorlata is. A szlovén ház belső berendezésének megnevezése szintén közösen szláv jellegű, mint a *stol* — asztal és szék, *postelja* — ágy, *zibel(ka)* — bölcső (a régi alakja is), továbbá a régi füstös ház központja: *ognjišče* — tűzhely stb. Természetesen a szerkezeti elemek elnevezései is *(streha, zid, stena, prag* stb.).

A gazdasági épületek közül mind szerkezete mind megnevezése szerint a legrégibb időkre utal a fából épült istálló, amelynek régi szláv elnevezése *hlev* ugyan gót kölcsön-

* Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Néprajzi Tanszékén 1979. november 9-én tartott előadás szövege.

szó, a *gumno* — pajta (a *pojata* nálunk mást jelent), *skedenj* — szintén néhol pajta vagy szín (a népi latin scuginából származik), *hram* — ami pedig vagy egész házat vagy egyes kisebb épületeket, szőlővidékeken présházat jelent. Külön kérdés a híres középszlovén takarmány- és búzaszárító állvány — a *kozolec* származása. Ezt Karl Rhamm ugyan már az ősszlávságban vélte megtalálni — erre utalna az orosz *ozerod*, noha ez svéd forma, de az alpesi formák (Tirol, Svájc) máshová is mutathatnak. A legkifejlettebb szlovén formának, a kettős- vagy duplakozolecnek *(toplar)* sehol máshol megfelelője nincs, a maga nemében egyedülálló.

A népi *gazdálkodás*ban az eszközök elnevezései és korai formái is erre az ősi rétegre utalnak, köztük elsősorban a faekére gondolunk, amelynek recens alakját még az utolsó évtizedekben is lehetett látni — régebbi nevei: *oralo*, *ralo*, *drevo*, *drvina* — azaz fa. Természetesen az egész terminológia is az előbbieket erősíti meg, mint pl.: *gredelj* — gerendely, *lemež* — ekevas, laposvas, *črtalo* — csoroszlya, *oplaz* — kormánydeszka, *kozolec* — köldök, *otika* — ösztöke, *ročice* — szarv, *gož* — gúzs. Hasonlóképpen más földmívelő eszközök is ebbe a rétegbe tartoznak, mint a *brana* — borona (amelynek példányát fafogakkal ellátott és sövényből fonott felsőrészével szintén még a mai napokban is megtalálhatjuk), a *srp* — sarló, a *kosa* — kasza, az *oslo* — kaszakő, a *vile* és a *razsohe* — villa, a *grablje* — gereblye, a *cep(e)* — csép, a *motika* — kapa, a *kopača* — kapaféle vagy a *lopata* — lapát. Összláv elemnek tekinthetjük a munkaeljárások között a kévekötését búzaszálakból vagy szalmából font kötéllel — *povreslo* a neve, továbbá a kévéknek asztagba — *stog* — rakása, még *kopa*, *kopica*, *rasztavka* is lehet a neve, a kicsépelt szalmának nagy szalmakazalba rakása — *óslica* éppen pannon vidéken, a valamikori nyomtatás marhával — de a legutóbbi időkig megmaradt a kölesnek emberi lábbal való kitaposása is.

Továbbá a különböző cséplésformák: kő- vagy fatáblákhoz verdeséssel, egyszerű botokkal való szemnyerés és különösen a csép használata, ami 40—30 év óta már szintén a múlté. — Ezekkel kapcsolatban előfordul még a famozsár használata (mákot stb. törik benne) és a kölyű v. lükü — *stopa*, amelyben hajdinát, kölest, árpát törtek még nem is régen. A kézimalmot őrlőkővel — *žrvni*, *žrvnje*, *žrmlje* néven — még a közeli múltban is kukoricaőrlésnél használták, most már csak néhol és csak fazekasok festékőrlésnél működtetik.

Az *állattenyésztés* és *közlekedés* terén különösen fontos a kettős járomnak *(jarem, telenge)* az a formája, amelyet éppen eredete és általános elterjedése miatt a szláv néprajz néha szláv járomnak nevez: ez a forma Magyarországon is általánosan ismert. Szlovéniában csak a tengermelléki tájakon hiányzik.

A *méhészet*ben a régente fatörzsből csinált vagy szalmából font — még ma is látható — méhkasok régi szláv eredetűek. Természetesen a gyűjtögetés különböző formái és tárgyai is ősrégi elemek. A *vadászat*ban különösen régen csapdákat: *past*, *skobec*, *zanka* — hurok, vermeket — *jama* használtak. A népi *halászat*ban megmaradtak a régi formák neveikkel együtt: *mreža*, *sak* — háló, *vrša* — varsa, *vodica-udica* — horog, ismerték a rekesztőhalászatot is.

A népi *táplálkozás*ban nemcsak sok gyűjtött vad gyümölcsöt és növényt ismernek még ma is, hanem a régi ételek közül a közelmúltig pl. a köleskása — *kaša* — mint min-

1. kép. Alpesi ház. Bohinj

dennapi étel is, de mint lakodalmi étel is nagy fontosságú volt. Különben a tej — és tejes ételek, tejfel, sajt, vaj — főzött vaj — *kravja mast* — az aludttej készítése, az ellés utáni első tejnek — *mlezva* — a fogyasztása, sajtkészítés szárított borjúgyomorral — *sirišče, sir* — elemezhetők, mint amelyek mind közös szláv eredetű elemek. Az élelmiszerek konzerválása és tárolása is érdeklődésre tarthat számot, így a hús és a kolbász füstölése, a gyümölcs szárítása, a répa vermelése, a gabonaféléknek és lisztnek fabödönben és spirális szalmakötegekből font kosarakban való tárolása stb.

Még nem tanulmányozták eléggé az ebbe a rétegbe tartozó szalmából, gyékényből, vesszőből fonott edényeket, épületfalakat, kerítéseket, se a sok fából faragott, esztergályozott edényt, szerszámot és más tárgyat, valamint a fazekasság sok edényformáját, amelyeken különösen a hullámvonalas díszítést — *valovnica* tartjuk ősi szláv hagyományú elemnek.

Különösen jól maradt fenn az utolsó évtizedekig a régi szláv hagyomány a *len-* és *kenderfeldolgozás*ban, egész terminológiájával együtt, amelyet részben a magyarba is átvettek, az áztatástól és szárítástól a tiloláson át — *trlica* (tiló), *treti* — törni, *kodelja* — fő, *povesmo* — csomó, *kita, greben* — gereben, a fonásig — a *koželj* — azaz a guzsaly — amit a Magyarság Néprajza egyenesen szlovén kölcsönszónak nevez —, a hegyes alakú orsó, a motolla — *motovila* — a szövésig, ahol két kifejezéssel élünk a szövőszék elnevezésénél: *krosna* és *statve* (osztováta!). Történetileg ide tartoznak ennek részei is: *čoln* — csolnak, vetélő, *brdo, brdce* — borda, *klobčenice, klobko* — gombolyag stb., de maga az egész eljárás: *votek, snovanje* stb. elnevezései is. A szövés sok vidéken még nemrégen is asszonyi munka volt, mint az ősszláv időben, de ma már teljesen felhagytak a szlovén falvakban a házi szövéssel.

A *népviselet*nek legrégibb elemei ugyanott maradtak meg legtovább, ahol a len- és kenderművelés is fennmaradt, azaz a pannon peremtájakon, ahol a fehér len- vagy kender házivászonból készített ruha legalább mint nyári munkaöltözet, néhol mint folklorizmuselem megmaradt a legújabb időkig: a *robača* vagy *srakica* — ing, *lače* — gatya, a nőknél *opleče* vagy *rokavci* — ing, a Somogyban és máshol Dunántúlon is ismert *kecele* — *prt*, vállra és fejre való lepedő esőben, télen, a szintén Dunántúlon átvett *peča* — *pača* stb. A len- és kendervásznat asztalterítőnek, ágylepedőnek, zsáknak is máig felhasználják.

A *társadalmi* és *szellemi* kultúra terén szintén sok régi szláv szokás, folklórmotívum maradt ránk, de mivel ezek közt sok közös indoeurópai elem van, néha nehéz biztonsággal megállapítani, nem került-e valamely ezek között hozzánk később a szomszédainktól. A legbiztosabb útbaigazító itt is az összehasonlítás, ha tudniillik valamely hagyomány több más szláv népnél is él, akkor ősi szláv örökséget láthatunk benne. Ilyen elem elég sok van a szlovénoknál. A születéssel kapcsolatos apotropeikus cselekmények és hiedelmek, pl. a szülőasszonynak elzártsága a környezettől, az ablakok vagy egész szobasarok eltakarása. Az újszülöttet a földre, padra vagy az asztal alá tették, ahonnét az apja emelte fel — mint a magyaroknál is. A közösségbe való fogadásra mutat az első hajvágás is a hozzá tartozó komasággal *(nastrižno kumstvo)*. A szlovén népmese is sokat tud a Rojenice és Sojenice nevű tündéralakú nőkről, akik az újszülöttnek jövőjét jósolják, ill. ítélik. Valamikor a szülőasszony azzal védte magát, hogy bizonyos ideig nem ment ki a házból, és otthon se volt szabad neki némely munkához fogni. Az újszülöttet is különböző név alatt ismert rontás, megbabonázás veszélyeztette: *urok, mraki, nočnina* stb.

Legtöbb régi szláv elemet talán a lakodalmi szokások őrizték meg még máig is. *Svat* — lakodalmi vendég, *svatba* — lakodalom, *sneha, nevesta* — menyasszony stb. közös szláv elnevezések. Egyesek szerint a nőrablás emléke az az akadály, amit az úton a falusi legények állítottak, mikor a menyasszony bútorát a vőlegény házához szállították. De bizonyosan régi szláv szokást láthatunk a nővásárlással, leányszöktetéssel kapcsolatos elemekben, mint a menyasszonyi ház bezárása, a magyarságnál is ismert hosszú szóváltás a násznagyok közt és az álmenyasszony bemutatása. A terminológiából fontosak azok a szlovén kifejezések, amelyek a régi kézfogást mint a családban történő esküvőt jelölik meg: *zaroka* — eljegyzés, *poroka* — esküvő stb.

A rontáselhárító cselekmények illetőleg szerencse- és termékenységvarázsló elemek kísérik a lakodalmat, pl. a sok zaj, a fazékösszetörés is. Valamikor a vőlegény a ház küszöbén átemelte a menyasszonyát, nehogy belérúgjon, mivel ez szerencsétlenséget hozott volna, hiszen itt temették el valamikor az elődöket. A *nakolenčič*-szokás, amikor a menyasszonynak az ölébe kisfiút tettek — térdeire, *na kolena* —, hogy fiúgyermeket szüljön, ma már kihalt.

A szlovénség egyik csoportjának, a Mura-vidékieknek a születési, keresztelési és halálozási szokásait ismertettem az Ethnographiában 1943-ban. A halálozással kapcsolatban gyakorolták azt a szokást, hogy a nehéz betegséggel vívódó haldoklót letették

az ágyról a ház földjére, padlójára, esetleg a szalmára, hogy könnyebben haljon meg. — Mikor a halottat kivitték a házból, egy sajtárból vizet öntöttek a küszöbön át, kinyitották a szoba ablakait, felborították a bútort, a házigazda halálakor a gabonát összekeverték, hogy termőképes maradjon, a tüzet a tűzhelyen kioltották. Persze a halott megmosását még ma is általában ismerik. Közös indoeurópai szokás a halottsiratás *(narekovanje, jok, tožba)*, amelynek szép szövegét a vasi Felsőszölnökről 90 évvel ezelőtt feljegyezte A. Trstenjak. A halotti tor — *sedmina, osmina, pogrebščina* — a Muravidéken mint sok horvát vidéken is latin név alatt ismert: *kermina, karmina*, kiferdítve már *trbina, trobina*.

A *naptári szokások* között különösen a karácsonyi, újévi szokások őriznek sok régi elemet, melyek részint a halotti kultuszból, részint a termékenységvarázsló szándékból származnak. Valamikor — mint a Balkánon még általános szokás — a mai karácsony előtti napon — a szobába szalmát hoztak és azon aludtak. Mára néhol a szlovénségnél ez csak csökevényes formában maradt fenn: egy kis szénát tesznek az asztalterítő alá, az asztal alá pedig ekevasat, különböző magfélét és más tárgyakat. Továbbá fennmaradt meghatározott ételek készítése ezen a napon: bab, főtt száraz gyümölcs, mákos és mézes tészta, ami szintén a halotti kultuszból, részint pedig termékenységi mágiából származik. Jellemző a koledálás ugyanevvel a latinból származó névvel: *koledovanje*, az énekes — *koledník*, a dal — *koledníca*. Egyesek feltételezik, hogy a szokással együtt még az őshazában alakult ki.

A tavaszi szokások közt is sok a termékenységvarázsló, pl. szántás kis faekével házról házra — közben ajándékot szednek — démoni és állati maszkok — a Ptuj környéki *kurentek* —, farsangi tüzek készítése, zöld ágak használata apotropeikus szándékkal, különösen a virágvasárnapi *butará*ban — fűzfaágakból — Szent György-napi körmenetben, továbbá piros tojásfestés régi díszítéssel. Néhol igen fontos volt a *kres* — szentiváneji tűz, amikor az ablakokba és házkapukba ágakat tűztek, páfrányt — *praprot* szórtak a szobába, némely vidéken pedig *kresnice* nevű lányok táncoltak, és erre a napra vonatkozó énekeket, dalokat énekeltek. A gazdasággal kapcsolatos szokások közül csak azt említjük, hogy aratáskor a mező végén egy kalászcsomót állni hagytak — valamikor a termelés démonának szánt áldozatként.

A népi *hiedelmek* közt régi szláv elemek mondákban, mesékben, a népi orvoslásban és népszokásokban maradtak fenn. Egyes kozmogóniai mondákról meggyőzően kimutatták, hogy eredetük ősi, viszont egyes ballada- és rontáselleni szövegekről nehezen bizonyítható, hogy az ősszláv közösségből jöttek és nem később közép-európai hatásként. Népi zenénkben a keleti pannon vidékeken vélnek ilyen régi elemeket találni a kutatók. — Talán túl sokat szóltam a szláv rétegről, de gondolom, hogy a többi réteg elemeit Önök jobban ismerik, azokat pedig, akik jól ismerik valamely szláv nép kultúráját, talán érdekelni fogja a szlovén helyzettel való összehasonlítás.

Mediterrán kultúrréteg

Most valamit a *mediterrán* kultúrrétegről. A szlovénség beköltözése idején először több néppel találkozott, amelynek kultúrája mediterrán jellegű elemeket is tartalmazott. Másodszor mai területén találkozott illírekkel, keltákkal vagy ezeknek romanizált utódaival, az úgynevezett vlachokkal (középlat. volcae), akik az ún. késő római provinciális kultúrának a hordozói voltak hazánkban is. Sajnos igen keveset tudunk arról, mit vettek át tőlük elődeink, és itt a néprajz a régészet felfedezéseire van utalva. Hegy-, folyó- és helynevek sora él még ma ezekből a nyelvekből. A rómainak vélt kultúrelemeknek az a része, amely egyenesen balkáni származású, paleobalkáninak nevezhető és ma más balkáni népeknél is megtalálható. Ez a legrégibb réteg, amely a szláv réteggel keveredett, biztosan az ősidőkben bővebben volt képviselve mint ma és nem csak a földrajzi értelemben vett földközi-tengeri vidékeken volt elterjedve. A mai mediterrán jellegzetességek a szűkebb és távolabbi tenger melléki vidékeken vannak elterjedve, ahol már a természeti környezetből is adódnak az anyagi élet azonosságai. Így pl. ennek a vidéknek legjellegzetesebb jelensége a kőből épített ház, többször egyemeletes, lapos tetőzettel, amelyet a régi időben termés palalapokból készítettek — *škrilj*, amelyet még itt-ott a gazdasági épületeken, különösen kis disznóólakon lehet látni; a mai tetőzet pedig különös üreges téglaszerű elemekből áll, neve *korci* vagy *žlebáki*. A lépcsőzet kívülről vezet az emeletre, ahol lakóhelyiségeket találunk, a földszinten pedig a gazdaságiak vannak elhelyezve. Az egész épülettömbnek kubus jellege van, és a soros falvakban városi módon több ház van összeépítve egy vonalban. A mediterrán házra jellemző a kémény — *kamin*, amely a földszintről a *kavada* vagy *spahnjenca* nevű, a nyílt tűzhelyt átölelő építményből vezet

fölfelé. A ház belsejében a nyílt tűzhely jellemző — *ognjišče*, amely fölött karikás láncon lóg az üst.

Igen régi és egészen Észak-Afrikáig nyúló a pásztorok primitív kőházacskáinak elliptikus formája, amely a dél-isztriai és dalmát, olaszországi bunjákra, poljaricákra hasonlít. — A gazdasági tevékenység a szamár tartásával, különös alakú nyereg alkalmazásával és a teherhordás módjaival jellemezhető. — A ma használt mediterrán típusú járom, egy felső részből álló erősebb fa, amit két hajlított „kambával" az állatok nyaka alatt áthajtva zárnak, Közép-Szlovénia vidékeire is elterjedt. — Római hagyomány a szőlőművelésben is észlelhető, pl. a kések, a présforma, amelyet az olajbogyó-

2. kép. Tenger melléki házak az Udine környéki hegyekben, 1962

nak a préselésére is használnak. Az egyik római eredetű neve *torklja* < torcularium-ból. Az olajfák termelése mellett a fügefa is jellemző ezekre a vidékekre, továbbá a korai gyümölcsök és zöldségek.

A népi *táplálkozás*ban az említett táplálékok mellett különösen a kukoricalisztből főzött málé, a *polenta* jellemző, amely különösen szlovén városokban terjedt el — a más vidékeken elterjedt gánicával szemben. Kenyérsütés kovászos tésztából pedig a keleti mediterrán világból jött hozzánk is. — Az anyagi kultúra más területein, pl. a *viselet*ben, több olaszos elem jutott el hozzánk a reneszánsz időben és utána, mint talán a *peča*-pacsa elnevezés, a *mezlan—mezza lana* (fele len, fele gyapjú). Még erősebben észlelhető ez a hatás a népi építkezésben, ahol a szlovén városok olasz barokk művészete a gorenjskói alpesi ház stílusára és díszítésére erősen hatott. A méhkaptárak előtti deszkák — *panjske končnice, čelnice* (homlokfalak) jellemző képeire is némi hatással voltak antik és reneszánsz motívumok, persze könyvek, freskók közvetítéseként, pl. bajuszos emberi arcú madár, amely erősen emlékeztet a gemmákon levő Chimerára, mely a mellén Szilénuszt tartja.

A *népszokások* közt is előfordul néhány a római világból származó elem, amelyet persze más délszláv és európai népnél is megtalálhatunk, pl. karácsonykor zöld ágakkal való díszítés, ami nem tévesztendő össze a germán fenyőfával, a karácsonyi és újévi megajándékozás szokása (vö. a római *strenae*vel). Karácsony éjszaka a *čok, panj* (sh. *badnjak)* nevű tölgyfatönknek az égetése, amely Szlovéniában ma már ismeretlen, de jól ismert több délszláv vidéken, valószínű az ősi mediterrán-balkáni műveltségből származik. Valvasor még feljegyezte a szokást szlovén tenger melléki vidéken.

A szlovén *népköltészet*ben is jellemző nyomokat hagyott a román mediterrán világgal való kapcsolat, pl. a compostellai Szent Jakabhoz zarándoklóról szóló románc, amely

a XIII. század vége előtt keletkezett. Keleti és bizánci motívumok a mediterrán kultúra által átsugárzott Balkánon keresztül jutottak Szlovéniába, így a Salomonról és hűtlen feleségéről szóló monda, amely *Mlada Zora* románcává fejlődött nálunk. A legérdekesebb és legfontosabb népdal, amelynek elemei a mediterrán és a balkáni világban fejlődtek ki, a Szép Vidáról — *Lepa Vida* — szóló ballada, amelynek szlovén alakja már a XI. században létrejött. (Erről I. GRAFENAKER 300 oldalas könyvet írt, amelyet az Ethn. 1944. évfolyamában magam ismertettem.) Román motívumokat találunk még néhány régi népdalban, mint *Zarika* és *Sinčika*, a spanyol királyról és királynőről *(poljska = napoljska)* szóló népdalokban, szövegeink szólnak Mátyás királyról, aki hitvesét török fogságból menti ki — itt is látjuk, hogy ennek a szlovén *Kralj Matjaž*-nak a magyar Mátyáshoz semmi köze sincs. Valamely román nép által közvetített balladai motívum a *Rošlin* és *Verjanko*ról szóló énekben. GRAFENAKER a tizenkettes- és tizes verssort is mediterránon át közvetített román—bizánci eredetűnek tartja. Több metaforikus közmondásnak és rejtvénynek is antik irodalmi, ill. némi mediterrán forrása van. Továbbá a díszítőművészetben is található még erre vonatkozóan sok analógia. A népi imák között is találunk dél- és nyugat-európai, román keletkezésű középkori motívumokat.

Alpesi kultúrréteg

Mivel Szlovéniának nagy része a Keleti Alpok területéhez tartozik, így az alpesi kultúrelemek száma igen jelentős a szlovén népi műveltségben. Mind az azonos természeti környezet, mind a közös történeti sors Európa többi alpesi vidékéhez hasonló kultúrjavakat hozott létre nálunk is. Köztük vannak olyanok, amelyek a távolabbi nyugat-európaival közösek, a német vagy osztrák, illetve olasz közös kultúrelemek pedig a közeli szomszédságból és közös politikai sors révén kerültek hozzánk, de itt legtöbbször át is alakítottuk ezeket. Vannak azonban olyan alpesi elemek is, amelyek az azonos talaj, környezet, klíma hatása alatt önállóan jöttek létre. — A legfeltűnőbb külső jele az alpesi tájnak részben még ma is az ún. alpesi *ház* gazdasági épületeivel együtt. Ez vagy kinyújtott, egy vonalban álló épületsor — alkalmazkodva az adott terephez — egy tetőszék alatt, néha azonban legalább a gazdasági épületek egy része külön áll. Általában a ház egyemeletes, néha kőből, téglából épült földszint fölött van a faboronákból álló emeleti rész, amely előtt deszkázott folyosó fut körbe. A tetőzet zsindelyes vagy újabban cserépből készül. De van más változat is: a földszint homlokzati része boronafalakból, hátulsó része pedig kőből épül. Füstöskonyha nyílt tűzhellyel, egy nagy szoba, több kisebb szoba sajátos berendezéssel — ezek a beosztás jellegzetességei. — Az istálló mellett a *pod* (pajta)-nevű épületet cséplésre szánták hajdanában, szomszédja volt néha a kástu, amely különálló fa- vagy kőépület is lehet.

Az alpesi építészet legrégibb formái pedig a *planinák* vagy pásztorszállások építményei, pásztorkunyhói: *koča, stan, jača* (ófn. vate), amelyek a szlovén település előtti időkbe nyúlnak. Az akol: illír néven *tamar, mederja, slov, staja*. Több berendezési tárgynak rómaiak előtti vagy óromán a neve, pl. *dzgan* — szolgafa, amelyen az üst forog — a lat. *coniára* megy vissza és pl. a mai svájci retoromán *sigona, cigonában* él még — ezek mind a szlovén alpesi hegyi pásztorkodásnak igen régi keletkezésére és tanulságos nemzetközi kapcsolataira utalnak. (Vö. *Hegyi pásztorkodás Szlovéniában* c. dolgozatomat, Műveltség és hagyomány 1960. és a *Viehzucht und Hirtenleben*. Budapest, 1961., *Viehwirtschaft und Hirtenkultur*. Budapest, 1969. c. kötetekben megjelent írásaimat.) A hegyi pásztorkodás egész gazdasági tevékenységével, különösen a sajtkészítéssel és társadalmi, jogi rendszerével, valamint szokásaival az egyik legjellemzőbb tényezője az alpesi kultúrrétegnek és népéletnek. (Persze évről évre kisebb mértékben.) Hozzá tartozik a helyi szénagyűjtés is sajátos módjaival és épületeivel — *senik, kozolec, hiške* —, ezek házacskák, amelyek kis településeket alkotnak különböző magasságban.

Az alpesi *közlekedés*nek régi eszköze az itteni sí — *smuči*, amelyekről nemcsak VALVASOR értesít a XVII. században, hanem OREL disszertációja szerint ősszláv hagyomány lehet, amit őseink az arktikus kultúrából hozhattak, de keletkezhetett önállóan szlovén vidéken is. — A *népviselet*ben valamikor a kezdetleges pásztori köpenyegek fűből — *ličje*, valamint a széles karimájú pásztorkalap és a klumpa — *coklje* < ol. *zoccoli* képviseltek igen régi hagyományt. Az újabb, különben ünnepi viseletben több szomszéd alpesi néptől átvett elem honosodott meg, pl. a női főkötő — *avba* (ném. Haube) több formája. De a régebbi viseletben a hazai juhászaton alapuló darabok voltak otthonosak, a nagy téli *kožuh* — bundafélék mellett bőrnadrágok és szövetköpenyek is.

A len és kender feldolgozásával kapcsolatban itt keletkeztek a legszebb faragott guzsalyok, de más faragott eszközök is. A népi művészetben az alpesi völgyekben az utolsó

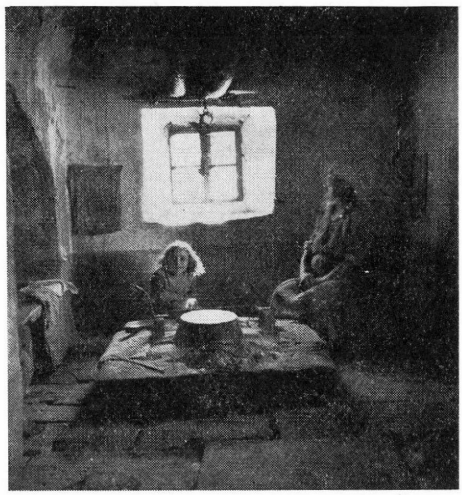

3. kép. Tűzhely, rajta sütőharang. Isztria, 1951

4. kép. Pásztorkunyhó a friauli szlovén hegyekben

századokban az üvegre festett szentképek készítése fejlődött ki, de ennek igazi hazája Tirol és Bajorország. Eredetibb ennél a már a méhészetnél említett kaptárdeszkák festése, amely különösen érdekes fejezet néprajzunkban.

Pannon réteg

Mivel a szlovén—magyar néprajzi érintkezések éppen a pannon tájakon élénkek, a pannon—magyar elemekről a következő írásomban fogok beszélni. Nincs időnk beszélni azokról a kultúrelemekről sem, amelyek az említett rétegeken kívül, más irányokból de különösen a városi kultúrából jöttek a szlovén népi műveltségbe. Még csak azt szeretném hangsúlyozni, hogy az említett népekkel rokon hagyományok mellett mindig minden területen az önálló, hazai népi teremtő erő is megvalósult, amiről szintén külön lehetne és kellene beszélni. Most még csak röviden a szlovén népi kultúra vidékeire, tájaira térünk ki, mert népcsoportokról, mint azt a magyar néprajzban ismerjük, nálunk nem beszélhetünk. Használunk ugyan tájnevekről származó csoportneveket is, pl. Gorenjci

— felsővidékiek, Dolenjci — alsóvidékiek, de ez környezetük mellett csak a nyelvjárásukat jellemzi, nem valami kulturális különbséget. Szlovéniában tudniillik igen nagy a nyelvjárások száma és a különbségek néha a szélsőknél igen jelentősek, amelyek valamikori természeti — erdők, hegységek —, valamint történeti (politikai felosztás) tényezőkre vezethetők vissza.

Éppen a régi osztrák politikai adminisztratív felosztás több egységre — először grófságokra, majd hercegségekre és végül tartományokra osztotta nyelv- és népterületünket. Ez adta a különböző vidékek neveit, pl. Kranjsko — Krajna (a név ugyan a régi Carniá-ból származik), Koroško (Carinthia), Štajersko — Stájerország (Steyri grófok székhelye után), Primorsko — Küstenland, tengermellék több kisebb vidéki egységgel. — Ha tehát a szlovéneknél néprajzi vagy kulturális egységekről, vidékekről tárgyalunk, olyan földrajzi egységekre gondolunk, amelyeknek művelődési jellegzetessége részben az előbb felvázolt egyik vagy másik kultúrrétegből származik — természetesen a szláv alapréteg mellett. Így tehát a néprajzi vidékek, tájak elnevezései egybeesnek a kultúrrétegek elnevezéseivel. Ezeken belül pedig vannak még kisebb egységek, tájak némely sajátos elemmel.

Alpesi néprajzi táj

Az *alpesi néprajzi táj* a Szlovéniába nyúló keleti Alpok vidékei: elsősorban a részint Ausztriához (kb. 100 000 szlovén lakossal), részint Jugoszláviához tartozó határvidék, Karintia — Koroško és a teljesen Jugoszláviához tartozó Gorenjsko-felvidék, a

5. kép. Pannon típusú ház. Bela krajine, 1957

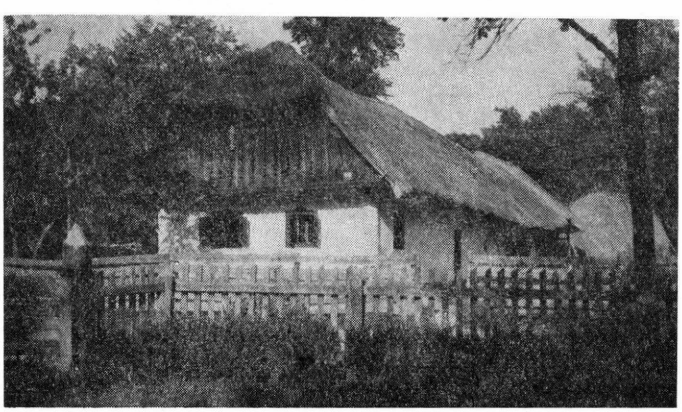

6. kép. Pannon típusú ház. Lipa, Mura-vidék

Julii és Savinjai Alpok és Karavankák vidéke. De alpi kultúrelemek más hegyvidékeken is élnek, így a Dráva menti, Maribortig elhúzódó Pohorjén és vele szemben az osztrák határmenti Kozjak-hegységben. Néhány jellegzetessége Dolenjskóra-Alsókrajnára is kiterjed, de a stájeri Slovenske goricén (Ptuj, Ljutomer környékén) és a Mura-vidéken is megtalálhatók. Az alpesi tájat települési szempontból részint a szerek, magányos udvarok települése, részint a szórvány falvak vagy apró falvak jellemzik a hegyekben. Itt található még az alpesi típusú magas ház, kőből épített emeletes kástuk, a széna- és búzaszárító *kozolec*eknek szűkebb alakja, amelyeknek *stog* a neve. A gazdaságban még mindig elég elterjedt a hegyi pásztorkodás — a Julia Alpokban és Karavankákban előbb említett tehénplaninákkal, a híres Trentában pedig már megszűnőben levő kecske- és juhplaninákkal. Ezeken a vidékeken élő szokás, pl. a karintiai Zilja-völgyben, a *štehvanje* nevű *guintana*-játék lovakon, különös régi tánc — *kar. visoki rej* — azaz magas tánc, még néhol ismeretes a háromkirálynapi csillaghordás. Különösen élénken élnek a farsangi maszkok különböző alakjaikban *(brna, Pehtra)*, néhol a Szent György-napi és szentivánéji tüzek, húsvétkor játék hímestojással, karácsonykor a sok név alatt ismert *(poprtnik, mižnjek)* mágikus kenyérkalács.

A népköltészetben ezen a tájon találták valamikor a legrégibb szlovén népballadákat, az utolsó századokban pedig átvették a szomszéd osztrák—bajor vidékekről a *Kiltlied*et — *vasovavske* és a négysoros *Schnadelhüpfelt*, könnyű tánchoz szánt dalokat, amelyek úgyszólván átmentek a mai slágerekbe.

A tenger melléki kultúrtáj

Ezek a vidékek is nagyrészben hegyvidékek, részint az Alpesekben, mint a Triglav-alatti Trenta-völgy a Soča-Isonzo forrásával és kanyonjaival, a Soča-melletti hegyes vidék egészen le a rónáig. Nagyobb része mégis a Karszton fekszik és az egész ún. Kras — Karsztot, a szintén hozzá tartozó, Olaszországban levő Trieszt környékével, Goriško-vidéket — Görz vidékét, a szintén már 1866 óta Olaszországhoz tartozó Beneška Slovenija-t — Velencei Szlovéniát, Videm és Cividale közelében, foglalja magába, amelynek részben alpesi jellege is van, és végül a Postojna-Postumia körüli Notranjsko-t — Belső vidéket, ti. Innenkrain-t régi osztrák időkben. Ennek a kultúrtájnak kulturális fejlődésére nagy hatással volt a régi római lakosság, később pedig a friauliak és olaszok közelsége és persze a természeti környezet mediterrán jellege. Az analitikus részben említettük a kőből épült házakat, most még külön említendők a kőből faragott *kalonák* — az udvarkapu relieffejekkel is díszített részei, továbbá a kútmedencék faragott díszítményei, feliratai. Az anyagi kultúra elemeit már említettük, a népviseletnél említendő a sötét női ruha és főkötő még ma is, ami a szomszéd horvát Istriában és a tengermelléken, Dalmáciában is él. A régi viselet mind a férfiaknál, mind a nőknél sok szempontból figyelmet érdemlő volt.

A *közép-szlovén kultúrtáj*

S. Vurnik óta Közép-Szlovéniának azt a részét, amely se az egyik, se a másik felvázolt tájhoz szorosabban nem tartozik, közép-szlovéniai tájnak — *osrednjeslovensko območj*enek nevezzük. Ehhez Dolenjsko — Alsóvidék középső részét, a nyugat- vagy középstájer vidéket és Notranjskonak egy részét számítjuk. Habár egyes elemek erre a tájra nyúlnak az alpesi és mediterrán vidékről, mégis ezek nincsenek olyan mennyiségben képviselve, hogy vagy az egyik vagy a másik tájhoz számíthatnánk ezt a kultúrtájat. Itt találjuk például a *kozolec* nem legkifejlettebb formáját, a házak részint alacsonyak, részint emeletesek, istállóval a földszinten — *vrhhlevna hiša*, fakástuk, *podi* — pajták szép példányai, a szőlőtermelés eléggé jelentős. A népviseletben ismert néhány alpesihez hasonló darab, készítettek lenvásznat és ezt festették is, fehér lenruhát még a múlt század közepén hordtak. A szokások közt ismerték és részben még ma is ismerik általában a fontosabb, máshol is a szlovénségnél gyakorolt szokásokat mind az életciklushoz, mind a naptári szokáskörhöz kapcsolódóan.

A *pannon kultúrtájat* már említettük és a hozzá tartozó vidékeket is felsoroltuk, de róla máskor akarunk szólni, mivel éppen itt áll fenn a legszorosabb kapcsolat a magyar népélettel, népi kultúrával.

A legutóbbi időben természetesen nálunk is mind jobban elmosódnak a különböző kultúrtájak közti különbségek, és e tájak jellegzetességei. Mint már előadásom folyamán

többször kiemeltem, a felsorolt elemek között sok már kihalt vagy kihalóban van — de ez se történik mindenhol egyformán, egy ütemben. Ezért áttekintő jellemzésem elsősorban a múltra vonatkozik, mondjuk az utóbbi 50—100 évre visszatekintően, bár az építmények java része pl. minden újítás ellenére mégis megmaradt és a szlovén vidékre még sokáig jellemző lesz. A szokások még tovább élnek — ha máshol nem, különböző fesztiválokon, városi bemutatókon, pl. a ljubljanai minden évi parasztlakodalmon, mely európai visszhangra törekedne szándéka szerint. De általában a paraszti életforma is — különösen az utolsó háború után — rohamosan fejlődik, változik a sokfelé kibontakozott és kibontakozó iparosítási folyamatok következtében, részint pedig a falusi lakosság városokba tömörülése következtében. Nem kisebb a jelentősége a naponta bejáró ipari munkásság szerepének sem. Mindezek az életformát és az alaptevékenységeket teljesen megváltoztatják. A paraszti életforma kutatásához már ma is és a jövőben is másképp kell közeledni, de ennek ellenére — legelőször mégis ismerni kell a népélet egykori formáját, kiinduló forrásait.

Vilko Novak

DIE STRUKTUR DER SLOWENISCHEN VOLKSKULTUR

(Auszug)

Der Text ist der eines Vortrages gehalten am Ethnographischen Lehrstuhle der Universität Budapest. Professor Novak gibt darin einen Übersicht seiner früher bereits in mehreren Sprachen veröffentlichten Forschungsergebnisse. In der Einleitung wird auf den Problemkreis der historischen Schichtung der kulturellen Elemente hingewiesen.

Am eingehendsten beschäftigt der Verf. sich mit der urslawischen Schichte der slowenischen Volkskultur und schildert die einschlägigen hölzernen Wohn- und Wirtschaftsgebäude, Feuerstätten, wirtschaftlichen Verfahren und Werkzeuge, sowie die betreffende Terminologie. Was die Nahrung anbelangt, zählt er hieher Breie und Milchspeisen; dann die für die Bearbeitung von Flachs und Hanf notwendigen fundamentalen Werkzeuge, einige altertümliche Kleidungsstücke, Aberglauben aus dem Bereich der Behexung und deren Abwehr, sowie zahlreiche Elemente des Familienlebens und der Kalenderfestbräuche auf. Die mediterranen Elemente sind größtenteils durch Vermittlung der Illyrer, romanisierte Nachkommen der Kelten in die slowenische Volkskultur übernommen worden. Hieher können die Steingebäude, die seit der römischen Zeit blühende Weinkultur, Jochformen, italinisierende Elemente in der Bekleidung, verschierende Brauchtumsmomente, zum Beispiel der grüne Weihnachtszweig (zum Unterschied vom Christbaum) und Beschenkungen, sowie einzelne Formen der Volksdichtung gerechnet werden. Eine weitere Schicht bilden die alpinen kulturellen Elemente, die sich auch in weitere deutsche, österreichische und italienische Zusammenhänge einfügen. Hieher gehören Hausformen, die Gebäude des alpinen Hirtenwesens, der Gebrauch des Ski und mehrere Elemente der Kleidung der Berghirten. Über die pannonische Schicht breitet sich der Vortrag nicht länger aus, sondern begnügt sich mit einem Hinweis auf die hier nachweisbaren ungarischen Verbindungen. Zum Schluß wird eine Übersicht der Regionen der slowenischen Volkskultur gegeben, wobei ein Unterschied zwischen den alpinen, den Küstengegenden, sowie den dazwischen liegenden mittelslowenischen Kulturlandschaft gemacht wird.

Ants Viires

Áttekintés az észt néprajzkutatók munkaterületeiről

A tudományos munka műhelyei

Ismeretes, hogy Észtországban a néprajzi kutató- és gyűjtőmunkának az 1909-es év elején a tartui Észt Nemzeti Múzeum megalapítása adott lendületet. A múzeum volt éveken át a néprajz területén az egyetlen kutatóintézet. Az Észt Nemzeti Múzeum és néprajzi tagozatának vezető munkatársai, Ilmari MANNINEN, Ferdinand LINNUS, Gustav RÄNK és Helmi KURRIK az 1920—1930-as években minden fontosat megszereztek, ami az észt tárgyi kultúra tanulmányozása területén elérhető volt. Az Észt Nemzeti Múzeum rövid idő alatt Európa egyik leggazdagabb gyűjteménnyel rendelkező, legjobban elrendezett múzeuma lett.

Az Észt SZSZK megalakulásával a kutatómunka is állami költségvetés alá került. Ekkor hozták létre a már új, komoly eredményeket felmutató Észt Nemzeti Múzeum néprajzi osztályából az Észt SZSZK teljesen önálló Állami Néprajzi Múzeumát. Bár 1944-ben a harcok során elpusztult az épület és a gyűjtemény egy része, a múzeum a háború után is megőrizte a néprajzi kutatások területén betöltött központi pozícióját. Gyűjteményének gazdagságával, mintaszerű karbantartásával a Szovjetúnió múzeumainak legjobbjai közé tartozik. A gyűjteménybe 1979 végéig mintegy 86 000 tárgy tartozott, ezekből 72 000 az észt népi kultúra területéről, 4500 pedig más finnugor népektől. A múzeumnak óriási adattára van, több mint 100 000 oldal néprajzi leírás, 14 000 néprajzi rajz és 110 000 fénykép.

Napjainkban sikeresen működik a Néprajzi Múzeum országos levelező hálózata, mely az 1930-as években indult. A levelezők válaszolnak saját szűkebb pátriájukat illetően a tudományos kutatók által összeállított kérdőívekre, de önállóan is gyűjthetnek anyagot környezetükről. Hagyományos az évenkénti néprajzi anyaggyűjtő pályázat, melyen a legjobb levelezők díjat kapnak. Az 1979-es év végéig 220 000 levelezői válasz gyűlt össze.

A néprajz területén rendszeresen megjelenő legfontosabb kiadvány az *Észt Nemzeti Múzeum évkönyvének (Eesti Rahva Muuseumi aastaraamat)* folytatásaként 1959 óta jelentkező *A Néprajzi Múzeum Évkönyve (Etnograafiamuuseumi Aastaraamat)*, mely jelenleg a 31. kötetéig jutott. Az évkönyv az észt valamint a szomszéd és a finnugor népek népi kultúrájával foglalkozó írásokat közöl. Az Észt SZSZK tudósain kívül részt vesznek a munkában a Lett, a Litván SZSZK, a Karéliai Autonóm SZSZK és Moszkva néprajztudósai is. A Néprajzi Múzeum minden évben konferenciát rendez, mellyel együtt néhány évtizede megünneplik áprilisban a múzeum alapításának napját is. Ezeken a konferenciákon számot adnak a néprajz területén zajló kutatómunkáról és a kutatók kicserélhetik tapasztalataikat a SZU más köztársaságainak tudósaival is.

Ahogy már az a tudomány fejlődésével együtt jár, Szovjet-Észtországban is egyre szélesedett a néprajzi munka frontja. Az 1952-es év elején kezdte meg munkáját az Észt SZSZK Történeti Intézetének keretében Harri MOORA akadémikus vezetésével az a hárómtagú néprajzi csoport, melyben jelenleg hét kutató dolgozik, s melyet jelenleg e sorok írója vezet. Az intézet a magasabb képzettségű etnográfusok legfontosabb képzési központjává vált. Pillanatnyilag az Észt SZSZK-ban kilenc tudományos fokozattal rendelkező etnográfus dolgozik, közülük négy az intézet néprajzi csoportjában. Az intézet néprajztudósai tervszerű kutatómunkával foglalkoznak, s főképp monográfiákat, összefoglaló munkákat jelentetnek meg.

A köztársaság múzeumai és tudományos intézetei számára a néprajzosok felsőfokú képzése a SZU Tartui Állami Egyetemének történeti tanszékén folyik, ahol ezt a munkát Arved LUTS docens vezeti.

1957-ben hozták létre a már a század elején tervezett szabadtéri múzeumot. Hamar népszerűvé vált az Észt Állami Szabadtéri Múzeum. A múzeum Tallinnban van, igen szép helyen, a tengerparton. A 70 ha nagyságú terület fő muzeális központ, ahol kifejező és átfogó képet kaphatunk az észt népi építészetről és népi kultúráról. A múzeum tudományos publikációi közül figyelemre méltó a *Suitsutare* (Füstösház) kötet (1976), amely főként a hagyományos népi épületekről és azok rendeltetéséről közöl cikkeket.

Már a központi szabadtéri múzeum megnyitása előtt létrejöttek az Észt SZSZK-ban helyi kezdeményezésre falumúzeumok, hogy megőrizzék a régi épületeket a hozzájuk

tartozó használati tárgyakkal együtt (1951: Délkelet-Észtországban a Mõniste Múzeum, 1959: Saaremaa szigetén a Mihkli falumúzeum.) Különösen nagyszabású vállalkozás az 1971-ben alapított Lahemaa Nemzeti Park, mely több mint 60 000 ha nagyságú területet foglal el a köztársaság északi partvidékének közepén, megőrizve és helyreállítva minden régi falut hagyományos épületeivel együtt.

A földművelés történeti tanulmányozását egészíti ki egy új múzeumi központ Tartuban, a Mezőgazdasági Akadémia mellett, a Juri Kuuma professzor kezdeményezésére 1968-ban létrehozott Mezőgazdasági Múzeum. Ez a múzeum adja ki *Az Észt Mezőgazdasági Múzeum tudományos munkáinak gyűjteményét (Eesti Põllumajanduse Muuseumi teaduslike tööde kogumik)*, melyből eddig három kötet jelent meg. A gyűjteményben fontos helyet kapnak a néprajzi témák. A halászat területén is létrejött 1970-ben egy múzeumi központ, a Tallinn melletti Krov nevét viselő halászszövetkezet múzeuma, melynek szabadtéri tagozata idén (1980) nyílt meg.

Etnogenézis-kutatás

A munkaterület szélesedéséből következik a kutatási terület jelentős bővülése is. Harri Moora (1900—1968) hosszú idő óta tartó alapos, módszeres vezetésével vált az észt etnográfia központi kérdésévé az észt etnogenézis tisztázása, a régészet, az antropológia, a folklorisztika és a nyelvtudomány közreműködésével. Ennek első szembeötlő eredménye 1956-ban jelent meg Harri Moora fáradozása eredményeként, észt és orosz nyelven: *Az észt nép etnikai történetéről (Eesti rahva etnilisest ajaloost; Вопросы этнической истории эстонского народа)* c. kötet, melyben tanulmányokkal képviseltette magát valamennyi fentebb említett tudományág. Ebben a könyvben a különböző tudományok először próbálták egyesült erővel részletesen megvilágítani az észteket önálló néppé alakító bonyolult fejlődési folyamatokat és azokat a tényezőket, melyek hosszú századok során segítettek kialakítani az észtek kulturális sajátosságait valamint ennek helyi változatait. Már itt kitűnt az észt népi kultúra történetileg kialakult szoros egysége más balti népek (lettek, litvánok) népi kultúrájával, minek következtében a szovjet tudományban a Baltikumot kezdik egységes történeti-etnográfiai területként kezelni. Ennek a területnek legsajátosabb vonása, hogy Közép- és Kelet-Európa között fekszik, és nyugati részén a közép-európai sajátságok, északnyugaton (Nyugat-Észtországban) a skandináv vonások, keleti részén pedig a kelet-európai jegyek érvényesülnek. A balti országok sajátos kulturális olvasztókemenceként működtek, melyben a sokféle keleti és nyugati vonás sajátos egységgé ötvöződött.

Igen jelentős Harri és Aliise Moora közös terjedelmes cikke a balti országok etnikai csoportjainak történeti, kulturális alakulásáról, mely 1960-ban jelent meg a *Szovjetszkaja etnográfija* folyóirat 3. számában és a *Néprajzi Múzeum évkönyv*ének XVII. kötetében. A cikkben bemutatják, hogy a természeti adottságok és a gazdasági életnek ezzel együttjáró sajátosságai hogyan segítették kialakítani a népi kultúra helyi arculatát. Észtországban évezredeken át szemmel láthatóan különbözőképp ment végbe a gazdasági fejlődés egyrészt a vastagabb termőtalaj-réteggel rendelkező észt dombvidéken (Kõrg-Eesti), másrészt az alacsonyabban fekvő, magas talajvízű tájak (Madal-Eesti) sovány talaján, a szigeteken, Nyugat-Észtországban, Északkelet-Észtország erdős vidékein és a Pejpusztó (Csud-tó) medencéjében. Az észt dombvidéken tisztán földművelő terület alakult ki, az alacsony fekvésű vidék viszont megmaradt továbbra is vegyes gazdálkodású területnek, ahol a lakosság megélhetését több más forrásból is biztosítja (halászat, vadászat, kézművesség, erdőgazdálkodás stb.). Mindez mély nyomokat hagyott a nép életében.

Az Észtország alacsony fekvésű keleti részén elterülő Peipsimaa (a Pejpusz-tó vidéke) településeinek és gazdasági életének sajátosságairól ad részletes elemzést Aliise Moora *Peipsimaa etnikai története (Peipsimaa etnilisest ajaloost)* (1964) c. monográfiájában. Peipsimaaba, mint természetes befogadó övezetbe hosszú időn keresztül áradt a népesség Észtország alsó és keleti szomszédságából, minek következtében észt—vót—orosz vegyes népesség jött létre. Az észt dombvidékről érkezett észtek a tőlük megszokott földművelést részesítették előnyben, s elsősorban az erre alkalmas helyeket foglalták el. A vegyes gazdálkodású területről érkezett oroszok viszont a szegény homokföldekre települtek és elsősorban halászattal és mindenféle kézművességgel foglalkoztak. Ahol az életmódban a földművelés volt az uralkodó, mint pl. Északkelet-Észtország erdős részén, Iisakban, ott idők folyamán elésztesedett az eredeti orosz lakosság, a Pejpusz vegyes gazdálkodású északi részén viszont gyorsan eloroszosodott az ide települt partvidéki észt parasztság. Így járult hozzá lényeges módon az életmód a peipsimaai népesség etnikai arculatának megváltoztatásához: a kisebb csoport a gazdasági tevékenység során asszi-

milálódott a szomszédban élő népesebb lakossághoz. Ugyanezt a területet vizsgálja J. V. Richter *Русское население западного Причудья* (1976) c. írásában. A Pejpusz-tó nyugati partvidéke orosz lakosságának változását mutatja be a XVIII. századtól napjainkig. Valamint részletesen elemzi a lakosság megélhetési viszonyait, anyagi és szellemi kultúráját, családi kapcsolatait.

A nép megélhetési viszonyainak elemzése megtörtént az észt síkvidék területeit illetően is, itt az egyes szigeteket vették vizsgálat alá. A 60-as években Vilve Kalits tanulmányozta a hagyományos gazdasági életet a Rigához közel eső kis Kihnu szigetén, és cikksorozatot jelentetett meg róla. Az 1970-es években tette ugyanezt Hiumaa szigetére vonatkozólag Hugo Puss. Különös figyelmet szentelt a Hiumaa-n és más észt szigeteken hosszú idő óta szokásos családi munkamegosztás jellegzetességeinek, mely szerint a földet elsősorban az asszony művelte. Meggyőzően mutatja be, hogy a szigetek nagyon régi hagyományával van dolgunk, melynek létrejöttében fontos szerepe volt a tengernek. Ez a hagyomány bizonyára az ősidőkből származik. A szigetlakók életében a halászaton kívül fontos helyen állt a hajózás, a kereskedelem, amely távol tartotta a férfiakat a paraszti munkától. A szoros tengeren túli kapcsolatok, melyek a feudalizmus korában is fennmaradtak, ha kissé korlátozottabban is, segítettek abban, hogy más, a Balti-tenger partvidékével közös elemek terjedjenek el az észt szigetek népi kultúrájában.

A várakozásnak megfelelő tehát, hogy a szomszédokkal létrejött érintkezésnek mind az észtek etnikai történetében, mind pedig az észt népi kultúra kialakulásában fontos szerep jutott. Ezért az Észtország területén folyó kutatómunkához, mely az észt népi kultúra mibenlétét, fejlődését vizsgálja, elengedhetetlenül szükséges a szomszéd népek kultúrájának alaposabb megismerése. Ehhez nyújtott kedvező lehetőségeket a SZU más köztársaságaival létrejött szoros együttműködés. Az 1950-es években a SZU Tudományos Akadémiája Néprajzi Intézetével együttműködve egy sor kutatóút megszervezésére került sor, Leningrád és Pszkov közigazgatási körzetébe, valamint a Karél Autonóm Köztársaságba. Ezeken az expedíciókon részt vett A. Moora, R. Vidalepp, A. Peterson, T. Habicht, e tanulmány szerzője és még más etnográfusok. A megnevezett területeken anyagot gyűjtöttek az ott élő balti finn népektől (karjalaiak, vepszék, izsorok, vótok) és az észt lakosoktól, Ingermanland területén és a Pejpusz-tó vidékén az oroszoktól is. Később a cári uralom alatt Szibériába és a Kaukázusba települt észteknél is megfordultak, hogy új környezetükben kialakult, megváltozott szokásaikról képet kapjanak. Lembit Voime írt a Kaukázus észt lakosságának történetéről *Út az új életbe (Tee uude ellu)* címmel (1977), de írásában az etnográfiai anyag háttérben marad.

Amikor az 1960-as években hozzákezdtem az észt szállítóeszközök történetének kutatásához, észrevettem, hogy más balti népek anyagát figyelmen kívül hagyva nem adhatok helytálló és sokoldalú áttekintést. Hogy a megfelelő anyagot megszerezzem, körutat kellett tennem Lettországban, Litvániában és a Belorusz Köztársaságban. Utazásom során a helybeli akadémiák munkatársai nyújtottak értékes segítséget.

Az említett utazások következtében az észt néprajz területi hatásköre bővült, és manapság az eddigieknél szemmel láthatóan világosabb képünk van azokról a tényezőkről és kulturális kapcsolatokról, melyek olyanná formálták a népi kultúrát, amilyennek azt a XIX. századból ismerjük.

A népi kultúra témakörei

A hagyományos európai néprajzban alkalmazott kutatási mód tudvalevőleg a népi kultúra tárgykörök szerinti feldolgozása. Az 1920—30-as években, az észt néprajzi kutatások kezdeti szakaszában e cél jegyében összpontosult a tudományos tevékenység és születtek a legfontosabb eredmények. Alaposan tanulmányozták a nép hagyományos gazdasági tevékenységeit (földművelés, állattenyésztés, halászat, méhészet), házépítését, ruházkodását. Ezek a témák nemcsak a SZU-ban, hanem az egész európai néprajzban máig folyamatosan napirenden vannak. Így e területen a kutatómunka folytatása és elmélyítése Szovjet-Észtországban is szükséges volt. Ezeknek a kutatásoknak eredményeként adták ki az 1960-as évek közepén a *Balti országok történeti-etnográfiai atlaszát*, mely mindhárom Balti köztársaság kutatóinak nagy közös vállalkozása, s amelyben a SZU Tudományos Akadémiájának Néprajzi Intézete is közreműködött. A vállalkozás során a földművelés, építkezés, népviselet témakörét dolgozták ki, érintve egy sor közelebbről még nem vizsgált egyedi témát is. Észtországban a munka nagy részét a Néprajzi Múzeum végezte, de kivette belőle részét a Történeti Intézet néprajzi csoportja is. A munka már a befejezéshez közeledik. A mű három részben jelenik majd meg, melyből a földművelést és a népviseletet tárgyaló rész már a kiadóban van. Az építkezésről szóló részt még csak most szerkesztik. A munkával kapcsolatos bevezető kutatások első összefoglalása az

'Этнографическое картографирование материальной культуры народов Прибалтики" tanulmánykötetben jelent meg (Moszkva, 1975.). Ennek észt szerzői A. VIIRES, L. FEOKTISTOVA, E. KARU és G. TROSKA.

Az észt tanyaépületek iránti érdeklődés már a Szabadtéri Múzeum megalapításakor megnövekedett, az 1950-es évek végén. A múzeum átfogó képet ad a régi észt tanyaépületek minden helyi sajátosságáról.

A *népi épületek*ről több szó esett már, mint az észt néprajz bármelyik más területéről. Különösen sok figyelmet szenteltek a sajátos észt gabonaszárító csűrrel egybeépített lakóépületnek (rehielamu), mely főként T. HABICHT, A. PETERSON és K. TIHASE kutatásainak és írásainak volt tárgya. Ma már valószínű, hogy ennek az épületnek az eredete a történelem előtti időkig nyúlik vissza, de korábbi helyi változatainak és különböző típusainak keletkezése az ország más-más részein történeti bizonyító anyag hiányában máig sem tisztázott. Az eddigi régészeti ásatások során feltárt épületek maradványai mind Észtország városaiból származnak. Az ősi falvak épületeiről nincsenek közelebbi adatok. Némi fényt derítettek a rehielamu keletkezésére a Leningrádi és Pszkovi területre tett kutatóutak során feltárt különböző korú, az észt lakóépületeknél primitívebb építésű gabonaszárító csűrös házak (A. VIIRES: *Adalékok a rehielamu keletkezéséhez;* ENSV Teaduste Akadeemia Toimetised 1962. 2. szám).

Tamara HABICHT, a Néprajzi Múzeum munkatársa Délkelet-Észtország házépítésének egészét tanulmányozta. Önálló tanulmányt jelentetett meg ebben a témában: *Rehielamu Délkelet-Észtországban a XIX. sz. második felében (Rehielamu Kagu-Eestis XIX. sajandi teisel poolel)* 1961. Ebben a műben bemutatta az észt istállóépületek és csűrök történetét. Írt egy hosszabb áttekintést az *Észt szauna* (fürdőház) *(Eesti saun)* (1972) címen is. Ez utóbbiban tanulmányozta és rendszerezte a szauna építésére vonatkozó adatokat és az ehhez kapcsolódó hagyományokat. Ez a mű a maga nemében szerény párhuzam Ilmar TALVE 1960-ban Svédországban megjelent, Fennoskandinávia szaunáiról szóló nagyszabású munkájához. T. HABICHT megerősíti az észt és általában a balti-tengeri finnség gőzszauna és vesszőzés kultúrájának régiségét. Végül az *Észt népművészet (Eesti rahvakunst)* c. sorozatban T. HABICHT eddigi munkái alapján megjelent egy album a *Népi építészet (Rahvapärane arhitektuur)* (1977) egész tárgyköréről.

A másik figyelemre méltó áttekintés az észt építészetről: *Az észt parasztság építészete (Eesti talurahvaarhitektuur)* (1974) a Tallinni Műszaki Egyetem professzorától, Karl TIHASEtól származik. Bár a házépítés történetét illetően kevés igazán új kutatási eredményt hoz, a munkát értékessé teszi a sok és eredeti illusztráció. K. TIHASE több évtizeden át beutazta Észtországot és felvázolta, lerajzolta, lefényképezte a régi épületeket.

A *népviselet* területén már régóta szakszerű áttekintések közzétételét kívánta a gyakorlati élet, mégpedig a régi népviselet felelevenítése különösen a hagyományos dalosünnepek idején viselendő ünnepi ruhák elkészítése érdekében. Az elsőt Helmi KURRIK jelentette meg még 1938-ban, de ennek példányait a szó szoros értelmében tönkre olvasták. Az *Észt népviseletek a XIX. sz.-tól a XX. sz. elejéig (Eesti rahvarõivad XIX sajandist ja XX sajandi algult)* (1957, oroszul 1960) c. gyűjteményes munka, melyet H. MOORA vezetésével a Néprajzi Múzeum munkatársai állítottak össze, valójában teljesen új, önálló mű, amely a népviseletek tanulmányozását több szempontból előre vitte. A gyakorlati útmutatások mellett ebben a gazdagon illusztrált műben négy nagy csoportban (Dél-, Észak-, Kelet-Észtország valamint a szigetek népviseleti csoportjai) megadták a népviselettípusok pontos területi tagolódását is, kiegészítve ezt történeti visszatekintésekkel és az idők folyamán a falusi nép öltözködésében létrejött változások ismertetésével.

Később a népviseletkutatást Aino VOOLMAA munkája vitte előbbre, aki a Néprajzi Múzeum évkönyvében cikksorozatot adott ki egyes ruhadarabokról (szoknyák, kötények, férfinadrágok), és írt a különböző területek népviseletének történetéről. Melanie KAARMA művésznővel közös munkában készítette el A. VOOLMAA a modern népviseletek jól sikerült áttekintését, amely 1981-ben párhuzamos észt, orosz, angol és német szöveggel jelent meg.

A *mezőgazdaság* néprajzi kutatásának területén számos cikk jelent meg. A régi észt borona történetéről L. FEOKTISTOVA, A. VIIRES, a gabonatisztító eszközökről, a gabonaszárítás módjairól, a közös aratási munka hagyományairól és az aratással kapcsolatos szokásokról E. JAAGOSILD, a régi gabonacséplési eszközökről és módokról E. KARU, az állattartás történetéről I. JAAGOSILD írt és így tovább. Jelentős lépés volt a kutatómunkában H. MOORA előadása a II. Nemzetközi Finnugor Kongresszuson. A földművelés legrégebbi történetéről beszélt az észteknél és a szomszéd népek körében, a régi észt eketípusokat egybevetette egész Kelet-Európa régészeti eke-leleteivel, valamint kimutatta, hogy az eketípusok hogyan függtek a talaj sajátosságától. Az észt földművelési rendszerek és a földművelési technika XVIII. sz. végétől a XX. sz. elejéig tartó fejlődéséről alapos

monográfia jelent meg Moszkvában a SZU Tudományos Akadémiájának Néprajzi Intézetében dolgozó Liivia Feoktistovától. („*Земледелие у эстонцев.*", 1980).

A *halászat* témakörében, az észtországi tengerparti halászat régebbi történetét Arved Luts dolgozta fel. Számos új adatot tett közzé, többek között a századokon át szokásos vándor halászat során bejárt távoli partokról, így Finnország déli partjairól és a halászok ideiglenes parti lakóépületeiről.

A felsorolt hagyományos kutatási területek mellett Szovjet-Észtországban különös figyelmet fordítanak azokra a területekre, melyekre a korábbi néprajzi kutatások kevésbé figyeltek, vagy amelyeket nem is tárgyaltak.

Elég alaposan kidolgozott a *népi kézművesség* és a falusi kézművesek kérdése. A kézművességet a paraszti kultúra olyan részének tartják, amely német hatásra alakult ki, mivel a városi kézművességben is sok századon át a német kézműveseknek volt vezető szerepe. Kézművességünk egyik fontos ágának elemzésével foglalkozom az *Észt népi faművesség (Eesti rahvapärane puutööndus* 1960, angol nyelven a Smithsonian Institution megrendelésére *Woodworking in Estonia*, Jerusalem 1969), melyben bemutatom, hogy a famegmunkálás technológiájában sok minden már az őstörténeti időkből származik, és hogy a szomszédos népekkel kimutatott kapcsolatok erősebbek, mint a városi kézművesség közvetlen hatása. Ősrégi hagyomány folytatását őrizte így meg a XX. sz. elejéig a népi famegmunkálás. A városi kézművességgel a vidéken elég későn elterjedt esztergályos és asztalos munka volt csak szorosabb kapcsolatban, de ezt már főként hivatásos kézművesek művelték. A régi általánosan elterjedt famegmunkálás alapján alakultak ki többfelé az erdős vidékeken a háziipari központok, ahol szép számban készültek faedények és más használati tárgyak, melyeket a háziiparosok faluról falura utazva gabonára cseréltek és a vásárokon eladtak. Ezeknek a központoknak a történetét világítom meg közelebbről a monográfiámban.

Észtország kétség kívül legrégebbi kézművesét, a kovácsot vette szemügyre Juri Linnus, a Néprajzi Múzeum munkatársa, aki az 1960-as években vagy 10 tanulmányt jelentetett meg a kovács alakjáról és a kovácsmesterségről. De írásaiban a figyelem inkább a kovács XVII—XIX. századi társadalmi helyzetére, munkaviszonyaira összpontosul, ami mellett a kovácsmesterségnek, mint foglalkozásnak az elemzése háttérbe szorul. A figyelem ilyen irányba fordulását a levéltárak anyagába való komoly elmélyülés váltotta ki, mert a levéltárak elsősorban a kovácsnak, mint kézművesnek a helyzetéről kínáltak gazdag anyagot.

Az ide kapcsolódó régészeti anyagot tanulmányozta J. Linnus, mikor a vidéki kézművesek problémájával foglalkozott. Kutatásai eredményeként megírta terjedelmes monografikus munkáját *Vidéki kézművesek Észtországban a XVIII. sz.-ban és a XIX. sz. elején (Maakäsitöölised Eestis 18. sajandil ja 19. sajandi algul*, 1975.). Ebben kifejtette, hogy a vizsgált korban az egyes területek kézműves hagyományát még a falusi kézművesek és a háziiparosok vitték tovább. De mellettük már kialakult az udvarházak, birtokok sokféle szabad kézművesének rétege is (takácsok, kovácsok, asztalosok, cipészek, szabók), akik főleg városi hatásra új munkaeszközöket, technikai fogásokat és új esztétikai felfogást terjesztettek el a nép körében. Nyugat-Észtországban és a szigeteken viszont a szabad kézművesek száma szembetűnően kisebb volt. Ami arra mutat, hogy mint a XVIII. sz. elején, ezeken a területeken a háziipar, az otthoni mesterkedés jelentősége nagyobb volt, mint máshol. Ennek oka Észtország alacsony fekvésű vidékeinek fentebb említett vegyes gazdálkodású jellege volt. A kézművesség elkülönülése a földművelő munkától legkorábban az észt dombvidék tisztán földművelő területein, elsősorban Dél-Észtországban kezdődött.

A figyelem már a század elején a kézművességgel szoros kapcsolatban levő *népművészet* felé fordult. Kristjan Raud ekkor kezdte meg népművészeti gyűjtőmunkáját. Ezt az érdeklődést évtizedeken át főleg összefoglaló áttekintésekkel, albumokkal elégítették ki. A népművészet ilyenfajta népszerűsítése Szovjet-Észtországban is folytatódott, mégpedig elsősorban a Néprajzi Múzeum gazdag anyagára támaszkodva. A legjelentősebb közlemények ebben az időben a textilművészettel foglalkoztak. A legtekintélyesebbek közülük az Észt SZSZK Állami Művészeti Intézete tanárainak művei: Hilda Linnus *Hímzések az észt népművészetben (Tikand eesti rahvakunstis*, 2. kiad. 1955, 1973) és Helena Kuma *Észt népi szőnyegek (Eesti rahvavaibad*, 1973). Az Észt Néprajzi Múzeum sorozatában az *Észt népművészet*-ben jelentek meg Kalju Kosini munkái a *Kötések (Silmkoeesemed* 1972) és a *Szőttesek (Kudumid*, 1979). A népi fafaragás területén eddig a legterjedelmesebb munka a Tiina Võti által összeállított *Észt népi eredetű ládák és dobozok (Eesti rahvapärased kirstud ja vakad* 1974).

Az 1970-es években az észt népművészetnek és fejlődésének mélyebb elemzése jelentősen előrehaladt. Fontos állomások Helmi Üprus (1911—1978) rövid, de tartalmas

tanulmányai, *Az észt népművészet művészettörténeti aspektusai (Eesti rahvakunst kunstiajaloo aspektist*, A Néprajzi Múzeum Évkönyvei XXIV. 1969.). Első ízben elemzik nagy hozzáértéssel Európa művészeti irányzatainak nyomait az észt népművészetben és ezek elterjedésének tényezőit. Ez a cikk az észt népművészetet szoros kultúrtörténeti összefüggésekbe helyezte és lerakta tudományos tanulmányozásának alapjait. Az észt népművészetről alaposabb áttekintést adott H. Üprus az *Észt művészettörténet (Eesti kunstiajaloo)* I. kötetének (1977) megfelelő fejezetében. Az Üprus által meghatározott irányban fejlesztette tovább a kutatást Elle Vunder a textilművészet területén, aki elsősorban jó néhány észt hímzésforma történetét világította meg. Kaalu Kirme pedig az észt népi ékszerekről írt terjedelmes monográfiát, így az észt 'solg' nevű dísztűről. Ez a munka megjelenés előtt áll. Az elmúlt években elsősorban a művészek körében (Tõnis Vint, Kaljo Põllu) támadt érdeklődés a népművészet szemantikai kérdései iránt. E kérdések tanulmányozása az orosz népművészetben már régóta fontos helyen áll. A népművészetben igyekeznek fellelni a nép ősi világszemléletét. De az effajta, némileg romantikus beállítottságú megközelítés eddig még nem hozott különösebben meggyőző eredményt.

A nép egykori *kereskedelmét* illetően különös figyelmet érdemel a finn és észt Finnöböl menti lakosság kereskedelme, amely egész az első világháborúig tartott. Néhány speciális cikkében Arved Luts alaposan megvizsgálta az Észtország északi határán élők burgonyaszállításait, Finnország és a finnek heringkereskedelmét Virumaa partjain. Az utóbbi tipikus cserekereskedelem volt, mely során az állandósult kereskedelmi partnerek egymás közt kicserélték a sózott heringet és a gabonát. Ez volt a szokás a part menti észt halászok és a belső vidékek parasztjai közt is. Az effajta kereskedelem, mellyel együtt járt az áldomás és több más hagyományos szokás, segítette az Észtország és Finnország közti kulturális cserét is.

A falusi lakosság hagyományos *ételeiről* az 1960-as években jelent meg Endla Jaagosild (Lõoke) cikksorozata. Az 1970-es években folytatta az ételek tanulmányozását Aliise Moora, akinek nemrég jelent meg *Az észt parasztság hagyományos ételei (Eesti talurahva vanem toit*, 1980) c. könyve. Ebben sokoldalú áttekintést ad a legfontosabb észt élelmiszernövényekről, az ételkészítési eszközökről és módokról, a régi élelmiszerek és italok alapanyagául szolgáló terményekről, az árpagyönggyel és liszttel készült hurkáról stb. ... tehát a hagyományos falusi étkezéssel összefüggő kérdésekről. A régi étkezési szokásokat bemutatandó Silvia Kalvik 1970-ben megjelentetett egy terjedelmes szemelvénygyűjteményt *Észt népi ételek (Eesti rahvatoite)* címmel, melyben, főleg a Néprajzi Múzeum anyagára támaszkodva közöl egy sereg eredeti népi ételreceptet.

Ahogy azt már említettem, e cikk szerzője a falusi lakosság *közlekedési eszközeinek* történetét tanulmányozta hosszú időn át, és gyűjtött anyagot az egész Baltikumban, Belorussziában és Északnyugat-Oroszországban. Mivel Észtországban a legutóbbi időkig használatban volt Európának szinte valamennyi fontos szán-, szekér- és fogattípusa, és sokáig alkalmazták a régi ökörfogatot is, így a kutatások eredménye szélesebb körben, az európai etnológia területén is figyelemre tarthat számot. Így a szerző egy sor cikke a Baltikum igáiról, ló- és ökörfogatairól, szállítóeszközeiről és szállítási módjairól több európai kiadványban megjelent, egy közülük Magyarországon is. *(Verbreitung des Krummholzes im Pferdegeschirr, Studia ethnographica et folkloristica in honorem Béla Gunda*, 1971). 1964-ben a *Deutsches Jahrbuch für Volkskunde* folyóiratban megjelent cikk, *Der Heubogen in Osteuropa* széles körű gondolatcseréhez vezetett, mely eljutott az *Ethnologia Europaea* (vol. VIII. 1975) hasábjaira is.

1980-ban a szállítóeszközök témájában publikált résztanulmányok összegzéseként megjelent egy monografikus áttekintés a parasztság szárazföldi szállítóeszközeinek történetéről az egész Baltikumban, *A parasztság szállítóeszközei (Talurahva veovahendid)* címmel. A könyvben arra törekedtem, hogy megalkossam a szállítóeszközök tipológiai rendszerezését, megvilágítsam a Baltikum oly változatos szállítóeszközeinek területi elterjedését és megpróbáljam bemutatni a bennük jelentkező kultúrtörténeti kapcsolatokat a szomszéd népekkel és területekkel. A balti országok történeti-kulturális köztes helyzete Kelet- és Nyugat-Európa között a könyvben közölt anyag révén különösen világosan megmutatkozik.

Az észt parasztság *településeinek* tipológiai és történeti rendszerezésével eddig főleg geográfusok és településtörténészek foglalkoztak, de csak bizonyos mértékig. Alapvetően új eredményeket hozott e területen Gea Troska hosszú ideig tartó kutatómunkája. G. Troska munkájának egyik alapját egy igen bőséges, ilyen céllal még fel nem használt XVII. századi térképanyag képezi, a másikat pedig közvetlen megfigyelései a falvak jelenlegi alaprajzáról, elhelyezkedéséről és az ott élők emlékezései a változásokról. Troska egy sor tanulmányában felderítette a falusi települések fejlődéstörténetét a legutóbbi századok során. Egy moszkvai néprajztudóssal, Natalja Sliginával működött együtt.

Őtőle származik az 1971-ben Moszkvában megjelent kötet *Сельские поселения Прибалтики* (XIII—XX. sz.). Készül egy hosszabb munka is az észt falu XIX. századi fejlődéstörténetéről.

G. Troska kutatásai által világosan kifejezésre jutott, hogy a természeti környezet, az ember gazdasági tevékenysége, a történelmi tényezők valamint az ezek együtthatásában kialakult hagyományok hatnak a települések arculatának kialakítására. Troska bemutatta, hogy még a XIX. század kezdetén is hogyan tűnt el és más helyen hogy született újjá falvak egész sora a termőföldek önkényes kisajátítása miatt. Hogy a XIX. sz. közepén a jobbágyreform következtében a zsellérfalvak egész sora jött létre. Hogy a tanyák földjeinek tagosítása, az eladás és a régi faluközösségek felbomlása ugyanabban az időben hogyan módosította Észtország településképét, melyen jelentősen megnőtt a szórványok aránya. S a fejlődés hogyan fokozta ezt a szétszórtságot 1920-ban a nagybirtokok felosztásakor.

A *népszokások* és *mulatságok* a népi kultúra olyan területei, ahol a kutatás eddig viszonylag keveset tett. A néprajzkutatók itt valamelyest elmaradtak. Azért, mert a fontos felismerések ezen a területen a folklór egészébe vannak beágyazva, a folkloristák munkaereje viszont kimerül az összegyűjtött hatalmas népdal, népmese és mondaanyag tanulmányozásában és közzétételében. A folkloristáknak azért sikerült nyomdába adniuk több értékes szöveggyűjteményt és leíró áttekintést, részben gyakorlati célból.

Már 1953-ban megjelentette az ismert néptáncoktató Ullo Toomi az *Észt népi táncok (Eesti rahvatantsud)* c. kézikönyvét a néptáncegyüttesek számára. Ezt egészítette ki legutóbb több más néptánc leírásával Herbert Tampere (1909—1975) posztumusz kötete az *Észt népi hangszerek és népi táncok (Eesti rahvapillid ja rahvatantsud* 1975), melyben először jellemezték a régi észt népi hangszereket. A népi hangszerek elemzését folytatta cikksorozatában Igor Tõnurist, aki az 1970-es években sokat tett a régi, eredeti népzene népszerűsítéséért a *Leegajus* együttes vezetőjeként. Aleksander Kalamees széles körben népszerűvé vált *Észt népi játékok (Eesti rahvamange)* c. műve 1945 és 1973 között három egymást követő kiadást is megért, 1980-ban jelent meg Ingrid Rüütel *Újabb észt dalos játékok (Eesti uuemad laulumängud)* c. könyve, melynek anyagához először kapcsolódik alapos magyarázat, ami keresztmetszetét adja a XIX. sz.-ban a nép körében népszerűvé vált valamennyi dalos játéknak.

A *népszokások* témakörében régi hiányt pótolt Ülo Tedre *Észt lakodalmak (Esti pulmad* 1973) c. jól sikerült áttekintése a gazdag észt lakodalmi szokásokról. De a szokások történeti-etnográfiai elemzése továbbra sem halad. A jeles napok gazdag hagyományait hozzáértő magyarázataival Selma Latt kezdte közzétenni, de időközben meghalt, s négy kötetesre tervezett művéből csak az első jelent meg, a magával ragadó *Észt népi kalendárium (Eesti rahvakalender I.* 1970). A munkát most Mall Hiiemäe folytatja. A jeles napok szokásainak témaköréhez tartozik egy valamivel részletezőbb tanulmány, Herbert Tampere: *Az északnyugat-észtországi népi kalendárium sajátosságai I. (Kirde-Eesti rahvakalendri iseärasusi I.)*, mely a *Szláv-balti finn kapcsolatok történetéről* c. gyűjteményben jelent meg 1965-ben. Ebből a tanulmányból kiderül, hogy a vizsgált vegyes lakosságú vidék agrárkalendáriuma lényegében összetartozik az ősi általános észt agrárkalendáriummal, amely itt még kibővült néhány szláv eredetű vonással. Az észt kalendáriumi szokásokról jelenleg Ülo Tedrel készít nagyobb lélegzetű áttekintést.

Összefoglaló munkák

Az eddigi kutatómunka eredményeiről 1964-ben jelent meg az első összefoglalás H. Moora és e cikk szerzőjének szerkesztésében, német nyelven: *Abriss der estnischen Volkskunde*. Ez valójában erősen átdolgozott és kibővített változata a SZU Tud. Akadémia Néprajzi Intézete által kiadott *A világ népei (Maailma rahvad) Észtek (Eestlased)* c. fejezetének, mely ugyanebben az évben jelent meg Moszkvában a *Народы европейской части СССР II.* kötet egyik fejezeteként. A mű összeállításában főként L. Feoktistova, A. Luts, A. Moora, N. Sligina, H. Tampere, R. Viidalepp néprajzkutató, J. Kahk, és Õ. Elango történész, valamint K. Mark antropológus vett részt. Ahogy az már a szerzők névsorából is kitűnik, a mű sokoldalú. Az észt népi kultúra fejlődése földrajzi és történeti hátteret kapott, jellemezték az észtek antropológiai alkatának változásait. Feldolgozták mind az anyagi, mind a szellemi kultúrát, a népszokásokat. Arra törekedtek, hogy lehetőleg teljes képet rajzoljanak az egész észt kultúráról, ennek minden megnyilatkozásáról, fontosabb helyi változatairól és az idők folyamán végbement változásokról. A tudomány állásától függően persze több területet csak felületesen tárgyalhattak, sőt üresen hagytak. (Pl. hiányzik az észt népi orvoslás áttekintése, melyet Andra Veidemann csak most kez-

dett el tanulmányozni.) De mindezek ellenére a mű az észt népi kultúrát a lehető legalaposabban mutatja be. G. Ränk, F. Linnus, O. Loorits korábbi ilyen jellegű áttekintései csak az anyagi vagy csak a szellemi kultúrát vizsgálták külön-külön.

A kultúrát és az ökológiát egyaránt érintő kisebb terjedelmű *Fák és emberek (Puud ja inimesed* 1975) c. áttekintésében e cikk szerzője a népi kultúra és az igen fontos környezeti elemek, a fák és az erdők kapcsolatát vizsgálja. Jellemzi a fa szerepét az anyagi kultúrában, a gyümölcsösökben és virágoskertekben, melyek Észtország déli részén mindenfelé elterjedtek és vizsgálja a fa szerepét a hiedelmekben, szokásokban, népi gyógymódokban stb.

A Szovjet-Észtország néprajzi irodalmáról nyújt áttekintést az Észt SZSZK Tudományos Akadémiájának Történeti Intézete által kiadott *Az észt néprajz bibliográfiája (Eesti nõukogude etnograafia bibliograafia)* észt és orosz nyelven. Az első füzet (1945—1966), melynek összeállítói A. Viires és J. Linnus, 1967-ben jelent meg, a második és harmadik füzet (1967—1975) pedig 1974-ben és 1977-ben, ezt E. Karu állította össze.

A finnugor néprajz

1960 óta minden ötödik évben összeül a nemzetközi finnugor kongresszus, melyen az észt néprajzkutatók aktívan részt vesznek. Ezek a kongresszusok lendületet adtak más finnugor népek etnográfiai anyagának tanulmányozásához. Mindamellett az észt néprajzban az a nézet az uralkodó, hogy nem beszélhetünk valamilyen összefüggő egészet alkotó finnugor etnográfiáról. Észtország népi kultúrája sokkal közelebb áll más balti országokéhoz, mint saját közeli nyelvrokonaiéhoz, a többi balti finn népéhez. Másrészről viszont a finnugor összehasonlító vizsgálatok nagyban segítik az Északkelet-Európa erdőövezetében, ahová Észtország is tartozik, végbement fejlődés megértését. 1962 óta a Néprajzi Múzeum rendszeresen elküldi munkatársai a SZU területén élő más finnugor népekhez, hogy a múzeum gyűjteményét bővítsék. Az elmúlt években kutatóutakat szerveztek pl. az Uralon túlra az obi-ugorokhoz. Nagyobb figyelmet szenteltek természetesen a közeli balti népeknek, melyek kultúrájának, fejlődésmenetének tanulmányozása az észtek etnikai történetének megértéséhez vitathatatlanul szükséges.

Külön ki kell emelni az 1960-as években elkezdett kutatóutakat a vepszékhez, a Leningrádi terület keleti és a Vologdai terület nyugati vidékeire. Mivel eddig valamennyi balti finn nép közül a vepsze népi kultúra a legkevésbé ismert, külön ki kell emelni Aleksei Petersonnak, a Néprajzi Múzeum igazgatójának következetességét, mellyel minden évben kutatóutat szervezett a vepszékhez és ott különösen fontos néprajzi filmeket forgatott.

De felfigyeltek a karjalaiakra és az Észtország közvetlen közelében élt, eltűnőben levő balti finn népekre, a vótokra, izsorokra, lívekre is. A lívek anyagi kultúrájáról az 1920-as évek végén több kutatóútja során gazdag anyagot gyűjtött Ferdinand Linnus. Most a lívek néprajzáról szóló átfogó munkát átvette és folytatja fia, Jüri Linnus és unokája, Tanel Linnus.

Eddig a balti finn népek népi kultúrájáról főleg anyaggyűjtemények és leíró jellegű feldolgozások jelentek meg. Elsősorban effajta írásokat tartalmaz a lívek, vótok, vepszék és karjalaiak néprajzáról a Néprajzi Múzeum *A balti finnek népi kultúrájáról (Läänemeresoomlaste rahvakultuurist* 1970) c. kötete, melynek folytatása *A balti finnek népi kultúrájának kérdései (Läänemeresoome etnokultuuri küsimusi)*, melyet most adtak nyomdába. A vót néphagyomány megörökítésében múlhatatlan érdemei vannak Paul Ariste akadémikusnak, aki többek között a *Vót népi kalendárium (Vadja rahvakalender* 1969) c. szöveggyűjteményt és a *Vótok a bölcsőtől a sírig (Vadjalane kätkist kalmuni* 1974) c. tanulmányt jelentette meg. A Történeti Intézet munkatársa, Elina Öpik fedezte fel a Leningrádi Állami Általános Könyvtárban a II. Katalin korabeli orosz könyvtáros, Fjodor Tomanszkij egy eddig ismeretlen írását a vótokról és izsorokról, amit 1970-ben publikált.

Néprajzi filmek

A régi, eltűnőben levő szokások és munkamódok filmrevétele az Észt SZSZK-ban valójában az 1961-es évben kezdődött, mikor a Néprajzi Múzeum megfelelő felszerelést kapott. De már korábban (1955) elkészült a Tartui Egyetemen Eduard Langast vezetésével egy oktatófilm a Kihnu-szigeti lakodalmi szokásokról. A néprajzi Múzeum filmes munkái főleg A. Peterson, s részben A. Luts vezetésével folytak. Lefilmezték a téli halfogást, többféle régi kézműves munkát (szövés, kosárfonás, egyetlen nyárfa törzséből csónak kivájása az ívfa hajlítása, stb. . . .), mezei munkákat és cséplési módokat, a vászon- és lenmegmunkálást, ez utóbbiakat részben az Észt Mezőgazdasági Múzeummal együttmű-

ködve. A vepszéknél többet filmeztek, mint másutt, felvették a mezei munkát és a kézműves technikákat. A felvett anyagok egy részéből oktatófilm-montázsokat készítettek *(Az észt falu a századokon át, A vepsze gabonacséplés, Jég alatti halászat hálóval Audruban, Szénakaszálás dél-vepsze földön, Csónakkészítés egyetlen fatörzsből a déli vepszéknél)*. Az anyagok többi része vágás nélkül áll a kutatók és szakemberek rendelkezésére.

Több ilyen etnográfiai filmet csináltak a köztársaság filmstúdióiban. A legnagyobb eredmény a „Tallinnfilmnél" készült *Vízimadarak népe (Veelinnurahvas* 1970) és a *Tejút szelei (Linnutee tuuled* 1978). Ezek egy-egy órás színes filmek, melyeket Lennart MERI rendező készített alapos munkával, néprajzosokkal és folkloristákkal együttműködve. Ezeket a filmeket a finnugor népek múltjának szentelték. A forgatócsoport sok népnél dolgozott, kezdve a magyaroknál, finneknél, észteknél és befejezve az osztjákoknál és nyenyeceknél. Megpróbálták kimutatni e népek közös vonásait, de elsősorban hétköznapi életüket és hagyományos ünnepeiket bemutató jeleneteket vettek filmre. A néző megismeri Észak-Eurázsia népeinek vadász-halász életét, meglátja az osztjákok ősi medveünnepeit, elmélyedhet Északkelet-Európa erdős övezete déli részének mezőgazdasági kultúrájában, részt vehet a színpompás cseremisz lakodalmon és a nganaszan sámán varázs-szertartásain. A népi élet részletekig hű ábrázolása mellett L. MERInek sikerült mindkét filmjében lírai feszültséget teremteni. E két filmet ez emeli a szokásos dokumentumfilmek fölé.

Fordulat a népi kultúrában

Mind ez eddig az európai néprajz klasszikus tárgyát, a régi, hagyományos paraszti kultúrát érintette. De az elmúlt évtizedekben a néprajztudósok az egész világon a jelen népi kultúrája felé fordultak, figyelni kezdték a népi kultúra változását, fejlődését a modern kapitalista és szocialista társadalmakban egyaránt. A SZU-ban is napirenden vannak az ilyen kutatások. Így az Észt SZSZK-ban sem a múlt eltűnőben levő népi kultúrája a kutatás egyetlen tárgya már. A kutatók érdeklődési szférájába került az a nagy változás, amely az észt népi kultúrában a XIX. sz. második felében kezdődött, és melynek a legnagyobb lendületet az állam gazdasági életének széles körű szocialista átalakítása adott a XX. sz. közepén. A gyors iparosítással és városiasodással Észtország lakosságának nagy része most már városokban lakik. Az egész nép életmódja jelentős mértékben megváltozott, és a néprajztudósnak segítenie kell e változást, megértve és megértetve annak természetét. Emellett meg kell világítania, hogy milyen speciális etnikai vonások jellemzik az észtek életmódját, mely egyre közelebb kerül egységesülő nemzetközi formákhoz.

A megfelelő fejlődésjegyeket megpróbálták már rögzíteni az *Abriss der estnischen Volkskunde* című összefoglaló munkában, de az előmunkálatok csekély volta miatt ezek a próbálkozások a műben gyérek és keveset mondanak. Az 1960-as évektől viszont ebben az irányban is szélesítették a kutatómunkát.

Ezen a kutatási területen első nagyobb próbálkozásként a Néprajzi Múzeum gyűjtött anyagot A. LUTS vezetésével, 1962 és 1964 között Északkelet-Észtország Voru járásában a falusi lakosság jelenlegi szokásairól. A munka fő eredményei a múzeum évkönyveinek XXI. kötetében jelentek meg. Ebben közelebbi áttekintést adtak arról, hogy a XX. század során e járásban hogyan hatott a fejlődés a tanyaépületekre (A. VOOLMAA), a berendezésre (T. VÕTI), a népviseletre (A. VOOLMAA), a női kézimunkára (K. KONSIN), közvetve a házasságkötések dinamikájára (A. LUTS) és a vidéki családok mai idő- és munkabeosztására (E. KASK). A két utóbbi mű családszociológiai jellegű, hisz az etnográfiának a mai életmód tanulmányozásakor elég sok közös pontja van a szociológiával. Az 1978-as év kezdetétől a Néprajzi Múzeumnak hasonló, de már nagyobb alapossággal tervezett kutatómunkája folyt Dél-Észtország Viljand járásában, az Észt SZSZK mezőgazdasági-lag egyik legjobban fejlett területén.

A fordulat időszakának egyik legbehatóbban vizsgált témája az észt lakóházak változása, melyet több cikkében különösen A. PETERSON tárgyalt, de K. TIHASE, E. KARU, A. VIIRES is foglalkozott ezzel. Látjuk, hogy a régi, egyszerű, kémény nélküli rehielamukat hogyan kezdték az idők követelményeinek megfelelően átalakítani. Mindenekelőtt a fejlődésben bizonyos mértékig előbbre járó Dél-Észtországban a rehielamut kezdték már különálló lakóházzal helyettesíteni. Ezt a folyamatot serkentették az észt sajtóban a XIX. sz. közepétől gyakori tanyaépítési pályázatok, melyek közül az elsőt az észt népi mozgalom vezetője C. R. JACOBSON szervezte és publikálta 1881-ben. Az 1920—30-as években pedig bevezették a parasztság számára a rendszeres építési tanácsadást. Mindezek következtében a falusi lakóépületek fokozatosan közeledtek a városi lakóépületekhez. E folyamat a kolhozparasztok és a szovhozmunkások új lakóházaiban érte el csúcsát.

Az életmódváltozás következtében gyorsan jómódúvá váltak a halászszövetkezetek halászai. Ezt a folyamatot követte több cikkében A. Luts. A néprajzkutatók figyelmet fordítanak a mai családi és esküvői szokásokra is. Erről a témáról írt cikket A. Luts, L. Feoktistova és V. Kalits. Kalits közvetlenül is segítette a régi szokások felelevenítését és a maiakhoz igazítását.

Az észt falu változásairól ad keresztmetszetet a Történeti Intézet korábban megjelent gyűjteménye *Az észt parasztság gazdálkodásának és mindennapi életének fejlődésjegyei a XIX. és a XX. sz.-ban. (Eesti talurahva majanduse ja olme arengujooni 19. ja 20. sajandil*, 1979.) Ebben bemutatják a változást ösztönző földosztási tagosítási módszert (G. Troska), Hiumaa parasztsága helyzetének megváltozását a XX. sz. elején (H. Puss), a XIX. sz.-ban az észt falvakban alapított egyesületeket (E. Karu), az észt népzenei együttesek fejlődését a XIX. sz. második felében (I. Tõnurist) és Északkelet-Észtország etnikai csoportjainak integrálódását az egész észt lakossághoz (J. Richter).

Kevesebb eredményt mutathatunk fel a városi néprajz területén. Az 1960-as évek közepén figyeltek fel erre a kutatási területre a tudósok, mikor e cikk szerzője megjelentette *A munkás és városi életmód kutatásának tárgyáról és módszeréről (Töölis- ja linnaolustiku etnograafilise uurimise objektist ja meetodist.* ENSV TAT 1964. nr. 3.) című művét. Eddig a figyelem főként a lakóépületekre összpontosult. Elsősorban a munkások lakóépületeire, melyeket Tallinnban és kisebb munkástelepüléseken, Sindben, Rapinben tanulmányoztak. A tallinni lakosság lakáshelyzetét a XIX. század közepétől az 1940-es évig (a szovjet hatalom létrejötte Észtországban) közelebbről is megvizsgálta Ene Mäsak, kinek erről szóló monográfiája 1981-ben jelent meg: *Életkörülmények Tallinn külvárosaiban 1870—1940 közt (Elutingimustest Tallinna eeslinnades 1870—1940).* Elemzi a mindennapi életkörülményeket, a lakások berendezését stb. Elénk tárul az a szomorú, a kapitalista iparosítás kezdeti szakaszára jellemző kép, mely megmutatja, hogy Tallinn lakosságának nagy része kénytelen volt a külvárosokban gyorsan és rosszul felépített bérházak minden kényelmet nélkülöző egyszobás, nagyrészt konyha nélküli lakásaiban élni. Ennek ellenére tömegesen jöttek a falusi nincstelenek Tallinnba dolgozni, mert számukra még e házak is életkörülményeik bizonyos javulását jelentették. Hisz Észak-Észtország falvaiban még számos kémény nélküli füstösház volt.

Alaposabban vizsgálták még a népművészet fejlődését a mezővárosokban és a kisvárosokban, de egész Szovjet-Észtországban is általában. Ezzel a témával főként Kalju Konsin foglalkozott. Nemrég adta ki a Történeti Intézet Tallinn vegyes házasságainak anyagát, különös tekintettel azokra a tényezőkre, melyek hatással vannak a gyerek nemzetiségválasztására.

Az észt népi kultúrában az utóbbi száz év alatt lezajlott változás és különösen a városiasodással együtt járó változások mélyebb néprajzi elemzést várnak. A munka ebben az irányban folytatódik.

IRODALOM

1. Könyvek

Aluve, K.
1976 *Maakõrtsid ja hobupostijaamad Eestis. Ehitusajalooline ülevaade* (Vidéki kocsmák és postakocsi állomások. Építéstörténeti áttekintés) Tallinn, 180. l.

Ariste, P.
1969 *Vadja rahvakalender* (Vót népi kalendárium) ENSV TA Emakeele Toimetised 8. Tallinn, 158 l.
1974 *Vadjalane kätkist kalmuni* (Vótok a bölcsőtől a koporsóig) ENSV TA Emakeele Toimetised 10. Tallinn, 188 l.

Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat
1947 Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat I. (XV). (Az Észt Néprajzi Múzeum évkönyvei I.) Tartu, 232 l.

Eesti rahvarõivaid . . .
1957 *Eesti rahvarõivaid XIX sajandist ja XX sajandi algult* (Észt népviseletek a XIX. századból és a XX. század elejéről) Tallinn, 256 l., CXXI tábla

Eesti talurahva majanduse . . .
1978 *Eesti talurahva majanduse ja olme arengujooni 19. ja 20. sajandil* (Az észt parasztság gazdálkodása és fejlődési sajátosságai) Tallinn, 128 l.

Etnograafiamuuseumi Aastaraamat
1959—1978 *Etnograafimuuseumi Aastaraamat* (= EM Ar.) XVI—XXXI. (A Néprajzi Múzeum Évkönyvei) Tallinn

HABICHT, T.
1972 *Eesti saun* (Az észt szauna) Tallinn, 159 l.
1977 *Rahvapärane arhitektuur* (Eesti rahvakunst II.) (Népi építészet. Az észt népművészet II.) Tallinn 304 l., 322 ill.
1981 *Rehielamu Kagu-Eestis 19. sajandi teisel poolel* (A rehielamu Északkelet-Észtországban a 19. sz. második felében.) Tartu, 91 l.
KAARMA, M., VOOLMAA, A.
1981 *Eestirahvarõivad. Эстонская народная одежда. Estonian Folk Costumes. Estnische Volkstrachten.* 462 l. + M. SUMERA: *Rahvarõivaste valmistamisjuhend.* (Útmutató népviseletek készítéséhez.) 166 l. + M. KAARMA: *Mustrilehed A—S.* (Mintalapok A—S.) Tallinn
KALVIK, S.
1970 *Eesti rahvatoite* (Az észt népi ételek.) Tallinn, 112 l.
KALAMEES, A.
1960 és 1974 *Eesti rahvamänge* (Észt népi játékok) Tallinn, 232 l.
KARU, E.
1967 *Eesti nõukogude etnograafia bibliograafia 1967—1970.* (Az észt néprajz bibliográfiája.) Tallinn, XI, 108. l.
1977 *Eesti nõukogude etnograafia bibliograafia 1971—1975.* (Az észt néprajz bibliográfiája) Tallinn, XI, 110 l.
KONSIN, K.
1972 *Silmkoeesemed.* (Eesti rahvakunst I.) (Kötések. Észt népművészet I.) Tallinn, 38 l., 170 illusztráció
1979 *Kudumid.* (Eesti rahvakunst III.) (Szőttesek. Az észt népművészet III.) Tallin. 94 l. 240 illusztráció
KUMA, H.
1976 *Eesti rahvavaibad* (Észt népi szőnyegek) Tallinn, 142 l. LXXXVI tábla
LINNUS, H.
1955 *Tikand eesti rahvakunstis. I. Põhja-Eesti ja saared.* (Hímzések az észt népművészetben. I. Észak-Észtország és a szigetek.) Tallinn, 120 l. LI tábla
1973 *Tikand eesti rahvakunstis. II. Lääne-ja Lõuna-Eesti.* (Hímzések az észt népművészetben. II. Nyugat- és Dél-Észtország.) Tallinn, 112 l., 91 old. illusztráció
LINNUS, J.
1975 *Maakäsitöölised Eestis 18. sajandil ja 19. sajandi algul* (Vidéki kézművesek Észtországban a 18. sz.-ban és a 19. sz. elején) Tallinn, 260 l.
LÄTT, S.
1970 *Eesti rahvakalender I.* (Észt népi kalendárium I.) Tallinn, 237 l.
Läänemeresoomlaste...
1970 *Läänemeresomlaste rahvakultuurist* (A balti finnek népi kultúrájáról) Tallinn, 261 l.
MÄSAK, E.
1981 *Elutingimustest Tallinna eeslinnades 1870—1940* (Életkörülmények Tallinn külvárosaiban 1870—1940 közt) Tallinn, 160 l.
MOORA, A.
1964 *Peipsimaa etnilisest ajaloost. Ajaloolis-etnograafiline uurimus eesti-vene suhetest.* (Peipsimaa etnikai történetéről. Történeti-etnográfiai tanulmány az észt-orosz kapcsolatokról.) Tallinn, 368 l., 20 tábla
1980 *Eesti talurahva vanem toit. I.* (Az észt parasztság régebbi ételei I.) Tallinn, 264 l., 40 old. illusztráció
MOORA, H. (szerk.)
1956 *Eesti rahva etnilisest ajaloost. Artiklite kogumik.* (Az észt nép etnikai történetéről. Cikkgyűjtemény) Tallinn, 259 l.
MOORA, H., JAANITS, L., (szerk.)
1965 *Slaavi-läänemeresoome suhete ajaloost* (A szláv-balti finn kapcsolatok történetéről) Tallinn, 266 l.
MOORA, H., VIIRES, A. (szerk.)
1964 *Abriss der estnischen Volkskunde.* Tallinn, 308 l.
RÜÜTEL, I.
1980 *Esti uuemad laulumängud I.* (Újabb észt dalos játékok) Tallinn, 464 l.
Suitsutare
1976 *Suitsutare. Vabaõhumuuseumi uurimused 1957—1972* (Füstösház. A Szabadtéri Múzeum kutatásai 1957—1972) Tallinn, 244 l.

TAMPERE, H.
1975 *Eesti rahvapillid ja rahvatantsud* (Észt népi hangszerek és népi táncok) Tallinn, 244 l.
TEDRE, Ü.
1973 *Esti pulmad. Lühiülevaade muistsetest kosja- ja pulmakommetest* (Észt lakodalmak. Rövid áttekintés az egykori lánykérési és lakodalmi szokásokról) Tallinn, 124 l.
TIHASE, K.
1974 *Eesti talurahvaarhitektuur* (Az észt paraszti építészet) Tallinn, 380 l.
TOOMI, U.
1953 *Eesti rahvatantsud* (Észt népi táncok) Tallinn, 574 l.
VIIRES, A.
1960 *Eesti rahvapärane puutöödus. Ajalooline ülevaade.* (Az észt népi eredetű faművesség. Történeti áttekintés) Tallinn, 336 l.
1969 *Woodworking in Estonia. Historical Survey.* Jerusalem, 336 l.
1975 *Puud ja inimesed. Puude osast eesti rahvakultuuris.* (A fák és az emberek. A fa szerepe az észt népi kultúrában) Tallinn, 160 l., 48 old. illusztráció
1980 *Talurahva veovahendid. Baltimaade rahvapäraste põllumajanduslike veokite ajalugu.* (A parasztság szállítóeszközei. A balti országok népi eredetű mezőgazdasági szállítóeszközeinek története.) Tallinn, 269 l., 80 old. illusztráció
VIIRES, A., LINNUS, J.
1967 *Eesti nõukogude etnograafia bibliograafia 1945—1966.* (Az észt néprajz bibliográfiája) Tallinn, X, 128 l.
VÕIME, L.
1980 *Tee uude ellu. Eesti asunduste ajaloost Kaukaasia Musta mere rannikul XIX saj. teisest poolest kuni 1929.* (Út az új életbe. A Kaukázus fekete-tengeri partvidékén élő észt lakosság története a XIX. sz. második felétől 1929-ig.) Tallinn, 182 l.
VÕTI, T.
1974 *Eesti rahvapärased kirstud ja vakad* (Észt népi eredetű ládák és dobozok) Tallinn, (128) l., 103 old. illusztráció
ÖPIK, E.
1970 *Vadjalased ja isurised XVIII sajandi lõpul. Etnograafilisi ja lingvistilisi materjale Fjodor Tumanski Peterburgi kubermangu kirjelduses.* (Vótok és izsorok a XVIII. sz. végén. Etnográfiai és nyelvészeti anyag Fjodor Tumanski peterburgi kormányzó leírásában) Tallinn, 207 l.

*

Моора, Х. А. (ред.)
1956 *Вопросы этнической истории эстонского народа.* Таллин, 332 с.
Рихтер, Е. В.
1976 *Русское население западного Причудья.* (Очерки истории, материальной и духовной культуры) Таллин, 299 с.
Сельские поселения
1971 *Сельские поселения Прибалтики (XIII—XX вв.).* Москва, 250 с.
Семьяи и семейный быт
1962 *Семья и семейный быт колхозников Прибалтики.* (Труды Института Этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая. Новая серия, 77.) Москва, 160 с.
Феоктистова, Л. Х.
1980 *Земледелие у эстонцев, XVIII— начало XX в.* Системы и техника. Москва, 192 с.
Эстонская народная одежда XIX и начала XX века.
1960 Таллин, 248 с., 121 табл.
Этнографическое картографирование
1975 *Этнографическое картографирование материальной культуры народов Прибалтики.* Москва, 240 с.

2. Fontosabb cikkek

HABICHT, T.
1976 *Ehiselementides eesti taluarhitektuuris* (Díszítőelemek az észt tanyaépítésben) EM Ar. (= Etnograafiamuuseumi Aastaraamat) XXIX, 126—169.

1973 *Veiselaut Eestis 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi algu* (Marhaistállók Észtországban a 19. sz. második felében és a 20. sz. elején) EM Ar. XXVII, 54—93.

KALITS, V.

1976 *Kaasaegsete pulmade kujunemisloost* (A mai lakodalmak változásai) EM Ar. XXIX, 7—28.

KIRME, K.

1975 *18—19. sajandi kullassepad talupojahõbeda valmistajatena* (A 18—19. sz.-ban a parasztok számára ékszert készítő aranyművesek) TAT Ü (= ENSV Teaduste Akadeemia Toimetised, Ühiskonnateadused) 3, 250—272.

KUIGO, E.

1972 *Lilltikand eesti rahvakunstis 19. saj. lõpul ja 20. saj. algupoolel* (Virágdíszítések az észt népművészetben) EM Ar. XXVI, 119—144.

LINNUS, J.

1962 *Küla sepikojad Eestis* (Falusi kovácsműhelyek Észtországban) EM Ar. XVIII, 141—172.

1964 *Vallasepast Eestis* (Járási kovácsok Észtországban) EM Ar. XIX, 121—139.

1965 *Külasepast Eestis* (Falusi kovácsok Észtországban) EM Ar. XX. 127—164.

LUTS, A.

1960 *Rändpüügist Eesti merekalastuses* (A vándor halászat szerepe az észt tengeri halászatban) EM Ar. XVII, 129—164.

1966 *Die Beziehungen der nordestnischen Küstenbewohner zu Finnland.* Colloquium Balticum ethnographicum. Berlin, 75—84.

1977 *Eesti Kalurite ajutised rannaelamud* (Az észt halászok ideiglenes lakóépületei) EM Ar. XXX, 62—94.

MOORA, A.

1976 *Tavandi- ja peotoitudest eesti külas* (Hétköznapi és ünnepi eledelek az észt faluban) EM Ar. XXIX, 47—100.

MOORA, H.

1968 *Zur älteren Geschichte des Bodenbaues bei den Esten und ihren Nachbarvölkern.* Congressus secundus internationalis fenno-ugristarum. Pars II, Acta ethnologica. Helsinki, 239—257.

MOORA, H., MOORA, A.

1960 *Baltimaade ajaloolis-kultuuriliste allvaldkondade ja vähemate alljaotuste kujunemisest* (A balti országok történelmi és kulturális területi egységeinek és kisebb körzeteinek kialakulásáról) EM Ar. XVII, 20—83.

MÄSAK, E.

1973 *Tallinna tööliselamud ja nende sisustus XIX sajandi lõpul ja XX sajandi algul* (Tallinni munkáslakások és berendezésük a 19. század végén és a 20. század elején) TAT Ü 3, 289—302.

1971 *Tööliskasarmutest Tallinnas XX sajandi esimesel poolel* (Munkás bérkaszárnyák Tallinban a 20. sz. első felében) TAT Ü 3, 298—315.

PETERSON, A.

1965 *Asunike elamute ehitamisest kodanlikus Eestis* (A bevándorlók lakásépítéséről a polgári Észtországban) EM Ar. XX, 184—204.

1975 *Some Methods of Ethnographic Filming.* In: Principles of Visual Antropology. Chicago, 185—189.

TAMPERE, H.

1965 *Kirde-Eesti rahvakalendri iseärasusi I* (Északkelet-Észtország népi kalendáriumának sajátosságai I.) In: Slaavi-läänemeresoome suhete ajaloost. (A szláv balti finn kapcsolatok történetéről) Tallinn, 205—249.

TROSKA, G.

1977 *Suveköögid Eestis* (Nyárikonyhák Észtországban) EM Ar. XXX, 95—128.

TROSKA, G., SLIGINA, N.

1964 *Kehvikute asulatest ja elamutest Eesti mandriosas XIX sajandi teisel poolel ja XX sajandi alguses* (A szegényparasztság lakásairól és lakhelyeiről a 19. század második felében és a 20. század elején Észtország szárazföldi részein) EM Ar. XIX, 102—117.

ÜPRUS, H.

1969 *Eesti rahvakunst kunstiajaloon aspektist* (Az észt népművészet művészettörténeti aspektusai) EM Ar. XXIV, 7—40.

1975 *Rahvakunst. Eesti kunsti ajalugu 1, I.* (Népművészet. Az észt művészet története 1, I.) Tallinn, 152—177.

VIIRES, A.
1962 *Lisandeid eesti rehielamu kujunemisloole* (Kiegészítések a rehielamu kialakulásához) TAT Ü 2. 162—185.
1964a *Der Heubogen in Osteuropa*. Deutsches Jahrbuch für Volkskunde. 10/II. 280—291.
1964b *Töölis- ja linnaolustiku etnograafilise uurimise objektist ja metodist* (A munkás és városi lakosság etnográfiai tanulmányozásának tárgyáról és módszereiről) TAT Ü 3, 247—254.
1968 *Härjarakend Baltimaades* (Ökörfogatok a balti országokban) EM Ar. XXIII, 134—170.
1970 *Itämerensuomalaisten hevosvaljaiden historiasta* (A balti finnek kantárainak történetéről) Kalevelanseuran Vuosikirja 50. 282—309.
1971 *Verbreitung des Krummholzes im Pferdergeschirr*. Studia ethnographica et folkloristica in honorem Béla Gunda. (Műveltség és hagyomány XIII—XIV.) Debrecen, 427—450.
1972 *Typen des Pferdeanspanns im Baltikum in ihrer räumlichen und zeitlichen Verbreitung*. Festschrift, Mathias Zender. Bonn, 249—263.
1973 *Draught Oxen and Horses in the Baltic Countries*. Land Transport in Europe (Folkelivs studier 4.) Copenhagen, 428—456.
VUNDER, E.
1981 *Lõuna-Eesti taimtikandi päritolu* (A dél-észtországi növényi hímzés eredete) TAT Ü, No. 1., 57—75.
VOOLMAA, A.
1971 *Eesti rahvarõivaseelikud* (Észt népi szoknyák) EM Ar. XXV. 106—144.
1975 *Põll eesti rahvatraditsioonis* (A kötény az észt népi hagyományban) EM Ar. XXVIII. 131. 163.

VITÁK, VÉLEMÉNYEK

MAI ÜNNEPEK

Sárkány Mihály

A lakodalom funkciójának megváltozása falun*

Miközben népszokásaink többsége mindinkább kivész a gyakorlatból, folkloristák csak emlékeit gyűjthetik ma már[1] „...egy múló világ üzenete"-ként, mint DÖMÖTÖR Tekla megfogalmazta, vagy a folklorizmus újkeletű divatja által ideig-óráig feltámasztott változatának lehetnek szemtanúi, egy szokás, a lakodalom láthatólag semmit sem veszített az idők folyamán vonzerejéből, sőt ha lehet, jelentősége még nőtt is.

Ez a tény azért is elgondolkoztató, mert a lakodalmat alkotó cselekménysor központi eseménye, maga a házasságkötés, természetesen nem szokásjelenség. A ma Magyarországon érvényes formáját az 1894. évi 31. törvénycikk szabta meg, mely szerint az állami közigazgatás képviselője (anyakönyvvezető) előtt kell megkötni, és csak ezt követően kerülhet sor az egyházi esküvő vallásonként eltérő formáira. A törvényt ugyan rokonszenvező dalok születése kísérte, mint a folklórgyűjtések bizonyítják,[2] és különösen az utóbbi évtizedekben falun is létesültek házasságok egyházi áldás nélkül az elvallástalanodás általános folyamatában,[3] ennek ellenére máig érvényes ERDEI Ferencnek 1940-es megállapítása: „Falun el sem képzelhető olyan házasságkötés, ahol szürkén az anyakönyvvezető elé állanak és utána minden teketória nélkül megkezdik a házaséletet."[4]

A polgári és/vagy egyházi esküvőt hagyományos cselekmények egész sora előzi meg, illetőleg követi. Egy részük az egyik társadalmi sejtből kilépést és egy másikba belépést megjelenítő, gyakran színjáték jellegű szokás, más részük mágikus eljárás, vannak pusztán szórakozást célzó elemek és nem utolsósorban sor kerül ajándékadásokra, illetőleg egyéb anyagi kihatással járó cselekményekre. Együttesen — ORTUTAY Gyula szavaival „valóságos kompozíciót"[5] alkotnak, amelynek részletei az ország különböző pontjain — a múlt század közepe óta felgyűlt nagyszámú lakodalomleírás tanúsága szerint — eltérőek, de valamennyien egyetlen alapséma variánsainak tekinthetőek.[6] Ezt az „alkotást" minden házasulandónak (illetve családjainak) illett létrehozni társadalmi rétegre való tekintet nélkül falun, és mindazok körében, akik szerettek volna valóságos falusi gazdákká válni. Hogy ez mekkora áldozattal járt együtt, jól jellemzi ILLYÉS Gyula leírása dunántúli pusztai cselédek házasságáról: „A lakodalmak mindig tékozlóan gazdagok voltak; az uradalomtól kölcsönkért hosszú babszemező asztalokon vastagon folyt a bor és a zsír, a három pusztából összehordott tepsikben a sült tyúkok és kacsák füzérei sorakoztak, a káposzta gyerekfej nagyságú töltelékeit a vékony nyakú cselédek tejeskaláccsal tömték magukba, — egy egész évi koplalásért vettek kárpótlást: a két násztárs családjának egész évi élelmét fölzabálták. De ez is, a mértéktelen falás is a szertartáshoz tartozott, a lakodalomnak éppoly elengedhetetlen járuléka volt, akár a papi áldás. Még annál is fontosabb, mert arra volt nagyon is sok eset, hogy a párok templomi jóváhagyás nélkül frigyre léptek, de arra egy sem, hogy addig, amíg ‚rendes' lakodalom tartására nincs mód,

* Előadásként elhangzott a „Családi szokások a szocializmus időszakában" konferencián, Bautzenben, 1981. szeptember 15-én.

[1] DÖMÖTÖR Tekla 1977. 10.

[2] TÁRKÁNY SZÜCS Ernő 1981. 252.

[3] A vallástól elfordulás folyamatáról: TOMKA Miklós 1977. Adatok egyházi esküvő nélküli házasságkötésről: ŐRSI Julianna 1976. 178.; TÁTRAI Zsuzsanna 1980. 420.

[4] ERDEI Ferenc 1940. 180.

[5] ORTUTAY Gyula 1966. 126.

[6] DÉGH Linda 1950. 59.

templomra gondoljanak."[7] Tudunk olyan esetről is, amikor módosabb parasztgazda rendezte meg szegényebb falubeli lakodalmát, mintegy nagylelkűsége jeleként, valójában nyerészkedve rajta.[8] Természetesen voltak eltérések a lakodalmak méretében, anyagi kihatásában elsősorban vagyoni helyzet, olykor egyéb megfontolások következtében is, de mindenképpen a falusi közösségek minden rétegére kiterjedő szokás volt, ami hozzájárulhatott folyamatos fennmaradásához.

A kontinuitás ellenére szükségképpen megfigyelhetők változások a lakodalom kivitelezésében az idők folyamán. Ezek aprólékos bemutatására itt éppúgy nincs mód, mint akár egyetlen esküvő részletekbe menő leírására. Az eseményeknek és körülményeknek csak néhány olyan elemét emelem ki, amelyek lehetővé teszik a lakodalom funkciójában — megítélésem szerint — bekövetkezett változások megvilágítását; hangsúlyozva, hogy RADCLIFFE-BROWN-t követve a lakodalom funkcióján azt értem „...amivel hozzájárul az egész társadalmi élethez", azaz mertoni szóhasználattal, a latens funkciókra vagyok elsősorban kíváncsi.[9]

Ezek az elemek a következőek:

a) A lakodalom időtartama, időpontja, az események változása.
b) A résztvevők társadalmi státusa, a lakodalmak mérete.
c) A lakodalom anyagi vetülete. Ki finanszírozza az eseményt, kik, milyen ajándékokat adnak, milyen összegek cserélnek gazdát, kit illet a lakodalom bevétele?

Vegyük sorra ezeket a tényezőket.

a) A leírások szerint a lakodalmak hossza a két világháború között csökkent a ma is szokásos egy napra, korábban két vagy több napig tartottak. Továbbá (bár már jelentéktelen) rövidülést eredményezett az egyházi esküvők délelőttről délutánra tolódása 1945 után. Míg a II. világháború előtt a lakodalmak késő őszre, télre estek, és a hét különböző napjain rendezték őket, a felszabadulás után általánosan szombatra helyeződtek, és szóródásuk is nagyobb lett az év folyamán. Az időtartam változását nyomozva bizonyára igaza van GYÖRGYI Erzsébetnek, aki összefüggést lát a birtokaprózódásból fakadó elszegényedés, valamint a hagyomány kötőerejének az I. világháború alatt szükségképpen bekövetkezett csökkenése és a lakodalom lerövidülése között.[10] Ami pedig a lakodalmak szombaton tartását és évközbeni nagyobb szóródását illeti, kézenfekvő kapcsolatot keresnünk az állami gazdaságokban és a termelőszövetkezetekben az iparéhoz közelítően kialakított munkarenddel és ahhoz hasonlóan formálódó évi jövedelemeloszlással, de bizonyára közrejátszott az a tény is, hogy a falvak lakói egyre nagyobb számban vállaltak munkát iparban, szolgáltatásokban, aminek következtében ma a magyar falvak lakóinak többsége már nem mezőgazdasági termelő.[11]

Az időtartam változása szükségképpen maga után vonja, de önmagában véve még nem magyarázza a lakodalom eseményeinek változását is. A leírások arra vallanak, hogy egyszerűsödés volt megfigyelhető az I. világháború óta, de különösen fordulópontnak mutatkozik az 1960-as évek eleje, tehát azok az évek, melyek a termelőszövetkezetek országszerte történt megalakítását követték.[12]

Melyek a változások? Csökkent a színjátékszerű elemek aránya és kidolgozottsága, kiszorulóban vannak és értelmüket vesztették a varázscselekmények. Igen leegyszerűsödött a mulatozás formája. Evésre, ivásra, táncra és éneklésre korlátozódik, szinte teljesen kiszorultak a játékok, ugratások. Másfelől a résztvevők értékítélete szerint javult a lakodalmi étkezés minősége, a sanyarúbb eledelnek tartott juhot, baromfit disznóhús váltotta fel. Központi szerepet kapott a mulatságban a menyasszonytánc. Magyarázatképpen két tényezőre érdemes felfigyelnünk. Korábban a lakodalmakat többnyire a feladatra legalkalmasabbnak tartott és mintegy szakemberként meghívott vőfélyek szerveztók, irányították, vezették a mulatságot. Szerepüket az 1960-as évek közepétől mindinkább a család-

[7] ILLYÉS Gyula 1934. 142. Ugyancsak megerősíti: MOLNÁR Balázs 1952. 404.; KARDOS László 1955. 335.
[8] GYÖRGYI Erzsébet 1962. 28.
[9] RADCLIFFE-BROWN A. R. 1935. 180.; MERTON, Robert K. 1949. 219—225.
[10] GYÖRGYI Erzsébet 1962. 23—24. További adatok: SZENDREY Ákos 1939. 161.; BAKÓ Ferenc 1955. 351, 381.; TÁTRAI Zsuzsanna 1980. 370—371.
[11] ANDORKA Rudolf 1979. 66.
[12] FÉL Edit 1941. 98—99.; BAKÓ Ferenc 1955. 351.; TÁTRAI Zsuzsanna 1980. 418.

tagok veszik át, akik a rigmusokat ugyan megtanulhatják régi vőfélykönyvekből, de adottságaik nem mindig predesztinálják őket hasonló színvonalú alakításra.[13] A másik jelentős tényező az anyagi fellendülés, ami a termelőszövetkezetek megalakítását követően bekövetkezett falvainkban. 1965-ben a termelőszövetkezeti tagok jövedelme még 8—10%-kal elmaradt a munkásokétól, 1975-re viszont már 8%-kal meghaladta azokét, a kettős, ipari és mezőgazdasági jövedelmet élvezőknél a növekedés aránya még nagyobb volt.[14] E tényező jelentősége még egyéb vonatkozásban is kiviláglik.

b) A résztvevők. Mindenekelőtt a menyasszony, vőlegény. A magángazdálkodás korában a „guba a gubával, suba a subával" elv volt érvényben, azaz a házasságok lehetőleg társadalmi rétegen belül köttettek. A felszabadulás óta jobban előtérbe kerültek az érzelmi motívumok, ami nem jelenti azonban, hogy az anyagi megfontolások háttérbe szorultak volna. A szülők figyelik a számba jövő fiatalok keresetét, törekvéseit, ismerik egymás családjait, vagyoni helyzetét. E szempontok érvényesülését magyarázza, hogy a falun maradó fiatalok életfeltételeinek kialakításában nagy szerepet kap a szülői segítség, s ezzel nő a beleszólási jog.[15] Rajtuk kívül a lakodalom résztvevői: szüleik, a násznagyok, akik rendszerint közeli rokonok, miként újabban a vőfélyek is, akik esetében utaltunk a személycserére. A közeli rokonok közül kerülnek ki ezenfelül a főzőasszonyok. További résztvevő bárki lehet, de elsősorban rokonok kapnak meghívást.

A gyűjtésekben előfordulnak homályos utalások olyan szokásra, amikor egy-egy lakodalomba az egész falu hivatalos lett volna, de szemtanú ilyet nem erősített meg. Élő szokás viszont, hogy a lakodalomba beleselkedőket megkínálják étellel, itallal, vagy a lakodalmas menetből az utcán ismeretleneket is megkínálnak itallal.[16]

Általánosságban az mondható, hogy a lakodalmak mérete, a meghívottak száma a vagyoni állapottól függött. Ennek megfelelően a lakodalmak mérete 1960 óta növekedőben van és rendelkezünk híradással 400 fős lakodalomról is egy 2000 fős faluból.[17] A méretnövekedés természetesen az összetételt is változtatja, több távolabbi rokon, ismerős kap meghívást.

c) Az anyagi vetület. A lakodalom költségeit általában a menyasszony és a vőlegény szüleinek családjai fedezték, minél szegényebb volt a család, annál nagyobb részt vállaltak a fiatalok a költségek előteremtésében. Hozzájárultak a násznagyok is. A főzőasszonyok ingyen vállalták a munkát, bár a felszabadulás előtti esküvőkön szokásban volt, hogy kásapénzt szedtek. A meghívott vendégek is rendszerint apróbb ételajándékokat, süteményeket hoztak a menyasszonyos házhoz. Agrárproletároknál arra is tudunk példát, hogy lisztet vittek.[18] Az asztalneműt is a rokonság hordta össze. Ellenszolgáltatást a menyasszonytánc jelentett. 1945 előtt ennek az összege csekély volt, néhány pengőre rúgott, helyenként nem is pénzt, hanem apró tárgyat adtak csak. A befolyt összeg elvileg a menyecskét illette, de előfordult, hogy a lakodalomra felvett hitel visszafizetésére fordították. Egyébként sem volt komolyabb összeg. A fiatalok ezen felül egyéb ajándékokat is kaptak. A menyasszony hozományként ágyneműt és ruháival ládát hozott. Birtokos családokban a kelengye bútort, asztalneműt is tartalmazott. Szegényebbeknél, akiknek nem volt len- vagy kenderföldje, ez elmaradt. A földdel rendelkezők esetenként ilyenkor lányukra iratták a földrészét, ami jóval kisebb volt, mint a fiú része.

1945 után a hozományok nőni kezdtek. A fiatalok egy szoba bútort kaptak. Általánossá vált a teljes stafírung, ágynemű, asztalnemű adása a lányoknak. A földörökítés viszont megszűnt a termelési viszonyok átalakulásával. A rokonok ajándékai továbbra is apróságok maradtak: sütemények a lakodalomra, ruhanemű, apróbb háztartási kellékek. Közben kezdett nőni a menyasszonytánc összege, egy 1954-es leírásban megközelítette az egy havi keresetet.

Az 1960-as évektől nőni kezdett a lakodalom bevétele. Felszökött a menyasszonytánc jövedelme, eléri sőt olykor meghaladja az egy főre eső évi átlagjövedelmet. A szülők-

[13] Részletes leírások a változásokról: Bakó Ferenc 1955.; Tátrai Zsuzsanna 1980. További adatok: Hegedüs László 1955. 105.; Fél Edit—Hofer Tamás 1969. 210—217.

[14] Gadó Ottó 1978. 53—54.

[15] Erdei Ferenc 1940. 179.; Györgyi Erzsébet 1962. 7—8.; Molnár Mária 1965.; Zsigmond Gábor 1978. 157—158.

[16] Papp Zoltán Sándor 1975. 265.; Tárkány Szücs Ernő 1981. 372—374.

[17] Bakó Ferenc 1955. 363.; Dankó Imre 1976. 198.; Hann, Chris 1980. 142.

[18] Fél Edit—Hofer Tamás 1969. 212.

től is mind gazdagabb kelengyét visz a menyasszony, sőt előzetesen dicsekedni szoktak vele. A rokonok tartós fogyasztási cikkeket is ajándékoznak (porszívót, mosógépet, televízió is előfordul). Egyidejűleg természetesen a növekvő méretű lakodalmak is mind többe kerülnek.[19]

A lakodalomban megforgatott anyagi javak mennyiségének növekedése egyértelműen a jövedelemnövekedéssel függ össze. Figyelmet érdemelnek továbbá a javak áramlásának következményei. A lakodalmak finanszírozási módja ugyanis az idők során nem változott. Továbbra is főként a szülőket terhelik a növekvő kiadások. Az ajándékok, a menyasszonytánc bevétele viszont a fiataloké. Ebben az esetben egy hagyományosan kialakult minta a korábbitól lényegileg eltérő következményekkel jár az által, hogy a szülők ma többnyire valóban képesek állni a lakodalom költségeit, és a fiatalok értékben sokkal többet kapnak, mint korábban. 1960 előtt a fiatal pár rendszerint a szülőkhöz költözött és egy életmű eredményeként mutatott fel egy házat. Ma a lakodalom bevételéből lehetővé válik, hogy lakásépítésbe kezdjen. Ugyanakkor az ajándékok révén — ugyancsak hagyományosan meglevő minta alapján — lekötelezettjeivé is válik rokonainak az új pár, akik esküvőin hasonlóan gavalléros ajándékokkal kell kirukkoljon. Ezáltal a megnövekedett jövedelem alapján a szűk rokonság mintegy önsegélyző egyletszerűen működik.

Melyek tehát a lakodalom új funkciói?

Mindenekelőtt nyilvánvaló, hogy a lakodalom, mint az egyéni élet egyik legfontosabb rite de passage-ához kapcsolódó szokás[20] magát az átmenetet jeleníti meg, könnyíti meg és teszi emlékezetessé. Ezt tekinthetjük a lakodalom elsődleges, manifeszt funkciójának. E mellett a házasság révén rokonná vált családok közelítését is szolgálja, hiszen a jövőben rokoni szolidaritás kötelező rájuk. Volt és van azonban a lakodalomnak ezeken túlmutató, rejtettebb funkciója is.

A hagyományos lakodalmakkal kapcsolatosan felmerült már a gondolat, hogy azok a gazdagság (azaz a magángazda létre való tehetség) fitogtatásának alkalmai a vagyonosok számára, a szegények pedig létbiztonságuk rovására is alkalmazkodni próbáltak ehhez a követelményhez.[21] Azaz egy adott társadalmi közösség normáinak elfogadását, túlzó teljesítését is kifejezte a lakodalom a maga tékozlásával egészen addig, amíg a falvak lakói mezőgazdasági termelőkként szerettek volna élni és megvolt a realitása annak, hogy ez bekövetkezhet, a városi élet pedig nem jelentett vonzóbb alternatívát. Ez az időszak kb. 1949-ig terjedt. Az 1945-ös földosztás ugyanis megszüntette azt az illúziót, hogy minden földigénylő képes lesz a családja megélhetését biztosító gazdaságot kialakítani.[22] A foglalkozásváltás kényszerűvé vált, és a szocialista iparosítás megfelelő feltételeket teremtett hozzá, ami ha nem is ugyanolyan mértékben és nem is azonnal, maga után vonta a falusi népesség csökkenését.[23] Lakodalmakra azonban azóta is sor kerül, sőt mint láthattuk, mére-

[19] Az anyagi kihatásokról: Bakó Ferenc 1955.; Ősi Julianna 1976. 179.; Tátrai Zsuzsanna 1980.; Hann, Chris 1980. 141—142.
A menyasszonytánc bevétele néhány esetben:

Év	Összeg, Ft	Hely	Forrás
1954	500—1000	Felsőtárkány	Bakó Ferenc 1955. 395.
1960	15 000	Méhkerék	Dankó Imre 1976. 198.
1962	2 300	Nógrádsipek	Tátrai Zsuzsanna 1980. 397.
1965	5 600	Nógrádsipek	Tátrai Zsuzsanna 1980. 401.
1973	20 000	Varsány	Sárkány Mihály 1978. 121.
1973	20 000	Nógrádsipek	Tátrai Zsuzsanna 1980. 413.
1977	50 000	Tázlár	Hann, Chris 1980. 142.

[20] Van Gennep, Arnold 1909. 118.
[21] Dégh Linda 1950. 60.; Györgyi Erzsébet 1980. 400.
[22] Orbán Sándor 1972. 45—50.
[23] A falusi népesség csökkent Magyarországon 1960 óta az elvándorlás következtében. (*Statisztikai Évkönyv* 1979. 53.; Andorka Rudolf 1979. 35—44.)

tük nő, sőt egyre nagyobb anyagi áldozattal és előnnyel járnak. Ez az utóbbi motívum bizonyosan egyik oka megrendezésüknek, azaz a lakodalom egy újabb manifeszt funkcióval gazdagodott. A funkcionális gazdagodás azonban ebben nem merül ki.

Korábban a fiatalok akartak beépülni egy-egy adott közösségbe (vagy a paraszti világba), ma viszont a szülőkön, a szűkebb rokonságon keresztül a falu intéz a fiatalokhoz hívó üzenetet a lakodalommal — az egyre szerényebb városi esküvőkkel szemben —, sűrítve jelenítve meg az anyagi bőséget, amit a falu jelenleg nyújtani tud lakóinak. Ahhoz, hogy ez bekövetkezzen, kompetitív szituációra volt szükség. Olyan iparra, szolgáltatásokra, városi életre, amely vonzza és befogadni is képes a falusi ifjúságot, és olyan falusi jövedelemszintre, amely lehetővé teszi, hogy e vonzerővel a falu konkurrálni tudjon. Ilyen helyzet a mezőgazdaság szocialista átszervezését követően, fokozatosan alakult ki 1960-tól.

A lakodalom új, rejtett funkciója azonban nem merül ki ebben. A falu anyagi felfutását ugyanis az önértékelés változása is kíséri, különösen nyilvánvaló ez 1970 óta. A mezőgazdasági munka becse — technikai átalakulása következtében is — nő.[24] A falun élés előnyei — a szolgáltatások javulásával — egyre jobban érzékelhetők. A folklorizmus divatjától is ösztönzötten, de a szegény múlttól távolodás következtében is megváltozott a hagyományokhoz való viszony, felelevenítésük a falvak sajátszerűségének egyik kifejezésformájává vált, és a lakodalom kiválóan alkalmas ugyanerre a szerepre.

IRODALOM

ANDORKA Rudolf
1979 *A magyar községek társadalmának átalakulása.* Budapest

BAKÓ Ferenc
1955 *Felsőtárkány község lakodalmi szokásai.* Ethnographia LXVI. 355—408.

DANKÓ Imre
1976 *Életmódbeli változások a dél-bihari síkság parasztságának felszabadulás utáni életében.* Bihari Múzeum Évkönyve 125—202.

DÉGH Linda
1950 *Egy székely lakodalmi ének eredetének kérdéséhez.* Ethnographia LXI. 57—74.

DÖMÖTÖR Tekla
1972 *Magyar népszokások.* Budapest

ERDEI Ferenc
1940 *Magyar falu.* Budapest, 1974.

FÉL Edit
1941 *Kocs 1936-ban.* Budapest

FÉL, Edit—HOFER, Tamás
1969 *Proper Peasants.* Chicago

GADÓ Ottó (szerk.)
1978 *Az életszínvonal alakulása Magyarországon.* Budapest

GYÖRGYI Erzsébet
1962 *Házasságkötés és szokásköre a bukovinai székelyeknél.* Néprajzi Közlemények VII. 3—91.
1980 *Lakodalom.* Magyar Néprajzi Lexikon 3. köt. 397—400. Budapest

HANN, Chris
1980 *Tázlár. A village in Hungary.* Cambridge

HEGEDÜS László
1955 *Kalocsakörnyéki lakodalmi szokások.* In: IGAZ Mária (szerk.): Népünk hagyományaiból. 100—107. Budapest

ILLYÉS Gyula
1934 *Puszták népe.* Budapest, 1955.

KARDOS László
1955 *Jegyzetek a volt uradalmi cselédség kultúrájának és életmódjának alakulásáról.* Ethnographia LXVI. 225—344.

KULCSÁR László—SZÍJJÁRTÓ András
1980 *Iparosodás és társadalmi változások a mezőgazdaságban.* Budapest

[24] KULCSÁR László—SZÍJJÁRTÓ András 1980. 106—117.

MERTON, Robert K.
1949 *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra.* Budapest, 1980.
MOLNÁR Balázs
1952 *Adatok a komádi tanyák történetéhez és a tanyai lakosság életmódjának mai átalakulásához.* Ethnographia LXIII. 371–407.
MOLNÁR Mária
1965 *A párválasztás és házasság néprajzi vizsgálatához.* Néprajzi Közlemények X. 387–416.
ORBÁN Sándor
1972 *Két agrárforradalom Magyarországon.* Budapest
ORTUTAY Gyula
1966 *Kis magyar néprajz.* Budapest
ŐRSI Julianna
1976 *Változó társadalom–változó tudat.* In: BELLON Tibor (szerk.): Karcagi krónika. 173–199. Karcag
PAPP Zoltán Sándor
1975 *A beregdaróci emberek élete a századfordulón.* Budapest
RADCLIFFE-BROWN, A. R.
1935 *On the Concept of Function.* In: Structure and Function in Primitive Society. London
SÁRKÁNY Mihály
1978 *A gazdaság átalakulása.* In: BODROGI Tibor (szerk.): Varsány. 63–150. Budapest
SZENDREY Ákos
1939 *Pusztafalusi néphagyományok.* Néprajzi Értesítő XXXI. 156–170.
TÁRKÁNY SZÜCS Ernő
1981 *Magyar jogi népszokások.* Budapest
TÁTRAI Zsuzsanna
1980 *A lakodalmi szokások változása.* In: SZEMERKÉNYI Ágnes (szerk.): Nógrádsipek. Budapest
TOMKA Miklós
1977 *A felekezeti arányok és a szekularizáció Magyarországon.* Világosság 18/4. 235–238.
VAN GENNEP, Arnold
1909 *The Rites of Passage.* Chicago, 1960.
ZSIGMOND Gábor
1978 *Az 1960–70-es évek fordulójának családtípusa.* In: BODROGI Tibor (szerk.): Varsány. 151–171 Budapest.

Mihály Sárkány

CHANGES IN THE FUNCTION OF WEDDING CELEBRATIONS IN HUNGARIAN VILLAGES

(Abstract)

Despite of fundamental changes in the way of life of the rural population the significance of wedding has not diminished, indeed it rather increased in Hungarian villages in the last decades. The author tries to discover the manifest and latent functions of wedding that explain this phenomenon. He surveys the minor changes in the course of wedding and analyzes their social consequences in a time-span from the Great War up till now. The following traits are taken into consideration: length of time, date, activities, social status of the participants, size of the feast, costs and benefits and the methods of financing a wedding. He observes a shortening of time, a scattering of dates, a simplification of entertaining and magical elements on the one hand and a preservation of lavish feast character, and an increase in the size, costs and benefits of wedding on the other hand. Old patterns of giving presents has led for accumulating a considerable wealth what the young couple can use.

He concludes, that the primary, manifest function of wedding has always been to represent, facilitate and make never-to-be-forgotten this event as a rite of passage. It has

also served to create solidarity between two families and their kins. That time, when the inhabitants of villages ambitioned to remain or to become private farmers the observance of wedding customs proved to be an acceptance of norms and values dominating in a local community. New alternatives emerged with the socialist transformation. Towns and industry has had an absorbing impact on the rural population, but the socialist agriculture and the village has gradually become a competitor in this process. The lavish wedding can be interpreted in this context as a message sent by the village to the young people in order to keep them back in the village. It is also one of the means by which the village expresses its regained self-esteem.

Széman Zsuzsa

A lakodalom hagyományőrző szerepe és társadalmi funkciója Felsőtárkányon

Összehasonlító vizsgálat

A házassággal, a házasságkötéssel, a lakodalommal kapcsolatos szokásokkal sokan foglalkoztak az eddigi néprajzi kutatások során. A tanulmányok általában a hagyományos lakodalmakat elemezték. Kevés volt azonban az olyan feldolgozás, amely a lakodalomnak a társadalomban ma betöltött szerepét vizsgálta, illetve a múlt és a ma lakodalmát hasonlította volna össze. Intenzív változás ezen a téren az 1970-es évektől kezdve következett be, amikor egyre inkább elterjedt az a szemlélet, amely a néprajzi kutatásokba más tudományágak képviselőit is bevonta, és amely a felvetett problémát több oldalról közelítette meg. Ennek jó példája volt az 1975-ös Liège-i nemzetközi konferencia, ahol a szerelem és a házasság témakörében néprajzosokon kívül demográfusok, statisztikusok is beszámoltak kutatásaikról, és sok volt a szociológiai megközelítésű felszólalás is.[1] Ehhez az irányhoz kapcsolódott az az 1982-ben publikált szociológiai felmérés is, amely a lakodalmi szokások változását vizsgálta az NDK három különböző vidékén.[2]

Az interdiszciplinaritás jegyében, a néprajz és a szociológia kérdésfeltevéseit, módszereit egyesítve készült az alábbi lakodalommal foglalkozó esettanulmány is, amely szerves részét alkotta egy nagyobb, a párválasztást és a családi élet változását elemző szociológiai kutatásomnak. Ez a vizsgálat a lakodalmon kívül magában foglalta a premaritális szexualitás, a házassági piac, a házassági döntés, a házassági mobilitás, a családtervezés, születésszabályozás, az együttélés és a fiatalok konfliktusainak problémakörét is.

Ebben az esettanulmányban a régi és a mai lakodalmi szokások összehasonlítása mellett arra keresek választ, hogy hogyan változott a lakodalom társadalmi funkciója, mi ma a lakodalom szerepe az egyén és a közösség életében, milyen folyamatok és tényezők segítik elő a hagyományos elemek továbbélését, illetve azok eltűnését.

A kutatás színhelyének kiválasztásánál a következő szempontokat tartottam szem előtt. Fontos volt olyan falut keresni, amely a felszabadulás után, a megváltozott gazdasági-társadalmi viszonyok következtében erőteljes fejlődésnek indult. Egy másik kritériumnak tartottam, hogy olyan falut találjak, ahol korábban a nagycsaládos együttélés volt domináns. Ez feltételezésem szerint, a családi szocializáció következtében, elősegíthette a hagyományok továbbélését. Végezetül, mindezek mellett, az összehasonlításhoz elengedhetetlen volt olyan helység felkutatása, amelynek múltbeli szokásanyagát vala-

[1] Györgyi-Földes Erzsébet 1978. 103–109.; Klinger András 1978. 127–137.; Klusen, Ernst 1978. 233–237.; Medjesi, Ljubomir 1978. 57–60.; Nenole-Kallic, Aili 1978. 241–248.; Newall, Venetia 1978. 183–191.; Tansug, Sabiha 1978. 225–229.; Tapan, Nazan 1978. 206–210.; Tárkány-Szücs Ernő 1978. 110–126.; Tumangelov, Boris 1978. 147–154.

[2] Az 1920 és 1970 körül kötött 21 házasságból összesen 31, különböző társadalmi réteghez tartozó személyt interjúvoltak meg Magdeburg, a Nyugati Érchegység és Berlin környékén. Bethge, Carla 1982. 137–159.

milyen formában már feldolgozták. E követelményeknek felelt meg Felsőtárkány, mivel a falut az 1950-es évektől kezdve jelentős mértékű iparosodás jellemezte, közel feküdt egy fejlődő városhoz, Egerhez, amivel azonban nem épült össze és *lakodalmi szokásait* Bakó *Ferenc 1954-ben feldolgozta.*[3]

Bakó Ferenc tanulmánya és saját gyűjtéseim birtokában rendelkeztem azzal az alappal, mely lehetővé tette az összehasonlítást és a feltett kérdések megválaszolását.

A vizsgálatot 1980-ban tizennyolc 19—32 év között levő fiatal házas körében végeztem. Rajtuk kívül kulcsinformátorokat, két 60—70 év közti házaspárt és négy ugyanilyen korú özvegyasszonyt, valamint a tanácselnököt, a vb-titkárt, a tsz-elnököt, a papot, az iskolaigazgatót, egészségügyi személyeket, a táncegyüttes volt vezetőjét is megkérdeztem. Ők mindannyian jól ismerték az egész falut és az ottani szokásokat. A fenti adatközlőkön kívül a házaspárok rokonaival, az anyóssal, apóssal, szülőkkel, testvérekkel is folytattam interjúkat. A fiatalok különféle foglalkozásúak, társadalmi rétegbe tartozóak és iskolai végzettségűek voltak. Mivel a faluban az 1970-es évektől igen jelentős exogámiáról beszélhetünk, a mintába olyan házaspárokat is bevettem, ahol a férfi vagy a nő más helyről származott, tehát a házaspárok egyike idegen volt. A megkérdezésen kívül a megfigyeléses módszert is alkalmaztam, magam is részt vettem egy 1980-ban megtartott lakodalmon.

A feldolgozás folyamán gyakran idézem adatközlőim véleményét. Nevüket azonban sehol sem adom meg. A fiatal házaspárok női adatközlőit N-nel jelöltem. Minden adatközlő számot kapott N_1—N_{18} között. A férfi adatközlőket ennek megfelelően F_1—F_{18}-cal jelöltem. Amennyiben a tanulmányban nevek mégis előfordulnak, úgy azok kitalált nevek.

A házasságkötés formája, a házasságkötéshez fűződő szokások, azok sokasága és változatossága, tartamuk megmutatják, hogy milyen szerepet játszik a házasság az egyén és a közösség életében. Az egyre növekvő válások ellenére úgy tűnik, a házasság hazánkban még ma is jelentős. A házasságkötés szabályait, feltételeit, jogi következményeit és külső formáit társadalmi tényezők határozzák meg.[4]

A házasság előkészítése a fiataloktól és a családtól is sokszor nagy munkát igényel. Általában a házassági döntés után ma a házasságot akkor kötik meg, amikorra ezek az előkészületek véget értek. A házassági ünnepségben nagy szerepet kap a hagyomány. A házasodó pár többnyire enged a család igényeinek, hiszen ekkor még függ a szülőktől. Így a házassági ceremónia sokkal inkább a szülők felfogását tükrözi, mint a fiatalokét. A hagyomány ereje mutatkozik meg abban is, hogy mennyi vendéget hívnak meg, lesz-e egyházi esküvő, hogyan bonyolódik le a lakodalom.[5]

Felsőtárkányban a múltban a házasság, a születés és a halál mellett az emberi élet legfontosabb fordulója volt. A lány házassága útján hagyta el családját, s került be egy másik családi közösségbe, egyben gazdasági egységbe, amelynek aztán élete végéig tagja maradt, s ahol alá kellett vetnie magát az új közösség gazdasági, erkölcsi, kulturális rendszerének. A férfi is házasságával alapított új biológiai egységet, s bár házasságkötése után sem vált ki a nagycsaládból, de saját maga és felesége munkaereje révén gyarapította a nagycsalád vagyonát. A házasságot ezért Felsőtárkányon a család a legünnepélyesebb formában, sokszor anyagi lehetőségeit meghaladó befektetéssel, a lakodalommal ülte meg.

Bakó Ferenc a lakodalom lezajlását, az ott bekövetkezett változásokat a századfordulótól — egyes eseményeknél az azt megelőző időt is beleértve — 1954-ig terjedő időszakban vizsgálva megállapította, hogy Felsőtárkányon a szertartásszerű szokások lényegesen nem változtak. Változást csak a lakosság anyagi körülményeit tükröző társadalmi hozzájárulásban, illetve formai jegyek változásában látott.[6]

A következőkben Bakó Ferenc 1954-es anyagát hasonlítom össze az 1979—1980-ban végzett gyűjtésem tapasztalataival, hogy az összehasonlítás segítségével meghatározzam a lakodalom mai szerepét, társadalmi funkcióit. Az összehasonlítás csak a lakodalom legjellemzőbb vonásaira terjed ki, mivel egy részletes vizsgálat külön tanulmányt igényelne.

[3] Bakó Ferenc 1955. 345—408.; Bakó Ferenc 1954.
[4] Cseh-Szombathy László 1979. 40.
[5] Buda Béla—Szilágyi Vilmos 1974. 169.
[6] Bakó Ferenc 1955. 357.

A lakodalom menete Bakó Ferenc 1954-ben végzett gyűjtése szerint.
A lakodalom főbb jellemzői

1. Lakodalom ideje: ősz, tél (oka: nyáron végzett summás munka, őszi szüreteléssel a lakodalomhoz szükséges bor előteremtése). Lakodalmat mindkét háznál tartottak.
2. Lakodalmi előkészületek:
   a) lakodalmi tisztségviselők felkérése
   2 násznagy (a két keresztapa)
   4 nyoszolyóasszony (keresztelő és bérmakeresztanyák)
   2—3 főző gazdasszony
   2 vőfély (kis- és nagyvőfély) A kisvőfély mindig közeli rokon.
   2 nyoszolyólány (vőlegényé)
   b) esküvő előtti héten a jegyruha csináltatása vagy vásárlása.
   Vőlegény: jegycipőt vásárol a menyasszonynak.
   Menyasszony: jegyinget, vőlegényrózsát, kesztyűt vásárol a vőlegénynek.
   c) Legénybúcsúztató. Nem általános.
   d) Edények kölcsönzése Egerből, korábban Felsőtárkányon a szomszédoktól, rokonoktól.
   e) Meghívás: személyesen meghívó nélkül — általános, vagyoni állapot szerint többkevesebb vendég, postán, meghívóval — kevés esetben. (Régebben verses meghívóval.)
   Vőlegényes házhoz: részben a nagyvőfély által.
   Menyasszonyos házhoz: kiemelt vendégeket a menyasszony és a lánypajtásai hívják meg.
   f) Lakodalom előestéje:
   a levesbe való csigatészta készítése (később korábbra tevődött);
   ágyvitel — kocsin 1954 előtt, 1954-ben gyalog, a menyasszony hozományának bemutatása;
   az ágyat vivők, rendszerint a keresztanyák vagy közeli rokon nők megkínálása;
   a menyasszony lánypajtásai segítségével elkészíti a nagyvőfély számára a buzogányt;
   közeli rokonok ajándékainak átadása;
   sátor elkészítése.
3. Lakodalom napja:
   kora reggel a fiatal pár gyónása, áldozása, részvétel a nászmisén. Résztvevők a fiatalokon kívül a szűk csa ládi kör, násznagyok, nyoszolyóasszonyok;
   reggeli, csak a templomban megjelenteknek:
   reggeli: pálinka: de csak a gazdagabbaknál az ételek előtt, savanyú leves, sült hurka, sült hús, kocsonya, túrós rétes (sós), bor;
   esküvőre gyülekezés, a távolabbi rokonok ajándékainak átadása. Célja: hozzájárulás a lakodalom költségeihez, a fiatal pár megsegítése.
   Az ajándék jellege: morván kalács, ruha, sütemény, készpénz, használati cikkek, háztartási berendezések.
   Az ajándékvitel módja: feltűnően, a falun végigvonulva;
   de. 11 óra: a nagyvőfély és a kisvőfély megjelenése a háznál, reggelizésük;
   menyasszonyos házhoz vonulásuk, rozmaringkikérés, buzogánykikérés.
   Alku a buzogányra, a kisvőfély vigyáz a nagyvőfélyre, hibák esetén tréfás büntetések. 1930 előtt nem volt szabad leülnie a nagyvőfélynek, míg az öregek kérdéseire meg nem felelt. A vőfély a kért dolgokat fillérekben vásárolta meg;
   A nyoszolyóasszonyok átvonulása a vőlegényes házhoz, rozmaringárulás,
   a vőlegényes ház nyoszolyóasszonyai helypénzt kértek a menyasszonyos ház asszonyaitól;
   állami esküvő: időpontja nem meghatározott, általában néhány órával az egyházi esküvő előtt.
   Résztvevők száma 15—20 fő, a legközelebbi rokonok és a tanúk, a menyasszony és a vőlegény néhány pajtása.
   A menyasszony fején koszorú, hosszú fátyollal;
   du. 12: a zenészek megjelenése
   a vendégek kínálása a reggelivel;
   egyházi esküvőre készülés:
   a két vőfély megy el a menyasszonyért;
   Templomhoz vonulás: a két násznép külön-külön, népviselet esetén 6—10-es sorokban a templom elé vonul.
   Ritkábban alkotnak kettes sorokat, csak „városi ruha" viselésénél.

A menet énekel és táncol (a kettes sorok esetén ez elmarad);
„lesők" kínálása a vonulás alatt borral és kaláccsal;
a vőlegényes menet a templom elé érkezik.
Várakozás közben a templom előtti tánc, ének. „Száll a daru" c. nóta;
esketési szertartás;
a szertartás után a sekrestyében avatás, „pap tánca": esketés után mindkét násznép eljárta a pap táncát, mindkét násznép külön-külön;
a két násznép külön-külön, elöl a menyasszonyos ház, a menyasszonyos házhoz vonul.
Menet közben a „Sej kiskapumba" c. nótát éneklik;
kikérés: a nagyvőfély beköszönti a vőlegényt és a mellette levő asszonyokat, beköszöntő vers. (A menyasszony elbújtatása és a menyasszony megkeresése 1935 előtt volt szokásban.) A násznép beültetése és megvendégelése (csak a szűk rokonok);
búcsúztatás: a vőfély verssel búcsúztatja el a menyasszonyt apjától, anyjától, testvéreitől, a lányoktól és legényektől;
vonulás a vőlegényes házhoz. Vonulás közben a „lesők" borral és morván kaláccsal történő kínálása.
Ének: „Haragszik az édesanyám";
a vőlegény szülei a kapuban várják a menyasszonyt, ahol az anyós, majd após kezet fog vele.
Kézfogás közben pénzt ad neki, először az anyós, ritkábban az após is.
(A menyasszonykikérés és fogadás Bakó szerint nem változott lényegesen. Ezt Bakó érzelmi tartalommal magyarázza).[7]
hérész: a menyasszonyos ház násznépe, a közelebbi rokonok meglátogatják a vőlegényes ház násznépét.
Ajándékot visznek, morvánt, süteményeket.
A hérész 1954-ig sokat változott, korábban kishérészt is tartottak, amely a lagzi másnapján volt. Szokásban volt a hérészpénz is (a menyasszony tányérozott), amely aztán az övé lett;
vacsorára terítés mindkét helyen, a vőlegényes háznál ünnepélyesebb.
A fiatal pár, a megbecsült rokonok a legszebb helyen, az első házban;
vacsora felszolgálása a vőfély és a nyoszolyóasszonyok segítségével;
vacsora: tyúkhúsleves csigatésztával, töltött káposzta, marhahús vagy sült szárnyas rizzsel, sült disznóhús csak a módosabb helyeken, kalácsok, sült tészták, 1954 előtt a morván még általánosabb volt;
a gazdasszony zárja le a vacsorát a kásapénz szedésével. (Ez az ő díjazása.)

4. Éjfélkörüli szokások:
a menyasszony anyja és keresztanyja, a hérészesek átmennek a vőlegényes házhoz a menyecskeruhával;
kontyolás: a ruhaváltás után a menyecskét a vőfély a piros menyecskeruhában verssel bevezeti;
a menyecske mézespálinkával kínálja a vendégeket;
menyasszony, illetve menyecsketánc. (Mindkét néven ismerik az éjfél utáni táncot.) 1894-ig nem volt menyecsketánc, csak menyasszonytánc. A menyasszonytánc 1940—1944 közt szűnt meg. A pénzes menyecsketánc 1945-ben jelenik meg először.[8]
A vőfély viszi táncba a menyasszonyt.
Tányérozás a tánc után. A tányérozást a menyasszony keresztanyja végzi. A menyasszonytánc nótája a „Tűzről pattant menyecske";
hajnalporkolás: a vőlegényes háztól vonulnak a menyasszonyos házhoz, a menyasszony anyját felkölteni, aztán vissza. Ezután csinálják a hajnalporkolást. Szalmát gyújtanak és azt ugrálják át.
Szokás volt még ezután a kocsmába menni és ott másnap délig mulatni.
Az edények visszavitele (amennyiben azokat Felsőtárkányban a szomszédoktól, rokonoktól kérték kölcsön). Az edényekbe morvánkalácsot tettek;

Az újmenyecske egy hétig nem mehetett látogatni a szüleit. Ezt oldotta fel a kislagzi, amikor is a lakodalmat követő vasárnap a fiatal pár a menyecske szüleinél ebédelt. (Vagyonosabbnál közeli rokonok is elmentek.)

[7] Bakó Ferenc 1955. 388.
[8] Bakó Ferenc 1955. 396—397.

Mai lakodalmi szokások

Felsőtárkányban az utóbbi 10 évben kötött esküvői szertartásoknál aszerint kell különbséget tennünk, hogy a házasságkötési szertartásnak része-e az egyházi esküvő vagy nem. A templomi esküvőt mind a megkérdezettek mind a kívülállók a „hagyományos" szóval jelölik.

1. Ilyen hagyományos lakodalmat 10 pár, a megkérdezett fiatal házasok több mint a fele ült. A tanácsnál és az egyházi anyakönyvbe bejegyzett adatok összehasonlítása is azt mutatja, hogy a vizsgált időszakban az egyházi esküvőt is kötöttek száma jóval meghaladta a csak polgári esküvőt tartók számát. A templomi esküvő igenlését nem mindig a vallásosság hozta magával. A nagy lakodalom növelte egy-egy család presztízsét. Az emberek tudatában így összekapcsolódott a templom, a hagyomány, a pompa és a család presztízsének a fogalma. A hagyományos, előbb bemutatott lagzit a legtöbben — fiatalok és idősebbek egyaránt — szebbnek tartották, s igényelték, bár néha egyéb okok miatt tényleges megtartásáról lemondtak. Pl. N_{10} is sokkal szebbnek tartotta az egyházi esküvőt. Ő maga is szeretett volna templomban megesküdni, de „előtte oktatásra a paphoz kellett volna járnunk, s azt nem akartuk, így lemondtunk róla".

   A társadalmi rang utáni vágy szintén arra ösztönözhette a fiatal párt, hogy templomban tartsa meg az esküvőt. Ilyen megbecsült társadalmi rangja van még ma is a keresztanyának. A keresztanyaság utáni vágy, a keresztanya intézményének társadalmi megbecsülése Felsőtárkányban rendkívül erősen formálhatja és megváltoztathatja az egyének magatartását. N_{11} és F_{11} családja pl. a fiú apja miatt, aki „buzgó pártember volt" nagy KISZ esküvőt tartott, amelyről még az egri Népújság is beszámolt, s mint egyre inkább elterjedő modern jelenséget könyvelt el. A fiatal párnak megszületett az első gyermeke, akinek nagy névadó ünnepséget rendeztek. Két évre rá a fiatalasszonyt keresztanyának kérték fel, amit ő nagy örömmel el is vállalt volna, de az egyházi előírások szerint elsősorban az kérhető fel keresztanyának, aki templomban ment férjhez. Ehhez pedig a keresztelést végző pap ragaszkodott. A fiatalasszony annyira vágyott a keresztanyaságra, hogy férjével gyorsan megesküdött a templomban, majd első gyermekét is megkeresztelteti. Ezek után sokkal egyszerűbbnek ítélte meg, ha a később született második gyermekét rögtön megkeresztelteti.

   Ez az utólagos templomi esküvő a szülőket sem zavarta, mert ekkor a gyermekek már kiváltak a nagycsaládból, külön kenyéren voltak, külön házban laktak. A külvilág felé az első gyermeket, az apa elvárásának megfelelően nem keresztelték meg. A fiatalasszony így eleget tett férje családjával szemben érzett kötelességének, annak az íratlan szabálynak, mely a fiatal házasok viselkedését, életmódját teljesen alárendelte a nagycsaládban uralkodó szabályrendszernek, belső mechanizmusnak. Viszonylagos függetlenséget csak az első gyermek megszületése biztosított a fiatalasszonyoknak. N_{11} az első gyermek után érezte magát igazán függetlennek, s kezdte saját életét élni.

   A fiatalok a házasságkötés idején még igen kötődnek a családjukhoz, annak szokásaihoz, s az esküvő megrendezésénél a legtöbb esetben figyelembe veszik a szülők kívánságait. A szülők vallásossága, illetve hagyományhoz való ragaszkodása magyarázza a templomi esküvők rendszeres megtartását is. F_{16} pl. a szülők, saját felesége, valamint felesége anyjának a kérésére egyezett bele a templomi esküvőbe.
2. A fennmaradó 8 párnak nem volt templomi esküvője. Ebből a 8 párból azonban 4 szintén templomi esküvőt szeretett volna, de valamilyen objektív tényező: válás, más vallás, egyházi előírások, megakadályozták azt.

A fentiek ismeretében vizsgáljuk meg, hogy miben különbözik a mai „hagyományos lakodalom" a korábbitól, a lakodalom milyen mozzanataiban találjuk meg a hagyományos elemeket. Mennyire tér el ettől a nem templomban tartott esküvő, s hogyan kapcsolódik az a lakodalommal. Ennek megállapítása érdekében szükséges, hogy az 1979-es és 1980-as években végzett gyűjtések alapján leírjuk a mostani lakodalom menetét.

A lakodalom menete egyházi esküvőnél

1. Lakodalom ideje: nyár, tavasz
2. Lakodalmi előkészületek:
   minden esetben meglevő mozzanatok:

a) lakodalmi tisztségviselők felkérése:
nagyvőfély[9] felkérése, fizetség ellenében (általában 2000,- Ft), kisvőfély általában testvér, közeli rokon, de sokszor nincs is,
2 násznagy felkérése,
nyoszolyóasszonyok,
nyoszolyólány vagy lányok megválasztása,
a gazdasszony fizetség ellenében történő felkérése, nem mindig a lakodalom előtti héten történik, sokszor jóval előbb;

b) a menyasszony inget, kesztyűt, esetleg még zsebkendőt, nyakkendőt vásárol a vőlegényének. A vásárlás ideje a gyűrűfelvételtől egészen az esküvőig terjedő időintervallumot felölelheti.
A menyasszony esküvőre már nem kap a vőlegénytől ajándékot.
A menyasszonyi ruhát a legújabb divatnak megfelelően csináltatják vagy kölcsönzik;

c) a lakodalom előtti héten van a legénybúcsúztató, ami nem vált általánossá. Ott jellemző, ahol nem akarnak sok vendéget — elsősorban barátokat — a lakodalomba meghívni;

d) edények kikölcsönzése Egerből;

e) meghívás: nyomtatott meghívóval, de a vőfély a vőlegényes házhoz a közelebbi hozzátartozókat személyesen hívja meg, a menyasszonyos házhoz pedig a menyasszony hívja meg a közeli rokonokat személyesen.
A többi vendég meghívása rokongyerekek segítségével, de *sosem postai úton* történik;

f) a lakodalom előestéje:
pénteken[10] disznóölés, némely helyen a hús beszerzése.
Fogadott gazdasszony elhívása
a rokon és a szomszédasszonyok segítségével a sütés-főzés elkezdése;
közeli rokonok ajándékainak házhoz szállítása,[11] és a rokonok megvendégelése disznótoros vacsorával;
sátor elkészítése
a menyasszony-rozmaring díszítése.

g) a lakodalom előestéjéhez kapcsolódó, de nem mindenütt fellelhető szokások.
ágyvitel:
g/a N_1-nél, N_3-nál, N_6-nál a hagyományoknak megfelelően volt meg.
g/b Nem volt meg:
N_9-nél, mert még a házasságkötés előtt az anyósához költözött;
N_5 a szüleinél maradt.
N_{12} más faluból jött, nála azért maradt el,
N_{15} városból származik, ahol ez nem volt szokás,
g/c a fennmaradó esetekben a lány hozományát, a kötelező szobabútort, teherautóval szállították, amit Egerben rendeltek meg.

3. A lakodalom napja:
nászmise keretében reggel 7-kor gyónás és áldozás a templomban. A fiatal párt csak a szűk rokonság kíséri el.
Más faluba nősülés esetén külön van mindkét helyen a nászmise;
templom után a nászmisén résztvevőknek reggeli felszolgálása.
A reggeli: gulyásleves, sült hurka, köretek nélkül csak fehér kenyérrel, kirántott hús, savanyúság: savanyú káposzta, sós túrós rétes, ital: egy-egy pohár pálinka, bor (kivétel: N_{12} galgóci és N_{15} egri származású menyasszonyok esetében nincs rétes);
9—10 óra közt az állami esküvő:
csak szűk, sötétszínű kosztümben mennek oda a menyasszonyok. A menyasszony fején semmi sincs. A vőlegényen már az esküvői ruha van. A vőlegényrózsa általában már művirág, esetleg más élővirág, pl. szegfű;

[9] Ritkábban rokon is lehet a vőfély.

[10] A lakodalom mindig munkaszüneti nap előtt van, ezért általános a szombat, de az ünnepek alakulásától függően lehet a hét bármely napján is.

[11] A keresztanyák 2000—5000 Ft közt adnak ajándékot, általában háztartási dolgokat (mosógép, centrifuga, csillár, szőnyeg stb.). Az árak növekedésével egyenes arányban nő az ajándékra adott összeg nagysága is. A szülők nem adnak semmit, ők fedezik az esküvő költségét. Egy 250 személyes esküvő — ez csak az egyik házból meghívottakat jelenti — összege 1976-ban 30 000 Ft volt, ugyanilyen lakodalom ugyanilyen feltételek mellett 1979-ben 70 000 Ft volt.

fiatalok átöltözése rendes esküvői ruhába, az egyik rokon autójával Egerbe mennek fényképeszkedni;

a két házhoz megérkezik a zenekar. Mindkét házhoz egy-egy cigányzenekar és egy-egy dzsesszzenekar.

A násznép gyülekezése. Szabad szombaton már 11 után, dolgozó szombaton 1 körül.

Az ajándékok átadása. Általában vásárlási utalványokat és süteményeket[12] visznek;

Ebédelés érkezési sorrendben. Az ebéd azonos a reggelivel;

a menyasszonyos háznál alku van eközben, de ez nem általános ! Csupán egy esetben N_{12}-nél volt meg, ahol B. Pali volt a vőfély. Az ő vőfélysége idejében, 1972-ig minden esküvőnél volt alku. 1972-ig ő volt a soros vőfély, ami azt jelentette, hogy csak igen kivételes esetben kértek meg mást a vőfély tisztségére;

du. 3—4 közt (egy-két órás késés elképzelhető) a vőlegényes ház násznépe kettes sorokba fejlődik, s a zenészekkel együtt átvonul a menyasszonyos házhoz. Útközben muzsikálnak, ritkábban, főleg a menet végén táncolnak is, egyébként beszélgetnek, és a lesőket borral és morvánkalácccsal kínálják. (Lesőnek hívják azokat, akiket nem hívtak meg a lakodalomba, de akik az egész lakodalmat végignézik, s a menetet is elkísérik kívülállóként mindenhova.)

A menyasszonyos háznál a vőfély kikéri a menyasszonyt.

Ettől csak egy esetben tértek el, amikor a menyasszony árván maradt, s a lakodalmat csak a vőlegényes háznál tartották (F_9—N_9).

A nászmenetet a menyasszony és szülei a kapuban várják. A közeli rokonokat beültetik és megvendégelik. A vőfély fokosát eközben feldíszítik.

búcsúztatás: a menyasszonyok kérésére általában elmarad.

A kérés oka a fájdalom és a sírás elkerülése (N_9, N_{14}, N_{15}). Különösen ott, ahol a menyasszony idegenből jött vagy a közeli rokonai nem élnek. A búcsúztató viszont megvolt azoknál az esküvőknél, ahol B. Pali volt a vőfély. Ő kifejezetten büszke volt rá, ha a menyasszonyt és a családot megríkatta. Ezért minden esetben sikerült rábeszélni a résztvevőket a búcsúztatásra. Ez a momentum utal arra a tényre is, hogy a lakodalom forgatókönyvszerűen zajlott le, ahol mindenkinek megvolt a maga szerepe, tennivalója.

a két nászmenet egyesülve elindul a templom felé. Útközben kínálják a lesőket;

templomi szertartás;

az egész násznép együttes felvonulása a vőlegényes házhoz.

A vőfély beköszönti a menyasszonyt. A menyasszonyt az anyós és az após a kapuban fogadja. Először az anyós nyújt kezet a menyasszonynak, és kéznyújtás közben pénzt csúsztat a kezében (100—200 Ft-t), amely csak a menyasszonyé. Pénz helyett néha ajándékot kap a fiatalasszony, de az ajándékozás ténye mindig valamilyen eltérő szokáselemmel áll kapcsolatban. N_9 pl. pongyolát kapott az anyósától, de az ő lakodalmát nem tartották meg a lányos háznál (árvasága miatt), így az ünnepélyes kapuban történő fogadásra sem került sor;

a menyasszonyos házból a keresztszülőket, a szülőket, a kisvőfélyt, a násznagyot beültetik és megvendégelik. A többiek ugyanúgy, mint korábban a menyasszonyos háznál — kint táncolnak;

A menyasszony és a vőlegény ezalatt pálinkával és borral kínálja a lesőket, majd a menyasszony tortát és morvánkalácsot oszt szét köztük. A bor kínálásánál a vőfély is segít;

Mindkét háznál vacsorához terítenek. A továbbiakban csak a vőlegényes háznál történeteket közöljük, mert „igazi" lagziról a vőfély jelenlétével ma is csak itt beszélhetünk. A vacsora a résztvevők nagy létszáma miatt általában két részletben történik. A felszolgálók a vőfély, rokon legények és lányok.

A vőfély minden egyes ételt beköszönt.

Az ételek sorrendje: tyúkhúsleves csigatésztával, töltött káposzta, a fiatal pár, a vőlegény kapja a malac farkát (a phallosz jelképe), tejfölös csirke csőtésztával, torták, sütemények.

A vőfély éjfélig van szolgálatban, addig neki kell ügyelni a rendre, nem lehet addig részeg.[13]

[12] A süteményeket Egerben a közismerten híres Dobos-cukrászdában vásárolják, de ma is szerepe van a hagyományos morvánkalácsnak.

[13] A részegség megakadályozására több módszert használnak. B. Pali pl. reggel 3 dl forró zsírt ivott meg, hogy az felszívja az alkoholt. Az alkudozás alatt és máshol is az öregek le akarták itatni a vőfélyt, ami igen nagy szégyent jelentett. Pali ezért napközben

a vacsora után, amennyiben még maradt idő, tánc következik éjfélig;
éjfélkor van a kontyolás. A menyasszony keresztanyja és legközelebbi rokonai megjelennek a piros menyecskeruhával, a menyasszony átöltözik és eljárja a menyecsketáncot;
a menyasszony keresztanyja tartja a tányért. A menyasszonyt a vőfély adja táncba, legvégén pedig a vőlegénye ragadja el, s elvonul vele;
a menyasszony ismét megkínálja a lesőket likőrrel, borral, pálinkával; ekkor a disznótorosból is esznek.
Hajnalporkolás, de a tűzgyújtás papírral történik, hagyományos ének a „Hajnallik már".

A templomi esküvő utáni események sokkal szegényebbek ott, ahol csak az egyik háznál volt lakodalom, vagy a menyasszony nem felsőtárkányi volt (N_8, N_{12}, N_{15}).

A hajnalporkolás elmaradt N_{15} esküvőjénél, mert az esküvőt Egerben a lányos háznál tartották, ahol ez nem volt szokás. A hajnalporkoláson a fiatal pár sokszor már nem vesz egyébként részt, mert általában másnap indulnak nászútra, s ezért korán fekszenek, vagy rögtön az állomásra mennek.

A lakodalom menete polgári esküvőnél

N_8 (1971-es) és N_{10} (1978-as!) esküvője nem volt templomi — sőt előbbi nagy KISZ esküvőnek számított —, a lakodalom lezajlása mégis hagyományosan, a fent leírt szokásoknak megfelelően történt. A reggeli nászmise, a templomba vonulás, a templomi esketés maradt el, s így természetes, hogy a menyasszony a tanácsi esküvőn fehér menyasszonyi ruhát viselt. De ugyanúgy volt kikérés, búcsúztatás, beültetés, menyecsketánc, hajnalporkolás mint a templomi esküvőknél.

Nem véletlen, hogy mindkét esetben a lány családja nagy lakodalmat akart. A korábbi társadalmi skála két legszélső pólusán elhelyezkedő családok gyermekei házasodtak össze. Mindkét esetben a lányok származtak a szegény családból. A nagy lakodalommal társadalmi presztízsük manifesztálódott. „Édesapám nagyon ragaszkodott a hagyományokhoz, úgy sokkal szebb a lakodalom, mindenki beszél róla. Én is nagyon szeretek vonulni, akkor mindenki lát, az egy esemény." (N_8) N_{10} is a nagyobb pompa miatt akart templomi esküvőt.

A régi lakodalom csökevényes formáit találjuk meg ott, ahol valamilyen okból csak egy háznál tartottak lakodalmat, s az esküvő nem egyházi szertartás szerint zajlott le:

F_2—N_2-nél is (a férj besenyőtelki és elvált) „sátoros lagzi" volt, de csak a lányos háznál. Sátoros lagzi alatt a nagy lakodalmat értik. A lakodalomba olyan sok vendéget hívnak meg, hogy azok a házban nem férnek el. Ezért a ház udvarát vagy kertjét ponyvával befedik, lampionokkal, virággal díszítik fel. Itt táncolnak és a kevésbé fontos vendégek, a „tömeg" itt étkezik. „Sátor" csak annál a néhány lakodalomnál nem volt, amelyeket télen vagy a „Csárdában" (vendéglő a szikla forrásnál) tartottak;

F_{11}—N_{11} (a férj szülei gyöngyösiek, a férj fiatalon került Felsőtárkányba) KISZ esküvő Egerben, sátoros lagzi volt, de csak a lányos háznál.
Mindkettőben közös a hagyományos vacsora és a menyecsketánc megtartása. Minden egyéb elmaradt;

F_{14}—N_{14} (a lány hunyai, a férj elvált). A lakodalmat Hunyán a kultúrházban tartották. A lakodalom lezajlása részben a más szokások miatt, részben a menyasszony kérésére (ne legyen búcsúztatás, kikérés, bár a vőfély tárkányi volt) másként alakult. A vacsora sem a felsőtárkányi szokásoknak megfelelően zajlott le. Konfliktust okozott a menyecsketánc eltérő volta és ideje a két faluban, s ez enyhe veszekedést idézett elő a fiatal párnál.

F_4—N_4, F_7—N_7 lakodalma a „Csárdában" volt. Az előbbi esetben kényelmi, utóbbi esetben kényszerítő körülmények miatt (a fiú szülei messze laktak, a lányéknál nem

is néha hazaszaladt egy kis zsírt megenni. Ezenkívül kabátja zsebében állandóan diót tartott, ami szintén jól közömbösíti az alkoholt. Az ital „bírása" egyik fontos jellemző vonása a vőfélynek. A B. Pali után következő vőfélyek pl. sokkal könnyebben becsíptek, és nem voltak olyan szellemesek sem. Így a falu közvéleményében már nem voltak olyan jó vőfélyek mint B. Pali.

lett volna elég hely. A lakodalmat ugyanis az após rákos megbetegedése miatt télen, nagy sietve kellett megtartani, hogy még megérje. F_7 esetében semmiképp nem beszélhetünk ezért modern törekvésről, a hagyományos lakodalomról való lemondás szerencsétlen véletlenek miatt történt. Ezért itt még találunk vőfélyt, hagyományos vacsorát, menyecsketáncot átöltözéssel, még egy malacot is vágtak, s a vendégeknek ebből főztek hagyományos ebédet).

F_4—N_4 házaspárnál azonban csak a vacsora hagyományos, átöltözés nem volt, s csak az öregek követelésére táncolták el a menyecske táncot, de eredetileg nem tervezték be.

Az előbb felsorolt esetektől teljesen eltér F_{13}—N_{13} házasságkötése, ahol mindkét helyen volt lakodalom, de a menyasszony kérésére elálltak a kikéréstől és a búcsúztatástól, mivel a menyasszony nem akart anyósához költözni.

Az eddig bemutatott anyag alapján megállapítható, hogy a lakodalom nemcsak a múltban, de ma is fontos szerepet játszik mind a fiatalok, mind a közösség életében. A lakodalomnak az egyén életében elfoglalt megkülönböztetett helye szorosan összefügg a monogám, életre szólónak tekintett házassággal, mely a házasfelektől feltétlen hűséget és teljesen új életformát követel. Mind a férfi, mind a női adatközlök többsége házasságkötés után felhagyott korábbi baráti kapcsolataival és szórakozásaival, és igen zárt életformát alakított ki. Ebben az életformában a másik házastársnak és a gyermeknek központi hely jut. Úgy is mondhatjuk, hogy ettől kezdve a házastársak egymásnak és a családnak élnek. Szórakozásuk minimálisra csökken. A házastársi hűség fogalmába az is beletartozik, hogy szórakozni is csak együtt járhatnak. A házasságkötés nemcsak formalitás számukra, hanem az új életforma kezdete.

A lakodalmat tehát a fiatalok életciklusuk egyik legfontosabb eseményének tekintették. A következőkben nézzük meg, hogy a lakodalom milyen funkciókat töltött be a a közösség életében:

a) szórakoztató
b) integratív (kölcsönösségi viszonyokat alakít és ápol)
c) integratív (struktúrákat fejez ki)
d) kommunikációs.

a) Szórakoztató

A lakodalomban a falu legkülönbözőbb korcsoportjai (gyerekek és öregek egyaránt) megtalálták a maguk szórakozási lehetőségét. A fiatalok részére a lakodalmas ház modern zenekarokat, az öregek részére cigányzenekart fogadott. A ház összes helyisége, az udvar és a kert is a résztvevők rendelkezésére állt, így el tudtak különülni egymástól, ha erre volt kedvük. A lakodalomnak ez a szórakoztató funkciója meghatározhatja egy-egy lakodalmi elem eltűnését vagy továbbélését.

Az alku és a menyasszony búcsúztatása pl. már nem a nagyközönség részvételével történt. A szűkebb család — pl. a búcsúztatásnál a menyasszony — kifejezetten ellenezte azt, így szükségképpen el kellett tűnnie. Továbbélését rövid ideig elősegíthette egy-egy személy pszichikai adottsága, de tartósan nem tarthatta életben. Pl. B. Pali vőfélysége idején még mindenhol volt alku, mert neki ez a szokás tetszett, növelte szereplési lehetőségét, így vőfélyi hatalmánál fogva kierőszakolta azt. Az utána következő két vőfély viszont már kevésbé volt ambiciózus, nem is tartották fontosnak az alkut, ezért ez a szokás eltűnt.

A „hajnalporkolás" viszont szinte ugyanolyan formában él ma is mint a századforduló előtt. A továbbélés okát abban kell keresnünk, hogy a hajnalporkolás hangulatkeltő és élénkítő hatása az egész közösség számára fontos, így azt a fiatal páron kívül, akik általában korán reggel nászútra indulnak, mindenki igényli, mivel az a további szórakozást, fennmaradást teszi lehetővé. Továbbélnek tehát mindazok a szokások, melyek a közösséget szórakoztatják, s amelyeket hozzátartozónak tartanak a lakodalom hangulatához. Így pl. a menyasszony kikérése a szülői háztól, beköszöntése anyósa házánál, a vacsorai ételek beköszöntő versei, a menyecsketáncot bevezető vers. Ezek a szokáselemek akkor sem maradnának el, ha a menyasszony esetleg nem akarná.

b) Integratív (kölcsönösségi viszonyokat alakít és ápol)

A múltban ősszel és télen, az utóbbi 15 évben tavasszal és nyáron szombatonként ismétlődő lakodalom biztosítja az összejövetelek folytonosságát. A családnak az íratlan szabályok és elvárások szerint ekkor vissza kell adnia a „kölcsönt". A rokonság, ismerősök,

szomszédok a lakodalmat egyfajta pénzbefektetésnek tekintik, amit egyszer ugyanolyan értékben vissza kell, hogy kapjanak. Ezért él tovább a menyecsketánc szokása is. A lakodalmi meghívást, az ajándékozással együtt viszonozni kell. Ellenkező esetben az életre szóló sértődést eredményez. A kölcsönösségi viszony ilyenfajta ápolása segít a hagyományőrzésben, és a továbbiakban is életben fogja tartani a „nagy", 500—600 fős lakodalmakat.

c) Integratív (struktúrákat fejez ki)

A lakodalom fontos helyet foglal el a társadalmi presztízs alakításában. Egy-egy család anyagi jólétét a lakodalommal is igyekszik kinyilvánítani. Ez magyarázza az ételek hangsúlyos szerepét. Ma minden lakodalomban azok az ételek kerülnek asztalra, amit korábban csak a legmódosabbak engedhettek meg maguknak, sőt az étrendben gazdagodást állapíthatunk meg, elsősorban a húsoknál. A megszabott étrendtől még a vendéglőben megtartott lakodalmaknál sem térnek el.

A társadalmi presztízs a lakodalmi ülésrendben, az étkezések sorrendjében (első és második turnus) és a lakodalomban betöltött tisztségekben is kifejeződik. A lakodalomban való részvétel így rendkívül fontos a családok számára. Ugyancsak fontos szerepe van a lakodalmi ruházkodásnak is. A lakodalomban megjelentek öltözködésükkel vagyoni állapotukat is kifejezik. A nők erre az alkalomra drága ruhát vesznek Egerben. A lényeg a ruha drágaságán van. A férfiak lakodalom közben többször is hazaszaladnak inget váltani. Gyakorlatilag felvonultatják ruhatárukat, hogy növeljék a család presztízsét.

d) Kommunikációs

Az egymásról szóló ismeretek áramlása a lakodalom folyamán döntő jelentőségű lehet a párválasztásban is. A megkérdezettek egynegyede a lakodalomban ismerkedett meg házastársával. A megismerkedés tényén kívül a fiatalok a lakodalom alatt rögtön megfelelő információt is szerezhettek be a másikról. A lakodalomban megtalálható informális csatornák segítették és segítik az exogámia terjedését is. Az idegen fiú vagy lány a másik családjáról a lakodalom alatt megfelelő mennyiségű információt kap, aminek alapján rögtön eldöntheti, hogy elkezdi-e, illetve elfogadja-e az udvarlást. Ilyen esetekben a lakodalom információs funkciója kapcsolódik az integratív (kölcsönösségi viszonyokat alakító) funkcióhoz. A meghívott idegen személy ugyanis kötelességének érzi a meghívás viszonzását. Ilyen kapcsolatok okozzák, hogy az 58-ban született 13 iskolatárs közül 5 Egerszólátra, 6 Egerszalókra ment férjhez, s mindössze két fiatalasszony maradt Felsőtárkányban. A lakodalmi információs és kommunikációs csatornáknak fontos szerepük van abban is, hogy egy-egy lakodalomhoz tartozó kiszorult szokáselemet pótoljanak. Ilyen pl. a technikai fejlődés következtében eltűnt „ágyvitel". Az „ágyvitellel" a család a lány hozományát mutatta be. A család gazdasági-társadalmi helyzetének faluközösség felé történő bemutatása így ma sem tűnik el, helyét átveszik azok az informális csatornák, melyek elsősorban a lakodalom alatt erősödnek fel. Az információt adó személy vagy személyek ezen keresztül juttatják el a közlendő információt a nagyközönségnek.

A fenti tényezők alapján elmondhatjuk, hogy egyetlen egy rendezvény — búcsú, bál, sportrendezvény, futball, KISZ összejövetel, gyári klubest vagy táncos szórakozási alkalom — sem versenyezhet a lakodalommal. Egyik sem tartalmazza azt a sokféle funkciót, amivel a lakodalom rendelkezik. A KISZ-titkár pl. panaszkodott arra, hogy a más időszakban viszonylag lelkes és munkára könnyen mozgósítható fiatalok tavasztól őszig semmire sem használhatók, mert mindegyik lakodalomba jár.

Ezzel a megállapítással nem kívánom a lakodalom szerepét fetisizálni, s nem kívánok hasonló jelentőséget tulajdonítani a lakodalomnak Magyarország minden vidékén. Alföldi falvakban pl. nem mindig az egész faluközösség részvételével zajlott a lakodalom (pl. Hunyán, Besenyőtelken, ahol „lesőnek" elmenni kifejezetten szégyen volt, és a lakodalomban csak a meghívottak vehettek részt). Az Eger környéki, illetve a hegyvidéki hasonló gazdasági és társadalmi felépítésű falvakban, azaz, ahol korábban létezett a nagycsalád, a lakodalom és a házasságkötés feltételezhetően hasonló fontosságú volt. Ezt a feltételezést alátámasztják, hogy az ilyen falvakból származó feleségek, az ide nősült és férjhez ment férfiak, nők házasságkötésében részben saját elmondásuk alapján, részben mások elbeszélései szerint lényeges eltérés nem volt.

A lakodalmak tehát bizonyos egyszerűsödéstől eltekintve (pl. kikérés és a búcsúztatás összevonása, ágyvitel eltűnése stb.) ma is a hagyományoknak megfelelően zajlanak le. Már letűnt elemek (pl. a személyes meghívás meghívóval) modern elemmel kombinálva

újra visszatérhetnek. Ez a hagyományőrzés a lakodalomnak az egyén, a család és a közösség életében betöltött funkcióival, a családban élő hagyományok tiszteletével és azok továbbadásával állt szoros összefüggésben, s nem függött a vizsgált pároknál sem az iskolai végzettségtől sem a foglalkozástól.

Mint az a leírtakból is kitűnt, a hagyományos lakodalom felbomlását elősegítette az exogámia nagyfokú elterjedése, míg a lakodalom közösség életében betöltött funkciói a hagyományőrzésben játszottak fontos szerepet. A bomlás és a hagyományok őrzését irányító folyamatokban Felsőtárkányban még ma is a tradicionális elemek dominálnak, amelyek lehetővé teszik a hagyományos lakodalmak túlsúlyát.

IRODALOM

BAKÓ Ferenc
1954 *Felsőtárkány község lakodalmi szokásai.* Budapest
1955 *Felsőtárkány község lakodalmi szokásai.* (A kultúra alakulásának és etnikai jellegének vizsgálata.) Ethnographia LXVI. 345—408.

BETHGE, Carla
1982 *Erste Ergebnisse zu den Veränderungen im Hochzeitsbrauchtum auf der Grundlagen eines Fragebogens.* Hessische Blätter für Volks- und Kulturforschung. Band 13. (Sozialstruktur der Familie) Gießen

BUDA Béla—SZILÁGYI Vilmos
1974 *Párválasztás. A partnerkapcsolatok pszichológiája.* Budapest

CSEH-SZOMBATHY László
1979 *Családszociológiai problémák és módszerek.* Budapest

GYÖRGYI-FÖLDES, Erzsébet
1978 *Die ethnographische Problemstellung des ungarischen bäuerlichen Hochzeitsbrauchtums aus dem 19—20. Jahrhundert.* In: Amour et Mariage en Europe. 103—109. Liège

KLINGER, András
1978 *Marriage and divorce in Hungary.* In: Amour et Mariage en Europe. 127—137. Liège

KLUSEN, Ernst
1978 *Soziale Aspekte von Werbung und Hochzeit in Liedern am Rhein und Maas.* In: Amour et Mariage en Europe. 233—237. Liège

MEDJESI, Ljubomir
1978 *Symbol of virginity in wedding customs of the Ruthenians living in Jugoslavia.* In: Amour et Mariage en Europe. 57—60. Liège

NENOLE-KALLIO, Aili
1978 *Balto-Finnic wedding laments.* In: Amour et Mariage en Europe. 241—248. Liège

NEWALL, Venetia
1978 *Love and marriage customs of the Jamaican community in Britain.* In: Amour et Mariage en Europe. 183—191. Liège

TANSUG, Sabiha
1978 *Turkish bridal headwears.* In: Amour et Mariage en Europe. 225—229. Liège

TAPAN, Nazan
1978 *Die Fruchtbarkeitsriten bei den Hochzeiten in Anatolien.* In: Amour et Mariage en Europe. 206—210. Liège

TÁRKÁNY-SZÜCS, Ernő
1978 *Die juridischen Volksbräuche der Eheschließung bei den Ungarn.* In: Amour et Mariage en Europe. 110—126. Liège

TUMANGELOV, Boris
1978 *Die bulgarische Hochzeit. Tradition und Gegenwart.* In: Amour et Mariage en Europe. 147—154. Liège

Zsuzsa Széman

WEDDINGS AT FELSŐTÁRKÁNY: THEIR SOCIAL FUNCTIONS AND ROLE IN MAINTAINING CULTURAL TRADITIONS

(Abstract)

Felsőtárkány is a village in Northern Hungary. The author examined in a larger study the present day changes taking place in choices of spouse and in family life; in the course of this investigation she also analysed the modifications of the wedding celebrations. This section of her study is presented here. The paper compares the sequence of events of the wedding in the 1940's and 50's (on the basis of an earlier paper by Ferenc BAKÓ) and at present. These days there are traditional wedding celebrations with church marriage but there are also more modern ceremonies conducted at the registrar's office only. Exogamy also contributes to the increase in the number of the latter. Beside the simplification of the wedding ritual one can observe the appearance of new, modern elements as well. In spite of these changes the functions of the wedding celebration have not weakened, these are: amusement, formation and keeping up of integrative, mutual interpersonal relations, expression of social structures and ensurance of communication between participants.

Vargyas Lajos

Nomádkori hagyományok vagy udvari-lovagi toposzok?

A Szent László-hagyomány vitájához

A fenti címmel írt vitacikket VIZKELETY András az ItK-ba,[1] a Szent László-ábrázolások eredetkérdésében LÁSZLÓ Gyula és a magam elképzelése ellen. A kérdés magyar művelődéstörténeti jelentősége miatt foglalkoznom kell állításaival, mert nem közömbös, hogy amikor egyre több eredmény mutatkozik keleti hagyományaink kimutatásában honfoglalás előtti időkből, sikerül-e ezeknek jelentős részéről kimutatni, hogy nem Keletről honfoglalás előtt, hanem Nyugatról későbbi időben kerültek a magyarság hagyományába. Szükségesnek látom tehát álláspontomat újabb érvekkel és VIZKELETY érveinek cáfolatával újra kifejteni.

VIZKELETY széles körű germanisztikai áttekintéséből mindenekelőtt ki kell zárni azokat, amelyek csak látszólag mutatnak egyezést a magyar ábrázolásokkal és a keleti képekben—szövegekben talált párhuzamokkal. Nem azonos a lóról leszálló vitézek birkózásával az olyan „két fokozatú harc", amelyet először lóhátról vívnak lándzsával, azután lóról leszállva *karddal* folytatnak. Amikor tehát a második fokozatban *nem birkóznak*. Márpedig az a keleti adatokban világosan, a magyar legendában pedig elmosódva (valószínűleg szándékosan elforgatva) benne van, hogy a birkózás *szükségszerű*, mert a hősöket nem fogja a fegyver. Ha tehát lóról leszállva tovább is karddal küzdenek, akkor vagy más eredetű ez a kettős fokozatú küzdelem, vagy már *elhomályosult* benne az eredeti értelem. Ami viszont a László-ábrázolásokban még *eredeti formában* van meg. Az elhomályosult ábrázolásokból nem alakulhatott *vissza* ez a jelenet, amit sok változatban egyezően birkózásnak festettek meg.

Más lapra tartozik a két Roland-énekbeli birkózásábrázolás, amiről később lesz szó. Itt csak annyit, hogy ha az öt kép közül ez a két birkózás volna az európai hagyomány eredeti állapotának maradványa, amire joggal gondolhatnánk, akkor is már itt is megindult az elhomályosulás, még inkább folytatódott volna az összes többi képben, amit VIZKELETY tárgyal. Ez is azt mutatná, mennyire el volt már homályosulva az eredeti értelem a középkori nyugati ábrázolásokban.

Még inkább ki kell hagynunk az érvelésből a jó és gonosz közti birkózásjeleneteket, ahol nincs előtte fegyveres harc, s még inkább Jákob birkózását az angyallal. A birkózás

[1] VIZKELETY András 1981.

olyan ősi, közös emberi motívum, hogy az minden további nélkül előfordulhat minden archaikus irodalomban anélkül, hogy bármi köze is volna a tárgyalt jelenetsorhoz. A szóban forgó mondában ugyanis egy logikus jelenetsor szerepel: két *lovas hős* harcol fegyverrel, majd mikor nem fogja őket a fegyver, leszállnak a lóról és birkózva döntik el a párharcot. Minden más birkózás teljesen független ettől, és nem bizonyít semmit.

Tehát nem bizonyítanak a BODETŐL[2] idézett birkózásábrázolások sem. A könyvet ugyan nem tudtam elérni, de minthogy VIZKELETY nem a hősök „kétfázisos" küzdelménél idézi, biztosra veszem, hogy nem is azt ábrázolják, hanem, mint írja, csatát eldöntő birkózást, amikor a seregek helyett megegyezéssel két kiszemelt hős birkózása dönti el a harcot. Ez nem a László-legenda és keleti megfelelőinek jelenete, hanem pl. Botond és a görög óriás párviadala Bizánc falai előtt.

Nem tartozik a Szent László-legendához az ún. „leányszerző" vagy „leányszöktető" mesováz sem. Abban a történet *hőse* szerzi meg — archaikus epikumokban a neki rendelt — feleséget. Mindenképpen a szöktető pártján van az ének; ha ezt a jó és rossz szimbólumával is súlyosbítanák, akkor *csak a szöktető lehetne a jó*. Nálunk a Szilágyi és Hagymási története tartozik ide, a középkori német (latin) irodalomból a Waltharius manu fortis. Ettől teljesen különbözik egy másik igen régi és elterjedt téma: az elrabolt feleség vagy nővér *visszaszerzése*, Belső-Ázsiában többnyire alvilági lénytől, szörnytől. Legmesszebbre fejlődött műköltői átdolgozása ennek a hősepikai témának a Trójai háború. A mi Szent László-legendánk ebbe a témakörbe tartozik bele. Valami rövidebb, hősénekszerű feldolgozásából próbálták átalakítani a legendában. Elég kevés sikerrel, amint azok az ellentmondások bizonyítják, amiket az Athleta Patriae kötetben kimutattam.[3] Ezért nem jöhet számításba párhuzamként a XIV. századi Oszvald-eposz, ahol a hős szökteti el a lányt, még kevésbé azért, mert a szöktetés után szűz házasságban él vele. Ez nem lehet párhuzama az elrabolt lányt visszaszerző Lászlónak, aki a győzelem után a lány ölébe hajtja fejét, s az neki a *szerelmi együttlétet* jelképező kedveskedést végzi.

Ezért nem érv, hanem ellenérv, ha „A történet tehát leányszerzési séma szerint indul" (264. lap). Az pedig elfogadhatatlan, hogy a László-legendában inkább leányszöktetésről van szó, mint leányrablásról (75. jegyz.). Ott világosan zsákmányoló ellenség rabol el egy lányt, akit László *megszabadít*. Visszaszerzésről van tehát szó, nem megszerzésről.

Viszont az olyan elvont, teologikus értelmezése a lány visszaszerzésének, mint amit VIZKELETY az Oszvald-eposzból idéz, ahol a Krisztus-lovag szabadítja meg égi jegyesét: Máriát, Évát vagy magát az egyházat a szöktető, csábító sátán hatalmából, már alig lehet kapcsolatba hozni a László-legenda legtöbb — főleg templomi! — ábrázolásával. Legföljebb az Anjou-legendárium záró képe jelezheti, hogy ilyen utólagos hatás alapján kereszténysítették tovább a túl pogánynak érzett történetet, az eléggé vakbuzgó Lajos király udvarában. Különben ott a (világ-) fa is már csak egy magasra nőtt virággá stilizálódott; mindenképpen látszik az igyekezet, hogy a királyi udvarban igyekeztek eltüntetni a túlságosan pogány emlékezetű vonásokat. A szintén Lajos-kori Képes Krónikában már el is tűnt a fa, s sziklafal előtt birkóznak a daliák.

Nem lényeges ugyan témánk szempontjából, de mégis feltűnő: miért tartja a szerző Szent Lászlót „ellenfeleivel kérlelhetetlenül leszámoló lovagkirály"-nak? Aki Salamont soha meg nem ölte vagy ölette, sőt soha meg nem koronáztatta magát, minthogy az mint „törvényes király" életben volt!

Nem hozható kapcsolatba jelenetünkkel mindenféle fa alatti jelenet sem. Dido és Aeneas *ölelkezik* a fa alatt, ami nem azonos egy olyan jellegzetes motívummal, mint a fejben-keresés. Viszont a képen én csak *egy* lovat látok, annak azonban *hat* lába van, ami már biztosan keleti, mitikus motívum. Vagyis ide is benyomultak, de átalakítva, valami keleti történet megfelelő jeleneténk elemei. (Másfélék, mint a László-falfestményeken.)

Teljesen általános elem a „nő a karddal", aki esetleg nemzetségén esett sérelmeket bosszul meg. Nő mint harcos — ez egészen más motívum, mint az, hogy az elrabolt lányért birkózó lovagnak eldobott fegyverét fölkapja a lány, és segíti vele szabadítóját: hátulról megvágja az ellenfelet egyetlen sebezhető helyén. Ennyire távol már igazán nem szabad menni a párhuzamok keresgélésében, mert akkor már minden mindennel összefügg.

A bibliai Juditot nemcsak itt hozza fel VIZKELETY, hanem a lefejezés „azonosságára" is: hogy Judit is hajánál fogva húzza Holofernes fejét, amikor — egymaga! — levágja, mellesleg álmában, a király fejét. Ugyanezt hozza fel Dávidnál, aki Góliátot öli

[2] BODE, Friedrich 1909 (A szóban forgó ábrázolások a 166—169. lapon).
[3] VARGYAS Lajos 1980. 11—17.

meg így, sőt Keresztelő Szent Jánost is, akinek a hóhér vágja le így a fejét. Csakhogy a mi képeinken *László* húzza hajánál fogva a kunt, a földön, ami a birkózva legyőzött ellenféllel kapcsolatban természetes, és a *lány* vágja el a nyakát. Más húzza hajánál fogva és más vágja le. Maga az a tény, hogy egy fejet levágása alkalmával hajánál fogva megmarkolnak, eléggé kézenfekvő elképzelés.

Már minden valószínűségen túl van, amikor a lány közbeavatkozását a hősök birkózásába olyan ábrázolásokkal veti egybe VIZKELETY, ahol a lány „segélynyújtása" mindössze abból áll, hogy „két nőalak átnyújtja a dárdát" a hősnek valami más történetben, vagy hogy a fa alatt nő teszi fejére a sisakot, vagy nő lovagol mellette és tartja a lovag dárdáját. (Tehát fegyverhordozó helyett szerepel.)

A fa alatti jelenet nyugati vonásai közt sorolja fel, hogy szív alakú leveleket hajtó hársfát ábrázolnak rajta, ami középkori szerelmi szimbólum. Én a László-ábrázolásokon nem tudok két egyforma fát fölfedezni, mindenképpen stilizált fák — néha növények — azok, csak éppen szív alakút vagy hársfa levelet nem tudok bennük fölfedezni.

Úgy látszik, ha valami a fa alatt van ábrázolva, vagy ha egy férfi egy nő ölébe hajtja a fejét, az mind a Szent László-legenda és a Molnár Anna jelenet párhuzama. Ezen az alapon még a parkokban napjainkban fényes nappal is látható jelenetek is lovagkori toposzok hatására volnának visszavezethetők: hogy a padon ülő lány ölében van a hanyatt fekvő fiú feje; hátha még hozzá fa is van a pad mögött! Tehát idetartozik a szerelmesek fa alatti találkozása a Trisztán-ciklusokban, Páris ítélete, ami egyszer fa alatt van megörökítve (lova fához kötve, alatta csatlósa pihen), sőt Sámson és Delila története is, ahol fa alatt Sámson Delila ölében alszik, s az neki ollóval vágja le haját; mellette fegyveresek állnak, akik várják az eredményt. VIZKELETY ezt egyenesen a fa alatti fejben-keresés ikonográfiai előképének tartja. Vajon a szibériai aranyveretnek is (i. e. 500-ból)? Persze képtípusok hathatnak egymásra, de új tartalmat nem sugallhatnak. És csak a bennük meglevőt adhatják tovább, a hiányzót talán mégsem.

Gondolom, a szűz ölében tartott egyszarvúval, akit a lány simogat, hogy nyugodtan várja be a vadászokat, már nem is érdemes foglalkozni. És semmit sem dönt el egy kép festői stílusa, ami természetesen XIV—XV. századi magyar templomi falfestményeken különböző XIV—XV. századi művészeti összefüggéseket árul el. Ugyanazt a tárgyat — akár bibliait is, vagy egy szent történetét — minden kor stílusában megfestették, kifaragták; a lényeg a *tartalom azonosságában* van, és a tartalomhoz szorosan hozzátartozó *motívumok, elemek egyezésében*. És nem fogadható el az sem, hogy — a Sámson és Delila történetéből kiindulva — a fejben-keresést a lány *cselének* tekintsük. Sem a László-ábrázolásokban nem lehet szó erről, ahol a győztes szabadítónak teszi a lány győzelme után, sem Molnár Annánál, akinek Ajgó Márton felszólítására kell megtennie ezt a szerelmi kedveskedést, s a férfi fel is ébred, meg is akarja ölni a lányt, aki végül is csak a visszahulló karddal tud felülkerekedni. Ha netán egyes nyugati fejben-keresési eljárásokba bele is tudnánk magyarázni a cselt, legendánkba és balladánkba semmi esetre sem.

Ezek után lássuk azokat az elemeket, amelyek valóban kapcsolatba hozhatók mondánkkal és ábrázolásaival. Ilyen mindenekelőtt a sötét—világos szín ellentéte, ami nyilvánvalóan általános szimbólum, amit nem lehet egy jelenet különleges elemének sem tartani.

Lényegesen jellemzőbb az a két eset (az öt közül), ahol a Roland—Ferragu párharcban a lóról leszálló hősök nem karddal folytatják a küzdelmet, hanem birkózással. Ez volna az európai irodalomban és képzőművészetben az a két kivételes eset, amikor valóban kétfázisos küzdelem s a második fázisban birkózás szerepel. Ebből a kettőből kellett volna a magyaroknak átvenniük a képet és a történet elbeszélését; de csak idáig, mert az utána következő fa alatti fejbenézés már hiányzik belőlük. Azt tehát valahonnan máshonnan kellett volna hozzátenni.

A fejben-keresés mesében többfelé szerepel — írja DOBOS Ilonára hivatkozva VIZKELETY. Valóban, a fejben-keresés sokkal általánosabb motívum, semhogy csak ebben a jelenetben fordulna elő. Hiszen maga az életbeli gyakorlat is olyan általános emberi dolog (volt?), hogy a háború alatt Magyarországhoz visszacsatolt Alsóapsán a ruszin és román asszonyok délután és vasárnap a ház előtt ülve gyermekeik fejét ölükbe vették és fejükben kerestek. De ez is csak egy *elem*, ami egy *jelenetsorban* jelenik meg a László-legendában, a Molnár Anna balladában, keleten hősénekekben és azok ábrázolásaiban. A mesében hiányzanak a jelenetsor többi elemei, a fegyvertől sebezhetetlen hősök birkózása, az elrablott lány visszaszerzése és a világfa alatti fejben-keresés. (Itt nem is szólok a László-legenda másik képéről, a díszes ágyon, teremben történő fejben-keresésről, amire keleti szövegpárhuzamokat idéztem.)

A külön névvel bíró hátaslovak, amelyek gazdájukkal beszélni tudnak, harcaikban részt vesznek, valóban megegyeznek a keleti és magyar motívummal. Egy dologban mégis

az utóbbiak teljesebbek egy további vonással: hogy nemcsak a ló neve van mindig megnevezve, hanem színe is. Tudjuk, mennyire fontos volt a ló színe a steppei harcosoknak; néha még lószín szerint voltak összeállítva a harci egységeik is. László „Zug" = szög, vagyis szőkésbarna nevű lova ebben is egyezik a keleti szövegekkel.

A hátrafelé nyilazás természetesen szintén mindenütt megvan, ahol *steppei harcmodorú* harcost ábrázolnak: ez eléggé ismeretes volt az „érdekelt" népeknek Kelettől Nyugatig. Irán—Turán évszázados, sőt évezredes küzdelméből jól ismerték ezt a harcmodort Iránban is, Mezopotámiában is. Minthogy a legendában kun vitéz szerepel, akiknek öltözékét és harcmodorát jól ismerték az Anjouk Magyarországán éppen a sok bajt okozó, még nomád kunoktól, de el sem felejthették saját és egykori ellenfeleik hadi múltját sem, ezt igazán nem kellett a magyaroknak „közkeletű toposz"-okból Nyugatról átvenni.

Kétségtelen, hogy a lángot-füstöt fújó, tehát ördögi ellenfél európai keresztény elképzelés. (De már a steppei ellenfelekre alkalmazott „kutyafejű" névadás nem tartozik ide.) Csakhogy itt is meg kell gondolnunk, nem későbbi áttétele már ez a keleti ellenfelek *alvilági szörny* mivoltának, s nem a magyarban történt-e az áttétel.

Kétségtelenül kapcsolatban van ábrázolásainkkal a leydeni Wigalois (1373) képe: szerelmesek fa alatt feküsznek, miután a lovag fegyvereit a fára akasztotta. De itt még nincs fejbenézés, nem is szólva az előző harcról, üldözésről, leányrablásról és egyéb részletekről.

Ha most összefoglaljuk a „közös" elemeket, azt látjuk, hogy a nyugati párhuzamok a legenda jelenetsorának hol egyik, hol másik elemét tartalmazzák, azt is ritkán eredeti formájában, sokkal több más vagy elhomályosult variáns között; de sosem a *teljeset együtt*. Van két birkózás a lovas küzdelem után, de nincs utána fa alatti fejben-keresés, sem előtte a leányrablás és visszaszerzés. Van lány-visszaszerzés, de hiányzik előtte a kétfázisú harc birkózással és utána a fa alatti jelenet. És sehol sincs a vitfalvi falképek záró-jelenete a teremben, ágyon történő fejben-kereséssel. Ez ugyan a keleti szövegekben az ellenféllel történik a harc előtt. De láttuk a bántornyai képekből is, hogy ugyanaz a jelenet szerepelhet a hőssel és ellenfelével kapcsolatban is. Azt sem tudjuk, kimeríti-e az a néhány szöveg, amit ismerünk, a teljes keleti hagyományt (és az egykori magyart). Végül pedig átvihették ezt a motívumot, ha ismert volt a magyarság körében, már szándékosan a hősre, hogy a megmentett lányt hazavigye lovagi várába, s ott történjék meg az, ami korábban az alvilág urának vasházában történt.

És sehol sincs, hogy a megszabadítandó lány pontosan úgy segítené a lovagot a küzdelemben, ahogy nálunk a lány, s ahogy táltos-történeteink napjainkig fenntartották, amikor a két táltos állatalakban vív egymással.

Vagyis a magyarságnál — és keleti szövegekben, képekben — mindig egy összefüggő, minden részletében világos jelentésű motívumsor él sok változatban egyidejűleg, míg Európában ennek részletei térben és időben szétszórva, elszigetelten, ritkán és jelentésben elhomályosulva vagy nem világosan. Ez minden összehasonlító kutatás módszertani meggondolásai szerint annyit igazol, hogy a magyaroknál elsődleges ez a hagyomány, semmi esetre sem a másodlagos európai adatok átvétele, s csak a hasonlóan egyértelmű, nagyon archaikus keleti motívumoknak lehet sajátos ötvözete, amit tehát onnan hoztunk magunkkal.

Sokat mond az is, hogy a Molnár Anna balladának ez a motívuma is tőlünk terjedt el Nyugatra, ami világosan elárulja, hogy nálunk élt ismerete széles körben, nyugatiaknál pedig nem. Tudom, hogy balladakutatásaim eredményeit irodalomtörténészeink egy része nem hajlandó elfogadni. Azonban abban a vonatkozásban, hogy ez az elterjedési irány a helyes, ahogy én mutattam ki egyik néptől a másikig, mégiscsak a balladakutatók véleménye az irányadó, akik a teljes anyag ismeretében tudták elbírálni a kérdést. Márpedig ők németektől skandinávokig és amerikaiakig egyöntetűen elfogadták bizonyításomat.

Természetesen nem állítom, hogy azok az ábrázolási és epikai elemek, amelyekről eddig szó volt, szintén a magyaroktól kerültek Európába, mint a balladajelenet. De vajon csak egy útja lehet a témák és motívumok vándorlásának: nyugatról keletre, fordítva nem? Különösen a *steppei eredetű* motívumok nem juthattak el Európa Nyugatára? Hiszen a germánok Attila hunjainak alattvalói voltak; előzőleg alánokkal is szoros kapcsolatban állottak. S nem a germánok voltak fölényben, hanem a hunok. Következésképpen inkább ők vehették át uraik hagyományait, semmint azok az övéket. Tudunk is elég sok közvetlen egyezésről kifejezetten steppei nomád hagyományok és nyugati népek hagyományai között. Vegyünk csak egy feltűnő szövegegyezést példának: az ellenfél szörnyvoltának, illetve a hős ereje túlzásának formuláját epikus szövegekben. Kezdjük keletről. Radloffnál egy kazah hősről mondják: „Dein Kind, der Sain, ist ein Held mit Klafter breiter Stirne", vagyis ölnyi széles a homloka. Schiefner minuszinszki tatár eposzfordításában az ellenfél: „Ist gar gross der Kopf der Schlange (ez itt valószínűleg

a 'sárkány' téves fordítása), Dass man zwischen beiden Augen zwölf der Spannen messen konnte", vagyis 12 arasz van szemei közt. Az üzbég Alpamüs-eposzban: „U nasego zjatja mezsdu brovjami lokoty dlinü", vagyis szemöldökei közt könyöknyi a távolság. RADLOFF abakáni szövegében a hős háta vállán ötven arasznyi. A kazán tatárok Alpamüs-változatában pedig: „Mezsdu glaz sztad ovec sz tridcatyju baranami mogli pasztiszj, mezsdu plecs guljaty mogli", azaz szemei közt harminc juhból álló nyáj legelhetett, vállai közt sétálhatott. A legnagyobb túlzással kazahoknál találkozunk: a gyermekhős legyőzött ellenfeleit vállgödreibe dugja, amelyek közt 20 versztnyi távolság van, s így nem tudnak beszélni egymással.

Az orosz bylinákban már csak a nevetséges ellenfélre alkalmazzák ezt a formulát. A három öl magas Tugarinnak „Promezs plecsej koszaja szazseny, Promezsdu glaz kalena sztrela", vagyis vállai távolsága egy öl, szemei közt egy nyílé.

Hogy mindez germánok hagyományába is átkerült, azt az angol pseudo-balladák (valójában késő feudális epikus énekek) és a német Ermenrichs Tod igazolja. Az utóbbiban a 12 éves Blödelingk erejét jellemzik vele: „De ys twischen winbranen syner dreier spenne vidt", vagyis egy öl volt szemöldöke közt. CHILD 33A 7. vsz.: „Bethween his shoulders was ells three, And tween his eyne a span" (= vállai közt három öl, szemei közt egy arasz). Ugyanott másik variánsban (C 9. vsz.) „Between his brows there was a span, And between his sholder there was three" (Uo. 21. vsz.). „There were three feet between their brouws. And shoulder were yards three." Nb. ezt az éneket CHILD már paródiának tartja, amelyben az ellenfél jellemzése szándékosan komikus. Mindezek balladatanulmányaimban és könyveimben olvashatók. SZABICS Imre kandidátusi dolgozatának[4] vitájában mint opponens már hozzátehettem a következő francia chanson de geste-részletet is (a Couronnement de Louis-ből): „entre II eorz ott de ré demi pie une grant toise d'esaules au broyer". (Két szeme közt egy fél sing volt, Vállai közt köpenyén egy teljes nagy öl.) Ezt itt is a már-már nevetséges ellenfélről mondják, a szaracén óriás Corsoltról, akiről azt mondja a szöveg: „Csúnyább lény nála nem evett kenyeret a földön". Vagyis itt is, a germánoknál és oroszoknál is már a második fejlődési fázisban van a motívum, amikor a mitikus méretekből csúnyaság, nevetséges vonás lesz.

S ha valaki be tudja bizonyítani, hogy a francia chanson de geste-ekből, német és angol feudális epikából vagy akár a Ladoga-tó környékén fennmaradt bylinákból újabb érintkezések nyomán terjedt el ez a formula belső-ázsiai eposzokba, és lett ott újból mitikus-eredeti vonás, akkor megadom magam, és visszavonom minden ilyen tárgyú összehasonlító elképzelésemet. Mindaddig azonban vallom, hogy mindezt a germánok, oroszok vették át steppei népektől, náluk homályosodott el benne az eredeti jelleg már az átvétel idején vagy később. Germánok vitték mindenhova Európába ezt a motívumot is és néhány más, feltűnő hősének-motívumot, (például a tárgyalt birkózást is a lóról leszálló ellenfelek közt és több mást). Mert ne felejtsük el, hogy nemcsak a németek, skandinávok és angolok utódai a germánoknak, hanem a franciák is a frankok és burgundok révén, spanyolok is, olaszok is a gótok révén. Vagyis mindezeknél bukkanhatnak föl elszigetelt, elhomályosult, sőt néha teljesen eredeti formában megmaradt steppei hagyományok is.

Hasonló megítélést érdemel a Digenis Akritasz-ciklus fa alatti fejben-keresés jelenete a nőszabadítás után. Ez valóban megegyezik a keleti epikus motívummal. De Digenis az Eufrátesz-menti határ védőinek mitikus hőse, akik előbb irániakkal, később oszmántörökökkel álltak folytonos háborúságban, s mindkettőjüktől, sőt más közel-keleti néptől is tanulhatták ezt a jellegzetes epikus történetet a hozzátartozó jelenettel. Különben ennek a mondakörnek akár a Balkánon akár Magyarországon semmi nyoma. Maga VIZKELETY is elutasítólag idézi (a 269. lapon) az olyan román véleményt, amely az erdélyi László-freskók jelenetét a Digenis ciklus „adaptációjának" állítja be, vagyis bizánci eredetűnek.

Itt azonban érdemes egy kissé tovább is menni. Az európai lovagi kultúra kialakulása nem függhet-e össze a steppei lovasnomád örökséggel? Vajon a germánok alakíthatták-e ki? Akikről tudjuk, hogy eredetileg és majdnem kizárólag gyalogosan harcoltak? Lovaik voltak ugyan, hiszen népvándorlás kori történetük késői szakaszán steppei népek közt éltek és harcoltak. Mégis megmaradtak gyalogos katonának, ami kétségtelenül tanúskodik arról, hogy eredetileg nem voltak lovasok. S itt kell hivatkoznom egy nyugati kutató eredményeire, aki a lovagi kultúra kialakulásának s az Artúr-mondakör eredetének kérdését steppei gyökerekre rámutatva veti fel. Egy Németországból Egyesült Államokba emigrált kutató, Helmut NICKEL, a Metropolitan Museum of Art fegyvertárának custosa

[4] SZABICS Imre: *A XII. századi francia epikus költészet stíluseszközei.* Kandidátusi értekezés. Megjelent „Epika és költőiség" címmel.

mutatott rá,[5] hogy Marcus Aurelius 8000 pannóniai szarmata lovast fogadott fel, és küldött Angliába a piktek ellen. Ezek ott maradtak szolgálatuk lejárta után is, és az V. században még úgy említik őket, mint „the troop of Sarmatian veterans". Ezeknek ugyanazok voltak a jelvényeik — fennmaradt régészeti leletek és történeti adatok szerint —, mint amit az Artúr-mondakörből ismerünk. Sőt, a VI. légiónak, amelyben a szarmata lovasok szolgáltak, prefectusa egy bizonyos, korábban Pannóniában szolgáló Lucius *Artor*ius Castus volt, akinek nevéből a szerző véleménye szerint ugyanúgy alakult egy *tisztséget* majd egy mondai királyt jelölő szó, mint ahogy Caesaréból a császár és cár. Azért többek közt fölteszi: „it can be assumed that the early Scythians, Sarmatians, Alans and Huns possessed a highly developed epic tradition. ... In fact, the great western European epics, the Nibelungen and Dietrich cycles and the Arthurian legends, were composed around heroes who lived during the fifth century, the period of the greatest influx of steppe nomads into western Europe." (152. lap). S többek közt utal egy szibériai aranyvereten látható vadkan-vadászatra, amiben Artúr legkorábbi mitikus kalandját véli felismerni, a Nennius által említett vadászatot a vadkan „Trwch Troynt"-ra.

Mindenképpen függetleníteni kell magunkat egyszer már attól a hatástól, amit a németek, franciák, angolok mai (és késő középkori) magas műveltsége gyakorol a kutatókra, aminek következtében csak tőlük képzelnek el minden hatást a ma alacsonyabb színvonalon megrekedt népekre. Pedig nekünk a *népvándorlás kori germánokat* kell a népvándorlás kori steppei népekhez mérnünk, hogy bizonyos elemek eredetére nézve világos képet kaphassunk. Vagyis konkréten: steppei kultúra elemei és a nyugati hagyományok elemei közt tapasztalható egyezések esetén igenis Keletről Nyugatra való vándorlást, steppei hatást kell elfogadnunk.

Ha tehát ilyen elemek feltűnnek szórványosan és többnyire elhomályosult értelemmel a nyugati népeknél, abból nem az következik, hogy ez vagy az az elem „mindenfelé megvan", tehát nem lehet keleti, steppei kultúra terméke, sem az, hogy lemondjunk arról, hogy ezt a „valószínűleg felderíthetetlen gyökerekből táplálkozó toposz-kincset" visszavezessük eredeti forrására. Hanem azt kell megvizsgálni, melyik népnél van meg világos értelemmel, együttesen és tömegesen, s melyiknél nem. S akkor az előbbieknél van meg eredeti és közvetlen hagyománya. Steppei elemek esetén még további számításba jön, ha az ilyeneknél, mint a magyaroknál is, a népi összetétel és a történeti múlt ilyen kapcsolatot nemcsak megenged, hanem egyenesen szükségszerűnek is mutat.

Szerintem ez a módszeresebb eljárás. S akkor ennek a módszeresebb eljárásnak alapján továbbra is fenn kell tartanom azokat a következtetéseket, amelyeket a Szent László-legenda, annak képi ábrázolásai és a Molnár Anna ballada fa alatti jelenetének honfoglalás előtti, steppei eredetéről László Gyula nyomán kifejtettem.

Azt azonban senki sem vonja kétségbe, hogy a XIV—XV. században már belejátszhattak ezeknek az ábrázolásoknak megfogalmazásába azok az európai (steppei eredetű) hagyományelemek is, valamint azoknak ábrázolásmódja, amelyeket Vizkelety András oly nagy apparátussal összeállított. Ezek egyes freskóink bizonyos stíluselemeit befolyásolhatták. Ilyen összefüggések feltárása még sok részleteredményt hozhat, és segíthet földeríteni középkori műveltségünk összetett képének minden összetevőjét és sokféle kapcsolatait.

IRODALOM

Bode, Friedrich
1909 *Die Kampfschilderungen in den mittelhochdeutschen Epen*. Greifswald
Littleton, C. Scott — Thomas, Ann C.
1978 *The Sarmatian Connection: New Light on the Origin of the Arthurian and Holy Grail Legends*. JAF, 513—527.
Littleton, C. Scott
1979 *The Holy Grail, The Cauldron of Aumon and the Natyamonga: A Further Note on the Sarmatian Connection*. JAF, 326—333.

[5] Nickel, Helmut é. n. 150—152. Ezt a pompás kiadványt az Ermitázs szkíta és más szibériai kincseinek kiállításából adták ki. Lásd még ugyanattól: 1973. 131—142. sok idetartozó részlettel. — Vö. Littleton 1978 és 1979-cel.

NICKEL, Helmut
1973 *About the Sword of the Huns and the "Urepos" of the Steppes.* Metropolitan Museum Journal, Vol. 7. 131—142.
é. n. *The Dawn of Chivalry.* In: From the Lands of the Scythians. The Metropolitan Museum of Art.
VARGYAS Lajos
1980 *Honfoglalás előtti hagyományok Szent László legendájában.* In: MEZEY László (szerk.): Athleta Patriae. Tanulmányok Szent László történetéhez. Budapest
VIZKELETY András
1981 *Nomádkori hagyományok vagy udvari-lovagi toposzok? Észrevételek Szent László és a leányrabló kun epikai és képzőművészeti ábrázolásához.* Irodalomtörténeti Közlemények, 253—275.

Lajos Vargyas

NOMADIC TRADITIONS OR TOPOSES OF MEDIEVAL COURT EPIC?

To the Debate on the St. Ladislaus Tradition

(Abstract)

In the numerous medieval church representations of the legend of St. Ladislaus, king of Hungary (ruled between 1077—1095) the king's fight with the nomadic, pagan, Cumanian abductor of a young girl is accorded great prominence. The author has already pointed out several times that one can find eastern elements in the murals and texts of the legend which have their origins in the pre-conquest nomadic history of Hungarians. András VIZKELETY in the 1981 volume of *Irodalomtörténeti Közlemények*, a literary journal, has forwarded the opposing view that the parallels of the motif of the fight and of the freeing of the young woman have to be looked for in European courtly poetry and courtly representations. Lajos VARGYAS examines in his article the data provided by VIZKELETY with a critical eye and reinforces his hypothesis of eastern, nomadic origin with further arguments.

KUTATÓK—ÉLETMŰVEK

Balassa Iván

Robert Wildhaber

1902—1982

Néhány nappal 80. születésnapja előtt kaptam meg azt a szomorú jelentést, mely hírül adta, hogy Robert WILDHABER, a nagy svájci néprajztudós, az európai néprajz fáradhatatlan szervezője, a Magyar Néprajzi Társaság tiszteleti tagja nincs többé. A magyar néprajztudomány barátját vesztette el benne, aki évtizedeken keresztül önálló kiadványainkat, folyóiratainkat rendre ismertette az általa szerkesztett *Schweizerisches Archiv für Volkskunde* hasábjain. Nemcsak tudós, muzeológus és utolérhetetlen szervező volt egy személyben, hanem valóságos intézmény, akihez mindig lehetett tanácsért, bibliográfiáért fordulni és különösen örült, ha egymástól távol élő és munkálkodó néprajzkutatók között kapcsolatot teremthetett. Mindezt a rengeteg munkát úgy végezte, hogy élete nagyobbik részében középiskolában tanított, és közben a Bázeli Néprajzi Múzeumot a nagy európai múzeumok rangjára emelte.

Életművéből külön is kimagaslik az *Internationale Volkskundliche Bibliographie* háború utáni újra történő kiadásának megszervezése. E nagy fontosságú bibliográfiai kiadványsorozatot 1917-ben John MAIER indította meg, majd tőle HOFFMANN-KRAYER vette át, és Bázel lett a munka székhelye, míg 1931-től P. GEIGER lett a kötetek szerkesztője. A háború előtt megjelent 1935—1936. éveket magába foglaló kötet 1941-ben látott napvilágot. A háború

után GEIGER 1947-ben az 1939—1941 közötti, már korábban elkészült bibliográfiát, míg az 1948-tól kezdődő köteteket már R. WILDHABER gyűjtötte és szerkesztette. Ezt a hatalmas munkát 1977-ben, a Bonnban megjelent és az 1973—1974. évi adatokat tartalmazó kötettel fejezte be, és adta át a szerkesztést W. BREDNICHnek. Közben azonban arra is futotta erejéből, hogy a meg nem jelent 1937—1938. év adatait a Berlini Akadémia segítségével kiadja (Akademie Verlag, Berlin, 1957.) és ezzel lényegében a sorozatot teljessé tette.

Sokszor panaszkodott hozzám intézett leveleiben, ha egy-egy ország bibliográfiai adatait nem tudta megszerezni, és kérte munkatársak ajánlását. Ha egy-egy közreműködőt sikerült megnyernie és a bibliográfiát teljesebbé tennie, akkor számára ez mindig nagy örömet jelentett. Ha a nélkülözhetetlen köteteket kezünkbe vesszük, akkor ne felejtsük el, hogy milyen kemény munkával, nehéz anyagi és politikai körülmények között követett el mindent az adatok összegyűjtése érdekében. Ma Európában egyetlen olyan néprajzi kérdés feldolgozásához sem lehet hozzákezdeni, hogy előzőleg ne nézzük meg az *Internationale Volkskundliche Bibliographie* köteteit. Ezt magyar vonatkozásban még fokozni is lehet, hiszen van egy olyan évtized, melynek magyar néprajzi könyvészetében csak ez a kiadvány nyújt tájékozódást.

Nemcsak a nemzetközi bibliográfiában, hanem a múzeumi munkában is Eduard HOFFMANN-KRAYERutódaként működött, aki a Bázeli Völkerkundemuseum Európai Osztályát kialakította. Ebből fejlesztette tovább WILDHABER a Schweizerisches Museum für Volkskunde-t olyanformán, hogy az gyűjteményében nemcsak svájcivá, hanem európaivá is vált. Ez különösképpen kifejezésre jutott azokban az általa rendezett kiállításokban, melyeknek vezetői valóságos kis monográfiaként használhatók. A húsvéti tojások, mézeskalácsok, bútorok stb. nem egy múzeum esetlegesen megrendezett kiállításaiként váltak ismertté, hanem egy-egy évtizedre is kiterjedő és egész Európát átfogó gyűjtő, levelező munka eredményeként tudományos forrást is jelentettek. Amikor 1967-ben nyugalomba vonult és átadta a múzeum vezetését, már szisztematikusan rendezett, jelentős tudományos gyűjteményt hagyhatott utódjára, Theo GANTNERre. A nyugalomba vonulás azonban nem jelentett szakítást a múzeummal, mert akármerre járt Európában, nyitott szemmel figyelte, hogy mivel lehetne a bázeli múzeum anyagát kiegészíteni.

Kisebb-nagyobb tanulmányainak száma áttekinthetetlen, annyira, hogy 1972-ben, a 70. születésnapjára kiadott hatalmas emlékkönyvben (*Festschrift für Robert Wildhaber zum 70. Geburtstag*... Basel, 1973.) meg sem kísérelték munkásságának összeállítását. Két dolog jellemezte tudományos működését. Az egyik, hogy rendkívül alapos megfigyelőként különösen vonzódott egy-egy részletkérdéshez. A másik, hogy a legjelentéktelenebbnek látszó témát is mindig európai ismerettel és látókörrel tudta feldolgozni. Bár senki nálánál jobban az európai néprajzi irodalmat nem tekintette át, mégis legjobb barátaitól Európa legkülönbözőbb részéből kért és kapott adatokat. Ezek még csak tovább növelték munkáinak értékét. Így vált minden dolgozata svájciból kinőve egyetemesen európaivá.

Alig néhány hónappal ezelőtt egyik levelében megemlítette, hogy a szentföldi földrajzi nevek (pl. Betlehem, Jerikó, Jeruzsálem stb.) svájci és európai elterjedésével foglalkozik, és megkérdezte, hogy tudok-e magyar párhuzamokat a kérdéssel kapcsolatban. Mindjárt összeállítottam belőlük egy sort, és miután elküldtem, gondoltam arra, hogy a kérdést magyar vonatkozásban is érdemes lenne külön feldolgozni. Igen, ez volt WILDHABER munkásságának,

levelezésének másik nagy jelentősége: inspirált. Felvetett egy-egy fontos, érdekes témát és azt a maguk területén többen is kidolgozták Európában. Ezzel egy-egy kisebb terület monografikus feldolgozásának európai lehetőségét teremtette meg.

Ha ezek után arra kellene válaszolnom, hogy WILDHABER munkásságát a néprajz melyik ágához kössem, rendkívül nagy zavarban lennék, hiszen az anyagi kultúra területén éppen úgy jelentős a munkássága, mint amilyen otthonossággal mozgott a szellemi és társadalmi kérdések tárgyalásában. Azt hiszem, legjobban akkor határozhatjuk meg feldolgozásainak jellegét, ha azt mondjuk, hogy a népélet legkülönbözőbb területeit bekalandozta és művelődéstörténeti szemléletével a közelebbi és távolabbi európai kapcsolatokat kereste.

Néhány nappal halála előtt kaptam Tőle egy könyvecskét, melyben szűkebb hazájával kapcsolatban írt tanulmányait adta ki a Rätisches Museum Churban *(Beiträge zur Volkskunde Graubündens)*. Valójában ezt 80. születésnapjának tiszteletére jelentették meg, és 22 olyan cikket tartalmaz, melyek Graubündennel vannak kapcsolatban, de egyike-másika messze Európába is kitekint. Ezek a tanulmányok egyben WILDHABER munkásságának sokrétűségét is szemléltetik. Találunk ebben gyűjtögetéssel kapcsolatos közléseket éppen úgy, mint ismertetést a csigatenyésztésről vagy a pásztorkodásról. Az aratás szervezetéről, temetési főkötőkről, árpatörő mozsarakról, Krisztus-képekről, határjelekről és még sok minden másról, melyek nemcsak a népélet fontos és más által alig megfigyelt részletei, hanem munkamódszerének bizonyítékai is. E kiadványnak még örülhetett, de már 80. születésnapját nem érhette meg (augusztus 3.), mert 1982. július 16-án meghalt.

Vele a néprajztudomány diplomatája is távozott. Többször kifejtette beszélgetéseink során, hogy Svájc feladatának tartja a Kelet és Nyugat közötti kapcsolat megteremtését. A maga területén ezért nagyon sokat tett. Az első jelentős nyugati néprajztudós volt az 1950-es években, aki hazánkba is ellátogatott. Mint a Herder- és az Európa-díj Kuratóriumának tagja, alaposan ismerte a szocialista országok néprajztudományát. A tánc- és kórusmozgalomban is megfelelő ismeretekkel rendelkezett ahhoz, hogy a legjobbakat ki tudja választani. Az utóbbi két évtizedben többször megfordult nálunk, nemcsak eredményeinket, problémáinkat tudta jól, de kutatóink jelentős részével is kapcsolatot, barátságot tartott. Halála egy jelentős baráttól fosztotta meg a magyar néprajztudományt, mely emlékét szeretettel és hálával őrzi meg.

Borsai Ilona

1924—1982

1982. július 8-án Budapesten elhunyt Borsai Ilona népzenekutató-zenetörténész, az MTA Zenetudományi Intézet nyugalmazott munkatársa. Személyében a magyar népzenekutatás egyik igen képzett és sokoldalú képviselőjét veszítettük el, aki mind a hazai, mind a nemzetközi etnomuzikológia területén elismert és további kutatásokra ösztönző eredményeket ért el. Egész munkásságát igényes szakmai felkészültség, széles körű műveltség, rendkívüli ügyszeretet és fáradhatatlan munkabírás jellemezte.

1924. április 10-én született Kolozsvárott. Klasszika-filológusnak indult, a kolozsvári Bolyai (előzőleg Ferenc József) Tudományegyetemen 1946-ban latin—görög—francia-tanári diplomát szerzett, s rövid ideig ugyanitt görög lektorként dolgozott. 1947-ben a kolozsvári Állami Zeneakadémia pedagógia és folklór szakára iratkozott be, tanulmányait 1949-től a budapesti Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskolán folytatta, ahol 1951-ben középiskolai énektanári és karvezetői képesítést nyert. 1949-től haláláig Magyarországon élt, de román állampolgárságát mindvégig megtartotta. 1951-től 1956-ig az akkor megalakult Népművészeti Intézet Néprajzi Osztályán dolgozott, majd 1956-tól ismét a Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola hallgatója volt, s a Zenetudományi tanszakon 1961-ben megszerezte a zenetörténészi diplomát. 1961-től az MTA Népzenekutató Csoport (ill. 1974-től az MTA Zenetudományi Intézet Népzenei, ill. Archiválís Osztálya) tudományos munkatársa volt.

Munkássága a következő fő témakörökhöz kapcsolódott:

— Észak-Magyarország — főként Heves megye — népzenéjének dallamvilága, előadásmódja;
— a volt mezőgazdasági vándormunkások, ún. summások élete és dalai;
— magyar népi gyermekmondókák és énekes játékok;

— az egyiptomi zenei szájhagyomány, elsősorban a kopt liturgia dallamvilága.

1951 és 1956 között, mint a Népművészeti Intézet népzenei előadója, szervezési és művelődéspolitikai tevékenysége mellett, az ország különböző területein számos községben gyűjtött. Már akkor felfigyelt *Észak-Magyarország* lakosságának eleven népdaléletére, gazdag dallamvilágára és sajátos előadásmódjára. Ekkor kezdte gyűjteni az anyagot a vegyes lakosságú (szlovák, német, magyar) és archaikus népdalkultúrát őrző Mátraszentimrén (1938-ig Ötházhuta), egy elkészítendő népzenei monográfiához, zenei szociográfiához. Kezdettől fogva tagja volt az ún. „Palóc-kutatás" munkacsoportjának. Elkészítette e terület dallamkutató kérdőívét és több tanulmányt publikált e témakörből.

Észak-magyarországi gyűjtései közben állandóan tapasztalhatta a volt *summás* életforma hatását. Ezért kezdte el e sajátos életforma adatainak és dalainak rendszeres gyűjtését, a summásdalok zenei és szövegi rendezését. Ennek eredményét, ill. a szöveg és dallamtipológiát publikálta 1967-ben, majd 1975-től úgyszólván haláláig dolgozott a summás-élet népzenei, szociográfikus műfaj-monográfiáján.

„Készülő kötetünk vizsgálati módszere kétszeresen is komplex: egyrészt szintetikus, amennyiben az egyes dalokat a dallam, a szöveg és a szöveget létrehozó helyzet ismertetésének egységében mutatja be; másrészt analitikus, amikor a szintézis összetevő elemeit külön-külön is vizsgálat tárgyává teszi: morfológiai, történeti, földrajzi és változat-képződési szempontból. Ezzel a komplex módszerrel kíséreljük meg egy újabb tudományág, a népzenei szociográfikus műfaj-monográfia elindítását" — írta 1979-ben, a kötet elvi és módszertani elgondolásait ismertető cikkében.

A Népművészeti Intézetben töltött évek alatt kezdett foglalkozni a *népi énekes-táncos gyermekjátékok*kal is, s számos gyermekjáték-kötet szerkesztője, ill. társszerkesztője volt. E kiadványok énekes anyagának túlnyomó többsége forrásértékű anyagközlés, addig publikálatlan, részben új gyűjtésekből. A kötetekkel párhuzamosan több elvi és módszertani tanulmányt is publikált e témakörből. Különösen jelentős a magyar *népi gyermekmondóka* műfajának újszerű tudományos megfogalmazása, mely szerinte: „olyan komplex műfaj, amelyben a kisgyermek tevékenységéhez vagy a természet jelenségeinek különböző alkalmaihoz kapcsolódó ritmikus szöveg egy bizonyos mozdulat vagy mozdulat-sor kíséretében, ütempáros szerkezetből alakuló, gazdag formavilágú dallammotívumokkal, ill. deklamáló vagy dallam-hanglejtéssel hangzik fel."

Legkedvesebb kutatási területe az *egyiptomi zenei szájhagyomány* — ezen belül a *kopt liturgia* — dallamvilágának vizsgálata volt. 1966–67-es, majd 1970–71-es egyiptomi tanulmányútjai alkalmával ismerkedett meg ezzel a zenei anyaggal, s voltaképpen egy több ezer éves (zenei) szájhagyomány összehasonlító, elemző és rendszerező vizsgálatát kezdte meg. Nem elégedett meg a történelem és régészet adta ismeretekkel, hanem az Egyiptomban ma élő zenei gyakorlat két legarchaikusabb formájára: a kopt liturgikus zenére és a fellahok népzenéjére alkalmazta a magyar népzenekutatás elveit. Elsősorban a kopt himnuszok dallamvilágát tanulmányozta, — e zenei szempontból „terra incognita"-t — és magas zenei kultúráról tanúskodó stílusjegyeket tárt fel; rámutatott, hogy a kopt liturgikus zene máig élő gyakorlata már a klasszikus ókorban feljegyzett éneklési móddal egyezik; — mindamellett a szigorú tudományos hitelesség igényével eredményeit hipotetikusoknak nevezte, amelyeket még sok összehasonlító munkának kell igazolnia.

Nyelvérzéke, sokoldalú klasszikus műveltsége is segítette, hogy rövid időn belül e kutatási terület nemzetközileg elismert szaktekintélyének számított, kongresszusokra, egyetemekre hívták meg előadónak, cikkeit neves szakfolyóiratok közölték.

Borsai Ilona nemcsak kiváló kutató-tudós volt, hanem a tudományos eredmények széles körű gyakorlati alkalmazását is szívügyének tekintette, ezért vállalt szívesen minden olyan feladatot, amely a népzene ügyét szolgálta. Mindenkivel szívesen és önzetlenül osztotta meg tudását és tapasztalatait, háttérben maradva — de ha szükséges volt, meggyőződéssel és szenvedéllyel képviselte elveit.

Tudományos kutatóhoz méltóan szerény volt, saját előmenetelével nem törődött, annál szívósabban kutatási tárgyával. Tudományos eredményei megőrzik emlékét.

Borsai Ilona munkáinak jegyzéke

Összeállította Kapronyi Teréz

I. Észak-Magyarország, palóc-vidék

„Vyletel vták." Magyarországi szlovák népdalok. Szerkesztette: — —. Budapest, Zeneműkiadó, 1955.

Díszítés és variálás egy mátrai falu dalaiban. Ethnographia LXX. 1959. 269—290.

Palóc területek jellemző népdaltípusai. In: Módszerek és feladatok. (Palóc tanácskozás Egerben), Palóc kutatás, Módszertani Közlemények. Eger 1968. 147—196.

Kérdőív palóc területek jellegzetes és értékes dallamainak kutatásához. Palóc kutatás, 1971. Módszertani Közlemények XII. Eger 1971.

Két jellegzetes palócvidéki dallam. Honismereti Híradó 1973. 1—2. sz., 90—93.

Palóc nap Kisterenyén. Honismereti Híradó 1974. 5. sz. 31—33.

„Hozzászólás". (A Palóc kutatás 1976. október 12—13. tanácskozásán Salgótarjánban.) 19. századi zenei vonatkozású publikációk. Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve III. 1977. 74—89.

Régi stílusú elemek megjelenése az új magyar népdalstílusban. Ethnographia LXXXVIII. 1978. 136—146.

A palóc „menyasszonyfektető" dallamának nyugati és keleti kapcsolatai. Zenetudományi Dolgozatok 1978. 159—176.

Eger-környéki népdalok. Összeállította: Borsai Ilona és Nagy Miklós. Zeneműkiadó. Budapest 1981.

A palóc zenei élet és énekes népköltészet kutatása a 19. században. In: Kriza János és a kortársi eszmeáramlatok. Tudománytörténeti tanulmányok a 19. századi folklorisztikáról. Szerk.: Kríza Ildikó. Akadémiai Kiadó. Budapest 1982. 263—312.

A „Mátrai képek" dalai. Zenetudományi Dolgozatok 1982. 159—182.

II. *Summás folklór és életmód*

Summásdalok. In: A parasztdaltól a munkásdalig. Szerk.: Katona Imre—Maróthy János—Szatmári Antal. Akadémiai Kiadó. Budapest 1968. 95—227.

Népdalstrófák komplex vizsgálata. (A készülő summás-kötet elé). Zenetudományi Dolgozatok 1979. 225—233.

Bartók, Kodály és a summások. Zenetudományi Dolgozatok 1981. 233—250.

„Akár a vándormadarak..." Volt summások visszaemlékezéseiből és dalaiból összeállította Borsai Ilona és Kapronyi Teréz. (A summás-élet népzenei, szociográfikus műfaj-monográfiája.) 1982. (Kézirat)

III. Gyermekmondóka, gyermekjáték

Népi gyermekjátékaink az általános iskola I—II. osztályában. Felelős szerkesztő: MUHARAY Elemér. Összeállították: BORSAI Ilona, CZIGÁNY Tibor, IGAZ Mária, PESOVÁR Ernő. Tankönyvkiadó. Budapest 1954.

„Ki játszik körbe?" Újjáéledt népi gyermekjátékaink. Összeállította: IGAZ Mária. Zenei szerkesztő: BORSAI Ilona. Művelt Nép. Budapest 1955.

„Hogyan gyűjtsünk népi gyermekjátékokat?" (IGAZ Máriával közösen szerkesztett kézikönyv.) Népművelési Intézet. Budapest, é. n.

A Magyar Rádió Ifjúsági Osztályának mondóka-, gyermekdal- és játékpályázata. (Írták:) BORSAI Ilona—KOVÁCS Ágnes. Ethnographia LXXXIII. 1972. 382—385.

A magyar népi gyermekmondóka. Kecskeméti Óvónőképző Intézet, Tanulmányok 3. 1974. 29—41.

„Cinege, cinege, kismadár..." Népi mondókák, gyermekjátékok kicsinyeknek. A Rádió Ifjúsági és Gyermekosztálya pályázatának anyagából összeállította: BORSAI Ilona és KOVÁCS Ágnes. Minerva. Budapest 1975. — Második kiadás 1976. Harmadik kiadás sajtó alatt.

Magyar népi gyermekjátékok. Írták: BORSAI Ilona, HAJDU Gyula, IGAZ Mária. Szerkesztette: KESZLER Mária. Tankönyvkiadó. Budapest 1975. (Ének-Zene Szakköri Füzetek 2.); — Második kiadás 1977, harmadik kiadás 1978, negyedik kiadás 1980, (1975-ben „Nivó-díjjal" kitüntetve), ötödik kiadás 1983.

Gyermekjátékaink és mondókáink dallamvilága. In: Magyar népi gyermekjátékok. Tankönyvkiadó. Budapest 1975. 67—76. (Ének-Zene Szakköri Füzetek 2.) — 2. kiadás 1977, 3. kiadás 1978, 4. kiadás 1980.

Kérdőív énekes-táncos gyermekjátékok gyűjtéséhez. In: Magyar népi gyermekjátékok. Tankönyvkiadó. Budapest 1975. 118—121. (Ének-Zene Szakköri Füzetek 2.) — 2. kiadás 1977, 3. kiadás 1978, 4. kiadás 1980.

Énekes-táncos népi gyermekjátékok. Összeállította: BORSAI Ilona és KESZLER Mária. Szerk.: IMRE Samu. Nyelvünk és Kultúránk. Az Anyanyelvi Konferencia Védnökségének Tájékoztatója, 21. sz. 1975. 64—81.

„Bújj, bújj, zöldág..." Népi gyermekjátékok. (Összeállították): BORSAI Ilona, HAIDER Edit, KOVÁCS Ágnes. Móra Ferenc könyvkiadó. Budapest 1976. 2. kiadás 1983.

„Kivirágzott a diófa..." Népi gyermekjátékok. (A kötet anyagát válogatta: HAIDER Edit. Népzenei munkatárs: BORSAI Ilona. Szerkesztette: KOVÁCS Ágnes.) Móra Ferenc könyvkiadó. Budapest 1977.

Magyar népi gyermekjátékok és mondókák. In: „Gyermekdramaturgia II." Oktatási segédanyag. Népművelési Intézet. Budapest 1978. 7—24. Második kiadás 1980.

A magyar népi gyermekmondóka műfaji sajátosságai. Népi kultúra — Népi társadalom XI—XII. 1980. 545—578.

Magyar népi mondókák és gyermekjátékok. Módszertani kiadvány. Szombathely, Megyei Művelődési Ifjúsági Központ, 1981. 2. kiadás 1982.

„Dádili fecske" — Galgamácsai népi mondókák, gyermekjátékok. Elmondja és eldalolja VANKÓNÉ DUDÁS Juli és a galgamácsai gyerekek. Szerkesztette BORSAI Ilona, MOLDOVÁN Domokos. (Hanglemez) — Hungaroton. Budapest 1981. (Magyar és angol nyelvű kísérő-füzettel.)

Magyar népi gyermekjátékok és mondókák. In.: Kodály szemináriumok. Tankönyvkiadó. Budapest 1982. 149—163.

Gyermekjátékok. In: A magyar dal könyve. I. fejezet. Budapest. (sajtó alatt)

IV. Egyiptomi népzene, kopt liturgikus zene

A la recherche de l'ancienne musique pharaonique. Le Caire, Cahiers d'Histoire Egyptienne, Vol. XI. 1968. 25—42.

Mélodies traditionelles des egyptiens et leur importance dans la recherche de l'ancienne musique pharaonique. Studia Musicologica 10. 1968. 69—90.

I. Congresso Internationale di Studi di Musica Bizantina e Orientale Liturgica. Grottaferrata—Roma, 6—11 Mai 1968. Studia Musicologica 10. 1968. 361—363.

Az egyiptomi zenei szájhagyomány vizsgálatának szerepe az ó-egyiptomi dallamok kutatásában. MTA I. Oszt. Közleményei 26. 1969. 387—399.

Variations ornamentales dans l'interprétation d'un hymne copte. Studia Musicologica 11. 1969. 91—105.

Conférences internationale de musique arabe au Caire de 16 au 23 décembre 1969. Studia Musicologica 12. 1970. 325—330.

Melody types of Egyptian Wedding Songs. Acta Ethnographica 19. 1970. 65—81.

Caractéristiques générales du chant de la messe copte. Le Caire, Studia Orientalia Christiana Aegyptiaca Collectanea No. 14, 1971. 412—442.

Un type mélodique particulier des hymnes coptes du mois de Kiahk. Studia Musicologica 13. 1971. 73—85.

Le tropaire byzantin „O Monogenés" dans la pratique du chant copte. Studia Musicologica 14. 1972. 329—354.

Y a-t-il un „Octoéchos" dans le système du chant copte? Studia Aegyptica. Budapest 1974. 39—53.

Die musikhistorische Bedeutung der orientalischen christlichen Riten. Studia Musicologica 16. 1974. 3—14.

A kisebb keleti egyházak liturgikus zenéjének zenetudományi jelentősége. Vigilia 1974. 6. sz. 404—409.

Mélodies coptes des textes grecs byzantins. Bukarest, Actes du 14e Congrès International des Études Byzantines, Bucarest 6—12 September 1971. Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1976. 493—503.

Deux chants caracteristiques de la Semaine Sainte Copte. Studies in Eastern Chant IV. Oxford 1979. 5—27.

Coptic rite, Music of the. In: Grove's Dictionary of Music and Musicians. 4. London 1980. 730—734.

Métrique el mélodie dans les Théotokies coptes. Studia Musicologica 22. 1980. 15—60.

Greek Acclamations in Coptic Liturgy. In: XVI. Internationaler Byzantinistenkongress, Wien, 1981. Résumés der Kurzbeiträge. Az előadás teljes szövege in: XVI. Internationale Byzantinistenkongress, Akten II/7. Jahrbuch des Österreichischen Byzantinistik 32/7. Wien, 1983. 109—118. — Az egyiptomi zenei szájhagyomány terén végzett kutatásait, és azok eredményeit ismerteti: SÁ, Reginald de: „Musique Egyptienne". Le Caire, MIDEO, 12. 1974. 187—194.
(A tanulmányokban közölt valamennyi zenei anyag a szerző gyűjtése, hangfelvétele és lejegyzése. TÓTH Margittal közösen lejegyzett dallamok találhatók a *Mélodies traditionelles...*, *Az egyiptomi zenei szájhagyomány...*, *Variations ornamentales...* és *Melody Types of Egyptian Wedding Songs* című cikkekben.)

V. Népzene és közművelődés

A páva-körök megyei bemutatóiról. Kóta 1972. 4. sz. 10—11.

A kecskeméti népzenei találkozók — mint lehetőség és feladat. „V. Kecskeméti Népzenei Találkozó" c. kiadvány, szerk.: KÁLMÁNY Lajos. Kecskemét 1973. 5—8.

Az V. Országos Kecskeméti Népzenei Találkozó. Honismereti Híradó 1974. 1. sz. 12—16.

Népdalkörök és népzenegyűjtés. Kóta 1977. 2. sz. 8—10. — újraközölve, rövidített formában, in: Népdalköröknek szöveggyűjtemény. Szombathely, 1979. 44—49.

Vita: Iskolai énektanításunk jelenéről és jövőjéről. BORSAI Ilona hozzászólása. Muzsika, 23. évf. 1980. 5. sz. 11. — e cikkből részleteket közöl: Látóhatár 1980. augusztus. 205—206. „Tallózó, Vita a zeneoktatásról."

„Értsünk végre szót Páva ügyben!" (Hozzászólás a Televízió népdalversenyéhez). Új Tükör 1981. május 10. 30.

VI. Egyéb

Bartók egynemű kórusainak előadásáról. Írta: BORSAI Ilona, B. CSILLAG Lujza, HEGYI Erzsébet. Karvezetői utasítások: PÁRKAI István. Zeneműkiadó. Budapest 1956.

Gaillarde-dallamok Th. Arbeau „Orchésographie" c. művében. Tánctudományi Tanulmányok 1963. 149—190.

Népénekeink az élő szájhagyományban. Vigilia 1972. 5. sz. 317—318.

VII. Kisebb közlések

Válasz egy cikkre. (Liszt Ferenc magyarságáról.) Írták: BORSAI Ilona és VAVRINECZ Veronika, a Zeneművészeti Főiskola zenetudományi tanszakának V. éves hallgatói. Egyetemi Lapok III. évf. 1961. 4—5.

Balkáni és Adriai-tenger parti országok Folklórfesztiválja. Ethnographia LXXIII. 1962. 619—621.

(Arcképek a Nemzetközi Népzenei Tanács — IFMC — budapesti konferenciájáról.) Muzsika VII. évf. 1964. 11. sz. 7—11.

A Nemzetközi Népzenei Tanács (IFMC) budapesti konferenciája. Szocialista Művészetért. Budapest 1964.

TÁRSASÁGI ÜGYEK

A Magyar Néprajzi Társaság 91. közgyűlése

I.

Jegyzőkönyv

Készült 1979. június 6-án a Magyar Néprajzi Társaság 91. közgyűlésén, a Magyar Tudományos Akadémia nagytermében.

Jelen vannak: Balassa Iván ügyvezető alelnök, Andrásfalvy Bertalan főtitkár, Dömötör Tekla, Hoffman Tamás, Tálasi István alelnök, Gráfik Imre titkár, Füzes Endre pénztáros, Eperjessy Ernő, Istvánovits Márton, Morvay Péter, Takács Lajos szakosztályelnök, Achs Károlyné, Bakó Ferenc, Bálint Sándor, Balogh István, Banó István, Barabás Jenő, Bárth János, Benedek Katalin, Biernaczky Szilárd, Bihari Anna, Csilléry Klára, Domokos Pál Péter, Domokos Péter, Dorogi Márton, Dömötör Sándor, Égető Melinda, Fejős Zoltán, Földes László, Fülöp Katalin, Filep Antal, Gáborján Alice, Györgyi Erzsébet, Hofer Tamás, Hoppál Mihály, Jung Károly, Katona Imre, Kara Tiborné, Kerekes Sándor, Kerekes Sándorné, Kisbán Eszter, Kodolányi János, Kovács Ágnes, Selmeczi Kovács Attila, K. Kovács László, Kovács József, Kővári József, Kríza Ildikó, Kurucz Albert, Küllős Imola, Lammel Annamária, Martin György, Molnár János, Molnár József, Molnár Mária, Morvay Judit, Nagy Györgyné, Nagy Dezső, Őrsi Julianna, Papp Péter, Pogány Péter, Podina-Vitális Ilona, Rajeczky Benjamin, Réthey Prikkel Miklós, Sárkány Mihály, Sinkovits Istvánné, Szabó Mária, Szántó Józsefné, Szokody Gyula, Szent-Iványi István, Szuhay Péter, Szőllősi György, Tagányi Zoltán, Tárkány Szücs Ernő, Tóth Emília, Tüskés Gábor, Ujváry Zoltán, Vargha László, Varga Marianna társasági tagok és meghívott vendégek. Kimentését kérte László Gyula a Társaság tiszteleti tagja.

1. *Balassa Iván* ügyvezető alelnök megnyitja a Magyar Néprajzi Társaság 91. közgyűlését, köszönti a megjelent társasági tagokat és vendégeket. Megállapítja a közgyűlés határozatképességét és a jegyzőkönyv hitelesítésére felkéri Eperjessy Ernőt és Füzes Endrét. A korábbi években megválasztott belföldi tiszteleti tagokat köszönti és a Társaság díszoklevelét átadja a 75. születésnapját ünneplő Bálint Sándornak, majd Rajeczky Benjamin, Dömötör Sándor, Keszi-Kovács László veszi át a tiszteleti tagságról szóló díszoklevelet. Balassa Iván bejelenti, hogy László Gyula, Társaságunk tiszteleti tagja kimentését kérte, részére a díszoklevelet más úton juttatjuk el. A közgyűlés résztvevői tapssal köszöntik a Társaság tiszteleti tagjait.

2. *Balassa Iván* bejelenti, hogy a választmány határozata alapján a Társaság ebben az évben *Domokos Pál Pétert* tünteti ki *Györffy István Emlékérem*mel. Főtitkár felolvassa az indoklást, a közgyűlés jóváhagyja és tapssal köszönti az ünnepeltet. Ügyvezető alelnök átadja az emlékérmet és bejelenti, hogy a kitüntetésről hírt ad az Ethnographia és a Néprajzi Hírek.

A *Jankó János díj*at ebben az évben a választmány *Gráfik Imré*nek ítélte. Főtitkár felolvassa az indoklást, a közgyűlés jóváhagyja, majd *Balassa Iván* átadja a 2500,— Ft pénzjutalmat.

Külföldi tiszteleti tagokká választani javasolja a választmány *Vilko Novak* ljubljanai professzort, *Kirill Vasziljevics Csisztov* egyetemi tanárt (Leningrád), *Lauri Honko* egyetemi tanárt (Turku), *Ants Viires* észt néprajzkutatót, továbbá *Walter Hirschberg* bécsi professzort. Főtitkár ismerteti az indokolásokat. A közgyűlés egyhangúlag megszavazza a külföldi tiszteleti tagok megválasztását. Ügyvezető alelnök bejelenti, hogy a választmány ebben az évben is választott *külföldi levelező tagok*at: *Anatolij Konsztantyinovics Mikusev, Alexander Fenton, Soňa Švecová, Szabó Mátyás* kutatókat. Főtitkár felolvassa az indokolást, a közgyűlés egyhangúlag jóváhagyja megválasztásukat.

A *belföldi tiszteleti tagok* megválasztására hozott választmányi határozatot ismerteti *Balassa Iván:* ebben az évben tiszteleti taggá választani javasolja a választmány *Bakó Ferenc, Kovács Ágnes* és *Morvay Péter* társasági tagokat. Főtitkár felolvassa az

indokolást, a közgyűlés egyhangúlag tiszteleti tagokká választja a jelölteket. Ügyvezető alelnök átadja a Társaság díszoklevelét.

3. *Andrásfalvy Bertalan* főtitkár a 90. közgyűlés óta eltelt időszak munkájáról a közgyűlés elé terjeszti *főtitkári beszámoló* jelentését. A beszámolót a közgyűlés elfogadja.

4. *Füzes Endre* pénztáros a Társaság *gazdasági helyzetéről* tesz *jelentést*. A *Számvizsgáló Bizottság jelentését Gráfik Imre* terjeszti a közgyűlés elé. A közgyűlés mindkét jelentést egyhangúlag elfogadja.

5. Főtitkár a Társaság Alapszabályainak kiegészítésére javaslatot terjeszt a közgyűlés elé: A Magyar Néprajzi Társaság ez idő szerint érvényes alapszabályait az 1970. évi közgyűlés hagyta jóvá. Az eltelt nyolc esztendő tapasztalatai azt mutatják, hogy az alapszabályok rendelkezései beváltak, néhány szakaszát azonban a már egyébként is követett helyes gyakorlat folytán módosítani, ill. kiegészíteni szükséges. A 11. §. első bekezdését érintő módosítás: „A választmány tagjainak egyharmad része tisztújításkor sorsolás útján kiesik, az így kiesettek a következő időszakra nem jelölhetők" — az újrajelölés tilalmára vonatkozó részt töröljük. Minthogy tapasztalat bizonyítja, hogy a mechanikus rostálás jól dolgozó, a Társaság ügyeivel aktívan foglalkozó választmányi tagokat is érhet, és ez a Társaság érdekeire is hátrányosan hat ki, a kieső tagokat érdemei ellenére sújtja.

A 12. §. szerint a közgyűlés egy titkárt választhat. Minthogy a Társaság ügyeinek a száma évről-évre nő, a tagok számának arányában is, sokrétűbbé is válik, indokolt a titkárok számát kettőben meghatározni. A 14. §. a következő új bekezdéssel kiegészül: „Két választmányi ülés között az elnök tanácsadó szerve az Elnökség, amelynek tagjai az alelnök, a főtitkár és a Társaság azon tagjai, akiket az elnök a tanácskozásra meghív." Az elnökség létrehozását részben a Társaság felső vezetésében a testületi jellegű irányítás lehetővé tétele, részben az elnök munkájának hatékonyabbá tétele indokolja. Minthogy a Társaság költségvetése és anyagi eszközei meglehetősen szerények, munkáját minden szempontból elősegítik az elnökség tagjai, akiket a néprajztudomány vezető intézményeinek élén álló személyekből választanak (intézeti, múzeumi igazgatók, tanszékvezető egyetemi tanárok, igazgatási és tudománypolitikai kérdésekben jártas szakemberek stb.).

A 17. §. új pontja az alapszabálynak: „A jogtanácsos. Intézi a Társaság jogi jellegű ügyeit, ellátja jogi képviseletét, és felügyel az alapszabály szerinti működésre. Mint a közgyűlés által választott tisztségviselő, tagja a választmánynak és meg kell hívni a Társaság valamennyi olyan ülésére, amelyen jogi kérdésben történik határozathozatal." A Társaság szervezetében évtizedeken keresztül működött jogi szakember ügyész elnevezéssel. Az alapszabályok 1970-ben történt megújítása alkalmával ez a tisztség nem volt betöltve, így ki is maradt a Társaság új, felülvizsgált alapszabályából. 1976-ban a Társaság közgyűlése már választott jogtanácsost, de akkor az alapszabály ilyen irányú módosítására nem került sor. — A most előterjesztett javaslatok szerint a Társaság Alapszabályai 1—23. pontban szabályozzák a Társaság működését. A Társaság választmánya megtárgyalta fenti javaslatokat, és ennek alapján kéri a közgyűlést, hagyja jóvá azokat. Közgyűlés elfogadja az alapszabálymódosítást. A titkárság a kiegészítések-módosítások beiktatása után felterjeszti jóváhagyásra az új alapszabályt a Magyar Tudományos Akadémia Elnökségének.

6. *Balassa Iván* felkéri *Hoffmann Tamást*, hogy közgyűlési előadását szíveskedjék megtartani. Hoffmann Tamás *Parasztok (Néhány néprajzi fogalom és lehetséges magyarázatuk)* című előadását a közgyűlés nagy tetszéssel fogadja.

7. Az előadás meghallgatása után ügyvezető *alelnök* javaslatot tesz korelnök megválasztására: a közgyűlés megválasztja *Bálint Sándort* korelnöknek, és felkéri a szünet után napirendre kerülő tisztújítás levezetésére.

8. Bálint Sándor megválasztott korelnök az 1979. május 16-án hozott választmányi határozatnak az elnök személyére vonatkozó első pontját ismerteti, és kéri a jelenlevőket, kézfelemeléssel szavazzanak.

A Magyar Tudományos Akadémia egyetértésével a Társaság elnökének *Tálasi István* egyetemi tanárt jelöli a választmány. A közgyűlés egyhangúlag, kézfelemeléssel megválasztja *Tálasi Istvánt* a Magyar Néprajzi Társaság elnökének. *Tálasi István* a közgyűlés további részének levezetésére átveszi az elnöklést, és ismerteti a tisztségviselőkre, választmányi tagokra vonatkozó választmányi jelölést. A közgyűlés a jelölést elfogadja és az 1979—1982 időszakra megválasztja a Társaság tisztségviselőit és választmányi tagjait:

Elnök: *Tálasi István*

Alelnökök: *Balassa Iván, Bodrogi Tibor, Dömötör Tekla, Gunda Béla, Hoffmann Tamás, Kurucz Albert, Ujváry Zoltán, Vargyas Lajos*

Főtitkár: *Andrásfalvy Bertalan*
Titkárok: *Gráfik Imre* és *Selmeczi Kovács Attila*
Jogtanácsos: *Tárkány-Szücs Ernő*
Pénztáros: *Füzes Endre*
Számvizsgáló bizottság: ellenőr *Rakovszky István*, számvizsgálók *Hegyi Imre* és *Bellon Tibor*
Néprajzi Hírek szerkesztői a titkárok: *Gráfik Imre* és *Selmeczi Kovács Attila*
Szakosztályok:
Anyagi Kultúra Szakosztály elnöke *Takács Lajos*, titkára *Filep Antal*
Folklór Szakosztály elnöke *Martin György*, titkára *Küllős Imola*
Önkéntes Gyűjtő Szakosztály elnökei *Morvay Péter* és *Halász Péter*, titkára *Szacsvay Éva*
Nemzetiségi Szakosztály elnöke *Eperjessy Ernő*, titkára *Kiss Mária*
Társadalomnéprajzi Szakosztály elnöke *Szilágyi Miklós*, titkára *Sárkány Mihály*
A választmány tagjai: *Barabás Jenő, Bárth János, Bellon Tibor, Boglár Lajos, Csilléry Klára, Domonkos Ottó, Ecsedy Csaba, Ferenczy Imre, Ikvai Nándor, Juhász Antal, Katona Imre, Kisbán Eszter, Kodolányi János, Kósa László, Kresz Mária, Kríza Ildikó, Morvay Judit, Paládi-Kovács Attila, Szabó László, Szolnoky Lajos, Vincze István, Voigt Vilmos*
A választmány póttagjai: *Bodó Sándor, Istvánovits Márton, Szabadfalvi József, Kecskés Péter, Kerecsényi Edit, Kocsis Gyula.*

Tálasi István akadémikus, a Magyar Néprajzi Társaság újonnan választott elnöke megköszönve a választmány és a közgyűlés bizalmát, felidézi a 35 évvel ezelőtti nehéz időszakot, amikor mint alelnök bekapcsolódott a Társaság irányításába. Az eltelt évtizedek alatt új generáció nőtt fel, melynek tagjai közül többen tanítványai, s a magyar néprajzkutatás felelős személyiségei. Először tartózkodott az elnöki tisztségre való jelölés elfogadásától. Feladatai és megbízatásai ezen kívül is sokrétűek. Sokirányú elfoglaltsága következtében számos saját tudományos munkájával nem tudott a befejezésig eljutni. Nem híve annak sem, hogy a szakma irányítása túlzottan szűk körben összpontosuljon. Mindezek ellenére a jelen helyzetben barátai, tanítványai, társadalmi és állami szervek ösztönzésére vállalkozik az elnöki feladatok ellátására. E döntésénél a Társaság érdekeit helyezte előtérbe, szükségesnek érzi azonban annak hangsúlyozását, hogy számára e megtisztelő feladat ellátása nagy szellemi és fizikai megerőltetést eredményezhet. Széles körű támogatást kért közvetlen munkatársaitól, és arra kéri a közgyűlést, legyen tekintettel személyes elhatározására abban az esetben, ha úgy érezné, hogy a feladatok vállalása meghaladja erejét. *Tálasi István* ezután röviden szólt a szakma előtt álló közvetlen feladatokról. Az új feladatok teljesítéséhez a szakma egészének összefogására van szükség. A vezetés és irányítás demokratizmusa, egymás teljesítményeinek megbecsülése, az egészséges kritikai szellem biztosíthatja a magyar néprajztudomány további eredményes munkáját.

Elnök ismételten megköszöni a bizalmat, a közgyűlés résztvevőinek jelenlétét, majd a Társaság 91. közgyűlését bezárja.

KMF.

Eperjessy Ernő s. k.
jkv. hitelesítő

Füzes Endre s. k.
jkv. hitelesítő

Tálasi István s. k.
elnök

Kara Tiborné s. k.
jkv. vezető

I.

A *Györffy István Emlékérem* odaítélése *Domokos Pál Péternek*

Domokos Pál Péter nyugdíjas tanár, a magyar népzene és zenetörténet kiemelkedő kutatója. A kolozsvári tudományegyetemen szerzett bölcsészeti doktorátust. Az 1920-as évektől szülőföldjén, Csíkban, majd Kolozsvárott tanár, tanfelügyelő, tanítóképző intézeti igazgató. A felszabadulás után Budapesten minisztériumi tisztviselő, majd zenetanár nyugdíjba vonulásáig.

Az 1920-as évek végétől elsőként vállalta az addig teljesen ismeretlen ún. V. magyar népzenei dialektus feltárását. A moldvai magyarság népzenéjére, néprajzára és történetére vonatkozó jelentős tanulmányok, gyűjtemények, monográfiák szerzője. Ezek

közül kiemelkedik az egymást követő kiadások során egyre bővülő munkája: A moldvai magyarság (1931—1941), majd a kétkötetes Csángó népzene I—II. (1956—1961) és legutóbb az Édes hazámnak akartam szolgálni . . . című hatalmas mű (1979), amelyben Kájoni János Cancionale-ját és Petrás Ince János hagyatékát tette közzé.

Népzenegyűjtő tevékenysége a magyar népterület csaknem minden részére kiterjedt, valamint a néprajz és zenetörténet számos ágára. Népköltészeti, nyelvészeti, irodalomtörténeti, táncтörténeti, tárgyi néprajzi és zenepedagógiai tanulmányai, cikkei az erdélyi és magyarországi folyóiratokban jelentek meg. (Műveinek bibliográfiája megjelent az Ethnographiában: 1972. 96—98.)

Az utóbbi három évtizedben egy olyan másik elhanyagolt kutatási terület feltárását vállalta, amelyet *Kodály Zoltán* az 1950-es évek elején még fehér foltként jelölt meg: a XVIII. századi magyar hangszeres zene emlékeinek felkutatását. E század magyar világi zenéjéről való ismereteink elsősorban *Domokos Pál Péter* munkásságának eredményeként bővültek ki jelentős mértékben. Kutatási eredményeinek összefoglalása A 18. század magyar tánczenéje (1978.) c. kötete. Több jelentős műve — köztük a legnagyobb dallamkészletű bukovinai székely énekes személyi monográfiája — kéziratban várja a publikálást.

Domokos Pál Péter az 1930-as évek óta tagja a Magyar Néprajzi Társaságnak, főbb tanulmányai azóta folyamatosan jelentek meg az Ethnographiában és a Néprajzi Értesítőben. Néprajzi és zenetörténeti tudományos munkája mellett kiemelkedő szerepe van a csángó—magyar népzene és népköltészet magasrendű értékeinek széles körű elterjesztésében, népszerűsítésében is.

Mindezek alapján a Magyar Néprajzi Társaság Választmánya az 1970-ben alapított *Györffy István Emlékérmet* 9. alkalommal *Domokos Pál Péter*nek ítéli oda.

Budapest, 1979. június 6.

Andrásfalvy Bertalan s. k.
főtitkár

Balassa Iván s. k.
ügyvezető alelnök

III.

Andrásfalvy Bertalan: Főtitkári beszámoló

Tisztelt Közgyűlés!

Az 1978 júniusában tartott 90. közgyűlés óta eltelt évnek két nagyobb rendezvénye, plenáris ülése volt:

1978. szept. 6. *Günter Wiegelmann* münsteri egyetemi tanár: Újítások az európai népi kultúrában címmel tartott előadást.

1979. márc. 14. *Ortutay Gyula Emlékülés* a Társaság egykori elnöke tiszteletére. Az emlékülés napjának délelőttjén *Tálasi István* bevezetője után a következő előadások hangzottak el:

Bodrogi Tibor: A magyar társadalomnéprajz Ortutay Gyula korai műveiben

Balassa Iván: Ortutay Gyula tudomány- és múzeumszervező tevékenysége

Dömötör Tekla: Ortutay Gyula munkásságának nemzetközi vonatkozásai

A délutáni ülésen *Ortutay Gyula* szorosabban folklórhoz kapcsolódó kutatásairól beszéltek az előadók:

Voigt Vilmos: A szájhagyományozás törvényszerűségei Ortutay Gyula műveiben

Katona Imre: A népi líra kutatása Ortutay Gyulánál

Kovács Ágnes: A népmesekutató Ortutay Gyula

Kríza Ildikó: Ortutay Gyula és a népballadakutatás

Dömötör Tekla zárszavával ért véget az emlékülés.

Anyagi Kultúra Szakosztály ülései

1978. nov. 22. *Kresz Mária:* Történeti rétegek a magyar szűcsmunkákban

1978. dec. 6. *Bartha Antal:* A finnugor őstörténet kutatása finn és magyar oldalról

1979. jan. 17. *Filep Antal:* A Sarló-mozgalom és a magyar néprajz kapcsolata

Méreyné Tóth Margit és *Jókai Mária:* Szlovákiai magyar népviseletek (diavetítéssel)

Vargha László: Viski Károly siklódi (Udvarhely m.) gyűjtése, 1909.
Kisbán Eszter: Vidéki táplálkozás Magyarországon 1899-ben (Egy országos adatgyűjtés néprajzi forrásértékéről)

Folklór Szakosztály ülései

1978. okt. 11. *Földesi Béla* (Debrecen): Gondolatok a Gergely-járásról
19179. ápr. 11. *Korompay Bertalan:* A folklór, mint tudomány
1979. máj. 9. *Szentiványi Tibor:* Miről árulkodnak a tréfás sírfeliratok. Felkért hozzászóló volt *Andrásfalvy Bertalan*, közreműködött *Uray Judit* szavalóművész.

Társadalomnéprajzi Szakosztály ülései

1978. okt. 25. *Karl S. Kramer* (Kiel): Földesúri bíráskodás Schleswig-Holstein-ben 1780 körül
1979. jan 31. Nagykőrös néprajzára vonatkozó kutatásaikról számoltak be:
Szabó László (Szolnok): Nagykőrös mezőváros társadalma
Barna Gábor (Debrecen): Nagykőrös szokás és hiedelemkultúrája
Novák László (Nagykőrös): Nagykőrös mezővárosi fejlődése

Önkéntes Gyűjtő Szakosztály ülése (a Hazafias Népfront Honismereti Albizottságával közös rendezvény)

1978. nov. 29. *Ujváry Zoltán:* Gömör néprajzi jellegzetességei
Czenthe Zoltán: Gyűjtőúton a szlovákiai Gömörben (vetített képekkel)

Nemzetiségi Szakosztály ülése

1979. márc. 28. *Kiss Mária:* Alakulási tendenciák a magyarországi délszlávok közösségi szokásaiban (közreműködött a Vujicsics Együttes)

Az áttekintésből látható, hogy a Társaság összesen, a maival együtt 3 plenáris ülést és 11 szakosztályülést tartott egy esztendő alatt. Az ülések számát tekintve ez eggyel kevesebb mint a tavalyi, az üléseken azonban nagyobb számmal vettek részt tagtársaink.

Választmányi ülés 4 alkalommal volt: 1978. szept. 27-én, nov. 15-én, 1979. márc. 13-án és május 16-án.

A Társaság tagjainak száma 921. Az elmúlt évben 37 új tag kérte felvételét, 6 tagtársunkat gyászoljuk.

Az *Ethnographia* a múlt évben behozta megjelenési elmaradását. Az 1979. évi 1—2. szám már elkészült, és szétküldésére rövidesen sor kerül. A 3. szám nyomdában van, a 4. szám kézirata együtt áll, és hamarosan leadásra kerül. Valamennyi szám a naptári évben megjelenik. A Társaság nevében ezúton is megköszönöm az Akadémiai Kiadónak és a Nyomdának, valamint a Szerkesztőségnek jó munkáját.

A *Néprajzi Hírek* 1978-as 1—4. száma régebben megjelent, a múlt év néprajzi bibliográfiáját tartalmazó 5—6. számot a tagok hamarosan kézhez kapják. A legutóbbi választmányi ülésen a Néprajzi Hírek leköszönt szerkesztői vállalták, hogy az újonnan választott és megbízott szerkesztőket segítik munkájukban, hogy a tagság ismét folyamatosan kapja a Társaság híreit. Eddigi munkájukat és segítségüket köszönjük.

Az MTA I. Osztályától ígéretet kaptunk arra, hogy lehetővé teszik az *Ortutay Gyula Emlékülés* anyagának önálló kötetben való megjelentetését. Az 1974-ben tartott szolnoki konferencia: Tanyák, falvak, mezővárosok 4. kötete, mely a hozzászólásokat tartalmazza, a szolnoki Damjanich János Múzeum gondozásában, egy-két héten belül megjelenik. A kötet szerkesztőinek és a szolnoki múzeum dolgozóinak köszönetünket fejezzük ki.

A nemzetiségi néprajzi kiadványok sorozata folytatódik. Még ez évben várható, hogy a délszláv, német és román 2. kötet után a szlovák is megjelenik.

A Társaság tagjai ez évben is számos más társadalmi szervezet és társaság munkájában vettek részt szaktudományunk képviseletében. Ezek közül feltétlen szót érdemelnek a TIT József Attila Szabadegyetem néprajzi előadásai a Néprajzi Múzeumban.

A mai közgyűlésen leköszön a Társaság választott vezetősége, hogy új elnöknek és vezetőségnek kezébe tegye a Társaság irányítását. A Társaság ügyei intézésének fő terhét hosszú éveken át az ügyvezető alelnök, *Balassa Iván* és minden adminisztrációját *Kara Tiborné* viselte, ezért méltányosnak ítélem, hogy e helyen is kifejezzük ezért köszönetünket.

Nem lesz könnyű dolga az új vezetőségnek: taglétszámunk tanúskodik arról, hogy igen sokan érdeklődéssel fordulnak a néprajztudomány felé, s ezt az érdeklődést a Társaság plenáris és szakosztály-ülései csak igen kis részben tudják kielégíteni. Változatlan fennáll az ellentmondás a taglétszám nagysága és az ülések látogatottsága közt. A tavalyi esztendőben elvégzett közvéleménykutatás már némi útmutatást adott az ülések időpontja megválasztásához, de ez még nem oldotta meg a kérdést. Úgy vélem

itt többről van szó: tudományszakunknak, de elsősorban a Társaságnak bátrabban kellene vállalnia azt a szerepet, amit a szélesebb rétegek „amatőr"-jei elvárnának tőle. Elsősorban a szakosztályoknak kellene önállóan kezdeményezve új formákat találni arra, hogy egészséges párbeszéd alakuljon ki az érdeklődők, az amatőrök és a szaktudomány képviselői közt, megkeresve a kölcsönös segítségadás módozatait a fővárosban és vidéken egyaránt. A magam részéről ezért tartom kívánatosnak, hogy a főtitkári hivatalra is új tagtárs jelöltessék, egyszerűen abból az elvből kiindulva, hogy egy hivatali idő csak egyszer hosszabbíttathassék meg, hogy új kezdeményezéseknek adattassék lehetőség a Társaság javára. Kérem beszámoló-jelentésem elfogadását.
Budapest, 1979. június 6.

Andrásfalvy Bertalan s. k.
főtitkár

IV.

Pénztárosi jelentés a Magyar Néprajzi Társaság 1979. évi 91. közgyűlésének

A Magyar Néprajzi Társaság az 1978. évben 209 300 Ft-tal gazdálkodott, mely a következő bevételi tételekből áll:

1977-ről áthúzódó pénzmaradvány volt		13 700 Ft
MTA-támogatás (póthitelekkel együtt)		137 620 Ft
Tagdíjból bevétel		22 270 Ft
Kiadványok eladásából bevétel		35 710 Ft
	Összesen:	209 300 Ft
kiadások	1978-ban összesen	184 700 Ft
Pénzmaradvány 1978. dec. 31-én		24 600 Ft

A kiadási tételek a Társaság folyamatos működésével kapcsolatosak: a rendezvényekkel kapcsolatos költségeket, a Néprajzi Hírek megjelentetését és egyéb működési kiadásokat foglalnak magukban. A Néprajzi Hírek nyomdai költségei évről évre emelkednek, ez indokolja, hogy év közben póthitel kérelemmel fordultunk a Magyar Tudományos Akadémiához.

A Nemzetiségi Szakosztály munkájának támogatására a Kulturális Minisztérium Nemzetiségi Osztálya 20 000 Ft-ot utalt át a Társaság számlájára.

Az 1979. évről említésszerűen: 150 000 Ft-ból gazdálkodik jelen évben a Társaság. A Magyar Tudományos Akadémia megemelte az évi támogatás összegét: 104 000 Ft. Ehhez járul a Társaság tagjainak tagdíjbefizetése, mely a mai napig 16 000 Ft, továbbá a kiadványeladásból befolyt bevétel összege.

Köszönetet mondunk a Magyar Tudományos Akadémiának rendszeres támogatásáért, a Kulturális Minisztériumnak és nem utolsó sorban a tagságnak, minden egyes tagdíjbefizetés a Társaság folyamatos működését segíti.
Budapest, 1979. június 6.

Füzes Endre s. k.
pénztáros

V.

A Számvizsgáló Bizottság jelentése

Alulírottak, mint a Magyar Néprajzi Társaság 91. közgyűlése által kiküldött számvizsgálók és ellenőr jelentjük, hogy a Magyar Néprajzi Társaság számviteli nyilvántartását a mai napon megvizsgáltuk, és miután azt rendben találtuk, javasoljuk, hogy a pénztárosnak a felmentvényt a szokásos fenntartással adja meg a közgyűlés és lelkiismeretes munkájáért köszönet szavaztassék.
Budapest, 1979. június 6.

Bellon Tibor s. k.
számvizsgáló

Hegyi Imre s. k.
számvizsgáló

Rakovszky István s. k.
ellenőr

A Magyar Néprajzi Társaság 92. közgyűlése

I.

Jegyzőkönyv

Készült 1980. június 4-én a Magyar Néprajzi Társaság 92. közgyűlésén, a Magyar Tudományos Akadémia Kistermében.

Jelen vannak: Tálasi István elnök, Andrásfalvy Bertalan főtitkár, Balassa Iván, Dömötör Tekla, Ujváry Zoltán, Vargyas Lajos alelnök, Gráfik Imre, Selmeczi Kovács Attila titkár, Tárkány Szücs Ernő jogtanácsos, Füzes Endre pénztáros, Martin György, Morvay Péter, Takács Lajos szakosztályelnök, Achs Károlyné, Banó István, Bárkány Ildikó, Bárth János, Bellon Tibor, Bíró Ferencné, Boros Józsefné, Csapó Zoltán, Csilléry Klára, Dienes Erzsébet, Dobos László, Filep Antal, Földes László, Földesné Györgyi Erzsébet, Gáborján Alice, Gelencsér Sándor, Gergely Pál, Hofer Tamás, Hoppál Mihály, Huley Alfréd, Huley Alfrédné, Juhász Antal, Katona Imre, Kerekes Sándor, Kerekes Sándorné, Kerékgyártó Adrienne, Kiss Mária, Kodolányi János, Korompay Bertalan, Kovács Ágnes, Kovács Emese, K. Kovács Péter, Kővári József, Kresz Mária, Kriston Vizi József, Küllős Imola, Lánczos Zoltán, Mándoki László, Mohai Tamás, Molnár János, Novák László, Őrsi Julianna, Paczolay Gyula, Paládi-Kovács Attila, Pogány Péter, Pusztainé Madar Ilona, Rácz Sándor, Rákóczi Margit, Réthei Prikkel Lajos, Revuczky Béláné, Sipos Gyuláné, Sinkovics Istvánné, Szokody Gyula, Szolnoky Lajos, Szűcs Judit, Vargha László, Veres Péter, Vincze István, Vitális Ilona, Virt István, Voigt Vilmos, Zöld József társasági tagok és meghívott vendégek.

1. *Tálasi István* elnök megnyitja a Magyar Néprajzi Társaság 92. közgyűlését, üdvözli a megjelent társasági tagokat és vendégeket. Megállapítja a közgyűlés határozatképességét, a jegyzőkönyv hitelesítésére felkéri Molnár Balázst és Földesné Györgyi Erzsébetet. Elnök megnyitó szavai után megemlékezik a közelmúltban elhunyt *Kustaa Vilkuna* finn, *Christo Vakarelski* bolgár professzorról, Társaságunk külföldi tiszteleti tagjairól, valamint a hazai néprajztudomány nagy veszteségéről, *Bálint Sándor* és *Kardos László* haláláról. Elnök felkérésére a közgyűlés résztvevői néma felállással adóznak az elhunytak emlékének.

2. *Tálasi István* elnök a választmány május 15-i határozatát terjeszti a közgyűlés elé: az 1970-ben alapított *Györffy István Emlékérem*mel 1980-ban *Takács Lajost*, a történettudományok doktorát tünteti ki. Főtitkár az indokolást felolvassa, a közgyűlés egyhangú jóváhagyása után elnök — további eredményes munkát kívánva — átadja Takács Lajosnak a Györffy István Emlékérmet.

Elnök továbbiakban a *Jankó János díj* odaítélésére hozott választmányi határozatot ismerteti: *Novák László*nak a nagykőrösi Arany János Múzeum igazgatójának ítélte a választmány a Jankó János díjat. Főtitkár felolvassa az indokolást. A közgyűlés egyhangú jóváhagyása után elnök átadja Novák Lászlónak a 2500 Ft pénzjutalmat.

A *külföldi tiszteleti tag* megválasztására hozott választmányi határozatot, ill. részletes indokolást a főtitkár olvassa fel: *Elizar Mojszejevics Meletyinszkij* professzort, a moszkvai Gorkij Világirodalmi Intézet osztályvezetőjét a közgyűlés egyhangúlag tiszteleti taggá választja.

A Társasági kitüntetések átadása után *elnök* köszönti *Balassa Ivánt* abból az alkalomból, hogy a Herder Díj Kuratóriuma az 1980. évi *Herder Díj*at Balassa Ivánnak ítélte.

3. *Andrásfalvy Bertalan* főtitkára 91. közgyűlés óta eltelt időszak munkájáról a közgyűlés elé terjeszti főtitkári jelentését. Közgyűlés a jelentést egyhangúlag elfogadja.

4. *Füzes Endre* pénztáros a Társaság gazdasági helyzetéről tesz jelentést. *Bellon Tibor* számvizsgáló a Számvizsgáló Bizottság jelentését terjeszti elő. Mindkét jelentést a közgyűlés egyhangúlag elfogadja.

5. *Tálasi István* elnök megköszönve a főtitkár, a titkárság, a pénztáros és számvizsgálók munkáját, emlékeztet a főtitkári és a pénztárosi jelentésből is kitetsző tagdíjfizetési morál fontosságára. A mintegy 950 társasági tagból kb. 700-an fizetnek rendszeresen tagdíjat. A hátralékosoknak megküldött levélbeni felszólításunkra többen reagáltak és befizették elmaradt tagdíjukat, de még mindig jelentős a passzív tagok száma. A közeljövőben tagrevízióra kerül sor, és azokat, akik évek óta nem tartanak kapcsolatot a Társasággal, törölni fogjuk a tagok sorából. A pénztárosi jelentés elénk tárta a Társaság pénzügyi helyzetét: a MTA támogatása jelentős, de a tagdíjakból származó bevételt sem nélkülözheti a Társaság. Az emelkedő költségek sürgetően követelik, hogy az évi tagdíjat 30 Ft-ról 50 Ft-ra emeljük fel. A választmány megtárgyalta és május 13-án

elfogadta ezt a módosítást, kéri a közgyűlést, szavazza meg a tagdíj összegének módosítását. A közgyűlés egyhangúlag elfogadja az indítványt.

Elnök a Békéscsabán 1980. szept. 30—okt. 2. között megrendezésre kerülő *II. Nemzetközi Néprajzi Nemzetiségkutató Konferencia* előkészületeiről szól. E nemzetközileg is jelentős konferencia megnyitására Puja Frigyes külügyminisztert, Békés megye országgyűlési képviselőjét kértük fel, aki ezt készséggel el is vállalta.

Andrásfalvy Bertalan főtitkár bejelentése:

Az 1981. évre meghívást kaptunk a hódmezővásárhelyi Városi Tanácstól a *Kiss Lajos centenárium* ünnepségsorozatára. Hódmezővásárhely városa 1981-ben ünnepélyesen szeretné megülni a város neves fiának, a Kossuth-díjas néprajztudósnak, Kiss Lajosnak a születése századik évfordulóját. Ebből az alkalomból Évkönyvet adnak ki, továbbá egyéb kiemelkedő események megrendezését tervezik. A Városi Tanács meghívta Társaságunkat, rendezzen városukban 1981-ben Kiss Lajos nevével vándorgyűlést, és az önkéntes néprajzi gyűjtők is ott találkozzanak. A rendezvényekre 1981. június 19—21-én kerülne sor. A vándorgyűlés fő témája a tanya, továbbá a tanya és a város kapcsolatában jelentkező néprajzi problémák lennének. A Városi Tanáccsal és más helyi szervekkel együtt több kiállítást rendeznénk, néprajzi filmbemutatóra, műsoros estre és tanulmányi kirándulásra is sor kerülne. Fenti bejelentéseket a közgyűlés nagy tetszéssel fogadta.

Elnök felkéri *Ujváry Zoltán* debreceni tanszékvezető egyetemi tanárt, hogy „A népszokások interetnikus kapcsolatai a Kárpát-medencében" című előadását szíveskedjék megtartani.

Az előadás elhangzása után elnök megköszöni Ujváry Zoltán széles körű, a társtudományok számára is fontos analógiákat felsorakoztató előadását, majd a Társaság 92. közgyűlését bezárja.

KMF.

Molnár Balázs
jkv. hitelesítő

Földesné Györgyi Erzsébet
jkv. hitelesítő

Tálasi István
elnök

Kara Tiborné
jkv. vezető

II.

A Györffy István Emlékérem odaítélése Takács Lajosnak

Takács Lajos a Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutató Csoportjának tudományos tanácsadója, a történettudományok (néprajz) doktora. Az 1945 után kibontakozott kutatónemzedék egyik legeredményesebb egyénisége. Munkássága alapvető eredményeket hozott, mind az anyagi kultúra kutatásában, mind a folklorisztikában. Hosszú éveken keresztül végzett eredményes muzeológiai kutató-, feldolgozó- és irányító munkát a Néprajzi Múzeumban. Elévülhetetlen érdemeket szerzett a Néprajzi Múzeum földművelés gyűjteményének fejlesztésében, s a múzeumi tudományos gyűjteményfeldolgozás katalógusszerű közzétételének kísérleti kidolgozásával. Az utóbbi évtizedekben az irtásgazdálkodás kutatásában ért el nemzetközi visszhangot kiváltó eredményt, melyeknek összefoglalása az Akadémiai Kiadónál megjelent kötetekben olvasható. Monográfiájában a magyar nyelvterület egészét érintően történeti fejlődésünket vizsgálva, az irtástechnika, irtásgazdálkodás eljárásainak részletes elemzése, leírása és rendszerezése mellett az irtások általánosabb szerepét is bemutatta, s az egész mezőgazdasággal való összefüggéseit is feltárta, és meghatározta jelentőségét a paraszti gazdálkodás és a paraszti birtokok szemszögéből. Körvonalazta az irtásgazdálkodás agrár-, társadalom- és településtörténeti hatását, jelentőségét.

Munkásságát a hagyományos néprajzi módszerek tervszerű továbbfejlesztése jellemzi. A nyelvtörténet, dialektológia kérdéskörétől a társadalom- és művelődéstörténeti kapcsolódásokig példás sokoldalúsággal, széles látókörrel vizsgálta témáját.

Tevékenységében jelentős szerepet játszott a tudományos közéletiség. Az Akadémiai Néprajzi Bizottság és a tudományos minősítő bizottságok tisztségviselőjeként több cikluson át végzett tudományszervező munkát, a Néprajzi Társaság Anyagi Kultúra Szakosztályának több mint tíz éve elnöke. A Néprajzi Közlemények szerkesztője-

ként és az Ethnographia szerkesztő bizottságának tagjaként is eredményes munkát végzett.

Mindezek alapján a Magyar Néprajzi Társaság választmánya az 1970-ben alapított Györffy István Emlékérmet 10. alkalommal Takács Lajosnak ítéli oda.

Budapest, 1980. június 4.

Andrásfalvy Bertalan s. k.
főtitkár

Tálasi István s. k.
elnök

III.

Andrásfalvy Bertalan: Főtitkári beszámoló

Tisztelt Közgyűlés!

Az 1979. június 6-án megtartott évi rendes közgyűlés óta eltelt esztendőben 3 plenáris ülést (és ma közgyűlést), 15 szakosztályülést és 3 nagyobb vidéki konferenciát tartottunk.

Plenáris ülések

1979. nov. 8. *Vilko Novak* (Ljubljana): A magyar—szlovén néprajzi kapcsolatok
1979. dec. 5. Ünnepi ülés a Társaság 90. évfordulója alkalmából
Tálasi István: Megnyitó
Voigt Vilmos: A 90 esztendős Magyar Néprajzi Társaság
Elhangzott *Kodály Zoltán* „Galántai táncok" című műve felvételről
1980. jan. 16. *Benkő Loránd:* A székelység eredete a nyelvtudomány szemszögéből
1980. jún. 4. *Ujváry Zoltán:* A népszokások interetnikus kapcsolatai a Kárpát-medencében

Anyagi Kultúra Szakosztály ülései
(Szakosztályelnök: *Takács Lajos*, titkár: *Filep Antal*)
1979. okt. 26. *Vargha László:* Györffy István emlékezete (1884—1939)
1980. jan. 30. *Bellon Tibor:* Ártéri gazdálkodás a Tiszazugban (diavetítéssel)
1980. ápr. 16. *Kresz Mária:* Néprajzi tanulmányúton Angliában (diavetítéssel)

Folklór Szakosztály ülései
(Szakosztályelnök: *Martin György*, titkár: *Küllős Imola*)
1979. nov. 21. Egyéniségvizsgálat a folklorisztika témakörben két alkalommal tartott a szakosztály ülést:
Morvay Judit: Egyén és közösség
Olsvai Imre: Két dunántúli pásztor dallamkincse
Martin György: Két erdélyi táncos
Küllős Imola: Gyurka Mihályné, a népművészet mestere
1980. febr. 13. *Voigt Vilmos:* A magyar egyéniségkutató iskola nemzetközi értékelése
Dömötör Tekla: Egy palóc fafaragó portréja
Kovács Ágnes: Egy bukovinai székely mesemondó asszony
1980. ápr. 16. *Korompay Bertalan:* Röviden a nemzetközi, kritikusan a magyar összehasonlító folklórról
Vitavezető volt *Istvánovits Márton*, felkért hozzászóló: *Vargyas Lajos*

Nemzetiségi Szakosztály ülései (Szakosztályelnök: *Eperjessy Ernő*, titkár: *Kiss Mária*)
1979. okt. 31. *Kovács Ágnes:* A magyarországi román népélet Purdi Mihály meséiben. Bevezetőt mondott: *Hocopán Sándor*
1980. febr. 27. *Manherz Károly:* A magyarországi németek néprajzi jellemzői (diavetítéssel és hangfelvételekkel)
1980. márc. 26. *Voigt Vilmos:* Tervezet a magyarországi nemzetiségek kutatására az ELTE Folklore Tanszékén
Szuhay Péter: A magyarországi nemzetiségi kultúra változása és ennek néprajzi kutatása

A Nemzetiségi Szakosztály az 1980. szeptemberében megrendezésre kerülő II. Nemzetközi Néprajzi Nemzetiségkutató Konferencia előkészítésén dolgozott.

Társadalomnéprajzi Szakosztály ülései (Szakosztályelnök: *Szilágyi Miklós*, titkár: *Sárkány Mihály*)

1979. okt. 10. A Szakosztály a Néprajzi Múzeum Gyűjteményi Osztályával közösen „Gyermekélet a régi magyar faluban" címmel egész napos tanácskozást rendezett, melyben a gyermektársadalom néprajzi kérdéseiről szólott: *Andorka Rudolf*, *Kersti Björklöf* (Svédország), *Csilléry Klára*, *Fügedi Márta*, *Gazda Klára*, *Györgyi Erzsébet*, *Hofer Tamás*, *Jávor Kata*, *Knézy Judit*, *Kresz Mária*, *Kunt Ernő*, *Tátray Zsuzsanna*

1979. dec. 12. *Morvay Judit:* Közösségi kötöttségek és az egyén mozgástere

Önkéntes Gyűjtő Szakosztály ülései (Szakosztályelnök: *Morvay Péter* és *Halász Péter*, titkár: *Szacsvay Éva*)

1979. aug. 17—19-én Egerben került sor a IX. Országos Néprajzi és Nyelvjárási Gyűjtők Találkozójára, melyen mintegy 250-en vettek részt, nemcsak az országból, hanem határainkon túli magyar kutatók is. A háromnapos rendezvényen a nyelvjáráskutatás, az anyagi, társadalmi kultúra és a folklór, a népművészeti mozgalmak és a néprajztudomány kérdésköreit tárgyalták meg a szaktudomány neves képviselői és az önkéntes gyűjtők. A tanácskozást tanulmányi kirándulás zárta be. Az elmúlt esztendőben ez volt a Társaság legnagyobb lélekszámot megmozgató rendezvénye. A Gyűjtőtalálkozó előadásai a Honismeret c. lap 1979. és 1980-as számaiban nyomtatásban is megjelennek.

1979. okt. 17. *Hintalan László:* Néprajzi gyűjtőtábor Hévizgyörkön (gyűjtésbemutató középiskolai diákokkal)

1979. dec. 19. *Karacs Zsigmond:* Egy múlt századi önkéntes néprajzi gyűjtő (Bakoss Lajos, Földes)

1980. febr. 20. *Bíró Ferencné:* A selyemhernyótenyésztés és a dohánytermelés a Tolna megyei Vetlén

1980. márc. 12. *Buday Endre* (Csehszlovákia): A szlovákiai magyar falvak népi építészete (diavetítéssel)

Egyéb rendezvények

1979. okt. 17—18-án Pécsett *Berze Nagy János* születésének 100. és *Vikár Béla* születésének 120. évfordulóján tudományos tanácskozást tartottunk, melyen számos előadás hangzott el a két neves kutató tudományos munkásságáról: *Banó István*, *Együd Árpád*, *Fülöp Lajos*, *Gergely Pál*, *Hoppál Mihály*, *Kovács Ágnes*, *Mándoki László*, *Olsvai Imre*, *Voigt Vilmos*.

1980. márc. 24-én *Ortutay Gyula* születésének 70. és halálának 2. évfordulója alkalmával emlékülést rendeztünk a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályával közösen, melyen *Tolnai Gábor* akadémikus mondott emlékbeszédet. Március 21-én a Társaság sok tagja vett részt *Ortutay Gyula* síremlékének felavatásán.

Meg kell említenem, hogy a Társaság tagjai, ha nem is a Társaság saját rendezésében, számos helyen és alkalommal szerveztek és vettek részt a néprajzi ismereteket terjesztő, a tudományszak fejlődését szolgáló rendezvényeken. Ezek közül külön kiemelendőnek tartom a népi halottkultuszról tartott szimpóziumot Nagykőrösön, melyen felszólaltak a rokontudományok képviselői is.

A Társaság választmánya három alkalommal gyűlt össze társasági ügyek intézésére: 1979. okt. 24., 1980. márc. 5. és május 15-én.

Az elmúlt közgyűlés óta 49-en kérték felvételüket a Társaságba. Öt tagtársunk elhunytáról van tudomásunk, így a Társaság bejegyzett tagjainak száma 965. Ez a nagy taglétszám azonban megtévesztő, többen vannak, akik a Társasággal semmi közelebbi kapcsolatban nincsenek, rendezvényeire nem járnak, tagdíjat nem fizetnek, — bár mint minden társasági tag, megkapják a rendezvényekre szóló meghívókat, értesítéseket. Amikor a választmány határozata alapján szétküldtük a tagdíjhátralékosoknak felszólításunkat, senkit sem akartunk megbántani, de a tagdíjak befizetésén kívül semmiféle tudomásunk nem lehet arról, hogy kik azok, akik továbbra is igénylik a Társaság meghívóit és tájékoztatóját, és kik azok, akik valami oknál fogva erről már lemondtak. Rákényszerülünk arra, hogy korlátozott anyagi forrásainkat és munkaerőnket célszerűen használjuk fel, hiszen a meghívók sokszorosítása, postázása, nemkülönben a Néprajzi Hírek előállítása pénz és munkaerő ráfordítással jár.

Kiadványaink: az *Ethnographia* 1980/1—2. száma még ebben a félévben megjelenik. Az Ortutay Emlékülés anyagának megjelenésére a 3—4. számban kerül sor. A *Néprajzi Hírek* 5—6. bibliográfiai száma nyomás alatt van. Bizonyos nehézségek merültek fel e kiadvány engedélyeztetésével kapcsolatban. A Társaság a szükséges intézkedéseket megtette, az engedély rövid időn belül várható. A szolnoki konferencia 4. kötete megjelent, az előfizetők kézhez kapták. A nemzetiségi kiadványok közül ez évben megjelent a szlovák 2. és a délszláv 3. kötet.

Az elmúlt, most záródó munkaévben, a korábbihoz képest, a társasági élet bizonyos megélénküléséről beszélhetünk. Ez a szakosztályülések megnövekedett számán túl a résztvevők számának növekedésében is lemérhető volt. Örvendetesnek ítélhetjük azt is, hogy a tudományszak módszertani problémáival foglalkozó vitaindító előadásokra és egy-egy fontosabb kérdéscsoportot több referátummal is megvilágító szimpóziumokra kerülhetett sor. Hasonló kezdeményezések vidéken is élénk érdeklődésre számíthatnak, ha időszerű kérdéseket vetnek fel és kellően meg is szervezik a rendezvényt: erre jó példa a Néprajzi Kutatócsoport és a nagykőrösi Arany János Múzeum halottkultusz szimpóziuma.

Ugyancsak örömmel jelenthetem, hogy a Választmány felelősségteljes munkájában a korábbiakhoz képest egyre több vidéki tagtársunk vehet részt és él is a részvétel jogával, ezért a választmány határozatai valóban a tagság szélesebb köreinek nevében születhetnek meg.

Kérem beszámoló jelentésem elfogadását.

Budapest, 1980. június 4.

Andrásfalvy Bertalan s. k.
főtitkár

IV.

Pénztárosi jelentés

A Magyar Néprajzi Társaság az 1979. évben összesen 241 000 Ft-tal gazdálkodott, ebből a Magyar Tudományos Akadémiának 179 000 Ft-tal számoltunk el, az Önkéntes Gyűjtőtalálkozó költségei 42 000 Ft-ot tettek ki, a Kulturális Minisztérium nemzetiségi kutatásokra 20 000 Ft támogatást nyújtott.

Az MTA-nak elszámolt 179 000 Ft az alábbi tételekből áll:	
1978-ról áthúzódó pénzmaradvány	24 500,— Ft
MTA-támogatás (póthitelekkel együtt)	118 200,— Ft
Tagdíjbevétel	20 000,— Ft
Kiadványeladásból származó bevétel	16 300,— Ft
Összesen:	179 000,— Ft
Kiadás volt a költségvetéssel szemben:	154 000,— Ft
1980. évre áthúzódó pénzmaradvány:	25 000,— Ft

A Néprajzi Hírek bibliográfiai száma 1980. első félévében készül el, ez indokolja a pénzmaradványt.

A kiadási tételek a Társaság folyamatos működésével kapcsolatosak (a havonta kiküldött meghívók sokszorosítása, postaköltségek, a Néprajzi Hírek megjelentetésének költségei stb.).

Az Egerben 1979. augusztusában megrendezett Önkéntes Gyűjtőtalálkozó költségeit részben a résztvevők, részben pedig a megyei kiküldő szervek vállalták, pénzügyi lebonyolítását a Társaság végezte. A fent említett 42 000,— Ft-ot szállásköltségekre, autóbuszkirándulásra, nyomtatott meghívókra stb. fordítottuk.

A Kulturális Minisztérium 1979-ben is 20 000 Ft-ot biztosított nemzetiségi néprajzi kutatásokra.

Az 1980. évről említésszerűen: jelen évben 169 000,— Ft-tal gazdálkodhat a Társaság. Ebből az MTA-támogatás összege 119 400 Ft, 49 800 Ft-ot tagdíjakból és kiadványok eladásából kell biztosítanunk.

Itt is megemlítjük, hogy a nyomdai, postai és egyéb költségek emelkedése szükségessé teszik, hogy a társasági tagdíjat 1981. januártól 50,—Ft-ra emeljük fel. Így tudja a Társaság vállalni, hogy a tagdíjfizetés ellenében küldi meg tagjainak a Néprajzi Híreket.

A mai napig 22 000 Ft tagdíjat fizettek be tagtársaink, de még mindig jelentős azoknak a tagoknak a száma, akik több évi tagdíj befizetésével vannak elmaradva. A tagdíjak befizetését írásban is kértük, de itt is felhívjuk tagtársaink figyelmét a tagdíj pontos befizetésére.
Budapest, 1980. június 4.

Füzes Endre s. k.
pénztáros

V.

A Számvizsgáló Bizottság jelentése

Alulírottak, mint a Magyar Néprajzi Társaság 92. Közgyűlése által kiküldött számvizsgálók és ellenőr jelentjük, hogy a Magyar Néprajzi Társaság számviteli nyilvántartását a mai napon megvizsgáltuk és miután azt rendben találtuk, javasoljuk, hogy a pénztárosnak a felmentvényt a szokásos fenntartással adja meg a közgyűlés és lelkiismeretes munkájáért köszönet szavaztassék.
Budapest, 1980. június 4.

Bellon Tibor s. k.
számvizsgáló

Hegyi Imre s. k.
számvizsgáló

Rakovszky István s. k.
ellenőr

A Magyar Néprajzi Társaság 93. közgyűlése

I.

Jegyzőkönyv

Készült 1981. május 27-én a Magyar Néprajzi Társaság 93. közgyűlésén az ELTE Bölcsészkar Tanácstermében.

Jelen vannak: Tálasi István elnök, Andrásfalvy Bertalan főtitkár, Bodrogi Tibor, Dömötör Tekla, Vargyas Lajos alelnök, Selmeczi Kovács Attila titkár, Tárkány Szücs Ernő jogtanácsos, Füzes Endre pénztáros, Takács Lajos, Martin György, Morvay Péter szakosztályelnök, Bakó Ferenc, Balogh Lajos, Barabás Jenő, Barna Gábor, Bárth János, Bellon Tibor, Benedek Katalin, Bíró Ferencné, Bodor Géza, Búza Barna, Csapó Zoltán, Csilléry Klára, Filep Antal, Gaál Lajos, Gáborján Alice, Gergely Pál, Gerzanics Magdolna, F. Györgyi Erzsébet, Kálmán Lajos, Kara Tiborné, Karacs Zsigmond, Katona Imre, Kodolányi János, Kovács Ágnes, Kovács Emese, K. Kovács Péter, Komán Andorné, Kővári József, Kisbán Eszter, Kríza Ildikó, Küllős Imola, Paládi-Kovács Attila, Molnár Balázs, Molnár János, Molnár Mária, Nagy Dezső, Ofella Sándor, Ortutay Gyuláné, Paczolay Gyula, Páldy Krisztina, Pálfy Gyula, Pernecky Lászlóné, Pogány Péter, Pusztainé Madar Ilona, Podina Vitális Ilona, Rácz Sándor, Scheiber Sándor, Szabó László, Szabó Mária, Szolnoky Lajos, Szuhay Péter, Szomjas-Schiffert György, Szőke Pál, Szokody Gyula, Tárkány Szücs Ernőné, Várkonyi Imre, Virt István, Voigt Vilmos, Zöld József társasági tagok és meghívott vendégek.

1. *Tálasi István* elnök megnyitja a Társaság 93. közgyűlését, köszönti a megjelenteket. Megállapítja, hogy a szabályszerűen összehívott közgyűlés határozatképes. A jegyzőkönyv hitelesítésére felkéri Takács Lajost és Bárth Jánost.

Elnök megnyitó szavai után bejelenti, hogy a közgyűlés első napirendi pontjaként tiszteleti tagok megválasztására kerül sor. Ismerteti a választmány május 13-i határozatát: *külföldi tiszteleti tag*gá választani javasolja *Márkus Mihályt*, a Szlovák Tudományos Akadémia Néprajzi Intézete tudományos főmunkatársát, továbbá *Szabó T. Attila* kolozsvári nyugalmazott egyetemi tanárt és *Leopold Schmidt* bécsi egyetemi tanárt. A főtitkár felolvassa a részletes indokolást. A közgyűlés külön-külön szavazással mindhárom külföldi tiszteleti tagot megválasztja. *Belföldi tiszteleti tag*nak javasolja megválasztani a választmány *Gergely Pált* és *Scheiber Sándort*. A közgyűlés külön-külön szavazással megválasztja mindkét tiszteleti tagot. Gergely Pál a Magyar Tudományos Akadémia kéziratárában végzett munkájával a néprajztudománynak is maradandó érdemeket szerzett. Az indokolás ismertetése után elnök átadja a jelenlevő Gergely Pálnak a Társaság díszoklevelét. *Scheiber Sándor* az Országos Rabbiképző Intézet igazgatóját a zsidó néprajz

világszerte ismert művelője. Az indokolás ismertetése után elnök átadja Scheiber Sándornak a Társaság díszoklevelét.

Elnök bejelenti, hogy a választmány május 13-i ülésén külföldi levelező tagokat is választott. Ezek: *Klaus Beitl, Vaclav Frolec, Jung Károly, Günter Wiegelmann.* Egyidejűleg azonban szükséges az „Alapszabály" ide vonatkozó paragrafusának kiegészítése: „A külföldi állampolgárságú érdemes tagokat a levelező tag címmel kell megkülönböztetni". Közgyűlés megszavazza az Alapszabály kiegészítését és jóváhagyja a külföldi levelező tagok megválasztását.

2. *Elnök* a *Györffy István Emlékérem* odaítélésére hozott választmányi határozatot ismerteti. Két emlékérem átadására kerül sor. *Szabó T. Attila* nyugalmazott kolozsvári egyetemi tanárnak és *Barabás Jenő* tanszékvezető egyetemi docensnek ítélte a választmány az emlékérmet. A részletes indokolást a főtitkár felolvassa. A közgyűlés megszavazza az emlékérmek odaítélését. Elnök Szabó T. Attila munkásságát méltatva bejelenti, hogy az emlékérem és a tiszteleti tagságról szóló díszoklevél átadására diplomáciai úton kerül majd sor. Barabás Jenőnek elnök átadja a Györffy István Emlékérmet.

Elnök bejelenti, hogy az 1979-ben elfogadott javaslat szerint elkészült az *Ortutay Gyula* emlékére alapított érem, most első alkalommal adja ki a Társaság. Felkéri a főtitkárt az alapító okmány ismertetésére. Mielőtt a választmány odaítélésre vonatkozó javaslatát ismertetné, köszönti a közgyűlésen megjelent *Ortutay Gyulánét*, és a Társaság tisztelete jeléül az *Ortutay Gyula Emlékérem* első példányát átadja neki. Az elnökség és választmány javaslata alapján három emlékérmet ad ki első alkalommal a Társaság. Elsőként *Bálint Sándor* „post mortem" kitüntetésére kerül sor. Az indoklást a főtitkár felolvassa. *Martin György* indokolásának ismertetése után elnök átadja az emlékérmet. A közgyűlés résztvevői tapssal köszöntik a kitüntetett Martin Györgyöt. *Tárkány Szücs Ernő* kitüntetésének indokolását a főtitkár felolvassa, majd az elnök — utalva tanár és tanítvány kapcsolatukra is — a közgyűlés ünneplése közben átadja az emlékérmet. Elnök mégegyszer köszönti a kitüntetetteket.

Elnök a *Jankó János díj* odaítélésére hozott választmányi határozatot ismerteti: ez alkalommal *Barna Gábor* fiatal debreceni kutató részesül a kitüntetésben. Főtitkár felolvassa az indokolást. Elnök meleg szavakkal átadja a 2500 Ft pénzjutalmat.

3. *Andrásfalvy Bertalan* főtitkár előterjeszti a 92. közgyűlés óta eltelt időszakról szóló főtitkári jelentést. A jelentést a közgyűlés elfogadja.

4. *Füzes Endre* pénztáros a Társaság gazdasági helyzetéről tesz jelentést. *Bellon Tibor* számvizsgáló pedig a számvizsgáló bizottság jelentését terjeszti a közgyűlés elé. Közgyűlés mindkét jelentést elfogadja.

Elnök felkéri *Vargyas Lajost*, hogy „Bartók és a népzenekutatás" című előadását szíveskedjék megtartani. A tudománytörténeti előadás után a résztvevők meghallgatják Bartók: Este a székelyeknél c. művét.

Elnök megköszöni az előadást, a közgyűlés szervezésében résztvevők munkáját és a Társaság 93. közgyűlését bezárja.

KMF.

Takács Lajos jkv. hitelesítő	Bárth János jkv. hitelesítő	Tálasi István elnök
Kara Tiborné jkv. vezető		

II.

A Györffy István Emlékérem odaítélése Szabó T. Attilának és Barabás Jenőnek

Szabó T. Attila ny. kolozsvári egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia tiszteletbeli tagja, kiemelkedő művelője az erdélyi, tágabban a magyar néprajznak — nyelvészeti, névtörténeti, irodalomtudományi és levéltári munkássága mellett. Az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár monumentális anyaga kötetről kötetre bizonyítja, hogy az etnográfia iránti elkötelezettsége ma is eleven. 1980 végén jelent meg Válogatott tanulmányok, cikkek kötetsorozatának IV. darabja Nép és Nyelv főcímmel, mely túlnyomóan néprajzi, folklorisztikai tartalommal rendelkezik.

Szabó T. Attila elsőnek vállalkozott a harmincas évek elején az akkor szinte előzmény nélküli történeti-néprajzi kutatásokra. Azóta rendszeresen közzé is tette vizsgálatai anyagát. (Életműve bibliográfiája a Nyelv és múlt c. kötetében — megjelent 1972-ben — hozzáférhető.) Kiemelkedő néprajzi gyűjtőtevékenységéről tanúskodik, hogy a magyar

nyelvterület egyik legnagyobb varrottas-, hímzésgyűjteményét állította össze és adományozta annak idején az Erdélyi Múzeum Néprajzi Tárának. Sokat tett a múzeum néprajzi anyagának fejlesztéséért, több alkalommal önzetlenül együttműködött különféle néprajzi szakterületek kutatóival is.

Gyűjtései, gyűjtőtábor szervezései az első kollektív kutatási együtteseket hívták életre az Erdélyi Fiatalok, utóbb az Erdélyi Tudományos Intézet, illetve a múzeumi szervezetek keretében. Néprajzi gyűjtéseire, gyűjtésszervező tevékenységére felfigyelt *Györffy István* és *Viski Károly* is, akikhez meleg barátság fűzte. Nem kis része volt abban, hogy a romániai tudománypolitika figyelme a néprajzi vizsgálatok támogatására irányult. Ezzel közvetve hozzájárult a fiatalabb kutatónemzedék munkájának kibontakozásához.

Mindezen munkásságának elismerését, megbecsülését és az iránta való tisztelet kifejezését jelenti, hogy a Magyar Néprajzi Társaság Választmánya az 1970-ben alapított Györffy István Emlékérmet 11. alkalommal Szabó T. Attilának ítéli oda.
Budapest, 1981. május 27.

Andrásfalvy Bertalan s. k.
főtitkár

Tálasi István s. k.
elnök

Barabás Jenő tanszékvezető egyetemi docens tudományszervező és kutatómunkája alapján egyaránt a magyar néprajztudomány kiemelkedő egyéniségei közé tartozik. Sokirányú szervező tevékenysége közül legjelentősebb a Magyar Néprajzi Atlasz munkálatainak irányítása és végső formájának kialakítása. Munkája eredményeként 1980. végére teljesen elkészültek a Magyar Néprajzi Atlasz lapjai, így azok kiadását meg lehet kezdeni. E hatalmas munka az egész magyar néprajztudomány fejlődése szempontjából nagy jelentőségű.

Csaknem három évtizede működik az ELTE Tárgyi Néprajzi Tanszékén és ez idő alatt a közép- és fiatal etnográfus nemzedék egész sorát oktatta. Mint tudós elsősorban a település és kartográfia kérdéseivel foglalkozik. E munkássága egyik összefoglalása a Kartográfiai módszer a néprajzban c. könyve, de számára az anyagi kultúra egyetlen területe sem idegen, amint erről irodalmi munkásságának jegyzéke tanúskodik. (Megjelent az Ethnographia 1980. 495—500. lapjain.) A néprajzi atlaszok elvi és módszertani kérdéseivel foglalkozó tanulmányai erősen hatottak a szomszédos országok ilyen jellegű vállalkozásaira is. Nemrégiben jelent meg „Vezérfonal népi építkezésünk kutatásához" *(Gillyén Nándor*ral) c. könyve, mely az elméleti és gyakorlati munka egységesítését szolgálja.

Barabás Jenőt munkássága révén nemcsak itthon, hanem külföldön is jól ismerik. Részese olyan nemzetközi vállalkozásoknak, mint amilyen az Európa Néprajzi Atlasza vagy az Ethnologia Europea, melynek szerkesztő bizottsági tagja. Az Ethnographica Pannonica nemzetközi néprajzi együttműködésnek elnökségi tagja, a magyar szekció elnöke.

Mindezek alapján a Magyar Néprajzi Társaság Választmánya az 1970-ben alapított Györffy István Emlékérmet 11. alkalommal Barabás Jenőnek ítéli oda.
Budapest, 1981. május 27.

Andrásfalvy Bertalan s. k.
főtitkár

Tálasi István s. k.
elnök

Ortutay Gyula Emlékérem alapítása

A Magyar Néprajzi Társaság *Ortutay Gyula Emlékérem* alapítását határozta el.

Az Emlékérem célja, hogy adományozásával azok a kutatók, akik a *néprajztudományban kiemelkedően új kutatási eredményeket értek el,* kellő társadalmi elismerésben és ösztönzésben részesüljenek.

Az emlékérem adományozásával oklevél jár. Az emlékérmet *három évenként,* az ezen *időszak alatt alkotott kiemelkedő mű elismeréseként* adja ki a Társaság. Az emlékérmet ünnepélyes formában, a Társaság évi rendes közgyűlése alkalmával kell átadni.

Az emlékérem elnevezése: „Ortutay Gyula Emlékérem". Az érem kerek alakú, bronzból készült, átmérője 85 mm, vastagsága 8—10 mm. Az érem első oldalán középen Ortutay Gyula domború arcképe helyezkedik el, „Ortutay Gyula Emlékérem" felirattal. Hátoldalát a néprajztudományt szimbolizáló motívum és „A néprajztudományért" felirat díszíti.

Az emlékérem adományozására a Társaság két tagja tehet javaslatot; a javaslat felett a Társaság választmánya szótöbbséggel dönt.

Az emlékérem adományozását közzé kell tenni az Ethnographiában és a Néprajzi Hírekben.

Az adományozás költségét a Társaság költségvetésében a Magyar Tudományos Akadémia biztosítja.

Az Emlékérmet Búza Barna szobrászművész készítette.

Budapest, 1981. május 27.

Az Ortutay Gyula Emlékérem odaítélése Bálint Sándornak, Martin Györgynek és Tárkány Szücs Ernőnek

A Magyar Néprajzi Társaság ezzel az emlékéremmel az utóbbi évek legértékesebb néprajzi alkotását — (A szögedi nemzet) — tünteti ki.

A hazai néprajztudomány egyik legnagyobb egyéniségének szól e megkésett elismerés, a szomorú hirtelenséggel elhunyt, szeretetre méltó *Bálint Sándor* egész életművének, melyben hasonló kitüntetésben nem sokszor, de annál több méltánytalanságban volt része. Bálint Sándor munkássága nem hasonlítható össze senkiével. Hűséggel és hatalmas tudományos felkészültséggel szolgálta kutatásaival és műveivel szűkebb hazájának, a szögedi nemzetnek, a magyar nyelvterület egyik legerőteljesebb, gyermekekben gazdag, sziket és homokot is meghódító népét s azon keresztül az egész magyarság megismerését. A népi vallásosság és hitvilág kutatásában lépte túl csak e reménységet keltő néprajzi csoport határát, de akkor az egész európai művelődéstörténet elmélyült ismeretében és összefüggéseinek látásában. Életét, tudományos tevékenységét, nevelő munkáját példaképül hagyta ránk.

A Magyar Néprajzi Társaság az Ortutay Gyula Emlékérem odaítélésével azok nevében is kifejezi háláját, akiknek Bálint Sándor egész életét szentelte.

Budapest, 1981. május 27.

Andrásfalvy Bertalan s. k.
főtitkár

Tálasi István s. k.
elnök

Martin Györgyöt a magyar tánckutatás vezetőjének nevezhetjük, aki felbecsülhetetlen áldozatokkal csak ennek a munkának él kora ifjúságától kezdve. Saját maga és az általa vezetett munkatársai kiterjedt gyűjtőmunkája nemcsak az egész magyar nyelvterületet öleli fel, hanem közvetlen szomszédaink tánckincsét is magába foglalja. Olyan mennyiségű és minőségű filmen rögzített táncanyagot, szalagra felvett zenei anyagot és adatgyűjteményt hozott létre, mely megteremtette az átfogó rendszerező, elemző és elméleti munka alapját. Elfogulatlan, tárgyilagos és hatalmas anyagismeretre épített elméleti munkássága egész Európában nagy megbecsülést szerzett e tudományterületnek és sok más néprajzi szakterületre is megtermékenyítő hatással volt. Az összegyűjtött néprajzi anyag alapján több összefoglaló és egyedülálló elméleti tanulmányt és könyvet is írt, közülük is kiemelkedik az Akadémiai Kiadó által megjelentetett kötet az európai körtáncokról, melyet az egész magyar néprajzi irodalom legjelentősebb alkotásának tekinthetünk az eltelt tíz évben.

E nagyszabású és európai tekintélyt biztosító köteten kívül még számos olyan nagyobb tanulmányt és kötetet sorolhatnánk fel az elmúlt évekből, melyek anyagukban, feldolgozási módszerükben és eredményeikben egyedülállóak: a magyar tánckincs táji tagolódásáról, történeti rétegeiről, szerkezeti elemzéséről, valamint a magyar tánckincs tájanként összegyűjtött motívumtárait pl. a Duna menti táncanyag motívumtárát, melyek nemcsak a magyar néprajztudomány gazdagodását, hanem a magyar öntevékeny művészeti mozgalmak alapját is jelentik. A magyar tánckutató iskola példájának vonzása és személyes fáradozása révén nemzetközi együttműködést teremtett meg, melyhez hasonlót alig találunk más szakterületen. Szerény egyénisége, segítőkészsége és fáradhatatlan munkája példaképül szolgálhat.

Mindezek alapján a Magyar Néprajzi Társaság Választmánya — elfogadva Andrásfalvy Bertalan és Vargyas Lajos felterjesztését — úgy határozott, hogy az Ortutay Gyula Emlékéremmel első alkalommal Martin Györgyöt tünteti ki.

Budapest, 1981. május 27.

Andrásfalvy Bertalan s. k.
főtitkár

Tálasi István s. k.
elnök

Tárkány Szücs Ernő már középiskolás korában kezdett foglalkozni a jogi népszokások vizsgálatával. Érdeklődését a tematika iránt részben a falukutatók munkássága, részben *Ortutay Gyula* könyvei és *Tálasi István* előadásai ébresztették fel. 1940-től a kolozsvári egyetemen jogot, néprajzot és szociológiát hallgatott és főleg *Viski Károly* és *Bónis György* irányításával kezdett tudatosan foglalkozni a magyar jogi népszokások kutatásával, s végzett gyűjtéseket a mezőségi, kalotaszegi és székelyföldi falvakban, valamint Bálványosváralján. Publikációi 1943-tól kezdve folyamatosan láttak napvilágot a jogi népszokások témakörében. Ezek között említhetjük a Mártély népi jogélete c. munkáját (1944), az 1961-ben publikált Vásárhelyi testamentumokat, továbbá bányajogi kézikönyvét (1970), amelynek készítése során ugyancsak foglalkozott az idevágó jogi népszokásokkal.

Az 1981-ben megjelent Magyar jogi népszokások c., kitüntetésre javasolt munkája első módszeres összefoglalása a kutatási terület „polgári jog" terminussal illethető anyagának. A könyv hatalmas adatgyűjtésen alapulóan (forrásanyaga kiterjed az archívumokra és az élő néprajzi, tradicionális gyakorlatra is) mutatja be a problematika elvi-módszertani kérdéseit és foglalkozik személy—társadalom viszonyával. E kitűnő megalapozás után foglalkozik szerző a társadalomban élő egyén életútjának jogi meghatározóival, a személyiség és jogok viszonyával, a házassággal, a családdal, a tulajdon problematikájával és a társadalmi kontroll, a társadalmi szankciórendszer funkciójával.

A munka interdiszciplináris, egyesíti magában az etnográfiai-társadalomnéprajzi, valamint a jogtudományi megközelítést. E szemléletmódból következik, hogy a néprajztudomány mellett a jogszociológia is kiemelkedő jelentőséget tulajdonít a benne foglaltaknak, nem kis mértékben azért, mert végső soron e két tudomány fölé is emelkedik, amennyiben a jog és az élet viszonyáról szól. Olyan megközelítés és válasz ez az abban a vonatkozásban felvetődő problémákra, amely lehetőséget nyújt a gyakorlati alkalmazásra, ezen keresztül pedig a társadalmi életvitelnek és a jogi kodifikálásnak egyeztetésére, a kívánatos harmónia megteremtésére.

Tárkány Szücs Ernő munkája kiemelkedő teljesítmény, olyan mű, amely Ortutay Gyula szemléletében fogant, abban a kívánalmában, hogy a szűkebb szakmai teljesítmények a nép szolgálatában, a nemzeti érdekek elősegítésében is betöltsék a maguk előrevivő szerepét.

Mindezek alapján a Magyar Néprajzi Társaság Választmánya — elfogadva Bodrogi Tibor és Tálasi István felterjesztését — úgy határozott, hogy az Ortutay Gyula Emlékéremmel első alkalommal Tárkány Szücs Ernőt tünteti ki.

Budapest, 1981. május 27.

Andrásfalvy Bertalan s. k.
főtitkár

Tálasi István s. k.
elnök

III.

Andrásfalvy Bertalan: Főtitkári beszámoló

Tisztelt Közgyűlés!

Az 1980 nyarán tartott 92. közgyűlésünk óta a Magyar Néprajzi Társaság legfontosabb eseménye a II. Nemzetközi Néprajzi Nemzetiségkutató Konferencia volt Békéscsabán, melyet a TIT-tel, a magyarországi nemzetiségi szövetségekkel, a Hazafias Népfronttal, Békés megye és Békéscsaba város, valamint a Békés megyei múzeumi szervezettel közösen rendezett meg 1980. szeptember 30. és október 2. között. Ezen a konferencián, hazánkat is számítva, 12 ország kutatói vettek részt, összesen 175-en, ebből a külföldiek száma 59 volt. 68 előadás hangzott el 3 szekcióban. A szekciók témái a következők voltak: a kétnyelvűség és interetnikus kapcsolatok; a néprajzi kutatás és a nemzetiségi kultúrák megőrzése és fejlesztése; egy nemzetiség néprajzi vizsgálata. A 8 nyelven tartott előadások megértését egyidejű tolmácsolás tette lehetővé. A sikeres konferencia tudományos és közművelődési-politikai jelentőségét nemcsak a nagy érdeklődés, hanem annak hivatalos visszhangja is bizonyította. A tanácskozás ideje alatt nemzetiségi tankönyvek és sajtótermékek kiállítását, a múzeumban „Békés megye néprajzi csoportjai" című kiállítást láthattunk. Nemzetiségi folklórműsor és egész napos kirándulás, néprajzi dokumentumfilmek vetítése is hozzájárult ahhoz, hogy a résztvevők tapasztalatai, ismeretei sokoldalúan gyarapodtak.

A Konferencia a néprajztudomány egyik legfontosabb feladatának teljesítésén fáradozott — a népek megértésén, az előítéletektől mentes megismerés alapján. A néprajzi ismeretanyag így a békét teremtő humanizmus feltétele.

Az elmúlt esztendőben 2 plenáris ülést tartott a Társaság:

1980. nov. 19. *Kríza Ildikó:* Életmód és kultúra változása a Pittsburgh környéki magyaroknál

1981. febr. 19. *Vainö Kaukonen* (Helsinki): A Kalevala és a régi finn népköltészet, mint műalkotás

1981. máj. 27. Mai közgyűlésünk előadója *Vargyas Lajos*, aki: Bartók és a magyar népzenekutatás címmel tartja előadását.

Az Anyagi Kultúra Szakosztály 3 alkalommal gyűlt össze:

1980. nov. 26. *Domonkos Ottó:* A céhkataszter munkálatai és fontosabb tanulságai

1981. jan. 28. *Koroknay Ákos:* Szabadparaszti fejlődés a határőrvidéken (A „zadruga" szerepe és jelentősége)

1981. máj. 13. *Füzes Endre:* A gabonatárolás Magyarországon

A Folklór Szakosztályban a következő előadás hangzott el:

1980. dec. 3. *Küllős Imola:* A Kárpát-medence népeinek betyárköltészete

Az Önkéntes Gyűjtő Szakosztály 4 alkalommal jött össze:

1980. nov. 26. *Hintalan László:* Népi gyermekjátékok (Monografikus gyűjtés és rendszerezési kísérlet)

1981. jan. 21. *Hurtony Julianna:* Egy bábaasszony visszaemlékezéseiből (Szeremle). Felkért hozzászóló volt *Kapros Márta* (Balassagyarmat)

1981. febr. 25. Beszámoló a szigetközi egyetemi-főiskolai kutatótábor munkájáról (képmagnós bemutatóval):
Ács Anna (Mosonmagyaróvár): Bevezető
Fehér Ildikó (Szeged): Hiedelemmondák és a bennük való hit Dunakilitiben
Lágler Péter: Adalékok Dunasziget és Halászi népi építészetéhez. Felkért hozzászólók voltak: *Katona Imre* és *Timaffy László*.
Az Önkéntes Gyűjtő Szakosztály tevékenyen részt vett a tábor szervezésében és irányításában is.

1981. márc. 18. *Szűcs Judit* (Szeged): Étkezési rend Szentesen a XX. század első felében. Felkért hozzászóló volt: *Kisbán Eszter*

A Társadalomnéprajzi Szakosztály vitaülést rendezett:

1981. máj. 20. A TIT-tel közös rendezésben került bemutatásra a „Domaházi hegyek között . . ." c. hatrészes filmszociográfia, a film megtekintése után *Gráfik Imre* és *Szilágyi Miklós* vezetésével vitaülésre került sor.

Az áttekintésből kitetszik, hogy a Társaság előadásainak száma ebben az évben erősen megfogyott.

A választmány 3 alkalommal ülésezett: 1980. okt. 29-én, 1981. ápr. 1-én és május 13-án.

A kiadványokról: az *Ethnographia* f. évi 1981/1. száma a közgyűlésig megjelent, további számai is folyamatosan időben megjelennek. A *Néprajzi Hírek*nél lemaradás mutatkozik, az 1980/5—6. bibliográfia szám még nyomdában van, megjelenése júliusra várható. Itt említjük meg, hogy az 1979-es Önkéntes Gyűjtőtalálkozó (Eger) előadásainak jelentős része megjelent a Honismeretben.

A Társaság taglétszáma az elmúlt közgyűléskor 965 fő volt. Az 1981. áprilisában hozott választmányi határozat értelmében 130 tagdíjat nem fizető nevét töröltük nyilvántartásunkból. A választmány az elmúlt évben 37 új tag felvételi kérelmét hagyta jóvá. Jelenleg a társasági tagok száma 867.

Tisztelt Közgyűlés! Kegyelettel emlékezzünk meg ma az elmúlt évben elhunyt tagtársainkról: *Nyárády Mihály*ról, *Földes László*ról, *Dorogi Márton*ról, *Tóth Ferenc* jugoszláviai tagtársunkról és *Ruzsás Lajos*ról, akiknek kedves emlékét őrzi a Társaság.

A Magyar Néprajzi Társaság emléküléssre készül, melyet ez év június 19—21-én tart meg Hódmezővásárhelyen. Az emléküléshez tudományos vándorgyűlés és az önkéntes gyűjtők találkozója csatlakozik. E jelentősnek ígérkező találkozóra több mint 200 tagtársunk jelentkezett.

A f. év júliusában megrendezésre kerülő Duna-menti Folklór Fesztivál „Folklór a mai életben" c. pályázat meghirdetésében és gondozásában részt vett a Társaság Önkéntes Gyűjtő Szakosztálya.

A Társaság nagy vállalkozásaihoz kéri minden tagtársának őszinte támogatását és segítségét. Kérem beszámolóm elfogadását.

Budapest, 1981. május 27.

Andrásfalvy Bertalan s. k.
főtitkár

IV.

Pénztárosi jelentés a Magyar Néprajzi Társaság 1981. évi, 93. Közgyűlésének

A Magyar Néprajzi Társaság az 1980. évben összesen 221 500 Ft-tal gazdálkodott. Ebből a Magyar Tudományos Akadémiának 206 500 Ft-tal számoltunk el, a Művelődési Minisztérium Nemzetiségi Osztályának pedig 15 000 Ft-tal.

Az MTA-nak elszámolt 206 500 Ft az alábbi bevételi tételekből állt:

1979-ről áthúzódó pénzmaradvány volt	24 600,— Ft
MTA költségvetési támogatás	128 300,— Ft
MTA konferencia támogatás a békéscsabai konf.-hoz	10 000,— Ft
Tagdíjbevétel	25 100,— Ft
Kiadványeladás	18 500,— Ft
Összesen:	206 500,— Ft

kiadás volt a Társaság folyamatos működésével kapcsolatban:	148 800,— Ft
kiadás a békéscsabai Nemzetiségi Konferenciára:	10 000,— Ft
1981. évre áthúzódó pénzmaradvány:	47 700,— Ft

Kiadási tételeink a Társaság folyamatos működésével kapcsolatosak: a társasági tagoknak rendszeresen megküldött értesítések, meghívók, valamint a Néprajzi Hírek előállítási költségei, a postaköltségek jelentős összegeket tesznek ki, pl. 1980-ban postaköltségekre közel 10 000,— Ft-ot fordítottunk, a Néprajzi Hírek nyomdai költségei pedig 54 000,— Ft-ot tettek ki. Itt említjük meg, hogy a pénzmaradványként mutatkozó 47 700,— Ft a Néprajzi Hírek áthúzódó számainak nyomdai költségére fordítandó összeg, mely 1981-ben kerül majd kifizetésre.

A Békéscsabán másodízben megrendezett Nemzetiségi Néprajzi Konferencia költségeihez a Magyar Tudományos Akadémia 10 000,— Ft-tal, a Művelődési Minisztérium Nemzetiségi Osztálya 15 000,— Ft-tal járult hozzá. Ezen összegek külföldi vendégek meghívását tették lehetővé. A konferenciára rendelkezésünkre bocsátott külön támogatási összegekről az előírásoknak megfelelően elszámoltunk.

Az 1981. év eltelt időszakáról említésszerűen: f. évre 160 800,— Ft költségvetési kiadást tervezett a Társaság, ebből 110 800,— Ft az MTA támogatásának összege, 50 000,— Ft-ot pedig tagdíjakból és kiadványok eladásából kell ebben az évben biztosítani. Saját bevételünk teljesítésére biztató az eddigi eredmény: a közgyűlés időpontjáig tagdíjbevétel 25 000,— Ft, kiadványeladásból származó bevétel pedig 12 000,— Ft. Itt említjük meg, hogy a választmány határozata alapján ez év január 1-től a társasági tagdíj 50,— Ft, továbbá a Társaság régi kiadványainak árát is módosítottuk, egy-egy 1890—1949. közötti évfolyam Ethnographia társasági tagoknak 60,— Ft, intézményeknek pedig 180,— Ft-ért árusítható.

Budapest, 1981. május 27.

Füzes Endre s. k.
pénztáros

V.

A Számvizsgáló Bizottság jelentése az 1981. évi 93. Közgyűlésnek

Alulírottak, mint a Magyar Néprajzi Társaság 93. Közgyűlése által kiküldött számvizsgálók és ellenőr jelentjük, hogy a Magyar Néprajzi Társaság számviteli nyilvántartását a mai napon megvizsgáltuk és miután azt rendben találtuk, javasoljuk, hogy a pénztárosnak a felmentvényt a szokásos fenntartással adja meg a Közgyűlés és lelkiismeretes munkájáért köszönet szavaztassék.

Budapest, 1981. május 27-én

Bellon Tibor
számvizsgáló

Hegyi Imre
számvizsgáló

Rakovszky István
ellenőr

ISMERTETÉSEK

Bellon Tibor (szerk.): A magyar nép tudósa. Györffy István Emlékülés, Karcag, 1974. december 10. (Nagykunsági Füzetek 3.) Karcag, 1980. 112 l.

Fél Edit

A magyar néprajz történetének egyetlen személyisége sem vált olyan mértékben jelképpé, részben már kortársai, s azután későbbi nemzedékek szemében, mint GYÖRFFY István. GYÖRFFY István jelképpé válásának megvan az az előnye, hogy különböző indíttatású írások újra és újra ráterelik a figyelmet, de megvan az a hátránya is, hogy tanulmányainak, múzeumi tevékenységének elemzése helyett a rá való emlékezésekben elég nagy helyet a jelképes szerephez fűzött reflexiók foglalnak el.

Igen örvendetes és elismerésre méltó, ahogyan a GYÖRFFY István nevét viselő karcagi Nagykun Múzeum, személy szerint annak igazgatója, BELLON Tibor a Karcagon született GYÖRFFY István emlékét ápolja. Erről tesz tanúságot az 1974 decemberében Karcagon rendezett ülésszak és a csinos formában 1980-ban közreadott előadásszövegek (BALASSA Iván, BELLON Tibor, FÜZES Endre, GUNDA Béla, GYÖRFFY Lajos, KARDOS László, PALÁDI-KOVÁCS Attila, SZABÓ László, SZILÁGYI Miklós, VARGA László írásai, valamint ILLYÉS Gyula levele és újra közölt irodalmi portréja GYÖRFFY Istvánról). A legtöbb előadást ugyan inkább az ünnepélyes méltatás szándéka vezette, semmint a tudománytörténeti elemzés igénye, a szövegekben azonban így is megtalálhatók a GYÖRFFY Istvánnal kapcsolatos jelenlegi állásfoglalások végletei: az a nézet is, hogy GYÖRFFY István tudományos elgondolásai elavultak, és az is, hogy GYÖRFFY mintául szolgálhat ma is egy külföldi elméletektől mentes, csupán empírián alapuló hazai néprajz számára.

A következőkben GYÖRFFY István tanítványaként, aki nem kevésbé hálás a tőle kapott indításért, emberi és tanítói gondoskodásért, mint a többi tanítvány — mégis a tudománytörténeti igazság keresésének szemszögéből próbálom mérlegelni a kötet írásait. A GYÖRFFY István halála után eltelt több mint 40 esztendő megadja már a távlatot ahhoz, hogy tudósi pályáját a maga történeti környezetében próbáljuk elhelyezni. Így inkább az életpályának és az életműnek néhány olyan vonásáról szeretnék szólni, amit hiányolok a kötetből, bár GYÖRFFY István tudománytörténeti értekezéséhez szükségesnek látszanak. E törekvés jegyében még ILLYÉS Gyula szuggesztív irodalmi portréjához is fűzök néhány kiegészítő széljegyzetet — talán nem veszi rossz néven tőlem — azokra is tekintettel, akik írását forrásmunkának tekintik.

GYÖRFFY István életrajzához a kötetben rokona, GYÖRFFY Lajos visszaemlékezései szolgáltatnak gondosan összegyűjtött adatokat (15—19. l.). Szólnak ezek a szűrszabó GYÖRFFY család „nyugodt kispolgári" életmódjáról, a cifraszűr divatjának elmúltával járó anyagi megrázkódtatásról, ami GYÖRFFY István apját a paraszti gazdálkodással való sikertelen kísérletre kényszerítette. Ugyanőtőle tudjuk meg, hogy a fiatal GYÖRFFY István továbbtanulását csak másodszor Túrkevére házasodó édesanyja áldozatos munkája (és saját keresete) tudta biztosítani. Ne felejtsük említeni, hogy még Karcagon, 1894—95-ben BÁTKY Zsigmond tanára volt GYÖRFFY Istvánnak; ez a tanár-tanítvány kapcsolat ugyanis pályaválasztásánál és későbbi munkásságánál, kettejük sok évtizedes kapcsolatán át mindvégig érvényesült, GYÖRFFY István múzeumi szolgálatának végéig. GYÖRFFY Lajos megkapóan írja le, hogy a Késmárkon diákoskodó, magát eltartó GYÖRFFY hogyan járta be gyalog, szupplikáns diákként fél Magyarországot (a történeti Magyarországot, Fiuméig), sőt bukovinai és moldvai magyar falukat is (17. l.). Ez is rámutat GYÖRFFY professzor úr tudományos egyéniségének a kötet többi írásában háttérben maradó ama vonására, hogy személyes tapasztalatból, gyalogos terepbejárásból jól ismerte valamennyi magyar vidéket, a nemzetiségek faluit is, sőt Bulgáriát, Törökországot, egyes északi tájakat is. Ahhoz, hogy az Alföld sajátos vonásait meg tudja látni és le tudja írni, ez a széles tájékozottság volt az alap.

Több előadás egybehangzóan előtérbe állítja GYÖRFFY István kunsági származását, mint tudományos munkásságának forrását (9., 20., 78—79. l.). Annak a professzor-

nak a képe, aki mintegy a kunsági paraszti ismereteket közvetlenül viszi az egyetemi katedrára — érthetően — ILLYÉS Gyula írásában a legszuggesztívebb (91—95. l.). Kiegészítésére azonban legyen szabad megjegyeznem, hogy GYÖRFFY István a Néprajzi Múzeumban egykori tanára, BÁTKY Zsigmond személyében korántsem szobatudóssal találta magát szemben, mint ILLYÉS Gyula írja. BÁTKY Zsigmond éppúgy személyes bejárásból ismerte a magyar nyelvterület nagy részét és a nemzetiségeket, mint hivatali elődei, kortársai java. (Az idős BÁTKY Zsigmond nem beszélt gyűjtőútjairól, de ezekről tanúskodnak az általa behozott tárgyak, fényképek — e dokumentumok módosítják GUNDA Béla megállapítását is arról, hogy BÁTKY nem lett volna terepen járó gyűjtő, vö. GUNDA Béla: *Bátky Zsigmond*. Budapest, 1978. 18. l.) A Múzeumban az éppen látható szűrkiállításon BÁTKY Zsigmond a szűrszabó családból származó GYÖRFFY István speciális ismereteire figyelt föl, s ha „rögtön ott tartani" nem is tudta, de fényképezőgépet kölcsönzött neki és megbízta tárgygyűjtéssel a múzeum számára.

Amilyen téves volna BÁTKY Zsigmondot, JANKÓ Jánost vagy VISKI Károlyt élettől idegen szobatudósnak beállítani, ugyanúgy erős leegyszerűsítés GYÖRFFY Istvánnak az ösztönös, csupán a természetes paraszti ész alapján álló kutatóvá való minősítése is (9., 24. l.). Figyelembe kell venni, hogy ő is és kortársai is más korszakban, a tudományos közlemények más műfaji normái szerint írtak és dolgoztak. Az a körülmény, hogy az akkori írások lábjegyzetei nem hozzák elméleti munkák címét, nem jelenti azt, hogy GYÖRFFY István, BÁTKY Zsigmond és VISKI Károly tudományos eredményei megszülethettek volna a kortárs európai néprajzi áramlatok alapos ismerete nélkül. A Magyarság Néprajza például egy abban a korszakban időszerű, Európa-szerte napirenden levő műtípusnak a külföldi párhuzamokkal az összevetést bízvást kiálló megvalósítása. (Annak vitatásába nem kívánok itt belebocsátkozni, hogy az empíriának és az elméletnek egyikmásik előadásban mutatkozó szembeállítása önmagában sem elfogadható, a megfigyelést ugyanis tudatosan vagy öntudatlanul mindenképp elméleti állásfoglalások irányítják.) Akkoriban a Néprajzi Múzeum könyvtárába befutott a kontinens még kis számú, valamennyi néprajzi folyóirata és kézről kézre is járt. A Néprajzi Múzeum Könyves Kálmán körúti új kiállításának megrendezése előtt BÁTKY és kollégái, köztük GYÖRFFY István több európai múzeumot meglátogattak — jelentéseik nemzetközi tájékozottságukról és biztos ítélőképességükről egyaránt tanúskodnak.[1] Az ismertetett kötet egyik emlékezése beszámol arról, hogy GYÖRFFY István a néprajzi kutatásra való felkészüléshez a német nyelvszakot is javasolta, mint ami „igen fontos világnyelve a néprajzi irodalomnak" (50. l.), aminthogy akkor s később a szomszédos és az északi népekkel való kapcsolattartás is nagymértékben németül zajlott. Ő maga is olvasott németül és előadást is tartott német nyelven, pl. Finnországban. Milyen kár egyébként, hogy a Néprajzi Múzeumban dolgozó GYÖRFFY István alakja ILLYÉS Gyula írásán kívül a többi emlékezésben nem kap hangsúlyt, ámbár élete java a múzeumhoz, a tárgyakhoz kötődött és tárgygyűjtéseinek, fényképeinek számbavétele nélkül nem alkotható reális kép munkásságáról.

SZILÁGYI Miklós mintegy a „néprajzi közvéleménynek" hangot adva írja, hogy GYÖRFFY István „gondolati építményének alappilléreit kikezdte az idő ... a magyar parasztság múltjáról kialakított koncepciójának lényegét csak tudománytörténeti jelentőségű tényként tudjuk értékelni" (73. l.). Az általános ünneplés hangulatában ez a megjegyzés kijózanítóan emlékeztet arra, hogy korántsem egyöntetű GYÖRFFY István pozitív értékelése (például utalhatok HOFFMANN Tamás több helyütt megfogalmazott véleményére, így: *A gabonaneműek nyomtatása a magyar parasztok gazdálkodásában*, Budapest, 1963. 342—345; *A településtörténet határai*. Valóság 1973. dec. 1—2.). Sajnos azonban SZILÁGYI nem mondja meg, hogy mik is azok az alappillérek és a GYÖRFFY-féle koncepció lényege, ami elavult volna. Az ilyen és hasonló kijelentések rámutatnak: híjával vagyunk GYÖRFFY István munkássága olyan tudománytörténeti, eszmetörténeti elemzésének, ami föltárná megállapításaiban az élete során fejlődő rendszert és mai nyelvünkre lefordítaná, hogy mit is kívánt közölni a sok helyütt már átértelmeződött vagy szokatlanná vált kifejezési formákkal.

A korábbi, egyes kulturális jelenségek evolúciójára, kulturális jelenségek egymásra rétegződésére vonatkozó történeti elképzelések helyett GYÖRFFY István konkrét történeti folyamatokhoz, a megtelepedéshez, a hódoltság háborúihoz, a búzakonjunktúrához, a folyamrendezésekhez, a vasutak kiépítéséhez, a tagosításhoz stb. kötötte a paraszti életmód fontos változásait. Egyes mesterek és műhelyek történetéig lenyúlva rajzolta meg a cifraszűr divatba jöttét és divatjának elmúlását, beillesztve azt a paraszti társadalom országos mozgásaiba. Nemzedékek szerint ábrázolta a matyó öltözet változásait, az abban érvényesülő kisnemesi és polgári mintákat. A parasztság életének történeti folyamatként való felfogása vezette GYÖRFFY Istvánt a levéltári írott források és a régi térképek mód-

szeres kiaknázására és átfogó történeti életforma-ábrázolás megírására. Megítélésem szerint ez a maga korában újszerű történeti szemlélet és a település, gazdálkodás, társadalom — sőt a viselet, népművészet — egymással összefüggő rendszerekként való elképzelése jelenti a legfontosabb új elemet munkásságában. Gondolatainak egykorú ösztönző szerepét igazolják a történettudományban, településföldrajzban, szociológiában hozzájuk kapcsolódó munkák. Helytelen lenne az életmű középpontjába néhány késői írásának azt a törekvését állítani, amelyik a korábbi tanulmányokban föltárt részfolyamatok mögött a hosszú távú kontinuitás összefüggéseit kereste a honfoglalás koráig. Aminthogy igazságtalan lenne Kazimierz MOSZYŃSKI munkásságát is azzal elintézni, hogy szintézisét egy közös ősi szláv kultúra rekonstruálásának keretében alkotta meg. SZILÁGYI Miklóshoz hasonlóan érdemes tehát elgondolkodni azon, vajon jól látta-e GYÖRFFY István a városszéli kertek és a tanyák kapcsolatát, de tudománytörténetileg előbbrevaló ennél, hogy GYÖRFFY István egyáltalán megalkotta a kertes település és az anyatelepüléssel összefüggő tanyarendszer fogalmát, s ezeket kapcsolatba állította a gazdálkodás módjával, a kommunális igazgatás szervezetével, a családi életrenddel.

GYÖRFFY István szerepének megítéléséhez fontos támpont részvétele a korszak tudományos vállalkozásaiban. Több megemlékezés is kiemeli a Magyarság Néprajzát, aminél azonban hangsúlyozni kell, hogy csak az első két kötet kapcsolódik személyéhez, a másik két kötet elkészítésével nem volt dolga, — így a munka egyenetlenségéről és a RÓHEIM Géza kimaradásáról tett megjegyzés sem vonatkoztatható rá (22—23. l.). A Magyarság Néprajza, mint ismeretes, a kor hungarológiai törekvései jegyében a Magyar történet, a Magyar földrajz, a Magyar művelődéstörténet társaként született meg és társaihoz hasonlóan, az ekkor Európa-szerte jelentkező néprajzi igénynek megfelelően, kézikönyvbe kívánta összefoglalni a romantikus elképzelésektől megtisztított, tárgyszerű ismereteket.

Hungarológiai törekvések jegyében alakult meg a Táj- és Népkutató Központ is és jött létre a nagy visszhangot kiváltó 1938-as kiállítás. Itt helyénvaló MAGYARY Zoltánnak a kötetben csak egy helyütt (52. l.) említett szerepét jobban kiemelni. Annak idején a két hetes nyitvatartás után frissen meghosszabbított kiállítás gyors bezárása elsősorban MAGYARY Zoltánt érintette (a Néprajzi Tanszék részvétele nem volt jelentős) — akinél hívatlanul azon a bizonyos estén jó ötvenen gyűltünk össze. (Közülük mintegy harmincan részt vehettünk 1978-ban a Jogi Kar aulájában az Államtudományi Intézet által rendezett MAGYARY Zoltán emlékét helyreállító ünnepi ülésen is.) A kötetben idézett GYÖRFFY-levélhez (28. l.) hozzá kell fűzni, hogy ELEK Péter katonai szolgálatra vonult be, utóbb pedig a TELEKI-intézetből a MAGYARY Zoltánéba került át, és a kiállítás többi rendezőjének semmi baja sem történt. (A részletek igazítása is indokolt, hiszen ezeket a szövegeket is forrásnak tekinthetik később.)

A kötet végén közölt fotók, szobrok, domborművek, a Györffy Emlékérem tanítványok és tisztelők számára több-kevesebb hitelességgel idézik GYÖRFFY István emberi vonásait — jó volna tudományos egyéniségének vonásait is korszerűen föltárva tudni.

Gedenkschrift für Leopold Schmidt (1912—1981) zum 70. Geburtstag. (Buchreihe der Österreichischen Zeitschrift für Volkskunde. Neue Serie, Band 4.) Herausgegeben von Klaus BEITL. Selbstverlag des Vereins für Volkskunde in Wien. Wien, 1982. 100 l., 6 fénykép

Tárkány Szücs Ernő

A néprajztudományt művelő osztrák állami és társadalmi intézmények, a személyéhez közelállt kutatók és múzeumi szakemberek ezzel, az 1982-ben, 70. születési évfordulója alkalmából megjelent kötettel is (a megemlékezések sorozata és a készülő emlékkönyv mellett) mély tiszteletüket kívánták leróni az 1981. december 12-én 69 évesen elhunyt Leopold SCHMIDT akadémikus előtt, aki 1945-től 1978-ban történt nyugdíjba vonulásáig az Osztrák Néprajzi Múzeum igazgatója, a Néprajzi Társaság elnöke volt.

Szerteágazó és sokoldalú tevékenységéből most csak azt emelnénk ki, hogy három új múzeumot hozott létre; 1945-ben új életre keltette és azóta kiadta az osztrák néprajzi folyóiratot, az *Österreichische Zeitschrift für Volkskunde*-t, amelynek már 35 kötete jelent meg; 1973-ban akadémiai intézetet alapított „Institut für Gegenwartsvolkskunde der Österreichischen Akademie der Wissenschaften" elnevezéssel.

Az emlékirat megkísérli összefoglalni Leopold SCHMIDT személyiségének legfontosabb jellemző vonásait, alkotó, nevelő, oktató és szervező készsége, tudománypolitikai tevékenysége gazdag eredményeit. SCHMIDT tudományos nézőpontja alapvetően történeti beállítottságú volt, állapítja meg Klaus BEITL a kötet bevezetőjében és munkáit ennélfogva összekapcsolja az általa felújított, a néprajztudományban is alkalmazhatónak vélt szellem- és művelődéstörténeti szemlélet.

A kötetben Leopold SCHMIDTnek a bécsi egyetemen és a Néprajzi Társaságban végzett működését Richard PITTIONI, a múzeumi vezető és szakirányító érdemeit Carl BLAHA, végül az 1967 óta akadémikusnak az Osztrák Tudományos Akadémia kebelében folytatott szervezői, a történetiség hangsúlyozásával a múlt- és jövőorientációjú néprajztudomány fejlesztésére irányult fáradozásait Herbert HUNGER, az Osztrák Tudományos Akadémia elnöke ismerteti.

Több, mint harminc oldalt foglal magába Leopold SCHMIDTnek a nyomtatásban először 1947-ben megjelent *Die Volkskunde als Geisteswissenschaft* című, elvi összefoglalásként vezérfonalnak szánt munkája. Ez a munka és az itt adott definíciók, indokolások, iránymutatások — ahogy Klaus BEITL kiemeli — az osztrák néprajztudománynak ma is szilárd elméleti alapját jelentik, és felkészültségét bizonyítják

Leopold SCHMIDT tanulmányában a néprajztudományt úgy értelmezi, hogy az az élet hagyományozott rendjének a tudománya, amely a kulturális történésekben a statikus momentumok jelentőségét hangsúlyozza, míg a történelemtudomány a dinamikus érdeklődést van hivatva szolgálni. A néprajztudomány részterületei tehát nem öncélúan vizsgálják a maguk szakterületeit, hanem az élet valamennyi jelenségét különböző oldalról feltárva ebbe a hagyományos rendbe vetítik bele. SCHMIDT éppen azt az új szemléleti módot igyekszik körvonalazni, amelynek alapján a különböző részterületek kutatói az élet hagyományos rendjének a rekonstrukciójához hozzájárulhatnak, és e rendnek az okait, törvényszerűségeit vizsgálhatják. Így válik véleménye szerint a néprajz önálló alaptudománnyá és más tudományok hasznos segédtudományává.

Az emlékirat utolsó részében Michael MARTISCHNIG összegezi Leopold SCHMIDT tudományos termését az 1977—1982 közti időre. Ez kiegészíti azt a bibliográfiát, amelyet az 1930—1977 közti időre Klaus BEITL vezetésével egy kisebb munkaközösség már 1977-ben összeállított *(Leopold Schmidt-Bibliographie.* Wien, 1977). SCHMIDT írásaiban tükröződő tudományos munkássága önmagában is csodálatra méltó: összesen 4112 tétel. Tanulmányainak a témái a néprajztudomány szinte minden területére kiterjednek, a recenziók pedig széles körű érdeklődését bizonyítják más népek eredményei iránt. Európában nem jelent meg egyetlen fontos néprajzi munka sem, amelyet ne ismertetett volna meg a hazai kutatókkal, ne tett volna hozzá értékelő megjegyzéseket és kiegészítéseket, ha ez szükséges volt.

Heikinmäki Maija-Liisa: Suomalaiset häätavat (Finn lakodalmi szokások). Otava, Helsinki, 1981. 734 l.

Voigt Vilmos

Ismét egy irígylésre méltó és klasszikus néprajzi monográfia Finnországból. Első tekintetre is meglepő, hogy egy minden ízében szaktudományos munkát egy irodalmi kiadó jelentetett meg. (Csak kissé oldódik meg a rejtély, ha megtudjuk, hogy több gazdag finn alapítvány támogatta a megjelenést — mások meg a kutatómunkát.) A finn „tárgyi néprajz" ma már középgenerációjának kiváló kutatója, akinek évtizeddel korábban megjelent kétkötetes monográfiája *(Die Gaben der Braut bei den Finnen und Esten.* Helsinki, 1970—1971) egy csapásra ismertté tette nevét a legkitűnőbb lakodalom-kutatók körében, néprajzi módszereket alkalmazott (könyvének alcíme is jelzi, hogy a „paraszti házasságkötés hagyományai"-val foglalkozott), olyan mintaszerű módon, hogy igazán sajnálhatjuk, belátható időn belül nemcsak Magyarországon, de másutt is aligha jelenik meg hasonló méretű és színvonalú monográfia.

Köszönetnyilvánító kezdő szavak után a bevezetés a forrásokat ismerteti (saját kérdőívére 256 adatközlő válaszolt), utal módszerére. Ez után hat nagy tömbben több mint 40 fejezet következik, ezek is apróbb részekre tagolva. A párválasztás, a kérés, az eljegyzés és hirdetés, a háztűznézés, a katekizálás, a násznagyok és vőfélyek kiválasztása, a lakodalmi hívogatás, a közvetlen lakodalmi előkészületek, a lakodalom időpontja, szereplői, egyáltalán a lakodalom menete és típusa külön fejezeteket kap. Nagy tömb foglal-

kozik a menyasszonyos ház, az esketés, a lakodalmi étkek, a tánc, az egyéb szórakozások, majd a nászút, a vőlegényes házhoz érkezés, a nászágy, a menyecskeöltöztetés, a menyasszonyajándékok és általában a lakodalmi ajándékozás, végül a menyasszonypénz, az üdvözlés, a lakodalom vége témáival. Még fejezet jut a lakodalom utáni élet, illetve a szokások megváltozása kérdéseinek is. Minden részben gazdag és kitűnő fényképek, ahol ez lehetséges, térképre vetítetett adatsorok, statisztikák igazítanak el. A szerző utal a táji különbségekre, az értékelhető történeti adatokra. Szövegmellékletek is vannak. Mivel felhasználhatta a finn néprajzi atlasz anyagát, kiterjed a mai Szovjet-Karjala szokásaira is. Voltaképpen nem tárgyalja azonban az összehasonlító szempontokat (sem finnugor, sem skandinavisztikai vonatkozásban). Több mint félszáz lapos apróbetűs jegyzetapparátusa, mintegy 300 nyomtatott és vagy 50 kéziratos művet felsoroló irodalomjegyzéke így is hosszú munkát ad az olvasónak is. Ezek is a finn anyagra vonatkoznak, legfeljebb finnországi svéd forrásokat tartalmaznak. A kötet végén a helynév-rövidítések feloldása, valamint igen részletes és pontos tárgymutató olvasható. Az utóbbiban megvan nemcsak a lakodalmi sirató, az ülésrend, hanem a koldus és a kerékpár is, egyáltalán minden elem.

A munka nem igazán szokásmonográfia. Noha idézi K. R. V. Wikman, vagy Honko tanulmányait, igazában a tárgyi néprajzi szemlélet jellemző a munkára. Szükség volna tehát arra, hogy e nagyszabású leíró és rendező monográfia után egy szintetikus, az összehasonlító szempontokat jobban kidomborító szintézis is szülessen — immár nemzetközi nyelven. Biztos vagyok benne, hogy a *Folklore Fellows Communications* helyet adna egy ilyen kötetnek, amely egyszersmind Vilkuna és mások szokásmonográfiáit is folytatná. Addig csak a finnül olvasók élvezhetik és használhatják az utóbbi évtizedek legjelentősebb lakodalom-leíró monográfiáját. Egyszer e témakör teljesen folklorisztikai összegezését is meg kellene kísérelni azonban, legkivált éppen a finnségi népek köréből.

Hainard, Jacques et Roland Kaehr (eds.): Naître, vivre et mourir. Actualité de van Gennep. Essais sur les rites de passage. Musée d'ethnographie, Neuchâtel, Suisse, 1981. 189 l., számos fénykép.

Fejős Zoltán

Nincs szemernyi keresettség sem a kiadvány alcímében: Arnold van Gennep átmeneti rítus elmélete iránt az elmúlt években fokozatosan nagy érdeklődés nyilvánult meg, s az évtizedeken keresztül háttérben maradt felfogásmód ma világszerte reneszánszát éli. Egymás után jelennek meg az átmeneti rítusokat leíró kiadványok, nemcsak az antropológia „mai ritualistáinak" tollából (L. pl. Monika Vizedom: *Rites and Relationships. Rites of Passage and Contemporary Anthropology*. Beverly Hills — London, 1976.), hanem kultúrtörténészek részéről is. Jelen kiadvány, amely tulajdonképpen a neuchâteli néprajzi múzeumnak az átmeneti rítusokról rendezett kiállításához készült, újabb leírásokkal és elemző továbbgondolást mutató tanulmányokkal gazdagítja van Gennep teóriáját.

Jacques Hainard bevezetőjében (13—16 o.) összefoglalja a „Születni, élni és meghalni" címet viselő kiállítás és az annak anyagára támaszkodó kiadvány főbb gondolatait. (A kiállítás 1981. június 28-tól december 31-ig volt nyitva.) A neuchâteli múzeum e munkával tiszteleg a nagy francia kutató életműve, egyénisége előtt, aki egyébként — s részben ez adta a kiállítás ötletét —, 1912 és 1915 között Neuchâtelben tartózkodott, és itt részt vett az első nemzetközi etnográfiai és etnológiai kongresszuson (1914). Mint a bevezető tanulmány kifejti, a szerzők hangsúlyozni akarták, hogy *minden emberi társadalom* sajátos aktusokkal és szertartásokkal irányítja az egyén életének egymást követő változásait. E szabályozás megkíméli az egyént és a közösséget a változások kiváltotta zavaró hatásoktól, a szent és profán közti egyensúly megbomlásából származó negatív következményektől. Az átmeneteket biztosító rítusok több szinten, mint pl. a mozdulatok, zajok, verbális megnyilatkozások, tárgyak stb. elemeiből szerveződnek. Az egyes életkori periódusváltások rítusai, amik megnyilvánulásukban népenként igen nagy változatosságot mutatnak, belső szerkezeti felépítésükben hasonlóak. Az átmeneti rítusok ilyen strukturális rendje a szokásrendszer viszonylag nagy tartományában nyújt érvényes magyarázatot. A kötet (és a kiállítás) az egységes elmélet széles körű igazságát azzal is bizonyítani kívánja, hogy az egyes átmeneteket különböző népek szokásainak példáival mutatja be.

A születés rítusait Roger Brand a Beninben élő vemenál vizsgálja (37—62 o.). A születéssel kapcsolatos az angolai csokve nép gazdag termékenységi kultuszát ismertető

tanulmány (63—76 o.) is. A kisgyermekkor átmeneti rítusát Jean-Louis CHRISTINAT a perui kecsuák példáján illusztrálja: náluk e rítust az első hajvágás jelenti, ami egyben a közösség műrokonsági rendszerének legalsó fokozatát (a „házi keresztapaságot") is kialakította (77—93.). Gustaf VERSWIJEF a közép-brazíliai indiánok beavatási szertartásán keresztül a gyerekkor és a pubertás közötti átmenet rítusait elemzi (95—118.). A házasságot két tanulmány tárgyalja. Micheline CENTLIVRES-DEMONT az Afganisztán északi részén élő üzbégek és tadzsikok időben hosszan elnyúló házasodási szokását mutatja be (119—134.), ahol a két család „egyesülése" szimbolikus módon mitikus elbeszélések előadásában és vagyoni csere formájában zajlik. A hosszan tartó megbillent egyensúlyú periódust rítusok gazdagsága ellensúlyozza. Martin SEGALEN elsősorban a francia házasodási rítusok két fő tárgyát, a guzsalytalp és a papapucs szimbolikus szerepét vizsgálja (135—147.). A halállal kapcsolatos szokásokat a Pápua új-guineai Sepik vidékről François LUPU írja le, bemutatva a temetési szertartás társadalmi összefüggéseit (149—160.). A tanulmányok jól bizonyítják, hogy az átmeneti rítusok az egyén biológiai alapozottságú változásait egy más szinten, a társadalom viszonyaiban és kultúrájában szentesítik.

Külön kiemelném a kötet két utolsó tanulmányát, mert ezekben a szerzők a *mai* svájci *társadalom* jelenségeivel foglalkoznak. Pierre CENTLIVRES *Új területek, új emblémák* címmel (161—173.) a modern társadalom rítusait keresi. Egyrészt a hagyományos átmeneti ritusok jellegének megváltozását, a velük kapcsolatos jelképek átalakulását hangsúlyozza, majd az újabb társadalmi átmenetek szokásairól beszél. Pierre ROSSEL egyetlen „modern" átmeneti rítuscsoportot elemez: az alsófokú kötelező oktatáshoz kapcsolódó rituális elemeket (175—188.). A gimnáziumi ballagást, mint átmeneti rítust már egy horvát folklorista szépen leírta (VODOPIJA, Milivoj: *Maturiranja kao rite de passage*. Narodna umjetnost, 13. 1976. 77—92.), s ezúttal az elmélet ilyen irányú alkalmazására kapunk további példákat. Mindkét tanulmány a mai folklór, városi folklór értelmezésének tekintetében is hasznos szempontokkal szolgál, s bizonyítja az elmélet mai relevanciáját.

A kötetben Nicole BELMONT önálló tanulmányban foglalkozik Arnold van GENNEP főbb gondolatainak, s így az átmeneti rítusok elméletének mai aktualitásával (17—31.). Ezt követően pedig a rítusokkal kapcsolatos klasszikus írások rövid részleteiből igen érdekes összeállítást olvashatunk (33—36.).

Földes Béla: Gergely-napi iskolai színjátékok a Tolvay-énekeskönyvben. Tanítóképző Intézetek Tudományos Közleményei XII. Debrecen, 1977. 207—235 l. — **Földesi Béla: Gergely-napi bekérető és iskolába hívogató formulák.** Tanítóképző Főiskolák Tudományos Közleményei XIII. Debrecen, 1978. 67—90 l.

Ország Mária

FÖLDESI Bélának nemrégiben két publikációja látott napvilágot a Lóskay-kódex Gergely-napi köszöntőiről az Ethnographia hasábjain (LXXXVI/4. és LXXXIX/1.). A debreceni tanítóképző főiskola évkönyve a témához kapcsolódó újabb két írását teszi közzé. Az egyik egy eddig még kiadatlan, a Tolvay-énekeskönyvben fellelt kéziratos Gergely-napi színjátékot mutat be. A kilenc szereplőt felvonultató *Gergely napjára való Versek* jelentős mértékben eltér a Gergely-napi köszöntőktől, s az iskoladráma erős hatása mutatkozik rajta. Elmarad a kéregető formula, az előadás célja, hogy a diákok új társakat keressenek. A másik egy összefoglaló jellegű tanulmány, amelyben a kéziratos és nyomtatott Gergely-napi köszöntők fejlődéstörténetét próbálja felvázolni a szerző. Ennek a fejlődési sornak a végső állomását képezi a fenti Gergely-ének. A Gergely-énekek keletkezése mintegy másfél évszázadra tehető, kialakulásuk a katolikus és református városi plébániai iskolák hálózatának megszervezésével függ össze. FÖLDESI feltételezi, hogy az összes Gergely-napi köszöntőt egy-két jól verselő sárospataki tanár írta. A XVII. század végén és a XVIII. század elején a bekéretőt közösen, karban mondták el, és ugyanígy történt az iskolába hívogatás is. Az 1760 után keletkezett köszöntők már jóval terjedelmesebbek, és a cselekményt szerepekhez kötve adják elő. FÖLDESI megállapítása szerint 1820 után nem keletkeztek újabb Gergely-énekek, az ezután kéziratban vagy nyomtatásban fellelhetők a korábbiak variánsai. A szokás a XIX. században sorvad el, aminek oka egyrészt a tankötelezettségi törvény gyakorlati megvalósítása, másrészt a tanítók fizetésének rendezése.

Ezek a munkák egy nagyobb vállalkozás részei: FÖLDESI Béla a diákszokások történeti vizsgálatával foglalkozik, elsősorban a magyarországi protestáns iskolák hétköznapjain keresztül. A kollégiumi diákirodalom nagyrészt kiadatlan. FÖLDESI Béla publikációi a forrásanyag közzétételén túl nagyban hozzájárulnak szokáskutatásunk eredményeihez, s egyben jelzik az időközben főiskolai rangra emelkedett debreceni tanítóképző tudományos törekvéseit is.

Wolfram, Richard: Brauchtum und Volksglaube in der Gottschee. Veröffentlichungen des Österreichischen Museums für Volkskunde. Bd. XIX. Wien, 1980. 247 l., 3 térkép, 12 kotta.

Tüskés Gábor

Richard WOLFRAM kötete a szerző kisebb-nagyobb megszakításokkal 40 évig folytatott gottschee-i szokáskutatásainak fontosabb eredményeit foglalja össze. A Gottschee német betelepülésének 650 éves jubileumára kiadott könyv WOLFRAM 1955—1977 között különböző helyeken megjelent dolgozatait tartalmazza. Bár a kötet címe a népszokások és a néphit együttes bemutatását ígéri, az előszóból megtudjuk, hogy a szerző számára a szokásgyűjtés volt az elsődleges, s a néphit elemeit csak annyiban veszi figyelembe, amennyiben azok kapcsolatban állnak valamilyen szokással.

Néprajzi munkássága elején WOLFRAM terepkutatással foglalkozott, s mint írja, eközben jött rá arra, hogy a nyelvi, etnikai szigetek milyen archaikus elemeket tudnak megőrizni. Első gottscheei gyűjtése idején — 1941-ben — a terület még egységben volt, s szúrópróbaszerű vizsgálatai a nyelvészeti kutatásokhoz hasonlóan már ekkor megállapították, hogy a szokásvilágban is jelentős táji eltérések vannak. Míg korábban HAUFFEN és W. TSCHINKEL csak egyes területeken gyűjtött, WOLFRAM a továbbiakban kísérletet tett arra, hogy lehetőleg az egész területről legalább foltszerű áttekintést kapjon. Így a ma 25 közigazgatási egységbe osztott 163 kisebb-nagyobb település többségébe személyesen eljutott. A gottschee-iek sorsát a világháború után is nyomon követte: az egy ideig táborokban élő áttelepítettek között éppúgy végzett kiegészítő gyűjtéseket, mint a klagenfurti „Gottschee-i Hetek" alkalmával az Amerikába kivándoroltak közül hazalátogatók körében.

A kötet fejezetei három nagyobb csoportba oszthatók. Az első csoport fejezetei az egyes paraszti munkafolyamatokhoz kapcsolódó szokáscselekmények leírását adják a naptári év rendjéhez igazodva. Ebben a részben külön fejezet foglalkozik a növekedést serkentő szokásokkal. A kötet második részében az emberi élet fordulóihoz, a harmadik részben pedig az év ünnepeihez kapcsolódó szokások áttekintését kapjuk. Az egyes fejezetek anyaga két fő részből áll. Az első rész magját a gottschee-i anyag képezi, sokszor szó szerint hozva az adatközlők szövegeit. Egy-egy szokáselem esetében a szerző néha az egész nyelvterületről közöl adatokat, s ezek elterjedését térképre vetíti. A fejezetek második részében rendszerint a szűkebb és tágabb környezet szokásanyagával végez értelmező összehasonlításokat. Ezek az összehasonlító jegyzetek a szélesebb körben élő szokások párhuzamainak keresésével rávilágítanak a szokásvilág kultúrajelző funkciójára. Több alkalommal WOLFRAM a szokásanyag történeti rétegeinek, időbeli változásának megrajzolására is kísérletet tesz, amikor saját anyagát korábbi adatközlésekkel veti össze. A gottschee-i népi kultúra sajátos alakító tényezőit szem előtt tartva feltárja az egyes szokások eredetvidékét. A kelet-tiroli, karintiai származásvidékről hozott, számos esetben már csak itt megőrzött középkori hagyomány mellett elsősorban a német területekkel fenntartott kapcsolatok szokásformáló erejével számol, a szűkebb szlovén környezet befolyása WOLFRAM szerint ennél lényegesen kisebb. Távolabbról azonban figyelembe kell venni a nyugat-magyarországi, szlovák, valamint a kelet- és dél-osztrák hatásokat is.

WOLFRAM a szokásvilágnak azt az állapotát rögzíti, amely a terület kulturális önállóságának megszűnésével bomlásnak indult. Utolsóként tudta megőrizni egy megszűnt, széthullott közösség életének meghatározó elemeit. Tudományos jelentőségén túl ebben van a könyv történeti értéke.

Morvay Judit: Asszonyok a nagycsaládban. Néprajzi Tanulmányok. 2., bővített kiadás. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1981. 227 l., 30 fénykép.

Jávor Kata

Az *Asszonyok a nagycsaládban* az egyik legszebben megírt néprajzi könyv. Együttérző, belülről láttató stílusa leginkább Kiss Lajoséval rokon. Plasztikus képeiből szinte a Mátra hideg lehelete is megcsapja az olvasót.

De nemcsak szép, hanem fontos, s immár megismételhetetlen könyv is Morvay Judité, melynek második kiadása régi igényt elégít ki.

A könyv erényei akkor mutatkoznak meg leginkább, amikor a szerző témáját, a nők helyzetét mintegy ablakként használja, hogy ezen betekintve megismertessen egy zárt, a kapitalista fejlődéstől szinte érintetlen paraszti világgal. Kérdés, hogy az átalakulás azért kerüli-e el a vidéket — mint Morvay Judit felveti —, mert oly erősen hagyományőrző, amit a nagycsalád megléte is bizonyít, vagy inkább azért hagyományőrző és merev, mert nem tud választ adni a fejlődéssel járó kihívásokra.

Mindenesetre mesterien írja le a szerző a paraszti társadalomnak egy sok feudális vonást őrző periódusát. Megismerünk könyvéből egy extenzív gazdálkodási rendszert, amit már mások is leírtak, de annál kevésbé írták meg az ezzel együtt járó másfajta munkaerkölcsöt, időérzetet és időhasználatot, ahol a nagycsalád 16 éves legényfiai még gyerekként, egy szál ingben hempergőztek az utcán, esetenkint 25—30 éves korukig pásztorkodtak, s volt olyan férfi családtag, aki 30 évesen fogta meg először a kapanyelet. Morvay Judit jóvoltából ízelítőt kapunk e letűnt világ másfajta érzelem- és gesztusvilágából, ahol pl. a szavaknak más, nagyobb súlya volt.

Bár egy elmúlt világot ábrázol, mégsem statikus a kép, amit ad, mivel érzékeny a változásokra, hogy csak a mosás, a higiénia terén bekövetkezett változásokra utaljak.

Sokoldalú tevékenységrendszerében, funkcióiban ismerjük meg e könyvből a nagycsaládot, hierarchikus berendezkedésével együtt. Szigorú, gyakran embertelen világ ez, egy adott gazdasági-társadalmi helyzet terméke, hordozva annak minden ellentmondását, feszültségét. A szerző ezt néha elfelejteni látszik, s a nagycsalád asszonyait mintha túlságosan is a férfiak áldozataként mutatná be, teljesen azonosulva a panaszos emlékeiket soroló öregasszonyok vallomásaival. Férfivallomások viszont nincsenek, igaz, világukat megismerhetjük a könyvből. Ennek alapján úgy tűnik, hogy e nagycsalád-rendszerben szinte teljesen elkülönül egymástól a férfi és női világ, aminek hátrányai mindkét nemet sújtják, mármint a bensőséges magán- és kiscsaládi élet hiánya. De mindenekelőtt egy anakronosztikus gazdasági rendszer szorítását szenvedték.

Morvay Judit könyvének fő érdeme, hogy együtt, egyetlen összefüggésrendszerben ragad meg egy gazdálkodási és társadalmi szisztémát. A további kutatások feladata viszont az lenne, hogy tisztázza, mi volt tulajdonképpeni aránya a nagycsaládnak elterjedési övezetében, s hogyan működött a kiscsaláddal egy rendszerben.

Gal, Susan: Language Shift. Social Determinants of Linguistic Change in Bilingual Austria. Academic Press. New York, 1979.

Kovács Katalin

Több tudományág képviselőinek érdeklődésére tarthat számot S. Gal könyve, nemcsak tárgyát, a felsőőri népesség nyelvváltását illetően, hanem az általa alkalmazott szociolingvisztikai módszer tekintetében is. Az egyidejű nyelvi jelenségeket közvetlenül befolyásoló körülmények bemutatása mellett elemzi azokat a történeti és társadalmi folyamatokat, amelyek döntő hatással voltak a népesség nyelvhasználatára. A vizsgálat során a strukturális nyelvészet felfogásától eltérő funkcionális szemlélettel találkozunk; a nyelvet úgy tanulmányozza, amint azt a más-más társadalmi közegben élő beszélők használják.

A szerző, miután röviden vázolta a magyar és a német lakosság, illetve a magyarul tudók arányának változását, a város mai települési viszonyait és az egyes területi csoportokat mutatja be.

Felsőőr sajátos történetéből adódóan ugyanis az Alszeg, a Felszeg és a központi részek elkülönülése gazdasági és kulturális különbségekkel összefüggő etnikai és nyelvi differenciákat takar.

A város és környéke korai történetét vizsgálva három, a népesség nyelvhasználatának szempontjából döntő folyamatot emel ki S. Gal: 1. hogy lakosai nemesi státussal

bírtak, 2. hogy a török utáni telepítések következtében, — melyek során a nem őrköségek magyar nyelvű lakosságát német és horvát népesség váltotta fel — Felsőőr nyelvszigetté vált, 3. hogy elérte a reformáció, és miután a rekatolizációnak ellenállt, a magyar lakosság vallásában is elkülönült a környezetétől.

Felsőőr városi funkcióiból adódóan a XIX. század közepéig nagyszámú lutheránus és katolikus német, valamint zsidó népességet vonzott, akik a kevésbé zsúfolt központi részeken telepedtek le. Elkülönülésük a Felszeg és az Alszeg kálvinista magyar parasztságától az etnikai és a vallási különbözőségen kívül kiegészült azzal a lényeges különbséggel, hogy t.i. nem alkottak új parasztközösséget, hanem közülük kerültek ki az iparosok, kereskedők és a bürokrácia tagjai. A kialakuló új társadalmi tagolódásban a magyar parasztság a társadalmi hierarchia alján helyezkedett el, a lutheránus német kézműves-kereskedő réteg a tetején. Ezt a világos distinkciót megzavarta a kiegyezés után Magyarországról települt közigazgatási alkalmazottak csoportja, akiknek száma a századvég és a XX. század eleje magyarosítási törekvéseinek kapcsán tovább nőtt. Így gyakorlatilag 1921-ig a presztízsnyelv, az „intelligencia" nyelve a magyar volt, amely a német ajkúak aspirációinak is eszközéül szolgált.

1921-ben Burgenland Ausztriához csatolásával gyökeresen megváltozott a helyzet. A magyar vezetést német váltotta fel, így az iparos- és kereskedőréteg mellett az „intelligencia" nyelve is a német lett. A magyar nyelv használata egy mögöttes jelentést kapott: összefonódott a paraszti léttel, egy hagyományos, múltba néző életmóddal. Ezzel szemben a német a fiatalság, az előrehaladás, a feljebb jutás, a paraszti létből való kiszakadás eszköze lett. A következő harminc év történelmi eseményei tovább erősítették és szinte véglegessé tették a keletre irányuló kapcsolatok lezárását. Egyedül a kálvinista egyház tartotta meg kizárólagos nyelveként a magyart, és vezetőit is Magyarországon képeztette.

A szinkron nyelvhasználat és a két nyelv (magyar és német) elemzésére tér rá a továbbiakban a szerző. Mivel egy évet töltött a felszegiek között, módja volt rá, hogy a vizsgálandó anyag összegyűjtését ne csak a kérdezéses technikára alapozza, hanem az ún. résztvevő megfigyelés módszerét is alkalmazza. Ez lehetőséget teremtett arra, hogy kialakuljon a helybeliek és az adatgyűjtő között egy familiárisnak nevezhető viszony, ami a kötetlen beszélgetéseknek alapját szolgáltatta. Az első találkozások alkalmával felvett interjúszövegek és a fél évvel később rögzített kötetlen beszélgetések összehasonlítása bizonyítja, hogy az utóbbi esetben a nyelvhasználat sokkal inkább megközelíti a természetes formát: több a helyi fordulat, azaz a standard nyelvi formáktól való távolodás és gyakoribb a két nyelv keveredése.

A felsőőriek nyelvi repertoárját a következő séma mutatja:

standard	helyi	helyi	standard
ausztriai	felsőőri	felsőőri	magyar
német	német	magyar	

Hogy a fenti formák közül melyiket használja dominánsan egy kétnyelvű beszélő, az több tényező függvénye, melyek közül az alábbiakat emeli ki a szerző:
— hány éves korában tanult meg a beszélő németül; hány éves
— milyen gyakran érintkezik egynyelvű német beszélőkkel
— ki a beszélőtárs, illetve a „közönség"
— milyen a beszélgetés érzelmi töltete
— mi a szokásos nyelvhasználat a beszélők között, és milyen mögöttes értékpreferenciákkal bír.

Ha egy-egy beszélőre vonatkoztatva összevetjük a felsorolt kérdésekre adott válaszokat, kitűnik, hogy alapvetően az a társadalmi közeg határozza meg az egyén nyelvhasználatát, amelyben él, és amely a társadalmi háló vizsgálatával határolható körül. Ha a beszélőket egy kontinuumon helyezzük el, melynek egyik végpontján a hagyományos paraszti keretek között élők, a másikon az ezzel gyökeresen szakítók állnak, akkor az előzőek nyelvhasználatában a magyar lesz a domináns elem, az utóbbiakéban a német. Az egyének társadalmi aspirációit kifejező nyelvváltás kiegészül és színeződik a dialektusok, illetve a standard formák közötti stílusváltásokkal, melyek a beszélgetés pillanatnyi hangulata és érdekei szerint motiváltak.

Összegezésül a szerző megállapítja, hogy tehát a nyelvváltás során a választható nyelvek kifejezői és közvetítői az adott közösségben működő társadalmi folyamatoknak, melyek megszabják az egyén érvényesülésének lehetőségeit. Nem kapunk azonban választ arra, hogy miért nem játszódott le 1921-ig ez a folyamat a fordított irányban, ami a makroszociális viszonyok döntő befolyására utal; nevezetesen a centralizációra épülő ipari társadalomnak a fennálló heterogén viszonyokat gyorsan és döntően homogenizáló jellegére.

Netting, Robert McC.: Balancing on an Alp. Ecological change and continuity in a Swiss mountain community. Előszó: Peter LASLETT. Cambridge University Press. Cambridge – London – New York, 1981. XXIII + 278 l., 8 fénykép, térképek, táblázatok, jegyzetek, bibliográfia

Sámuel Nikolett

NETTING professzor (Arizonai Egyetem) antropológusként írt nigériai hegyi földművelésről, a kofiarok kulturális ökológiájáról, most pedig tíz éven át régi írásbeliséggel rendelkező európai falukat vizsgált. Ökológus-antropológusként a svájci Valais kantonban 880 méteren fekvő Törbel falu monográfiáját készítette el. E majdnem zárt közösség írásos emlékei a középkortól napjainkig folyamatosak, és így a statisztikai és demográfiai feldolgozást is lehetővé tették. Az ökológus nézőpontú NETTING célja az integrált és mégis alkalmazkodó közösségi rendszer bemutatása volt, s ezért földrajzi, földművelési és történelmi demográfiai módszert alkalmazott.

Ismertette a falu földrajzi helyzetét (topográfia, hőmérséklet, csapadék, talajnemek stb.), a földrajzi adottságokból és hagyományoktól alakított tejgazdálkodást és gabonatermesztést, majd lehetőség szerint számszerűsítette a termőterületre, termékekre, háziállatokra, hozamukra vonatkozó adatokat. A plébániai, levéltári anyag alapján a XIII. századtól nyomon követhette a falu mezőgazdasági stratégiáját (terjeszkedést, belterjességet s a különböző szabályozókat: pl. a közösségi és családi, illetve egyéni birtoklási rendszert).

Míg az előzőek az első három fejezet témái, a negyedik, ötödik és hatodik a lakosságot vizsgálta. A falu lakói, a családok száma századokon át gyakorlatilag nem változott (1700 óta csupán három idegen telepedett le és alapított családot). 270 évre visszamenően évente követhetők a létszám s a termékenységi és halálozási trendek. Ezekből kiderül, hogy 1775—1868 közt jó terméssel, járványtalansággal alig magyarázhatóan megnőtt a létszám, fokozódott a termékenység, a születési intervallumok csökkentek. A hetedik fejezetben a táplálékváltás bemutatásával világossá válik a burgonya jelentősége. Törbel a XVIII. század második felétől egészíti ki étrendjét a burgonyával, s a szerző feltételezi, hogy a létszámnövekedést a kalóriadúsan elkészített új ételek adta jobb táplálék indította meg.

A társadalmi szervezeteket a nyolcadik, kilencedik és a tizedik fejezet elemzi. Késői házasság, a sok házasulatlan, a részleges öröklés szabályozta a létszámot, de ezeket nem környezeti kényszer alakította. Közigazgatási szempontból a parasztbirtokosok független testületének rendjét a falu a középkorból örökölte, és eltér a környező falvak önkormányzatától. A törbeli politikai harcok cáfolják a „falusi béke" ábrándját, de fényt vetnek a házassággal ötvözött szövetségekre, a pártok egyensúlyának zálogára. A háztartásokról pedig kiderül, hogy mint az élelemtermelés és a lakosság önmaga újratermelésének egységei, létszámukkal a gazdasági feltételekre reagálnak.

A különböző diszciplínákkal vizsgált Törbel háromszáz éve azért mutathatta meg a környezet, önfenntartás, társadalmi szerveződés mögött működő rendszert, mert a kérdéseket az ökológiai nézőpont diktálta. A tanulmány gyökeresen eltér a statikusan szemlélt parasztság vizsgálatától, célkitűzésében, megoldásában mégsem követi a kialakult ökológiai módszereket. A „rendszert" ui. nem ábrázolja információs-elméleti diagram, s az energiaátadás pontos mérése is elmaradt. Legelők és hozamuk, munkaórák számadatai (második fejezet), rozs és burgonyakalória összehasonlítása (hetedik fejezet) ellenére sehol sincs input-output modell. NETTING nemcsak azért választott új módszert, mert bajos a múltra energiacserét számszerűsíteni, hanem mert meggyőződése, hogy antropológusként kulturális magatartást kell vizsgálnia, illetve ezeket kell mennél alaposabban magyaráznia. A Julian STEWARD-i kulturális ökológiával egyetértve, MURPHYt idézi: a munka társadalmi szervezése a tanulmány igazi tárgya — mert a társadalmat csakis a munkafolyamattal alakíthatja természet és technológia.

NETTING elegáns műve kérdésfelvetéseivel, kiegyensúlyozott módszereivel, mértéktartó összegezésével példamutató; a falumonográfiák hazai reneszánsza idején egészségesen befolyásolhatna sokoldalú, perspektivikus alkotásokra.

Szkazkin, Sz. D.: A parasztság a középkori Nyugat-Európában. Ford.: Gődény Endre. Gondolat. Budapest, 1979. 425 l. 7 tábla.

Draskóczy István

A néhány éve elhunyt szovjet történész sokoldalú tudományos tevékenységének egyik legfontosabb területe a középkori parasztság történetének a kutatása volt. Ebben a művében, amely több mint tíz évvel az orosz nyelvű kiadás után jelent meg magyarul, a nyugat-európai parasztság középkori történetének az összefoglalására vállalkozott. Ugyanakkor Szkazkin maga is tisztában van a vállalkozás nehézségeivel (erre utal az orosz címben szereplő Ocserki (Alapvonások) szó is), s ezért fő feladatának az alapvető összefüggések feltárását tekintette. A munka elkészítésére — mint azt az előszóból megtudjuk — egyetemi előadásainak a tapasztalatai késztették a szerzőt, s a könyv felépítése is ezeknek az előadásoknak a gondolatmenetét követi.

Szkazkin a feudalizmus elfogadott periodizációjának megfelelően feldolgozását három részre osztotta. Az első rész az V—X. század, a második szakasz a XI—XV. század, míg a harmadik nagy fejezet a XVI—XVIII. század problémáival foglalkozik. Elveti tehát azt a gyorsan tért hódított álláspontot, hogy a XIV. századi mezőgazdasági válság, az áru- és pénzviszonyok térhódítása és ennek a századnak a többi gazdaság- és társadalomtörténeti eseményei korszakhatárt jelentenének a feudalizmus történetében, s mindezek alapján a kapitalista viszonyok kialakulásának a kezdeteit egész Nyugat-Európában a XIV. századhoz kellene kötnünk. Rámutatott arra, hogy a pénzjáradék uralkodóvá válása, a vagyoni differenciálódás és a bérmunka alkalmazása még nem elég ahhoz, hogy a XIV. századot a kapitalista gazdaságra való átmenet korszakának tekintsük. Véleménye szerint ezt a korszakot inkább a feudális termelési viszonyoknak a fejlődő áru- és pénzgazdálkodáshoz való alkalmazkodása jellemzi.

Szkazkin mind a három részt a mezőgazdasági technika fejlődésének a rajzával kezdi. Legrészletesebben a korai feudalizmus agrotechnikáját jellemzi. Először számba veszi azokat a forrásokat, amelyek alapján a korszak technikai színvonalára következtethetünk (törvények, összeírások stb.), majd pedig a római örökség ismertetésére tér át. Nyomatékosan figyelmeztet azonban arra, hogy a Nyugat-Európában megtelepedő népek az ókori technikának csak néhány elemét vették át. A korszak általános földművelési eljárásának a kétnyomásos rendszert tartja. A háromnyomásos gazdálkodás megjelenését a Karoling-kor előtti időszakra teszi (főként Észak-Gallia nagy királyi és kolostori birtokain találkozunk vele). Ismerteti a legfontosabb talajjavító eljárásokat (trágyázás, a márga középkori megjelenése, erdőégetés), de ugyanakkor azt is hangsúlyozza, hogy nagyon ritkán alkalmazták ezeket az eljárásokat. A terméshozamok is alacsonyak voltak. Példáiból kiderül, hogy a termésátlagok gabonafélék szerint 1,6—2,2 között mozogtak, s így tulajdonképpen a „falusi lakosság mindig az éhínség határán élt". Részletesen foglalkozik az egyes növényfajták középkori elterjedésével is. A középkor második időszakában a mezőgazdaságot a termőterület növelése és a termelés intenzívebbé válása jellemzi. A háromnyomásos rendszer, a többszöri szántás terjedése, a fejlettebb eketípusok (eketaliga, a XIV—XV. század fordulójától a kormánylemez megjelenése) nagyobb terméshozamot tettek lehetővé. Utal azonban Georges Duby alapján arra is, hogy a korszak termésátlaga a 3—4-szeres volt, s ez az átlag egész a XVIII. századig nem változott. Ennek a korszaknak a fontos agrártörténeti eseményei közé tartozik a konyhakerti növények és a gyümölcstermesztés gyors térhódítása, ami főként a városok környékét jellemzi. Foglalkozik a korszak mezőgazdasági szakíróival is, bár hangsúlyozza, hogy megállapításaikból nem szabad túlzott következtetéseket levonnunk, hisz a hagyományos termelési eljárások még mindig uralkodó szerepet töltöttek be.

Szkazkin külön fejezetet szentel a középkori közösség kérdésének. Idézve Engels megállapításait és a századforduló kutatási eredményeit az orosz földközösség fejlődéséről (főként Kaufmant), megállapítja, hogy a föld birtoklásának kezdeti formája a közös birtoklás volt. Ez a rokonságon alapuló közösség a VI—VIII. században felbomlott (a földet az egyes háztartások között felosztották, s ez örökletessé vált), s így a rokonsági közösséget fokozatosan a szomszédsági közösség váltotta fel (Mark). Ez a faluközösségi forma egész a XIX. századig meghatározta az emberek mindennapi életét, a gazdálkodást.

A mű nagyobbik részében a szerző a parasztság társadalmi helyzetével, a tulajdon- és földbirtokviszonyok változásával foglalkozik. Részletesen tárgyalja a feudalizáció folyamatát, majd pedig a függő helyzet különböző formáit elemzi. Egy-egy jobbágy a függés formáinak megfelelően gyakran különböző földesurak alattvalója volt egyszerre (személyileg, a művelt föld után, a bíráskodás joga alapján más-más földbirtokos az

ura). Ezt a rendszert a birtokforgalom, a hagyomány, a hűbéri lánc még csak tovább bonyolította. A feudális földtulajdon elemzésekor eme tulajdonformának a burzsoá tulajdontól eltérő jellemvonásait emeli ki. SZKAZKIN fontosnak tartja a konkrét jogi viszonyok vizsgálatát. Az a véleménye, hogy a gazdasági feltételek feltárása mellett nem szabad figyelmen kívül hagyni a jogi helyzet feltárását sem, amely különösen a forrásszegény korszakokban nyújt sok segítséget a történésznek.

Külön fejezetben keresi a választ arra a kérdésre, hogy a nagybirtok milyen szerepet töltött be a fejlett feudalizmus időszakában. Az angol manor és a francia seigneurie problémáját elsősorban KOSZMINSZKIJ kutatásai alapján tanulmányozza. Arra a következtetésre jut, hogy a nagybirtokon ebben az időben már a földterület túlnyomó többsége a kisparaszti gazdaságok kezén volt, s így a nagybirtokos fő szerepe a feudális járadékok behajtására szorítkozott. Az úr jobbágyai feletti hatalmát a hűbéri szervezet, a függés különböző formái még csak tovább csökkentették.

A következő két fejezetben a parasztságnak a feudális terhek alóli felszabadulásáról ír. A személyi függés alóli felszabadulás együtt járt a termény- és munkajáradékok pénzjáradékra való átváltásával (kommutáció), illetve a domaine felszámolásával.

A könyv utolsó része a hanyatló feudalizmus problémáit vázolja fel, és a kifejlődő kapitalista gazdaság hatását, az eredeti tőkefelhalmozás folyamatát vizsgálja. Az angol és a francia fejlődés összehasonlítása után figyelme az Elbától keletre eső területek felé fordul. Hangsúlyozza, hogy az árutermelő keleti nemességet nem lehet a bekerítéseket szorgalmazó angol társaihoz hasonlítani. Megállapítja, hogy az újkori jobbágyrendszer a keleti német lakta területeken nem egy korábbi állapotra való visszatérést jelentett, hanem olyan újfajta jobbágyrendszer volt, amellyel sem Kelet- sem Nyugat-Európában eddig nem találkoztunk. A gazdasági fellendülés itt olyan új robotoltató, piacra termelő nagybirtoktípust hozott létre, amely a kolonizáció időszakának cenzust fizető parasztját a földesúr földhöz kötött jobbágyává változtatta.

A könyv utolsó fejezetét SZKAZKIN a középkori parasztság osztályharcával foglalkozó szakirodalom problémáinak szenteli. Úgy gondolja, hogy az elnyomott osztályok harcát mindig a konkrét termelési viszonyok alapján, a konkrét történelmi körülmények között kell vizsgálni, mert csak így alkothatunk ezeknek a mozgalmaknak a céljairól reális képet. Ő művében a XIV. századi nagy európai parasztfelkelések körülményeit tárja fel.

Rövid ismertetésünk sajnos nem térhet ki SZKAZKIN munkájának minden megállapítására. Az olvasó a szűkre szabott keretek ellenére is gazdag, sokoldalú képet kap az ellentmondásos történelmi folyamatokról, s tájékozódhat az egyes részletkérdésekben is. Ugyanakkor természetes az is, hogy a téma szerteágazó volta miatt nem jutott minden kérdésre hely (például a településtörténet, települési viszonyok). Erre előszavában maga a szerző hívja fel figyelmünket. De SZKAZKIN nem is arra törekedett, hogy a téma minden vonatkozását kimerítse, vagy hogy az egyes országok eltérő sajátosságairól nyújtson teljes képet. Fő célja az általános, alapvető összefüggések megvilágítása volt, s ehhez az angol és a francia példát választotta.

Kállay István: A magyarországi nagybirtok kormányzata 1711—1848. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1980. 338 l.

Benda Gyula

A magyarországi feudális nagybirtok szervezeti-gazdálkodási — majd pedig üzemi — egysége az uradalom volt, a történeti munkák is általában ezt a területileg viszonylag zárt, történelmileg kialakult „természetes" egységet választják vizsgálódási keretül. A XVI—XVII. században egy-egy óriásbirtok szétszórt uradalmait kizárólag a gazdálkodást irányító és ellenőrző birtokos személye fogta össze. A hatékonyabb irányítás szükséglete és a földesurak kialakuló abszentizmusa hozta magával, hogy előbb központi uradalmak emelkedjenek ki (pl. a Batthyány családnál a körmendi, a herceg Esterházyaknál a kismartoni), majd pedig a XVIII. században központi birtokigazgatási szervek, hivatalok alakuljanak ki. KÁLLAY István ezeknek — a nagybirtok kormányzatának — működését vizsgálja a század elejétől a jobbágyfelszabadításig. Célja, hogy bemutassa a nagybirtoknak mint hierarchikus igazgatási rendszernek kiépülését és központi szerveinek funkcionálását.

Az eddigi kutatások alig foglalkoztak az uradalmak felett álló intézményekkel, a szerző az Országos Levéltárban őrzött nagy családi levéltárak (Batthyány, Balassa,

Csáky, Dessewffy, Eszterházy, Festetics, Forgách, Kállay, Károlyi, Zichy stb.) gazdag iratanyaga segítségével úttörőként tárja fel a központi kormányzóságok és a vele párhuzamosan kiépülő szakhivatalok rendjét.

Az első vizsgált intézmény a családülés: a XVII. században alakult ki egy-egy nagybirtokos család egyetemét érintő kérdések eldöntésére. Tagjai a család nagykorú férfitagjai voltak. A birtokok központi irányítására a XVIII. század elején született meg a vezető tisztekből (felügyelő, tiszttartó, számvevő, számtartó, kasznár stb.) álló tisztiszék; a század közepén az Eszterházy, Károlyi, Széchényi birtokokon meghatározott működési szabályzat szerint gazdasági bizottságok jöttek létre e célból. E testületi szervek vették át az egyre gyakrabban távollevő földesúr helyét az irányításban és ellenőrzésben, szerepet kaptak a gazdálkodás jellegének alakításában (járadékpolitika, majorsági gazdálkodás). Mellettük szakosított hivatalok (központi jószágkormányzóság, főpénztár, központi számvevőség, jogügyigazgatóság) intézték a megsokasodott ügyeket.

KÁLLAY István részletesen ismerteti, mikor és milyen módon jelennek meg a testületi irányító és az operatív központi szervek, mi volt az ügyrendjük, milyen utasítások szabályozták működésüket. Külön fejezetben mutatja be az uradalmi tisztviselőket, alkalmazottakat és szolgákat, feladatkörüket és fizetésüket. Foglalkozik előmeneteli rendjükkel, toborzásukkal.

A monográfia első fele alapos hivataltörténet és jól használható kézikönyvként. De számos fontos kérdés, amelyik egy szélesebb értelemben felfogott hivataltörténet szempontjából felvetődik, megválaszolatlan marad. Az egyes fejezetek időrendben tárgyalják a központi igazgatási szervek kialakulását és változását, mégsem kapunk dinamikus képet. A munka a köztörténeti korszakolás rendjében (1711—1790, 1790—1848, ezen belül periódushatár 1745—50 és 1815) követi a szervezeti változásokat, de a részletes elemzésekben a kronológia külsődleges marad és háttérbe is szorul. Általánosságban utal KÁLLAY arra, hogy a XVIII—XIX. század konjunktúráiban és dekonjunktúráiban a nagybirtok átalakulása, az úrbérrendezés új feladatokat állított a központi igazgatás elé. Nem fogalmazza meg azonban operatív vagy irányítási szinten a konkréten jelentkező feladatokat, s így arra sem kapunk választ, hogy a nagybirtok kormányzata mennyire rugalmasan válaszolt a kor kihívásaira. KÁLLAY szerint az egész szervezet feladata az eredményes gazdálkodás megvalósítása, nem ad azonban választ arra a kérdésre, hogy valóban hatékony igazgatás jött-e létre.

Az 1740-es években született tisztiszék és gazdasági bizottság esetében KÁLLAY említi a testületi igazgatás divatját, de más pontokon hiányzik a hivataltörténeti beágyazottság is. Megállapítja: „Igen figyelemreméltó, hogy a különböző nagybirtokok kormányzata és szervezete nem mutat nagy eltérést." Majd hozzáteszi: „Ezt kétségtelenül azzal magyarázhatjuk, hogy irányítói kapcsolatban — néha levelezésben — állottak, figyelemmel kísérték egymás rendelkezéseit." Valójában más hivatalok, külföldi birtokok példáit, a mezőgazdasági és számviteli stb. irodalom hatásait, a gyakorlat követelményeit is vizsgálni kellene, hogy teljesebb magyarázathoz jussunk.

A könyv második, terjedelmesebb fele a birtokkormányzat funkcióit tekinti át, külön tárgyalva a birtokgazdálkodást, a közigazgatási ügyeket és a jogszolgáltatást. A részletesen bemutatott eseti döntések azt mutatják, hogy a központi irányítás a gazdálkodás és járadékszedés minden formájával kénytelen volt foglalkozni. A közigazgatási kérdésekben (adózás, útfenntartás, falusi önkormányzatok stb.) szintén a legkülönfélébb ügyek kerültek eléje. A jogszolgáltatás területén pedig KÁLLAY István azt bizonyítja, hogy a tisztiszék szerepe az úriszék rovására erősen megnőtt a XVIII. század utolsó harmadától kezdve.

A második rész használatát azonban igen megnehezíti a tárgyalás szerkezete. KÁLLAY számtalan adalékot, jobbágyi kérvényt, ügyet és rávonatkozó döntést ismertet a legkülönböző időből és tájról. Ezek a történész és a néprajzi kutató számára is érdekes adalékok, de valójában értelmezhetetlenek, mivel konkrét keretükből kiragadva kapjuk őket. A rengeteg elszórt eset megmutatja, hogy a parasztság mindennapi életébe mélyen beleszólt nemcsak az uradalom, hanem a központi igazgatás is, de hol és mikor milyen mértékben, azt nem tudjuk meg.

A másik oldalon nem kapunk választ arra, hogy milyen hierarchikus munkamegosztás alakult ki az uradalmi és a központi igazgatás között. A bemutatott esetek azt sugallják, hogy a felső irányítás is foglalkozott mindenféle csip-csup ügyekkel, vagyis nem volt hatékony megosztás. De ezek a kis ügyek lehettek a mindennapi életben jelentkező olyan újszerű esetek, amelyeket a megváltozott gazdasági-társadalmi helyzet teremtett, s a hagyományra, szokásjogra alapozott alsófokú igazgatás ezért nem tudott megbirkózni velük. Mindez azonban inkább egy-két mélyebb elemzésből derülhetne ki, ezzel szemben KÁLLAY István az extenzívebb leíró adatközlést választotta. Ezért nem látjuk

azt sem, hogy a központi testületek milyen gazdaságpolitikát, stratégiát szorgalmaztak — csak azt tudjuk meg, hogy nagy súlyt fektettek az állattartásra stb.

KÁLLAY István könyvét olvasva a történeti néprajz számára is számos kérdés fogalmazódik meg a paraszti élet és gazdálkodás szabályozottságát illetően, s az általa ismertetett gazdag anyag hasznos indítást is adhat. A válaszokat azonban csak további kutatások adhatják meg.

Pogány Mária: Vállalkozók, mérnökök, munkások a magyar vasútépítés hőskorában (1845—1873). Értekezések a történeti tudományok köréből 90. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1980. 170 l.

Bárth János

1846 és 1873 között Magyarországon 6253 km hosszú vasúti pálya készült el 753 659 518 forint költséggel. E hatalmas építőmunkát több mint százezer vasúti munkás végezte el. Bankok és pénzüket gyümölcsöztetni akaró vállalkozók sokasága kapcsolódott be a vasútépítésbe. Hazai és külföldi mérnökök, munkaszervezők százai működtek közre a magyarországi közlekedés XIX. századi nagy forradalmának végrehajtásában. Óriási panamák, pénzügyi botrányok kísérték a vasutak születését. Voltak, akiknek kezében rövid idő alatt vagyonok tornyosodtak, mások egyik napról a másikra vagyonokat vesztettek el. A pályaépítő vállalkozások hatalmas munkásformáló kohóknak bizonyultak. A falvak és mezővárosok zsellér szegényeit a vasútak építése alakította kubikusokká, esetenként ipari munkássá.

POGÁNY Mária könyve a magyar vasútépítés hőskorának történetét tárja az olvasó elé. Különösen nagy gondot fordít a pénzügyi kérdések tisztázására. Név szerint is bemutatja a hitelezőket, a részvényeseket, a vállalkozókat. Elemzi a csődök, pénzügyi visszaélések és panamák okait, következményeit. Részletesen foglalkozik a vasútépítéseket irányító műszaki szakemberek személyével, helyzetével, munkájával, a vasútépítési vállalkozások szervezeti kereteivel.

Néprajzi szempontból legtanulságosabb az utolsó fejezet, amelyben a vasútépítő munkások bér és életviszonyait mutatja be a szerző. Gyakran idéz olyan perbéli vállalkozásokat, amelyekben a vasútépítő munkástanúk elmondják, miként csapták be őket a munkavezetők milyen módszerekkel rövidítették amúgy is kevés bérüket. Emellett a tanulmány utolsó fejezete képet ad a vasútépítő munkások barakkjairól, táplálkozásáról és rossz egészségügyi viszonyairól.

Kápolnai Iván: Agrárstatisztikai források és helytörténeti kutatás. (Községsoros statisztikai kiadványok.) Történeti Statisztikai Füzetek no. 4. KSH Könyvtár. Budapest, 1980. 37 l.

Andorka Rudolf

Világszerte és nálunk is nagyon fellendült a helytörténeti kutatás. Egyéb pozitívumai mellett ez a mozgalom jelentősen hozzájárulhat a magyar népesedés, gazdaság és társadalom történetének megismeréséhez. A helytörténeti munkák tudományos hasznát némileg korlátozza azonban az a tény, hogy eddig meglehetősen változatos forrásanyagot és módszereket használtak fel. Sok szerző figyelmen kívül hagyott rendelkezésre álló, könnyen kezelhető forrásokat, feltehetően azért, mert nem tudott meglétükről. KÁPOLNAI Iván munkája azért különösen hasznos minden helytörténész számára, mert röviden ismerteti a statisztikai kiadványokban, egyes esetekben kéziratokban és levéltári anyagban megtalálható községsoros agrárstatisztikai adatokat. Községsoros adat azt jelenti, hogy a kérdéses kiadvány az ország minden községére vonatkozóan közli a kérdéses adatokat. A munka címében szereplő agrárstatisztikai megjelölés pedig körülhatárolja a feldolgozott források körét, hozzá kell azonban tenni, hogy tulajdonképpen nem csak agrárstatisztikai adatokról van benne szó, mert a népszámlálásokat is bemutatja, és hogy a korábbi évtizedekben az agrárstatisztika — a községek szintjén — a teljes statisztikai adatanyaggal esett egybe.

A munka először forrástípusonként, azután jelenségkörönként tárgyalja a rendelkezésre álló adatokat. A források között az első csoportot az általános mezőgazdasági

összeírások (1895., 1935., 1972) alkotják. Ezek igen részletes adatokat tartalmaznak a gazdaságok számáról, az állatállományról, a terület művelési ágak szerinti megoszlásáról, a szőlőkről, a gyümölcsfaállományról stb. Külön felhívom a figyelmet az 1972. évi összeírásra, amely a háztáji és kisegítő gazdaságok részletes adatait is felmérte.

A források második típusát a mezőgazdasági statisztika egy-egy területére vonatkozó kiadványok alkotják: a kataszteri felmérések (1853—55 és 1875—1885.), erdő, szőlő, gyümölcsfa összeírások, valamint az állatszámlálások.

A harmadik típusba a szerző az 1870—1970 időszakot fölölelő mezőgazdasági statisztikai adatgyűjteményeket sorolta, amelyek a földterület művelési ágak szerinti megoszlását, valamint a különböző állatok állományát közlik 100 évre visszamenően. Idetartoznak továbbá a vetésterület növényfajták szerinti megoszlását az 1936—38., 1948 és 1962 években kimutató kötetek.

Végül a negyedik típust a népszámlálások alkotják. KÁPOLNAI Iván röviden ismerteti, hogy a különböző népszámlálások kiadványai milyen községsoros foglalkozásstatisztikai adatokat közöltek.

Az összefoglaló áttekintés három nagy jelenségkörre osztva írja le a rendelkezésre álló adatokat: 1. a földterület és a művelési ágak, 2. az állatállomány és a felszerelés, 3. a mezőgazdasági népesség adatai.

Marcilio, Maria Luiza et Hubert Charbonneau: Démographie historique. Avec la collaboration de E. HÉLIN, L. HENRY, T. HOLLINGSWORTH, J. LÉGARÉ, G. LETI, J.-P. POUSSOU et E. VAN DE WALLE. Presses Universitaires de France. Paris, 1979. 218 l.

Horváth Róbert

E történeti demográfiai kézikönyv, mely tulajdonképpen 1980 folyamán jelent meg, és az 1977-ben Brazíliában megjelent portugál nyelvű mű francia verziója, ma sem vesztette el aktualitását. Az eredeti válogatás tulajdonképpen MARCILIO São Paulo-i történész professzornő munkája, akihez a francia verzió megszerkesztéséhez az ugyancsak kitűnő történeti demográfus CHARBONNEAU montreali professzor társult. MARCILIO munkássága nemzetközi vonatkozásban azért keltett már korábban különösen nagy figyelmet, mert híres francia nyelvű munkája *La ville de Sao Paulo, peuplement et population* (1973) az első olyan történeti demográfiai mű volt, amely az etnográfiai szempontokra is felhívta a figyelmet.

A jelen munka célja MARCILIO *Bevezetése* szerint nem más, mint összefoglalni a nem kifejezetten szakdemográfus publikum számára a történeti demográfia alapvető ismereteit és a megjelenés idejéig elért magas fokú technikai szintjét. A mű ennek a célnak tökéletesen megfelel, és ennek köszönhető nemzetközi sikere és jelenlegi aktualitása is. A *Bevezetés*nek egyébként külön érdeme, hogy kitűnő áttekintést nyújt a történeti demográfia történettudományi alapjairól egészen az 1930-as évekig visszamenően, rámutatván, miképp távolodott el fokozatosan az ekkori archeologikus szemlélet felől a gazdaságtörténeti, majd társadalomtörténeti, sőt a szerkesztőnő munkásságában az etnográfiai megközelítés felé. E körkép nagyjából az 1970-es évek elejéig terjed, és kiterjed nemcsak az európai és az amerikai földrészen lefolyt fejlődésre, de külön figyelmet szentel a szocialista országokban lefolyt fejlődésnek is, akárcsak az ázsiai és az afrikai földrészen történt hasonló kezdeményezéseknek (11—32. o.). A bevezetés jegyzetanyaga kitűnően válogatott bibliográfiaként is felfogható, és így előzménye a később létrehozott Nemzetközi Történeti Demográfiai Bibliográfia *(Bibliographie Internationale de Démographie Historique)* egy-két éve folyamatosan megjelenő köteteinek.

A tanulmányok sorát Thomas H. HOLLINGSWORTH Glasgow-i egyetemi tanár tanulmánya nyitja meg *Történeti demográfia: koncepciók és források* címmel (33—51. o.). A szerző nem történettudományként, hanem demográfiai tudományként sorolja be a történeti demográfiát „genus proximumát" illetően. Ez napjainkban is vitatott kérdés, mindkét álláspont mellett lehet komoly érveket felhozni és egyértelműen nem lehet dönteni. A szerző álláspontjának megfelelően egy demográfiai modellbe építi be a forrásokat. Ezek között részletesebben is foglalkozik a népszámlálásokkal és az egyházi és világi népmozgalmi nyilvántartásokkal. Külön figyelmet szentel az egyházi anyakönyveknek, a családi geneológiáknak, az adójegyzékeknek, a biztosító társaságok anyagának, valamint egyéb írott forrásoknak, hogy befejezésül megemlítse a nem írott forrásokat is, melyek között a faluromokat, temetőket emeli ki.

A második tanulmány a francia Nemzeti Demográfiai Intézet világhírre emelkedett munkatársának, Louis HENRY címzetes professzornak a munkája *Az egyházi anyakönyvek felhasználása és a család-rekonstrukció módszere* címen (53—76. o.). Ezt a híres módszert eredetileg HENRIPIN montréali professzor vetette fel, de a szerző kidolgozásával és tökéletesítésével vált általánosan elterjedtté. Részletesen ismerteti a családok demográfiai eseményei rekonstruálásának módszerét, és megadja az összes szükséges lépéseket, illetve a mellékelt ábrákon, a „népességi listákon" elvégzendő műveleteket, az ehhez használt hipotéziseket, konvenciókat, az ellenőrzéshez, valamint a kiegészítéshez szükséges lépéseket, végül analizálja, hogy a kapott eredmények milyen korlátok között használhatók fel.

A történeti demográfia legmodernebb technikáihoz kapcsolódik Giuseppe LETI római professzor tanulmánya is, amely *A reprezentatív statisztikai felmérés a történeti demográfiában* címet viseli, és lényegileg az ún. rétegzett, továbbá a kvóta szerinti, valamint a lépcsőzetes mintavételek módszereit ismerteti, ideértve egy-két ritkábban használt módszert is. A módszer alkalmazását egy olasz és egy francia példán is bemutatja, és külön figyelmet szentel e módszer eredményeinek makrodemográfiai felhasználásával kapcsolatos kérdéseknek, melyek különös óvatosságot igényelnek (77—107. o.).

A két montreali professzor, Hubert CHARBONNEAU és Jacques LÉGARÉ a számítógépes feldolgozás lehetőségeit vizsgálja a történeti demográfiában, akár egyéni, akár családrekonstrukciós jelleggel. Az általuk kifejtett módszer a québeci népességre kidolgozott példán keresztül, valamint az ahhoz mellékelt grafikonok és függelékek segítségével viszonylag jól megérthető és elsajátítható. Még mindig erősen a módszertani vonalon mozog Etienne VAN DE WALLE pennsylvániai egyetemi tanár, a modellek szerepét és jelentőségét vizsgálja a történeti demográfiában. A halandósági és termékenységi modellek mellett globális modelleket is felvet, és azok alkalmazását ugyancsak különféle országokból vett példákon mutatja be (131—151. o.).

Bizonyos fokig visszatér a konceptuális problémákhoz a kötetet lezáró két tanulmány, melyek közül az elsőben Jean-Pierre POUSSOU, a Bordeaux III. Egyetem professzora a történeti vándorlások súlyos kérdésével foglalkozik, azoknak egy kitűnő tipizálását is nyújtja. E kérdésnek az adja meg a különös jelentőségét, hogy a történeti demográfia fegyvertára nem tudta megoldani kielégítően (153—188. o.). Hasonló okokból jelentős Etienne HÉLIN liège-i professzor záró tanulmánya *Foglalkozás és társadalmi állás* címmel, amely mély történettudományi megalapozással közelíti meg ezt a nehéz és bonyolult problémát (189—213. o.). A különböző foglalkozási nomenklatúrák és társadalmi osztálykódok finom nüanszírozását külön ki kell emelni.

A művel kapcsolatban napvilágot látott, többnyire igen elismerő recenziók mellett olyan hangok is felmerültek, hogy a mű nem tükrözi teljesen a mai történeti demográfia főbb területeit. (François LEBRUN a: *Annales de Démographie Historique*. 1981. 414—415.). Ez a megállapítás — az utolsó évtized spektakuláris fejlődése fényében — kétségtelenül tartalmaz igazságot, de nem von le semmit e kézikönyv értékéből.

Szeghalom. Történelmi, néprajzi és földrajzi tanulmányok. Szerkesztette: MIKLYA Jenő—SZABÓ Ferenc. Szeghalom Nagyközség Tanácsa. Szeghalom, 1979. 679 l.

Bárth János

Azt hiszem, a legtöbb nem szeghalmi illetőségű olvasó, ha kezébe veszi a szeghalmi tanulmánykötetet, a tartalomjegyzék áttekintése után először a 329. oldalon nyitja ki az impozáns és szép kiállítású könyvet. Ott, ahol elkezdődik VIGH Károly csaknem 90 oldalas tanulmánya TILDY Zoltán egykori magyar köztársasági elnök életútjáról. A jeles kisgazdapárti politikus neve alig választható el Szeghalomtól, hiszen az 1930-as években e helység református gyülekezetének volt a lelkipásztora. Innen emelkedett a legmagasabb magyar közjogi méltóságba a köztársaság megszületése után. Harcokkal teli életútja hű tükre a XX. századi magyar történelemnek. Ideje volt, hogy alapos tanulmány szülessen e nem mindennapi életpályáról. Mivel az ilyen életrajzok nem helytörténeti monográfiákban és vidéki tanulmánykötetekben szoktak megjelenni, meglepi az olvasót, amikor itt találja. A kötetnek és a kiadó községnek mindenképpen hasznára válik ez az írás, hiszen a szó szoros értelmében tanúsítja Szeghalom jelenlétét a nemzet történelmében, valamint a vidéki nem hivatásos könyvkiadás jelentőségét a magyar história feltárásában és aktív szerepét a magyar szellemi életben.

A SZABÓ Ferenc szerkesztői gyakorlatából már megszokott kötettörténeti utószóból megtudjuk, hogy a vállalkozás eleve nem monográfiaként, hanem tanulmánykötetként indult. A szerkesztők elsősorban azokat a témákat igyekeztek megíratni, amelyek ez idáig nem kaptak teret a Sárrét és Szeghalom viszonylag gazdag helytörténeti és néprajzi irodalmában.

Úgy vélem, a kötet legfontosabb módszertani érdeme az a kísérlet, amelynek során a szerzők és a szerkesztők megpróbálták egymás mellé, illetve néha egymással szembe állítani a helytörténetet és a történeti néphagyományt. MOLNÁR Ambrus alapos levéltári forrásfeltárással bemutatta a XVII. századi szeghalmi betelepítési kísérleteket, majd a XVIII. század eleji újratelepülés történetét, egyes családok kontinuitásának kérdését és a benépesült falu első évtizedeinek világát. Közvetlenül utána következik a kötetben MIKLYA Jenő írása, amelyben a Szeghalom jelesebb helyneveivel és korai történetével kapcsolatos mondákat elemzi és ismerteti. Kár, hogy a mondák eredete kissé bizonytalan, mivel az 1930-as években irodalmiasítva jelentek meg a helybeli *Diákalbum* című kiadványban. A történeti fejezettel való párhuzamba állítás azonban módszertani szempontból így is hatásos, csak szöveghű mondaközlésekkel még hatásosabb lett volna. A szerző mentségére legyen mondva, hogy a mondák ma már Szeghalom népének emlékezetéből sem buzognak úgy mint 1930-ban.

Ebből a szempontból szerencsésebb talán a másik párhuzam-tanulmány a jobbágyvilágról és 1848-ról. E témában JÁROLI József végezte el a történészmunkát. A forrásszegénység miatt nehéz dolga volt, de az áttételes források elemzése végül is eredménnyel járt.

A jobbágyvilággal és az 1848/49-es forradalommal kapcsolatos szeghalmi néphagyományt BERECZKY Imre szedte csokorba, és adta közre. Munkájának nagy érdeme, hogy a mondákat viszonylag régen 1947—48-ban, a centenáriumi 48-as gyűjtőkampány idején rögzítette, de már a korszerű néprajzi adatgyűjtés szabályainak megfelelően: szó szerinti lejegyzéssel, nyelvjárási sajátosságok jelölésével, adatközlők feltüntetésével stb. BERECZKY Imre most olvasmányos tanulmányba építette be egykori hagyományőrző adatközlőinek tanulságos történeteit.

A kötet második felében három olyan néprajzi írás kapott helyet, amely arra hivatott, hogy a régi szeghalmi parasztság életformáját, termelését és tárgyi világát állítsa elénk. BELLON Tibor a paraszti gazdálkodás összetevőit és belső összefüggéseit vette számba. Részletes, nagy tanulmányban mutatta be — gyakran a távolabbi múltba vetítetten is — azokat a termelési ágakat, amelyek a szeghalmi nép megélhetését biztosították. Elsősorban a gabonatermesztő földművelést és a szikes legelőkön folytatott állattartást, azon belül is elsősorban a fölöttébb jelentős juhászatot. Megállapítása szerint Szeghalom paraszti gazdálkodása szerves része a Sárrét gazdálkodási rendjének, tágabban az egész lecsapolások utáni Alföld hagyományos gazdálkodási rendszerének.

CSAPÓNÉ TÁBORI Hajnalka a szeghalmi parasztok házát és lakáskultúráját mutatta be szép tanulmányában. Elsősorban a helyiségek és a bútorok funkcióját, a házbeli életet igyekezett megörökíteni. Nagy gondot fordított a XX. századi változások ábrázolására. Módszertanilag figyelemre méltó a tanulmányban a hosszabb népi idézetek gyakori használata. A szerzőnek sikerült olyan adatközlőket találnia, akiknek részletes elbeszélései jól kitöltik és gyakran helyettesítik a tanulmány leíró részleteit.

TÁBORI György a szeghalmi nép XIX. század végi és XX. század eleji ruházkodásáról írt tanulmányt. Nehéz dolga volt, mivel a szeghalmi népviselet fő jellemzőjének éppen a jellegtelenséget tarthatjuk.

A PETŐCZ Károly által tervezett és a nevezetes gyomai Kner nyomdában nagy gonddal készített könyvet 25 térképes és grafikonos ábra, valamint 133 fényképfelvétel gazdagítja. A fényképek közül különösen tanulságosak a VIGH Károly tanulmányát illusztráló történeti fotók, valamint BELLON Tibor és VÁRADI Zoltán néprajzi felvételei.

Szendrey István—Nyakas Miklós: Derecske története Szerk.: SZENDREY István. Derecske nagyközség tanácsának kiadása. Debrecen, 1980. 408 l. 20 fénykép.

Balassa Iván

Bihar megye alföldi jellegű része egyik legjelentősebb községének súlya különösen akkor nőtt meg, amikor hajdúk szállták meg, majd az Eszterházy-család zálogként megszerezte. A ma is általánosan ismert központi fekvésű nagyközség történetét a szerzők elsősorban ez időktől kezdve kísérik nyomon, mert az írott források ekkortól jelentős

mértékben megnövekedtek. Ezek alapján, elsősorban a XVIII—XIX. században igyekeznek a falu történetét és a lakosság gazdálkodását, életkörülményeit megrajzolni. Így bár tulajdonképpen néprajzi fejezeteket nem találunk a terjedelmes könyvben, a történeti igényű néprajzkutató mégis nagy haszonnal forgathatja azt. Éppen ezért néhány számunkra is fontos fejezetére hívom fel a figyelmet anélkül, hogy a lehetőségeket megközelítően is kimeríteném.

Derecske települése ólaskertes, ahogy itt nevezték, szérűskertes volt és ezt már Györffy István is megállapította. A történeti adatok nagyszerűen érzékeltetik a XVIII. század második felétől az ezekbe történő kiköltözés folyamatát. Ezt, mint máshol is, eleinte tilalmazták, de különösen 1815-től kezdve iratok sora tanúsítja, milyen indokokkal kértek a kitelepülésre engedélyt a tiszttartótól. A szérűskert felszámolódása megkezdődött ugyan már a XVIII. század második felében, de valójában a XIX. században zajlott le. A XVIII. század második felétől a lakóházak adása-vevése megélénkült. Ezekben a legnagyobb értéket a mestergerenda képezte. Az udvaron *tapaszos istállót*, *élés tartó házat* és más gazdasági épületeket is emlegetnek. A történeti adatok arról is vallanak, hogy ebben az időben „. . . *megindult a hagyományos paraszt nagycsaládok bomlása*" (135 o.), melynek következményeit az építményekben is nyomon lehet kísérni.

A határ bemutatásában nemcsak a földrajzi nevek az érdekesek, hanem egy 1817-ből származó határmegújítás nyomonkísérése, mely alkalommal összesen csaknem 150 határdombot emeltek, és mindegyik helyét pontosan meghatározták. A földhasználat a XVIII. század elején még kétnyomásos, de a század második felében már háromnyomásos. E század közepén a búza, árpa, tengeri és köles a legfőbb termék. A paraszti kertészkedés a XVIII—XIX. században igen nagy szerepet játszott Derecskén. Így elsősorban a szőlőt kell megemlíteni, mert 1771-ben a lakosság csaknem 40%-a rendelkezett ilyen birtokkal is. A derecskei hagyma már a XVIII. századtól kezdve ismert, és nemcsak külön hagymakertekben, hanem kinn a szántóföldön is termelték. A könyv különös érdeme a hagyatéki leltárak részletes feldolgozása, melyek segítségével jellegzetesen parasztgazdaságok felszerelését tudja bemutatni.

Az érdeklődő sok mindent találhat ebben a tartalmas könyvben a közösségi gazdálkodásról, a közigazgatás szervezetéről, az egyházakról és iskolákról, hogy csak néhányat említsek a sok lehetőségből. A gazdag tartalmú, rengeteg adatot tartalmazó vaskos kötetből így nemcsak a történész, a művelődéstörténész meríthet, hanem az előbbiekkel azonos mértékben a néprajz kutatója is.

Solymosi László: Nagybajom és pusztáinak története a kora középkortól a jobbágyfelszabadításig. Klny. Mikóczy Alajos – Solymos László: Nagybajom története c. kötetből. Kaposvár, 1979. 325 l.

Bárth János

Miként a címből is látható, recenziónk nem a szerzőpáros teljes nagybajomi monográfiáját ismerteti, hanem a mű első részét, Solymosi László tanulmányát, amely a jobbágyfelszabadításig követi a jeles Somogy megyei település sorsának alakulását, és amely különlenyomat gyanánt önálló kötetként is megjelent. Úgy véltük, hogy az etnográfus olvasót a monográfia első része jobban érdekelheti, mint a legújabb idők históriájával foglalkozó második rész.

Mindjárt előljáróban leszögezhetjük, hogy Solymosi László műve példája lehet a jó helytörténetnek. Tudományos alapossága, módszertani újításai, korszerű szemlélete és nem utolsósorban a nagybajomiak számára is érthető stílusa miatt a legsikerültebb helytörténeti könyveink között van a helye. Ez is mutatja, mennyire hasznos, ha egy akadémiai intézetben dolgozó hivatásos történész helytörténeti kutatásra adja a fejét. Ez a tudományos életünkben szokatlan lépés bizonyára nagyon sok tapasztalattal gazdagítja a történészt, különösen ha az fiatal, másrészt a megszületett mű mindenképpen kirí a rossz és elnagyolt helytörténeti munkák tengeréből, ami már eleve nagy nyeresége a történeti tudományoknak.

Nagybajom 21 315 kat. holdas újkori határa csaknem egyedülállóan nagynak számít a Dunántúlon. Inkább az alföldi helységek óriási határaira emlékeztet. Ezen a hatalmas területen 12 falu élt a középkorban, természetesen változó időben és változó élethosszal: Bajom, Balogd, Besenye, Betlen, Csiszár, Kak, Kandaly, Karácsonykútja, Korotna, Lencsen, Lók, Szöszle. Határuk a XVII—XVIII. században beolvadt a legélterősebb Nagybajom határába. Nagybajom történetírójának tehát a beolvadás időpontjáig 12 középkori falu történetét kellett figyelemmel kísérnie. Solymosi László számba

vette és értelmezte valamennyi adatot, amely az újkori nagybajomi határ régen fennállt falvainak település- és népesedéstörténetére fellelhető volt. A középkori emlékeket bemutató részből különösen sikerültnek tartjuk *A település lakói* és a *Határhasználat* c. fejezeteket, amelyekben a középkori falusi élet sok fontos mozzanata villan fel az olvasó előtt. A középkori paraszti életmód ábrázolásakor a szerző bátran nyúlt a néprajz XX. századi felfedezéseihez. Egyes népéletbeli jelenségeket tanulságosan vetített vissza a középkori századokba. Gondolunk itt elsősorban Kodály Zoltán nagybajomi sirató gyűjtésére.

Nagybajom kontinuusnak tekinthető alapnépessége a XVIII. század első felében jövevényekkel egészült ki. A falu földje és népe a kései feudalizmus időszakában egy feltűnően népes és nagy számú nemesi közbirtokosság földesúri hatalma alatt állt. A lakosság a XVIII. században vallási szempontból kétféle utat járt: egy része római katolikus, másik része református volt.

Solymosi László a XVIII—XIX. századi Nagybajomról komplex helytörténetet igyekezett írni. Miután ismertette a nemesi közbirtokosság birtokba kerülésének és a helyi vallási villongásoknak a históriáját, alaposan elemzi a nagybajomi urbáriumot és bemutatja a majorsági gazdálkodás kiépülésének folyamatát. Tanulságos képet rajzol a XVIII. századi Nagybajom népének társadalmáról és gazdálkodásáról. Ismerteti a tagosítás történetét és eredményeit. Figyelme kiterjed a vallási élet, az oktatási és az egészségügyi viszonyok ábrázolására is. Mondanivalóját időnként nevezetes történetekkel színesíti: így az újoncok lázadásának leírásával vagy Csokonai nagybajomi tartozkodásának ismertetésével. Az utolsó fejezet az 1848/49-es forradalom és szabadságharc nagybajomi történetét foglalja össze.

Az etnográfus olvasó számára a könyv legtanulságosabb része az a 30 oldal, amely *A település és a puszták társadalma* és az *Állattartás és földművelés a faluban és a pusztákon* c. fejezeteket foglalja magába. Részben azért említettük e két fejezetet, mert itt a szerző a XVIII—XIX. századi falusi világ alaposabb bemutatásához többször XX. századi néprajzi gyűjtéseket és tanulmányokat használt fel. Elég ha itt a feudalizmus kori nagybajomi parasztházak felmérési rajzokkal illusztrált leírására utalunk (171—173 l.). Másrészt ez a két fejezet a történeti források sokoldalú, aprólékos elemzésével olyan agrártörténeti képet rajzol a nagybajomi társadalom XVIII—XIX. századi mindennapjairól, elsősorban gazdálkodásáról, amely közel áll a történeti néprajzhoz. Különösen fontos az istállósrétek szerepének, az állattartás és a határhasználat rendjének bemutatása.

A 254 oldalas tanulmányt 65 oldalon 999 jegyzet egészíti ki. A helytörténeti adatok gazdag áradatának terjedelmes jegyzetekbe terelése olvasmányosabbá teszi a tanulmányt, ami fontos szempont.

A fényképek többsége jó. Az iratfotók a helytörténeti kiadványokban megszokottól szebbek. A felhasznált néprajzi fotók jól illusztrálják a bemutatandó XVIII—XIX. századi paraszti világot. Elsősorban azokra a fényképekre gondolunk, amelyek parasztcsaládot (33.), házakat, házbelsőket (37, 29.), fejfákat (15, 16.) és régi hajviseleteket (9, 10.) ábrázolnak.

Végezetül elmondhatjuk, hogy a könyv elérte céljait. Alcímének megfelelően jól bemutatja a feudalizmus kori magyar történelem fejlődésmenetét egy dunántúli magyar település keretei között. Emellett hű képet nyújt a mai és a később következő nagybajomiak számára falujuk múltjáról és elődeik életéről.

Balázs Péter: Győr a feudalizmus bomlása és a polgári forradalom idején. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1980. 297 l.

Bárth János

Győr szabad királyi város történetének egy metszetét láthatja az olvasó, ha tanulmányozza Balázs Péter közel 300 oldalas kötetét. A munka a XIX. század első felének győri históriáját tekinti át. Ez a félévszázad a tőkés termelési viszonyok kibontakozásának, a polgári forradalom érlelődésének korszaka volt országszerte. Különösen az volt Győrben, amely nyugati fekvése, termelési és társadalmi struktúrája, valamint művelődése révén ebben az időben elöl járt a polgári fejlődésben.

A könyv első fejezete Győr gazdasági és társadalmi fejlődését tekinti át a XIX. század első felében, különös tekintettel a kereskedelem, az ipar, a közlekedés és a hitelviszonyok helyzetére, valamint a városi társadalom struktúrájának változásaira. A második fejezet a város igazgatásának, gazdálkodásának rendjét, a legfontosabb intézmények és egyesületek tevékenységét, valamint a városlakók életét mutatja be. A harmadik

fejezet Győr 1848—1849. évi történetét tárgyalja. Nagy gonddal mutatja be Lukács Sándor forradalmi kormánybiztos tevékenységét.

A szerző nagy forrásbázisra támaszkodva írta meg művét. A levéltári iratok mellett bőven használta a korabeli győri és hazai sajtó híradásait is.

A néprajz művelőinek elsősorban a második részben található *Városi civilizáció. Életmód* c. fejezetet ajánlom. Ebben szó esik többek között a városkép alakulásáról, a köztisztaságról, az éjjeli világításról, az ivóvízellátásról, a fürdőkultúráról, a hajdani táncvigalmakról, a különböző rétegek keresetének és kiadásainak arányairól.

Deák, Ernő: Das Städtewesen der Länder der ungarischen Krone (1780—1918). I. Teil. Allgemeine Bestimmung der Städte und der städtischen Siedlungen. Österreichische Akademie der Wissenschaften. Veröffentlichungen der Kommission für Wirtschafts-, Sozial- und Stadtgeschichte 3. Fortsetzung der Reihe: Wiener Forschungen zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. Wien, 1979. 277 l.

Kósa László

A magyarországi várostörténeti kutatások föllendítése az elmúlt másfél évtizedben több konferencia tárgya volt. A Budapest-monográfia kötetei és a 70-es években megjelent nagyszámú vidéki helytörténet jelentős mértékben gyarapították a hazai városok múltjára vonatkozó ismereteket, de továbbra is hiányoztak az általános fejlődést felrajzoló tanulmányok. Gyimesi Sándor úttörő munkája után (*A városok a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában.* Bp., 1975.), Deák Ernő Bécsben élő magyar történész hasonlóan összefoglaló igényű munkája jelent továbblépést. Míg azonban Gyimesit elsősorban a városhálózat funkcionális és strukturális változása érdekelte, Deákot majdnem ugyanabban a korban a várostípusok, a városok leírása, osztályozása, jellemzése foglalkoztatja. Gyimesi a magyarországi városfejlődést a távolabbi nyugat-európai és közép-kelet-európai összehasonlítás keretében ragadja meg, Deák a dunai Habsburg-birodalmat tekinti vizsgálata hátterének, ezen belül a magyar korona országait történeti egységként kezeli. Deák az általa vizsgált időszaknak három szakaszát különbözteti meg. Az elsőt, mely 1848-ig tart, iparosítás előtti és korai iparosodás idejének nevezi, a másodikat a kapitalizálódás kezdetei jellemzik, és mintegy átmenetként a kiegyezésig tart, végül a harmadik a monarchia széteséséig nyúlik, egyben az iparosodás szakasza. A szerző vizsgálati periódusa felöleli a magyarországi városfejlődés fontos szakaszát, melynek során a középkori városhálózatot fölváltja egy új, a polgári társadalom és gazdaság által létrehozott városstruktúra.

A könyv első fejezete a korábbi magyarországi városfejlődést tekinti át. Erre nemcsak azért van szükség, hogy a magyar történelemben járatlan olvasót tájékoztassa, hanem saját vizsgálati szempontjainak megértéséhez is kell, hogyan alakult ki kutatási korszaka első felének két alapvető, jogilag jól elkülönülő városképlete, a civitas és az oppidum, továbbá melyek azok a tendenciák, melyek a kiegyezés után kiteljesednek. A tipizáláshoz és leíráshoz, a történelemben való eligazodáshoz a könyvben szükség van a terület földrajzi és közigazgatási viszonyainak áttekintő bemutatására is. Ezt végzi el a második fejezet.

Az etnográfus olvasót leginkább a harmadik fejezet érdekelheti. Deák Ernő történeti-városjogi szempontok alapján számba veszi a magyarországi városokat. A szabad királyi városok elkülönítése nem okoz különösebb gondot, de a további előjogok között bonyolultabb feladat eligazodni. A mezővárosok privilégiumai területenként változhatnak, egymástól sok tekintetben eltérhetnek. A fejezet második felében az átmeneti időszakról, majd az 1870-es évek sorozatos városjogi rendelkezéseiről van szó, miként alakul ki a törvényhatósági jogú és a rendezett tanácsú város kategóriája. A változásokat külön is fölsorolja a szerző, de ennél a kimutatásnál jóval szemléletesebb a 140—161. oldalakon közölt összesített városjegyzék, mely a könyv által felölelt időszakban jól áttekinthetően ábrázolja a városok jogi helyzetében bekövetkezett változásokat.

Végül az utolsó fejezet a korabeli városfogalmakat elemzi, a városlakók jogainak tartalmát és a korszakot megelőző időből indulva a városokra vonatkozó reform- és átalakítási terveket vizsgálja.

Deák Ernő könyvének bevezetésben írja, hogy művét három kötetre tervezi. A második kötet anyagpublikációnak készül, a harmadik pedig a városok tipológiáját és szerkezettanulmányát kívánja adni.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Műszaki szerkesztő: Sándor István
A kézirat nyomdába érkezett: 1982. X. 21. – Terjedelem: 15,4 (A/5) ív
83.11339 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György

ETHNOGRAPHIA

Vol. XCIV 1983 Nr. 2

Ismertetések — Book Reviews

Tudománytörténet — History of Ethnography and Folklore

Bellon Tibor (szerk.): A magyar nép tudósa. Györffy István Emlékülés, Karcag *(Fél Edit)*; — Gedenkschrift für Leopold Schmidt (1912—1981) zum 70. Geburtstag *(Tárkány Szücs Ernő)*

Népszokások, rítusok — Customs and Rites

Heikinmäki, Maija-Liisa: Suomalaiset häätavat *(Voigt Vilmos)*; — Hainard, Jacques et Roland Kaehr (eds.): Naître, vivre et mourir *(Fejős Zoltán)*; — Földes Béla: Gergely-napi iskolai színjátékok a Tolvay énekeskönyvben. Uő. Gergely-napi bekéretező és iskolába hívogató formulák *(Ország Mária)*; — Wolfram, Richard: Brauchtum und Volksglaube in der Gottschee *(Tüskés Gábor)*

Társadalomnéprajz — Peasant Society

Morvay Judit: Asszonyok a nagycsaládban *(Jávor Kata)*; — Gal, Susan: Language Shift *(Kovács Katalin)*; — Netting, Robert McC.: Balancing on an Alp *(Sámuel Nikolett)*

Parasztságtörténet, helytörténet — History of the Peasantry, Local History

Szkazkin, Sz. D.: A parasztság a középkori Nyugat-Európában *(Draskóczy István)*; — Kállay István: A magyarországi nagybirtok kormányzása 1711—1848 *(Benda Gyula)*; — Pogány Mária: Vállalkozók, mérnökök, munkások a magyar vasútépítés hőskorában *(Bárth János)*; — Kápolnai István: Agrárstatisztikai források és helytörténeti kutatás *(Andorka Rudolf)*; — Marcilio, Maria Luiza et Hubert Charbonneau: Démographie historique *(Horváth Róbert)*; — Szeghalom. Történeti, néprajzi és földrajzi tanulmányok *(Bárth János)*; — Szendrey István—Nyakas Miklós: Derecske története *(Balassa Iván)*; — Solymosi László: Nagybajom és pusztáinak története *(Bárth János)*; — Balázs Péter: Győr a feudalizmus bomlása és a polgári forradalom idején *(Bárth János)*; — Deák, Ernő: Das Städtewesen der Länder der ungarischen Krone *(Kósa László)*

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 100 Ft
1 szám ára: 25 Ft
Index szám: 25210

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat,
H-1389 Budapest, Pf. 149.

Ára: 25 Ft
Előfizetés egy évre: 100 Ft

INDEX: 25.210
ISSN 0014—1798

ETHNOGRAPHIA

Vol. XCIV **1983** **2**

CONTENTS

Articles

Pócs, Éva: Time and space in folk beliefs 177
Kríza, Ildikó: Hungarian epic folk poetry at the turn of the century 207

Orientation — Surveys of Research Fields

Faragó, Tamás: Household, family, kinship. A survey of new results of family and kinship research 216
Novak, Vilko: Die Struktur der slowenischen Volkskultur 255
Viires, Ants: Forschungsgebiete der estnischen Volkskundler 265

Discussion and Debate

Contemporary family rites

Sárkány, Mihály: Changing functions of wedding rites in Hungarian villages 279
Széman, Zsuzsa: Weddings at Felsőtárkány: their social functions and role in maintaining cultural traditions 285

Vargyas, Lajos: Nomadic traditions or toposes of medieval court epic? To the debate on the St. Ladislaus tradition 296

Personalia

Balassa, Iván: Robert Wildhaber 1902—1982 303
Ilona Borsai 1924—1982 (with a bibliography) 306

Official Business of the Society

91st, 92nd and 93rd Annual Meetings of the Hungarian Ethnographical Society 312

Book Reviews

(for a full list see p. 4 of the cover) 330

ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

XCIV. ÉVFOLYAM, 3. SZÁM

BUDAPEST, 1983

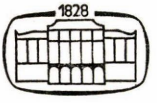

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

A szerkesztő bizottság tagjai

BODROGI TIBOR, K. CSILLÉRY KLÁRA, DÖMÖTÖR TEKLA, GUNDA BÉLA, KRÍZA ILDIKÓ, MARTIN GYÖRGY, TÁLASI ISTVÁN

A szerkesztő bizottság elnöke
BALASSA IVÁN

Szerkesztő
HOFER TAMÁS

A szerkesztőség címe: Magyar Néprajzi Társaság, 1055 Budapest V., Kossuth Lajos tér 12. Telefon: 326–340
Felelős kiadó: az Akadémiai Kiadó igazgatója

TARTALOM

Tanulmányok

K. Csilléry Klára: Folklorizmus, historizmus és továbbélés egy Kalocsa környéki falu népművészetében (20 képpel) 353
Hankóczi Gyula: A tekerőlant az Alföld középső részén (14 képpel, 4 kottával) ... 383

Közlemények

Scheiber Sándor: Bihari gyermekmondókák visszhangja Arany Jánosnál 413
L. Ács Anna: Két mesterségjelvényes XVIII. századi szék a Hansági Múzeum gyűjteményéből (11 képpel) 414
Györffy István: Adatok Bagol András botfaragó munkásságához (11 képpel) 423
Várnai Ferenc: Egy citeraváltozat Baranyában (3 képpel) 431

Viták, vélemények

Vélemények a folklorizmusról
Hermann Bausinger: A folklorizmus fogalmához (1 képpel) 434
V. E. Guszev: A folklorizmus tipológiája 440
Claude Karnoouh: A folklór felhasználásáról avagy a „folklorizmus" átváltozásairól 442

Kutatók, életművek

Ifj. Kodolányi János: Vincze István 1922—1982 (1 képpel, bibliográfiával) 448
Kovács Ágnes: Búcsú Gergely Páltól (1902—1982) 452
Hofer Tamás: Székely László 1912—1982 (1 képpel, bibliográfiával) 453
Voigt Vilmos: Richard Mercer Dorson 1916—1981 456
Horváth Sándor: In memoriam Milenko S. Filipović (bibliográfiával) 457

Krónika

Nagybákay Péter: II. Nemzetközi Kézművesipartörténeti Szimpozion. Veszprém, 1982. augusztus 21—26. 460
Balassa M. István: Az Európai Szabadtéri Múzeumok Szövetsége 10. tanácskozása. Szentendre—Visegrád, 1982. szeptember 5—11. 664
Barabás Jenő: Az Ethnographia Pannonica VI. konferenciája. Tata, 1982. szeptember 9—13. 467
Ifj. Kodolányi János: Néprajzi film, fénykép és diapozitív szemle Szentendrén. 1982. július 29—31. 468
Stirling János: Etnobotanika és gyógyszerkutatás. Konferencia Pécsett, 1982. október 22. 469
Selmeczi Kovács Attila: Szatmár néprajza. Tudományos tanácskozás Mátészalkán, 1982. október 28—30. 471
Kríza Ildikó és *Földesné Györgyi Erzsébet, Kiss Mária, Sárkány Mihály, Veres Péter:* Újjáéledt az európai néprajzi társaság. Kongresszus Szuzdal-Moszkvában, 1982. szeptember 30—október 6. 471
Fél Edit: „A maga kultúráját vizsgáló kutató: tapasztalatok és módszerek". Szimpozion a Musée de l'Homme-ban. Párizs, 1982. november 12—14. 477
Ifj. Kodolányi János: Etnofilm. Čadca, 1982. november 29—december 3. 478
Paládi-Kovács Attila: A harminc éves Slovenský národopis 479
Voigt Vilmos: A marburgi egyetem Európai Etnológiai és Kultúrakutató Intézetének tevékenysége 481
Kósa László: „Szántóföldek üzenete". A budapesti Néprajzi Múzeum kiállítása (4 képpel) 482
Balassa Iván: A Skót Mezőgazdasági Múzeum, Edinburgh (2 képpel) 485
Voigt Vilmos: A mai budapesti gyermekfolklór kutatása 487

Ismertetések

(Részletes jegyzéküket lásd a borító 3. oldalán) 493

ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

XCIV. * BUDAPEST 1983 * 3. SZÁM

K. Csilléry Klára

Folklorizmus, historizmus és továbbélés egy Kalocsa környéki falu népművészetében

A folklorizmus jelenségei kapcsán felvetődő kérdések közül nem egy szorul még behatóbb vizsgálatra.[1] A tárgyalkotó népművészet történeti alakulásának a lefolyását vizsgáló néprajzkutató ezek közül különösen annak a hatásnak a közelebbi megismerését érzi fontosnak és sürgetőnek, amit korunk folklorizmustörekvései a még szervesen továbbélő, tehát saját belső szükségletre alkotott és mint ilyen, öntörvényei szerint is egyre módosuló folklórművészetre gyakoroltak. A folklorizmus ilyen befolyásának a mibenlétére ugyanis, már ami a tárgyalkotó művészetet illeti, mindeddig még utalás is alig található[2] és ennek következtében egyelőre néha még abban a tekintetben is bizonytalanság tapasztalható, hogy a külső ösztönzések figyelembevételével létrejött alkotások népművészetként értékelhetők-e vajon? A pontosabb megítéléshez természetesen elsősorban elmélyült terepmunkára lenne szükség a folklorizmus által érintett hagyományőrző gócokban. Jómagam ugyan egyéb kutatási feladataim következtében ilyen részletezőbb helyszíni kutatásra nem tudok vállalkozni, mégis úgy vélem, hogy a megoldásra váró problémák érzékeltetéséhez, illetve néhány tanulság megfogalmazásához nem felesleges rámutatni egyetlen falu, a kalocsai népművészeti egység egyik tagjának, Szakmárnak a példájára, felhasználva korábbi gyűjtőútjaim idevágó tapasztalatait is.

Az előadandók kellő mérlegeléséhez mindenekelőtt emlékezetbe kell idézni azt a nem elhanyagolható körülményt, hogy habár tudományos folyóiratokban az itteni népművészetről már viszonylag korán megjelentek igen jelentős ismertetések, nevezetesen 1882-ben Kalocsa környékének a leírásába iktatva,[3] majd pedig 1909-ben, bemutatva speciálisan a homokmégyi falfestést és hímzést,[4] ezek a közlések akkoriban, úgy látszik, még szakkörökben sem keltettek

[1] A jelen tanulmány a Kecskeméten „A folklorizmus fogalma és jelenségei" címmel 1981. VII. 22—26. közt megrendezett konferencián tartott, majd német nyelven közreadott előadásomnak (K. Csilléry Klára 1982. 59—65.) a több tekintetben kibővített és jegyzetelt változata.

[2] Új alapanyag vagy hímzőfonál, illetve bizonyos díszítménytípus ilyen befolyás nyomán való meghonosodására utal pl.: Györffy István 1956. 104.; Kerékgyártó Adrienne—Knézy Judit 1975. 128—130.; vö.: Fél Edit 1977. 188.

[3] Simonyi Jenő 1882. 305., 307—308.

[4] Novák József Lajos 1909. 155—166.

érdeklődést. Kívülállókhoz sem igen érhetett el a visszhangjuk: jellemző, hogy a Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyéről Borovszky szerkesztésében 1910-ben kiadott kétkötetes monográfiában a kalocsai népművészet még említést sem kapott. Kalocsa tehát kimaradt a népművészeti felfedezések első hullámából, mely a múlt század második felének nagy nemzetközi és nemzeti kiállításaitól ösztönözve, egymás után tette országosan ismertté az úri és polgári közönség előtt a legkiemelkedőbb népművészeti csoportokat; ami azonban egyrészt ezek piacra termelő háziiparának a megszervezését is magával hozta, másrészt pedig azokat az instrukciókat, illetve kényszerítő okokat is, amelyek a paraszti használati tárgyakon kiérlelt kompozíciókat az úri-polgári vevőkör, nemkülönben az üzleti érdekek kívánalmaihoz igazították, mígnem két-három évtized elteltével „a régi, nemes kalotaszegi varrottas" is, miként azt Kőrösfői Kriesch Aladár 1916-ban megállapítani kényszerült, „silány, vásári portékává vedlett".[5]

A kalocsai népművészet azonban egészen az 1930-as évekig az efféle célzatú behatásoktól függetlenül alakult, szabadon stilizálva át a maga számára mindazokat a kívülről újként kínálkozó mintákat, amelyek elnyerték a közösség tetszését. Ez, a múlt század második felétől nyomon követhető fejlődési vonal viszonylag jól ismert, mindamellett a továbbiakban kifejtendők alátámasztására hangsúlyozni szeretném, hogy az utóbbi száz év kalocsai stílusát, a falfestésnek és a koraiként számon tartott hímzésnek a kétségtelenül kimutatható polgári indítása ellenére sem szabad teljesen gyökértelennek tartanunk. Ezt még akkor is így kell vélnünk, ha — amellett, hogy a legkorábbi ismertetés 1882-ből származik — mindeddig nem kerültek elő olyan évszámos vagy a stílusjegyeik alapján a múlt századnál régebbre datálható alkotások, amelyek közvetlenül tanúskodhatnának az itteni népművészet előtörténetéről.

Eddig valóban nem sikerült még itt a XIX. századnál korábbról eredő példányt találni,[6] sőt, amennyire tudom, a XIX. század első feléből datált objektumok is mind a parasztság számára dolgozó iparosok: fazekasok, asztalosok műhelyeiből származnak. Mindazonáltal annak a mondanivalónk szempontjából számottevő egyik népművészeti műfajnak, nevezetesen a falfestésnek, melynek kifejlett voltát Simonyi Jenő részletező tájékoztatása már 1882-ből igazolta, a korainak tekinthető anyagában — így a Novák József Lajos által 1909-ben közreadott minták némelyikén *(1. kép)* — nem egy olyan régies, a magyar népművészet korábbi stílusaiba szervesen beleilleszkedő virágmotívum és kompozíció figyelhető meg, amely semmi esetre sem származhat a paraszti falfestéshez indítást adó, a kalocsai polgárság számára dolgozó hivatásos piktoroknak a mintalapjairól. Az, hogy a pingálóasszonyok tulipánnal — mely már 1882-ben „sohasem hiányzik" — és gránátalmával *(1. kép)* toldották meg vagy helyettesítették be a természethű virágokat, illetve, hogy a

[5] Kőrösfői K. Aladár 1916. 151.; vö. pl.: Riegl, Alois 1894. 54—70., különösen: 66—70.; Bokor Imre 1916. 105—106.; Kresz Mária 1952. 25—26.; Kresz Mária 1968. 1—32., különösen: 27—28.; Hofer Tamás—Fél Edit 1975. 51.

[6] Gábor Lajos félreolvashatta a Résztelekről közölt és szerinte 1779-ből való láda nyilván kopott évszámát, ugyanis a mezők jellegzetes vonalvezetésű, rokokós keretezéséből ítélve, komáromi mintára, valószínűleg az 1820-as—1830-as években készült. Az ugyaninnen lerajzolt, állítólag 1778-as évszámú pad is száz évvel később keletkezhetett, következtetve a „flóderozott" (erezett) alap által közrefogott mezők és a szalagcsokrokból indított virágbokrok alapján. Az általa ugyancsak említett 1790-es asztalterítőt Gábor nem közli, így a megadott évszám hitelessége sem ítélhető meg (Gábor Lajos 1937. 4—5., 8.).

1. kép. Falfestmény részlete (akvarellmásolat): A jegykendő átadása. 1900 körül, Homokmégy. Novák József Lajos 1909. Ia. tábla után

korábbi népművészeti hagyományoknak megfelelő kompozíciós és stilizálási szabályok szerint fogalmazták át a polgári falfestés könnyed, laza füzéreit és csokrait, közvetve vall egy kötelező érvényűnek, sajátjuknak érzett ornamentális rendszerről.

Mind ez ideig semmiféle, ezeknek a korai falfestési elemeknek megfelelő régi stílusú helyi hímzést nem ismerünk, és mivel effélék létéről levéltári adatok sem vallanak, mai tudásunk szerint el kell vetni a gondolatot, hogy az áthasonítást ilyenek ösztönözték volna. Ám a faragások dísze sem lehetett ebben irányt adó, minthogy a fennmaradt anyag azt sugallja, hogy a faragásban a virágozás itt csupán a XIX. század dereka táján kerekedett felül az Alföldön általánosan elterjedtnek megfelelő, ékrovásos ornamentikán.[7] A Néprajzi Múzeum egy az 1840-es években faragott szakmári mángorlója tanulságosan mutatja a korabeli kalocsai bútorfestés tulipános indáinak a követését. Néhány századvégi szakmári és homokmégyi, illetve öregcsertői borotvatartón látható figurális ábrázolás, illetve kísérletek piros, meg zöld színű spanyolozásra az 1890-es évekből viszont a dunántúli pásztorművészetnek a befolyását tanúsítják.[8] Mindez azonban legfeljebb csak gazdagíthatta némileg a már javában dívó falfestés mintakészletét; különösen az egymással szemben álló párnak *(1. kép)* a tipikus megjelenítése alapján lehet ilyen motívumátadásra gondolni.

A jelen dolgozatnak természetesen nem lehet feladata a korai fejlődés problémáinak a megoldása, azt azonban hangsúlyozni kell, miszerint Simonyi 1882-es tanulmánya ismeretében, mely már kialakult gyakorlatában tárja

[7] Pécsiné Ács Sarolta 1973. 52. képen baloldalt álló mosósulyok, 1871-ből (vö.: Pécsiné Ács Sarolta 1973. 100.). Megjegyzendő, a mellette fekvő mosósulyok viszont tévesen került a képre, ez a példány ugyanis jellegzetes kalotaszegi formaadású és faragásdíszű.

[8] K. Csilléry Klára 1977a 92—93. Lásd még: Földes László 1966. 311.

olvasói elé a kalocsai népi falfestést, figyelmeztetve az egyes virágminták divatjának a változékonyságára is, arra kell következtetni, hogy a paraszti pingálásnak már több évtizeddel korábban, talán még a XIX. század közepe előtt ki kellett bontakoznia. A parasztházak falainak kivirágozásához a példa csak a magyarországi városi lakásokban, különösen a XVIII. század második felétől eluralkodó ornamentális falfestés lehetett.[9] Az viszont, hogy az újszerű lakásdíszítésre való gyors reagálást nem túl hosszú idő múltán követni tudta az idegen ornamensek behelyettesítése, csak azáltal történhetett, hogy a hivatásos városi piktorok munkamódszerét olyan laikusok sajátították el, akik már előzőleg alkotó módon magukévá tették a népművészet virágozó stílusát. Ezt tudva, nagyon valószínűnek látszik, hogy a pingálóasszonyok azokból lettek, akik — a XIX. századi gyakorlatnak megfelelően — azáltal jutottak ehhez a tudáshoz, hogy felvállalták az asztalosoktól a parasztság számára készülő bútordarabok virágos kompozíciókkal való kifestését. Ámde az ebben való jártasság megszerzése maga is nem kevés időt kíván. Ha tehát feltesszük, hogy a kalocsai paraszti díszítőfestésnek a kezdetei még a XIX. század első felére estek, ez egybevágni látszik azzal a ténnyel, hogy Kalocsán az asztalosok — más fa- és fémművesekkel egyetemben — 1819-ben kapták meg a céhlevelet,[10] másrészt azzal is, hogy ők pedig, ami a parasztság számára való bútorkészítést illeti, egy a XVIII. század derekától dívó és a XIX. század elején lezárult komáromi bútordíszítő stílust, a virágos népi ornamentális rendszer régies jegyeit továbbvivő II. stílust vették át, majd fogalmazták újjá.[11]

Aki egyszer már beletanult a virágminták komponálásába, annak nem esik nehezére azok megszokottá vált együttesét újabb és újabb, közéjük illőnek ítélt motívumokkal bővíteni. Bármint is ment végbe ez a gyarapítás, abban, hogy az alkotókban és közönségükben létrejött egy fokozott érzékenység a különféle újdonságokra — amik elsődlegesen városi, polgári eredetűek voltak ugyan, ámde lehettek faluról érkezettek is, mint hihető a figurális kompozíció esetében —, alighanem közrejátszott az a városi környezet, amelyben a fokozatosan a szállásokra kitelepülő lakosság, nemkülönben az ő elődeik több-kevesebb generáción át éltek. A városi árukínálat szakadatlan cserélődése a maguk környezete szépítésére szolgáló minták állandó variálódását is természetessé tehette. A sajátos csupán annak az eleven készségnek a megőrződése, mely az idegenszerű ötleteket is a szorosan összekovácsolódott közösség ízlésének megfelelően formálta át. Ebben nyilván nem kevés szerepe volt annak a körülménynek, amire Erdei Ferenc mutatott rá 1937-ben, nevezetesen, hogy Kalocsán „a parasztság városi környezete ellenére sem olyan, mint a mezővárosokban".[12] Az érsekség révén — amelynek oly sokáig jobbágyai voltak az itteniek[13] — különösen erős volt a vallásnak az egész paraszti életszemléletre

[9] A magyarországi városi lakószobák falainak a kiképzésére vonatkozó ismeretek főként Sopronból valók, ahol a meszelt falat a XVIII. század második felében váltotta fel a színes, ornamentális, esetleg figurális falfestés (D. Askercz Éva 1976. 113.; vö.: Galavics Géza 1978. 395.).

[10] Eperjessy Géza 1967. 240.

[11] K. Csilléry Klára 1977b 21. 1807-es évszámot viselt egy az 1951-es gyűjtőmunkám során Kegler Sándor kalocsai asztalos háztartásában látott láda, melyen a II. stílusra jellemző virágozás és egyéb jegyek bizonyítják, hogy komáromi „ládás" műhelyéből származik.

[12] Erdei Ferenc 1957. 237.

[13] Bárth János 1975. 29—43.

kiterjedő hatása, és miközben hathatósan táplálta a parasztsors szükségszerűségében, megváltoztathatatlanságában való hitet, ahhoz is hozzájárulhatott, hogy konzerválódott a kívülről kapottak sajáttá, paraszttá való átlényegítésének igénye.[14]

Aligha lehet tehát véletlen, hogy elindulásának több évtizedes kétségtelen késése ellenére az 1870 táján Kalocsán létesült előnyomda polgári mintáinak a másolásával kezdődő népi hímzés[15] érezhetően hasonló utat tett meg, mint előzőleg a pingálás. 1882-ben, SIMONYInak az igen alapos tájékozódáson nyugvó, a falfestés esetében színeket, motívumokat rendre felsoroló tanulmányában még szó sincs róla,[16] alig egy negyedszázad elmúltával viszont, 1909-ben NOVÁK számára már a lyukhímzés is, a színes fonállal kivarrt is, mind egyaránt réges-régóta létezőnek tűnik.[17]

Nyilvánvaló, hogy a következőkben nagyobb figyelmet kellene szentelni a kalocsai hímzés kibontakozásának árnyaltabb megismerését segítő, hitelesen datálható emlékanyag kérdésének, különösen, hogy ECKERT Irmának módjában volt az 1930-as évek első felében olyan, az 1880-as években férjhez ment homokmégyi asszonnyal is találkozni, akinek semminemű hímzett holmija nem volt még, mindenét bolti áru díszítette.[18]

A hímzésminták befogadási folyamatának az érzékeltetésére, adalékként, két olyan darabot szeretnék itt bemutatni, amelyek szemléletesen jelzik, hogy a divat felfutásának az idején — a népi gyakorlatban szokatlan módon — olyan idősebbeket is vonzani tudott az újszerű textildíszítés, akik korosztályának a kelengyéjében még nem szerepelt ilyen. A nevezett két hímzés mindegyike párnahuzat. Az egyik az 1889-ben született és 1903-ban férjhez adott szakmári nagygazda leány — szüleinek 60 hold földjük volt —, Bicski Tóth Julis részére készült *(2. kép)*.[19] Ő a vele adott vetett ágy számára a helyi elvárásnak megfelelő, hat fehérhímzéses „vánkus" mellé két rózsaszín kartonból szabott, színes hímzésűt is kapott. A gazdag parasztasszonyok akkoriban már szinte tobzódtak a hímzésmintákban. Bicski Julisnak is minden párnájára másféle kiírás került, sőt, amint ezt a fennmaradt példány jelzi, mintha valami mintakendő lenne, a párna három oldalának mindegyikét az egyik kedvelt csíkdíszítménynek más-más variánsa szegélyezi, az ezt a külső koszorút határoló fodron belül pedig még egy további, körbefutó indát és két sarokvirágot hímeztettek. Mindez a saját korához képest meglehetősen tarka: fehér, piros, zöld, világos- és sötétkék és sárga színben kivitelezett.

[14] Vö.: ERDEI Ferenc 1957. 223—224., 235., 237—238., 245—247.; BÁRTH János 1975. 26.

[15] ECKERT Irma 1936. 47—49. A korai kalocsai hímzések feltételezhető ihletőihez hasonló, fehér lyukhímzésekhez való minták láthatók a Délibáb folyóirat 1856-os mellékletén is (képét lásd: MOLNÁR László 1976. 130. kép).

[16] Vö.: ECKERT Irma 1935. 63., miszerint a legrégibb leletek az 1870-es évekből valók. Ezzel ellentétben, úgy látszik, a jó harminc-negyven évvel későbbi terepmunkáknak az adatközlői korábbra igyekeznek datálni a birtokukban megőrződött hímzéseket. Így akad az 1860-as évekre helyezett példány is (PÉCSINÉ ÁCS Sarolta 1973. 3. kép), bár egy ennek megfelelő hímzés az 1968-as gyűjtés szerint 1875-ből származik (BÁRTH János 1978. 24. lap, 21. tábla).

[17] NOVÁK József Lajos 1909. 166.

[18] ECKERT Irma 1935. 61. Az ilyen gépi hímzésre lásd: K. CSILLÉRY Klára 1954. 812., alsó kép.

[19] Budapest, Néprajzi Múzeum, 51.13.23 ltsz., K. CSILLÉRY Klára gyűjtése.

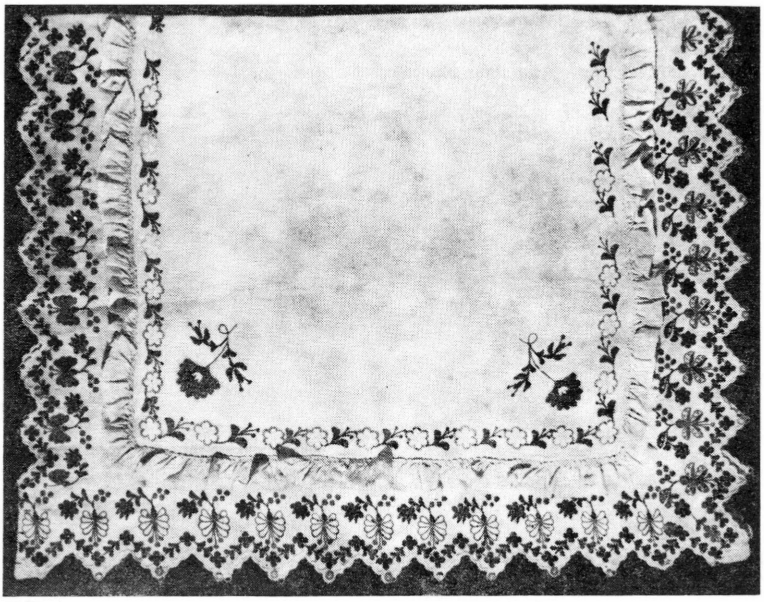

2. kép. „Vánkushuzat", vetett ágyba való. Rózsaszín, fehér mintás kartonon fehér—piros—világos- és sötétkék—sárga hímzés. 1903, Szakmár. Budapest, Néprajzi Múzeum

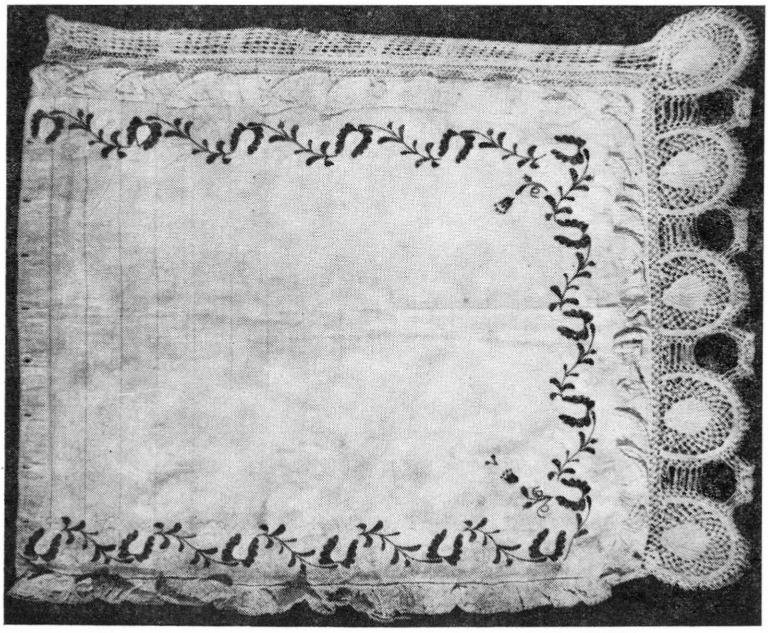

3. kép. „Vánkushuzat", vetett ágyba. Fehér—rózsaszín kartonon bordó és fehér hímzés 1903, Szakmár. Budapest, Néprajzi Múzeum

A másik párnahuzatot Bicski Julisnak az ugyancsak igen módos nagyanyja hímeztette a maga számára, 1903-ban *(3. kép)*.[20] Az ő férjhezmenetelekor, az 1860-as években, még egyáltalán nem volt szokásban itt hímzéssel díszíteni a párnákat. Most azután, mivel az unokájának készültek, nagyon megtetszettek neki — és mert meg is engedhette —, csináltatott magának is egyet, dísznek a vetett ágyra, a párnái közé,[21] fehér—rózsaszín csíkos kartonból, bordó és fehér hímzésű virágkoszorúval, mindazonáltal a végeken horgolt, oldalt pedig kötött csipkebetéttel.

Tanulságos a közel egy időben, egyazon családban készült két tárgynak az összevetése. Az előzmények ismeretében aligha meglepő, hogy a nagyanyáé egészében véve sokkal polgáriasabb, ez a példány a horgolt és kötött csipkebetétjével talán a már meglevő, vetett ágybeli kelengyeágyneműhöz igazodott. Az unokáé jóval parasztosabb, különösen azáltal, hogy a tehetősséget a díszítmények halmozása, zsúfolása érzékelteti. Közelebbről nézve azonban magát a hímzésmintát, illetve annak egyes részleteit, sajátos módon az utóbbinál tűnnek szembe a polgári előképre emlékeztető vonások, legalábbis, ami a szélek mentén húzódó virágos sávokat illeti; ezek ugyanis még erősen árulkodnak a fukszia virágot ábrázoló előnyomdai ősről. A nagyanya párnájának az indamintája viszont régiesebbnek hat, így a sarokvirág, a sziromlevelek közé zárt belső virággal; az egész némiképp a korabeli falfestést idézi.[22] A két párna előrajzolója érezhetően nem volt azonos, de a különbségben alighanem része lehetett az idősebb megrendelő pingálásokon nevelkedett ízlésének is; maguk a pingálók és az „írók" ez idő tájt, akárcsak hihetőleg kezdettől, jórészt ugyanazok a személyek lehettek.[23]

Alig néhány évvel a két párna készülte után indult homokmégyi gyűjtőútjára Novák József Lajos rajztanár, felbuzdulva Bátky Zsigmond 1906-ban megjelent *Útmutató*jának a felhívásán, meg nyilván a Magyar Iparművészetnek — melyben később maga is többször ír — népművészeti tárgyú cikkein.[24] Noha a megfigyeléseinek az eredményeit közreadó tartalmas és számos máig kiaknázatlan tanulságot kínáló leírása még visszhangtalan maradt, dolgozata már első jele a kimondottan a kalocsai népművészet iránti érdeklődésnek. Nováknak, az ország valóban nagy múltú népművészeti központjaiban kutató művészek nyomdokait követve, eszébe sem jutott, hogy az itteni, a közelmúlt polgári kézműiparának az aktív ráhatásával létrejött felvirágzásnak a tegnapját firtassa. Magától értetődően vélte „régi krónikák regéibe illő pompával ékeskedő őskultúrának,"[25] „egy ma már letűnt, hatalmas és mindenben sajátos népművészet" hírmondóinak[26] az általa fellelt műveket — megfelelően a paraszti alkotásokról vallott korabeli felfogásnak. Nováktól még teljesen távol állt, hogy bele kívánjon avatkozni az ezt a népművészetet alakítók alkotóte-

[20] Budapest, Néprajzi Múzeum, 51.13.22 ltsz., K. Csillér Klára gyűjtése.

[21] Ekként használva őrizte meg azután az unoka is az 1951-ben bekövetkezett eladásig.

[22] A párnaminta hosszúkás tulipánjaihoz legközelebb Novák József Lajos 1909. Ib. táblája bal alsó szakaszán látható festett motívumok állnak. Virágkörvonalba foglalt önálló ágakat mutat ugyanitt a IV/1. ábra szintén pingálásról származó ornamense.

[23] Novák nem is beszél külön az előrajzolókról, csak a pingálóasszonyokról (Novák József Lajos 1909. 155.).

[24] Vö.: Cs. Sebestyén Károly 1954. 292.; Kresz Mária 1968. 21.

[25] Novák József Lajos 1909. 154.

[26] Novák József Lajos 1909. 155.

vékenységébe. Ő még mindent egyaránt csodált és követendőnek ítélt egy remélt új nemzeti művészetnek a létrehozásához,[27] és közben észre sem vette, hogy az általa lerajzoltak közt is nem egy példa akad a még meglehetősen a kezdeteknél tartó folklorizációra, az alig átfogalmazott előnyomdai mintákra, különösen a hímzéseknél.[28]

Nem így a Szakmárhoz tartozó Résztelek szállásról való, parasztcsaládból született festő, GÁBOR Lajos, aki a folklorizmus nacionalista színezetű újabb fellángolása idején, 1930-tól fogott hozzá, hogy elismertesse Kalocsa népművészetét a széles nyilvánossággal.[29] Ő már határozottan változtatni, javítani akart. A romantikus elképzelést ennek a művészetnek „őseredetű" voltáról, amelybe 1886-ban ő már beleszületett, elfogadta ő is,[30] minthogy azonban neki már a szeme előtt zajlott le a hímzéseknek az első világháború utáni nagy stílusváltása[31] — meg mert a kívülállók, úgy látszik, rá is kérdeztek —, az újabb és újabb motívumalakításokra is magyarázatot kellett keresnie. Igyekezett hát elhitetni magával és másokkal azt az — egyébként éppen nem új, így már NOVÁKnál is felötlő[32] — elképzelést, hogy a paraszti alkotók mintakincsüket a környezetükben megfigyelt növények stilizált rajzaival gyarapítják.[33]

GÁBOR Lajos idejében a népművészeti alkotás már a szállásokon sem volt olyan magától értetődő és főként minden műfajban gyakorolt, mint volt NOVÁK idelátogatásának idején. A faragás a századelőn is alig-alig élt már.[34] Az első világháború után az életformáján alakítani kívánó parasztság a színes virágozású bútort sem igényelte többé.[35] A pingálást alig gyakorolták már, a gazdasági válság éveiben a korábban is szokásos sablonnal való festés bizonyult olcsóbbnak.[36] Ugyanakkor a hímzésbe behatolt a varrógéppel végzett munka, és a viseletben is új, gyári kelmék kerültek túlsúlyra.[37] GÁBOR Lajos valószínűleg komolyan hitte, hogy hivatást teljesít, ha harcot indít az elmúlás ellen, és úgy vélte, lesz ereje hozzá, hogy a változások menetét visszafordítsa. Miközben szervezte a népművészeti kiállításokon való részvételt *(4. kép)*,

[27] NOVÁK József Lajos 1909. 166.

[28] Ilyen az általa „frissen, majdnem momentán odastylizált"-nak vélt földiepres minta (NOVÁK József Lajos 1909. 165—166. lap, XIV/II. ábra), de hasonlóképp például a XII—XV. ábra szinte minden motívuma, a XVIII. ábra 1., 7., 8. és a XIX. ábra 1—2. sormintája. Polgárias egyébként az általa közölt pingálások némely részlete is, különösen az Ia. táblán, a bal alsó kistévőn látható csokor, szöges ellentétben az ugyanezt a tévőt koronázó, erőteljesen stilizált madárpárral és tulipánnal, de magának a csokornak egyes régies motívumaival is, mint amilyenek az osztott felületű, piros—sárga bimbók.

[29] KUJÁNI Ferenc 1961. 391.; meg kell azonban jegyezni, hogy 1930-ban a megyei ismertető szerint Homokmégyen említésre méltó „a község népviselete, kézi varrásai, melyek a mezőkövesdivel vetekszenek, kiállításokon feltűnés tárgyát és az idősebb nők jelentékeny keresetét képezik" (F. SZABÓ Géza 1930. 323.); még ha minderről Kalocsánál és a szállásokból alakult további községeknél nincsen is szó.

[30] GÁBOR Lajos 1937. 3. Az ennek az igazolására ugyanitt a 4. lapon felemlített, illetve részben rajzban is bemutatott, állítólag XVIII. századi datálású tárgyaknak a valódi korára lásd a jelen dolgozat 6. jegyzetét. Téves elképzelésekből született és a történelmi múlt bizonyításának szempontjából szintén értéktelen GÁBOR rokonítási kísérlete a kalocsai és a nála nagyobb múltú somogyi és erdélyi népművészet között (GÁBOR Lajos 1937. 5—6., 14., 20.).

[31] K. CSILLÉRY Klára 1954. 811—812.

[32] Lásd pl. a jelen dolgozat 28. jegyzetében idézetteket.

[33] GÁBOR Lajos 1937. 8—9.

[34] NOVÁK József Lajos 1909. 161.; K. CSILLÉRY Klára 1977a 91—93.

[35] PÉCSINÉ ÁCS Sarolta 1973. 99.; K. CSILLÉRY Klára 1973a 91.

[36] K. CSILLÉRY Klára 1977a 87.

[37] K. CSILLÉRY Klára 1954. 812.; K. CSILLÉRY Klára 1977a 98.

nemkülönben a népművészeti árutermelést, elhatározta a kalocsai népművészetnek „az intelligencia hibájából és a kereskedők kapzsiságából eredt" idegen hatásoktól való megtisztítását.[38] Ezalatt természetesen ő valójában egyedül a legújabb, a saját korából származó, tehát könnyen felismerhető polgári mintákat, így a városi megrendelők számára bérmunkában nagy számban hímzett divatos, „drukkolt" kézimunkákét, no meg egyes bolti ruhaanyagokat, gyári előállítású díszítőcsíkokat értette, nemkülönben a gépi hímzést. Ezeket akarta volna meggyőzéssel kiszorítani, sőt 1930-ban — alighanem az 1925-ös, híressé vált mezőkövesdi „ragyogóégetés" hatására —, miként arról maga beszámolt, a „drukkolt és idegen virágelemekkel megcsúfolt népi ruhadarabokat összevásároltam, s azokat szakmári-, öregcsertői- és keserűteleki asszonyok előtt elégettem."[39]

4. kép. Gazdasági Kiállítás részlete, 1941, Kalocsa. Az aranyérmet nyert Kolozsvári Mihályné Kovács Anna, mögötte általa előrajzolt hímzések, előtte árusításra festett papírképek. A bútor a részteleki Török Lajos eladásra készített munkája

Gábor Lajos, az akkor még általános hímzőgyakorlat pártfogása mellett, életet óhajtott volna lehelni a kihalóban levő vagy már kihalt művészeti ágakba is. A pingálóasszonyokat arra biztatta, hogy hagyják el a piktorpatronok nyomán eltanult mintákat és idézzék fel a fiatal leány korukban szabad kézzel festetteket, sőt azokat, amelyeket „valaha öreganyjuktól láttak".[40] Az akkoriban már végképp abbamaradt díszítőfaragás esetében viszont Gábor

[38] Gábor Lajos 1937. 6—7., továbbá: 9., 13., 15—16.; vö.: Erdei Ferenc 1957. 260.
[39] Gábor Lajos 1937. 7.
[40] Kujáni Ferenc 1961. 392.

— cáfolva az általa hangoztatott készséget az egykor volt népművészeti alkotásoknak a felkutatására[41] — nem a saját gyermeksége idején még javában művelt és minden bizonnyal környezetében is látott faragásornamentikához nyúlt vissza.[42] Olyan mintákat faragtatott a feladatra vállalkozó barkácsolókkal — méghozzá helyileg teljesen idegen, mélyített alapú technikával —, amelyeket előrajzoló asszonyok vázoltak fel a számukra, természetesen a hímzéseken szokásos módon.[43] Hímzésmintaszerű festésdíszt kaptak az újonnan előállított bútorok is (lásd pl. a *4. kép*en megörökített szekrényt).[44] Mivel pedig GÁBOR lett az 1936-ban létrehozott Népművészeti Háznak, a népművészeti áru termeltetési központjának a vezetője, és minthogy, miként azt saját maga is hangsúlyozta, csakis az „engedelmeseknek" juttatott munkát, sokan behódoltak neki.[45]

ERDEI Ferenc illúziónak minősítette GÁBOR „népmentő" működését.[46] Ámde illuzórikusnak bizonyult GÁBORnak az az elhatározása is, hogy megjobbítsa, megtisztítsa a helyi népművészetet. Ma már, fél évszázad távlatából, le lehet mérni beavatkozási törekvéseinek az eredményét. A néprajzkutató számára aligha okozhat meglepetést az a megállapítás, hogy az érintett paraszti közösségek ezeket hasonlóképpen fogadták, mint minden egyéb kívülről vagy belülről jelentkező újítást. A maguk részére szánt alkotásokon tehát csupán azt valósították meg az ajánlásokból, ami megfelelt a népművészeti alakulás itt egyébként is éppen érvényesülő tendenciáinak.

Ilyen, elfogadásra talált GÁBOR-féle ötlet volt a mintaelemek jelentős növelése. A motívummegnagyobbítás gondolatát az váltotta ki GÁBORban, hogy megítélése szerint az 1934-től kezdődően sorra kerülő gyöngyösbokrétás fellépéseken a nézőtér távlatából nem tudtak kellően érvényesülni a hímzett öltözetdaraboknak akkoriban még meglehetősen elaprózott virágbokrai *(5. kép)*. Ezt megbeszélte Kovács Jánosné Király Ilussal, az akkor már tekintélyes kalocsai mintaelőrajzolóval — miként erről kutatásai során VARGA Marianna magától az alkotótól értesült —; GÁBOR kérésére azután Király Ilus a szokottnál nagyobb virágokat tervezett azokra a kötényekre, pruszlikokra és ingvállakra, amiket a gyöngyösbokrétás szereplésekre vállalkozó tehetős parasztlányok és asszonyok az alkalom kedvéért újonnan készíttettek maguknak.[47] Elgondolkoztató, hogy GÁBOR az ez irányú kívánságával éppen ahhoz az íróasszonyhoz fordult, aki mindig is különösen érzékeny volt az újdonságokra — amit az a körülmény is jelentősen támogatott, hogy magában az anyavárosban élt —, és aki már előzőleg is kiemelkedő szerepet játszott a polgári hímzésminták és hímzőtechnikák elfogadtatásában, nemkülönben a meglevő mintakészlethez való adaptálásukban. Így Király Ilus volt az, aki egészen fiatalon,

[41] GÁBOR Lajos 1937. 5.

[42] ERDEI Ferenc alighanem túlértékelte, amikor másolásnak és kompilálásnak ítélte a GÁBOR közvetlen hatására létrejött munkákat (ERDEI Ferenc 1957. 259.).

[43] Jellemző példa az ilyen faragásra az a két mángorló, mely PÉCSINÉ ÁCS Sarolta 1973. 52. képén látható, a jobb felső és a jobb alsó sarok mellett benyúlva a képtérbe. Vö.: K. CSILLÉRY Klára 1977a 94.

[44] K. CSILLÉRY Klára 1977a 91.

[45] GÁBOR Lajos 1937. 7—8.; ERDEI Ferenc 1957. 260.

[46] ERDEI Ferenc 1957. 260.

[47] Erre a tényre VARGA Marianna volt szíves felhívni a figyelmemet, miért kérem, fogadja ezúton is köszönetemet.

5. kép. „Fodroskötő", eladó leánynak, ill. fiatal asszonynak való. 1920-as évek, Szakmár. Budapest, Néprajzi Múzeum

még az 1910 körüli években, kezdeményezte az előzőleg úri megrendelők részére kivitelezett Richelieu-hímzésminták[48] átvételét.[49]

A kalocsai hímzésmotívumok GÁBOR által javasolt felfokozását a fiatal korosztály, amelynek körében, szemben az érettebbek tartózkodásával, maga a Gyöngyösbokréta is olyannyira divatossá tudott válni,[50] általánosan magáévá tette. Ezt a nagyfokú sikert, a fiatalságnak a mintakincs módosítása iránti természetes igényén túl, elősegíthette az a tény, hogy Kalocsán és a szállásain már ezt megelőzően kezdetét vette, habár a GÁBOR sugallatának tulajdonítható-nál szerényebb formában is, a motívumok megnövelése. Ez az irányzat, noha polgári hímzésminták hatása nyomán már a századfordulótól kimutatható,[51] általános érvényt lényegében csak a kalocsai hímzéseknek az első világháború után bekövetkezett stílusátalakulása folyamán nyert. Akkor ugyanis, miután gazdasági kényszerből gyökeresen megváltozott a viselet, a női öltözetek többségének leglényegesebb ékességévé a tarkán hímzett gyolcspruszlik és a jócskán megnagyobbított, virágos gyolcskötény vált. A nagy gyolcsfelületeken szétterülő hímzéseknél magától értetődő lesz, hogy a főbb motívumokat akként ala-

[48] Az Országos Háziipari Szövetség is dolgoztatott Kalocsán — több mint 600 asszonnyal —, főként angol madeirás és Richelieu-hímzéses kézimunkákat. 1935-ben ezt a telepet már évek óta megszűntnek mondják, hozzátéve, hogy a mintákat „a nép ... megkedvelte és azóta a saját használatára is készíti" (FEYÉRNÉ KOVÁCS Erzsébet—KÖVESSI Edit—ÚJVÁRYNÉ KERÉKGYÁRTÓ Adrienne 1935. 43.).

[49] LENGYEL Györgyi 1977. 23—24.

[50] ERDEI Ferenc 1957. 258.

[51] Lásd Király Ilus korai munkáit: LENGYEL Györgyi 1977. 16—17. kép.

kítsák ki az íróasszonyok, hogy testesebb foltjukkal kiváljanak az apró kacsok, levelek, kicsiny kísérő virágok közül *(5. kép)*.[52] Nem szabad természetesen szem elől tévesztenünk mindamellett, hogy a Kalocsán ekkor lejátszódó folyamat, a mintaelemeknek megnagyobbítása, akárcsak az itteni hímzésekben már a századforduló táján hódító színesedés, ugyanígy a motívumok tömörítése és nemkülönben a természethűségre való fokozott törekvés — ami itt századunk elején kezdett feltűnni[53] —, mind olyan jelenségek, amelyek Magyarország más tájain a XIX. század folyamán rendre lejátszódtak, sőt már az 1870-es évektől tömegesen is, a jóval korábban kibontakozott parasztos ízlésű újabb népművészeti stílusokban.[54]

Ha azonban GÁBOR Lajos ízlése bizonyos tekintetben tudott is hatni a helyi parasztság által belső szükségletre létrehozott alkotásokra, egyébként kétségtelen, hogy a kalocsai népművészet élő műfajai a létrehozóiktól és a használóiktól kialakított kívánalmaknak az útján haladtak. Nem lehet csodálni tehát, hogy nem mondtak le a kalocsaiak arról a már bevett igényükről, hogy miközben a kompozícióik mintaelemeit újabbakra és újabbakra cserélték, az eléjük kerülő ipari termékek mutatós virágaiból is közéjük iktassanak, és arról sem, hogy a ruházatukat a városi kereskedelem kínálatából gyári hímzésű pántokkal, csipkékkel gazdagítsák, és hát természetesen nem hagyták el GÁBOR minden iránymutatónak szánt és megálljt kiáltó igyekezete ellenére sem a nagy hozzáértést kívánó és igen tetszetős, varrógéppel való hímzést (vö. *12. kép*).[55]

Jellemző, hogy minekutána KUJÁNI Ferenc 1939-ben még akként nyilatkozott, hogy „a pusztuló népviselet is megújult, eldobálta a betolakodott idegen elemeket",[56] az 1940-ben, követendő példák felmutatásának a reményében, Kalocsán megrendezett népviseleti ruhaverseny már korántsem erről tanúskodott. A bírálóbizottságnak — melyben a Néprajzi Múzeum is képviseltette magát, K. KOVÁCS László személyében — ugyanis sajnálattal kellett megállapítania, hogy „majd minden versenyzőnek a ruházatában felfedezte a géppel való hímzést, a boltbéli, ízléstelen selyem-kacatokat", és így a díjkiosztásnál csupán „azt vehette figyelembe, hogy ... melynek az öltözékében van legkevesebb géphímzés".[57]

GÁBORnak tehát még az itt akkor teljesen általános népviselet hímzésmintáira gyakorolt befolyása is meglehetősen korlátozott volt, de úgy látszik, az egyéb, általa felújítani szándékozott népművészeti ágaknál sem tudta maradéktalanul érvényesíteni az irányító elképzeléseit. A pingálóasszonyoknak ebből az időszakból megörökített munkái szemléletesen példázzák,[58] hogy ők sem az

[52] K. CSILLÉRY Klára 1954. 812—813.; K. CSILLÉRY Klára 1977a 92., 101.

[53] Lásd az 51. jegyzetet.

[54] K. CSILLÉRY Klára 1977b 22.

[55] GÁBORnak a géphímzés elleni küzdelméhez figyelembe veendő, hogy az Állami Nőipariskola által kiadott Muskátli kézimunkaújság szerkesztősége már 1934-ben sem osztotta az ilyen elítélő véleményt; szerinte „a női kezek ügyességét teszi a munka egyik fő faktorává s így közelebb áll a géphímzés a kézimunkához" (*Szerk.* 1934. 24.).

[56] KUJÁNI Ferenc 1939. 6.

[57] *Népviseleti ruhaverseny* 1940. 1—2.

[58] Így a kalocsai Népművészeti Háznak eredeti, 1936-ban készült falfestése; lásd pl.: Magyar Népművészet 1939. 5.; 1943. 11., 12. Ehhez megjegyzendő, hogy PÉCSINÉ ÁCS Sarolta 1973. 59. képéhez — a Népművészeti Ház szobájáról — zárójelben adott 1936-os évszám megtévesztő, mivel a felvétel nem az alapításkori, hanem a mai állapotot rögzíti, a felszabadulás után újrapingált falakkal. A berendezés is más, így a korábbi, GÁBOR irányításával eleve erre a célra készült bútorok helyett is eredeti régi példányok kerültek az enteriőrbe.

elvárt régies, az ifjúságuk idejében kedvelt, apró virágos mintákat igyekeztek folytatni, hanem a legfrissebb helyi divatnak megfelelőket, azokat, amelyek kifejlesztésében, mint előrajzolók, maguk is tevékenyen közreműködtek. Lényegében azonban éppen ezáltal történhetett meg az, hogy noha a parasztházakban a virágos kézifestés többé nem nyerte már vissza az egykori népszerűségét, és a pingálóasszonyok túlnyomórészt a különböző középületekben kínálkozó feladatokon érlelték és egységesítették a tudásukat, az 1930-as évekre a falfestés mégis csakúgy átment a megfelelő stílusátalakuláson, mint a hímzések.

GÁBORnak a népművészet megtisztításáért indított harca legfeljebb annyit eredményezett, hogy az alkotók előtt mind világosabbá vált a saját közösségük számára és a kívülállóknak szóló tervek szükségképpen eltérő volta. Az utóbbiba való beletanulás természetesen nem mehetett egykönnyen, miként azt már ERDEI Ferenc meglátta. Amit azonban ő csalásnak érez, nevezetesen a motívumoknak esetenkénti könyvből való kimásolása,[59] az egyrészt korántsem áll ellentétben az élő népművészet motívumgyűjtésének a természetével, másrészt viszont nem kis része volt benne az ERDEI megfigyelte bizonytalanságnak is, az az iránti kétségeknek, hogy vajon az általuk rajzolt díszítmények közül a kalocsai „népművészeti vezető" mit is minősít „népinek".[60] Ilyen elbizonytalanodásra más vidékről is idézhető példa, így amikor az 1910-ben született bánffyhunyadi íróasszony — sőt az ő édesanyja is — a MALONYAY kötete által szentesített kompozíciókra támaszkodik.[61]

Mindenesetre a kiállításokon, tanulságos módon, együttesen szerepeltek a díszített otthoni tárgyak közül erre a célra kiválasztott újabb példányok és a már kimondottan eladásra készítettek. Egy az 1941-es kalocsai gazdasági kiállítás népművészeti részlegében felvett fénykép *(4. kép)* jól szemlélteti a nyilvánvaló eltéréseket. A bemutatásra hazulról elhozottak — ezek mind az ezen a kiállításon arany oklevéllel kitüntetett jeles fiatal szakmári íróasszonynak, Kolozsvári Mihályné Kovács Annának a művei — utalnak egyben a már megszilárdult hagyományoknak megfelelő díszítmények és a csak nemrég befogadottak jellemző egymás mellé sorolására is. A régiesebbet, a minden stílusváltás ellenére is már több mint fél évszázada folyamatosan formálódót a Kovács Anna által maga számára tervezett, színes virágkoszorús, illetve fehér lyukhímzéses kelengyeágynemű képviseli. A vetett ágynak a tetejére felterített két fehér, Richelieu-hímzéses párna viszont egy az 1930-as években férjhez ment helybeli módos leányé volt; ezekre már a korabeli polgári háztartások divatos kézimunkáihoz hasonlót kellett előrajzolni.

Eleve a kiállításlátogatók számára, eladásra szánták — más vidékeken megvalósított példákat követve[62] — azokat a virágcsokrokkal festett kis papírlapokat, melyek az 1941-es kiállítási fénykép asztalán láthatók. Az ezek gyártására vállalkozó Kolozsváriné a szokatlan feladatot úgy oldotta meg, hogy hű maradt a helyi népművészetben meggyökeresedett mintaszerkesztési szabályokhoz, mintegy a pingálások egy-egy részletét fogalmazva át önálló virágkompozícióvá.

Ezzel szemben a kiállítási képen ugyancsak megörökített és szintén értékesítés céljából készített bútorok, a részteleki Török Lajos munkái, már alig

[59] ERDEI Ferenc 1957. 261.
[60] ERDEI Ferenc 1957. 260.
[61] PÉNTEK János 1979. 255.
[62] K. CSILLÉRY Klára 1971. 68.

emlékeztetnek a negyedszázada kihunyt kalocsai népi bútorművességre. Annál inkább kiérezni belőlük GÁBOR Lajos elképzeléseit, aki akárcsak a felújítani óhajtott fafaragások esetében, ezekben sem a gyermekkorának vagy akárcsak az 1930-as éveknek a parasztszobáiban megtalálható helyi festett bútoroknak — lásd pl. a *9—10. kép* megfelelő darabjait — megszakadt hagyományát kísérelte meg valamiképp folytatni. Ehelyett egy sajátos, ilyen összetételben sohasem létezett együttes, valójában egy életképtelen hibrid megteremtésére ösztökélt, régies és egészen kései alakzatokat csoportosítva benne egybe. Az 1941-ben kiállított garnitúra alapján arra kell következtetni, hogy GÁBOR lényegében azon fáradozott, hogy a közfelfogás „magyaros" bútoreszményéhez közelítve tegye versenyképessé a kalocsai készítményeket. A Kalocsán és szállásain a XIX. században még divatozott, nagy múltú hegedűhátú széket[63] nyilván azért kívánta visszahozni a feledésből — az azt a XIX. század vége felé kiszorító és ugyancsak tarkán virágozott kávás székek ellenében —, mert a felületesen tájékozott úri-polgári vevőkör szemében egyedül ez számított „parasztszék"-nek. Annál különösebb, hogy miközben tehát elvetette a biedermeier székek kalocsaiassá formált, virágos változatát, GÁBOR a reneszánsz kialakítású deszkatámlás székek mellé megfelelőnek ítélte a kalocsai parasztházakbeli „nyuszolyát", holott ez az ágyforma is biedermeier stílusjegyeket hordozott. Nem vette át az ugyancsak biedermeier előképekre visszamenő „sublat"-ot, de sajátos módon alkalmasnak találta az együttesbe a ruhás „sifonért", mely az itteni parasztszobákban az első világháborút követően, a virágos festésű bútor eltűnése után honosodott csak meg, pedig ez a szekrény egy még az előbbieknél is későbbi stílusperiódusnak, a neorokokónak a megkésett és kommercializálódott változatát képviselte. Ehhez a felettébb következetlenül válogatott bútoregyütteshez sután társult az a deszkaoldalas asztal, amit GÁBOR az itteni klasszicizáló parasztasztalok, illetve az azoknak a további stílushatások következtében módosult változatai helyett iktatott be. Ámde az előbbi darabokból összevegyített garnitúra semmiképpen sem indokolhatta, hogy egy felépítésében erősen archaizáló asztal kerüljön mellé. Még annak is ellene kellett volna szólni, hogy az ennek a formának végső soron előképül szolgált gótikus szabású asztal a Kalocsán és környékén felkutatott néprajzi anyagban már ki sem mutatható.[64] Kétségtelen viszont, hogy a hasonló asztalokat igen kedvelték az 1930-as—1940-es évek rusztikus bútordivatjának hódoló úri-polgári körökben. Mindenesetre jellemző, hogy az előszobákban, verandákon, nyaralókban állt ilyen darabok nem közvetlenül valamely tájegység eredeti objektumaira, hanem többségükben THOROCKAI-WIGAND Edének még 1900 körül — népi példányok nyomán kialakított — terveire mennek vissza.[65] Úgy tűnik, hogy az ő középkorias-népies szerkesztésű szecessziós bútoraiból éppen ez a vaskos deszkalábakon terpeszkedő asztal vált a leghosszabb életűvé és iránymutatóvá a későbbi „magyaros" berendezések számára.

Végül is ezek után nem lehet csodálkozni, ha Török Lajosnak 1941-ben kiállított, majd eladott berendezése nem hat egységesként, még ha történt is kísérlet a körvonalak harmonizálására, legalábbis ami az asztal deszkalábait

[63] Lásd pl.: GÁBOR Lajos 1937. 10.

[64] Egy feltehetőleg még a XVIII. századból való példány előkerült ugyan a Duna túlsó oldalán fekvő Faddon (képét lásd pl.: K. CSILLÉRY Klára 1972. 18. kép), de kétségtelen, hogy GÁBOR választását nem egy ezzel azonos típusú, parasztházbeli tárgy befolyásolta.

[65] Vö.: Koós Judith 1979. 164—165. kép.

és a széktámlákat illeti. Nem sikerült megteremteni az összhangot a berendezés virágozásával sem, minthogy maga a mintaszerkesztés is eltérő az egyes tárgyakon és jórészt idegenszerű. Ez utóbbi különösen a szekrényen kirívó, ahol a virágok nem ágaznak szét a felületen, hanem Kalocsán teljességgel szokatlan módon, alig távolodnak el a felfelé nyúló indáktól. Joggal feltehető, hogy GÁBOR a bútorok esetében — így már a Népművészeti Ház berendezésénél is — nem csupán a formaadásba, de az alkalmazandó mintaelemeknek a kérdésébe is beleszólt. Alighanem neki tulajdonítható a kalocsai népi bútorokon ismereteim szerint sohasem szereplő emberábrázolás: egy az ágyvég középpontjában álló, virágoktól körülvett leányfigura, illetve a legalsó deszkán két inges—gatyás pásztor egy lombkoronás fa két oldalán.[66] Nem kevésbé idegenszerű a szekrény és az ágy ormán az „üzleti iparművészet" magyaros dobozkáinak édeskés díszítőeleme: a mézeskalácsszív.

A GÁBOR ösztönzésére, részben pedig közreműködésével is létrejött kalocsai népművészeti áru, miután rendre elkelt, nagyrészt kikerült az előállítók látóköréből, csökkentve a visszahatás lehetőségét. Mégis maradt belőlük alkotóik közelében is, különösen pingálások, mégpedig nem csupán középületekben, hanem magánlakásokban is, minthogy a Népművészeti Ház megnyitását követően egyhamar divatba jöttek a kalocsaias előszobák. Egy 1938-ról szóló helyi tudósítás, összegezve a pingálóasszonyok az évi munkásságát, arról számol be, hogy „40 parasztkonyhát és 10 úri előszobát" festettek ki.[67] Ezeket az előszobákat azután népies garnitúrával illett bebútorozni, ahhoz hasonlókkal, mint amit az 1941-es kiállítási kép megörökített. Az ilyen bútoregyüttes szokott járuléka volt még a tálasfogas; ez esetleg a Kalocsán és szállásain már régen kihalt tárgytípusnak a felújítása lehetett,[68] akárcsak a hegedűhátú szék. GÁBOR azonban nyilván ennek a darabnak a beiktatásával is elsősorban a kurrens „magyaros" szobák obligátnak érzett összetételéhez igazodott. Mivel pedig az ilyen „tálas" elmaradhatatlan kellékei voltak a tarka „parasztedények", GÁBOR, a piacon akkor még nagyban kínált helyi fazekasárut, az országos viszonylatban is a legrégiesebbek közé tartozó vörös kalocsai edényt, nemkülönben a tartózkodó, fehér és sárga alapon kék—zöld—sárga mintázatú mázas cserepeket figyelmen kívül hagyva — vagy talán az egységesebb hatás reményében —, arra buzdította az árutermelésre kész asszonyokat, hogy egyszer égetett cserépkorsókon és tányérokon alkalmazzák a falfestések és a hímzések virágait. A hatásos mintáknak köszönhetően ezek a festés rögzítése céljából lelakkozott és a valódi kerámiától teljesen idegen, anyagszerűtlen tárgyak a laikus vevőközönségnél rendkívül kedveltté váltak.[69]

Arról a hatásról, amit a kalocsai folklorizmustörekvések egyik jellemző teremtménye, a GÁBOR Lajos ösztönzésével létrejött népies enteriőr[70] a paraszti

[66] Hihetőleg ehhez hasonló, GÁBOR hatására gyártott bútorokra vonatkozik PÉCSINÉnek az a megjegyzése, miszerint a bútorpingáló asszonyok „ritkábban figurális díszítést is alkalmaztak" (PÉCSINÉ ÁCS Sarolta 1973. 98.).

[67] *Rövid beszámoló* 1939. 7.

[68] A Néprajzi Múzeum is őriz egy kis méretű, virágozásának stílusjegyei alapján a XIX. század közepére datálható tálasfogast Szakmárról (51.13.35. ltsz.). Az 1882-es tanulmányához adatokat gyűjtő SIMONYI azonban a Kalocsa vidéki katolikusok szobáiban már nem találkozhatott hasonlókkal, minthogy szerinte az ilyenek csakis a protestáns otthonok jellegzetességei (SIMONYI Jenő 1882. 305.).

[69] A már említett beszámoló az eredmények között könyveli el, hogy az asszonyok 1938-ban „több ezer edényt pingáltak Doroszlaynál". Lásd: *Rövid beszámoló* 1939. 7.

[70] Vö.: GÁBOR Lajos 1937. 11.

lakásokra gyakorolt — nemkülönben az ilyenféle ráhatások hatástalanságáról — a közelmúltbeli szakmári parasztszobák még híven vallottak. Ezeket tanulmányozva megállapíthatóvá vált, hogy egyedül a leggazdagabb családok hajlottak az átvételre. Náluk ez kalocsaias előszobák létesítésében nyilvánult meg; úgy látszik, ezzel mód adódott megkísérelni némi felzárkózást az úri középosztály köztük élő képviselőihez. Tanulságos közelebbről is betekinteni az ilyen paraszti előszobák egyikébe; ezt a hímzett párnája *(2. kép)* révén az elő-

6. kép. Előszoba, 60 holdas parasztasszony házában. A falat Vén Lajosné Török Giza pingálta 1936-ban. 1965, Szakmár. Budapest, Néprajzi Múzeum, Fényképtár

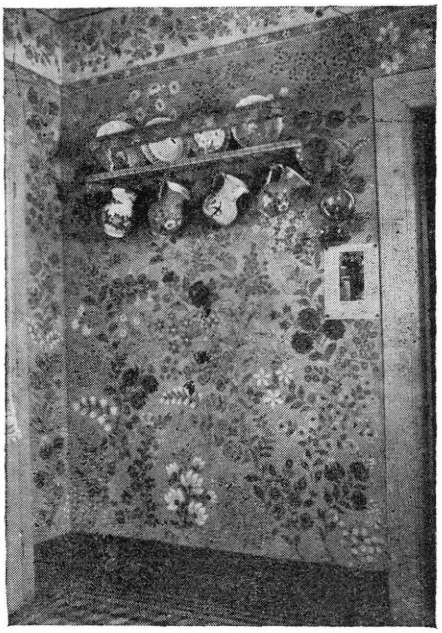

7. kép. Az előbbi előszoba részlete. Budapest, Néprajzi Múzeum, Fényképtár

zőkben már megismert szakmári Bicski Julis, már mint 47 éves elvált és édesanyjával élő asszony létesítette az önálló lakásában, mégpedig közvetlenül a kalocsai Népművészeti Ház elkészültének az évében, 1936-ban *(6—7. kép)*. Előszobájának fő ékessége a pingált fal volt. Bicski Julis ennek elkészítését az akkor még csak 17 éves, de éppen a Népművészeti Háznál végzett közös munka során nagy hírnevet szerzett Vén Lajosné Török Gizára bízta. Ő a legújabb divatnak megfelelően, a falak egész felületét szerteágazó virágokkal borította be, fönn több soros, de az egykoriaknál jóval szélesebb koszorúval szegve. Az ajtó melletti falszakaszra tálasfogas került, a korlátja mögé gyári tányérok, míg a fogasokon a két gyári keménycserép kancsó mellett már két helyi pingálóktól származó példány is helyet kapott. A petróleumlámpa és a falinaptár azonban már nem a folklorizmusdivat ihletésére került oda, és a tulajdonos kiegészítő gondolata a másik oldalt levő együttesnek, a mosdónak és a vásári esztergált törülközőtartónak az ideállítása is. Figyelemre méltó, hogy a hímzett kendő-

kön miként párosul a korabeli virágkompozícióhoz a szívós múlt századi polgárias hagyomány, nevezetesen a nagyanya párnáján látotthoz *(3. kép)* hasonló megjelenésű horgolás.

Igen elgondolkoztató, hogy az úri újdonságok elfogadásában egy kalocsaias előszoba létesítése erejéig igen készséges Bicski Julis lakásának a többi helyiségében mennyire más kép fogad. Eltekintve most a köznapi tartózkodásra használt kisháznak még a gyűjtés idején is szabadkéményes konyhájától, nézzük meg a tisztaszobát, minthogy ez közvetlenül az előszobából nyílik *(8. kép)*. Itt már nyoma sincs a folklorizmus Népművészeti Házból kisugárzott szellemének, ez a szoba mindenben a szakmáriak szemében századunk első felében korszerűnek számító szobaberendezést testesíti meg. A különbséget a drágább anyagokon és kivitelezésen túl főként az adja, hogy több benne a saját kora kínálta polgárias elem és az elrendezését is csupán részben köti a helyi megszokás. Így a lényegében biedermeier jellegű, csomós jegenyéből készült bútorokból mind a négy szobaszegletbe más-más jellegű került: ágy, étazseres edényes szekrényke, ruhásszekrény és második sublót. Támlás plüsspamlag is van a szobában, rajta a harmincas évek divatja szerinti színes hímzésű ágypárnával. Mindehhez az ágy magasra felvetett, az aranyrámás szentképek közt sárgaréz díszszegekről alálógatott, tarka pántlikás, virágos szenteltgyertyák, az ajtóval szemközt elhelyezett első sublót gondos szimmetriában elrendezett kegytárgyai és díszedényei fölött csipkefüggöny övezte viasz kegykép. Különös ellentében állnak az előszoba kézi pingálásával a szobafestőpatronnal mintázott falak. A sok horgolt csipke, így az asztalterítő, szintén nem a „magyaros" szobák ideálja szerinti.

A magyaros-kalocsaias előszoba tehát összefüggő egészként terjedt Szakmáron és akárcsak az úri-polgári lakásokban, a ház egyéb helyiségei berendezésének a jellegétől teljesen független fogadóteret képezett. Következésképp, akinek Szakmáron nem tellett előszobára — márpedig az ilyen családok alkották a többséget —, az a GÁBOR Lajos megálmodta együttesből nem illesztett be a maga otthonába semmit. Ennek az érzékeltetésére két további parádés szobát is bemutatok a községből. Kapitány Ferencnének a tisztaszobája *(9. kép)*, aki 1909-ben ment férjhez, szemléletesen példázza a fiatalságának idején terjedő párhuzamos lakásrendet. Férje a házasságkötéskor 22 hold földet birtokolt és ők a folklorizmus jegyében véghezvitt lakásbővítésre, előszobára természetesen soha nem is gondoltak. A tisztaszobájuk is lényegében mindvégig megmaradt olyannak, mint kezdetben volt, vagyoni helyzetükhöz illőnek, amit a bútorzatnak a Bicski Juliséhoz képest kissé régiesebb volta is jelez, virágos díszítéssel és évszámmal az ágyvégeken és a székeken.

A Kapitányéknál csak némileg kevésbé tehetős Iványi Andráséknak a tisztaszobája viszont jóval régebbi jellegű az övékénél *(10. kép)*. Ennek fő oka az, hogy itt az egymást váltó generációk célszerűségi okokból megtartották az 1850-ben épített ház készítésének idejéről való sarokpadot és a hozzá kapcsolódó lakásrendet. Az archaizmusok itt a család erős tradicionalizmusában is gyökereztek — amit a ház hátsó szobájának a kemencéje melletti ágyszék és fölötte a más házaknál az 1960-as évekre már régen elhagyott virágos hímzésű rúdravaló kendő[71] ugyancsak tanúsított —; mindennek azonban érezhetően semmi köze a GÁBOR-féle mesterkélt archaizáláshoz. Iványi Andrásék 1906-ban esküdtek és az akkori híres szakmári íróasszonnyal, Salac Jánosné Báling Julissal

[71] Képét lásd: K. CSILLÉRY Klára 1981. 387.

8. kép. Tisztaszoba az előbbi házban, az 1903-ban férjhez ment háziasszony vetett ágyával és sublótjával. Budapest, Néprajzi Múzeum, Fényképtár

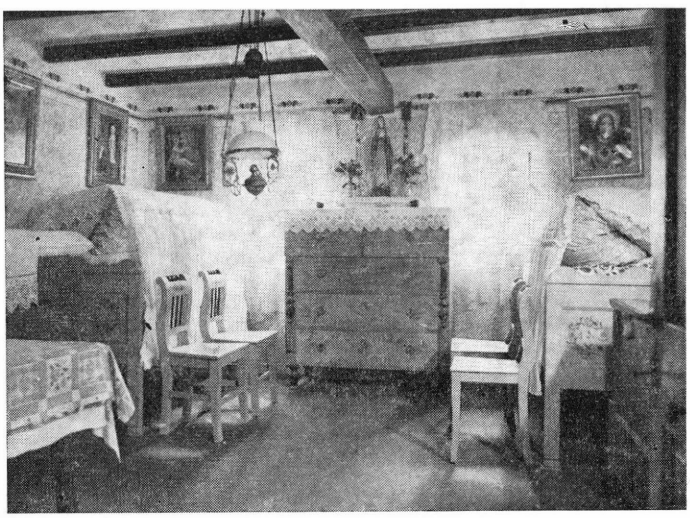

9. kép. Tisztaszoba, 1909-ben 22 holdas gazdához férjhez ment asszony házában. 1965, Szakmár. Budapest, Néprajzi Múzeum, Fényképtár

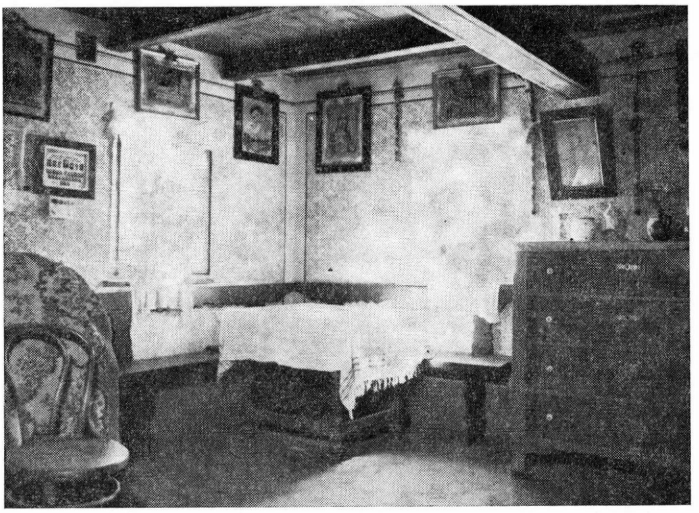

10. kép. Tisztaszoba, 1935-ben nősült 20 holdas gazda házában, öröklött, 1850-ből való sarokpaddal. 1965, Szakmár. Budapest, Néprajzi Múzeum, Fényképtár

pingáltattak virágos koszorút a tisztaszobájuk falára. Az ekként kiképzett szobát örökölte az 1935-ben nősült András fiuk, aki 20 holdon kezdett gazdálkodni. Az ő polgárias „újdonságok" iránti igényüket jelzi a lyukhímzéses, hagyományos ágyneműt elfedő, Szakmáron csupán a második világháború után elterjedt gyári takaró, a „pokróc ágyterítő", meg az ágyak elé állított Thonet-székek. 1964-ben azután arra is rászánta magát az ifjabb házaspár, hogy a pingált koszorút „elmeszeljék", ám az utána már patronnal kifestett falra is felaggatták a régi szentképeket és díszgyertyákat.

Talán nem felesleges ismételten kiemelni mindezek után, hogy noha a jellemző példaként bemutatott három szakmári szobabelső különbözik egymástól a régies és modernebb lakásrendnek vagy lakásberendezési elemeknek az alkalmazásában, illetve a módosság kifejeződésében, az viszont közös bennük, hogy mitsem érződik rajtuk a folklorizmustörekvések hatása, így még abban az esetben sem, amikor pedig a tisztaszoba előtt ott van már a magyaros előszobák mintájára megvalósított vendégfogadó helyiség.

A külső befolyások ellenére is független, elsősorban a saját irányító-egyéniségeitől vezetett alakulásmenetnek az eddigiekben idézett példái bizonyos fokig annak a megválaszolásához is hozzásegíthetnek, hogy miképpen maradhatott oly meglepően sokáig életképes a kalocsai népművészet. Hozzá kell tenni, hogy habár a most érintett időszakban, amint az kitűnt, a belső közönség szükségleteire már csupán az asszonyok alkottak Kalocsán, annak köszönhetően, hogy a hímzés a ruházkodásnak egyre hangsúlyosabb, divatcikk jellegű és így a legteljesebb mértékben közérdekű elemévé vált, nagyban kitolódott ennek az eleve megkésetten induló népművészetnek az élettartama. A hímzésminták iránti folyamatos igény[72] — amit a viselés megkövetelte gyakori mosás

[72] Míg Szakmáron 1912-ben rendszerint csak néhány köténye volt egy leánynak, köztük csupán két ünneplővel, 1951-ben egyeseknek 50 darabja is volt, de általános volt a 25—30 kötény, túlnyomó többségében ünnepi alkalmakra.

és a gyolcs alapanyag kevéssé tartós volta is fokozott — az alkotók azonossága révén a pingálókészséget is ébren tudta tartani azokban az években is, amikor a falfestésnek megcsappant időnként a kereslete.

Még a második világháborút követően is volt annyi alkotóerő a kalocsai népművészetben, hogy tovább tudja alakítani, a változó lehetőségekhez alkalmazkodva, a korábbi mintákat, így olyan új öltésmódokat vezetve be, mint amilyen a hímzőfonal beszerzési nehézségeit áthidaló „bóhás-" és „hamisvarrás".[73] Egy sor újabb motívumot is beépítettek ekkoriban a mintakincsbe, köztük a régebbi népi hímzéseken teljesen ismeretlen, egymást valósághűen fedő virágcsoportot, a „takart rúzsákat".[74] Közben a fiatalok már az 1950-es évek elején készek lettek volna a kivetkőzésre, de minthogy a közvélemény szigora

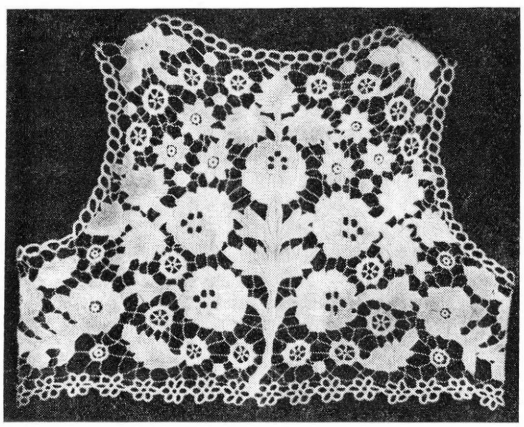

11. kép. „Azsúros pruszlik", fehér áttört hímzéssel. 16 éves leánynak készült 1929—30-ban. Mintáját a szakmári Gombolyag szálláson írták elő. Budapest, Néprajzi Múzeum

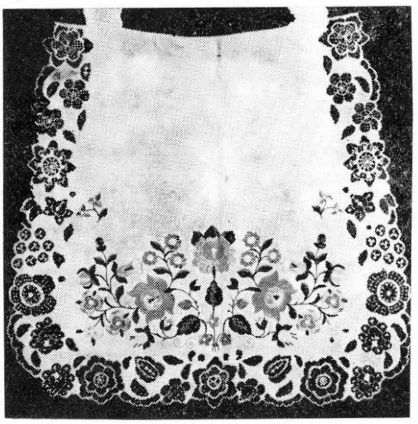

12. kép. „Levélkötő", színes kézi és fehér áttört géphímzéssel. 11—12 éves „kisnagylány" számára készült 1940 körül. Előrajzolta: Korsós Istvánné Lackó Szabadi Margit, Szakmár. Budapest, Néprajzi Múzeum

még majd egy évtizedig visszatartotta őket, maguk is tevékenyen közreműködtek a viselet és a hímzés megújításában és egyben a már korábban megindult irányzatoknak a végsőkig való fokozásában. Az ekkor beálló új mintaíró-nemzedék keze alól kikerülő testes virágok jóval meghaladták a harmincas években még merész újításnak hatókat, hogy legvégül egyes tervezők már csak alig néhány virágfejjel töltsék ki a kötény közepét.[75] Gyarapodott a géphímzéssel való felületáttörés is, és míg a mintaháttér teljes áttörése 1930 körül csak a pruszlikokon hódított *(11. kép)*, a harmincas évek végétől a kötények széléről is egyre mélyebbre nyomult, mígnem a kezdetben csak egyszerű keretként szolgáló „rostás szél" *(12. kép)* a középrésszel azonos súlyú díszítménnyé vált

[73] Pécsiné Ács Sarolta 1973. 52—54.

[74] Pécsiné Ács Sarolta 1973. 53. Bár az itteni hímzéseknek ez az ábrázolásmódja legerősebben a szecesszió és az azt követő Art Deco korszak sajátos stilizálású virágos hímzéseire emlékeztet, rá kell mutatni, hogy maga az ilyen perspektivikus hatású megjelenítés, grafikai előképeknek nyomán, a dunántúli pásztorművészet figurális ábrázolásain ennél jóval korábbi, így már egy 1822-ből datált bakonybéli széktámlán is megfigyelhető (Hofer Tamás—Fél Edit 1975. 385. kép).

[75] K. Csilléry Klára 1954. 813.; vö.: Pécsiné Ács Sarolta 1973. 32. kép.

(14. kép), másrészt meg a kötény közepéről terjedt szét és végül egyesek egész felülete áttört alapot kapott; mindez a fiatal leányok és asszonyok viseletbenjárásának az utolsó időszakában, az ötvenes években érte el a kiteljesedését.[76] Folyamatosan módosult a színösszhang is. Miközben fokozatosan megszűnt a pirossal kivarrt virágok fölénye, a halványabb, bár erőteljes árnyalatok jutottak érvényre: a tenyérnyi rózsaszínű és sárga rózsák, páros búzakalászok és sokféle, egyenként ugyan kisebb, de egymás mellé fűzve jelentős foltokat képező világoslila és halványkék virág. Ez a vibráló tarkaság azután az ötvenes évek végén bizonyos esetekben a viselethímzés teljes egyszínűségébe, világoskékbe csapott át.[77]

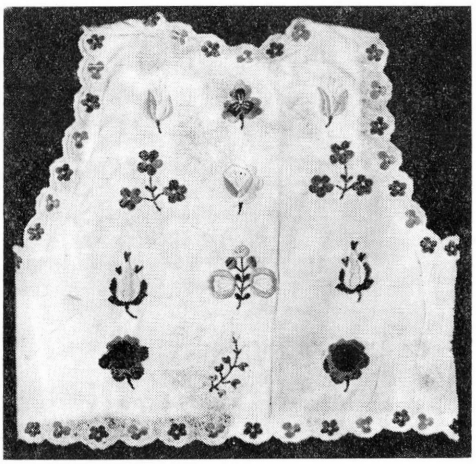

13. kép. „Dobát rózsás pruszlik", kislánynak való. 1940-es évek második fele, Szakmár. Budapest, Néprajzi Múzeum

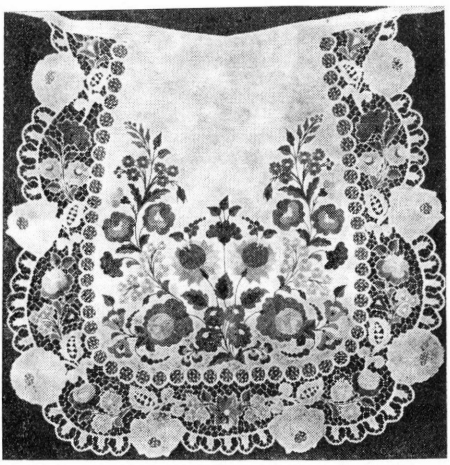

14. kép. „Szomorú pamukos kötő", gyászöltözethez, kék—lila—zöld—sárga hímzéssel, géphímzéses széllel. 1960 körül. Előrajzolta: Kovács Jánosné Király Ilus, Kalocsa. A Népi Iparművészeti Tanács tulajdona

Ha a jelen dolgokat bevezető szakaszban a kalocsai népművészet kibontakozása biztosabb megítélése érdekében szükségesnek bizonyult a fellelhető gyökerek számbavétele, a továbbélés megértéséhez viszont azt sem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy habár a mintaelemek többsége mindvégig rendkívül változékony volt is, azért nem hiányzott itt sem a népművészeti ornamentális rendszerek konstans tényezője, a kötött mintaszerkesztés. Éppen a korán sajátjukká tett és átörökített kompozíciós sémák voltak a továbbiakban a biztosítékai az idegenből beáramló motívumok zökkenőmentes beiktatásának, a stílusváltások ellenére is megszakítás nélküli folyamatosságnak. Már a lazán fűzött korai drukkolásminták is főként annak nyomán tudtak valódi népművészetté válni, hogy a pingálókból lett hímzéselőírók a magyar népművészet

[76] Korai példája: Palotay Gertrud—Konecsni György 1939. 3. tábla; lásd még: K. Csilléry Klára 1954. 814.; vö.: Pécsiné Ács Sarolta 1973. 78—79. lap, 8., 23. kép.

[77] Teljesen fehérrel hímzett öltözetek azonban addig is szokásban voltak, egyes speciális alkalmakra. Így az itt a *11. kép*en bemutatott pruszlikot búcsúk alkalmával rendezett mulatság kezdő táncaihoz viselték, a búcsút megülő szállás leányai ugyanis egész nap tiszta fehérben voltak és a bálban is így illett megjelenniük.

régi tradícióiból való szerkesztésmódokat alkalmazták, egyrészt szabályos, zárt sorokba rendezve a motívumokat, másrészt ritmikusan ívelő hullámindára ültetve őket, továbbá beillesztve közéjük a pingálásokon helyivé érlelt, tengelyesen szimmetrikus, merev vagy ívelt szárú virágtöveket *(1—3. kép)*. A nagyobb felületeken eleinte többedmagukkal egymás mellé szorított bokorvirágoknak *(5. kép)* az összevonása egyetlen, hatalmas, részaránytalan bokorrá, megteremtette a kellő egységet és irányadó maradt mindvégig *(12. és 14. kép)*. Ezek az egyre terebélyesedő és indázva szerteágazó, mindamellett szimmetrikusan felépített bokrok segíthettek azután megoldani a felmerülő újabb felületkitöltési feladatokat. Amikor a két világháború közti években a pingálóknak külső megbízóik kívánságára szokatlanul nagy falfelületeket kellett mintával

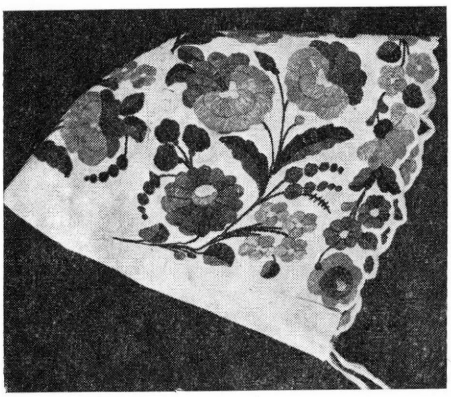

15. kép. „Szomorú pamukos fékető" az előbbi öltözethez. Előrajzolta: Kovács Jánosné Király Ilus, Kalocsa. A Népi Iparművészeti Tanács tulajdona

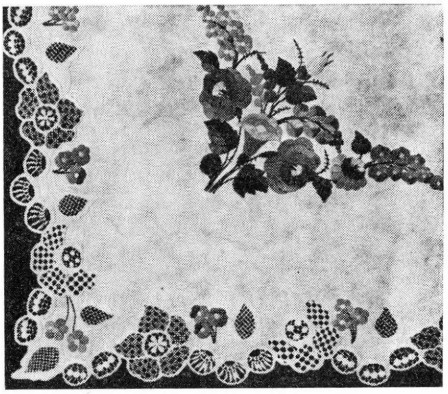

16. kép. Szomorú pamukos terítő részlete. Bolti értékesítésre tervezve az előbbi öltözetdarabok alapján, 1970-ben. Előrajzolta: Vénné Török Giza, Szakmár. A Népi Iparművészeti Tanács tulajdona

beborítaniuk, a szimmetrikus kompozíciókról leválasztott, három-hat nagyobb vagy sok apróbb, azonos virágból összetett csokrokat és fürtöket használták fel. Míg azonban idáig csak kisebb és kiegészítő szerepű aszimmetrikus ágak állhattak magányosan vagy párban *(2., 3. és 15. kép)*, most összefüggő egységként megjelenítendő hatalmas mintázatok esetében mondtak le a munka részarányosságáról és kapcsolták egybe a virágcsoportokat, hogy szabadon szétágaztatva töltsék be velük a teret *(6—7. kép)*.[78] A negyvenes években anyagtakarékossági okokból meghonosított[79] elszórt virágos, „dobát rózsás" mintákhoz is az akkori kalocsai hímzések bokrairól szakítottak ki egyes virágfejeket, fürtöket *(13. kép)*.[80]

[78] Felmerülhet, hogy ennek a kötetlenebb, feszes szerkezeti vázat nélkülöző pingálóstílusnak lehetett-e már korábban is valami előzménye ? Vö.: Novák József Lajos 1909. 160.; „a konyha négy falát kézzel telefestegetni aprócska virágokkal". Sajnos, a mellékelt, nagyobb falszakaszból kivágott téglalapnyi minta nem egyértelmű, bár inkább egy szétágazó szabályos virágbokor részletének tűnik (Novák József Lajos 1909. Ib. tábla, jobb alsó kép).

[79] Eleinte, 1939—40 körül, külső megrendelők kívánságára írtak elő ilyen kompozíciókat díszpárnákra, nyilván az akkoriban divatos, polgári szőrt virágos kézimunkáktól — így talán a „mille-fleurs" mintáktól is — befolyásolva.

[80] Lásd még: Pécsiné Ács Sarolta 1973. 79. lap, 21. kép.

A kalocsai népművészetet ebben az alakulási stádiumában érte az 1940-es évek végén a külső piacra termeltetés újraindulása, ami egzisztenciális okokból, érthetően, nem kevés jelentkezőt vonzott.[81] Ám miután kormányzati döntésre 1953-ban megtörtént a népművészeti szövetkezetek egységes megszervezése, ismét sor került a helyi alkotótevékenységbe való beavatkozásra. Ebben a korban, amikor a képzőművészet egészét is központilag kívánták irányítani, a megszabott tematika mellett a követendő hagyományokat is meghatározva, a népművészeti árut előállítók számára is létrehozták a hivatalból való pártfogolás rendszerét. A szaktanácsadók — akik a korábbi idők laikus irányítóival szemben főként a néprajzkutatók köréből verbuválódtak és akikre a népművészeti árutermelés hitelességének az ellenőrzése hárult — őszintén bíztak az általuk oly közelről ismert és becsült értékek átmenthetőségében. Ők már józanul vallották, hogy a még meglevő, de a többségében erősen halódó magyarországi népművészetnek a múltja korántsem nyúlik túl távoli időkbe és a korábbi tanácsadóknál annak a megítélésében is biztosabbak voltak, hogy mi tekinthető valóban régi hagyatéknak és mik a városi, ipari termékek nyomán átvett újabb jegyek. Ám éppen a muzeális, történeti anyag elmélyült ismerete sugallta azt a törekvést, mely eszményítve a lezárult korábbi népművészeti stílusokat, ott is az egyedül harmonikusnak érzett, régi alkotásokhoz hasonlókat óhajtott viszontlátni, ahol ritka kivételként még egyelőre folyamatosan, belső igényre élt és alakult a népművészeti gyakorlat, miként ez Kalocsán volt.

A piacra készülő hímzések új irányba tereléséhez kétségtelenül hozzájárult a túldíszítettségnek, túlharsányságnak a vádja is, ami a minták dús volta mellett a kereskedelem kínálta sokféle színárnyalatban örömét lelő itteni hímzéseket érte a kortársi városi ízlés képviselői részéről. Áthidaló megoldásként csupa halvány színnel kísérlezető,[82] illetve színtelen *(19. kép)*[83] vagy színszegény, de hagyományos kompozíciók is készültek eladásra. Ugyancsak ennek érdekében jöttek létre a helyi kék—lila—fekete—zöld—bordó gyászszíneket alkalmazó, „szomorú pamukos" munkák *(16. kép)*.[84] Az ilyen, a helyileg preferált tendenciákból kiinduló terveknél jóval kedvezőbb külső visszhangot váltott azonban ki — a régi stílusok felé forduló újabb folklorizmustörekvésektől is támogatva — a korábbi, az élő gyakorlat által már elvetett, régies hatású és romlatlanabbnak tűnő kalocsai tradíciónak, a XIX. század végi—századfor-

[81] Magam is tapasztalhattam, hogy 1951-ben, habár méltatlankodva, a szakmári asszonyok többnyire elvállalni kényszerültek a számukra idegen munkát, nem csupán az előnyomott, városias mintázatú grenadin blúzokat, de a más tájegységek hímzéseinek, így a buzsákinak a kivarrását is, ha a felvásárlást és értékesítést akkor végző Népművészeti és Háziipari Nemzeti Vállalat azt juttatta nekik. Ezek után érthető megelégedéssel vették tudomásul, amikor már egyértelműen a saját mintáikat várták el tőlük.

[82] Lásd pl. Király Ilus ilyen munkáiból egy az 1950-es évek végén készült, továbbá az 1964-ben Kis Jankó Bori-díjat nyert és az 1966-ban bekövetkezett halála előtt készült terítőt: Lengyel Györgyi 1977. 21., 27. és 29. kép.

[83] Korábbi példáit az 1950-es évek második feléből, ill. 1960-ból a kalocsai Andrásné Pirisi Julistól és a szakmári Vénné Török Gizától lásd: Lengyel Györgyi 1977. 33. és 38. kép.

[84] Korai ilyen kísérlet 1960 körülről a Szakmárhoz tartozó Alsóerek szállási Czabainé Tapolcsányi Margittól: Lengyel Györgyi 1977. 36. kép.

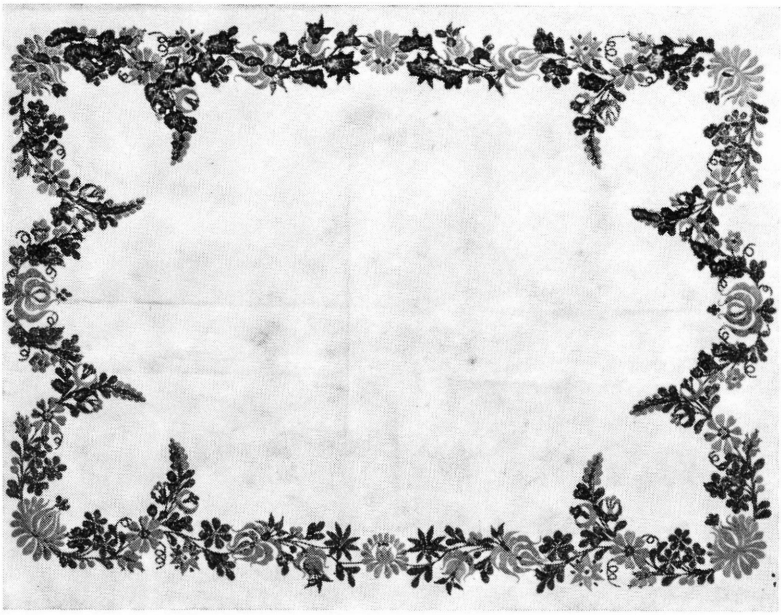

17. kép. Terítő, bolti értékesítésre, 1970-ből. Részlet: a belső koszorú. Előrajzolta: Egri Károlyné Szőnyi Marcsa, Homokmégy. A Népi Iparművészeti Tanács tulajdona

dulói, piros—kék—fekete hímzéseknek a felújítása.[85] A kalocsai íróasszonyok kényszeredetten vették tudomásul a megváltozott igényt,[86] de végül is alkalmazkodtak hozzá *(17—18. kép)*.

A lényeget tekintve, ez a patronálók ráhatására helyi alkotók által létrehozott, múzeumi vagy muzeális értékű emlékekre támaszkodó stílus tulajdonképpen historizálás. Ez is ahhoz hasonlítható mesterséges képződmény tehát, mint amit a múlt századi akadémikus művészet teremtett, amely az elmúlt korstílusoknak a minél tökéletesebb adaptálásában látta az építészet és az iparművészet megjobbításának egyetlen lehetőségét. Ahogy azonban a XIX. századi neoreneszánsz ornamensek könnyen megkülönböztethetők a múltbeli példaképektől, akként az „öregvarrásos" — mondhatnánk, „neoöregvarrásos" — kalocsai kompozíciók is érezhetően eltérnek az egykoriaktól. Még a legelső ilyen, a követésre kiválasztottakhoz pontosabban igazodni szándékozó és ennek következtében meglehetősen merevre sikerült próbálkozásoknak a megalkotói sem tudtak — mint tervezésre felkértek, nem is akarhattak — pusztán másolni.[87] Ahogy azután belejöttek az íróasszonyok a számukra újszerű feladatba, úgy lettek a minták mind bonyolultabbak és mind lendületesebben megszerkesztettek; megérzik rajtuk az újabb kalocsai stílusban iskolázott látásmód.

[85] Az idáig vezető út megrajzolása, az idevágó cikkek és a fennmaradt munkák mellett az alkotói reagálásoknak pontosabb számbavételével, ismét külön tanulmányt érdemelne.

[86] Király Ilusnak 1960 körül elhangzott ellenvetéseit közli: Lengyel Györgyi 1977. 26—27.

[87] Lásd pl. a kalocsai negyvenszállási Molnárné Kővágó Máris 1960 körül készült terítőjét: Lengyel Györgyi 1977. 41. kép.

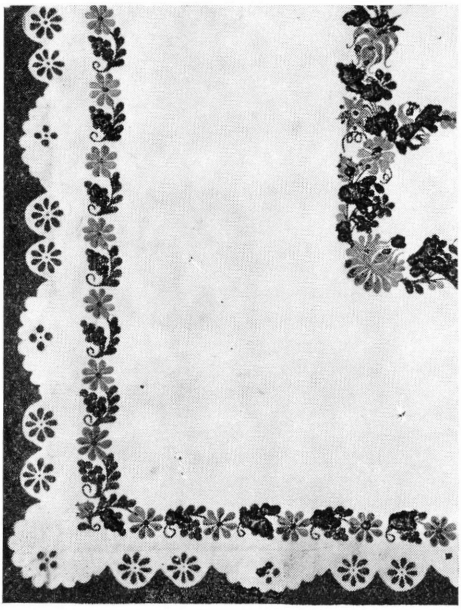

18. kép. Az előbbi terítő részlete

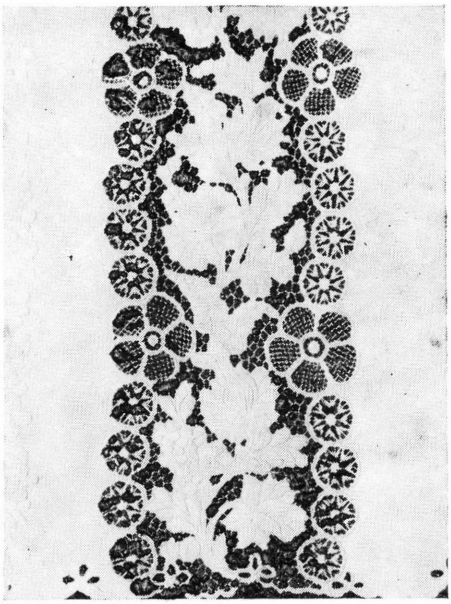

19. kép. Terítő, bolti értékesítésre, fehér hímzéssel és gépi áttöréssel, 1970-ből. Részlet. Előrajzolta: Czabai Istvánné Tapolcsányi Margit, Öregcsertő. A Népi Iparművészeti Tanács tulajdona

Egybevetve a homokmégyi Egriné Szőnyi Marcsa 1970-ben tervezett abroszát *(17—18. kép)* a régebbi hímzésekkel *(2—3. kép)*,[88] jól érzékelhetővé válik a különbség. Már a korábbiaknál minden motívumazonosság ellenére is gazdagabb, tömöttebb külső virágkoszorú is erre vall. A régies lyukhímzést alkalmazó, ámde szokatlan ritmusú szél arról is árulkodik, hogy az alkotó nem tudott megbékélni a régi korszak egyszerű sormintáinak folyamatos ismétlődésével. A belső koszorú mozgalmassága pedig a korai hímzőstílusban végképp elképzelhetetlen lett volna. Ide a régiek közül átvett — bár némileg feldúsított — virágok mellett az utóbbi évtizedekben meghonosodottak is beiktatódtak, így a befelé ívelő ágakra a végső soron a szecessziós hímzésekre visszamenő, perspektivikusan megrajzolt páros harangvirágok. Mindamellett nem szabad elhallgatni, hogy az így létrejött és a saját korát is híven tükröző kompozíció a maga nemében sikerült alkotás — de hát gondoljuk meg, hogy a historizmus nagy tehetségű művészeinek a kezéből is, miként azt ma már senki sem vonja kétségbe, nem egy harmonikusan megoldott mű került ki.

Meg kell mellékesen jegyezni, hogy kimondottan eklektikusnak ítélhető munkák is létrejöttek Kalocsán az új ösztönzések hatására. Az öregcsertői Czabainé Tapolcsányi Margit által 1970-ben készített fehér hímzéses terítő *(19. kép)* is ilyen. A középcsík a mai helyi ízlésnek megfelelően fogalmazott

[88] Összehasonlításul századfordulói díszabroszok mintáit lásd: Pécsiné Ács Sarolta 1973. 34. kép; Bárth János 1978. 53—54. tábla.

kalocsai virágokból és áttört, géphímzéses rózsákból tevődik össze, míg az ezzel párhuzamos két oldalsó sáv aprócska, századfordulós virágokból megkomponált.

A népművészeti gyakorlat nem ismeri az archaizálást. A régi emlékanyagban sehol sem találni arra példát, hogy a saját múltjukból egy már hosszabb ideje divatját múlta stílusfázist valahol a maguk számára is felfedeztek és felújítottak volna. Természetes tehát, hogy a régieskedő minták Kalocsán belső igényt közel két évtizedig, egészen az 1970-es évek végéig, nem tudtak ébreszteni, gyakorlatilag tehát a rendszeresen hordott viseletnek és a hagyományos lakás-

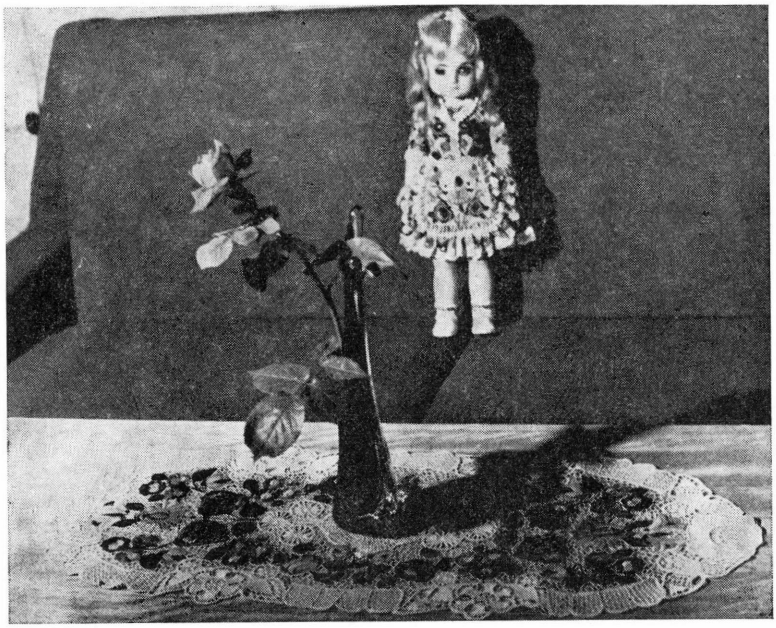

20. kép. Fogadószoba részlete, hímzett és gépi áttöréses terítővel és viseletes babával, 1981. Előrajzolta a háziasszony, Boldizsár Gáborné Rigó Margit, Szakmár

berendezésnek, azaz a tradíciók kontrollált megőrzése legfőbb tényezőinek a teljes kihaltáig. Ezért azután például Király Ilus is, miközben finomkodó színvilágú és keresetten szerkesztett mintázatú terítőkkel harcolt a külső elismerésért és újszerű öregvarrásos terítőket tervezett[89] az otthoni megrendelőknek, magától értetődően, az éppen érvényes helyi ízlésnek megfelelőt kellett, hogy előírjon, olyat, ami számol a harsány színezéssel és amelyen nagyra méretezett virágokból épül fel az öröklött kalocsai hagyományokhoz hűséges kompozíció *(14—15. kép)*.

Legutóbbi, 1981-es szakmári látogatásom alkalmával is látnom kellett, hogy az előrajzolók korántsem csupán a kénytelen-kelletlen magukévá tett historizálást gyakorolják. Nem is utasíthatják el a környezetükből jövő és az

[89] Lásd pl.: Lengyel Györgyi 1977. 22. kép.

otthoni kívánalmak tiszteletét elváró felkéréseket. A gyakorlott íróasszonyok pedig könnyedén váltanak át egyik stílusperiódusból a másikba, sőt a megbízó kívánságára akár eklektikusan keverik is őket.

Szakmáron az utóbbi másfél évtized eltüntette ugyan a régi házbelsőket és szinte teljesen a mindennapok egykori viseletét — ruhahímzés tehát csakis öregeknek, meg fellépésre készül —, a modern berendezésű házaknak is velejárója azonban a hímzéssel való lakásdíszítés. A terítőkön, díszpárnákon, lámpaernyőkön leginkább a legutolsó kalocsai stílusból átörökített minták láthatók. Melléjük esetleg egy kalocsaiasan öltöztetett baba kerül *(20. kép)*. Értelmiségiek — orvosok, pedagógusok — lakásában kedvelt a pingált falú előszoba, virágos festésű bútorral — hozzá deszkalábas asztallal —, tehát az 1930-as évek folklorizmusának modellje; ilyen fogadóhelyiséget igyekeznek létesíteni a pingálóasszonyok és asztalosok is.

A legutóbbi években azonban már Szakmáron is ráuntak a tarka virágok varrására, terjed a kék—piros, régi kalocsai hímzés, ámde — talán megint a kézimunkaboltok kínálata nyomán — ugyanezeknek az „öreg mintáknak" a többféle barnával kivarrt változata is. Ez utóbbi jelenségnek, nemkülönben a várható ezutáni alakulásnak a nyomon követése, dokumentálása mindenesetre már a további megfigyelésre tartozik.

*

Az itt előadottakat lelkiismeretesen végiggondolva, a folklorizmus hatásának a bemutatásán túl szükségesnek látom annak a leszögezését is, hogy a kalocsai népi alkotótevékenység egészen a legújabb megnyilvánulásaiig – illetve a teljes kihalásáig — éppúgy népművészet, mint a korábbiak voltak. Alakulásmenete szerves továbbélés, a folklorizmus törekvései, köztük a historizáló irányzat behatolásai ellenére. Ha azonban ez így van, akkor, minden tisztelettel a régi stílusváltozatok iránt, végleg le kellene számolni azzal a képtelen, de rendkívül kényelmes minősítési móddal, hogy ami régi stílusú vagy egyszerűen csak korábbi, az mind dicséretes, ami meg új, sőt legújabb a népművészetben, az mindenestül elítélendő, hanem minden alkotót és minden alkotást saját stílusa viszonylatában kellene tárgyilagosan értékelni.

Az elmondottak kiegészítéséül ajánlani kívánom, hogy a továbbiakban az idevágó szakmunkákban, a művészettörténeti terminológiának megfelelően, világosan különböztessük meg a még aktív, de a folklorizmus által befolyásolt népművészeti alkotók esetében a következő, egymástól eltérő tartalmú megnyilvánulási módokat:

k o n z e r v á l á s = a még élő, befolyásolók által követendőnek értékelt hagyomány lehetőleg változtatás nélküli folytatása, illetve másolása,

h i s t o r i z á l á s = új alkotások készítése egy korábban már megszűnt helyi stílusban, a legfőbbnek ítélt stílusjegyek adaptációjával,

e k l e k t i c i z m u s = új alkotások készítése a különböző helyi stíluskorszakok tudatos keverésével.

IRODALOM

D. Askercz Éva
1976 *Polgári otthonok a 17—18. századi Sopronban.* Arrabona 18. 89—143.

Bárth János
1975 *A kalocsai szállások településnéprajza.* Kalocsa
1978 *Korai kalocsai hímzések.* Budapest

Bokor Imre
1916 *A kalotaszegi faművesség pusztulása.* Magyar Iparművészet XIX. 105—108.

K. Csilléry Klára
1954 *A kalocsai hímzés.* Élet és Tudomány IX. 811—814.
1971 *Magyar népi grafika.* Néprajzi Értesítő LIII. 63—82.
1972 *A magyar nép bútorai.* Budapest
1977a *Kalocsa és vidéke népművészete.* In: Népművészeti Akadémia II. Szerk.: Varga Marianna. Budapest, 81—102.
1977b *A magyar népművészet változása a XIX. században és a XX. század elején.* Ethnographia LXXXVIII. 14—30.
1981 *Rúdravaló.* In: Magyar Néprajzi Lexikon. Főszerk.: Ortutay Gyula. 4. Budapest. 387—388.
1982 *Folklorismus, Historismus und Fortleben an dem Beispiel eines Dorfes.* In: A folklorizmus fogalma és jelenségei. Szerk.: Verebélyi Kincső. Folklór, Társadalom, Művészet 10—11. Kecskemét. 59—65.

Eckert Irma
1935—1936 *A kalocsai hímzés eredete és fejlődése.* Szegedi Füzetek I. 55—64., II. 47—59.

Eperjessy Géza
1967 *Mezővárosi és falusi céhek az Alföldön és a Dunántúlon (1686—1848).* Budapest

Erdei Ferenc
1957 *Futóhomok. A Duna—Tisza köze.*[3] Budapest

Fél Edit
1977 *Újabb hímzés és szőttes tanulmányok.* Ethnographia LXXXVIII. 184—189.

Feyérné Kovács Erzsébet—Kövessi Edit—Újváryné Kerékgyártó Adrienne
1935 *Az Új Idők Kézimunkakönyve. Varrás. Hímzés.* Budapest

Földes László
1966 *Az Állattartás Gyűjtemény.* In: A Néprajzi Múzeum 1965. évi tárgygyűjtése. Szerk.: ifj. Kodolányi János. Néprajzi Értesítő XLVIII. 310—312.

Gábor Lajos
1937 *Kalocsa-vidéki népművészet és népszokások.*[2] Kalocsa

Galavics Géza
1978 *Francia regény két XVIII. századi falképsorozaton.* In: Művészet és felvilágosodás. Szerk.: Zádor Anna—Szabolcsi Hedvig. Budapest. 393—415.

Györffy István
1956 *Matyó népviselet.* Budapest

Hofer Tamár—Fél Edit
1975 *Magyar népművészet.* Budapest

Kerékgyártó Adrienne—Knézy Judit
1975 *A Buzsák környéki színes paraszti hímzés kialakulásának kérdéséhez.* Somogyi Múzeumok Közleményei II. 119—135.

Koós Judith
1979 *Style 1900. A szecesszió művészete Magyarországon.* Budapest

Körösfői K. Aladár
1916 *A kalotaszegi varrottas.* Magyar Iparművészet XIX. 151—152.

Kresz Mária
1952 *Népi díszítőművészetünk fejlődésének útjai.* Ethnographia LXIII. 10—43.
1968 *A magyar iparművészet felfedezése.* Ethnographia LXXIX. 1—36.

Kujáni Ferenc
1939 *A Földműves Ifjúsági Egyesület szerepe a kalocsa-vidéki népművészet megmentésében.* Magyar Népművészet I. 6.
1961 *Adatok Kalocsa és vidéke népművészetéhez.* Vigilia XXVI. 391—398.

Lengyel Györgyi
1977 *Király Ilus és a kalocsai népművészet mesterei.* Budapest

MOLNÁR László
1976 *Iparművészeti törekvések a reformkori Magyarországon.* Budapest
Népviseleti ruhaverseny
1940 *Népviseleti ruhaverseny Kalocsán.* Magyar Népművészet II. 1—2.
NOVÁK József Lajos
1909 *Homokmégy népi művészete.* Néprajzi Értesítő X. 153—166.
PALOTAY Gertrúd—KONECSNI György
1939 *Magyar népviseletek.* Budapest
PÉCSINÉ ÁCS Sarolta
1973 *Kalocsa népművészete.*[2] Kalocsa
PÉNTEK János
1979 *A kalotaszegi népi hímzés és szókincse.* Bukarest
RIEGEL, Alois
1894 *Volkskunst, Hausfleiss und Hausindustrie.* Berlin
Rövid beszámoló
1939 *Rövid népművészeti beszámoló az 1938. évről.* Magyar Népművészet I. 7.
CS. SEBESTYÉN Károly
1954 *A Néprajzi Múzeum rajzgyűjteménye.* Néprajzi Értesítő XXXVI. 287—294.
SIMONYI Jenő
1882 *Kalocsa környéke.* Földrajzi Közlemények X. 281—320.
F. SZABÓ Géza (főszerk.)
1930 *Pest-Pilis-Solt-Kiskun-Vármegye általános ismertetője és címtára* I. Budapest
Szerk. üzenetek
1934 *Szerk. üzenetek.* Muskátli III. 9. szám 24.

Klára K. Csillér y

FOLKLORISMUS, HISTORISMUS UND FORTLEBEN IN DER VOLKSKUNST EINES DORFES DER KALOCSA-GEGEND

(Auszug)

Die Autorin forscht nach dem Einfluß der Folklorismus des 20. Jahrhunderts in einer Gemeinde, wo Volkskunst für eigenen Bedarf in dieser Epoche noch produziert wurde: im Dorfe Szakmár nahe der Stadt Kalocsa. Der hier in der an zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts herrschend gewordene lokale Stil hat aus früheren Jahrhunderten wenige ornamentale Elemente übernommen und wird eher durch die folklorisierten Muster der zeitgenössischen bürgerlichen Wandmalerei und der vorgedruckten Handarbeiten gekennzeichnet *(Abb. 1—3)*.

Um die Jahrhundertwende erfolgte die Entdeckung der verschiedenen lokalen Volkskunststile; Volkskunstgegenstände wurden für den Markt produziert und die Produktion geriet unter den Einfluß des Handels, der Industrieschulen und künstlerische Strömungen; diese Welle verschonte noch die genannte Gegend. Fachartikel berichteten zwar schon in den Jahren 1882 und 1909 über die dortige Volkskunst, allgemein bekannt wurde sie aber erst als in den 1930-er Jahren der Folklorismus von neuem aufflammte; damals begannen die Ausstellungen *(Abb. 4)* und die Warenproduktion. Diese wurden von einem in Szakmár geborenen Zeichenlehrer geleitet, der versuchte die lokale Volkskunsttätigkeit zu beeinflußen. Seine „Vorschläge" zielten einerseits an die Bewahrung der vorausgesetzten Originalität anderseits an die Wirksamkeit der lokalen Arbeiten. Die bäuerliche Gemeinschaft nahm seine Empfehlungen wie andere von außen oder innen kommende Anregungen zu Neuerungen auf. Für sich selbst verwirklichten sie nur, was der Entwicklung der lokalen volkskünstlerischen Tendenzen entsprach. Sie übernahmen die Vergrößerung der in den 1920-er Jahren noch fein gegliederten, kleinen Stickmuster *(Abb. 5)*, was bei den Bühnentänzen eine bessere Wirkung erzielte, ließen aber sich nicht von der gefälligen durchbrochenen Maschinenstickerei abraten *(Abb. 11—12)*. Gleichzeitig versuchten die vermögendsten Familien das Bürgertum dadurch einzuholen, daß sie dessen „volksktümlichen" Vorzimmern ähnliche *(Abb. 6—7)* vor ihren nach den lokalen Erfordernissen möblierten „guten Stuben" einrichteten *(Abb. 8)*; bei den weniger bemittelten Familien aber fand diese Neuerung keine Nachahmung *(Abb. 9—10)*.

In den 1950-er Jahren entstand ein staatliches Unternehmen für volkskünstliche Produktion. Die Kontrolle der Authenzität der Produktion fiel manchen Volkskundlern zu. Diese förderten zunächst die Konservierung einzelner als altertümlich betrachteter Kennzeichen (zum Beispiel den Gebrauch nur weniger Farben) (vgl. *Abb. 16*, in den lokalen Trauerfarben blau-lila-grün, nach dem Muster der Stickereien der *Abb. 14* und *15*). Dann mit Idealisierung der früheren Stile versuchten sie diese auch in jenen Bereichen wiederherzustellen, in welchen — ausnahmsweise — die Volkskunst noch spontan lebte. Der auf diese Bestellungen von lokalen Meistern geschaffene und manchmal auf musealen Gegenständen beruhende Arbeiten repräsentieren im wesentlichen eine Art Historisieren, stellenweise mit unwillkürlicher oder bewußter Mischung verschiedener lokaler Stilepochen *(Abb. 17—19)*. Dementsprechend empfehlt die Autorin — in Zusammenklang mit dem kunsthistorischen Wortgebrauch — in der vom Folklorismus beeinflußten Volkskunst einen Unterschied zwischen Stilkonservierung, Historisieren und Eklektizismus zu machen. Die Muster der so beeinflußten Volkskunstwarenproduktion wurden von den Bewohnern der Kalocsa-Gegend beinahe bis heute zurückgewiesen. Überall auf den Tischdecken und Zierpolstern der modernisierten Wohnungen sieht man nach wie vor die großblumigen und bunten Ornamente *(Abb. 20)*.

Hankóczi Gyula

A tekerőlant az Alföld középső részén

A tekerőlant, ez a különös húros hangszer, majd minden európai nép körében ismert. Története során különféle neveken, számos formai változatban, a legkülönbözőbb időpontokban és a legellentétesebb társadalmi rétegek kezében bukkan fel, mint ez a róla szóló monográfiákból és kisebb-nagyobb tanulmányokból[1] kitűnően érzékelhető.

Magyarországon a XVI. századtól szerepel írásos emlékekben, a XVII. században pedig nemesi címerben is feltűnik.[2] Az 1700-as évek első feléből való ábrázolásán fúvós hangszer társaságában láthatjuk.[3] A XIX. század elején mint *kintornát, tekerőlant*ot, majd mint *nyenyerét* említik,[4] ugyane század végén pedig TÖMÖRKÉNY István novellában ír róla.[5] Tudományos igényű leírása, rajzával együtt, BÁTKY Zsigmond néprajzi útmutatójában jelenik meg, néhány évvel később pedig BARTÓK Béla szentel neki figyelmet a magyar nép hangszereinek bemutatása során.[6] A harmincas években TRÓCSÁNYI Zoltán, LAJTHA László és DINCSÉR Oszkár foglalkoznak vele behatóbban, az ötvenes években pedig AVASI Béla rendszerezi a hazai példányokat hangkészletük alapján.[7] Értékes adatokat közöl hangszerünkről MANGA János, eddigi legteljesebb összefoglalóját pedig SÁROSI Bálint készíti el.[8]

Kutatói közül többen utalást tettek a tekerőlant Magyarországra kerülésének történetére is: a középkori (XIII—XIV. századi) eredeztetést azonban már a gondolat felbukkanásának idején megcáfolták,[9] XVIII. századi származtatása pedig kifejtetlen és ingatag.[10] Ezt a kérdést valószínűleg csak egy szélesebb, összehasonlító vizsgálat lesz képes megoldani.

[1] Monográfiai: BRÖCKER, Marianne 1974.; PALMER, Susanne and Samuel 1980.; néhány a róla szóló jelentősebb tanulmányokból: GALPIN, Francis W. 1965. 75—83.; BRICQUEVILLE, Eugène de 1911.; CIROT, Georges A. 1941. 152—161.; KLIER, Karl M. 1956. 43—46.; KUNZ, Ludvík 1974. 72—74.; OLĘDZKI, Stanisław 1978. 27—28.; VERTKOV, K.—BLAGODATOV, G.—JAZOVICKAJA, E. 1963. 30—31., 37., 43.; ALEXANDRU, Tiberiu 1956. 125.; SÁROSI Bálint 1967. 50—55.

[2] SÁROSI Bálint 1967. 55.; COMENIUS, Johannes A. 1959. 200.; BÉRES András 1974. 352.

[3] KERESZTURY Dezső—VÉCSEY Jenő—FALVY Zoltán 1960. 139., 4. kép.

[4] TRÓCSÁNYI Zoltán 1935. 766.; MNyTESz 1970. 1041.; TÖRÖK Károly 1870. 297.

[5] TÖMÖRKÉNY István 1905. 245—256.; 1922. 37—42.

[6] BÁTKY Zsigmond 1906. 315.; BARTÓK Béla 1911. 309—313.

[7] TRÓCSÁNYI Zoltán 1933.; 1935. 765—768.; 1936. 170—182.; LAJTHA László—DINCSÉR Oszkár 1939. 103—111.; AVASI Béla 1959. 195—205.

[8] SÁROSI Bálint 1967. 50—55.; MANGA János 1969. 55.

[9] HORVÁTH Czirill 1910. 313—319.; TRÓCSÁNYI Zoltán 1914. 640. Vö.: GÁBRY György 1970. 428—431.

[10] Vö.: TRÓCSÁNYI Zoltán 1936. 180.; SÁROSI Bálint 1973b. 274.; MANGA János 1969. 55.

A tekerőlant magyarországi elterjedési területe

A tekerőlant elterjedési területét, a XIX. és XX. század fordulóján, két, térben elkülönülő foltban határozhatjuk meg.[11] Ezek egyike a Csepel-sziget és környéke, másika a Tisza és a Körös mente. Az elterjedés e két foltjának egykori összefüggése nem mutatható ki, sőt nemcsak térben, hanem időben és bizonyos kultúrelemekben is elkülönülnek egymástól[12] *(1. kép)*.

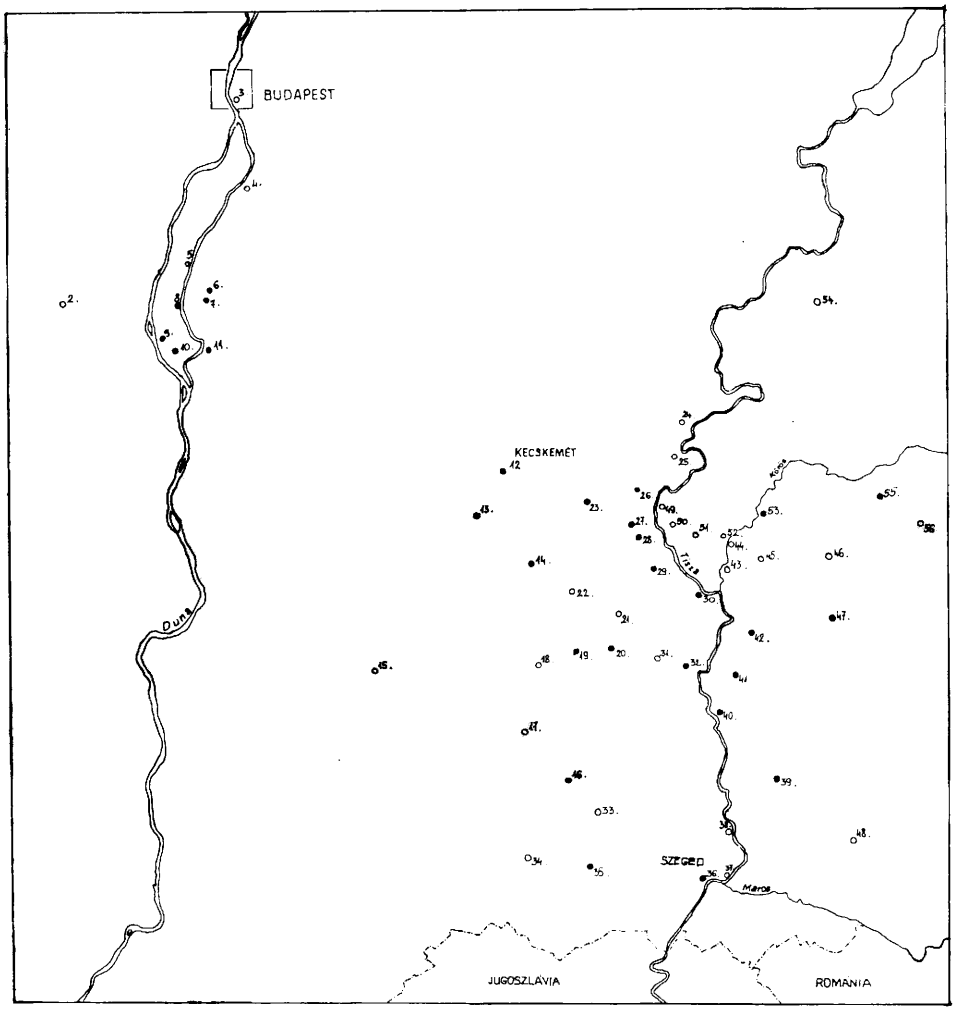

1. kép. Térképvázlat a tekerőlant századforduló körüli elterjedtségéről: o = a hangszer felbukkanása, • = helyi játékos, készítő

Az elterjedési terület pontjai: 1. Zala megye[13]; 2. Pálmajor (Fejér m.)[14]; 3. Budapest[15]; 4. Dunaharaszti; 5. Szigetszentmárton; 6. Kiskunlacháza; 7. Pereg; 8. Ráckeve; 9. Lórév; 10. Makád[16]; 11. Dömsöd (Pest m.); 12. Kecskemét[17]; 13. Helvécia; 14. Kun-

szállás[18]; 15. Soltvadkert[19]; 16. Csólyospálos; 17. Kiskunmajsa; 18. Galambos; 19. Petőfiszállás; 20. Pálmonostora; 21. Gátér; 22. Kiskunfélegyháza[20]; 23. Nyárlőrinc; 24. Kerekdomb; 25. Tiszakécske; 26. Lakitelek; 27. Alpár; 28. Tiszaújfalu (Bács-Kiskun m.)[21]; 29. Bokros; 30. Csongrád[22]; 31. Tömörkény; 32. Csanytelek[23]; 33. Forráskút; 34. Ruzsa[24]; 35. Zákányszék[25]; 36. Szeged[26]; 37. Tápé[27]; 38. Algyő; 39. Hódmezővásárhely[28]; 40. Mindszent; 41. Szegvár[29]; 42. Szentes[30]; 43. Magyartés; 44. Zalota; 45. Tőke; 46. Nagybőkény[31]; 47. Fábiánsebestyén[32]; 48. Földeák (Csongrád m.)[33]; 49. Tiszaug; 50. Tiszasas; 51. Csépa; 52. Szelevény; 53. Kunszentmárton[34]; 54. Törökszentmiklós (Szolnok m.)[35]; 55. Szarvas;[36] 56. Csabacsüd (Békés m.)[37].

[11] Vö.: Hankóczi Gyula 1979. 118—119.

[12] Újváry Zoltán professzor úr lelkes támogatásával — akinek itt fejezem ki köszönetemet — 1979 nyarán kérdőlapot küldtünk szét 105 alföldi településre. A beérkezett válaszok alapján nem mutatható ki az egykori összefüggés. Vö.: a Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke Adattárának 2523. számú tételével, továbbá Hankóczi Gyula 1981a 44—45.; és A tekerőlant a Csepel szigeten és környékén (kézirat, mely a Magyar Zenében jelenik meg).

[13] Közelebbről ismeretlen helyről, a térképen nem jeleztük. Avasi Béla 1959. 201.; A Néprajzi Múzeum (a továbbiakban NM) 137.156. lelt. számú tekerőjének lelőhelye.

[14] A NM F 4255. sz. felvételének készítési helye. Földesné, Györgyi Erzsébet szíves közlése.

[15] Trócsányi Zoltán 1933. 16.; 1936. 171.; 176.; a NM 70.135.1. lelt. számú tekerőjének lelőhelye.

[16] Trócsányi Zoltán 1933. 9.; 16.; 1936. 171.; 176.; 180.; Makádra még: Avasi Béla 1959. 201.; a NM 139.354. lelt. számú tekerőjének lelőhelye.

[17] Avasi Béla 1959. 201.; Sárosi Bálint 1973b 274.

[18] Sárosi Bálint 1973b 45. kép.

[19] Trócsányi Zoltán 1935. 768.; 1936. 180—181.

[20] Trócsányi Zoltán 1933. 16.; 1936. 176.; Avasi Béla 1959. 201.; Manga János 1969. 55.

[21] Avasi Béla 1959. 201.; Sárosi Bálint 1973b 273.

[22] Trócsányi Zoltán 1933. 16.; 1936. 176.; Avasi Béla 1959. 201.; Sárosi Bálint 1973a 60.; Manga János 1969. 55.

[23] A NM 61.36.1. lelt számú tekerőlantjának lelőhelye.

[24] Rakonczai János 1969. 14. (kézirat a Móra Ferenc Múzeum adattárában). A szerző ugyan *morgó*nak nevezi a hangszert, de leírásából világosan felismerhető a tekerő. Rajza tévedés. Ugyanez a házaspár — akiről a jelzett helyen szó esik — az 50-es évek második felében minden kétséget kizáróan *duda—tekerő* összeállításban kéreget Csólyospálos környékén.

[25] A szegedi Móra Ferenc Múzeum 68.3.1. lelt. számú tekerőlantjának lelőhelye.

[26] Bálint Sándor 1957. 560—561.; 1968. 139.; Avasi Béla 1959. 201.; Manga János 1969. 55.; Sárosi Bálint 1973a 60.; 1973b 274.; a Móra Ferenc Múzeum 71.23.1. lelt. számú tekerőlantjának lelőhelye.

[27] Bálint Sándor 1957. 560—561.; Juhász Antal 1971. 592., 603.

[28] Avasi Béla 1959. 201.; dr. Dömötör János szíves közlése; a Zenetörténeti Múzeum 70.12.1. lelt. számú tekerőlantjának lelőhelye.

[29] A NM 60.121.17. lelt. számú tekerőlantja Mindszentről való, de a bejegyzés adatai szerint Szegváron készült.

[30] Bartók Béla 1911. 309.; Baksay Sándor 1917. 98.; Trócsányi Zoltán 1933. 9., 16; 1935. 767.; 1936. 176.; Viski Károly én. 438.; Lajtha László—Dincsér Oszkár 1939. 104.; Sárosi Bálint 1967. 55.; 1973a 60.; 1973b 274.; Manga János 1969. 55.; Hoppál Mihály—Küllős Imola—Manga János 1974. 391—392.

[31] Trócsányi Zoltán 1933. 5.

[32] Avasi Béla 1959. 201.

[33] Mihálka György 1962. 86.

[34] Barna Gábor 1973. 22—24.

[35] Nagy Kálmán 1962—63. 188. (kézirat a szolnoki Damjanich Múzeum adattárában).

[36] Sárosi Bálint 1973b 274.

[37] Gunda Béla professzor úr szíves közlése. Sokirányú segítségéért itt mondok köszönetet.

Térképünkön és felsorolásunkban minden olyan települést feltüntettünk, ahol a tekerőlant megjelent. A települések egy részében adataink bizonytalanok, hangszerünk mint koldus szerszám vagy mint rendszertelenül szereplő tánckísérő eszköz tűnik föl, mindkét esetben azonban más faluból érkezett zenésszel: Budapest, Kiskunmajsa, Ruzsa, Csépa, Zalota, Gátér. A települések más részében játékos vagy készítő is lakott, a falu meghatározott rétege számára rendszeresen muzsikált.

Terminológiája

Néprajzi irodalmunk a tekerőlantot számos néven tartja számon.[38] Ezek közül azonban Lakitelek és Csongrád térségében a legáltalánosabb a *tekerő*, míg a *nyenyere* csak részben ismert, olykor *nyenyer, nyennyer* változatban is. Ez utóbbiakat a többség nem ismeri, akik igen, azok többnyire újabban hallották. A hangszer *nyenyere* nevét csak ritkán tartják gúnyosnak,[39] Csongrád egyik tanyáján például nem is ezt, hanem a *macskamuzsika* kifejezést említették ilyenként, Tiszaújfalun pedig a *macskadudát*. A tekerőlant hangutánzó nevét többen értelmezni tudják. Papp Rókus tiszaújfalusi tekerőjátékos és felesége szerint ugyanis: „Ha más tekerőzik, mink értjük, hogy nyennyer-nyer. Mikor meg nem mén ütemre, azt mondja: nyennyer-nyennyer." Lakiteleken is úgy vélekednek, a tekerőt „az után nevezték nyenyerének, ahogy a hangszer ütemszerűen játszik".

A továbbiakban nézzük meg a tekerőlant részeinek elnevezését rajz[40] és táblázat segítségével *(2. kép)*.

Szikra (Lakitelek)	Tiszaújfalu	Bokros	Csongrád
Bács-Kiskun m.		Csongrád m.	
Dob	*Test*	*Dob*	*Dob*
1. alja	alja, feneke	alja	feneke
2. hevederek, oszlopok	lábak	lapok gerendák	ágasok
3. benyújtás	—	—	fej láb
4. oldalkéreg	oldal, fal	oldal: négy hólyag két hold	oldal: lágyék
5. gerendák	gerendázat	gerendák	tartógerendák
6. erődítmény-gerendák	gerendázat	gerendák	feszítőgerendák
7. tengely	tengely	tengely	tengely
8. henger	kerék	kerék	kerék
9. fedő, tető	fedő, tető	tető, fedél	tető
10. anyalyuk	hanglyuk	hanglyuk	hanglyuk
Csavarház	*Fej*	*Fej*	*Fej*
21. csavarház oldal	fej oldal		fejtartó állvány
22. csavarház tető	tető		fej tető
23. csavarház benyújtása	—		fej láb
24. közfal	húrhíd		
25. csavarok	kulcsok	kulcsok	kulcsok

[38] Sárosi Bálint 1967. 50.; Hankóczi Gyula 1981a 45.; 1981b 91.
[39] Vö.: Lajtha László—Dincsér Oszkár 1939. 107.
[40] A *2. kép* két első rajza átvétel: Sárosi Bálint 1973a 56.-ról.

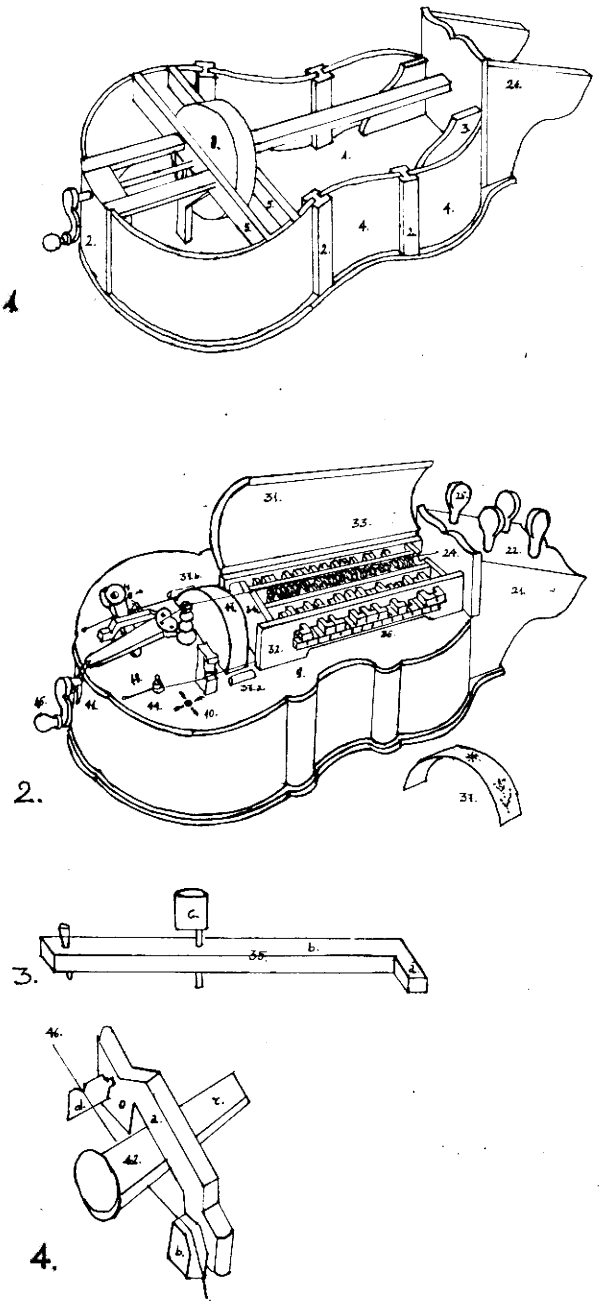

2. kép. Magyarázó vázlat a tekerőlant részeinek elnevezéséhez

Szikra (Lakitelek)	Tiszaújfalu	Bokros	Csongrád
Bács-Kiskun m.		Csongrád m.	
Kottaház	*Kottaház*	*Kottaház*	*Kottaház*
31. tető	tető, fedő	tető, fedél	tető
32. anyagerenda, kotta átkötő gerenda	oldala, szártartó		kottafa falai
33. másfélkotta gerenda	vége		kottafa
34. átkötő gerenda	húrhíd		összetartó fák
35. kotta	billentyű	nyomólapka	billentyű
a. vállas kapocs	nyúlvány, szélesítés	nyomólapka	—
b. nyomószál	szár	vezető	billentyű
c. toll, pöcök	pöcök, kottakölök	toll, kottasík	toll
36. hangkiadó nyílás	hangzás nyílás	hangkiadó	—
37. hengerborító	kerékvédő	kerékfedő, kerékfedél	kerékvédő fedél
a—b. kapcsok	támaszok	bakok, támaszok	körmök
38. henger	kerék	kerék	kerék
39. húremelő	húrláb	húrágas	húr fejealja
40. húrtartó lemez	húrtartó	húrfeszítő dipla	húr fejealja, kecelle
41. lemez kapcsa	lefogó, rögzítő		
42. recsegő	recsegő	recsegő	recsegő
a. recsegő híd	recsegő állvány	recsegő híd	recsegő állvány
b. húremelő, recsegő kapcsoló	párna	húrvánkos, fejealja	húr fejealja
c. recsegő ék	recsegő ék, leszorító	recsegő nyelv, feszítő lap	recsegő szabályozó leszorító
d. pöcök	recsegő fa	recsegő	recsegő
43. csikófej	csikó	csikó	gomb, csikó
44. gomb	baba	baba, buba	hangoló
45. hajtókar és gomb	hajtókar a gombbal, hajtóka	hajtópedál fogantyú	hajtó
46. kontráshúr	recsegőhúr	recsegőhúr	recsegőhúr
47. prímáshúr	dallamhúr	prímhúr	primahúr
48. bőgőshúr	bőgőhúr	bőgőhúr	bőgőhúr
49. —	kis bőgőhúr	—	—
50.	szíj	hordkengyel	

A tekerőlant terminológiájában egységesnek találjuk a hangszer három fő része, valamint a megszólaltatásban leglényegesebb elemek nevét. A további részeket különbözőképpen hívják ugyan, de — mivel a megnevezés alapja az adott elem funkciója vagy az egész szerkezethez való kapcsolódása — ezek is hasonlítanak egymásra, gyakran tartalmilag hasonlót jelentenek. Érdekes, hogy számos részletét emberi testrészekről neveztek el: *buba, fej, lágyék, láb.*

Készítése: az ismert példányok bemutatása

Lakitelek-Szikrán *Tánczos István*, Tiszaújfalun *Bársony Mihály*, Bokroson *Sinkó János* és *Kallai István*, valamint *Nagy Istók Ferenc* készített tekerőt, Tánczos István kivételével mindnyájan abban az időben, amikor ez a hangszer még élt a terület népzenei életében.

A munka folyamata[41] egységes, eltérés csupán az alkalmazott eljárásokban és faanyagokban van. A készítés mindenkor az anyag beszerzésével kezdődik. Kész hangszerek megfigyelése és saját tapasztalataik alapján, a környék régi gyümölcsöseiből, ismerősöktől valami ellenszolgáltatásért vagy a TÜZÉP-telepről pénzért veszik a fát. Megállapodnak a helyi kováccsal a tengely és a hajtókar elkészítésében is. A leggyakrabban szükséges faanyagok körte, alma, bükk, fenyő, fűz, nyár, dió, esetleg gyertyánfa. A készítés első mozzanata *alja (1.)* körülrajzolása, megfelelően elvékonyított falapon. Szikrában, Bokroson és Csongrádon egy már elkészült tekerő alját rajzolták körül. Bársony Mihály — bizonyára újabban — körzővel és vonalzóval szerkeszti meg az alsó lap körvonalait. Ezután kifűrészelik, széleit finomítják, majd a perem mentén, de attól néhány mm-rel beljebb *árkot* mélyítenek. Az árok helyének megrajzolását Csongrádon

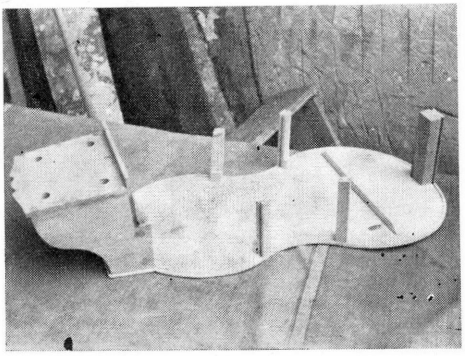

3. kép. A tekerő alja, feje és oldaltartó oszlopai összeragasztásuk után. Alpár (Bács-Kiskun m.) 1977

4. kép. Az oldalfalak hajlítása. Lakitelek-Szikra (Bács-Kiskun m.) 1977

merőkanál nyelével végezték. Sinkó János a merőkanál akasztós, hajlított végét körülhúzta az alap vonalai mentén, a nyél vége által karcolt vonalat pedig bicskával kiszélesítette és kimélyítette. Ilyen árkot rendszerint csak az aljára vágtak, a tetőre *(9.)* nem, kivéve Nagy Istók Ferencet, aki oda is vésett. Az alja után az *ágasok (2.)* elkészítése következik. Ezek téglatest alakú, hosszúkás darabok, két oldalukon függőleges rovátkával. A négy kisebb az alsó végén kiszélesedik, e vastagabb részből pedig kerek vagy négyszögletes nyúlvány áll ki, a *köröm*. Ez az alja hasonló alakú nyílásába illeszkedik. A legnagyobb, a *főágas kettes körömmel* kapcsolódik az alaphoz. A csapolás mellett ragasztják, gyakran pedig szögezik is a *lábakat*, *ágasokat*. Tánczos István minden csapolás nélkül, pusztán ragasztással rögzíti ezeket az elemeket. A munka következő lépése a *fej* elkészítése valamely kemény fából. A fej oldalait *(21.)* kifűrészelik, tetejét *(22.)* kifúrják, a részeket összeszögezik. A fej, a hangszer teste irányában enyhén széttartó, teteje gyakran ferde. Elkészülte után a tekerő aljára ragasztják. A fej rögzítése Szikrán csak ragasztással, Újfalun ragasztással és szögezéssel, Csongrádon csapolással, ragasztással és szögezéssel történik. A fej oldalának a testbe benyúló része *(3., 23)* Bársony Mihály tekerőiből hiányzik, ahol megtalálható, ott *vállnak* nevezett függőleges mélyedést vágnak bele, ami a hangszertest oldalainak szélét *(4.)* ugyanúgy rögzíti, mint az ágasok rovátkái.

[41] Többségükben ez visszaemlékezésből való rekonstrukció, kivétel ez alól Tánczos István és Bársony Mihály, akiknél a készítés egyes mozzanatait megfigyelhettem. Vö.: Sárosi Bálint 1967. 50—54. (A munkafolyamat bemutatása során a Szikra vagy Lakitelek helynév Tánczos István, Tiszaújfalu Bársony Mihály, Bokros Nagy Istók Ferenc, Csongrád pedig Sinkó János nevének szinonimájaként szerepel.) A népi terminológiák után zárójelben jelölöm az illető rész *2. kép*en található megfelelőjét.

A hangszer fejének és lábainak felragasztása után *(3. kép)* következhet az oldalak elkészítése és helyére illesztése. Az oldalak — népiesen *kéreg* — anyaga kellőre vékonyított sűrű-, keményfa vagy szitakéreg. Meghajlítása azonos elven, de igen változatos módszerekkel történik. Tánczos István fenyőből, főzéssel és hajlítással készíti. Jellegzetes eszköze a *formatekercs* vagy *kéregmeghajlító dob*. Kettőt is használ. Egyik 19 cm magas, 27 cm átmérőjű rossz fazék, amit belülről keresztfával erősített meg, kívülről pedig három *szorítót* szerelt rá. A másik kisebb átmérőjű fahenger, az előbbihez hasonló szorítókkal. Mindkét eszköz három-három szorítója közül egy rögzített, kettő mozgatható. Tánczos István az előkészített fenyőlapot egy órán át főzi, majd bedugja a formatekercs rögzített és egyik mozgatható szorítója alá. Ez utóbbit lassan húzni kezdi a falap szabad vége felé *(4. kép)*, amikor elérte azt, úgy hagyja. A formatekercs másik oldalán ugyanígy hajlít másik lapot is, utána pedig száradni hagyja mindkettőt. Bársony Mihály az *oldalfalak*at áztatja, majd kerek kályha oldalán, nem túl erős tűz mellett hajlítja. Szorítóba téve szárítja meg. Nagy Istók Ferenc fűtött *spór csévinél* formálta a vizezett szitakérget. A szita oldalát megvizezte, odanyomta a forró csőhöz, s váltogatta a két műveletet, míg a hangszer leendő fala, a kívánt formára alakult. Sinkó János és Kallai István a főzött lapokat — kihűlésük után — térdükön hajlították meg. Az elkészített oldalakat, száradásuk után be lehetett helyezni az alja és az ágasok vályatába. Elsőként a két hátsó és a fej felőli *hólyagok*at, majd a két *lágyék*ot illesztették be Újfalun és Csongrádon *(5. kép)*. Itt kell megjegyeznünk, hogy Nagy Istók Ferenc tekerőjének oldala egy darabból készült, hangszerének oszlopai is eltérőek voltak: nem volt vájatuk, kívülről ragasztotta őket a kéregre. A *dob*, azaz a hangszertest alsó és felső lapjai *(1., 9.)* nem párhuzamosak, ezért az oldalak felső szélét ferdén le kell fűrészelni. Ezután a belső állványzat megépítése a feladat. Mindenekelőtt a kerékkel párhuzamos két gerendát *(5.)* állítják a helyére, alul egy-egy Y-szerű ágassal *(2.)* kapcsolva a hangszer aljához. Ezeket a gerendákat csapolással és ragasztással rögzítik az oldalakhoz. A hajtókar felőli gerendában furat vagy kerek vágat van a tengely számára, a kerék másik oldalán levő gerendában pedig furat, amibe a tengely vége illeszkedik. Bokroson és Csongrádon ezt *pörsöly*nek hívják. A *pörsöly* helyére máskor fadugót vagy kapadarabot (Szikra), réz- vagy vaskarikát (Csongrád, Szikra) tesznek. Tánczos István egy harmadik, az előbbi kettővel párhuzamos gerendát is épít tekerőjébe, nagyjából a test kisebb átmérőjének vonalában. A hosszanti gerendák *(6.)* a hangszer belső merevítését szolgálják, ezeket szintén csapolással és ragasztással rögzítik.

A *kerék* anyaga leggyakrabban vadkörte, olykor alma, máskor dió. Sinkó János deszkából dróttal körzött egy 15 cm átmérőjű kört, fűrésszel kivágta, fareszelővel lefinomította. A kereket általában csak a hangszerbe helyezve csiszolták teljes finomságúra, üvegcseréppel. A fakorongot Bársony Mihály és Nagy Istók Ferenc menettel erősítették a tengelyre.

A munka következő része a *fedőlap (9.)* és a *kottaház (31—35.)* elkészítése. A fedő anyaga legtöbbször fenyő, máskor nyár vagy fűz. A hangszer alja mintájára vágják ki és csiszolják le, legtöbbször azzal együtt. A kerék helyét és a hanglyukakat azonban csak a gerendák beépítése után vághatják ki. Csongrádon a kerék helyét előbb bicskaheggyel átfúrják, majd kiszélesítik. A *tető*re általában hat hanglyukat vágnak *(10.)*. Négyet a kottaház alá, kettőt pedig egymás mellé, a hangszer játékos felőli oldalán. A tető felragasztása, felszögezése után, a *kottaház* elkészítése következik, amit Szikrán tölgy- vagy körtefából készítenek. Legtöbbször másik tekerőről másolják, mert véleményük szerint ez pontosságot kíván, míg más részeket — a kulcsokat, recsegőt, húrtartókat — megfigyelés után is meg lehet csinálni. A kottaházat ragasztják vagy szögezik a tetőre. A tekerő tartására szolgáló *szíj*at, Csongrádon hulladék lószerszámból készítették. Szikrában diópáccal, Újfalun lakkal, Csongrádon meggylével festik a tekerőt. Bokroson a fa eredeti színében hagyták.

Tánczos István és Bársony Mihály a *húrok*at maga készíti. A *birkabelet* tisztára mossák, némi szárítás után összesodorják, majd tovább szárítják. A sodrás kézzel történik, a húr fémszállal való becsavarása ugyanígy vagy esztergapadon. Más játékosok boltból szerezték a húrokat.

A készítők a legegyszerűbb szerszámokat használták. Tánczos Istvánnak műhelye sincs, szerszámai: maga készítette *gyalupad satuval, gyalu, kézi furdancs, lukvágó fűrész, kalapács, kétkéz vonó, félcentis véső, kétcentis véső, kéregszorítók (6. kép)*.

A vizsgált települések ismert tekerőinek csak egy részét készítették helyi lakosok, más részük *Szentes*ről való.

Tánczos István lakitelek-szikrai készítő hangszere több vonásában különbözik más tekerőktől. Testének fedőlapjai például majdnem párhuzamosak, hangoló kulcsai pedig hatalmas szögre emlékeztetőek. Billentyűzetének nyomógombjai igen picinyek,

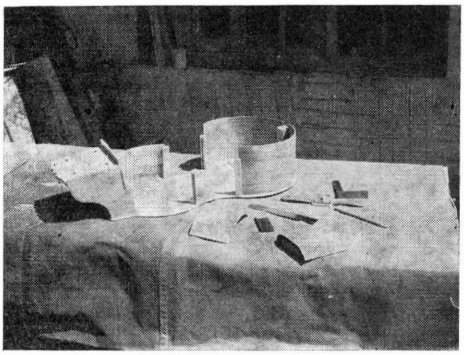

5. kép. Az oldalak helyére illesztése. Alpár (Bács-Kiskun m.) 1977

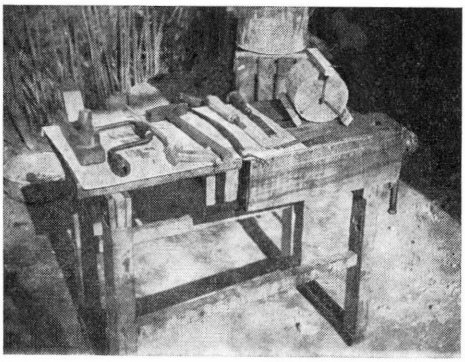

6. kép. A készítés szerszámai. Lakitelek-Szikra (Bács-Kiskun m.) 1977

nem érnek össze, érintői két ponton vannak a billentyűszárba csapolva, állíthatatlanok. (Újabban ezt a megoldást elhagyta.) Hangszere főbb adatai: hossza 72, szélessége 33,5 cm. Kerékátmérője 13, kerékszélessége 2,5 cm. Hangkészlete a billentyűk elhelyezése alapján, g^1-re transzponálva:[42] g^1—g^3, a hozzá tartozó teljes kromatikus sorral, fis^3-ig.

Bársony Mihály egyik 1973-ban Tiszaújfalun készített hangszere 70 cm hosszú, 21 cm magas, 32 cm széles. Kerekének átmérője 12, szélessége 2,2 cm, műanyag. Hangsora: g^1—g^3, fis^3-ig kromatikus. Újabban nagyobb méretű változatot is készít, két dallamhúrral és kétsoros érintőjű billentyűzettel.

A *Bokros*on talált tekerőlant kottaházának belső oldalán a következő felirat olvasható: „*Én Szenyéri János készítettem ezen muzsikát 906 év December 8-án*". Alatta más kézírással: „*Javította 1924 május 23-kán Janó Mihály Szentes*". Feje fedőlapján újabb sorok: „*Fölújította Bársony Mihály, a népművészet mestere Tiszaújfalu 1972*". A hangszer ma élénk sárga színű, néhány kacskaringóval és virágmotívummal díszítve. A bokrosi tsz tulajdona. Hossza 81, szélessége 33 cm. Kereke 12 cm átmérőjű, oldala enyhén domború, a tengely mentén 2 cm, a húrok alatt viszont 4 mm-rel keskenyebb. Hangkészlete: g^1—g^3, gis^3-ig kromatikus, de cis^2, cis^3, fis^3 nélkül.

Sinkó János tekerője vörösesbarna, kottaházát maga készítette. Hangszerének nyolc hanglyuka közül négy a kottaház alatt, kettő-kettő pedig a kerék talpának két oldalán található. *Csikófejre* faragott bőgőhúrtartóján *(43.)* két húr számára egy-egy rovátkát vágtak. A tekerő hossza 74, szélessége 34,5 cm. Teljes magassága 21 cm. Kereke 9 cm átmérőjű, szélessége a húr alatt 1, a tengely mentén 2 cm; domború oldalú. Hangsora: g^1—g^3; cis^2, cis^3, fis^3 nélkül gis^3-ig kromatikus *(7. kép)*.

A *Csongrádi Múzeum* néprajzi gyűjteménye három tekerőt őriz. Ezeket a rajtuk levő felírás szerint *Kovács Gergely* csongrádi lakos 1884-ben, *Lőricz Farkas* ismeretlen lakóhelyű készítő valószínűleg 1909-ben, valamint *Janó Mihály* szentesi tekerős készítette 1909-ben[43].

Kovács Gergely tekerője a díszítésben való finom érzékre, a készítésben nagy hozzáértésre vall. A hangszer színe élénkvörös, tetején a régi magyar címer piros, fehér, fekete berakással, szélein fehér porcelán gombokkal. Kerékfedője ugyanilyen gombokkal díszített. Testének felső lapján két hanglyuk, tőlük kifelé pedig még egy 3 cm hosszúságú keskeny nyílás, a „*pénzbedobó*". A pénzbedobóval lehet összefüggésben a kerék talpa felől mindkét oldalon megtalálható félkör alakú vágás, mert itt rázhatták ki a hangszer testéből a beledobált aprópénzt. A *bőgőhúr tartóján* két vízszintes rovátka, a kottaház oldalán ennek megfelelő két *húrakasztó*, a fej hátoldalán pedig két — a bőgőhúrok szá-

[42] Az eddigi gyakorlattól eltérően, pl. Avasi Béla 1959., Sárosi Bálint 1967., minden tekerőt g^1-re transzponálunk. Így mixolíd hangsoruk minden módosítás nélkül könnyen kifejezhető. A hangsorokat a többi esetben is a billentyűk elhelyezéséből következtettük.

[43] Leltári számaik, a felsorolásnak megfelelő sorrendben: 71.1.122.; 71.1.121.; 58.1.243.

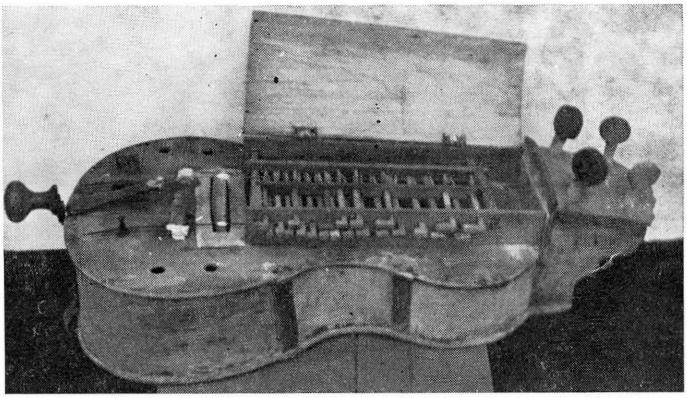

7. *kép.* Csongrádi tekerő. Csongrádi tanya (Csongrád m.) 1977

mára fúrott — lyuk található. A hangszer hossza 76, magassága 22, szélessége 34 cm. Kerékátmérője 13,5 cm, szélessége a húrok alatt 1,8 cm, illetve a tengelynél 2,5 cm. Hangsora g^1—g^3, kiegészítve dis^2, fis^2, gis^2, ais^2, dis^3 és gis^3 kromatikus hangokkal. A gazdagon díszített tekerőre árát is ráírta készítője. E szerint 1884-ben 17 forintba került.

Lőricz Farkas sötétbarna, négykulcsos tekerője 77 cm hosszú, 34 cm széles, 21 cm magas. Bőgőhúrjának tartó elemei azt sejtetik, hogy ugyanúgy kettő húzódott ebből a húrból, mint az előző instrumentumon is. Egyik megmaradt bőgőhúrján csikófej alakúra faragott finomító hangoló található. Kereke átmérője 13,5 cm, szélessége 1,6 cm, illetve 2,5 cm; domború oldalú. Hangsora g^1—g^3, kiegészítve dis^2, fis^2, ais^2 és dis^3 kromatikus hangokkal.

A *Janó Mihály* készítette példány — ma Sinkó János használatában — feltűnően nagy hanglyukkal rendelkezik. Valószínűleg két egymás mellett levő kisebb furatot szakítottak át. A bőgőhúrt tartó elemekből itt is kettő-kettő található, miként az előbbi két tekerőn is. A hangszert néhány porcelán gomb díszíti. Méretei a következők: hossza 68,5 cm, testének szélessége 32 cm, legnagyobb magassága 21 cm. Kereke 12 cm átmérőjű, szélessége pedig a húrok alatt 1,6, a tengely mentén 2 cm. Hangkészlete: g^1—g^3, gis^3-ig kromatikus, de hiányzik belőle dis^3 és fis^3.

Nagy Istók Ferenc tekerője megmaradt kottaházának hangsora — a kottaházat Gyovai Antal hangszeréről másolta —: g^1—g^3; cis^2, cis^3 és fis^3 hiányával gis^3-ig kromatikus.

A bemutatott példányok alapján rekonstruálható a hangszer fejlődésének némely mozzanata. A századforduló körüli tekerők még minden bizonnyal négyhúrosak voltak, két bőgőhúrral,[44] mint azt a fenti példákon láthattuk. Így a mai napig általános négy hangoló kulcs, noha hosszú ideje csak három húrt szerelnek rá, teljesen érthető. Az ugyanebből az időből való hangszerek diatonikus billentyűzetének egyetlen T alakú nyomója is bizonyára okkal található az alaphang felső oktávján (c^3): két csongrádi — a harmadikon h^2 ilyen — és egy bokrosi példányon. Látható jelzés lehetett ez a billentyűk közötti eligazodás segítésére.

A hangkészlet változása pedig az előbbieknél is kézzelfoghatóbb. Az 1884-ből való tekerőn g^1—gis^3 hangterjedelemből még gis^1, ais^1, cis^2, cis^3, fis^3 hiányzik, az 1906—1940 között készültekből már csak cis^2, cis^3, fis^3; az 1960 utániak pedig teljesen kromatikusak.

A tekerő javítása, szállítása

A tekerőjátékosok többnyire maguk végezték hangszerük javítását. Ha valamelyiküknek hangszert vett, legtöbbször rögtön kisebb-nagyobb javításokat végzett rajta, kezéhez idomította. *Boross Imre* rendszerint a *recsegő*n változtatott: a húr tartására szol-

[44] Vö.: Bátky Zsigmond 1906. 111. tábla.

gáló *párnát (42. b.)* a lehető leghátrább helyezte. Ettől a recsegő húrt leszorító nyelv állíthatóbbá lett, mert mozgástere nagyobbá vált. *Sinkó János*nál is a kezéhez szoktatást szolgálta, hogy három hangszerén is átalakította a *kottaházat*, annak fej felőli részéből lefűrészelt; egyik esetben pedig újat csinált. A kottaház kicserélése *Nagy Istók Ferenc*nél is megtörtént, mert az előzővel elégedetlen volt.

A tekerőlant leggyakoribb — a hangzást befolyásoló — hibája a kerék vetemedése. A kerék fája igen érzékeny a hőváltozásokra, nedvességre, belső természetéből adódóan pedig egyenlőtlenül kopik. Ha *sántít* a *kerék*, ha *tojás van benne*, akkor javításra van szükség. A kerék talpához egyenes szélű üvegcserepet tartanak s kézzel a tekerő tetejéhez szorítják. A fakorongot lassan forgatni kezdik s míg a *korcanás* vagyis a vetemedett rész ki nem kopik belőle, hajtják.

Kisebb javítások közé tartozott még a *recsegő pöcök*, az *érintők* és más apróbb alkatrészek előállítása.

A húrok, a vatta és a gyanta beszerzéséről, használatáról is szólnunk kell. A húrokat — ha házilag nem tudták előállítani — boltból vették. Sinkó János kifejezetten tekerőre kérte, Varga Mihály csellóhúrokat vásárolt, Kovács Márton a bőgő legvékonyabb húrját (G húr) vette recsegőnek, a hegedű legvastagabb húrját (G húr) prímnek. A húrok védelmét szolgálja, egyúttal a jobb hangzást is elősegíti, hogy a korongra feszülő részüket vattába csavarják. Vattázás előtt némely játékosok a húr kerékkel érintkező részét, mások pedig teljes hosszát gyantával dörzsölgetik. A *pamuk*ból, *pily*ből (a vatta neve Bokroson) kis darabot letépnek, a húrhoz tartják s a henger lassú forgatásával feltekertetik. Időnként ujjal igazítanak rajta, körömmel piszkálgatják, miközben a kerék egyenletesen forog. Gyantát boltból vagy cséplőgép kezelőitől szereztek. Gyantázni játék előtt szoktak, bár a tekerősnek ez menet közben sem jelentett akadályt.

A tekerőt szögre akasztva tartották a kamrában, szobában vagy a kemence kuckójában. Letakarni nem volt szokás. Húrjait — a nyúlás ellen védve — leengedték, ügyelve arra, hogy a recsegő mozgó részeit el ne veszítsék.

Útnak indulva a tekerős vállra vetette hangszerét, vagy keresztbe tette a hátán. Egységesen fejjel lefelé hordják.[45] Indulás előtt kerekét fehér kendővel letakarják, hogy egyik oldalán takarja a *prímágast (39.)*, a *csikót (43.)* és a recsegő egy részét *(42.)*; másik oldalán pedig a kottaházba érjen. A kendőt a *kerékfedő (37.)* helyére illesztésével rögzítik. Meg kell jegyeznünk, a kerékfedő sokkal szélesebb volt a régi hangszereken, mint most az újabbakon. Szélei felől a közepe irányában kiszélesedett, s legnagyobb szélessége elérte a 10—12 cm-t is. Az imént leírt takarási módtól kissé eltér a Csongrádon megfigyelt. Itt nagyobb kendőt terítenek rá, olyat, ami végigéri a fejtől a hajtókarig. A kottaház tetejét a kendőre zárják, a kerékfedőt ráteszik, a hajtókar gombja köré pedig csomót kötnek belőle. Az eddig elmondottakhoz képest forradalminak számít *Baksa János* nyárlőrinci tekerős hangszertáskája, noha csak egyszerű vászonzacskó volt, összehúzható szájjal, és pántokkal a vállra akasztáshoz.

A tekerőlant szállításkor való fogyatékos védelme azt mutatja, hogy nem volt túlzottan megbecsült még zenészei között sem. Ha megcsapkodta az eső „mi nem csináltunk belőle tragédiát" — mondják; sőt az is megesett, hogy egy-egy sikeres mulatság után a tekerőn ülve tologatták egymást a jégen.

Muzsikálás, együttesek

A tekerősök ülve játszottak, vendégbúcsúztató *kísérő nótát* viszont állva is. Ilyenkor szorosabbra csatolták derekukon a tekerőt, bal kezük két ujját beakasztották a hozzájuk közelebb eső kettős hanglyukba, hogy tartsák, jobb kezükkel pedig a ritmuskíséretet pattogtatták a klarinét dallamának megfelelően, közben kísérték a vendéget.

A hangszer felövezése és tartása eltéréseket mutat. A tekerőjátékosok csak a derékra csatolást ismerik, mások úgy emlékeznek, nyakba akasztott tekerőn is játszottak egykor.[46] A derékra kötés módja nem egyforma. Tisza-

[45] Vö.: Kodály Zoltán 1973. XI. tábla.

[46] Vö.: Trócsányi Zoltán 1933. 10.; Avasi Béla 1959. 196.; Ortutay Gyula—Balassa Iván 1979. 422., 251. kép.

8. kép. A tekerő állva történő felövezése. Csongrádi tanya (Csongrád m.) 1978

9. kép. Sinkó János tekerős és Tari Rókus klarinétos együttese. Csongrádi tanya (Csongrád m.) 1978

újfalun ülve, Bokroson és Csongrádon állva szíjazzák fel a tekerőt *(8. kép)*. Sajátos átmenet figyelhető meg az egyik bokrosi játékosnál. Ülve veszi ölébe a hangszert, befűzi a szíjat, majd feláll és megszorítja. Tartásában, a lábtartásban, a tekerő vonalának vízszintessel bezárt szögében és kifordítottságában kisebbek az eltérések. A hajtókar fogása sem azonos. Van aki felülről markolja, mások oldalról fogják.

Hangoláskor először mindig a *recsegő húrt* állítják be — fül után vagy klarinéthoz —, utána a *bőgőt* oktávval mélyebbre, majd a prímhúrt a recsegőtől kvint magasságra.[47] A megszólaló hangok magassága, a húrok hangolásának sorrendjében, Bársony Mihálynál és Sinkó Jánosnál: b, B, f^1; Boross Imre tekerőjén: h, H, fis^1. Hangoláskor állítják be a recsegő szerkezet hangját is.

A múlt század végétől napjainkig, az ismert közel harminc tekerőjátékosból alig néhányról tudjuk, hogy *prímázott*, azaz dallamot is tudott játszani. Közöttük két játékmódot figyelhetünk meg: *hallgatót* és *frisset*. Hallgató nótában a tartott hangokat a szomszédosak megérintésével díszítik, kedvelt a kezdő hangokra való felfutás és a távolabbi hangok futamokkal való összekötése. *Táncnótánál* megszólal a recsegő, a dallamdíszítés kisebb jelentőségű, de előfordul *(1. kotta)*. A két játékmódot a hallgató díszítettebb volta és főként a

[47] Vö.: Trócsányi Zoltán 1936. 178.; Lajtha László—Dincsér Oszkár 1939. 107—108.; Avasi Béla 1959. 197.; Sárosi Bálint 1967. 54.; Manga János 1969. 55—56.

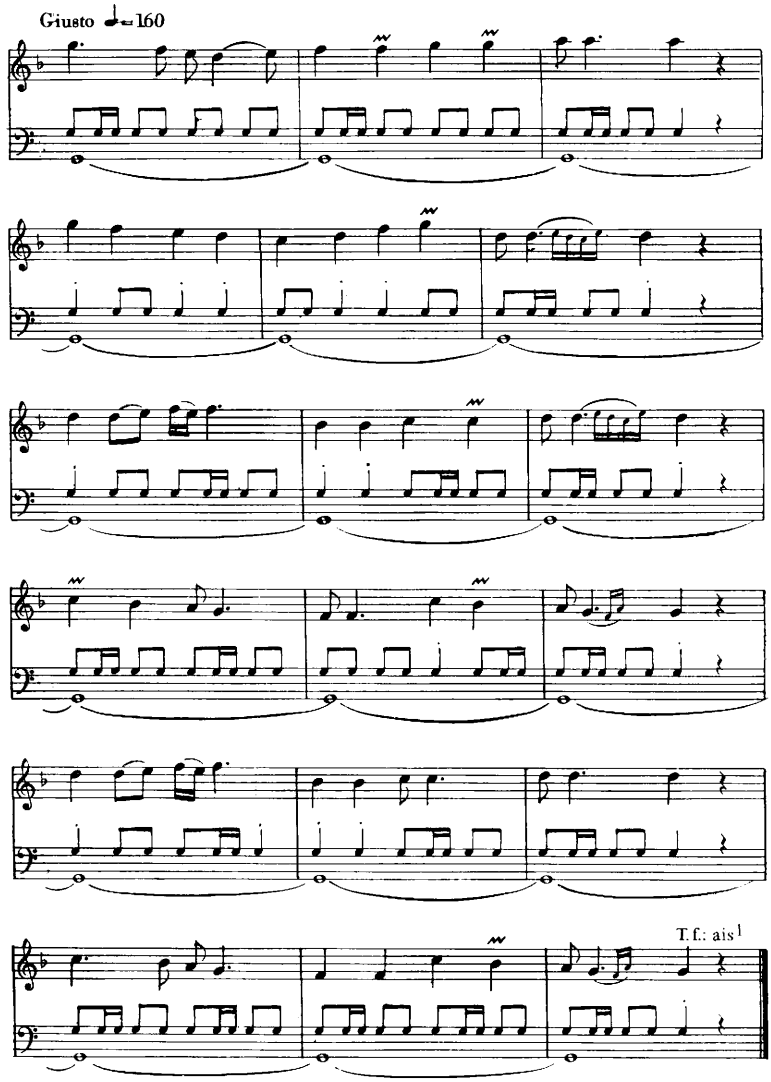

1. kotta. Édesanyám, adjon Isten jó estét . . .
Alpár (Bács-Kiskun m.) 1975. Bársony Mihály tekerőn

táncnóta ritmuskísérete különbözteti meg. A *friss, frisses* kifejezés tulajdonképpen a táncnóták felgyorsított ritmusú változatait jelöli, míg a lassúbb tempójúakat egyszerűen *csárdás, fox, vansztep* néven hívják. A *duda* játékmód teljesen ismeretlen.[48]

A tekerősök a gyűrűs-, a középső- és a mutatóujjukat használják. Időnként kisujjal is megérintenek egy-egy szomszédos díszítő hangot. *Bársony Mihály* és *Sinkó János* fölfelé menetben a kezdő hangot gyűrűsujjal, a következőket középső- és mutatóujjal érintik. Ha még följebb kell menniük, egyenként lépegetnek mutatóujjukkal. Lefelé haladva, ha elfogyott a három ujjuk, a gyűrűssel *billegtet*nek.

A tekerővel igen ritkán zenéltek magában. *Barna István* tekerős volt az egyetlen, aki *„maga kimuzsikálta a padkaporos bálat"*. A visszaemlékezések szerint dallamot játszott még *Ökrös János, Bárdos Lajos, Papp Rókus, Boross Imre, Sinkó János, Varga Mihály, Bársony Mihály*. Az általános azonban az volt, hogy a tekerős csak ritmuskíséretet játszott a klarinét hangjához. Klarinét mellett valószínűleg az előbb említett játékosok sem *prímáztak*, legfeljebb mozgatták a kezüket a billentyűkön.

A ritmuskíséret alapvető formáit és elemeit a kutatás már megállapította.[49] Ritmusformula szóbeli rögzítését egyedül Bársony Mihály ismeri:

verebet fogtam, koppasztottam.

Utaltunk már a tekerő hangutánzó neve és ritmusjátéka közötti összefüggésre, a nyenyere név bizonyos kombinációiban ritmusformulákat őriztek meg. Bokroson így jellemezték a tekerő hangját:

nyennyere-nye;

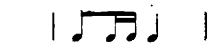

Csongrádon pedig a következőképpen:

nyennyere-nyennye-nyennye-nye.

Láthatólag ezekbe is a ritmuskíséret formuláit foglalták bele. A ritmuskíséret, népiesen *pördítés* rögtönzött ugyan, de meghatározott elemekből és rögzített rend alapján épül föl. A ritmusformulák összetevői negyedek, nyolcadok és tizenhatodok, valamint negyed és nyolcad értékű szünetek. Ezen elemek rendeződéséből motívumok jönnek létre, ilyen a következő is, amelyet minden játékos ismer és mindig a dallamsorok végén használ:

Sinkó Jánosnál ez utóbbi formula néha ilyenre módosul:

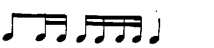

A tekerősök ugyanazon elemekből, azonos elv szerint játszanak, mégis van olyan jellegzetességük, ami alapján megkülönböztethetőek egymástól, némelyikükre azt is mondhatnánk: stílusa van. *Boross Imre szakítása*, ritmusjátéka világosan elkülöníthető a másokétól határozott formájú építkezésével, következetesen alkalmazott záró formulájával. *Kovács Márton recsegtetésében* a kicsit aszimmetrikus tizenhatodok jellegzetesek, *Sinkó János* játékában pedig az egymás után megszólaló több tizenhatod jellemző. Ritmuskíséretе alapján a nép is megkülönböztette a játékosokat: *„Papp Rókust már három kilométerre meg lehetett ismerni úgy tekerőzött. Úgy kipörgette . . . a nótát"*.

[48] Lajtha László—Dincsér Oszkár 1939. 109.
[49] Bartók Béla 1911. 309.; Sárosi Bálint 1967. 55.; 1973a 57.

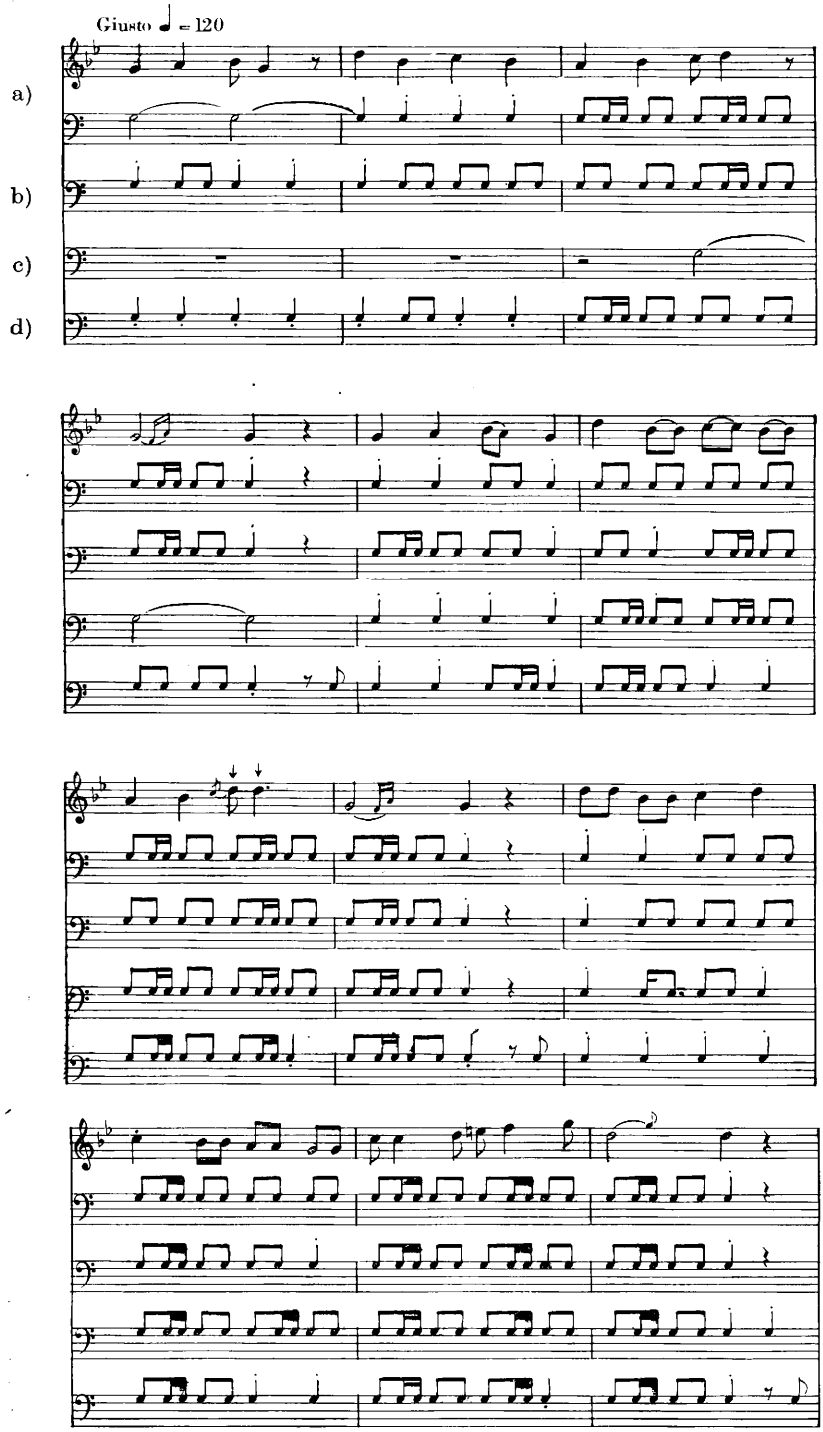
Giusto ♩ = 120
a)
b)
c)
d)

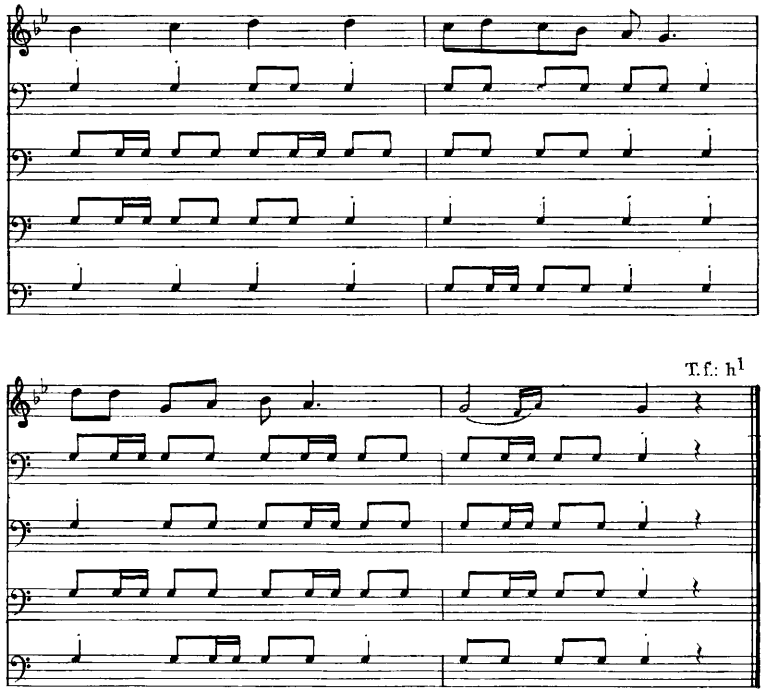

2. kotta. Zöld erdőben, zöld mezőben . . .
A ritmuskíséret összehasonlítása céljából, a bőgőhúr hangjának jelzését elhagytam. *a)* Bokros (Csongrád m.) 1977. Kovács Márton klarinéton és Boross Imre tekerőn. *b)* Alpár (Bács-Kiskun m.) 1976. Bársony Mihály tekerőn. *c)* Bokros (Csongrád m.) 1978. Kovács Márton tekerőn. *d)* Csongrád (Csongrád m.) 1980. Sinkó János tekerőn

A megszólaló recsegő ritmus elemeiben és sorzáróiban egységes *(2. kotta-példa)*, bár megszólaltatása a hajtókar ellentétes állásainál történik. Ezeket az ellentétes helyzeteket körökön mutatjuk be, ahol az üres karika a nyolcadok, a tömött a tizenhatodok megszólalásának pillanatában mutatja a hajtókar állását. A vízszintes vonal a tekerő fedőlapját, a függőleges a hátsó oszlop középvonalát jelöli.

Bársony Mihály ritmuskeltését így ábrázolhatjuk: 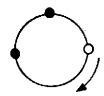

Ez épp a fordítottja annak, amit *Boross Imre* esetében figyelhettünk meg:

Sinkó János mind a két állásban megszólaltatja a ritmust, de az első változatot használja rendszeresen.

A tekerőlant dallamhangszerként, magában való használata — ismételjük — nem volt jellemző. Egy-két kivételtől eltekintve mindig valami más hangszerrel társult. Ilyen, a tekerővel együtt játszó zeneszerszám volt a *duda*. A *duda*—

tekerő összeállítású együttes[50] jelentősége nem lehetett túl nagy a környék zenei életében — az is a századforduló körüli időszakra korlátozódik —, mert kevés volt a dudás — mindössze kettő, három —, illetve mert a célszerűség is inkább valami kíséret nélküli prímhangszert kívánt e két bordun hangszer mellé. A duda zenei emlékeire, leszámítva az egyetlen ismert dudanótát, nem emlékeznek, a tekerő zenéjében semmi nyoma. A duda emléke erősen folklorizálódott, ezen belül is különösen a dudálás megtanulására vonatkozó népi tudásanyag. *Hegedű—tekerő* együttesről a vizsgált terület hagyományában alig vannak adataink. A két hangszer együttes felhasználására voltak ugyan kísérletek *(9. kép.)*, mulatságban való használatára azonban csak elvétve került sor. A helyi vélemény szerint azért nem használták ezt a kettőst, mert a *hegedű* nem versenyezhetett hangerőben a klarinéttal, *"lesivalkodta a klárnét"*. A hegedűt halknak találták a tekerő mellé. Nem használták továbbá azért sem, mert *„aki hegedülni tudott, az mán lenézte a tekerőst"*. *Két tekerős* a legritkább esetben muzsikált együtt, ilyenkor is egy vagy két *klarinét* mellett, olykor még *cimbalom*mal is kiegészítve.[51] Kivételes körülmények között a *tekerőlant* bolti *fuvolá*val is szólt. Jellegzetesen egyéni módon használta *Deák Mátyás* lakitelki játékos, aki *tekerő*n és *levélsíp*on muzsikált egyszerre.

10. kép. Kovács Márton klarinétos és Boross Imre tekerős együttese. Bokros (Csongrád m.)1976

11. kép. Hegedű és tekerő együttese. Csongrádi tanya (Csongrád m.) 1978

A tekerő első és leggyakoribb prímhangszere azonban a *klarinét*, helyi nevén *klárnét, kárnét, flóta* volt. Legtöbbször *esz* és *d* változatait használták, bolti hangszereket. A századfordulón Tiszaújfaluban a *flóta*nak mondott egyszerű klarinét is előfordult. Házi készítésű fafúvóst sejthetünk benne, melynek nem voltak billentyűi, hanem csak egyszerű facsőből állt.

A *klarinét—tekerő* együttesben a tekerő kísérő hangszer, attól függetlenül, hogy játszik e dallamot vagy sem. A csongrádi kettős tekerőse meg-megérintette ugyan a billentyűket, de hangjai többnyire csak a sorok végén kapcsolódtak a klarinét dallamához. A bokrosi együttes tekerőse táncdallam közben ritkán

[50] KÁDÁR Lajos 1959. 208.
[51] KÁDÁR Lajos én. 99.

nyúlt a billentyűkhöz, bal kezét a kottaházon, a kerékfedő közelében nyugtatta. A prímhúrt gyakran ki is akasztotta a kerékhez legközelebb eső érintők valamelyikére, és csak a recsegőt, meg a bőgőhúrt működtette. Ezt a klarinétos is teljesen magától értetődőnek tartotta, mondván: *„nem kell neki belekontárkodni az én nótámba!"* *(9., 10. kép).*

A közös játékhoz azonban így is szükség volt bizonyos jelzésekre. Ilyen jelzés volt a bokrosi *tekerő—klarinét* kettős játékában a *stímölés*. Ez abból állt, hogy a játék kezdetekor, például szünet után, a klarinétos fogta hangszerét, a tekerő alaphangján fújt valami egészen egyszerű ritmust, mire a tekerős is hajtani kezdte zeneszerszámát. Ha a hangolás rendben volt, meg sem álltak, elkezdték a nótát. A *stímölés*nek a hangolás ellenőrzésén kívül más funkciója is van: felhívja a hallgatóság figyelmét arra, hogy folytatódik a játék. *Sinkó János* tekerős is alkalmazott egy hívó jelet. Mulatságok szüneteiben, ha nagyon kérlelték a zene megkezdésére és klarinétosát nem látta a közelben, a tekerő karját egyenletes ritmusban mozgatni kezdte oda—vissza. Erre a klarinétos bejött, s muzsikálni kezdtek. Mind az együttesek, mind *Bársony Mihály* muzsikájában megfigyelhető a *lefújás* vagy *lehúzás*, azaz a játék befejezése valamilyen állandó formulával. Ilyen a következő kettő:

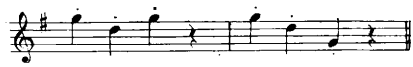

A játékosok egyike sem tudja, miért csinálja, némelyikük szerint díszítés. A paraszti közönség sem érthette, miért kell, mert szöveget is költött rá, hogy saját javára fordítsa. Azt mondták rá: *„használjon!"*. Legpontosabban Bokroson volt megfigyelhető. Kovács Márton klarinétos a dallam utolsó hangjai helyett fújta, azaz eredeti funkciójának megfelelően jelezte vele a játék végét.

A klarinét—tekerő kettős zeneanyaga

A tekerősök, tekerő—klarinét kettősök dallamkincse ugyanazokat a dalokat tartalmazza, mint amit a falu többi tagja is ismer és használ. Két ponton mutatkozik közöttük eltérés. A hangszerjátékosok igen ritkán jegyzik meg a szövegeket, illetve eredetileg szövegtelen melódiákat is játszanak. Ez utóbbiakat a falusiak nem tudják, ha igen, akkor megváltoztatják és szöveget költenek rá. Példák erre a *lefújás*ok vagy a *Rákóczi induló*.

A tekerő—klarinét kettős zenéjében eredet és funkció szerint több csoportot különböztethetünk meg. Eredetük szerint *népdal*okat és *műdal*okat: népies dalokat, nótákat, komolyzenei darabok részleteit, valamint idegen eredetűeket találunk. Funkciójuk szerint pedig *köszöntő*ket, *hallgató*kat, *tánc-* és *kísérő nóta*kat. Ez utóbbiak szerepéről a következő fejezetben lesz szó részletesebben.

A *népdalok* két rétegéből az új stílusúak vannak többségben, míg régi stílusúakat elvétve játszanak. Régiek a következők: *Betyárgyerek az erdőben . . .*, *Nem akar a vezérürüm legelni . . .*, *Kutyakaparási csárda . . .*, *Az olájok, az olájok . . .*, *Lóra csikós, lóra . . .*, *Ha fölveszem kifaragott botomat . . .*, *Az alpári bírónak . . .*, *Jaj de bánom, hogy cigánynak születtem . . .*, *Édesanyám adjon Isten jó estét . . . (1. kottapélda).* Új stílusúak: *Akkor szép az erdő . . .*, *Esik eső, szép csendesen csepereg . . .*, *Kimegyek a doberdói harctér-*

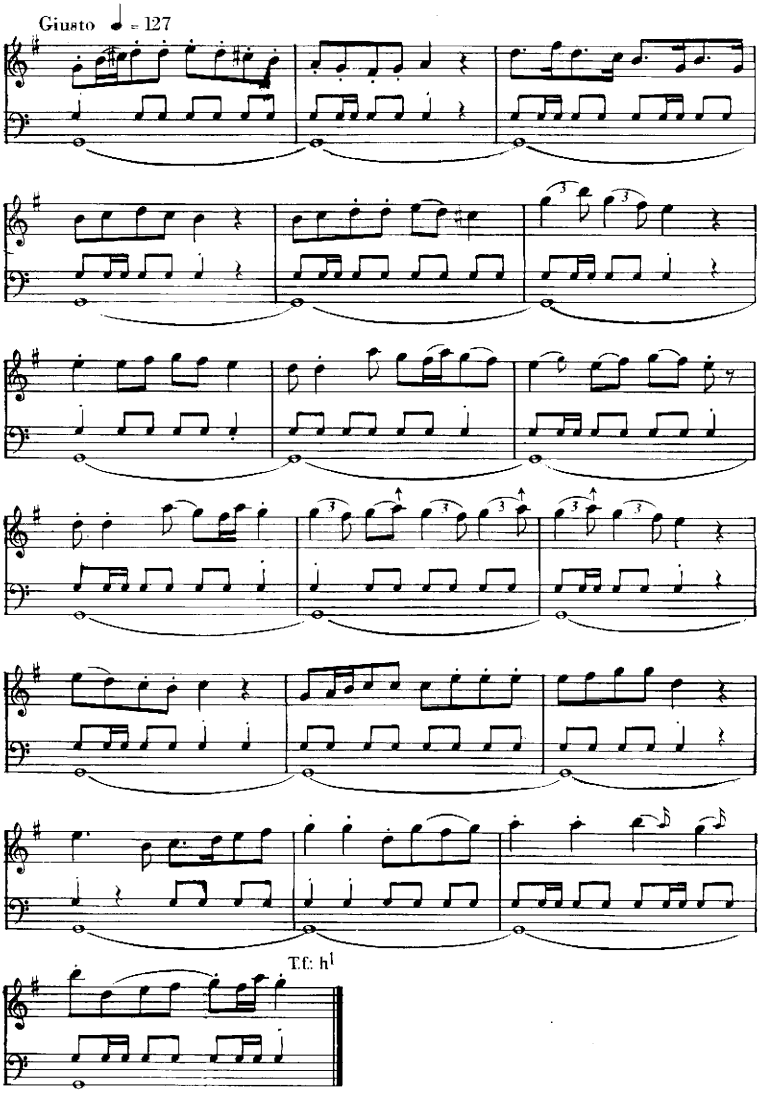

3. kotta. Isten veled házigazda . . .
Bokros (Csongrád m.) 1977. Kovács Márton klarinéton és Boross Imre tekerőn

re . . ., Monostori zöld erdőben születtem . . ., Új a csizmám, a szögre van felakasztva . . ., Zöld erdőben, zöld mezőben . . . (2.a. kottapélda).

A *Kondorosi csárda mellett . . .*, gyors változatában a *Három ürü, három bárány . . .*, valamint a *Nem forog a, nem forog a dorozsmai szélmalom . . .* szövegkezdetű dallamok első hallásra új stílusú népdalnak tűnnek, holott szerzőik pontosan ismertek.[52] Ezek *népies dalok*. A népies dalok másik része jobban meg-

[52] Sárosi Bálint 1971. 149., 154—155.; 1973a 207—209.

őrizte nótaszerűségét, vagy *nóta: Suba, suba, bodor irhás suba . . ., Nyisd ki babám az ajtót . . ., Sudár magas . . ., Én vagyok a falu rossza . . .*[53]

A *műzene hatásának* kitűnő példái a *kísérők*. Az *Isten veled házigazda . . .* kezdetű kísérő *(3. kottapélda)*, eredetileg Erkel Hunyadi László című operájának részlete, a *Fel, fel vitézek a csatára . . .* pedig Egressy Béni szerzeménye, a *Rákóczi induló* viszont a verbunkos korszakának zenei emléke.[54]

Idegen eredetű a térségünkben használatos *névnapi köszöntő*,[55] valamint a belőle önállósodott *disznótori köszöntő* is *(4. kottapélda)*.

A régies hangzású klarinét—tekerő kettős viszonylag új, polgárosodott zenei anyagot szólaltat meg.

Zenélési alkalmak

Az 1930-as években Lakitelek—Csongrád térségében még tekerőlant és klarinét együttese muzsikált a helyi szegényparasztság *lakodalma*inak, *disznótor*ainak *fosztás*ainak, *névnap*jainak és *padkaporos bál*jainak legtöbbjében; olykor *húsvéti locsolkodás*on, *aratás*on, *szüret*en, néha *legénybúcsú*n és *csigacsinálón*ban, régebben pedig a *fonó*ban is. Egyes alkalmakra még *kocsmá*ba is szerződtették őket.

Ha valamely alkalomra tekerő—klarinét muzsikát kívántak a háziak, csak a játékosok egyikének szóltak, vele beszélték meg az alkalom helyét és idejét, valamint a várható fizetséget, a *bért*. A *felfogadott* tekerős, klarinétos értesítette társát vagy társait, ha két klarinétost kértek. Zenélési helyük leginkább a *kuckó* volt, azaz a kemence oldala és a fal közötti rés és padka, olykor hordók vagy emelvény a fal mellett, fosztáson pedig a kukoricahalom teteje. Szinte minden zenés mulatságban általános volt, hogy a zenészeknek pénzt adtak a vendégek *kísérésért*, illetve *rendelt nótáért*.

A spontán szerveződő táncmulatságok egyike a *padkaporos bál*,[56] *házi bál*. Ősszel és télen tartották, tavasszal ritkábban, nyáron alig-alig. Kezdetleges formájában egyszerű összejövetel volt, ahol a fiatalok gyülekezésük után szóltak valamelyik közelben lakó zenésznek. Fejlettebb változatában megszervezték, *bálgazdát* választottak, pénzt adtak össze borra, birkára. A *bálgazda* helyet keresett, szobát bérelt, muzsikást fogadott. A háziaknak járó *petrópénzt*, valamint a zenészek *bér*ét a jelenlevők összeadták, vagy a *belépő*ből fizették.

A *kukoricafosztás* munkájához kapcsolódó mulatságok ideje szeptember és október volt. A kukoricát *haj*ában törték le, kocsival hazaszállították, s a fosztásra néhány nap múlva került sor. A tehetősebb házigazda zenészt fogadott ez alkalomra, s a zeneszó csalogatta a többi falusit is. Fosztás ugyanis több helyen lehetett egyszerre, de zenével rendszerint csak egy volt. A klarinét—tekerő kettős a kukoricahalom tetején játszott, a munkában segédkező falu-

[53] Kerényi György 1961. 212., 131., 220.; Sárosi Bálint 1971. 150., 152.
[54] Kodály Zoltán 1973. 92.; Sárosi Bálint 1971. 140—141., 91., 99.
[55] Vö.: *A magyar népzene tára II.* 890., 891., 892. számú dallampéldájával; Katona Tamás 1979. 401.
[56] Hoppál Mihály—Küllős Imola—Manga János 1974. 250.

siak, rokonok pedig *hajaztak*, *dallikáztak*, tréfálkoztak. Időnként táncra perdültek, hogy átmelegedjenek. Ha a kedv alábbhagyott, a zenészek is abbahagyták a játékot, szünetet tartottak, beálltak dolgozni vagy beszélgettek. A háziak borral kínálták a résztvevőket, kukoricát főztek, olykor pogácsát sütöttek.

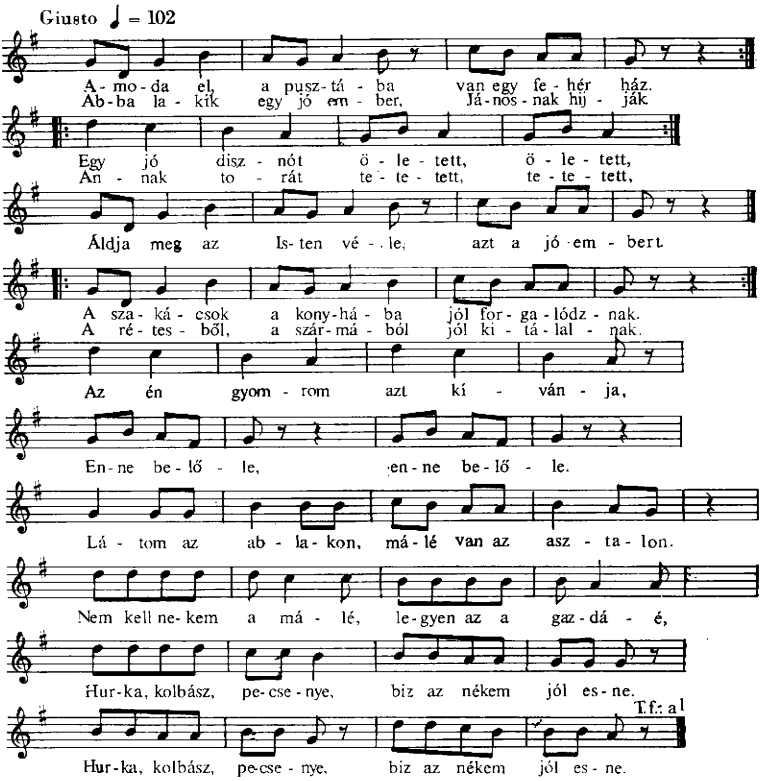

4. kotta. Disznótori köszöntő
Tiszaújfalu (Bács-Kiskun m.) 1978. özv. Bárdos Jánosné sz. Zsadányi Mária énekelve

A fosztást az udvaron vagy a házban tánccal fejezték be. A tekerő—klarinét együttes szokásos fizetsége egy-egy zsák és egy-egy füzér kukorica, vagy ennek megfelelő pénzösszeg volt.

A *disznótor* szintén munkához kötődő zenélési alkalom, a disznóöléshez kapcsolódó tevékenység lezárása és megünneplése. A zenészek ez alkalomból vagy hívásra jelentek meg, vagy maguktól mentek el, köszönteni. Megérkezésüket az ablak alatt vagy az ajtóban zenével jelezték. Alpáron egy *kis nótát*, Tiszaújfalun, Bokroson és Csongrádon az *Amoda el, a pusztában* . . . kezdetű köszöntőt *(4. kottapélda)* játszották el. Ezután a *Nyisd ki babám az ajtót* . . . hangjaira a házigazda kijött és betessékelte, valamint vacsorával kínálta őket. Mulatozás közben megjelentek a disznótor jellegzetes figurái, a *cigánkázók*.

Köszöntötték a jelenlevőket, kéregettek, majd — olykor saját énekhangjukra, máskor az ott levő zenészek muzsikájára — táncolni kezdtek.[57] Ezután a *cigánkák* elmentek. A disznótori mulatság vége felé, amikor néha már alig maradt a javakból, lassan a vendégek is elszállingóztak. A *muzsikás kísérte* őket, illendő jutalom reményében. A disznótor végén a zenészek pénzt vagy kóstolót kaptak fizetségként.

A *névnap* menete nagyrészt hasonlít a disznótoréhoz. A klarinét—tekerő kettős itt is az ablak alatt jelezte jöttét. Eljátszotta az *Örvend az ég* . . . kezdetű névnapi köszöntőt, majd a *Nyisd ki babám az ajtót* . . . kezdetű nótával kért bebocsátást.

*Lakodalom*ba a vőlegény vagy a házigazda fogadta meg a játékosokat már egy hónappal előtte, de előfordult az is, hogy csak az előző napon. A helyi tekerő—klarinét *banda* kézben hozta hangszereit, a távolabbiakért kocsit küldtek. A zenészeknek a menyasszony *kikérése* előtt kellett a vőlegény házánál megjelenniük. Ha ilyen aktus nem volt a lakodalom menetében, akkor a templomi szertartás végére kellett ott lenniük. A vőlegény házánál ők fogadták a vendégeket zenével, ünnepélyesen felöltözve, hangszereik pedig felpántlikázva. Mikor a lakodalmi menet elindult a menyasszonyért, a hangszer-kettős a kocsisor végén vagy közepén helyezkedett el, *kísérő nóták*at játszott. Lakiteleken, Alpáron, Tiszaújfalun — a tekerőt csúfolva — gyakran odakiabáltak a menetnek: „Nyennyer, nyennyer Jézus ! Jön a tekerős, halljátok-e?" vagy „Nyennyer, nyennyer, zeller, zeller, tekerik a menyasszonyt !" Megérkezvén, az *Isten veled házigazda* . . . kezdetű kísérővel *kikérték* a menyasszonyt, utána visszatértek a vőlegény házához, ahol a zenészek elsőként ezt játszották: *Fel, fel vitézek* . . ., majd: *Édesanyám adjon Isten jó estét* . . . Este, vacsora közben a játékosok muzsikáltak, ha nem, akkor a többi vendéggel egyidőben vacsoráztak ők is, gyakran azonban más helyiségben. A *menyasszonytánc* és az *újasszony* köszöntése egy-egy nótával történt: *Asszony, asszony szeresd az uradat* . . ., *Jaj de fain menyecske lett ebből a lányból* . . .

A féktelen jókedvben gyakran hanyattfekve fúvatták a klarinétossal, különösen, ha kettő is volt. „Az egyik fújta, a másikba meg tőtötték." A nótáért, kísérésért adott pénzt sokszor a zenész homlokára ragasztották vagy tekerőjébe dobták. Ezt nevezték *hányópénz*nek. Csongrádon a hányópénzt egy kijelölt vendég rostával szedte össze. A tekerő—klarinét kettős lakodalmi bére a 30-as évek végén 2—3 pengő volt fejenként, de ajándékba tortát, süteményt, pörköltet is kaptak, szokás szerint pedig a menyasszonytánc során összegyűlt összeg 12%-a is őket illette.

A játékosok

Az általunk ismert tekerősök, klarinétosok többsége a paraszti társadalom legszegényebb rétegéből való. Alapvető érdeklődésük mellett származásuk, osztályhelyzetük az, ami meghatározta hangszerüket, tudásukat és hallgatóik körét.

[57] Felföldi László 1974. 477.

Zsadányi János 1872-ben Kiskunfélegyházán született. Szülei szegényparasztok voltak, öt gyermeküket nem járathatták iskolába. János fiuk is csak a nevét tudta leírni, a zenélésben viszont nagyobb jártasságot szerzett. Kicsi gyermekkorában — liba- és malacőrzés közben — *náddudát* csinált magának, és félreeső helyeken azt fújogatta. Legénykorában már szerzett egy hitvány *klarinétot*, amin a *fogás*okat igyekezett megtanulni. 1896-ban, nősülése után Tiszaújfaluba költözött, s itt már muzsikálni is járt hangszerével. Leggyakoribb zenész társai *Kádár András, Pitrik József* és *Ökrös János* tekerősök voltak. 1914-ben katonai szolgálatra hívták be. A fronton szerzett betegsége, tüdejének megerőltetése miatt nem muzsikálhatott többé. 1956-ban bekövetkezett haláláig nem is játszott már.

Danka Antal 1888-ban Nyárlőrincen (akkor Szentlőrinc) született, többgyermekes földművescsalád gyermekeként. Fiatal korában megfordult a csongrádi földeken is, talán itt vette *tekerő*jét, amit már falujából is ismerhetett. Később maga is csinált néhány példányt, Tiszakécskére, Csongrádra adott el belőlük. Néha fiával, *Danka József*fel, gyakrabban pedig *Gál János* szikrai klarinétossal járt muzsikálni. „*Ha volt valami rendelésük, szóltak egymásnak. Mikor menni akartak valahova, . . . kipróbálták a hangszereket*", hogy a helyszínen már sokat ne kelljen vele bajoskodni. Danka Antal Tiszaújfalun is muzsikált. Paraszti munkával 27 hold haszonbérleti földre tett szert Nyárlőrincen. Itt is halt meg hosszas betegség után 1939-ben.

Nagy Istók Ferenc 1900-ban született, a mai Bokros területén, szegényparaszt szülők fiaként. A családban apja, *Nagy Istók György* és annak testvére *Mihály*, valamint egy távolabbi rokon játszott tekerőn; bátyja, *Imre* pedig klarinéton. Nem csoda hát, ha Nagy Istók Ferenc is próbálkozott a *tekerő*vel, sőt a *klarinét*tal is. Mulatságban azonban ritkán zenélt, akkor is csak a ritmuskíséretet hajtotta a klarinét hangja mellett. „*A nóta nem nagyon jött ki nekem*" — emlékezik. Ma nyugdíjasként, magányosan él bokrosi tanyáján.

Papp Rókus — Tiszaújfalun már-már legendássá váló tekerős — 1901-ben, 30 holdas újfalusi parasztcsaládban született. Az öt fiú mindegyike erős zenei érdeklődéssel volt megáldva, nem véletlen, hogy később, az 1930-as években saját soraikból alakítottak *magyar bandát*, hegedű, kontra, bőgő, cimbalom összeállításban. Az idősebb fiúk közül *Imre* klarinéton, *Rókus* előbb *tekerő*n, majd *citerán* és *cimbalmon* tanult játszani, maga szorgalmából. A két testvér együtt is többször muzsikált tekerőn és klarinéton, egészen a 20-as évek második feléig, Papp Imre korai haláláig. Az elhalt bátyjot ezután *Szabó János* helyettesítette a zenélésben. Papp Rókus sokoldalú zenész volt — ahogy ő mondta: „*zenebolondja voltam*" —, aki minden hangszerével kiválóan bánt. Utolsó éveiben bekövetkezett súlyos betegsége miatt keveset árult el magáról, nem is játszhatott már. 1978 őszén halt meg Alpáron *(13. kép)*.

Varga Mihály 1902-ben, a mai Bokros egyik tanyáján, ötgyermekes, földnélküli napszámos család egyetlen fiaként született. Az I. világháború kezdetéig öt elemi osztályt végzett, utána kanász, majd két év múltán kocsis lett. A felszabadulásig napszámra járt és két hold földjét művelte. Hét éves korában már *gombos harmonikát* szerzett, azután *tamburát* (citera), később *kis cimbalmot*, majd 1924-ben megvette Papp Rókus *tekerő*jét egy mázsa rozsért. Varga Mihály azon ritka tekerősök közé tartozott, akik nemcsak a ritmuskíséretet, de a dallamot is meg tudták szólaltatni, sőt ő nemritkán még *mondta* is, azaz énekelte az éppen játszott melódiát. *Vikor András, Fodor István, Kallai Mihály, Palásty András* és *Bársony Mihály* klarinétosokkal játszott leggyakrabban, elsősorban is Tiszaújfalun, Gátéron, Alpáron és Kiskunfélegyháza tanyavilágában. A tekerőzést 1939 körül abbahagyta, a zenélést azonban nem: a 40-es évek elején még szerződtetett *hegedű*s volt — *Bársony Mihály kontra* kíséretével — egy tanyai kocsmában. A zene iránti szeretete máig sem szűnt meg, mert az újabb divatú hangszerek közül *gitár*on és *elektromos zongorán* is játszik. Ma feleségével él Kiskunfélegyházán.

Sinkó János csongrádi tanyán született 1902-ben, szülei öt holddal rendelkező parasztemberek voltak, akik kilenc gyermeket neveltek föl. Sinkó János három elemi osztályt végzett jeles eredménnyel, de nem folytathatta a tanulást, mert a világháború kitörését követően, a családból katonának behívott fiúkat kellett helyettesítenie a munkában. Két évvel később már részesaratóként dolgozott, ekkor vette első *tekerő*jét is, *Kallai Ferenc*től. *Kallai István*tól és *Mihály*tól leste el az első tudnivalókat: „*Az én tekerőmmel járt* (Kallai) *Miska bácsi muzsikálni. Igencsak én is ott voltam. Figyelésből csak*

elsajátítottam. A nagybátyáimtól én fogalombul tanultam meg. . . . Kevés magyarázatot adtak. Nem az ütemet adták, ahogy van a nóta, ők nem ezt magyarázták, hanem, hogy a kereket hogy vágassam. Nem a kótát magyarázták. Hogy a kezem itten csuklóban járjon e ! Azt én nem tudtam összehozni magamnak a nóta fogalmamhoz. Ők elmentek muzsikálni (Kallai Mihály és István), *én is elmentem velük, oszt időközben muzsikáltam én is. Különösen kukoricafejtésen nem tűnt fel, hogy ketten vannak fogadva, oszt hárman muzsikálnak. . . . 18-tól kezdve oszt tanultam, majd úgy veszi az ember, máig is tanul. . . . Ahány karnétos, annyiféleképpen új. Mindegyikhez hozzá kell igazodni. Mindegyik a hangismerete után új. Minekünk ahho' kell utána vágatni azt a nótát. Mer' mikor az ember hallgatóba muzsikál, akkor az csak simán hajtja a . . . tekerőt, de mikor tánc alá, akkor vágatni kell szét az ütemet".* Sinkó János klarinétozni is próbált, első tekerőjét cserélte el érte. A 20-as években Kallai Mihállyal közösen építettek egy tekerőt. Ekkor még Bokros területén lakott, innen 1938-ban költözött csongrádi tanyára, 1966-ban pedig jelenlegi lakhelyére. Az elsőn kívül még két tekerőt vett, mindegyiken kisebb javításokat végzett. Utoljára 1949—50 körül muzsikált csongrádi tanyán, lakodalomban. Leggyakoribb zenésztársai a már említett *Kallai*ak és *Tari Rókus* volt. *(8., 9., 11. kép.)*

Boross Imre Csongrádon született 1911-ben. Kevés földdel bíró szegény családból származott. Boross Imre, három testvére közül a legkisebb, hat elemit végzett. Az iskolánál is előbbre valónak tartotta azonban a zenét. Első hangszere *bodzafá*ból maga készítette *klarinét* volt, azon tanulgatott, később valódi klarinétot is szerzett, mégis *tekerőzni* tanult meg igazán. Ezzel a hangszerrel is még gyerekkorában ismerkedett meg, egy ismerős bérestől kérte kölcsön, mivel azonban apja haragudott miatta, csak titokban gyakorolhatott. 16 éves korában már lakodalomban muzsikált *Pozsár Mihály*, öreg tiszaújfalusi klarinétos társaságában. Természetesen ő sem a zenélésből, hanem mezőgazdasági munkából élt: Nagymágocs, Cserebőkény, Nagytőke környékén dolgozott részesaratóként, vagy napszámra járt a helyi birtokos parasztokhoz. Leggyakoribb társai a muzsikálásban Pozsár Mihályon kívül, *Petróczki Imre*, meg *Kovács Márton* voltak. Mulatságban utoljára az ötvenes években játszott. Azóta, egészen 1977 őszén bekövetkezett hirtelen haláláig, csak maguknak zenéltek néha Kovács Mártonnal, kedves barátjával. *(10. kép.)*

Tari Rókus 1913-ban született Csongrádon. Szülei földművesek voltak némi szőlőterülettel. Kilenc gyermekük közül Rókus, a legidősebb hat elemit végzett, később még gazdasági iskolában három osztályt. 13 éves korában aratott, 20 évesen gépkezelő lett. 1951-től, miután gépét elvették, kezelőként dolgozott a gépállomáson. A zenével 1933-ban, a frontharcos zenekarban került kapcsolatba. Itt klarinétozni, meg kottát olvasni is tanult. Katonaidejét is zenekarban töltötte. A 30-as évek második felében már mulatságokban játszott *Boross Imré*vel, *Sinkó János*sal, *Gácsi József*fel, *Lévai István*nal. Ebben az időben ismerkedett meg *Kovács Márton*nal, akivel ezután sokáig dolgoztak és zenéltek együtt. Utoljára a 60-as évek közepén muzsikált. Ma csongrádi tanyáján él feleségével. *(9., 11. kép.)*

Tánczos István Kecskeméten született 1913-ban. Szülei szegényparasztok —aratók, cselédek, szőlőmunkások — voltak, két hold földdel. Másik fiuk fiatalon meghalt. Tánczos István gyerekkorától dolgozott, napszámra járt. Négy elemit végzett. A tekerőt hat éves korában ismerte meg Szikrában (ma Lakitelek tanyája), a szomszéd lakodalmán, ahol *Baksa János* nyárlőrinci tekerős és *Gál János* szikrai klarinétos muzsikált. Már ekkor is szeretett volna tekerőzni, de nem tehette. Néhány citerát azonban készített, bár muzsikálni nem járt vele. Első tekerőjét ötvenen túl készítette, régi, szétszedett példányok alapján. A tekerőn való játékot azonban már nem tudta megtanulni, mert szavait idézve: *„kinyőtt a tavaszi ződ, oszt megette a fene a tanulmányaimat".* De nem tanulhatott meg játszani rajta azért sem, mert már a hangszer hagyományból való eltűnése után fogott a készítéséhez, nem lehetett közvetlen példaképe. Ma Szikrában lakik családjával, nyugdíjas, napszámra jár. *(12. kép.)*

Bársony Mihály — tekerős, klarinétos és hangszerkészítő — 1915-ben született. Szülei 32 holdas gazdák voltak, nyolc gyerekkel. Bársony Mihály hat elemit végzett. A 30-as évek kezdetétől építkezéseken dolgozott, otthon ajtót, ablakokat, bútorokat csinált. Nemsokára elkészítette első *citeráját*, 1934-ben pedig *tekerőt* vett *Bárdos Lajos*tól. Kijavította, majd egy év múlva újat készített. Rendszeresen figyelte a környékbeli tekerősöket, klarinétosokat, leginkább is a *Petróczi Imre—Bárdos Lajos* kettőst, akik többször megfordultak az ő tanyájukban. 1937-től rendszeresen járt muzsikálni *Bárdos*

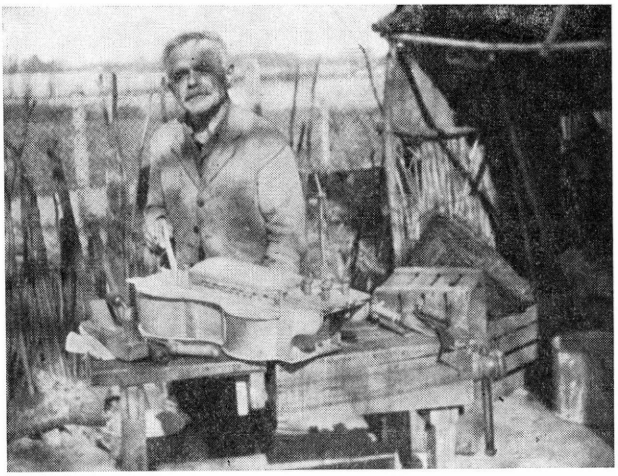

12. kép. Tánczos István készülő tekerővel. Lakitelek-Szikra (Bács-Kiskun m.) 1978

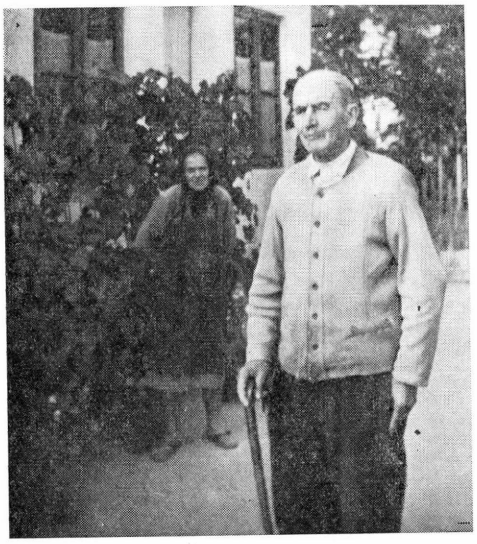

13. kép. Papp Rókus tiszaújfalusi tekerőjátékos. Alpár (Bács-Kiskun m.) 1976

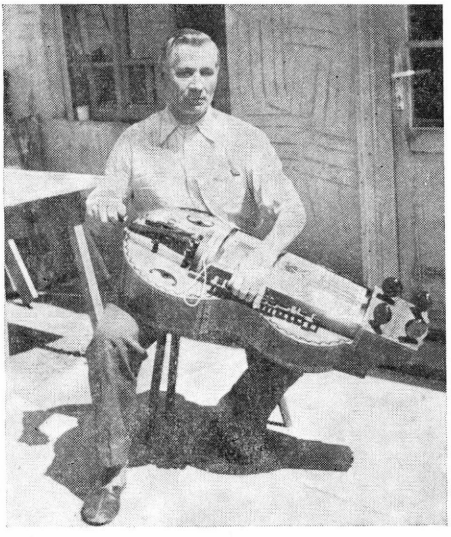

14. kép. Bársony Mihály tekerőkészítő és -játékos. Alpár (Bács-Kiskun m.) 1977

Lajos, Boross Imre, Papp Rókus, Varga Mihály, Hajdú József és *Lévai István* tekerősökkel, *Petróczi Imre* klarinétossal. *Kovács Mártonnal*, aki szintén tudott tekerőn is, klarinéton is, váltogatták a hangszereket. Utoljára 1956-ban muzsikált Kovács Mártonnal, Tiszaújfalun. 1973-ban újfalusi tanyájáról beköltözött Alpár községbe, azóta ott él családjával s készíti hangszereit. A népművészet mestere *(14. kép)*.

Kovács Márton 1921-ben született Csongrádon, cseléd szülők gyermekeként. Apja klarinéton játszott. A kis Márton gyerekkorában *lopótökszár*ból csinált magának *klarinét*ot, azon utánozta apját, meg a felnőtt játékosokat. Néhány év múlva tekerőt

vett *Lajos Sándor*tól, majd továbbadta *Gyánti László*nak, maga újat szerzett a lakiteleki *Dudás János*tól. Tekerőn *Gácsi Imrét*, *Lajos Sándor*t, *Fűri Imrét* tekintette példaképének. Klarinétozni apja hangszerén kezdett, mesterének azonban *Kallai Mihályt*, meg *Kódor Imrét* tartotta, akiktől a stílust leste el. A 30-as évek végétől muzsikált *Szalkai Balázs*, *Boross Imre*, *Papp Rókus* tekerősökkel, *Bársony Mihály*, *Bakó István* és *Lévai István* klarinétosokkal. 1942-ben, 1945-ben és 1956-ban behívták katonának. 1957-től munkásőr. A 70-es évekig Bokroson dolgozott, azóta Csongrádon bútorgyári munkás. Ma is Bokroson él, családja körében *(10. kép.)*.

A tekerőlant hagyományból való eltűnése

Hangszerjátékosaink zömmel a parasztság legszegényebb rétegéhez tartoztak,[58] mezőgazdasági munkából éltek. A zenélésért kapott bér, amit pénzben vagy természetbeni juttatásban kaptak, csak kiegészítő volt számukra, s jellemző módon ezt is legtöbbször a napszámhoz viszonyították. Egyik újfalusi tekerős szerint a tekerő—klarinét kettős mindig három napszámért szegődött muzsikálni, amiből egyet-egyet magukra, a harmadikat pedig a hangszerekre számolták. 1892 táján két forint volt a tekerős bére, 1909-ben három forint, 1936 körül két, két és fél pengő. A pénzbeli fizetségen felül még volt a *hányópénz*, ami változó összeg volt: az 1930-as években, szegényebbek lakodalmában 10 pengő is szép bevételnek számított a zenészek részéről, ugyanebben az időben viszont néha az is előfordult, hogy egy-egy módosabb gazda maga fizetett 100 pengőt. A természetbeni juttatások közül említettük, a fosztáson egy-egy zsák és olykor egy-egy füzér kukoricát kaptak; disznótorban kóstolót, lakodalomban még kendőket is.

A tekerőjátékosok férfiak. Női tekerős gyűjtésünk területén nem volt,[59] noha kétségtelenül praktikus lett volna, ha a klarinétos férj mellett felesége tekerőzik. Ha erre nem is, arra viszont találunk példát, hogy családtagok zenéltek együtt, gondoljunk csak a nyárlőrinci Danka, a tiszaújfalusi Papp családra vagy a csongrád környéki Kallai Istvánra és Mihályra.

Azok, akik egy vagy több tekerőt készítettek, szintén nem hangszereikből éltek. Általában alkalmilag csináltak egyet-egyet, s rendszerint a tekerő valamilyen hibája vagy amiatt adták el, mert nekik már nem volt rá szükségük.

Akik igénybe vették a tekerőlant muzsikáját, zömmel szintén a parasztársadalom, a tanya szegényebb rétegeihez tartoztak: napszámosok, cselédek voltak. Nem igényeltek mást, de nem is tellett nekik más zenére.[60] Néha — különösen pedig 1945 után — a zenészek is érezték, hogy *„a pénz is számított, azért fogadtak minket"!* A falusiak ugyanezt így fogalmazták: *„a falu szerette őket, másra nem tellett"*. Máskor — szemérmesebben — a klarinét—tekerő kettős előnyeit hangsúlyozták: *„kis helyen is elférték"*, *„hét szál cigány se muzsikálta túl"* őket.

A tekerő—klarinét bordun zenéjét felhasználók köre azonban korántsem olyan egységes, mint a zenészek társadalmi hovatartozása. Kétségtelen ugyan, hogy ezt a zenét a szegényparasztság igényelte leginkább, meg kell azonban jegyeznünk, hogy Bokros gazdái és Gátér középparasztjai ugyancsak szívesen mulattak hangjainál a 30-as években. Még nyilvánvalóbbá válik a felhasználók

[58] Manga János 1969. 55.
[59] Lajtha László—Dincsér Oszkár 1939. 106.; Sárosi Bálint 1973b 45. számú kép; Hankóczi Gyula 1981b 94.
[60] Manga János 1968. 144.

körének rétegződése, ha e zene társadalmi funkciója felől közelítünk. Fosztás rendszerint több is lehetett egyszerre, de zenével szokás szerint csak egy volt. Célszerű volt, ha a jó termést betakarító középparaszt zenészeket fogad, ezzel csalogatja a környék lakóit. (Nem véletlen tehát, hogy kettősünket ilyenkor még a szénaboglya tetejére is felültették, hogy messzebb halljon a hangja az őszi alkonyatban.)

Más, immár a szegényparaszti ifjúság körében ható társadalmi funkciója volt ennek a zenének, hogy a — többnyire ezen alapuló — padkaporos bálakban a tanyai fiatalság szórakozási lehetőségét és a munkán kívüli, találkozási, ismerkedési alkalmát teremtette meg.

A tekerőlant eltűnése a hagyományból az 50-es évek második felében következett be. Ez egyértelműen azzal magyarázható, hogy a parasztság radikálisan átalakult: a földnélküli parasztság megszűnt, átalakult termelőszövetkezeti parasztsággá vagy gyári munkássággá. Felszámolódott az a társadalmi réteg, amely ezt a régies hangzású zenét művelte és igényelte. Egyidejűleg elérhetővé vált a már korábban is áhított *tambura-* és *rezesbanda* vagy a cigányzenekar. Az 50-es évek második felében a tekerőlant még előfordult ugyan egy-két lakodalomban, de ezek már utolsó lobbanásai voltak a kihunyó tűznek. A falu, a tanyavilág ekkor már nem tartott igényt a tekerő – klarinét együttes muzsikájára.

Összegezés

A tekerőlant Magyarországon a XVII. század második felétől mutatható ki egyértelműen, a róla rajzolható kép azonban csak a XX. század kezdetére kap határozottabb vonalakat. Századunkra két önálló, elkülönülő területen maradt fenn, ezek közül a nagyobb rész egy meghatározott — Lakitelek és Csongrád közé eső — térségével foglalkoztunk. Ebben a térségben általános neve *tekerő*, bár más megnevezések is előkerültek. A hangszerrészek terminológiája meglepően egységes, miként a készítés folyamata és az ismert példányok fontosabb tulajdonságai is. A területünkön talált tekerőlantok mind hangszerünk időbeli fejlődéséhez, mind játékosaik térbeli kapcsolataihoz kézzel fogható adatokat szolgáltatnak. Az eddigi megállapításoknál árnyaltabban mutathattuk be a hangszeren való játék, elsősorban is a ritmuskíséret lényegét, s ez alapján nyilvánvalóvá vált, hogy a századforduló és az 50-es évek között Lakitelek—Csongrád térségében a tekerőlant kísérő hangszer volt. Prímhangszerei a századfordulóhoz közelebb eső időben és attól egyre ritkulóan a duda, legtöbbször azonban a klarinét. A tekerő—klarinét bordunhangzású kettőse zömmel újabb zenei anyagot szólaltat meg: disznótorban, névnapon, lakodalomban és minden olyan helyen, ahol a zenének szerepe lehetett. A játékosok és hallgatóik zömmel a szegényparasztság soraiból kerültek ki, ezért az 1950-es években a parasztságot ért radikális átalakulás, a népi kultúra más elemeihez hasonlóan, a tekerőlantot is eltüntette a hagyományból.

IRODALOM

ALEXANDRU, Tiberiu
1956 *Instrumentele muzicale ale poporului Romîn.* București

AVASI Béla
1959 *A magyarországi tekerő hangkészlete.* Néprajzi Értesítő XLI. 195—205.

A magyar népzene tára II.
1953 Budapest

A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára (MNyTESz) II.
1970 Budapest

A tekerőlant elterjedése.
1979 A Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke Adattára 2523. (kézirat)

BAKSAY Sándor
1917 *Összegyűjtött irodalmi dolgozatai III.* Budapest

BARNA Gábor
1973 *A kunszentmártoni tekerő.* Múzeumi Levelek 15. 22—24.

BARTÓK Béla
1911 *A hangszeres zene folkloreja Magyarországon.* Zeneközlöny 10. 309—311.

BÁLINT Sándor
1957 *Szegedi szótár II.* Budapest
1968 *A szegedi nép.* Budapest

BÁTKY Zsigmond
1906 *Útmutató néprajzi múzeumok szervezésére.* Budapest

BÉRES András
1974 *Tekerőlant ábrázolása XVII. századi címerben.* Ethnographia LXXXV. 352—354.

BRICQUEVILLE, Eugène de
1911 *Notice sur la vielle.* Paris

BRÖCKER, Marianne
1974 *Die Drehleier.* Bonn

CIROT, Georges A.
1941 *Zanfoña et zampoña.* Bulletin hispanique 43. 152—161.

COMENIUS, Johannes Amos
1959 *A látható világ. Orbis sensualium pictus.* Budapest.

FELFÖLDI László
1974 *A Békés és Csongrád megyei disznótori szokások dramatikus mozzanatairól.* LXXXV. 469—478.

GALPIN, Francis W.
1965 *Old English Instruments of Music.* London

GÁBRY György
1970 *Symphonia Ungarorum.* Történelmi Szemle XIII. 428—431.

HANKÓCZI Gyula
1979 *A tekerőlant Lakitelek, Alpár, Tiszaújfalu, Bokros és Csongrád népi kultúrájában.* Studium X. 117—137.
1981a *A bordun hangszerek használatának változásai.* Folklór-Társadalom-Művészet 9. 43—49.
1981b *Kiskunsági tekerőlantok.* Forrás XIII. 12. 91—96.

HOPPÁL Mihály—KÜLLŐS Imola—MANGA János (szerk.)
1974 *Emlékül hagyom.* Budapest

HORVÁTH Czirill
1910 *A Gellért legenda énekes szolgálója.* Egyetemes Philológiai Közlöny XXXIV. 313—319.

JUHÁSZ Antal
1971 *Tápé története és néprajza.* Tápé

KATONA Tamás
1979 *Énekes poézis.* (Válogatás PÁLÓCZI HORVÁTH Ádám: *Ötödfélszáz énekes* című gyűjteményéből.) Budapest

KÁDÁR Lajos
én. *Tyukász Péter.* Budapest
1959 *Kolomp szól a ködben.* Budapest

KERESZTURY Dezső—VÉCSEY Jenő—FALVY Zoltán
1960 *A magyar zenetörténet képeskönyve.* Budapest

KERÉNYI György
1961 *Népies dalok. Magyar népdalok és népies dalok III.* Budapest
KLIER, Karl M.
1956 *Volkstümliche Musikinstrumente in den Alpen.* Kassel und Basel
KODÁLY Zoltán
1973 *A magyar népzene.* Budapest
KUNZ, Ludvík
1974 *Die Volksmusikinstrumente der Tschechoslowakei.* Handbuch der europäischen Volksmusikinstrumente. Serie I. Band 2. Leipzig
LAJTHA László—DINCSÉR Oszkár
1939 *A tekerő.* Néprajzi Értesítő XXXI. 103—111.
MANGA János
1968 *Magyar dudák — magyar dudások a XIX—XX. században.* Népi Kultúra — Népi Társadalom I. 127—187.
1969 *Magyar népdalok, népi hangszerek.* Budapest
MIHÁLKA György
1962 *Szegedi népi hangszerek.* Néprajz és Nyelvtudomány 5. 85—93.
NAGY Kálmán
1962—1963 *A törökszentmiklósi piacok és az 1890. évi vásár.* A szolnoki Damjanich János Múzeum Adattára P 164/1962—63 (kézirat).
OLĘDZKI, Stanisław
1978 *Polskie instrumenty ludowe.* Kraków
ORTUTAY Gyula—BALASSA Iván
1979 *Magyar néprajz.* Budapest
PALMER, Susanne and Samuel
1980 *The hurdy-gurdy.* London
RAKONCZAI János
1971 *Ruzsai dudás.* A szegedi Móra Ferenc Múzeum Adattára 260—71 (kézirat).
SÁROSI Bálint
1967 *Die Volksmusikinstrumente Ungarns.* Handbuch der europäischen Volksmusikinstrumente. Serie I. Band 1. Leipzig
1971 *Cigányzene . . .* Budapest
1973a *Magyar népi hangszerek.* Budapest
1973b *Zenei anyanyelvünk.* Budapest
TÖMÖRKÉNY István
1905 *Förgeteg János mint közerő.* Budapest
1922 *Célszerű szegényemberek.* Szeged
TÖRÖK Károly
1870 *Magyar alföldi népszokások. V. rész. Általános ösmertetés.* In: Magyarország Képekben I. 294—298.
TRÓCSÁNYI Zoltán
1914 *Symphonia Hungarorum.* Akadémiai Értesítő XXV. 639—644.
1933 *A nyenyere Magyarországon.* Budapest
1935 *Egy régi magyar hangszer története — nyenyere.* Búvár I. 765—768.
1936 *A nyenyere.* In: A történelem árnyékában. 170—182. Budapest
VERTKOV, K.—BLAGODATOV, G.—JAZOVICKAJA, E.
1963 *Atlasz Muzikalnüh Insztrumentov Narodov SzSzSzR.* Moszkva
VISKI Károly
én. *A hagyomány tárgyai.* A magyarság néprajza II. Budapest

Gyula Hankóczi

DIE DREHLEIER IN DEN ZENTRALEN GEBIETEN DER UNGARISCHEN TIEFEBENE

(Auszug)

Der Gebrauch der Drehleier kann in Ungarn seit der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts beobachtet werden, einzelne Angaben sind auch aus dem 16. Jahrhundert bekannt. In der Einleitung faßt der Verfasser die historischen Angaben, sowie die Geschichte der Forschung dieses Musikinstrumentes zusammen. Um die Wende vom 19. zum 20. Jahrhundert war die Verbreitung der Drehleier in zwei größeren Gebieten, auf der Insel Csepel und Umgebung sowie im Komitat Csongrád nachweisbar. In diesen Gebieten besuchte der Verfasser alle, die sich auf die Anfertigung, beziehungsweise auf das Spiel dieses Instrumentes verstanden und sammelte Daten über erhaltene Exemplare und die damit zusammenhängenden Gebräuche.

Die Studie schildert die Fachterminologie, die Art der Anfertigung der Drehleier und ihrer Bestandteile, sie beschreibt die Eigenheiten der bekannten erhaltenen Exemplare und unterscheidet zwischen den Eigenheiten der von fünf Meistern angefertigten Instrumente. Ein besonderer Abschnitt ist dem Stimmen und der Spielweise gewidmet. Neu der bisherigen Literatur gegenüber ist die Feststellung, daß die Drehleier in diesem Jahrhundert, in der Großen Ungarischen Tiefebene nur selten selbständiges Melodieninstrument war, sondern eher als Begleitinstrument gebraucht wurde, am häufigsten mit einem Klarinett, außerdem aber auch mit Violine, Flöte, Dudelsack und Zymbal. Die Drehleier gab in der Regel die rhythmische Begleitung. Der Verfasser analysiert das musikalische Repertoire der aus Drehleier und Klarinett bestehenden Ensembles' in dem Volkslieder neuen Stils und Lieder der Volksstücke vorherrschen.

Die Gelegenheiten, bei denen die Drehleier zur Benützung kam, waren Hochzeitsfeiern, Schweineschlachten, Hausbälle, Namenstage, österliche Besuche bei der Bespritzung der Mädchen, Maisschälen bei vermögenderen Bauern usw. Teilweise auf die Erinnerung seiner gewährsleute gestützt, schildert der Verfasser die Spielweise mehrerer bekannter Drehleierspieler, ihr vorzugsweise gespieltes Liedrepertoire und ihre Individualität. Zur Zeit der Untersuchung spielte die Drehleier nur mehr bei den ärmeren Randschichten der ländlichen Gesellschaft, bei der Bevölkerung der Gehöfte usw. eine Rolle. Ihr langsames Verschwinden bedeutete, daß sie langsam auch diese Positionen verlor.

KÖZLEMÉNYEK

Scheiber Sándor

Bihari gyermekmondókák visszhangja Arany Jánosnál

FARAGÓ József és FÁBIÁN Imre szerkesztésében megjelent egy könyv: *Bihari gyermekmondókák* (Bukarest, 1982.). Másutt részletesebben kívánunk vele foglalkozni. Ezúttal szeretnénk néhány példát bemutatni, hogyan merülnek fel ezek a gyermekmondókák ARANY János költészetének szóhasználatában, fordulataiban.

Éradonyban jegyezték le a június 29-re vonatkozó mondókát (134/1528):

Péter és Pál, amint tudjuk,
Összeférnek a nyárba,
Akárcsak a naptárba.

*A fülemilé*ben ez lett belőle:

Péter és Pál (tudjuk) nyárban
Összeférnek a naptárban.

A harangszóról Kőröstárkányban ez járja (136/1559):

Harangoznak délre,
Viszik Erzsit (anyád) férhe'.

A *Zács Klárá*ban:

Harangoznak délre,
Udvari ebédre.

Ugyancsak Kőröstárkányban ezt mondják a verébről (180/2241):

Száll a veréb fáról fára
Száll az ének szájról szájra.

A *Rege a csodaszarvasról* így kezdődik:

Száll a madár, ágrul ágra,
Száll az ének szájrul szájra.

A Pál-pipál rímpár így él Kágyán (180/2233):

Kár, kár, varjú Pál,
Megmondtam, hogy ne pipálj.

ARANY János egyik utolsó szesszenetében így szerepel:

Mi vagyok én? Senki Pál
Egy fájó gép, mely pipál.

Nagyváradon azt mondják a gyerekek (312/4390):

Kőművesek fecskék.

Az *Ártatlan dac*-ban ARANY a csalódása elől álmába menekül, hogy Nagyszalontán építi majd fel egyszerű kunyhóját:

Tavaszi fecskék, dal kedvesi!
Jertek el, Isten kőművesi!
Rakjatok ott egy fecskefalat:
Megpihen a költő az alatt.

Gyermekkorának emlékfoszlányai kapnak hangot költészetében mindvégig. Micsoda memória!

Sándor Scheiber

THE ECHO OF CHILDRENS RHYMES AND DITTIES FROM THE REGION BIHAR IN THE POETRY OF JÁNOS ARANY

(Abstract)

On the basis of a newly published collection of rhymes and ditties from the Bihar region (József FARAGÓ and Imre FÁBIÁN (eds.): *Bihari gyermekmondókák*. Bucharest, 1982) the author points out similar verses in the poetry of János ARANY (1817—1882), classical figure of the 19th century Hungarian literature. ARANY was born in county Bihar in the town of Nagyszalonta, and very likely these rhymes were familiar to him since his childhood.

L. Ács Anna

Két mesterségjelvényes XVIII. századi szék a Hansági Múzeum gyűjteményéből

Az országszerte ritka céhemlékek közé sorolhatjuk a mesterségjelvénnyel díszített bútorokat.[1] Ezek közös tulajdonként a céhház és a legényszállás berendezéséhez tartoztak[2], vagy valamelyik mester — főként az ún. atyamester — tulajdonában személyes használati tárgyai voltak[3] a testület helyiségében, ill. saját lakásán.[4] Szekrényen, fiókos,

[1] A szakirodalom alapján mindössze 10 darab mesterségszimbólummal díszített bútor létezéséről van tudomásunk. Azonban a céhélet klasszikus vidékén, német nyelvterületen sem lehettek gyakoriak. BRANDT 1928 összefoglaló munkájában egyetlen példát sem hoz, míg GÜTHLEIN, Hans—RITZ, Joseph Maria 1962 is csak egy molnár céhjelvényes széktámlát közöl (23. fotó: malomkereket tartó két oroszlán, alattuk szerszámábrázolás a széktámla alsó harmadán). Datálás nélküli, K. CSILLÉRY Klára készítésének korát a XVIII. századra teszi.

[2] Közös tulajdonban voltak a következő bútorok, jelesül céhpadok: a rozsnyói csizmadiák céhpadja 1705-ből, megújítva 1878-ban: *Magyarság Néprajza* 1. kiadás, I. kötet 247. l. 667. ábra, lásd még Néprajzi Értesítő 1961. 92. l. és a szegedi Móra Ferenc Múzeum gyűjteményében levő kovács céhpad, amely 1870-es évszáma ellenére stílusjegyei alapján a XIX. század elejéről származó darab: K. CSILLÉRY Klára 1975. 58. l. 63. ábra, lásd még *Céhkataszter* 1. kötet 153. *A Céhkataszter* 2. kötetének 69. lapján szerepel még egy csizmadia céhpad az esztergomi Balassi Bálint Múzeum gyűjteményéből, de LÁZÁR Sarolta gyűjteménykezelő tájékoztatása szerint ez az adat téves, nincs ilyen bútoruk.

[3] Egyéni tulajdonú lehetett az alábbi 4 szék, 2 láda, 1 szekrény és 1 fogas: *1.* széktámla rajza asztalosszerszámokat tartó oroszlánokkal. VISKI Károly 1925. 20.; LATABÁR Károly gyűjtéséből, Pápa (feltehetőleg XVIII. század végi, XIX. század eleji), *2.* a csapó céh jelvényeivel díszített „R I" névjeles szék 1800-ból. Néprajzi Értesítő 1961, 89. és 42. ábra, lásd még NAGYBÁKAY Péter 1971. 172.; *3.* támlásszék a kocsigyártó

lábon álló nagyládán, fogason, padon és széken találunk céhemblémát. Közülük a gyakoribbak és funkció szerint a fontosabbak az ülőbútorok lehettek.[5] Napjainkra csupán néhány darab maradt fenn közülük — túlnyomórészt a múlt századból — hazánk közgyűjteményeiben. A céhszervezetek magyarországi történetének virágkorában, a XVIII. században és a XIX. század első felében azonban számuk nagyobb lehetett.[6]

A mosonmagyaróvári Hansági Múzeum két korai évszámos barokk széket őriz, melyeknek támláira egy-egy mesterség jelvényeit faragták.[7] Az egyes támasztószékek típusába tartoznak. Gazdagon esztergált lábaik rézsútosan kifelé állnak. Az ülőlapba fúrtan és két-két hevederrel erősítették be a lefelé vékonyodó lábakat. Ülőlapjuk vastag, trapéz alakú, sarkuk levágott, peremük a teljes kerületen 2 cm szélesen legömbölyített. Ebbe csapolással illesztették a 97°-os dőlésszögű háttámlát. A támlák egyetlen deszkalapból kivágottak, középen szív alakú és két további áttöréssel. Formailag hegedűhátúak, s így középtengely mellett szimmetrikusak. A támlák kontúrjain a koronás kétfejű sas erősen stilizált ábrázolását véljük felfedezni.[8] A háttámlák díszítettek, lapos, reliefszerű mintázatukat véséssel, faragással alakították ki.

A régebbi szék *(1. kép)* 1738-ban készült,[9] 34 évvel később, mint a ma ismert legkorábbi magyar évszámos faragott támlájú szék.[10] Alapanyaga tölgyfa. Támlájának központi motívuma a pékek céhszervezetének emblémája: két ágaskodó, kinyújtott nyelvű, perecet tartó erősen elrajzolt oroszlán, felettük kifli, annak két oldalán zsemle és kettős zsemle *(2—3. kép)*. A jelvény elemei, a péktermékek, valamint a perecet tartó heraldikus állatfigurák ábrázolása szokásos, egyéb pék céhemlékekről ismert.[11] Széktámlán való alkalmazása viszont — eddigi ismereteink alapján — egyedinek tartható.[12] A szív kivágás felett a támla felső részére faragták a készítés évszámát: ANNO 1738. A háromkaréjú csúcsdíszben, amelyben a kétfejű sas koronáját sejthetjük, VD monogram olvasható, fölötte pedig a C betűjel. A VD a széktulajdonos nevének kezdőbetűit jelölheti,

céh jelvényeivel Besztercebánya környékéről 1814-ből. *Slowakische Volkskunst II.* kötet 1954. 407. kép; *4.* gondolkodószék a szegedi Móra Ferenc Múzeum gyűjteményéből. *Céhkataszter* 1. kötet, 153. l. a tótkomlósi csizmadia céh atyamesterének készülhetett 1833-ban, akinek nevét később lefaragták a támláról, csak ennyi olvasható azon: . . .uramé (JUHÁSZ Antal szíves közlése); *5.* fiókos nagy láda kovács céhjelvényekkel és 1835-ös évszámmal. NAGYBÁKAY Péter 1971. 172—174.; *6.* fiókos nagy láda a mészáros céh emblémájával és „Fejes Dánielé- készült 1863" felirattal. NAGYBÁKAY Péter 1971. 172—174.; *7.* kétajtós fiókos szekrény a mészáros mesterség jelvényeivel és E GY monogrammal 1846-ból. NAGYBÁKAY Péter 1971. 172—174.; *8.* kis méretű fogas Tótkomlósról a késes mesterség szimbólumaival a XIX. század elejéről. K. CSILLÉRY Klára 1973. 113—114. és 7. ábra.

[4] Használatuk körülményeiről NAGYBÁKAY Péter ír 1971. 171—174. és BARTÓCZ József a magyarországi építőipari céhekkel kapcsolatban 1976. 127. (BARTÓCZ ugyan példát nem hoz, de megállapítását általános érvényűnek vélhetjük.)

[5] Mindenesetre a fennmaradt mesterségjelvényes bútorokon belül az ülőbútorok aránya ezt mutatja: a 10 darabból 2 pad és 4 pedig szék.

[6] Múzeumaink raktáraiban és egyéb gyűjteményekben több, eddig még publikálatlan céhemblémás bútort sejthetünk.

[7] A két szék céhes vonatkozásaira DOMONKOS Ottó és K. CSILLÉRY Klára hívták fel figyelmemet. Kutatómunkámban való segítségüket hálásan köszönöm.

[8] A támlákról részletesen: FORRER, R. 1906. 6—7. és 5. kép. Hasonló formai megoldást hoz MALONYAY Dezső 1911. III. kötet 187. 3. rajz.

[9] Leltári száma: 56.59.1. Méretei: magassága: 47,2 cm; (támla) szélessége: 28—14,5 cm; vastagsága: 2,4—2 cm. A széknek csak a támlája eredeti, az ülőlapját és a lábait a múlt század végén egyszerű formában pótolták. Eredetileg azonban az 1753-as datálású székével azonos vagy ahhoz hasonló lehetett.

[10] A legkorábbi szék 1704-ből származik. VISKI Károly 1925. 26. támlásszék Litér, Veszprém megye.

[11] Pék céhjelvényeket közöl NAGYBÁKAY Péter 1971. 168. 97. ábra, 170. 102 ábra; 171. 103. ábra és DOMONKOS Ottó 1975. 163. 11. kép, 164. 12. kép; 166. 16. kép. Ezek legényszállás jelvényen (1868), ill. (1843) faragott épülethomlokzati díszen, valamint céhládán fordulnak elő, péktermékeket és heraldikus oroszlánfigurákat ábrázolva, esetenként monogrammal és évszámmal.

[12] A szakirodalomban nem találunk analógiát és K. CSILLÉRY Klára, valamint DOMONKOS Ottó megerősítették a feltételezésemet.

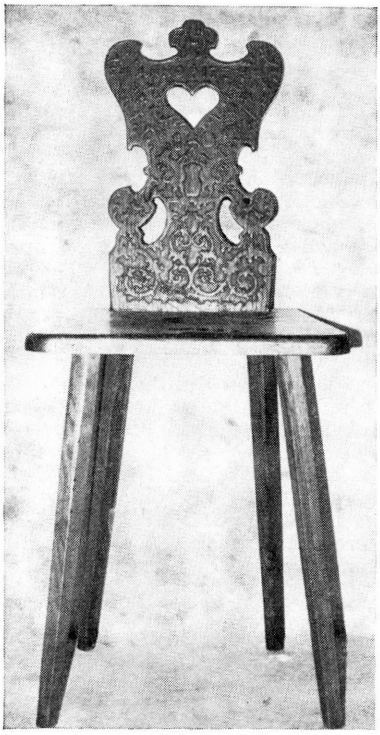

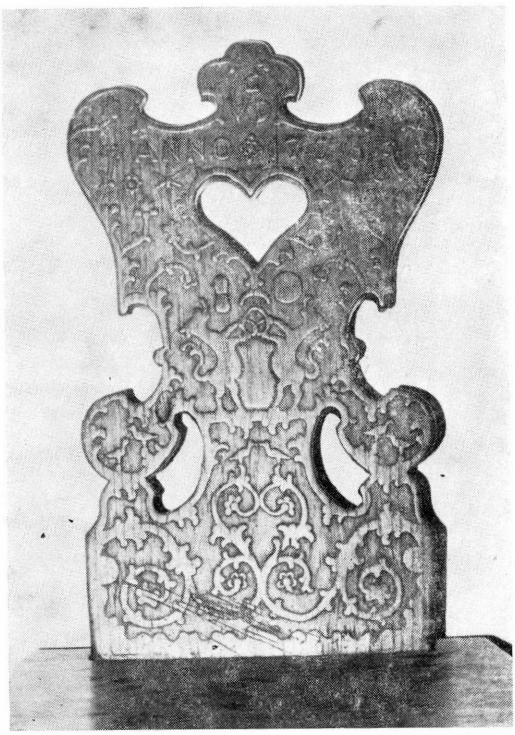

1—2. kép. 1738-ban készített mesterségjelvényes szék. Hansági Múzeum, Mosonmagyaróvár

míg a C a céhszervezetre, ill. a tulajdonosnak a szervezetben betöltött státusára utalhat.[13] A támla alsó két kivágása a saslábak kiképzését szolgálja. A barokk székhát további felületét lendületes vezetésű gótikus, reneszánsz ízlésű leveles—indás—virágfejes motívumok és három egymással szembeforduló páros madárfigura tölti ki.[14] Ez a díszítmény keretbe fogja a támla központi elemeit: a céhemblémát, évszámot és betűjeleket.

A szék egyéni megrendelésre készült, monogramos tulajdonos megjelölése és gazdag mustrájú faragása alkalmi, ünnepélyes használatról tanúskodik.[15] A céhszervezet ülésein a szakmai testület vezetőjének, a céhmesternek vagy más vezető tisztségviselőnek privilegizált ülőbútora lehetett, hatalma egyik szimbólumaként. Viszont nem zárhatjuk ki annak lehetőségét sem, hogy a szék mesterségjelző tárgy volt, akár műhelyben, akár lakásban elhelyezve.

[13] A C betűjelben latin terminológiát vélhetünk, collégium: testület, céh (Pariz Papai, Franciscus 1762. 132.), capsarius: szekrény-, ládaőrző (Pariz Papai, Franciscus 1762. 104.) és cives: városi polgár (Pariz Papai, Franciscus 1762. 126.) jelentéssel. Közülük — bár egyik jelentéstartalom sem bizonyítható — számomra legvalószínűbbnek a collégium kezdőbetűjének alkalmazása tűnik.

[14] Részletanalógia a támla leveles-indás ornamentikájához: Kovalovszki Júlia 1980. 64. kép: láda. Magyarország, 1629. Részlet a láda homlokzatáról.

[15] Egyéni, ünnepélyes használatra készült, a mesterség attributumaival díszített, névmegjelöléses, ill. monogramos tárgyakat a habán kerámiák között találhatunk: Katona Imre 1974. 111., 131., 147., 185. és 191., leírásuk: 218., 220. és 222—223. Domonkos Ottó szintén közöl habán tányérokat, amelyek mestertányérok lehettek: 1975. 160. és 13—14. kép, valamint 161. és 15. kép. A három tányért a pékmesterség jelvényeivel díszítették.

Pontos adataink nincsenek a székre vonatkozóan. Gyűjtője a múlt század végén népművészeti, díszítőművészeti szempontból tarthatta elsősorban értékesnek. Feljegyzéseket nem készített róla, vagy azok elkallódtak az idők folyamán, így gyűjtési és származási helyéről, használatának sajátos körülményeiről semmit sem tudunk. Készítőjének neve is ismeretlen, és utólag kideríthetetlen. Mégis Moson megyéből származó, helyi darabnak vélhetjük, mert az 1880-as évektől a mai múzeum alapgyűjteményét létrehozó Mosonmegyei Történelmi és Régészeti Egylet tagjainak államilag engedélyezett gyűjtőköre a megyére terjedt ki.[16] Levéltári adataink szintén szórványosak, hiányosak. Amint kiderült, a pékek a XVIII. század elején megyei céhszervezetet alkottak, központjuk Nezsider (ma Neusiedl am See Burgenlandban) volt.[17] Mosonban és Magyaró-

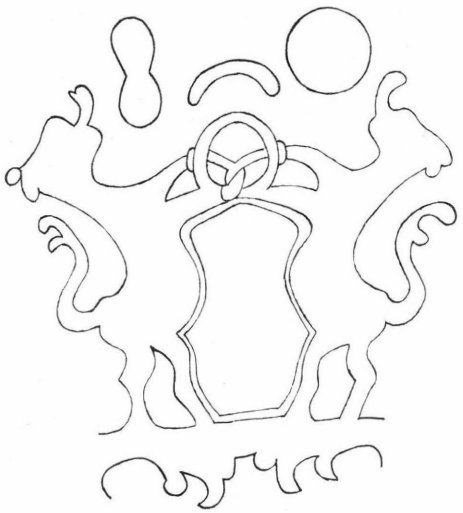

3. kép. Pék mesterségjelvény faragott széktámláról, 1738

4. kép. Pék mesterségszimbólum az *5. kép*en ábrázolt templomi padról, 1792

váron — mivel a két szomszédos település kiváltságai ellenére csak az 1800-as évek elején kezdett városias jelleget ölteni — ez időben kevés sütő élt.[18] Nem valószínű azonban, hogy később, a XIX. század első felét jellemző városfejlődés során önálló céhszervezetet alapíthattak volna. Egyéni kezdeményezésnek, személyi tulajdonnak tarthatjuk a magyaróvári Szent László plébániatemplomban ma is látható pék céhjelvényes padot *(4. kép)*. A három-négyszemélyes családi pad a templom oratóriumán áll. Eredeti helye a főhajóban lehetett, mert az oratóriumot a XIX. század eleji templombővítés során építették,[19] a pad pedig a rajta látható évszám tanúsága szerint 1792-ben készült. Elő-

[16] Sőtér Ágost 1898. 287.

[17] *A Moson megyei sütők céhszabályzata Nezsider 1724.* Győr-Sopron megyei 1. sz. Levéltár Mosonmagyaróvári Részlegének céhiratai.

[18] 1713-ban pl. két pék élt Magyaróváron: a vagyontalan Nanjmillner András és Schneider János, aki három lovat és kaszálót birtokolt. Győr-Sopron megyei 1. sz. Levéltár Mosonmagyaróvári Részlege, Moson megye alispáni iratai, Conscriptió 1713.

[19] Szőke Gyula plébános közlése, akinek segítségét ezúton köszönöm meg.

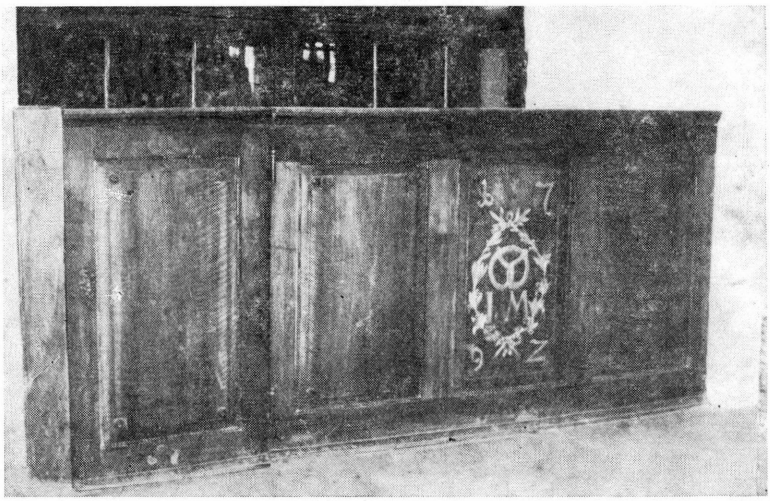

5. kép. Családi pad a magyaróvári Szent László plébániatemplom oratóriumában, 1792

lapját négy kazetta tagolja, ezért aszimmetrikus elhelyezésű a mesterségszimbólum, jobbról a második kazettát tölti ki *(5. kép)*. Gyöngyökkel díszes kettős pálcakeret veszi körül. A sötétbarnára festett, apró bevert mélyedésekkel kialakított háttérből dús aranyozással tűnik elénk a faragott díszítmény. Kora klasszicista (copf) ízlésű ovális, alulfelül csokorba kötött babérkoszorúban a mesterségre utaló perec, alatta IM monogram látható. Az évszámot a sarkokban elhelyezett számokból olvashatjuk egybe.[20] A pad a korabeli magyaróvári pékmester rangjának, tekintélyének jelképe volt a város nyilvánossága előtt.

* * *

Az 1753-as datálású kőrisfából faragott szék szintén ritka becsű darab *(6. kép)*.[21] Támláján három munkajelenetet örökítettek meg a paraszti élet köréből *(7. kép)*. Tudomásunk szerint ez a témaválasztás egyedülálló a magyarországi faragott székhátak esetében, de külföldi analógiáját sem találtuk.[22] Középütt az Agnus Dei ábrázolás *(8. kép)*

[20] A díszítmény analógiáját egy 1780-as évekből származó soproni írószekrény-felsőrész mellső sarokpilasztereinek lábazatán levő, négy sarokrozettás keretben, szalagon függő levélkoszorúban elhelyezett férfi mellképben találjuk meg. A felépítés hasonló, a portré helyén viszont mesterségszimbólum és monogram látható. Szabolcsi Hedvig 1972. 120. 169. kép. Ugyancsak soproni az az 1721-ből származó habán mestertányér, amelynek közepére alul-felül csokorba kötött koszorúba péktermékeket, évszámot és monogramot festettek. Domonkos Ottó 1975. 160. és 13. kép.

[21] Leltári száma: 56.58.1. Méretei támla magassága: 46,7 cm, szélessége: 28—14 cm, vastagsága: 2,4—2 cm; ülőlap hosszúsága: 36,2 cm, szélessége: 41—34 cm, vastagsága: 3 cm, a földtől való magassága: 48 cm; lábak hosszúsága: 47 cm, vastagsága: 4—2,5 cm.

[22] K. Csilléry Klára közlése. A debreceni Déri Múzeum gyűjteményében található csupán egy 1822-ben készült szék, amelynek támlájára a pásztorélet egyik jelenetét faragták: kanász látható rajta foltos disznóval. Lükő Gábor—Sőregi János 1941. 17. ábra, 52.; lásd még Hofer Tamás és Fél Edit 1975. 385. kép. Német nyelvterületen is csak az 1800-as évektől kezdődnek a paraszti életjelenet ábrázolások: „Rückwendung zum Bereich des Bäuerlichen, wenn sich nach 1800 Darstellungen aus dem Leben der Bauern, Handwerker und Sennen bei ihren Beschäftigungen finden. . ." Deneke, Bernward 1969. 152. Barokk ágylábon látunk szántó paraszt figurát kelet-svájci területről, datálás nélkül, valószínűleg a XVIII. század végéről, XIX. század elejéről (K. Csilléry Klára meghatározása). Gut, Werner—Dünnenberger, Hermann 1972. 12. tábla.

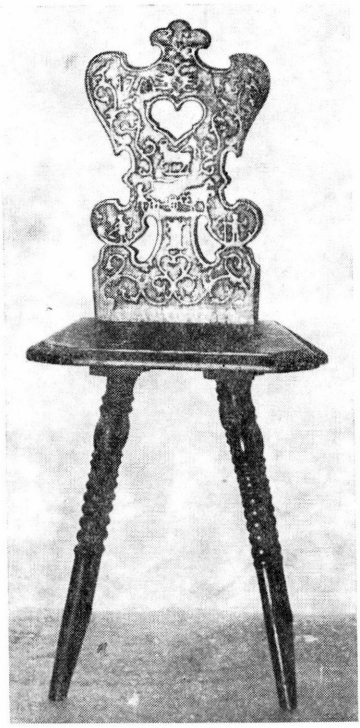

6—7. kép. 1753-ban készített mesterségjelvényes szék. Hansági Múzeum, Mosonmagyaróvár

alatt a szántó[23] *(9. kép)*, a saslábaknak kiképzett részen pedig a kaszáló *(10. kép)* és kaszáját fenő paraszt alakja látható *(11. kép)*. A szív alakú kivágás felett kétfejű, koronás, karmaiban jogart és kardot tartó sasmotívum van[24] *(12. kép)*, két oldalán az évszám és monogram: 17 R—53 I.[25] A támla alsó harmadában a lovasekével szántó paraszt ábrázolása alatt középen fedeles önkanna kontúrjai rajzolódnak ki. A széktámla egészét — az 1738-as faragású székéhez hasonlóan, de annál kissé leegyszerűsítettebben — indás—leveles—virágfejes ornamentika szövi be két-két szembeforduló, szimmetrikusan elhelyezett madárábrázolással.

A széket ugyancsak az egyéni tulajdonú mesterségjelvényes bútorok csoportjába sorolhatjuk. Talányos azonban szervezetbeli, céhbeli hovatartozásának megállapítása. Valamilyen mezőgazdasági jellegű szakmai testület, talán paraszt, ill. földművescéh tisztségviselőjének a közönség előtt kitüntetést kifejező széke lehetett. Efféle szervezeti formáról viszont nem tudunk sem a két város, sem Moson megye területéről. A megye mezővárosaiban a XVIII. század közepén feltehetőleg mégis működhettek az iparos-

[23] A széktámlán a szántó paraszt bal kezével irányítja az ekét, fogja az ekeszarvat, a jobb kezében levő ostorral pedig a lovakat biztatja. Az eke típusát nem tudjuk teljes biztonsággal azonosítani, valószínűleg kettős szarvú, csoroszlyás, egyforma kerekű taligás, egyik oldalon rögzített kormánydeszkájú ágyekét örökített meg a szék faragója. Balassa Iván 1973. 302. Az ekével szántó paraszt naiv ábrázolása szerepel egy 1867-es borotvatokon. Malonyay Dezső 1911. 228. 4. rajz.

[24] A motívum analógiája megtalálható a Hansági Múzeum gyűjteményében levő 1795-ből származó széktámlán, leltári száma: 56.61.1.

[25] Az R I monogram megegyezik az 1800-as évszámú veszprémi csapó mesterségjelvényes széken szereplővel. Az egybeesést véletlennek tarthatjuk.

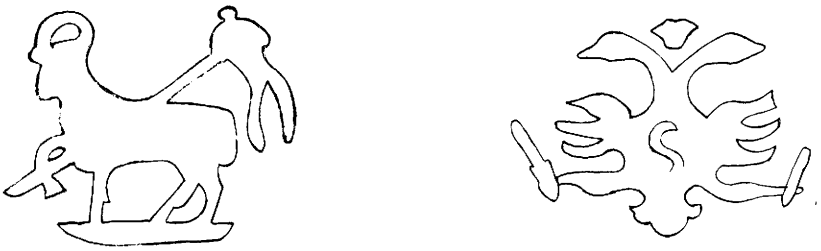

8—9. kép. Agnus Dei motívum és kétfejű sasos címer faragott széktámláról, 1753

céhek mintájára önálló paraszti szervezetek: szántó-, kapás- és parasztcéhek.[26] A széktámlán a céhzászlókon megfigyelhető kettősség jelentkezik. Az egyházi jellegű szimbolika, az Agnus Dei ábrázolás[27] mellett, ha nem is a mesterség címere, szerszámai szerepelnek, de jelen vannak az általános, egyben legfontosabb munkatevékenységekből vett jelenetek. A központba állított Isten báránya motívum[28] mindenesetre a számunkra ismeretlen szervezet vallási jellegét, funkcióját hangsúlyozza.

A két szék faragója a motívumkincs és technika adta hasonlóság alapján ugyanazon specialista lehetett. Bár a korábbi, 1738-ból származó szék támlájának hátoldalán a szívváttörés felett GH monogramot találunk, s az nem szerepel a másik, 15 évvel később készült széken, az azonosság szemmel látható. A faragás különleges, bognárra valló szakismereteket kívánt. A keményfa, különösen a hintófának tartott kőris nagy munka árán tette lehetővé a kidomborodó mintázat kiképzését. A faragó szépérzékét, művészi ismereteit bizonyítja a székek harmonikus, arányos felépítése, támlájuk ízléses kompozíciójú gazdag díszítménye. A könnyed vonalú, kecsesen hajló indák között a hangsúlyozott részeken helyezte el a fő- és mellékmotívumokat, struktúráját gondosan építette fel. Nem tudhatjuk, a szokásos díszítőelemekkel, szimbólumokkal dolgozott-e, mivel analógiáink nincsenek, ill. csak részben találhatók. Feltételezhetjük, hogy eredeti, egyéni kifejező törekvések vezették a megrendelt motívumokon túl széktámláink faragóját. Ábrázolásmódját a természethűség jellemzi (az oroszlánok esetében ugyan nagyfokú az elrajzolás, de valószínűleg nem ismerte az előképül szolgáló állatokat, s pontos máso-

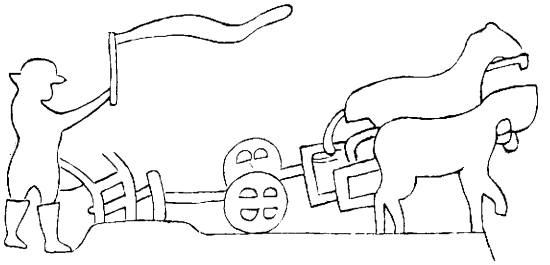

10. kép. Szántó paraszt ábrázolása faragott széktámlán, 1753

[26] A XVIII. század közepén Moson megye következő településeinek volt mezővárosi kiváltsága: Gálos, Halászi, Köpcsény, Magyaróvár, Moson, Nezsider, Rajka, Mosonszentjános. Ivánfi Ede 1896. II. kötet. — E mezővárosok bármelyikében alakulhatott parasztcéh a megye kedvező mezőgazdasági adottságai révén. A parasztcéhek működéséről összefoglaló jelleggel: Bartócz József 1979. 112—117.

[27] Az Agnus Dei ábrázolás pásztorcéhre is utalhat. Működött is a megyében már 1701-ben a Moson megyei juhászcéh, privilégiumának másolata ismert: Gémes Balázs 1977. 192—195. Eperjessy 1835-ből említi ezt a céhszervezetet. Eperjessy Géza 1967. 237. Székünk esetében azonban nem pásztor, hanem földműves jellegű céhszervezetről lehet szó, a földművelő munkajelenetek túlsúlya miatt.

[28] Széktámlán, ismereteink szerint egyedülálló az Agnus Dei motívum alkalmazása. Bútorok közül céhládán fordul elő. Gémes Balázs 1977. 4. ábra, 176—177.

lásra sem volt alkalma) aprólékosan kidolgozta minden egyes mintarészletét. Ez a precizitás különösen szembetűnő a három munkajelenet faragásánál, pl. az eke, a lovak befogási módja, a mindössze 4,3 cm magas kaszáló és kaszáját fenő paraszt csúcsos fejfedőjének és csizmájának kiképzésénél.

A pad díszített kazettájának faragója már nem népi, hanem polgári ízlés szerint dolgozott.[29] A korai klasszicista stílus kedvelt medalion motívumát úgy alkalmazta, hogy

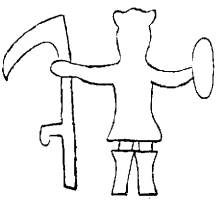

11—12. kép. Kaszáló és kaszáját fenő paraszt ábrázolása faragott széktámlán, 1753

a belső mezőbe nem portrét faragott, hanem mesterségszimbólumot és a pad tulajdonosának monogramját. A szokásos sarokrozettás keretet leegyszerűsítette, a rozettákat körkörös bemélyített felületű esztergályozott gombok jelzik. A faragott díszítmény a megrendelő óvári pékmester művészi igényességére, ugyanakkor városi polgári jómódjára utal.

Közzétételünkkel a korai évszámos faragott támlájú székeinkről való ismereteink körét kívántuk bővíteni, s egyben a kutatói figyelmet a mesterségjelvényes, státust jelölő ülőbútorokra irányítani az ország népművészetileg, céhtörténetileg kevésbé ismert területéről.

IRODALOM

A Néprajzi Múzeum 1960. évi tárgygyűjtése
1961 Néprajzi Értesítő XLIII. 55—141.

Balassa Iván
1973 *Az eke és a szántás története Magyarországon.* Budapest

Bartócz József
1976 *A fa és kő mesterei.* Budapest
1979 *Mezei grófok és más mesterségek.* Budapest

Brandt, Paul
1928 *Schaffende Arbeit und bildende Kunst vom Mittelalter bis zur Gegenwart.* Leipzig

Deneke, Bernward
1969 *Bauernmöbel.* München

Domonkos Ottó
1975 *A soproni pékház és a pékek XVI—XIX. századi céhemlékei.* Arrabona 17. Győr

Eperjessy Géza
1967 *Mezővárosi és falusi céhek az Alföldön és Dunántúlon 1686—1848.* Budapest

Éri István—Nagy Lajos—Nagybákay Péter (szerk.)
1975 *A magyarországi céhes kézműipar forrásanyagának katasztere.* 1—2. kötet. Budapest

Forrer, R.
1906 *Von alter und ältester Bauernkunst.* Esslingen

Gémes Balázs
1977 *A juhászok ládái és a juhászcéh kérdése Mezőföldön a XVIII—XIX. században.* A Béri Balogh Ádám Múzeum évkönyve VI—VII. (1975—1976) 173—197. Szekszárd

Gut, Werner—Dünnenberger, Hermann
1972 *Ostschweizer Bauernmalerei.* Bern

[29] Ezért feltételezhető, hogy a pad díszítménye más városbeli, így soproni faragó munkája. Szabolcsi Hedvig 1972. 120.

GÜTHLEIN, Hans—RITZ, Joseph Maria
1962 *Das Feuchtwanger Heimatmuseum*. Feuchtwangen
HOFER Tamás—FÉL Edit
1977 *Magyar népművészet*. Budapest
IVÁNFI Ede
1896 *Mosonmegye egyes helységei*. In: Mosonmegye Monographiája II. kötet (kézirat, Hansági Múzeum Adattára. Ltsz.: 105—72.) Magyaróvár
K. CSILLÉRY Klára
1973 *A Bútor- és Világítóeszköz-gyűjtemény gyarapodása*. In: A Magyar Osztály gyűjteményének gyarapodása 1970—72-ben. Néprajzi Értesítő LV. 110—124.
1975 *Egy németalföldi eredetű magyar népi bútor: a csuklós támlájú pad*. Néprajzi Értesítő LVII. 5—64.
KATONA Imre
1974 *A habán kerámia Magyarországon*. Budapest
KOVALOVSZKI Júlia
1980 *Gótikus és reneszánsz bútorok*. Budapest
LIPP, Franz C.
1978 *Figural bemalte Bauernmöbel vornemlich aus Oberösterreich*. Linz
LÜKŐ Gábor—SŐREGI János
1941 *Vezető a Debrecen szabad királyi város Déri György ezredes Néprajzi Múzeumában*. Debrecen
MALONYAY Dezső
1911 *A magyar nép művészete* III. kötet. Budapest
NAGYBÁKAY Péter
1971 *Veszprémi és Veszprém megyei céhzászlók, céhlámpák és egyéb céhjelvényes emlékek*. A Veszprém megyei Múzeumok közleményei 10/1971. 127—187. Veszprém
PARIZ PAPAI, Franciscus
1762 *Dictionarium Latino—Hungaricum*. Tyrnaviae
RITZ, Gislind
1974 *Alte geschnitzte Bauernmöbel*. München
Slowakische Volkskunst
1954 II. kötet. Bratislava
SŐTÉR Ágost
1898 *A Mosonmegyei Történelmi és Régészeti Egylet alapszabályai*. A Mosonmegyei Történelmi és Régészeti Egylet emlékkönyve 1882—1898. 287—292. Magyaróvár
SZABOLCSI Hedvig
1972 *Magyarországi bútorművészet a 18—19. század fordulóján*. Budapest
VISKI Károly
én. *Bútorzat*. In: Magyarság néprajza I. kötet 246—286. 1. kiadás. Budapest
1925 *Dunántúli bútorok 1. Székek*. Magyar népművészet VI. Budapest

Anna L. Ács

TWO CHAIRS FROM THE 18th CENTURY DECORATED WITH EMBLEMS OF CRAFTS

(Abstract)

The author describes two wooden chairs dated from 1738 and 1753 and now preserved in the collection of the Hanság Museum, Magyaróvár. Both chairs are decorated with floral ornaments and with symbols of crafts. On the chair from 1738 two heraldic lions hold a pretzel, the emblem of the bakers. On the other chair, the figures of a ploughman and those of two peasants, one of them mowing the other sharpening his scythe, can be seen. Chairs and benches decorated with symbols of crafts were usually owned and used by guilds. The scenes of agricultural work on the chair from 1753 might indicate that it belonged to a guild of the husbandsmen. This hypothesis can be supported by historic data about guild-type organizations of agriculturalists in Western Hungary. The representations are the earliest known examples of the depiction of peasant work in Hungarian folk art.

Györffy István

Adatok Bagol András botfaragó munkásságához

Évtizedek során négy olyan sétabot került pásztorművészeti gyűjteményembe, melyeknek dús, figurális díszítése, jellegzetes egyéni stílusa, művészi kivitele, valahányszor kézbe vettem, mindig csodálatra késztetett *(1. kép)*. A szignálás alapján mindegyik Bagol András keze műve volt, akiről semmi közelebbit nem tudtam, tekintve hogy nevével az ismertebb pásztorművészeti kiadványok egyikében sem találkoztam. A botok kivételes szépségére való tekintettel azonban már régóta foglalkoztam azzal a gondolattal, hogy valamelyik szakmai kiadványban ismertetni fogom őket. A munkához nemrégiben hozzá is láttam és szisztematikusan keresni kezdtem a rá vonatkozó adatokat.

1. kép. Bagol András négy faragott botjának felső része, a szerző gyűjteményében

Ennek kapcsán Malonyay könyvében bukkantam első nyomára. III. kötetének 111-ik oldalán a díszes sétabotok között Bagolnak egy karcolással díszített sétabotja is szerepel, sőt ennek kiterített rajzát is közli.[1] Ugyanennek a kötetnek a végén Malonyay *Bagol András a művész* címmel külön, hosszabb fejezetet szentel személyének.[2] Ebben

[1] Malonyay Dezső 1911. 111.
[2] Malonyay Dezső 1911. 295—298.

részletesen megírja, hogy egyik faragását miképp fedezte fel Franciaországban egy ismerősénél. Részletesen ismerteti e boton látható figurális és szöveges díszítést, majd színesen írja le a véletlenül ott vendégeskedő Somssich gróffal folytatott és Bagolra vonatkozó beszélgetést. Amint neki Somssich elmesélte volt, a botfaragó Bagol a századforduló táján az ő kivadári birtokukon tevékenykedett. Fiatal korában mint juhászgazda, öregségére pedig mint erdőpásztor nagy kedvteléssel faragott botokat, pálcákat. Ezen 1911-ben megjelent közlemény után csaknem hét évtized telt el anélkül, hogy munkásságának bővebb ismertetésére a néprajzi irodalomban, népművészeti kiadványokban bárhol sor került volna. Érthetően nagy meglepetés és öröm ért, amikor nemrégiben hozzájutottam Mándoki Lászlónak egy 1978-ban megjelent közleményéhez, melynek címe: *Bagol András faragványai Pécsett.*[3] Ebben részletesen ismerteti a pécsi Janus Pannonius Múzeumban őrzött három, valamint egy pécsi magángyűjteményben levő két Bagol-faragványt, mindezeket szép, részletes kiterített rajzokkal illusztrálva. Ez az írás nemcsak végleg megérlelte bennem beszámolómra vonatkozó elhatározásomat, hanem felkeltette érdeklődésemet, hogy ki is lehetett az a Bagol András. Mándoki cikkéből jutott egyébként tudomásomra, hogy az 1910-es évek elején Endrei Ákos is bemutatta egy kondásbaltájának a rajzát, bár nevét nem említette.[4] Viski Károly *A pásztorok faragóművészetéről* című kis cikkében (1928) már említi Bagol nevét, sőt a Franciaországba került boton levő szöveget szó szerint idézi is.[5] 1944-ben pedig Domanovszky György is említést tesz róla.[6] Ez utóbbiak azonban annyira csak érintőleges adatok voltak, hogy ezek révén Bagol létezéséről vajmi kevesen szerezhettek tudomást.

Megelégedéssel olvastam Mándoki cikkében, hogy ő mint szakember velem a műkedvelővel együtt hasonlóan vélekedik Bagol munkásságáról, vagyis hogy „. . . a századforduló kiemelkedő tehetségű és művelt faragó juhásza, aki abszolút stílusérzékkel karcolta figuráit és klasszicista antikva betűit, mégha témái és történeti ábrázolásai naivak is". Ehhez hozzátenném — ami munkáiban megkapó még —, hogy a pálcáin levő ábrázolásokból és feliratokból csak úgy árad a hazafiasság érzése, s nemzeti történelmünk egyes nagyjai iránt érzett mélységes tisztelete.

A botokon levő faragott, valamint karcolt díszítés technikáját Mándoki olyan részletesen ismerteti, hogy itt fölöslegesnek látszik ezt megismételnem.[3] A felsorolt adatok birtokában kíváncsi voltam, hogy a budapesti Néprajzi Múzeumban vajon mit őriznek tőle. S. Kovács Ilona, a pásztorművészeti gyűjtemény muzeológusának segítségével 9 Bagol által szignált pálcát találtunk. Ezek megtekintése azért érdekelt, hogy a rajtuk található feliratok, évszámok alapján mennyiben tudok meg Bagol életútjára vonatkozólag többet, valamint hogy főképp milyen jellegű botokat faragott.

A *Néprajzi Múzeum* botgyűjteményében levő 9 faragványa közül — amint kiderült — 8 vékony sétapálca, egy pedig játékfokos. A 8 pálca közül 6 teljesen ép. Egynek hiányzik a feje, egyik félbetörött állapotban van. A botfejek csaknem mindegyiken díszesek. Kettőé gyökérből faragott *(7. kép)*, 3 buzogányszerű, csillagos ólmosbot, egynek a feje pedig bordázott ólomdíszítésű. A pálcákon a figurális díszítés stílusa, a feliratok betűinek formája teljesen egyforma, s pontosan megegyezik a Pécsett, valamint a gyűjteményemben találhatókéval, s bizonyos, hogy azonos egyén keze műve. A Néprajzi Múzeumban őrzött pálcákat nem kívánom részletesebben ismertetni. Ezekről érdemes volna külön közleményt írni, s ezt végezzék el nálam hozzáértőbbek. Sajnos, Bagol életére vonatkozólag az ezeken talált adatokból nem sikerült sokkal többet megtudnom *(2—4. kép)*.

E pálcákat, sétabotokat — ahogy ezt már Mándoki is megállapította — nem használati célból, hanem dísztárgyként faragta. Emellett szól az is, hogy a feliratokból ítélve csaknem valamennyi meghatározott személy részére készült (a gróf, a grófkisasszony, az uradalomban szolgáló egyéb alkalmazottak: Menke Ferenc, Bodna Josep, Konkoly Miklós stb.). A datált pálcákon 1892 és 1903 közötti évszám található. Mind a saját, mind a múzeumi pálcákon megragadott még, hogy milyen nagy kézügyessége kellett legyen ahhoz, hogy ilyen rendkívül vékony pálcák felületén (átmérőjük fölül 10—15 mm, alul 10—12 mm) olyan arányosan tudta a figurákat megkomponálni és rákarcolni, hogy ezek a hengeralakot éppen kitöltsék. Ami a helyesírási készséget illeti, a korhoz és foglalkozásához képest meglepően jó. Az elválasztás szabályaihoz már nem ragaszkodott, ezt inkább a jelenetek, a figurák között rendelkezésre álló üres hely szabta

[3] Mándoki László 1978. 265—270.
[4] Endrei Ákos 1910. 219.
[5] Viski Károly 1928. 4—8.
[6] Domanovszky György 1944. 32.

2. kép. „A magyarok bejöttek." Kiterített részlet Bagol András egyik faragott pálcájáról. Néprajzi Múzeum

3. kép. „Éljen a királ és a polgári házasság." Kiterített részlet Bagol András egyik faragott pálcájáról. Néprajzi Múzeum

meg. A feliratok betűi csupa nagybetűk. Ha a szöveg hosszabb, körben csigavonalban lefelé halad. A szöveget sok helyen elválasztás nélkül folyamatosan egybe írja.

Valamennyi általam látott botjának, pálcájának szára még ma is olyan tökéletesen egyenes és olyan simára van csiszolva, mintha esztergapadon készült volna. Valamennyinek az anyaga somfa, somfavessző, részben eredeti színében hagyva, egyik-másik pácolással vörösesre színezve. Némelyiknek az alsó harmada fekete, vízálló lakkal van bevonva.

Ami *saját gyűjteményem botjainak ismertetését* illeti, ezt igyekszem részletesen közreadni, hiszen ez közleményem elsődleges célja, de egyben eleget kívánok tenni MÁNDOKI cikkének végén levő erre vonatkozó felszólításnak is.

1. sz. sétabot. Ez botjaim közül talán a legszebb. Hossza 92 cm. Vastagsága fölül 23, alul 17 mm. Fölül remekbe faragott, félkör alakban hajló fogantyúja van. A fogantyú egyik oldalán a faragás szarvast űző kopókat valamint nyulakat ábrázol *(6. kép)*, a másik oldalán virágos, indás díszítést *(7. kép)*. A botnyak folytatásában lejjebb jelenet: három fenyő mellett grófi kastély áll. Előtte középen díszes öltözetben a gróf, mellette két egyszerűbb öltözetű menyecske. Az ábrázolás fölött a szöveg csigavonalszerűen bekarcolva (a következőkben F = felirat):

ÉLJEN GRÓF SZÉCSENYI EZT A KÉT LÁNYT SZERETI
MEGCSIPI AZ ORCÁJÁT FELHUZA SZ P SZOKNYÁJÁT

E jelenet alatt 11 mm széles, simaszélű ólomgyűrű. Valószínű, hogy alatta toldás rejlik és a bot kampója csapolással és ragasztással van az alsó részhez erősítve, habár színükben nincs jelentős különbség. E gyűrűtől lefelé eső részen a bot hosszában öt különféle jelenet ábrázolása látható, egymástól sakktáblaszerű díszítéssel elválasztva.

4. kép. Huszárok. Kiterített részlet Bagol András egyik faragott pálcájáról. Néprajzi Múzeum

5. kép. „Éljen gróf Szétsenyi". Kiterített részlet a szerző gyűjteményében levő 2. számú botról

A felső F: BAGOL ANDRÁS MUNKÁJA
ÉLJEN E BOT GAZDÁJA

A felirat két sora között díszes ornamentika.

A következő rajzon két díszsüveges, lovas alak, körülöttük négy csákós vitéz. Fölöttük F:

A KIRÁLY KORONÁZÁSA BUDAPESTTEN 1867-BEN
JÓSEF FŐUR FERENC JÓSEF

Az alatta levő ábrázoláson hatalmas kéttornyú épület, toronyórával

F: ŐSBUDAVÁRA 1497

Alatta lovas főúr alakja, feje körül

F: GARA NÁN [dor ?] VÁRURAK ENASA

A lovon ülő alak előtt (női ?) alak poharát emeli a lovon ülő egészségére. A lovas figura alatt

F: HUNYADI L(ászló ?)

A sakktáblaszerű elválasztó motívum alatt a jobb kezében nemzeti zászlót tartó Kossuth, kinek egy előtte álló menyecske koszorút nyújt át. Kossuth mögött huszárcsákóban Petőfi, ki kezében irattekercset emel magasba, mellette egy kivont karddal álló vitéz alakja fölött KL (apka ?). A jelent fölött F:

TALPRA MAGYAR HI A HAZA E VOLT PETŐFI SZAVA 1848 BA
ÉLJEN A SZÉP MAGYAR HAZA ÖRÖK ÁMEN

Petőfi feje fölött P S, Kossuth feje fölött K L monogram. Ettől lefelé a bot alsó része 30 cm-es hosszúságban feketére lakkozott, benne számos pontcsoportból kialakított virágdísz a bot eredeti színében. A bot végén 3 cm-es ólom kopásvédő.

2. sz. bunkósfejű sétabot. 100 cm hosszú. Vastagsága fölül 24, alul 21 mm. Alapszíne enyhén vörösbarna. Tyúktojásnyi gömb alakú fején kosárszerű ólomberakásos

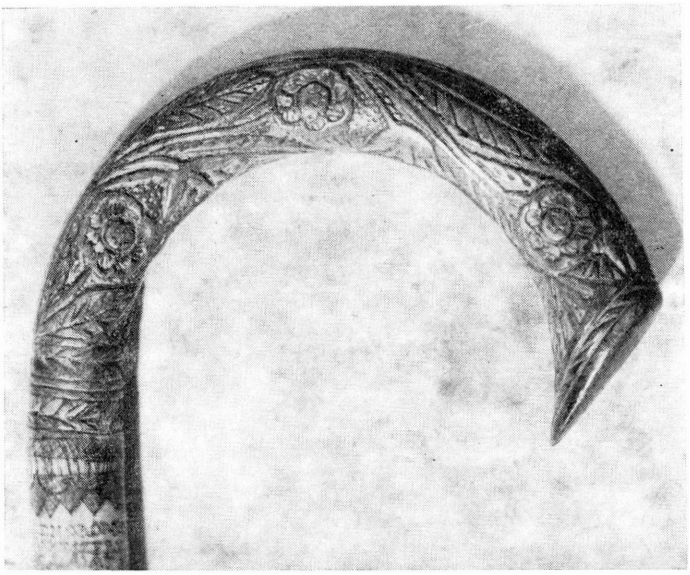

6. kép. Faragott fogantyú, a szerző gyűjteményében levő 1. számú pálcáról

7. kép. Pálca fején levő faragás kiterített rajza, a Néprajzi Múzeum egyik Bagol András által készített pálcájáról

díszítés. A nyakon két csipkézett ólomgyűrű. A felső hiányzik. Alatta jelenet: Facseberben hatalmas rózsabokor, mellette díszruhás uraság, akibe díszruhás női alak karol *(8. kép)*. Fölötte

F: A VIRÁGNAK MEGTILTANI NEM LEHET
HOGY NE NYILJON HA JÖN A SZÉP KIKELET

Alatta

F: ÉLJEN A GRÓF ÉS KEDVESSE

Kettőjök között

F: SÉTÁLUNK RÓZSÁM

Ezt ismét csipkézett ólomgyűrű választja el az alatta levő jelenettől, melyen kivont kardot, valamint zászlót tartó főúr látható. A ló kantárját lábhoz tett puskás huszár tartja. Fölötte

F: A HAZA ÁSZLÓJA
A GRÓF HUSZÁRJA VIGYÁZA LÓTOL
ÉLJEN GRÓF SZÉTSENYI HAZAFI *(9. kép)*

A két oldalán díszítőmotívummal szegélyezett következő ólomgyűrű alatt jelenet: Cseberből kinövő óriási rózsabokor, mellette menyecske ki locsolja a növényt, közben leszakít egy rózsát. Balra főúr sétabottal a kezében. A jelenet fölött

F: TARTOK SZERETŐT CSINOSAT SZAKASZTOTAM RÓZSÁT PIROSAT
EZT AZ IFJU CSINOS GRÓFOT KI AZ RÓZSABOKOR MELET
ENGEM LESEGET

Majd szélesebb sakktáblás mező alatt a főjelenet: a gróf lóháton, kezében kivont karddal. Előtte a lovon menyecske ül, mellettük óriási fa (parkban játszódik ?). Alatta

F: A GRÓF A KEDVES ETELKÁT ELVISZE LOVÁN MAGÁNAK

Az utolsó jeleneten Batthyány Lajos látható jobbjában magasra tartott nemzeti zászlóval, egy kisleány rózsaszálat nyújt át neki. Mögötte Petőfi a magasra tartott irattekercscsel, mellette Klapka kivont karddal a kezében.

F: TALPRA MAGYAR HI A HAZA ITT AZ IDŐ MAST VAGY SOHA
RABOK LESZTEK VAGY SZABADOK EZ A KÉRDÉS VÁLASZSZATOK

Batthyány zászlójának középső mezőjében F: GRÓF BATYÁNI LAJOS. A bot alsó része 25 cm hosszban feketére lakkozott, de eléggé kopott. Benne piros viaszozott pontokból összeálló virágmotívumok. A bot végén ólom kopásvédő, benne csúszásgátló szeg.

3. sz. faragásos fejű sétapálca 85 cm hosszú. Vastagsága fölül 17, alul mindössze 10 mm. Nagyon hasonló a Néprajzi Múzeumban levő pálcákhoz. A 28×32 mm méretű hosszúkás botfej virágmotívumokkal dúsan faragott *(10. kép)*.

A legfelső jeleneten szomorúfűzfa mellett lovas főúr, kinek női alak levelet nyújt át. A jelenet fölött

F: 48cas VÉRTANU
PEST
TEN

Alatta

F: GRÓF B

Ólomgyűrűvel elválasztva a következő ábrázolás: Háttérben sokablakos falusi ház, előtte két házaspár. A párok egymás kezét fogják.

F: ÉLJEN A POLGÁRI HÁ
ZASÁ
G

Alatta körben futó díszes faragás alatt a pálca 11 mm átmérőjűre vékonyodik *(11. kép)* s az alább következő két jelenet fejjel lefelé van karcolva, megtekintésükhöz tehát a pálcát meg kell fordítani. A fejhez közelebb eső részen díszruhába öltözött főúr és előkelően öltözött úrasszony sétál, utóbbi napernyővel a kezében. Fölötte

F: AZ URASÁG ÉS A NŐJE SÉTÁLNAK 18[??]

Alatta pedig szomorúfűz árnyékában lovas főúr, kivont karddal. Fölötte

F: A LEFEJEZET 1457

Alatta

F: HUNYA
DI LÁSZ [ló ?]

Legalul pedig

F: ÉLJEN AKI OLVASSA
BAGOL ANDRÁS MUNKÁJA
BARANYABOTYKA

A pálca 40 cm-es alsó szakasza barna pettyekkel párducbőr-szerűen díszített, végén ólom kopásvédő.

4. sz. bunkósfejű sétapálca. Hossza 103 cm. Fölül 18, alul 12 mm vastag. A tyúktojásnál nagyobb elliptikus, világos színű juharból vagy kőrisből készült, teljesen sima, lakkozott fejet (mely külön darabból lehet) széles, alul csipkézett ólomgyűrű köti össze a pálcával. A bot szárán sakktáblaszerű motívum alatt az első jelenet: Lóháton ülő előkelően öltözött női alak, egyik kezében a gyeplő, másikban kivont kard. Mögötte a nemzeti zászló, rajta a Kossuth címer. A ló előtt a földön egy kutya, valamint egy rózsaszál. A jelenet alatt egy kéz mutatja, hol kell a szövegolvasást kezdeni.

F: ÉLJEN A HAZA ÉS M[éltóságos ?] MARGIT KISASSZONY
MINT HŰ HÖLGYLOVAG
1892-BE EZER HÓNAPOT TÖLCSÖN MEGÉLTÉBE

Csipkézett ólomkarikával és virágdísszel elválasztva alább

F: B AG OL AN DR ÁS

A következő jeleneten óriási rózsafa, tőle jobbra uraság, balra fiatal, kalapos úrnő, ki jobb kezében egy szál rózsát tart, bal kezét a férfi vállára teszi. Fölöttük

F: RÓZSABOKOR A NAGY VILÁG BENE GRÓF MARGIT VIRÁG
ÉLJEN MARGIT ÉS SZÉP ANYNYA ATYTYA
ÉS MINDEN ROKONA ÉLJEN MINDANYI

Elválasztó díszítés után újabb jelenet: Egy magas fa két oldalán egy-egy vadász áll,

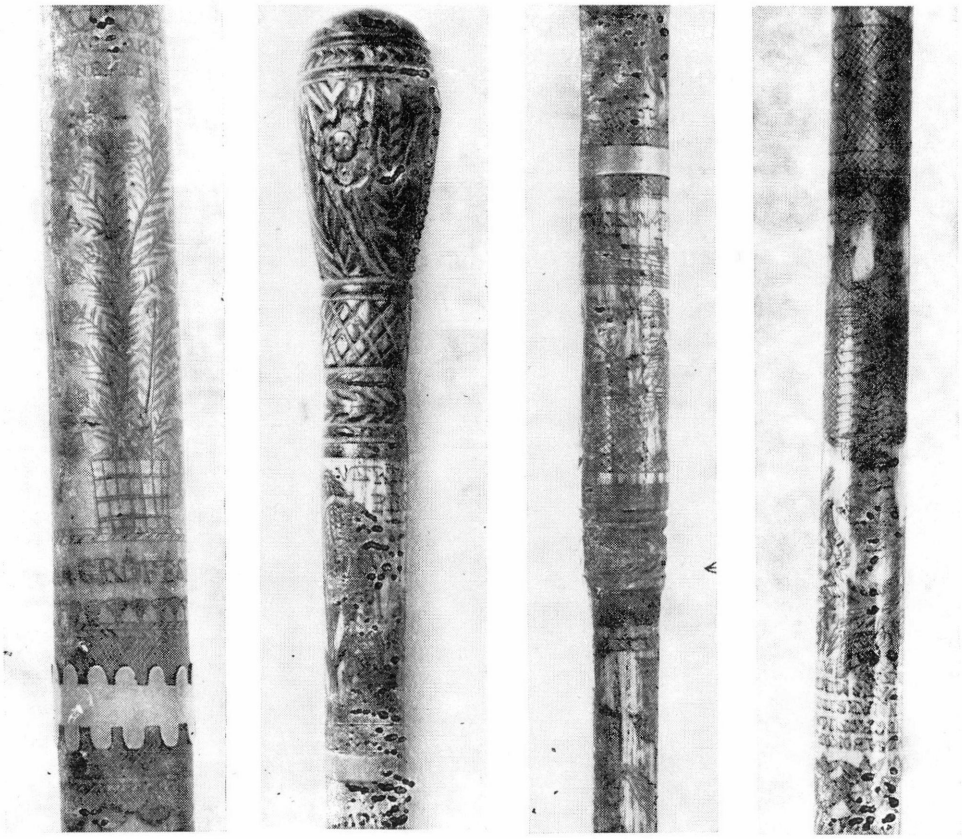

8—11. kép. Részletek a szerző gyűjteményében levő Bagol András által készített botokról: rózsabokor ábrázolása a 2. számú botról, a 3. számú pálca fejének faragott díszítése, a 3. számú pálcának az a része, ahol elvékonyodik, részlet a 4. számú pálca második jelenetéből

kik felemelt jobbjukban egy nyulat meg egy rókát (?) lógatnak. Közöttük 3 kutya, egyik ágaskodik. Fölötte

F: MÁNDLI NAGYSÁGA
18 DIK ERDŐN VADÁSZ

A pálca alsó része tükörsima, díszítés nélküli, végén ólom kopásvédő. A 4 bot közül ez a legvilágosabb színű, ezért a karcolásos rajzok ezen a legjobban kivehetők.

Mivel karcolásai annyira részletdúsak, hogy egyes jelenetek részletei csak nagyítóval vehetők ki, bennem, mint szemorvosban az a gondolat is felmerült, hogy nem volt e Bagol vajon közellátó (myop), hogy ennyire aprólékosan tudott rajzolni. Ép szemmel ti. szinte lehetetlennek látszik ilyen minuciózus munka végzése.

Ami Bagol élettörténetét illeti, erről ma is alig tudunk többet, mint amit MALONYAY Somssich gróf elbeszélése nyomán leírt, vagyis, hogy *Kivadáron* élt (Nagyatád mellett) és ,,faragcsált''. Ha MALONYAY leírása alapján hitelesnek fogadjuk el, hogy a Somssich családnál szolgált, akkor ,,Margit kisasszony'' talán azonos lehet azzal a Somssich Margittal, aki KEMPELEN szerint 1870-ben született, 1892-ben tehát 22 éves volt. Lehetséges, hogy Bagol érdeklődését az ifjú grófkisasszony felkelthette, s a 4. sz. díszes pálcát 1892-ben az ő részére faragta.

Különösnek tűnik azonban számomra, hogy „Kivadár" csakis a Franciaországba került botjára volt rákarcolva, de ez a községnév az eddig általam ismertté vált hazai botok egyikén sem szerepel. De a *Somssich* név vagy monogram sem található meg egyiken sem. Viszont az én egyik botomon „Baranyabotyka", egyik Néprajzi Múzeumi pálcán „Botka 1898", valamint a pécsi múzeumban őrzött ólmosboton is „Készült Botyka 1901" szignó található. Hogyan került Bagol Botykára ? Talán gazdát cserélt? Ez utóbbi mellett szólhatna, hogy két botomon is *Széchenyi* gróf neve szerepel, mégpedig úgy megjelenítve, mintha saját „urasága" lenne, nem pedig, mintha a nagy Széchenyi Istvánt kívánta volna megörökíteni. (Éljen gróf Szécsenyi, ezt a két lányt szereti . . ., A gróf a kedves Etelkát elvisze lován magának . . .) Lehetséges volna, hogy 1895 körül átszerződött egy Széchenyi birtokra ? Botykán (Szigetvár mellett) viszont a századforduló táján sem Somssich, sem Széchenyi uradalomnak a nyomát sem találtam, e községet a *Gazdacímtár* szerint a herceg Eszterházy család birtokolta.[7] Remélem, hogy e rejtélyesnek látszó körülményre a további kutatások fényt tudnak majd deríteni. Mándokinak az a feltevése, hogy a botykai faragó nem azonos Bagollal, hanem annak unokája volna, aligha állja meg a helyét. Mind a datálások időpontja, mind a botok teljesen megegyező ornamentikája és betűvetése arra mutat, hogy mindegyiket azonos kéz készítette.

Hogy Bagolnak napjainkig kevés munkája vált ismertté, annak egyik oka bizonyára az lehet, hogy aránylag keveset, s csak kedvtelésből faragott, szemben pl. az idős Kapolival, aki idősebb korában a faragást úgyszólván már hivatásszerűen végezte, tehát sokkal termékenyebb volt. A feliratokból következtetve is, faragványainak többségét felettesei, valamint baráti köre részére készítette, tisztelete, illetve barátsága jeléül.

Befejezésül meg szeretném ismételni, hogy Bagol kézügyessége, faragási és karcolási technikája, kompozíciós készsége olyan kivételesen egyéni stílust képvisel és magas művészi érzékről tanúskodik, melyet ráadásul, a feliratokból ítélve, mélyen áthat az 1867-es kiegyezés utáni idők hazafiasságtól buzgó szelleme is. Méltán megérdemli, hogy felsorakoztassuk a néhai nagy magyar faragóművészek közé. Remélem, hogy a legközelebb megírásra kerülő pásztorművészeti kiadványban már megkapja az őt megillető helyet.

* * *

Egyben e helyen mondok köszönetet mindazoknak, akik e közlemény megírásában segítségemre voltak. Elsősorban Mándoki Lászlónak, aki cikkével e munka megírására inspirált. Továbbá S. Kovács Ilona muzeológusnak, Füzes Endre etnográfusnak, Györffy György történésznek szakmai segítségükért, valamint Kovács Mária és F. Györffy Anna grafikusoknak a rajzok elkészítéséért. A fényképeket magam készítettem.

IRODALOM

Domanovszky György
1944 *Magyar pásztorművészet.* Budapest
Endrei Ákos
én. *Somogy vármegye.* Magyarország vármegyéi és városai. Budapest
Gazdacímtár
1923 *Magyarország földbirtokosai és földbérlői.* Budapest
Malonyay Dezső
[1911] *A magyar nép művészete. III. A Balaton melléke.* Budapest
Mándoki László
1978 *Bagol András faragványai Pécsett.* Somogyi Múzeumok Közleményei. 265—270. Kaposvár
Viski Károly
1928 *Pásztorok faragó művészete.* Műgyűjtő II. 4—8.

[7] *Gazdacímtár* 1923.

István Györffy

DATEN ZUR TÄTIGKEIT DES SCHNITZERS ANDRÁS BAGOL

(Auszug)

Im 1911 erschienenen dritten Bande von *A magyar nép művészete* (Die Kunst des ungarischen Volkes), redigiert von Dezső Malonyay wird ein Schafhirt namens András Bagol erwähnt, der sich mit Schnitzereien beschäftigte. Einige weitere Publikationen bereicherten unsere Kenntnisse über ihn. Der Verfasser schildert auf Grund von hier in seiner eigenen Sammlung befindlichen Stöcken von András Bagol, sowie dessen im Besitze des Budapester Ethnographischen Museums befindlichen Schnitzereien die Individualität des schnitzenden Schafhirten. Kennzeichnend für seine Werke sind die außergewöhnlich genau, umständlich eingeritzten figuralen Darstellungen historischen Persönlichkeiten, Grundbesitzer, Husaren usw. Zu den Darstellungen gehören Inschriften, von denen eine oder die andere eine Widmung an den aristokratischen Adressaten ist. Die Darstellungen tragen den Stempel der für die letzten Jahre des vorigen Jahrhunderts kennzeichnenden patriotischen Gesinnung.

Várnai Ferenc

Egy citeraváltozat Baranyában

A magyar citeráknak — külsejüket tekintve — sokféle változatuk van. A variánsok három alaptípusba sorolhatók: vályúcitera, kisfejes citera, hasas citera.

Mindhárom típusban — dallamhúrjaik alapján — találhatók ún. egykottás (diatonikus) és duplakottás (kromatikus) citerák. A kísérőhúrok (vendéghúrok) száma és hangolása is rendkívül változatos.

Abban az eddig ismert hazai citerák megegyeztek, hogy a *dallamhangokat* — nyomóval vagy ujjal — *csak* a dallamhúrokon, a „kottasorokon" vagy „érintősorokon" szólaltatták meg. Nemrég leltem rá a Baranya megyei Szentlőrincen egy újabb játéktechnikát igénylő és különös hangzást eredményező citerafajtára, amelyet készítője és megszólaltatója — mesterétől átvett névvel — „kapkodós citerá"-nak nevez. Ezen a hangszeren két dallamhang a kottasorokon kívül is megpendíthető *(1. kép)*.

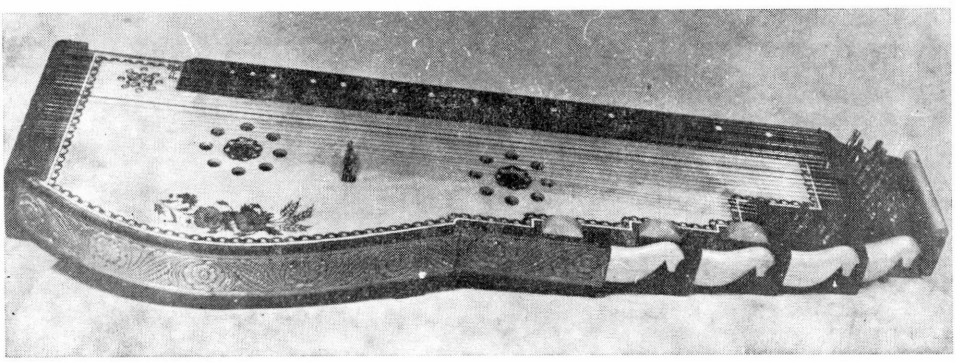

1. kép. „Kapkodós citera." Szentlőrinc, Baranya m.

A citera alakja, amint az a fényképen is jól látható, a hasas-kisfejesnek sajátos változata. Jellemző, hogy egyik oldala, akár a hasas citeráké, ívben kidomborodik. Megtalálhatók rajta — külső oldalán — funkció nélkül, díszként az ún. „kisfejek" vagy „lófejek" is *(2. kép)*.

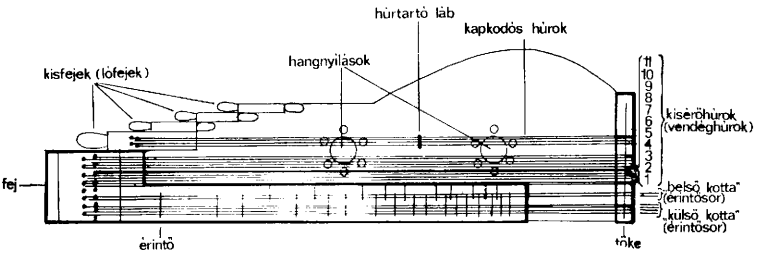

2. kép. A szentlőrinci citera húrozása

A hangszer különleges tartozéka, része az a kis húrtartó lábacska (lásd az *1.* és *2. képen*), amely a fedelén levő, kis körökkel szegélyezett két hangnyílás között, illetve a citera teljes hosszának egyharmadán helyezkedik el. A rajta levő négy húron szólaltatható meg a már említett két dallamhang: a láb és a tőke közti rövidebb részben a „külsőkotta" (érintősor) *8. hangja*, a láb és a fej közti hosszabbik részen pedig az *5. hangja* (lásd a *3. képen*). A két hang kvart távolságra van egymástól.

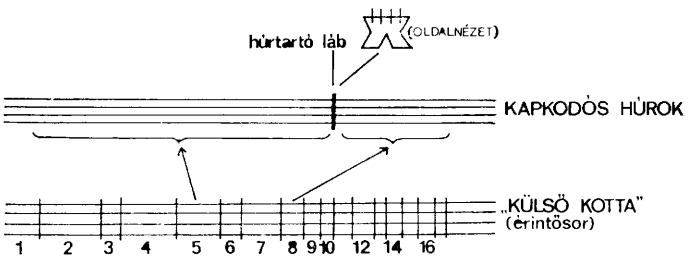

3. kép. A szentlőrinci citera húrozása

Dallamjátszáskor ezt a két hangot — dúr és moll-jellegű daloknál — általában nem az érintősoron játsszák, hanem belekapkodják a húrtartós lábon levő húrokról. Innen a hangszer elnevezése. A két hangot gyakran használják díszítőhangokként is. Ettől a játékmódtól a citera hangzása a megszokottól eltér, csengővé-zengővé lesz.

A húrtartó lábacska minden bizonnyal egy leleményes, cimbalmot is fabrikáló citerakészítő ötleteként került a cimbalomról a citerára. Ezt következtethetjük ki az alábbiakból.

Az 1912-ben született Takács József szentlőrinci „kapkodós"-citerakészítő Kárászpusztán, az Ormánság egyik településén töltötte gyermekéveit, ahol édesapja cselédember volt. A hangszert a velük egy konyhán osztozó család idősebb férfitagjától, Kis Szabó Mihálytól ismerte és kedvelte meg. A citera készítését tizenkét éves korában leste el egy ott élő ácsmestertől, aki kedvtelésből citerákat és cimbalmokat gyártott.

Az újszerű, új színnel hangzó citera mégsem itt keletkezett. Az uradalmi ácsmester ugyanis — „tanítványának" emlékezete szerint — egyszer Tolna megyében járt és ott látott ilyen citerát. Ez a század első évtizedében lehetett.

Az akkor napvilágot látott hangszer napjainkban újjáéledt. Mostani hossza 80 cm. A kapkodós húrok lába 2 cm magas, és bükk- vagy diófából faragja újra-teremtője, Takács József. A hangszer fejét, amelybe a hangolókulcsokat csavarja, meg a tőkét, amelybe a húrtartó szögeket veri, diófából készíti. Az oldal- és fedőlapok fenyő-, hárs- és nyírfából készülnek. A kották vagy érintő fája bükk.

Hangolása: a négy „külső kottás" (érintősoros) és a két „belső kottás" (érintősoros) dallamhúr: *h*, a tizenegy kísérőhúr (vendéghúr) közül — a dallamhúrok felé indulva: 1-től 5-ig: *h*, a 6. húr: *E*, a 7.: *e*, a 8—11.: *h*, a két kapkodós húr: *gisz'* és *cisz''*.

Ezzel a citeratípussal az eddigi irodalom nem foglalkozik. A „kapkodós"-sal rokon játékmóddal az ormánsági Vajszlón találkoztam 1960-ban, felvételt is készítettem a hajdani béres Drávafoki József játékáról. Érdekes, hogy az ő kísérőhúrjain ugyanaz a kvartlépésű, legfőképp díszítőhangként alkalmazott húrpár található, mint amilyet Takács József citerájánál is hallunk.

A szomszéd népeknél használt citeráknál hasonló megoldásokat csupán az osztrák citeráknál ismerünk.

IRODALOM

KODÁLY Zoltán
1973 *A magyar népzene* (1. kiadása 1937.) Budapest
MANGA János
1975 *Magyar népdalok, népi hangszerek* (1. kiadása 1969.) Budapest
SÁROSI Bálint
1978 *Magyar népi hangszerek* (1. kiadása 1973.) Budapest
SZABOLCSI Bence
1954 *Népzene és történelem.* Budapest
VISKI Károly
1934 *A Magyarság Néprajza* II. Budapest

Ferenc Várnai

EINE ZITHERART IM KOMITAT BARANYA

(Auszug)

Bei den in Ungarn bekannten Zitherarten erklingen die Melodientöne ausschließlich von den Melodiesaiten. Der Verfasser schildert eine Variante aus der Gemeinde Szentlőrinc im Komitat Baranya, auf der sich außer den Melodiesaiten auch ebenfalls Melodien spielende „äußere" Saiten befinden. Beim Spiel muß man auch zu den äußeren Saiten übergreifen, wodurch der Klang der Zither reicher getönt wird.

VITÁK, VÉLEMÉNYEK

Vélemények a folklorizmusról*

Hermann Bausinger

A folklorizmus fogalmához

Egy kis délnémet városkában, Hayingenben néhány nappal ezelőtt ünnepelték a helyi énekkar 75 éves jubileumát. Az ünnepség színhelyén és az ünnepi sátor felé vonuló tömegben a férfiak sötét öltönyt hordtak, a nők kisebb csoportja pedig olyan ünnepi viseletet, amelyet én ott még sohasem láttam. Kérdéseimre nem kaptam pontos választ; az asszonyok hangsúlyozták, hogy régi viseletről van szó, de nem tagadták, hogy azon a napon vették fel először, tehát újonnan szerezték be (csupán egy újsághír adott pontosabb felvilágosítást: a viseletet egy helyi lelkész leírása alapján rendelték meg, aki a kb. 100 évvel ezelőtt az akkor még meglevő kevés viseletdarabot megörökítette). Egy barátom, aki nem hivatásos néprajzkutató, ám érdeklődik a néphagyományok iránt, egy fél diafilmet használt el a viseletek fényképezésére. Amikor már elég kép volt a készülékében, felém fordult, bólintott és enyhén lekezelő hangon mondta: „folklorizmus". Egyetértően visszabólintottam, — egyrészt mert a megjelölés nem volt teljesen hibás, másrészt mivel egy finomabban különbséget tevő értelmezéshez körülbelül az itt következő előadást kellett volna megtartanom. Fényképgyűjteményére gondoltam magamban, és elképzeltem, hogy benne néhány tucat dobozt „folklorizmus" felirattal látott el, olyan megnevezéssel, amely bár helyes, mégis a mértéktelen használat következtében néha annyira semmitmondóvá vált, mint élelmiszerüzleteinkben az üvegeken néha látható határozatlan „magyar vörösbor" címke.

Hans Moser „nagy fesztávolságú fedőfogalom"-ként jellemezte a folklorizmust, és valójában e tág címszó-fedél alá időközben oly sok minden, oly sokféle dolog gyűlt össze, hogy indokoltnak látszik egyszer végre a különféle szóhasználati módokat jellemezni, megpróbálni fogalmilag rendezni és értelmezni ezeket — és nem csupán egyetlen pontosan meghatározott folklorizmus-felfogás alapján téziseket előadni. Különösen szükségesnek tűnik ez nemzetközi összehasonlításban, mivel a különböző országokban, különböző előfeltételek alapján, igen eltérő felfogások alakultak ki. Így a folklorizmus szó — és ezzel a fogalomtörténet — kiindulópontja más a kelet-európai országokban (és ha jól tudom néhány latin országban is), mint pl. Németországban. Míg a német publikációkban a folklorizmus témájával kapcsolatban a *művészet* szó szinte sosem fordul elő, a Magyarországon megjelent ilyen témájú tanulmányokban ez a fogalom *a* központi szerepet tölti be. Voigt Vilmos a folklorizmust a folklórtól a nem-folklór felé vezető úton látja; a szovjet K. Csisztovnak a *Folklorizmus Bulletin*ben megjelent fejtegetése szerint a folklorizmus formájában a folklór a modern szellemi kultúra rendszerének része. Voigt Vilmos a folklorizmust így határozza meg: „a folklór kisugárzása az irodalomba és a magasművészetekbe egyáltalán, tehát a folklórjelenségek behatolása az uralkodó társadalmi osztályok műveltségi területére."

Ilyen értelemben aztán a fogalomnak valójában már a népi kultúra korai felfedezését is magában kell foglalnia. Voigt Vilmos következetesen „a francia felvilágosodás, a német romantika és az orosz narodnikok folklorizmusáról" beszél és az új tendenciákat a régiektől elválasztja, ezzel a „neofolklorizmus" fogalmához nyúl vissza. Ezt a fogalmat már 1930 körül használták a kortárs képzőművészet, zene és irodalom azon mozgalmaira, melyek mintákat, formákat és alkotási elveket kerestek saját népük hagyományaiban, de egzotikus népek műveltségében is. Meg kell említeni itt Albert Marinus belga néprajzkutató kutatásait, de mindenekelőtt Mark Aszadovszkij és más szovjet kutatók munkáit, melyek Lermontovnál és más orosz költőknél a folklorizmus-

* Három szöveg „A folklorizmus fogalma és jelenségei" című nemzetközi konferencia, Kecskemét, 1981. július 22—27. anyagából. (Vö. Ethnographia XCIII. [1982] 304—305.)

jelenségeket elemzik. A folklór esztétikai jellegű vonásait itt mintegy a fejlettebb esztétika „előiskolájának" tekintik; a folklorizmus, ill. a neofolklorizmus bizonyos mértékig ennek a kibontakozásnak a hordozója.

Természetesen a folklorizmus fogalma nem foglalható le a művészeti termelés magas áramlásaira. A parasztegyüttesek és a folklórfesztiválok előadásai is e fogalomba tartoznak. A művészi-esztétikai vonatkozások azonban előtérben maradnak; színre lépnek a „népművészet mesterei" és a táncházak újfajta mozgalmait a fiatal népművészek nemegyszer az amatőr művészet formáiként értelmezik.

Németországban — pontosabban szólva az NSZK-ban — ettől eltérő módon tekintünk a folklorizmusra. A legkorábbi, általam ismert szóelőfordulás Peter Heintz szociológustól származik, aki már *Társadalmi előítéletek* c. tanulmányában is rámutatott arra, hogy a folklórra való visszautalás etnikai-kulturális kisebbségek fontos kifejezési formája lehet. A *Társadalmi változás* c. lexikoncikke 1958-ból a regionalizmust és a „folklorizmust" egymás mellé állítja. A folklorizmus szerinte a „nativisztikus" mozgalmakhoz és ezek „valótlan-romantikus jellegéhez" tartozik, amelynek példájaként a rég elfelejtett „kényelmetlen viseletek" újrabevezetését említi.

Hans Mosernél, aki a fogalmat Heintz meghatározásának ismerete nélkül és nyilvánvalóan a neofolklorizmus művészi szemléletétől is viszonylag függetlenül fejlesztette ki, kiéleződik a bírálat. A szokástörténet kiváló ismerőjeként Moser diagnosztizálta a téziseket: a folklorizmus a népi kultúra elemeinek olyan megjelenési formája, olyan összefüggésekbe kényszerítve, melyekbe eredetileg nem tartoztak. Ilyen eset a viselet a színpadon, a jódli-énekes a hazafias filmben, maszk a turistáknak nyújtott előadáson.

Az esztétikai értékelés a Moser által felhozott példákban mindenekelőtt annyiban játszik szerepet, amennyiben e jelenségek valamilyen érzékelést, a (mű)élvezet modellálását veszik célba, amelyet szép és régi kombinációja jellemez. Másrészt ezek a példák más, nem elsősorban esztétikai, de túlnyomórészt negatívan értékelt jellegzetességek katalógusát adják:

1. A jelenségek mesterségesen létrehozottak, tulajdonképpen nem hagyományból származnak, nem is abból „nőnek ki".
2. Az ösztönzés általában kívülről jön és kifelé is irányul az előadások, bemutatók formájában. A nézők és hallgatók szerepelvárását belekalkulálják. Egy gonosz német tréfacsináló az állatkertben a majom szájába dugta a következő megjegyzést: „Jön a Grzimek, csináljunk folklórt!"
3. A folklorizmus jelenségei szoros összefüggésben állnak a kultúra-ipar ügynökségeivel — beleértve a tömegkommunikációs szórakoztató ipart és az idegenforgalmat is. A kereskedelmi oldal összehasonlítva a népszokások már korábban is meglevő gazdasági tényezőivel, drasztikusan megnövekedett.
4. A modern szórakoztatóiparral való összefonódást figyelmen kívül hagyva sokszor genetikai összefüggés áll fenn a néprajzzal: a néprajzra hivatkoznak, vagy ez szállítja az anyagot. Hans Moser „hátramenetről" beszél, de beszélhetnénk a néprajztudomány eredményeinek visszacsatolásáról vagy visszahatásáról is. A folklorizmus „az alkalmazott néprajz" egyik formája.

Már egy ilyen rövid jellemzés is érthetővé teszi, milyen távol esik egymástól a folklorizmus kétféle megfogalmazása. Kísértésbe jöhetnénk, hogy a két meghatározást tartsuk is távol egymástól, s ezzel a világos különválasztással kerüljük el a félreértéseket. A folklorizmus-fogalom divergenciája például képes megmagyarázni, hogy NSZK-beli néprajzkutatók gyakran miért csak lekicsinylő szájbiggyesztéssel képesek kiejteni a folklorizmus szót, másfelől viszont, hogy a kelet-európai országokban a folklorizmus szó miért vált ki érzelmi jóváhagyást. Ám az a megállapítás, miszerint legyen hát két pár csizma, amit szépen tisztán, egymástól elkülönítve tartanak, túlságosan egyszerű és semmiképpen sem tartható fenn. Végül is nem véletlenül használják mindkét fogalomra ugyanazt a nevet, s mindkettő a népi kulturális tevékenység azonos vagy hasonló területére vonatkozik. Ezért tűnik számomra szükségesnek, hogy a különböző felfogások és értékelések okait kutassam.

Véleményem szerint nem elegendő olyan politikai rendszer fogalmakra, mint kapitalizmus és szocializmus hivatkozni; ezzel nem oldható fel teljesen a kérdés. A megkülönböztetés mélyén minden bizonnyal a „nép" tényleges kompetenciájáról, talán potenciális lehetőségeiről alkotott különböző elképzelések rejlenek — párhuzamosan (talán) azzal a megfigyeléssel, hogy a „lesüllyedt kultúrjavak" elméletét a szocialista országokban eleve visszautasítják, míg azt néhány nyugati néprajzkutató — bár egyáltalán nem fenntartások nélkül — aláírja, de legalábbis újból és újból vitatja. A kapitalista módon irányított szórakoztatóipar gátlástalan, kikezdhetetlen, bizonyára kedvez

az ízléstelen álfolklorista perverzióknak, ami aztán a néprajzkutatók eltökélten kritikus hozzáállását is magyarázza. Ugyanakkor feltűnő, hogy ez a másik, a kritikus értékelés éppen Németországban lép színre különösen világosan — és ez mélyebben fekvő okokra és a különbség mindenekelőtt történeti megalapozottságára utal.

Először egy filológiai tényre kell hivatkoznunk: a folklór szó (az 1846-ban egy angol által bevezetett alapszó a továbbképzett folklorizmushoz) Németországban a legutóbbi időkig alig honosodott meg. A XIX. század második és a XX. század első felében a néprajzkutatók, de a kulturális publicisztika képviselői is próbálták kivédeni ezt a neologizmust — továbbra is a nép (Volk) mellett tettek hitet, és elvetették a folklór szellős fogalmát az olyan kipróbált szavak, mint néphagyomány és néprajz (Volksüberlieferung, Volkskunde) javára.

E mögött a felszínes filológiai véleménykülönbség mögött azonban fontos politikai-ideológiai indítékok álltak. Ezen nemcsak a nemzeti identitásra való törekvést értjük, amely a folklórt más országokban is egyik eszközeként használta, hanem egy olyan sajátos szerkezetet, amely bizonyos fokig egy német külön utat fejez ki. Az uralkodó réteg megpróbálta a népet a nemzeti lakosság összessége értelmében, valamint a népet a lakosság alaprétegei értelmében összeolvasztani és kibékíteni, és ily módon a valódi társadalmi ellentmondásokat áthidalni. Míg Magyarországon — ahogy erre Dömötör Tekla rámutatott a magyar folklorizmusról szóló dolgozatában — a XVIII. században a nemzeti kultúra „a paraszti kultúrával szinte azonos" volt, és még a következő századokban is jelentős mértékben az utóbbi alakította, addig a német kultúra már a XVIII. században is sokkal inkább polgári jellegű volt, és a következő századokban is további eltávolodási hullámok érték. A XIX. század második felében kialakulnak a proletár kultúra kezdetei, melyet csak részben határoznak meg a paraszti származási háttér hagyományai — a hagyományos javak, mint pl. a viselet, a munkáskultúrában szinte semmilyen szerepet sem játszottak. A XX. században a lakosság további része idegenedik el a paraszti kultúrától (amennyiben ilyenről egyáltalán még lehet beszélni) és kerül a tömegkultúra vonzáskörébe. Éppen ezek a divergáló késztetések vezetnek azonban az egységes nemzeti-népi kultúra súlyos ideológiájához, melyet genetikailag a parasztságban gyökereztettek, de amelyről következetesen állították, hogy minden más réteg is részese volt.

A társadalmi összehangolódásnak ez a nacionalista iránya olyan átfogó volt, hogy a művészi tevékenységben is kifejezésre jutott. A régi paraszti népi kultúra szellemében megújított és minden réteget átfogó művészetről alkotott elképzelés nemcsak a romantikában fejlődött ki, amikor ennek legalábbis bizonyos társadalmi megfelelést biztosított a paraszti lakosság számszerű túlsúlya; hanem meghatározott a romantika *utáni* jelentős áramlatokat is. A zenében az ifjúsági mozgalom a századfordulón a középkori közösségi szellemhez és közösségi dalhoz való visszatérést propagálta. Az irodalom területén utalhatunk például az úgynevezett honi művészet (Heimatkunst) jegyében született parasztregényekre, melyek a vélt paraszti őstalajt mindenki számára nyomatékosan témává tették.

A Harmadik Birodalomban ezeket a tendenciákat felfokozták. Népi (völkisch) művészetet és népi zenét követeltek, és az irodalomban a nyers és szentimentális népies termékek voltak túlsúlyban. A német nép paraszti „lényegét" bemutatták továbbá nagy folklórrendezvényeken is. A folklór megnevezést ugyan szándékosan kerülték, ezek a rendezvények azonban ennek ellenére több, később előtérbe kerülő show-formát megelőztek. Végül a tudományok számára fő feladattá vált az, hogy a „népi" tartalmat mindenben kimutassák. Ez a néprajzra is érvényes volt, mely legalább részben a folytonosságról alkotott vad elképzelésekbe bocsátkozott bele, de ugyanez volt érvényes a különböző művészetekkel foglalkozó tudományokra is. Különösen a német irodalomtudomány nem volt rest, hogy kiderítse a népi irodalmi örökséget; az egyik vezető tudományos folyóiratot, az „Euphoriont" „Költészet és népiség" (Dichtung und Volkstum) címre keresztelték át, és a szerkesztők ezzel a címmel olyan programot körvonalaztak, miszerint a német költészetben mindenütt ki kell nyomozni a népiség vonásait (bármi legyen is az).

Kézenfekvő, hogy ennek a sajátos fejlődésnek sajátos ellenreakciókat is ki kellett váltania — mind a művészetek, mind az ezzel foglalkozó tudományos diszciplínák körében. Amikor éppen a nagyon érdemes és árnyaltan érvelő néprajztudósok a háború után tudományuknak mindenfajta hagyományápoló tevékenységtől való szigorú elválasztását követelték, és amikor a folklorizmus-áramlatokat nemhogy üdvözölték volna, hanem távolságtartó kétkedéssel követték, akkor ez nem a kétkedő vagy éppen az előkelő, a gyakorlattól távolságot tartó magatartás általános kifejezése volt, hanem elvben helyes válasz volt az adott helyzetre az adott helyzetben. A német folklór esetében nem lehetett egyszerűen a paraszti rétegek nagy kulturális múltjára esküdni és azt a jövőről

alkotott álom alapjává tenni, — ebbe a folklórba polgári avultság és ideológiai hazugság is belekeveredett.

A művészeteken belüli kritikai magatartásra, melyre szerencsés módon már 1945 *előttről* is vannak bizonyítékok, néhány szemléltető példát említünk. A néphagyomány továbbható erejébe vetett naiv bizalom, mely zseniális feltaláló erővel párosulva Bartók Bélát és Kodály Zoltánt a népzene régi formáiból újak kifejlesztésére késztette, Németországban nem volt ilyen könnyen elképzelhető. Néhány évvel ezelőtt ezen a konferencián Zoltai Dénes Adorno merev zeneelméleti tételeit vitatta. Zoltai Dénessel rokonszenvezek, amiért elkötelezetten védte a magyar zeneszerzőket egy olyan durva ledorongolással szemben, mely semmiféle pozitív kiutat nem ismert el — és mégis kész vagyok arra, hogy Adorno számára kérjek megértést, akinek fülében bírálatánál a német zenemozgalom vértelen, érzelmes felújító munkái jártak, akinek a nemzeti szocializmusról szerzett tapasztalatai alapján mindig hangsúlyoznia kellett, hogy „a dialektikából nem lehet hátrafelé kiugrani", aki arra apellált, hogy „a visszamaradt tudat" és „a természet" kétféle dolog, aki egy művészi műfaj belső esztétikai haladásának elárulását nem akarta tűrni egy olyan hátrafelé forduló esztétikai elrendezésért, mely (egyszer így fogalmazta meg) „a sértetlen érzéki szemlélet visszaállításával kíván metafizikus értelmet belefújni a pusztává lett életbe". Igaz, Adorno magát és másokat kritikus elméletével olyan kiúttalanságba vitte, melyet a kultúrában birtokon belül levők előkelő egykedvűséggel elviselhetnek, mely azonban a birtoklásból kizártak elől minden utat elzár. A folklór elleni és különösen — kritikus értelemben használva — a folklorizmus elleni érveinek sajátos fordulatában van azonban egy olyan dimenzió, amit az Adorno elit-párti beállítottsága elleni kritika nem ér el minden további nélkül.

Remélem, második példám teljesen érthetővé teszi, hogy milyen különös összefüggést kell megfontolni a német hagyományban a művészet és a folklór hintajátékában. Bert Brechtre hivatkozom, akinek senki nem vetne a szemére elit-párti vagy általában népellenes álláspontot. Brecht célul tűzte ki, hogy a népszínművet, „ezt a sokáig lenézett és dilettantizmusnak vagy a rutinnak átengedett műfajt" megújítsa, és minden színdarabjában és írásában arra törekedett, hogy „a történelmi relativitást és ezzel a viszonyok megváltoztathatóságát mutassa meg és a nézőket ily módon politikailag-társadalmilag aktivizálja. Színházelméletében mellesleg kifejezetten a folklór színházi alkalmazását is tárgyalta. Határozottan ellenezte, mivel a színház „a koloritot vagy folklórt arra használja fel, hogy a különböző időszakokban az emberek cselekvésmódjában az azonosságokat . . . erősebben kiemelje", általánosabban mondva: a folklór a német hagyományban, a német színházi hagyományban is, a természetet testesíti meg; a folklór egy történelmileg-társadalmilag semleges, paraszti jellegű, de lényegében korszakokon át folyamatosan létező világ látszatát kelti.

Brecht, amikor a tömegek szórakozási igényére hivatkozik, nem a folklórelőadások felé, hanem az olyan nagyvárosi szórakozási lehetőségek, mint a cirkusz és a boxmeccsek felé fordul: „Reményünket a sportközönségbe vetjük", írja. Ez a világért sem jelenti azt, hogy néha-néha ne merített volna a folklórból — hiszen feldolgozott népdalversszakokat, népi szólásokat, közmondásokat stb. De nem afféle puha párnákká dolgozza át ezeket, amelyeken — mint egy darabka ártatlan világban — a meggyötört, gondolkozásra késztetett színházi közönség megpihenhet, hanem elidegeníti azokat. „Der Mensch denkt, Gott lenkt" (Ember tervez, Isten végez). A *Kurázsi mamá*ból való ez az ismert közmondás: de Brecht egy fölborzoló simítással átállítja az értelmet, amikor a vesszőt a mondat közepén kettősponttal helyettesíti: „Der Mensch denkt: Gott lenkt" (Az ember gondolja azt: Isten irányít) és Kurázsi Mama józanul teszi hozzá: „Erről több szó ne essék".

Természetesen, a feljebb említett elképzelés értelmében a neofolklorizmus is „a folklór kisugárzása az irodalomba". De a folklórhagyomány sajátossága emellett alárendelt jelentőségű. Aki folkloristikai műgonddal kimutatja, hogy hol mindenütt bukkan fel a gyűjteményekben ez a közmondás, hogy már a latinok is ismerték a „homo proponit, deus disponit" kifejezést, és hogy a surinami négerek azt mondják, hogy „az ember csinál egy bárkát, az Isten egy hajót" — az a brechti szándékok megértéséhez majdnem semmivel sem járul hozzá. Csak az kerül közel a megértéshez, aki az irodalomtudomány eszközeivel elemzi, hogyan bánik Brecht a hagyománnyal. Ha a folklorizmuson a néphagyományhoz való affirmatív viszonyt értjük, akkor Brechttől nem vezet oda út — és ha szabad egy másik, néprajztudományi közegbe ugranom, Hans Mosertől sem.

Ez azonban nem zárja ki azt, hogy éppen az utóbbi években a folklorizmus-jelenségek értékelésében eltolódások ne következtek volna be. A 60-as évek elején a folklorizmus — és Moser is így gondolta ezt — elsősorban elhatároló, eltávolító fogalom

volt. Bizonyos kulturális jelenségek folklorizmussá minősítése látszólag lehetővé tette a néprajzosoknak, hogy ezektől távol tartsák magukat és tudományúguk valódi tárgyával foglalkozzanak, és a folklorizmus funkcionáriusait kissé nevetséges rendezvényszervező buzgólkodásukban magukra hagyják.

Később vált világossá, hogy mindehhez föl kellett tételezni a valódi és a hamis, valamiképpen manipulált népi kultúra szétválasztását — ami azonban ilyen módon nem volt fenntartható. Nem is szólva arról, hogy az állítólagos valódiságra való hivatkozás éppen a folklorizmus ügynökeinél játszott fontos szerepet. Konkrétabban szólva: néhány a folklorizmus jellemzőjének tekintett dolog, amelyet újabb fejlődésnek tulajdonítottak, valójában már sokkal korábbi fejlődési fokon is felbukkant. Leopold KRETZENBACHER, Friedrich SIEBER és mások tanulmányai bizonyos folklorizmusjegyek meglétét a múlt felé messze kiterjesztették, feltárván, hogy 'exoterikus' elemek, látványos szokások legalábbis az udvarok vonzáskörében és a városokban már a reneszánsz és a barokk alatt is központi szerepet játszottak. Bár joggal jegyezték meg, hogy a folklorizmus fogalmával nagyon is lejtős talajra jutunk, ha a régi történeti folklórt egyik vagy másik sajátsága alapján ebbe a fogalomba belefoglaljuk — de nem *az* volt a legrosszabb, hogy lejtős talajra kerültünk. Másként szólva: a történelemből vett — valódi vagy látszólagos — párhuzamok kiindulást adtak az átfogó folklorizmus-fogalom elemző tagolásához különféle elemekre és funkciókra.

Ugyanakkor a jelenlegi folklorizmusban is felfedezték a jogosult, sőt szükséges szerepeket. DÉGH Linda világított rá arra az amerikai magyar farmereknél újonnan kifejlődött aratóünnep példáján, hogy „bármely etnikus népcsoportnak éppúgy szüksége van nemzeti néphagyományra, melyhez ragaszkodhat, mint amennyire szüksége van megkülönböztető jellemvonásokra is". A saját, akár csak kis dolgokban megnyilvánuló hagyomány igénye nemcsak az etnikus csoportoknál található meg; alapvetően érvényes helyi keretek között egy helység lakosaira vagy akár még kisebb csoportokra is. Minél átláthatatlanabbá és kuszáltabbá válik a környező világ, nyilvánvalóan annál sürgetőbbé válik az igény, hogy ki-ki valamely meghatározott kis csoporthoz vagy helyi társadalmi egységhez való tartozását jelekkel kifejezze. Emellett feltűnő, hogy a sajátnak ez a jelzett hangsúlyozása tágabb keretben békésen és ellentmondás nélkül beilleszkedik egy nemzetközi hangversenybe. A mai folklorizmus megjelenési formáira a saját és különös viselet, öltözet, zászló, zene stb. talán kevésbé jellemző, mint az egészen különböző kifejezési módok találkozása, a teljesen eltérő viseleti formák, hagyományos színek, zenei stílusok stb. barátságos nemzetközi egymás mellett és néha egymásban élése.

A folklorizmus tehát az NSZK-ban is — legalábbis részben — eltávolodott a korábban majdnem kötelező mélyen maradi keretektől. Az utolsó évtizedben a folklór fogalma Németországban is meghonosodott, éspedig két, egymással csak alkalmilag összefüggő, lényegében inkább ellentétes területen: egyszer a tömegközlési piacon, ahol a megszokott és inkább silány folklór (pl. bizonyos fúvós-zenekaroké) a steady seller-ek közé tartozik, s bár a kiugró sikerszámokkal nem versenyezhet, de a gyorsan változó sztárok árnyékában folyamatosan eredményeket ér el; másodszor a politikai, társadalmi és ökológiai tiltakozás területén, amit röviden „alternatív" törekvésnek nevezhetünk. Ebben az értelemben a folklórt — legalábbis jobb képviselőinél — nem terheli a szemellenzős 'népiesség'; sokkal inkább olyan fiataloknak a kifejezési formája, akik az eltompító gépiesítéssel és a „lélek" bürokratikus „felparcellázásával" (Max WEBER) szemben életüknek értelmet akarnak. Már eddig is hasonló volt némely folklorizmus bemutató külső formája Keleten és Nyugaton, és egymással rokon problémák adódtak itt is, ott is. Ha a kirisi (SZU) folklór-fesztiválon temetési és lakodalmi siratókat és az NDK első folklórfesztiválján, Schmalkaldenben lakodalmi szokásokat adnak elő, akkor ott ugyanúgy felmerül a kérdés, mint a mi rendezvényeinknél: elvárható-e és milyen hitelesség ilyen előadásoktól. Lehet, hogy a nyugat-német folklóráramlat új fejlődési szakasza bizonyos tartalmi közelítést is jelent a keleti folklorizmushoz. Azt, hogy ezeknek a regionális megmozdulásoknak az elevensége ugyanolyan elevenség-e, mint a magyar össznemzeti táncházaké, népművészeti alkotóközösségeké stb. — nem tudom megítélni. Csak egy hét budapesti, egy hét kecskeméti és egy hét — mondjuk — hajdúböszörményi tartózkodás után mernék egy konvergencia-elméletet megkockáztatni.

Ehelyett engedjék meg, hogy végezetül jelezzem: a folklorizmus jelensége miként tagolódhat be általános társadalmi differenciáló folyamatokba és kulturális változásokba. Egy olyan modernizálási sémát veszek alapul, amely különböző fejlődési fokokat tűz ki, s ezeken aztán a (tágabb értelemben vett) folklór egyes megjelenési formái és funkciói elhelyezhetőek.

Egy olyan társadalomszerkezetből indulok ki, mely viszonylag homogén és áttekinthető csoportosulásokból áll egy egyszerű, érthető környezetben. A folklór itt mint

rituális végrehajtás jelenik meg helyi keretben, ezt a rituális végrehajtást nevezhetjük *szokásnak*. Alig változó formájával hozzájárul ahhoz, hogy az emberek szilárd, nem változó identitását igazolja; de megerősíti az uralkodó körülmények és ezzel együtt az uralkodók legitimitását is, és bizonyos gyakorlati célokat szolgál — így a mindennapi munkával, az életpályával, az évek lefolyásával kapcsolatban. Mindehhez egyszerű szimbólumokat használ, melyek — ugyanúgy, mint az egész szokás — nem kívülre irányulnak. Belül azonban „ezoterikusan" kötelezőek; az ellene való vétséget szankció sújtja.

1 szokás

2 ünnep/ünneplés

3 folklorizmus/fesztivál

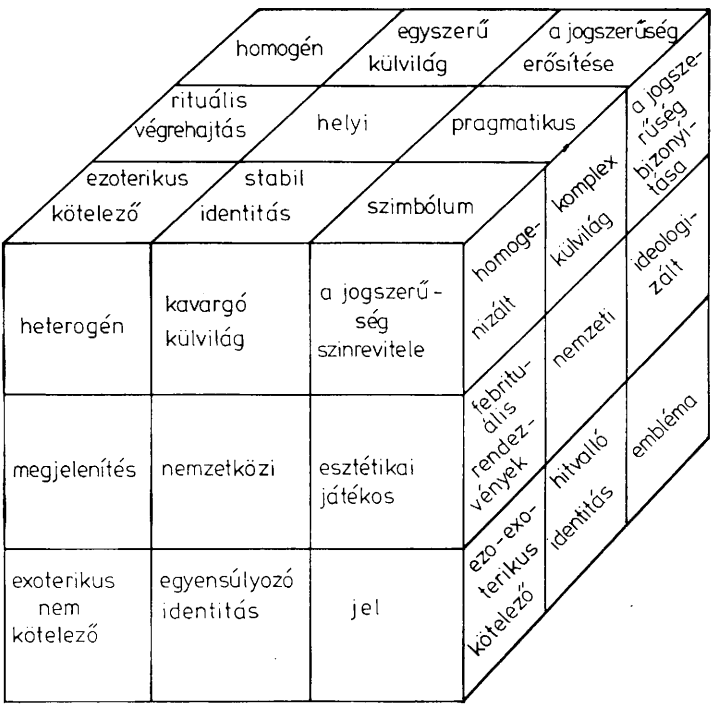

Az általam szerkesztett második fokon olyan, önmagában heterogén társadalomról van szó, amely azonban ideológiailag homogenizált. A környezet összetett, a csoportosulások már nem egyértelműek és áttekinthetők; állandóan szüksége van a legitimitás bizonyítására. A bizonyítás és az ideológiai homogenizálás egyik eszköze lehet a folklór, mely félrituális rendezvények formájában jelenik meg — a szokásos nomenklatúraként *ünnep*et (Fest) és *ünnepség*et (Feier) mondhatnánk itt. A hatósugár nagyobb lett; még a helyi jellegű rendezvényeknél is hivatkoznak a nemzeti összefüggésekre. Az ünnepek (hogy ennél a típusfogalomnál maradjunk) egyértelműbb emblémákkal élnek, és az embereknek újfajta identitást közvetítenek, melyet hitvalló identitásnak (Bekenntnisidentität) nevezhetünk. A részvétel általában kötelező; a rendezvények egyszerre ezoterikusak és exoterikusak, egyidejűleg kívánnak hatni a közreműködőkre és a nézőkre.

A harmadik lépcsőfokon a heterogenitás, az áttekinthetetlenség még előrehaladottabb; a környezeti világ típusa — két amerikai szociológus jellemzése szerint — „kavargónak" tekinthető, ami azt jelenti: fenyeget, hogy a környező világ ellenőrizhetetlenné válik. A legitimitás már nincs adva problémátlanul; ideológiailag viszont

még gyengén teremthető meg. Ezzel szemben módszerek alakulnak ki a legitimitás színrevitelére, tehát nagy fesztiválokon, felvonulásokon stb. demonstrálják, hogy a világ még rendben van. A folklór itt a *folklorizmus* formájában jelenik meg, mint esztétikai jellegű, játékos, az egyénre alig kötelező kifejezés, mely egyes jelképeket használ. Az egyes ember ezekkel a jelképekkel azonosulhat, de ez képlékeny identitás, identitások egyeztetése, amit az egymást sokszorosan keresztező szerepelvárások és csoporthoz tartozások minden egyéntől megkövetelnek. A bemutatás emellett főképpen kifelé irányul, és hatóköre elvileg nem korlátozott, hanem nemzetközi (ami természetesen a lakosság megnövekedett mobilitásával is összefügg).

Ezt a sémát a fokozatokról természetesen csak gyors vázlattal jellemezhettük itt, és ebbe belejátszott a rendszerépítés kényszere is. Tudom, hogy egyes kategóriák mellérendeléséről vitatkozni lehet. Különösen megkérdőjelezhető az, hogy alapjában véve a szokásnak, az ünnepnek, folklorizmusnak nem csupán egy egészen meghatározott típusáról van-e szó, amely semmi esetre sem fedi a megjelölt területek egészét. Az a kifogás viszont, hogy a különböző síkok a valóságban keverednek, számomra nem tűnik helytállónak. Én három analitikus sík szembeállítását kíséreltem meg — és ennek még akkor is meg lenne az értelme, ha empirikusan a keveredés mutatkozna túlnyomónak, ha például kiderülne, hogy a magyar folklorizmus erősebben nemzeti irányú, hitvalló identitásra törekvő, szilárd emblémákkal dolgozik — és így tovább. Ez arra is utalhatna, hogy itt a társadalmi kiindulópont is más, a modernizáció hullámai által kevésbé elárasztott.

Egységes síkok mindig csak akkor jönnek létre, ha a tudós kockaelemeit — hommage à Ernő Rubik ! — addig tekeri, amíg egymáshoz nem illeszti mindazt, ami számára elvileg összetartozó és összefüggő. A tarka, egységes színű síkokba nem kényszeríthető valósággal szemben az ilyen elemzőrendszerek a feltárás eszközei. Legalább annyit el kellene ismerni róluk, ami a folklorizmus csillogó fogalma számára is igényelhető: heurisztikus értékük, provokáló szerepük van a továbbgondolásra.

(Fordította: PÁLDY Krisztina)

V. E. Guszev

A folklorizmus tipológiája

A folklorizmus a folklór olyan körülmények között történő adaptációjának, reprodukciójának és transzformációjának társadalmilag meghatározott fejlődési folyamata, amelyek különböznek a hagyományos folklór kialakulásának és létezésének körülményeitől. A folklorizmus, mint társadalmi jelenség, akkor jelentkezik, amikor a társadalom életében a hagyományos folklór fejlődését akadályozó objektív körülmények merülnek fel, valamint akkor, amikor a köztudat magát a folklórt tekinti veszendőbe menő értéknek, a nemzeti kultúra kialakításához vagy újjáteremtéséhez szükséges forrásanyagnak. Ez az általános törvényszerűség különböző formákban jelentkezik, a kultúra fejlődésének különféle történelmi, társadalmi és nemzeti feltételeinek megfelelően. Mindennek megfelelően a folklorizmus különböző ideológiai tartalomra tesz szert, eltérő formákat ölt és különféle társadalmi funkciókat tölt be. Ezért van szükség a folklorizmus tudományos tipológiájának kidolgozására, amely összegezné a folklorizmus történeti fejlődésének egész folyamatát. Ez majd kollektív kutatások eredményeképpen válik lehetségessé, jelen tanulmányomban csupán a probléma néhány oldalát érintem.

A folklorizmus történetét Európában már legkevesebb 400—500 éve nyomon követhetjük. Emellett a történelem valamennyi korszakára jellemző a folklorizmus valamely meghatározott fokozati formája. Beszélhetünk a reneszánsz folklorizmusáról, a felvilágosodás korának folklorizmusáról, a romantika folklorizmusáról, a pozitivista-realista folklorizmusról, a XX. század elejének bonyolult, sokrétű folklorizmusáról, s a modern neofolklorizmusról, amely a polgári és a szocialista társadalomban elvi szinten különböző képet mutat. A folklorizmus ilyen történeti tipologizálása alkalmával nem csupán mindegyik fokozati alakjának konkrét jellemzésére van szükség, hanem ugyanakkor meg kell határoznunk a folklorizmus társadalmi-kulturális típusait is. E munka során kiderülhet, hogy a folklorizmus minden fokozati formájának sajátos struktúrája van.

Mi a folklorizmus alábbi társadalmi-kulturális típusait tekintjük a legáltalánosabbaknak:

1. *Mindennapi folklorizmus*, amely a folklórnak olyan formáiban nyilvánul meg, amelyek átmenetet képeznek a folklórt alkotó, természetes, spontán fejlődését és fennmaradását biztosító közegből a folklórt csupán fogyasztó vagy a rá jellemző körülmények között művelő, szabad időben, szórakozásként alkalmazó közegbe. A mindennapi folklorizmusnak különböző fajait különböztethetjük meg aszerint, hogy milyen társadalmi közegben (arisztokratikus, liberális-nemesi, polgári-demokratikus, munkás stb.) alakul ki. Például a kelet- és délkelet-európai nemzetek és nemzeti kultúrák kialakulásának időszakában az itt elterülő országokban, az Osztrák—Magyar Monarchiában és az Orosz Birodalomban megkülönböztethetjük a nemesi-mecénási folklorizmust (népdalkórusok a főúri rezidenciákban, népi zenekarok fellépései az arisztokrácia szalonjaiban stb.), valamint polgári demokratikus folklorizmust (népdalok előadása a szabadságszerető, haladó, hazafias értelmiség vagy a diákság stb.) körében.

2. *Ideológiai folklorizmus*, amely a társadalmi tudatnak és a társadalom kulturális életének különböző szféráiban nyilvánul meg. A nemzeti kultúrák fentebb említett korszakára jellemzőek e típus következő változatai: a) a „filológiainak" nevezett típus (a folklór gyűjtése, kiadása és felhasználása az anyanyelvi szótárak és nyelvtanok megalkotásához, a nemzeti irodalmi nyelv kialakításának eszközeként való alkalmazása); b) „történeti folklorizmus" (történelmi munkák szerzői a folklórt „népi krónikaként" kezelik, hogy ily módon rekonstruálhassák népük legendás történelmét, megalapozzák jogát az önálló államiságra); c) „művészeti folklorizmus" (írók, zeneszerzők, drámaírók merítenek a folklórból a nemzeti művészetek kialakítása során azzal, hogy meghonosítsák a művészetekben a „népiséget"); d) „pedagógiai folklorizmus" (a folklór alkalmazása a gyermekek nevelésében és oktatásában). Konkrét ideológiai tartalmától függően a fenti változatok mindegyikének lehetett haladó vagy reakciós jellege.

A mai társadalmi-történelmi körülmények között a folklorizmus említett alapvető szocio-kulturális típusai (a mindennapi és az ideológiai) teljesen más konkrét formákban jelentkeznek. A neofolklorizmus osztályozásának máig lezajlott kísérletei során a probléma két különböző megközelítése rajzolódott ki. Az egyik, a tulajdonképpeni folklorisztikai irányzat arra törekszik, hogy a folklorizmus különféle típusainak osztályozását az autentikus folklór egyik vagy másik ismérvétől való eltérések alapján végezze el. A másik, a kulturológiai irányzat a modern folklorizmus tipológiáját a folklórt adaptáló kultúrák közötti eltérésekre alapozza. E két megközelítés szintetizálására irányuló törekvés tűnik a leggyümölcsözőbbnek, amely szerint a folklorizmus változatait és típusait a folklórnak a mindennapi élet és a kultúra különböző szféráiban történő adaptációja során megnyilvánuló transzformációs folyamatok jellege szerint határozzák meg. Az ilyen osztályozás lehetővé teszi a folklór helyének megállapítását a modern kultúra rendszerében, s egyidejűleg biztosítja a folklór transzformációs szintjének a befogadó kultúratípusok sajátságai szerinti megállapítását is.

A folklorizmusnak a szocialista társadalomban való fejlődésével kapcsolatos feltételekre nézve a következő tipológiai felosztást javasoljuk:

I. A folklórhagyományok transzformációja a mindennapi életben:

1. A mai falu köznapi folklorizmusa;
2. A munkásosztály köznapi folklorizmusa;
3. Az értelmiség köznapi folklorizmusa.

II. A folklór transzformációja az amatőr művészeti tömegmozgalomban:

1. A népi énekesek, zenészek, mesemondók, táncosok által művelt műfajok beépítése a helyi amatőrművészek műsorába (a klub-tevékenységbe) — ezek az úgynevezett „autentikus" folklóregyüttesek;
2. A hagyományos folklórnak már nem élő műfajait rekonstruálják az amatőregyüttesek műsoraiban (ezek az úgynevezett „kísérleti" folklóregyüttesek);
3. Folklóralkotások előadása hivatásos szerzők vagy énekkarok, kórusok vezetői, koreográfusok feldolgozásában (az úgynevezett „stilizáló" folklóregyüttesek).

III. A folklór transzformációja az állami-társadalmi koncert- és esztrádművészet rendszerében:

1. Regionális versenyek, szemlék, népművészeti fesztiválok;
2. Specializált területi, nemzeti vagy állami (országos) folklórfesztiválok;
3. Nemzetközi folklórfesztiválok;

4. Állami népdal- és néptáncegyüttesek tevékenysége;
5. Hivatásos „folklór jellegű" esztrádegyüttesek tevékenysége.

IV. A folklór tömeges reprodukciója:

1. Nyomtatásban (folklóralkotásokat népszerűsítő kiadványok, feldolgozások, daloskönyvek, plakátok, reklámkiadványok stb.);
2. Hangfelvételek;
3. Rádió- és televíziós adások;
4. Folklór- és néprajzi-, tudományos ismeretterjesztő- és dokumentumfilmek.

V. A folklór adaptációja a hivatásos művészet területén:

1. A szépirodalomban;
2. A zeneszerzés területén;
3. A színművészetben;
4. A filmművészetben.

(Fordította: NAGY Géza)

Claude Karnoouh

A folklór felhasználásáról avagy a „folklorizmus" átváltozásairól

Ahhoz, hogy a folklór jellegű „bemutatókról" mint néprajzi témáról beszélhessünk, mindenekelőtt szükség van arra, hogy megvizsgáljuk azoknak a társadalmi jelenségeknek a jellegét, amelyeket általában folklór tényeknek nevezünk. Először fel kell tennünk azt a kérdést, mi is nevezhető folklór jelenségnek ? A kérdés teljes naivitása arra kényszerít bennünket, hogy ismételten rákérdezzünk e sokféle alakban megnyilvánuló jelenségre, hiszen legalább egy évszázada már annak, hogy mindenféle népies és paraszti megnyilvánulást folklór tényként könyvelünk el. Bármikor és/vagy bárhol kerüljön is rájuk sor, azoknak a sajátos jelenségeknek az osztályába soroljuk be ezeket is, ahova a mintegy természetiként adott dolgok, a magától értetődő evidenciák tartoznak és a besorolás alapfeltételeit illetően semmiféle kételynek nem adunk teret. E gyakorlat értelmében a paraszti világnak a faluban, illetve a színpadon sorra kerülő bemutatása csaknem azonos üzenetet hordozna, azonos szemantikai mezőket és közös szimbolikus univerzumot körvonalazva így. Ugyanakkor azonban e különböző előadásokat létrehozó szándékokhoz és elképzelésekhez kapcsolódva nemcsak a felismerhetően megmutatkozó különbségeket vehetjük észre, hanem az egymástól eltérő eszmei háttereket és sajátos szimbolikát is. Még tovább menve megállapíthatjuk, hogy a különböző bemutatók egyáltalán nem ugyanannak a kultúrának a részei, még ha morfológiailag azonos formaelemekkel és ennek következtében egymáshoz hasonló jelölőkkel találkozunk is. Vajon csupán egyszerűen a nyelvezet fogyatékosságáról vagy episztemológiai tévedésről van szó, vagy inkább arról, hogy itt olyan osztályozási és elemzési zűrzavarral van dolgunk, amely a folklór történetétől elválaszthatatlan jelenség és amelyet, minthogy a folklór jellegű bemutató valódi értelmére világít rá, valóban folklórnak kell tekintenünk ? Valójában e két kérdés nem mond ellent egymásnak, egymást kiegészítve egészet alkotnak. A „folklorizmus" fogalmáról való vita megoldásához csak e két kérdés együttes vizsgálatával járulhatunk hozzá.

Folklór és folklorizmus

A folklórkutatások két különféle eljárásmódra világítottak rá, amelyek mögött, minthogy alapelveik különbözőek, a történeti fejlődés két különböző irányába mutató politikai szándékok húzódnak meg. Kétféle, egymással mintegy ellentétes gondolkodásmód jön létre, attól függően, hogy a folklórkutatás már kialakult politikai egység keretében folyik-e vagy olyan, a jövőben megformálódó politikai egység mellé áll, amelyhez az érveket éppen a néprajzi kutatásnak kell majd biztosítania.

Nagyjából az első helyzet a jellemző a francia folklorisztikára, hiszen 1789, azaz a francia forradalom előtti időktől kezdve már az első, nagy és rendszeres kutatások látták el a központi hatalmakat (az egyházat, a monarchiát, majd a köztársaságot)

az államhatalom uralma alá tartozó parasztságra vonatkozó, meglehetősen pontos tájékoztatással, a célból, hogy az állam kidolgozhassa törvényeit, megformálhassa ideológiáját és egységesíthesse a falusi közösségek terheit.[1] Később, a XIX. század közepe táján tovább szélesedtek és erősödtek a visszavonhatatlanul eltűnőben levő világ anyagi és szóbeli hagyományai megőrzésére irányuló tudományos kutatások.[2]

A második megoldást, legalábbis eredetét tekintve, ettől lényegesen különböző látásmód, egyszersmind a tudományosságra való törekvés, és az elődök által kialakított tudás megőrzésének szándéka jellemzi. Minthogy a politikai egység megalkotását megelőzi a folklorisztika, így az olyan eszközzé vált, amellyel az értelmiség a mezőgazdasági népesség feltételezett egységét kívánta bebizonyítani, egyedi vonásait pedig gyakran a dinasztikus és bürokratikus uralom keretei közt valónak igyekezett feltüntetni. A hatalom számára olyan politikai és választási rendszer működésének a biztosítása volt a lényeges, amely az előjogokon (etnikai, vallási és társadalmi) alapult, és amely valamilyen módon éppen úgy szemben állt a nemzeti állam fogalmával, mint a kultúra egyetemes meghatározását képviselő felfogással. A folklórt tehát nemcsak olyan meghatározó tényezőként fogták fel, amely a kultúra nagy entitásait a paraszti tudathoz kapcsolt elemekkel töltötte ki, hanem a politikai hatalom olyan „tudományos" igazolásaként is, amely ugyanezeket az entitásokat az egy etnikumúnak, egy nyelvűnek és néha egy vallásúnak feltételezett nemzeti állam keretébe illesztette. A kutatás ugyanis távoli földrajzi és kulturális területeken élő embercsoportok között is kidolgozhatja a rokonságot, nem kell ehhez más csak az, hogy *eleve* olyan elég általános vonásokat válasszon ki, amelyek elmosnak bizonyos ellentmondásos tapasztalati különbségeket. Az összehasonlító filológiai-irodalomtudományi folklorisztika éppen eleget ténykedett ebben az irányban, de az integrációval és dezintegrációval foglalkozó tanulmányok is éppen elég bizonyítékot szolgáltatnak e szellemi virtuozitásról. És vajon e tanulmányok szerzőinek meg kellett-e változtatniuk alaptételeik ideológiai előfeltevéseit akkor, amikor végül is eredményeik a politikai fennsőbbséget látszottak igazolni? Számos példával igazolható e feltevés. Az egységes kulturális entitások meghatározására törekvő kutatásoknak azonban, vonatkozzanak azok a nyelvre, a szertartásokra vagy a népköltészeti műfajokra, a határok kérdésével kellett szembe találniuk magukat, vagyis abba a kérdésbe ütköztek, hogy a sajátos jegyek és az alapjukul szolgáló valóság közti kapcsolatok meddig is érvényesek.

E tekintetben talán a nyelv a legkényesebb kérdés. Bizonyos, hogy vannak olyan nyelvi fordulatok és alakok, amelyeket az értelmiségiek minden különösebb erőfeszítés nélkül megértenek: mégis mindenki tudja, hogy a társadalmi cselekvésben részt vevők szavainak és mondatainak inkább csak a nyelvtani, morfológiai vagy fonetikai vonatkozásait fogja fel és nem annyira a szavak által hordozott fogalmak tartalmát. Ésszerű-e feltételezni azt, hogy a paraszt ugyanazt a nyelvet beszéli, mint a tudományosan képzett ember? Ez egyáltalán nem biztos. A nyelv nemcsak a gondolkodás objektív voltáról tanúskodik, hiszen a nyelv a szimbolizálás eszköze is, ugyanaz a szóhasználat, sőt még az azonos szavak is két különböző, ha nem ellenkező, vagy éppen ellentétes fogalmi mezőre is hivatkozhatnak.[3] Ha meg kell találni az európai paraszti világban a kulturális entitásokat, akkor azok sokkal kevésbé lelhetők meg a nyelvek alaktanában vagy mondattanában, mint a szokásokban és szertartásokban, illetve a nyelvi szimbolikában. E tekintetben a paraszti társadalmak sokkal inkább hasonlítanak egymásra és kevésbé különbözőek. Abból a célból, hogy a különbségek és az azonosságok megállapíthatók legyenek, olyan kategóriákat kellett létrehozni, amelyek távol estek időben és térben mindattól, amire vonatkoztak, és így olyan már képzeletbeli világot hoztak létre, amely egészen más szándékoknak felelt meg, mint amilyen a paraszti kultúrák elgondolásainak megfelelt volna. Az iskolázott, a városi vagy a tudományos gondolkodással szemben a paraszti kultúrák

[1] Az említett vonatkozásban lásd GREGOIRE abbénak 1792-ben a Köztársaság területén beszélt nyelvekre vonatkozó felmérését.

[2] Tudatosan nem foglalkozom itt a hatvanas évek közepén Franciaországban kibontakozó folklór jellegű megújulással, mert annak politikai és kulturális háttere az itt említettektől eltérő. E folyamat ideológiai alapjainak egy részét már tárgyaltam, lásd Cl. KARNOOUH: *Les Chantres de la Rusticité*. (A régi paraszti világ dicsérete.) In: Autrement, n° juin Paris, 1977.

[3] „Művelt" körökben a diplomáciai nyelv ad szép példát a szemantikai és szimbolikus mezők szétválasztására. A diplomáciai nyelv eufemizmusai olyan sajátos jelentésekre utalnak, amelyeknek semmi közük sincs ugyanazokhoz a szavakhoz, hogyha azokat a hétköznapi beszédben vagy irodalmi szövegben használják.

olyan entitást jelentenek, amelyet önmagában és önmagáért kell vizsgálni. A természeti népekkel foglalkozó antropológiai felfogás és gyakorlat e központi kérdése hasonló élességgel vetődik fel a folklorisztikai kutatásokban is azóta, amióta a politikailag egy állam keretébe tartozó, ám különféle etnikai csoportot képviselő vezető rétegek folklórtényekre hivatkozva annak etatikus meghatározottságot tulajdonítanak. Ha a paraszti társadalmak lényegét igyekezünk megragadni, vagy még inkább, ha fejlődésük vagy hagyományaik mindig meglepő állandósága értelmét szeretnénk megfejteni, akkor — legalábbis átmenetileg — fenomenológiai körülhatárolással kell élnünk, azaz a kutató „tudományá"-nak el kell tűnnie a vizsgált személlyel és eredeti gondolkodásával szemben. E művelet végrehajtása nélkül hiú és következetlen dolog lenne arra törekednünk, hogy megállapítsuk azokat a különbségeket és azonosságokat, amelyek az etnikai és kulturális csoportok belső viszonyaira és fejlődésére jellemzőek.

A vizsgált társadalom gondolkodásmódján kívül kerülve hogyan is lehetne megvizsgálni bizonyos szokások, szertartások évszázadokon át tartó, meglepő állandóságát, amikor voltaképpen számos eseménynek meg kellett volna azokat semmisítenie ? A változással való szembenállás tulajdonképpen olyan szándék kifejeződése, amely alapvetően szemben áll a tudós vagy városi modellekkel. A hagyomány súlyát nem lehet csupán csak a technikák archaizmusával magyarázni vagy azzal, hogy mennyire elidegenedtek azok, akiknél a régi hiedelmeket legyőzte és feleslegessé tette a modern gondolkodás. E hiedelmek mai megnyilvánulásai funkcióik időszerűségének bizonyítékai, s ezen túlmenően azoknak az eszméknek és szimbólumoknak az életerejére utalnak, amelyekben a paraszti társadalmak közösségi jellege mintegy sűrítve nyilvánul meg. Természetesen nem a régóta meglevő archaizmusok feletti naiv meglepetés színleléséről van szó, s még csak nem is azoknak az olcsón felhasználható elemeknek és motívumoknak a kereséséről, amelyek segítségével egy állam „eljövendő etnikuma" gondolatát a jogosnak vélt modernség jegyében rajzolhatnánk fel. . . A paraszti kultúrának egyik elgondolás sem felel meg. Az egyetlen eredmény csak az lehet, hogy a parasztsághoz. múlthoz ragaszkodó kétes miszticizmus forrásának tüntetik fel, vagy a korszerű politika jegyében olyan nemzeti azonosságot tulajdonítanak neki, amelynek jogi és metafizikai beteljesedését az állam jelenti. Így tehát megállapíthatjuk, hogy a folklorisztikai eljárás nemcsak politikai eljárás, hanem politikai gyakorlat is, mivel a paraszti közösségek etnikai és nyelvi identitását a sajátos államelméletnek tulajdonítható nemzeti identitáshoz hasonítja. Ezt a felfogásbeli átváltoztatást követve a folklór lemond gondolati önállóságáról, hogy a modern politikai eljárások metafizikájának alapjává váljék.

Nemcsak arról van azonban itt szó, hogy a folklorisztikai kutatásokat átható politikai előfeltevések a kiváló tudományos objektivitással összeállított anyagot nemcsak egyszerűen átértelmezik, illetve összezavarják, hanem éppen ellenkezőleg arról, hogy ezek az előfeltevések megváltoztatják magát a vizsgált tárgyat is, mivel megváltoztatják annak sajátos minőségeit. Az említett elcsúsztatás következtében a folklorisztika már nem kutatja és nem elemzi a paraszti társadalmak önálló gondolkodási mintáinak alapelveit, sajátos értékeit, *világnézetét*. Az említett megközelítésmód visszautasítása és a „the native point of view", azaz a helybeliek nézőpontjára való helyezkedés a folklórt és a belőle levonható tanulságokat elzárja a múltbeli vagy jelenlegi teológiai és/vagy teleológiai tartalmakkal teli archaikus paraszti világ valóságától. Mégis, ha a nehéz és járatlan útra lépünk, akkor elkerüljük a paraszti kultúrák elragadtatott megfejtését és felfegyverkezünk az olyan romantikus csábítással szemben, hogy kinyilatkoztatásszerűnek fogadjuk el az archaikus hagyomány keretében a modern politikai gondolat előrejelzését. Vissza kell tehát utasítanunk a dicsőséges múlt megkonstruálását, minthogy e múlt alkotói maguk mit sem tudtak arról az eljövendő üzenetről, amelyet együgyű jelenlétükkel előre megjövendöltek. A teleológiai értelmezést vissza kell tehát utasítanunk, minthogy olyan újfajta jelentést hoz létre, amely idegen a vizsgált paraszti kultúrák tagjai által adott magyarázatoktól. A mesterkélt értelmezések megsemmisítik mindazoknak az elgondolásoknak és értékeknek a sajátosságait, egyediségét és önállóságát, amelyek a paraszti közösségek ideológiai és szokás jellegű előadásait áthatják. Végül pedig a teológiai értelmezést is el kell utasítanunk, mivel a modernségből és az államiságból fakadó, a paraszti társadalomnak is tulajdonított külső értékeken kívül és a valójában vizsgált városi, illetve ipari társadalomban idejétmúlt, archaikus erkölcsiség hatékony működését véli felfedezni. Idejétmúlt erkölcsökről van szó; mivel, mint NIETZSCHE mondta, „az érzelmek érzéséről" van szó, arról, hogy mesterkélten vessük alá magunkat régi értékeknek, miközben a modern állampolitika következtében kialakuló új erkölcsök születésével szembefordulunk.[4] Könnyű azonban átlátni azon, hogy ez az érzés, az állam

[4] NIETZSCHE, Friedrich: *Aurore* (Hajnalpír-Morgenröte). Paris, 1975. 8.

modernségét, illetve még inkább az állam jogosultságát a többé kevésbé inkább csak képzeletbeli paraszti archaikus értékek alá rendeli, jóllehet azokat mindig eltérítették saját céljaiktól. Véleményem szerint nem lehet kétségbe vonni a folklorisztikai kutatások nyújtotta ismeretek értékét, még akkor sem, ha némelykor e kutatások veszítenek is átütő erejükből azáltal, hogy kiindulópontjuk, illetve előfeltevéseik nacionalista, tehát politikai jellegűek voltak. A nacionalista csatározásokhoz kapcsolódva számos folklorista nem törődött azokkal a kulturális és szokásszerű jelenségekkel, amelyek szemben álltak vagy ellentmondtak azoknak az etnikai érveknek, amelyeknek ők voltak a kikiáltói, és csak azokat a megjelenési formákat vették észre, amelyek politikai elveiket igazolták. Ma már szinte nem is sejtjük, hogy a hagyományos kulturális megnyilvánulások közül a nacionalista etnográfia mennyi mindennel nem számolt, és azok a nyomok, amelyeket ma megtalálhatunk, szinte megfejthetetlenek, mivel azoknak az átfogó és teljes jelenségegyütteseknek a jelentőségét idejében nem vették észre, amelyeknek ez utóbbiak a részei lehettek.

A nemzeti és nemzetieskedő folklorisztika elsősorban a paraszti nyelvvel és paraszti „irodalmi" alkotásokkal foglalkozott, ám megfelejtkezett arról, hogy ez a nyelv, ez a megfogalmazásmód szétbonthatatlan teljességet alkot: a szertartás jellegű szokásokat sem szabad csupán a hagyományos kultúra egyszerű, látványosságként megmutatkozó megnyilvánulásainak tartanunk, hanem ezek „a lényeg metaforikus kifejezései".[5] Valóban, a paraszti megnyilvánulások alapja, azaz a hagyomány, különbözik és szemben áll azzal a hagyománnyal, amely a központosított állam létét és működését megelőzte. E paraszti szokások soha nem törekedtek politikai jogosultságuk bebizonyítására, sőt ellenkezőleg, inkább a rokonságon alapuló kis társadalmi csoportok, a szomszédságon alapuló közösségek, a falu, a völgy, a többé kevésbé kiterjedt, egymással csereviszonyban álló tájak lakói közösségének újraélesztésére és folyamatos életbentartására irányultak anélkül, hogy valaha is kétségbe vonták volna a közvetlen vagy közvetett kölcsönös, személyes ismeretségek lehetőségét.

Ha elfogadjuk az alapvető jelenségeket, akkor úgy vélem, lehetetlen a szokások teljességének olyan részekre való feldarabolása, mint a költői szövegek, zene, tánc, táplálkozás, gesztusok, öltözködés stb. Ez a fajta tipológia inkább a jelenségek szintjén mutatkozik meg és nem alapvető jellegű: ugyanis ha a szokáscselekvéseket az önálló eredeti gondolkodástól idegen, *a priori* tapasztalásból fakadó kategóriák szerint osztjuk fel, akkor már eleve széttörjük a paraszti kultúra valódiságát és egységét, abból a célból, hogy mesterkélten összeállított, szembeállított vagy kikerekített elemekből állítsunk össze egy pseudo-archaikus rendet anélkül, hogy azok bármilyen kapcsolatban vagy összefüggésben lennének azokkal az alapelvekkel és értékekkel, amelyeket kifejeznek. S mi több, tartózkodnunk kell attól is, hogy a hagyományokat olyan szinkretikus társadalmi formákként elemezzük, amelyeket a technikai és politikai modernség okozott a paraszti közösségek társadalmi és ideológiai életében. Éppen ezek a szinkretizmusok azok, amelyek a „folklorizmus" fenntartása érdekében a hagyományos paraszti közösségek valódi szokásait igyekeznek elleplezni.

A folklór elvilágiasodása

Akkor, amikor a folklórt már nem nacionalista érvként, vagy más szóval, az etnikai identitást már nem „tudományos" igazolásként alkalmazzák, hanem a nemzetállam alapjai etnikai bizonyítására használják fel, akkor jelenik meg a paraszti környezeten kívül a „folklorizmus", és a hagyományos szokás-bemutatások színpadi előadásra kerülnek át.[6] Ha a szokás, mint színi előadás a látvány illúziójának részévé válik, még akkor sem lehet e kétféle jelenséget ugyanabba a kategóriába sorolni, anélkül, hogy gondolkodásbeli hibát, jobban mondva episztemológiai tévedést ne követnénk el. Egy illúziót adó szokás adott közösség társadalmi és kulturális élete valamennyi aspektusát átfogó hiedelmen alapul, a színházi előadás viszont minden hiedelmet nélkülözve *a priori* látványosság mindenki számára. Ez a hiedelem több mint *Weltanschauung*, a közösségi léthez és ennek megfelelően az adott kultúra lényegéhez tartozik. Más szóval a szokás

[5] NIETZSCHE, Friedrich: *La naissance de la tragedie* (A tragédia születése) Coll. Médiation, Paris, 1970. 43 és köv.

[6] Ebben a vonatkozásban BARTÓK Béla példaszerű és kivételes eset. A hivatalos „tudományos" folklorisztikával folytatatott vitái pontosan az ellenkezőjét bizonyítják e tanulmányomban kifejtett érveimnek.

egyfajta saját eredetű fogalmi és szimbolikus rendhez, míg a szokás színpadi látványa az esztétikai és erkölcsi rendhez tartozik.

A szokásban a cselekvők és a nézők egy és ugyanazt az entitást alkotva, a saját gondolat- és szimbólumviláguk szerint játsszák el az előadást, azaz mutatják be az önálló és valódi kultúra alapjait alkotó elveket. A színház ettől igen eltérő játékszabályokat feltételez, mivel sem a cselekvők, sem a nézők nem hisznek abban, amit játszanak vagy látnak. Valóban olyan képzetekről van szó, amelyek néha erkölcsi tanításokat vagy az etnikai eredetek magyarázatát tartalmazzák anélkül, hogy valaha is szabályoznák valamilyen állapot beteljesülését, egy avatási szertartás végbemenetelét, bármilyen látomás megjelenését vagy egy varázscselekvés végrehajtását. A színpadi látványosságot nem lehet tévedés nélkül a szokás bemutatásával azonosítani, mivel ez utóbbi mindig valamilyen átalakításnak vagy értelmezésnek van szentelve. Így a román calusar — szokás, a „folklorizmus"-nak hála, a nemzeti folklór legnagyobb látványosságává vált, amelyet jeles vendégeknek és turistáknak mutatnak be, és nincs már semmi köze az eredeti formák stilizálásán kívül Valachia fiataljai házasság előtti termékenység-rítusaihoz. Hasonlóképpen a budapesti opera-bálon az arisztokrácia által viselt mezőkövesdi viseletek is elvesztették már minden eredetiségüket.

Amikor a szokás-előadások színpadra kerülnek, szó sem lehet már arról, hogy bármiféle fogalmi folyamatosságot vagy állandóságot fedezzünk fel, amelynél csak az a különbség, hogy a kifejeződés helye megváltozott. Éppen ellenkezőleg a színpadi folklórelőadások felszámolják az okot, magát a hagyományt, és a múlt század közepe táján Közép- és Kelet-Európában elkezdődött társadalmi és kulturális egyesülési folyamat befejeződését jelzik. Nemcsak a hely, hanem az idő megváltozásáról is szó van. A színpadra vitt szokás nemcsak saját időbeliségének ritmusát veszíti el, hanem egy tágabb ciklikusságot is megsemmisít, jóllehet ez volt az adott szokás egyik legfőbb jellemvonása. Az időnek és a térnek e szétválasztását nem lehet csupán kísérőjelenségként értékelni, hiszen ez igen nagy mértékben érinti e szokás lényegét, mivel az idő és a tér más tényezőkkel együtt a szokás bemutatása által nyújtott jelképtartomány egészében vesznek részt. Végül a szokások színpadra állítását nem lehet a paraszti vagy népi világnézet „digest" jellegű összefoglalásának sem tekinteni, minthogy megalkotásakor az azt létrehozó társadalmi és politikai szándék lényegében a hivatásos színház hagyományaiból merített. A folklórbemutatók inkább egy új kulturális forma kialakítását és nem a hagyomány fenntartását jelentik. Itt olyan új kulturális formák meggyökereztetéséről van inkább szó, amelyek valóban szinkretikus jellegűek és amelyek a létrehozott jelölőket a „hagyományos" színház színpadi fogásai segítségével manipulálják, a mindenkori pedagógia politikai és az esztétika didaktikus értékeit képviselve. A cél tehát egyrészt az, hogy a közös és egyedi, eredetinek tartott kulturális alapokat megtanítsák, és hogy ezáltal a nemzet-állam politikai szuverenitását is igazolják; másrészt az is a cél, hogy a hagyományos falusi kultúrával való szakítás nélkül alkossák meg az új népi kultúrát. Olyan eljárás ez, amelynek során a hagyományelemek értelmüket és jelentésüket vesztik, ám ugyanakkor olyan új szimbólumokat hoznak létre vagy alkotnak újjá, amelyeknek az a rendeltetése, hogy a többé-kevésbé heterogén mezőgazdasági népességet, amely a gyors urbanizáció következtében ideológiailag gyenge, egységesítse. A folklórbemutató, amely a nemzet-állam és alkotmánya által kezdeményezett modernségbe való beilleszkedés eszköze, az etnikai-nemzeti azonosság megerősítését szolgálja, a nemzet egyetemes jellegű és transzcendens felfogásának rovására.

E gazdasági, társadalmi és politikai folyamat során, amely Közép- és Kelet-Európa különböző népeit politikai önállósághoz juttatta, a kultúra kettős szerepet kapott. Először is a tudományok egyetemessége formájában az a feladata, hogy mint egy eszközként az anyagi világ feletti technikai uralom birtoklásához szükséges tudást biztosítsa, másodszor pedig az a feladata, mint a színpadi folklór formájában, hogy a nemzet egyediségét és különböző etnikai elemeinek egységét emelje ki. Így tehát az, amit „folklorizmusnak" (avagy a folklór felhasználásának) nevezhetnénk, egyszerre „szöveg" és szükséges lényegi gyakorlat a nemzet-állam jogosultságának elismerése érdekében. Ez az alapvetően igazoló jelleg (amely a már meglevő államnak is alapjait adja) a „folklorizmus"-ra hagyatkozik, mivel csak ez alkalmas még gazdaságilag is arra, hogy olyan új népi kultúrát hozzon létre, amelynek a keretében lehetséges a többé-kevésbé csupán csak képzeletbeli eredeti egységen belül jelentkező belső különbségek újraértelmezése.

Természetesen Közép- és Kelet-Európa írásos műveltsége is létrehozott olyan irodalmi alkotásokat, zeneműveket és színdarabokat, amelyek témái és formái az egyetemes kultúra részei, ám mindenki tudja, hogy ezeket csak egy szűk és kozmopolita elit számára alkották már hosszú ideje. Ez volt az az időszak, amikor Liszt Ferenc a követ-

kezőket hangsúlyozta: „Az én hazám Európa". Az ilyen mondás haszontalannak, sőt veszélyesnek tűnt, az etnikai nemzet-állam késztetésére kialakuló kulturális tervek véghezvitele szempontjából. Ezzel szemben a színpadra állított folklór azzal az óriási előnnyel rendelkezett, hogy az egyetemességet a részlegességgel elegyítette, és olyan színben tűnhetett fel, mintha az oktatás számára ideológiailag a legmegfelelőbb eszköz lenne ahhoz, hogy az államot alkotó egyéneknek a paraszti társadalom és kultúra formáinak a segítségével tanítsa meg etnikai, történelmi és szociológiai egységét. Következésképpen ahhoz, hogy a „folklorizmus" természetét megragadhassuk, vissza kell azt helyeznünk abba a gazdasági és társadalmi folyamatba, amely a XIX. század utolsó harmada óta egész Európát érintette. A tudományos és technikai korszerűsödés kisebb-nagyobb időbeli különbséggel az egész földrészt áthatotta, és a munkásosztály, illetve a társadalom középső rétegei uniformizálása felé vezetett. Ebből a szempontból nézve, minden európai nemzet szemmel láthatóan egymással rokon kulturális modellek újraalkotására törekszik, amelyek így eltávolítják őket attól az egyediségüktől, amelyen nemzetek közti küzdelmeik alapultak. Mivel e megfordíthatatlan átalakulási folyamat során a folklórbemutatók jelenkori túlburjánzását nem tekinthetjük csupán „tiszta" szórakozásnak vagy turisztikai fogyasztásnak, hiszen ez mindig is az állami kulturális intézmények élénk érdeklődésének tárgya, és mint ilyen folyamatosan magába szívja azokat a kulturális és pedagógiai szerepeket, amelyekkel első megalkotói valaha felruházták: úgy mint a nemzet-állam etnikai egysége fenntartásának, megerősítésének és igazolásának szerepét. A folklórbemutatók, amelyeket egykor azzal a céllal hoztak létre, hogy a jobbára kulturális rokonságok és hasonlóságok által jellemzett falusi népesség kultúrájának keretében különböztessék meg a politikai egységeket, ma új szerepkörben mutatkoznak, mivel az általuk létrehozott új népi kultúrára a bérezés, a kereskedelem és az urbanizáció tömegesítő és világméretű volta romboló hatást gyakorol.

A mindennapok új életmódja és az új kulturális értékek rombolják és aláássák a nemzeti partikularizmus alapjait olyan mértékben, hogy olykor még magának a nemzet-államnak a gondolatát is érvénytelenítik. Legyen itt szó a zenéről (jazz, rock, folk stb.), az öltözködésről (jeans, T-shirt), az étkezésről (coca-cola, szendvics, self-service) — a stílusok és az ízlések uniformizálódnak. Ilyen összefüggésben a folklórbemutatókhoz való visszatérés nevetségesnek és anakronisztikusnak is tűnhet; még akkor is, ha a nemzet-állam politikai jogosultsága gondolatának megerősítéséről van itt szó. Jóllehet jelenleg nem annyira ennek igazolásáról, mint inkább a hatalomnak a megerősítéséről van szó, olyan idealizált, újjáalakított és új tartalmakkal feltöltött paraszti hagyomány által, mely eredeti megnyilvánulásaival is ellentétben állhat. A színpadon a tekintély, a törvényes jelleg és a modernség a szokások világivá válása folyamán kölcsönösen és viszonosan alakul ki, miközben a szokások így elveszítik régi hatékonyságukat, hogy olyan szimbolikus töltésre tegyenek szert, amely lehetővé teszi a nemzet-állam számára, hogy elfogadtassa a helyrehozhatatlanul romboló modernséget, amely megsemmisíti az archaikus értékeket, valamint a folklorizmus által előzőleg kialakított kulturális szinkretizmust is. Ennyiben lehet a folklórbemutatók valódi katartikus erejét körvonalazni. Ám ez a katarzis nem a szokás és a hiedelem rendjéhez tartozik. A szokás esetében mind a cselekvők, mind a nézők egy illúzió kifejezését annak veszik, ami, ezzel szemben a hiedelem esetében a transzcendens igazság értékével ruházzák fel a szokás-jelenet illúzióját.[7] Más szóval egyrészről a színpadi jelenet befejezése után mindenki azonnal visszatér hétköznapi tevékenységéhez, és csak az erkölcsi, történeti vagy néprajzi tanulság marad meg; más részről a végbevitt szokás után vissza lehet ugyan térni a hétköznapi cselekvéshez, de csak az után, hogy a közösség már megerősítette társadalmi léte metaforikus kifejezésében a maga eredetiségét.

Ha elfogadjuk ezt az alaptételt, akkor el kell ismernünk a folklór jellegű bemutatók színrevitelének tagadhatatlan eredményét is: a jelként felhasznált szokások eredeti értékeinek megsemmisítését. Viszont, ha a hagyományos paraszti szokásoknak nincs más értelmük, csak a meghatározott saját céljuk — azaz csak azok az alapelvek, amelyek a kultúra lényegét alkotó belső transzcendens fogalmakat irányítják — akkor máris arra kényszerülünk, hogy kijelentsük, a „folklorizmus" és gyakorlati következménye, a folklór jellegű színielőadás egy olyan gondolati rendszerhez tartozik, amelytől teljesen idegen.

(Fordította: Verebélyi Kincső)

[7] Remo Guidieri 1980—1981 folyamán a hiedelemről tartott szemináriuma keretében (a Párizsi egyetem X-es, Nanterre-i részlege, etnológiai intézet) elemezte Friedrich Nietzsche *A tragédia eredete* c. munkáját. Szövegmagyarázatai hatottak rám a szokás és a színpadi bemutatók közti kapcsolatok elméleti megközelítésekor.

KUTATÓK, ÉLETMŰVEK

Ifj. Kodolányi János

Vincze István
1922—1982

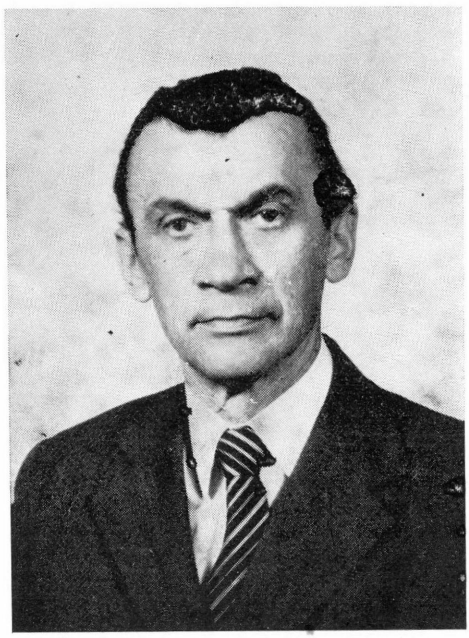

A ravatalnál, majd a sírnál állva*, akaratlanul és szándékunktól függetlenül ezernyi emlék képe tolul elénk, amely mind az elhunytat idézi föl bennünk. Mintha minden csak tegnap történt volna, még akkor is, ha már évtizedek távolából nézünk vissza. Életünk egy-egy pihenő állomásán is visszatekintünk a megtett útra, számvetést is csinálunk magunkban. Még inkább ezt tesszük, amikor az élet fonala hirtelen elszakad, akivel tegnap még beszélgettünk, tervezgettünk, ma már csak kihűlt testében van közöttünk. A sors gyakran úgy rendezi, hogy fölkészülhetünk a halál elfogadására, sokszor azonban váratlanul tör ránk. Vincze István megbetegedéséről tudtunk, a halála mégis váratlanul ért bennünket, hiszen nem sejthettük, milyen súlyos a baj. Nem gondolhattuk, hogy a kórházból már nem tér vissza. Szenvedése néhány napig tartott, szeptember 30-án a szíve megszűnt dobogni.

* Elhangzott Vincze István temetésén 1982. okt. 19-én.

Honnan indult, élete mikor és hogyan fonódott össze a néprajzzal, melyek munkássága legfontosabb állomásai? Borsod szülötte, ott is nőtt föl, ott kapta azokat a mélyre ható élményeket, amelyek életét formálták, s amelyek élete végéig kísérték. A miskolci tanítóképző volt alma matere, ott is egyik tanára, a jeles néprajzkutató Lajos Árpád gyakorolta rá a legmélyebb és legtartósabb hatást. Az ő tanítása és személyes példamutatása nyomán fejlődött ki érzékenysége a magyar nép gazdasági, társadalmi és politikai problémái iránt.

A második világháború fegyvereinek megnyugvása után, a katonai szolgálatból visszatérve népi kollégiumban talált otthont, lehetőséget a továbbtanulásra, fölkészülésre arra a munkára, amelyet hivatásaként művelt haláláig. Beiratkozott a budapesti egyetem bölcsészettudományi karára és ott néprajz—régészet szakos hallgatóként tanult.

A néprajzzal 1948-ban fonódott össze, fejlődését, eredményeit, vívódásait azóta követhettük. Még nem fejezte be egyetemi tanulmányait, amikor 1949-ben a Néprajzi Múzeum munkatársa lett. Éppen csak belekóstolt a múzeumi munkába, s máris az akkori Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumba került előadónak, éppen múzeumi ügyek gondozására. Háromévi minisztériumi szolgálat után, 1952-ben aspiráns lett. Az aspirantúra háromévi tanulmányai alatt érték újabb döntő hatások. Tálasi István iskolájába került, kitörülhetetlenül magába szívta az iskola szemléletét, kutatási és feldolgozási módszereit. 1955-től ismét a Néprajzi Múzeum munkatársa, osztályvezetőként a tudományos titkára. 1963-tól 1980-ig a Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatócsoportjában vállalt feladatokat. Aktív része volt a Kutatócsoport szervezésében, igazgatóhelyettesként az irányításban, majd főmunkatársként tudományos feladatok megvalósításában. 1980-ban visszatért a Néprajzi Múzeumba, s ott dolgozott osztályvezetőként haláláig. Ez a néhány adat csak szolgálati állomásait sorolja fel, az életművet azonban nem mutatja be. S nem tájékoztat a szakterületen viselt társadalmi megbízatásairól sem a Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Bizottságának titkáraként és tagjaként, a Minősítő Bizottság Szakbizottságának titkáraként és tagjaként, a Magyar Néprajzi Társaság titkáraként és választmányi tagjaként vagy egyebütt.

A szülőföld nemcsak alma matere, hanem tudományos pályájának a bölcsője is volt, amely azután a már fölnőtt kutatót mindig vissza-visszahívta, várta a még megoldatlan vagy újabban felismert feladatokra. Tálasi István professzor irányításával a szőlőtermesztés és borkészítés kérdéseivel kezdett foglalkozni. Szülőföldjén, a borsodi Hegyközben végzett gyűjtőútjain ismerte föl a megoldandó feladatokat, s szerzett olyan élményeket, közeli kapcsolatokat, amelyek nélkül a néprajzi jelenségek megértése sokkal nehezebb. Miközben gyűlt az anyaga a tervezett regionális vizsgálathoz, előbb a szőlőmetszőkésekkel, metszésmódokkal, majd a borpincékkel, végül a borsajtókkal foglalkozott. Ezekről a témákról jelentek meg első tanulmányai. Tipológiai rendszerezésben, egy-egy típus földrajzi elterjedésének elemzésén túl már ezekben a tanulmányokban is jelen van Vincze István történelmi szemléletű igénye. Mindennél jobban a jelenségek eredete izgatja. 1960-ban készült el kandidátusi értekezése, a *Szőlőművelés és bortermelés a borsodi Hegyközben. (A magyar szőlő- és borkultúra néprajzi rendszerezésének kérdései.)* címet viselő tanulmány. A regionális feldolgozás hátterében az egész magyar szőlészeti és borászati kultúra feltárásának az igénye van. Összehasonlító vizsgálatai érdekében bejárta a szomszéd országok legfontosabb bortermő területeit, kutatásokat végzett Bulgáriában, a Kaukázusban is, hogy csak néhány fontos kutatási

területét vázoljam, s utaljak arra a nagy kiterjedésű területre, ahol személyesen igyekezett ismereteket szerezni. A genezis feltárása volt számára a legizgatóbb, legfontosabb. A feltárt jelenségek eredetét, kapcsolatait igyekezett megismerni, abban a szilárd meggyőződésben, hogy a kultúrában elhatárolható, különböző korokhoz kapcsolódó rétegek megismerése révén a történelem távoli, homályos szakaszainak a megvilágításához is hozzájárulhat. Már az 1963-ban Budapesten rendezett néprajzi kongresszuson tartott előadásában megpróbálta bemutatni azokat a történeti rétegeket és kulturális hatásokat, amelyek a magyar borkultúrát alakították. Egy valamivel később, 1971-ben írott tanulmányában pedig módszertani elgondolásait foglalta össze a kelet-európai szőlőkultúra történeti-néprajzi összehasonlító vizsgálatairól.

Lerakta, kiépítette egy átfogó, összefoglaló, elemző tanulmány alapjait, az épület azonban már nem készülhetett el.

Vincze Istvántól azzal a meggyőződéssel búcsúzik tudományszakunk, hogy tanulmányai nemcsak az újabb kutatások bázisaként, hanem újabb kutatásokra serkentőkként élnek tovább.

Vincze István irodalmi munkássága

1950 *Beszámoló az Országos Néprajzi Múzeum Tiszaigar községben folyó kutatómunkájáról.* Ethnographia LXI. 125—126.

1956 *Beszámoló a Néprajzi Múzeum 1955. évi működéséről.* Bericht über die Arbeit des Ethnographischen Museums Budapest, im Jahre 1955 (Szendrey Ákossal). Néprajzi Értesítő, XXXVIII. 327—336.

A magyarországi mezőgazdasági szerszámok mester- és tulajdonjegyei. I. Szőlőmetszőkések. Handwerkszeichen und Eigentumsmäler auf landwirtschaftlichen Geräte in Ungarn. I. Rebmesser. Index Ethnographicus. I. 161—169., 176—177.

1957 *Magyar szőlőmetszőkések és metszésmódok.* Die ungarischen Rebmesser und Schnittarten. Néprajzi Értesítő, XXXIX. 71—101.

1957—1958 *Útmutató népi szőlészetünk és borászatunk néprajzi vonatkozásainak gyűjtéséhez.* Adattári Értesítő, 1—4; 69—72.

1958 *Magyar borpincék.* Ungarische Weinkeller. Néprajzi Értesítő, XL. 83—104. Illusztrált.

Magyar borsajtók. Ungarische Weinpressen. Pressoirs Hongrois. Ethnographia, LXIX. 1—28; Illusztrált.

Rebmesser in Ungarn. Vengerszkie nozsi dlja obrezki vinograda. Acta Ethnographica, VII. 61—95. Illusztrált.

1959 *Ungarische Weinkelter.* Vengerszkie vinogradnüe presszü. Acta Ethnographica, VIII. 99—129. Illusztrált. Bibliográfia: 128—129.

1960 *A borkészítés módjai és eszközei, különös tekintettel a borsodi Hegyközre.* Szposzobü i szredsztva izgotovlenija vina sz ucsetom rajona Hed'këz v oblaszti Borsod. Arten und Mittel des Kelterns mit besonderer Rücksicht auf die Borsoder Hegyköz-Gegend. Ethnographia, LXXI. 1—27.

Szőlőművelés és bortermelés a borsodi Hegyközben. (A magyar szőlő- és borkultúra néprajzi rendszerezésének kérdései.) Budapest, 1960. ny.n. 185 l. Illusztrált. (Kandidátusi értekezés.)

Szőlőművelés és bortermelés a borsodi Hegyközben. (A magyar szőlő- és borkultúra néprajzi rendszerezésének kérdései.) Budapest, 1960. Akadémiai Ny. 8 l. (Kandidátusi értekezés tézisei.)

Szőlőművelés és eszközei a borsodi Hegyközben. Der Weinbau und seine Instrumente in „Hegyköz" (Komitat Borsod). Néprajzi Közlemények, 3—4; 125—144. Illusztrált.

Ungarische Weinkeller. Vengerszkie vinnüe pogreba. Acta Ethnographica, IX. 119—145. Illusztrált. Bibliográfia: 145.

1961 *A szőlőhegy birtoklása és rendje.* Néprajzi Közlemények, VI. 1; 94—106.

Verfahren und Geräte der Weinkelterung unter besonderer Berücksichtigung des

Weingebietes von Nordostungarn. Acta Ethnographica, X. 295—326. Illusztrált. Bibliográfia: 325—326.

1962 *Beszámoló a Néprajzi Múzeum 1961. évi működéséről.* Rechenschaftsbericht über die Tätigkeit des Ethnographischen Museums im Jahr 1961. (Bodrogi Tiborral) Néprajzi Értesítő, XLV. 5—25.

1965 *Historische Schichten und Kultureinflüsse in der ungarischen Weinkultur.* (Zur Frage der ethnographischen Systematisierung der ungarischen Weinkultur.) Europa et Hungaria. Congressus Ethnographicus in Hungaria. Budapest, 1965. Akadémiai K. 173—180. Bibliográfia: 179—180.

1971 *Hozzászólás Ityina, M. A. „Néprajz és régészet" c. előadásához.* Népi kultúra — népi társadalom, V—VI. 394—395.
Történeti-néprajzi összehasonlító vizsgálatok a kelet-európai szőlőkultúra körében. (Módszertani meggondolások, kutatási eredmények.) Népi kultúra — népi társadalom, V—VI. 310—314.
Vergleichende geschichtlich-volkskundliche Untersuchungen des osteuropäischen Weinbaues. Szravnitel'noe isztoriko-etnograficseszkoe iszszledovanie vinogradsztva v Vosztocsnoj Evrope. = VII. Mezsdunarodnüj Kongreszsz Antropologicseszkih i Etnograficseszkih Nauk (Moszkva) XI. 473—476.

1975 *A bolgár etnográfusok II. Nemzetközi Néprajzi Konferenciája. Haszkovo 1975. május 7—13.* Néprajzi Hírek, IV. 35—36.
Taposók és prések. Adatok a kelet-európai borkultúra történetéhez. Tretgeräte und Pressen. Beiträge zur Geschichte der osteuropäischen Weinkultur. Csanü dlja davki vinograda i vinogradnüe presszü. Cannüe isztorii vinodelija Vosztocsnoj Evropü. Ethnographia, LXXXVI. 104—152. Bibliográfia: 149—151.
Tretgeräte und Pressen. Ein Beitrag zur Geschichte der Weinkultur in Osteuropa. Acta Ethnographica, XXIV. 331—383. Bibliográfia: 382—383.

1977 *Összehasonlító történeti-néprajzi vizsgálatok a kelet-európai szőlőművelés körében.* Néprajzi Hírek, VI. 10.

1978 *A magyar borkultúráról.* Kis magyar néprajz a rádióban. Szerk.: Jávor Kata, Küllős Imola, Tátrai Zsuzsanna. Budapest, 1978. RTV—Minerva. 71—72.

1979 *Isztoricseszki formi na sz'or'zsenijata za sz'hranjavne na vino — jama — delva — b'csba.* Etnografszki i folkloriszticsni izszledvanija. 157—165. Illusztrált.
Promeni v szredsztvata za proizvodsztvo na vino v Jugoiztocsna Evropa. Izmenija szredsztv proizvodsztva vina v Jugosztocsnoj Evrope. Changes in the Media for the Production in Wine in South-Eastern Europe. B'lgarszka Etnografija, IV. 1; 55—68. Illusztrált.

Ismertetések:

1956 Bauer, Marta: Der Weinbau des Nordburgenlandes in volkskundlicher Betrachtung. Eisenstadt 1954. — Index Ethnographicus I. 14.
Leonhardt, Georg: Weinfachbuch. Leipzig, 1954. — Index Ethnographicus, I. 15.
Scheuermeier, Paul: Wasser- und Weingefässe im heutigen Italien. Bern, 1934. — Index Ethnographicus, I. 96.
Schröder, K. H.: Weinbau und Siedlung in Würtenberg. Remagen, 1953. — Index Ethnographicus, I. 13—14.
Szabó Ferenc, S.: A hatvanéves Mezőgazdasági Múzeum. 1896—1956. Budapest, 1956. — Index Ethnographicus, I. 86—87.

1957 Katona Imre: A magyar kubikusok élete. Budapest, 1957. — Index Ethnographicus, II. 136—137.
Sooder, Melchior: Bienen und Bienenhalten in der Schweiz. Basel, 1952. — Agrártörténeti Szemle, I. 401—402.

1958 Hilpert, Marianne: Von Häcken und Winzern am Maindreieck. Würzburg, 1957. — Index Ethnographicus, III. 153.
Vajkai Aurél: Balaton melléki présházak. Budapest, 1958. — Index Ethnographicus, III. 21—22.

1960 Vajkai Aurél: Szentgál. Egy bakonyi falu néprajza. Budapest, 1959. — Index Ethnographicus, V. 19—20.

1962 Balassa Iván: A magyar kukorica. Budapest, 1960. — Acta Ethnographica, XI. 228—229.
Műveltség és Hagyomány. Budapest, 1960. — Acta Ethnographica, XI. 225—228.

Kovács Ágnes

Búcsú Gergely Páltól

Kereken nyolcvan évet élt: 1902-ben született, saját bevallása szerint kalotaszegi szülőktől, Kolozsvárott. 1982 októberében Budapesten halt meg. Jogi doktor volt, de mint kézirattáros múlhatatlan érdemeket szerzett mind a folklór-, mind az irodalomtörténet-kutatás területén.

1946-ban az egykori Teleki téri ócskapiacon megtalálta és néhány forintért az Akadémia Kézirattára számára megvásárolta VIKÁR Béla gyorsírásos gyűjtőfüzetét. Ugyanő volt, aki ezt az egyéni írásjelekkel kombinált, a nyelvjárást is őrző Markovits-féle gyorsírást meg is fejtette, s a 2800 gépelt oldalt kitevő gyűjtemény egy példányát a Zenetudományi Intézetnek, egy példányát pedig az egyetemi Néprajzi Intézetnek átadta. Ebben a nagy munkában KODÁLY és ORTUTAY voltak a mecénásai.

Másik ehhez fogható fegyverténye KRIZA *Vadrózsái* II. kötete kéziratainak, helyesebben ARANY János hivatali iratainak és ARANY László a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* szerkesztése során összegyűlt hatalmas népköltési anyagának a megmentése volt. Az épületrenoválást végző munkások az értékes kéziratok egy kis részét elégették ugyan, más részük a portól és penésztől nem volt megtisztogatható (a restaurálási munkákban is részt vett GERGELY Pál), mégis felbecsülhetetlen és ma is jórészt teljes bizonyossággal meghatározhatatlan az a hatalmas népköltési kézirattömeg, mely ARANY László kiköltözése után (1886) az ARANY-lakásból az épület pincéjébe, s innen GERGELY Pál gondossága és ügyszeretete folytán méltó helyére, az Akadémia Kézirattárába került. Fájlalnunk kell, hogy a kéziratgyűjteményben a GERGELY Pál által kezdeményezett folklórszakot felosztották. Ez az ARANY-lakásból kikerült folklóranyag együtt tartását és könnyebb megfejthetőségét eredményezte volna. Évekbe, évtizedekbe telt, amíg kiderült, hogy itt találhatók KRIZA János és munkatársai kéziratai mellett ARANY Jánosné és ARANY Juliska mesefeljegyzései, melyből ARANY László *Eredeti népmesék* c. kötete készült (1862), KAZINCZY Gábor tekintélyes mesegyűjteménye és fordításai, ORBÁN Balázs meséi, a GAAL-gyűjteményből (1857—1860) kihagyott mesék és számos egyéb népköltési szöveg, melyeknek helyhez, időhöz, a lejegyző személyéhez való kötése még hosszú éveket fog igénybe venni, s teljes egészében talán sohasem végezhető el.

GERGELY Pál nem elégedett meg a kéziratok feltárásával, azonosításukra is nagy gondot fordított, a feldolgozásukra is törekedett. Mind a VIKÁR-füzetek, mind a *Vadrózsák* tervezett II. kötetének a nyersanyaga évekig foglalkoztatták, cikket írt feltárásukról az Ethnographiában (1947, 1952.), s részt vett a *Vadrózsák* két kötetéből készült válogatás *(Székely népköltési gyűjtemény* I—II. Budapest, 1956) sajtó alá rendezésében is. A fent említett tanulmányokban VIKÁR Bélával kapcsolatos személyes emlékeit is megörökítette. Nagy tisztelője volt ARANY Jánosnak, az ő közreműködésével készült — KERESZTURY Dezsővel együtt — a kritikai kiadás 13. és 14. kötete. Az MTA Kézirattárát számos értékes kézirategyüttessel gazdagította: ADY-levelek, BARTÓK-levelek, SZABÓ Dezső kéziratok stb. Úgyszólván élete végéig bejárt, s mindig talált kutatnivalót az általa annyira szeretett intézményben. A sors kegyes volt hozzá, álmában érte a halál. Sok emléket, nagy kézirattári tapasztalatot vitt magával.

Hofer Tamás

Székely László
1912—1982

1982. július 24-én Temesvárott elhunyt dr. Székely László nyugalmazott tanár, néprajzkutató. Magányosan, nemcsak a hazai, hanem a romániai magyar néprajzi kutatás műhelyeitől is szinte teljesen elszigetelten tevékenykedett. Az Ethnographia olvasói előtt neve könyvismertetéseiből lehet ismerős, amelyek 1973-tól román, erdélyi szász és erdélyi magyar néprajzi kiadványokról hoztak hírt. Személyesen e sorok írója sem ismerte, csupán a szerkesztőséghez pontosan és készségesen érkező leveleiből.

Székely László életpályája, egyénisége munkáiból és a hozzátartozóitól kapott adatokból a következőképpen rajzolható meg. 1912. január 7-én Gyimesbükkön született, vasutas családban. Gyergyószentmiklóson érettségizett, majd 1930—1935 között a gyulafehérvári római katolikus teológián, a Batthyaneumban tanult. Bitay Árpád életrajzáról írt ismertetése (Ethnographia, LXXXIX. [1978] 150.) fölvillantja a gyulafehérvári évek emlékét és sejteti, hogy a néprajzi kutatáshoz is, az Erdélyben egymás mellett élő népek között a megértésért, kölcsönös megbecsülésért folyó fáradozáshoz is itt kapott indító ösztönzést. Pappá szentelték, fiatal lelkészként és tanárként Zetelakán, Csíkszentdomokoson, Csíkcsatószegen, Petrozsényban, Csíkszeredán volt szolgálatban.

Néprajzi érdeklődéséről s a néprajz iránti odaadásáról két, saját kiadásban megjelentetett füzet tanúskodik ezekben az években. Az egyiknek, az ünnepi szokásokról szólónak az adatait a csíkszeredai középiskolásokból általa szervezett „néprajzi kaláka" tagjai gyűjtötték össze 12 csíki faluban. Ezek az apró betűvel, takarékos tördeléssel nyomott kiadványok a kor szokása szerint szűkszavú szokás- és hiedelemleírásokat, szövegeket (imádságokat, énekeket, betlehemes játékot stb.) sorolnak, s a szerző szerint a „mostohán kezelt vallásos néprajzra" kívánták a figyelmet fölhívni. A Csíkszentdomokos vallásos életéről készített vázlatos monográfia mutatja, hogy SZÉKELY László a témakört szélesen, sokrétűen fogta fel, beleértve a szentségekhez, „szentidőkhöz," az ünnepkörökhöz kapcsolódó elképzelések és szokások mellett az „imaéletet", a mindennapi időbeosztás és a lakásberendezés vallásos mozzanatait is.

Néprajzi ismereteit SZÉKELY László a kolozsvári egyetemen mélyítette el. 1947-ben történelem—földrajz főszakos tanári képesítést szerzett, 1949-ben pedig néprajzból doktorált *Az életfordulók néprajza. A paraszt-társadalom alkata az életfordulók csíki néprajzában* c. disszertációjával. Ebben az időben különböző periodikák is megemlékeztek néprajzi tevékenységéről. Az erdélyi néprajzi kutatásokat számba véve GUNDA Béla például 1946-ban, az Utunkban így írt róla: „SZÉKELY László munkája példaképül állítható népi műveltségünk minden gondozója és barátja elé". A Romániai Magyar Szó 1947. július 18-i száma pedig hírt adott arról, hogy SZÉKELY László csíkkarcfalvi gimnáziumi igazgató tanulóival megszervezte a Felcsíki Néprajzi Múzeumot. Az 1947-ben megjelent Miscellanea Ethnographica SZÉKELY László népi építészeti gyűjtőmunkáját méltatta (75. l.).

1948-ban SZÉKELY László az állami iskolarendszer szolgálatába állt. Papi hivatását feladta, de egyházával a kapcsolatot és a népi vallásosság iránti érdeklődést élete végéig megőrizte. Először a temesvári magyar tanítóképző tanára volt, annak megszűnte után a Magyar Vegyes Líceumban tanított, az 1959-es középiskolai átszervezés után általános iskolák magyar tagozataiban oktatott nyugdíjazásáig, 1973-ig. Szabad idejére és nyugdíjas korára marad, hogy az ifjúkorától hivatásának, feladatának tekintett néprajzi kutatással foglalkozzék.

SZÉKELY Lászlót érdekelte a népi építkezés, a mesterségek és háziiparok, a szokások és a népköltészet, a néprajz története, mindenekelőtt azonban a népi vallásos élet vizsgálata. Úgy tűnik, a kutatóknak ahhoz a típusához tartozott, mint BÁLINT Sándor is, akik maguk is otthonosak a vallásos élményvilágban, könnyen tudnak bensőséges kapcsolatot találni adatközlőikkel, alapos liturgiatörténeti, egyháztörténeti, filológiai ismereteikkel viszont képesek megfigyeléseiket történetileg is értelmezni. (BÁLINT Sándor egyébként halála előtt nem sokkal Temesvárott meglátogatta SZÉKELY Lászlót, és mint nyájas, rendkívül értékes kutatómunkát végző embert írta le.) Gyűjtött a Temesség magyar népessége körében, fő kutatási területe azonban a csíki székelyek és a gyimesi csángók világa volt. Az a táj tehát, ahol az egész magyar nyelvterületen talán a legarchaikusabb népi vallásosság őrződött meg napjainkig, a misztika, az aszkézis középkort idéző vonásaival. SZÉKELY László nyugdíjazása után Magyarországon közreadott cikkei sejtetik, hogy ebben a néprajzi irodalmunkban elhanyagolt témakörben páratlanul gazdag följegyzései, gyűjtései voltak, amelyek egyben eddig nem vizsgált jelenségekre, összefüggésekre is fölhívják a figyelmet. Ezek a rövid közlemények olyannak tűnnek, mint előzetes híradások valamely készülő összefoglaló munkáról. Talán ennek a szintézisnek

egyes darabjait tartalmazzák kiadatlanul maradt kéziratai. Ha ezek hozzáférhetővé válnak, nemcsak a temességi, csíki, gyimesi magyarságról való ismereteink lesznek teljesebbé, hanem pontosabban kirajzolódik majd a szinte ismeretlenül elhunyt Székely László alakja is.

Székely László néprajzi írásai

(a Székely László hozzátartozói által összeállított adatok alapján)

Szenthelyek, ünnepnapok. Szerző kiadása. Kolozsvár, 1936 (Csíkszentdomokos és Balánbánya turistakalauza)
Ünneplő székelyek. Adatok a székelység vallásos néprajzához. Szerző kiadása. Csíkszereda, 1943 (Második kiadás: Kolozsvár, 1944) 30 l.
Nagyböjti és húsvéti szokások Csíkban. Erdélyi Iskola, 1943. 9. szám. 250—253.
Áhítat a falun. Adatok Csíkszentdomokos vallásos néprajzához. Szerző kiadása. Csíkszereda, 1943. 56 l.
Néprajzi bibliográfiák (1944—1964). Könyvtári Szemle. Bukarest. XVI (1972) 161—163. (Összefoglaló cikk két évtized romániai néprajzi bibliográfiáiról)
Petőfi kortárs bibliográfiája a temesvári sajtóban. Könyvtári Szemle. Bukarest XVII (1973) 165—171. (102 bibliográfiai adat kommentárokkal)
Katolikus néprajzi emlékek az erdélyi evangélikus szászok hagyományaiban. Vigília XXXIX (1974) 7. szám, 448—450.
A néphagyományokat őrző egyház. Vigília XL (1975) 2. szám, 109—112.
A vallási néprajz új útjai és feladatai. Vigília XLI (1976) 1. szám, 35—42.
A csíki székelyek aszkézise. Vigília XLII (1977) 3. szám, 160—166.
A gyimesi csángók lelki élete. Vigília XLIII (1978) 3. szám, 161—171.
Katolikus hagyományok az erdélyi református székelyek néprajzában. Vigília XLIII (1978) 9. szám, 593—597.
A székelyek vallási néprajza Tamási Áron műveiben. Vigília XLIV (1979) 9. szám, 602—607.
Szentegyházak népe. Vigília XLV (1980) 6. szám, 366—371., 7. szám, 439—445.
A román néprajzi atlasz munkálatainak rövid vázlata. Művelődés. Bukarest, XXXIII (1980) 4. szám, 36.
Közművelődésünk új segédeszköze. Művelődés. Bukarest, XXXIII (1980) 7. szám, 35. (Romulus Vulcanescu etnológiai szótárának ismertetése, kiegészítési javaslatok a romániai magyar és német néprajzra vonatkozóan)
Az utolsó remetei tutajos. Művelődés. XXXIV (1981) 7. szám, 42—43.
A csíki székelyek passiója. Vigília XLVII (1982) 4. szám, 244—248.
Egy csíki Szent Anna legenda és irodalmi forrásai. Ethnographia XCIII (1982) 570—572.

Kéziratok

Az életfordulók néprajza. A paraszt-társadalom alkata az életfordulók csíki néprajzában. Doktori értekezés.
A csíki táj a néprajzban. A csíki hagyományos élet néprajzi monográfiája. 187 gépelt oldal.
A csíki népszokások költészete. 1969. 233 gépelt oldal.
A napfordulók csíki néprajza. 403 gépelt oldal.
Temes megyei néprajz. A hagyományok mozgása a Temes megyei magyarság néprajzában (befejezetlen).

(1973-tól Székely Lászlónak mintegy 30 könyvismertetése jelent meg az Ethnographiában. A bukaresti Könyvtári Szemlében 1972—73-ban 6 néprajzi könyvismertetéséről tudunk.)

Voigt Vilmos

Richard Mercer Dorson
1916—1981

Az amerikai folklorisztika legutóbbi negyedszázadának legjelentősebb képviselője 1916. március 12-én, New Yorkban született. A Harvard-egyetemet végezte, ahol később amerikai történelmet adott elő. 1944-ben került a Michigan State University történelemprofesszori székébe, de már ekkor is folklorisztikai érdeklődése volt. 1956—57-ben Fulbrigth professzor volt Tokióban. 1957-ben, a világhírű bloomingtoni folklorisztikai iskola megalapítója, Stith THOMPSON nyugalombavonulásakor ő lett az Indiana University folklór intézetének professzora (a következő évtől igazgatója). A hallatlan energiával rendelkező professzor érdeklődésének az amerikai múlt, etnikus sajátosságok, modern folklór, folklorizmus (az ő szójátékával *fake-lore* 'hamisított hagyomány'), ázsiai, afrikai és európai folklór egyaránt helyet kapott. Mindegyik területen rendezvények, kiadványok őrzik terveinek megvalósulását. A polémiákat igazán kedvelő, ugyanakkor nemzetközi együttműködést szorgalmazó kutató 24 könyvet és több mint 200 tanulmányt publikált. Az ő idejében Bloomingtonban 86-an doktoráltak folklórból, sokan közülük távoli országokból. Szinte minden funkciót, díjat, megtiszteltetést megkapott életében. 1976-ban jelent meg a tiszteletére kiadott ünnepi kötet *Folklore Today* címmel, benne bibliográfiájának vázlata. 1981. június 28-án a már több szívinfarktuson átesett (és ezekről folklorisztikai előadásokat tartott) professzor déli teniszezés közben összeesett, többet nem tért magához, és szeptember 11-én meghalt. Emlékét az American Folklore Society következő közgyűlése rögtönzött megemlékező üléssel, a *Journal of American Folklore* 1982. évi 377. száma részletes életrajzzal tisztelte meg. Tanítványai még életében adták ki a róla szóló kis anekdoták gyűjteményét. Dinamikus, sőt diktatórikus egyéniség volt, minden vezető hatalmat a maga kezében összpontosított, és mindezt a világméretű folklorisztika javára kívánta fordítani . . .

A magyar folklorisztikával való kapcsolata igen sokrétű. Ő hívta meg 1964-ben DÉGH Lindát vendégtanárnak a bloomingtoni egyetemre, ő adta ki a *Folktales of Hungary* kötetét a maga mesekiadvány-sorozatában (kontroverzikus előszavával, amely azonban nem élesebb nyelvű, mint a többi kötethez írott hasonló áttekintése). Noha ezt követően igen rosszak lettek kapcsolatai a magyar folkloristák irányítóival, 1973-ra ő hívhatta meg a modern folklórkonferenciára Bloomingtonba mindmáig a legtöbb Amerikát-látott magyar folkloristát. (Az általa kiadott válogatott kötetből viszont kihagyott magyar tanulmányokat, ezzel újabb sértődéseket okozva.) Amikor a hetvenes évek legvégén szóba került az amerikai—magyar néprajzi együttműködés, ebben tevékeny részt vállalt. Sok magyar folkloristának segített így vagy úgy. Megosztotta kollégáival nem mindig pozitív élményeit az egyetemi oktatásról. 1981-ben a kecskeméti folklorizmus-konferencia díszvendége lett volna, tervezte, hogy kidolgozza és anyagilag is biztosítja az amerikai—magyar folklorisztikai együttműködés nagyszabású terveit. Ennek megbeszélésére hívott Bloomingtonba, és az érkezésem előtti órában lett rosszul. Utolsó hozzám írott levelét már halála után kaptam meg. Még teljesítenem kellett az általa kijelölt zsúfolt programot, meglátogattuk a kórházban öntudatlanul és magatehetetlenül fekvő nagybeteget, pár héttel később Kecskeméten már szinte nekrológnak

beillő szavakkal búcsúztattuk. Olyan egyéniség volt, akinek nem lesz második példánya. Voltaképpen neki köszönhetjük a magyar folklorisztika elismertetését az Egyesült Államokban. A világ folklorisztikájában pedig nemcsak amerikai, de afrikai és ázsiai tanítványai, tisztelői is siratják. Magam meghatottan emlékezem segítő szándékaira.

Horváth Sándor

In memoriam Milenko S. Filipović

Bosanski Brod, 1902. 11. 8. — Beograd, 1969. 4. 22.

Idén lenne 80 esztendős a jugoszláv néprajzkutatás egyik kiemelkedő egyénisége: a boszniai születésű Filipović, S. Milenko. Emlékét idézve tekintsük át röviden életútját, emeljük ki néhány fontosabb publikációját.

Boszniában született, 1921-ben, ott is érettségizett. Majd a belgrádi egyetemen tanult fizikai antropológiát — antropogeográfiát, etnológiát —, néprajzot, szerb történelmet és régészetet. Néprajzi tanulmányait kiváló tanárok irányították: Jovan Cvijić, Tihomir Djordjević és Jovan Erdeljanović tanítványának mondhatta magát. Diplomát 1925-ben szerzett, mivel egyetemi tanulmányait anyagi nehézségei miatt 7 szemeszter alatt fejezte be. Három esztendőn át boszniai középiskolákban tanított. 1928-ban megvédte *Népünk etnikus múltja Visoki környékén (Boszniában) (Etnička prošlost našega naroda u okolini Visokog (u Bosni))* című doktori disszertációját. Azt mondhatjuk, hogy ezután élete csaknem minden pillanatát a népi kultúra tanulmányozásának szentelte. Egyetemi tanulmányai mindvégig hatottak tudományos munkájára, hiszen emberföldrajzi dolgozataival a Cvijić-féle jeles iskolát képviselte és továbbfejlesztette. Szemléletmódjában azonban sosem vált egyoldalúvá: a történeti, régészeti, nyelvészeti eredményeket mívesen ötvözte a „terepen" gyűjtött adataival; de a jogtörténet, pszichológia, szlavisztika stb. módszereit, következtetéseit is segítségül hívta munkáiban. 1930-ban a Skopje-i egyetem magántanára, 1938-ra pedig rendkívüli egyetemi tanára lett. 36 évesen már tiszteletet parancsoló publikációinak a száma. 1939-ben — Skopjében — megalapította a *Néprajzi Társaságot (Etnološko društvo)*; ez Jugoszlávia első ilyen szervezete. A Társaság működése és folyóiratának kiadása a háború miatt megszűnt. Az *Etnologija* című folyóiratnak összesen négy száma jelent meg: I. évf.: 1940. 1—4., II. évf.: 1941. 1. Irodalom: Filipović, M. S.: *Etnološko društvo u Skopju i njegov časopis*. In: Etnologija, Skopje, 1940. 1—2. sz.

A világháború idején — nyugdíjazva — Belgrádban tartózkodott. 1945—1950: a belgrádi Néprajzi Múzeum Etnogenezis osztályának kusztosza, nyugdíjazása természetesen abbamaradt. 1950 és 1955 között a Szerb Tudományos Akadémia Néprajzi Intézetének (Etnografski institut Srpske akademije nauka) volt munkatársa. 1952-ben ösztöndíjasként egy esztendeig az USA egyetemein ismerkedett a tengerentúli néprajzi kutatásokkal. 1955-től a szarajevói egyetem meghívására a Földrajzi Tanszéken antropogeográfiát tanított és néprajzi szakkollégiumokat vezetett. Filipović, M. S. után senki sem folytatta e munkát, ezért nincs néprajzi oktatás Bosznia-Hercegovinában. A parciális jugoszláv néprajzi kutatások rendszerezését, szervezését, egységesítését mindig

szívügyének tekintette, többek között elsősorban neki köszönhető, hogy 1957-ben megalakult *Jugoszlávia Néprajzi Társasága (Etnološko društvo Jugoslavije)*. 1959—1962 között ő igazgatja Bosznia-Hercegovina Tudományos Társasága Balkanológiai Intézetét (Balkanološki institut Naučnog društva BiH).

1962-ben nyugalomba vonult, majd 1964-ben Belgrádba költözött. Szűkebb pátriájától azonban nem szakadt el: tudományos munkája több alkalommal Boszniába szólította azután is. 1966-ban Bosznia-Hercegovina Tudományos Akadémiája (Akademija nauka Bosne i Hercegovine) tagjai közé választotta. Végleges nyugdíjazása után megnőtt publikációinak a száma. Közben a *Jugoszláv Néprajzi Atlasz (Etnološki Atlas Jugoslavije)* munkálataiban tevékenykedett.

Gyűjtései során — gyalogszerrel — bejárta Jugoszlávia szinte minden vidékét: gyűjtött Boszniában, Makedóniában, Szerbiában, Crna Gora-ban, Szlovéniában és a Vajdaságban. Elméleti és gyakorlati muzeológiai munkájában is a lehető legtöbbet tett, például ő volt az újvidéki múzeum fő-mentora. Publikációinak a száma megközelíti a 400-at. Kéziratban maradt anyagáról keveset tudunk: élete nagy összefoglalása — *A szerbek néprajza (Etnologija Srba)* — halála miatt befejezetlen. Műveinek tematikája rendkívül sokoldalú. Idegen nyelvű tanulmányai több külföldi kiadványban láttak napvilágot, köztük: Current Anthropology, Südost-Forschungen, Welt der Slaven, Journal of Anthropology, Izvestija na Narodnija etnografski muzej v Sofija, Műveltség és Hagyomány stb.

Legfőképpen a német, osztrák és az amerikai tudományos külkapcsolatokat ápolta. A hazaiak mellett több külföldi konferencián tartott előadást, azokon súlya volt tudományos véleményének.

Egyik méltatója így ír róla: „Díszei voltak mindazok a tulajdonságok, amelyekkel minden nagy tudósnak rendelkeznie kell — a szerénység, a nemeslelkűség, a nyitottság álláspontjának a megvédésében, a munkában a kimerülhetetlen energia és a kitartás, a rendkívüli műveltség és a rokon tudományok ismerete, és az a készség és felkészültség, amivel a maga tudását és tapasztalatát átadja fiatalabb munkatársainak és az egykori hallgatóknak". Példáját követheti minden néprajzkutató — tartozzon bármely nemzethez!

Filipović, M. S. *fontosabb munkái*

Publikációinak a bibliográfiája két részletben található meg:

1924—1960: In: Zbornik za društvene nauke Matice srpske, 28. kötet, Novi Sad, 1961. 159—170. l.

1960—1969: In: Glasnik Srpskog geografskog društva, XLIX., 2. sz., Beograd, 1969. 80—84. l.

Rama, promatranja o privredi, saobraćaju i naseljima. (Rama: gazdasági, közlekedési és települési vizsgálatok.) Beograd, 1951.

Ženska keramika kod balkanskih naroda. (A balkáni népek női fazekasai.) Beograd, 1952.

Žir u ishrani balkanskih naroda. (A makk szerepe a Balkán népeinél.) Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena, 37. Zagreb, 1953.

Levirat i sororat kod Srba, Hrvata i Arbanasa. (A levirátus és a szororátus a szerbeknél, a horvátoknál és az albánoknál.) Rad Vojvodjanskih muzeja, 3. Novi Sad, 1954.

Zauzimanje zemlje obilaženjem na konju. (A föld elfoglalása körüllovagolással.) Bilten Instituta za proučavanje folklora, 3. Sarajevo, 1955.

Ćilimi i ćilimarstvo u našim zemljama do sredine 19. veka. (A szőnyegek és a szőnyegszövés Jugoszláviában a 19. század közepéig.) Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, 1957.

Die Serbokroaten Mohamedaner. Tribus, 9. Stuttgart, 1960.
Stvaranje etničkih grupa na planinama. (Az etnikai csoportok kialakulása a hegyvidéken.) Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine. Radovi, 8. Sarajevo, 1961.
Žene kao narodni glavari kod nekih balkanskih naroda. (A női vezetők néhány balkáni nép társadalmában.) Godišnjak 2. Balkanološki institut, 2. Sarajevo, 1961.
Različita etnološka gradja iz Vojvodine. (Néprajzi adalékok a Vajdaságból.) Vojvodjanski muzej, Povremena izdanja. Prilozi i gradja, 1. Novi Sad, 1962.
Struktura i organizacija srednjevekovnog katuna. (A középkori „katun" struktúrája és szervezete.) In: Simpozijum o srednjevekovnom katunu. Naučno društvo BiH, posebna izd. 2. Sarajevo, 1963.
Čovekov dvojnik u narodnom verovanju Južnih Slovena. (Az ember hasonmása a délszlávok néphitében.) ANU BiH, Radovi, XXX, Sarajevo, 1966.
Velike babine. (Gyermekágy.) In: ANU BiH, Radovi, XXXI. Sarajevo, 1967.
A magyarok az észak-boszniai és az észak-szerbiai néphagyományban. Műveltség és Hagyomány, X., Debrecen, 1968.
Prilozi etnološkom poznavanju severoistočne Bosne. (Adalékok Északkelet-Bosznia néprajzi ismeretéhez.) ANU BiH, Gradja, 12. Sarajevo, 1969.
Neki elementi vizantijskog porekla kod balkanskih Slovena. (Néhány bizánci eredetű elem a balkáni szlávok körében.) Balcanica, II. Beograd, 1971.
Methoden der Urbarmachung in Jugoslawien. In: Getreidebau in Ost-und Mitteleuropa. Budapest, 1972.

Meg kell említenünk a Has, Modrica, Popovo és más helységekről készült emberföldrajzi, illetve néprajzi monográfiáit is.

KRÓNIKA

Nagybákay Péter

II. Nemzetközi Kézművesipartörténeti Szimpózium

Veszprém, 1982. augusztus 21—26.

A Veszprémi Akadémiai Bizottság Történelmi Szakbizottságának Kézművesipartörténeti Munkabizottsága 1982. augusztus 21. és 26. között másodízben rendezte meg nemzetközi szimpóziumát. A szimpóziumról itt közreadott beszámoló jó alkalmat ad arra, hogy elöljáróban röviden összefoglalva ismertessük a munkabizottság eddigi tevékenységét is.

A kézművesipartörténettel foglalkozó magyarországi kutatók önkéntes munkaközössége már több mint egy évtizedes múltra tekinthet vissza. 1971-ben Nagyvázsonyban gyűlt össze 30 történész, muzeológus és levéltáros, ahol határozat született a magyarországi céhes kézművesipar forrásanyagának feltárására és számítógépes feldolgozására, a hazai kézművesipartörténeti kutatások szervezettebbé tételére, valamint országos kézművesipartörténeti szimpóziumok jövőbeni rendezésére. Az ott megalakított intézőbizottság rövidesen mint a MTA Veszprémi Bizottságának Kézművesipartörténeti Munkabizottsága folytatta tovább tevékenységét, és azóta már kereken száz együttműködő szakember támogatását élvezi az egész ország területéről. A bizottság nem hivatalos, intézet jellegű kutatóbázis, hanem a kézművesipartörténettel foglalkozó szakemberek széleskörűen szervezett önkéntes munkaközösségének irányítója és összefogója. Megalakulásától kezdve az adatgyűjtő, forrásfeltáró, publikáló és rendszerező kollektív munkát tekinti elsőrendű, legfontosabb feladatának.

Ennek a felismerésnek a jegyében született meg 1975—76-ban 80 munkatárs önkéntesen vállalt kollektív munkája eredményeként a magyarországi céhes kézművesipar tárgyi és írásos forrásanyagát magában foglaló, számítógép útján elkészített ún. *céhkataszter*, amely a történeti Magyarország kereken ezer településén űzött kb. 220 különféle mesterség közel 4500 céhszervezetéről tartalmaz — topográfikus, szakmai és kronologikus rendszerben — adatokat. A kataszter segédleteként *magyar–latin–német nyelvű mesterségnév-szótár* is készült, amely azóta — kéziratban — már tizenegy nyelvűre bővült. Ugyanakkor elkészült az ország múzeumaiban őrzött kézművesipari műhelyek és felszerelések katasztere is. Ez a már kihalt vagy kivesző félben levő szakmák még fellelhető szerszámkészletének sürgős begyűjtésére hívta fel a figyelmet.

A Bizottság következő nagy, forrásfeltáró programjául a magyarországi *árszabások (limitációk) jelzetkataszterének* számítógépes összeállítását tűzte ki. A kataszter — amely már elkészült, és csak kiadásra vár — nemcsak a szorosan vett kézművesipari termékekre vonatkozó ármegállapítások adatait, hanem a kifejezetten mezőgazdasági jellegű ár- és bérlimitációk jelzeteit is tartalmazza a XV. század végétől a XIX. század közepéig. Így teljes körű segítséget képes nyújtani az átfogó gazdaságtörténeti kutatások számára. De a kataszter kereken 3600 árszabása számos, eddig kiaknázatlan lehetőséget tartogat nemcsak a gazdaságtörténet, hanem a néprajz (egyes kézművesipari terméktípusok földrajzi és időbeli elterjedése, viselettörténet stb.), a technikatörténet (a szakmák helyi és időbeli differenciálódása), sőt a nyelvtörténet (a termékek régi, ma már alig ismert magyar elnevezései) kutatói számára is.

Ugyancsak előrehaladott stádiumban van a magyarországi kézművesipartörténeti *szakbibliográfia* ügye is, amely tartalmazni fogja a magyarországi kézművesipar múltjára, ezen belül a céhekre vonatkozó minden gazdaság-, társadalom-, technikatörténeti, néprajzi, szervezet- és jogtörténeti, helytörténeti, iparművészet-történeti és nyelvtörténeti jellegű publikációt, amely Magyarországon megjelent. Ezen kívül — ha nem is a teljesség igényével — a történelmi Magyarország olyan területeire vonatkozó külföldi publikációkat is, amelyek 1918 óta a szomszédos országokhoz tartoznak, és azok szakirodalmában jelentek meg.

A Bizottság távlati tervei között szerepel egy részletes, mesterségenként össze-

állított képes kézművesipari szerszámkataszter kidolgozása is az egyes szerszámokra vonatkozó pontos magyar — és esetleg német — elnevezés szakszerű meghatározásával.

A Bizottság a kézművesipartörténeti kutatók területi szétszórtsága, illetve a kutatás sokrétűsége miatt igen nagy gondot fordított a *szakmai tanácskozások, szimpóziumok* rendezésére. Ezeken a 2—3 napos tudományos konferenciákon általában a forrásfeltáró és publikáló kollektív tevékenység helyzetéről és további tennivalóiról, vagy már elért eredményeiről, egyes kiemelt témakörökről és végül az egyéni kutatások konkrét eredményeiről hangzottak el beszámolók, amelyeket mindig élénk érdeklődés kísért és termékeny vita követett.

Míg az 1972. évi I. veszprémi szimpóziumon természetesen elsősorban a kézművesipartörténeti kutatások tárgyának, határainak és főbb szempontjainak meghatározására esett a fő hangsúly, addig az 1973. évi II. veszprémi szimpózium homlokterében a céhkataszter és a már annak felhasználásával készült referátumok álltak. Az 1976-ban Fertődön megrendezett III. szimpóziumon vetődött fel az árszabáskataszter elkészítésének gondolata, majd a magyarországi szabad királyi városok, mezővárosok és falvak kézművesiparának eltérő sajátosságairól hangzottak el előadások. A IV., ismét Veszprémben megtartott 1980. évi szimpózium programján a céhes és céhen kívüli kézművesség gazdaságtörténeti szemléletű vizsgálata mellett az árszabáskataszter alapján kidolgozva 3 dunántúli megye és 2 mezőváros limitációinak tanulságai szerepeltek.

A Munkabizottság — figyelemmel a feltárt forrásanyag szoros összefonódására a szomszédos országokkal, valamint az egységes európai céhrendszernek a legényvándorlások során kialakult évszázados, állandó nemzetközi kapcsolataira — célszerűnek tartotta a kézművesipartörténeti kutatások nemzetközi fórumon történő megvitatását. Ennek érdekében 1978-ban Veszprémben megrendezte az *I. Nemzetközi Kézművesipartörténeti Szimpóziumot*. Ezen a közel 60 belföldi szakember mellett 8 országból (Ausztria, Csehszlovákia, Dánia, Jugoszlávia, Lengyelország, NDK, NSZK, Szovjetunió) 26 külföldi kutató vett részt. Az előadások a következő fő témák körül csoportosultak:

— A kézműveslegény-vándorlások útvonalai és a legényvándorlások nemzetközi technikatörténeti jelentősége,

— A céhek tárgyi emlékei mint történeti forrásanyag és a céhjelvények nemzetközi összefüggései,

— A közép-kelet-európai kézművesipar késői, XVIII—XIX. századi céhes szervezetei, és az iparfejlődés átmenete a manufaktúrába, illetve a tőkés vállalkozásba,

— végül a kézművesipar-történet legkülönbözőbb területein folyó egyes, igen változatos kutatási beszámolókra került sor.

A nemzetközi tanácskozás annak reményében zárult, hogy minden bizonnyal kialakíthatók a nemzetközi együttműködés különböző formái és újabb, hasonló találkozók igen hasznosan mélyíthetnék el a tudományos tapasztalatcserét, az információáramlást és a különböző országok kutatói között már kialakult és a jövőben kialakítandó személyes kapcsolatokat.

A Munkabizottság minden szimpóziumának anyagát közzétette. Az 1978. évi nemzetközi szimpóziumról pedig teljes német nyelvű kötetet is megjelentetett. Ezekben a kiadványokban több mint 130 előadás, tanulmány, illetve referátum publikációja található.

A nemzetközi szimpózium, illetve a Munkabizottság tevékenysége a külföldi szaksajtóban élénk visszhangra talált. Tíz különböző külföldi történelmi, társadalom- és gazdaságtörténeti, néprajzi és művelődéstörténeti szakfolyóirat és évkönyv foglalkozott vele. Ezek ismeretében és élve azzal a lehetőséggel, hogy a kézművesipartörténeti tanácskozás kapcsolódhat az 1982 nyarán Budapesten megrendezésre kerülő Gazdaságtörténeti Világkongresszushoz, a Bizottság úgy döntött, hogy közvetlenül azt követően megrendezi II. nemzetközi szimpóziumát. Az előkészítés során a Bizottság a megnyilvánuló külföldi érdeklődésre való tekintettel időszakonként kibocsátandó három nyelvű, sokszorosított hírlevél közzétételét határozta el. Az áprilisban, júniusban és augusztusban kibocsátott *Litterae currentes historiam opificii et ceharum concernentes* című körlevél célja az volt, hogy tájékoztassa a külföldi szakembereket egyrészt a Magyarországon folyó kutatómunkáról és annak eredményeiről (kiadványok, folyóirat és évkönyvcikkek stb.), másrészt a külföldi hasonló célkitűzésű munkaközösségek és kutató teamek tevékenységéről. Az augusztusi 3. szám már a II. nemzetközi szimpózium teljes programját tartalmazta.

A szimpóziumon 10 országból (Ausztria, Csehszlovákia, Franciaország, Jugoszlávia, NDK, NSZK, Románia, Svédország, Szovjetunió, USA) *közel 40 külföldi és majdnem ugyanennyi belföldi érdeklődő szakember vett részt.* A jelenlevők közül 12-en a Gazdaságtörténeti Világkongresszusnak is résztvevői voltak.

A szimpózium fő témaköréül – az éppen előtte lezajlott világkongresszus profiljához

illeszkedve — a rendezőség *a kézművesség és az ipari forradalom* problematikájának széles körű, elsősorban gazdaságtörténeti megközelítésű vizsgálatát tűzte ki. Ezen belül külön helyet kaptak a kézműveslegénymozgalmak és vándorlások, valamint a falusi és mezővárosi kézművesipar kérdései. Végül a kézművesipartörténet köztudottan interdiszciplináris jellegéből adódóan a régi kézművesség öröksége és jövője, valamint az egyes kézműves mesterségek néprajzi, iparművészettörténeti és muzeológiai kérdéseinek vizsgálata is szerepelt a programban.

A fő témakör általános részében F. Mendels (USA), a Világkongresszus egyik szekcióvezetője a kézművesség és az ipari forradalom flandriai összefüggéseiről tartott előadást. H. Schultz (NDK) a berlini kézművesség XVIII. századi mobilitását ismertette, a polgárkönyvek tükrében. J. Komlos (USA) a csehországi protoiparosztrializációról, K. Kaplinski (Szovjetunió) pedig a Baltikum, elsősorban Észtország kézművesiparának történeti fejlődéséről beszélt. G. Otruba (Ausztria) a céh- és gyárprivilégiumok összehasonlításával az iparosodási folyamat kontinuitás-kérdéseit vetette fel, Rózsa Miklós (Budapest) pedig a második általános magyar ipartörvényen (1884) alapuló iparigazgatás rendszerét ismertette.

Endrei Walter (Budapest) a textilipari céhek innovációellenes makacs magatartásáról tartott előadást. B. Kerkhoff-Hader (NSZK) gazdag technikatörténeti képi forrásanyag diavetítésével mutatta be a textiltermelés forradalmi átalakulásának folyamatát. Idevágott a távollevő F. Lerner (NSZK) tanulmányának rövid ismertetése a technikai fejlődés pozitív és negatív következményeiről a XIX. századi hesseni iparosodás vizsgálata alapján.

Bácskai Vera (Budapest) a reformkori Magyarország városi kézműveseinek gazdasági és társadalmi helyzetét és szerepét vázolta fel, Eperjessy Géza a zsidó kézművesek 1848 előtti tevékenységéről beszélt a magyarországi városokban, Binder Pál (Románia) a brassói céhek fokozatos hanyatlásáról, majd megszűnéséről. L. Csajági Réka (Szeged) pedig Szeged XVIII. századi kézművességéről adott ismertetést.

A legénymozgalmakkal és -vándorlással 5 előadás foglalkozott. W. Reininghaus (NSZK) a kézműves legények szervezkedésének és szervezeteinek társadalomtörténeti kérdéseit, H. Bräuer (NDK) pedig az ipari forradalom alatti legényvándorlásokat és a vándorkönyvekben található adatok kiértékelésének jelentőségét és lehetőségeit vizsgálta. Ennek kapcsán az előadó a szimpózium résztvevői között kiosztotta azt a százoldalas kiadványt, amelyet *Legényvándorlások az ipari forradalom időszakában* címen a Karl-Marx-Stadt-i Levéltár külön a II. veszprémi Nemzetközi Kézművesipartörténeti szimpózium alkalmából jelentetett meg. A kiadvány szerzője H. Bräuer, és függeléke 186, a történeti Magyarországról Chemnitzbe érkezett vándorlegény adatait tartalmazza 1836 és 1861 között.

R. S. Elkar (NSZK) a vándorlegények megpróbáltatásait vázolta fel, a legények önvallomásai, naplóik és leveleik nyomán, köztük idézte egy Magyarországon járt vándorlegény igen érdekes reflexióit az 1848-as polgári forradalomról. A. Griessinger (NSZK) a XVIII—XIX. századi németországi kézműveslegény-sztrájkokat, Dóka Klára (Budapest) a magyarországi legénymozgalmakat és azok nemzetközi kapcsolatait ismertette az 1780—1849 közötti időszakból.

A falusi és mezővárosi ipar köréből Faragó Tamás (Budapest) a XVIII. századi Buda környéki falusi kézművesek család-, háztartás- és munkaszervezetét elemezte, T. Mérey Klára (Pécs) egy dél-dunántúli mezőgazdasági jellegű régió kézművesiparának válságát vizsgálta meg a századfordulón. O. Kettemann (NSZK) a XIX. századi schleswig-holsteini falusi kézművesség kutatásának problémáit ismertette. Kovách Géza (Románia) a Bánság és a Körösök vidékének falusi és mezővárosi céhes iparát vázolta fel, V. Rodekamp (NSZK) pedig a néprajzi életrajzkutatás oldaláról mutatta be a késői kézművesség szerepét az iparosított világ keretei között. F. Kalesny (Csehszlovákia) egy kifejezetten mezőgazdasági jellegű mesterség, a vincellérek szabályszerű céhszervezeteit mutatta be, amelyek a Kis-Kárpátok borvidékén működtek. Ide sorolhatjuk a távollevő W. Sauer (Ausztria) röviden ismertetett referátumait is a XVIII. századi bécsi földesúri iratok kézművesipartörténeti vonatkozásairól.

A második nagy témakör a hagyományos kézművesség örökségével és jövőjével, a céhszervezetek tárgyi emlékeivel, a kézművesipartörténeti muzeológiával, végül *egyes szakmák, céhek helyi sajátosságaival és történetével* foglalkozott.

M. Stürmer (NSZK) bevezető előadása, amely a régi európai udvari kultúra örökségére mutatott rá az iparosított gazdasági életben, — a szerző távollétében — kivonatos ismertetésben hangzott el. Szabolcsi Hedvig (Budapest) a mesterremek és a piac összefüggését mutatta be a XVIII. és XIX. század fordulóján mutatkozó bútortípus-váltás példáján. Ide kívánko-

zott a távollevő BARTÓCZ József (Budapest) röviden ismertetett referátuma a magyarországi céhek minőségszabályozási előírásairól és azok meglepő aktualitásáról. J. F. FYOT (Franciaország) napjaink művészi kézművességének helyét és lehetőségeit ecsetelte.

T. FINKENSTAEDT (NSZK) a bajorországi tárgyi céhemlékek számbavételének és publikálásának tervéről beszélt, példamutatónak ítélve meg a magyarországi céhkataszter e téren alkalmazott módszerét. F. K. AZZOLA a sírköveken megörökített kézműves jelvények, szerszámábrázolások kézművesipartörténeti forrásértékéről tartott előadást gazdag képanyag bemutatásával. CSIFFÁRY Gergely (Eger) az egri múzeum céhzászlóit mutatta be, W. GÜRTLER (Ausztria) pedig a kismartoni Burgenlandi Múzeum céhtörténeti gyűjteményének muzeológiai problémáiról beszélt.

H. STEININGER (Ausztria) Kelet-Ausztria középkori fazekasságát ismertette 1500-ig, R. VOSSEN (NSZK) pedig a spanyolországi és marokkói hagyományos kerámiakereskedelemről tartott érdekes beszámolót. E. TORANOVÁ (Csehszlovákia) a szlovákiai ónművesség művészettörténeti kutatásainak eredményeit ismertette, I. LENTIĆ (Jugoszlávia) pedig a dubrovniki ötvösök mesterjegyeit mutatta be. A távollevő I. BACH (Jugoszlávia) beszámolója a zágrábi kézműves fémipar forrásarchívumának további gyarapodásáról szólt. TÓTH Imre (Budapest) a Budapesti Történeti Múzeum Kiscelli Múzeumának XVIII—XIX. századi óráival és azok külföldi alkatrészellátásával foglalkozott. LUKÁCS László (Székesfehérvár) egy sajátosan magyar jellegű mesterség, a csizmadiaipar székesfehérvári céhének történetét vázolta fel.

A két befejező előadás *a magyarországi kézművesipartörténeti kutatásokkal* foglalkozott. LUKÁCS Márta (Budapest) a számítástechnikai módszerek alkalmazását ismertette a magyarországi kézművesipartörténeti kutatásokban. NAGYBÁKAY Péter, a Munkabizottság titkára (Budapest) a XIX. század közepén megindult kézművesipartörténeti jellegű szakirodalom áttekintése, majd a Munkabizottság eddigi tevékenységének ismertetése után a kézművesipartörténet komplex, interdiszciplináris jellegére hívta fel a figyelmet. Rámutatott arra, hogy *a gazdaság-, társadalom- és technikatörténeti fő irányvonalakon belül* elsősorban *a néprajz, a város- és jogtörténet, az iparművészettörténet és a helytörténet* jelentik, számtalan átfedéssel, azokat a szakkutatási területeket, amelyek mindegyike egy-egy meghatározott szektoron keresztül szükségszerűen a kézművesipartörténetbe torkollik.

Az elnöki tisztet felváltva, témakörönként magyar és külföldi kutatók látták el, akik végül összefoglalták és értékelték az elhangzottakat.

Az egyes előadások után a jelenlevők feltett kérdéseire az előadók azonnal válaszoltak. Esetenként hosszabb-rövidebb érdekes vitákra is sor került. Ezek közül ki kell emelnünk azt a külön kerekasztal-megbeszélést, amely a protoindusztrializáció fogalmának meghatározása és földrajzi behatárolása körül alakult ki.

A Munkabizottság a VEAB székház könyvtártermében kiállította forráskiadványait, és szimpóziumainak magyar és német nyelvű köteteit, valamint külföldi és magyar kiadványokat, könyveket és különlenyomatokat, amelyeknek legnagyobb részét az egyes szerzők juttatták el a Munkabizottság részére. A résztvevők az előadások közötti szünetekben nagy érdeklődéssel tanulmányozták a rögtönzött kiállítást, és sokan még a helyszínen hozzájárultak annak gyarapításához.

A külföldi résztvevők közül, s mintegy azok nevében Gustav OTRUBA, linzi professzor foglalta össze a találkozó eredményeit, és a további nemzetközi együttműködés reményének hangot adva megköszönte a VEAB szervezőbizottság fáradozásait és vendégszeretetét. A szimpózium ÉRI Istvánnak, a Munkabizottság elnökének zárószavaival ért véget, aki megköszönve a konferencia előadóinak, hozzászólóinak és hallgatóinak munkáját, aktivitását és figyelmét, minden résztvevőnek átadta a Veszprém város XIX. század eleji látképével díszített latin nyelvű emléklapot.

A kísérő programok közül az 1982. augusztus 22-i egésznapos Balaton-felvidéki autóbuszkirándulást kell kiemelnünk. Sor került a veszprémi várnegyed nevezetességeinek megtekintésére is. Egyik este a VEAB székház udvarán hangversenyen, egy másik este filmvetítésen vettek részt a jelenlevők. Az utolsó este pedig a Bakfark-lanttrió búcsúztatta el a vendégeket a VEAB székház pincéjében.

Összefoglalva: a II. veszprémi Nemzetközi Kézművesipartörténeti Szimpózium újabb előrelépést jelentett a kézművesipartörténettel foglalkozó kül- és belföldi szakemberek sokrétű és szerteágazó munkásságának összekapcsolásában. Ugyanakkor előrelépést jelentett azon az úton is, amelynek célja, hogy a magyarországi ipartörténet és ezen belül az ennek legfontosabb és leghosszabb periódusát jelentő kézművesipartörténet — a magyarországi agrártörténethez hasonlóan — előbb-utóbb mint önállóan művelt tudományos diszciplína foglalhassa el megillető helyét a magyar történettudományban.

Balassa M. Iván

Az Európai Szabadtéri Múzeumok Szövetsége 10. tanácskozása

Szentendre—Visegrád, 1982. szeptember 5—11.

Az Európai Szabadtéri Múzeumok Szövetsége 1966-ban alakult meg a belgiumi Bokrijkban, akkor még *Munkaközösség* megnevezéssel. Az 1960-as évekre egyre nagyobb számban jöttek létre Európaszerte a szabadtéri múzeumok, s szükség volt egy olyan szervezetre, mely — mint ahogyan ezt a Szövetség 1972-ben, Helsinkiben elfogadott alapszabályának 1. pontja kimondja — a tudományos, a gyakorlati technikai és szervezési tapasztalatok cseréjére, általában a szabadtéri múzeumok tevékenységének előmozdítására törekszik. A Szövetség — folytatja az alapszabály — e célból tagjai részére összejöveteleket rendez, elősegíti a publikációkat, és pártol minden törekvést, mely ezt a célt szolgálja.

A kerek számú 10. tanácskozás, melynek megrendezésére a Szabadtéri Néprajzi Múzeumot kérték fel, több szempontból is jelentősnek ígérkezett. Első alkalommal jöttek össze a Szövetség tagjai szocialista országban. Éppen 25 éve fogadták el azt az ICOM-deklarációt *(Icom meeting on open air museums,* ICOM-News 11., 1958. 22—25.), mely először határozta meg ezt a múzeumtípust, foglalkozott megnevezésével, különböző típusaival. Az eltelt huszonöt év, s a muzeológia ezen területén közben lezajlott hatalmas fejlődés, mindenképpen indokolt valamiféle számvetést. Egyúttal, éppen a deklarációból kiindulva, szükségesnek látszott annak felmérése, hogy mi a szabadtéri múzeumok társadalmi szerepe, hogyan ítéli meg a társadalom ezt a múzeumtípust, s milyen igényeket támaszt velük szemben. A tanácskozás egyik témája ez a kérdéskör volt.

A bevezető előadást Zippelius, Adelhardt (NSZK, Kommern, Rheinisches Freilichtmuseum) tartotta. Megállapította: az ICOM-deklaráció maradandó érdeme, hogy első alkalommal írt teljes világossággal a szabadtéri múzeumok jellegéről, feladatairól, módszertani kérdéseiről, s nem utolsósorban céljairól. A deklaráció az elmúlt 25 évben jó kerete volt a szabadtéri múzeumok tevékenységének. Felhívta azonban a figyelmet arra, hogy ha a múzeumokat általában, s köztük a szabadtéri múzeumokat olyan intézményeknek tekintjük, melyeket a társadalom kulturális értékeinek megtartására és megőrzésére hozott létre, s tart fenn, akkor ezek eo ipso részt vesznek a társadalom változásaiban. Éppen ezért, ha az ICOM-deklaráció alapmegállapításait továbbra is érvényesnek tartjuk, szükség van arra, már csak a jövő munkájának jobb megalapozására is, hogy ezt kiegészítsük, pontosabbá tegyük. Egy újabb deklarációnak tükröznie kell azokat a súlyponteltolódásokat, melyek a legutóbbi évtizedekben bekövetkeztek, éppen úgy, mint a szabadtéri múzeumok újabb formáit és variációit — fejezte be előadását Zippelius, Adelhardt.

Néhány gondolat a szabadtéri múzeumok jelentőségéről és helyzetéről címmel Thompson, George (Egyesült Királyság, Észak-Írország, Holywood, Ulster Folk Museum) tartott rendkívül értékes előadást. Gondolatmenete látszólag terminológiai problémából indult ki, azon megnevezésekből, melyekkel ezt a múzeumtípust illetik, a „szabadtéri múzeumok"-ból, az újabban használt „skanzen"-ből, s az általa Észak-Írországban szorgalmazott „folk"-múzeumból. Megállapította, hogy Hazelius, Arthur 1873-ban először egy „folk"-múzeumot alapított (szándékosan nem fordítom le az angol megnevezést, mert megítélésem szerint nem pontosan ugyanazt értik a „folk" kifejezés alatt, mint mi a „nép"-en, így a „folk"-múzeum sem pontosan az, mint a mi néprajzi vagy szó szerint „nép-múzeum"-aink), a Nordiska Museet-et Stockholmban, s csak tizennyolc évvel később fogott a Skanzen munkálataiba. Ez utóbbinak az volt a funkciója, hogy egy olyan témát mutasson be, újabb dimenzióval gazdagítva, melyet már a Nordiska Museet „intézményesített", s ezzel — mint ahogy Thompson, George költőien megfogalmazta — első alkalommal vonta be a múzeumi környezetbe az égnek, a felhőknek, az időjárásnak és az évszakoknak változásait.

Ez azonban csak külsőség, Hazelius elvi kiindulása az, hogy a „folk-life" az önismeret forrása, mely segítséget nyújthat a XIX. század szociális és ipari forradalma által felvetett kérdések megválaszolásához. Az előadó ezt az ideológiai alapot tartotta rendkívül fontosnak, és ma is aktuálisnak, s véleménye szerint ez sikkad el az utóbbi időben. A szabadtéri múzeumoknak a történelem háromdimenziós, reális szemléltetése mellett hozzá kell járulniuk a „folk-life" széles körű ismeretanyagának és tudatának megőrzéséhez egy adott régióban vagy környezetben. A szabadtéri múzeumok (s tágabban a múzeumok

általában) társadalmi megítélése elsősorban attól függ, hogy mit nyújtanak a társadalomnak. A „folk"-múzeumoknak hatalmasak a lehetőségeik, de a felelősségük is nagy, hiszen ez a múzeumtípus minden másnál alkalmasabb a „folk-life" kutatására, bemutatására és megőrzésére, s egyes helyeken (pl. Észak-Írországban) egyedüli letéteményesei annak a tág kategóriának, melyet az utóbbi időkben a társadalmi vagy nemzeti identitás fogalma alatt értünk.

A továbbiakban THOMPSON, George arról szólt, hogy különösen a közvélemény szemében a szabadtéri múzeum műfaja szoros kapcsolatban van a realizmussal, az autentikussággal. És ez, sajnos, veszélyt rejt magában, számos félreértést és túlzást szül. Megítélése szerint történelmi ismereteink meglehetősen hiányosak. Az idők folyamán a múlt számos jelensége megsemmisült, s a szabadtéri múzeumokban dolgozó szakemberek azon fáradozása, hogy az idő által meghagyottakat megértsék és megtartsák, természetszerűleg az interpretáláshoz és az értelmezéshez vezet. Az az ismeret, mely alapját képezi a múzeumi munkának és a múzeumi bemutatásnak, felerészt tényeken alapul, felerészt elméleti. A szabadtéri múzeumokban felállított épületekben általában reális, bútorokkal és különféle felszerelésekkel berendezett környezetet szokás visszaállítani. De ennél tovább is mennek, tüzet gyújtanak, ételt főznek, háziipari tevékenységet folytatnak, nemegyszer társadalmi eseményeket is újrajátszanak. Ilyen módon próbálnak bepillantani az elmúlt idők életének zajába és zsivajába, ennek egy boldogabb, erősen romantikus oldalát hangsúlyozva, s — mint mondja — keveset vagy szinte semmit sem mondanak el a bűzről, a kényelem és a higiénia hiányáról, illetve a fájdalomról és az aggodalomról, a betegségről és halálról, mely szintén jelen volt ebben a környezetben, s amit gyakorlati okokból egyszerűen képtelenek vagyunk szemléltetni. Éppen ezért nem szabad, hogy illúzióink legyenek a múzeumok realizmusáról és hitelességéről, mivel lehetőségeink e téren korlátozottak. De a másik végletbe sem szabad esni, azon múzeumok kibúvóját követni, melyek „tudatosan" arra törekszenek, hogy a szabadtéri múzeum csak a strukturális vázát adja az építészetnek, csak a felületét szemléltesse annak az életnek, melyet az épületben lakók éltek.

Végül a szerző HUDSON, Kenneth *Museums for the 1980s* (Paris, 1977) c. könyvéből idézett egy gondolatsort. Eszerint a múzeumok világszerte egyre kevésbé tekinthetik magukat zárt szakgyűjteményeknek, s egyre inkább mint a társadalom kulturális központjai tevékenykednek. A változást sommázva az jellemzi, hogy a múzeumok többé nem lehetnek puszta raktárai kulturális és természeti örökségünknek, hanem nevelő hatásúaknak kell lenniük. Amit egy múzeum e téren tesz, fontosabb, mint a benne levő anyag.

A fő előadások sorában hangzott el CZAJKOWSKI, Jerzy (Lengyelország, Sanok, Muzeum Budownictwa Ludowego) beszámolója *A skanzenmuzeológia a szocialista országokban 1945—1982 között* címmel. Foglalkozott azokkal a kezdeményezésekkel, melyek ezen országok jelenlegi szabadtéri múzeumait megelőzték, a két világháború között viszonylag csekély számban létrejött és azután a második világháború során részben el is pusztult gyűjteményekkel, majd azzal a valóban impozáns fejlődéssel, mely javarészt az 1960-as évek után következett be. A többnyire ismert adatok mellett külön figyelmet keltett az a gondolata, mely a nemzeti érzések és a szabadtéri múzeumok létesítése közötti közvetlen kapcsolatra hívja fel a figyelmet. Nem kevésbé volt érdekes fejtegetése a szabadtéri múzeumok által bemutatott társadalmi képről, arról, hogy e múzeumok többsége valahol a XIX. század végén, az első világháború környékén húzza meg a maga időbeli felső határát, s nem törekszik az azóta bekövetkezett változások dokumentálására. Kivételképpen említette meg a kijevi ukrán szabadtéri múzeumot, ahol külön, úgynevezett kolhozépítészeti szektor készült, s hozzátehetjük, hasonló, korunkat dokumentáló berendezéseket készített saját szabadtéri múzeumában is.

A hozzászólók a szabadtéri múzeumok társadalmi szerepének, megítélésének kérdését két nézőpontból közelítették meg. Az elméleti kiindulású vélemények jó példája LAENEN, Marc (Belgium, Bokrijk, Vlamsee Openluchtmuseum), aki a komplexitást kérte számon, kifejtve, hogy egy szabadtéri múzeum többé nem lehet csak térbeli forma, hanem egy olyan szervezési formává kell válnia, mely lehetővé teszi a kulturális javak átadását. Tevékenységük nem korlátozódhat az áttelepített épületek falai közé, hanem túl kell lépnie ezeken a falakon, s — a mi szavainkkal — komplex közművelődési intézményekké kell válnia.

ŠTIKA, Jaroslav (Csehszlovákia, Rožnov pod Radhostem, Valasské muzeum v prírode) a gyakorlat oldaláról számolt be azokról a törekvésekről, melyek az általa vezetett múzeumban az úgynevezett „Néprajzi Nyár" eseménysorozatában csúcsosodnak ki, mikor május végétől szeptember közepéig mintegy negyven program keretében, programonként 1000—30 000 látogató keresi fel a múzeumot.

A Visegrádon megrendezett tanácskozáson, élve a vendéglátók, rendezők jogával és kötelességével, két magyar előadás hangzott el. KURUCZ Albert *A szabadtéri néprajzi múzeumok néhány elvi és gyakorlati kérdése Magyarországon* című előadásában nemcsak a Szabadtéri Néprajzi Múzeum koncepciójáról, eredményeiről tájékoztatta a tizenöt országból érkezett résztvevőket, hanem a hazai és a nemzetközi törekvések számbavételével általánosabb összefüggésekre is rámutatott. BALASSA M. Iván összefoglalta a magyar szabadtéri múzeumok történetét. Ez az előadás is arra törekedett, hogy az egyes korszakokban kapcsolja az eredményeket és eseményeket az európai fejlődéshez.

Az Európai Szabadtéri Múzeumok Szövetsége 10. tanácskozásának másik témakörét, az előző, 1980-ban Oslóban megrendezett összejövetel folytatásaként, a szabadtéri múzeumokban alkalmazott konzerválási eljárásokról szóló beszámolók adták. Elsőként JANOVICH István a Szabadtéri Néprajzi Múzeumban, s általában a Magyarországon alkalmazott megoldásokról tájékoztatta a résztvevőket, majd KIRK, Frode (Dánia, Lyngby, Frilandsmuseet ved Sorgenfri) a dániai, TURZO, Jozef (Csehszlovákia, Martin, Slovenské národné múzeum, Etnograficky ústav v Martine) a szlovákiai eredményeket vette számba.

Mint a Szövetség minden tanácskozásán, ez alkalommal is lehetőség volt arra, hogy a résztvevők beszámolhassanak az általuk képviselt múzeumok legújabb eredményeiről. Külön érdekessége volt ennek a témakörnek a szovjet kollégák beszámolója, melynek során DAVIDOV, Alekszandr az arhangelszki (Muzej-zapovednyik gyerevjannogo zodcsesztva), SZERGACSEV, Szergej a minszki (Muzej narodnoj arhitekturi i bita BSzSzR) szabadtéri múzeumról számolt be, s ehhez kapcsolódóan egy, a késő estébe nyúló bemutató során, diaképekkel mutatták be a szovjet szabadtéri múzeumokat, és levetítették a lett szabadtéri múzeumban készített filmeket a bödönhajó és a háncsülőkéjű szék készítéséről.

A rövid beszámolók sorában képet kaphattunk a lengyel szabadtéri múzeumokról CZAJKOWSKI, Jerzytől, a bajor Freilichtmuseum des Bezirks Oberbayern an der Glentleiten-ről KREILINGER, Kilian, a strážnicei (Csehszlovákia) új szabadtéri múzeumról MAČEL, Otakar, a hollandiai Zuiderseemuseum (Einkhuizen) újabb eseményeiről VROOM, Udo, az Agrarhistorisches Museum Alt-Schwein-ről (NDK) WENDT, Ralf számolt be.

A tanácskozás résztvevői természetesen megtekintették a Szabadtéri Néprajzi Múzeumot. Elismerést váltott ki a múzeum terveinek megalapozottsága, sokoldalúsága, az, hogy egy egységes koncepció vonul végig az egész tevékenységen. Rendkívül jó visszhangja volt a berendezéseknek, tárgyi gazdagságuknak, s annak az életforma-rekonstrukciónak, melyek alapossága még a hazai viszonyokkal nem ismerős szakembereknek is az első pillanatban a szemükbe ötlött.

Hagyomány a Szövetség tanácskozásain, hogy tanulmányi kirándulás keretében megismerkednek a rendező ország szabadtéri múzeumaival, illetve azok egy részével. A tanulmányi kirándulást úgy állítottuk össze, hogy az országos gyűjtemény mellett lehetőség nyíljon néhány regionális gyűjteményt is megtekinteni, a legkorábbi, zalaegerszegi Göcseji Falumúzeumtól a szombathelyi Vasi Múzeumfalun át az újabbak közé tartozó Szennai Szabadtéri Gyűjteményig. Tájházak bemutatásánál érzékeltetni akartuk a szabadtéri múzeumok ezen válfajának sokszínűségét (Szalafő-Pityerszer, Magyarszombatfa — Fazekasház, Tihany — Szabadtéri Néprajzi Gyűjtemény).

A tanácskozás protokolláris része, a Szövetség taggyűlése praktikus okokból ez alkalommal megosztottan, Visegrádon és Zalaegerszegen zajlott le. Visegrádon került sor az elnökség újjáválasztására, mely a nyugalomba vonulások és az Alapszabály korlátozásai (az elnökség tagjai csak kétszer választhatók újra) miatt nagy változásokat hozott. Az Európai Szabadtéri Múzeumok Szövetsége elnökéül a tagság AHRENS, Claust (NSZK, Hamburg-Harburg, Freilichtmuseum am Kirkeberg) választotta meg, az elnökhelyettes újra CZAJKOWSKI, Jerzy lett, s újraválasztották az elnökségbe KURUCZ Albertet is.

A tanácskozás alkalmával felvett új szövetségi tagok sorában örömmel üdvözölhettük BÁRDOSI Jánost, a Vasi Múzeumfalu vezetőjét.

Az Európai Szabadtéri Múzeumok Szövetsége 10. tanácskozását nagy várakozás előzte meg — ez kifejeződött a minden eddiginél magasabb részvételben is. Örömmel számolhatunk be arról, hogy szóban és az azóta érkező levelekben a külföldi résztvevők elismerésüket fejezték ki a szakmai programot, a rendezést s a látottakat illetően — reménlhetőleg reális és kedvező képpel távoztak.

Barabás Jenő

Az Ethnographia Pannonica VI. konferenciája

Tata, 1982. szeptember 9—13.

11 évvel ezelőtt indult el útjára ez a konferencia sorozat azzal a céllal, hogy az egykori római provincia területén ma élő népek kutatói között szervezett kapcsolatot teremtve közelebb vigyen azoknak a kérdéseknek a megválaszolásához, amelyeket az Ethnographia hasábjain még 1947-ben Milovan Gavazzi fejtegetett *Kultúráramlatok Pannóniában* c. cikkében. A feladat nyilván nemcsak a közös római hagyaték felderítése, hanem sokkal inkább a mostani évezred népeinek együttélése során létrejött kultúra alakulásának miléntje, jellegének tisztázása, az etnikus kapcsolatok hatásának nyomozása, a közös és eltérő sajátosságok felderítése. Ilyen meggondolásból ült össze mintegy 30 néprajzkutató Ausztriából, Csehszlovákiából, Jugoszláviából és Magyarországból először 1971. szept. 22—28 között a burgenlandi Borostyánkőn (Bernstein). Ezen a konferencián részt vett Milovan Gavazzi is, aki tulajdonképpen a kezdeményezés szellemi elindítója volt. Az itt elhangzott előadások meg is jelentek Gaál Károly szerkesztésében. *(Ethnographia Pannonica.* Burgenländische Forschungen 61. Heft. Eisenstadt, 1971.)

A kezdeményezés életképesnek bizonyult, s az EP konferenciái rendszeresen folytatódtak; a II. Zalaegerszegen 1963-ban, a III. 1976-ban ugyanitt, a IV. újra Borostyánkőn 1978-ban, az V. a jugoszláviai Vinkovciban, s most a VI. 1982-ben Tatán. Míg az első konferencia lényegében csak tájékozódó jellegű volt, addig a későbbiek egyre határozottabban körvonalazott célokat tűztek ki maguk elé. A második konferencia a lokális vizsgálatok tanulságaiból mutatott be példákat. A harmadik konferencia előadásai a kulturális határok kérdéskörére koncentrálódtak. A negyedik megbeszélésen a résztvevők különféle nemzetiségek és helyi színezetű kultúrák sajátosságait tárgyalták meg. Az ötödik konferencia a nőknek a hagyományos kultúra formálásában betöltött szerepével foglalkozott. Anyaga megjelent a: *Žena u seoskoj kulturi Panonije.* Zagreb, 1982. c. kötetben, a Horvát Néprajzi Társaság kiadásában. A magyar szakfolyóiratok (és a helyi napilapok) az egyes konferenciákról elég rendszeresen beszámoltak: Ethn. 1972. 171—173; Acta Ethn. 1972. 159—161.; Ethn. 1974. 623—624; Acta Ethn. 1976. 164—166; Népr. Hírek 1973. 117—118; Népr. Hírek 1976. 2—3; Ethn. 1980. 276—277; Népr. Hírek 1982. 62.

A VI. konferencia megrendezésére, immár harmadszor Magyarországon, Tatán, a Városi Tanács támogatásával került sor. Ez alkalommal a központi téma a kommunikáció szerepének, kultúraformáló jelentőségének megtárgyalása volt a pannóniai térség falvainak életében. Irányelv volt az előadók számára, hogy a szélesen értelmezhető kommunikációs problémát ne elvontan, általánosságban, hanem konkrét helyi vizsgálatokra támaszkodva tárgyalják. Ezt a meggondolást az előadók nagy többsége magáévá is tette. A konferencián összesen 14 előadás hangzott el, s ezek sokoldalúan világították meg a kommunikáció különféle válfajainak összetett szerepét a kultúra alakulásában, a termelő tevékenységtől kezdve a népköltészet formálódásáig. Szinte valamennyi előadáshoz tartalmas hozzászólások kapcsolódtak, nagyobb részben kiegészítő jelleggel, kisebb mértékben vitázva. Sajnálatos módon három bejelentett előadó: Jan Podolák, Magdalena Pariková és Heinz Christian Dosedla nem tudott megjelenni s így előadásuk sem hangzott el.

Nehéz lenne az egyes előadásokat a hagyományos tematikus rendbe sorolni, hisz a feladat ez alkalommal nem a kultúra egyes részterületeinek megvilágítása volt, hanem az információáramlás kultúraformáló szerepének felderítése, a különféle kommunikációs lehetőségek megfigyelése, amelyek vagy befogadást vagy elutasítást eredményeztek. Attól még elég messze vagyunk, hogy az információáramlás hatékonyság szerinti fő vonalait — ha ez egyáltalán lehetséges — megnyugtató módon és kellő árnyaltsággal kijelölhetnénk. Ezért be kell érnünk az egyes előadások nem tartalmi jellegű felsorolásával, jobb híján országok szerint csoportosítva.

Az osztrák előadók többsége a kommunikáció újabb módjaira irányította elsősorban a figyelmet. Gaál Károly azt mutatta be, hogy az ingázók munkahelyi környezetben szerzett ismeretei és életformájuk miként befolyásolják a falusiak családi életét. Margot Schindler a betyárdalok terjedésének különféle lehetőségeit vette számba, különös tekintettel a tömegkommunikáció eszközeire. Ez utóbbiak mai szerepét két zenei példán mutatta be Helga Thiel. Roswitta Orač-Stipperger a néprajz közművelődésbeli helyzetéről szólt, a rádió és televízió programjaiban. A kommunikáció befolyását vizsgálta Elisabeth Kulmon egy burgenlandi falu (Fel-

sőpulya = Oberpullendorf) kultúrájának változásában. Gieselher FLADENHOFER a kommunikációnak a lakáskultúra alakulásában betöltött szerepét illusztrálta példákkal.

A horvát előadók közül Dunja RIHTMAN-AUGUŠTIN a zadrugán belüli kommunikációs szisztémát elemezte. Milana ČERNELIĆ a bácskai Bezdanon a lakodalmi szokásokban bekövetkezett változásokat vette sorra a kommunikáció szempontjából.

Talán a magyar előadóknál jelentkezett legjobban a tematikai és szemléleti változatosság. CSOMA Zsigmond a nyugatdunántúli—burgenlandi cseregyerek szisztémát és ennek sokoldalú hatását tárgyalta. LANTOSNÉ IMRE Mária azt tárta fel, hogy a tolnai, baranyai németek körében meddig és milyen változatokban létezett a Fachwerk szerkezetű ház hagyománya. A kommunikáció lehetőségei szempontjából vizsgálta meg LUKÁCS László a Mezőföldön, Kelet-Dunántúlon a vándorlók, vándormunkások és a táji munkamegosztás szerepét. TIMAFFY László az ördöngős dudás mondáját egymáshoz közeli német, horvát és magyar falvakban hasonlította össze. Dunántúli szokások térben és időben történő változását elemezte NIEDERMÜLLER Péter a kommunikáció szempontjából. A Celli Mária-szobrok eredetét és átalakult változatait vette számba WINKLER Ferenc a délnyugat-dunántúli népművészetben az információáramlás példájaként.

A 40—50 főnyi résztvevővel lezajló konferencia lezárásaként a további feladatokról is esett szó. Az elhangzott javaslatok mind aláhúzták az együttműködés szükségességét. Megállapodás történt arról, hogy a VII. EP konferenciát az osztrákok, pontosabban az „Ethnographia Pannonica Austriaca" társaság szervezi meg 1984-ben, valószínű Alsó-Ausztriában.

Ifj. Kodolányi János

Néprajzi film, fénykép és diapozitív szemle Szentendrén

1982. július 29—31.

A hányatott sorsú, ám mégis eredményes munkásságú néprajzi filmezés 1982-ben ismét a nyilvánosságra tudott lépni. A kiskőrösi szemle óta eltelt néhány év után ezúttal a Pest megyei Művelődési Központ és Könyvtár vállalta el, hogy vendéglátója, szervező támogatója lesz egy újabb szemlének. Ezúttal azonban nemcsak a film, hanem a néprajzi fénykép, valamint a diapozitív is helyet kapott a szemlén. Idő és hely hiányában minden alkotói közösség nem szerepelhetett, ezúttal az amatőrök, valamint a televízió filmjei kerülhettek vászonra, az amatőrök fényképei és diái jutottak a zsüri elé s a kiállítási falakra. A rendező intézmények sorában foglalt helyet, a már említett Pest megyei Művelődési Központ és Könyvtáron kívül a Magyar Néprajzi Társaság, a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat, a Néprajzi Múzeum, a Szabadtéri Néprajzi Múzeum, a Pest megyei Múzeumok Igazgatósága és a Magyar Mezőgazdasági Múzeum. Az előkészítő munkából kivette a részét a Magyar Televízió is.

Az amatőrök már szemlén díjazott filmet küldhettek be, a televízió különféle szerkesztőségei bőséges terméséből válogatott, arra törekedvén, hogy áttekintést adjon sokféle munkájáról is. Újdonság volta ellenére is szép számú fénykép került a bíráló bizottság elé, ugyanez azonban már nem mondható el a diapozitívokról. A rendezők nem kívántak szakmai zártkörűséget, ellenkezőleg: a beküldött filmekből bemutatót szerveztek a közönség részére is, sőt, várták még a közönség véleménynyilvánító szavazatait is. Közönség elé kerültek a bíráló bizottság által kiállításra méltónak ítélt fényképek is.

Már folytak a közönség számára szervezett vetítések, mire a szemle tudományos tanácskozása sorra került. Eredetileg négy előadást tartalmazott a műsor, az egyik azonban az előadó külföldi távolléte miatt elmaradt. BALASSA Iván előadása a néprajzi film és fénykép ismeretterjesztő és közművelő szerepét, jelentőségét mutatta be. Rámutatott, hogy a korszerű ismeretterjesztés képi illusztráció nélkül nem lehet elég meggyőző. Időszerűnek ítélte, hogy készüljön katalógus a magyar néprajzi filmekről, fölsorakoztatva benne a különféle intézmények által készített és birtokában levő filmeket. BOGLÁR Lajos személyes élményei, tapasztalatai birtokában nyújtott nemzetközi igényű áttekintést. Vázolta azokat a törekvéseket, amelyek a külföldi néprajzi filmalkotásban tapasztalhatók. Magam arra a kérdésre igyekeztem vá-

laszolni, mi a jelentősége és a szerepe a fényképnek, illetve a filmnek a néprajzi kutató és feldolgozó munkában. Éppen napjainkban egyre jobban látható a fényképes megörökítés jelentősége; a fénykép azonban állóképet adott, időt és mozgást nem lehetett ábrázolni vele. A film, természetesen nem teszi mellőzhetővé a fényképezést sem.

A második megbeszélésre a szemle végén került sor. Ez alkalommal a néprajzkutatók találkoztak a filmek és a fényképek alkotóival. Elsőnek magam, mint a filmek bíráló bizottságának az elnöke, összefoglaltam a bemutatott filmekről alkotott véleményt. A bevezetés után élénk eszmecsere bontakozott ki a néprajzkutatók és főleg az amatőr filmkészítők között. A megbeszélés igazolta azt az igényt, hogy gyakoribbá s főleg rendszeresebbé kéne válnia a találkozóknak és vitáknak.

A szemle résztvevői a televízió filmtárából a Képzőművészeti Osztály, a Közművelődési Főosztály, a Zenei Osztály, a Gyermek Osztály, a Szegedi Körzeti Stúdió, valamint a Pécsi Körzeti Stúdió alkotásaiból láthattak néhányat. Egytől-egyig szerepeltek már a televízió műsorán. Összeválogatásuk azt példázta, hol, milyen fokon kapcsolódnak a néprajz kutatása tárgyát alkotó társadalommal és kultúrával. A Közművelődési Főosztály bemutatott három tájfilmje pl. egy, Magyarország vidékeit ismertető tájfilm sorozat része, mindhárom: az *Ormánság*, a *Szigetköz* és az *Őrség* című a tudományos ismeretterjesztés műfaját képviseli, sok olyan részletfelvétellel, amely akár településről, építő kultúráról vagy akár életmódról hiteles ábrázolást nyújt. A Képzőművészeti Főosztály három filmje egy néprajzinak nevezett sorozatból való. *A földből lett házak* a vályog és vert falú paraszti építkezést és épületeket dolgozza fel, *A magyar parasztbútorok* a paraszti lakáskultúra világába nyújt betekintést, az *Andrásfalviak betlehemes játékai Kakasdon* című film pedig a Kakasdra telepített székelyek felújított betlehemes játékát örökíti meg. A Zenei Osztály bemutatott öt filmje részint a *Röpülj páva* műsorokhoz kapcsolódó színes, zenés jeleneteket őriz, valamint a táncfilm sorozatba tartozó három táncfilmet. A Gyermek Osztály anyagából két népmese feldolgozás szerepelt a műsoron. A Szegedi Körzeti Stúdió két dokumentum értékű filmmel szerepelt. Végül az „*Ablak*" című magazinműsorban 1981. január és 1982. május között bemutatott filmriportokból válogatott, jeles napi szokásokat ábrázoló összeállítást láthattunk (asszonyfarsang, virágvasárnap, húsvét, aratás, Luca stb.).

Az amatőr filmek talán még változatosabb témájúak voltak. Nem foglalkozhatom velük egyenkint, külön-külön, néhányat azonban, példaként be kell mutatnom. Két film foglalkozott a díszítő falfestéssel, az egyik *Pingálás* címmel a Kalocsa vidékit mutatta be, a másik, *Az ajaki cifra pitvar* pedig Szabolcsba vezette a nézőt. A *Mezítlábas Notre Dame* című film (Korecskó István alkotása) a hivatásos operatőrrel vetekedő szép képsorokban ábrázolta a tákosi református templomot. Kiemelhetném még pl. az *Ez a ház eladó* című filmet, amely egy régi ház és öregasszony tulajdonosának „végnapjait" örökíti meg. Vagy szólnom kellene még pl. *A népviselet Zsámbokon* című filmről, amelyben alkotója, Velkeyné Iványi Mária az öltözködést vette filmre. Végül megemlítem még Kálmán Ferenc *Aranymosás* című filmjét, az aranymosás pontos, hiteles megörökítését. Az említetteken kívül Szabó Gerzson és Oláh Imre nevére hívom fel a figyelmet. Nagyon sajnálatos, hogy laboratóriumi nehézségek miatt az amatőrök 8 mm-es vagy szuper 8-as filmjei nem másolhatók.

Beszámolóm nem volna teljes, ha említetlen hagynám Raffay Annát, aki szívós szervező munkával ismét vízre tudta tolni a néprajzi filmszemle már többször zátonyra futott hajóját.

Stirling János

Etnobotanika és gyógyszerkutatás

Konferencia Pécsett, 1982. október 22.

A Pécsi Akadémiai Bizottság Agrártudományi Szakbizottsága, a Magyar Gyógyszerészeti Társaság Gyógynövény Szakosztálya, valamint a Magyar Orvostörténelmi Társaság Népi Orvoslási Szakosztályának közös rendezésében Pécsett megtartott konferencia úttörő vállalkozásnak nevezhető. Ritkán adódik ugyanis lehetőség arra, hogy a néprajz és a botanika határterületén dolgozó etnobotanikusok és az elméleti és gyakorlati gyógyszerkutatók, gyógyszervegyészek egymás előtt számot adjanak

azokról az eredményekről, amelyek egymás munkáját segítik és amelyekről a korábbi tapasztalatok szerint nem értesülnek.

Ez a gondolat a bevezető beszámolóban is megfogalmazódott, melyet GRYNAEUS Tamás főorvos, a Magyar Orvostörténelmi Társaság Népi Orvoslási Szakosztályának ügyvezető elnöke tartott. GRYNAEUS az elmúlt 10 év hazai etnomedicínai és etnobotanikai kutatásairól számolt be, külön is kiemelve azokat az erőfeszítéseket, melyeket a magyar népi növényismeret összefoglalásában elértünk. A megelőző évtizedekben meglehetősen rendszertelenül használt névanyag revíziójában különösen a XVI. századi gyűjtés érdemel említést, mert ebben a században — a protestantizmus megerősödése miatt is — olyan mértékben megnőtt az egyazon növényfajhoz tartozó nevek száma, hogy az áttekinthetetlenség mellett a megbízhatatlanság veszélye is sokáig fenyegetett. Külön eredménynek számít, hogy a RAPAICS Rajmundféle tévedések is egyértelműen bizonyítást nyertek, és a középkori névtár összeállításával az európai összevetés lehetősége is megteremtődött. A többi között említette az abortív anyagok népi felhasználására vonatkozó újabb adatokat, valamint azokat a hatóanyagokat, amelyek a mai gyógyszeripar alapanyagai, de alkalmazásuk a népi gyógyászatban hosszú múltra tekint vissza.

ANDRÁSFALVY Bertalan, a Magyar Néprajzi Társaság alelnöke az etnográfus nézőpontjából adott összefoglalót a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum kiadványának, a *Communicationes de Historia Artis Medicinae* című periodikának népi gyógyítással foglalkozó két supplementum kötetéről. Az 1979-ben megjelent második tanulmánykötetről szólva kiemelte a hazai népi gyógyászati kutatásokat kísérő nemzetközi érdeklődést is, amit kifejez SPIELMANN József professzor, marosvásárhelyi orvos és orvostörténész *Történelmi reflexiók a népi orvoslás és az orvostudomány viszonyáról* című írása, valamint a kassai Michal MARKUŠ *A Kárpát-medence etnobotanikai problémái* és — az ezen a tanácskozáson is jelenlevő — burgenlandi AUMÜLLER István professzor *Az etnobotanika jelenlegi helyzete Burgenland területén* című tanulmánya.

Részletesen elemezve *A sámánisztikus tevékenység kórlélektani vizsgálata* című dolgozatot, megállapította, hogy a további kutatások sikere nagymértékben függ a különböző diszciplínák művelőinek együttműködésétől.

KÓCZIÁN Géza és SZABÓ László a magyar népi állatorvoslás gyakran használt növényeiről tartott rövid ismertetést. A szerzőpáros elsősorban az Erdélyben végzett gyűjőmunkájával vívott ki elismerést. Az állatgyógyításban alkalmazott növényeket hatástani szempontból értékelő KÓCZIÁN Géza érdeme, hogy újszerű adatokat adott a kissé egyoldalúan eszköz- és tárgycentrikus néprajzkutatóknak. Figyelemre méltó a Helleborus-fajok ilyen célra való felhasználása, annál is inkább, mert ezek az ókortól a középkoron át a mai napig használt, többnyire erősen mérgező fajok egész Európában honosak, és megfigyelt és kipróbált gyógyító hatásuk mellett az általános néphit szerint misztikus erővel is rendelkeztek.

Hasonló felfogásban foglalta össze GÉMES Balázs szekszárdi muzeológus a mályvafélék abortívumként való felhasználásáról gyűjtött újabb adatait is. Esettanulmányából kiderült, hogy problémafelvetése szociológiai vizsgálatot is megkívánna.

Úgy tűnik, hogy BERDE Károly dermatológiai monográfiája is újabb adatokkal bővíthető. Ez derült ki legalábbis BABULKA Péter *Fitoterápiás sebkezelési eljárások a magyar népi orvoslásban* címmel megtartott előadásából.

Valamennyi előadás éreztette, hogy a népi gyógyászatban alkalmazott anyagok hatástani vizsgálata nagyon is időszerű, mert az utóbbi időben több olyan gyári készítmény is megjelent, melynek hatóanyaga a népi gyógyászatban régóta ismeretes, de az összehangolt kutatások hiánya miatt erre nem figyelt fel senki. SZENDREY Kálmán szegedi gyógyszerészprofesszor is erre figyelmeztetett, amikor a gyógyszerészet oldaláról a népgyógyászati tapasztalatok szakszerű értékelésének és ellenőrzésének problémáit taglalta.

Összefoglalva a tanácskozás tanulságait, nyilvánvaló, hogy a további kutatások sikere mind a néprajz, mind a gyógyszerészet, botanika, orvostudomány még szervezettebb együttműködésén múlik, melyhez a pécsi tanácskozáshoz hasonló, gyakoribb összejövetelek is hozzájárulhatnak.

Selmeczi Kovács Attila

Szatmár néprajza

Tudományos tanácskozás Mátészalkán, 1982. október 28—30.

A Magyar Tudományos Akadémia Debreceni Akadémiai Bizottsága, a TIT Szabolcs-Szatmár megyei Szervezete, valamint a megyei múzeumi igazgatóság által a fenti címen rendezett tudományos ülésszak kettős feladatot vállalt magára: egyrészt áttekintést nyújtott a regionális néprajzi kutatások néhány fontosabb területéről, eddig elért eredményeiről; másrészt — kötetlen vitaülés keretében — igyekezett kijelölni a további gyűjtő- és feldolgozómunka irányát, amivel elsősorban a helyi múzeum kutatási programjának kialakításához járult hozzá.

A tudományos tanácskozáson 11 előadás hangzott el többségében a tájegység népi kultúrájának egyes fontosabb elemeiről, jelenségéről. Különösen a népi teherhordás és közlekedés témaköre kapott nagyobb teret az előadások programjában. Szatmár népi műveltségének szinte teljes egészét átfogó kutatástörténeti elemzését ugyan Gunda Béla összefoglalta, azonban az idő kötöttsége miatt monográfikus igényű feldolgozásából csak részleteket mutathatott be. Előadása mintegy alapozást nyújtott a további részletvizsgálatok számára. Külön említést érdemel az a meglepően élénk érdeklődés, amellyel a népes hallgatóság az előadásokat kísérte. Egyértelműen megmutatkozott, hogy fiatal vidéki városunk igényli és megbecsüli múltjának, néprajzi értékeinek feltárását, közismertté tételét.

A Szatmári Múzeumban rendezett szakmai vita középpontjában az a lényeges kérdés állt, hogy miként lehetne megvalósítani a még mindig számos archaikus műveltségi elemet rejtő tájegységünk minél szélesebb körű, tervszerű néprajzi feltárását. Ehhez a sürgető szakmai munkához megfelelő bázist jelent a helyi múzeum, amely elsősorban a közlekedés és népi gazdálkodás körében rendelkezik számottevő értékű tárgyi anyaggal. A tanácskozás résztvevői egyetértettek a múzeum — már most is országos jelentőségű — szekérgyűjteményének továbbfejlesztésével, a népi teherhordás, közlekedés tárgyi gyűjtésének előtérbe helyezésével. Természetesen egy szélesebb szakembergárdával megvalósuló kutatómunka együtt járhatna a múzeumi gyűjtemény sokoldalú gyarapodásával. Ennek reális lehetőségeiről a konferencia tagjai személyes tapasztalatot is nyerhettek a szatmári falvakban tett tanulmányi kirándulás során.

Szatmár megye néprajzi kutatásának elősegítésén a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke régóta fáradozik. E munka eredményét nemcsak a tanszéki adattár innen származó gazdag anyaga, hanem számos publikáció is jelzi, amelyek sorában a közelmúltban látott napvilágot Farkas József *Fejezetek az Ecsedi-láp gazdálkodásához* (Studia Folkloristica et Ethnographica 8. Szerk.: Ujváry Zoltán. Debrecen, 1982. 195 l.) című munkája. Ennek a programnak keretében vállalkozik a debreceni egyetem Néprajzi Tanszéke a jelen konferencia előadásainak közreadására is, amely remélhetően tovább bővíti szaktudományunk érdeklődését Szatmár néprajza iránt.

Kríza Ildikó és Földesné Györgyi Erzsébet, Kiss Mária, Sárkány Mihály, Veres Péter

Újjáéledt az európai néprajzi társaság

Kongresszus Szuzdal—Moszkvában, 1982. szeptember 30. —október 6.

Hosszú várakozás után 1982. szeptember 30—október 6. között került sor a SIEF (Société Internationale d'Ethnologie et de Folklore) II. kongresszusára Szuzdalban. A Mikluho Makláj Etnográfiai Intézet hívta össze az európai néprajz szaktudósait, és vállalta a nagy jelentőségű találkozó megszervezését, két aktív alelnök Ju. V. Bromlej és C. Cuisenier irányításával.

Már 1971-ben a SIEF első kongresszusán, Párizsban világossá vált, hogy az Európa-centrikus néprajzkutatás eredményei megsokasodtak, és a legeredményeé-

sebbek a téma-orientált munkacsoportok vitái. Ezért az alábbi tíz fő témakört hirdették meg a szakkutatók számára:

1. Állandóság és változás a mai európai országok kulturális rendszerében
2. A városi néprajz (esettanulmányok, módszertani kérdések)
3. Európa lokális és regionális közösségei: általános és különös
4. Etnokulturális és etnodemográfiai folyamatok Európában a II. világháború után
5. A történeti-etnográfiai atlasz problémái
6. Európa és más kontinensek kulturális kölcsönhatásai
7. Családi és jelesnapi szokások
8. Általános etnológiai problémák
9. Etnogenezis és etnikus folyamatok Európában (folklór és etnológiai anyag bemutatásával)
10. Az európai népek mai folklórja (forma, funkció, létfeltételek).

A bevezető plenáris ülésen az európai néprajzkutatás néhány átfogó kutatási irányzatának ismertetésére került sor. Tájékoztatót kaptunk a szláv népek néprajzának készülő kézikönyvéről, az Ethnologia Europaea folyóirat munkálatairól, a Kárpát-Balkán területeket összefogó munkaközösség tevékenységéről, az Európai Néprajzi Atlasz távlatairól, a Demos referáló folyóirat eredményeiről, valamint egy referátumot arról a nemzetközi összefogással készülő munkáról, amely a tudományos-technikai forradalom korának kulturális fejlődését elemzi. Közös munkaülésen tartotta meg előadását Ju. N. Bromlej akadémikus, a kongresszus elnöke az etnikus-nemzeti folyamatok fő tendenciáiról, szovjet tapasztalatok alapján. A soknemzetiségű államban regisztrálható etnikus magatartásmódok vizsgálatával rámutatott azokra a folyamatokra, amelyek a 65 éves szovjet állam fő nemzetiségi politikájára vetnek fényt.

A. 7. szekció munkájáról (Kiss Mária és Földesné Györgyi Erzsébet)

A Kongresszus 7. szimpóziuma a *naptári* és *családi ünnepek*kel foglalkozott. E szimpózium alapvető feladatai közé tartozott a szokások és a szokásköltészet történeti aspektusú áttekintése, hasonlóságok és eltérő vonások kimutatása, valamint a szokások jelenlegi állapotának megvilágítása Európa különböző népeinél. A feladatok körében helyet kaptak a szokások gyűjtésével és feldolgozásával kapcsolatos metodológiai és metodikai problémák is. A szimpózium megvitatásra ajánlott alap-problémái: 1. A szokások és a szokásfolklór forrásként való felhasználásának lehetőségei és módszere az etnogenezis és a népek közötti művelődéstörténeti kapcsolatok kutatásában. — 2. A szokások és a szokásköltészet tipológiája. Összefüggés a szokáscselemény és verbális szöveg között, a szokástípusok és szokásköltészet kölcsönviszonya. A naptári és családi szokások azonos és elütő sajátosságai mint a kölcsönhatások eredői. — 3. Az európai népek naptári és családi szokásainak jelenkori állapota. Funkcionálásuk körülményei és formái az eltérő társadalmi és műveltségi-életmódbeli helyzetekben: a szokások mely elemei és hol őrződnek meg, milyen szemléleti változás és modifikáció tapad hozzájuk. Az egyes tradicionális szokáselemek alkalmazásának lehetőségei és formái a jelenkori közösségi és családi szokásrendben és az öntevékeny művészeti munkában.

A szimpózium munkáját háromtagú elnökség irányította, elnöke V. K. Szokolova (SZU) volt, társelnökök Bodrogi Tibor és V. Newall (Anglia). A munkában részt vett 7 szovjet (közülük egy dagesztáni és egy észt), 4 bolgár, 2 román, 3 magyar, 3 német (NDK és NSZK), 1 olasz, 1 finn és 1 angol kutató, akik összesen 21 előadást tartottak. A szimpózium kitűzött alapproblémáinak valamelyikével szinte mindegyik referátum foglalkozott.

A kalendáriumi ünnepekkel foglalkozó előadások többrétűek voltak, az elméleti-módszertani referátumok mellett anyagelemző és egy-egy speciális részterületet bemutató előadások is elhangzottak. V. K. Szokolova referátuma nagy jelentőséget tulajdonított annak a gyűjtött anyagnak, amely a rítusok és szertartások jelenlegi állapotát rögzíti. — T. Iv. Zsivkov a rítusok különböző történeti korokhoz való kötését hangsúlyozta s elemezte a szertartásosság fogalmát, amely vallástól függetlenül is létezik. — N. I. Tolsztoj a naptári időszaki szertartások és rítusok eredetével foglalkozott az idevágó gazdag szakirodalomra támaszkodva, illusztrációit szerb anyagból merítette. — Ju. V. Ivanova előadásában a Szovjetunión kívüli európai népek rítusait elemezte. Megállapította, hogy a jelesnapi naptári szertartások és rítusok igen összetetten keresztezik egymást, illetve szövődnek össze, de beilleszthetők egy genetikai sorba, amely meghatározó módon jellemzi e rítusok fejlődését és történetét. — A. V. Kurocskin az ukrajnaiak téli időszakos ünnepeinek alakulását, azok interetnikus kapcsolatait villantotta fel. — Kiss Mária a magyarországi délszlávok társas köszöntői-

nek három típusát ismertette: a koledálást a lazaricejárást és a pünkösdi királynő-járás szokásait. — Két előadás is foglalkozott a román kalendáriumi ünnepek szokásaival, míg M. Hiemäe a tradicionális észt szokások kapcsolatait elemezte. — I. Petzold filmet mutatott be, a jelenkori német farsangi szokások egy típusát. — A népművészet témakörét is érintette J. M. Molacore előadása az itáliai papírmasé szobrok készítéséről, amelyeknek a XVI. századtól a XIX. század közepéig jelentős kultikus szerepük volt. — A másfél napos szimpózium R. Katzarova énekes-táncos gyerekjátékot bemutató referátumával ért véget.

*

A *családi élet szokásai* a szekcióülések idejének csekélyebb részét vették igénybe. A szimpózium tagjainak kisebb része érdeklődött e témák iránt, s ez az előadásokat követő vitákon is észrevehető volt. Az elhangzott előadások azonban megérdemelték a figyelmet. Különösen áll ez Maija-Liisa Heikinmäki: *Die finnischen Hochzeitszeremonien und die Gebiete der Hochzeitssitten* c. előadására. Az előadó a szerzője az utóbbi évek legalaposabb házasságkötési szokásokat elemző könyveinek. Sikerült rövid előadásában a finn házasságkötési szokások történeti rétegeit és legfontosabb területi különbségeit felvázolnia, különös tekintettel a kereszténység előtti időktől napjainkig a folyamatba belépő innovációkra. Ez idő szerint a finn parasztság házasságkötési szokásai lennének a legjobban ismerhetőek Európa népei közül, azonban Heikinmäki nagy monográfiája kizárólag finn nyelven, egyetlen idegen nyelvű tartalomjegyzék vagy rezümé nélkül jelent meg. Jelen előadása sok tekintetben megismertette gondolatmenetét, fő téziseit.

Radost Ivanova bolgár kutató a 'rituális idő' fogalmát elemezte a bolgár lakodalomban. Az emberi életnek a ciklikusságát — s mint e ciklusok mérföldköveit, az élet eseményeit; a szokásnak a múltat a jelenen keresztül a jövővel összekötő mivoltát; a házasságkötés idejét mint krízis-időszakot mutatta be, az idő „szentségének" fokát állapította meg a különböző szokásszakaszokban. Módszertanilag fontos előadása elismerést váltott ki.

Ute Mohrmann (Berlin) egy alapos kutatásról számolt be, amelyet az NDK fővárosában végeztek. A „lakodalmi szokások" társadalmi érvényességét kutatták, nevezetesen azt, hogy a mai berliniek milyen formaságok között ülték meg házasságkötésük ünnepét. A vizsgálatok ugyan nem meglepő, de nem is közismert eredményhez vezettek: némely, általánosnak vélt szokáselem csak szűk társadalmi csoport körében volt gyakorlatban. Mindezt néhány példán illusztrálta, a teljes anyag értékelése még nem történt meg. Andreas C. Bimmer fiatal marburgi kutató a hagyományos és mai családi ünnepek közötti strukturális kapcsolatokról szólott, arról az útról, melyet a közösségi szokások addig megtettek, amíg egy-egy család szokásrendszere létrejött átalakított elemeik felhasználásával.

Gajieva, S. S., Bulatova A. G. a dagesztáni házasságkötési rítusok és rituális költészet bemutatását 3 cikluson — a házasságot előkészítő, a házasságkötési és házasság utáni — végezte el. A szerzők megállapították, hogy a színes szokáselemek — amennyiben nem állanak ellentétben a modern elvekkel, gazdagíthatják a mai lakodalmi ünnepet is.

Földesné Györgyi Erzsébet referátuma a XIX. századi magyar paraszti házasságkötési szokások változásait a gazdasági-társadalmi élet változásaival állította párhuzamba, figyelemmel a szokásban megoldandó feladat, a szokás és annak művészi megformáltsága alakulására.

Az általános etnológia problémái a SIEF II. Kongresszusán (8. szekció, Sárkány Mihály)

Az általános etnológia problémái szimpózium, mint elnöki összefoglalójában Ernest Gellner megfogalmazta, „felépítmény" volt az európai kongresszus „alapján", amennyiben itt nem az európai etnológia kérdései kerültek előtérbe.

Több jelentkező, közöttük az előadását a résztvevőknek megküldő egyik kijelölt vitavezető-elnök (Ina-Maria Greverus) távolmaradása következtében viszonylag szűk körű szimpóziumra került sor, amelyen 12 előadás hangzott el, hét szovjet, két magyar, egy-egy angol, bolgár és NDK-beli résztvevőtől. Az üléseken A. I. Persic és E. Gellner elnökölt felváltva, az angolul, oroszul és németül elmondott előadás-összegezések és viták oroszra és angolra fordítását a jeles történész Ter-Akopjan végezte.

Az elhangzott előadások három nagyobb csoportba voltak sorolhatók.

1. A néprajz tárgyválasztását, tudományrendszertani helyét, egyes irányzatait taglaló előadások: A. I. Persic *Az etnográfia mint történettudomány* c. előadásában nem az etnográfia történettudomány-jellegét kérdőjelezte meg, hanem a történettudomány tudomány voltát hangsúlyozta. Ju. I. Szemjonov *Tények és elmélet az etnográfiában* c. előadásában a tények kettős jellegéből kiindulva, hogy ti. tudatunktól független, objektív karakterrel rendelkeznek és ugyanakkor tudatunkban léteznek, ami felhalmozhatóvá és magyarázhatóvá teszi őket, közelítette meg a néprajz teoretikus centrumát, amelyet ő a társadalom fogalmában lát. E. S. Markarjan örmény kutatásokra alapozva fejtette ki a kultúra mint rendszer meghatározott etnikus közösséghez kapcsolódásának tanulmányozásából kialakítható etnokulturológiai szemléletmódot. W. Jacobeit a német Volkskunde tudománytörténeti alakulását vázolva arra a következtetésre jutott, hogy a mindennapi élet kategóriája nyújt arra módot, hogy a néprajz különböző társadalmi-gazdasági formációkban egyaránt megtalálja a tudomány egységét biztosító specifikus, más tudományoktól elhatárolást lehetővé tevő tárgyát. E. Gellner a francia „strukturalizme" és az angol „strukturalizmus" fogalmakkal fedett tudományos törekvéseket vetette egybe nem rejtve véka alá, hogy ő az utóbbival rokonszenvezik.

2. A néprajz általános elméleti-módszertani kérdéseit a zsákmányoló társadalmak anyagának elemzésével összekötő, annak módszereit taglaló, illetőleg őstörténeti-történeti következtetések levonására vállalkozó előadások: V. R. Kabo *Az ősi zsákmányoló társadalom etnográfiai rekonstrukciójának problémái* című előadásában a modellálás fontosságát emelte ki az összehasonlító vizsgálatokban, ami lehetővé teszi a különböző zsákmányoló társadalmak általános és egyedi vonásainak elkülönítését és a kultúra lokális-történeti típusainak kidolgozását. G. E. Markov az őstörténeti rekonstrukció szemszögéből vizsgálta az etnográfia adatait. Előadásában kiemelte, hogy nem elegendő gazdasági tipológiából kiindulni, hanem számolni kell azonos anyagi bázison létrejövő eltérő kulturális típusokkal az őstörténeti rekonstrukcióknál is. V. A. Snirelman az etnoarcheológiai kutatásokról adott áttekintést. Sárkány M. *A patrilineáris horda és a kulturális ökológia logikája* címmel tartott előadást.

3. Néhány előadás tárgyválasztásával, ebben az előadói körben, magányos maradt (O. A. Ganckaja *A család mint az etnográfiai kutatások tárgya*, Voigt V. áttekintése az etnoszemiotikai, Marinov beszámolója a bolgár agráretnográfiai kutatásokról).

A szimpózium fő értéke informatív jellegében volt. A résztvevők összetétele következtében elsősorban a szovjet tudományban felmerült elméleti állásfoglalások megismerése bizonyult tanulságosnak, főként ezek körül alakultak ki, hogy ismét Gellnert idézzük, „stimuláló, ám inkonkluzív" viták. Különösen heves volt Szemjonov és Markarjan összetűzése a fölött, hogy a néprajztudomány elméletileg a társadalom vagy a kultúra fogalmára építhető-e. Nyilvánvalóvá vált, hogy bár az etnikum kérdésköre elsősorban Ju. V. Bromlej ösztönzése következtében fokozott figyelmet kap a szovjet néprajztudományban, a néprajz fogalmát nem szűkítik le erre a területre a szovjet etnográfusok, vizsgálataik kiterjednek a társadalmi-kulturális fejlődés egészére, a szerveződés változó formáira, az ezúttal is hangsúlyozott történeti szemlélet alapján.

Az etnikus folyamatokkal foglalkozó 9. szekció (Veres Péter)

A SIEF 9. szekciója az európai népek etnogenezisével és etnikai történetével foglalkozott. W. Hensel, aki az ülésszak elnöke volt I. Cuisenier-vel együtt, az őstörténetnek a szakdiszciplínák közötti elhelyezkedéséről tartott előadást. Szerinte az etnogenezis kutatása az eltérő és szkeptikus vélemények ellenére szervesen a néprajzi tudományok hatókörébe tartozó kérdéskomplexum, amelyet újabban sikeresen bizonyítanak szubkontinensünk népeinek eredetét vizsgáló különböző nemzetiségű tudósok. Annak ellenére, hogy az őstörténeti kutatás interdiszciplináris jellegű stúdium, éppen a néprajz, ill. az etnológia az a tudományág, amely a szintézist, az etnikatörténeti rekonstrukciót legsikeresebben tudja megvalósítani, mivel szervesen magába tudja integrálni a konkrét művelődéstörténeti anyagot és az etnikumelmélet princípiumait. Hensel egyetért a szovjet kutatókkal, hogy az őstörténetben legalább két fő periódust kell elkülönítenünk. Az egyik az etnogenezis, amely az adott nép, mint szocio-kulturális rendszer létrejöttét jelenti, a másik az etnikai tör-

ténet, amely az etnikum változását involválja különböző külső és belső hatásokra.

S. A. Arutjunov az etnogenezis és az etnikai történet legfontosabb problémáival foglalkozott előadásában. Az a véleménye, hogy a nép kultúrája nem más, mint önszervező adaptív rendszer, amely a környezethez alkalmazkodik. Az archaikus kultúrájú népeknél az ökológiai környezetváltozás kulturális átalakulással jár együtt. A nyelv- és kultúrtörténetet nem lehet teljesen azonosítani az etnikumtörténettel, minthogy az azzal való egybeesés csupán részleges. Fontos szerepet játszik a nép kialakulásánál a tudati tényező, az etnikai identitástudat. A nép, orosz szóhasználat szerint etnosz, tudatosult nyelvi—kulturális egység. Figyelembe kell venni, hogy több népnek is lehet hasonló kultúrája és fordítva. A különböző gazdasági—társadalmi formációkban az etnikai közösség típusai konszolidációs fokukat illetően eltérőek. Az etnikum azonban, akárcsak a nyelv, nem tartozik sem az alaphoz, sem a felépítményhez.

V. P. Alekszejev akadémikus, akinek egyik monográfiája magyar nyelven is megjelent, az Északkelet-Európában élő, főleg finnugor népekhez kapcsolódó populációk embertani típusával foglalkozott. A legújabb populációs genetikai módszerekkel végzett kutatások azt bizonyítják, hogy a rokon népeinknél kimutatott sajátos embertani arculat nem a keletről jövő mongoloid elemek hatásának tulajdonítható, mint sokáig gondolták, hanem a jelenlegi antropológiai típusok kialakulása előtti ún. protomorf differenciálatlan antropológiai reliktumokkal van dolgunk, amelyek a periferiális területeken napjainkig megmaradtak. Sem a régészeti anyag, sem az antropológiai adatok nem bizonyítják a finnugor népek vándorlását keleti vagy nyugati irányban bizonyos hipotétikus központokból.

R. I. Deniszova a Baltikumban élő népek eredetével foglalkozott az antropológiai anyag alapján. Szerinte nemcsak a régészeti kultúrák, hanem az antropológiai típusok szinte teljes mértékű több ezredéven át tartó kontinuitása figyelhető meg a Baltikumban a mezolitikumtól kezdve egészen a középkorig. Egyes helyeken, Észtország és a lett területek északi részén a bronzkorban kelet felől egy gracilis europid népesség beszivárgása figyelhető meg. Feltehetően ekkor jött létre a Balti-tenger partján élő népeknél megfigyelhető kétféle antropológiai típus.

Sz. I. Zimermaniś rigai lett kutató a balti nyelvű népek történeti etnográfiájában elért eredményeivel ismertette meg a hallgatóságot, amelyet részben levéltári kutatásra alapozott. Sikerült kimutatnia, hogy a Baltikumba, Litvániába, Lett- és Észtországba betelepült német kolonisták egy része etnikailag bizonyíthatóan balti származású volt, akik porosz területről fokozatosan keleti irányba húzódva rátelepültek a helyi balti népességre, és a betelepülteknek járó különböző kedvezmények miatt németeknek vallották magukat, amihez hozzájárult egyre fokozódó kétnyelvűségük. Mindezek a körülmények hozzájárultak ahhoz, hogy az eredetileg balti poroszok nyelvi és etnikai téren a XVIII. században teljes mértékben asszimilálódjanak.

Veres Péter a magyar nép honfoglalás előtti etnogenezisével foglalkozott a finnugor korig visszamenően. Arra a következtetésre jutott, hogy a régészeti és a nyelvészeti adatok összevetése a legújabb palynológiai eredményekkel azt bizonyítja, hogy a finnugor népek eredeti kiindulási területe inkább az Ural hegység keleti oldalán keresendő, mint a nyugatin, ahol szokásos. Észak-Eurázsiában ugyanis a legkedvezőbb ökológiai feltételek az Ural csapadékfelfogó hatása következtében az adott területen uralkodtak, ahonnan az i. e. II—I. évezred fordulóján az eurázsiai nomád állattartó kultúra kialakulása idején régészetileg bizonyíthatóan egy csoport hatolt az erdő övezetéből a sztyeppe zónájába. Nem véletlen, hogy ebbe a térségbe lokalizálja a modern módszerekkel dolgozó antropológiai kutatás a honfoglalók embertani arculatának kialakulását. A szilfa itt ugyanúgy megtalálható, mint Nyugat-Szibéria déli részén a Közép-Ob folyóig bezárólag. Északabbra, az Észak-Ural és az Alsó-Ob között azonban a szil a középholocénban nem volt honos.

N. A. Krasznovszkaja Szardínia sziget romanizációs kérdésével foglalkozott. Sikerült kimutatnia helyszíni terepkutatással, valamint a vonatkozó anyag feldolgozása alapján, hogy az időszámításunk előtt 238-tól egészen az i. sz. V. századig, azaz több mint 700 éven keresztül — bár a sziget erős latin hatásnak volt kitéve mind kulturális, mind pedig nyelvi téren — az őslakosságnak részben sikerült fönntartani etnikai különállását, asszimilációjuk csak viszonylag későn ment végbe, jóval a római birodalom bukása után.

E. A. Rikman, aki a román nyelvű népek etnogenezisével foglalkozó legnevesebb szovjet kutató, előadásában a dákoromán kontinuitás problémájával foglalkozott. Többek között bírálta azokat, akik a román nép egész területén több ezer éven keresztül etnikai folyamatosságot tételeznek fel. Felhívta a figyelmet arra a módszertani problémára, amelyet rendsze-

rint figyelmen kívül szoktak hagyni, hogy maguknak a régészeti kultúráknak egymást követő folyamatossága még nem bizonyítja a jelenleg ott élő népek etnikai folyamatosságát, mivel a régészeti műveltség, ill. az anyagi kultúra és az etnikum, RIKMAN szóhasználata szerint etnosz, egybeesése nem magától értetődő, minden esetben külön bizonyításra szorul. Ugyanígy egyes recens néprajzi jelenségek közvetlen összekötése régészeti adatokkal ugyancsak kérdéses, és nem használható fel minden további nélkül az etnikai folyamatosság feltételezésének a bizonyítására, minthogy különálló elszigetelt kulturális jelenségek kontinuitásának semmi köze az etnikai folyamatossághoz, hiszen ez lehet egy másik nép szubsztrátumhatása is. Annál is inkább, mivel jól tudjuk, hogy a múltban a népek jöttek és mentek, ugyanakkor a kulturális komplexumok, sőt antropológiai típusok pedig háboríthatatlanul megmaradtak. Ezt a jelenséget igen sok nép etnogenezisénél megfigyelhetjük, főleg azoknál, amelyek jelenlegi etnikai területükön jövevénynek számítanak. A vándorlások ugyanis régészetileg rendkívül nehezen mutathatók ki. RIKMAN figyelmeztet arra, hogy időben egymástól messze levő kulturális jelenségek teljes egybeesése már önmagában is gyanús lehet, akárcsak a nyelvészetben a szavak teljes egyezése, mivel törvényszerű, hogy az évezredek folyamán általában módosulásnak kell bekövetkezni. Az előadással kapcsolatos vita során fölmerült, hogy Dácia 170 éves római megszállása vajon elegendő idő volt-e a helyi ősnépesség teljes nyelvi és etnikai asszimilációjához. A dákok kultúrájában meglevő elemek, pl. a ruházatban, építészetben továbbélése a román népi kultúrában mint szubsztrátumhatás többféleképpen interpretálható, minthogy másutt is hasonló etnokulturális folyamatokat figyelhetünk meg a népi folytonosságtól függetlenül is. Mindenesetre a román nyelv hangrendszerében meglevő rendkívül erős szláv beütés feltehetően etnikai keveredésre utal, és nem kizárt, hogy összefüggésbe hozható az Erdélyben kimutatott korai, szláv eredetű toponímiával, akárcsak a juhtartással kapcsolatos szláv átvételek. Mindez pedig egy szláv—román szimbiózisra utalhat a múltban, részben a román nép jelenlegi területén, részben a Balkánon. Mindkét helyen, de az előbbinél talán erősebben a szláv etnikai szubsztrátum hosszantartó asszimilációja folyt román csoportok által. A szlávok mellett más népek etnokulturális hatásával is számolni kell, többek között az irániakkal, ezek feltehetően az Erdélyben keletről megjelenő lovas nomád kultúrájú iráni nyelvű szkíták és szarmaták lehettek, akik — amint ezt a román kutatók bebizonyították — a népzenéjükben nyomot hagytak. A szovjet kutatók szerint ennek ellenére, legalábbis a Moldovai SZSZK területén, a neolitikumtól egészen a középkor végéig a helyi népesség embertani arculata kontinuitást mutat. A román nyelv kétségen kívül az újlatin nyelvek csoportjának tagja, ugyanakkor a balkáni nyelvszövetségbe tartozik, amelynek további vizsgálata gyümölcsözőnek ígérkezik, akárcsak az egész felvetett problémaköré, amely fontos problémája a román nép etnogeneziskutatásának.

Érdekes előadást tartott V. E. VLADIKIN votják kutató az udmurt nép kialakulásáról, amely a Közép-Volga és Káma vidékén ment végbe. Meg kell még említenünk V. A. AKCORIN előadását a folklór adatainak felhasználásáról az etnikai történetben, valamint GULYA János és LEHTINEN Ildikó referátumait. A Göttingenben tanító magyar nyelvészprofesszor a finnugor nyelvekben reliktumként fennmaradt archaikus rokonság-terminológiával foglalkozott, a Helsinkiben élő néprajzkutatónk pedig a cseremisz nők ünnepi viseletének fémdíszeit vette vizsgálat alá.

A mai folklór kérdései (10. szekció, Kríza Ildikó)

A SIEF második kongresszusa az európai néprajz mai fontos kérdéskörére helyezte a hangsúlyt. Így a kortársi folklór megjelenési módjai, a klasszikus folklórtól való elhatárolása, a folklór mai értelmezése és a tömegkultúra folklórjelenségei mind vita tárgyát képezték, mellyel különösen a 10. szekció foglalkozott. A vitaindító referátumot B. N. PUTYILOV állította össze, elsősorban teoretikus kérdésekre koncentrálva. Hangsúlyozta, hogy a folklór új megjelenési formái a folklorisztikai módszerek megújhodását követelik, olyan irányok követését, amellyel a klasszikus műfajokon kívül eső információ-átadás, szokásformák egzakt módon vizsgálhatók. Lényegében PUTYILOV gondolatvezetését tette teljessé H. STROBACH a folklór társadalmi szerepéről szóló kiegészítő referátuma. Ebben a szekcióban két magyar szakember tartott előadást. HOPPÁL Mihály a mindennapi élet folklór jelenségeiről adott átfogó képet. KRIZA Ildikó az identitástudat folklór műfajokban való megjelenéséről, történeti változásáról, valamint a társadalmi hátteréről szólt. Ezt követte C. BIANCO beszá-

molója egy olasz emigráns közösség kultúrájának etnikus vonásairól.

A 10. szekcióban 15 referátum hangzott el orosz és angol nyelven, ezeket esetenként igen termékeny vita követte. Különösen figyelemre méltó volt a folklór új jelenségeinek tudományos megközelítésében a két lengyel kutató, D. Simonides (Opole) és E. Krawczyk-Wasilewska (Łodz) beszámolója, akik munkahelyi közösségek szóbeli műveltségét vizsgálták. Új műfajszerű egységeket regisztráltak és feltárták jelen társadalmi jelenségekhez való kötöttségüket is. E két anyagfeltáró munkához kapcsolható gondolatilag N. S. Sumada összefoglalása, melyben a szláv népek egymástól eltérő folklór folyamatait tárta fel történeti aspektusban, de a jelenig nyúlva. Előzőekhez hasonlóan Bardvalidze—Szerebrjakov és Gacak—Dalgat nagy anyagfeltárásra alapuló előadásai is azt hangoztatták, hogy a folklór jelenségek átalakultak, etnikus vonatkozásaik felerősödtek, és a népek kultúrájában meghatározó szerepet kaptak. Éppen ezért a konferenciát záró plenáris ülésen a szekcióvezető Putyilov kiemelte, hogy jelen társadalmunkban a folklór szerepe megnőtt. Nem az elnyomott osztályok művészi formába öntött hagyományos műfaj készletének feleleventéséről, romantikus múltbanézésről van szó, hanem egy közgondolkodást meghatározó, új princípiumokkal rendelkező kulturális jelenséget kell ebben látni, melynek tudományos feltárása ma még a szakkutatók előtt álló nyitott feladat.

*

A kongresszust a környező városok (Szuzdal, Vladimir) megtekintése, néprajzi filmek vetítése, valamint amatőr folklór együttesek műsora egészítette ki, és segített képet alkotni a klasszikus folklór továbbéltetésének szovjet formáiról.

A SIEF II. Kongresszusa az európai néprajz kutatásának reprezentatív összefogását mutatta. Nagy feladatot vállalt magára, de szükségszerűen, mert újra meg újra megfogalmazódott az ilyen irányú koordináló társaság létezésének igenlése. A szervezet ezen a második találkozón szervezetileg is megújhodott. A társaság elnöke N. A. Bringéus svéd etnológus lett. A korábbi két alelnök (Bromlej, Cuisenier) folytatja aktív közreműködését. A szervezetnek minden európai ország tagja, Magyarország képviseletére Hoffmann Tamást, a Néprajzi Múzeum főigazgatóját választották meg. Módosultak a szervezeti és működési szabályok is, melyek az új elnök kezében egy korábbinál szervezettebb, mozgékonyabb tevékenység feltételeit teremtették meg.

Fél Edit

„A maga kultúráját vizsgáló kutató: tapasztalatok és módszerek"

Szimpozion a Musée de l'Homme-ban. Párizs, 1982. november 12—14.

Míg számos magyar és más európai „nemzeti" etnográfusnak az okoz gondot, hogy miképpen lépjenek ki tudományos munkájuk hagyományos nemzeti kereteiből s tegyék azt egy európai etnológia vagy egy általános kultúra-, illetve társadalomtudomány részévé, addig a nyugat-európai fővárosok, így Párizs etnológusainak viszont az a gondjuk, hogy a harmadik világ újonnan felnőtt bennszülött kutatóival (akik saját népüket, kultúrájukat vizsgálják) hogyan értsenek szót. A most ismertetett párizsi konferencia így tőlünk sok tekintetben idegen problémáktól indult, mégis olyan kérdésekhez is eljutott, amelyek számunkra is időszerűek. Milyen sajátos megismerési lehetőségei vannak annak a kutatónak, aki születése, neveltetése, nemzeti hovatartozása révén maga is részese annak a kultúrának, amit tanulmányozni kíván ? Az ilyen „honfitárs" kutatásoknak mi lehet a szerepe, jelentősége egy általános etnológiai tudomány keretében ? Milyen korlátai, másfelől milyen sajátos előnyei vannak a messziről jött, az idegen kutatónak ?

A konferenciát Jean Guiart, a Musée de l'Homme Ethnológiai Laboratóriumának igazgatója, Óceánia-kutató hívta össze a francia Oktatásügyi, Külügy- és Nemzetközi együttműködési Minisztérium, valamint más testületek védnöksége alatt. Résztvevői részben a harmadik világ „francophon" részéből, Óceániától Madagaszkáron át fekete Afrikáig és a Maghreb országaiig érkeztek, részben magának a múzeumnak görög, vietnami, indonéz, mexikói kutatóiból kerültek ki. A meghívottak közt voltak európai etnográfusok is, Klaus Beitl képviselte Ausztriát, Lengyelországból Bronisława Jaworska érkezett, Magyarországról e sorok írója

volt hivatalos. Egyes résztvevőket saját életpályájuk nyugati kutatóközpontokhoz és „bennszülött" csoportokhoz egyaránt kötött, mint J. PERISTIANY oxfordi professzort, aki ciprusi szülőhazája mellett leginkább azokkal az afrikai tájakkal azonosította magát, ahol élete jelentős részét eltöltötte.

A tanácskozó teremben így különböző műveltségű és tudományos képzettségű, eltérő korú és egyéniségű szakemberek ültek együtt, akiket a közösen beszélt francia nyelv mellett jóformán csak az a törekvés kapcsolt össze, hogy saját különbözőségüket kifejezésre juttassák. Igen változatos volt a megnyilatkozások színképe is, kezdve a fehér emberek ingerült elítélésétől, amely a korábbi múzeumi gyűjteséket jogtalannak minősítette, olyan nézetekig, amelyek a „belülről" szerzett és a „kívülről jött" kutatók által feltárt ismeretek komplementaritását hangoztatták. Élénk eszmecsere alakult ki az adatközlők megközelítésének lehetőségeiről, a terepen gyűjtött adatok hitelességéről, a gyűjtő etikai kötelességeiről és korlátairól. Legtöbb előadó saját gyűjtőtapasztalatait próbálta summázni, igen különböző témakörökben — és igen különböző tudományos szinten, délkelet-ázsiai zenétől lengyel és bolgár faluk társadalmának összehasonlító elemzéséig. Az utóbbi példa, B. JAWORSKA előadása, kitűnően érzékeltette, hogy a lengyel kutatónak a nyelvileg, földrajzilag nem is olyan távoli (legalábbis a konferencián felhozott példák közt) bolgár falukban a hazai tapasztalatok alapján kialakított kutatási súlypontokat mennyire át kellett alakítania. Efféle tanulságok alapján többen is kifejezték: mennyivel gazdagabbá válhatna a francia társadalom, a francia vidék megismerése, ha a teremben együtt ülő sokféle idegen szemléletű kutató francia témákat is vizsgálna.

A szimpozion összképében így a sokféleség, a sok különböző irányba tartó törekvés dominált. A sokoldalú párbeszéd azonban létrejött, és ezzel igazolta Jean GUIART koncepcióját és programját: a világ különböző kultúráinak megértése, ismerete, az emberiségnek önmagáról alkotott tudományos reflexiója jelentősen gazdagodhat, ha a belülről ismerők és a távolról jött megfigyelők tudását sikerül összeilleszteni.

ifj. Kodolányi János

Etnofilm

Čadca, 1982. november 29 – december 3.

A morva és a lengyel határ közelében fekvő kisváros: Čadca másodszor adott otthont a kétévenként megrendezésre kerülő szlovák néprajzi filmszemlének. A szemle házigazdái között foglalt helyet a járási múzeum, valamint helyi tanács, rendezői között pedig filmmel foglalkozó különféle intézményeken kívül a Szlovák Néprajzi Társaság, valamint a Szlovák Tudományos Akadémia két intézete és a Szlovák Nemzeti Múzeum néprajzi osztálya. A néhány napig tartó biennálé november 29-én kezdődött és december 3-án zárult. A műsorán a legutóbbi két év néprajzi filmjei, valamint tudományos tanácskozások szerepeltek. A biennálénak a járási művelődési ház adott otthont.

A filmek bemutatása már az első napon megkezdődött s folytatódott december 3-ig. A 35 mm-es filmeket a művelődési ház színháztermében láthatták a résztvevők, a keskenyebb filmeket videokazettáról az egyik előadóteremben négy televízió közvetítette. Késő délután ünnepélyesen nyílt meg a szemle, ekkor vetítették az előző biennálén első díjat nyert filmet.

Szlovákiában a néprajzi filmek legnagyobb részét a televízió-stúdiók és a filmgyárak készítik, a kisebb részét forgatják amatőrök. A néprajzkutatással és feldolgozással foglalkozó intézményeknek azonban filmkészítési lehetőségeik nincsenek. Az elmondottak magyarázzák, hogy mind a televízió, mind pedig a filmgyár a közönség igényeit is szem előtt tartva dolgozik, több tehát a rekonstrukció és kevesebb a dokumentum értékű felvétel. A biennálén bemutatott új alkotások között szokásokat (pl. farsangi), táncot, zenés-dalos eseményeket feldolgozó filmek alkották a többséget. A rendezők kísérő műsorként vetítették Karol PLICKA professzornak a 20-as, 30-as években készült, a megfigyelt jelenségeket hűen megörökítő filmjeit, illetve film-jegyzeteit. PLICKA professzor úttörő jelentőségű munkát végzett, filmjei és néprajzi fényképei a tudományszak nélkülözhetetlen forrásai. Értéküket növeli esztétikai minőségük. A hagyományokat

volt hivatva tudósítani három, különböző korban készült Jánosik-feldolgozás is. A Jánosik-hagyományok nagyon népszerűek, nemcsak a kutatók foglalkoznak velük gyakran, hanem különféle művészi ágaknak is témát nyújtanak. Bár a Jánošík-hagyományokat filmben feldolgozó alkotásokat nem tartjuk néprajzi filmeknek, figyelemre méltó kísérleteknek lehettünk tanúi. A Szovjetunió születésének hatvanadik évfordulóját tisztelték meg a rendezők néhány szovjet néprajzi film, valamint a *Föld* című, 1930-ban készült ukrán játékfilm bemutatásával.

A szemle végén a bíráló bizottság javaslatára több díjat osztottak ki. Teljesen megérdemelten kapta az első díjat M. Slivka *Medovnikár* (Mézeskalácsos) című filmje. Slivka a televízió számára készült filmjében az utolsó kassai mézeskalácsost, műhelyét, munkáját mutatja be tudományos hitelességgel, ugyanakkor a közönség számára is élvezhető módon. Kiemelkedő sikerük volt az amatőr filmeknek is.

Négy megbeszélésre került sor. Az egyiken referátumok alapján a filmek műfaji kategóriáit vitatták meg. Három kötetlen, éjszakába nyúló vitán a résztvevők a néprajzi film, filmkészítés különféle aktuális kérdéseit tárták fel.

Paládi-Kovács Attila

A harminc éves Slovenský národopis

Az etnográfusok és folkloristák, sőt a szlavisták és más rokon tudományok képviselői Magyarországon is jól ismerik a szlovák néprajztudomány központi folyóiratát, az 1953 óta megjelenő *Slovenský národopis*-t. Hasonló szerepet tölt be a szlovák nép tudományos megismerésének munkájában, mint nálunk a magyar néprajztudományban az Ethnographia. Előzményének a *Matica Slovenská* kiadásában 1939—1952 között megjelent *Národopisný Sborník* 11 évfolyamát lehet tekinteni. Első főszerkesztője az újonnan alapított akadémiai néprajzi intézet igazgatója, Ján Mjartan volt. Pár év múlva őt Ján Podolák váltotta fel a főszerkesztő tisztében, majd 1960, azaz a VIII. évfolyam óta megszakítás nélkül Božena Filová a lap főszerkesztője, aki egyben az intézet igazgatónője, a Szlovák Tudományos Akadémia levelező tagja. A *Slovenský národopis* az akadémiai intézet folyóirata, de szerkesztő bizottságának összetétele is jól mutatja, hogy az egész szlovák néprajztudományt képviseli. Ugyanis az intézet vezető munkatársain kívül a szerkesztőség tagjai között van a pozsonyi Komensky Egyetem Néprajzi Tanszékének két docense, a Szlovák Néprajzi Múzeum (Martin) régebbi és mai igazgatója. Meghívták a lap szerkesztő bizottságába a cseh néprajz két illusztris képviselőjét is. Ez a nyitottság eredményezte, hogy a *Slovenský národopis* az elmúlt 30 év folyamán nemcsak a szlovák néprajz legfontosabb orgánuma lett, de egész Csehszlovákiában vezető pozíciót vívott ki magának a néprajzi fórumok között.

Az imént már említett rokonszenves nyitottság még nyilvánvalóbb, ha a *Slovenský národopis* szerzőinek lakóhely, nemzeti hovatartozás szerinti összetételét vesszük szemügyre. Kiderül, hogy az akadémiai intézet dolgozói mellett Szlovákia különböző városaiban, kis múzeumaiban vagy egyéb munkahelyein működő kollégák értékes publikációk garmadájával járultak hozzá a szlovák népi kultúra megismeréséhez. Adatközléseik, terepmunkára, múzeumi és levéltári gyűjteményekre alapozott tanulmányaik a folyóirat legértékesebb lapjai közé tartoznak. Rajtuk kívül szinte „házi" szerzőknek számítanak nálunk is becsült cseh, morva kutatók (V. Pražák, J. Vařeka, V. Frolec, J. Štika, R. Jeřábek és mások). A külföldi szerzők összetétele sajátos megoszlást mutat, rávilágít a szlovák néprajztudomány kapcsolataira, orientálódására is. Feltűnő, hogy sem német, osztrák, sem általában nyugat-európai, amerikai szerzőktől nem közöltek, de annál több a kelet-európai szocialista országokban élő szerzője a lapnak. Többségükben a rokon szláv népek kutatói (Ju. V. Bromlej, V. I. Kozlov, I. S. Kon, V. E. Guszev, J. Gajek, J. Klimaszewska, Br. Kopczyńska-Jaworska, K. Moszyński, Ch. Vakarelski, V. Chadžinikolov, V. Novak és mások), de a szerkesztők a magyar néprajzot is kitüntető figyelemben részesítették Balassa Iván, Barabás Jenő, Csilléry Klára, Gunda Béla, Hofer Tamás, Manga János, Morvay Judit, Tábori György, Ujváry Zoltán és mások írásainak közlésével.

Három évtized nagy idő egy fiatal tudományszak történetében, különösen olyan országban, ahol a körülmények folytán néhány évtizedes lemaradást kellett behozni. Ismert tény, hogy bár a szlovák népismeretnek olyan nagy előfutárai voltak, mint Bél Mátyás és Csaplovics Já-

nos, hogy 1862-ben megalapították a néprajzi gyűjtéseket is támogató *Matica Slovenská*-t, de a szlovák néprajz pozsonyi kutatócentruma csak a második világháború után épült ki. Az 1950-es évek elején a létrehozott akadémiai néprajzi intézetben egy fiatal kutatógárda lázas munkába fogott, s ennek eredményei jórészt a *Slovenský národopis* hasábjain olvashatók. Ezt a folyóiratot lapozgatva, olvasgatva feltárul előttünk a szlovák néprajzi kutatás utolsó harminc esztendeje, minden fontosabb törekvése, programja és sikere.

Az első években a leíró, anyaggközlő írások domináltak. Nagy kollektív vállalkozások indultak egyes szlovák tájak felderítésére, sokasodtak a lokális és kistáji anyagközlések. A szepesi bányászfalu, Žakarovce után a Felső-Garammente, az 1970-es években pedig a történeti Hont vármegye a monografikus gyűjtések legfőbb célpontja. Utóbb megfogyatkoztak az adatközlő cikkek, s a frekventált témák arányai jelentősen eltolódtak. Jól lemérhető ez a változás az első 25 évfolyam regiszteréből, amit Milada Kubová, a szlovák néprajz bibliográfusa állított össze (lásd Slovenský národopis 1978. 1. 169—232.). A regiszter maga 2045 tételt tartalmaz, s az egész anyagot (a recenziókat is) 10 nagy tematikus egységbe rendezi. Ezt kiegészíti a szerzői névmutató.

A tematikus kutatások megerősödését már az 1950-es években széles középeurópai kitekintéssel írott tanulmányok mutatták. V. Urbancová, J. Podolák, E. Kahounová a földművelés, a pásztorkodás és a szőlőkultúra anyagát rendszerező dolgozatai az agráretnográfiát gazdagították. J. Mjartan, R. Bednárik, M. Markuš cikkei fellendítették a gyűjtögető gazdálkodás, a halászat és a táplálkozás kutatását Szlovákiában. Sokan fáradoztak a településformák, az építkezés és a bútorok, lakásbelsők feltárásán (V. Pražák, S. Švecová, J. Botík, V. Frolec, V. Valentová, A. Plessingerová). Figyelmet érdemelnek E. Plicková bányászati vonatkozású dolgozatai, S. Kovačevičová sokirányú munkássága, — az utóbbi tíz évben pedig a Szlovák Néprajzi Atlasz előkészületeivel kapcsolatos írások, illetve az Atlasz térképlapjait kommentáló cikkek.

A szociális kapcsolatokat, intézményeket és a szellemi műveltséget kutató szerzők közül E. Horváthová, S. Švecová, V. Gasparíková, J. Michalek, A. Melicherčík, A. Pranda és az őket követő fiatalabb kollégák dolgozatait mi is számon tartjuk. Legnehezebb az elméleti—módszertani vonatkozású tanulmányok szerzői közül bárkit kiemelni. B. Filová és M. Leščák nevét azonban elsősorban ennél a tematikánál szükséges említeni. A szlovák folyóirat hasábjain az utóbbi 10—15 évben a marxista módszer, a jelenkutatás, a strukturalizmus és a folklorizmus kérdései, az információelmélet, a matematikai-statisztikai módszer, a kutatási technikák ügye, az etnikai teória, a diaszpórák, nemzetiségek és az interetnikus kapcsolatok problematikája bár különböző mértékben, de mind-mind megjelent.

A folyóirat 25 éves működését elemző és méltató Václav Frolec igen tanulságos táblázatot közölt a különböző témák arányairól (*Slovenský národopis* 1978. 1. 3—38.). Kiderül ebből a táblázatból az egyes témakörök százalékos képviselete az első huszonöt év átlagában és ötéves periódusokra bontva. Az *elmélet-módszer* címszó alá vett írások negyedszázad alatt 17,7%-ot tesznek ki, de a 21—25. évek átlagában 32,6%-ot. Ezzel szemben a 6—10. évfolyamok átlagában csak 0,9%-ot. Úgy látszik, hogy a helyes arányokat nehéz megtalálni, s a hetvenes években megnőtt a kutatók teoretizáló kedve Szlovákiában is. A *történeti néprajz és folklór* blokkba sorolt írások aránya az első öt évfolyamban még 12,8%, ezzel szemben a 21—25. évfolyam átlagában csak 3,2%. Csökkenést mutat a *népi foglalkozások* körébe tartozó cikkek aránya, noha ebben szerepel az egész agrikultúra, ipar, munkaeszközök, közlekedés, kereskedés. Az első öt évben 21%, a második öt évfolyamban 36,2%, az utolsó öt évfolyamban csak 9,2% a részesedésük. A *transzport* téma mindössze 0,9%-kal részesedik, pedig Gunda Béla, Ludvik Baran, Ján Mjartan, Ján Podolák, Karol Andel, Michal Markuš, Magdaléna Paríková dolgozatai meggyőzően mutatják e tárgykör tanulságait a szlovák népkultúra karakteréhez. A *táplálkozás* szintén az elhanyagolt témákhoz sorolható. Csökkenést mutat a *viselet*tel és a *tárgyalkotó népművészet*tel foglalkozó írások aránya is. Utóbbi az első öt évfolyamban még 12,8%-kal, az utolsó öt (21—25.) évfolyamban csupán 4,3%-kal részesedett. A népköltészeti témákat kivéve csökkenő tendenciát mutat a folklór részaránya is. Örvendetes viszont, hogy a szociális kultúra, a népi társadalom, amely az első tíz évben nem kapott figyelmet, a 21—25. évfolyamok átlagában 6%-os részesedést ért el. Tegyük hozzá, hogy az anyagi kultúra rendszeresen jelen van a nagy múltú Szlovák Néprajzi Múzeum évkönyvében, a *Zborník Slovenského národného múzea* szépen gyarapodó számú köteteiben is. (Régi helyesírással a cím első szava: *Sborník.*) A nyitrai *Agrikultúra* és a vidéki évkönyvek említése talán fölösleges is. Új profillal, a szláv népek etnológiai vizsgálatának igényével alapították 1969-ben az

Ethnologia Slavica c. évkönyvet, amely tovább erősítette a szlovák néprajztudomány nemzetközi tekintélyét. A *Slovenský národopis* azonban a fokról-fokra kiépülő publikációs fórumok között is őrzi vezető helyét, s a szlovák népi kultúra megismerésének első számú forrása maradt.

A három évtizedes jubileum alkalmából magyar olvasói szívből köszöntik a *Slovenský národopis*-t, és azt kívánják, hogy a következő évtizedekben az eddigihez hasonló sikerrel, gazdag tartalommal szolgálja a szlovák néprajz, s ezáltal az egész európai etnológia ügyét.

Voigt Vilmos

A marburgi egyetem Európai Etnológiai és Kultúrakutató Intézetének tevékenysége

Az ELTE Folklore Tanszékének rendkívül szűkre szabott meghívási keretéből már több éve javasoltuk Ingeborg Weber-Kellermann professzor meghívását egyetemi előadások tartása végett. Akkor erre egyetemünk anyagi nehézségei miatt nem került sor. Annál nagyobb örömmel nyugtázhatjuk, hogy egy zágrábi előadókörúttal összekötve most munkatársaival együtt felkereshette tanszékünket és ott megbeszélést folytatott.

Professzor Dr. Ingeborg Weber-Kellermann a marburgi (NSZK) Philipps-Universität keretében működő Institut für Europäische Ethnologie und Kulturforschung vezetője, az egyetem bölcsészettudományi karának volt dékánja, számos német és nemzetközi társaság, intézmény tagja, tisztségviselője vagy tiszteleti tagja. Magánemberként már a második világháború előtt járt Magyarországon, első tudományos kutatóútjait több évtizede kezdte nálunk, akkor a berlini (NDK) Institut für Volkskunde munkatársaként. Tolna megyében (elsősorban Mőzs községben) végzett folklorisztikai és néprajzi kutatásai azóta nagy nemzetközi elismerést váltottak ki. Intézetének munkatársaival több évtizedig rendszeresen végeztek néprajzi filmezéssel összekötött szokás- és életmódkutatást Románia számos táján, legkivált Máramaros, a Bánát és a szász etnikum területén. A Balkánon végzett kutatómunka társult ehhez, úgyhogy Délkelet-Európa interetnikus kapcsolatainak ma talán Weber professzor a legjobb német ismerője. A marburgi egyetemen egyedülálló és gazdag archívum, oktató és kutató munka alakult ki, amelynek középpontjában a szokásvilág társadalmi megközelítése állt. A család, a gyermekkor, az ünnepek korszerű vizsgálata sok új elgondolást eredményezett, amelyek művelődéstörténeti szempontból is újdonságszámba mennek. Nem véletlen, hogy a marburgi iskola ilyen irányú munkái az utóbbi években nemcsak a tudományos világ berkeiben, hanem nagy példányszámú kötetek révén az egész német kultúrában nagy népszerűségre tettek szert. Gazdag és szép empirikus anyag, kitűnő és újszerű képek, tudományos háttérirodalom és higgadt elemzés jellemzi ezeket az összegező kiadványokat, amelyek nem a hangos metodizálás, hanem éppen a felvonultatott tények és elmélyedt értékelésük révén új fejezetét, irányzatát jelentik a német néprajztudománynak, művelődéstörténetnek egyaránt. Reméljük, hogy mielőbb nemzetközi méretben is sor kerül ennek felismerésére és elismerésére.

1982. szeptember 9-én egész délelőtt került sor Weber professzor és munkatársainak látogatására a Folklore Tanszéken. A kölcsönös üdvözlő és bevezető szavak után munkamegbeszélés következett, amelynek során a marburgi és a budapesti tanszék együttműködését körvonalazták.

A marburgi „európai etnológia és kultúrakutatás" intézetben a korábbi munkák folytatódnak. A következő főbb témakörökben várhatók újabb publikációk, illetve kutatások.

Az *interetnikus* vizsgálatok terén (a korábbi *Interethnik* kötet folytatásaként) a kultúracsere („Kulturaustausch") témaköre kerül előtérbe. Főleg romániai anyag alapján kötetet készítenek elő.

A *család-* és *gyermekkutatás* témakörében a legutóbb megjelent gyűjteményes kötet *(Sozialkultur der Familie)* után előkészületben van a múlt századi női életmódokat belülről bemutató kötet *(Frauenleben im 19. Jahrhundert)*, amely az egész németségre kiterjed, mind társadalmi, mind területi vonatkozásban. A gyermekek életmódjának vizsgálatakor most a szocializáció kérdései kerülnek előtérbe, több dolgozat és diplomamunka foglalkozik e témakörrel: Viselet és gyermekkor Hessenben — A terhesség és szülés a valóság és a hiedelmek tükrében — Az eszközök szerepe a paraszti családok gyermekeinek szocializációjában. E kutatásokra szerencsés módon sikerült anyagi fedezetet is kapni.

Folklorisztikai jellegű, ám újszerű megoldású két most tervbe vett kötet. Egy antológia a mintegy másfélszáz legnépszerűbb német karácsonyi énekből, nagy dokumentációs anyaggal *(Das Buch der Weihnachtslieder)*, ahol főként az anyag újszerű, 10 funkciós csoportba osztása és a társadalomtörténeti kommentárok számíthatnak érdeklődésre. Ugyancsak gazdag, illusztrált munka lesz a *Geschichte der Kinderkleidung* kötet, amelyet az Insel-Verlag ad ki. Andreas C. Bimmer, a professzorasszony egyik legközelebbi munkatársa a jeles napok anyagából készít összegezést.

Egyszerre *kultúraelméleti* és interetnikus munka lesz az a kötet, amelyet Schenk asszony irányításával készítenek. Ez egy Nagyszeben melletti szász község, Stolzenburg/Slimnîc/Szelindek család- és szomszédság-viszonyait vizsgálja. A kutatómunka évekkel ezelőtt, az akkori bukaresti Folklór-Intézet vezetésével folyt, és román—szász interetnikus célokat tűzött maga elé. A községben már 1712-ben megkezdődött a románok betelepülése, a kutatás pedig főként három generációra, az I., a II. világháború előtti, illetve az ezt követő nemzedékre irányult. 100 román és 100 szász mélyinterjút készített 5 marburgi és 5 romániai kutató, az anyagot számítógépekkel is feldolgozzák.

Egy másik elméleti munkában a „kulturális jel-értelmezés" kérdéseivel foglalkoznak. Egyelőre a paraszti kultúra menynyiségi (és nem minőségi) önkifejezési vonatkozásait vizsgálják, ehhez egyik összehasonlító támpontjuk az átányi falumonográfia megfelelő része.

Természetesen a marburgi intézet munkatársainak sok más, egyéni munkája is van, a fentiekkel csak a legfontosabb közös terveket soroltuk fel.

IRODALOM

(néhány fontosabb munka a marburgi iskolától)

I. Weber-Kellermann: *Erntebrauch in der ländlichen Arbeitswelt des 19. Jahrhunderts.* 1965
Uő. *Deutsche Volkskunde zwischen Germanistik und Sozialwissenschaften.* 1969
Uő. *Die Familie. Geschichte, Geschichten und Bilder.* 1976
Uő. *Kindheit. Eine Kulturgeschichte.* 1979
Uő. *Die deutsche Familie. Versuch einer Sozialgeschichte.* 1981
Uő. *Was wir gespielt haben. Erinnerungen an die Kinderzeit.* 1981
I. Weber-Kellermann—W. Stolle: *Volksleben in Hessen 1970.* 1971
I. Weber-Kellermann—A. Schenk: *Interethnik und sozialer Wandel in einem mehrsprachigen Dorf des rumänischen Banats.* 1973
I. Weber-Kellermann (szerk.): *Zur Interethnik. Donauschwaben, Siebenbürger Sachsen und ihre Nachbarn.* 1978
A. C. Bimmer—I. Weber-Kellermann (szerk.): *Sozialkultur der Familie.* 1982

Kósa László

„Szántóföldek üzenete"

A budapesti Néprajzi Múzeum kiállítása

Az utóbbi másfél-két évtizedben általában kétféle magyar néprajzi kiállítással találkozhatott múzeumainkban az érdeklődő. Az egyik paraszti, ritkán a kisiparos életmód egy-egy arra méltónak talált, lehetőleg minél szélesebb szeletét kívánja bemutatni. A jól bevált kiállítási típus hangsúlyos részét többnyire épületbelsők, műhelyek rekonstrukciója jelenti. Ezek a kiállítások elsősorban a vidéki múzeumokat jellemzik, és rendszerint egy-egy tájegység vagy település néphagyományának tárgyi világát kívánják megismertetni a látogatóval. A másik kiállítási típus a népi kultúra művészeti értékeit tárja a nagyközönség elé. Míg az előző többnyire hosszabb élettartamra berendezett állandó kiállításokat foglal magába, ez a típus általában időszaki bemutatókat jelent. Az a tény, hogy a budapesti Néprajzi Múzeum nemrég költözött új épületbe, hosszabb időre megszabja az intézmény kiállítási

munkáját is. Nagyobb állandó néprajzi kiállításra készülve célszerűnek bizonyult reprezentatív tárgyegyüttesek, dekoratív témák kisebb-nagyobb tárlatát megrendezni.

Az 1982. augusztusában Magyarországon lezajlott VIII. Gazdaságtörténeti Világkongresszus tiszteletére készített kiállítás azonban sem az egyik, sem a másik típusba nem sorolható, mind témáját, mind módszerét tekintve újszerű. Népművészeti anyaggal még dekorációs, kiegészítő szerepben sem találkozunk, de hiányzik a regionális szempont is, mely a vidéki életmód-kiállításokat legtöbbször keretbe foglalja. Újszerűségét tudománytörténeti előzmények teszik igazán hangsúlyossá. Ismeretes, hogy a magyar népi gazdálkodás kutatásában viszonylag későn kapott helyet a paraszti mezőgazdaság teljességének kutatása. Hosszú ideig azok az ágazatok állottak az érdeklődés előterében, amelyekről a kor szakemberei úgy vélték, hogy legtöbbet elárulnak a magyarság életének legrégebbi szakaszairól. Ezért fordult a figyelem a halászat és a pásztorkodás felé. Később a földművelés vizsgálata is fölzárkózott a többi gazdasági terület mellé azzal az őstörténeti felismeréssel párhuzamosan, hogy a nagyállattartó-nomadizáló magyarok sem nélkülözhették a növénytermesztést, sőt jelentékeny ismeretekre tettek szert már a honfoglalás előtt is. Azonban egészen az 1950-es évekig alig vetődött föl az a fontos kérdés, hogy a magyarországi paraszti gazdálkodás más nagy politikai és társadalmi változásokkal együtt a XIX. század elejétől jelentős átalakuláson ment keresztül. A mostani kiállítás éppen ezt a folyamatot mutatja be, és hívja fel a maga sajátos eszközeivel a figyelmet ennek legjelentősebb mozzanataira.

Az első termekben a jobbágyparaszti gazdálkodás dokumentumai láthatók, melyek sok részletben, eszközben és munkamódban, továbbá az üzemszervezetben a késő középkortól a XIX. századig virágoztak Magyarországon. Legtöbb vidéken a gabonatermesztés képezte alapját, amihez szinte mindenütt nagy fontossággal járultak az állattartás különböző formái. A „vegyességet" a rendezés értelmezésében az a gazdasági összetettség jelenti, mely az állattartás mellett az erdő, a vizek, általában a természeti környezet sokoldalú kihasználásával, zsákmányolásával járt együtt. Ezért kaptak nagy teret a halászat, vadászat, gyűjtögetés, méhészet, famunkák, házimunkák, háziiparok. A kiállítás második fő része az önellátáson túllépő gazdálkodást mutatja be, amint szakosodik gabonatermesztésre, kertművelésre, szőlő- és gyümölcstermesztésre, szántóföldi kapásnövényekre, intenzív állattenyésztésre. Ez az a folyamat, mely üzemszervezeti változásoktól kezdve a termelési tapasztalatokig, a művelési technikák, munkaeszközök változásával, a termesztői tudat átalakulásával járt.

A múzeum ritkán látott és legtöbb esetben még soha ki nem állított tárgyi anyagából igen gazdag kép bontakozik ki Az említett tradicionális tudománytörténeti beidegződés azonban kétségkívül érezhető a tárgyválogatásban is. Nem a rendezők szándékára, hanem a lehetőségeire gondolunk elsősorban, mert az újkori kapáskultúrák és kertkultúrák tárgyegyüttesei viszonylag szerényen vannak képviselve. A válogatási lehetőség Takács Lajos és Boross Marietta ismert szakosodott kutatásai mellett jóformán csak az Átány-gyűjteményre korlátozódott. A gabonatermesztés és állattenyésztés anyaga nemcsak a nagyobb figyelem, hanem a paraszti életben elfoglalt centrális helye miatt is jóval gazdagabb.

A rendezés hangsúlyozottan a munkaeszközöket, a paraszti munkát állította előtérbe. Olyannyira így történt, hogy nem gondolták végig minden esetben következetesen, vajon a kiállított tárgyak funkciójukban láthatók, vagy csupán elvont módon a paraszti munka eszközét képviselik. A tárgyfeliratok ugyanis csupán a tárgy nevét közlik, semmi egyebet. Természetesen vitatható, hogy zavarná-e a látogatót a hely és a kor közelebbi meghatározása. Valószínűleg igen, mert az egyes kiállított tárgyegyüttesekben olykor a legtávolabbi származású és eltérő korú elemek kerültek együvé, hogy a koncepciót — kétségkívül — jól alátámasszák. Ez esetben a szakembernek túl kell magát tennie azon, hogy ráráismer néhány — más szempontból — anakronizmusnak minősülő megoldásra. Csupán két példát említek. A tejgazdálkodást megjelenítő szakaszban egy sarokban egymás mellett látható az ikerfazék, a Nyugat-Dunántúl jellegzetes edényfélesége, és a nyelvterület keleti pereméről származó, Avasújvároson készült vizeskorsó. Másutt egy járomra akasztva láthatjuk az ökörkalapot és az ökörkosárt. Ha el is fogadjuk a rendezés elképzelését, nem feledhetjük, hogy a nagyvonalúan bemutatott folyamaton belül tájilag eltérő szakaszok ismerhetők föl. Ezek a régiók valószínűleg nem azonosak a magyar néprajzi köztudat „néprajzi vidékeivel és csoportjaival", de bizonyosnak látszik, hogy történeti típusokat képviselnek. Erre figyelmeztet a kiállítás gazdag illusztrációs anyaga is, melynek szövegei, térképei, grafikonjai, statisztikái, rajzai igen „beszédesek". A rendezők — az álta-

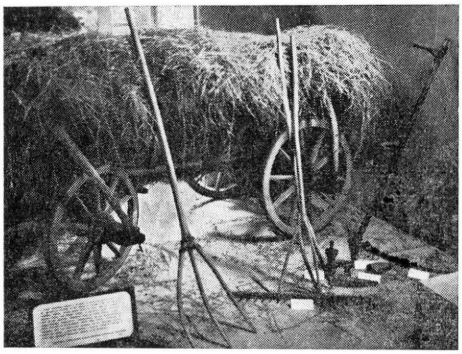

1. kép. „Szántóföldek üzenete", kiállítás a Néprajzi Múzeumban. A szénamunka eszközei

2. kép. Kamrabelső különféle tároló edényekkel

lános gyakorlattól eltérően — nem a saját mondataikkal igyekeznek meggyőzni a látogatót erről vagy arról a tényről, hanem nagy számban idézik a korabeli megfigyelők, gazdák, statisztikusok, etnográfusok műveit, súlyozott megállapításaikat és számsoraikat egyaránt. Olyan különlegességekkel is találkozunk, mint a paraszti naplók alapján az év hónapokra bomló munkájának táblázatokon rajzokkal és fényképekkel kísért bemutatása.

Külön említést érdemel a szakemberek számára is alig ismert fényképes illusztrációs anyag, a múzeum gazdag adattárának tanúja. Ezek a fényképek jórészt viszontláthatók a terjedelmes magyar—angol nyelvű katalógusban, mely *A magyar paraszti mezőgazdaság technikai újításai a 19—20. században* címet viseli. Nem tárgykatalógus, hanem a kiállítás kísérő tanulmánya a rendezők, Benda Gyula, Hoffmann Tamás, Szilágyi Miklós és Szuhay Péter tollából. A tanulmány maradandó mű. Ha az időszaki kiállítást már csak fényképeken tudjuk felidézni, a rendező koncepció ebben a füzetben kidolgozva megtalálható. Beosztása nem tapad szorosan a kiállítás szakaszaihoz, többet mond el annál, amit akár egy alapos szemlélődés folyamán a kiállításlátogató elsajátíthat a magyarországi paraszti gazdálkodás kapitalizmus kori néprajzáról és történetéről.

A teljesség kedvéért említjük meg, hogy az utolsó teremben a kiállítás tárgyához kapcsolódó néprajzi filmeket is láthat az érdeklődő.

Végül, ha a kiállítás jelentőségét kívánjuk megfogalmazni, arra gondolunk, hogy a muzeológia eszközeivel mutatta be, amire a gazdaságtörténeti kutatás és a gazdálkodás néprajza már korábban fölhívta a figyelmet. Egyben egy készülő magyar néprajzi kiállítás számára fontos területeket tisztázott.

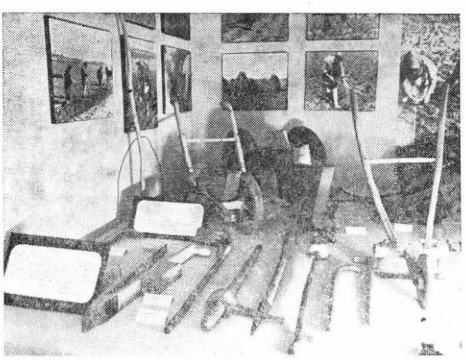

3. kép. A kapásnövények művelésének különféle új szerszámai

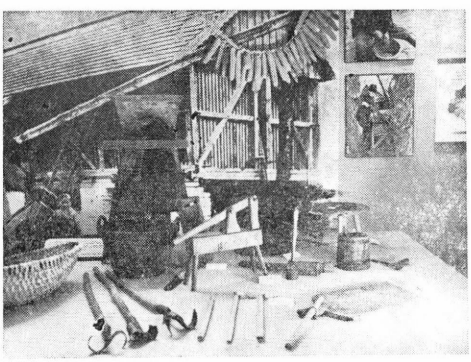

4. kép. A takarmányozás új szerszámai

Balassa Iván

A Skót Mezőgazdasági Múzeum. Edinburgh

Skóciában az utóbbi évtizedekben az agráretnográfia iránt az érdeklődés jelentős mértékben megnövekedett, amit többek között az is mutat, hogy az egész országban, de különösen a Skót Felföldön egész sor ilyen magán vagy társasági gyűjtemény jött létre. Az utóbbi években a fővárosban, Edinburghban, egy központi Mezőgazdasági Múzeum megszervezését kezdték el, a National Museum of Antiquities of Scotland, Skócia központi és vezető múzeuma részlegeként. A múzeum igazgatója FENTON, Alexander a kiemelkedő és Európa-szerte ismert néprajzkutató, akinek jeles könyveit (pl. *Scottish Country Life*. Edinburgh 1976. Ism.: Ethnographia XCII. 608—610; *The Northern Isles: Orkney and Shetland*. Edinburgh, 1978.) mi is ismerjük, nagy haszonnal forgatjuk.

A skót szóhasználatban a „country life" az anyagi kultúra olyan néprajzi feltárását jelenti, melyben a skót településeken élő valamennyi osztály és réteg helyet kap. Így a mezőgazdasági nagy- és kis-

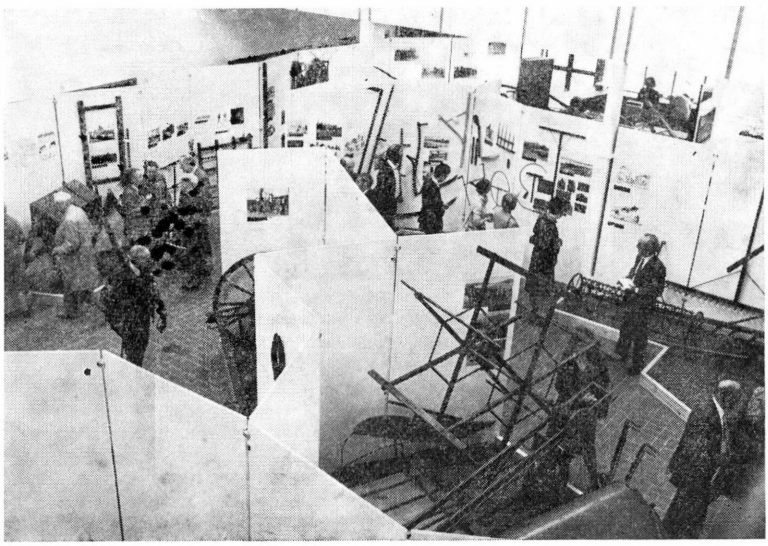

1. kép. Részlet a Skót Mezőgazdasági Múzeum kiállításáról. Edinburgh

üzemeket együttesen vizsgálják, ami a kapcsolatok, hatások feltárásában nagyon sok eredményt hoz. A Skót Mezőgazdasági Múzeum legfőbb támogatója az ún. „Scottish Country Life Trust", mely sok vonatkozásban a mi múzeumbaráti köreinknek felel meg, azzal a különbséggel, hogy magánosok és különösképpen üzemek, intézmények által felajánlott nagyobb pénzösszegekkel rendelkezik, s így a múzeum létesítésének, sőt bizonyos mértékig fenntartásának is alapja lehet. Kiadja a *Country Life News* című időszaki kiadványt, mely nemcsak híreket, beszámolókat, hanem kisebb cikkeket és könyvismertetéseket is közöl.

A Skót Mezőgazdasági Múzeum az elsősorban mezőgazdasági jellegű, évenként megismétlődő *Skót Felföldi Kiállítások* segítségével jött létre. Ezeken 1977-től kezdve különböző kiállítási csarnokokban, más és más témákat mutattak be. Bemutatták a trágya és a trágyázás történetét (1977), a gabonaneműek művelését (1978), a dombvidék gazdálkodását (1979), majd egy eketörténeti kiállítás következett (1980). 1981-ben már részben elkészült az új épület, melyben a gabona útját a vetéstől a malomig követték nyomon.

A Skót Mezőgazdasági Múzeum épülete 1982 tavaszára készült el teljes egészében. A város közvetlen szomszédságában,

a repülőtérre vezető út közelében úgy helyezkedik el a Skót Felföldi Kiállítás sarkában, hogy a személy- és gépkocsiforgalom megközelítheti, a nagy és csak pár napig tartó kiállítás területére való belépés nélkül. Ezzel az elhelyezéssel a látogatás akkor is biztosítható, amikor a Skót Felföldi Kiállítás zárva tart. Maga az épület tulajdonképpen nagyméretű gépszín, melyben a földszinten 538, a galérián pedig 306 m² kiállítási területet alakítottak ki. A múzeum épületében még egy könyvtár is helyet kapott, melyben elsősorban azokat a kiadványokat helyezték el, melyek a skót mezőgazdaság történetének és néprajzának megismeréséhez elengedhetetlenek. Említenem kell a restaurátor műhelyt, mely elsősorban fa- és fémmunkák elvégzésére alkalmas. Legutóbb traktorokat és más nagyobb gépeket is üzemképes állapotba helyeztek itt. A munkahelyiségek mellett egy kis étkezőt találunk az épületben az itt dolgozók számára.

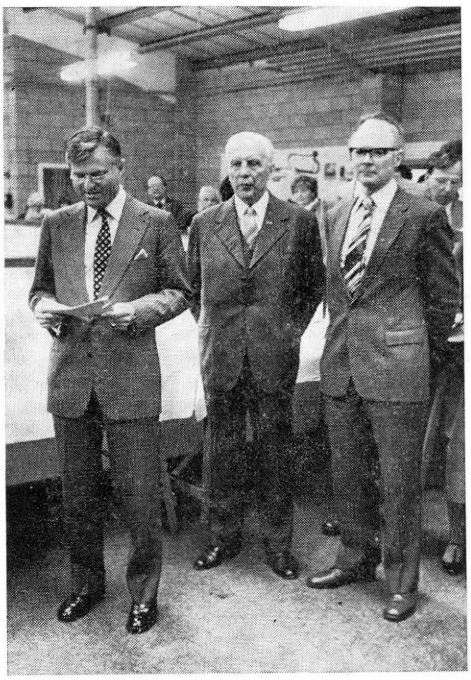

2. kép. A kiállítás megnyitóján Earl of MANSFIELD megnyitóbeszédét mondja, mellette BALASSA Iván és Alexander FENTON

A Mezőgazdasági Múzeum munkatársai 1982 tavaszán készítették el első állandó kiállításukat. Ez a földszinten a skót gabonatermelést mutatja be, annak régi és új eszközeivel együtt, továbbá a malmok legfontosabb formáit, részben eredeti tárgyakkal, részben makettek segítségével, illetve képeken. Nagy súlyt helyeznek a társadalmi vonatkozásokra is, ezért lakásbelsők bemutatásával érzékeltetni próbálják, hogyan lakott a múlt században a cseléd, a szegényebb paraszt. A galérián tulajdonképpen ízelítőt nyújtanak abból a gazdag gyűjteményből, mellyel a múzeum rendelkezik. Ennek középpontjában az állattenyésztés áll, ahol nemcsak a fajokat és fajtákat ismerhetjük meg, hanem a tartás eszközeit és azok változását is. Külön figyelmet fordítanak az állatgyógyászatra. A méhészet néhány vitrine is mutatja, hogy milyen érdekes és értékes tárgyakat lehet ezzel kapcsolatban Skóciában találni. A mezőgazdasághoz kapcsolódó kisiparok közül a kovács- és a kosárkötő mesterség kapott helyet.

A múzeum hivatalos megnyitására 1982. május 24-én került sor. Earl of MANSFIELD DL. JP., Skócia mezőgazdasági minisztere hangsúlyozta az intézmény tudományos és közművelődési fontosságát.

Ezt a skót társadalom is érzi, hiszen már nagyobb összeg (kb. 13 millió forint) gyűlt össze e célra, és a legnagyobb egyéni adomány tízezer forint nagyságban névtelenül futott be. Balassa Iván átadta a magyar muzeológusok üdvözletét, és ismertette azt a kapcsolatot, mely a skót és magyar mezőgazdaság között a XVIII. század végétől, de különösen a XIX. században fennállott. A későbbiekben átadta a Magyar Mezőgazdasági Múzeum 50 kötet könyvből álló ajándékát, és bemutatta a Magyar Mezőgazdasági Múzeumról készült színes angol nyelvű filmet, melynek külön sikert biztosított, hogy a szövegmondó enyhe skót—angol dialektusban beszél.

A skót és magyar néprajztudomány között, elsősorban Fenton, Alexander révén már eddig is kitűnő kapcsolat alakult ki, most azonban a Skót Mezőgazdasági Múzeum és a Magyar Mezőgazdasági Múzeum között olyan viszony jött létre, mely a kiadványok, esetleg kiállítások cseréjén túl a kutatók kölcsönös látogatását is lehetővé teszi.

Voigt Vilmos

A mai budapesti gyermekfolklór kutatása

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Folklore Tanszékén több éves előkészítő munka után 1982-ben indult meg a mai folklór többszempontú vizsgálata, amelynek keretében a budapesti gyermekfolklór néhány témaköre önálló feladatként szerepel. Maga a feltáró kutatómunka a terveknek megfelelően 1984-ben be kell hogy fejeződjék, ugyanezen időre pedig — legalábbis előzetes jelleggel — már el is kell készíteni az anyag bemutatását. Mindez természetesen csak úgy képzelhető el, ha már a kutatómunka is a korábbi előmunkálatokra támaszkodik, egyszersmind pedig az anyag feldolgozása során felmerült szempontokat a terepmunkával is ellenőrzik.

Gyakorlati okokból a terepmunka Budapestre korlátozódik, ugyanakkor azonban szándékunk, hogy összevető adatokat tekintsünk át mind a magyar vidékről, mind nemzetközi vonatkozásban. Elsősorban a nemrég megjelent hévízgyörki gyermekjátékokat[1] tekintjük párhuzamnak (ezt 1976-ban gyűjtötték), van azonban tetemes Galga menti kéziratos anyagunk is.[2] A nemzetközi összehasonlító anyagból már kezdettől fogva felhasználhattuk Gazda Klára esztelneki monográfiáját,[3] sőt a bihari gyermekmondókák most megjelent gazdag közlését[4] is. Ellentétben a korábbi hasonló magyar kezdeményezésekkel, a nemzetközi folklorisztika, sőt az általában vett gyermekhagyomány-kutatás legfontosabb munkáit kezdettől fogva mintának tekintettük — noha inkább az anyag szélesebb megértése és néhány elemzési gyakorlat, mint eredményeink megállapítása szempontjából. Viszont már kezdettől fogva elég képlékenynek tekintettük a „folklór" fogalmát, úgy gondoltuk, ezt célszerűbb a kutatás végén ismét megvizsgálni, és egyelőre mindent megfigyelni, ami érdekesnek, elemezhetőnek mutatkozik. Nem gondoltuk azt sem, ami újabban széles körben indokolatlan közvéleménnyé vált, miszerint a mai városi folklór egyes egyedül obszcén jellegű lenne.[5] Gyakorlati okokból egyelőre nem foglalkoztunk a mai gyermekhagyomány és a „kreativitás" kapcsolatával sem, mivel e témának más vizsgálatokat szenteltek.[6] A Folklore Tanszéken az utóbbi években számos „mai" témát vizsgáltak, a nagybudapesti munkásfolklórtól a május elseje szemiotikájáig. Ezek elvi és gyakorlati tanulságai bizonyára valahol érezhetők az elemzés szempontjaiban és eredményeiben — közvetlenül azonban egyik kutatásnak sem folytatása a mai budapesti gyermekfolklór vizsgálata.

[1] Hintalan László—Lázár Katalin 1980.
[2] Polák László kéziratos gyűjtése
[3] Gazda Klára 1980.
[4] Faragó József—Fábján Imre 1982.
[5] Ez ugyan sem Háy Ágnes gyűjtésében sem Klaniczay Gábor (1981) elemzésében nincs így kimondva, de a tájékozatlanok így értelmezhetik a publikáció körülményeiből, illetve visszhangjából kiindulólag.
[6] Ezzel foglalkozik dolgozatom (1982), valamint az az általam szerkesztett tanulmánygyűjtemény (1982), amely a folklór és a kreativitás kapcsolatait vizsgáló konferenciára (Kecskemét, 1982. augusztus) készült. Ez legalább a fő irányokról tájékoztat.

Az 1979-es smolenicei „mai folklór" konferencián már kifejtettem a mai folklór kutatásában a gyermekfolklór szerepéről vallott nézeteimet.[7] Itt öt olyan jelenségcsoportot különböztettem meg, amelyekben új elemek jelennek meg a gyermekfolklórban: tradicionális szövegekben új jelenségek — hasonlatok és költői képek — a felnőttek kultúrájának új elemei — az új elemek paródiája — a felnőtt kultúra új jelenségeinek önálló gyermekfolklór-jelenségekké válása.[8] Ez a rendszer bizonyos vonások elrendezését jól szolgálja, nem ad azonban támpontot az egész gyermekfolklór, vagy az egész gyermekhagyomány vizsgálatakor. Feltűnő, hogy a *Magyar Néprajzi Lexikon* megfelelő címszavai[9] sem kellőképpen tágak — ezek azonban sok évvel ezelőtt készültek. Bizonyos mértékben bővebb anyagra történik utalás a *Világirodalmi Lexikon* címszavaiban,[10] itt azonban a „nem irodalmi" szempontok természetesen háttérben maradtak. Voltaképpen egyetemi tankönyvünk „Gyermekfolklór"-fejezete az egyetlen olyan áttekintés, amelyet alapul vehettünk.[11] Katona Imre áttekintése ugyan tradicionális jellegű, a mai iskolai és városi folklór tényeit csak közvetve érinti, mégis olyan bemutatást adott, amelynek segítségével anyagunkat a folklór oldaláról értelmezhettük. Ugyanő készítette el kutatásunk számára azt a rövid gyűjtési útmutatót,[12] amely már a városi és iskolai folklór témagyűjtésére vonatkozott.

Maga a kutatómunka két nagy tömbre osztható. Egyrészt kiválasztottunk egy kiemelt témakört: ez egyetlen iskola ünnepi szokásvilága az 1982-es tavaszi félévben. Ezt a farsangtól kezdtük és az évzáróval fejeztük be. Még e témakörön belül is egyetlen anyagrészt próbáltunk sokoldalúan leírni, a farsangi mulatságot. Mivel ez évjáratonként és osztályonként párhuzamosan volt megszervezve, egyetlen iskolán belül is rendelkezésünkre állt, ha nem is összehasonlító, de legalábbis összevetésre biztató anyag. Másrészt arra törekedtünk, hogy minél sokrétűbb módon villantsuk fel a mai gyermekhagyomány jelentőségét. Itt kifejezetten arra törekedtünk, hogy tematikus változatossággal adjuk vissza a rendkívül sokszínű és eleven mai gyermekéletmódot. Már futó benyomásaink is arra engednek következtetni, hogy éppen e vonatkozásban nincs nagy különbség városi és vidéki, magyar és nem magyarországi gyerekek kultúrája között.

A közzététel során két gyűjteményes kiadványra gondoltunk. Egyikben a kiemelt témakör szociológiai jellegű bemutatását kívánjuk adni, a másikban a sokrétűségnek a lehető legszigorúbb folklorisztikai leírását és értelmezését óhajtottuk nyújtani. Mindez természetesen csak az anyaggyűjtésre és bemutatásra vonatkozik, az elemzés során más szempontok is szerepelnek majd.

Noha ez a munkamegosztás és célkitűzés önmagában is érthető, mégis szeretnénk hangsúlyozni két olyan szempontot, amely ezt tovább indokolja. Ami a szociológiai, pontosabban szociográfiai megközelítés fontosságát illeti, elsősorban az a szándék vezet bennünket, hogy hozzáférhető anyagot tegyünk közzé a mai iskolások életéről. Nem nevezhető túlzásnak, hogy a mai magyar társadalmi életnek talán a legfeldolgozatlanabb területe a diákok társadalmi, közösségi élete, viselkedése és sajátos hagyományvilága. Noha személyes tapasztalatokkal mindenki rendelkezik, és a közoktatás egészét, az ifjúsági mozgalom céljait és eredményeit illetően sok hivatalos információnk van, sok a hivatali beszámoló, emellett és ezen túlmenően azonban a diákok valódi életét legfeljebb az iskolai újságok, egy-két iskolai rádió műsora, kirándulások szórakoztató műsorai, családi fényképalbumok, a tömegkommunikáció egy-két riportja örökíti meg — ezek is múló anyagok, közvetlen közösségükön kívül alig ismertek, sőt még a maguk közegében sem tükrözik az életet még megközelítő teljességgel sem. Noha néhány szempontot figyelembe vevő kutatásunk természetesen nem adhatja egy társadalmi réteg szociográfiájának még vázlatát sem, arra talán mégis elegendő, hogy felhívja a figyelmet

[7] Voigt Vilmos 1981. Ennek magyar nyelvű előzetes szövege: Voigt Vilmos 1979.
[8] Voigt Vilmos 1979.
[9] Pl. „gyermekfolklór" címszó az 1979-ben megjelent második kötetben. (A kézirat jóval korábban készült.)
[10] Pl. „gyermekfolklór" és „gyermekirodalom", valamint „gyermekvers" címszavak az 1975-ben megjelent negyedik kötetben. Megjegyzendő azonban, hogy amíg a *Magyar Néprajzi Lexikon* nem tartalmaz „iskola" vagy „ifjúsági . . ." címszavakat, a *Világirodalmi Lexikon* ugyanezen kötetében terjedelmes „ifjúsági irodalom" címszó olvasható, benne folklór jellegű adatokkal is.
[11] Katona Imre 1979.
[12] Katona Imre 1981.

arra, majdnem milliónyi diák és fiatal életéről nincs tudományos ismeretünk. Ez az élet pedig az oktatás és a mozgalom, a család és néhol a munkahely keretein belül más vonásokkal is rendelkezik, amelyek bemutatása, feltárása elodázhatatlan feladata lenne több társadalomtudományi ágazatnak is.

Hasonlóan érdekes, egyszersmind feltáratlan az iskolákban is megtalálható mai „folklór"-hagyomány. Legfeljebb feliratok és néhány „nyomdafestéket nem tűrő" verbális alkotás összegyűjtésére került sor,[13] amelyek azonban minden ötletességük (vagy éppen ügyetlenségük) ellenére sem képviselik a mai iskolai „folklór" egészét. Külön kérdéskör lenne az „ifjúsági együttesek" vizsgálata, a tornaegyesületektől a sportcsapatokig, leginkább azonban az ifjúsági szórakoztató (ritkábban „komoly") zene- és énekkarokig, néhány esetben más jellegű (mondjuk tanulmányi) versenyekre vagy országos vetélkedőkre készülő „csapatok"-ig. Minden bizonnyal megvan még az iskolában is a régi „bandák" és „csapatok" hagyománya is — ezekről azonban gyűjtött anyagunkban egyelőre szinte semmi sincs.

Iskoláink oktatási rendszerének átalakulása során a közvélemény és talán a szociológusok is eddig elsősorban az időbeosztás átalakulásának a fontosságát hangsúlyozták (ötnapos iskolai oktatás, 5 + 1 napos rendszer, legutóbb az ötnapos munkahét a családban). Ez az egyéni és családi élet szempontjából rendkívül fontos, a közösségi hagyományt tekintve azonban a napközi, a tanulószoba és a műhely megjelenése fontosabbnak tűnő tényező. Tudomásom szerint ennek folklorisztikai, hagyománykeltő vonatkozásaival eddig a kutatás nem foglalkozott. Ha csak nemzetközi példákra utalunk, Leea Virtanen finn gyermekfolklór-kutatásai[14] az „udvar" teremtő, közösségi közegét vizsgálták. Az Opie-házaspár külön munkában foglalkozott a mai angol utcai játékokkal.[15] Különösen a skandináviai kutatás a miliő, a közvetlen környezet kérdéseit előtérbe állította.[16] Itt sem kaptunk azonban jó képet az iskolán belüli hagyományozásról, különösen az olyan környezetről, amely nem az órán, hanem az iskolában mint „napi időtöltési központban" történik — aminek is tekinthetjük a napközit, tanulószobát, műhelyt. Noha ez nem egyedülálló magyar iskolai intézmény, szerepét külön kellene vizsgálni. Nem tartjuk véletlennek például, hogy az általunk vizsgált iskolában két olyan zug van, ahova a gyerekek szívesen járnak: a pincében berendezett játszórészleg, ahol a mechanikus és drága gépi játékoktól a saját maguk által működtetett egyszerű bábszínpadig sokminden megtalálható; valamint a műhely, ahol akkor is, ha éppen nincs műhelymunka, szívesen időznek. E közösségekben él a gyerekek kohéziója, hagyományaik megformálódása és irányvétele. A kutatás nehézsége e területen abban áll, hogy a huzamos és bizonyos fokig sztereotip, ám másként spontán tevékenységet bemutatni igen bonyolult feladat, sok-sok megfigyelést és nagy területet igényel. Amennyire lehet, erre is utalni kívánunk feldolgozó munkánkban.

Kutatási szempontunkból fontos jelenség, hogy az ifjúsági mozgalom közvetlen szervezetei nagy változáson mentek át az utóbbi években (főként általános iskoláinkban). Most is megmaradt az iskolánkénti egység (a névvel és számmal ellátott „úttörőcsapat"), ahol is az osztályok alkotnak egy kisebb, ám virtuálisan nem meghatározott egységet, ezen belül viszont a kisebb egységek (az „őrsök") az igazán fontosak. Ezek identitással rendelkező, kompetitív csoportok, minden iskolai szervezés automatikus alapegységei. Az őrsök neve jócskán megváltozott az utóbbi években. A Clara Zetkin-őrsök és a Magyar—Vietnami Barátság őrsök helyébe előbb a Mókus-őrs és a Sündisznó-őrs került, mára viszont már a libidinális és emblématikus Misi Mókus-őrs, Moncsicsi-őrs vagy Vuk-őrs a divat. A megszólítás is ennek megfelelő „mókusok", „vukosok" a név, amelyre esetenként vakkantásra emlékeztető hangokkal felelnek a tagok. Az őrsök

[13] Vö. az 5. jegyzetben idézett gyűjteményt. Más, hasonló kéziratos gyűjtések, noha nem módszeresen, bizonyára készültek. Háy Ágnes 1980, csak a gyűjtött anyag töredékét jelentette meg.

[14] Ezek nemzetközi jellegű összegezése Virtanen, Leea 1978, a korábbi finn publikációk megemlítésével.

[15] Opie, Ilona—Opie, Peter 1967. Korábbi munkájukban (Opie, Ilona—Opie, Peter 1959) cím szerint az „iskolásgyermekek" folklórját adták, rendkívül sok részletmegfigyeléssel az iskolai életről, azonban rendszerük nem az iskola, hanem a verbális anyag beosztását követi.

[16] A rendkívül gazdag szakirodalomról sem ad teljes áttekintést az 1900 és 1980 közti, több mint 800 tételes bibliográfiai szemle: Hansen, Birgit—Nielsen, Erik Kass—Sigsgaard, Jens—Steenstrup, Hjejl Resen 1980.

specializálódtak (vízisport-őrsök, sport-őrsök stb. jelentek meg), a zászlók és egyéb emblémák megkülönböztetett tiszteletnek örvendenek, a tevékenység pedig egyre inkább mozgalmi, abban az értelemben, ahogy ezt Bernstein vélte („a mozgalom minden, a cél semmi"). Ez a változás messzemenően elősegíti a tradíciók kialakulását, vagyis az őrsök munkájának folklorosodását. Noha nem volt feladatunk az úttörőmozgalom tevékenységének bemutatása, e közegen keresztül, mintegy másodlagosan ilyen összefüggésekre is kitértünk mind az anyaggyűjtés, mind a feldolgozás során. Mégis nyomatékkal szeretnénk hangsúlyozni, hogy az úttörők néprajzi és folklorisztikai vizsgálata még várat magára.

Természetesen nem foglalkoztunk az oktatás tényeivel.

A lakóhelyi és társadalmi csoportok vizsgálata szinte elengedhetetlen előfeltétele az egész anyag értelmezésének. Mi is ennek megfelelően jártunk el. Szerencsés módon a kiválasztott iskoláról van társadalmi és lokális jellegű ismeretanyagunk, sőt az iskola tevékenységét is hosszabb ideje ismerjük, mint amilyen időközre a kutatás vonatkozott. Ennek ellenére ezt az anyagot csak értelmezési és háttér-információnak tekintettük, nem ezt elemeztük elsősorban. Ezért maradt ki a gyerekek családi körülményeinek, családi hagyományainak is tüzetesebb vizsgálata. Olyan terület ez, ahol még sok feltáró jellegű előtanulmányra lenne szükség ahhoz, hogy pontosabb ismereteink legyenek.

Iskolánk belvárosi iskola, ahol a lakóhelyi játszás más jellegű, mint mondjuk egy hagyományos kisváros utcáin, a falu hagyományos játszó helyein vagy akár egy mai lakótelepen. Mivel ez utóbbi körülmények között élő gyerekeket nem vizsgáltunk, általában e témakörre kevesebb figyelmet fordíthattunk. Természetesen más közösség vizsgálata esetén ez igen fontos szempont, és még a mi anyagunkban is elég sok az olyan utalás, amely a lakóhelyi játszásra vonatkozó igényről árulkodik. Ezeket természetesen megfigyeltük, felírtuk és alkalom adtán értelmeztük is. Éppen ezért is jól látszik, hogy e témakörnek (pl. egy lakótelep vizsgálata formájában) külön is intézményes keretet lenne érdemes biztosítani.

Reméljük, hogy gyűjtött és feldolgozott anyagunk magáért beszél, ezért nem is szükséges előljáróban erről sok szót vesztegetni. Arra törekedtünk, hogy három szempontból is adekvát legyen anyagunk.

1. *A megfigyelés és gyűjtés* technikáját tekintve változatos módszereket igyekeztünk alkalmazni. Ahol ez volt a célszerű, a hosszú, sokéves tapasztalatra épülő megfigyelés volt követett módszerünk. Más esetben dokumentatív felvételeket végeztünk (pl. fényképezés, filmezés). Az ünnepélyek vizsgálatakor az volt a célunk, hogy sokoldalú anyagot gyűjtsünk, ahol megkülönböztethetjük egymástól a szervezett és a spontán cselekvéseket. Az iskola vezetőségétől szerzett információktól kezdve az iskolai illemhelyek időnkénti feliratmásolásáig, a diákokkal végzett interjúktól a résztvevő megfigyelésig sok módszert kombináltunk.

2. *Az adatok lejegyzése és archiválása* hasonlóan újszerű és sokrétű munkát igényelt. Nincs ugyanis folklorisztikai vagy szociológiai vagy akár pedagógiai előzmény, minta arra vonatkozóan, hogyan kell archiválni pl. a Nemzeti Múzeum kertjében történő úttörőavatás eseményeit, emlékkönyveket, óra alatt írt „leveleket", ide értve a „szerelmes" leveleket, az ifjúsági magazinok olvasásából származó élményeket stb. Nem tudom például, hogyan helyezzük el archívumunkban azt a léggömböt, amelyre május elseje alkalmával egy fiúgyerek filctollal találós kérdéseket írt, hogy „Kádár elvtárs előtt felengedjem". Hová tegyük az albán néphadseregről szóló diákvicceket, a tanárok csúfneveit, a főző órán elkészített „extra kaját", amelynek egyetlen célja az, hogy az oda nem figyelő osztálytárs kotyvalékát elrontsák a tréfakedvelő többiek.

Noha nem volt célunk az, hogy a vizsgálat számára készítsenek anyagot a gyerekek, néhány esetben erre a módszerre is sor került (nemcsak kérdőívek és feladatok formájában, hanem pl. megrendelésünkre készített „képregény" is birtokunkban van). Ezt a módszert egyébként a hagyományos folklorisztika a bevallottnál sokkal inkább gyakorolja: népköltési gyűjtemények (mint pl. a szalontai)[17] gyermekek által gyűjtettek össze, vagy az iskolai és tanfelügyelői munka melléktermékei (mint Berze Nagy baranyai anyagának tetemes hányada).[18] Mi legalább tudatosan éltünk ugyanezzel a módszerrel, a gyerekek számára inkább magától értetődő anyag összegyűjtésére.

3. *Az értelmezés és feldolgozás* során legalább ugyanennyire törekedtünk a sokrétűségre. A csúfneveket nyelvi, folklorisztikai és csoportdinamikai szempontból

[17] Szendrey Zsigmond—Kodály Zoltán 1924.
[18] Berze Nagy János 1940.

vizsgáltuk. Az írott gyermekmesék szövegét háromféle módszerrel is elemeztük. Az érettségi tablókról készített fényképeket is megkíséreltük több szempontból is vizsgálni. Külön figyelmet fordítottunk az utánzásokra: amikor a gyerekek pl. a TV-híradó bemondóit, sportriportereket vagy éppen slágéreneke seket utánoznak, idegen nyelvi órákon krimiszövegeket írnak (hivatalos feladatként is!), az értelmezés természetesen a minta és a közvetlen környezet bemutatásával indult. Mivel most a feldolgozás elején vagyunk, természetesen sok meglepetés ér majd bennünket is az elemzés során. Egyelőre anyagunkat kívánjuk áttekinteni, az összehasonlító megjegyzésekre legfeljebb később, a kutatás következő fázisában kerül majd sor.

Azok a munkák, amelyeket elemzéseink során figyelembe vehettünk, csupán bizonyos szempontból foglalkoztak a gyermekfolklórral. Szövegfolklór-vizsgálatot ad kitűnő anyaggyűjtésen alapuló áttekintésében SIMONIDES[19], amely azért is fontos számunkra, mivel a szocialista Lengyelország gyermekeit tükrözi, és ezért (például a szocializmus szóhasználatának megjelenésében, a vallásos tematika szekularizálódásában, bizonyos etnikai sztereotípiák hangsúlyozásában stb.) közvetlen analógiákat is kínál. Voltaképpen szubkultúrának tekinti a gyermekvilágot a másik lengyel monográfiaíró,[20] ezt a megoldást a mi vizsgálatunkban nem követtük. Jellemzi mindkét módszert, hogy irodalmi kiindulású. Érdekes, hogy a gyermekszokásokról szinte nincs is monografikus áttekintés. Amit egy német kutató a „gyermekünnep" jelenségéről adott,[21] más szempontból szociográfiai, mint a mi megközelítésünk. Ő is felhasználja ugyan a német néprajz eredményeit, gazdag ünneptörténeti háttérre is utal — mindazonáltal éppen a leírással és a közvetlen elemzéssel adós marad. Feltűnő körülmény, hogy a modern folklór és népélet legjobb kutató iskolája, a tübingai, önálló munkában csak legújabban foglalkozott a mai gyermekfolklór jelenségeivel. Más részről viszont e körülmény azt is jelzi, hogy ilyen jellegű leírásaink esetleg nemzetközi érdeklődésre is számot tarthatnak. Természetesen ilyen szempontú összegzésre csak akkor kerülhet sor, ha már a magyar összefüggésekben elhelyeztük a gyűjtött anyagot.

Nem csupán a kötelező udvariasság mondatja, hogy megköszönjük mindazoknak a segítségét, akik munkánkat lehetővé tették. Egyszersmind kérjük a további véleményeket, javaslatokat munkánk minden részét illetően. Az összegyűjtött anyag ugyanis mindenki számára hozzáférhető az ELTE Folklore Tanszékén, reméljük, sokan felhasználják majd. Előzetes beszámolónkat is ennek érdekében készítettük.

IRODALOM

BERZE NAGY János
1940 *Baranyai magyar néphagyományok*. I—III. Pécs

CIEŚLIKOWSKI, Jerzy
1975 *Literatura i podkultura dziecięca*. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk

FARAGÓ József—FÁBIÁN Imre
1982 *Bihari gyermekmondókák*. Bukarest

GAZDA Klára
1980 *Gyermekvilág Esztelneken*. Bukarest

HANSEN, Birgit—NIELSEN, Erik Kaas—SIGSGAARD, Jens—STEENSTRUP, Hjejl Resen
1980 *Barnets kulturhistorie i Norden. En kommenteret litteraturfortegnelse*. Viborg

HÁY Ágnes
1980 *Hülye, aki elolvassa*! Mozgó Világ, 6. 9—18.

HINTALAN László—LÁZÁR Katalin
1980 *Gyermekjátékok Hévízgyörkön*. Szentendre

KATONA Imre
1979 *Gyermekfolklór*. In: A magyar folklór (Egyetemi tankönyv). 375—391. Budapest

[19] SIMONIDES, Dorota 1976.

[20] CIEŚLIKOWSKI, Jerzy 1975.

[21] NARR, Roland 1974 — A könyv voltaképpen csak kiindulópontnak tekinti a „gyermekünnep" szokását, amelytől eltérő az interpretáció. Számunkra maga a leírás az interpretáció alapja, amelyet a maga egészében kívánunk bemutatni.

KLANICZAY Gábor
1981 *Trágárság és civilizáció. Háy Ágnes gyűjtése alapján.* In: *Folklór és mindennapi élet.* Válogatott tanulmányok. Folklór—Társadalom—Művészet 7. 60—100. Budapest
NARR, Roland
1974 *Kinderfest.* Neuwied-Darmstadt
OPIE, Ilona—OPIE, Peter
1959 *The Lore and Language of Schoolchildren.* Oxford (számos új lenyomatban is)
1969 *Children's Games in Street and Playground.* Oxford
SIKLÓS László
1977 *Táncház.* Budapest
SIMONIDES, Dorota
1976 *Współczesny folklor słowny dzieci i nastolatków.* Wrocław—Warszawa
SZENDREY Zsigmond—KODÁLY Zoltán
1924 *Nagyszalontai gyűjtés.* Magyar Népköltési Gyűjtemény, XIV. Budapest
VIRTANEN, Leea
1978 *Children's Lore.* Studia Fennica 22. Helsinki
VOIGT Vilmos
1979 *A folklorizmus és a gyermekfolklór kérdése a mai folklór kutatásában.* Előzmények és tervek a Folklore Tanszékről, 6. Budapest
1981 *Otázky folklorizmu a detského folklóru v súčasnom skúmaní folklóru.* Slovensky Národopis 29. 1. 101—105.
1982 *A folklór szerepe az alkotókészség fejlesztésében.* Budapest
VOIGT Vilmos (szerk.)
1982 *Kreativitás és hagyomány.* In: Hagyomány és kreativitás. Budapest

ISMERTETÉSEK

Etnografija Južnih Slavena u Mađarskoj. (A magyarországi délszlávok néprajza) 4. Szerkesztette Kiss Mária. Tankönyvkiadó. Budapest, 1982. 252 l.

Égető Melinda

A hazai délszlávok népi kultúrájával foglalkozó tanulmánykötéteknek ez évben látott napvilágot a negyedik darabja. Tizenegy néprajzi tanulmányt tartalmaz, részben hazai, részben jugoszláviai kutatók tollából.

Pavel Ágoston, a néhány évtizede elhunyt jeles etnográfus, nyelvész és költő, a szlovén—magyar kultúrkapcsolatok elhivatott szervezője és irányítója nem tartozik a méltatlanul elfeledettek közé, mégis örvendetes, hogy Vilko Novak: *Pavel Ágoston élete és munkássága* c. tanulmánya ismét felhívta a figyelmet sokoldalú szellemi örökségére, mely ma is példamutató lehet a két szomszédos nép kapcsolatait kutatók számára.

Desanka Nikolic a lehetséges kultúrhatásoknak egy sajátos esetével foglalkozik *Engelbrecht Martin rézkarcai a határvégeken szolgáló granicsárok öltözékéről a XVIII. század első felében* c. dolgozatában. Kimutatja, hogy a határőrvidék fennállásának e korai szakaszában a határőrök még nem katonai uniformist viseltek, hanem származási helyük (balkáni és dinári területek) népviseletét, illetve annak egy sajátos változatát. A rajzokon azonban olyan ruhadarabok is láthatók, melyek a magyarsággal való érintkezésből származtak. A szöveg mondanivalóját öt fekete-fehér reprodukció illusztrálja.

Kiss Mária rövid áttekintést ad *A Buda-környéki szerbek és horvátok néprajzi kutatásának történetéből* a múlt századra vonatkozólag. A korabeli tudományos folyóiratokban megjelent kisebb-nagyobb tanulmányok szerzői közül a három legkiemelkedőbb (Berkity György, Jakov Ignjatović és Pavel Sofrić) munkásságára hívja fel a figyelmet.

Radmila Fabijanić: *A Bosznia-hercegovinai népi orvoslás szerkezeti és fejlődéstörténeti áttekintése* c. dolgozatában arra figyelmeztet, hogy e terület népi gyógyászatában az antik és bizánci orvosi ismeretek mellett az iszlámmal elterjedt orientális elemek éppúgy megtalálhatók, mint a kereszténység felvételét megelőző időszakokból származó hiedelmek. A dolgozat egyúttal felhívja a hazai délszlávok néprajzával foglalkozó gyűjtők és kutatók figyelmét arra, hogy a XVI—XVII. században eredeti hazájukból kiszakadt népcsoportok sok archaikus gyógyítási módot őrizhettek meg napjainkig.

Živko Mandić a mintegy 20 hazai községben élő sokac-horvátok által használt földrajzi neveket gyűjtötte össze. *(A magyarországi sokac-horvátok földrajzi nevei.)* Dolgozatának első részében községi bontásban közli a névanyagot. A második részben pedig nyelvészeti és történeti szempontok szerint csoportosítva elemzi a helynévadás rendszerét.

Ifj. Vélin István: *Szántova (Hercegszántó) község ethnográfiai és topográfiai leírása* c. dolgozatában a hazánkban eddig csak szűkebb szakmai körök által ismert, ún. *Ormos* gyűjtemény kéziratos anyagából adta közre a falujára vonatkozó adatokat. A szerző a jegyzetekkel ellátott horvát nyelvű fordítás mellett hiteles forrásként közli az eredeti német nyelvű szöveget is.

Matusek László: *Átai bosnyák hímezések* címmel rövid bevezető után 22 fényképen mutatja be az átai női és férfi öltözetek legrégibb és legszebb darabjait. A fényképeket rövid magyarázó szöveg kíséri.

Horváth Iván főként undi és horvátzsidányi gyűjtései alapján mutat be gazdag anyagot *Népi meteorológia* c. dolgozatában az időjárás előrejelzése szempontjából jeles napokhoz, természeti jelenségekhez, előjelekhez fűződő hiedelmekből és rigmusokba foglalt jóslatokból.

Frankovics György több éven át végzett gyűjtőmunkát a Baranya és Somogy megyék összeszögellésében fekvő horvát nyelvsziget községeiben. Ebből a gazdag anyagból publikált most 54 szöveget *Vile-történetek a Dráva menti horvátoknál* c. dolgozatában a szláv népek hiedelemvilágában fontos helyet betöltő természetfeletti lényekről.

Mándics Mihály: *Egykori disznótor Csávolyon* c. dolgozatában e jeles alkalomnak a közelmúlt évtizedekben szokásos gyakorlatát eleveníti fel. Fényképekkel illusztrált,

élményszerű beszámolójában a sertéshús feldolgozásának népi technológiája mellett bő teret szentel a disznóvágás társas összejövetel jellegének és folklorisztikus vonásainak.

VÉLIN István: *Felújított farsangi szokások a hercegszántói sokacoknál* c. dolgozata áttekintő képet ad a bácskai és baranyai farsangi szokások alakulásáról. Kiemeli a bajai bunyevácok és a mohácsi sokacok maszkos alakoskodását. Ezt követően mutatja be — saját gyűjtései alapján — a hercegszántói egykori farsangi szokásokat és annak mai, felújított formáját. A szöveges leírást betyarac-dalszövegek és gazdag fényképanyag illusztrálja.

A szép kiállítású, ízlésesen szerkesztett sorozat e kötete is bizonyára hasznos olvasmányul szolgál majd mind a szakemberek, mind a saját nemzetiségének múltja iránt érdeklődő olvasó számára. Csupán egy technikai jellegű apróságra hívnám fel a szerkesztők figyelmét: jó lenne egy *Kötetünk munkatársai* c. oldalt beiktatni a kötetek elejére vagy végére, amely a szakma távolabbi területén dolgozókat is tájékoztatná a szerzők kiléte felől.

Kerecsényi Edit: Povijest i materijalna kultura pomurskih Hrvata. Tankönyvkiadó Vállalat. Budapest, 1982. 389 l. 140 kép.

Kiss Mária

KERECSÉNYI Edit, a nagykanizsai Thúry György Múzeum igazgatója, jelentős művel gyarapította a néprajzi munkák sorát. Sok évi kutatásainak eredményeit: a Mura menti horvátok történetét és anyagi kultúráját tárgyaló munkáját testes kötetben, horvát nyelven tette közzé a Tankönyvkiadó Vállalat.

A szerző kutatásainak középpontját az a dél-zalai horvát népcsoport alkotja, amelyet *kaj-horvát* elnevezés alatt tart számon a nyelvtudomány a *što* és a *ča* nyelvjárástól eltérően (a kaj kérdőszó alapján). Az alább felsorolásra kerülő települések horvát ajkú lakosságának lélekszáma 8500-ra volt tehető KERECSÉNYI Edit kutatásai idején. Nyelvüket és a muraközi horvátsággal rokon néprajzi sajátosságaikat egészen a közelmúltig megőrizték.

A szerző munkája két nagyobb egységre tagolódik. Az első részben a magyarországi Mura menti horvát falvak: Tótszentmárton—Sumarton, Tótszerdahely—Serdahelj, Molnári—Mlinorce, Semjénháza—Pustara, Petrivente—Petriba, Murakeresztúr—Murski Krstur, Kollátszeg—Kolaciba, Figyeház—Fićeház, Bajcsa—Bajča történetét vizsgálja az első említésektől napjainkig. A második részben ugyanennek az etnikai tömbnek a teljes anyagi kultúráját foglalja össze terepgyűjtései és a múzeumi tárgyak alapján.

Különösen kiemelkedő értéke az első, történeti résznek az a rengeteg történeti-statisztikai adat, amely a gazdálkodás lassú, néhol viszontagságos állapotának módosulására hoz konkrét bizonyító adatokat, valamint az a névanyag, amelyet az egyes falvak történeti bemutatásánál lelkiismeretesen kigyűjtött a szétszórt levéltári forrásokból. E történeti-statisztikai adatok alapján nyilvánvalóvá válik, hogy a török hódoltságkori végvári katonaság horvát kontingensétől eltekintve a falvakba települt horvát lakosság itteni megjelenését a török felszabadító háborúk utáni időre, azaz az 1690-es évekre, illetve a Rákóczi szabadságharc bukása utáni reorganizáció idejére tehetjük.

A szerző falvankénti konkrét elemzéseire már azért is nagy szükség volt, mivel a tárgyalt települések nem alkottak sem közigazgatási egységet, sem egyházilag nem tartoztak együvé, különböző földesuraik lévén, úrbéri vitáik is mások voltak. A kutatás eredményei azt mutatják, hogy pl. Tótszerdahely—Serdahelj és környéke szoros egységet alkot. Így Serdahelj, Mlinarce, Pustara és Petriba a sumartoni plébánia filiáját képezték, s házassági kapcsolataik egyértelműen kimutathatók. Ezek a gazdasági okokon alapuló endogám házassági kapcsolatok nagyban hozzájárultak e sajátos néprajzi mikrorégió kialakulásához, amely a többi vizsgált településtől mind nyelvjárási, mind egyéb néprajzi vonatkozásban sok tekintetben eltér.

A vizsgált falvak eredetéről, létrejöttéről megállapítja, hogy azok a Mura menti erdőségek *irtásain* keletkeztek, ezt bizonyítja a falvak *szalagtelkes* települési rendje is (35. ábra, 152. o.). Csupán két község utal eltérő keletkezésre: Kollátszeg—Kolaciba a Mura árterületéből kiemelkedő szigetre épült halmazfalu, Murakeresztúr—Murski Krstur pedig uradalmi majorból fejlődött faluvá. A szerző szerint a mai szalagtelkes utcák a XVIII. század végén, illetve a XIX. században végrehajtott tagosítások bázisán jöttek létre.

Az építkezéssel kapcsolatban arról értesít, hogy általában favázas szerkezetű zsúpos, sőt füstöskonyhás háztípus volt elterjedve, s ez jelentős mértékben megmaradt

a felszabadulásig (51. kép, 196. o.) .Ez egyébként jellemző volt a környék más nemzetiségű lakosságának építkezésére is.

Munkájában az anyagi kultúra tárgyalása során egyaránt helyet kap a lakásbelső (bútorok), népviselet, a táplálkozás, gazdálkodás részletes ismertetése, s a lehetőségekhez képest felvillantja az alakulás folyamatának néhány jellegzetes mozzanatát is. Pl. ha mintegy képletesen az utcáról a házba lépve a könyv olvasója előtt feltárul az a hagyományos házberendezés és bútorzat, amely meghatározóan jellemző volt a tradicionális paraszti életmódra. A lakásberendezés tárgyi összetételében igen jelentős színváltozást hozott a festett ágyak és tálasok megjelenése az 1870-es években, ami nemcsak a Murán inneni, hanem a muraközi falvak életére is jellemző volt. Rámutat arra is, hogy egyes települések hagyományőrzőbbek voltak, pl. Serdahelj és Sumarton, míg Murski Krstur és Fiéehaz nyitottabb volt az új befogadására. A lakásbelsők változása leginkább a házasságkötések révén jött létre. Az 1920-as évektől erőteljesen tért hódítanak a parasztházakban a polgári családokban általánosan használt bútordarabok (kaslen, kredenc stb.). Így szorultak ki fokozatosan a régen szinte kizárólagosnak mondható cserépedények is az általános használatból. Napjaink lakáskultúrájában a Zala megyei horvátok körében a modern berendezési tárgyak mellett ismét helyet kap egy-egy régi darab is, hímzésekkel is díszítik a lakást, de többnyire más vidékekről származókkal.

A viselet alakulását — néhány történeti példa említésén kívül — a századfordulótól tárgyalja. Részletesen leírja az egyes viseleti darabokat, s szociológiai szempontból is igen hasznosnak bizonyulnak azok a *stafirung felsoroló listák*, amelyek a lakosság különböző rétegeinek anyagi lehetőségeire is utalnak (120—121. kép, 277. o.). A női viselet rokonvonásokat mutat a muraközivel, bár sok egyéni sajátossággal. Az 1930-as évekig hordták a sűrűn leszedett *flajdankat*, a derekára varrt vagy külön rákötött *bešvica*val, a csipkés ujjú, fehér gyolcs *tokicát* stb. Kézzel hímzett jellegzetes ruhadarabjuk: a znora és puculica — asszonyi fejfedő — volt. A férfiak viseletét a környező magyarokétól leginkább a szűk vászongatya különböztette meg.

A táplálkozásról szólva — amely az 1950-es évekig igen egyoldalú és szegényes volt — kiemeli, hogy a táplálkozási szokásokban igen sok régi főzési és tartósítási eljárás maradt fenn. Felsorolja egyes ételféleségeiket, amelyekben a kásás, pépes ételek, levesek voltak túlsúlyban. A tradicionális étrendet is bemutatja könyvében, s figyelemmel van a speciális ünnepi alkalmak, pl. *proščenje, svadba* stb. ünnepi étrendjére.

A Mura menti horvátok gazdasági életében igen nagy szerep jutott a ló- és szarvasmarha tenyésztésnek. A híres „muraközi" lovak országszerte kedvelt igavonó állatok voltak. Szántóföldi termelésükben főleg a kukorica és a búza vitt vezető szerepet. Kiegészítő foglalkozásként a gyűjtögetés és halászat volt számottevő. A gyűjtögetett növényeknek nem csupán a táplálkozásban volt jelentőségük, az egyes ünnepi alkalmakban több közülük kultikus szerepet is játszott. Pl. a bršljan — borostyán (Hedera helix) leveleiből készítették egykor a karácsonyi ágat — *božićnu granu*.

A felszabadulás után bekövetkezett társadalmi-gazdasági változások alapvetően megváltoztatták a Mura menti horvátok életét is. A szerző amellett, hogy célkitűzése e horvát népcsoport történetének és anyagi kultúrájának áttekintése, összefoglalása volt, majdnem minden téma kapcsán napjainkig követi kultúrájuk és életük alakulását. Csak a legnagyobb örömmel méltathatjuk úttörő munkáját, amely első összefoglalása a Mura menti horvátok anyagi kultúrájának. Könyvét gazdag illusztrációs és képanyag teszi teljessé, amelynek egy része színes nyomású.

Világ Szépe és Világ Gyönyörűje. Magyarországi román népmesék. Purdi Mihály meséi. HOCOPÁN Sándor gyűjtése. Európa Könyvkiadó. Budapest, 1982. 333 l.

Domokos Sámuel

A Világ Szépe és Világ Gyönyörűje c. kötet a *Népek meséi* sorozatban jelent meg IGNÁCZ Rózsa tolmácsolásában, s az 1977-ben elhalálozott pusztaottlakai román mesemondónak, Mihail Purdinak 27 meséjét — egész repertoárját — tartalmazza.

Kétségtelen, hogy a méhkeréki kétnyelvű mesemondó, Vasile Gurzău mellett (magyar és román nyelvű meséit e sorok írója gyűjtötte össze és adta ki 1968-ban az Akadémiai Kiadó gondozásában) Purdi immár a második tehetséges román mesemondója a hazai szórvány románságnak. Mint ismeretes a magyarországi románok a legkisebb lélekszámú nemzetiség hazánkban, s ennek ellenére, jelentős a folklórjuk. A népi prózában pl. Gurzăun és Purdin kívül meg kell említenünk harmadiknak Teodor SIMONCAT, az eleki, szintén tehetséges mesélőt, akit ugyancsak Alexandru HOȚOPAN fedezett fel és

gyűjtötte kötetbe román nyelvű meséit. Ez a lélekszámhoz viszonyított gazdagság nemcsak a népi prózára, hanem a hazai román folklór más területeire is jellemző, amint erről értékes gyűjteséket közöl a *Din folclorul românilor din Ungaria* (A hazai románok folklórjából) című évenkénti kiadvány. Mindezek azt mutatják, hogy hazánkban jól konzerválódott e kis nemzetiség folklórja, s az ebből közölt gyűjtések kiegészítik és egyben színezik is a vele leginkább kapcsolatban álló bihari román folklórt, és értéket jelentenek az egyetemes román folklór számára.

A másik jellemzője a hazai románok folklórjának, hogy esetenként megfigyelhető a magyar folklór hatása is; ez a hatás azonban nem olyan jelentős — legalábbis az eddigi gyűjtések erre utalnak —, amint azt a magyarokkal való szoros együttélés indokolttá tenné. Igaz, vannak kivételek is, pl. V. Gurzău meseanyagában a magyar hatás jól megfigyelhető; hozzá kell tennünk azonban, hogy ez nem a környező falvak magyar mesekincséből ered, hanem inkább katonáskodásakor szerzett magyar hatás.

Purdi eseménytelen szegényparaszti sorsban élte le életét, s még falujának határán túl sem igen fordult meg. Katona sem volt, nem került olyan magyar környezetbe, amely meséire hathatott volna. Meséinek kialakulásában a legfontosabb körülmény volt, hogy repertoárját a Regátban kőműveskén dolgozó nagyapjától hallotta, tanulta. Az így nyert közvetett román hatás nemcsak témáiban nyilvánul meg, hanem megfigyelhető meséinek felépítésében és stílusában is, annak ellenére hogy nyelvében gyakran fordulnak elő magyar eredetű szavak. Ez az erős magyar nyelvi hatás különben általánosan megfigyelhető a hazai románok nyelvében. Magyar mesetémák, motívumok mindössze három meséjében fordulnak elő: *A megnyúzott ló, A király és a pakulár* (egyes elemeiben) és az olaszból közvetített *A pénzes fiatalember* című̈ben. Igaz viszont, találunk anyagában olyan meséket is, amelyek mind a magyar, mind a román katalógus nyilvántartásában előfordulnak. Ilyenek: *Kacsa király és a boszorkány, Petrilă és a három malac, A katona és a farkas*, valamint *Borsófiú és társai*. Különben Purdi meséinek témái ismertek a nemzetközi mesekincsből, s a jegyzetekből pontos eligazítást kapunk ezekről. Érdekesek és Purdi tehetségének felmérésére jelentősek „saját" meséi, falusi történetei, mint pl. *Pavel kapitány, A Falu Csúfja meg a Falu Szépe, Kukoricafaló és Csutkarágó, Az öreg Cîlțu, Világ Szépe és Világ Gyönyörűje, Göndörhajú Petre házassága, Doktoros történet, A kecske megette a marhapasszust* és *Öreg apó kakasa*.

Nemcsak ezekben a meséiben, hanem Purdi többi tündérmeséiben is sok az utalás fiatal korának paraszti világára, gondolkodásmódjára. Így pl. a király palotájának berendezése olyan szegényes, akárcsak a falujabeli parasztoké, mindössze három ágy van benne *(Petrică és három malaca)*. Ugyanebben a mesében a királylány gondolkozása hasonló a falusi lányokéhoz: addig nem mehet férjhez, míg nem tud kenyeret sütni. A király meg is rója feleségét, miért nem tanította meg lányát kenyeret sütni. A királyné olyannak képzeli el lánya férjét, mint a parasztasszonyok: „. . . válasszon egy szorgalmas, szép és okos legényt magának" *(Nemtudomka)*.

Jól tarkítják Purdi meséit a beleszőtt szólás-mondások és szentenciák: ilyen pl. az emberi önzést találóan kifejező: „Jó kapni, de nehéz adni" *(A tizenkét gyermekes ember)*. Színező elemként használja Purdi a verses betéteket, legtöbbször sztereotip kezdésnek vagy befejezésnek. A *Kukoricafaló és Csutkarágó* című̈ben beleszövi saját versidézéseit is, de idéz Eminescu-versből és népdalból is *(Erdők anyja és a pakulár, Világ Szépe és Világ Gyönyörűje)*. Jól hat az olvasóra, hogy Purdi meseszövése kidolgozott, az események jól követhetők, s kerek egészet alkotnak.

Szólni kell Purdi repertoárjának rendhagyó módon való összegyűjtéséről; ugyanis Alexandru Hoțopan látva, hogy az idős mesélő nem hajlandó meséit magnetofonba mondani, leíratta azokat vele, s az így kapott kézirati anyagot öntötte végső formába. Mindez az 1970-es évek elején történt, s 1977-ben Hoțopan kiadta 13 mesét tartalmazó román nyelvű kötetét *(Poveștile lui Mihail Purdi* — Purdi Mihály meséi). Ezt az anyagot egészítette ki a gyűjtő a magyar kötet részére a kéziratban maradt román nyelvű mesékből. A gyűjtő alig változtatott valamit Purdi szövegein. Igaz, ezek a kéziratok gondosan írottak, de pontozás nélküli, egybefolyó szövegűek, nagyrészt feltüntetik a pusztaottlakai románok beszédének fonetikai sajátosságait is.

Jól sikerült és szépen illusztrált ez a Purdi-kötet; mindenképpen nyeresége könyvkiadásunknak. Bár túlzásnak tartjuk őt CREANGĂ-hoz hasonlítani, amint ezt Ion CUCEU teszi, de feltétlenül megérdemli, hogy meséivel a magyar olvasók is megismerkedjenek.

IGNÁCZ Rózsa posztumusz fordításai nagyon szépek, kár, hogy a mesék népi jellege valahogy elsikkad. KOVÁCS Ágnes szerepe jelentős a kötet létrehozásában, utószava jól eligazít Purdi meséiben, s kitekintést nyújt a hazai román prózára is. Jegyzetei részleteiben is jól kidolgozottak és példásan pontosak. Nem túlzás megállapítani: a kötet valamennyi közreműködője derekas munkát végzett, s egyformán osztozhat a sikerben.

Hocopán Sándor: Florian. Poveștile lui Teodor Simonca. Simonca Tivadar népmeséi. Kiadja: Békés megyei Tanács V. B. Művelődésügyi Osztálya. Békéscsaba, 1981. 229. l. — **Alexandru Hoțopan: Impăratu roșu și impăratu alb. Poveștile lui Teodor Șimonca.** Editura didactică. Budapesta, 1982. 225 l.

Kovács Ágnes

Simonka Tivadar személyében a harmadik jeles hazai román mesemondóval ismerkedik meg az olvasó. A Tankönyvkiadó által közrebocsátott kötetben 17 meséje és elbeszélése jelent meg románul, a Békés megyei Tanács pedig 8 meséjét adta ki románul és magyarul. Simonka nem kétnyelvű mesemondó. A 8 mese közül csupán egyet mondott ő el magyarul, a többi a Hocopán Sándor fordítása. Mindkét kötet anyagát Hocopán Sándor gyűjtötte magnetofonnal 1978 és 1981 között a Békés megyei Kétegyházán, ő is jegyezte le magnetofonszalagról. A kötetekhez Kovács Ágnes készített jegyzeteket. Ez megkönnyíti mind a román, mind a magyar folklórkutatók számára a kötetekben való tájékozódást. Simonka Gurzo László (Vasile Gurzău) és Purdi Mihály (Mihai Purdi) után tovább gazdagítja a rendkívül érdekes magyarországi román mesekincsel kapcsolatos ismereteinket. Gurzău és Purdi mellett Simonka meséinek is alig van mind a román, mind a magyar mesekincsben közeleső változata, s egymáshoz is csak kevéssé hasonlítanak. Növeli meséik értékét, hogy forrásuk úgyszólván kizárólag a szóbeliség, itt-ott egy-egy mese valószínű könyvforrása a múlt távoli ködébe vész.

Az elmondottakkal talán ellentétesnek tűnik az a megállapítás, hogy valószínűleg egy egységes, gazdag mesekincsel állunk szemben. A román mesekutatás a román nyelvterület nyugati széleit mesében gazdag területként tartja számon, ebből — hogy egy kissé banális hasonlattal éljünk — csupán a jéghegyek kiemelkedő csúcsait ismerjük. Ez a lokális mesekincs elsőrendűen a román mesekincsnek képezi részét, de természetesen a magyar mesekincshez kapcsolódó szálak is felfejthetők. A Gyula környéki, Békés megyei görögkeleti románok lakta falvak meseanyaga mindkét mesekincshez képest archaikusabb szintet képvisel, s amennyire mostani ismereteink alapján megállapítható, régiesebb a mai Hajdú-Bihar megye területén levő görögkatolikus románok lakta falvak mesekincsénél is. Itt a hősmesék, tündérmesék, régies novellisztikus mesék, ott a realisztikus mesék és az élményelbeszélések dominálnak. A közös vonások, összekötő szálak természetesen mind a nyelvben, mind a mesekincsben fellelhetők. Simonkát, akárcsak Gurzăut és Purdit, e helyi mesekincs kiemelkedő képviselőjének kell tekintenünk. Purdiról tudjuk, hogy részben a Havasalföldet is bejárt ács-kőműves nagyapa meséit foglalta írásba, s csupán néhány meséje tekinthető a mesetípus prototípusának: Nemtudomka: AaTh 532, Petrica és három malaca: AaTh 850, sajátos módon a román és a magyar meseanyagban egyaránt, Gurzău és Simonka azonban a vidék jellegzetes mesetípusait, előadásmódját őrzik, őrizték (Vasile Gurzău nemrégiben halt meg). Meséik értékét, hatását fokozza a közvetlen hallgatóság előtt, hogy mindketten kitűnő előadók (voltak). Képzeljünk Simonka meséi mögé egy állva, nagy hatással beszélő kis termetű embert, aki, mikor a mondanivaló úgy kívánja, egy-egy határozott lépést vagy erőteljes gesztust tesz.

A két kötet nem merítette ki Simonka Tivadar repertoárját, Hocopán napjainkban is folytatja a gyűjtést. Reméljük, eddig meg nem jelent meséi is sorra-rendre megjelennek a *Din tradițiile populare ale românilor din Ungaria* c. néprajzi tanulmánykötetek számaiban vagy az újonnan létesített *Izvorul* c., ugyancsak sorozatosnak szánt néprajzi anyagközlő kiadványban; s a jeles, 80. életévét meghaladott mesemondó megkapja a jól megérdemelt „népművészet mestere" kitüntetést. Mesekincse, előadóművészete, de politikai múltja is alkalmassá teszik őt erre. Hocopánnak pedig még sok az 1981—1982-höz hasonló évet kívánunk: három jó mesegyűjteménye jelent meg két év leforgása alatt román és magyar nyelven.

Krupa András: Rozprávky nanicky Žofky. Zsofka néni meséi. A jegyzeteket írta: Viera Gašparíková és Kovács Ágnes. Békéscsaba, 1983. 168. l.

Kovács Ágne

Farkas Andrásné Drágos Zsófia nagybánhegyesi (Békés m.) szlovák mesemondó 30 kétnyelvű — szlovák—magyar — meséjét, 52 szövegét tartalmazza a kötet. Kiegészíti ezt a mesemondó kétnyelvű önéletrajza, Krupa András bevezető tanulmánya, Viera Gašparíková és Kovács Ágnes jegyzetei, melyeket ugyancsak magyar és szlovák nyelven

közöl a kiadó, a Békés megyei Tanács V. B. Művelődési Osztálya (fordította: KRÁLIK András és KRUPA András). A kötetet tehát mind a szlovákul nem tudó magyar, mind a magyarul nem tudó szlovák kutató jól tudja használni, mivel a csak szlovákul elmondott 6 mese magyar kivonatát és a csak magyarul elmondott 2 mese szlovák kivonatát is tartalmazza a függelék. Különösen hasznos a magyarul és szlovákul egyaránt tudó és a Békés megyei szlovák tájnyelvet is értő kutatónak, hogy a két nyelven rögzített meseszövegek párhuzamosan vannak szedve, mód van tehát az összehasonlításra. Külön erénye a gondosan megszerkesztett kötetnek a gyorsaság: 1981 januárjában vette magnetofonszalagra KRUPA András „Zsofka néni" meséit, s a kötet 1983-ban már meg is jelent. Erénye a gyűjteménynek az is, hogy GAŠPARIKOVÁ a szlovák, KOVÁCS Ágnes pedig a magyar mesekincs oldaláról vette szemügyre a repertoárt, s állapította meg, ahol erre mód volt, az egyes mesék hovatartozását. A jegyzetek hangsúlyozzák azt is, hogy a mesék, epizódok, motívumok egy része feltehetően közös közép-kelet-európai kultúrkincs.

Farkas Andrásné amellett, hogy mint kétnyelvű mesemondó kétségtelenül közvetített a szlovák és a magyar nyelvterület között, színes, derűs, kiegyensúlyozott egyéniségével, a mesékhez fűzött megjegyzéseivel számos megfigyelésre ad alkalmat mind a bevezető, mind a jegyzetek íróinak. Meséin keresztül jól nyomon követhető a népi olvasmányok behatolása, átalakulása, úgyszólván állandó együttélése a szájhagyománnyal. A mesemondó és családja, s rajtuk keresztül úgy tűnik, a Békés megyei szlovákok nagy része olvasni szerető ember, különösen ott, ahol, mint Nagybánhegyesen is, jó községi könyvtár állott rendelkezésükre. De vásároltak, s kölcsönöztek egymástól is könyveket — a szlovákiai és a magyarországi kiadók ellátták őket szlovák és magyar nyelvű népi olvasmányokkal —, szinte természetesnek tartjuk ilyen körülmények között, hogy Pavol DOBŠINSKÝ és Božena NEMCOVA meséi ugyanúgy megtalálhatók Drágos Zsófia repertoárjában, mint nálunk BENEDEK Elek és ARANY László meséi számos mesemondóéban. Ezek a mesék sokszoros közvetítéssel jutottak el a mesemondóhoz, de Ponciánus históriáját, szlovákul és magyarul egyaránt, már ő maga olvasta. A szájhagyományból származó olvasott meséket a mesemondó nyilvánvalóan sokkal inkább sajátjának érezte, s ezek némiképpen meg is változtak az eredetihez képest. A *Hét bölcs mester* híres keretelbeszélése és történetei már felszínesebb nyomot hagytak képzeletében.

Még más figyelemre méltó jelenségek is nyomon követhetők Farkas Andrásné mesekincsén: repertoárja a tündérmesétől a tréfás mesén, hiedelemmondán, élményelbeszélésen keresztül a viccig úgyszólván valamennyi elbeszélésműfajból foglal magában szövegeket — állatmesét kivéve. Tündérmeséi inkább a szlovák, realisztikus meséi inkább a magyar mesekinccsel tartanak kapcsolatot. KRUPA András bevezetőjében megállapítja, hogy Drágos Zsófia hagyományőrző egyéniség, valamennyi meséjéhez egyformán ragaszkodik. Repertoárja, a kötet által megszerkesztett rendben, jól tükrözi azt az utat, amelyet a népmese — a magyar és a szlovák egyaránt — megtett a múlt század közepétől napjainkig. De tükrözi, helyesebben ábrázolja a mesemondó környezetét, az alföldi tájat, a Békés megyei szlovák tárgyi kultúrát, szokás- és hiedelemvilágot is, ha nem is olyan mértékben, mint ahogy ezt a Békés megyei román mesemondóknál tapasztaltuk. KRUPA András ezt azzal magyarázza, hogy Farkas Andrásné a gyűjtés idején már nem volt aktív mesemondó, hallgatói már nem voltak, meséit csupán emlékezetében őrizte, s férjének és a gyűjtőnek mondta el. Meséi így is élénkek, érdekesek, sok párbeszéd hangzik el bennük, magyar szövegei az itt-ott felbukkanó szlovakizmusok ellenére is élvezetes olvasmányul szolgálnak, szép szlovák nyelve pedig GAŠPARIKOVÁ szerint külön tanulmányt érdemelne. Örömünkre szolgál, hogy Lami István pilisi szlovák kötete után Békés megyében egy ilyen gazdag anyagot tartalmazó, sok oldalról megvilágított szlovák—magyar mesegyűjtemény jelent meg.

Manherz, Karl: Sprachgeographie und Sprachsoziologie der deutschen Mundarten in Westungarn. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1977. 282 l.

Wolfgang Kleiber (Mainz)

A magyar germanisztika és néprajz, a Magyar Tudományos Akadémia lendületesen folytatja a német nyelvű kisebbség nyelvének és népéletének kutatását. Erről tanúskodik az ismertetett könyv is, amelyik a magyarországi németek új, átfogó tudományos leírásának keretében jött létre. Clauß Jürgen HUTTERER már 1960-ban fölvázolta a kutatási feladatokat, ezek szerint a három fő német nyelvterületet (Nyugat-Magyarországot, a Dunántúli-középhegységet és a „schwäbische Türkei"-t) külön-külön, de egységes

módon kell földolgozni, és létre kell hozni egy magyarországi német nyelvatlaszt, egy néprajzi atlaszt és a magyarországi német nyelvjárások szótárát.[1] Ebben a tervben — valószínűleg gyakorlati okokból — a voltaképpeni nyelvtörténeti dimenzió még háttérben marad. Utalás történik ugyan az írott emlékek[2] forrásértékére,[3] ezek tervszerű kiaknázása és értékelése azonban nincs hangsúlyozva, se a német nyelvű források névtani anyagának (személynevek, helynevek) hasznosítása. Ennek az átfogó célkijelölésnek a keretében készült C. J. HUTTERER[4] úttörő munkája (1963) és most tanítványának, Karl MANHERZnek (1977) a tanulmánya. (A német nyelv három fő elterjedési területéből már csak Tolnáról-Baranyáról, vagyis a „schwäbische Türkei"-ről hiányzik egy regionális nyelvészeti monográfia.)

MANHERZ könyvének szerkezete világos. A *Bevezetés* (11—36. l.) a nyelvtudományon belüli és kívüli alapokat közli (a kutatás állása, a vizsgált terület meghatározása, vizsgálati módszerek, a népesség település- és gazdaságtörténeti, valamint társadalmi sajátságai, a választott átírási rendszer történeti előzményei). Ezután következik az anyag rendszeres bemutatása (hangtan: 37—116., 140—147., szóföldrajzi példák 117—128., a szakmai nyelvek kérdéséhez 129—139.). Az értékes bibliográfia 555 címet tartalmaz. A szómutató (173—189. l.) mellett kiemelést érdemel a térképfüggelék (II + 88 vázlat, 193—282. l.).

Ennek a tanulmánynak a különleges jellegét és értékét mindenekelőtt egy szisztematikusan a történeti hangtan elvei szerint (ófelnémet és óbajor vonatkoztatási rendszerben) elrendezett gazdag anyag és ennek a társadalmi csoportokhoz (rétegekhez) való viszonyítása adja. Elismerésre méltó az az eltökéltség, amivel a munka ezt az új kérdésföltevést végigviszi, a megvalósítás részleteit pedig méltánytalan volna a dialektológiai változat-elmélet és a pragmalingvisztika legújabb axiómáihoz mérni.[5] Az anyag 39 kutatópontról származik (lásd I/II. térkép), amelyek lényegében az osztrák és magyar államhatár közelében feküsznek. Ezáltal a nyelvsziget-kutatás kérdései kevésbé, a nyelvszociológia problémái azonban annál inkább érvényesülnek. Az adatfölvételek (1968, 1969, 1971) a magyarországi német nyelvatlasz kérdőívén alapultak, mely 600 kérdést ölel föl a hangtanra és a szókincsre vonatkozóan. (Hogy a nyelvtan, mondattan, prozódia ebben mennyire van figyelembe véve, nyitott kérdés, mivel a kérdőív nincs publikálva.) A felvételi módszer közvetlen — lényegében standardizált — interjú, amelyhez minden pontról szabad magnetofonfelvételeket is csatolnak. A magyarországi német nyelvatlasz így létrejött szalagarchívuma, figyelembe véve a legtöbb magyarországi német nyelvjárás föltartóztathatatlan bomlását, kiemelkedő értékű nyelv- és művelődéstörténeti dokumentációt jelent. A német nyelv jelenlegi helyzetéről szűkszavú, de igen informatív tájékoztatást kapunk (19—22. l.). Világossá válik, hogy a kikérdezésre tervbe vett három korcsoportot már korántsem lehetett megtalálni az összes kutatóponton. Csak a határvidéken és távol fekvő parasztfalukban alapul az összes nemzedék kommunikációja a német nyelvre (19. l. és köv.). A helyzet azonban részleteiben nagyon differenciált. A vizsgálati terület mindenesetre ideális kísérleti terep nyelvészeti érintkezés- és interferencia-vizsgálatokra.

Hangjelölésre egy HUTTERER által 1963-ban bevezetett átírás szolgál, mely a bajor—osztrák nyelvjáráskutatás hagyományába tagozódik bele. MANHERZ kimerítően nyilatkozik erről a fontos pontról (30—36. l.). A történeti hangtant (43—116. l.) kombinálja a földrajzi és a társadalmi réteg szerinti változatok szembeállításával. Rétegként megkülönböztet parasztokat, falusi iparosokat, városiakat, városi iparosokat, értelmiségieket (128 l.). Sajnos nem közli azonban azokat a társadalmi adatokat vagy ismertetőjel-együtteseket, amelyek alapján ez az osztályozás történt. Ami a paraszti nyelvjárások területi tagolását illeti (116. l.), a részleteket illetően a Függelékben közölt számos kifejező térképre utalhatunk (lásd különösen a 60. térképet). Két fő terület különböztethető meg: a keleti dunai-bajor (Sopron, a Heideboden, Kőszeg) és az archaikus dél-bajor (stájer) Vaskeresztes környékén. Közöttük átmeneti terület fekszik.

[1] HUTTERER, C. J.: *Geschichte der ungarndeutschen Mundartforschung.* Berichte über die Verhandlungen der Sächsischen Akademie der Wissenschaften, Phil.-Hist. Klasse, Band 106, Heft 1., 1960, különösen 80—86.

[2] HUTTERER, C. J.: 1960. 86.

[3] MOLLAY, K.: *Das Ofener Stadtrecht.* Budapest, 1959.

[4] HUTTERER, C. J.: *Das ungarische Mittelgebirge als Sprachraum. Historische Lautlehre der deutschen Mundarten in Mittelungarn.* (Mitteldeutsche Studien 24.) Halle a.S. 1963.

[5] Vö. például H. STEGER összefoglaló cikkével: *Soziolinguistik.* In: Lexikon der germanistischen Linguistik. 2. kiadás. Tübingen, 1980. 347—358.

A nyelvszociológiai kiértékelés egyebek mellett kimutatja, hogy egyes nyelvi jegyek (mint az ófelnémet *uo*, *ai* reprezentánsai) meghatározott rétegekhez és területekhez kapcsolhatók. Így az [*ui*] és [*ǫv*] a paraszt nyelv ismertetőjele, de csak az öregebb nemzedékeknél (123. l.). E fölött az alapréteg fölött regionális köznyelvként a 'városi nyelvjárások'[6] (az iparosok nyelve) és e fölött (mindenekelőtt 1945-ig) a bécsi köznyelv és ma érthetően a magyar köznyelv funkcionál. Az 'értelmiség', amennyiben nem magyarosodott el, a bécsi köznyelv felé hajlik. Számukra a nyelvjárás a társadalmilag lesüllyedtek nyelve.

Figyelmet érdemelnek a különböző szakmai nyelvekből adott minták (129—139. l.). A munka egy-egy speciális szókészletet tekint a szakmai nyelvek alapjául. Bizonyára a nyugat-magyarországi adottságok irányították a példák kiválasztását. A *halászat*, a *gyertyaöntés-mézeskalácsosság*, a *lenmunka* és a mezőgazdaság nyelvi anyagából a *szénamunka* kifejezései szerepelnek. A történeti szaknyelvek (a bányászaté, a szőlőmunkáé, az ácsoké, a cipészeké stb.) hálás témát kínál a néprajzi és a filológiai-történeti módszerek kombinálására. Napjainkban ezek megörökítésének is nagy dokumentumértéke van, mivel legtöbb esetben a munkafolyamatok, szerszámok és ezzel a terminológiák is hamarosan a múltba süllyednek. A szaknyelvek leírása azonban célszerűbben monográfiákban történhet.[7]

Egészében a kötet fontos, módszerében is újító hozzájárulás a magyarországi német nyelvjárások kutatásához. A magyar kutatásnak továbbra is ehhez hasonló szép sikereket kívánunk és gyors haladást a szélesen kitűzött, érdemes célok felé.

Mollay Károly: Német—magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig. (Nyelvészeti tanulmányok 23.) Akadémiai Kiadó. Budapest, 1982. 643 l.

Kisbán Eszter

A német—magyar nyelvi érintkezések korai szakaszának vizsgálatával a nyelvtudomány, a hazai germanisztika e kötetben nemcsak a szaktudomány kiemelkedő teljesítményét bocsátja közre, hanem egyúttal egy annál sokkal szélesebb horderejű munkát, amelynek eredményei jelentősen gazdagítják társadalom-, művelődés-, gazdaságtörténeti ismereteinket egy igen fontos korszakról. Valljuk meg, még mindig nagyon hiányosan ismerjük csak azokat a mechanizmusokat, amelyekkel a magyarság a mindennapi élet kultúrájában a középkori európai műveltségbe bekapcsolódott. E csatlakozás egyik jelentős — a német—magyar nyelvi érintkezések kapcsán megvilágítható — szelvényének módszertanilag példamutató elemzése, amit e munkában kapunk; új eredmények egész sorát hozza a vizsgált területről, ugyanakkor erőteljesen rávilágít, milyen általános történeti értékű eredmények lehetősége rejlik még más szelvényekben, így elsősorban a szláv és olasz kapcsolatok, a hazai középkori latinság kialakulása intenzív nyelvi elemzésében.

Mollay Károly munkáját azzal a — számunkra legfontosabb — résszel kezdi, amellyel Kniezsa a magáét zárta volna, amely azonban ott *A magyar nyelv szláv jövevényszavai* szerzőjének korai halálával teljesen elmaradt, s így a szláv jövevényszavak szócikkeit csak a társadalmi háttér, a kulturális érintkezés mechanizmusának avatott megvilágítása nélkül használhatjuk. Mollay könyvének fő módszertani célkitűzése ezzel szemben éppen a német—magyar nyelvi érintkezés *miként*jének vizsgálata, bemutatása, a nyelvszociológiai, művelődéstörténeti háttér felderítése, ami nemcsak nyelvtudományi eredményeinek megbízhatóságát, de egyúttal vizsgálatainak szélesebb történeti tanulságait is megalapozza. Könyvének adattárul szolgáló utolsó nagy fejezete tartalmazza a szócikkeket, s ha a mintegy 640 tagú sorozatnak csak első és utolsó tagját felütjük, frappáns példáját látjuk annak, milyen komplex megközelítéssel kezelte Mollay a magyar művelődéstörténet szempontjából jövevényszavaink német csoportját. Első szócikke az *a:* a magyar betűsor első betűjének neve, amely *magyar* eredetű. Felvételét a legkorábbi magyar írásbeliségtől kezdve alkalmazott latin grafématika, illetve a magán-

[6] Eichhoff, J.: *Wortatlas der deutschen Umgangssprachen*. 2. kötet. Bern és München, 1977, 1978.

[7] Hambuch, W.: *Der Weinbau in Pusztavám* (Ungarndeutsche Studien 1.). Budapest, 1981. — A kontinentális német szőlészeti szakszókincs készülő szóatlasza szintén földolgoz magyarországi német kutatópontokat is. Vö. előzetesen: Kleiber, W.: *Zur sprachgeographischen Struktur der deutschen Winzerterminologie*. Akademie der Wissenschaften und der Literatur Mainz, Abhandlungen der Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse 1980. Nr. 6. 1—40, különösen 20. és köv.

hangzó-fonémák hosszúsága jelölésének német eredete indokolja, az *á* betű neve ugyanis már német–latin eredetű. Utolsó címszava a korai újfelnémet eredetű *zsúp* (a. m. *köteg* heteronimája), amelynek nyelvtörténeti adatai közül véglegesen törli a XVI. századi körmöcbányai „asszonycsúfoló" első szavát (*Supra* aggnő, szökj fel . . .; *supra* latin, 'fel ! rajta !').

A kötet négy fő fejezetre oszlik. Az első a magyar nyelv német jövevényszavai vizsgálata eddigi eredményeinek tudománytörténeti és problématörténeti áttekintése, kritikája, az aktuális feladatok megfogalmazása. A második fejezet a német—magyar nyelvi érintkezés változó kereteit, körülményeit tekinti át 862-től a jelenkorig, részletesen a munka célkitűzésével összhangban a korai újkorig. A közvetlen nyelvi érintkezés kiemelkedően fontos összetevője a Magyarországon megtelepült németséggel, más jelenlevő németül beszélőkkel való kapcsolat, így a harmadik fejezet e tényező elemeit boncolja. A negyedik, adattárnak szánt fejezet tartalmazza a szócikkeket, elfogadott korábbi etimológiák germanisztikai indoklását, pontosítását, új etimológiákat és elhárított etimológiákat egyaránt; tulajdonneveket csak külön függelékben, példaként. Más tulajdonnevekkel az I—III. fejezet érveléseiben foglalkozik. A munka az 1630-ig adatolt, feltehetően tehát 1600-ig átvett elemeket veszi figyelembe.

Mollay természetesen *korszakolja* a német—magyar nyelvi érintkezések történetét, a legfontosabb cezúrát 1686, Buda visszafoglalásával meghúzva, mivel ezt követően egyrészt az új telepítésekkel új hazai német nyelvjárásterületek alakultak ki, másrészt az osztrák hivatali nyelv is nagyobb befolyásra tett szert. A megelőző szakasz korszakolásánál a német—magyar nyelvi kapcsolatok lényegbevágó jegyek alapján elkülöníthető fázisait és a német nyelvfejlődés történeti stádiumait egyaránt figyelembe véve a következő periódusokkal dolgozik: 862—1060 a nyelvi érintkezések kezdete; az érintkezés csak 996 után közvetlen, a korszak végéig udvari, egyházi szintű, ófelnémet és ott is használatos latin terminusokat honosít. A XI. század közepétől a XIV. század közepéig tartó középfelnémet nyelvállapot idején az érintkező közeg bővül és társadalmilag jelentősen megváltozik a XII. századtól kezdődő „tömeges" betelepüléssel. A népi átvételek *hazai* német forrásból származnak, amelynek azonban csak szórvány írott emlékei vannak. Az újfelnémet nyelvi korszak kezdetével lényegében egybeesik a magyarországi német írásbeliség kezdete, a XIV. század közepe táján. A hazai korai újfelnémet korszaknak (1350—1686) az 1520-as éveknél való kettéosztása szintén mind a német nyelvfejlődés (korai úfn. régebbi szakasza), mind a német nyelv magyarországi története szempontjából együttesen indokolt.

Mollay az e legfontosabb és további következményes körülményekből származó interferenciákat igen széles skálán veszi számba és mindezt az érintkezés társadalmi, kulturális körülményeitől hangtani, sőt magyar hangjelölési kérdésekig, a spontán és formálisan tanult két- és többnyelvűség kiterjedésének, hatékonyságának konkrét eseteiig elemzi. A művelődéstörténeti tanulságok érzékletes áttekintését nyújtja az egyes korszakok jövevényszavainak csoportonkénti egybegyűjtése, illetve az integrált szók tárgykörök szerinti összeállítása abból a szempontból, hogy azok a magyarban már meglevő szavak jelentését differenciálták, avagy hozzájuk új denotatum is tartozik.

A könyv általános történeti érdeklődésű használója nemcsak új szempontokat, adatokat, de számos esetben meglepően új etimológiát, tárgytörténeti környezetet talál majd, a néprajzi kutatás számára is igen fontosakat, amelyeknek itt sajnos színe-javát sem említhetem fel. Ugyanez áll a forráshelyzet ismertetésére, amely további biztató lehetőségeket ígér. Mollay datálta nyelvtörténeti adatai, a hazai német etimon felkutatásának követelménye, a korai korszakban a denotatum hazai helyzetének latin nyelvű emlékek átvizsgálásával való tisztázása mind túlnőnek a csupán nyelvészeti módszertani jelentőségen. Nem részletezhetem sajnos, mekkora előrelépést jelent ez az összefoglalás az előzményekhez képest. A könyv alapját képező akadémiai értekezéssel elnyert tudományok doktora fokozat minden bizonnyal a legmegszolgáltabbak közül való. Nem szakképzett nyelvészként, de mint történeti tudományt művelő, a nyelvtudomány eredményeit, adalékait figyelő olvasó úgy vélem, Mollay Károly professzor e könyvével a hazai germanisztika túl nem becsülhető jelentőségű csúcsteljesítményét kaptuk kézbe.

Bakos Ferenc: A magyar szókészlet román elemeinek története. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1982. 560 l.

Szabó Zoltán (Kolozsvár-Napoca)

1. Ismertetésemet azzal kezdem, amivel Bakos könyve Bevezetését indítja: „Csaknem kétszáz éve, hogy a magyar szókészlet román eredetű elemeinek számbavétele megkezdődött" (9. l.). Ezt követi a szóban forgó nyelvi jelenség vizsgálatának rövid

történeti számbavétele, ami mintegy előre jelzi könyvének a kérdés története alapján megállapítható helyét, az előzményekkel való kapcsolatát. Összefügg ez a célkitűzés világos megfogalmazásával is: (1. l.) a magyar szókészlet román elemeinek a modern lexikológiai, nyelvjárástörténeti és nyelvjárástani módszerek alapján történő részletes hangtani, alaktani, szóföldrajzi vizsgálat, (2. l.) az idetartozó szavak történetének és egyáltalán a szókölcsönzések társadalom- és művelődéstörténeti hátterének, lélektani indítékainak a feltárása, továbbá (3. l.) az általános nyelvészeti tanulságok levonása.

A több mint tizenöt évi saját gyűjtésének és más források hasznosításának az eredménye 2374 szóelem. Ezek sok és változatos szempontú vizsgálatát könyvének tíz nagy fejezete foglalja magában. Ismertetésükben egy nem nyelvész szakfolyóirat sajátos igényeihez igazodva tényleges arányaikhoz természetszerűleg nem ragaszkodhatom: lesz, amit csak témája szerint említek meg, és lesz, amiről részletesebben is szólok.

2. Az első két fejezet az átvett szavak hangtani és alaktani sajátosságainak a tüzetes elemzését tartalmazza. A harmadik, a jelentéstani viszont már a szókölcsönzés belső, nyelvi indítékaival is foglalkozik, mindenekelőtt azzal, aminek lényegét a szerző a szinonimasorok bővítésében látja, akár van jelentésmódosulás (pl. a *zsebkendő* mellett a nyelvjárási *batiszta* 'lányok ünnepi hímzett zsebkendője'), akár nincs. Külön jelentős oknak tekinti egy új fogalom megnevezését (a szó egy addig ismeretlen fogalommal kerül be, pl. *orda* 'édes juhtúró', *zsendice* 'juhtúró savóban felfőzve') és ennek különböző eseteit, például azt, hogy a kölcsönszó sajátosan román méltóság- vagy intézménynév (pl. *boér*, *pópa*) vagy a román népélet (néphit, szokások, tánc, játék, öltözet) műszava, pl. *prikulics* 'kísértet, garabonciás, küldött farkas'; *hóra* 'népi körtánc'; *katrinca* 'kötényszoknya' stb. Mindennek mélyebb alapja, igazi forrása a közvetlen népi, nyelvi érintkezés.

Az itt elmondottakat szerencsésen kiegészítik a szóföldrajzi megjegyzések. Az Erdélyen kívüli területekről 122 szót tart számon. Ezek közül a legáltalánosabb a *cáp* és az *esztrenga* (mindkettő dunántúli nyelvjárásokból is kimutatható), de eléggé nagy és összefüggő területről adatolható még a *berbécs*, *ficsúr* (itt: 'lábbeli' és 'edény'), *hodály*, *zsendice*. A többi itt előforduló jövevényszó viszont „csak szórványos vagy szűk helyi használatú" (118. l.). Külső okként, forrásként a szerző a transzhumáló román pásztorok téli legeltetéseit, kisebb részben pedig a görög katolikus magyarok nyelvét említi. Az Erdélyben járatos jövevényszók több nagyobb szóföldrajzi egységét különíti el, és mindegyiket az ott előfordulókkal jellemzi. Például elterjedtebb, jellegzetesebb székely tájszóként ilyeneket említ: *áporodik*, *árdéj* 'zöldpaprika'; *komponál* 'mér, mérlegel'; *radina* 'keresztelő, az akkor tartott lakoma' stb.

A következő két fejezet témái: a több ízben történt szóátvétel és különböző típusai (pl. *fuszulyka*, *faszulyka*, *faszolya* vagy *tyeptár*, *peptár* 'mellényféle', továbbá a *kompona* korábban 'mérleg', későbbi átvételként 'kútgém'), valamint a többszörös etimológia (pl. a *származáli* 'töltelékes káposztalevél' a magyarba a románból vagy a szerb-horvátból került, végső forrása szerint oszmán-török szó).

Majd a kétnyelvűségről, mint a közvetlen érintkezésen alapuló szókölcsönzés sajátos körülményeiről és különböző megnyilvánulásairól ír. Elismeri, hogy a kétnyelvűségnek több fajtájával és fokozatával kell számolni, és hogy „a bilingvizmus intenzitása mindig a terület és a történeti időpont függvénye" (179. l.). Külön esetként említi a Romániában élő magyaroknak „azt a sajátságos kétnyelvűségét, amely . . . az államnyelv iskolai elsajátításával . . . kapcsolatos" (179. l.). Ez azért fontos, mert az utóbbi évtizedek során ezen a csatornán át nagyon sok román műveltségszó került be a magyar nyelvhasználatba.

4. A sok szempont szerint vizsgált jövevényszók jelentősége, társadalmi érvénye, elterjedtsége távolról egyforma. Ezért is különös jelentőséget kell tulajdonítanunk az ezzel a kérdéssel foglalkozó fejezetnek *(Az idegen elemtől a meghonosodott szóig)*. A szerző első idevágó fontos megjegyzését érdemes szó szerint idéznünk: „Értekezésemben a románból a magyar szókészletbe került mintegy 2300 román elemet sorolok fel, ebből 901 egyetlen előfordulás" (190. l.), vagyis a szerző gyakori műszava szerint „hapax", „amelyek magyar szövegkörnyezetben való megjelenése a kétnyelvűségből fakadó esetleges és véletlen jelenség" (191. l.). Egy részük nyilvánvaló idegen elem: magyar szövegbe ékelt román szavak. Ide sorolja például a régi (főleg a kancelláriai) hivatali írásbeliségben előforduló, ma már kihalt román szókat (pl. tisztségviselők neveit: *logofet*, *vornik* stb.). Ehhez közel állónak tekinti a következő határesetet: „Magyar szövegben magyar szavakként jelennek meg, de a szövegösszefüggésből az is világos, hogy a beszélő pontosan tudja, hogy idegen elemet használ" (192. l.), pl. *csorba*, *dojna*, *mititej* stb.

Az idegen szókészleti elemnél több és jelentősebb is a jövevényszó és a meghonosodott szó, de ez a két kategória sem egyértelmű. Megítélésükben a szerző a következőket említi meg: adatbőség (a szó szociális értéke), kronológiája (mióta került be ?), földrajzi

elterjedése, azok a stílusrétegek és szövegkörnyezetek, amelyekben a szó megjelenik, a nyelvi beilleszkedés (van-e pl. szócsaládja ?). Az ilyen és ehhez hasonló szempontok alapján történő vizsgálat eredményeit az ez után következő fejezetben olvashatjuk.

Ez a fejezet azért is jelentős, mert első része (a kronológia és a vitalitás) lényegében adattár értékű is: az egyes román eredetű szavak szócikkek szerinti tagolása, bemutatása. A keret kronológiai, évszázadok szerinti (a XIV. századtól a XIX. századdal bezárólag, a XX. századi anyag tekintetében a szerző a következő munkára hivatkozik: MÁRTON, PÉNTEK, VÖÖ: *A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai*. Bukarest, 1977).

A kronológiai rétegződés után mutatja be a jövevényszók területi elterjedését és nyelven belüli tagozódásukat, rétegződésüket a következő sorrendben: (1) az erdélyi magyar regionális köznyelv (mintegy 50 szó, pl. *berbécs, cáp, döblec* 'sütőtök', *letácsol* 'elhallgattat' stb.); (2) Erdély egész területe (ezen belül legalább 10, aztán 6—9, 3—5 megyében; az elsőbe 78, a másodikba 140, a harmadikba 173 tájszóértékű lexéma tartozik); (3) szűkebb, illetőleg egy megye területén élők (számuk: 200, de jó részük hapax); (4) a magasabb stílusrétegek (19 a magyar köznyelv teljes jogú tagja: áfonya, cimbora, cujka, ficsúr, furulya, fustély, kaláka, kaliba, kocsány, lej, málé, mokány, palacsinta, pópa, poronty, pulya, rüh, suta, tokány). Ez a sorrend nem egészen megokolt, hisz feltehetőleg a növekvő fontosság a szempont, amely szerint a (3) kellene, hogy az (1) legyen, és az (1) a (3).

5. A szókölcsönzés gazdaság- és művelődéstörténeti hátterének a felvázolása szempontjából a legtöbbet mondó fejezet a jövevényszók fogalomkörök szerinti tárgyalása. A vegyes (közelebbről nem csoportosítható) fogalmakkal együtt a szerző 4 nagy és azokon belül 22 kisebb kört különít el. Mindegyiket az említett szempont szerint jellemez és értékel, felsorolja az odatartozó szókat és jelzi számukat. A hét legfontosabb: (1) juhtenyésztés és tejgazdálkodás (208 szó, pl. bács, csobán, pakulár, esztena, bálmos, 'juhsajt levével kukoricalisztből készült étel'; mióra 'bárány, fiatal juh' stb.); (2) szellemi tevékenységek és érzelmi megnyilvánulások (203 szó, pl. fuzsitus 'hóbortos', mutuj 'gyáva', mokány 'akaratos, szilaj', nyekezsál 'kínlódik' stb.); (3) szövés, fonás, ruházkodás (184 szó, pl. katrinca, matász 'nyersselyem, festett pamut', gyeszág 'átalvető' stb.); (4) állattartás, háziállatok a juhon kívül (170 szó, pl. suta, murga 'pej' mokenyica 'apró termetű havasi tehén' stb.); (5) táplálkozás, élvezeti cikkek (164 szó, pl. csorba, tokány, mititej, maszlina 'olajbogyó', cujka stb.); (6) népszokások, tánc, játék (156 szó, pl. kaláka, kolindál, pomána 'halotti adomány' stb.); (7) földművelés (133 szó, pl. baraboly, fuszulyka, haricska 'tatárka' stb.).

A fogalomkörök bemutatásában a szerző sok érdekes és értékes gazdaság- és művelődéstörténeti tanulságot fogalmazott meg. Így például a korábbi kutatások eredményeivel egybehangzóan BAKOS is kiemelkedő jelentőséget tulajdonít a fejőssjuhászatnak. De van olyan fogalomkör, amelyet jelentősebbnek tart, mint előtte mások: „Az eddigi kutatás nem nagyon figyelt fel rá, hogy román jövevényszavaink között sok a *famesterség*ekkel kapcsolatos" (108. l.), az idetartozó 117 szó közül ismertebb a *gárgya* 'kútkerítés, kútkáva', *putina* 'kis faedény', *putregáj* 'korhadt, redves fa'. Fontos tényként könyveli el továbbá azt is, hogy a földművelés körébe tartozó szók jól „jelzik a románságnak a kukorica termesztésében, főleg a kukoricának az emberi táplálkozásban való felhasználásában játszott fontos szerepét" (455. l.).

6. Figyelemre méltó az *Összegezés* című fejezet, amelyben a Bevezetésben jelzett szempontok alapján végzett vizsgálatainak az eredményeit foglalja össze a szerző. Következtetései közül érdemes néhányat kiemelni. Egyértelmű megállapítása az, hogy a románból való kölcsönzés és egyáltalán a nyelvi érintkezés fő jellegzetessége a nyelvjárásiasság. Fontos következtetése az is, hogy „a régiségből jelentkező jövevényszók között a meghonosodottak aránya jóval magasabb, mint az újonnan jelentkezőké" (455. l.).

Sokatmondóak a kölcsönszavak kronológiai rétegződéséből levont következtetések, mindenekelőtt az, ami a két végpontra, a kezdetekre és a jelenre vonatkozik: a nyelvi „kapcsolatok első századaira (XIV—XVI. sz.) a tágabb értelemben vett vlach terminológia (a legelőváltós juhászkodás és a rá jellemző életmód) átvétele a meghatározó" (455. l.), az utóbbi évtizedek során viszont „az átvételek az élet minden területére kiterjednek, a szemantikai szféra teljesen nyitott" (456. l.).

7. BAKOS könyve mind adatanyagának újdonsága, mind pedig vizsgálati eredményeinek változatossága, újszerűsége miatt jelentős és értékes alkotás.

Ami benne vitatható, az főleg a tárgyalt jövevényszók egy részének nem meggyőző etimológiája. Az egyik véglet, amit a legjobban a *málé* példáz, lényegében csak annyit jelent, hogy hangalakjának magyarázata nem kielégítő, de más nyelvből való származtatására sincsenek jobb érvek. A másik véglet viszont megkérdőjelezhető eset:

a *kirbáj* 'búcsújárás' ugyanúgy, mint a forrásaként jelzett román *chirvai* közvetlenül a német nyelvből (a Szatmár megyei sváb nyelvjárásokból) való átvétel lehet. E két véglet között helyezhetők el olyan szók, mint például a *kupica* és a *rönk*. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótárától* eltérően a szerző mindkettőt a románból eredezteti, ami önmagában véve csak a vitathatóság nagyobb fokát jelzi (a TESz szerint az első szerb-horvát, a második ismeretlen eredetű).

Mindezeken túlmenően állíthatjuk, hogy Bakos könyve jelentős állomás a román kölcsönszók vizsgálatának a történetében. Érdemeit úgy emelhetjük ki a legjobban, ha a korábbi kutatásokhoz, munkákhoz viszonyítjuk. Így elmondhatjuk, hogy könyve az első, amelyik a gazdag adatanyag átfogó értékelésére is vállalkozott. Mindegyik elődjénél nagyobb figyelmet szentelt a szókölcsönzések társadalom- és művelődéstörténeti hátterének, az átvétel belső és külső indítékainak a vizsgálatára. És eddig senki sem foglalkozott velük olyannyira széles általános nyelvészeti alapon, sőt stilisztikai szempontok figyelembevételével is, mint Bakos. Végül külön érdemeként kell jeleznünk azt is, hogy jó szakemberként élni tudott a román nyelvtudomány (nyelvjáráskutatás, nyelvatlaszok, tájszótárak) újabb eredményeivel.

Mándity Marin (szerk.): Prilozi kulturnoj i književnoj povijesti Srba i Hrvata u Mađarskoj (Adalékok a magyarországi szerbek és horvátok művelődés és irodalom történetéhez). Tankönyvkiadó. Budapest, 1982. 271 l.

Horváth Sándor

A Magyarországi Délszlávok Demokratikus Szövetségének kiadványában nyolc szerző — szerb-horvát nyelvű — tanulmányát olvashatjuk. Minden tanulmány végén magyar és német nyelvű rezümé segít a szerb-horvátul nem tudó érdeklődő olvasónak. Most csak a néprajzot közelebbről érintő tanulmányokra szeretném felhívni a figyelmet.

Ezek egyike Póth István: A *magyarországi szerbek kulturális és irodalmi múltjából* című tanulmánya. *A színházi élet kezdetei* alfejezetben néhány újabb adatot olvashatunk a szerb színházi élet születéséről, mely helyileg Pesthez kötődött, amelyről a szerző nemrég megjelent könyvében is ír (Póth István: A magyar népszínmű a szerb színpadon. Budapest, 1981. 158 l. Modern Filológiai Füzetek 33.).

Néprajzi szempontból is sokatmondó adatokat találunk *A pesti vásárok jelentősége* alfejezetben. A márciusi, júniusi, augusztusi és novemberi országos vásárokra a „Magyar Királyság minden részéből egybegyűltek a szerbek", gyakran még Bulgáriából is érkezett vásárlátogató — ahogy erről egy 1846-os újságcikk tanúskodik. Maga Vuk Stefanović Karadžić, a szerb népköltészet gyűjtője, kiemelkedő tudós munkása is több vásáron vett részt, s leveleinek tanúsága szerint ide kérte ismerőseitől az általuk összegyűjtött népdalokat és más népköltészeti alkotásokat.

Póth a Jovan Muškatirovićról szóló alfejezetben közli a folklorisztika számára talán legérdekesebb adatot. Muškatirović majd fél évszázaddal Karadžić előtt tett közzé egy szerb közmondásgyűjteményt. A *Priče iliti po prostom poslovice, temže sentencije iliti rečenija* 1787-ben Bécsben jelent meg első ízben. Ezután 1807-ben Budán a kibővített kiadása, 1808-ban a kibővített kiadás latin betűs átiratú „illír nyelvű" változata Pesten látott napvilágot. Német fordításban ugyancsak kiadták. Értékét emeli, hogy az anyag túlnyomó része Muškatirović saját gyűjtésén alapul. Ennek segítségével képet alkothatunk a magyarországi szerbek XVIII. századi közmondáskincséről.

Jovan Pačićról írva Póth emlékeztet bennünket a Vujičić, D. Stojan által felfedezett akvarellekre: ezekben Pačić bácskai népviseleteket festett meg, s a Regélő 1837-es évfolyamában meg is jelentek. Ivanka Udovički pedig nyugat-magyarországi népviseleteket bemutató Pačić-akvarelleket talált — az előzőekhez hasonlóan ezek is az Országos Széchényi Könyvtárban maradtak meg.

A másik tanulmány szerzője, Dušan Pavlov *Adam Dragosavljević életútja* című tanulmányában kiemeli azt, hogy a szerb népdalok németre fordításából Dragosavljević is kivette részét. Ő — siklósi tartózkodása idején — ugyancsak gyűjtött népdalokat Karadžić hatására.

A harmadik említendő tanulmányt Mijo Karagić írta *A burgenlandi (grádistyei) horvátok irodalomtörténetéből* címen. Itt Gašpar Glavanić kapcsán újabb ragyogó adatot találunk a grádistyei horvátoknál másutt is kimutatható szlovák folklórhatásra vonatkozóan. Glavanić a *Teče Marko* (Marko bácsi) kezdetű költeménynél jelzi, hogy a hasonló szövegű — általa ismert — népdal „szlovákul is megy". A későbbiekben tisztázandó lesz,

hogy a szlovák vagy szlovákos jellegű hatások, melyeket a grádistyei horvátok anyagi kultúrájában és folklórjában egyaránt gyakran felfedezhetünk, vajon a pánszlávizmus hatására kerültek-e be a grádistyei horvátok népi kultúrájába, vagy más, korábbi, organikus kapcsolat nyomainak a maradványai-e?

Karagić továbbá feltételezi, hogy a Mihovil Naković—Martin Borenić által *Kerstjansko-Katoličanski Crikveni Jačkar* címen 1901-ben kiadott egyházi énekgyűjtemény zenei lejegyzését a két tanító-szerző számára a jeles horvát népzenekutató, Franjo Kuhač készítette el.

Negyedikként Marin Mandić: *Ivan Petreš helye a bunyevác prózában* című tanulmányának bunyevácokról szóló bevezető alfejezetét kell kiemelnem. A szerző elsőként a „bunyevác" név négy ismert magyarázatát idézi. Ezután a bunyevácokkal kapcsolatos történeti adatokról ír: az első adat talán Marok baranyai helységből származik 1550-ből, amikor is „Martin Bunjevac" nevét említik.

A Stipan Velin mladi tanulmányának a címe, *Petőfi a sokácoknál és a bunyevácoknál*, az etnográfus számára sokat ígérőnek hangzik. A dolgozatban azonban a folklorizálódásról egyetlen szó sem esik, pedig *Petőfi* dalai a délszláv népcsoportok körében, különösen a Velin mladi által vizsgált sokácoknál és bunyevácoknál is népszerűek voltak, igaz, kisebb mértékben, mint a magyaroknál. Egy ezen kérdéskört vizsgáló dolgozat szép kiegészítést nyújthatna Biernaczky Szilárd hasonló témájú dolgozatához, mely 1973-ban jelent meg a Filológiai Közlöny hasábjain.

A könyvben szereplő tanulmányok mind megérdemlik a délszláv—magyar kulturális kapcsolatok kutatóinak a figyelmét.

Végül szólnom kell egy feltűnő hibáról is: csaknem másfél tucatnyi elírást találhatunk a kiadványban. Feltehetőleg a „nyomda ördöge garázdálkodott" a máskülönben szép kiállítású könyvben. Mentséget az idegen nyelvű szöveg okán sem találhatunk, mert a kevéske magyar szövegben is előfordulnak e hibák. A következő kiadványokhoz ilyen esetben remélhetőleg legalább hibajegyzéket csatolnak az illetékesek.

Póth István: A magyar népszínmű a szerb színpadon. (Modern Filológiai Füzetek 33.) Akadémiai Kiadó. Budapest, 1981. 158 l.

Horváth Sándor

A Modern Filológiai Füzetek 33. kötete a magyar folklorisztika méltatlanul kevéssé vizsgált területét, a népszínművek kérdéskörét eleveníti fel. Ebből a témakörből a néprajzi publikációk között nem találunk olyan összefoglaló munkákat, mint amilyeneket a színház-, az irodalom- és a zenetörténet irodalma felmutat. Az egyik legjelentősebb — néprajzi szempontokat is feldolgozó — könyv: Pór Anna: *Balog István és a 19. század elejének népies színjátéka.* Budapest, 1974. (Irodalomtörténeti Füzetek 86. szám) sajnálatos módon nem szerepel a magyar néprajztudomány bibliográfiája 1974. évi adatai között.

A népszínművek színházat formáló szerepéről a színház- és az irodalomtörténet már sokat értekezett. Póth István is e szempontokat elemzi a szerb—magyar kapcsolattörténet tükrében. Ahogy kezdetben a magyar közönség magyarított bécsi „Volksstück"-öt láthatott, úgy a szerbek szerbesített magyar népszínművet nézhettek, az eredeti, saját népszínmű megjelenése előtt. A könyv bevezetése után Póth István *A magyar—szerb színházi kapcsolatok kezdeteiről* ír. Itt elsőként egyik legjelesebb vándorszínészünk, népszínműírónk, Balog István neve szerepel, akinek a *Cerny Gyuró avagy Bélgrádnak megvétele a Törököktől* c. vitézi játékát 1812-ben a Rondellában mutatták be. E nagy sikerű darab nevezetessége, hogy ebben Széppataky Róza szerb nyelvű dalokat, pontosabban amolyan népies műdalokat is énekelt. A könyv következő fejezete *A magyar népszínmű jelentősége a szerb színjátszásban* címet viseli. A szerző összefoglalóan megállapítja, hogy a népszínmű „kedveltette meg a színházat az egyszerű emberekkel, mindenekelőtt a városi lakosság szélesebb rétegeivel. A nemzeti tudat felkeltése és ébren tartása terén is említésre méltó szerepet töltött be." Mindezek érvényesek a magyar népszínműre és a vele rokon szerb darabokra is, amelyeket a szerbek *„népi életből vett kép"*-nek *(slika iz narodnog života)* neveznek. Póth a könyv nagyobbik hányadában az egyes magyar szerzők népszínműveinek szerb előadásairól és azok fogadtatásáról ír a túlnyomórészt korabeli sajtóban végzett búvárlatai alapján. Innen tudhatjuk, hogy a szerb színpadon bemutatták Szigligeti Ede, Szigeti József, Abonyi Lajos, Tóth Ede, Lukácsy Sándor, Csepreghy Ferenc, Almási Balogh Tihamér és Géczy István egyes műveit. Az utolsó, *„Kitekintés"*

című fejezetben a XIX. századi szerb színpadon szereplő más magyar drámai műfajokkal foglalkozik a szerző.

A szerb „vasárnapi közönség" magyarokról alkotott képére bizonyára erősen hatott a népszínmű a maga idilli falusi életével, hiszen a legnagyobb sikerű, *A falu rosszát* a magyarországi szerb színészek — a Póth István által vizsgált időszakban — több mint százszor, a belgrádiak csupán a múlt században ötvennyolcszor mutatták be. Igaz ugyan, hogy a szerbesítés többek között a táncra is vonatkozott, így a szerbek — a *Vereshajút*, az *Ágnes asszonyt* és *A piros bugyellárist* kivéve — a csárdás helyett kólót táncoltak. Mégis úgy tűnik, hogy a népszínműnek — eddig felderítetlen — szerepe volt abban, hogy a csárdás „nemzeti" táncunkká vált a hazai és a külföldi köztudatban, illetve gyakorlatban. Emellett talán a *magyarosch* viselet és a népies műdalok egyik korai melegágya és hatékony terjesztője volt kül- és belföldön egyaránt.

A több mint egy évszázadig életképes népszínművet tiszavirág életűnek sem mondhatjuk. A folklorisztikának már csak e tény miatt is érdemes foglalkoznia a népszínmű tudati hatásával. A népszínműhöz kapcsolódó folklorizmus és folklorizáció szövevénye ugyancsak elemzésre méltó. A XIX. század elején kialakuló drámai műfaj utolsó nyomaival századunk első évtizedeiben is találkozhatunk a falusi-paraszti közösségekben. Néprajzi gyűjtés közben még a mai 50-es generációtól is tevékeny önképző színtársulati életre vonatkozó, a népszínmű élő hatásáról tanúskodó emlékeket jegyezhetünk le, illetve fotó- és egyéb dokumentációt is találhatunk. Ha nem szándékozunk olyan steril folklórkutatást művelni, amely egy statikus, a nem reprezentatív elemeitől megfosztott — saját képünkre formált — népi kultúráról értekezik, akkor a népszínműnek is figyelmet kell szentelnünk.

Dobrev, Csavdar—Juhász Péter—Mijatev, Petar (szerk.): Tanulmányok a bolgár—magyar kapcsolatok köréből. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1981. 551 l.

Niedermüller Péter

Kevés olyan nép él Európában, amelynek történetével olyan szorosan összefonódott volna a magyar nép történelmének egy korszaka, mint éppen a bolgár. Az őstörténeti kutatásokból jól tudjuk, hogy milyen szoros kapcsolatban álltak a magyarok a honfoglalást megelőző időszakban a különböző bolgár—török törzsekkel. Ennek az egykori együttélésnek, kulturális kölcsönhatásnak számos olyan — főleg nyelvészeti — bizonyítékát ismerjük, amelyeknek ma már — mindennapi nyelvhasználatunkban — alig tulajdonítunk jelentőséget; nem is tudunk róluk. Már csak ezért is különös fontossággal bírnak azok a kutatások, amelyek a bolgár—magyar kulturális kapcsolatok több ezer éves történetének egyes rétegeit igyekeznek felderíteni. A bolgár állam 1981-ben ünnepelte fennállásának 1300. évfordulóját, ami jó alkalmat teremtett a bolgár és magyar tudósok számára egy — az eddigi kutatási eredményeket összefoglaló — tanulmánykötet összeállítására. A több mint 500 oldalas munka tanulmányai történeti-kulturális kapcsolatainknak szinte minden vonatkozására kitérnek. A magvas, számos fontos eredményt elérő, lényeges felismeréseket tükröző nyelvészeti, régészeti, történeti, antropológiai, művelődéstörténeti és néprajzi tanulmányok közül jelen ismertetés természetesen csak a néprajzi írásokat tekintheti át, noha majd minden dolgozatnak van — közvetett vagy közvetlen — néprajzi tanulsága.

Juhász Péter összehasonlító tanulmányában *(A totemizmus csökevényei a magyar és a bolgár hitvilágban. A kutyával és a farkassal kapcsolatos hiedelmek)* a mindkét nép hagyományaiban megfigyelhető totemizmus emlékeit gyűjtötte egybe és elemezte. Bár a dolgozat elsősorban a tényszerű adatok és nem az általánosítások, a szélesebb ívű összefüggések feltárása felől közelített tárgyához, a kapcsolatok, az összefüggések így is nyilvánvalóak. A hasonló gazdasági-társadalmi körülmények nyilvánvalóan igen hasonló hiedelemrendszereket és képzeteket alakítottak ki, aminek nyomai — a bolgár és a magyar paraszti kultúrában egyaránt — igen jól kimutathatóak. Vargyas Lajos rövid írásában három balladatípust elemezve rámutat, hogy ezek motívumainak, szerkezeteinek, poetikai jellemzőinek rendkívüli hasonlósága fontos bizonyítékát jelenti a középkori magyar—bolgár kulturális kapcsolatoknak *(Magyar—bolgár kapcsolatok a folklórban)*. Elena Ognyanova nagyon hasonló témát vizsgált *(Az évszázados bolgár—magyar kapcsolatok nyomai a bolgár népdalokban)*; a bolgár és a magyar történelem — valamilyen szempontból közös vonatkozású — mozzanatának, eseményének a népi lírában való tükröződését. Írása nemcsak a két nép közötti érintkezés, hanem általában

a folklór és a történelem közötti összefüggések szempontjából is igen lényeges. Boross Marietta igen alapos és hosszú évek kutatási eredményeit összegező tanulmányban számol be a magyarországi bolgárkertészet kialakulásáról, történetéről, gazdasági szervezetéről, eszközkészletéről stb. *(Bolgár és bolgár rendszerű kertészetek Magyarországon 1870—1945).* Végezetül pedig említsük meg a bolgár néprajztudomány legismertebb — azóta már sajnos elhunyt — képviselőjének, Hriszto Vakarelszkinek tudománytörténeti írását, amelyben a magyar és a bolgár etnográfia közötti kapcsolatokat tárja fel *(Magyar tudósok és a bolgár etnográfia).*

E rövid ismertetésből is kiderült talán, hogy a magyar—bolgár történeti-kulturális érintkezések nemcsak a felsőbb, az uralkodó osztályokra vonatkoztak, hanem mély nyomokat hagytak a paraszti kultúrában, a folklórban is. Ezeknek a kapcsolatoknak a további folyamatos feltárása, kutatása pedig nemcsak a magyar néprajz szempontjából fontos feladat, hanem jól szolgálja, elmélyíti a két nép hagyományos barátságát is.

Népismereti Dolgozatok 1981. Szerkesztette dr. Kós Károly, dr. Faragó József. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1981. 265 l., 18 oldal képmelléklet.

Balassa Iván

A *Népismereti Dolgozatok* (ND) negyedik kötetét vehetik kezükbe a szakemberek, a néprajz iránt érdeklődő nagyközönség és mindazok, akiket a romániai magyarok színes népi kultúrája valamilyen ok miatt érdekel. Ez összesen csaknem száz olyan tanulmányt jelent, amelyik valamilyen formában új ismeretet hoz, vagy eddigi ismereteinket jelentősen kitágítja. A kétévenként megjelenő kötetek először teremtenek lehetőséget arra, hogy a romániai magyar néprajztudomány rendszeresen közölje eredményeit és a könyvcsere-egyezmény jóvoltából e kötetekhez a hazai olvasók is hozzájuthatnak.

A szerkesztők a ND feladatait meghatározva leszögezik, hogy a kötetben a hivatásos és önkéntes, kezdő és gyakorlott kutatók egyaránt helyet kapnak: „Célunk — változatlanul — mindenikük kutatásait közkincsé tenni, minél több fiatalt megszólaltatni; romániai magyar néprajzi tájaink mindenikéről hírt adni, előnyben részesítve a kevésbé vagy alig ismerteket; a néprajztudomány valamennyi ágát művelni, különösen azokat, amelyeknek művelésében lemaradtunk; minden hagyományos és újabb kutatási rendszernek, technikának helyet adni, azzal az egyetlen feltétellel, hogy hozzájáruljanak népi kultúránk ismeretének gyarapításához és kiteljesítéséhez" (6.). Ezeket az elveket tudatosan és nagy következetességgel megvalósítva, a ND nemcsak kitűnő forrásnak bizonyul, hanem a néprajzi kutatók utánképzésének is kitűnő eszközévé válik. A szerkesztők az utánpótlás nevelésének fontos területévé változtatták a ND-at, és hogy ez milyen nagy munkát jelent számukra, azt mi csak sejthetjük, de erről igazában csak ők tudnának vallani.

Az előttünk levő kötetben már határozottan kialakult a ND belső beosztása, mely állandóságra való törekvésének egyik bizonyítéka. Először elvi jellegű tanulmányokat találunk. Ilyen Egyed Ákos: *Tájtörténetírás* (7—16.) című tanulmánya, amely nemcsak az eddigi eredményeket összegezi, hanem útmutatást is ad a további munkához; ennek sok egyéb mellett gyakorlati haszna is lehet, mert „. . . segíthet egy-egy tájegység fejlesztési tervének kidolgozásában". Kós Károly: *A rajz szerepe a néprajzban* (17—22.) címen rendkívül fontos módszertani kérdéseket feszeget, hiszen a világos, jól áttekinthető rajzzal olyan részleteket lehet megvilágítani, melyre egyetlen más technika sem alkalmas. A rajz olyan egyetemes nyelv, amit mindenki megért. A tanulmány arra is figyelmeztet bennünket, hogy a kérdésnek általában az eddiginél sokkal nagyobb figyelmet kell szentelnünk.

Az anyagi kultúrát számos kiváló leírás, sőt feldolgozás is képviseli. Így Rab János—Tankó Péter—Tankó Magdolna: *Népi növényismeret Gyímesbükkön* (23—38.), mely a Szabó Attila és Péntek János kutatásai nyomán kialakult erdélyi magyar etnobotanikai iskola újabb eredményének tekinthető. Bányai János (1886—1971) a Hargita, de az egész Székelyföld polihisztor kutatója, aki könyvtárát és kéziratait a Székelyudvarhelyi Múzeumnak ajándékozta. *Népies bányászkodás a Székelyföldön* (39—50.) c. cikkéből érzékelhetjük, hogy milyen nagy értékek találhatók ebben a hagyatékban. Mózes Teréz: *Érmelléki borpincék* (51—62.) múltját, formáit és használatát mutatja be. Végh Olivér: *Erdélyi hólyagos edények* (63—70.) eddig nem vagy alig ismert változatait nemcsak ismerteti, hanem azt is bizonyítja, hogy hőmegőrzés terén alig marad el a mai megfelelőktől. Bura László: *Az utolsó szatmári mézeskalácsos mesterség* (71—81.), Szabó Bálint: *Az étkezés rendje Nyárádszentimrén* (82—96.) a helyi adatok rögzítésével tesz nagy

szolgálatot a néprajztudománynak. Az anyagi és szellemi kultúra határán áll KESZEG Vilmos: *A mezőségi Detrehemtelep népi gyógyászata* (97—117.) című dolgozata. Az alig nyolcvanéves magyar—román település 112 betegségére alkalmazott különböző orvosságok, eljárások leírását, sőt elemzését kapjuk a jeles összeállításban.

A társadalmi viszonyok vizsgálata a kötetben szám szerint szerényebben van képviselve. ISTVÁN Lajos: *Korondi vásárok* (118—128.) történetét, beosztását és lefolyását vizsgálja, BALÁZS Lajos: *Párválasztás Csíkszentdomokoson* (129—137.) megvolt és meglevő változatait mutatja be. Különösen nagy érdeklődésre tarthat számot RÁDULY János: *A kibédi szolgák észtendei búcsúja* (170—174.) című közlése, mely mutatja, hogy ezen a területen milyen sok még a gyűjteni való.

A gazdag folklóranyagból kiemelkedik FARAGÓ József: *Téli legényünnepek a kalotaszegi Kiskapuson* (138—159.) című tanulmánya, mely egyetlen falu teljes áttekintését nyújtja, így jól egészíti ki a korábbi közleményeket. BARABÁS László: *Hesspávázás és királynézés a Sóvidéken* (160—169.) egy napjainkban is élő és gyakorolt gyermekszokást mutat be. DEMÉNY István Pál: *Kísérlet László király kerlési kalandjának összehasonlító vizsgálatára* (175—184.) érdekes új lehetőségeket vet fel. SERES András: *Erdők, vizek csodás lényei Háromszéken és a környező vidékeken* (185—196.) a vadleányok, szépasszonyok, vízitündérek, óriások háromszéki mondáival kapcsolatban közöl új és eddig nem ismert változatokat. DACZÓ Árpád: *A gyímesi rekegő* (197—201.) című közlésében az olyan bolygó lelkekről közöl adatokat, melyek többnyire madárhoz hasonlítanak.

A kötet befejező részében tudománytörténeti adatokat, illetve a további kutatást nagymértékben elősegítő bibliográfiát találhat az olvasó. DANIELISZ Endre: *Szendrey Zsigmond nagyszalontai évei* (202—218.) című tanulmányában sok újat találunk, különösképpen pedig alaposabban megismerhetjük a Magyar Népköltési Gyűjtemény XIV. nagyszalontai kötetének létrejöttét. CSEKE Péter: *A Falvak Népe ~ Falvak Dolgozó Népe néprajzi bibliográfiája 1945—1980* (219—264.) olyan gazdag anyagot tár fel, melyet sejtettünk ugyan, de valójában csak most értékelünk igazán.

Végigolvasva a kötetet, azzal a jóleső érzéssel tehetjük le, hogy tudományszakunk ismét gazdagabb lett új ismeretekkel, s ezeket nem szakemberek által is megérthető módon bocsátották közre, ami értéküket különösképpen emeli. Mindezért a szerzőkön túl különösképpen a tudós szerkesztők, a Kriterion Kiadó gondos munkáját illeti köszönet.

Új Mindenes Gyűjtemény 1980. Szerkeszti: ZALABAI Zsigmond. Madách Könyvkiadó. Pozsony, 1980. 202 l. 20 tábla.

Kiss Mária

A szomszédos szocialista államokban élő magyarság néprajzára egyre több munka derít fényt és hívja fel a figyelmet a további kutatásra. Hasonló célt követ a csehszlovákiai magyarság sokoldalú ismertetésére vállalkozó *Új Mindenes Gyűjtemény 1980* című első kötete, amely a pozsonyi Madách Könyvkiadónál jelent meg. A kiadvány annak az első magyar népszerű tudományos folyóiratnak a címét újította fel, amely PÉCZELY József szerkesztésében Mindenes Gyűjtemény címmel jelent meg Komáromban 1789 és 1792 között.

A mostani Új Mindenes Gyűjtemény műfaját tekintve szlovákiai magyar szerzők társadalomtudományi dolgozatait tartalmazó évkönyv, mely Csehszlovákiában elsőként vállalkozik arra, hogy fórumot biztosítson az önismeretet gazdagító tudományosságnak, a szülőföld valóságát vizsgáló történelmi, helytörténeti, művelődés- és gazdaságtörténeti tanulmányoknak, a csehszlovákiai magyar nemzetiség néprajzával, demográfiájával és szociológiájával foglalkozó dolgozatoknak.

A kötetbe sorolt nyolc tanulmány közül az elsőben PÜSPÖKI NAGY Péter az Árpád-kori Boldogasszonyfalva, később Boldogfa község templomának falába illesztett római sírfeliratra alapozva megerősíti azt a korábbi állítást, amely szerint a római birodalom limeszét nem a Duna főága képezte a Csallóköznél, hanem az északi Kis-Duna.

A második tanulmányban BLASKOVICS József, a prágai Károly-Egyetem turkológus professzora dolgozza fel Köprülüzáde Ahmed pasa nagyvezír kegyes alapítványainak történetét az érsekújvári kerületben az 1664—1685-ös évek között. Tanulmánya jól megvilágítja a török közigazgatás berendezkedésének folyamatát az újonnan meghódított területeken.

VADKERTY Katalin a műtrágyázás kezdeteiről Szlovákia területén írt tanulmánya tanulságosan állítja elénk a múlt századi nagybirtokok racionális gazdálkodása és a hagyományokra még erősen támaszkodó paraszti gazdálkodás közötti fáziseltolódást. E fá-

ziseltolódás egyik bizonyítéka a műtrágyával történő ipari növénytermesztésnek a nagybirtokról a kisparaszti gazdaságokba való fokozatos átterjedése.

MÁCZA Mihály a politikai erőviszonyok alakulásáról közöl eddig ismeretlen adatokat egy dél-szlovákiai határváros, Komárom életéből az 1919—1938 közötti első Csehszlovák Köztársaság idejéből.

POPÉLY Gyula BARTÓK Bélának a szlovákiai magyar kisebbség két háború közötti kulturális életére gyakorolt hatásáról szól. Eközben vázolja az 1871-ben alapított pozsonyi Toldy Kör pozitív szerepét a város és a belőle 1931-ben önállósult Bartók Béla Dalegyesületét az egész kisebbségi magyarság művelődésében.

Két tanulmány foglalkozik a népi műveltség két igen fontos problémájával, a kérdések fontosságához méltó eredménnyel.

DODEKNÉ CHOVÁN Ilona a koloni lyukas hímzés sokoldalú és szakszerű feldolgozását nyújtja. Az Árpád-kori község rövid történeti vázlata után kimutatja a hímzésben megőrzött reneszánsz és barokk kori stílusjegyeket, ezek paraszti adaptálását s a mai napig tartó megőrzését. Kitér a hímzés — és általában a helyi népviselet — társadalmi vonatkozásaira, a hímzéstanulásra s az igen gazdag motívumkincshez kötődő elnevezésekre. A tanulmányhoz mellékelt negyven fényképfelvétel művészileg és szakmailag egyaránt igen értékes.

A népi műveltség lényegi problémájával foglalkozik B. KOVÁCS István az *Adalékok a gömöri magyarság mesekincsének ismeretéhez* című tanulmányában. Ebben egy rimaszécsi cigány mesemondó repertoárját, elbeszélői sajátosságait és egy „A Világ Fája" címet viselő elmondott mese szövegét mutatja be. Az elmondott mese motívuma általánosan elterjedt a rokon török és finnugor népek emlékanyagában, így az itt közölt Világ Fája a magyar őstörténeti elemeknek a szájhagyományokban megőrzött emlékeként is felfogható.

MIHÁLYI Géza *A társadalmi átalakulás és gazdasági fellendülés hatása a népesedési folyamatok alakulására Dél-Szlovákiában* című, az ottani magyarság demográfiájával foglalkozó tanulmánya zárja az értékes kötetet, melynek folytatását érthető érdeklődéssel várjuk.

Acta Hargitensia I. Hargita megye múzeumainak évkönyve. (Szerkesztette: MIKLÓSSY V. Vilmos.) Hargita megye Szocialista Művelődési és Nevelési Bizottsága. Csíkszereda, 1980. 496 l.

Székely László

A Csíki Múzeum Közleményei (1956, 1957), A Csíki és Gyergyói Múzeum Közleményei (1958), A Székelykeresztúri Múzeum Emlékkönyve (1974) után megjelent Hargita megye múzeumainak első együttes évkönyve, az Acta Hargitensia. A kötet 36 tudományos dolgozatából 7 néprajzi kérdésekkel foglalkozik.

Hargita megye erdőgazdálkodásának sajátos hagyományairól Nicolae DUNĂRE ír (183—195). Szerinte az erdőgazdálkodás, földművelés és állattenyésztés egymásra hatása nyomán az idők folyamán a szakaszos erdőművelésnek négy változata alakult ki. 1. erdő — fű — erdő; 2. erdő — fű — vetés (gabona) — erdő 3. erdő — vetés (gabona) — erdő; 4. gabona — fű. Az utóbbi a kászoni medencében a Maros, az Olt és a Kis-Küküllő mentén terjedt el. Az első kettő az ingázó pásztorkodás fejlődésére volt kedvező hatással.

A fiatalon elhunyt TARISZNYÁS Márton az erdő néprajzi kutatásának etnobotanikai, etnozoológiai és muzeális összefüggéseiről értekezett (217—232). Mondanivalóit a gyergyószentmiklósi erdészeti és erdőkitermelési jellegű múzeum gyűjteményeivel illusztrálta, melyek a kiállítási termekben, a nagyobb tárgyak esetében pedig (erdei vasúti mozdonyok, gáterek, fűrészek) a szabadban vannak.

A Kis-Homoród völgyében napjainkig élő posztó- és csergeványolást KARDALUS János ismerteti (223—234). A ványolók elemeit, mechanizmusát és a munka folyamatait ügyes rajzokkal szemlélteti. Jelenleg egyetlen ványoló működik, a Silye Andrásé, amely a XIX. és XX. századi ványolók prototípusának tekinthető. KARDALUS újszerű közlése a megmunkálásra kapott anyag nyilvántartásának ismertetése. A Homoród menti ványolók a nyilvántartásra nem számokat és betűket, hanem jegyeket használnak, akárcsak a juhászok, juhosgazdák, erdőtulajdonosok vagy a határhalmokat nyilvántartók. A jegyek egyenes vonalak, körök, bevágások variációiból állnak. A jegyeket a posztó sarkára vagy oldalára teszik. A vonalak, bevágások 5—10 cm-esek, a lyukak 1—2 cm átmérőjűek. A jegyek a községek neveit jelentik. A posztó vastagságát színes fonállal vagy a végposztó közepének kihúzásával jegyzik meg.

A Görgényi-hegység déli övezetében történő vadfogás érdekes módjait ismerhetjük meg MOLNÁR István közleményéből (197—216). A vadfogók és csapdák leírását szemléltető rajzokkal és fényképekkel illusztrálja. A vadfogókkal kapcsolatban megállapítja, hogy a Görgényi-hegység déli lejtőin ezek századunk elején még használatban voltak.

Kós Károly tanulmányában (235—244) a népművészet általános kérdéseit elemzi: a népművészet eredete, jellege, meghatározása; a népművészet mint történelmi jelenség; a falu átalakulása és a népművészet feltételeinek változása; a népművészet fogalmának és kutatási módszereinek fejlődése; a népi alkotások szemantikai tartalma; az etnográfiai múzeumok mint a népművészet dokumentációs központjai; a népművészeti kutatás tárgyi kategóriái; a szakirodalom és a muzeális gyűjtemények elemzése.

Az átmeneti rítusok (rites de passage) mélyebb megismerését szolgálja BALÁZS Lajos, aki a csíkszentdomokosi lakodalom egykori hiedelemvilágáról értekezik (245—254). A hagyományok ismertetéséhez SZENDREY Ákos *Lakodalmi szokások gyűjtése* c. munkáját használja.

A folklórral mint szellemi örökséggel foglalkozik Nicolae BUCUR: *Hargita megye folklórja a hagyomány és megújulás szempontjából* c. dolgozata (255—269). Szerinte a Hargita megyei folklór fokozatosan integrálódik a jelen szellemi életébe. A megye megújult kulturális mozgalmaiban például fontos szerep jut a népi hangszereknek (ütő, gardon, citera), a hangszeregyütteseknek és a népi alkotóknak. A dolgozat a folklórtermékek színpadi alkalmazásának lehetőségeit és szabályait is elemzi. Szól azokról a változásokról, amelyek sok népművészeti alkotásnak más funkciót kölcsönöztek; többek között arra is rámutat, hogyan váltak a különböző népi táncok táncszvitté, témás táncokká. Értekezését a hagyományos folklór új tartalmi telítésének elemzésével zárja.

Hargita Kalendárium 1981. Szerkesztették ALBERT Antal, FÜSTÖS Jenő, PAPP Dezső, BÁLINT András, BOGOS Sándor, KOLOZSI Márton, KOSZTA István, RANDJÁK József, SZÉKEDI Ferenc, VALI József. Borítólap: F. BAKOS Erzsébet. A Hargita Napilap kiadása. Csíkszereda, 1980. 208 l.

Székely László

A gazdag tartalmú naptárnak a néprajztudományt érdeklő cikkei ezúttal a következők:

LÁSZLÓ Ferenc *Bartók Béla Csíkországban* c. közleményében (102—105) a kiváló zeneesztéta és népzenetudós RÁCZ Ilona *Bartók Béla csíkmegyei pentaton gyűjtése 1907-ben* c. tanulmányát méltatja, amely 1972-ben jelent meg Budapesten a Népzene és zenetörténet c. sorozatban. RÁCZ Ilona, mint Bartók egykori munkatársa, az 1907-es gyűjtés valamennyi pentaton dallamának kottáját is közli, méghozzá BARTÓK kézírásának hasonmásában. LÁSZLÓ Ferenc megállapítja, hogy „Bartók Bélának éppen az 1907-es felcsíki és gyergyói kutatásai vetettek felszínre annyi pentaton dallamot, amennyiből a pentatoniának, mint a magyar népzene régi stílusára jellemző hangrendszernek a döntő jelentősége egyszeriben kiviláglott". BARTÓK eredményeit a magyar zenetudomány továbbfejlesztette, s épp a felcsíki és gyergyói pszalmodizáló dallamok alapján a pentaton dallamnak egy régebbi stílusát fedezték fel. A szerző a továbbiakban kimutatja, hogy BARTÓK kompozíciói *(Gyergyóból, Három csíkmegyei népdal, Este a székelyeknél)* a csíkmegyei gyűjtés ihletét viselik magukon.

Dr. VOFKORI László tanár: *Sóvidék tízeseiről* értekezik (180—183). A tízesrendszerek eredetét elemezve megemlíti, hogy ezzel kapcsolatban többféle magyarázat keletkezett: IMRE István történész a tízeseket a birtokközösségben élő falvak igazgatási alapegységének tekinti; EPERJESSY Kálmán a megtelepedések zárt formájával magyarázza; MILLEKER Rezső a tízeseket a katonai tízesrendszerből vezeti le. A szerző szerint a Sóvidéken inkább az ún. „rejtett tízesekkel", szerekkel van dolgunk, amely alatt a későbbi faluképbe beolvadt tízeseket érti. A szerzők többsége úgy véli, hogy tíz házból álló házcsoport alkotott egy tízest, amelynek élén a tizedbíró vagy esküdt (hütös) állott. A tízes településrendszer ma is létezik Sóvidéken. A tízesekkel egyébként VÁMSZER Géza 1977-ben megjelent könyvében *(Életforma és anyagi műveltség.* Kriterion. Bukarest) is foglalkozott. Újabban pedig DUKA János részletes tanulmányban ismertette Csíkszentlélek tízeseit *(Népismereti dolgozatok.* Kriterion. Bukarest, 1978. 186—194.).

GERED Gábor *Homoródmenti népmesék* címen hét, nagyobbrészt a trufák csoportjába tartozó népmesét közöl Recsenyédről és Homoródszentpálról. A recsenyédi *A csodafurulya* c. meséje a természetfeletti tárgyak varázsmese csoportjába tartozik és az AaTh 780 típusának felel meg. Az ugyancsak Recsenyéden gyűjtött *Szintiszta igazság* c. mese a

képtelenségi költészet meséinek kategóriájába (AaTh 1881) tartozik. A további mesék a párválasztás *(Kulcs a csepü között; Milyen legyen a feleség?)* és a házastársakkal kapcsolatos trufák csoportjába sorolhatók *(Vesd fel Uram, vessek mást; Kilenc kéve, hány kalangya)*. A homoródmenti mesék utolsója az AaTh 1642 típusába tartozó Homoród-szentpálon lejegyzett *Bolond Istók* c. mese.

Kolozsi Márton *Múzeum Kalauz*-ában ismerteti a Hargita megyei múzeumokat (154—156). Elsőnek a csíkszeredai megyeszékhely Mikó várában elhelyezett és 1950-ben jogi személyiséget kapott múzeumról emlékezik: alapítói Nagy Imre festőművész, Vámszer Géza és Domokos Pál Péter tanárok. A hírneves csíki festékes szőnyegektől, a remek mázas bokályokig gazdag anyag szemlélteti a néprajzi részleget. Hozzátartozik Tamási Áron farkaslaki szülőháza és a zsögödi Nagy Imre emlékház is. A székelyudvarhelyi múzeum néprajzi tárgyainak alapanyagát Haáz Ferenc Rezső rajztanár 1200 bokályból és kályhacsempéből álló kerámiagyűjteménye képezi. A néprajzi tárgyak száma ma 3500. A gyűjtemény formailag 1949-ben emelkedett a múzeum rangjára. A székelykeresztúri múzeum — Molnár István ügybuzgóságából — iskolamúzeumból nőtte ki magát. Különösen értékes a szabadtéri részlege, ahol egy XVIII. századi korondi malomkőpadot, faragott csűrkapusarkokat, kötött kapukat láthatunk. A múzeum 25 éves évfordulójára (1946—1971) értékes emlékkönyvet adott ki. A gyergyószentmiklósi múzeum a megye legfiatalabb múzeuma, mindössze harmincéves (1950). Székháza egy 1770-ben épült barokk épület. Sajátos részlege az erdő néprajza c. állandó kiállítás.

A sepsiszentgyörgyi százesztendős (1879) múzeum alapjait 8779 darabból álló gyűjteményével özv. Cserei Jánosné rakta le. 1912-ben a Székely Mikó Kollégiumból a Kós Károly tervezte monumentális épületbe költöztették. Néprajzi részlege ma 16 000 tárggyal rendelkezik. Gazdag anyagában ritka értékűnek számít a székelykapu-gyűjtemény. A múzeum tartozéka a kézdivásárhelyi céhtörténeti múzeum, a kisbaconi Benedek Elek emlékház és az alsócsernátoni néprajzi gyűjtemény. Évkönyve az 1969 óta megjelenő Aluta.

Stephani, Claus: Eichen am Weg. Volkserzählungen der Deutschen aus Rumänien. Dacia Verlag. Cluj-Napoca, 1982. 351 l.

Kovács Ágnes

A romániai németek népi elbeszéléseinek ismert gyűjtője és feldolgozója legújabb kötetében korábbi köteteiből és Misch Orend mondakötetéből összeválogatva valamennyi Románia területén élő német népcsoport mondáiból közöl szemelvényeket. A népi elbeszéléseknek nevezett szövegek jórészt történeti és helyi mondák, így jól lokalizálhatók, és valóban jellemzik azt a népcsoportot, melyből származnak és a szomszédos román vagy magyar vagy más nyelvű falvakkal kapcsolatos viszonyt, melyet a szászok, svábok, cipszerek velük kialakítottak.

A szövegek eredetileg betűhíven kerültek feljegyzésre vagy magnetofonszalagra. A német olvasók Romániában mindjobban kevesbedő száma és a folklórkutató szakemberek igénye, valamint a gyűjtött szövegek nagyon eltérő német dialektusa és kevéssé művészi volta indokolja Stephani eljárását, aki itt is, mint korábbi köteteiben a tájszólás csekély érzékeltetésével szép irodalmi nyelven közli elbeszéléseit, feltüntetve minden szöveg után a származás helyét. A gyűjtés idejére csak közvetve következtethetünk a származási hely szerint csoportosított forrásjegyzékből, mely egyszersmind Stephani korábbi gyűjtéseinek, feldolgozásainak is jó bibliográfiája. Kiegészíti a kötetet Stephani bevezetője, melyben célkitűzéseit leírja és eljárását indokolja, valamint egy földrajzi mutató, mely a német helynevek román megfelelőjét adja.

A kötet hasznos nemcsak a különféle mondák és élményelbeszélések kutatóinak, akik ha stílusukban nem is, de cselekményükben hiteles német népi szövegek egész sorát kapják további utalásokkal az illető vidéken történt gyűjtésekre, hanem azok számára is, akik a romániai területen élő vagy élt németek kultúráját, kultúrájának nyomait vizsgálják. A kötet úgy van összeállítva, hogy valamennyi fontosabb német település egy-két szöveggel szerepeljen, s ennek következtében a tartalommutató, mely szintén feltünteti a gyűjtés helyét, egyszersmind jó áttekintést ad Szatmártól Dobrudzsáig a legjelentősebb romániai németek lakta városokról és falvakról, s megismertet a település és a vidék német nevével is.

Claus Stephanink ez a legújabb, tőle megszokott gondossággal összeállított gyűjteménye is szolgálja a tudományos kutatást is, s egyszersmind élvezetes olvasmány a német anyanyelvű vagy németül is tudó olvasóközönség számára is, amely kedveli a hiteles forrásból származó, szép irodalmi nyelven megírt népi elbeszéléseket.

Karlinger, Felix (Hrsg.): Rumänische Märchen außerhalb Rumäniens. Veröffentlichungen des Europäischen Märchengesellschaft Bd. 3. Erich Röth-Verlag. Kassel, 1982. 118 l.

Kovács Ágnes

Az Ovidiu Birleaval közösen kiadott *Rumänische Volksmärchen* c. kötet (Düsseldorf 1969. Märchen der Weltliteratur) után Karlinger saját, Micael Noël és Karl Bandy újabb, valamint Papaghi és Weigand régebbi gyűjtéséből 20 meseszöveget tesz közzé a Románián kívül élő román közösségek: a Balkánon élő macedo-románok, arománok, megleno-románok, a Jugoszlávia területén lakó istriai románok és bánáti románok, valamint a Szovjetunió területén élő besszarábiai és kaukázusi románok meséiből. A 20 részben Karlinger által is fordított mese tartalmas bevezetőjével és jegyzeteivel megérdemli figyelmünket. A gyűjtő-fordító-könyvszerkesztő, az európai neolatin nyelven elmondott népmesék legjobb ismerője gazdag tapasztalatai alapján arra törekszik, hogy meghatározza a típusbesoroláson túl, ami román mesék esetében gyakran nem könnyű, az egyes szövegek és általában a román nyelven elmondott mesék jellegzetes vonásait, illetőleg azokat a jegyeit, amelyek az idegen nyelvű környezet: török, görög, délszláv, orosz, kaukázusi stb. hatására ismerhetők fel a meséken. Megállapításai mind a román népmesék, mind a kétnyelvű mesemondás kutatójának hasznosak. Figyelemre méltó például, hogy a közölt szövegek Jugoszlávia területén gyűjtött román népmesék kivételével mind mitikus novella jellegűek, közel állnak a hiedelemmondákhoz. Ilyeneket a magyarországi román népmesék között is találtunk, de mind a jugoszláviai, mind a magyarországi román népmesék között viszonylag nagyszámú a tipológiailag jól meghatározható, jól megszerkesztett európai népmeseszöveg. Összefügghet ez azzal a ténnyel is, hogy a Bulgária, Albánia és Görögország területén élő románoknak csak vallásos irodalmuk van, meséik kivétel nélkül a szóbeliségből származnak. A környezet is rajta hagyja nyomait a szövegeken. A románok által gyakran űzött vándor-juhászat következtében mesemondóik is szívesen mesélnek juhászokról, pásztorokról. Görögkeleti vallásuk szentjei közül szent Paraschiva (szent Péntek) szerepel leggyakrabban meséikben. Figyelemre méltó, hogy mind a klasszikus görög mitológia, mind az új görög hiedelemvilág nyomai fellelhetők a meséken. Egyik mesében előfordul a felhőkön túlérő, gyógyító gyümölcsű gránátalmafa is, melynek felbukkanását Karlinger török hatásnak tulajdonítja.

A jól összeválogatott meseanyag kiadása mind a magyar, mind a nemzetközi kutatás számára gyümölcsöző, mert nagyrészt nehezen hozzáférhető román szövegeket tesz jó fordításban német nyelven közzé. Gyakran és jogosan hivatkozik a közreadó a kiadó által megszabott terjedelem korlátaira, mely több fontos mese kihagyására késztette. Nem értjük, hogy ilyen körülmények között mi indokolja azonos mesetípushoz tartozó két szöveg közlését (15. és 17. sz. mese, AaTh 707), annál kevésbé, mert a második mese az elsőhöz képest csonka. A kötet ettől eltekintve szerencsésen valósítja meg, egyesíti a szakkiadvány és a népszerű mesekötet erényeit, követelményeit.

Camman, Alfred—Karasek, Alfred: Volkserzählungen der Karpathendeutschen. Slowakei. Teil 1—2. (Schriftenreihe der Kommission für ostdeutsche Volkskunde in der deutschen Gesellschaft für Volkskunde. Bd. 24—25.) N. G. Elwert Verlag. Marburg, 1981. 503, 465 l.

Kovács Ágnes

Camman, Alfred Brémában élő német néprajzi gyűjtő jól ismert mind személyében, mind művein keresztül a magyarországi folklórkutatók előtt. Fáradhatatlanul gyűjti és kutatja a Nyugat-Németországba visszatelepített közép- és kelet-európai németek folklórját, a lakóhelyének környékén élőkkel széles körű levelezést folytatva, emellett fáradságos gyűjtőutakat téve Magyarország és Szlovákia német nemzetiségű csoportjai körében is. A bennünket közelebbről is érdeklő *Donauschwaben erzählen* c. nagy négykötetes gyűjteményét (Marburg, 1976—79.) az Ethnographia is ismertette.

A Szlovákia területén élő vagy élt cipszerek és más német népcsoportok is közvetve vagy közvetlenül kapcsolatban vannak vagy voltak a magyar népi kultúrával. A Karasek és mások által a 30-as években az akkori módszerek szerint gyűjtött és a Camman által a 70-es évek végén vagy 80-ban rögzített mesék, mondák, tréfák, élményelbeszélések és élettörténetek jól tükrözik a középkorban idetelepített jórészt bányászattal,

iparral és kereskedelemmel foglalkozó németek prózai népköltészetét, sorsát és kapcsolatait a szomszédos magyar és szlovák falvak lakóival.

A különböző színvonalú szövegek műfajok szerint vannak csoportosítva, azon belül feltünteti CAMMAN a gyűjtés helyét, s ahol mód van rá, az idejét is, valamint az adatközlő nevét, egykori és mai lakóhelyét. A köteteket CAMMAN adatgazdag bevezetője, Erika LINDIG motívum- és tárgymutatója teszi teljesebbé, valamint a gyűjtő jól tájékoztató bibliográfiája, fényképfelvételei és ezek jegyzéke. Sajnálattal nélkülöztük Kurt RANKE a magyarországi kötetekben megszokott és kitűnően használható típusjegyzékét.

A gyűjteményt CAMMAN Alfred KARASEK özvegyének és egykori munkatársának, Hertha STRZYGOWSKInak ajánlja, HANIKA, Josef-nek és KARASEK utódának, az azóta szintén elhunyt LANZ, Josef-nek.

A gazdag, változatos és hiteles szöveganyag érzelmileg is motivált sokoldalú bevezetőjével, jó bibliográfiájával és fénykép illusztrációival a német Kelet-Európa kutatás mellett alapul szolgálhat mind a magyar, mind a szlovák összehasonlító népmese-, monda-, legenda- és egyéb népi elbeszélők vizsgálata számára.

Ethnische Gruppen in der Bundeshauptstadt Wien. Symposium am 26. Október 1981. Wiener Arbeitsgemeinschaft der Österreichischen Voksgruppen. Integratio, XV. 1981. Wien, 1982. 170 l., 28 fénykép

Niedermüller Péter

Az utóbbi években Ausztriában is előtérbe került az országban élő nemzeti kisebbségek ügye. A fokozott érdeklődés legutóbbi bizonyítéka az Integratio c. sorozat XV. kötete, amely az „Etnikai csoportok Bécs szövetségi fővárosban" c. konferencia anyagát tartalmazza, mely tanácskozás egyik rendezője, szervezője az Ausztriában élő magyarok egyesülete volt. Az alig több mint másfélszáz oldalas füzet legfőbb értéke informatív jellegében rejlik. Az előadások elsősorban azt tekintették feladatuknak, hogy az osztrák fővárosban élő nemzetiségek (horvátok, szlovénok, csehek, szlovákok, magyarok) mai etnikai és kulturális helyzetét, lehetőségeit, perspektíváit rögzítsék. Hangsúlyozni szeretném, hogy nem kifejezetten néprajzi tanulmányokról van szó, hanem inkább az egyes nemzetiségek helyzetének nagyon általános ismertetéséről. A kötet bevezető tanulmánya (Heinz TICHY írása) elgondolkoztató szempontokat vet fel a nagyvárosokban élő etnikai kisebbségek kulturális stratégiáival kapcsolatban. Noha köztudott, hogy az angolszász antropológia számos alapvető fontosságú megállapítást tett e kérdéskörrel kapcsolatban, mégis érdemesnek látszik a más, jelen esetben közép-európai társadalomtörténeti kontextusból származó tanulságokat is figyelembe venni. Noha e kis kötet csupán a középeurópai nagyvárosokban élő etnikai kisebbségek problémája első megközelítésének látszik csupán, mégis érdemes számon tartani — egyben várjuk a kötet, a kutatások folytatását.

Nellemann, George: Polske landarbejdere i Danmark og deres efterkommere (Lengyel mezőgazdasági munkások Dániában és leszármazottaik). Folkelivs studier 7. National Museet. København, 1981. 413 l., számos illusztráció, angol nyelvű kivonat

Hofer Tamás

Az 1870-es években a cukorrépa-termeléshez szükséges munkaerőt a dán mezőgazdaság még a saját agrárproletariátus országon belüli mozgatásával és Dél-Svédországból érkező időszaki munkásokkal biztosítani tudta. 1892-ben azonban új szervezési formák, a cukorgyárak és a répatermelők új kooperációja alapján a vetésterület olyan ugrásszerűen megnőtt, amit ez a munkaerő már nem tudott megmunkálni. Erre az időre esett egyébként a dán mezőgazdaság belterjes állattenyésztésre való átállása, valamint a cukorrépa-termelés és -gyártás kibontakozása Dél-Svédországban, ami az ottani vándormunkásokat helyben megkötötte. 1893-ban indult meg lengyel mezőgazdasági munkások, túlnyomóan fiatal lányok répamunkára való toborzása és szervezett munkába állítása. Ezek a munkások részben orosz, részben német, túlnyomóan azonban osztrák igazgatás alatt álló lengyel vidékekről jöttek. Ezeknek a summás csapatoknak nem csekély szerepe volt a dán mezőgazdaság munkaerő-ellátásában: 1911-ben az egész munkaerő 3,8%-át tették ki, egyes cukorrépatermelő körzetekben azonban arányuk csaknem 30%-ra rúgott. Ekkoriban már kisebb gazdaságok is alkalmaztak lengyeleket, akik a répamunkán kívül más mezőgazdasági és ipari munkakörökben is megjelentek.

A korábbi föltevés az volt, hogy végül ezekből a lengyelekből, részben az első világháború során beállt hazatérési nehézségek következtében, 8—12 000-en telepedtek le Dániában, NELLEMANN kutatásai ennél jóval kisebb, 3—4000 körüli számot valószínűsítenek, ezeknek 3/4 része nő volt. Ennek a viszonylag kis lengyel csoportnak is alakultak egyesületei, iskolái, a második világháború alatt a londoni ideiglenes lengyel kormánytól kiindulva a dániai lengyel ellenállást is szervezték. A lengyel állam 1930-as munkáskivándorlást leállító rendelkezése óta hazai utánpótlás nélkül maradt csoportok azonban napjainkra már erősen asszimilálódtak.

A magyar olvasó a monográfia első részében megkapó képet kap arról a mezőgazdasági munkásvándorlásról, amelyik a magyarországi summás szervezetek kialakulásával egy időben többé-kevésbé hasonló csoportokban és szerződésekkel Európa-szerte országhatárokon belül és országhatárokon át, hatalmas tömegeket hozott mozgásba. NELLEMANN ad néhány támpontot a szervezési formák „vándorlásához" is: az első dániai szerződések a keletnémet uradalmakban kidolgozott megoldásokat vettek át. A dán helyzet későbbi alakulásába beavatkozott a Dániában politikailag igen befolyásos mezőgazdasági munkás szakszervezet, amelyik érdekeltnek érezte magát a lengyelek egyenlő bér- és munkakörülményeinek kivívásában, már csak azért is, hogy sztrájktörőkként ne legyenek bevethetők. A munkásvándorlásokat befolyásolták a törvényes keretek: a dánok 1908-ban, 1912-ben hoztak törvényt, a dán munkáltatók küldöttséggel léptek közbe a galíciai munkaszerződésekre vonatkozó rendelkezések módosításáért stb.

NELLEMANN fő kérdése természetesen a történeti folyamat emberi oldala. Tiszteletre méltó kitartással a 60-as évek közepén 800 első generációs bevándorlóval készített interjút, amit második generációs lengyelek kikérdezése és kérdőíves gyűjtés egészített ki. A szerző hangoztatja, vizsgálata az alapos dokumentációval, amelyik az írott forrásokra, az egykorú sajtóra is kiterjedt, nem hozott meglepő, újszerű eredményeket, de részletes, árnyalt képet rajzolt egy olyan kérdésről, amelyről a dán közvéleményben torzított elképzelések is keringtek (részben a lengyelek egykori embertelen munkakörülményeiről, részben a keményen dolgozó lengyelek „siker-történeteiről").

A lengyel identitás legtartósabb ismertetőjelének a katolikus egyházhoz való tartozás bizonyult, ez az első generáció 94%-ánál fennmaradt, míg az otthoni lengyel beszéd csak 39%-ot, a lengyel egyesületekben való részvétel csak 15%-ot fogott át. A katolikus egyház azonban nem pártolta a dániai lengyel egyházközségek kisebbségi jellegének fönntartását, lengyel papok helyett inkább holland és belga lelkészeket küldött. A második generációban a lengyel jellegzetességek erősebben csak a lengyel-lengyel házasságból származó gyermekeknél maradtak fönn. Ebben a nemzedékben a szülők nemzetisége fontosabbnak mutatkozik, mint a házastársé. A katolikus vallás megőrzése náluk már 58%-ra csökkent, aminek a jelentőségét kisebbíti, hogy a dán társadalomba beilleszkedett lengyelek környezetük vallási közömbösséget is átvették.

NELLEMANN szerint a lengyelek 1930 körül még kisebbségnek tekinthetők, napjainkban azonban már számuk, szervezettségük alapján a kisebbségi csoport kritériumainak nem felelnek meg. Asszimilációjukat elősegítette, hogy nem voltak nemzeti elnyomás alatt, nem voltak sajátos, közös, szekcionális érdekeik és egy nagymértékben mobil össztársadalomba kerültek be.

A tanulmány, szerzője szerint, adalék a lengyel mezőgazdasági társadalom történetéhez és adalék a lengyel történelemhez is (amit egyébként lengyel oldalról is melegen elismertek). Ezen túl figyelemre méltó emlékeztető arra a hatalmas arányú mezőgazdasági munkásvándorlásra, amelyik a nagy amerikai kivándorlás évtizedeiben Európán belül is százezreket mozgatott meg és sok „vendégmunkásnak" induló munkavállalót „bevándorlóvá" tett.

Magyar művészet 1890—1919. Szerkesztő: NÉMETH Lajos. (A magyarországi művészet története 6. Főszerkesztő: ARADI Nóra.) Akadémiai Kiadó. Budapest, 1981. I. kötet: 688 l., XXXII színes és 213 fekete-fehér kép, II. kötet: 600 l., 1222 fekete-fehér kép

Hofer Tamás

E nagy formátumú és testes, gazdagon illusztrált, 25 munkatárs bevonásával készült ikerkötettel megindult a magyarországi művészettörténet kézikönyvének és egyben, mint erre az előszóban ARADI Nóra rámutat, új szintézisének megjelenése. E vállalkozásnak a néprajztudomány szempontjából először is az a jelentősége, hogy átfogó képet ad annak a magyar társadalomnak művészetéről, esztétikai kultúrájáról, amelynek

paraszti-népi szegmentumát az etnográfusok vizsgálják. Ezen túlmenően: ebben a vállalkozásban és a most megjelent két kötetben első ízben kap helyet a népművészet a magyar művészettörténet összképébe illesztve.

Ez a beillesztés azáltal vált lehetségessé, sőt szükségszerűvé, elkerülhetetlenné, mivel a munka a vizsgált kor teljes művészeti életének, környezetkultúrájának, kultúrpolitikájának stb. föltárását tűzte célul, figyelemmel a társművészetek területén és az Európa más országaiban zajló folyamatokra is. Ez a széles társadalomtörténeti, művelődéstörténeti megközelítés — amit jól kifejezésre juttat a világos tartalmi felépítés — és valamennyi művészeti áramlat párhuzamos figyelemmel kísérése azt eredményezi továbbá, hogy az összképbe illesztve jobban kitűnnek egyes törekvések és programok valós arányai, hazai és nemzetközi összefüggései. Áll ez a „nemzeti művészeti" törekvésekre is, amelyeknek ebben a korszakban jelentős szerepe volt a közfigyelemnek a népművészetre való irányításában, valamint a népművészet elemeinek építészeti, grafikai, iparművészeti alkalmazásában. A kötetekben végeredményben kirajzolódik az első világháborút megelőző negyedszázad rendkívül dinamikus építőtevékenysége, pezsgő, új intézményeket alkotó művészeti élete, de azok a társadalmi korlátok is, amelyek Ady Endre és Fülep Lajos joggal idézett keserű véleményét indokolták a félbemaradt, elvesztegetett tehetségekről, a fojtogató maradiságról.

A népművészetről szóló szakasz (I. köt. 115—123.) — Németh Lajos és Sármány Ilona munkája — a paraszti műveltség változásait két „paradox módon ellentétes irányú mozgással" jellemzi, azzal, hogy „a paraszti kultúra egyszerre integrálódik az össztársadalmi kultúrába és el is különül tőle". Az integrálódáson a szerzők a sajátosan paraszti kifejezési formáknak a közműveltségbe való bekerülését értik, a népművészetből merítő művészeti törekvésekre, a népművészeti és háziipari kiállításokra és új jelenségként a népművészet „háziipari áruvá válására" gondolnak. Rámutatnak azonban, hogy a parasztság akképpen is integrálódik az össztársadalomba, hogy a „kisvárosi kultúra" egyre több eleme, olajnyomatok és kegyszerek, gyáripari termékek, a lakáshasználatot átszervező sparheltek kapnak helyet a parasztok tárgyi környezetében. Ezzel az általános tendenciával szemben egyes vidékeken viszont késői virágzását éli a népviselet, népművészet, amelyben bizonyos formalizmus, manierizmus, a díszítés túlburjánzása tanúskodik a dekadenciáról és új magatartásformák kialakulásáról, arról, hogy ez a késői paraszti művészet egyre inkább illúziókat fejez ki. A késői népművészetnek ez az értelmezése összecseng a Néprajzi Társaság 1976-os pécsi vándorgyűlésén elhangzott véleményekkel — ahol mindkét művészettörténész szerző előadást tartott. (Véleményük tanulságosan vethető össze ugyanezeknek az elképzeléseknek a Magyarország története 7/1. kötetében Hanák Péter szövegében kissé eltérő hangsúlyokkal olvasható interpretálásával [*Magyarország története* 7. Budapest, 1981. 496—501.].)

Az elmúlt években irigylésre méltó rendszerességgel számos fontos hazai és külföldi elméleti munka jelent meg a művészetelmélet, művészetszociológia területéről. A szintézis előtt jártak e korban tevékenykedő művészek és művészeti irányok monográfiái, vitái, kiállításai. Ennek ellenére meglepő a kötetben feltárt új ismeretek tömege is, a sokszólamú bemutatás arányossága és biztonsága is. A méltán magas szintű általános elismerés mellett így bizonyára nem bántó, ha a későbbi kötetekre is gondolva, a néprajzi „szólamhoz" néhány igazító megjegyzést is fűzünk.

Azáltal, hogy a kézikönyvből a 6. kötet jelent meg elsőnek, a szerzők nem támaszkodhattak, hivatkozhattak a megelőző korszakok feldolgozásaira. A népművészetet illetően a századforduló állapotainak értelmezésére a szöveg így kitér az előzményekre is, visszanyúl a reformkorig, amikor egy még „önmagát szervező", autonóm paraszti kultúrához köti a népművészet „klasszikus" korai virágzását. Néha azonban, úgy tetszik, a szerzők valójában talán hosszabb időszak folyamatait sűrítik be a századforduló körüli évtizedekbe (például a Kodály Zoltán és Bartók Béla által meghatározott „új népdalstílust", egyáltalán a népművészet „parasztos" „új stílusait"). Kár, hogy a szövegben maradt néhány kisebb tárgyi félreértés és elírás — mint pl. a sárközi párták és főkötők, a mezőkövesdi főkötő és sátoros kendő, a kalotaszegi muszuj pontatlan meghatározása. Az Ethnographiát a szöveggel ellentétben nem a Néprajzi Múzeum, hanem a Magyarországi Néprajzi Társaság adta ki (I. köt. 171.). Jankó János halála után a Néprajzi Múzeum 1905-ös felállítását az Iparcsarnokban (az épület később katasztrófát okozó ideiglenessége ellenére) sem a kiállítótér hiánya jellemezte, hiszen a nagy alapterületen (5000 m²) rendezett kiállítások itt váltak igazán népszerűvé, évente 40—70 000 látogatóval.

A képanyag önálló vizuális nyelven fejezi ki a kötet mondanivalóját. Beke László képszerkesztői munkáját számos lelemény dicséri, bepillantást kapunk a mindennapok tárgyainak formavilágába, fölvillannak társadalmi összefüggések, festők és szobrászok

munkái mellett láthatjuk műtermeiket is, a művészeti oktatás tanulmányi feladatait stb. A II. kötet 55—67. oldalán képsorozat ad ízelítőt a korszak népművészetéből, illetve a korszak népművészet-felfogásából, hiszen a többnyire egykorú forrásokból merített illusztrációk egyaránt hoznak példát a népszerű kiadványok negédes népszínműszerű ábrázolására (104. kep), az e korban fényképezni kezdő etnográfusok archaikus vonásokat kereső figyelmére (101. kép) és azokra a korábbi korszakokra jellemző régies parasztházakra, amelyeket a fiatal építészek ekkoriban fedeznek föl (92—93. kép). A szövegben hangsúlyozott és szorosabban e korra jellemző új jelenségekből viszont többet hiába keresünk, így a „népi szecesszióként" (I. köt. 120. l.) bemutatott, tömegesen forgalomba kerülő matyó hímzést vagy a mezőtúri kerámiát, a Badár Balázs-féle, az iparművészet felé utat kereső kísérleteket. (A háziparra végül — túllépve a munka elvi keretein — néhány szlovák csipkeverő leány képe utal. II. köt. 64.) A szűkszavú képaláírások sem mindig adnak pontos eligazítást az egyes tárgyak, viseletek — és ábrázolások — történeti pozíciójáról. A 103. képen pl. gróf Almássy Dénes sarkadi uradalmának gulyásai — és nem gyulai parasztgazdák — láthatók, akiknek a földesúr Bagossy Sándor nagyszalontai műhelyében 1896-ban csináltatott cifraszűröket, hogy ünnepélyes alkalmakkor rájuk adhassa. (Vö. Györffy István: *A cifraszűr*. Budapest, 1930. 52—57. l.) A kép éppen *ezzel* az információval dokumentálja annak a „felülről jövő kívánalomnak" a működését a cifraszűr továbbélésében, amelyről a szöveg ír.

V. Ember Mária: Úrihímzés. A Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteménye. Akadémiai Kiadó. Budapest, 198 l. 128l., 137 kép, ezek közül 25 színes és 40 szövegközti rajz

Fél Edit

A hímzéssel — más műfajokhoz viszonyítva — világszerte nagyon kevesen foglalkoznak. Nem más a helyzet itthon sem. Ennek ellenére a hímzésekről meglehetősen sok kiadvány jelenik meg, ezeknek egy része azonban dilettáns munka. Pedig nagyon is indokolt lenne Magyarországon nagyobb súlyt helyezni a hímzéskutatásra, hiszen a magyar hímzések az európai összképben is kiemelkednek nemcsak számszerűségükkel, hanem művészi értékükkel is.

A magyar hímzések legkorábbi csoportját az egyházi rendeltetésű munkák alkotják, élükön a koronázási palásttal. (Milyen hasznos és szükséges volna s az egész magyar hímzéskutatás szintjét megemelné, ha erről az első, de talán a maga kora emlékei között is első darabról az új kutatások alapján részletes tudományos kiadvány születne.) De egyéb egyházi hímzéseink szakszerű feldolgozása is várat magára. Az egyházi hímzéseken, köztük a másutt már alaposabban feldolgozott kolostori, illetve nálunk használatos elnevezéssel apáca munkákon kívül két nagy csoportja van a fennmaradt emlékeknek: az úrihímzések és a népi hímzések. Ezek további két-két alcsoportra bonthatók: a ruhahímzésekre és a házbelső fölszereléséhez kapcsolódó vászonhímzésekre. A már említett egyházi hímzések közé tartoznak a katolikus egyházak oltárterítői és más paramentumai, valamint a reformátusok úrasztali terítői. Ezeknek a terítőknek ugyan sajátos műfaji jellegük van, egyes darabjaik azonban érintkeznek az úri és a népi hímzésekkel.

Örömet hoz Ember Mária könyvének megjelenése, amelyik a történeti hímzésanyag egyik legnagyobb gyűjteményét, a Magyar Nemzeti Múzeumét mutatja be. Eddig kisformátumú, népszerűsítő, nem egyszer egymás tartalmát ismétlő könyvek, ill. kiállítási katalógusok foroghattak közkézen, most végre album formában, gondos nyomdatechnikával (bár régies fototechnikával) jeles tárgyak bő választékát veheti kézbe az olvasó, bő kommentárral.

A szöveges rész felé (61—120. l.) 234 emlékről ad leíró katalógust. (Sajnos, nem tájékoztat arról, hogy ez kimeríti-e a teljes gyűjteményt, illetve milyen válogatási szempontok szerint van körülhatárolva.) A hangsúly az úrihímzések körében a vászonhímzéseken, a párnahéjakon, lepedőkön van, majd az egyházi rendeltetésű paramentumok bemutatása következik; ezek után nyeregtakarók és néhány öltözetdarab érzékelteti a többi hímzett tárgy sokféleségét. Az egyházi hímzések közül néhány miseruha bizonyára a stílusbeli egyezéseket kívánja érzékeltetni, míg az úrasztali terítők és oltárterítők, kehelytakarók e műfajokat részletesebben bemutatják.

A bevezető szöveg első része a középkori és reneszánsz hímzőművészet vázlatától indulva szól az Európa-szerte kimutatható hivatásos hímzőmesterek munkáiról, hogy azután rátérjen a magyar úrihímzésekre vonatkozó művelődéstörténeti adatok felidézésére. Külön fejezetek tekintik át az úrihímzések motívumkészletét és kompozíciós szkémáit, valamint a felhasznált anyagokat és öltésformákat.

Nem lenne helyes olyasmit számon kérni a könyvtől, amire szerzője kitűzött célja szerint nem vállalkozott — mégis fájlaljuk, hogy a Nemzeti Múzeum hímzéseit nem vonatkoztatja a más gyűjteményekben őrzött hasonló emlékekhez —, így nem tudhatjuk meg a bemutatott darabok történeti jelentőségét, rangját sem és nem kapunk összképet az úrihímzésekről. A tárgyak bemutatásának rendező elvei, sajnos, nem olvashatók le egyértelműen sem az ábrák, sem a leírások sorrendjéből. Még ha egyoldalúsággal jár is, előnyös lett volna egy akár kronológiai, akár műfaji vagy az ornamentikára vonatkozó következetes rendszerezésre támaszkodni. Így az olvasó inkább csak a sokféleség, változatosság benyomását kapja a képanyagból, noha abban ezen túl sok ismeretszerzési lehetőség is van.

A szöveg, talán a szélesebb olvasó közönségre tekintettel, lemond arról, hogy a nyitott kérdésekről szóljon, illetve rámutasson, hogy számos közkeletű véleményhez napjainkban korszerű új kritikai vizsgálattal volna szükség közelíteni. Így az előadásmód kisebb-nagyobb adalékok, gyakran igen érdekes leírások mozaikját adja, anélkül, hogy jelentőségüket súlyozná és az általánosan jellemző tendenciákat megjelölné.

A kötet tehát sok adatot és képet tesz közzé a magyar művelődéstörténet egy jelentős emlékcsoportjáról és ösztönzést ad összefüggések további keresésére.

Peesch, Reinhard: Ornamentik der Volkskunst in Europa. Edition Leipzig. Leipzig, 1981. 220 l.

Verebélyi Kincső

A népi díszítőművészet iránti lankadatlan érdeklődés, valamint a téma kimeríthetetlen gazdagsága jelének tekinthetjük azt, hogy az utóbbi években több, a népművészet európai összefüggéseit áttekinteni kívánó könyv jelent meg.

Józef Grabowski *Sztuka Ludowaw Europie* (Arkady, Warszawa, 1978. 344 l.) hagyományos hangvételű műve már nyilvánvalóvá tette, hogy a mégoly tájékozott szakember számára is megoldhatatlan vállalkozás ma még az európai népművészet egészének bemutatása. Nicolae Dunăre *Ornamentica traditionala comparata* (Editura Meridiane. Bucureşti, 1979. 159 l. — rövid összefoglalását magyarul lásd *A népi díszítmények osztályozásának ismérvei* címen in: Folkloristica 4—5. Budapest, 1980. 155—184., ismertetését pedig Ethnographia XCII. [1981] 531—532.) című könyvében az európai népművészet ornamentikájának formai-strukturális osztályozását adja. Ez a megközelítés a nemzeti keretek között esetleg kidolgozatlanul maradt problémák ellenére is alkalmasnak tűnt egyfajta összegezésre, a népi díszítmények kutatásában egységes tipológia bevezetésére, ugyanakkor adós maradt az egyes díszítmény-osztályok történeti alakulásának leírásával, illetve a díszítmények felhasználása funkcionális vonatkozásainak nemzeti, illetve lokális jellemzésével.

Bernward Deneke *Europäische Volkskunst* (Propyläen Kunstgeschichte, Supplementband V. Frankfurt a.M.— Berlin/West—Wien, 1980.) című összefoglalásában az európai népművészet alakulása általános jegyeinek társadalomtörténeti szempontú rövid ismertetésére vállalkozik, és az egyes európai országok legjelesebb népművészet-kutatóinak bevonásával igyekszik mintegy mozaikszerűen az európai népművészet képét összerakni. Elsősorban a népi díszítőművészet műfajstruktúrájának kidolgozatlansága az oka annak, hogy a különféle kutatási szempontok egységesítése, a genetikai és stiláris problémák feltárására és megoldására tett kísérletek egyenetlenségének eltüntetése ez alkalommal sem járt sikerrel.

Reinhard Peesch előző könyvében a német népművészet esztétikai kérdéseit feszegette (*Volkskunst. Umwelt im Spiegel populärer Bildnerei des 19. Jahrhunderts.* Akademie Verlag. Berlin, 1978, ismertetését lásd az Ethnographia XCII. lapjain), most mintegy esszéfüzér keretében az európai népművészet ornamentikájának néhány csoportját mutatja be. Ő nem rendszerez, mint Dunăre, és nem is kíván a népművészet minden ágára kiterjedő leírást adni, mint Grabowski. A népművészeti ornamentika tömör kultúrtörténeti megvilágítása után tizenegy díszítőművészeti motívumot (motívumcsoportot) elemez. A tiszteletre méltó vállalkozás a megfelelő színvonalú előmunkálatok hiányában, valamint a fentebb már jelzett okok miatt mindenképpen csalódást okoz. Az előszó és a bevezetés az európai népművészet legjellegzetesebb (?) motívumainak — amelyek egyébként Peesch szerint egyértelműen az iparművészetben (művészi iparban) gyökereznek — kultúrtörténeti megközelítését ígéri, beleértve azok formai és funkcionális jellemzését, a vizuális és társadalmi kommunikáció eszközeiként való értékelését is. Az érzékeny problémafelvetés és intelligens részmegoldások mellett az európai horizontú általánosítás erőltetése ott is, ahol az megalapozatlan, sokszor vezet durva melléfogásokhoz. Ornamen-

tikáról lévén szó, elvárható, hogy a motívumok megválasztása elsősorban formai és esetleg tartalmi kritériumok alapján történjék. De PEESCH eléggé következetlenül, hol a művészi formaalakítás néhány elemét választja ki, hol pedig tematikai fogódzókat keres.

Vonal, spirális, cikcakkvonalas ornamentika (Linie, Spirale, Zickzack-Lineare Ornamentik) az első motívumcsoport megjelölése nála. A szerző itt különféle anyagok megmunkálásának technikája és az egyszerű vonalas minták közti összefüggésekre kíván rámutatni a kerámia, a fafaragás és szövött textilek példáinak segítségével. A következő fejezetek a csillag és forgókerék motívumokkal, a körkörös ornamentumokkal *(Stern und Wirbelrad-Zirkelornamentik)*, valamint az ún. bűvös csomó motívumával, illetve a szalagfonatos mintákkal *(Der Zauberknoten—Flechtbandornamentik)* foglalkoznak. PEESCH irigylésre méltó biztonsággal tett kijelentéseit számos esetben kétkedéssel fogadjuk, s az olvasó műveltségén és tájékozottságán múlik, hogy hitelt ad-e a szerzőnek vagy sem. Hiszen mit is kezdjünk az olyan megállapítással, miszerint a körkörös ornamentika különösen elterjedt az Alpokban, Észak-Európában, a Hollandiától Észak-Németországon át Skandináviáig terjedő vidéken, valamint a balti országokban és Észak-Oroszországban, míg más területeken kevésbé gyakori vagy teljesen hiányzik (32 o.). Franciaországban, Dél- és Kelet-Európában, a Balkánon mindenesetre alkalmazzák, bár lehetséges, hogy a PEESCH kezébe került publikációkba kevesebb jutott belőlük, mint a múzeumi gyűjteményekbe. További ellenpéldák felsorakoztatását a mindenkori olvasóra bízzuk. Minthogy PEESCH a népművészet és a hivatásos képző- és iparművészet szétválásának kezdetét a XVI. századra teszi (12 o.), nem meglepő, ha az évezredek óta nagy területeken ismert csillag, rozetta, spirális, svasztika stb. motívumoknak a megjelenését a népművészetben általában ugyanerre az időre keltezi. Meghökkentő inkább az, hogy a szerző az igen egyszerű anyagmegmunkálási eljárásokhoz és eszközkészlethez kötődő, mondhatni alapmotívumokkal kapcsolatban is mer elterjedésről, átadásról és átvételről beszélni, mintha azok valamilyen jól körülhatárolható, önálló stílus elemei lennének. Holott — s ez PEESCH néhány elemzéséből közvetve ki is derül — az említett alapmotívumok a funkcionálisan meghatározott tárgytípusok díszítményrendszerével együtt és nem önállóan jellemezhetik az adott tájegység népművészetének valamelyik területét meghatározott időszakban. Az említett optika következtében a népművészeti ornamentika történeti rétegzettsége összemosódik, s a népművészet szinkretizmusaként ismert sajátosság eltűnik.

A tematikus alapon kiválasztott motívumok elemzéséhez az előzőeknél biztosabb fogódzókat ad a művelődéstörténet. *Ádám és Éva a paradicsomi fa alatt* címen bibliai alakoknak a népművészetben való előfordulását tárgyalja a szerző *(Adam und Eva unter dem Paradiesesbaum—Biblische Motive)*. Emberpár, szerelmespár ábrázolásokat követ nyomon a következő fejezet *(Büszke urak — nemes hölgyek — jellegzetes képek a feudális és polgári időkből — Stolze Herrn, edle Damen — Leitbilder aus feudaler und bürgerlicher Zeit)*, Johann SIBMACHER 1604-ben Nürnbergben kiadott híres *Neues Modelbuch* című könyve egyik ábrájából kiindulva. Jól sikerült, ha nem a legjobban sikerült fejezet tárgyalja a szív-motívumot, mint szerelmi szimbólumot és szerencsét hozó jelképet *(Das Glückbringende Herz—Liebessymbol und Glücksbringer)*. A szerelmes, szerető szív motívuma mind az irodalomban, mind a díszítő művészetben a középkor végén tűnik fel Nyugat-Európában, s ezzel körülbelül egy időben jelenik meg keresztény ikonográfiában is a Jézus szíve, Mária szíve. A motívum mindkét jelentésben, sőt egyre gazdagodó jelentéssel terjedt kelet felé, s csak a legutóbbi időkben ért a Balkánra. A reneszánsz ornamentika maradványaként csaknem egész Európában ismert a szép szirén, Meluzina *(Die schöne Meluzine — Ein Fabelwesen)*. Dél-Európában szemmelverés elleni amulettként használják, míg az Alpoktól északra az ábrázolások erotikus jellege a szembeötlő. Jóllehet PEESCH a magyarokat is a szirénkedvelő népek közé sorolja (126 o.), álláspontja jogosultságát néhány kerámia függönynehezék, egy-két mézeskalács nyomóforma, és/illetve tükrös aligha bizonyítja. Szirén alakú mézeskalácsok rituális jellegű fogyasztásáról pedig magyar népszokás keretében nemigen van tudomásunk.

A népművészetben előforduló állatalakokat a középkori allegorikus állatábrázolásokkal, másfelől a reneszánsz mintakönyvekkel hozza összefüggésbe R. PEESCH *(Der Springende Hirsch—Tierornamentik)*. Motívumelemzései megbízhatóak, amennyiben ikonográfiai adatokra támaszkodnak, és kétségesek, amikor népi hiedelmekre utalnak. A magyar Miska-kancsók kígyóit szerencsésebb lett volna a Palissy stílusú plasztikus kerámiafajtákkal összefüggésbe hozni, mint azoknak közel sem bizonyított bajelhárító jelentésére utalni. A növényi díszek közül a virág és levélinda, virágváza, rosetta motívumok szerepelnek *(Ranke und Rosette—Pflanzenornamentik)*, a heraldikai jellegű díszítmények közül pedig a kétfejű sas *(Der wandelbare Doppeladler—Ornamente heraldischer Herkunft)*. Végül a betűk és feliratok díszítményként való szerepeltetésére hoz fel példákat a könyv utolsó fejezete *(Schrift und Monogramm — Redende Ornamente)*.

Az elemzéseket szemléletes ábrák, más kiadványokból többé-kevésbé ismert, olykor feleslegesen is ismételt fényképek és egy válogatott bibliográfia egészítik ki.

Természetesen vitatkozni lehetne azzal, hogy a kiválasztott motívumok valóban jól reprezentálják-e az európai népművészetet, hogy az egyes motívumok szerteágazó történetéből a szerző itt mit tartott érdemesnek közölni, hogy a népművészet forrásai közül mit és mennyire ismer stb. Vitathatatlan azonban az, hogy a népi ornamentika kutatására szükség van, hogy Karl von SPIESS, Adolph RIFF, Vilém FRAŽAK és mások eredményeinek további kiegészítésére igény van. R. PEESCH könyve éppen fogyatékossága révén ösztönöz további kutatásra.

Schwedt, Herbert und Elke: Schwäbische Volkskunst. Verlag W. Kohlhammer. Stuttgart—Berlin—Köln—Mainz, 1981. 184 l., 44 l. kép, közte 12 l. színes

Hofer Tamás

A tartományi, regionális népművészeti monográfiáknak a múlt század vége óta már számos generációja jelent meg a német nyelvterületen. A műfaj ma is eleven, új kiadványok és régi művek új kiadásai tanúskodnak róla. Mindezek fő feladatuknak azt tekintik, hogy egy-egy táj népművészeti emlékanyagát műfajok-tárgyféleségek szerint áttekintsék, több-kevesebb történeti-társadalmi stb. értelmezéssel. A SCHWEDT házaspár könyve, ha külső formájában hasonlít is ezekre a kiadványokra, törekvéseiben-tartalmában lényegesen különbözik tőlük. Ez nem meglepő a két szerző munkásságának ismeretében. Tübingában tanultak, Herbert SCHWEDT Hermann BAUSINGER egyik első munkatársa volt, az utóbbi években azonban munkássága a Tübingában művelt „kritikai néprajz"-tól némely ponton különböző empirikus irányba fordult, különös figyelemmel a népszokások, a művészi kreativitás jelenkori falusi és városi megnyilvánulásai iránt. Herbert SCHWEDT disszertációja 136 településben vizsgálta, milyen szokásokat, szimbolikus közösségi akciókat tudnak létrehozni-fenntartani egyes községek, és lokális kulturális személyiségüknek eme kifejezései mi módon hatnak vissza megmaradásuk vagy elnéptelenedésük folyamataira *(Kulturstile kleiner Gemeinden.* Tübingen, 1968.). Települések kohéziójáról, illetve széthullásáról beszélt a Magyar Néprajzi Társaságban 1974-ben tartott előadásán is. A népművészet kutatásának történetére, fogalomrendszerére vonatkozó kritikai elképzeléseit 1964-ben és 1969-ben a Zeitschrift für Volkskunde-ban foglalta össze. Elke SCHWEDT disszertációjában a mai „egyszerű emberek" művészi törekvéseinek-lehetőségeinek megragadására próbált városi és falusi terepmunka alapján fogalmi apparátust kidolgozni *(Volkskunst und Kunstgewerbe. Überlegungen zu einer Neuorientierung der Volkskunstforschung.* Tübingen, 1970).

SCHWEDTék ebben a könyvben a hagyományos feladat megoldásánál nem adták föl korábban kidolgozott kritikai elveiket, belefoglalják a munkába a jelenkort is, viszont épp a mai tapasztalatok alapján a múltban sem rekesztik ki figyelmükből falusi közösségek „klasszikus" népművészete mellett a marginális jelenségeket, azokat az egyéni, sokszor különcködő avagy játékos alkotásokat, amelyek félig-meddig a mai naiv művészek, amatőrök törekvéseinek előképei. A tárgyi emlékanyag rendszeres áttekintéséről lemondanak, és az olvasóknak azt tanácsolják: járják be Württemberg néprajzi gyűjteményeit. Könyvükkel az ott és néhol még a helyszínen látható épületek, tárgyak értelmezéséhez kívánnak segítséget adni. A szakember számára, de bizonyára az érdeklődő olvasó számára is élvezetessé teszi szövegüket az a vitatkozó, mintegy dialógusokból építkező előadásmód, amivel a bőven idézett történeti források (pl. Eduard MÖRIKE leírásai) és korábbi etnográfus szerzők véleménye mellett rámutatnak az egyes szövegek sajátos nézőpontjára, elfogultságaira, az értelmezés további lehetőségeire.

A témakijelölő első fejezet után részletező áttekintés következik a korábbi korszakok, de kivált a XIX. század népművészetének gazdasági, kézművesipari-ipari, kereskedelmi és társadalmi hátteréről (13—51.). Tanulságos a XIX. század államilag szorgalmazott háziipar-fejlesztő akcióinak, általában a háziipari tevékenység hatalmas arányainak bemutatása. Felső-Svábföldön az 1853-as ínséges évben pl. 15 975 hímzőnőt számoltak össze és még 1878-ban is telente négyezren hímeztek kereskedelmi célra, másutt doboz, filigránékszer, óra készült, s — a terjesztés kérdésére térve — az 1880-as években minden 90 főre esett egy házaló. A régi népművészet tárgyainak társadalmi hátterét a nagy, kétajtós, gyakran templomokat díszítő mesterek által szentek alakjával kifestett állószekrények példáján idézik. Sajátos módon ezek a drága, presztízst kifejező tárgyak a sovány talajú hegyvidékre jellemzőek s nem a termékeny, gazdag síkvidékre — azért, mert a Felföldön törzsöröklés érvényesült és az osztatlanul tovább szálló telkek jómódú paraszt birtokosai fejezték ki rangjukat ezekkel.

A *Művészet a házon* (52—73.) és a *Művészet a házban* (74—103.) fejezet a történeti folyamatok vázolása mellett hasonló elemzések sorát hozza. Példaként idézek egy meglehetősen abszurd tárgyféleséget: a karcolással díszített tetőcserepeket, amelyeken a díszítést, feliratot — ha egyszer helyükre tették őket — legfőljebb távcsővel lehetett méltányolni. A kreativitás forrásai, megnyilvánulási lehetőségei iránt érdeklődő Schwedték szép adatokat hoznak az építtető által rendelt, a házépítésről megemlékező, áldást kérő feliratokra, díszítésekre és olyan szellemeskedésekre, amiket föltehetően borravaló (ill. bor) reményében karcoltak a nedves cserépbe. De régi leírásokból kiderül az is, hogy a nyers cserepeket a kemencéhez cipelő gyermekmunkások játékból, a maguk szórakozására is rajzolgattak. (Összehasonlításul: Karl Hillenbrandt — *Volkskunst der Ziegelbrenner. Stempel, Symbole, Heilszeichen in Ton.* München, 1981 — értékes anyagrendszerező munkájában a hangsúlyt még a „nehéz munkát végző primitív emberek szimbólumalkotó képességére" teszi.) Hasonló tárgyak egyébként föltehetően akadnának Magyarországon is, Hódmezővásárhelyről a téglagyárból ismerek olyan figurális-plasztikus díszű tintatartót, amit egy nyers téglából vágtak ki és téglákkal együtt égettek ki.

A *Szokásművészetről* szóló fejezet (104—139.) olyan díszítésekre és mulandó tárgyakra hívja fel a figyelmet, amelyek „ritkán kerülnek akár művelődéstörténeti múzeumokba, akár régiségkereskedőkhöz és műgyűjtőkhöz", részben mert mulandóak, mint katolikus helységek úrnapi körmenetein a színes virágszirmokból kialakított virágszőnyegek vagy az ünnepi kalácsok. A gyakran önálló egyesületek által kultivált maszkos farsangi szokások a maszkok mellett változatosan festett „bolondruhák" és számos más kellék elkészítésére is alkalmat adnak.

A jelenkorra térve a szerzőknek fókuszváltást kell végrehajtaniuk: előmunkálatok híján egyetlen községre, a már Herbert Schwedt disszertációjában is főszerepet játszó Hirrlingenre szűkítik a figyelmet (140—157.). Innen hoznak közösségi példákat és idéznek olyan egyéni esztétikai törekvéseket, alkotásokat, amelyeket a naiv művészet, amatőr művészet, szabadidő-művészet kategóriáival lehet megközelíteni. Vajon a régi népművészet él-e tovább ezekben a megnyilvánulásokban — erre a kérdésre a szerzők itt is elhárítják a határozott választ, önálló véleményalkotást várnak az olvasótól, csak fölsorakoztatják számára a különböző álláspontokat és a mellettük-ellenük szóló érveket, és fölhívják a figyelmet a kutatás további lehetőségeire, feladataira. Munkájukat — a sok érdekes történeti adat, néprajzi megfigyelés, elemezve bemutatott példa mellett — épp ez a sokoldalú nyitottság teszi gondolatébresztővé.

A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XIX. Szerkesztette Szabadfalvi József. Miskolc, 1980. 390 l.

Selmeczi Kovács Attila

A múzeumi évkönyv öt tudományszakot képviselő publikációi között legnagyobb számmal a néprajz szerepel. A szénatárolásra szolgáló gazdasági épületek formai változatait Paládi-Kovács Attila Észak-Borsod és az egykori Gömör megye területén gyűjtött adatai alapján veszi számba. A Rima és a Hernád folyó közötti aránylag nagy kiterjedésű területen egységesen használt *rakodó* terminológia arra utal, hogy ez a gazdasági épület régi tartozéka a vidék paraszti gazdálkodásának. Viga Gyula a Kárpát-medence területéről kétszáznál több helynévi adatot sorakoztat fel, amely a kecsketartással összefüggést mutat. A változatos névanyag rávilágít a kecsketartás történeti jelentőségére, a tartásmód sajátosságaira és táji különbözőségeire. A megye népi kenderfeldolgozásának monografikus feltárására vállalkozott Dobrossy István és Fügedi Márta. Jelen tanulmányukban a törő és rostpuhító eljárások eszközeit és terminológiáit egymáshoz való kapcsolódásuk szerint rendszerezik. A kartografikus áttekintés pontos képet nyújt az egyes eszköztípusok elterjedéséről, táji megoszlásáról.

Egy kevésbé ismert mesterségről, a fésűsségről nyújt részletes leírást Fügedi Márta. A fésűkészítés munkafolyamatának bemutatásán túl a szerző figyelemre méltó adatokat közöl a miskolci fésűs céh XVIII—XIX. századi tevékenységéről. Fejős Zoltán a Zemplén középső vidékéről Amerikába való kivándorlás és visszavándorlás sajátos folyamatát az akkulturáció oldaláról veszi szemügyre. Bodnár Zsuzsanna egy kárpát-ukrán falu, Komlóska lakáskultúráját rögzíti az 1950-es évektől napjainkig.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Műszaki szerkesztő: Sándor István
A kézirat nyomdába érkezett: 1983. II. 21. — Terjedelem: 14,70 (A/5) ív
83.11758 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

ETHNOGRAPHIA

Vol. XCIV 1983 Nr. 3

Ismertetések — Book Reviews

Nemzeti kisebbségek, etnikus érintkezések — National minorities, ethnic contacts

Etnografija Južnih Slavena u Mađarskoj *(Égető Melida)*; — Kerecsényi Edit: Povijest i materijalna kultura pomurskih Hrvata *(Kiss Mária)*; — Világ Szépe és Világ Gyönyörűje. Magyarországi román népmesék *(Domokos Sámuel)*; — Hocopán Sándor: Florian. Poveștile lui Teodor Simonca. Ső.: Impăratu roșu și impăratu alb *(Kovács Ágnes)*; — Krupa András: Rozprávky nanicky Zofky. Zsofka néni meséi *(Kovács Ágnes)*; — Manherz, Karl: Sprachgeographie und Sprachsoziologie der deutschen Mundarten in Westungarn *(Wolfgang Kleiber)*; — Mollay Károly: Német—magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig *(Kisbán Eszter)*; — Bakos Ferenc: A magyar szókészlet román elemeinek története *(Szabó Zoltán)*; — Mándity Marin (szerk.): Prilozi kulturnoj i književnoj povijesti Srba i Hrvata u Mađarskoj *(Horváth Sándor)*; — Póth István: A magyar népszínmű a szerb színpadon *(Horváth Sándor)*; — Dobrev, Csavdar—Juhász Péter—Mijatev, Petar (szerk.): Tanulmányok a bolgár—magyar kapcsolatok köréből *(Niedermüller Péter)*; — Népismereti Dolgozatok 1981 *(Balassa Iván)*; — Új Mindenes Gyűjtemény *(Kiss Mária)*; — Acta Hargitensia I. *(Székely László)*; — Hargita Kalendárium 1981 *(Székely László)*; — Stephani, Claus: Eichen am Weg. Volkserzählungen der Deutschen aus Rumänien *(Kovács Ágnes)*; — Karlinger, Felix (Hrsg.): Rumänische Märchen außerhalb Rumäniens *(Kovács Ágnes)*; — Cammann, Alfred—Karasek, Alfred: Volkserzählungen der Karpathendeutschen. Slowakei. *(Kovács Ágnes)*; — Ethnische Gruppen in der Bundeshauptstadt Wien *(Niedermüller Péter)*; — Nellemann, George: Polske landarbejdere i Danmark og deres efterkommere *(Hofer Tamás)*

Népművészet — Folk art

Magyar művészet 1890—1919 *(Hofer Tamás)*; — V. Ember Mária: Úrihímzés. A Magyar Nemzeti Múzeum Gyűjteménye *(Fél Edit)*; — Peesch, Reinhard: Ornamentik der Volkskunst in Europa *(Verebélyi Kincső)*; — Schwedt, Herbert und Elke: Schwäbische Volkskunst *(Hofer Tamás)*

Vegyes — Varia

A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XIX. *(Selmeczi Kovács Attila)*

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 100 Ft
1 szám ára: 25 Ft
Index szám: 25210

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat,
H-1389 Budapest, Pf. 149.

Ára: 25 Ft
Előfizetés egy évre: 100 Ft

INDEX: 25.210
ISSN 0014—1798

ETHNOGRAPHIA

Vol. XCIV **1983** **3**

CONTENTS

Articles

K. Csilléry Klára: Folklorismus, Historismus und Fortleben in der Volkskunst eines Dorfes der Kalocsa-Gegend 353
Hankóczi, Gyula: Die Drehleier in den zentralen Gebieten der Ungarischen Tiefebene 383

Communications

Scheiber, Sándor: The echo of childrens rhymes and ditties from the region Bihar in the poetry of János Arany 413
L. Ács Anna: Two chairs decorated with emblems of crafts from the 18th century 414
Györffy, István: Daten zur Tätigkeit des Schnitzers András Bagol 423
Várnai, Ferenc: Eine Zitherart im Komitat Baranya 431

Discussion and Debate

Opinions about Folklorism
Bausinger, Hermann: Zum Begriff des Folklorismus 434
Gusev, V. E.: Typologie des Folklorismus 440
Karnoouh, Claude: De l'usage du folklore ou les avatars du „folklorisme" 442

Personalia

Kodolányi, János Jr.: István Vincze 1922—1982 (with a bibliography) 498
Kovács, Ágnes: A farewell to Pál Gergely (1902—1982) 452
Hofer, Tamás: László Székely 1912—1982 (with a bibliography) 453
Voigt, Vilmos: Richard Mercer Dorson 1916—1981 456
Horváth, Sándor: In memoriam Milenko S. Filipović (with a bibliography) 457

Chronicle

Nagybákay, Péter: IInd International Symposium on the History of Handicraft Industries, Veszprém, August 21—26, 1982. 460
Balassa, M. Iván: 10th Meeting of the Association of Europaean Open Air Museums, Szentendre—Visegrád, September 5—11, 1982. 464
Barabás, Jenő: VIth Conference of the Ethnographia Pannonica. Tata, September 9—13, 1982. 467
Kodolányi, János Jr.: Showing of ethnographic films, photos and slides in Szentendre July 29—31, 1982. 468
Stirling, János: Ethnobotany and pharmaceutical research. Conference in Pécs, October 22, 1982. 469
Selmeczi Kovács, Attila: Ethnography of the region Szatmár. Scientific session in Mátészalka, October 28—30, 1982. 471
Kríza, Ildikó and *Földes-Györgyi, Erzsébet—Kiss, Mária—Sárkány, Mihály—Veres, Péter:* Congress of the European Ethnological Association in Susdal-Moscow, September 30—October 6, 1982. 471
Fél, Edit: "Researcher Investigating his own Culture: Experiences and Methods". Symposium at the Musée de l'Homme, Paris, November 12—14, 1982. ... 477
Kodolányi, János Jr.: „Etnofilm". Čadca, Czechoslovakia, November 29—December 3, 1982. 478
Paládi-Kovács, Attila: Thirty years of the journal Slovenský národopis 479
Voigt, Vilmos: Activities of the Institute for Ethnology and Culturology at the Marburg University 481
Kósa, László: The new exhibition of the Ethnographic Museum, Budapest 482
Balassa, Iván: The Scottish Agricultural Museum, Edinburgh 485
Voigt, Vilmos: Research on contemporary childrens folklore in Budapest 487

Book Reviews

(For a full list see p. 3 of the cover) 493

ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

XCIV. ÉVFOLYAM, 4. SZÁM

BUDAPEST, 1983

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

A szerkesztő bizottság tagjai

BODROGI TIBOR, K. CSILLÉRY KLÁRA, DÖMÖTÖR TEKLA, GUNDA BÉLA, KRÍZA ILDIKÓ, MARTIN GYÖRGY, TÁLASI ISTVÁN

A szerkesztő bizottság elnöke

BALASSA IVÁN

Szerkesztő

HOFER TAMÁS

A szerkesztőség címe: Magyar Néprajzi Társaság, 1055 Budapest V., Kossuth Lajos tér 12. Telefon: 326–340
Felelős kiadó: az Akadémiai Kiadó igazgatója

TARTALOM

Emlékezés Kodály Zoltánra

Vargyas Lajos: Kodály a nemzeti géniusz 521
Rajeczky Benjamin: Kodály Zoltán és a Magyar Néprajzi Társaság 530
Sz. Farkas Márta: Kodály: Voyage en Hongrie (3 képpel) 534

Szalay Olga—Paksa Katalin—Bereczky János—Domokos Mária—Olsvai Imre: Kodály és a népzene — a zeneszerzői források feltárásának tükrében 548

Szalay Olga: Kodály a népdalgyűjtő (1 térképpel) 549
Paksa Katalin: Gyermekjátékok és jelesnapi szokásdalok Kodály kórusműveiben 554
Bereczky János: Kodály népdalfeldolgozásainak hitelessége 558
Domokos Mária: „Néprajz és zenetörténet" 563
Olsvai Imre: Kodály Zoltán és más népek zenéje 566

Közlemények

Takács Lajos: Hant-átadás mint a birtokbavétel jele. Egy európai jogszokás hazai történetéhez 573
Szabó T. Attila: A boszorkány-hit XVIII. század végi dési emlékei 578
Markmiller, Fritz: Egy Buda 1686-os ostroma során talált Mária-kép Alsó-Bajorországban (1 képpel) 580
Gábry György: A magyar hegedű (4 képpel) 588
Pávai István: Változatok Farkas Pál dalaihoz (9 kottával) 594
Tófalvi Zoltán: A korondi fazekasság rövid története (7 képpel) 599

Kutatók, életművek

Molnár Balázs: Szűcs Sándor 1903—1982 (1 képpel) 615
Rajeczky Benjamin: Forrai Magdolna Gregoria 1918—1983 617

Ismertetések

(részletes jegyzéküket lásd a borító 3. oldalán) 620

ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

XCIV. * BUDAPEST 1983 * 4. SZÁM

EMLÉKEZÉS KODÁLY ZOLTÁNRA*

Vargyas Lajos

Kodály a nemzeti géniusz

Mennél fejlettebb egy nemzet kultúrája, annál különbözőbb művészegyéniségekben fejezi ki magát. A nemzeti jellemnek differenciált kultúrában gazdag színskálája bomlik ki: a nagy szellemek alkotásaiban minden jellemző vagy különleges árnyalata megjelenik a nemzeti léleknek; a szellemi élet nagy egészében, alkotóinak művészi termésében kiteljesedik minden vonásával a nemzet lelki arca.

Vannak mégis alkotók, akiket ebből a sokféleségből különösen magáénak érez a közösség; akiknek életművében a nemzeti jelleg szinte sűrített formában kap kifejezést. Ezek legfőbb élményüknek érzik a különleges magyar világot, ezt akarják egész életük munkájával művészi síkon kifejezni. Kialakult bennük a magyarságnak egy gazdag, teljes, magas rendű képe, ezt építik föl részeiből: a népélet dús sokféleségéből, a történelmi múlt magyarjaiból vagy az ősi mondák világából. Íróink közül ez hajtotta Arany Jánost, a népélet epikusát, a honfoglalás előtti korok mondáihoz; ezt tette Móricz Zsigmond regényeiben, amikor hatalmas emberteremtő művészetével szinte mindent felmarkolt, ami magyar, s a típusok végtelen során keresztül zsúfolt sokaságban öntötte az embert, az örök, idő fölötti magyart.

De talán senki sincs a magyar szellemi életben, akit a nemzeti léleknek ez a meglátott, magas rendű képe annyira megszállott volna, mint Kodály. Amit a két nagy epikus tett az irodalomban, azt tette ő a zenében, talán még tudatosabban. Ez a megszállottság hajtotta, amikor a magyar falvakat járta a fölfedező izgalmával Pozsonytól Bukovináig, hogy feltárja az ismeretlen, a már-már veszendőbe lévő hagyományt. Ez adta az erőt, hogy egy élet munkájával tárja fel a benne rejlő művészi értéket és történelmi tanulságokat. Ezért kutatott elsárgult papírokon régi korok hangulatát őrző táncok után: hogy összerakja a nemzeti lélek minden színét, minden megtalált hangját egy nagy, egyetemes, összefoglaló képbe. Amit Wagner az ősgermán mítoszokban

* A következőkben a Magyar Néprajzi Társaság 1983. január 26-án tartott Kodály-Emlékülésén elhangzott beszédeket és előadásokat adjuk közre, a Társaság elnökének és választmányának döntése alapján.

látott: a nemzeti jellem őserejű, csorbítatlan és gazdag világát, azt KODÁLY az élő néphagyományban találta meg: a néplélek gazdagságában, a népzenében. Ettől kezdve élete célja ennek a néplléleknek kifejezése. Számára a népzene nemcsak zenei ösztönzéseket jelentett, nemcsak elemeket, amelyeket beleépíthetett egy új művészi stílus épületébe, hanem olyan élményt, amelyet szolgálni akart, hogy mindaz, ami benne érzelmi mélység, különös zenei megnyilatkozási forma, sajátos arcú emberség, az ő művészetén keresztül szólaljon meg egy nagyvonalú művészeti elképzelés egységében. Nem téma, hanem az alkotás központja, célja.

Ennek a megelevenítő munkának sokféle fokozata van. Amikor a dalokat külön-külön adja zongorakísérettel vagy kórusfeldolgozásban, akkor is túlnő a feldolgozás a „zongorakíséret" szokott fogalmán: lelki tartalmában felnagyítja, hatásában felfokozza. Bár a dallamok önmagukban is a népzene legnemesebb darabjai, amelyekben a néplélek legmélyebb hangja szólal meg, de ami abban egyszerű eszközökkel kifejezett élmény, azt építi föl nagy művé a nagyobb keretek, a gazdagabb eszközök, a magas rendű művészi forma segítségével, hangulatában kiemelve és felfokozva. Így lesz az egyszerű négysoros dalból kompozíció. Gondoljunk a *Magyar Népzene* sorozat egy-egy több strófás balladájára vagy bármelyik darabjára. Ha a hangulati felépítést, a kifogyhatatlan gazdagsággal ömlő költői fantáziát és zenei invenciót tekintjük, kétségtelen, hogy minden egyes feldolgozás eredeti költői lelemény. De olyan alkotás, amely a feldolgozott népdal és a teljes népkultúra szellemét szolgálja kongeniális beleérzéssel.

Fokozottan érvényes mindez kórusfeldolgozásaira. Egy *Molnár Anna* vagy a különösen szuggesztív *Székely keserves* a népdal költői tartalmának, hangulatvilágának átérzésében és művészi felfokozásában felülmúlhatatlan példák.

KODÁLY azonban ennél is továbbment. Nem elégítette ki még az ilyen felfokozó erejű feldolgozás sem. Mert így az egyes dal mindig csak kiszakított része a népi világnak, annak a világnak, amely ezer és ezer népdalból leszűrődve és ezer és ezer élethelyzetével a háttérben egy nagy egységes érzelemvilág, egy sajátos emberi világ képével élt lelkében. Minél többet fölmarkolni ebből az emberi világból, minél teljesebb képet adni róla: ez volt állandó törekvése. Amit mint folklorista nem szűnt meg hangoztatni: hogy csak az értheti meg igazán a népdalt, aki azt a valóságban, a maga környezetének sokféle színével együtt ismeri, azt kívánta a művészetben is: a népéletet a maga teljességével odarajzolni a dalok köré.

Ezt a célt szolgálták több népdalból összefűzött, ciklikus kórusművei, a *Karádi nóták*, a *Mátrai képek*. Mindkettő valóságos életkép. Egyik dal a másikat egészíti ki, és kikerekíti azt a képet, amit mindegyik külön-külön ad a népéletről. A *Karádi nóták*ban egész betyártörténet játszódik le: háromnégy dalban előttünk áll a mulató, hetyke, zsandárokkal dacoló, majd a bíráknak könyörgő, babájától búcsúzó betyár alakja, utána pedig ellentétképpen a gondtalan mindennapok szeretkező, tréfálkozó, felelőtlen emberének hangja: a kanásznóta és hangulatban rokon társai, a falusi élet köznapjainak dús televénye. A feldolgozás csodálatos intenzitással tudja megeleveníteni a dalok mögött meglátott életet a bennük megérzett hangulat felfokozásával. Nem programzenéről van szó ezekben; a legnemesebb értelemben vett költői ábrázolásról, amely egy jellemző érzelmi vonással felidézi lelkünkben az élet egy darabját.

Ennek a műfajnak legnagyobb és máig utól nem ért példája a *Mátrai képek*. Ebben a négy tételre tagolódó, hatalmas kórusképben dióhéjban benne van szinte az egész népélet minden jellemző vonásával. A Vidrócki betyár balladájában a hősi és tragikus elem s a hegyvidék titokzatos, komor hangulatai keveredtek a népélet emelkedett, megilletődött pillanataival. A sötét színek után más világba jutunk: a szeretőtől való búcsúzás, a honvágy és bánat, a gyengéd kedveskedés hangjai után kitör az öröm, s az ujjongó mulatsággal áll össze a mű teljes életképpé. Az egyes dalok így, kompozícióba beállítva, egymást fokozva egy vidék, egy nép sajátos színeit, életének jellemző pillanatait is felidézik, s így hatásban felfokozódnak.

Még ez sem volt az a megoldás, amit véglegesnek érzett. Mert ezekben a kórusokban még mindig csak a költői fantázia ereje éreztet meg valamit a népélet színeiből a dalokon keresztül ahelyett, hogy maga ez az élet magyarázná az egyes dalokat a maga ezerféleképpen változó helyzeteivel, örömebánata, tréfái és halálfélelme sajátos hangulatával, embertípusainak az élet különböző helyzeteiben való viselkedésével. Bármennyire nagy lélegzetű kórusmű is mindkettő, csak néhány válogatott dallam, néhány jellemző vonás felvillantására alkalmas. Aki a népélet teljességét akarta bemutatni, az szükségképpen jutott el a színpadi ábrázolásig.

Első próbája volt ennek a *Háry János*. A naiv népi mesevilágot utánozni hivatott szövegkönyv alkalmat adott a szerzőnek arra, hogy zenéjében a szövegnél hitelesebben adja képét mindannak, ami a nép vágyaiban és képzeletében él. A színdús zenekari hangzásokkal aláfestett dalbetétek már valóban valami életkeretben — bár meseszerű, mégis népi életkeretben — állnak össze a magyar nép érzelemvilágának hiteles tablójává.

A következő lépés azután már meghozta a tökéletes megoldást. A *Székely fonó* az a csúcs, amelynél magasabbra ezen a téren nem lehet emelkedni. A rövid meseváz, amit KODÁLY állított össze a felhasználni kívánt dalok tartalmának megfelelően, csak annyit akar elérni, hogy minél több, minél jellemzőbb élethelyzetet mutasson be, az érzelmek minél több árnyalatára adjon alkalmat *háttérként* az egyes dalokhoz, amelyekben lejátszódik az egész élet. Itt a mese, a játék a dalokhoz készült. Vagyis az ideális, korszerű színpadot valósítja meg, s vele együtt a korszerű, stilizált zenedrámát: nem a reális valóságot akarja színre állítani, ami énekelve-zenélve úgyis mindig irreális; hanem egy elvont, valóság fölötti élethátteret ad a zenének, amelyben igazában lefolyik a cselekmény, a „valóság égi mása". Ennek a stilizált háttérnek csak annyi a szerepe, hogy minden dalt azzal az élethelyzettel értelmezzen, amelyből született. A játék, a tréfa, a fonóházi szórakozások, szerelem, elválás, halál, a képzelet színes vagy groteszk képei, végtelen sok bánat — ez alaphangja az egész darabnak, akárcsak az egész népdalnak: „Kevés öröm vegyítve sok bánattal" — mint ARANY írja —, végül felszabadult ujjongás. Mindez a népéletből vett megfelelő jelenetekkel és alakokkal aláfestve összefonódik egy nagy egységgé: a népélet teljes és művészi freskójává.

Másik egysége a műnek a művészi fölépítés nagy egysége, a bánat és öröm, a hangulatok és érzelmek arányos váltakozása, az ebből adódó művészi egyensúly, aminek két nagy pillére van: a középre helyezett, hatalmas sirató s vele szemben a lakodalom tombolása a finálében. A kegyetlen, hideg kvartoszlopból vijjogó siratóban a haláltól megriadt embernek szinte primitív döbbenetét éljük át. Minden bánat és végtelen szomorúság, ami odáig lejátszódott s amit még ezután elsírnak, kétszeres jelentőséget kap ennek a haláldöbbenet-

nek árnyékában. Ha az életet ez a sötét megsemmisülés várja, akkor annál inkább kívánja a lélek a boldogságot, annál kevésbé tudja elviselni, hogy az életben is csak szomorkodnia lehet. Ez a sötét árnyék borong tovább a tudat alatt az egész darabon. Az egymástól elválasztott pár bánatát ez árnyékolja az utolsó jelenetben vigasztalan szomorúsággá, és ettől szabadulnak föl az egymásratalálás végső boldogságában. A szerző tudatosan ki is emeli mindezt a választott szövegekkel: „Én Istenem, sok búm után Adj egy csekély jót is immár! . . . Én Istenem, add megérnem, Kit szeretek, avval élnem! Ha ezt meg nem adod nékem, Én Istenem, végy el engem!" És kitör felszabadultan és vadul az ujjongó öröm. A bánattól meggyötört, a haláltól megijesztett ember mégis talál egy pontot az életben, ahol kárpótlást kaphat, az egyetlen rövid örömöt. S mert oly rettenetes és ijesztő volt a sirató, a halálvízió, azért olyan tomboló a finálé, hogy szinte szétveti a falakat. Ez a hatalmas koncepció méltán sorakozik nagy alkotásai, a *Psalmus* vagy a *Te Deum* mellé, koronájaként mindannak, amit KODÁLY a folklórra épülő műfajokban alkotott. Abban a képben, amit az önmagát kereső nemzet alkot magáról, most már ez a hatalmas szintézis is ott lesz nemzetünk tudatában irodalmunk annyi hasonló, nagy szintézise között.

Ami a népdalhoz vezette, hogy a benne megnyilatkozó nemzeti lélek vonásait fejezze ki rajta keresztül, ugyanaz vezette, amidőn a történeti magyarság zenei megnyilatkozásait kelti életre elfeledett vagy már csak eldugott falvak cigányainak hangszerén élő régi táncokból, s bennük régi korok hangulatát idézi föl, a magyarság régi stílusait fejleszti ki múltidéző, egyúttal korszerű alkotásokká. A *Galántai táncok* témáját régi följegyzésben találta, a *Marosszéki táncok* témáit élő hagyományból vette, erdélyi hagyományőrző cigányok és parasztzenészek hangszeres darabjaiból. De ezúttal a hagyomány múlt századok feledésbe merült zenéjét tartotta fenn. Verbunkosai, amelyeket a *Háry János*-ban vagy a *Székely fonó* táncjelenetében hallhatunk, LISZT hagyományát követik; ő is fel akarta emelni a verbunkost a magasrendű zene világába. Csakhogy KODÁLY már LISZTnél biztosabb talajon állt, amikor ehhez a zenéhez nyúlt: az egész magyar hagyomány ismerete, a régi korok zenéjének felkutatása, veleszületett s tudományos kutatásaiban tudatosult magyar ízlése vezette, hogy mind a verbunkosban, mind a megelőző korok muzsikájában megtalálja az igazán eredetit és a jellemzően magyart. A „feldolgozás" nemcsak megtartja ezt a hangot, hanem még fokozza is, azaz olyan történelmi levegőt ad a műveknek, amit csak a *tudós kutató* és a *beleérző művész együtt* tud megadni egy alkotásnak. Mert ebben az ő megelevenítő munkájában az a nagyszerű, hogy benne elválaszthatatlanul egyesül a tudós és a művész. Amit a tudós felkutat és kiderít, azt a művész szólaltatja meg. Művészete ezekben a darabokban tudós munkájától nyeri hitelét.

Hogy ezt a népzenéhez tapadó munkásságot helyesen tudjuk értékelni, rá kell mutatnunk művészetének sajátos jellegére. Ő nem önmagát keresi műveiben, önkifejezését nem belső világának mélységeivel, belülről való kitárulkozással valósítja meg, mint a lírikus BARTÓK. Ő epikus. Ez nem jelenti azt, hogy nincsenek sajátos hangulatai, hogy műveinek nincs „lírája" — enélkül nem is lehetne művész. Hanem jelenti azt, hogy invenciója szeret külső dolgokhoz tapadni; nem a megnyilatkozni akaró belső világ keresi a kifejezési lehetőséget, néha külső elemek fölhasználásával is, mint BARTÓKnál, hanem a külső dolgok keltik föl benne az élményt: szöveg, téma, stílushagyomány, a hagyománnyal humanizált paraszti világ. Ezért tudta magát annyira átadni

a népzenének, és ezért van, hogy eredeti alkotásaiban is a legnagyobb részt a szöveges művek teszik ki: dalok, kórusok és nagyzenekari kórusművek.

Hogy mennyire van „lírája" is az epikus természetű alkotónak, legjobban dalai mutatják. SCHUBERTen kívül nincs még egy zeneszerző, aki annyira par ex ellence dalköltő lenne, mint ő. Mintegy negyven eredeti dala mind a leggazdagabb dallaminvenció, mély líra és költői fantázia terméke. Nemesveretű melodikája külön hang a dalirodalomban. Ez a melodika is, mint egész vokális zenei nyelve a kórusok szólamainak énekszerűségétől a *Psalmus* szólójának deklamációjáig annak az új vokális stílusnak eredménye, amit KODÁLY BARTÓKkal együtt a népdalból alakított ki saját egyéniségének megfelelő művészi stílusban. Műzenei melodika ez — a népdal stílusának visszfénye művészi síkon. Egyúttal szinte magától értetődik, hogy mind nála, mind BARTÓKnál ez a melodika, ez a deklamáció a nyelv szelleméből fakad. Egy hosszú, idegen szellemű korszak után újra visszahelyezi jogaiba a nyelvet. Ebben olyan a jelentősége számunkra, mint WAGNERé a német nyelv számára.

Aki annyira vokális szerző, mint KODÁLY, az szükségszerűen jutott el a kórusművészet megújításához. Munkássága ezen a téren a leggazdagabb, és művészetének ezt a részét művelik hazájában legszélesebb tömegek. Ő maga is, úgy látszik, ebben érezte magát leginkább otthon, azért tért vissza hozzá újra meg újra, ezért művelte minden elképzelhető fajtáját: 2—3 szólamú kis gyerekkarokat, énekgyakorlatokat és 6—8 szólamú világi és egyházi kórust, eredeti témájút vagy népdalfeldolgozást kiapadhatatlan változatosságban. A XVI. század nagy vokális kultúrájához kapcsolódik, nemcsak véletlen egyezés folytán, hanem tudatosan is. Népdalból kiművelt s a magyar nyelv szellemének megfelelő, nemesen vokális melodika és a XVI. század polifon kultúrája, szigorú szólamvezetése egyesül nála egy új kórusvirágzásban. Nyomában ma Magyarországon határozott vokális kultúra bontakozott ki világi és egyházi műfajokban egyaránt. S itt ragadhatjuk meg KODÁLY egyéniségének egy másik vonását, amely messze túllép az alkotóművészeten, de ami alkotó munkásságára annyira visszahatott. Ez a kóruskultúra nála a művészi irányon túl egyúttal kulturális-szociális fegyver is volt, egy nagyvonalú művelődéspolitikai terv eszköze. Evvel akart széles tömegeket bevezetni a zenei műveltségbe, elvinni a magas művészi alkotások megértéséig és megszeretéséig. Nem győzte hangsúlyozni, hogy az énekhang, a kóruséneklés a legszegényebbnek is rendelkezésre áll, valamint azoknak is művészi élményre ad alkalmat, akiknek hangszerjátékra nincs tehetségük. Így azok is részt vehetnek magasrendű zene megszólaltatásában, a zenélés örömében, akik máskülönben csak nehezen vagy sohasem jutnának hozzá. Ezért áldozott annyi időt és gondot az iskolai énektanításra, a kottaismeret közkinccsé tételére, ezért írt annyi iskolai énekgyakorlatot a biciniáktól a négyszólamú kartételekig. Az a közösségi gond, amely több nagy alkotót késztetett arra, hogy megkönnyítse az utat saját koruk zenéjéhez a hangszert tanuló gyermekek számára — gondoljunk BACH kétszólamú invencióira vagy SCHUMANN gyermekdarabjaira, hogy csak a legfeltűnőbbeket említsük —, az KODÁLYnál sokkal nagyobb arányokban jelentkezett. Ő az egész nemzetet akarta kivezetni a zenei műveletlenségből, és eljuttatni a magas művészet nagy élményéhez. Hogy azután ebből a nemzeti hiányérzetből fakadó és nemzetre szabott mozgalomból világmozgalom és világsiker született, az csak azt igazolja, hogy ami egy nemzet előbbrevitelére alkalmas, az általános emberi érték és más nemzetnek is hasz-

nálható; vagy fordítva: csak az visz előbbre egy nemzetet a fejlődésben, ami összemberi vonatkozásban is érték.

Kizárólag művészi célú kórusműveiben rendkívül nagy stílusgazdagsággal találkozunk. Ezen a modern szempontból járatlan úton sokféle lehetőséget próbált ki, sokféle irányban indult el, és szinte minden úton eljutott a sikeres megoldáshoz, a végleges művészi eredményekhez. A népdalfeldolgozásokat ezúttal figyelmen kívül hagyva, csak az eredeti témájúak közt is milyen nagy a változatosság: lírai hangulatú, színes hangzásokban gazdag, poetikus művek, mint az *Öregek*, a lehelletfinom és festői *Norvég lányok*, átszellemült, természetfestő képek, mint az *Este*, áhítatos hangulatú *Tantum ergók* és *Ave Mariák*, sejtelmes, titokzatos természethangulat a *Hegyi éjszakák*ban váltakozik olyanokkal, mint az ódai szárnyalású *Liszt Ferenchez* és *Ének Szent István királyhoz* és a modern hangzásokban legmesszebb menő *Triciniák* és más, élete végén komponált kórusok; és minden kórusművészetét betetőzi a megrázó motetta, a *Jézus és a kufárok*. Ebben a bibliai szövegrészekből magaválogatta képben is mintha megint a *Psalmus* lírája lobogna: a templomból kufárokat kiűző Jézusban saját szerepét élhette át a szerző.

Mindegyik mű más-más kórustechnikát, más jellegű szólamvezetést kívánt. Homofon-akkordikus jellegű az *Öregek* és részben az *Este*, ezek gazdag színskálájukkal, hangulatfestő akkordhangzásokkal hatnak. A *Jézus és a kufárok*ban kavargó polifónia váltakozik nemes, lágy, majd haragtól felcsattanó szóló- és akkordrészekkel és elfojtott piano-suttogásokkal. De bármilyen jellegű a mű, abban mind megegyezik, még a homofon darabok is, hogy szólamvezetésük kórusszerű, könnyen énekelhető és önálló.

Egészen sajátos polifóniát alakított ki a népdalkórusokban. A népi dallam a feldolgozásban magától értetődően utolérhetetlenül kiemelkedik a többi szólam közül. Elképzelhetetlen, hogy három-négy vagy akár csak még egy szólamban is vele egyenrangú dallamot lehessen szerepeltetni. Ilyenkor a többi szólamban egészen elütő jellegű, de önmagában teljesen szolisztikus kísérő dallamokat alkalmaz, gyakran szöveg nélkül, egy szótagra énekelve. A fölöttük kirajzolódó dallamhoz képest az összes többi kíséretnek számít, viszont önmagukban nézve önálló szólamvezetésű dallamok. Téma és kíséret egymáshoz képest úgy elválik, mint a homofóniában, a kísérő szólamok önálló dallamvezetése szerint azonban tökéletes a polifónia. Gondoljunk a *Karádi nóták* könyörgő betyárának jelenetére vagy a *Székely keserves* tengerzúgására és jajgató kíséretére. Erre a megoldásra a *Psalmus* szólóját kísérő, jajgató női karban talált rá először. Ilyenkor kétféle stílus előnye érvényesül: a polifónia énekszerű, önmagában is élvezhető szólamvezetése és a homofónia dallamot kiemelő, áttetsző világossága.

Mindaz a tudás, ami kóruskezelésében jelentkezik, s amit kórustapasztalatából leszűrt, legmagasabb fokon jelentkezik nagy zenekari kórusműveiben, a *Psalmus*ban és a *Te Deum*ban. Különösen az utóbbi — Kodálynak talán legérettebb alkotása — mutatja kórusművészetét a legmagasabb fokon. A nemesveretű szólamok csodálatosan ívelő dallamvonala, hangfekvése olyan énekszerű, hogy éneklése szinte fizikai jólesést vált ki. A szakadatlanul áradó, nemes ritmusokban egymás után változnak a megragadó képek: földre boruló tömeg könyörög ijedten, majd hatalmas angyalseregek zengik, hogy szent az Isten, majd hűvös csarnokok tárulnak ki, és a mártírok fehér, merev csoportja villan elő; misztikus pianissimókból hatalmas fokozással kitáruló forték, mintha csakugyan mennyei kapuk nyílnának meg. Az invenció nagyvonalú-

sága, a magasfokú technikai tudás és a gazdag költői fantázia a legnagyobb remekművek közé emeli.

A másik remekmű, a *Psalmus* már sokkal erősebben épül a szólóénekes és a zenekar színeire és kifejezési lehetőségeire. De hatalmas kórustételek váltják fel időnként ezt a zenekar-kíséretes deklamációt. Egy-két korai énekkari műtől eltekintve — az ifjúkori *Estétől* s a *Két zoborvidéki népdaltól* — akkor tör fel belőle először a nagyvonalú énekkari komponista, s alkotta meg egész életművének legjellemzőbb remekét.

Amikor egy mű hatása a folytonos emlékezésben sem veszít erejéből, amikor az újabb és újabb élmények mindig igazolják és gazdagítják bennünk élő emlékét, amikor tudatára ébredünk annak, hogy a mű jelentősége bennünk az idő elteltével egyre növekszik, akkor válik az alkotás számunkra remekművé. Így nőtt meg bennünk a *Psalmus* eddigi élete folyamán.

Csalhatatlanul biztos indítással ragad meg mindjárt az első hangokban. Vad szenvedély viharzik föl a zenekarban, néhány ütemben hallatlan feszültség torlódik egymásra, aztán a hullámok hirtelen leomlanak, és várakozástól fűtött hangulat vezet át a mű valódi kezdetéhez: megszólal az énekkar. Egyszerre különös, sejtelmes világban vagyunk: ez a piano kórushang az emberentúli világból szól felénk. S ez a mindennapok feletti, különös hangulat megmarad akkor is, amikor a kórusháttérből kilép a zsoltáros, és megkezdi énekét. A zenekar fűtött hangzásokkal kíséri: fojtott zsongással, nyugtalanul borzongó futamokkal vagy felcsapó kitörésekkel; az énekes pedig könyörög, vádol, retteg és átkozódik. Kinek nevében teszi, KODÁLYében vagy az egész magyarságában ? Mind a kettőben. Amint a XVI. századi költő is azonosult a zsoltáros szavaival, KODÁLY is magáénak érezhette — néhány évvel a húszas évek meghurcoltatásai után — az olyan panaszokat, hogy „Egész ez város rakva haraggal . . . Innét én régen elfutottam volna . . . Hogysem mint azok között lakoznom, Kik igazságot nem hagynak szólanom." Még inkább képzelhette ezeket a szavakat egy nemzetét ostorozó próféta ajkára, aki egész nemzete nevében támad rá kora bűnös társadalmára.

A szavak, a panasz, az indulathullámzás mélyen emberi; mégis megmarad valami álomszerű távolságban, valami költői emelkedettségben. Az ének nemes vonala, az akkordok zsúfolt hangulata mindig megtartja valóság fölötti lebegésében.

Az indulatok pedig egyre magasabbra csapnak, egyre fojtottabb pianók ellentéte feszül a kitörésekben. A sejtelmes kórustéma is egyre sodróbb lendülettel kereng elénk a fokozások tetőpontjain. Utoljára hatalmas többszólamú tételben tornyosul föl, amely háborogva, föl-fölcsapó hullámokban nyugszik el. Végül már együtt jajgat a kórus az énekessel: „Én pedig, Uram, Hozzád kiáltok . . . Az ellenségtől mert én igen tartok !" Azután az utolsó, legnagyobb fokozás előtt még egyszer egy lélegzetelállító, nagyívű piano-fohászkodás égi fényű hárfahangzatok fölött, hogy utána dobok és harsonák közt annál magasabbra csapjon az ének: „Igaz vagy, Uram!" Mindent betetőz az eget ostromló, több szólamú összkar, míg egyszerre megjelenik a harsogó zenekarban a bevezetés ismert szólama, s mint varázsütésre leomlanak a hullámok, és megint sejtelmes távolságból hangzik a kezdő ének. Mind jobban halkul, s lassan beletűnik a végtelenbe . . . Az égi kapuk bezárultak, az álomkép eltűnik szemünk elől. A klasszikus mű csodáját éltük át: egy örökkévaló világ képe tűnt fel, aminek emléke továbbkísér a mű elhangzása után is.

Művészi alkotások közt ritkaság az olyan, amely hiánytalanul képviseli

alkotóját; még kevesebb az olyan, amely egy egész nemzet művészetét egymaga képviselheti. A Divina Commedia, a Hamlet, a Faust, a Bűn és bünhődés ilyen alkotás. A gazdag magyar irodalomból nem tudnánk olyan művet említeni, amely egymagában kiállhatna az egész nevében. Mindig művek sorozatát szedjük össze gondolatban, amelyek kiegészítik, magyarázzák egymást. Egyedül a fiatal magyar zeneművészet hozott létre olyan művet, amely sűrítve reprezentálhatja, bármilyen nagy remekművek sorakoznak is fel mellette. A *Psalmus* a magyar zenének egyszeri, sűrített pillanata.

Ez az egyéni és közösségi lírai remekmű lezárás is, új út megnyitása is egyidejűleg. Mint nagyszabású kóruskompozíció, elindítója annak az alkotássorozatnak, amit eddig oly részletesen elemeztünk, a kórusszerzeményeknek. De azért tekintsünk is vissza, illetve tekintsük egészében is át ezt az alkotó tevékenységet. Mert mindaz, amit az epikus és vokális alkotójellegről mondtunk, csak egy bizonyos idő után kerül felszínre, tudatosodik és lesz majdnem egyeduralkodó életművében. A három korszak közül, amelyet életpályájában megállapíthatunk, az első a hangszeres zene és a líra túlsúlyát mutatja. Méghozzá a leglíraibb műfajban, a kamarazenében. Két vonósnégyese, a triószerenád, a maga nemében egyedülálló, hangzásaiban és szenvedélyében hatalmas gordonka-szólószonáta, a hozzá hasonló gordonka-hegedű duo, a gordonkazongoradarabok jelzik ezt a korszakot, amely a végén méltóképpen zárul a *Psalmus*-szal. De hogy az átváltás mennyire tudatos volt KODÁLYban, igazolja az az 1932-ből származó megnyilatkozása, hogy ötvenévesen „illik szögre akasztani a lírát". Vagyis pontosan tudta, hogy amit a *Psalmus*ban és azóta tett, az nem az egyéni kitárulkozás, hanem a közösségnek magát átadó, abból táplálkozó epikus műve. A következő korszakban a *Székely fonó*ig *kizárólag* népdaltémájú, illetve népdalnak szentelt műveket írt. S amikor a legnagyszerűbb megoldásban mindezt megkoronázta, mintha befejezettnek érezte volna ezt a feladatát, azontúl újra írt egyéni leleményű műveket is, de már vegyesen népdaltémájúakkal. A *Concerto*, a szimfónia és a *Páva*-variációk egymás mellett tanúskodnak erről a korszakáról. 1923-ig líra, 1923—1932-ig kizárólag epika, azontúl haláláig líra és epika jellemzik munkásságát.

Ebből az életműből az európai modern zenének egyik legmarkánsabb egyénisége bontakozik ki. Ő járta a legelkülönültebb pályát kortársai között. Még a hozzá legközelebb álló BARTÓKtól is lényeges különbségek választják el: úgyszólván csak az alap közös, a magyar népzene, ami összeköti kettejüket, valamint a klasszikus értelemben vett formai fegyelem. Vagyis mindketten a forma és a közösségi humánum fegyelmét szegezik szembe a széthulló kor szellemével. Míg BARTÓK az elementárisat, egyéniségét felszabadító újszerűségeket kereste, addig KODÁLY monumentálisra vágyó egyénisége a mélységet, az egészséges, biztos alapot találta meg benne. Ő lényegében nem forradalmár, még ha indulásakor új utak keresése és fölfedezése nélkül nem is lehetett volna igazi művészetet teremteni. De az ő egyénisége a leszűrtséget, a befejezettséget kívánta. Már ezért is, meg művészete főként vokális jellege miatt is tartózkodóbb a harmóniai újítások terén. Ebben is, mint hangszerelő művészetében inkább az eredmények összefoglalása, a letisztulás jellemzi, semmint folytonos kutatás új lehetőségek után.

Monumentális formateremtés, letisztulás, tartalmi mélység, technikai eszközökben való válogatás, leszűrtség együtt: jelenti a *klasszikust*.

Nekünk, magyaroknak pedig, akiknek egész életművét szentelte, a sajátos nemzeti géniuszt.

Lajos Vargyas

KODÁLY ALS NATIONALER GENIUS

(Auszug)

Der Artikel enthält den Text des Vortrages, mit dem der Verfasser die Sitzung der Ungarischen Ethnographischen Gesellschaft anläßlich des 100. Geburtstages von KODÁLY eröffnete.

Zentraler Gedanke der Rede ist, das die Kultur jeder Nation in verschiedenen Künstlerpersönlichkeiten zum Ausdruck kommt, in einzelnen Schöpfern dieser Nationalcharakter jedoch besonders umfassend erscheint und diese Künstler von der Gesellschaft als die Verkörperung der nationalen Eigenheiten betrachtet werden. Ein solcher Schöpfer war Zoltán KODÁLY.

Der ungarische Charakter von KODÁLYS schöpferischer Tätigkeit rührt daher, daß er als Wissenschaftler zusammen mit Béla BARTÓK als erster die Erschließung der Volksmusik begonnen hatte und das historische Erbe der Nationalmusik und -literatur gut kannte. VARGYAS untersucht unter KODÁLYS Kompositionen die verschiedenen Schichten der auf Volksmusik basierenden Werke, von den Volksliedbearbeitungen über die zyklischen Chorwerke bis zu den Bühnen- und Orchesterwerken, und analysiert, wie die verschiedenen Farben und Aspekte der Volkskultur in diesen Werken zum Ausdruck kommen. In KODÁLYS Schaffen verbinden sich, stärken und ergänzen sich gegenseitig die auf der Volksmusik beruhenden bzw. auf eigener Invention, auf der modernen europäischen Musik basierenden Werke. Nach dem Verfasser ist für KODÁLY, im Gegensatz zum eher lyrischen, die eigenen Gefühle zum Ausdruck bringenden BARTÓK, der epische Charakter kennzeichnend. Der abgeklärte Stil, der tiefgreifende Inhalt seiner Werke, die sich in diesen offenbarende monumentale Formkunst erheben ihn zum Klassiker, zum Genius der Nation.

Rajeczky Benjamin

Kodály Zoltán és a Magyar Néprajzi Társaság

Minden nagymúltú tudós társaság büszkélkedik a maga csillagaival: legtöbbjük a közös kutatási terület kiemelkedő eredményei alapján kerül a kör vonzásába, és fénye a társas munka érintkező melegétől erősödik, amit a tudományos szakma hagyományos energiái táplálnak. Tudós keresi a tudóst és a tudósabbat, mert a csillag csillagrendszerbe való.

Ritka dolog, hogy valaki gyermekkorában érezzen rá egy tudós társaság munkájára, és az egy évtized múlva tartós tüzet fogjon benne. De KODÁLY és Társaságunk esetében érthető. A millennium konstellációja hozta őket össze. A néprajz tudósai a kiegyezés után egy új ezredév Magyarországának többnyelvű lakosságára gondolva fogtak neki az egyes csoportok tanulmányozásának —, ahogyan KATONA Lajos az Ethnographia első számában formulázta — anyagi és szellemi életük leíró és oknyomozó történeti vizsgálatának összehasonlító szemlélet alapján. A zenében élő és gondolkodó, sokat olvasó, nyelveket tanuló 13 éves nagyszombati gimnazista az ezredéves kiállításon tágranyílt szemmel bámulta azt a csodálatosan színes népéletet, melyet a néprajz szakemberei a kiállítási faluban eléje tártak; élénken felfigyelt a Fehér László-ballada sokféle dallamára, jól meg is jegyezte a táblázatot összeállító VIKÁR Béla nevét.

Azt nem tudhatta, hogy VIKÁR a következőket írta ugyanakkor *Népballadáink összegyűjtéséről* címen az Ethnographiában:

> „. . . pótolhatjuk a millenniumi évnek egy nagy mulasztását: . . . népballadáink és románczaink, valamint zenéjük kiadásával. A magyar népköltés jellemző sajátságai s a magyar népi zene lényege is kidomborodik ezekben, s ha sikerül őket bevinnünk a nagyközönség közé, tőlük várhatjuk leginkább, hogy a népies iránt való érzék ama rettentő süllyedésének irodalmunkban és főleg a napi fogyasztásra szánt zeneköltésben, a mit egy idő óta oly sajnosan észlelünk, lassankint gátat fogunk vethetni. . . . A Magyar Néprajzi Társaság már évekkel ezelőtt beható emlékirattal fordult a magas kormányhoz egy ezzel rokon kérdésben, a magyar zeneköltészet (nép- és műzene) hagyományainak összegyűjtése és új kiadása tárgyában. Ez abbamaradt, mert pénz kellett volna rá, sok pénz — az pedig soha sincs."

A beadvány nyilván olyan publikációra gondolt, mint CHRYSANDER *Denkmäler der Tonkunst*-ja, mely a századforduló után Európa-szerte hasonló történeti zenekiadványokat inspirált, azzal a feltűnő különbséggel, hogy ezek egyikében sem szerepelt a népzene, mint éppen a magyarok tervezetében (valószínűleg VIKÁR érdeméből). Később sehol sem említik ezt az emlékiratot — érdemes volna utánajárni, hiszen tárgya és megokolása annyira rokona, szinte előzménye KODÁLY későbbi eszméinek.

A szellemek találkozása hamarosan nyílt kapcsolatban mutatkozott meg. A magyar—német szakos egyetemista KODÁLY disszertációjára, *A magyar nép-*

dal strófaszerkezetére készülve visszaemlékezett a millenniumi kiállítás népdaltáblázatára, és 1903-ban felkereste VIKÁRt. Ezt írja emlékezésében:

> „Nem kellett messze mennem, mert a Csillag utcai Eötvös Kollegiummal szemközt lakott, ott volt a Néprajzi Múzeum is, a hengerekkel. Mikor jelentkeztem nála, mint kezdő diák, kinek munkájához szükséges megismerni az ő gyűjteményét, kissé bizalmatlanul fogadott. Azt hitte, új elméletet akarok gyártani a magyar zenéről, ami akkoriban divatozott. Megnyugtattam, nem elmélettel foglalkozom, zeneszerzőnek készülök, ehhez is, de tudományos céllal is, tüzetesen meg akarom ismerni a népdal élő formáját, mert amit a kiadványokban találtam, nem elégít ki, s magam is gyűjteni szándékozom. Lassan fölengedett, eljött velem a múzeum kis udvari szobájába, ott voltak felraktározva a hengerei, s egy rossz kis zongora alighogy elfért . . . Megmutatta a fonográf kezelését, majd magamra hagyott.
>
> Abban a kis sötét udvari szobában sok boldog órát töltöttem. Felváltva játszottam fonográfon a népdalokat és a zongorán a hatásuk alatt készülő szerzeményeimet. . . .” (Zárójelben tegyük hozzá: hála az akkori laza múzeumi szabályoknak és VIKÁR szakmai féltékenységet nem ismerő kedves emberségének.)

Új zenei világ nyílt meg KODÁLY előtt: a felejthetetlen millenniumi falu szépségét idéző világ, mely a német nyelvű zeneszerzési órák, a nyugatról áramló német későromantika zenéjét magáénak valló, ugyancsak német idiómával élő magyar intelligencia levegőjéből ígért szabadulást a zenei magyarságra éhes fiatal komponistának. Otthon érezte magát hamarosan BARTÓKkal együtt a Néprajzi Múzeum könyvtárában és úgy találta, hogy folkloristává formálódik. 1905-ben kezdődő gyűjtőútjain keresztül lett azzá, mint a néprajz példamutató nagyjai. Mint 1932-ben a Nyugat-Barátok Körében vallotta:

> „Mi a faluban nemcsak egy csomó dalt, . . . onnan kimarkolható, elvihető és felhasználható anyagot találtunk, hanem másvalamit is, ami nélkül ezek a dalok sem jöttek volna létre: kultúrát. Bármilyen furcsán hangozzék is: egységes, homogén kultúrát, melynek az a dal elválaszthatatlan része, mintegy tetőpontja, de mindenesetre szerves kivirágzása. Olyan kultúrára kell gondolnunk, melyet írás és olvasás nélkül is meg lehet érteni, de amelyben megvan a kultúra főtulajdonsága: az, hogy részesét felvértezi minden eshetőségre és boldog emberré teszi mindaddig, míg a neki megfelelő életkörből ki nem lép.”

— A romantikus folklorista hangja ? Inkább a hálás zeneszerzőé, akinek a falu ajándékozta az annyira keresett zenei anyanyelvet, és aki ezért súlyos felelősséget érez és vállal a néppel szemben. 1927-ben mondta a *Népzene* című előadásban:

> „Köznép”, „parasztság” . . . hallom, mi köze lehet a művészethez? Az, hogy a magyarság egészéből egyedül őrizte meg azt a szikrát, amelyből, ha van mivel táplálni, felgyúlhat a nemzeti művészet tüze. Paraszt-ember: az embert hangsúlyozom, nem azt, ami elválaszt tőle, hanem ami közös vele. . . . Nem helyes, hogy a magyar városlakónak a falusi magyar csaknem olyan exotikum, mint a néger. Nem elég autón átrobogni a falun. Be kell lépni a kapun, körülnézni a házakban: ott is emberek laknak. Sokszor égbekiáltó testi-lelki nyomorúságban (erről is mi tehetünk), és mégis mennyit tanulhatunk tőlük.”

Ha a zenetörténész túlzottnak tartaná, amit KODÁLY 1933-ban éppen a Néprajzi Társaságban követelt *(Néprajz és zenetörténet:* „Emberileg is részesévé kell válni a hagyománynak és ezzel egy embercsoport lelki életének”), ne felejtse, hogy 1975-ben Bruno NETTL, a primitívek zenéjének ismert amerikai specialistája majdnem azonos kifejezésekkel élt: „Az ethnomuzikológus ma már nem főként gyűjtőnek érzi magát; most inkább részt akar venni a kultúrában . . . Nagyobb tisztelettel nézünk arra a népre és zenéjére, melyet tanul-

mányozunk." Sőt: „Morális kérdés: vajon hogyan dolgozunk annak a vizsgált zenekultúrának érdekében." (Musica Indigena. Roma, 1975. 13—25: *On Method in the Study of Indigenous Music.)*

KODÁLY első írásának, a *Mátyusföldi gyűjtés*nek 1905-ben az Ethnographia adott nyilvánosságot; ugyanott a szerző már a Néprajzi Társaság tagjegyzékében is szerepel, a következő éviben BARTÓK Béla is.

1907-től mind a ketten felváltva közlik gyűjtéseik eredményeit az Ethnographiában: KODÁLY négy folytatásban nyitrai, nógrádi, gömöri és hevesi balladákat, 1908-ban BARTÓK székely balladákat, 1909-ben KODÁLY három folytatásban a Zobor-vidék népszokásait (folytatásuk 1913-ban), a *Szép Ilonát* és egy mátyusföldi ráolvasó imádságot, BARTÓK dunántúli balladákat. 1911-ben, mikor BARTÓK a népi hangszerek ismertetésébe kezd, mind a két fiatal főiskolai tanárt választmányi tagsággal tiszteli meg a Társaság: ezt megtoldja 1930-ban BARTÓK, 1940-ben KODÁLY tiszteleti tagságával (KODÁLY 1919-ben az alapszabálymódosító bizottság tagjaként is szerepel).

Az eszmei együvétartozás szép kifejezéseként az Ethnographia közölte 1913-ban *Az Új Egyetemes Népdalgyűjtemény* tervezetét, mintegy feleleventve így a 90-es évek zenei elképzelését a népdal terén, és megbecsülve nemcsak kettejük hatalmas gyűjtő és rendszerező tudományos munkáját, hanem a hazai társadalom zenei életére irányuló tevékenységüket is. A Magyar Néprajzi Társaság zeneművész-folkloristákat avatott, akiknek alapelveit KODÁLY így foglalta össze a Társaság fennállásának hetvenedik évfordulóján:

> „Népet csak egészben lehet megismerni. A nép dalát is csak az érti igazán, aki ismeri szokásait, ruházatát, ételét, építkezését, egész életét. És viszont. Akármilyen alapos résztanulmány csonka marad, ha nem terjed ki figyelme a nép életének minden jelenségére. Csak így jutunk el végre olyan fokú nemzeti önismeretre, amely egyrészt kielégíti a tudomány igényeit, másrészt gyakorlati életünk formálására is kihat."

A záró mondatfélt, a tudós és művész felelősségét saját emberségével szemben KODÁLY így vezeti le *A folklorista Bartók* leírásában:

> „Művészi alkotó és előadó munkáját a tudós pontosságával, aprólékos gondjával végezte. Tudós munkáját pedig a kötelező pontosságon, alaposságon felül művészi intuíció élteti. A művésznek a műzene sáncain kívül eső, gazdag zenei élet ismeretét nyújtotta a folklorista. Ez viszont fölényes zenei tájékozottságot, beleérző képességet kapott cserébe a művésztől. Amellett, hogy a kettő elválaszthatatlanul egy, munkájában mégis szigorúan el tudta különíteni, nem úgy, mint a legtöbb művészkedő folklorista vagy néprajzba kóstolgató művész. Mert mind a kettőben a dolgok végére ment.
>
> Mert tudomány, művészet gyökere egy. Mindegyik a világot tükrözi, a maga módján. Alapfeltétele: éles megfigyelőképesség, pontos visszadása és magasabb szintézisbe emelése a megfigyelt életnek. S a tudományos és művészi nagyság alapja is ugyanaz: az igaz ember, *vir justus*."

Látnivaló, hogy ez a folklorista KODÁLY önarcképe is.

Ilyen alapon találkozott az ő ragaszkodása és Társaságunk kitüntető megbecsülése. Fontos megnyilatkozásai hangzottak el közgyűléseinken és előadó üléseken: *Árgirus nótája* (1920), *Néprajz és zenetörténet* (1933), a Társaság fennállásának 70. évfordulóján (1959). Megnyitó a „Magyar népviseletek története" kiállításon (1953), főként pedig a *Zene* című fejezet a *Magyarság Néprajza* IV. kötetében. Viszonzásul Társaságunk tisztelte meg hatvanéves születésnapjára *Emlékkönyv*vel (1942—1943), többi jubileumain ünnepi kö-

szöntésekkel, védnöki tisztséggel (1946), főként pedig azzal az — ORTUTAY által kifejezett — ígérettel, hogy folklorista munkásságának kincseit (köztük kiválóan a *Magyar Népzene Tára* eredményeit) az egész magyar tudományosságnak és a népnek közvetíti.

Centenáris ünneplésünk is csak ennek az ígéretnek megerősítése legyen.

Benjamin Rajeczky

ZOLTÁN KODÁLY UND DIE UNGARISCHE ETHNOGRAPHISCHE GESELLSCHAFT

(Auszug)

Die Ungarische Ethnographische Gesellschaft nahm bei ihrer Gründung auch die Erforschung der Volksmusik in ihrem Programm auf. Als im 13jährigen Zoltán KODÁLY das Interesse für die bäuerliche Kultur erwachte, erschien in der Zeitschrift »Ethnographia« Béla VIKÁRS Plan über die Sammlung und Veröffentlichung der ungarischen Volksmusik. Auf die geistige Begegnung folgte bald der unmittelbare Kontakt: Der Student KODÁLY lernte unter Führung von VIKÁR die Phonographaufnahmen der Volksmusik im Ethnographischen Museum kennen.

In der Studie wird die Gestaltung von KODÁLYS Interesse für die Volksmusik und Volkskunde durch Zitate aus den Erinnerungen und Vorträgen des Komponisten dargestellt. KODÁLY vertrat die Ansicht, daß die Volksmusik in der Gesamtkultur des Bauerntums zu deuten und bewerten ist.

KODÁLY veröffentlichte seine erste Studie 1905 in der »Ethnographia«, worauf zahlreiche weitere Artikel folgten. Er hielt mehrere bedeutende Vorträge in der Ungarischen Ethnographischen Gesellschaft, und seine zusammenfassende Studie über die ungarische Volksmusik ist als ein Kapitel im Handbuch *A Magyarság Néprajza* (Die Ethnographie der Ungarn) erschienen. Die Gesellschaft ehrte ihn 1942/43, anläßlich seines 60. Geburtstages, mit einem Gedenkbuch, zu anderen Jubiläen mit Festveranstaltungen und Auszeichnungen.

Sz. Farkas Márta

Kodály: Voyage en Hongrie*

„Ez az én világom. Enyém. Mintha nagy fekete hegyek morogni kezdettek volna, és az égbe szúró fekete fenyvesek zúgni. A patak odalent csobogott, de mindez halkan, halkan, hogy csak magam hallottam, és én sem a fülemmel. Mint egy halk, de óriás terjedelmű diadalinduló, melynél bevonultam birodalmamba. Kitárt karral és hátravetett fejjel mentem, és mosolyogtam a hegyekre, erdőkre."[1]

A budapesti Kodály Archívum őrzi azt a kisméretű, 87×147 mm-es, álló formátumú, 70 + 6 lap terjedelmű jegyzetfüzetet, aminek külső, fényesfekete borítójára KODÁLY hevenyészett vonásokkal a V H nagybetűket karcolta. A betűk jelentését a füzet első lapjára írott cím oldja föl: *Voyage en Hongrie.*

A kis füzet KODÁLYnak eddig ismeretlen útinaplója,[2] amibe nem népzenei gyűjtéseit, hanem gyűjtőútjainak élményeit, kalandjait, a bejárt tájakat, falvakat, a megismert embereket, szokásokat, nyelvi sajátosságokat, a hallott mondókákat, verseket, mondákat írta le. Évszámok a följegyzések közt csak elvétve találhatóak, rendszeres viszont a helységnevek rögzítése. A gyűjtőutak ismert adatai alapján a napló minden részlete datálható. A füzetet KODÁLY 1906-tól 1911-ig használta, érezhetően váltakozó intenzitással, s az évek múltával mind futólagosabb impressziók megörökítésére.

KODÁLY Zoltánnak eddig megjelent folklórtémájú írásaiból a céltudatosan gyűjtő, a népdalkincs megmentésére koncentráló kutató portréja formálódhatott meg. Pedig egyik, régóta ismert, publikált, szubjektív hangú s szinte impresszionista hangulatú levelezőlapja[3] már korábban is figyelmeztethetett volna arra, hogy KODÁLY számára ezek az utak mást is, többet is jelentettek, mint a magyar népdal megismerését, az élő tradíció gyűjtését. A fiatal zeneszerző nagy kalandja, a fizikai erőfeszítések próbatétele is lehetett számára a több éven át ismétlődő vándorútsorozat. Inspirálta Magyarország fölfedezésének vágya, vonzotta az élet másfajta szféráinak, értékrendjeinek

* Köszönöm KODÁLY Zoltánné PÉCZELY Saroltának, hogy a földolgozást és a kiadást engedélyezte.

[1] BALÁZS Béla 1982. I. 80. 1904. augusztus 7-i naplórészlet.

[2] A jegyzetfüzet a centenáriumi KODÁLY-kiállításon (Budapesti Történeti Múzeum) került először a nyilvánosság elé.

[3] „Ma Nádszegen vagyok, közbe egész napig mentem úgy, hogy nem láttam falut, csak erdőket és réteket. Nem hittem, hogy ilyen gyönyörű a Csallóköz. Ezüst víz (Kis-Duna), ezüstös fűz és nyárfák, ezüstös rétek (benőtte őket az árvalányhajféle, bojtos növény) erős, mély zölddel aláfestve, hozzá az ég is egész nap ezüstszín volt. [. . .] Én úgy iszom és kurjongatok, mint a falusi legények: van is eddig dalom már 100-on felül. A nyelvem is visszaszokott a csallóközi beszédbe, amit, hej, de megrongált az a szerencsétlen városi idióma." KODÁLY levele BAUER Hildához 1905. augusztus 13-án. LEGÁNY Dezső 1982. 16.

átélése, a falvak, a nép megismerése, az igaz és a hamis elkülönítésének jellegzetesen ifjúkori hevülete.

*

A *Voyage en Hongrie* megszületésének motivációi sokrétűek és több irányból hatóak.

Egy részük a századelő magyar értelmiségének koncepciójából fakad. A századvég polgárságba törekvő, de azt megtestesíteni nem tudó művészeti tendenciái után[4] csaknem valamennyi ágazat művészei a népművészet rejtett kincseinek feltárásától remélték a megújító, a fölfrissítő inspirációt, s — egyidejűleg — a sajátosan magyar karakterisztikumok föltárását. Csaknem minden területen az első lépés a paraszti élet tradicionális értékeinek „leltárszerű" föltérképezése. Ennek sürgető szükségességét fogalmazta meg FÜLEP Lajos 1906-ban, az első magyar XX. századi „leltárkönyv", *A Magyar nép művészete*[5] első kötetének megjelenésekor.

> „[. . .] nincs idő habozásra, gyorsan kell tenni, most vagy soha, mert nemsokára késő lesz, nem lesz magyar paraszt, és nem lesz népművészet, amelytől tanuljunk. De lesz — a múzeumban. Megmentjük, beszállítjuk Ázsiát a múzeumokba. [. . .] Csak gyorsan, gyorsan összeszedni mindent, megmenteni, ami menthető, mert elvesz minden, kapjon, ki-ki amihez ér, a haza, a magyarság szent nevében, mert rögtön elvesz minden, minden [. . .]."[6]

Ezeknek a vészharangoknak kongását is hallotta KODÁLY, amikor a mentés „végső, görcsös, elkeseredett kísérletének" résztvevője lett.

A kor jellegzetes értelmiségi attitűdjét mutatja a kortárs-barát, BALÁZS Béla 1904-ből való naplórészlete.

> „Néplelket tanulmányozni, gondolkodást, szemléletet vándorlás közben nem lehet. [. . .] Lakni kell köztük, hogy a lelkekbe nézhessek, láthassam, szemlélete, gondolkodása, nyelve hogy nő benne. Lakni kell. Meg is teszem legközelebb, ahogy szerit tehetem. De nem haszontalan dolog ez a vándorlás azért. Maga a teljes korlátlan szabadság, mikor az élet értékei nem nyűgözik az embert — ez az érzés, amikor nekimegyek a világnak aranyvörösen hullámzó búzatáblák közé, ákácosokkal kicsipkézett végtelen mezőségbe, és nem tudom, hol és mit eszem, hol alszom. De nem is bánom."[7]

[4] „Mi az oka annak, hogy múltunkban ilyen szenvedélyes erőket koncentrálva ismétlődik meg a *népiség, a népi élet felé* irányúló figyelem? Mi az oka, hogy a századvég polgárságba törekvő, de megtestesíteni azt nem tudó művészeti élete után Bartók és Kodály újra ilyen forradalmi szenvedéllyel fedezi fel a népet a zenei élményben, és hogy utána művészetünk legjobbjai, az irodalomban Ady, Móricz, József Attila, Illyés Gyula — majd utánuk egy fél évszázad magyar irodalmának legerőteljesebb alakjai — napjainkig tartó érvénnyel, szinte kizárólagos szenvedéllyel merülnek el a paraszti, külvárosi élet szinte leltárszerű művészi fölfedezésében? . . . Mivel a magyar kultúrában, művészetben, társadalmi tudatban oly sokáig ismeretlen és mellőzött volt a nép élete és művészete, ezért hivatkozhattak rá indulatokkal forradalmárok, és ezért fedezhették fel olyan meghatározó szenvedéllyel nagy tartalékokat rejtő erejét.

A megváltást jelenthette minden művész számára. A formai eszközök kiapadhatatlan tárházát, új esztétikai elvek alapjait és a társadalmi valóságnak olyan új erejét, mely a művészt egy életre forradalommal, mondanivalóval és messiási indulattal töltheti el." VÁCI Mihály 1979. 911 és 913. Az esszé: „Ki tudja — talán nem is olyan fontos" — Az elkésett népiség.

[5] *A magyar nép művészete*. Első kötet: *A kalotaszegi magyar nép művészete*. Számos szakértő és művész közreműködésével írta MALONYAY Dezső. Budapest, 1906.

[6] A Hét. 1906. 417.

[7] BALÁZS Béla 1982. I. 70.

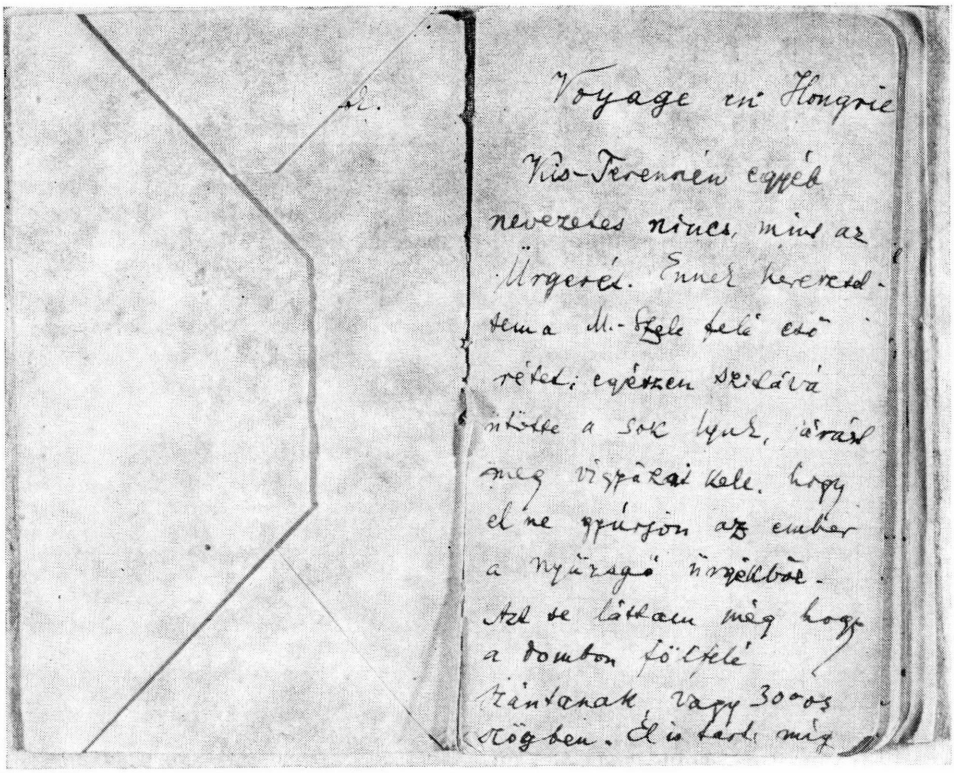

1. kép. A kézirat 1. lapja

Mintha KODÁLY is ezzel a „nirvánás" vonzással indult volna első útjaira. Eddig még csak BALÁZS Béla *Naplója* az egyetlen tanúja annak, hogy ezeknek a vándorlásoknak milyen előzménye volt. Baráti társaságában KODÁLY hosszú gyalogtúrákra vállalkozott, s már akkor is figyelt néhány, addig figyelemre alig méltatott motívumra. A gyalogtúra után

> „utaztunk hát végre hazafelé. A felkelő nap csillogó kacagással nézett be közénk a kupéba. Ahol szegény Paula a vállamra hajtotta fejét, és elaludt végre. És Zoltán, bár ide-oda lógott az álmosságtól, egy parasztmenyecske beszédjét figyelte, és gyönyörködött a zárt e-k és gutturális a-kban."[8]

KODÁLY egyik levélrészlete is a kötetlen, szabad vándorutak intenzív vonzását érzékelteti: „Mikor az ördög majd elvitt, minden oldalról szorított az otthoni szűk cipő, mikor már belebetegedtem a vándorlóvágyamba, [. . .]"[9]

Vándorlóvágy és leltárkészítés — ezzel a két szóval s kronológikusan ebben a sorrendben lehet összegezni a *Voyage* közvetlen, szubjektív indítékait.

[8] 1905. április 2. BALÁZS Béla 1982. I. 172—173.
[9] Gruber Emmához 1907. március 21-én. LEGÁNY Dezső 1982. 33.

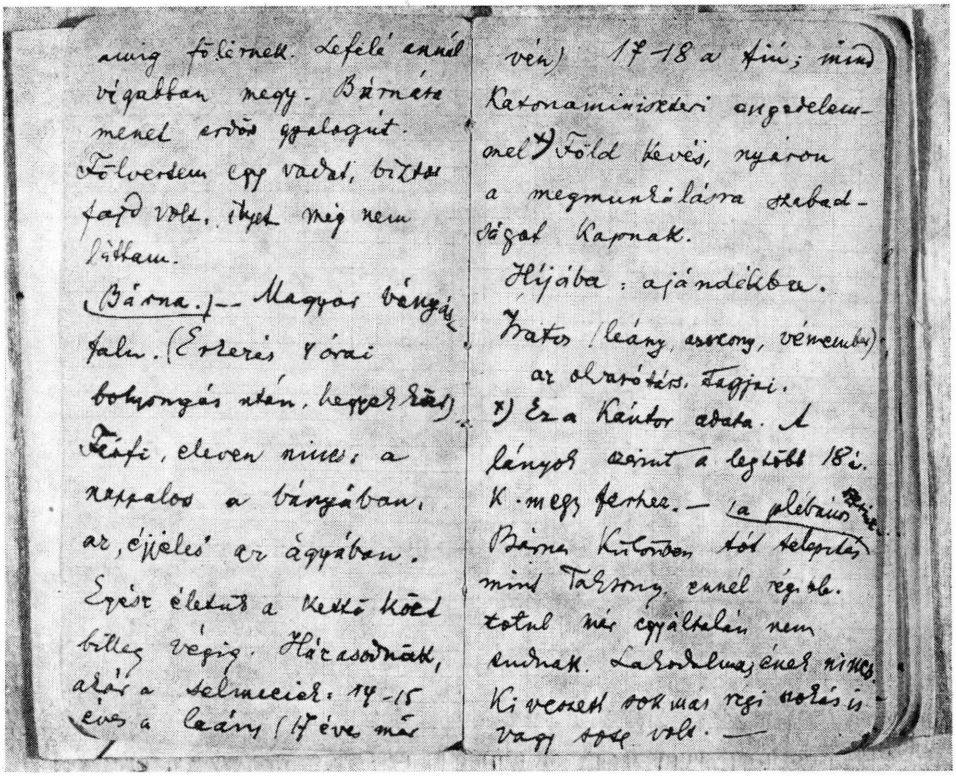

2. kép. A kézirat 2—3. lapja

„A magyarországi utazás"-t azonban történeti-irodalmi, magyar és európai hagyomány is motiválhatta. Föltételezhető, hogy KODÁLY ismerte LISZT Ferenc egykori tervét (vagy inkább álmát): hátizsákkal, gyalogosan bejárni a magyar pusztaságot, megismerkedni a néppel.[10] Mintha 1905-ben ennek a romantikus eszménynek jegyében indult volna útjára. Bizonyosan nem ismerte DE GERENDO márki XIX. századi *Voyage en Autriche-Hongrie* című kéziratos naplóját, élményleírásait Magyarország népéről, szokásairól, tájairól. Följegyzései azzal mégis számos analógiát mutatnak.[11]

Az útinapló műfaja a XIX. század európai irodalmában virágkorát élte. A művek közül három vélhetően közvetlen motivációt is jelenthetett KODÁLY számára.

Elsőként Hector BERLIOZ *Mémoires*-jainak második kötetét kell említeni, amelyben a francia zeneszerző magyarországi utazását is leírta. A kötet

[10] LISZT levele Lambert Massarthoz 1838 tavaszán. *Gesammelte Schriften von Franz Liszt.* Leipzig 1881. II. 225. l.

[11] *Művelődéspolitikai dokumentum a reformkorból (A. de Gerendo feljegyzéseiből)* címmel P. ECKHARDT Mária 1980-ban közölt először részleteket. Zenetudományi dolgozatok 1980. 275—283.

francia nyelvű kiadása BARTÓK könyvtárában maradt meg.[12] A könyvben számos ceruzás bejegyzés van, több, jól megkülönböztethető kézírással, közöttük KODÁLYéval. A margináliák különféle jellegűek: néhány egyszerű szópreparálás, mások a tartalomra vonatkozó rövid kommentárok. A gyakori aláhúzások jelentősége is változó: részben ritkán előforduló szavakat jelölnek csupán, részben pedig egyes gondolatok kiemelését szolgálják. A láthatóan sokat forgatott könyv a következő fejezetnél nyílik: *Deuxième voyage en Allemagne, l'Autriche, la Bohême et la Hongrie.* Kérdéses, KODÁLY mikor olvasta BERLIOZ emlékiratait. A kötet 1897-es, párizsi kiadás. BARTÓK 1909-ben írott levelében utal közös olvasására:

„[. . .] rendezhetünk addig, míg lemennek Pestre egy kis együtt-francia-felolvasást úgy, hogy az a kettő, aki nem olvas, kézimunkázik (én pl. írok). Hátha menni fog a dolog? ! Ha igen, akkor még többször is megtehetjük. Szeretném, ha BERLIOZ memoiresjait így olvashatnók, hogy a szükséges magyarázatokat mindjárt ott megadhassam."[13]

Föltételezhető, hogy KODÁLY már ennél korábban olvashatta, s mint több más alkalommal, az ő ajánlására került BARTÓKhoz.

Alphonse de LAMARTINE *Voyage en Orient* című, 1832—1833-as datálású útinaplója ma is megtalálható KODÁLY könyvtárában. A kötet ceruzás széljegyzetei jelzik, hogy KODÁLY olvasta.[14]

A harmadik XIX. századi mű Hyppolite TAINE *Voyage aux Pyrénées* című könyve 1855-ből. Közvetlenül nem bizonyítható, hogy KODÁLY ismerte. Tény viszont, hogy a francia filozófus és történetíró munkáit a századforduló fiatal magyar értelmisége „buzgón olvasta".[15] Vélhető, hogy KODÁLY az Eötvös-kollégiumban, egyetemi stúdiumai idején tanulmányozhatta TAINE írásait, pozitivista milieu-elméletét, a földrajzi környezet, népfaj, vallás, kulturális hagyomány, családforma organikus szemléletére törekvő történet- és művészetfilozófiáját. Ezt a hipotézist támogatja, hogy KODÁLY *Voyage*-a is ilyen organikus szemléletmóddal készült. A hipotézist erősíti, hogy TAINE-nek egyik kötete — ugyancsak autográf bejegyzésekkel — megtalálható KODÁLY hagyatékában.[16]

*

A *Voyage en Hongrie* megírásának tervét KODÁLY Gruber Emmához címzett, 1906. november 17-i keltezésű levelében fogalmazta meg.

„12 napig voltam oda, sokféle érdekességet találtam, jól éreztem magam a — magamfajtái közt, sok tökéletlen és korlátolt embert is láttam, mint már mondtam egyszer a nemparasztok közt. Azt hiszem kénytelen leszek idővel egy Voyage en Hongrie-t írni, későbbi utaim tán nem lesznek érdektelenebbek."[17]

[12] *Mémoires de Hector* BERLIOZ *comrenant ses voyages en Italie, en Allemagne, en Russie et en Angletterre.* II. Paris 1897. Jelzet nélküli, letéti anyag.

[13] DEMÉNY János 1976. 147—148.

[14] A könyv teljes címe: *Souvenirs, impressions, pensées et paysages pendant un VOYAGE EN ORIENT 1832—1833 ou Notes d'un voyageur par M. de Lamartine.* Paris, 1859. Jelzete a Kodály Archívumban: 4064.

[15] BABITS Mihály 1935. 178.

[16] *Les origines de la France contemporaine.* Lipcse 1898. Jelzete: 4139.

[17] LEGÁNY Dezső 1982. 24.

A VH-jegyzetfüzet első lapjai azonban ekkor már készen álltak: 1906 nyaráról valók. Folytatása öt évig tartott. Bejegyzései nem rendszeresek és nem szkémákat követőek, hol gyakoribbak, hol ritkulóak. Néha egy-egy emlékeztető szó utal későbbi leírásra szánt eseményekre, falvakra, személyekre; előfordul, hogy ez a visszatérés elmaradt. Változó az íráskép: a közvetlenül lejegyzett szövegekben több a rövidítés, az írásmód érzékelteti a gyorsaságot. Az emlékezetből leírt szövegek sorai sűrűbbek, szabályosabbak, hosszabbak. Hasonlóak a meditatív részletek is.

Nógrád, Gömör és Kis-Hont, Zemplén, Nyitra és Heves megyei utak emlékeit, dokumentumait tartalmazza a füzet. Az utak többsége valóságos gyalogos vagy szekeres vándorlás volt. A század első évtizedében a vasúti hálózat meglehetősen gyér volt, KODÁLY pedig szándékosan is kereste a közlekedéstől távoli, a civilizációtól kevésbé érintett, a tradíciókat tisztábban őrző falvakat. Az utazás viszontagságairól a füzetben alig-alig történik említés: mintha természetes lett volna az időjárási viszontagságok tűrése, a több órás gyaloglások fáradtsága. „Érkezés 4 órai bolyongás után, hegyek közt." (2. l.)[18] Zárójelbe tett, kommentár nélküli megjegyzés idézi föl például a Bárnára érkezés előzményét. Többet sejtet erről egyik, Szalakuszról írott levele: „Reggel arra ébredünk, hogy arasznyi hó esett éjjel és folyton esik még. Ebből is láthatod, hogy hideg nincs, és kabát aggodalmaid egész alaptalanok. Egyszer volt hideg, mikor az országúton északi szél ellen kellett gyalogolni 1 órát."[19]

A hosszú, magányosan vagy helybeli kísérővel megtett gyalogutakkal kapcsolatban sokkal gyakoribb a t á j, a t e r m é s z e t i k é p leírása, hol a maga realitásában, hol lírával vagy humorral átszőve.

> „Kis-Terennén egyéb nevezetes nincs mint az ürgerét. Így neveztem el a M.-Szele felé eső rétet, egészen szitává ütötte a sok lyuk, járást vigyázni kell, hogy el ne gyúrjon az ember a nyüzsgő ürgékből. Azt sem láttam még, hogy a dombon fölfelé szántanak vagy 30°-os szögben. El is tart míg amíg fölérnek. Lefelé annál vígabban megy. Bárnára menet erdős gyalogút. Fölvertem egy vadat, biztos fajd volt, ilyet még nem láttam." (1—2. l.) „A terennei 'ürgékről' utóbb kisült—hogy — egerek Egész palócország tele van velök most." (27. l.)

Más hangulatú a következő részlet.

> „Bárna és Pogony közti völgykatlanban az út mellett. Vörösbarna bükkös (jókor jöttem: most vágják ki) sötétzöld fenyők közte. Szembe a kis ‚Nagykő' amiről egy ember leesett és meghalt. Mér ment föl? Nem volt eszi, megvolt csábulva, mondja Nagyfogú Sándor, a vezetőm. Ő maga különben szintén féleszű, két testvérével együtt." (4—5. l.)

Ismét más karakterű, szinte vallomásos hangú egy diósjenői gyalogút emléke.

> „Verőcéről a hegyi uton jöttem. Ilyeneken mindig közelebb vagyok az anyához. Olyan ez, mint mikor az titkos szekrényt mutat meg; a beavatatlan, aki országuton megy nem látja." (27. l.)

[18] A szövegközti, zárójeles lapszámok nem találhatók a naplóban. Használatukat a könnyebb tájékozódás indokolja. Az *a*-val jelzett számok a füzet utolsó, hátulról és fordítva újrakezdett lapokat jelölik. A szövegközlés interpunkciója az eredeti szöveget követi. A köznapi szavak jelzésszerű rövidítéseinek kiegészítésekor nem alkalmaztam szögletes zárójelet. A szövegközlés nem érzékelteti a méretből következő jellegzetességet: a rövid sorok a kéziratban gyakran szinte szabadvers hatását keltik. Érdekes — s ezt sem jelzi a közlés —, hogy KODÁLY csak elvétve élt a szóelválasztás lehetőségével.

[19] LEGÁNY Dezső 1982. 51.

A különböző részletek fontos, közös jellegzetessége: valamennyi a városi értelmiség attitűdjét, természetszemléletét reprezentálja.

A falvak, utcák, templomok, házak KODÁLY útinaplójában mindvégig említetlenek maradtak. Megmagyarázhatatlan, hogy KODÁLY, a mindenre odafigyelő, a népi architektúra sajátos szépségét látszólag nem fedezte föl, annak ellenére, hogy a bejárt vidéken erre számos lehetőség kínálkozott volna.

Az emberekre, a falvak népére annál nagyobb figyelmet fordított. Megragadta az emberek szépsége.

> „Forgó Mátyás kondás házánál töltött délután. Az öreg gyönyörű fej és alak; az '1000 éves búcsú' idején le is ‚írták', lobogós ingben, tarisznyástul, frisskanalastul." (6—7. l.) — „Králi. Szép, madonnaarc, telt és mégis finom, érett és mégis gyermekes. [. . .] Mennyi finomság mindenében: tartás, beszéd, modor, járás. (Ha a szája nyitottan olyan volna mint a többje: kész tökély.) Tánc közben. Milyen tartózkodó, tiszta, védekező és elhúzódó." (60. l.) — A szalakuszi templomban: „Lent a sok piros szoknya fehér főkötő piros arc, egetmozdító életerő, leszorítva, elnyomorítva. Fölszabadul-e még mielőtt elpusztul? — Béd fölött próbáltam visszaidézni a varázslatot, mikor először léptem ki az erdőből: Gazdag gyönyörű vidék, szunnyadó ősdalok hazája, letört nagy erők, leszorított, legörbült rugók, szépségek, erők. Most már alig menthetők." (55—56. l.)

A paraszti életsorsok formálódása az útinapló egyik visszatérő témája: az amerikás paraszt egyedül maradt asszonyának élete, az istállóban lakó, betegen és öregen kivetett Bartusné tragédiája, stb. Megrendítő — egyszerű, tárgyilagos stílusában is — a koloni Szalai Zuza élettörténetének leírása. (Szalai Zuzától jegyezte le KODÁLY a „Magos kősziklának" dallamát és szövegét.)

> „20 éves korában hozzákényszerítették az özvegy sógorához, anyja a vagyonfosztással ijeszti, a pap — 5—6-szori kapacitálás után azzal fenyegeti hogy kikötteti a templom előtt az agacsfára. ‚Kijártuk a püspöknél az atyafiságot — 40 frtba került — (hogy ti. elvehesse a sógora) te az én papiságomat akarod kisebbíteni?' 48 évig élt vele. Fia lett. Annál lakik. A menye. 13 éve hogy a birtokot átadta. Miért? a fia mindig azt mondta, hogy a 2 mostoha fiához húz, azoknak ad; ő nem hisz addig, amíg . . . Meglett. Bent Nyitrán csak hallgatta az öreg, amint a fia diktálja az írást, hogy megvette anyjától ‚bírt 450 frton'. De nem szólt. Hanem aztán fogyott a becsület. Néhány évre kivették a főzést a kezéből. Azontúl az öregek rendes élete a sorsa, akik mindenkinek utjában állnak. — — — Elrakták elöle a kenyeret. Megkérdi egyszer a fiát — kedves volt neki, mert egyetlen volt — ‚Kinek az akarattyából van'. A fiu behoz egy egész kenyeret hozzávágja: ‚a nehesség húzza össze a kê beleit, egyék hát.' A kenyér legurult a földre. Másodszor is hozzávágta. — Ekkor már panaszra mene a főbíróhoz: Jánost beidézték. Attól fogva egy ideig jobb sora volt. De aztán megint, még rosszabb. A menye is lázítja föl a fiát. Járt a jegyzőnél, hogy különítsék el, adassanak neki kenyérre valót, sóra meg rántani valóra kiteremti magának (70-en fölül volt már). A jegyző maga mondta hogy meglesz, és a fiának vagy 100 kjába kerül. Hogy akkor inkább ne csináljanak semmit. ‚No, a teremtésit magának nene, ha sajnálja a fiát, akkor bolond, ha egy harapást ad kendnek enni.' — Nem hajtanak rá, nem törődnek vele, ha kérdi hova megy a szekér ‚mi köze kendnek?' Így él. Szép, szimpatikus, zsémbes öreges kellemetlenség nélkül való. És mindamellett, egy rossz szót a menyéről nem mondott. Csak, hogy már ő olyan, anyja is olyan volt. Semmire tette az ura egész gazdaságát, kiüldözte Amerikába, úgy látszik a pappal szűrte össze a levet. (Micsoda finomsággal intézte el ezt a kérdést az öreg ! nem akart rá rosszat mondani, nem is hiszi. — Amint beszélt nyomtatni lehetett volna. A legtökéletesebb magyar próza. Amit az írók is csak annyira közelítettek meg, mint ARANY J. a népdalhangot." (42—48. l.)

A népi életmódról nem kevés keserű tapasztalatot gyűjtött össze KODÁLY.

„Bárna. Magyar bányász falu. Férfi, eleven nincs: a nappalos a bányában, az 'éjjeles' az ágyában. Egész életük a kettő közt billeg végig. [. . .] Föld kevés, nyáron a megmunkálásra szabadságot kapnak." (2. l.) — Ghymes. „A legtöbb férfi részeges, jó ha napjában egyszer rug be. Az asszonynépre szakad így a férfimunka egy része is. Volt eset hogy az asszony ment kaszálni, marhát etetni, míg az ura részegen hevert." (34. l.) — „A paraszti egészség forrása hogy mi? a bűzös szobák és rossz étel ellenére? A jó véren kívül a gyerekélet. A sok fekvés napon, libapásztorkodás félmeztelenül. Később aztán egy kis rossz levegő meg se kottyan ilyen telítés után. A rossz étel? talán bizony jó az. Mert hús csak ünnepre kerül. A kenyér jó ! (Mindig csak húst enné mint a kutya?) A főtáplálék pedig a levegő, a balzsamos tiszta, földekről mezőkről szálló." (54—55. l.) — Menyhe. „A tál az asztalon, emberek ülve, asszonyok csak állva esznek. A teremtés urait ugyancsak tisztelik itt. Amellett hogy az asszonyok ugyancsak tiszteletreméltó, majd emberfölötti munkát végeznek napestig. Ház körüli munka, fonás, szövés, varrás. Nehéz terheket hordoznak, mégis tisztelettel néznek az emberekre, akik az életet kényszerítik ki a földből, megszerezve ezzel a jogcímet egész téli heverésre." (58—59. l.)

A paraszti gazdálkodásról, a földkérdés aktuális helyzetéről, a birtokviszonyok alakulásáról sem rajzolódik derűsebb kép a füzet lapjain.

„Káposzta nem terem Domonkoson. Hát csak gabonát termesztenek? Még gabonát se ! csak tiszta búzát. Azért kevés gabonája van minden gazdának: úgy 15 kereszt." (19. l.) — „Csitáron a legnagyobb gazda 24 holdas. A zsidó aki 8 éve van ott, 25 holdas. A gerencséri zsidó a fele falut megvette már 25 év alatt. Az 1000 holdas szántó, 7000 erdős hitbizomány Gymesen 3annyi jövedelmet hozhatna. A szomszéd Néveren egy porosz báró 10 év alatt 5000 holdat szerzett 1000hez, a mit akkor hitelbe vett. Malántán 1000 holdas Zamojszky birtok: gazdája Oroszlengyelországban lakik. Vajjon mindenütt ilyen-e a földbirtokstatisztika? Mihamar kirántják alólunk a talajt." (48—49. l.)

A falusi értelmiség helyzetét, funkcióját Kodály a valóságos ellentmondások komplexitásában értékelte. A kántor, a tanító, a pap a paraszt „fölött" áll, de anyagi kiszolgáltatottsága, intellektuális elszigeteltsége súlyos problémákat okoz. Erről a rétegről szólva így az útinapló hol elítélő, hol megértő sorokat tartalmaz.

„Egyébiránt bámulatos, milyen kevéssé ismerik a népet ezek a közte lévő emberek. Talán valami magyarázat. Két eset is van (Erdőkövesd, Lelesz) hogy a kántor egész életét ott töltötte, apja is ott volt kántor vagy jegyző. És íme Erdőkövesden a kántor nem tud olyan asszonyt mondani, aki szeret dalolni, Leleszen pedig nem ismeri az alvégieket, mert a felvégen lakik. Elfelejtek azonban kettőt: a kántornak mást jelent az, a nép közé járni (mert nem szoktam közéjük ereszkedni, mondta a várnai kántor, akit különben mikor odament, úgy kezdtek az utcán süvegelni, cërmuc kântor ! csak az anyjok êre-âra-ja után hagyták abba — rövidített káromkodás —) mint nekem. Neki az kb. azt jelenti, ha a kisvárosi arisztokrácia az iparos osztállyal érintkeznék. Neki a nép nem tanulmánya tárgya, nem élvezetnek a forrása, nem fölfrissülés, nem erőgyűjtés, hanem egyszerűen egy nála alacsonyabb társadalmi osztály. Amellyel érintkezni — általános emberi törvény szerint — nem lehet. A másik meg, amire legelőször az erdőkövesdi kifakadásainál gondoltam: hogy a nép mégis csak fizetett emberének veszi a kántort (ha nem is úgy mint a kéményseprőt: 'emménk kutyânk vattok', amint kéményseprő utitársamtól hallom) szóval kevesebbnek mint az szeretné, és nem sokkal kevesebbnek mint a mi. Hogy legyen tekintélye, ha koronánként hordják össze a fizetését, vagy mérő rozsonként? Az egyén nem tud tekintélyt teremteni, ha az állásnak nincs. Ezt akarta mondani az erdőkövesdi. Csak a vagyon imponál. Igazuk lehet; most már inkább hiszem, amit az erdőkövesdinek mondtam, hogy csodálom, hogy ennyit tudnak dolgozni." (20—23. l.)

A népszokások, népi hagyományok közül leggyakrabban a házasodásra vonatkozó följegyzések kerültek a naplóba. Ezek az adatok vélhetően a lakodalmasénekek gyűjtéséhez kapcsolódó dokumentumok.

Bárna. „Házasodnak, akár a selmeciek: 14—15 éves a leány (17 éves már vén), 17—18 a fiú; mind katonaminiszteri engedelemmel. Ez a kántor adata. A lányok szerint a legtöbb 18é. korábban megy férhez. [. . .] Lakodalmas ének nincs. Kiveszett sok más régi szokás is vagy sose volt." (2—3. l.) — Ghymes. „Igen gyakori a 15—16 éves menyasszony, 19—20 éves vőlegény. A legtöbben nem helyeslik; egy ilyen férj maga mondta, bolond volt. Másik ketten úgy szerették egymást hogy csak, és néhány év múlva az asszony hazament. A férfi még mindig vígasztalódik a pálinkával, de az asszonynak semmije se marad, mint a gyerekei." (34—35. l.) — Ugyanott a „jus primae noctis" sajátos helyi tradícióját is lejegyezte Kodály. „Újév napján megjelen vagy 30 asszony a kastélyban, gratulálni. Ez mind a [gróf] — felesége volt. 7—8 éve házasodott utóljára, most 80 éves. Mindenszentek napján (cselédfogadás ideje) odavezetett a 'sikovnička' 3—4 lányt a kastélyba, a gróf választott közülük, rendesen 14—16 éveset, azt megfogadták 3-ik szolgálónak (1. a szakácsné 2. a szobalány). ‚Hivatalos' dolga a baromfi etetése volt. Egy esztendőnél tovább nemigen tartott egyet se. Következő farsangon aztán férjhez adta. Eleinte 1000 forint hozományt is adott, később csak 2—300-at. A legények éppúgy törték magukat a grófnék után, mint az anyák versengtek rajta, hogy a lányuk odakerüljön." (35—36. l.) — Berencsen lakodalmi szokásról írt. „Termőfát vittek, kaláccsal, papír, mindenfélével fölcifrázva, hogy termő legyen a menyasszony." (52. l.) — A menyhei lakodalmas énekről: „Menyekzős énekek az uccán: nagy dyonisosi zúgás helyett egyes sipító hangok — mint régi híjas falusi orgonákon, a maradék sípok szólnak csak, alig sejtetik az egykori hatalmas búgást." (67. l.)

A népi mágiáról a gesztei gyűjtésből maradt följegyzés:

„Bojzingot, aranfejű fűvel farkasalmát, megpárolják, földobják: ilyen nagy legyen a mi kenderünk. A fűvekben igézett gyermeket fürösztik, gyomorra tesznek (farkasalma bolha ellen; levele sebre is)." (5/a l.)

A népnyelvi sajátosságok megfigyelése széles körre terjedt: szókincs, jellegzetes fordulatok, dialektus, ragozási formák, hangzóképzés, ragadványnevek. A népi elbeszélések rögzítésekor Kodály gondosan leírta a számára szokatlan kifejezéseket, nyelvi fordulatokat, szavakat, s rendszerint a magyarázatot is melléjegyezte. Máskor az egyes szavak etimológiai megfejtését is próbálta meghatározni. A szó szerinti lejegyzésekben még teljes formában olvashatóak azok a szövegek, amelyek a kiadványokban némely szavakat pontozással helyettesítve jelentek meg. Folyamatosan, következetesen figyelte Kodály a nyelvjárások élő és tűnőben levő jelenségeit, a dialektusok földrajzi elterjedtségét. Filológiai gonddal jegyezte föl az archaikus szóhasználatra utaló fordulatokat, a szóképzés, a ragozásmód helyi sajátosságait. Rögzítette, gyakran rögtönzötten analizálta is egyes szavak idegen vagy városias-polgárias eredetét, formaváltását. A ragadványnevek gyűjtése — mint máshol — itt is visszatérő téma. Mintha valamikor megírandó tanulmány anyaggyűjtése lett volna. Néhány példa.

„Hijába: ajándékba. — Iratos (leány, asszony, vénember) az olvasótársaság tagjai." (3. l.) — „énekelni — istenes éneket; dalolni — világit; Ének: szöveg/hang dal: zenéje." (20. l.) — „Hernyó Zsérén papmačak/macska (a pap tiltakozott ellene)." (53. l.) — Csehiben: „bíró levélt. — nagy hideg levélt a múlt télen." (53. l.) Zsérén: „Kordé (szemérmetlen ember), melléknév, haszontalan dicsekvő ember általában. Másik adat szerint csak nem igaz, haszontalan, kötekedő, dicsekvő. — Pázmán 'kordéra énekelt' istentelen virágénekeiből még sok maradt meg." (39. l.) — „Locativusok: Pogrányt, Kolont." (33. l.)

Mint minden új nyelvi leleményt, KODÁLY a későbbiekben ezeket is sajátjaként használta.

„Külön nyelven érintkeznek az állatokkal. Ennek is megvannak a dialektusai. Lónak Gymesen: tyihi, tyihi, hott, Baranyában ty, ty, stb." (53. l.) — „Leleszen sem olyan erős a palócság. Csak az ê meg az -ónk van mindig meg. Kissé szinesebb, mint az eddigiek. A leleszi cselédlány pedig már csúfolja a domonkosit diftongusáért. 'Legcsinosabban' Lelesz beszél. Mondta a tanító. T. i. amint kérdeztem, az irodalmi nyelvhez legközelebben: — Csak az egyes meg többes számot zavarják össze mindig, panaszkodott. Ebből látom, hogy a cseléd se csúfolkodott volna ha nem a tanító tanítványa volna." (18—19. l.) — „Beszédmód, föllépésben nemesebb, előkelőbb minden magyar paraszt a lipótvárosi arisztokratánál." (53. l.) — Leleszi nevek. „Balázs bajó István — Kovách puha Józsefné — K. Istvánné matyus — K. Károlyné csecse — Kov. Józsefné pippáré — Kov. Sándor asztaldeák (apja asztal volt) — Csontos József bocó" és így tovább. (16—17. l.)

A népmondák, a népi mítoszok lejegyzése az útinapló érdekes és fontos részét alkotja. Számos részlete közül két téma különös figyelmet érdemel. Az első: a Vidróczky-monda. Általánosan ismert, hogy Vidróczkyval kapcsolatos dallamot KODÁLY 1906-ban, a Gömör megyei Zabar községben jegyzett le először. Adatközlője a korábbiakban már említett Forgó Mátyás kondás volt. Nem tekinthető általánosan ismertnek viszont, hogy ugyanez a Forgó Mátyás még személyes kapcsolatban volt Vidróczkyval. Emlékezését Kodály gondosan bejegyezte naplójába. Ez a valóságosan átélt élményként közölt monda-variáns talán nemcsak a *Mátrai képek* népdalénekesének figuráját színezi élettel telítettebbé, hanem a Vidróczky-monda változati és lokális körét is gazdagítja.

„Vidróczky különben maga mondta el a történetet az öregnek [Forgó Mátyásnak]: kis bojtár volt 7 éves korában, mikor egyszer elküldték vízért a kútra. A kút messze volt, éjjel, sötétben félt a fiú, és a patakban merejtette meg a korsót. Megérezték az ízén, hogy nem a kútból való és megverték. Aztán nagy szepegve elment a kútra és két asszonyt talált ott. (Földi bűbájosok voltak. Ma is van ilyen?) Azt kérdezték tőle: ismersz-e minket fiam? mondta hogy nem. Félsz-e? félek. No hát, senkinek meg ne mondd, hogy minket láttál, hanem fogd, itt ez a gatyamadzag. Amíg ezt viseled, nem fog golyó, kard, puska. Vidróczky kipróbálta a madzagot: belehúzta a gatyába, a gatyát tőkére tette, úgy próbálta baltával elvágni. Nem bírta. Kihúzta a gatyamadzagot, úgy vágta, hát széjjelment a gatya. Nem is sértette fegyver soha Vidróczkyt, csak a maga baltája. Az is okozta a végit. Ez úgy volt: Berkes Józsi (szamarasjuhász) felesége fehérített Vidróczkyra. Meg az a hír is járta, hogy Vidróczky udvarolja az asszonyt. Egyszer Berkes Józsi megharagudott, mind kihányta Vidróczky ruháját. Hanem félt is, hogy Vidróczky semmire teszi. Föl is bujtatta Vidróczkynak két cimboráját, hogy tegyék semmire Vidróczkyt. 200 forintot adott nekik. Ezek aztán úgy csináltak: Megkeresték Vidróczkyt. Szervusz, barátom, szervusz barátom, nos hát menjünk mulatni. — Vidróczky éppen akkor rabolta ki a [olvashatatlan szó] zsidót (pásztorembert, ‚római katolikust' sohase bántott) elosztani való pénze volt. Kimentek a parádi erdőre, hogy osztozzanak. Amikor Vidróczky a pénzt olvasta, ‚zavadzáltă' a baltája. Odaadja a baltáját az egyiknek, hogy fogja. Az meg, hátulról a nyakához vágott, úgy hogy leesett a feje. Kaptak is 5—5 esztendőt emiatt. Addig a pénzt Bacsó juhásznak adták át. Mikor kiszabadultak, visszakövetelték Bacsótól a pénzt. Miféle pénz? kérdi az és az erre támadt szóváltásra agyonvágta mindakettőt. Úgy mondta aztán, hogy megtámadták, védekeznie kellett. Nem volt ott senki, nem tehettek neki semmit. — Keskeny P. azon ment semmire hogy Vidróczkyt akarta kézrekeríteni. Az akasztófa alól engedték el, mert azt igérte hogy megfogja Vidróczkyt. El is ment, ott találta Bodonyban, amint a csendbiztossal kártyázott. Éppen az idő tájt rabolta ki a tiribesi zsidót, úgy hogy kész nevetség volt. Odament hozzá: zsidó van-e pénzed? A zsidó megszeppent, azt mondta van. Odaád neki 100 frtot. Vidróczky csak neveti ‚Több is van neked, zsidó'. Odaád 1000-et. ‚Ennyit csak a szegényeknek osztok szét.' Végtére oda-

ád neki 5000-et. Evvel már megelégedett. Még meglátta az aranyóráját. Akaszd csak ide a nyakamba. A zs. odaakasztotta, a pénzt is maga tette a zsebébe. — Aztán most zs, az anyád êre, âra ha kedves az életed, ne mondd hogy kiraboltalak hisz magad adtál ide mindent. — Ahogy Kesk. P-t meglátja Vidr. szervusz barátom, szervusz, gyerünk hát, — hová? — mulatni. Amint kiérnek az erdőre, azt mondja Vidr. no most Pista, menjünk egymástól annyira, ameddig a puska hat. Aztán lövünk. Ha te maradsz itt, az is jó, ha én úgyis jó. — Mentek 300 lépésre. Egyszerre lőttek, Keskeny Pista hasrafeküdt." (7—15. l.)

A népi hitvilág élő tradícióját, az új mítoszokat teremtő népi fantáziát KODÁLY csodálkozó örömmel fedezte föl.

„Nagyon különös volna, ha a palócokban csalatkoznék. Akiknek még ma olyan fantáziájuk van: egy egri asszony mondta hogy mikor Rómába ment, látott vízilányokat, derékig leány, azontúl hab, azok danoltak. Ezt leírják az emberek, ebből lesznek a nóták. Másfelől is hallottam ezt. Kész mítosz a zene eredetéről. — Vagy azt kérdezték, nem én vagyok-e az a fiatalember, aki egyszer a Sz. Erzsébeti úton perêdikált, új törvényről, szép dolgokat, cucilista. — Hozzáment a jegyző megkérdezte. Kicsoda ön? az meg: kicsoda kegyed. Én a jegyző vagyok. Hát vigyázzon hogy ki ne forogjon az állásából. Azzal fölvetette a kabátujját, és mind tele volt aranybetűvel. Arra aztán a jegyző se szólt többet. (Kiderült, hogy a szocial. képviselőjelölt volt.) Így már nem beszélne se mátyusföld, még tán Nyitra se. — A vízilányok dolgában még csak nagyon kevéssé kételkednek." (24—26. l.)

A daloló vízilányokról ebben az időszakban KODÁLY bejegyzései szerint Csitáron, Csehiben, Menyhén is tudtak.

A népi használati tárgyak, a hangszerek, a népi hímzések nemcsak leírásban, hanem gyakran egy-egy vázlatos rajzon is szerepelnek. A változatos dokumentáció néhány példája. Forgó Mátyás „frisskanal"-a („Finom diskrét faragósu ivókanál"), lópatkószegekkel kivert baltája, az ortókapa, a mixolid citera, hímzésminták. KODÁLY nemcsak leírta, hanem gyűjtötte is a népművészeti tárgyakat: néhány hangszert erről a területről és ezekből az évekből a KODÁLY Archívum, gyönyörű hímzett nyitrai női ingek sorát pedig a Néprajzi Múzeum őrzi. Egységes föltárásuk, illetve földolgozásuk lényeges új elemekkel bővíthetné KODÁLY népi gyűjtéseiről kialakult ismereteinket.

A *Voyage en Hongrie* néhány meditatív részlete érzékelteti, hogyan absztrahálódtak a vándorévek élményeiből nagy távlatokat is meghatározó gondolatok.

„Az istenmezei templom orgonáján ülve, rózsafüzér alatt eszembe ötlik, mily bódító, narkotizáló hatású ez a számtalan ismétlése ugyanannak." (6. l.) — „Még az ismert nótákat is érdemes végighallgatni, egy-egy új eredeti szó vagy merészebb melódiafordulat mindig van, egy hajszállal mindig jobb, ahogy eddig ismerem, sose rosszabb. Friss. Ennyi rohadás közt! — Kész komédia: míg én gyűjtöm a dalokat, a tanító mindenféle hülyeséges énekekre tanítja a gyerekeket. — Zörög a szátva, erősen fűtve, rossz a levegő, 8—10 ember lehetett, pipafüst — és nem 'virágos mezőn járni, virágot szedni'. Kint eső (most ősz vagy tavasz) sár nyakig — nem tejfelszedés, iskolai fonográf-előadás, pálinkával bele-bele a fenékre — iszapban terem a gyöngy." (62—63. l.)

*

Mit jelentett hát KODÁLY számára ez a magyarországi utazás? A válasz a naplóból olvasható, a leleszi kántorról írott negatív állításokból rekonstruálható (22. l.). „. . . a nép [. . .] tanulmánya tárgya, [. . .] élvezetnek a forrása, [. . .] fölfrissülés, [. . .] erőgyűjtés."

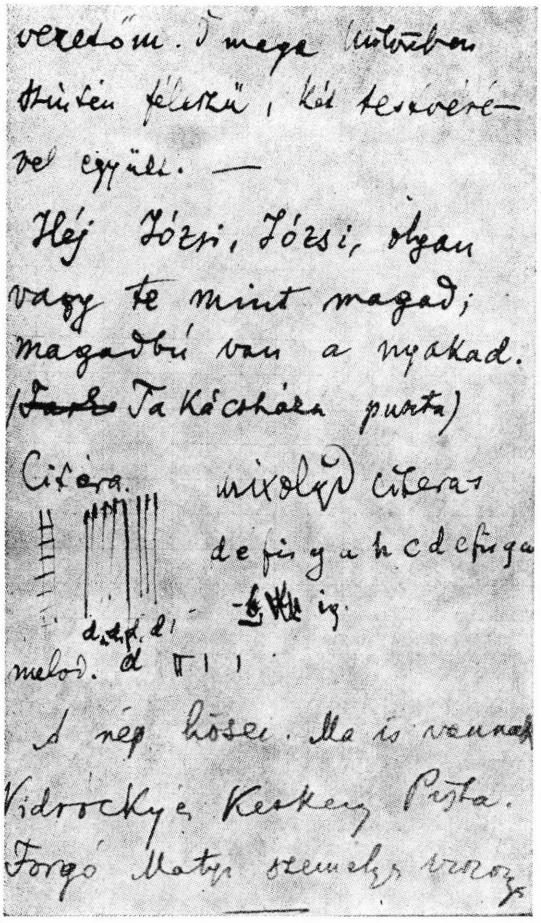

3. kép. A kézirat 5. lapja

Miért maradhatott abba az útinapló? Az objektív és történeti indokok helyett (vagy melléjük sorolandóan) KODÁLY 1911-ben Kodály Zoltánnéhoz a nyitrai Szalakuszról írott levelének részlete adhat némi magyarázatot.

> „Szalakuszon végre ott volt a 3 levél, az én édes párom ölelését éreztem megint, míg elolvastam. Milyen más most ezeken a helyeken járnom. Most van otthon, van, ahol hazavárnak, akárhogy van. Első következése annak, hogy kevésbbé érzem magam otthon itt a falukon, mint azelőtt. Második, hogy kevesebb a türelmem és maradásom. Szeretnék már ott lenni . . ."[20]

Mi a jelentősége hát ennek a jegyzetfüzetnek? Elsődlegesen talán az, hogy KODÁLYt olyannak mutatja, amilyen a század első évtizedében volt. Nem a jól ismert késői portrékra emlékeztet, hanem pompás ifjúkori arcképet

[20] LEGÁNY Dezső 1982. 50—51.

rajzol, olyant, amire ma már senki nem emlékezhet elhitetően vissza. Torzításmentesen mutatja egyéniségét, érzékeny reagálását, befogadóképességének széles skáláját, előítélettől mentes véleményformálását, kapcsolatteremtő képességét, realista és egyszersmind poétikus szemléletmódját. Nem közlésre szánt írásai is nyomdakész pontossággal fogalmazottak. Külön tanulmány tárgya lehetne, hogyan hatott Kodály megnyilatkozási módjára a pregnáns népi kifejezésmód, hogyan gazdagodott szókincse — a népieskedés elkerülésével — a népi, közvetlen élmények hatására.

„És mikor így, szinte lábujjhegyen lépve mentem neki a tündöklő éjszakának, újra éreztem, hogy ez a világ van az én lelkemhez nőve. Itt ébredt talán, innen eredt költészetem. Itt éltem a ‚meseéveket'."[21]

Helységnév mutató a *Voyage en Hongrie*-hoz

Bárna 2, 4
Béd 56, 60, 61, 64
Berencs 52
Bodok 6a
Bodony 13
Csehi 51, 53
Csitár 48, 50
Diós-Jenő 27, 28, 29
Domonkos 18, 19
Erdőkövesd 20, 22, 23
Eger 24
Gerencsér 48, 50
Geszte 4a, 5a
Ghymes 33, 36, 37, 40, 41, 49, 50, 53
Istenmezeje 6
Kis-Terenne 1, 27, 3a
Kolon 33, 37, 39, 42
Lédec 37, 41, 4a
Lelesz 16, 18, 20
M.-Szele 1
Menyhe 51, 56, 57, 65, 66, 67
Maláпta 49
Néver 49
Nyitraegerszeg 51
Parád 11, 1a
Perőcsény 28
Pográny 4, 33, 37
Róma 24
Szalakusz 55, 61
Sz. Erzsébet 25
Sz. Iván 26, 6a
Taksony 3
Tiribes 13
Tolmács 29
Verőce 27
Zabar 6
Zsére 37, 39, 53

IRODALOM

BABITS Mihály
1935 *Az európai irodalom története.* Budapest
BALÁZS Béla
1982 *Napló 1903—1914.* Szerk.: FÁBRI Anna. Budapest
DEMÉNY János
1976 *Bartók Béla levelei.* Szerk.: DEMÉNY J. Budapest
LEGÁNY Dezső
1982 *Kodály Zoltán levelei.* Szerk.: LEGÁNY D. Budapest
VÁCI Mihály
1979 *Összegyűjtött művei.* Budapest

[21] BALÁZS Béla 1982. I. 80. 1904. augusztus 7-i naplórészlet.

Márta Szekeres-Farkas

KODÁLY: VOYAGE EN HONGRIE

(Auszug)

Im Budapester Kodály-Archiv ist jenes handschriftliche Notizheft von kleinem Format zu finden, dem KODÁLY den Titel: *Voyage en Hongrie* gegeben hat. Seine Aufzeichnungen begann er im Jahre 1906 und hörte damit im Jahre 1911 auf. Der Titel weist auf französische literarische Präzedensen hin: H. BERLIOZ, *Mémoires. Voyage en Allemagne, l'Autriche, la Bohème et la Hongrie;* A. LAMARTINE, *Voyage en Orient;* H. TAINE, *Voyage aux Pyrénées.* Die »Reise« von KODÁLY bedeutet seine Sammlerbesuche in den Dörfern der Komitate Nógrád, Gömör und Kis-Hont, Zemplén, Nyitra und Heves.

Das Heft enthält nicht volksmusikalische Aufzeichnungen, sondern Reiseerlebnisse. Als Themen dienen: Landschaften, Bauern, Lebensweise, Gesellschaftsverhältnisse, Wirtschaftssitten, Volksbräuche, Spracheigenheiten, Beinamen, Volkssagen, Volksglaube, Gebrauchsgegenstände, Musikinstrumente und auch KODÁLYS persönliche Bemerkungen.

Die Wichtigkeit dieses Notizheftes besteht darin, daß es in realer Weise das Besuchen der Dörfer am Anfang des Jahrhunderts schildert: es repräsentiert das Interesse von KODÁLY für das gesamte Volksleben und enthält wertvolle Beiträge zur Folkloreforschung.

Szalay Olga—Paksa Katalin—Bereczky János—Domokos Mária—Olsvai Imre

Kodály és a népzene

— a zeneszerzői források feltárásának tükrében

A centenáriumi KODÁLY-évre az MTA Zenetudományi Intézet Népzenei Osztályának fent említett öt munkatársa összeállította KODÁLY népdalfeldolgozásainak dallam- és szövegforrásait. Munkájuk eredménye könyvformában 1984-ben a Zeneműkiadó Vállalatnál jelenik meg.

Ez a kötet a korábban már megjelent BARTÓK-forrásjegyzékkel együtt (LAMPERT Vera: *Bartók népdalfeldolgozásainak forrásjegyzéke.* Budapest, 1980) további kutatások alapja lehet, melyek tisztázhatják, hogyan közeledett a két zeneszerző a néphagyományhoz mint alkotói forráshoz és megvilágíthatja népzenekutatói módszereiket is Az alább következő 5 előadásban — melyek a Magyar Néprajzi Társaság KODÁLY-ülésszakán hangzottak el — a kötet szerzői főként néprajzi szempontból jellemzik KODÁLY alkotó módszerének néhány vonását, bemutatnak néhány elemzést a forráskatalógus elkészítéséhez végzett kutatómunka alapján.

Szalay Olga

Kodály a népdalgyűjtő

A 82 éves KODÁLY egyik utolsó nyilatkozatában így vall a népdalgyűjtést megelőző időkről:

> „Tulajdonképpen a magyar népzene teljes történetét akartam megírni. De amikor aztán a kinyomtatott gyűjteményeket átnéztem, beláttam, hogy ez lehetetlen. A legtöbbje vagy rosszul volt lejegyezve, vagy nem volt hiteles. Hiszen már gyermekkorom óta egy egész kis népdalgyűjtemény volt a fejemben. És amikor aztán azokat a dallamokat összehasonlítottam a kinyomtatott változataikkal, láttam, hogy itt valami nincs rendben. (. . .) És akkor határoztam el, hogy magam fogok gyűjteni."[1]

Ezekkel a gondolatokkal indul el a majdnem fél évszázadot felölelő következetes gyűjtési folyamat, nem kisebb céllal, minthogy pótolja a magyar zeneirodalmat, írott emlék híján az „élő könyvtár"-ból. Ez pedig Magyarország népe. „A legszebb könyvtár! csak nehéz benne olvasni" — írja egyik jegyzetében.[2]

[1] KODÁLY Zoltán 1974. 30.
[2] Kodály Archívum NZ 28 „Népdaljegyzetek".

A gyakorlati megvalósítást illetően azt az elképzelését követi, hogy miután BARTÓKkal megosztoztak a kutatandó területeken,[3] ő Mátyusföldön, Csallóközön, Zoborvidéken, Palócföldön át halad fokozatosan kelet felé, széles sávban, fenn a szlovák nyelvhatárt érintve.[4] 1915-re egészen Gömör és Abaúj-Torna határáig jut el. A „peremvidék-elv" vezérli akkor is, amikor a BARTÓK által Erdélyből hozott nagy tömegű ötfokú dalon fellelkesülve felkeresi a gyergyói, kászoni falvakat, s fölmegy Bukovinába is. A gyűjtés mellett egyúttal a magyarságnak a szomszédos népekkel való nyelvi, hagyománybeli, vallási érintkezőpontjait próbálja kitapintani.[5] Nem véletlen, hogy a teljes szlovák, román, „rutén-oláh" és cigány vokális és hangszeres gyűjtés ezekből az 1916 előtti évekből való. Közel 200 dallam.

A húszas években a szűkebb határok közt újra meginduló gyűjtéseknél kénytelen módosítani tervén, bár ekkor is főként a szélső megyékben gyűjt (Vas, Zala, Somogy, Esztergom, Komárom, Palócvidék, Szatmár).

Gyűjtési módszerére jellemző, hogy a számára ismeretlen vidéken először felderítést végez. Nagy területet jár be, sok dallamot hoz. Később pedig, ahová érdemesnek látja, többször is visszatér, fonográffal is. Nyitraegerszegen ötször, Ghymesben, Menyhén, Zsérén négyszer, Barslédecen, Béden háromszor is megfordul. A legtöbb dallamot Ghymesen jegyzi fel: közel 200-at.

1916 a rendhagyó gyűjtések éve. A Kisfaludy Társaság megbízásából többhetes, mintegy 450 dallamot eredményező gyűjtést végez ARANY szülőhelyén, Nagyszalontán — a költő által ismert dallamok nyomát kutatva.[6] A megkezdett munka talán monográfiává teljesedhetett volna, ha a történelmi események a további gyűjtést lehetetlenné nem teszik. Ugyanakkor kap megbízást BARTÓKkal együtt az Osztrák—Magyar Hadügyminisztériumtól az I. világháborús katonadalok felgyűjtésére.[7] A kassai, nagyszalontai, ránkfüredi laktanyákban mintegy 30 különböző faluból származó dallamot jegyzett le az odavaló katonáktól. A gyűjtés kiadása végül is elmaradt.

1923 után ritkábban gyűjt. Többnyire közel eső falvakban, vidéki meghívások, nyaralások alkalmával vagy cselédlányoktól. Egyes esetekben a felderítést tanítványokra, önkéntes gyűjtőkre bízva, az ő nyomukban jár. Ez például a karádi, hódmezővásárhelyi, mohácsi gyűjtés története is.[8]

Ha összességében nézzük KODÁLY gyűjtéseit, akkor a nemrégiben befejezett felmérésből megtudhatjuk, hogy az 1905—1952 közötti időben 35 vármegye 235 helységéből mintegy 5100 dallamot gyűjtött és jegyzett le. Ebből a vokális dallamok száma mintegy 4900, a 223 hangszeres dallam pedig 14 különböző hangszeren — főként hegedűn és dudán — szólalt meg. A teljes gyűjtés 2/3-a az 1918 előtti „klasszikus" korszakból, s jelenleg a határon kívül eső területekről származik. Becslés alapján megállapítható, hogy a gyermekjátékokat, sirató és hangszeres dallamokat nem számítva a gyűjtés 2/5-e régi stílusú.[9]

[3] KODÁLY Zoltán 1950. 457.
[4] DILLE, Denis 1970. 131.
[5] Sz. FARKAS Márta 1983.
[6] SZENDREY Zsigmond, KODÁLY Zoltán közreműködésével 1924. 362.
[7] Kodály Archívum NZ 28
[8] Ezeket a gyűjtéseket DÁVID Gyulával, PÉCZELY Attilával és SCHNEIDER Lajossal közösen végezte.
[9] A becslés a BARTÓK-rendben levő mintegy 3500 KODÁLY-gyűjtötte dallam alapján történt. L. RÁCZ Ilona—SZALAY Olga 1981.

Minden gyűjtőnél az első gyűjtések élményei meghatározóak egész életén át. KODÁLY 1905-ös szegedi, mátyusföldi, csallóközi, vágfarkasdi gyűjtései zeneileg nem túl értékesek. 1906-ban a Nógrád—Heves—Gömör hármas megyehatáron végzett gyűjtés eredménye sem az igazi. Az első nagy élményt a novemberi nagy zobori gyűjtés jelenti, ahol egymást követik a szebbnél szebb szentiváni és lakodalmas dallamok, sőt feltűnik az első olyan ötfokú kvintváltó dallam is, amelynek jelentősége számára is csak később lesz nyilvánvalóvá.[10]

A legkorábbi gyűjtéseknél még nem tartja lényegesnek az énekes nevét. Sokszor csak annyit jelez, hogy az adatközlő diák, tanító, gazda, fiatalok, legények. Öregektől csupán egy-egy dallam van. „Pusztul már az a költészet, amely nem él, a mindennapi használatban, de ami egyedül rejt még ma érdekeset: az öregeké"[11] — állapítja meg. S valóban a zobori út során talál rá az igazi forrásra: az öregekre. Ők többnyire a legjobb énekesek is. A szentiváni dalok, az Árgirus, a Kőmíes Kelemen énekeseinek gyermekkori emlékei az 1830—1860 közti évekig nyúlnak vissza. KODÁLY és a kortárs klasszikusok gyűjtése ily módon a szabadságharc és a kiegyezés korának generációitól a szinte ma élőkig, a múlt századi, javarészt dallam nélkül rögzített népköltési hagyomány kiegészítője és egyenes folytatása.

Egy-egy jó énekestől 30—40 dallamot is följegyez. Egyik jegyzetében így fogalmazza meg a jó énekes egyéniség és a népköltészet viszonyát:

> „Csakhamar, néhány évi gyűjtés után már világos volt, hogy a dalok nem közkincs, nem a nép énekel: egyéneké ott is. Egy-egy községben hosszabb nyomozás, több töredék feljegyzése után derült ki, hogy csak egy személy tudja a balladát végig. Más csak darabokat belőle, sohase az egészet. (. . .) Föltűnő zenei és szövegmemória, tiszta, biztos ének rendesen együtt jár. Kiváló tehetségű egyének a népk[öltészet] letéteményesei, nem az egész nép. A többi csak tőlük tanul. Ezeknek a kiv[áló] egyéneknek a kikutatása a főfeladat."[12]

A falujárást elengedhetetlennek tartja, mert nézete szerint: „a zenei néphagyomány tudományos értékű megismerése csak a helyszínen megfigyelt, élőszóbeli előadás alapján lehetséges."[13]

A fonográf alkalmazásával nehézkes technikája és költségessége miatt takarékosan bánik. A drága hengereket inkább az erősen díszített, több versszakos dallamok, a rögtönzött előadású sirató és a hangszeres gyűjtések számára tartogatja. Egyszerűbb dallamokat föl sem vesz.[14]

Magáról a gyűjtésről ezt vallja:

> „A nép dalát csak az érti igazán, aki ismeri szokásait, ruházatát, ételét, építkezését, egész életét. És viszont. Akármilyen alapos részlettanulmány csonka marad, ha nem terjed ki a nép életének minden jelenségére."[15]

Az első gyűjtéseket, nyilván az első élmények hatása alatt is igen sok néprajzi, nyelvészeti vonatkozású megfigyelés, jegyzet kíséri. Érdekesek az

[10] KODÁLY Zoltán 1974. 37. A „Kalapom a Tiszán úszkál" kezdetű dallamról van szó.

[11] Kodály Archívum NZ 28. Idézet a „Népdalgyűjtés dallam nélkül" c. fogalmazványtöredékből.

[12] Kodály Archívum NZ 28. „Népdalgyűjtés dallam nélkül" c. fogalmazványtöredék.

[13] KODÁLY Zoltán 1933. Idézett hely: KODÁLY Zoltán 1964. II. 232.

[14] KODÁLY Zoltán 1974. 36—37.

[15] KODÁLY Zoltán 1959. 215.

apróbb viselkedéstanulmányok, etnikai észrevételek, társadalomrajzok, szociológiai értékű feljegyzések.[16]

A későbbiekben a gyűjtést kísérő zenei megfigyelések kapnak hangsúlyt. Egyre mélyülnek azok a szempontok, amelyek a dallam életével: külső mozgásával, belső változásaival függnek össze. A dallam külső élete az a társadalmi mozgás, amelyet a terjedés, a generációk közti hagyományozódás, egy néptől, néprétegtől a másikba való átjutás vagy éppen ezek hiánya jelent. A dallam belső életét azok a változások, variálódások, a dallam és szöveg kapcsolódására vonatkozó problémák, az előadásmód olyan jelenségei képezik, amelyek a dallamlejegyzéseken — ún. *támlapokon* — válnak igazán megfoghatókká, mérhetőkké.

A gyűjtéskor KODÁLY ugyanazt a dallamot többször is megismételteti, s csak a szöveg előzetes feljegyzése után kerít sort a dallaméra, mégpedig úgy, hogy az énekestől hallott variánsok közül a fontosabbat emeli ki, s az esetlegesnek látszókat tekinti variánsnak.[17] Otthon azután a dallamot támlapra másolva egyúttal rávezeti a faluban másoktól hallott eltéréseket, végül hozzáírja a szomszéd falvakban vagy más vidéken hallott különbségeket is.

Amennyiben bizonyos idő múlva ismét megkeresi ugyanazt az énekest, az újonnan hallott, immár időbeli változásnak minősülő eltéréseket is felveszi a variánsok közé. Ha hangfelvétel is készült, akkor annak a változásait más színnel az eredeti dallam kottaképére írja, a variánsokat pedig a többihez toldja. Törekvése tehát a dallam általa tapasztalt különböző megjelenési módjainak mintegy egymásra fényképezése, az összes variánsok, végső soron a típus megjelenítése a támlapon.

A dallamgyűjteményekbe bekerült ilyenfajta összesített támlapokra később további megjegyzések, utalások kerülnek, amelyek mások gyűjtésére, a nyomtatott vagy kéziratos gyűjtemények hasonló dallamaira hívják fel a figyelmet. Így születik meg a kodályi támlap, s valósul meg a kodályi elképzelés:

> „Nem ismerünk egy dalt, míg nem ismerjük térbeli és időbeli elterjedését. Idővel el kell érnünk, hogy egy-egy dallam életét, fejlődését, változásait hosszú időn, századokon át követni tudjuk."[18]

*

Azt még ma is csak sejtjük, mit jelent számunkra az a munka, amit KODÁLY a népdalgyűjtéssel elvégzett. Hogy az ő számára mit jelentett, azt ő maga mondja el:

> „A népdalgyűjtési munka itt Magyarországon nem valami különlegesség, legfeljebb az, hogy a kutatást igen rövid idő alatt kellett elvégeznünk. Lehetséges, hogy több művet írtam volna, ha nem tettem volna fel magamban, hogy ezt a munkát elvégzem, de műveimet nem tudtam volna úgy megírni, mint ahogyan megírtam őket, mert — szándéktalanul vagy szándékosan — a magyar nép hagyományában gyökereznek."[19]

[16] Sz. FARKAS Márta 1983.
[17] Kodály Archívum NZ 28, „Jegyzetek 1906 Zoborvidék" c. füzet.
[18] KODÁLY Zoltán 1953. VIII—IX.
[19] KODÁLY Zoltán 1974. 47

Függelék

A KODÁLY-GYŰJTÉSEK LELŐHELYEI*

1. Alsok (Somogy) 1922 (10 dallam)
2. Alsóbalog (Gömör) é.n., 1912—13 (33 dallam)
3. Alsóbodok (Nyitra) 1906 (16 dallam)
4. Alsócsitár (Nyitra) 1907, 1914 (52 dallam)
5. Alsófalu (Gömör) é.n., 1912—13 (28 dallam)
6. Alsómesteri (Vas) 1922 (12 dallam)
7. Alsószecse (Bars) 1912 (19 dallam)
8. Alsószeli (Pozsony) é.n. (1 dallam)
9. Alsóvárad (Bars) 1912 (11 dallam)
10. Andrásfalva (Bukovina) 1914 (45 dallam)
11. Apátmarót (Hont) é.n. (1 dallam)
12. * Avasújváros* (Szatmár) 1918 (1 dallam)
13. Ács (Komárom) 1922 (19 dallam)
14. Áj (Abaúj) 1916 (1 dallam)
15. Babindál (Nyitra) é.n., 1906, 1908 (10 dallam)
16. Bajót (Esztergom) 1922 (29 dallam)
17. Bakonybél (Veszprém) 1922 (15 dallam)
18. Balatonlelle (Somogy) 1924 (20 dallam)
19. Balogpádár (Gömör) 1912 (32 dallam)
20. Barslédec (Bars) é.n., 1906, 1907, 1909, 1914, 1915 (69 dallam)
21. Bárna (Nógrád) 1906 (17 dallam)
22. Becske (Nógrád) 1922 (11 dallam)
23. Beleg (Somogy) 1922 (6 dallam)
24. Berencs (Nyitra) é.n., 1906, 1907, 1908 (14 dallam)
25. Béd (Nyitra) 1906, 1909, 1910 (105 dallam)
26. Bodony (Heves) 1941 (22 dallam)
27. Bolhás (Somogy) 1922 (60 dallam)
28. *Boly* (Zemplén) 1916 (7 dallam)
29. Borgáta (Vas) 1922 (10 dallam)
30. Budapest é.n., 1903, 1908, 1913, 1914, 1915, 1916, 1925 (19 dallam)
31. *Bussa* (Nógrád) 1916 (2 dallam)
32. Cered-Takácsházapuszta (Nógrád) 1906 (4 dallam)
33. Csabdi (Fejér) 1922 (28 dallam)
34. Csapi (Zala) 1925 (6 dallam)
35. Csáb (Hont) 1910 (23 dallam)
36. *Csány* (Heves) 1916 (1 dallam)
37. Császár (Komárom) 1922 (34 dallam)
38. Csokva (Borsod) 1938 (5 dallam)
39. *Csorna* (Sopron) é.n. (1 dallam)
40. Csököly (Somogy) 1922 (3 dallam)
41. Csönge (Vas) 1933, 1935 (12 dallam)
42. Csurgónagymarton (Somogy) 1922 (24 dallam)
43. [?] *Dávidháza* (Bereg) 1916 (1 dallam)
44. Deáki (Pozsony) 1905 (1 dallam)
45. Dercsika (Pozsony) é.n. (1 dallam)
46. Deresk (Gömör) é.n., 1912—13 (36 dallam)
47. *Dés* (Szolnok-Doboka) 1916 (2 dallam)
48. *Diósad* (Szilágy) 1916 (2 dallam)
49. Diósjenő (Nógrád) 1906 (18 dallam)
50. Ditró (Csík) 1910 (17 dallam)
51. Dorogháza (Heves) é.n., 1923, 1926, 1941 (75 dallam)
52. Dömsöd (Pest) 1923 (13 dallam)
53. Ecseg (Nógrád) 1913, 1918, 1922 (66 dallam)
54. Egyházashetye (Vas) 1922 (33 dallam)
55. Egyházmarót (Hont) é.n. (1 dallam)
56. *Emőd* (Borsod) 1916 (2 dallám)
57. Erdőkövesd (Heves) 1906 (3 dallam)
58. Ete (Komárom) 1924 (30 dallam)
59. Felsőrás (Gömör) 1913 (33 dallam)
60. Felsőszecse (Bars) 1912 (9 dallam)
31. Felsőszeli (Pozsony) 1905 (20 dallam)
62. Fogadjisten (Bukovina) 1914 (19 dallam)
63. Gacsály (Szatmár) 1921 (14 dallam)
64. Galánta (Pozsony) 1890, 1905 (13 dallam)
65. Garamsalló (Hont) 1912 (35 dallam)
66. Garamszentgyörgy (Bars) 1912 (39 dallam)
67. Gács (Nógrád) 1917 (1 dallam)
68. Ghymes (Nyitra) é.n., 1906, 1907, 1915, 1916 (184 dallam)
69. Ghymeskosztolány (Nyitra) 1909, 1915 (19 dallam)
70. Gice (Gömör) é.n., 1913—14 (35 dallam)
71. Gomba (Pest) 1903, 1904, 1905 (3 dallam)
72. Grănicești (Bukovina) 1914 (11 dallam)
73. Guraszolce (Bukovina) 1914 (22 dallam)
74. Gúta (Komárom) 1905 (1 dallam)
75. Gyergyóalfalu (Csík) 1910 (22 dallam)
76. Gyergyóremete (Csík) 1910 (19 dallam)
77. Gyergyószentmiklós (Csík) 1910 (43 dallam)
78. Gyermely (Komárom) 1921 (12 dallam)
79. Gyermely-Gyarmatpuszta (Komárom) 1921 (10 dallam)

* A kurzívan szedett helységnevekhez tartozó dallamokat KODÁLY nem ott gyűjtötte, hanem többnyire laktanyákban vagy városban szolgáló cselédlányoktól.

A térképen néhány nem pontosan azonosítható helységnevet nem tüntettünk fel (Jegyzékünkben a 43, 142, 227, 230, 231, 232, 233—235. sz.)

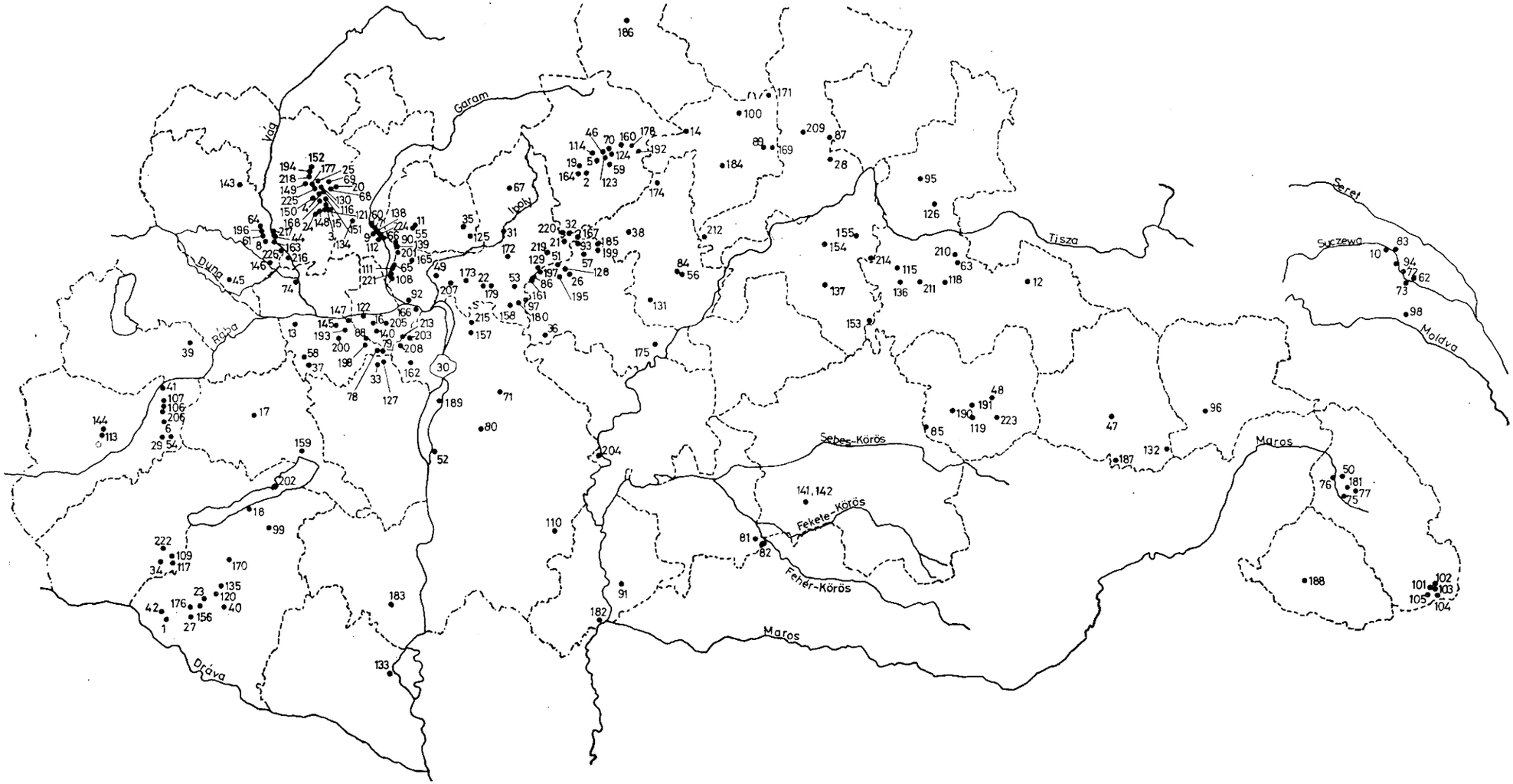
Vág
Garam
Ipoly
Duna
Rába
Tisza
Seret
Suczewa
Moldva
Sebes-Körös
Fekete-Körös
Fehér-Körös
Maros
Dráva
30

1. térkép

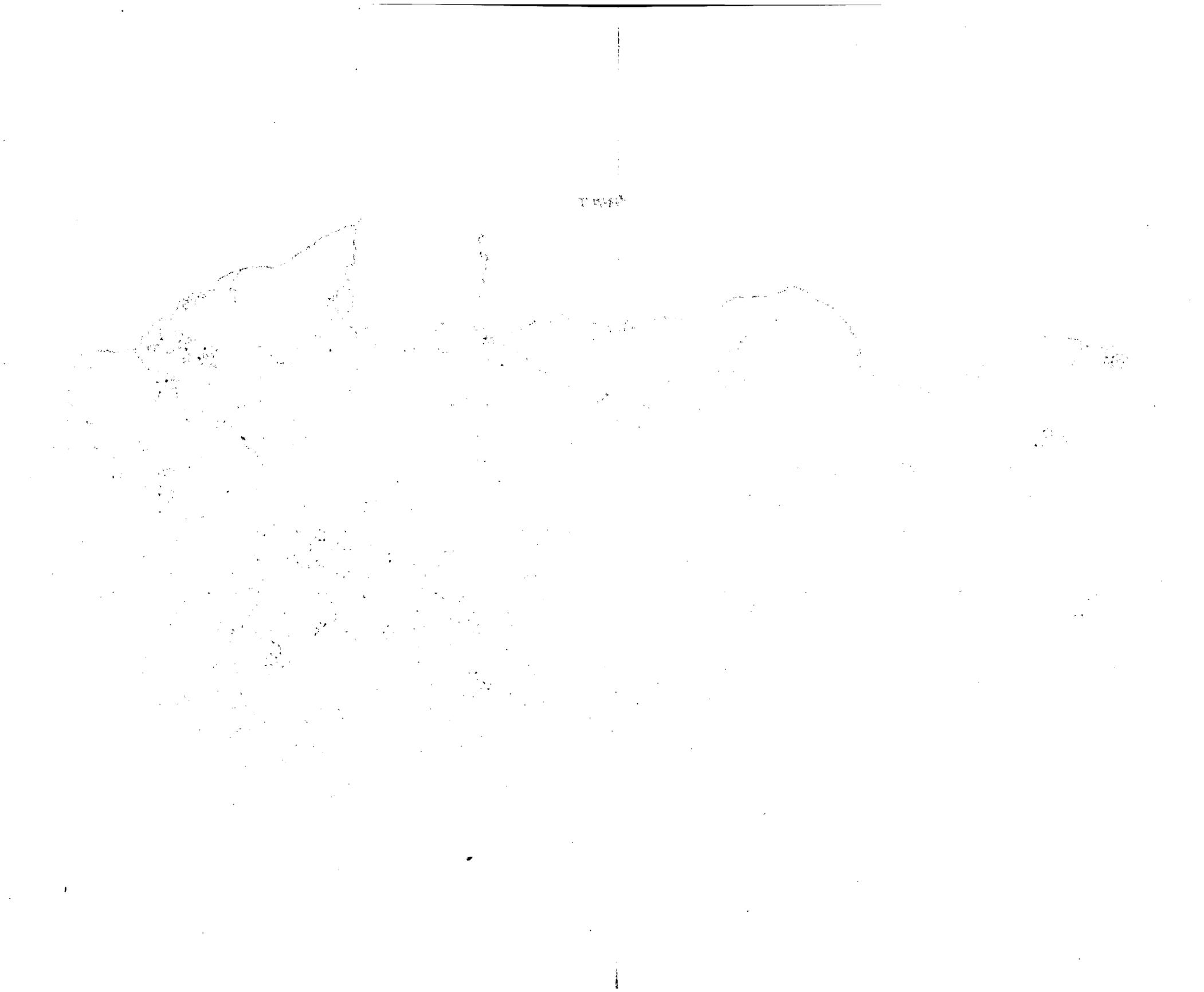

80. *Gyón* (Pest) 1905 (2 dallam)
81. Gyula (Békés) 1921 (19 dallam)
82. Gyulavári (Békés) 1921 (7 dallam)
83. Hadikfalva (Bukovina) 1914 (52 dallam)
84. *Harsány* (Borsod) 1916 (1 dallam)
85. *Hármaspatak* (Szilágy) 1916 (2 dallam)
86. Hasznos-Hasznoshuta (Heves) 1912 (6 dallam)
87. *Hegyi* (Zemplén) 1916 (1 dallam)
88. Héreg (Komárom) 1921 (20 dallam)
89. *Hollóháza* (Abaúj) 1916 (1 dallam)
90. Hontfüzesgyarmat (Hont) é.n., 1912—13 (35 dallam)
91. Hódmezővásárhely (Csongrád) 1932, 1933 (10 dallam)
92. Ipolydamásd (Hont) 1912 (6 dallam)
93. Istenmezeje (Heves) 1906 (8 dallam)
94. Istensegíts (Bukovina) 1914, 1952 (129 dallam)
95. *Izsnyéte* (Bereg) 1916 (1 dallam)
96. *Jád* (Beszterce-Naszód) 1916 (1 dallam)
97. Jobbágyi (Nógrád) 1922 (2 dallam)
98. Józseffalva (Bukovina) 1914 (52 dallam)
99. Karád (Somogy) 1934, 1935, 1936, 1938 (57 dallam)
100. Kassa (Abaúj) 1916 (113 dallam)
101. Kászonaltíz (Csík) 1912 (7 dallam)
102. Kászonfeltíz (Csík) 1912 (31 dallam)
103. Kászonimpér (Csík) 1912 (27 dallam)
104. Kászonjakabfalva (Csík) 1912 (28 dallam)
105. Kászonújfalu (Csík) 1912 (68 dallam)
106. Kemenesmihályfa (Vas) 1922 (29 dallam)
107. Kemenessömjén (Vas) 1922 (19 dallam)
108. Kisgyarmat (Hont) 1912 (16 dallam)
109. Kiskomárom (Zala) 1925 (7 dallam)
110. Kiskunfélegyháza (Pest) 1933 (8 dallam)
111. Kisölved (Hont) 1912 (20 dallam)
112. *Kissáró* (Bars) 1912 (1 dallam)
113. *Kisunyom* (Vas) 1913 (6 dallam)
114. Kisvisnyó (Gömör) é.n., 1912—13 (33 dallam)
115. Kocsord (Szatmár) 1921, 1922 (15 dallam)
116. Kolon (Nyitra) é.n., 1906, 1907, 1915 (53 dallam)
117. Komárváros (Zala) 1925 (21 dallam)
118. Komlódtótfalu (Szatmár) 1921 (14 dallam)
119. *Kraszna* (Szilágy) 1916 (4 dallam)
120. Kutas (Somogy) 1922 (2 dallam)
121. *Lapásgyarmat* (Nyitra) 1909 (2 dallam)
122. Lábatlan (Esztergom) 1922 (25 dallam)
123. Lévárt (Gömör) 1913 (5 dallam)
124. Lice (Gömör) é.n., 1913—14 (33 dallam)
125. Lukanénye (Hont) 1910 (65 dallam)
126. *Makkosjánosi* (Bereg) 1941 (1 dallam)
127. Mány (Fejér) 1922 (14 dallam)
128. Mátramindszent (Heves) 1926 (13 dallam)
129. Mátraverebély (Nógrád) 1922 (17 dallam)
130. Menyhe (Nyitra) é.n., 1906, 1909, 1910, 1911 (123 dallam)
131. *Mezőkövesd* (Borsod) 1916 (1 dallam)
132. *Mezőveresegyháza* (Szolnok-Doboka) 1916 (2 dallam)
133. Mohács (Baranya) 1950 (26 dallam)
134. Mohi (Bars) é.n., 1912, 1914 (151 dallam)
135. Nagybajom (Somogy) 1922, 1923 (19 dallam)
136. Nagyecsed (Szatmár) 1928 (13 dallam)
137. Nagykálló (Szabolcs) é.n., 1922, 1926, 1928 (53 dallam)
138. Nagyod (Bars) 1912 (19 dallam)
139. Nagypeszek (Hont) 1912 (32 dallam)
140. Nagysáp (Esztergom) 1922 (19 dallam)
141. Nagyszalonta (Bihar) é.n., 1916—17, 1918 (293 dallam)
142. Nagyszalonta-Atyástanya (Bihar) 1917 (15 dallam)
143. Nagyszombat (Pozsony) é.n., 1900, 1904 (4 dallam)
144. *Nagyunyom* (Vas) 1913 (3 dallam)
145. Naszály (Komárom) 1923 (14 dallam)
146. Nádszeg (Pozsony) 1905 (3 dallam)
147. Neszmély (Komárom) 1922 (12 dallam)
148. Nyitracsehi (Nyitra) 1909 (36 dallam)
149. Nyitraegerszeg (Nyitra) é.n., 1906, 1907, 1908, 1909, 1910 (52 dallam)
150. Nyitragerencsér (Nyitra) é.n., 1906 (32 dallam)
151. Nyitrageszte (Nyitra) é.n. (7 dallam)
152. Nyitrapereszlény (Nyitra) 1911 (41 dallam)
153. *Nyírbéltek* (Szabolcs) 1916 (2 dallam)
154. *Nyírbogdány* (Szabolcs) 1916 (1 dallam)
155. *Nyírtass* (Szabolcs) 1916 (1 dallam)
156. Ötvöskónyi (Somogy) 1922 (22 dallam)
157. Őrszentmiklós (Pest) 1923 (6 dallam)
158. Palotás (Nógrád) 1922 (13 dallam)
159. *Papkeszi* (Veszprém) 1912 (5 dallam)
160. Páskaháza (Gömör) 1913 (71 dallam)
161. Pásztó (Heves) 1922, 1923 (27 dallam)
162. Páty (Pest) 1923 (28 dallam)
163. Pered (Pozsony) 1905 (14 dallam)
164. Perjése (Gömör) 1912 (29 dallam)
165. Perőcsény (Hont) 1912 (25 dallam)
166. Pilismarót (Esztergom) 1922 (38 dallam)
167. Pogony-Hidaljpuszta (Nógrád) 1906 (2 dallam)
168. Pográny (Nyitra) 1906 (28 dallam)
169. *Pusztafalu* (Abaúj) 1916 (1 dallam)
170. *Pusztakovácsi* (Somogy) 1916 (1 dallam)
171. Ránkfüred (Abaúj) 1916 (31 dallam)
172. *Rimóc* (Nógrád) 1938 (2 dallam)
173. Romhány (Nógrád) 1922 (29 dallam)

174. *Rudabánya* (Borsod) 1916 (1 dallam)
175. *Sarud* (Heves) 1916 (6 dallam)
176. Somogyszob (Somogy) 1922 (1 dallam)
177. Szalakusz (Nyitra) 1907, 1911 (34 dallam)
178. Szalóc (Gömör) 1913—14 (37 dallam)
179. Szanda (Nógrád) 1922 (35 dallam)
180. Szarvasgede (Nógrád) 1922 (31 dallam)
181. Szárhegy (Csík) 1910 (20 dallam)
182. Szeged (Csongrád) 1905 (4 dallam)
183. *Szekszárd* (Tolna) 1916 (1 dallam)
184. Szemere (Abaúj) 1932 (1 dallam)
185. Szentdomokos (Heves) 1906 (2 dallam)
186. *Szepesbéla* (Szepes) 1916 (1 dallam)
187. Szék (Szolnok-Doboka) 1943 (9 dallam)
188. *Székelydobó* (Udvarhely) 1910 (4 dallam)
189. Szigetszentmiklós (Pest) é.n. (1 dallam)
190. *Szilágynagyfalu* (Szilágy) 1916 (4 dallam)
191. *Szilágyperecsen* (Szilágy) 1916 (6 dallam)
192. Szilice (Gömör) é.n. 1913—14 (51 dallam)
193. Szomód (Komárom) 1922 (19 dallam)
194. Szomorlovászi (Nyitra) 1911 (13 dallam)
195. Szuha-Szuhahuta (Heves) 1923 (25 dallam)
196. Taksonyfalva (Pozsony) 1905 (10 dallam)
197. Tar (Heves) 1923 (18 dallam)
198. Tarján (Komárom) 1921 (7 dallam)
199. Tarnalelesz (Heves) 1906 (10 dallam)
200. Tata (Komárom) 1922, 1923 (10 dallam)
201. Tergenye (Hont) 1912 (4 dallam)
202. Tihany (Zala) 1936 (17 dallam)
203. Tinnye (Pest) 1922 (12 dallam)
204. Tiszavárkony (Jász-Nagykun-Szolnok) 1949 (2 dallam)
205. Tokod (Esztergom) 1922 (2 dallam)
206. Tokorcs (Vas) 1922 (3 dallam)
207. Tolmács (Nógrád) 1922 (21 dallam)
208. Tök (Pest) 1922 (21 dallam)
209. *Tőketerebes* (Zemplén) 1916 (2 dallam)
210. Túrricse (Szatmár) 1921, 1922 (28 dallam)
211. *Tyukod* (Szatmár) 1916 (5 dallam)
212. *Újcsanálos* (Zemplén) 1916 (1 dallam)
213. Úny (Esztergom) 1922, 1923 (41 dallam)
214. *Vaja* (Szabolcs) 1916 (9 dallam)
215. Váchartyán (Pest) 1922 (12 dallm)
216. Vágfarkasd (Nyitra) é.n., 1905, 1906 (24 dallam)
217. Vágkirályfa (Nyitra) 1906 (26 dallam)
218. Vicsápapáti (Nyitra) é.n., 1907, 1911 (65 dallam)
219. Vizslás (Nógrád) 1922 (16 dallam)
220. Zabar (Gömör) 1906 (22 dallam)
221. Zalaba (Hont) 1912 (34 dallam)
222. Zalakaros (Zala) 1925 (4 dallam)
223. *Zilah* (Szilágy) 1916 (1 dallam)
224. Zsemlér (Bars) 1911, 1912 (9 dallam)
225. Zsére (Nyitra) é.n., 1906, 1907, 1909, 1911, 1915, 1916 (154 dallam)
226. Zsigárd (Pozsony) é.n., 1903, 1905 (32 dallam)
227. *(Bereg)* 1916 (4 dallam)
228. *Nyírség* 1916, 1925 (4 dallam)
229. Sárköz 1914—15 (1 dallam)
230. *(Szabolcs)* 1916 (3 dallam)
231. *(Szatmár)* é.n., 1916 (2 dallam)
232. *(Zemplén)* 1916 (2 dallam)
233. Hely nélkül 1914 (1 dallam)
234. Hely nélkül 1917 (1 dallam)
235. Hely nélkül é.n. (4 dallam)

Paksa Katalin

Gyermekjátékok és jelesnapi szokásdalok Kodály kórusműveiben

Kodály több mint 40 kórusművet írt gyermekeknek. Ezeknek túlnyomó többsége, mintegy háromnegyede, népzenei-népköltészeti anyagon alapul. A felnőtt kórusok számára készített kompozícióival összehasonlítva gyermekkaraiban jóval nagyobb arányú a folklór források használata: feldolgozott népdalokat (12 kompozícióban), de még gyakrabban merített a gyermekjátékok, szokásdalok köréből — ilyen anyagra épül 21 műve.[1]

[1] *Villő* (1925), *Gergely-járás* (1926), *Lengyel László, Jelenti magát Jézus* (1927), *A süket sógor, Isten kovácsa* (1928), *Gólya-nóta, Pünkösdölő, Új esztendőt köszöntő* (1929), *Nagyszalontai köszöntő* (1931), *Angyalok és pásztorok, Karácsonyi pásztortánc* (1935), *Harangszó, Angyalkert, Hajnövesztő, Katalinka, Hét könnyű gyermekkarból: Héja, Ciróka* (1937), *Ëgyetëm, bëgyetëm, Cú föl lovam* (1938), *János köszöntő* (1939), *Méz, méz, méz* (1958)

Megmutatkozik ebben egyfelől a néprajzi hitelesség igénye: azt az anyagot választotta, ami a hagyományban is a gyermekek, a fiatalok világához tartozik — és a gyermekjátékok mellett a jelesnapi szokások java része szintén ilyen vagy ilyenné vált arra az időre, mire a tudományos igényű népzenegyűjtés elkezdődött.[2] A korosztályhoz való kötöttség mellett azonban mélyebb, zenei összefüggés is van közöttük. A meglehetősen különböző korú és eredetű szokásdaloknak éppen az ütempárokból építkező, kis hangkészletű, legarchaikusabb csoportja zeneileg a gyermekdalokkal rokon. Ilyen például a „villőzés" vagy a „talalaj-vasárnapi" szokás dallama.

Kodály már második jelentős gyűjtőútján, 1906-ban rendkívül gazdag és régies szokásanyaggal találkozott Bodok, Menyhe, Zsére, Béd, Kolon, Gimes községben, a Zoborvidéken. Ez az út nemcsak tudományos eredményekben volt gazdag,[3] hanem olyan élményekben is, ami később zeneszerzői inspiráció forrásává lett.

> „Van egy érzés — írja Gruber Emmának 1906 novemberében Nagyszombatból — ami maga előtt — úgy hiszem — ismeretlen. Megpróbálom, talán valami fogalmat adhatok róla. Azt értem, ami népdalgyűjtésnél fog el többnyire, mikor valami igen régi igen primitív dalt kapok . . . Ez nem lehet tisztán zenei [élmény], mert a zenei értéke sokszor nem nagy. Belejátszik a szöveg is, ha különben rossz is, csak egy gyökeres, régi kifejezés legyen benne. Belejátszik az a tudat is, hogy ezek az énekek, amik most csak a vénasszonyok emlékezetéből foltozhatók össze úgyahogy, régen virágzó gazdag kert módjára zengték be azt a világot . . . Szóval igen összetett érzés ez amit népdalgyűjtő érzésnek neveznék . . . Az egész olyan valami nagy emoció, hogy csak a művészet hatásával . . . hasonlítható össze."[4]

Ezután majd 20 esztendő telt el, amíg megírta Kodály első gyermekkari művét, és ennek eredete éppen zoborvidéki útjához nyúlik vissza: a *Villő* két, Béd községben gyűjtött szokáson alapul, a virágvasárnapi „villőzésen"[5] és a „talalaj-vasárnapi" farsangbúcsúztatón. 1925 és 1939 között azután további nyolc kóruskompozícióban dolgozott fel jelesnapi szokásdalokat.

A továbbiakban tekintsük át az esztendő ünnepeit Kodály gyermekkari műveiben!

„A jókívánság a civilizált embernek többnyire üres szó, a régi embernek szinte varázserejű érték lehetett . . . — írja *A Magyar Népzene Tára Jeles Napok* című kötetének előszavában, majd így folytatja: „sosem felejtem, egy dunántúli öregasszony milyen boldog örömmel újságolta, hogy negyvenéves fia mily szép szavakkal köszöntötte újesztendő napján." Kodály is írt újévi köszöntőt, amelynek forrása Arany János gyűjteményéből[6] és saját nagyszalontai gyűjtéséből való, valamint további szövegeket vett még Kálmány Lajos *Szeged népe* című könyvéből[7] és Kiss Áron gyermekjáték-gyűjteményéből.[8] Az *Újesztendőt köszöntő* egyszerű kompozíció, egyetlen strofikus dallam ismétlődik benne különböző versszakokkal. A tökéletes változat megalkotá-

[2] A népszokások egy része „már átment, más részük átmenőben van a gyermekjátékok közé" — írja Kodály A Magyar Népzene Tára II. *Jelesnapok* c. kötete előszavában (1953).

[3] Vö. Kodály Zoltán 1909.

[4] Kodály Zoltán 1982. 26.

[5] Villőzést gyűjtött még Zsére, Gimes, Csitár, Menyhe községben.

[6] Arany János kéziratos népdalgyűjteménye (1874).

[7] Kálmány Lajos 1891. III.

[8] Kiss Áron 1891.

sára KODÁLYnak mégis négy forrásra volt szüksége. Ez az eljárás — mint majd látni fogjuk — nagyobb szabású kórusműveire fokozottan jellemző.

Az esztendő ünnepein továbbhaladva, a jeles napok sorrendjében következik a szent Gergely napjához fűződő *Gergely-járás*, „magyar iskolásfiúk nótái szerint", mint az alcím jelzi. Forrását KODÁLY gyűjtötte Nyitracsehiben iskolásfiúktól, 1909-ben. További forrásai KISS Áron gyermekjáték-gyűjteményéből és más KODÁLY-gyűjtésből valók.

Következik a tavaszi, virágvasárnapi *Villő*, amiről már szó volt.

Pünkösd ünnepéhez kapcsolódik legnagyobb gyermekkari műve, a népi töredékek alapján készült *Pünkösdölő*. A felhasznált források száma 11, ezek természetesen főként pünkösdölők, de vannak közöttük különféle gyermekjátékok és népdal is. Legtöbbet a szegedi pünkösdölőből merített,[9] a források gyűjtési helyei azonban együttesen — Sopron, Tolna megyétől Csongrádig, Csanádig, majd tovább Udvarhely és Csík megyéig — szinte az egész magyar nyelvterületet átfogják.

A szent Iván napi szokás dalai körébe tartozik a *Jelenti magát Jézus*, forrását KODÁLY maga gyűjtötte Gímes községben.

Karácsony ünnepét idézi két kompozíció, a *Karácsonyi pásztortánc* és az *Angyalok és pásztorok* című. Pest megyei, illetőleg dunántúli népéneken alapulnak, az utóbbiban betlehemesjáték három versszaknyi szövegrészletét is felhasználta.

Karácsony után van szent János napja. KODÁLY *János köszöntő*jének dallama saját kompozíció,[10] szövegét viszont népi forrásból, a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* Csongrád megyei kötetéből vette. Saját gyűjtése a *Nagyszalontai köszöntő*, melynek szövegét mások nagyszalontai gyűjtésével, valamint KÁLMÁNY Lajos *Koszorúk az Alföld vad virágaiból*[11] című könyvéből kiegészítette.

Míg jelesnapi szokásokon alapuló kórusműveire inkább saját gyűjtésének felhasználása jellemző, a gyermekjátékok feldolgozásánál elsőrendű forrása az általa nagyrabecsült KISS Áron gyűjteménye. A legkisebbek számára írt gyermekkaraiban, így az *Angyalkert* című, öt kis darabból álló művében olyan játékokat dolgozott fel, amelyeknek csak a szövegét jegyezték föl KISS Áron gyűjteményében. A kompozíciókban a játékok szükségképpen átalakulnak, spontaneitásuk, változékonyságuk megszűnik. KODÁLYnak azonban sikerült megmentenie a játék frissességét, a játékos történést, mozgást. Egy helyütt írja: „Mozdulattal, cselekménnyel egybekötött ének sokkal ősibb és egyben bonyolultabb jelenség, mint az egyszerű dal."[12] Az *Angyalkert* egyes darabjainak elején és végén — kottában szokatlan módon — közli a különféle, általában körjátékok leírását. Szoprán és alt megjelölés helyett pedig ezt látjuk: gazda – kecske, tyúk – héja, farkas – bárány, vevő – gazda — mivel a szólamok szereplőket személyesítenek meg.

Dallam nélküli kiolvasó szövegre[13] írta KODÁLY *Isten kovácsa* és *Ëgye-*

[9] KOVÁCS János 1901.
[10] Fiú-vegyeskarra.
[11] KÁLMÁNY Lajos 1878.
[12] KODÁLY Zoltán 1951.
[13] KODÁLY Zoltán 1951, itt írja: „. . . még a dallam nélküli gyermekverset, kiolvasót is kottával kell följegyezni, mert ritmusa akkor is van, s nem mindig egyértelmű. Igazi, élő formáját csak a fölé írt ritmusjelzés adja meg. Sőt még a dallamára is kell figyelni!"

tëm, bëgyetëm című, már valamivel nagyobb gyermekeknek szánt kórusait, és ugyancsak dallam nélküli forrásra, játékos, hangutánzó mondókára[14] a *Harangszó* című kettős gyermekkari kompozícióját.

Bőség- és termékenységvarázslás szokását őrző esőüdvözlő, esőbiztató mondóka a szövege *Hajnövesztő* című művének. A falusi gyermekek kapcsolata a természettel, az időjárással, állatokkal, rendkívül szoros. Mindennapos tapasztalataik öröklött tudásanyaggal ötvöződnek, melyben ősi hitvilágunk töredékes elemei is felbukkannak. Így a síppal-dobbal gyógyító sámán emléke a *Gólya-nóta*ban, aminek KODÁLY által felhasznált dallam- és szövegforrása KISS Áron és ARANY János gyűjteményéből való. De írt KODÁLY állatriasztót *Héja* címmel (ez a *7 könnyű gyermekkar* 3. darabja) és bogárröptetőt, a *Katalinkát*, melynek szövege a törökkel ijeszti, biztatja röpülésre a katicabogarat. Nyilvánvalóan történelmi tapasztalat lecsapódása ez is, mint a török gyerek szerepe a Gólya-nótában.

KÖLCSEY írja a *Nemzeti hagyományok*ban (1826):[15] „A több százados daltöredék, melly a magyar gyermek ajkán mai napiglan zeng: *Lengyel László jó királyunk, az is nekünk ellenségünk* bizonyítja, hogy valaha a köznépi költő messzebb kitekintett a haza történeteire . . .” KODÁLYnak egyik zeneileg legösszetettebb és legtöbb szövegforrást egyesítő műve a *Lengyel László*, alcíme: „népi töredékek alapján.” A hidasjátékok nemzetközi viszonylatban is széles körben elterjedtek. „Egyes kutatók ókori hiedelemvilág, mások középkori misztériumjátékok elemeit vélik e játéktípusban fölfedezni; a hozzájuk kapcsolódó záró játékok különféle 'próbáin' pedig az úgynevezett 'istenítéletek' emlékeit.”[16] KODÁLY *Lengyel László*ja azonban jellegzetesen magyar. Azzá teszi nemcsak a rendkívül gondosan válogatott szöveg, melyet hat különböző forrásból állított össze (ezek *Révészjáték, Lengyel László játék, Szent Erzsébet játék* címmel szerepelnek KISS Áron gyűjteményében), hanem mindjárt a kezdő dallam — KODÁLY saját gyűjtése —, mely lehajló, fríg menetével a Rákóczi-nótát idézi föl. Ezen a dallamon — ami több mint 250 éve a magyar szabadság jelképe — folyik a „németek” és „magyarok” számonkérő-védekező párbeszéde. És csakhamar felhangzik egy sor magából a Rákóczi-nótából: „Haj régi szép magyar nép!”, ami aztán átszövi az egész első részt. A továbbiakban KODÁLY maga komponálja a népi szövegek dallamát, megjeleníti Boldogasszony titokzatos kertjét, ahol a magyarok természet fölötti segítséget kapnak, és végül — ütempáros gyermekdalokra emlékeztető kavargás közepette — győztesen, „átmehetnek a hídon”.

KODÁLY írja a gyermekdalokról:

> „A népzene sajátos tüneményei egyik ágában sem mutatkoznak ily világosan . .. Mint apró balatoni kagyló, tapadnak össze a motívumok, mindig másképp . . . rajzanak, egyesülnek, szétválnak a dallam-atomok. A népköltés örök rejtélye: a szétporlasztott egészek s az új egészekké tapadó heterogén elemek csodálatos rajzása. Ez a folyton forrongó kohó, melyben egyszerre születik az új és hal meg a régi — de újjászületik, ami benne maradandó . . .”[17]

[14] Forrása KÁLMÁNY Lajos 1891. I., ahol mesebetétként szerepel.
[15] KÖLCSEY Ferenc 1975. 252—282.
[16] BORSAI Ilona 1982. 149—163.
[17] KODÁLY Zoltán 1951.

KODÁLY ezt a *maradandót* kívánta megragadni, saját és mások gyűjtései mellett ezért forgatta a különféle régi gyűjteményeket, ügyelve a legkisebb, néhány soros, akár dallam nélküli feljegyzésekre is. A gyermekdalok apró elemekből, ütempárokból építkező anyagában olyan forrást fedezett fel, ami állandó átalakulásaival, széttöredezéseivel és kapcsolódásaival a komponistának is lehetőséget nyújt a továbbalakításra, a különböző változatok egyesítésére. Így forrását, de kompozíciós módszerének mintáját is a néphagyományban, a gyermekdal, a népdal életmódjában találta meg. *A következő lépés*[18] című írásából idézek:

„A magyar dallamhoz meg kell keresni a maga törvényeiből természetesen fakadó többszólamú stílust. Csak ha ilyet tudunk adni népünknek, ha a maga zenei anyanyelvén nyitunk neki utat a többszólamúság felé, akkor vezethejük el lassanként a többszólamú mesterművek megértéséig."

Bereczky János

Kodály népdalfeldolgozásainak hitelessége

Kétség férhet-e KODÁLY népdalfeldolgozásainak hitelességéhez? Tudtommal eddig senki nem kételkedett bennük. Legalábbis nem adott kételkedésének hangot. Ismertük, szerettük, sőt daloltuk mindazokat a népdalokat, melyek a *Háry János*, a *Székelyfonó* s a többi feldolgozás révén terjedtek el, s egyikőnknek sem jutott eszébe utánanézni KODÁLY gyűjtőfüzetei, lejegyzései között: vajon ezek a dalok csakugyan így hangzottak-e el a „nép ajkán"; vagy még élesebben fogalmazva: vajon a valóságban hangzottak-e el valahol és valamikor is ilyen népdalok.

A centenárium most ennek a munkának elvégzését is szükségessé tette, utánanéztünk a KODÁLY által földolgozott, ill. fölhasznált összes népdal forrásának. A munka eredménye hamarosan mindenki számára hozzáférhető lesz ötőnk tanulmánykötetében.[1] Mivel azonban e kötet csak a — hogy úgy mondjam — rideg tényeket közli kommentár nélkül, s mivel a rideg tények alkalmasak lesznek arra, hogy hozzá nem értő vagy rosszakaratú emberek számára botránykővé váljanak, szükségesnek és hasznosnak ítéltem, hogy azt, amit munka közben KODÁLY népdalfeldolgozásainak hitelességével kapcsolatban megértettem, másokkal is megosszam.

Örök kár, hogy nem KODÁLY maga magyarázta meg magát. (Nagyon keveset szólt magamagáról.) Így minden vele kapcsolatos fejtegetést már eleve tökéletlennek és töredékesnek kell ítélnünk. Az itt következőket is.

Tekintsük hát először a „rideg tényeket". Mind a 666 dalt természetesen nem vehetjük most sorra. Egynéhányon azonban muszáj lesz végigmennünk — legyen az néhány közismert a *Háry János*ból —, azért, hogy általuk mint *rész* által az *egész*ről valamelyes képet nyerjünk.

[18] KODÁLY Zoltán 1949.

[1] BERECZKY János—DOMOKOS Mária—OLSVAI Imre—PAKSA Katalin—SZALAY Olga 1984.

Nagyabonyban csak két torony látszik. A szöveg a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* I. kötetéből, ABONYI Lajos gyűjtése Abonyból.[2] A dallam KODÁLY gyűjtése a Pozsony megyei Zsigárdról, eredetileg más (azonban szintén katona-) szöveggel.[3]

A jó lovas katonának. Szöveg és dallam a Nyitra megyei Zséréről.[4] Az eredeti támlapon két adatközlő variánsa van lekottázva külön-külön egymás után. A daljátékbeli szöveg és dallam e kettőnek mintegy ötvözete. Mivel a népi énekesek csak egy versszakot énekeltek, s az tkp. nem más, mint AMADE László költeményének[5] folklorizálódott változata, a második versszakot egyenesen AMADÉtól vette KODÁLY, sőt az első versszakon is igazított néhány szót az eredeti költemény alapján (noha azt mindenben nem állította vissza).

Á-bé-cé-dé. Szövege Garamszentgyörgyről,[6] dallama Nagyszalontáról.[7] A nagyszalontai dallamhoz eredetileg is hasonló szöveg kapcsolódott, KODÁLY azonban a garamszentgyörgyi változatot használhatóbbnak ítélte. Ennek hét versszakából hármat használt föl, az első versszakban egy kifejezést egy harmadik szövegvariánsból[8] vettel cserélt ki.

Szegény vagyok, szegénynek születtem. Szövege a Zala megyei Komárvárosból.[9] Dallama a szöveg eredeti dallamának szebb változata szintén Zsigárdról,[10] úgy azonban, hogy az a dallam megkapta a komárvárosi variáns ritmusát. A szövegen egy szó változtatás egy BENEDEK Elek gyűjtötte kisbaconi variáns alapján, a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* III. kötetéből.[11]

Tiszán innen, Dunán túl. A Tolna megyei Felsőiregről.[12] A dallamon nem történt semmi változtatás, a szöveg első három versszakán sem. Az eredeti negyedik versszakot azonban elhagyta, az művészi feszültségben esést jelentett volna, s helyette egy ismeretlen forrású negyedik versszakot használ:

Tiszán innen, Dunán túl,
Túl a Tiszán kicsi kunyhó nyárfástúl . . .

Valószínű, hogy KODÁLY maga írta, mintegy szerelmi vallomásul feleségének. (Vö. az egész mű ajánlásával: „Örzsémnek.")

És így tovább . . .

Ezek hát a tények. A tények elől nem bújhatunk ki, még akkor sem, ha ezek olyan tények, melyek nehéz kérdéseket vetnek föl mindnyájunkban. Ezek a kérdések pedig még legenyhébb formájukban is így fogalmazódnak meg bennünk: Mit tartsunk hát minderről ? Be vagyunk-e csapva ? De meg lehetne őket élesebben, ünneprontóbban is fogalmazni.

Hitelesek-e hát KODÁLY népdalfeldolgozásai ? Hiszen alig akad olyan dal, melyen a feldolgozáskor legalább egy-két szót, egy-két hangot ne változtatott volna; amelyik ugyanúgy hangzott volna el a „nép ajkán", mint ahogy

[2] ARANY László és GYULAI Pál (szerk.) 1872. 284.
[3] Már Miskolcon szépen muzsikálnak. KODÁLY, 1905. KODÁLY-Rend 13889.
[4] KODÁLY, 1911. KODÁLY-Rend 21832.
[5] A szép fényes katonának arany, gyöngy élete . . .
[6] KODÁLY, 1912. KODÁLY-Rend 24564.
[7] Á-bé-cé-dé, Hová mész, hé? KODÁLY, 1916. KODÁLY-Rend 24562.
[8] Á-bé-cé-dé, Rajtam kezdé. Mohi (Bars). KODÁLY, 1912. KODÁLY-Rend 24563.
[9] KODÁLY, 1925. KODÁLY-Rend 3347.
[10] Átal mënt a Simonyics a hëgyen. KODÁLY, 1905. KODÁLY-Rend 3358.
[11] KRIZA János, ORBÁN Balázs, BENEDEK Elek és SEBESI Jób, 1882. 174.
[12] BARTÓK, 1906. KODÁLY-Rend 22412.

az KODÁLY feldolgozásában elhangzik ! Nem egynek pedig (gyakran a legközismertebbeknek) még a szövege és dallama is más-más helységből való . . .

Mit tartsunk hát minderről ?

KODÁLY munkásságát három nagy részre szokás tagolni. Tudósi, alkotóművészi és pedagógiai munkásságára. Mivel a munkásság tkp. az egyéniség megnyilvánulási formája, mondhatjuk, hogy voltaképpen az ő egyénisége, az ő személyisége volt három oldalú. Benne egy tudós, egy alkotóművész és egy pedagógus egyesült.

Vizsgáljuk tehát most meg, hogy a fönti tények ismeretében hiteleseknek tekinthetők-e az ő népdalfeldolgozásai *tudományosan, művészileg és pedagógiailag.*

A népdal változataiban él, változataiban jelenik meg. Ez a tény a nagyközönség előtt teljességgel ismeretlen, és — tapasztalatom szerint — nem is könnyen fogható fel, de a szakemberek számára sem mindig kellően tudatosított. Vagyis a népdalnak nincs olyan eredeti, megfogható formája, mint egy zeneműnek vagy egy költeménynek. A népdal mintegy a „levegőben van", és minden egyes elhangzásakor mintegy „újból születik". A népdaléneklés tehát (ahol él a népdal !) nem egyszerű előadás, hanem az előadásnak és az alkotásnak sajátos keveréke. Az előadó a szinte számtalan variációs lehetőséget hol így, hol úgy kombinálva minden egyes eléneklésкor újraalkotja a dalt. (A variációs lehetőségeket ugyan erősen korlátozzák a kialakult szokások és megszokások, de számuk még így is szinte végtelennek mondható.) Így történhetik meg, hogy ugyanaz a népdal sosem hangzik el kétszer egyformán még ugyanannak az énekesnek a száján sem, mert legalább a hangok nyújtásában-kurtításában vagy a tempóban mindig lesz árnyalatbeli különbség. De ennél több variálásra is van általában módja: bizonyos helyeken szavakat, dallamhangokat cserélhet ki kedve szerint, bizonyos határig újabb és újabb szövegeket dalolhat ugyanarra a dallamra stb., nem is szólva a díszítés végeremehetetlen lehetőségeinek. Ha pedig még *egy* énekes esetében is ennyit változhatik egy népdal, elképzelhető, hogy időben és térben hány és hány formában valósul meg egy-egy népdal. Egyik megvalósulására sem mondhatjuk, hogy: ez az igazi, mert mindegyik egyenrangúan igazi, egyenrangúan hiteles.

Hogy ne ismerte volna ezt a jelenséget a népdalgyűjtő és népzenetudós KODÁLY ? Ismerte hát ! Tanúja ennek az a megszámlálhatatlan egyéni, helyi és más falubeli variáns, amit az ésszerűség határáig figyelemmel kísért és támlapjai margóján gondosan föl is tüntetett. És tanúja nemegy írása is. Egy helyen pl. így ír:

> „Ennek az énekstílusnak lényegéhez tartozik a proteuszi változás . . . [melynek] többféle fokozatát látjuk. [Az egyikben] alig van díszítő hang, inkább csak a ritmus finom eltérései, szöveghez idomulása ragadják meg figyelmünket. [A másikban] az előadás földíszíti a dallam törzsét, nagyjában egyformán, csak az egyes díszítő hangok elmaradása okoz strófánként kis különbséget. Már [a harmadik] változásai nemcsak a ritmusra, nemcsak a díszítő hangokra terjednek ki. Ezekben a strófánként megújuló, a szöveg minél találóbb kifejezését kereső előadás a dallam törzshangjait is kikezdi, megváltoztatja, s az alapmelódiát egyre újabb és meglepőbb világításban mutatja be."[13]

Ha jól odafigyelünk, KODÁLYnak ezekben a népi variálás módjait (ha nem is kimerítően) ismertető szavaiban egyben saját feldolgozási módszerét

[13] KODÁLY Zoltán 1933.

is olvashatjuk. Végül is nem is tett ő mást feldolgozásaiban, mint újabb variánsokat alkotott. Vagy a gyűjtés alkalmával elhangzott variációs lehetőségek újrakombinálásával, vagy esetleg — erre ritkábban került sor — saját magától. Ám aki benne van a stílusban — és ha valaki, ő benne volt! —, ezt is nyugodtan megteheti. Az ő variánsa semmivel sem lesz kevésbé hiteles, mint a gyűjtés során elhangzott esetleges, és talán soha többé meg nem ismétlődő alakja a dalnak.

Kimondhatjuk tehát nyugodtan: KODÁLY népdalfeldolgozásai tudományos szempontból teljesen hitelesek. Sőt egy fokkal még hitelesebbek is annál, mintha ragaszkodott volna az egyszer elhangzott forma lejegyzésének kottaképéhez, mert így tanúságot tesznek egyúttal a népdal változatokban való éléséről, változatokban való megjelenéséről is, arról, amiről ő más helyen megint így ír: „A népzenében szigorúan véve minden alkalommal új »átirat«: variáns keletkezik . . ."[14]

Térjünk át másik pontunkra. Hitelesek-e e népdalfeldolgozások művészileg?

ARANY János, akit KODÁLY a magyar géniuszok közül magához legközelebb állónak érzett, így ír a művészi hitelességről:

> Nem a való hát: annak égi *mássa*
> Lesz, amitől függ az ének varázsa:
> E hűtlen hívség, mely szebbít, nagyít . . .[15]

Nem kétséges, hogy a népi közösség egy-egy dalnak megszámlálhatatlan elhangzását, azok minden különbözősége ellenére is, nem fogja megannyi dalnak tartani, hanem egynek. Mint ahogy azok is: *egy* dalnak, *egy* dallamideálnak a különböző megvalósulásai. (Engedtessék meg nekem, hogy az egyszerűség és az időmegtakarítás végett időnként csak az egyik, csak a zenei oldaláról kezeljem a népdalt.) De hol az az *egy* dal? Hol az a dallamideál? Az van is, meg nincs is. Egyfelől megfoghatatlan, másfelől pedig tagadhatatlanul ott van a népi közösség és a népi előadók tudatában, hogy aztán minden egyes elhangzásakor újból és újból mintegy „testet öltsön". Ez a testet öltés, ez a megvalósulás, mivel emberi produkcióról van szó, sohasem lesz tökéletes, többé-kevésbé mindig esetlegességekkel, hibákkal terhelt lesz, de egy jó előadó mindig arra fog törekedni, hogy az ideált minél jobban megközelítse.

Így, mikor KODÁLY variánst alkot, ő sem elégszik meg azzal, hogy olyan variáns keletkezzék, mely csak egy a megszámlálhatatlanul sok között. Hanem arra törekszik, hogy olyan variáns szülessék, mely az emberi lehetőségekhez képest a lehető legközelebb van az ideálhoz. Mert jól tudja, hogy nem az lesz a művészi, és nem az lesz az igazán hiteles, ha az egyszeri előadás kottaképét dolgozza fel, mereven ragaszkodva annak minden esetlegességéhez és tökéletlenségéhez. Hanem az, hogyha mint tudós és mint alkotóművész azt a variánst igyekszik megkeresni, mely leginkább megközelíti az ideált, ARANY kifejezésével: a valóság égi mását. KODÁLY mindig ezt akarta megkeresni, ezzel akarta nemzetét megajándékozni.

Zárójelben megjegyezve: még akkor is így kellett volna tennie, ha egy virágjában levő népkultúrával lett volna dolga. De nem azzal volt. Ami nép-

[14] KODÁLY Zoltán 1941.
[15] Vojtina ars poétikája.

dalkincsünket illeti, annak legértékesebb rétegeivel már ő is csak töredező, pusztuló állapotukban találkozott. Hát nem őrültség lett volna-e ezeket a dalokat a felejtés előtti utolsó pillanatban elhangzott, darabjaikra hullott formájukban feldolgozni? Nem az volt-e kötelessége Kodálynak, hogy a neki adatott tudással és tehetséggel a lehető legépebb és legszebb formáját visszaadja e daloknak?

Második pontunk lezárásául tehát kimondhatjuk: KODÁLY népdalfeldolgozásai művészi szempontból is feltétlen hitelesek. Sőt a lehető leghitelesebbek. S hogy gondolatmenetünk nem belemagyarázás volt, annak bizonyítékául álljon itt KODÁLYnak néhány saját szava:

> „A színház nem krónika, se nem történetírás: a leghitelesebb adatok egymásrahalmozásából sem keletkezik jó színdarab. A színjátéknak hitelesebbnek kell lennie a valóságnál: a valóság illúzióját kell adnia! Ezért írtam át a Rákóczi-indulót is . . ."[16]

Hátra van még harmadik pontunk: annak megvizsgálása, hogy pedagógiailag hitelesek-e e népdalfeldolgozások.

Nem kétséges, hogy KODÁLY ízig-vérig pedagógus volt. Ő akkor is pedagógiát művelt, mikor — a szó szoros értelmében nem pedagógiát művelt. Vagyis mindig. Akkor is, mikor népdalt dolgozott fel. Saját maga egyszer ezt írta: „Minden teendőnk egyetlen szóban foglalható össze: nevelés."[17]

Hogy mi volt az ő nevelési célja, arról sok mindent lehetne mondani. Voltak kisebb, és voltak nagyobb céljai. A legnagyobb, a legvégső mégis az, amit ő egyszer szinte mellékesen, szinte csak egy félmondatban így mondott ki: „A nemzetnek visszaadni elcserélt saját lelkét."[18] Ehhez kínálkozott számára kiváló, a szó mindkét értelmében: elsőrendű eszköz a magyar népdalban. Abban a népdalban, melyről ez volt a véleménye: „A magyar népdal . . . az egész magyar lélek tükre. Mint egy nagy gyűjtőmedencébe, századokon át belefolyt a magyar érzelmi élet minden patakja, nyomot hagyott benne a magyarság minden lelki élménye, bölcsőjétől fogva . . ."[19] S egy más helyen szintén: „A magyar népzene . . . az egész magyarság lelkének tükre."[20] Vagyis: a magyar népdal. A magyar népzene. Nem egyes dalok, hanem az egész. Ő a maga lángelméjével az egész magyar népdalkincset átlátta, mind a zenét, mind a költészetet, és ezt az egészet akarta népének újra kezébe adni. Nem egyes példányokat, hanem az egész veszendőbe induló kultúrát. Ez természetesen csak konkrét példányok révén volt lehetséges. De a konkrét példányokat sohasem magukért, hanem mindig az egészre nézve választotta ki; azért, mert úgy ítélte meg, hogy kellően reprezentálják a mögöttük levő egészet. És ha ezt így megértettük, akkor természetesnek, sőt egyedül célravezetőnek kell tartanunk az ő módszerét: ha az az egy konkrét példány (változat) véleménye szerint hiánytalanul tükrözte, reprezentálta az egészet, úgy KODÁLY a legapróbb hajlításig és a sokadik versszakig a legkisebb változtatás nélkül fölhasználta azt (számos ilyen példa is van), ám, ha számára úgy tetszett, hogy az egészet jobban közvetítené több variáns ötvözete, bátran nyúlt hozzájuk,

[16] KODÁLY Zoltán 1948.
[17] KODÁLY Zoltán 1934. 49.
[18] KODÁLY Zoltán 1946. 449.
[19] KODÁLY Zoltán 1929. 34.
[20] KODÁLY Zoltán 1925. 20.

s hozott létre a sok dallam- és szövegváltozatból egy sosem-voltat, pontosabban: sosem-gyűjtöttet, mert tudta, hogy a teljességet, úgy, ahogy annak ő birtokában volt, nem adhatja tovább, csak annak egy mintegy sűrítményét.

Befejezem. Először tehát megismerkedtünk a tényekkel, ha rövidre szabott időnk miatt csak futólagosan is. A tények mindannyiunkban nehéz kérdéseket vetettek föl: vajon hiteleseknek tekinthetjük-e ezek után KODÁLY népdalfeldolgozásait ? Megvizsgáltuk őket három oldalról: hitelesek-e néprajzilag, hitelesek-e művészileg, és végül hitelesek-e pedagógiailag. Megállapítottuk, hogy hitelesek, a szónak nem vulgáris, hanem egy magasabb értelmében. Néprajzilag (tudományosan) azért, mert egyszerű variánsokról van szó, és népdal nem is valósulhat meg másként, csak variánsban. KODÁLY pedig a variálásban sohasem ment túl a népdal belső törvényeitől megszabott határokon. Művészileg azért, mert végül is mégsem csak egyszerű variánsokat hozott létre, hanem olyanokat, melyek a dal ideálját a lehető legjobban megközelítik. Pedagógiailag pedig azért, mert olyan egyedeket választott ki, illetve hozott létre, melyek a magyar népdal teljességét a lehetőségek korlátaihoz képest a lehető legjobban közvetítik számunkra.

Megint csak tanulhattunk tőle.

Domokos Mária

„Néprajz és zenetörténet"

Ötven évvel ezelőtt, 1933. március 23-án, csütörtökön délután hat órakor tartotta a Magyar Néprajzi Társaság 45. évi rendes közgyűlését az MTA Kistermében. A főtitkári jelentés előtt KODÁLY Zoltán tartott előadást *Néprajz és zenetörténet* címmel, Székelyhidy Ferenc közreműködésével. A *Néprajz és zenetörténet*[1] KODÁLY egyik legihletettebb írása, személyes hangú, költői erejű mondatai minduntalan idézetül kínálkoznak. Lényege: a magyar zenetörténeti munka előfeltétele és legfontosabb segédtudománya a zenei néprajz. Írott vagy nyomtatott zeneemlékünk kevés, fogyatékos és kései, a szájhagyomány viszont százados régiségeket képes fenntartani, méghozzá a teljes jelenséget a maga hangzó valóságában, s nem csak annak jelekkel rögzíthető egy vagy több elemét.

Ha KODÁLY gyűjtését, kompozícióit és írásait együtt vizsgáljuk, akkor világosodik meg előttünk, hogy az írott források és a szájhagyomány típusú kultúra kölcsönös egymásrautaltsága legkorábbi felismerései közül való. E felismerés létrejöttében több tényező játszhatott szerepet.

Az a gondolat, hogy folklórszövegekhez utólag keresse hozzá a dallamot, VIKÁR Béláé. „Az én célom mindenekelőtt az volt, hogy Kríza János Vadrózsáinak parlagon heverő kertjeit felkutassuk. A versek megvoltak. De a virágnak illata is van, s az illat egy versnél a dallam" — írja *Erdélyi út a fonográffal* c. emlékező írásában 1943-ban.[2] Ő tehát egy nyomtatott szöveggyűjteménnyel kezében indult el dallamokat keresni, az ötletet pedig az új technikai

[1] KODÁLY Zoltán 1933.
[2] VIKÁR Béla 1943.

találmány, a fonográf adta, amely lehetővé tette, hogy zenész képzettség nélkül rögzítsen dallamokat. A gyűjtés módszerét — a magyar néprajztudomány rendkívüli szerencséjére — az akkor legkorszerűbb finn néprajzi iskolában sajátította el, s ennek segítségével bírta megszólalásra a zárkózott falusi népet, s főként tudta, hogy nem másodkézből, hanem falun, hiteles adatközlőktől kell gyűjteni.

Másfelől Thaly Kálmán szövegkiadásai[3] játszhattak szerepet Kodály kezdeti tájékozódásában, mert ezek óriási mennyiségű régi kéziratos versanyagot hoztak a felszínre.[4]

Kodály személyében a képzett zenész és néprajzkutató még alapos irodalomtörténeti tájékozottsággal is kiegészült. Az bizonyos, hogy már korai gyűjtései során nemcsak a szűkebb értelemben vett népköltési, hanem a hagyományban fennmaradt régi műköltői szövegek dallamait is tudatosan kereste, kutatott utánuk. Hogy csak egy-két ismertebb példát említsünk: a *Magos kősziklának, Jaj de szerencsétlen időre jutottam, Ifjúság mint sólyommadár, Körtéfa* kezdetű dalokat 1906—07-ben gyűjtötte Nyitra és Bars megyében. A *Kádár Istvánt, Árgirus nótáját, Rákóczi-kesergőt* 1912—14—16-ban Kászonban, Bukovinában, Nagyszalontán.

E dalokat már akkor is csak kevesen tudták, gyakran — utolsó hírmondóként — csupán egyetlen ember. Régészeti, leletmentő munkát kellett végezni. Így értjük meg valójában, hogy nem leereszkedő gesztus volt részéről, hanem hála és köteles tisztelet, amikor énekesei némelyikének nevét írásaiban megörökítette. Így ismerjük név szerint Szalai Zuza, töpörödött kis öregasszonyt Kolonból, aki a *Magos kősziklának* kezdetű dalt énekelte[5] (teljes szövege a XVII. századi *Vásárhelyi Daloskönyv*ben); a 79 éves Beke Istvánt a Gömör megyei Gicéről,[6] akinek a *Rákóczi-nóta* egyetlen népi változatát köszönhetjük, vagy Király Vicenc János, 60 éves Hont megyei gazdát,[7] aki Szentmártoni Bodó János *Tékozló fiú históriájának* töredékét tudta.

Az összehasonlító vizsgálatban Kodály nem tett különbséget dallam és szöveg között, sőt, támlapra írott jegyzeteinek tetemes része — a nagyobb összehasonlító anyag miatt — szövegekre vonatkozik. Leggyakrabban a *Népdalok és mondák* és a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* köteteire, a *Vásárhelyi Daloskönyv*re és Thaly két kiadványára utal.

Finom érzéke volt a szövegek stílusának megítélésében. Ennek egy jellemző példája az *Énekszó* c. korai, 1907—09 között komponált dalsorozat szövegeinek kiválasztása. A 16 dalszöveg többsége saját friss zobori gyűjtéséből való, néhány pedig nyomtatott forrásból, pl. Erdélyi János köteteiből[8] és egy XVIII. századi versgyűjteményből.[9] 4—5 évvel a dalok komponálása után ezeket is megtalálta, gyűjtötte a nép közt, méghozzá ugyanazon a vidéken, ahonnan a többi szöveg származik.

Értékes leleteinek egy részét csokorba szedve feldolgozta a *Magyar Népzene* sorozat 5. és 7. füzetében. Az 5. füzetben egymás mellett szerepel a *Magos*

[3] Thaly Kálmán 1864, 1872.

[4] Ezek alapján kísérelte meg már Kálmy Gyula létrehozni a történeti dallamok tárát, tudományos szempontból dilettáns módon.

[5] Kodály Zoltán 1925. 20.

[6] Kodály Zoltán 1973. 64.

[7] Kodály Zoltán 1973. 71.

[8] Erdélyi János 1847. II. köt. 170.

[9] Sebestyén Gyula 1907. 249.

kősziklának, Jaj de szerencsétlen időre jutottam és az *Ifjúság mint sólyommadár*, a 7. füzetben a *Kádár István*, a *Siralmas volt nékem* és a négy, Rákóczi-kort idéző dal: *Megégett Rácország, Labanc gúnydal a kurucra, Körtéfa* és a *Rákóczi-kesergő*. Valamennyinek közös jellemzője, hogy teljes szövege, esetleg dallama is régi írott forrásból is ismert. A dalok ebben a csoportosításban KODÁLY szerzői estjén, 1925 áprilisában hangzottak el először. Sőt, egy részük egyenesen erre az alkalomra készült. A Kodály Archívum néhány jegyzetlapján műsortervek vannak, amelyeken KODÁLY jelöli, hogy mely dalok feldolgozásával kell még elkészülnie. A szerzői est műsorfüzetében pedig *A magyar népzene* címmel fogalmazta meg azt, amit később a *Néprajz és zenetörténet*ben fejtett ki bővebben. A sorrend tehát: gyűjtés — tapasztalatszerzés, alkotói megvalósítás, tudományos megfogalmazás.

*A Magyarság néprajzá*ba, 1937-ben írott népzenei fejezetben a *Műzene nyomai* címmel foglalja rendszerbe addig felgyűlt anyagát, tovább tágítja az összehasonlításba bevont területeket, s példák sorával bizonyítja a népzene összefüggését a gregorián zenével és az egyházi népénekkel, a világi műzenével és tánczenével.

Feldolgozásra várnak KODÁLY tudományos hagyatékának azon részei, melyek ismert vagy ismeretlen okból nem kerültek nyilvánosságra, de bizonyosan közlésre szánta őket. Ezek a megvalósulás felé vezető út különböző állomásain maradtak abba. Így szándékában állt egy nagyobb dallamgyűjteményt kiadni *Műdalok a nép ajkán* címmel. Jegyzeteiben további címváltozatokat, fejezetcímeket is találunk: *Régi műdalok a nép száján — Népdalszöveg nyomai a régi irodalomban — Régi irodalmunk nyomai az élő hagyományban — Folklore és irodalom — Újabb műdalok a nép közt — A népzenekutatás irodalomtörténeti feladatai*. A népdalanyagon kívül találhatók itt jegyzetlapok, fogalmazványok, összegyűjtött levéltári, kézirattári adatok, a közlésre szánt dalok szövegkezdeteinek listája, a nyomdai munkára vonatkozó elképzelések.

Már ebben az összeállításban feltűnik, hogy KODÁLY a kölcsönhatás vizsgálatát nem korlátozta a régi zenére — régi irodalomra. „A kölcsönhatás különböző intenzitással, de folyamatos: valószínűleg annyi réteg, ahány irodalmi generáció" — olvashatjuk jegyzeteiben.

A kétféle kultúra kapcsolata a XIX. században a legbonyolultabb. E kor nagy számban fellelhető nyomtatott és kéziratos forrásainak feldolgozását KODÁLY még 1934-ben kezdhette el — ekkor bízta meg az Akadémia BARTÓKot a magyar népdalok sajtó alá rendezésével[10] —, de BARTÓK távozása után is folytatta, kb. a háború végéig. Hogy milyen átfogóan és milyen mélységig dolgozta, ill. dolgoztatta[11] fel ezt az anyagot, azt dallamrendje, az ún. Kodály-rend mutatja. Előzetes felmérés szerint e gyűjteménybe KODÁLY több mint hatszáz XIX. századi forrást sorolt be.

Összefoglalva: az írott források és az élő hagyomány szerves egybetartozását KODÁLY saját tapasztalata alapján ismerte föl, nem elképzelte, megálmodta, hanem megállapította és bizonyította. A kétfelé szakadt magyar

[10] BARTÓK levele VOINOVICH Gézához. BARTÓK Béla 1976. 845. sz.

[11] A gyűjtemények dallamainak kiírásába bevonta zeneszerző növendékeit és számos más, egyelőre ismeretlen személyt. A legtöbbet RÁCZ Ilona és KERÉNYI György másolta, de dolgozott VERESS Sándor és SZABOLCSI Bence is. Külföldön tanuló növendékeit is befogta erre a munkára. Így OTTÓ Ferenc Bécsben, 1940-ben, BERGGREEN 1859-ben megjelent dán gyűjteményéből írta ki a magyar dallamokat. Lásd KODÁLY Zoltán 1982. 462. sz.

kultúra összeötvözésének eszméje egész életművét áthatja. Ezért kell alkotásainak különböző eredetű forrásait ebből a szempontból is pontosan feltárni, mert — KATONA Lajosnak az összehasonlító irodalomtörténet feladatairól írott szavait kölcsönözve —:

„. . . . az arányok az előzményekkel és a környezettel való egybevetés útján ítélhetők meg kellőképpen. . . . Arany Toldijának az Ilosvaié egy szemernyit sem von le értékéből; de volna-e kellő fogalmunk Arany alkotóerejéről, ha nem látnók, miből vette azt, amit teremtett?"[12]

Olsvai Imre

Kodály Zoltán és más népek zenéje

1. A Magyar Néprajzi Társaság fennállásának hetvenedik évfordulóján, 1959. okt. 29-én KODÁLY Zoltán így summázta BARTÓKkal közös életprogramját:

„Mikor BARTÓK Bélával komolyan hozzáfoghattunk a munkához, csakhamar meggyőződésünkké vált, amit HUNFALVY Pál könyve első mondatában így fejezett ki: »Magyarország etnographiája, természet szerint, valamennyi népet tárgyal, mellyek a területén laknak.«

Csakhamar beláttuk, hogy a magyar népzenét nem lehet megismerni az itt lakó többi nép zenéjének ismerete nélkül. Az ezeréves vagy több százados együttélés olyan kölcsönhatásokkal járt, amelyek felkutatása nélkül egyik nép sem állapíthatja meg, mi a sajátja. A mi eredeti tervünk egy olyan Corpus volt, amely felölelte volna minden itt lakó nép zenéjét és feltüntette volna a Pax Hungarica alatti életükben háborítatlanul, híven megőrzött sajátságaikat."

KODÁLY nem véletlenül használ többesszám első személyt. Alapos oka s joga van reá. Bár BARTÓKot a szomszédnépi és távolabbi (arab, török) gyűjtések és lejegyzések mennyiségében — a lelőhelyek és dallamok számában — nem közelíti meg, de minőségi — vagy szívesebben úgy mondom: erkölcsi — tekintetben nem marad el mögötte. Mert a gyűjtő-, az összehasonlító kutató- és a zeneszerző-KODÁLY éppúgy, bizonyos vonatkozásokban még jobban kiterjesztette figyelmét más népekre, közelebbiekre és távolabbiakra, mint barátja és küzdőtársa.

2. Amikor a Magyar Tudományos Akadémia Népzenekutató Csoportjának stúdiójában 1965—69 között magnetofonszalagra írtuk át és jegyzőkönyveztük KODÁLYnak mintegy 620 hengernyi fonográffelvételét (melyek addig KODÁLY lakásán, ill. a Néprajzi Múzeum egyik fiókjában hevertek leltározatlanul és meghallgatatlanul),[1] meglepődve tapasztaltuk, hogy azokon

[12] KATONA Lajos 1982. 383.

[1] KODÁLY lakásán őrizte a maga költségén gyűjtött, saját tulajdonát képező kb. 540 hengernyi anyagát. A Folklore Fellows megbízásából 1916—1917-ben készített nagyszalontai gyűjtés 75 hengerének hollétéről sem ő, sem a munkatársai nem tudtak. Ezeket SZTANÓ Pál a MTA Népzenekutató Csoport stúdióvezető hangmérnöke fedezte föl egy, a háború óta meg nem bolygatott múzeumi fiókban, melyben különféle „ömlesztett" anyagok hevertek leltározatlanul (a nagyszalontaiakon kívül több tucat más gyűjtő fonográffelvételei is).

jelentős szlovák, román, rutén és cigány anyag hallható. KODÁLY szlovák gyűjtéseiről már 1959 óta tudtunk, mégpedig BARTÓK: *Slovenské L'udové Piesne* c. gyűjteményének előszavából és e kötet anyagából; kis részben a *Magyar Népzene Tára Lakodalmas*-kötetéből is. KODÁLY cigány gyűjtése sem volt ismeretlen előttünk: annak támlapokra írt lejegyzését akkortájt hozta be s adta át tanulmányozásra VÍG Rudolfnak, aki azokat BARTÓKéval együtt közreadta a *Népzene és Zenetörténet* II. kötetében. E cigány gyűjtések színhelye a magyar–szlovák nyelvhatárvidéken van.

Nem volt tudomásunk, sőt sejtelmünk sem KODÁLY bukovinai román dalgyűjtéséről és „rutén-román"-nak jelzett hangszeres felvételeiről. A szűkszavúságáról, illetve hallgatásáról ismert KODÁLY sohasem beszélt ezekről; könyvében, *A Magyar Népzené*ben is csak annyit említ, hogy a bukovinai cigányzenészek négy-öt különböző népnek muzsikálnak.

Újabb meglepetést tartogatott számunkra — az itt és most jelenlevő munkatársaim és a magam számára — a KODÁLY lakásán őrzött több tucat helyszíni gyűjtőfüzet meg támlapokra vagy kisebb-nagyobb kottalapokra írt több ezer kéziratos dallam. Ebben a kéziratanyagban — sok száz vokális, magyar, illetve puszta fülhallás után nyomban lejegyzett dallam mellett — szépszámú hangszeres, illetve szomszédnépi gyűjtésre találtunk. Szinte hiánytalanul megvolt, megvan itt a korábban lejegyzetlennek, lejegyzendőnek hitt bukovinai román és rutén-román fonográfos anyag is. Hogy KODÁLY a hengerekről mikor jegyezte le ezeket, milyen célja volt velük, miért nem adta közre őket — ezekre a kérdésekre felelni már és még nem tudunk. Talán a prózai jegyzetanyagban találunk utalásokat vagy éppen határozott elképzelést erre vonatkozólag, amint KODÁLY prózai jegyzeteinek áttanulmányozása befejeződött. Ez a gazdag és heterogén anyag előadások és tanulmányok ötleteit, vázlatait, fogalmazványait, újságkivágásokat, újságokra és villamosjegyekre írt följegyzéseket meg KODÁLYhoz írt leveleket és beszámolókat tartalmaz.

A kottalapos anyagból néhány adriai horvát dallam is előkerült, javarészt tengerészek éneke után készült puszta lejegyzések 1906-ból. Hiányos a szöveglejegyzésük és egyáltalán nincsenek meg a gyűjtési adatok: a név, életkor és lakóhely. Talán ezért nem tekintette Kodály teljes érvényűnek ezeket, nem is írta őket dalonként külön támlapra. Zeneileg viszont hitelesek, teljes értékűek, mégha nem is fonográffelvételről jegyezte le őket az ifjú gyűjtő. Figyelemre méltóak a hozzájuk fűzött általános megjegyzések, érdemes végig idéznem:

> „Néhány jegyzet. Cirkvenica, 1906. július. Kevés ének általában, följegyezni nehéz, többnyire csak a ritmust érteni. Tripódiák nagy többsége. Rettentő hamis éneklés. Gyakori típus az 1—5. sz. AAB-féle háromtagú szerkezete (az 1—4. sz. hamis ének után). A 6.-nak nem hallottam párját. Az 5/8 ütem igen pontosan betartva. Az 1—5. sz. szigorú orchestralis előadás (kivéve a 3. sz.). Lábdobogás, gesztusok a szöveg illusztrálására. Behunyt szemmel, izgatott torokhangon, szóval dionysosi lázban énekelték a matrózok. A végfermáták igen erősek és hosszúk. Hirtelen elmetszve. Vég nélküli ismétlések. Minden rövid dalnak számtalan szövege."

Összegezve KODÁLY szomszédnépi gyűjtéseit, annak számszerű adatai a következők: 21 helységből 158 szlovák, hatból 30 cigány, ötből 26 román, egy helyről 22 ukrán-román és egyből 8 horvát dallam.

3. A kutató, összehasonlító tudós számos rokonnépi, szomszédnépi és távolabbi gyűjteményt vizsgált végig, amihez csak hozzájutott. Fölfedezései-

nek legnagyobb részét tanulmányaiban tette közzé, kivált a könyvalakban is megjelent *A Magyar Népzené*ben. KODÁLY tudományos fölfedezései részint konkrét dallamösszevetések, részint stílushatásokról, stílusvándorlásokról tett általános érvényű megállapítások. Könyvében votják, cseremisz, finn, csuvas, nogáj-tatár, kalmük és kínai — továbbá szlovák, ukrán, román, cseh, német, francia, spanyol és gregorián dallamátvételeket, dallamegyezéseket mutat be. Ezek mellett biztosak lehetünk abban is, hogy bolgár, szerb-horvát, szlovén és lengyel népzene-ismerete is azonos szintű volt az említett népekével.

Kéziratos anyagában még olyan összehasonlítást is találtunk, amelyben orosz népdalt vet egybe marosszéki dallammal. (Az oroszt RIMSZKIJ-KORSZAKOV gyűjtötte, MUSZORGSZKIJ pedig a *Borisz Godunov*ban feldolgozta.) KODÁLY ezt az egybevetést talán túl merésznek, túl távolinak találhatta, esetleg véletlen hasonlóságnak ítélhette, mert nyomtatásban nem közölte sehol.

A kutató tudós tehát a saját gyűjtését sokszorosan felülmúló anyagot vizsgált végig, szinte egész Európát és fél Ázsiát fogta át tekintetével, mielőtt bármilyen törvényszerűséget megfogalmazott volna.

4. Lényegében hasonló szemlélet hatja át zenére nevelő programját is. A 6—14 évesek számára összeállított *Iskolai Énekgyűjtemény*ben 462 magyar népdal után 48 vallásos éneket, 16 kánont, 41 történeti éneket, 31 múlt századi műdalt és „más népek dalaiból" szintén 31-et ad KODÁLY az iskolásgyermekek kezébe. Az utolsó fejezet két csoportra oszlik: „szomszédaink"-ra és „nyelvrokonaink"-ra; anyaga pedig egy német, 11 szlovák, 2 román, 3 kárpátalji ruszin és 2 horvát, illetve 6 finn és 6 cseremisz népdal. Így épít emeleteket zenei anyanyelvünk alapszintjére, így tár kaput a világra, így ébreszt teljesebb emberségre a nevelő-KODÁLY.

5. Nemkevésbé érdekes és tanulságos a zeneszerző-KODÁLY életműve. Kilenc nép zenéjéből és költészetéből merít témákat műveihez, méghozzá úgy, hogy ezekkel tizenegyféle stílust, 11 nép zenei arcát festi meg. A *Háry János*ban például a bécsi osztrák-német udvart, a galíciai zsidó családot és a rutén lányokat magyaroktól gyűjtött, megfelelően kiválasztott „C-osztályos" dallamokkal jellemzi. A muraközi horvát anyagnak magyar jellegű ötfokú dallamait viszont együtt adja közre magyaroktól gyűjtött pentaton dallamokkal az *Ötfokú Zene* c. pedagógiai gyűjteményben.[2] A finn, cseremisz, csuvas, ajnu, szlovák, román és cigány népet pedig saját dallamaival, szövegeivel, illetve szövegfordításaival jellemzi. A szerző egyetlen nép- és témaválasztása sem véletlen, mert vagy pedagógiai-esztétikai célt szolgál, vagy különleges helyzetet érzékeltet, egyszóval a kodályi küldetést szolgálja. Az említett *Háry*-dramaturgiára emlékeztet egy román dallam beillesztése a *Kádár Kata* balladába. Amikor az erdőben bujdosó Gyulai Márton — a ballada egyik hőse — román pásztorfiúval találkozik, majd vele beszédbe elegyedik, KODÁLY a zongora magas fekvésével — a zenekari átiratban pikkolóval — BARTÓK bihari gyűjtéséből román dallamot idéz fel, mintha azt a pásztorgyerek furulyán játszaná.[3]

[2] A Vinko ŽDANEC muraközi horvát gyűjtésében található kb. 30%-nyi régi magyar dallamátvételre BARTÓK mutatott rá 1934-ben közzétett összehasonlító szomszédnépi tanulmányában (BARTÓK Béla [1934]).

[3] BARTÓK Béla 1913, 128. sz. E dal nemcsak a zeneszerző KODÁLYt ragadta meg, hanem a nevelőt is: bevette az *Iskolai Énekgyűjtemény* szomszédnépi fejezetébe (KODÁLY Zoltán 1943—1944. II. kötet. 610. sz.).

A zeneszerző KODÁLY végeredményben 64 cseremisz, 47 ajnu, 5 finn, egy román és egy cigány dallamot szólaltat meg több szólamú műveiben; 140 csuvas, 95 cseremisz és 17 horvát dallamot tesz közzé az *Ötfokú Zenében*; saját témára zenésít meg egy szlovák népi szöveget; ezenkívül 4 németes, 2 zsidós és egy ukrános dallammal érzékeltet idegen helyszínt, idegen szereplőket.[4]

Tegyük ezekhez a közvetlenül folklórforrású művekhez azokat a kompozíciókat, amelyekben KODÁLY maga szerezte dallamtémával jellemez, zenésít meg idegen költőt, távoli népet, magyar költőnek messzi tájról szóló szövegét; amelyekben meditációt, biciniumot, kórusművet ír más nemzetbeli szerző dallamára; vagy amelyekben idegen mester remekművét írja át más hangszerekre. E kompozíciók és átiratok ógörög, latin, olasz, francia, angol, norvég, arab, héber és északnémet témát, tájat, szerzőt szólaltatnak meg.

6. Van-e hát KODÁLY Zoltánhoz fogható gyűjtő és kutató, nevelő és alkotó szellem? Akad-e oly tudós és művész, aki a finnektől arabokig, angoloktól ajnúkig annyi nép felé fordult volna érdeklődésével és szeretetével? Csak BARTÓK Bélát említhetjük vele egy napon. Hozzá képest KODÁLY talán kevesebb időt szánt idegennépi gyűjtésekre, kevesebb alkotásában idézett más népek dallam- és szövegkincseiből — de számosabb nép zeneanyagát tanulmányozta át és jóval több*féle* nemzet hangját foglalta műveibe.

IRODALOM

ARANY László és GYULAI Pál (szerk.)
1872 *Elegyes gyűjtések Magyarország és Erdély különböző részeiből.* Magyar Népköltési Gyűjtemény I. Budapest

BARTÓK Béla
1913 *Cântece poporale românești din comitatul Bihor (Ungaria); Chansons populaires roumaines du département Bihar (Hongrie).* București (2. kiadás Budapest 1967.)
[1934] *Népzenénk és a szomszéd népek népzenéje.* Budapest (2. kiadás 1952, Budapest, lásd még: BARTÓK Béla 1966. I. 403—461.)
1959 *Slovenské L'udové Piesne. Slowakische Volkslieder I.* Bratislava
1966 *Bartók Béla összegyűjtött írásai I.* Közreadja SZŐLLŐSY András. Budapest
1976 *Bartók Béla levelei.* Szerk. DEMÉNY János. Budapest

BARTÓK Béla—KODÁLY Zoltán
1955 *A magyar népzene tára III/A. Lakodalom.* Sajtó alá rendezte KISS Lajos. Budapest

BERECZKY János—DOMOKOS Mária—OLSVAI Imre—PAKSA Katalin—SZALAY Olga
[1984] *Kodály népdalfeldolgozásainak dallam- és szövegforrásai.* Budapest (sajtó alatt)

BORSAI Ilona
1982 *Magyar népi gyermekjátékok és mondókák.* In: Kodály Szemináriumok. Szerkesztette ERDEINÉ SZELES Ida. Budapest. 149—163.

[4] A KODÁLY-művekben felhasznált magyar népi témaforrások száma szinte megállapíthatatlan. Egy-egy népi dallama, szövege gyakran két-három vagy még több gyűjtött változat részeiből áll össze költői, „kodályi" változattá (melyek stílustisztaságban és típusépségben „igazabbak" a „valódiak"-nál). Több szólamú műveiben kb. 250 magyar népi dallamtéma, illetve kb. 70 megzenésített magyar népi szöveg szólal meg; szintén kb. 70 a csak egy szólamban közzétett ötfokú dallamok száma; egy-két kórusműve pedig népi dallam feldolgozása költő versére.

DILLE, Denis
1970 *Documenta Bartókiana*. Heft 4. Budapest
ERDÉLYI János
1847 *Népdalok és mondák*. II. kötet Pest
Sz. FARKAS Márta
1983 „*Voyage en Hongrie*". Előadás a Magyar Néprajzi Társaság 1983. január 26-i Kodály-ülésén
KATONA Lajos
1982 *Folklór-kalendárium*. Szerk. REISINGER János. Budapest
KÁLMÁNY Lajos
1878 *Koszorúk az Alföld vad virágaiból*. II. kötet. Arad
1891 *Szeged népe*. I—III. kötet. Szeged
KISS Áron
1891 *Magyar gyermekjáték-gyűjtemény*. Budapest
KODÁLY Zoltán
1909 *Zoborvidéki népszokások*. Ethnographia XX. 29—36, 116—121, 245—247.
1925 *A magyar népzene*. In: KODÁLY Zoltán 1964. I. 20—23.
1929 *A magyar népdal művészi jelentősége*. In: KODÁLY Zoltán 1964. I. 33—35.
1933 *Néprajz és zenetörténet*. Ethnographia XLIV. 4—15. (= KODÁLY Zoltán 1964. II. 225—234.)
1934 *Zenei belmisszió*. In: KODÁLY Zoltán 1964. I. 48—50.
1937 *A magyar népzene*. In: A Magyarság Néprajza. IV. kötet, 9—84. és különnyomat, Budapest (2. kiadás 1943, VARGYAS Lajos példatárával: 1952, 1960, 1969, 1973)
1941 *Népzene és műzene*. In: Úr és paraszt a magyar élet egységében. Szerk.: ECKHARDT Sándor. Budapest 212—222. (= KODÁLY Zoltán 1964. 261—267.)
1943—44 *Iskolai Énekgyűjtemény I—II*. KERÉNYI György közreműködésével. Budapest
1946 *Bartók és a magyar ifjúság*. In: KODÁLY Zoltán 1964. II. 447—449.
1948 *Nyilatkozat a Cinka Panna balladájáról, II*. In: KODÁLY Zoltán 1964. II. 499.
1949 *A következő lépés*. In: KODÁLY Zoltán 1964. I. 217—218.
1950 *Bartókról és népdalgyűjtésről*. In: Kodály Zoltán 1964. II. 456—458.
1951 *Gyermekjátékok. Előszó a Magyar Népzene Tára I. kötetéhez*. VII—XVIII. Budapest (= KODÁLY Zoltán 1964. 184—197.)
1953 *Jeles napok. Előszó a Magyar Népzene Tára II. kötetéhez*. VII—IX. Budapest (= KODÁLY Zoltán 1964. 201—203.)
1959 *A Néprajzi Társaság fennállásának 70. évfordulóján*. In: KODÁLY Zoltán 1964. II. 214—215.
1964 *Visszatekintés. Összegyűjtött írások, beszédek, nyilatkozatok I—II*. Sajtó alá rendezte . . . BÓNIS Ferenc, Budapest (2. kiadás 1974, 3. kiadás 1982)
1973 *A magyar népzene*. A példatárt szerkesztette VARGYAS Lajos. Budapest (= KODÁLY Zoltán 1937. 6. kiadása)
1974 *Utam a zenéhez*. Budapest
1982 *Kodály Zoltán levelei*. Szerkesztette LEGÁNY Dezső. Budapest
KOVÁCS János
1901 *Szeged és népe*. Szeged
KÖLCSEY Ferenc
1975 *Kölcsey Ferenc válogatott művei*. A válogatás, szöveggondozás, jegyzetek FENYŐ István munkája. Budapest
KRIZA János, ORBÁN Balázs, BENEDEK Elek és SEBESI Jób
1882 *Székelyföldi gyűjtés*. Magyar Népköltési Gyűjtemény III. Budapest
LAMPERT Vera
1980 *Bartók népdalfeldolgozásainak forrásjegyzéke*. Budapest
RÁCZ Ilona—SZALAY Olga
1981 *Mutatók Bartók dallamrendjéhez*. In: Zenetudományi Dolgozatok 1981. 353—398.
SEBESTYÉN Gyula
1907 *Egy XVIII. századi dalgyűjtemény töredéke*. Ethnographia XVIII. 249—251.
SZENDREY Zsigmond, KODÁLY Zoltán közreműködésével
1924 *Nagyszalontai gyűjtés*. Magyar Népköltési Gyűjtemény XIV. Budapest
THALY Kálmán
1864 *Régi magyar vitézi énekek és elegyes dalok*. Pest
1872 *Adalékok a Thököly- és Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez*. Pest

Víg Rudolf
1974 *Cigány népdalok Bartók Béla és Kodály Zoltán gyűjtéséből.* Népzene és Zenetörténet II. 149—200.
Vikár Béla
1943 *Erdélyi út a fonográffal.* In: Emlékkönyv Kodály Zoltán 60. születésnapjára. Szerk. Gunda Béla. Budapest, 88—96.
Žganec, Vinko
1924—1925 *Hrvatske pučke popijevke iz Međumurja I—II.* Zagreb

Olga Szalay, Katalin Paksa, János Bereczky, Mária Domokos und Imre Olsvai

KODÁLY UND DIE VOLKSMUSIK — IM SPIEGEL DER ERSCHLOSSENEN QUELLEN DES KOMPONISTEN

(Auszug)

1982, anläßlich des 100. Geburtstags von Zoltán Kodály, haben die oben genannten fünf Mitarbeiter des Instituts für Musikwissenschaft der Ungarischen Akademie der Wissenschaften die Melodie- und Textquellen von Kodálys Volksliedbearbeitungen zusammengestellt. Das Buch erscheint 1984 bei dem Budapester Verlag Zeneműkiadó Vállalat. Die Quellenerschließung bot einen genaueren Einblick in Kodálys schöpferisches Verfahren, aber auch in die Arbeit des Musikfolkloristen und Musikforschers. Die Mitglieder der Arbeitsgemeinschaft fassen in ihren Artikeln einzelne Ergebnisse der Quellenerschließung kurz zusammen, die das katalogartige Buch nicht enthalten wird.

Olga Szalay: Kodály als Volksliedsammler

Kodály hat etwa 5100 vokalische und instrumentale Melodien aus der Zeit vom Anfang des Jahrhunderts bis 1952 gesammelt und aufgezeichnet. Seine Sammeltätigkeit wird auch auf einer Karte und in einer Liste der Sammelstellen dargestellt. Im gesammelten Material sind außer den ungarischen etwa zweihundert slowakische, rumänische, karpatenukrainische und Zigeunerweisen zu finden. Fast die Hälfte des Materials besteht aus Melodien »alten Stils«. Zwei Drittel der Sammlung stammt aus der Zeit vor 1918 und aus Gebieten außerhalb der heutigen ungarischen Grenzen (Nordungarn, Siebenbürgen, die Bukowina).

Kodály hielt es für wichtig, daß der Sammler die Melodie in der ethnographischen Umgebung mehrmals anhört, beobachtet, die Gesichtspunkte der Volksmusik mit ethnographischen, soziologischen und linguistischen Beobachtungen ergänzt, das aktuelle Leben, die Varianten der Melodie in der Tradition der Dorfgemeinschaft und der Gegend sowie in den unterschiedlichen Vorführungen eines einzelnen Sängers dokumentiert.

Katalin Paksa: Kinderspiele und Festbräuche in Kodálys Chorwerken

Kodály bearbeitete in mehr als der Hälfte seiner Kinderchöre volkstümliche Kinderspiele und Festtagsmelodien. Das Material, das er benutzte, gehörte auch in der Volkstradition in die Welt der Kinder und Jugendlichen. An Festtage knüpfen sich 9 Kompositionen. Diese sind in der Reihenfolge im Kalender die folgenden: *Neujahrsgruß, Gregorisänger, Villő* (Herumtragen eines grünen Zweiges im Dorf am Palmsonntag), *Pfingstfest, Jesus kündet sich an* (Johannistag, 24. Juni), *Die Engel und die Hirten* (Weihnachten), *Weihnachtstanz der Hirten, Johannesgruß* und *Morgengruß aus Nagyszalonta* (Johannistag, 27. Dezember).

Die Quellen weiterer 12 Chorwerke sind Auszähl-, regenbeschwörende, Heil-, Zauber-, tierverscheuende usw. Sprüche und Kinderreime. Kodály kannte gut die sich aus kleinen Elementen, Taktpaaren aufbauende, ständig zerbröckelnde und sich wieder verknüpfende Variierung der Kinderlieder. In seinen Kompositionen benutzte er bei der Wahl und Weiterformung die im Leben der Kinderlieder beobachteten Methoden.

János Bereczky: Die Authentizität von Kodálys Volksliedbearbeitungen

KODÁLY verarbeitete in seinen Werken mehrere hundert Volkslieder. Die meisten hat er mehr oder weniger verändert. Er hat einzelne Strophen weggelassen oder vertauscht, Wörter durch die Wörter aus anderen Textvarianten ersetzt und auch die Melodien oft korrigiert, indem er mehrere Varianten eines Sängers oder aber andere Varianten miteinander kombinierte.

KODÁLY war Wissenschaftler, Künstler und Pädagoge in einer Person. Seine Volksliedbearbeitungen sind im wissenschaftlichen Sinne authentisch, weil sie auf den Gesetzmäßigkeiten der Typen und Variationen der Volkslieder, die ja nur in Varianten existieren, beruhen. Sie sind im künstlerischen Sinne authentisch, weil er nicht nur einfach Varianten schuf, sondern solche Varianten, die das Ideal eines Liedes am besten annähern. Sie sind im pädagogischen Sinne authentisch, weil er bestrebt war, so gut wie möglich das ungarische Volkslied zu vermitteln.

Mária Domokos: »Volkskunde und Musikgeschichte«

KODÁLY beschäftigte sich sein ganzes Leben lang mit der Weschselwirkung der schriftlichen und oralen Kultur. Dabei konnte er sich auf die Arbeiten von Béla VIKÁR, Kálmán THALY und Gyula KÁLDY sowie auf seine vielseitige musikalische, literaturhistorische und volkskundliche Bildung stützen. Das grundlegende Erlebnis gewann er auf seinen frühen Sammelreisen (1906—1912) in Nordungarn, im Szeklerland und in der Bukowina, als er Melodien fand, die ihn davon überzeugten, daß in den Volksliedern auch die Elemente der schriftlichen Kultur des 16—18. Jahrhunderts weiterleben. Seine Untersuchungen erstreckten sich später auch auf die Kirchenmusik, die instrumentale Tanzmusik und auf das volkstümliche Kunstlied des 19. Jahrhunderts.

Imre Olsvai: Zoltán Kodály und die Musik anderer Völker

In seinem Alter sprach KODÁLY oft davon, daß er und BARTÓK als Forscher bestrebt waren, die Volksmusik aller Völker des historischen Ungarns zu sammeln, miteinander zu vergleichen und herauszugeben. Nur der erste Weltkrieg und die darauf folgenden Ereignisse zwangen sie dazu, sich auf die Gesamtausgabe der ungarischen Volksmusik zu beschränken. Ihre Sammlungen und Forschungen ergänzten sich gegenseitig. KODÁLYS Volksmusiksammlungen erstreckten sich über die Karpaten und die Save hinaus auf die Nachbarvölker, auf die Ukrainer und Rumänen in der Bukowina, auf die Kroaten an der Adria. Innerhalb der Karpaten notierte KODÁLY viele slowakische und einige Zigeunermelodien. Die slowakische Sammlung ist zum Teil bereits in BARTÓKS Veröffentlichung erschienen, während der Rest, zusammen mit BARTÓKS Material, noch nicht publiziert wurde. Die Zigeunersammlung wurde von Rudolf VIG herausgegeben, das ukrainische, rumänische und kroatische Material ist noch unveröffentlicht. Bei seinen vergleichenden Forschungen untersuchte KODÁLY nicht nur die eigene Sammlung, sondern die Volksmusik in fast ganz Europa und halb Asien. Auch als Pädagoge hielt er es für wichtig, daß man die Musik der verwandten und Nachbarvölker kennenlernt. Seine »Liedersammlung für die Schule« enthält fünf Beispiele aus der Musik der Nachbarvölker und zwei weitere von verwandten Völkern. Als Komponist schöpfte er Themen aus der Musik von neun Völkern.

KÖZLEMÉNYEK

Takács Lajos

Hant-átadás mint a birtokbavétel jele

Egy európai jogszokás hazai történetéhez

Szokásaink nagy része, mint az ismert, jól körülhatárolható funkciót tölt be az emberi élet és az évi munkák, tevékenységek rendszerében. Előfordulhat viszont az is, hogy ez a funkció csak nehézkesen, sok utánnyomozással határozható meg. Főleg akkor, ha a szokásnak a gyakorlati élettel szoros összefüggése volt, ha a szokás gyakorlása valamely praktikus célt is szolgált, eseményt, tettet kiemelt vagy ünnepélyessé tett és ezáltal annak érvényét megtöbbszörözte. Minthogy azonban az élet minősége, gazdasági és technikai feltételei, a körülvevő tárgyak és azok használata vagy a hozzájuk való viszony és a velük való kapcsolat idővel nagyot változhatott, azok a szokások is, amelyek ezek között, részben ezekhez kapcsolódva kialakultak, vagy kiterebélyesedtek, idővel egészen más szituációba, értékrendbe kerülhettek, mint a fejlődésük korábbi fázisában voltak. Előfordulhat az is, hogy alapjukat veszítik és számunkra ma már nem mutatnak többet egy-két értelmetlen, homályos szövegnél. Így nehéz még észlelésük is.

Ilyen töredékes szövegek azok is, mely ezúttal is felhívták magukra a figyelmünket, koránt sem speciális folklór stúdiumaink közben. Az irtásföldek szerződéseit, melyek a XVI. századtól a XVIII. század végéig nagy számban maradtak ránk, tanulmányozva, akadtunk ezekre az igen érdekes szövegekre.[1]

E szerződésekről, illetve az irtásföldekről meg kell még jegyeznünk, hogy a hazai gazdaságtörténeti emlékek között a hagyományostól eltérő jellegű, különleges dokumentumként tarthatjuk őket számon. Az irtásföldeket azért, mert a hajdani szabad földhasználatnak a jobbágyok között szinte csak ezek őrizték meg az emlékét — amíg csak vissza nem váltották őket —, a szerződések pedig azért, mert e földek szabad használatát, adásvételük cseréjét és zálogba vetését ezek a szerződések rögzítették és őrizték meg számunkra és ma is hitelesen dokumentálják a hajdani szabadabb földforgalmat. Mindez nemcsak azért érdekes számunkra, mert így megbízhatóan értesülhetünk a szabad földforgalom szívós továbbéléséről olyan időben is, amikor a földesúri hatalom minden területen érvényre jutott, hanem azért is, mert e szerződések megbízhatóan tudósítanak a hajdani jogi aktusok formájáról is, az adásvétel lefolyásáról, a hozzájuk kapcsolódó szokásokról, illetve az ezeket kísérő speciális kifejezésekről.

Nos, e szerződésekben különösen figyelemre méltó az a terminológia, amivel a földek átadását-átvételét jelölték.[2] Az átvételt, amely a lényegesebb mozzanat, csaknem mindig ugyanazon kifejezéssel jelölték és ez: a *felvesz*. Az átadásnak terminológiája sokkal változatosabb.

Gyakran használt az olyan kifejezés, főleg a XVIII. század eleji szerződésekben, amely az elválásra utal. Így az 1710. május 26-án Peresztegen kötött szerződés szerint is „Mester János *el válik* azon föld örökétül (amelyről fent szó esett) egy Bécs pénzen egy tellyes pint borral[3], Mohácsy Molnár György pedig *föll veszi* . . .". Egy másik 1714-i szerződés szerint: „Kusonics György máj napon *el válik* az megh nevezett föld örökétül . . . Rósa Egyed Mészáros Uram pedig *föl veszi* . . ." Vagy egy 1732-i szerződés szerint is földjüket eladó testvérek tudósítják, hogy „*el válunk* ezen rét örökünktől . . . Én pedig Horváth János *föll veszem* . . .".

Más szerződésekben, főleg a korábbiakban az „olválás" csak egyik mozzanata az eladásnak, és ez még kibővül a „letesz" kifejezéssel, amely az átvételt általában jelölő felvesz kifejezésnek az ellentétes értelmű terminusa. Az egyik 1696-os peresztegi szerződés-

[1] Takács Lajos 1979.
[2] A következő szerződéseket l.: OL Széchenyi cs. lt. X/1, 374/k/, 3.
[3] Vö.: Takács Lajos 1977.

ben is ez olvasható: „mai napon *elválok* azon föld örökömtül . . . leteszem egy Bécs pénzel . . ., *fölveszi* Horváth Mihály". Vagy egy másik, Hegykőn 1717. június 10-én kötött szerződés szövege szerint Szalay Mihály az eladó azt bizonyítja, hogy „máj Napon *ell válom* (!) ezen említett földemtül egy bécsell *le teszem* és egy magyar Pint Borral, Páll István — olvashatjuk tovább — *föll veszi* két bécscsel és két magyar Pint Borral". De érdemes a „letesz" további változatait is figyelembe venni, amelyek az átadás körülményeit esetleg közelebbről is megvilágíthatják. Az 1610-ben Nagycenken kötött szerződésben is az eladó, amint az a szövegben olvasható, a „máj napon *el válom* (!) tülö (ti. a földtől) és *adom kezében* azon igazsággal, az melyben birtam . . . és eö is Mészáros János *föl vette* két Bécs pénzzel és két tellyes pint borral . . .".

De akadnak szerződések, amelyben az utóbbihoz hasonló és az átadás aktusára a következőképpen utaló kifejezések helyettesítik az „elválik" és „letesz" terminusokat. Így a Nagycenken 1676-ban kötött szerződésben is az előadó azt igazolja, hogy a vevőt a földnek „mai napon szabad ususában bocsátom és *kezembül ki eresztem* (ti. a földet) egy bécs pénzzel és egy magyar pint borral és Molnár Márton *kezihez veszi* két tellyes pint borral és két bécs pénzel . . .". Vagy egy másik szerződés szerint, melyet 1680. augusztus 15-én ugyancsak Nagycenken kötöttek, Horváth Péter adta el földjét, „mely *földrül* — olvashatjuk — én *el vévén kezemet* hazánk élő igazságával, egy tellyes pint borral, Szamer Cristianus (a vevő) két tellyes pint borral . . .".

Gyakori viszont az a forma is, amely mint 1677. május 23-án Nagycenken kötött szerződésben is olvasható, a következőképpen utal az átadásra: „*föl attam* pedig azon megnevezett földet hazánk minden igazságával . . .". E kifejezés, úgy tűnik, ellenpárja az átvételt legtöbbször jelölő *felvesz* terminusnak. Az 1732. december 17-én Nagycenken kötött szerződésben is a következőképpen tapasztalhatjuk ezt: Köteles Ilona eladó igazolta, hogy földjét — mint olvasható — „*föl* is *adtam* eö Kegyelmének Pintér Baisz Jánosnak Helységünk szokott igazságával . . . S én is pedig — értesülhetünk a továbbiakban — Pintér Baisz János *föl vettem*, föllebb megh irt vett örök földemet két Bécs pénzel és két Pint Borral Helységünk igazságával . . .".

Amint e példákból, melyek számát szinte a végtelenségig lehetne szaporítani, kitűnik, az átadás-átvételnek igen sajátos terminológiája volt használatos, mely, úgy tűnik, igen régi hagyományú, és hosszú gyakorlat során alakult ki. Ismételten áttekintve e terminológiai sort, önkéntelenül is arra kell gondolnunk, hogy — ha ez konkrét esetek kapcsán alakult ki — a föld eladása alkalmával az átadás-átvételnek szinte szertartásszerűen kötött formái élhettek, amelyek kísérték vagy szimbolizálták a földtől való megválást, illetve az ahhoz való jog átruházását és a tulajdonosnak jogában való megerősítését.

S hogy e szokások és a hozzájuk fűződő speciális terminológia, korántsem lehetett szűk körű, pusztán az irtásföldekre korlátozott, azt az olyan példák is mutatják, amelyeket más időpontban és más személyekkel, mégpedig a szabad földhasználatban, adásvételben nem korlátozott nemesekkel kapcsolatban rögzítettek.

1653. augusztus 13-án kelteződött pl. az a zálogszerződés, amely szerint a Sopron megyei Nagy-Ságon Ölbey István és neje, „Nemes és Vitézlő Adorjáni András Uramtul" egy lovat vett és mivelhogy elegendő pénzük nem volt, 6 hold földjüket adták zálogba, olly feltétellel, hogy egy év múlva „valamikor Sz. György Napjára ha le tehetjük az ő kegyelme Pénzét, tartozik tőlünk pör patvar nélkül föl venni és az *földeket kezünkbe eresztení* . . ."[4]. Sajtos Kálban (Sopron megye) pedig 1670. április 3-án Szigeti György és Niczky István által kötött szerződés szerint Niczky István a 16 tallérral lekötött 7 hold ingatlant, mihelyt pénzét megkapja, azonnal „minden pör és patvar nélkül az földeket kezéhez bocsátani fogja"[5].

De a következő századból ránk maradt eladási és zálog- vagy bérleti szerződések is hasonlóképpen fogalmaztak. 1744. október 14-én a Pest megyei Péczelen is akként fejezte ki az egyik tanú az egyik pusztától való megválásukat, hogy „addig élték és birták Péteri Pusztát . . . míg Pili Uram *kezéhez* nem *vette* . . ."[6]. Vagy 1789. március 18-án Nagybessén is azt vallotta az egyik tanú, hogy a „Hunyady familia Peteki Pusztát . . . Bessei Nemes Familiától vette kezéhez ez előtt mintegy 38 Esztendővel . . ."[7], július 5-én hasonlóképpen fejezte ki több tanú is Bakonytamási új földesúrhoz kerülését. A ménfői 65 éves Kovács András pl. elmondta, hogy „Bitó Joseph Pápai M. Uram Praefectusa, midön Nagy Méltoságu Groff Palatinus Urunktul *kezéhez vette* Tamásit, negyedik esztendőre széjjel hányatta

[4] OL Festetics cs. lt., Gersei-Pethő lt., 82. cs.
[5] OL Festetics cs. lt., Gersei—Pethő lt., 82. cs.
[6] OL Inquisitio Jur. T.R. 17/476/.
[7] OL Inquisitio Jur. T.R. 17/1150/.

. . ." a határdombokat.[8] De 1794. május 13-án az egyik Somogy megyei kihallgatáson is az egyik tanú úgy fejezte ki az új földesúr megjelenését, hogy „Ortzi Helység *vissza szállott* Orczi Urasag *kezére*".[9]

Ezek után természetesnek tűnik, hogy hasonló terminusokat találhatunk pl. királyi adomány esetében is. 1747. május 9-én egyes Baranya megyei községek adományozását a következőképpen mondta el Vancsa Sándor 58 éves jenői tanú: „mihelest eő Felséghe kezéből Ritzmánt — ez az új földesúr neve — kezére esett Szénás, Pityóka és Tormás — akkori faluk — akkor mai napon mutatott határok szerint *adatott kezéhez* . . .".[10]

S végül ugyanezen kifejezéssel találkozhatunk akkor is, hogyha nemesek bérbe vesznek földet. 1755. június 10-én a Somogy megyei Zádorban folytatták azt a kihallgatást, amelyen a tanúk beszámoltak arról, hogy „. . . régen némely Dombon lakozó Nemes Emberek azon földeket, mellyeknek birtokában most is Dombóiak vannak . . . akkorbéli Zádori földes Urtól bérben *kezekhez vették* . . .".[11]

A szövegeket áttekintve ismételten visszatérnek bizonyos kifejezések, melyeket szemlélve, óhatatlanul az az érzésünk támad, hogy mögöttük konkrét cselekmények történtek, és így azok koránsem átvitt, képletes kifejezések. De különösen megerősödhet a feltételezés, ha tudjuk, hogy pl. a középkori adásvétel vagy zálog esetén az ingatlan birtokba adása jelentős ceremónia közben zajlott, melynek kötött és szigorú szabályai szerint válhatott az átvevő földje tényleges urává. E szertartás volt a birtokba való beiktatás, *statutio*, mellyet hivatalos személy, többnyire királyi küldött, a homo regius bonyolított le.

Magát a cselekményt, ahogy a beiktatás lezajlott, most szükségtelen részletesen bemutatnunk, annál is inkább, mivel azt Papp László 1938-ban megtette.[12] Most csak pár olyan mozzanatra utalnánk, ami számunkra a témánk szempontjából fontos.

Így például arra, hogy a beiktatás mindig nyilvánosan, a helyszínen, nagyobb tömeg előtt történt. A nagy nyilvánosság biztosította ugyanis az érdekeltek jelenlétét és a tiltakozás lehetőségét. Ezért is az érdekelteket előre értesítették a beiktatás időpontjáról, helyéről és nemcsak egyszerűen meghívták őket, hanem kötelezték is őket arra, hogy hivatalos képviseletük valóban jelen legyen. Jellemző ilyen vonatkozásban a Festetics család tolnai beiktatására hívó levél, mellyet nem kevesebb mint 8 szomszédos helység földesurának, illetve képviselőjének küldtek meg, nevezetesen Faddra, Mőzsre, Szekszárdra, Tengelicre, Zombára, Bonyhádra, Ladányba és Bogyiszlóra. A levelet, melyet 1746. szeptember 21-én kelteztek, érdemes bővebben is bemutatnunk:

„Isten áldgyon megh benneteket

Kegyelmes Asszonyunk s'Koronás Királynénk

eő Fölségbe maga királyi consensussal ezen N. Tolna Vrgyében lévő és ugyan Tolna névő Mező Várossa és ahoz tartozandó Helységhek és Puszták véghett Méltghos Generalis Festetits Józseff Uramk eő Execellencjának ugy mint azon emlitett Tolna Jószágh örökös Földös Urának Kegyelmessen kiadván, mint hogy eő Excellentiája holnapi napon ugy mint Csötörtöken ezen Holnapk 22-dik napján általam ugy mint Regius által maghát azon Jószághban kiványa Statutáltattny és bé iktattny. Ezért én hivatalyomhoz képpest benneteket ugy mint azon Tolnay Jószághk Szomszédgyait azon Statutiora holnapi napra ide Tolnára citálom, és parantsolom, hogy közületek két vagy három Eskütt vagy azok nem jöhetvén más emberséghes Emberek Tolnán holnap regvel meg jelenjenek, másként ha meg nem jelenek a Szokott Törvényes büntetést ugy mint 64 fr el nem kerülik."[13]

A meghirdetett időpontban a helyszínen kihirdették a birtokos változásának tényét és a birtokba lépés jogcímét. A birtokjog átruházása jeleként a Homo regius a földről egy rögöt emelt fel és nyújtott át az adományozottnak. Ezt a fontos mozzanatot, mely a fenti kifejezések meghatározásának alapjául szolgált, fontosabb jogi kézi könyveink is természetszerűen megemlítik. Így pl. E. Kelemen 1818-as *Institutiones Juris Hungarici Privati* . . . c. munkájában[14] ez olvasható: „Tum, manibus adprensum Donatarium unus

[8] OL Inquisitio Jur. T.R. 17/375/.
[9] SML Metalia.
[10] OL Inquisitio Jur. T.R. 17/502/.
[11] OL Inquisitio Jur. T.R. 17/1137/.
[12] Papp László 1938.
[13] OL Festetics cs. lt., 28. cs. Scrin. III/A.
[14] Kelemen Emericus: 1818. 153.

dextra, alter sinistra, aliquot passus promovent, ac insuper Homo Regius glebam terrae sublatam Impetratori prorigit, ut in illa, tamquam Symbolo totum fundum donatum, ipsi tradat."

Frank I. 1845-ben megjelent munkája, *A Közigazság törvénye Magyarhonban* ugyancsak részletesen leírta a beiktatást. Érdemes az idevágó részt hosszabban is idéznünk:[15] „Nyilvános helyen p.ok utzán vagy nyilt udvarban, egybegyülvén a' szomszéd és határos birtokosok, a'kik előre meghivattak, nem különben a' lakosok, az előljáró emberek megjelennek és figyelemre felszólitván a jelenlévőket, a'Király embere mind az adománylevelet, mind a bévezető parancsolatot kihirdeti, az az hangosan felolvassa, vagy felolvastattya és tartalmát a' nép nyelvén is előterjeszti; azután az adományost karon fogva egy egy pár lépéssel előre vezetvén, de a földrül is rögöt emelve, és az adományosnak oda nyujtván, szorosan a parancsolat szavait követve, fen szóval mondgya: hogy ő csak ugyan az adományost, kit itten meg is nevez, a jószág, mellyet hasonlóul megnevez, birtokába bévezeti, és a' parancsoló nevében meghagygya, hogy a kimutatott jószágot minden jövedelmével és hasznával a'kihirdetett királyi adomány erejével fogva, örökbe birhassa."

S míg végül az 1863-ban, tehát a jobbágyrendszer megszűnése után megjelent munka, Wenzel G.: *A magyar és erdélyi magánjog rendszere* c. összefoglalása a következőket mondja a statutióról: „Az iktatás ősi szokás szerint 1848. előtt következőleg történt: Az iktató az adományossal vagy annak speciális meghatalmazottjával a kitűzött nap reggeli óráiban a hely szinén megjelenvén és a meghivottak és jelenlevők neveit feljegyezvén, a király embere a nyilt helyen (p.o. az utcán vagy szabad téren) mindenek előtt az adománylevelet és az iktató parancsot fennszóval felolvasta és azokat a jelenlevőknek érthetőleg, tehát az ott divatozó nyelven megmagyarázta. Ezután a két iktató az adományost kézenfogva az adományozott nemesi jószág uri lakházába vezette, hol a kir. embere neki alkalmatos módon, p.o. ásóval, egy földgöröngyöt a jószág jelképéül átnyujtott, egyszersmind az iktatás szándékát helyes szavakkal kimondván . . .".

S hogy mindez nem puszta előírás lehetett, hanem a gyakorlatban is megtörtént, azt azzal a példával is igazolhatjuk, mely az egyik, gróf Eszterházy Miklóshoz küldött levélben maradt ránk, melyet egyik uradalmi tisztje küldött 1831. május 12-én a grófnak, hogy abban a kisigmándi (Komárom megye) beiktatásról neki számot adjon. A grófnak ugyanis zálogként egy birtokrész került birtokába, melybe be is iktatták, a következő módon: „A tisztelt Groff Ur eő Nagyságának és Felperesnek e végre megbizott Rendes ügyviselőjét, T. Nemes Pápay Ferentz Urat kezénél fogva az Alperes által megmutatott s fenntebb megmagyarázott Szántó Földnek Szinére, bejjebb vezettük, birtok jeléül egy marék földet adván kezébe s ezen Birói által adást s birtokba való bévezetést a felperesi kinyilatkoztatás és ajánlás szerint s ugyan annak ki jeleléseihez képest az itten következő több Szántó földekre és rétekre is ki terjesztettük . . ."[17].

A gesztus a földdarab mint birtoknak átadása nyilván azonnal emlékezetünkbe idézi azt a honfoglaláskori mondát, mely szerint Árpád követei díszes lóért földet, vizet, füvet kaptak, és ezzel birtokot szereztek. Ipolyi még megemlíti az ország almáját is, melyet a király koronázásakor kezébe szoktak adni, mint a hatalom szimbólumát, hiszen „a földnek belé tétele — mint Ipolyi fogalmazta — az átvett főhatalmat jelentheté . . .".[18]

De a föld vagy éppen a fű Európa több más részén is jelenthette a földet, illetve annak birtoklását, melynek átadásával azt megszerezhették. Grimm J. 1854-ben megjelent *Deutsche Rechtsalterthümer* c. alapvető munkájában nemcsak a germán nyelvterületről, hanem egész Európából bő adatokat idéz a földdel, porral vagy a fűvel való birtokszerzésre, főleg középkori adatok alapján.[19] De ismerős volt e szokás a rómaiaknál és a görögöknél is. A perzsák és szkíták hasonló szokásairól pedig már Hérodotosz is említést tett.[20]

Végül is olyan birtokbavételi szokásról lehetett szó, mely a környező európai népeknél széltében elterjedt már a magyarok ideérkezése előtt is, és amelyet a magyarok a római jog átvétele során tételes jogként is átvehettek, illetve megismerhettek. Ez a széltében elterjedt és a szabad birtokba vételt kifejező szokás terjedt el a parasztság között is, amíg az földet szabadon birtokolt, majd később a birtoklása beszűkülése során azon szabadabb jogú földeknél, amelyek rendelkezésre álltak.[21] Az irtásföldek ezekhez tartoztak. Ezek

[15] Frank Ignácz 1845. 327—328.
[16] Wenzel Gusztáv: 1863. I. 554—555
[17] OL Eszterházy cs. tatai lt. 79. cs. /x/
[18] Ipolyi Arnold 1854. 210.
[19] Grimm, Jacob 1854. 110—117.
[20] Herodotos: 4. 126. 5. 18, idézi: Ipolyi Arnold 1854. 210.
[21] Vö.: Tárkány Szücs Ernő 1981. 531, 714.

adásvétele zálogba vetésének terminológiájában maradt tehát fenn annak a régi birtokbavételi szokásnak az emléke, mellyel a birtokba lépést a közösség előtt, attól ellenőrizve bejelentették s közhírré tették. Az irtásföldek birtokbavételének idevágó terminusai így nem pusztán a régi paraszti gyakorlat, hanem az európai jogi hagyományok hiteles őrzőjének is bizonyultak.

IRODALOM

FRANK Ignác
1845 *A százigazság törvénye Magyarhonban.* I. Budán

GRIMM, Jacob
1854 *Deutsche Rechtsalterthümer.*

IPOLYI Arnold
1954 *Magyar Mythologia.* Pest

KELEMEN, Emericus
1818 *Institutiones Juris Hungarici Privati.* III. 2. kiadás. Budae

PAPP László
1938 *A birtokba-iktatás (statutio) lefolyása.* In: Szentpétery-Emlékkönyv. Budapest. 372—384.

TAKÁCS Lajos
1977 *„Egy bécs pénzel leteszi, két bécs pénzel felveszi..." (Az igazság, szokás, törvény áldomás szavaink jelentésének történetéhez.)* Magyar Nyelvőr 370—377.
1979 *Az irtásszerződések jelentősége és szerepének változása.* Agrártörténeti Szemle XXI. 1—13.

TÁRKÁNY-SZŰCS Ernő
1981 *A magyar népi jogszokások.* Budapest

WENZEL Gusztáv
1863—64 *A magyar és erdélyi magánjog rendszere.* I—II. Buda

Lajos Takács

SCHOLLENÜBERGABE ALS ZEICHEN DER INBESITZNAHME. ZUR GESCHICHTE EINER EUROPÄISCHEN RECHTSGEWOHNHEIT IN UNGARN

(Auszug)

Die leibeigene Fronbauern verfügten im 17—18. Jahrhundert frei über das Ackerland und die Wiesen, die sie mit der eigenen Hand im Wald gerodet haben. Bei einem Kauf fand die Inbesitznahme unter denselben Formalitäten statt wie bei der Grundübereignung der Adligen. Nach zeitgenössischen Aufzeichnungen »nimmt« der neue Besitzer den Grund »auf«, »in die Hände«, während der Verkäufer »sich« vom Grund »trennt«, diesen »aus der Hand gibt«. Aus einigen Quellen in den Archiven und aufgrund von Rechtshandbüchern kann belegt werden, daß diese Wörter auf eine Zeremonie hinweisen: man hob eine Scholle auf und gab diese in die Hand des neuen Besitzers. Gleichzeitig wurde vor dem eingeladenen Publikum die Übereignung des Besitzes bekanntgegeben.

Der Verfasser weist darauf hin, daß es sich hierbei um eine alte, in Europa weit verbreitete Rechtsgewohnheit handelt, die im römischen Recht schon bekannt war und dessen Beispiele auch in Jacob GRIMMS *Deutsche Rechtsalterthümer* zu finden sind. Die Rechtsgewohnheit kann mit einer Sage über die ungarische Landnahme (896) in Verbindung gebracht werden, nach der die ungarischen Abgesandten dem Fürsten Swatopluk einen Schimmel mit Pferdegeschirr übergaben und dafür eine Scholle, einen Grasbüschel und eine Flasche Wasser verlangten, was die Ungarn später als die symbolische Übergabe des Landes deuteten. Arnold IPOLYI verbindet mit diesem Brauch die Sitte, daß bei der Krönung dem König der Reichsapfel in die Hand gegeben wurde, der Erde aus verschiedenen Teilen des Landes enthielt.

Szabó T. Attila

A boszorkány-hit XVIII. század végi dési emlékei

Szótörténeti gyűjtésem kiegészítése érdekében folytatólagosan végzett levéltári kutatás közben Kiss Andrásnak, a kolozsvári Állami Levéltár főlevéltárosának szíves figyelmeztetése révén közelebbről kezembe került egy olyan Dés város levéltárából származó vallatási jegyzőkönyv, amely idegen anyag közé keveredve nem fordult meg kezemen akkor, mikor annak idején, az ötvenes években darabról darabra átnéztem és kicédulázlam a városi levéltár anyagát. A terjedelmes jegyzőkönyv az elején — a levélcsonkokból ítélve — legalább 4 levéllel csonkult. Ez azért is sajnálatos, mert a leszakadozott levelek a szokásos bevezető formulában a vallató parancsot, a vallattató személy vagy ez esetben a vallattató testület megjelölését, a vallatás megkezdésére vonatkozó nyilatkozatokat, s ami legfontosabb, a vallató tevékenykedés idejének megjelölését tartalmazhatta. Szerencsére a vallatásra vonatkozó legfontosabb, a vallatás tárgyára rávilágító vallató kérdéseket tartalmazó rész (Utrum) csak első két pontjában csonkult; ez nem okoz különösebb nehézséget a vallatás tárgyának megértésében, hiszen a kihallgatott tanúk a vallató kérdések sorrendjében vallanak, és így a megadott feleletekből a csonka vallató kérdésbeli rész két pontjának tartalma lényegében véve megállapítható. Az időpontmegjelölést tartalmazó leszakadt levelek elveszése sem okoz semmi gondot, mivel a 227 tanú vallomását tartalmazó vallatási jegyzőkönyvben rögzített vallatás többszöri megszakítással mintegy másfél hónapig tartott, a vallató tevékenység újra meg újra kezdésekor két ízben is megjelölték a vallatók az újrakezdés időpontját. Így az eredetileg számozatlan, de — hihetőleg — a darabnak a városi levéltár anyagába való visszahelyezésekor ceruzával újraszámozott jegyzőkönyvnek levelein megőrződött keltezésekből a vallatás lefolytatásának időpontját a következő két keltezéssel rögzíthetjük: a 42b levelen az *Anno 1771. Die 23 Mensis Decembris*, a 44a levelen az *Anno 1772. Die 2. Mensis January* bejegyzés jól tájékoztat a vallatásnak legalábbis két időpontjáról. Minthogy azonban a 7a levelen az 5. tanú vallomása előtti időpontjelzésben évszám nélkül a *10ma Mensis Xbris*, azaz december 10 keltezés áll, megállapítható, hogy a vallatást 1771. december első napjaiban kezdték meg, december 10-én (7a lev.) az 5., 11-én a 17. (10a lev.), 12-én a 24. tanú (13a lev.) vallomásának meghallgatásával folytatták: az utolsó vallatási nap a 85b levelen tett *Die 17ma January* bejegyzés útmutatása alapján 1772. január 17-ben jelölhető meg. Látnivaló tehát, hogy bár a vallatás kezdő időpontjának napját pontosan nem keltezhetjük, a hozzávetőleges kezdetet 1771. december első napjaira tehetjük. A két vallató közül a jegyzőkönyv író *Georgius Néveri de eadem* hites asszesszor és *Michael Érsekújvári vicejudlium* (alszolgabíró) vallató tevékenykedése tehát mintegy másfélhónapot tarthatott.

A vallató parancsolatot és a kérdéseket a dési városi tanács nevében hihetőleg a város akkori hadnagya (bírája) Köllő Péter adhatta az előbb említett két vallató biztos kezébe. A kérdések a templomlátogatás elmulasztóira, a vasárnapi vadászásra és korcsmai mulatozásra, a városban elharapódzott káromkodásra, illetőleg a káromkodó személyekre, a nős parázna férfiakra, a városbeli férfiakkal és a verbunkos katonákkal ledérkedő-bujálkodó leány- és asszonynépségre vonatkoznak. A vallomások nyomán a vallató jegyzőkönyv forgatójában a városnak meglehetősen zilált társadalmi, erkölcsi képe alakul ki.

Az egyébként leverő voltában is érdekes, színes képből egyik korjellemző mozzanat a vallató kérdések közül itt idézendő 12. pontbeli érdeklődésre adott feleletekből világlik ki. Íme a kérdés:

„12mo. Hát Bövöléssekben bajolasokban ördöggel valo Czimborálásokban, Boszorkányságban kik elegyítették magokat ? a kiket tud értet látott vagy hallot bizonyoson a Tanu mondgya meg a Tanu kikhez efféle cselekedeteket ártalmakat tapasztalt ?"

Aki nem sajnálja rá a fáradságot, és rálapoz a Szótörténeti Tár I. kötetében a *boszorkány, boszorkányoz, bűvölés-bájolás* és *bűvös-bájos* címszóra, az adatok rengetegében talál Désről és környékéről származó XVII—XVIII. századi boszorkányság és bűvölés-bájolás, azaz a főbűnök közé sorolt varázslatoskodás hiedelmére vonatkozó adalékokat, de a legkésőbbi ilyen vonatkozások éppen az előbbiekben ismertetett vallatási jegyzőkönyvből kerültek ki. A viszonylag huzamos ideig tartó vallatás rendjén több valló vallomásában fel-feltünedezik olyan nyilatkozat, hogy ez vagy az a hivatkozott személy ezt vagy azt a városbeli társát nyilvánosan boszorkánynak kiáltotta ki. E határozatlan körvonalú gyalázkodások mellett azonban találkozhatni három olyan vallomással is, amelyben a vádaskodás már a boszorkánykodó személyre, boszorkánykodás-, illetőleg bűvölés-bájolás mibenlétére, megnyilvánulási formáira is rávilágít.

Az első tanú, a nevéből ítélve idegen származású Virsöng Francisca, nemes Vajda

György 35 éves felesége (Virsöng Francisca consors nobilis Georgii Vajda) egyebek mellett a vallató kérdés 12. pontjában feltett kérdésre — bizonyos tejelvétel dolgában — így válaszol: „. . . fejős Bihajom alol Takáts Mihály Uram . . . azon meleg Ganéját vitette el égy néma Andris nevezetu Attyafia által, kinek is mutatok hogy ökrök alat is van fris gané, vinne abbol, mutatá hogy a Báttya a Bihal alol parantsolta azon orától fogva, ugy el vesze a Bihajamnak a Teje (melytől az előtt fejtem égy veder Téjett is) hogy azontul semmi hasznát nem vettem". E vallomásban tehát a bűbájos, rontó személy (itt feltűnően férfi és nem nő) ama képességének emléke őrződött meg, hogy a tejelő állat valamely részének, szőrzetének vagy valamilyen váladékának (itt a bivaly trágyájának) birtokában el tudja teljesen apasztani a tejet (integritásos gondolkozás).

Valamivel részletezőbb, a boszorkányi képességek megnyilvánulási formáira jobban rávilágító az a vallomás, amelyet a vallatók a nemesi rendben levő, 44 éves Tokai Györgynek a 12. kérdésre adott felelete írásbeli rögzítésével hagyományoztak ránk. Íme az ide vonható vallomásrészlet: „Bizonyosan tudom . . . — vallja a tanú — Hogy Bölkényi és a Botskorné Ura a szakács publice kiáltották Nagy Józsefnét és Anuczát Boszorkánnak nem különb(en) a Fükötösné liánya is fülünk hallottára kiáltotta Boszorkánnak Anuczát ezen szoval Te nyilván valo Boszorkány, sőt az emlitett szakáts a mint Boszorkányi modon bé mentek volna a házában égygyik u.m. Nagy Josefné gyapjat fonván ottan ottan az ágya lábához Sétálván a Gusalyal, melyet nem álhatván (mint hogj szokatlan Eczakának idején . . .) fel kele haragjában és kapván a konyha kését az oczájába utotte, melyel tsak oda levének a házából, ugyan azon kést más nap mindgyárt ide hozván a házunkhoz meg beszélvén a dolgot voltaképpen nékünk mutogatta, láttuk szemeinkkel hogy a késnek a hegye azon véres volt, hasonloképpen Nagy Josefné is bé kötöt orczával járt, meg is mondotta a Szakáts, hogy Bár vigyázzuk meg Nagy Josefnét hogy a Seb az orczáján leszen, melyet Nagy Josefné Kilisre fogta (így !)." — E vallomásban már határozott formában jelentkeznek a boszorkányi képességek: a boszorkányi módon valahol való megjelenés, éjszakának idején, a „házban" (szobában) guzsallyal való sétálás és a késeléses támadás nyomában a boszorkányos módon való eltűnés.

A legrészletezőbb és a dési babonás hiedelemvilágra legélesebben rávilágító az a vallomás, amelyet a nemes renden lévő Dants Zsigmond 48 éves, tehát javakorabeli férfi feleleteként imígyen hagyományoztak ránk a vallatók: „. . . Midőn ennek előtte való Esztendőkben Szen Györgyi Uram házában laktam, a Feleségem meg viselösödvén szülő álapatyában mások javallásakbol hivatta el Bábájának akkori Györfinét, mostani Várályaji Miskánét, szülvén a Feleségem ő tudgya mitsoda boszszuságától viseltetvén, ugyan othon nem létemben, égy fekete Matskának a nyakára égy csomoba kötvén holmit Györfiné (:mely Speciesek közzül láttam Tömjént, Hot szenet, és foghagymát:) a pinczémben bé vetette, annak utánna a Feleségem az akkori szolgálóját bé küldvén a pinczében, ő meg látván a Matskát tsak hanyattán esik ijettében és jajgatni kezde, a midőn is szinte akkor lévén házomnál égy Ferentz nevezetü Tegla vető kit is a Feleségem bé küldvén a pinczében a Léány lármájára hanyattán találá a szolgálót, és meg rivasztván mi baja lenne, ugy mutatá meg a Matskát melyet Tégla vető fel hozván ugy visgálák hogy mitsoda sok czölönk kötözés volna a nyakán, melyet a Feleségem parantsolván haza jövetelemig meg mutatás végett azon szallásomon lévő hatulso kis hazatskába vetné a Tégla vetőnek (így !), kiis a mint a házbol a pitvaron keresztül vitte volna, ugy csapák bé Matskastol edgyüt a kis ház ajtaján hogy tsak jajgatva fokada a Tégla vető, és azt kiáltya vala hogy el tört a Dereka, annak utánna a' Feleségem Terhe (:már szülése után:) tsak nevekedvén, elé hivatá Györfinét és jo formán meg ijjesztvén, miért kiván néki ártani, holot nem vétett, akkor biztatván Györfiné hogy ne félne a Feleségem mert semmi baja nem lesz; de tsak annak-utánna is tsak rosszul volt naprol napra nevekedet hasa, a mint hogy most is attol fogva nevekedik, ezek után égy Aknai Aszszonyt hivatván a Feleségem maga gyogyitására, kinek is mutatván a mondot Matska nyakára kötözött Czelengeket Babonaságokat, az, azt javallá hogy a szállásom Udvarát körös körül öszve sepertetvén az Udvar közepire és ezt a Matskát úgymond, tegye kend azon szemét közepibe, és gyujtsák meg had égne el, melyre az emlitett akkori szolgálom biztatván magát hogy ő meg cselekszi, . . ., Feleségem pedig máig is akkor kapatt nyavalyájával veszödik, mely veszedelmet látván a Feleségem mind magán mind pedig szolgáloja félén hivata égy Babai tudos embert, melyet észre vévén Györfiné előre el fizette, ugy esék a dolog hogy ugyan azon Bábai ember ide jövén a Vásárra kit meg látván a Feleségem, hivatta a Leanyom által, melyet észre vévén Zágonine és Györfiné a Léányomot el pirongatták hogj miért hivatja, mi baja vele ? de az ember ugyan tsak akkor szállásomra jövén önként szájával meg vallatta hogy Györfine neki meg fizetett hogy magát a Feleségem és a szolgáloja féle nyavalyájában ne ártaná, melyre vagyon élő bizonyságom Engi Gergely Losonczi Gergely, Váradi György és Szen Györgyi Czako Josef Uramék ő kelmek."

E vallomásból a boszorkánysággal kapcsolatos népi hiedelemvilágnak nagyon sok eleme kimutatható: 1. maga a rontó személynek, a boszorkánynak megjelenése a szülő nő ágyánál; 2. az ártatlan-vétetlen asszonynak merő boszorkányi rosszindulatból való megbetegítése, nyavalyássá tétele; 3. a fekete macska szerepeltetése (a népi képzeletben a fekete macska a boszorkány egyik megjelenési formája); 4. a macska ártalmatlanná tételére vállalkozó szolgáló és a téglavető kísérlete és ijedelme, illetőleg ez utóbbinak boszorkány okozta megnyomorodása; 5. a verés-rontás ellen más „tudós" asszonyhoz és férfihoz való folyamodás; 6. annak hiedelme, hogy a rontástól az asszony csak a ház udvaráról összesepert szeméttel együtt a fekete macska elégetése árán szabadulhatni meg, mindezek olyan hiedelemmozzanatok, amely a boszorkányhitet Désen a XVIII. század 70-es éveinek elején még teljesen virágzóban lévőnek mutatják. Ezeknek az adalékoknak bizonyító ereje azért jelentős, mert ezt a terjedelmes vallomásrészletet egy nemesi renden lévő, javakorabeli férfi, és nem a babonáskodás tekintetében hiszékenyebb asszonynépség tanúságtételeként jegyezték le.

Az 1771—1772-ből ránk hagyományozódott vallomásrészletek ilyenformán értékes bizonyító adalékokat szolgáltatnak egy erdélyi kisváros XVIII. század végi népi hiedelemvilága közelebbi ismeretéhez.

Attila T. Szabó

DER HEXENGLAUBE ENDE DES 18. JAHRHUNDERTS IN DÉS

(Auszug)

1771/72 wurde in der siebenbürgischen Stadt Dés (heute Dej) eine Untersuchung über die moralischen Verhältnisse und die Religionsausübung durchgeführt, wobei 227 Zeugen angehört wurden. Das Protokoll enthält zahlreiche Angaben über den Hexenglauben und den Hexenzauber. Diese Vorstellungen waren auch in den adligen Familien der Stadt verbreitet. In der kurzen Mitteilung werden die als Hexerei, Hexenzauber bezeichneten Handlungen erörtert und systematisiert.

Fritz Markmiller

Egy Buda 1686-os ostroma során talált Mária-kép Alsó-Bajorországban

Az alsó-bajorországi Dingolfing városának Szent Jánosról elnevezett katolikus plébániatemplomában, amely ennek a környéknek egyik legjelentősebb késő gótikus alkotása[1], mai napig őriznek egy olyan vászonra festett Szűz Mária-képet amely a történeti feljegyzések szerint Budáról származik és legalább 300 éves. A kép történetének áttekintése nem csupán a barokk-kori délnémet népi vallásosságról szolgál érdekes adatokkal, hanem fényt vet egy kultusztárgy vándorútjára is, ami hasonló körülmények között, hasonló módon — úgy tűnik — másutt is előfordulhatott.

Maga a kép csupán 1802 óta van a dingolfingi városi plébániatemplomban, mégpedig ennek Szent Mihályról elnevezett oldalkápolnájában. Itt 1884-ben beépítették az akkor fölállított újgótikus oltárba.[2] Tabernákulumhoz hasonló helyen van beillesztve a predella-zónába. A templom néhány évvel ezelőtt végrehajtott felújításakor a képet is restaurálták. Ekkor készült róla az itt közölt fényképfelvétel. A kép méretei, keret nélkül: 44,8 × 36,3 cm.

1802 előtt a kép a ferencesek régi, felső-városi kolostortemplomában a nagy tiszteletben álló kegyképek közé számított. Ezt a helyet választotta ki a képnek elhozója

[1] *Die Kunstdenkmäler . . .* 1912; MARKMILLER, Fritz 1971. 106—123.

[2] SIXT, Joseph 1883/87. 242. — Ezen említés szerint a kép még az előző, a barokk-korból származó oltáron volt. Az idevágó adatok J. W. EBERLnél (1856. 133.) tévesek. — A szerző elöljáróban megvallja, hogy a témája történeti és néprajzi hátterére vonatkozó magyar irodalom számára ismeretlen is, elérhetetlen is. Ettől eltekintve ez a közlemény talán érdekelheti a magyar olvasót éppen azáltal, mert a témára vonatkozó délnémet és osztrák irodalmat áttekinti.

1. kép. Budáról származtatott Mária-kép. Dingolfing, Alsó-Bajorország, plébániatemplom

Magyarországról. A városi plébániatemplomba akkor került át, amikor 1802—1803 folyamán Bajorországban az egyházi tulajdont szekularizálták és a dingolfingi kolostort is feloszlatták. A XIX. századból már nincs adat a képhez fűződő tisztelet továbbviteléről, de maga az a tény, hogy az újgótikus oltárba beépítették, tanúsítja, hogy sokra értékelték. Napjainkban a képet csupán mint szakrális műalkotást tartják számon és tisztelet, kultusz — a szó vallási értelmében — már régóta nem kapcsolódik hozzá.

Az egykori ferences kolostor ún. *Archivium Novum*ában található a legrégibb hír arról, hogy a kép templomukba került.[3] Ez a forrás egyféle repertórium vagy nyilvántartás a meglevő levéltári és tárgyi tételekről, de egyben krónikaként is szolgál. Ilyenféle

[3] Bayerisches Hauptsstaatsarchiv München (továbbiakban: BHStAM), KL Bayer. Franziskanerprovinz 209. — MARKMILLER, Fritz 1974. A kolostort 1640-ben alapították, a templomot újjáépítették 1679-ben (alapkőletétel 1679. VIII. 6., fölszentelés 1682. X. 11.).

nyilvántartás fölfektetését 1717-ben minden felső-németországi ferences (reformált) kolostornak előírta a tartományfőnökség.

Számunkra most a kolostortemplom berendezésére vonatkozó feljegyzések fontosak. A Mária-kép megszerzéséről szóló hírt azonban sajátos módon nem itt, hanem az *Antiquitates* rovatban találjuk, ennek címét *Régi, áhítattal övezett tárgyak* kifejezéssel fordíthatjuk mai nyelvre. A bejegyzés így hangzik:[4] „Nemes és nemzetes Albertus Ernestus von Creuz úr, a bajor választófejedelem őfelségének főhadnagya egy Mária-képet vagy táblát adott a kolostornak, amelyre a legszentebb Istenanya Mária képét festették áhítatosan és amihez megjegyzést érdemel, hogy ezt a képet az említett úr, amikor legújabban (1686) a császári és keresztény hadsereg a magyarországi fővárost, Budát bevette, egy török házában a pincében találta, és előtte egy égő mécses volt. Ettől kezdve ez a tábla közvetlenül a szószék alatt függ a falon a templomajtóval szemben, mégpedig abban a formában, ahogy megtalálták, kivéve a csillagocskákat és az ujjra való gyűrűt, amit mi (vagyis a dingolfingi ferencesek) tettünk hozzá."

Csaknem szó szerint ugyanezt a jelentést hozza a Joseph Anton Zimmermann (1705—1797) müncheni rézmetsző által kiadott bajor-egyházi kalendárium 1756-os kiadása, III. részében — ez a mai történettudomány és néprajz számára is igen jelentős kiadvány. A dingolfingi ferencesek kolostorának és templomának rövid története után ez olvasható benne:[5] „Ebben látható egy tábla (amire legáhítatosabban a boldogságos Istenanya Mária képét festették.) Az említett képtábláról nem volna helyes elhallgatni/hogy ezt nemzetes Albertus Ernestus von Creutz úr/ ő bajor választófejedelmi felségének főhadnagya az 1686-os évben, mikor Buda magyar városát a császári-keresztény seregek bevették /egy töröknek a pincéjében egy mellette égő mécsessel együtt találta/ és ezután ugyanő ennek a kolostornak mint drága ajándékot adományozta."

Az *Archivium Novum* bejegyzései szolgálnak további részletekkel is. Foglalkoznak azzal a tisztelettel, ami a most már egyre inkább kegyképnek tekintett képhez kapcsolódott és a „régi idők" végéig fennmaradt. Egy rövid bejegyzés pl. hírt ad arról, hogy 1702-ben votív-táblát akasztottak a kép mellé.[6] Egy „NB" (= notabene megjegyzés) egy pontosabban meg nem határozott forrásra hivatkozva közli, hogy a helyi városi orvos ezt a kegyképet különösen tisztelte. Itt minden bizonnyal dr. Johann Franz Joseph Anton von Winterről van szó, aki ebben az időben Dingolfingban volt szolgálatban.[7]

1757-ben a festményt, bizonyára közben megnőtt tekintélye következtében áthelyezték a templom karzati bejárójának a két oldalán álló mellékoltárok egyikére. Ezt 1720-ban emelték és 1736-ban Alcantarai Péter ferences szentnek szentelték. A másik mellékoltár a Mater Dolorosa tiszteletére volt szentelve. A Mária-kép áthelyezéséről a beszámolót ismét az *Archivium Novum* krónikásának köszönhetjük:[8] „A Boldogságos Szűz Mária fönt említett képét kis baldachin alá állították Alcantarai Szent Péter oltárára, és nagy a nép tisztelete (devotio) iránta és a szomorú Istenanya megnevezésével tisztelik." Eszerint az elhelyezés egy olyan kis baldachin alá történt, amilyeneket a bajor barokk templomokban mindenfelé találhatunk a tabernákulumok, kegyképek és az Oltáriszentség kihelyezésére szolgáló alapzatok fölött. A bejegyzés nemcsak a hivő nép e kép felé forduló nagy tiszteletét adja hírül, hanem közli azt a nevet is, ami alatt ez a különleges áhítat kibontakozott: a szomorú Istenanya. A Mária-képeknek az itt világosan megnevezett típusával még a továbbiakban foglalkozunk majd.

[4] BHStAM, KL Bayer. Franziskanerprovinz 209, fol. 32. — A bejegyzés szövege, a modern történeti szövegkiadási szabályok szerint szó szerint a következő: »Es hat der wohledlgebohrne Herr Albertus Ernestus von Creuz, Ihro churfürstlichen Durchlaucht in Bayrn ec. Capitain-Lieutenant, ein Mariae Bild oder Tafel, auf welcher die heiligste Mutter Gottes Maria andächtigist gemahlen, ins Closter geschenckhet, und welches wohl zu merckhen, hat besagter Herr disos Bild, als (1686) neulichsten von der kayserlichen und christlichen Armee die Haubtstatt in Ungarn Ofen eingenommen worden, in eines Türckhen Haus in dem Keller gefunden, vor welchen ein brinnende Ampel gewesen. Dise Tafel hangt aniezto an der Maur gleich under der Canzl gegen der Kirchthür hinab und zwar in der Gestalt, wie es gefunden worden, ausser das die Sternlein und das Finger-Ringl von uns [d.h. von den Dingolfinger Franziskanern] seynd hinzugesezt worden.«

[5] Zimmermann, Joseph Anton 1756. 223.

[6] BHStAM, KL Bayer. Franziskanerprovinz 209, fol. 32.

[7] Vö. Markmiller, Fritz 1979. 75.

[8] »Imago supra dicta B.V.M. sub parvo baldachino modo exposito fuit in ara S. Petri de Alcantara, magnaque est ad eam populi devotio et colitur sub nomine der betrübten Mutter Gottes«. — A 4. jegyzetben idézett forrásból.

A Mária-kép a hívők gondolkozásában már egy évvel az Alcantarai Szent Péter oltárára való áthelyezés után elhomályosította annak patrónusi funcióit. Egy 1758-as bejegyzés szerint ezt az oltárt — a Mater Dolorosa oltártól egyértelműen megkülönböztetve — a „Mater Afflicta" tehát a szenvedő, szomorú Anya oltárának nevezik. Mint ilyennek adományoz más alapítványok mellett Wedl dingolfingi bírósági jegyző Maria Francisca nevű lánya 10 forint összeget.[9]

Nem kétségtelenül, de nagy valószínűséggel a mi kegyképünkhöz, illetve oltárfelszereléséhez kapcsolhatók az *Archivium Novum*ban megörökített következő alapítványok is.[10] 1759-ben őfelsége Bajor Jozefa egy saját kezével kihímzett cibóriumtakarót, velumot küldött a szomorú Istenanya tiszteletére a ferences kolostornak, itteni kulcsárnője, Theresia Weinthaller útján, amelyért hálaképpen egy ünnepélyes misét mondtak. Nehezen tételezhető föl, hogy egy bajor hercegnő a Mater Dolorosa típusú, százszámra elterjedt képek egyikének küldte volna adományát, sokkal valószínűbb, hogy egy immár széles körben ismert és tisztelt, különleges képet választott és ez a dingolfingi kolostortemplomban csak a budai kép lehetett. Csodálatos megtalálása éppen a Max Emanuel, a „kék választófejedelem" által vezetett bajor csapatok ragyogó hőstetteihez kapcsolódva nyilván visszhangra talált még a legmagasabb körökben is, és motiválta a cibóriumtakaró adományozását a dingolfingi kegykép oltárára.

Ha a Dingolfingban tisztelt kép körül kialakult hagyomány történeti kereteit, az alapjául szolgáló történeti tényeket szemügyre vesszük, a következők állapíthatók meg összefoglalóan.

A 30 éves háború végével a bajor választófejedelem seregét is leszerelték. De egy olyan állam, mint Bajorország, amely ki volt szolgáltatva az európai erőviszonyok játékának, az ezt követő időben sem maradhatott saját katonaság nélkül. 1664-től ismét elrendelték egy állandó hadsereg fölállítását, mely aztán 1918-ig folyamatosan létezett is, de igazi formáját valójában csak 1679-től Max Emanuel alatt kapta meg.[11] Ekkoriban — az olyan erődvárosok kivételével, mint München, Braunau, Ingolstadt — a katonák számára még nem álltak rendelkezésre kaszárnyák. Ezért az egységeket a vidéki városok, mezővárosok polgárainál magánházakban szállásolták el. Ezek közé a helyőrségi városok közé tartozott Dingolfing is, már 1657-től. Egy másik munkámban már az elérhető részletességgel leírtam, hogy ez mit jelentett a városnak — itt csak utalok erre a munkára.[12] Az 1683-as török hadjárat után a birodalmi egységeket, amelyek közt bajorok is voltak, részben újraszervezték. A sok veszteséggel járó 1684-es háborús évet 1685-ben újabb támadás követte a török ellen Magyarországon, ehhez csatlakozott aztán az 1686-os hadjárat, mely meghozta Buda bevételét.[13]

A dingolfingi téli szállásokra a rendelkezéseknek megfelelően akkor az Ignaz Servatius Sohier ezredes parancsnoksága alatt álló dragonyos ezred katonái tértek haza, akik már 1685/86-ban itt voltak elhelyezve. 1687/88 telén azonban gróf Philipp von Arco ezredének dragonyosai tartózkodtak itt. Mint ismeretes, a török háborút 1688. szeptember 6-án Belgrád megrohamozása döntötte el. Ezután a bajor csapatok is hazavonulhattak, ahol december közepére kijelölt szálláshelyeiket el is foglalták. Dingolfinget ez alkalommal Franz Ferdinand von Salburg ezredes lovasezrede számára jelölték ki.[14]

Bár egyik dingolfingi anyakönyvben, tehát sem a keresztelési, sem a házassági, sem a halotti anyakönyvben az ez időben megnevezett katonák közt Albert Ernst von Creuz nevű főhadnagy vagy bármilyen hasonló név nem bukkan föl,[15] mégis biztosra vehetjük, hogy a fönt megnevezett ezredek egyikében szolgált. Milyen más módon tudott volna a meglehetősen szerény dingolfingi ferences kolostor létéről és miért épp annak kívánta volna ajándékozni a „csodálatos" körülmények közt megtalált és Magyarországról egészen idáig mentett Madonna-képet? Bizonyára városunkhoz fűződő személyes kapcsolat késztette erre, ami legnagyobb valószínűséggel von Creuznak 1686 és 1689 közt valamelyik téli beszállásolásban való részvételével teremtődött meg.

Ha az eddig vázoltakból kitűnik is, hogy a Mária-kép miképpen kerülhetett éppen Dingolfingba, ezzel keletkezésének körülményei még ismeretlenek maradtak. Az itteni

[9] A 4. jegyzetben idézett forrás, fol. 42'.

[10] A szöveg a „Cibori-Röckl" kifejezést használja. A 4. jegyzetben idézett forrás, fol. 50.

[11] STAUDINGER, Karl 1901—1905.

[12] MARKMILLER, Fritz 1973.

[13] HÜTTL, Ludwig 1976, részletes irodalomjegyzékkel.

[14] MARKMILLER, Fritz 1973. 70—71.

[15] MARKMILLER, Fritz 1973. 76—87.

ferencesek krónikásának a budai megtalálásra vonatkozó följegyzése bizonyára az adományozó egykorú adatain alapul. ZIMMERMANN viszont munkája megfogalmazása előtt információit az általa szokott utánajárással a kolostorból kaphatta, ahol felütve az *Archivium Novum*ot, valószínűleg szó szerint kiírták neki az idézett szöveget és elküldték Münchenbe. A kép nagymértékű tisztelete egyébként is csak a XVIII. század kezdete után bontakozhatott ki, mivel pl. Michael WENING, aki ZIMMERMANNhoz hasonló híres rézmetsző volt, bajor topográfiájában (1723) Dingolfing neve alatt még egy szóval sem említi,[16] holott ZIMMERMANN utóbb ezt a munkát fő forrásaként létpen-nyomon használta.

A kép ránk hagyományozott csodálatos megtalálása egy elrejtett helyen — egy töröknek a pincéjében — a leírt módon kétségtelenül megtörténhetett. Másfelől viszont ebben az elbeszélésben egy népköltészeti toposz jelenik meg, amelyet különböző más kegyképekkel kapcsolatosan is ismerünk. Ebben az összefüggésben csak a „lehajtott fejű Anya" kép római eredetijének megtalálását említem egy ház romjai alatt.[17] Ennek a képtípusnak a mi képünkkel való közeli kapcsolatára még vissza fogunk térni. Az égő mécses attribútuma a titokzatos módon „várakozó" Mária-kép előtt ugyanebbe a képzetkörbe tartozik, és az elmondott történet csodás voltát bizonyára még jobban kiemelte. Az a körülmény, hogy egy Mária-ábrázolás éppen egy mohamedán és ekképpen nem keresztény töröknek a pincéjében kerül elő, az eseményt teljesen „természetfölötti" színben tűntethette fel.[18] Bizonyára nem utolsósorban ez a csodatörténet, amit a dingolfingi ferences atyák prédikációikban ismét és ismét kiemeltek, járult hozzá, hogy a Mária-kép kegyképpé vált. Ez is egy példa arra, hogy bizonyíthatóan történeti tények összefonódnak a népi vallásosság elképzeléseivel, vagy — pontosabban szólva — ezekbe beillesztődnek, hogy az esemény hitelességét rögzítsék, és egyúttal a kegytárgy vonzóerejét növeljék.[19]

Ami magát az ábrázolást általánosságban illeti, az a szakember számára jól ismert. Nyilvánvalóan a már említett „lehajtott fejű Anya" típusú Mária-képek egyik változatáról van szó. Ikonográfiailag ez a kegykép egy bizánci eredetű „Agiosoritissa" képre megy vissza, amely Itáliában mindenekelőtt a római Ara Coeli kegyképének a tisztelete révén terjedt el.[20]

A bizánci őstípushoz és a római képhez hasonlóan a budai/dingolfingi Madonna is jobbra hajtja a fejét, ahelyett azonban, hogy kezét esdeklően fölemelné, képünkön egymásba kulcsolja őket. Ugyanennek a típusnak a fordított, balra hajtott fejű változataihoz tartozik a bécsi karmeliták és a landshuti orsolyák templomának kegyképe, ezeknek ismét számos másolata és leszármazottja ismeretes.

A dingolfingi képet vászonra olajjal festették, domborművű rátétként ma már csak 11 sárgaréz csillag látható rajta a fej körül. Ezeket, mint említettük, a ferencesek erősítették rá. A hasonlóképpen általuk a képre tett gyűrű ismeretlen okokból nem maradt fenn.

Máriát a mellkép sötét vörösbarna, a kolostori viseletre emlékeztető kámzsás ruhában ábrázolja, a csuklya alól feje körül egy fehér, illetve világos tónusú fejkendő látszik ki. A nemes metszésű arcon a jobb szem alatt könnycseppek láthatók. Az arckifejezés a fájdalmas tekintet ellenére magasztos, mégis emberi. Stilisztikailag ez az ábrázolás a XVI. század elejére helyezhető, mivel még érezhetően késő-középkori formákhoz ragaszkodik.[21] Konkrét létében azonban, mint egy e korbeli kegykép másolata, valószínűleg a XVII. század folyamán készülhetett.

Az eddigiekben követett hagyományszál mellett — amelyik a bizánci kulturális térségről a római Ara Coeli kegyképén át az 1610 körül kiemelt és a bécsi karmelitákhoz vitt „meghajtott fejű Anya" festményig vezet — szeretném azonban fölhívni a figyelmet képünknek egy esetleges másik összefüggésére, a sassoferratói Mater Dolorosával.[22] Ennek is sok változata van, Mária ezen a képen is meghajtja a fejét fájdalmában. A sasso-

[16] WENING, Michael 1723. 41—43.

[17] MÜHLBACHER, P. J. 1930. 57 skk.

[18] Vö GUGITZ, Gustav 1944. 363—405. A Bécs I. kerületében levő Szent Péter-templom Segítő Mária képe 1683-ban, Bécs török ostroma során tűzvészben, törökök között sértetlenül megmaradt (i.m. 389.).

[19] Ennek a tézisnek egy különösen jellemző bizonyítékát írta le a szerző alsó-bajorországi szülőföldjéről, vö. MARKMILLER, Fritz 1980.

[20] A következő bemutatáshoz mindenekelőtt: AURENHAMMER, Hans 1956, különösen 102—104. — Vö. GEBHARDT, Torsten 1954. irodalmi adatokkal.

[21] Vö. Margit alsó-bajorországi hercegkisasszonynak mint Neuburg (Donau)-i apátnőnek a szinte azonos öltözetével, a Hans Wertinger landshuti udvari festő által 1524-ben festett képen (Bayer. Staatsgemäldesammlungen München).

[22] AURENHAMMER, Hans 1956. 146—148.

ferratói Madonna egymásra tett kezekkel és a nézőre irányított tekintettel van ábrázolva, a bécsi Harrach Képtár és a római Palazzo Rospigliosi képei viszont összekulcsolt kezűek és lefelé tekintenek. Az eredeti képhez közel áll egy mindmáig a Jeutendorf-i plébánián (Alsó-Ausztria) fennmaradt vászonra festett kép, egy másik változat a Kaiser-Eberdorf-i keresztelő kápolna oltárán a Harrach Képtár képének tükörképszerűen átfordított másolata. Egy erről készített rézmetszetű szentkép[23] szövegrészében a „szomorú kegyes Anya" igazi ábrázolásáról szól, tehát a Dingolfingben is használatos kifejezéssel nevezi meg a fájdalom kifejezésében megmerevedett Madonnát.

Itt nem lenne helyénvaló a „meghajtott fejű Anya" valamennyi ismert másolatát részletesen elemezni és kegyképünkkel összevetni. A kultusz földrajzának és dinamikájának — az utóbbit csak a kronológia szempontjából nézve — érzékeltetésére azonban összeállítottam a szakirodalomból a Felső- és Alsó-Bajorországra, valamint Alsó-Ausztriára vonatkozó adatokat.[24] Ehhez kapcsolódva röviden értelmezni próbálom majd a legfontosabb eredményeket.

Bizánci eredet: „Agiasoritissa"

A) Az Ara Coeli kegyképe, Róma
   1) Bécs, Karmelita templom mellékoltár:
      1610 körül egy e típushoz tartozó képet talál Dominicus Ruzzola karmelita atya Rómában egy ház romjai közt — a megtaláló személyes tisztelete, a képet fölállítják a Maria della Scala-templomban — 1631-ben átkerül I. Miksa bajor választófejedelemhez, a müncheni karmelita templomba — 1631/32. a rend jótevőjének II. Ferdinánd császárnak ajándékozza a bécsi Hofburg-kápolnájába — 1655-ben felállítják a Bécs-Leopoldstadt-i karmelita templomban.
      a) Bécsi másolat, kapucinus kolostor→ refektórium, 1659.
      b) Müncheni másolat, karmelita templom: XVII. század
      c) Landshuti másolat, orsolyák temploma, főoltár;
         1680 — Dr. Johann Jacob Schmidthofer kolostori gyóntatóatya ajándéka Maria Victoria Jäger nővérnek — 1695 áthelyezés a kolostortemplomba — 1699 elhelyezés az ottani főoltáron.
         ca) Krummbach (Alsó-Ausztria) kegykép a plébánián, rézmetszet ún. kolostori munkával: XVIII. század közepe
         cb) Bécsi másolat, az árvaház temploma, főoltár: 1768 után
      d) Budai-dingolfingi másolat, ferences templom, majd városi plébániatemplom: 1686 megtalálás Budán — 1686—1689 körül (?) Albert Ernst von Creuz főhadnagy a dingolfingi ferences templomnak adományozza — 1757-ben áthelyezés az ottani Alcantarai Szent Péter-mellékoltárra — 1802 átvitel a plébániatemplomba — 1884 beépítés a Szent Mihály-mellékoltárba.
      e) Reisach bei Kiefersfelden-i másolat (Felső-Bajorország), karmelita templom, főoltár: 1747 után
      f) Pottenbrunni másolat, plébániatemplom, főoltár: 1722.
      g) St. Pölten-i másolat (Alsó-Ausztria) ferences kolostor, szerzetesi kápolna: valószínűleg 1768-tól
      h) Waydhofen an der Thaya-i másolat (Alsó-Ausztria) plébániatemplom, Nepomuki Szent János-oltár: 1770.
      i) Kattaui másolat (Alsó-Ausztria), kastélykápolna: 1782.
      j) Zwettl-i másolat (Alsó-Ausztria), ciszterci kolostor, prelátusi szárny III.: XVIII. század.
      k) Tükörszerűen megfordított másolat, Absam (Tirol) paraszthász: 1797.

B) A sassoferratói kegykép
   1) Jeutendorfi másolat (Alsó-Ausztria), plébániatemplom, főoltár: 1670 körül
   2) Kaiser-Ebersdorf-i másolat (Alsó-Ausztria), plébániatemplom, a keresztelőkápolna oltára: XVII. század.
   3) Hafnerbergi másolat (Alsó-Ausztria), búcsújáró templom, Donatus-oltár: feltehetően 1752 után.

[23] Aurenhammer, Hans 1956. 147., 34. ábra a XIV. táblán.

[24] Felső- és Alsó-Bajorországra vonatkozóan: Steiner, Peter 1977. 38—39.; Bleibrunner, Hans 1971. 18—22. és 1979. utóbbi irodalomjegyzékkel; Sperber, Helmuth 1980. 40—43., további irodalmi adatokkal.

Ebből az áttekintésből először is megállapítható, hogy a két vizsgált kegykép közül a római Ara Coeliének volt nagyobb kisugárzása az alpesi-délnémet térségben, amit mindenekelőtt a landshuti orsolyáknál található, ehhez a leszármazási ághoz tartozó kép erősített. A „landshuti lehajtott fejű Istenanya" képét szentképek megszámolhatatlan példányban (csupán 1747-ben 60 400 példányt nyomtak!) egész Európában, sőt azon túl Indiáig és Abesszíniáig ismertté tették.[25]

Ennek a képtípusnak a különleges tisztelete időben a 30 éves háború befejezése után kezdődik, mégpedig a virágzó barokk-kor kibontakozásával párhuzamosan, hozzávetőleg a XVII. század harmadik negyedétől. Ez a tisztelet fönnmarad az egész XVIII. századon át és a képnek jelentős számú származéka készül, amelyek közül többhöz zarándoklatok kapcsolódnak.

Búcsújárásról, zarándoklatról a dingolfingi kegyképhez ugyan nem tudnak, de a barokk korban egy helyi devotio tárgyává vált. Ez a kultusz a ferences templomban fönn tudott maradni a városi plébániatemplomban ugyancsak a XVII. század vége óta nagy tiszteletben álló passaui származású Segítő Mária-kegykép kultusza mellett is. A dingolfingi plébániatemplomban ez az utóbbi kép a magán áhítatra fönntartott oldalkápolnában ma is megkülönböztetett tiszteletnek örvend, úgy mint régen, a „szomorú Istenanya" képpel kapcsolatban azonban erről ma már egyáltalán nem beszélhetünk. Nem szeretném azonban ha ennek a vázlatnak ez a megállapítás lenne a végkövetkeztetése — ez csupán az egykor egymással „vetélkedő" két Mária-kegykép jelenlegi helyi szerepét kívánta jellemezni.

Végezetül sokkal inkább arra szeretnék rámutatni, hogy a mi Mária-képünk történetének viszonylag szerény példáján át is megragadhatók vonatkozások, teret és országokat áthidaló kapcsolatok a népi vallásosság tág területén. E tekintetben a pontosan kidolgozott helyi kutatási eredmények újra és újra, és döntő módon hozzájárulhatnak ahhoz, hogy az egykori valóság összképe egyre nagyobb mélységet és felületi tagolást kapjon számunkra.

(Fordította Németh Tibor)

IRODALOM

AURENHAMMER, Hans
1956 *Marianische Gnadenbilder in Nieder-Österreich* (Veröffentlichungen des Österreichischen Museums für Volkskunde VIII) Wien

BLEIBRUNNER, Hans
1956 *Das Gnadenbild der Ursulinen zu Landshut.* Landshut
1971 *Andachtsbilder aus Altbayern.* München
1979 *Die Ursulinen in Landshut. Das Schulkloster, Das Gnadenbild, Das Ursulinenkripperl.* Landshut

EBERL, J[oseph] W[olfgang]
1856 *Geschichte der Stadt Dingolfing und ihrer Umgebung.* Freising

GEBHARD, Torsten
1954 *Die marianischen Gnadenbilder in Bayern. Beobachtungen zur Chronologie und Typologie.* In: Kultur und Volk. Festschrift für Gustav GUGITZ zum achtzigsten Geburtstag (Veröffentlichungen des Österreichischen Museums für Volkskunde V) Wien

GUGITZ, Gustav
1944 *Das Türkenmotiv in den Gnadenstätten der Ostmark.* Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich XXVIII. 363—405.

HÜTTL, Ludwig
1976 *Max Emanuel. Der Blaue Kurfürst 1679—1726. Eine politische Biographie.* 3. kiadás. München

Die Kunstdenkmäler . . .
1912 *Die Kunstdenkmälern von Niederbayern.* Heft I. München

MARKMILLER, Fritz
1971 *Dingolfing. Das alte Gesicht einer kleinen Stadt.* 2. kiadás. Dingolfing
1973 *Dingolfing und Teisbach als Garnisonsorte. Zwischen Dreißigjährigem und Österreichischem Erbfolgekrieg.* Der Storchenturm. Geschichtsblätter für die Landkreise um Dingolfing, Landau und Vilsbiburg, Bd. 8, Heft 16. 63—88

[25] BLEIBRUNNER, Hans 1956. — A „meghajtott fejű Anya" szentképének a kolostorban fennmaradt több mint száz eredeti réznyomólemezéről az idézett munka egy sor kézi levonatot tartalmaz.

1974 *Das »Archivium novum« des früheren Franziskanerklosters in Dingolfing.* Mitteilungen für die Archivpflege in Bayern, Bd. 20. 28—34.
1979 *Heilpersonal im alten Dingolfing: Ärzte, Bader, Hebammen.* Der Storchenturm . . . Bd. 14. Heft 24. 65—93.
1980 *Entstehungsgeschichte und Mirakelbuch der Landauer Wallfahrt Maria-Steinfeld.* Der Storchenturm . . . Bd. 15, Heft 29, 82—116.

MÜHLBACHER, P. J.
1930 *Die Gandenbilder des e. P. Dominicus a Jesu Maria.* In: Festschrift zum 300jährigen Todestag des e. P. Dominicus a Jesu Maria. Wien

SIXT, Joseph
1883/87 *Der Amtsbezirk Dingolfing. Topographische-historisch-ethnographisch-statistische Beschreibung.* Dingolfing

SPERBER, Helmuth
1980 *Unsere Liebe Frau. 800 Jahre Madonnenbild und Marienverehrung zwischen Lech und Salzach.* Regensburg

STAUDINGER, Karl
1901—1905 *Geschichte des bayerischen Heeres* (hrg. K. B. Kriegsarchiv) Bd. I, II/1, II/2. München

STEINER, Peter
1977 *Altmünchner Gnadenstätten. Wallfahrt und Volksfrömmigkeit in kurfürstlichen München* (Große Kunstführer, Bd. 73) Regensburg

WENING, Michael
1723 *Historico-topographica Descriptio. Das ist Beschreibung Deß Churfürsten- und Herzogthums Ober- und Nidern-Bayrn.* Bd. III. München

ZIMMERMANN, Joseph Anton
1756 *Chur-Bayrisch Geistlicher Calender.* Dritter Theil Das Rent-Amt Landshuet. München

Fritz Markmiller

EIN IM JAHRE 1686 WÄHREND DER BELAGERUNG VON BUDA GEFUNDENES MARIENBILD IN NIEDERBAYERN

(Auszug)

Ein Offizier mit dem Namen von Creuz schenkte Ende des 17. Jahrhunderts ein auf Leinwand gemaltes Bild, das die Maria mit geneigtem Kopf (Mater Afflicta) darstellt, der Franziskanerkirche im niederbayrischen Dingolfing. Nach zeitgenössischen Aufzeichnungen hat von Creuz das Bild neben einem brennenden Öllicht im Jahre 1686, als die christlichen Truppen Buda von den Türken zurückerobert haben, in einem türkischen Haus gefunden. Im 18. Jahrhundert entfaltete sich um das Bild ein Kult, worüber Gaben, Votivtafeln und Aufzeichnungen zeugen. 1802, als das Franziskanerkloster aufgelöst wurde, brachte man das Bild in der städtischen Pfarrkirche unter.

Der Verfasser untersucht den historischen Hintergrund und die Entstehung der Legende. Dingolfing war ein Winterquartier der bayrischen Truppen, die zwischen 1684 und 1689 an den Türkenkriegen teilnahmen. Aus derselben Zeit sind ähnliche Legenden über Marienbilder bekannt, die ebenfalls unter wunderbaren Umständen erhalten geblieben sind und aufgefunden wurden. Einige dieser Geschichten beziehen sich gerade auf den Typ des Dingolfinger Marienbildes. Dieser Bildtyp wurde nach dem dreißigjährigen Krieg, zur Zeit des Hochbarocks in Süddeutschland und Österreich populär. Der Bildtyp kann auf ein byzantinisches Vorbild (Agiosoritissa) zurückgeführt werden, in seiner Verbreitung spielte das zu diesem Bildtyp gehörende Mariengnadenbild der Landshuter Ursulinerinnen eine wichtige Rolle.

Gábry György

A magyar hegedű

Immár 40 esztendeje, hogy a fenti — és minket, magyarokat közelről érintő — témával érdemben foglalkoztak. Legutóbb neves néprajzi kutatónk, Viski Károly vetette fel a kérdést,[1] elsősorban a hangszernév eredetét kutatván. Az ő okfejtésével kezdjük tehát ilyen irányú vizsgálódásunkat:

> „Ha a *hegedé*-nek *hegegyű, hegedű, hegedő* alaksorát a *merede* változatsora szerint kiegészítjük, s hozzávesszük a nyelvjárási *heigede* formát is, végső eredményül erőlködés nélkül eljuthatunk a *hegető, hejgető* alakhoz . . . 1438: Petri *Heygethew*. 1461: Michaele *Heygethew* stb. (OklSz.)." — Majd egy további gondolatsorban: „Ahogy a fentebb idéztük középkori *hejgető* szavunknak van *hajgató* párja, a moldvai *hejget*-nek is van Dunántúlon *hajgat* megfelelője, mégpedig ugyancsak egy alkalmi énekes-zenés hagyományban, a regölésben . . ."[2]

Ezt a magyarázatot azután sokan vitatták s végül is a *Történeti-etimológiai szótár* a hegedű-kifejezést „ismeretlen" eredetűnek állítja.[3] Az utóbbi években Baráth Tibor (Montreal) próbált erre a kérdésre megfelelni; az ő okfejtése azonban a legkevésbé sem alkalmas a probléma megoldására.[4]

Ezek után nézzük meg, hogy mikor említik elsőként hazánkban a „hegedűt" — és ebből milyen következtetéseket vonhatunk le. Egy korábbi dolgozatban már sikerült táblázatokba foglalni a magyarországi hangszernevek századonkénti előfordulását. Elegendő lesz, ha ebből az összeállításból merítünk.[5]

Amint az a táblázatokból kiolvasható, a XIII. században megszaporodik a *joculator*ok említése (egy ízben *regős*, két ízben *énekes* is előfordul). Itt-ott felbukkan a *gajdos* mint hangszer-, illetve mesterségnév, és — személynévként először — 1230 táján említődik a *choboz*.[6]

Jóval érdekesebb a XIV. század helyzetképe: a *kobzos* kifejezés bevonul a mesterségnevek sorába (1320 és 1360 körül) és — részünkre fontos mozzanatként — megjelenik a *hegedűs* (először 1350 körül és egyelőre latinul: fiellator).[7] Ugyanakkor csökken a *joculator*ok említése, hogy azután a következő évszázadban végleg eltűnjék, illetőleg átadja helyét a hangszeres mulattatóknak.[8]

A XV. század zenei arculata — adatainak fényében — minden eddiginél sokrétűbb. Már a század elejétől polgárjogot nyer a *hegedűs* mesterségnév (1490 körül még egy *tóthegedűs* is említődik),[9] de ami — választott témánk szempontjából — a legizgalmasabb, az a körülmény, hogy 1420 táján megjelenik a *lantos* mesterségnév, és mindjárt oly sűrű egymásutánban, hogy már csupán ez a tény is felveti a *jelentésváltás* lehetőségét . . . Mármost, ami ezekből a gyér előfordulásokból is biztosan kiolvasható, azt az alábbiakban próbáljuk megfogalmazni:

a) A XIII—XIV. században számszerűen túlnyomó *joculator*-említésekkel ellentétben, a XV. század folyamán (a hangszernevek szaporodása mellett) polarizálódik a *hegedűs* és *lantos* zenélési gyakorlata.

[1] Viski Károly 1943. 43.

[2] Viski Károly 1943. 47. és 51.

[3] Lásd a *hegedű* és a *hej* címszavakat a *Magyar Nyelv Történeti-Etimológiai Szótár*ában (Budapest, 1970).

[4] Baráth Tibor 1968. I. 82. — Baráth szerint a hegedű szó a napisten szumír „égető" nevére volna visszavezethető, amit „négykulcsú hegedűvel" ábrázoltak. A történeti ismereteink szerint azonban az időszámításunk utáni első ezredforduló előtt olyan hangszerek nem voltak használatosak, amelyeket vonóval szólaltattak meg.

[5] Gábry György 1980. 228—229.

[6] *Magyar Oklevél Szótár*, 1237—1335: In villa Copul Sykes Chema Syka *Choboz* (személynév, a.m. koboz ?) Gabsa. (Kiemelés tőlem, *G. Gy.)*

[7] „Stephanus fyellator telke a geredchei határban" (NB. fiella = hegedw, *Schlägli szójegyzék* 2011.). Vö. Szabolcsi Bence 1959. I. 29.

[8] Lásd Szabolcsi Bence 1959. I. 19., továbbá Pais Dezső 1953. 95.

[9] Lásd a *Magyar Oklevél Szótár*ban 1499: Michael Thothhegedews — idézi, többek között, Viski Károly 1943.

Hangszernevek táblázata a XIII—XV. századból

XIII. század

Hangszer	1210. körül	1220. körül	1230. körül	1240. körül	1250. körül	1260. körül	1270. körül	1280. körül	1290. körül
Dobos	1	1		1	1	1			
Regös	1								
Sipos		1							
Choboz			(1)						
Joculator				1	6	1	4	4	4
Gajdos							1		
Énekes							1		1

XIV. század

Hangszer	1300. körül	1310. körül	1320. körül	1330. körül	1340. körül	1350. körül	1360. körül	1370. körül	1380. körül	1390. körül
Dobos	1			2	1			1		
Joculator		3	3	1	1			2	1	
Kobzos			1				1			
Gajdos						1				
Kürtös						2				
Fistulator						1		1		1
Fiellator						1				3

b) A *joculator* és a *kobzos* „eltűnése" a XV. században, illetőleg a *hegedűs-lantos* ellentétpár megjelenése, azt mutatja, hogy egy korábbi hangszeres praxis — hihetően a *koboz* uralkodó szerepével — most már differenciáltan, azaz pengetés és vonás eltérő formájában konkretizálódik.

c) Mindez — retrospektíve — igazolná azt a feltevést, amely szerint a *kobzolás* gyakorlata még nem vont éles határvonalat a húros hangszerek ezen kétféle megszólaltatási módozata (pengetés és vonás) között. Ez a helyzet most, valószínűleg európai hatásra, alapvetően megváltozik.[10]

[10] GÁBRY György 1980. 228—229.

XV. század

Hangszer	1400. körül	1410. körül	1420. körül	1430 körül	1440. körül	1450. körül	1460. körül	1470. körül	1480. körül	1490. körül
Dobos	2	1				1	1	1	1	1
Hegedűs	2	1	3	2		2	2	2	1	2
Sipos	2	2	3	1	2	1	3	2	2	2
Gajdos	1	1					1	1		1
Kürtös	1		1		1	1			1	
Igric	1		1		2			1		
Lantos			3	6	3	1	3	4	6	2
Trombitás			1				1		1	3
Énekes			1			1		1	1	
Orgonás						1				
Koboz								(1)		

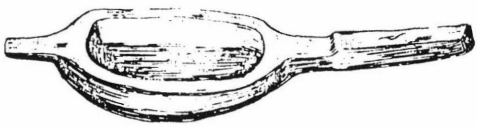

10

1. kép. Bizánci líra az ezredforduló idejéről (CRANE, Fr. 1972. 15. nyomán)

2. kép. Bizánci elefántcsont-faragvány részlete (BACHMANN, W. 1966. Abb. 9. nyomán)

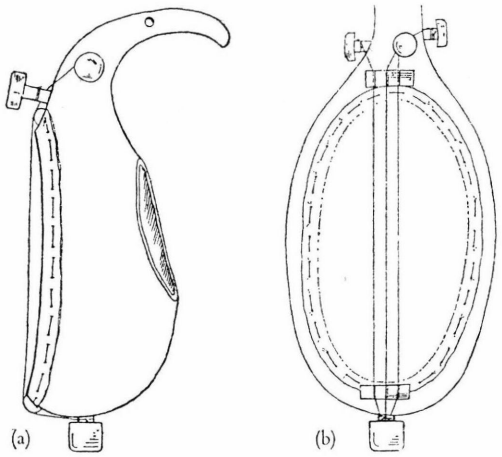

3. kép. Török *hegit,* kétféle nézetben (PICKEN, L. 1975 nyomán)

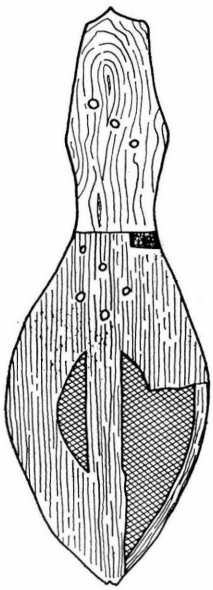

4. kép. XIV. századi hegedű Novgorodból (CRANE, Fr. 1972 nyomán)

Az említett, összefoglaló jellegű tanulmány még „európai" hatást említ, és ez kétségtelen tény, ha csupán a zenélési gyakorlatot vizsgáljuk. Változatlanul nyitott viszont a kérdés: honnan eredhet maga a „hegedű" kifejezés ?

A legmodernebb hangszertörténeti kiadványok sorában nemrég megjelent L. PICKEN kitűnő monográfiája,[11] amelyben a törökség instrumentáriumáról ad átfogó képet

[11] PICKEN, L. 1975.

a szerző. Ennek a kötetnek a vonatkozó részeit (a nehéz hozzáférhetőség miatt is) ezúttal részletesebben szeretnénk idézni:

„Ezt az elnevezést *(hegit, egit)* csak a Taurusz hegység türkménjei ismerik és a török szótárakban nem fordul elő. A hangszer maga a tökből készített vonós lantnak egy egyedülálló típusa. Fölvetették ennek az elnevezésnek és a magyar *hegedű*nek a rokonságát, de ezt NÉMETH Gyula kizártnak tartja (személyes közlése)."[12]

NÉMETH Gyula professzor tiltakozása valószínűleg abból ered, hogy a PICKEN által publikált hangszer és az általunk közönségesen ismert (mai) hegedű-forma — valóban nem identikus. A szerző (L. PICKEN) különben — kiadványának egy másik helyén — tovább szövögeti ezt a — szerintünk — nagyon is lehetséges párhuzamot:

„A *hegedű* és *hegit, egit* szó . . . amelyekre már hivatkoztunk, jelentős lehet annak a kérdésnek az összefüggésében: mikor ismerték meg a magyarok és a nyugati türkök a vonós lantokat? A mai magyarok ősei az első évezred vége felé hagyták el őshazájukat a Volga torkolata és az Azóvi-tenger között, régi kazár (türk) nyelven beszélő népektől délre. A modern anatóliai tükrmén szókincsben egy hegedűre vonatkozó speciális elnevezés előfordulása *(hegit* stb.), amit egy földrajzilag körülhatárolt területen használnak éspedig kizárólag vonóshangszerre, mitöbb: egy nagyon kezdetleges vonóshangszerre, már önmagában is igen figyelemre méltó és egy felületesen hasonló szónak *(hegedű)* a léte a magyarban értelmezést igényel. Ez a szó a magyarban a XIV. század végén jelenik meg, először mint családnév: eredete bizonytalan. A tájnyelvi *héget* (= húz, von, elkoptat húzogatással) talán összefügghet a *hegedű*vel, de ennek eleddig nincs bizonyítéka (BÁRCZI Géza professzor személyes közlése, 1968). A XIV. századtól kezdve a *hegedő* forma előfordul a magyarban lant értelemben, de hogy azt pengették, vagy vonóval szólaltatták meg, pillanatnyilag nem dönthető el. Csak később válik uralkodóvá a mai értelemben vett hegedű jelentés. (NB. ezekért az adatokért NÉMETH Gyula professzornak és barátomnak, GOMBOS Imrének tartozom köszönettel.)"[13]

Ha mármost mindezen adalékokat egybevetjük és a fennmaradt ábrázolásokkal összehasonlítjuk — talán nem szorul bővebb bizonyításra a tétel: miszerint a mi *magyar* hegedűnk (legalábbis a régiségben őrzött alakjában) és a PICKEN által közölt népi változat — lényegében azonos őstípusra vezethető vissza!

Végezetül még rá kell mutatni azon megállapításra, amelyet W. BACHMANN monográfiájában így fogalmaz meg:

„A XI/XII. század európai vonóshangszerei közt tájilag körülhatárolt sajátos formák alakultak ki: karcsú, körte alakú hegedűk Nyugat-Európában, ásó alakú vonóshangszerek Dél-Európában és szinte szabályosan kerek testű hangszerek Közép-Európában . . ."[14]

[12] PICKEN, L. 1975. 196. — Ezen a helyen a szerző utal könyvének egy másik részletére a 199. lapon: „Úgy tűnik, hogy 1937-ben a SAYGUNnal a Tauruszba tett látogatása során BARTÓK volt az első, aki fölismert egy esetleges kapcsolatot a *hegit, egit* kifejezés és . . . a hegedű XVI. századi magyar *hegedű* neve között. Ebben az időben a *hegedű*nek legalábbis két formáját különböztették meg: a *magyar hegedűt* és a *lengyel hegedűt*. Az előbbi hosszúkás volt, némileg hasonló a Fekete-tenger parti jelenkori hegedűhöz, *kemence;* utóbbi körte alakú volt, mint a *fasil kemençesi*. Még ha a nevek rokonságban lennének is, ez nem jelentené szükségszerűen azt, hogy a türkmének ezt a nevet a magyaroktól vették át. A török és a magyar között van kevés szóegyezés, amely a népvándorlást megelőző korra datálható. Sok bizonyítéka van annak, hogy a hangszerek bennszülött török elnevezéseit az oszmán időkben perzsa és arab szavakra cserélték át, tisztán türk nevek fennmaradása Anatólia török lakosai közt ma legvalószínűbb a türkmének közt. — A *hegedű* is és a *hegit* is kapcsolatba hozható a szláv *gudok*kal. Mint GAZIMIHAL megmutatja, számos közbeeső forma létezik, ráadásul közép-ázsiai török nyelvekben sok olyan . . . szó van, amelyekből európai hegedű-nevek származhattak. Ma Anatóliában a *giygiy* szót használják a vonós hangszerek hangjára Malatya, Uria (Izmír) és Amasya faluiban . . . A felületi hasonlóság a német *Geige*-hez szembeötlő. — YALGIN beszámolója szerint a közelmúltig Dél-Konya hegyeiben [. . .] lehetett megtalálni a *hegit*et.

[13] PICKEN, L. 1975. 323.

[14] BACHMANN, W. 1966. 165.

Mindez alkalmat adhat rá, hogy további összehasonlító etnomuzikológiai kutatások révén kiteljesedjék ennek a „közép-európai" típusnak az utóélete is, szomszédainknál esetleg fennmaradott példányok elemzésével.

IRODALOM

BACHMANN, W.
1966 *Die Anfänge des Streichinstrumentspiels.* Leipzig (2. kiadás)
BARÁTH Tibor
1968 *A magyar népek őstörténete.* I. Montreal
CRANE, Fr.
1972 *Extant Medieval Musical Instruments.* London
GÁBRY György
1979—80 *Egy hangszertípus útja Ázsiától Európáig.* Magyar Zene XX. 350—373; XXI. 223—248.
PAIS Dezső
1953 *Árpád- és Anjou-kori mulattatóink.* In: Emlékkönyv Kodály Zoltán 70. születésnapjára. Szerk.: SZABOLCSI Bence és BARTHA Dénes. Budapest. 95—110.
PICKEN, L.
1975 *Folk Musical Instruments of Turkey.* London
SZABOLCSI Bence
1959 *A magyar zene évszázadai. I—II.* Budapest
VISKI Károly
1943 *Hegedű.* In: Emlékkönyv KODÁLY Zoltán 60. születésnapjára. Szerk. GUNDA Béla. Budapest. 43—54.

György Gábry

THE HUNGARIAN *HEGEDŰ* 'FIDDLE'

(Abstract)

The origin of the Hungarian word *hegedű*, 'fiddle' and of the instrument itself are under debate. The term *hegedű* appears first in the 14th century as a personal name. The author presents a tabulated chronological survey of the words for musical instruments and for musicians from Hungarian historical sources, for the 13th, 14th and 15th centuries. The term *hegedű* appears in a process of the differentiation of instrumental music. In the 15th century, the parallel use of the words *lant* 'lute' and *hegedű* 'fiddle' indicates the parallel use of bowed and plucked string instruments.

In Anatolia the Turkmens of the Taurus mountain use a very simple bowed gourd instrument called *hegit, egit.* A superficial similarity to the Hungarian *hegedű* was noticed by L. PICKEN. However, a hypothesis for the common origin of Hungarian *hegedű* and Türkmen *hegit* was rejected by Hungarian linguists because of semantic difficulties. If we assume a gradual differentiation among the string instruments, from around the year 1000 including bowed instruments, too, and shifts in the meaning of their denominations, the suggested historic connection can be accepted, the author argues.

Pávai István

Változatok Farkas Pál dalaihoz

A *Zenetudományi dolgozatok* legújabb kötetében (Bp. 1981) Domokos Pál Péter *Új énekek — amellek Farkas Pál tamási nótárius által költek üdőről üdőre 1773 és 1810 között*, címen egy 1749-ben született tolnatamási jegyző terjedelmes kéziratának zenei vonatkozású részeit teszi közzé. A közölt 18 dallam stílusa szerint a régi, XVIII. századi műdalaink, kollégiumi diákdalaink közé tartozik, szoros rokonságot tartva a korabeli verbunkos zenével is. Közülük négyhez sikerült Domokos Pál Péternek változatokat találnia. Ezek sorát szeretném bővíteni néhánnyal.

1. A 3. szám alatt az alábbi dallamot találjuk a szóban forgó tanulmányban:
„A midőn a tanuló ifjúság ki fog menni az erdők felé utazás közben fog mondattatni, költ Farkas Pál által 1807. Ad notam: Meum nomen est Adophus. No. 2"

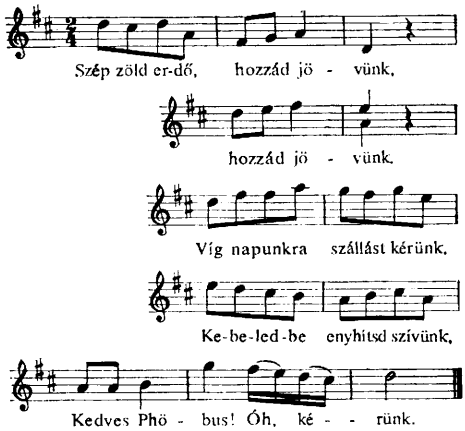

1. kotta. Farkas Pál kéziratából, Domokos Pál Péter közlésében (1981) 3. szám

Ím Zephyrusz szép hajnalban
szép hajnalban
Lebeg zöld fák árnyékában
Készen vár gyöpös tanyánkban
Harmat gyöngyel a nyakában.

Édesgeti szüz szivünket
szüz szivünket
Rendet csókolgat bennünket
frissesiti az testünket
nevelli örömünket.

Phoebus aranyszáll hajait
száll hajait
Lebegteti mint nyilait,
föl buzdittya madarait
zöngik szép áriáit.

Kövessük mi is ezeket
is ezeket
Kezgyük renddel énekünket
Tölcsük ki hanggal egeket
Vidámitsunk sziveket.

Siess Flora nagy pompákkal
nagy pompákkal
Szüz leányid virágokkal
Terheld rozmarin szálakkal
kedvezz szép illatokkal.

Készits elő koszorukat
koszorukat
köss borostyán zöld ágakat
Rakd fejünkre mind azokat
im ajánljuk magunkat.

A fenti dallamnak egy más szöveggel, de azonos versszerkezettel énekelt népi változatát az udvarhelyszéki Siklódon találtam meg 1975-ben. Énekelte az akkor 85 éves Gáspár Dénes:

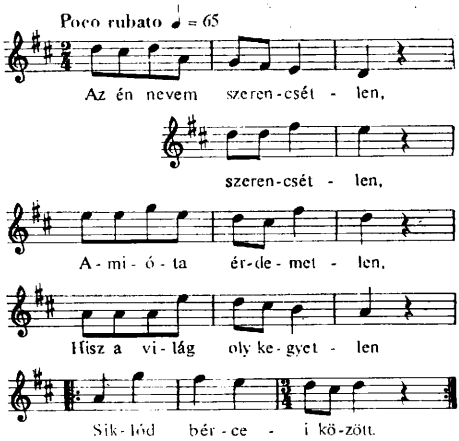

2. kotta. Gyűjtés Siklódon, 1975.

Csak egy vót akit szerettem,
kit szerettem,
Akit elveszteni féltem,
Akit, midőn nem reméltem
(:Elnyelte ja sötét sir.:)

Mi hát nekem ez a világ?
ez a világ?
Elhervadt egy ékes virág.

Éltem vele nyugvóra vár,
(:Napom letünt örökre.:)

Vitorlámat összeszedem,
összeszedem,
Híremmel nem dicsekedem,
Reményemet köddel fedem
(:Elmúlandó test alatt.:)

2. Az 5. szám alatti dallam eredeti jelzetével:
No. 4. Ad notam: A kajári laposon, elveszett a kalapom

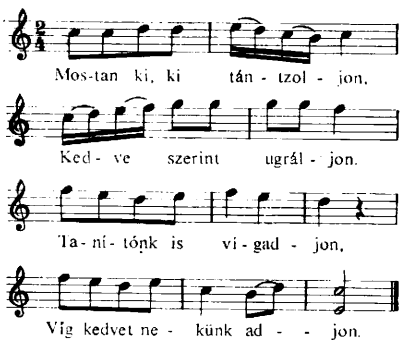

3. kotta. Farkas Pál kéziratából, Domokos Pál Péter közlésében (1981) 5. szám

Húzdd a nótát fizetünk
Hegedükben majd vetünk
Most vagyon legjobb kedvünk,
Kedvünk szerint most élünk
Semmiben sincs szükségünk.

Járdd meg Pista tántzodat,
dobd el mostan Teckádat
döntsd ki minden téntádot,
dobáld hajgáld labdádat.

Jantsi János jól járgya,
Peti Jóska cifrázza
Cziffra Miska hármozza
sarkantyuját jól rázza.

Rakd a lábod kegyessen
megy a nóta ékesen
tégy figurát rendessen,
tartsd testedet kénessen

A közreadó megjegyzése: „Az egész irodalmát, hazai és külföldi kapcsolatait BARTHA az *Ötödfélszáz énekek* 395. számú dallamjegyzetében teszi közzé. „Pontosan a BARTHA Dénes közölte változatok teszik lehetővé, hogy ezt a dallamot összefüggésbe hozhassuk DOMOKOS Pál Péter *Hangszeres magyar tánczene a XVIII. században* (Bp. 1978) című könyvének 107-es számával:

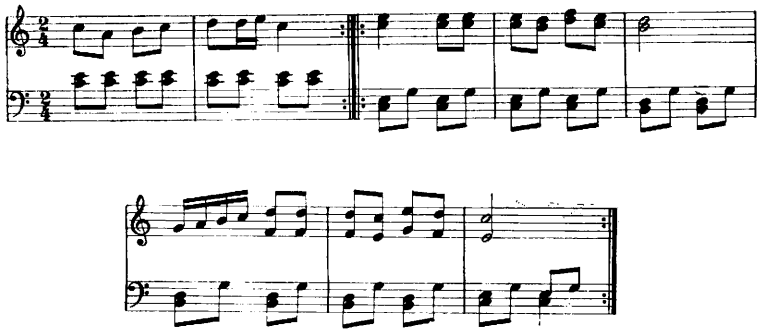

4. kotta. UNGRISCHR 6. az esztergomi Biblioteca 33 164. számú kottás kéziratából (DOMOKOS Pál Péter 1978. 107. szám)

3. A 12-es szám alatt közölt négysoros dallam elő- és utótagja között nincs lényeges különbség. Csupán az utótag első két üteme került egy kvárttal mélyebbre az előtag kezdeténél:

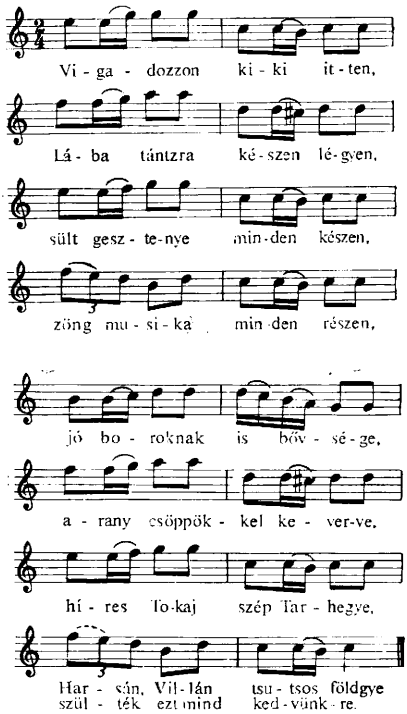

5. kotta. DOMOKOS Pál Péter 1981. 12. számú dallam

Ez a dallam, olyan formában, ahogy az előtagban látható, megtalálható hangszeres népi változatban szinte mindenhol, ahol a forgós-forgatós típusú régies párostáncunk (népi elnevezéssel *forduló, sebes, forgatós, marosszéki, erdélyes, vármegyés, korcsos* stb.) előfordul, tehát Marosszéken, Udvarhelyszéken, a Felső-Maros mentén és a Mezőség keleti szélén. Összehasonlításképpen lássuk LAJTHA László *Kőrispataki gyűjtés*ének (Bp. 1955.) 8. számú dallamát, amelynek utótagja azonos a fenti dallam előtagjával:

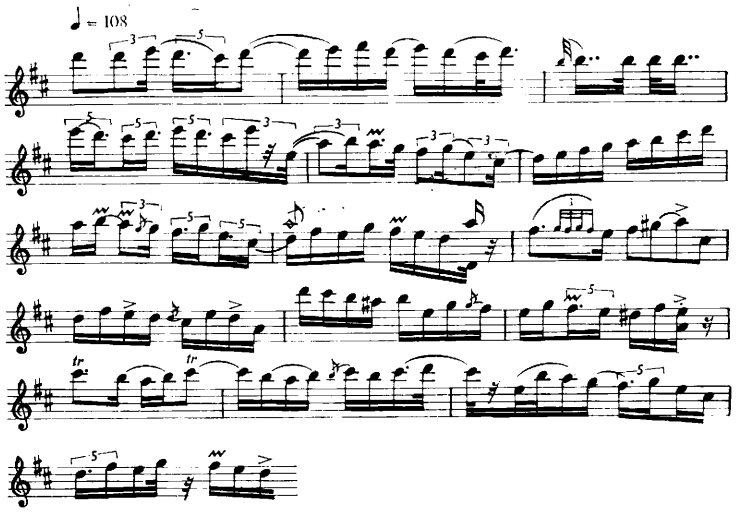

6. kotta. „Erdélyes" LAJTHA László: *Kőrispataki gyűjtés* 8. sz. dallam

(További változatok: ALMÁSI István—HERTEA, Iosif *245 népi táncdallam* 37. sz. előtagja Nyárádmagyarósról, 208. sz. utótagja Makfalváról.)

4. Végül a 15. számú dallam:

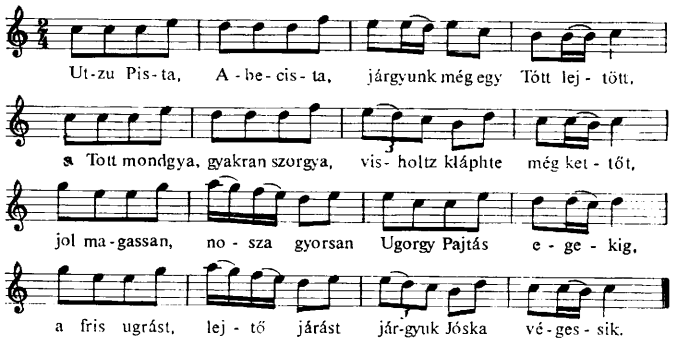

7. kotta. DOMOKOS Pál Péter 1981. 15. számú dallam

A dallam utótagja (különösen annak harmóniatartalma) gyakran előfordul verbunkos melódiák záróperiódusában. Két közelebbi példát idézek az említett XVIII. századi tánczenét tartalmazó gyűjteményből. Az elsőben (108. sz.) a nyitóperiódus is hasonló, a másodikban (113. sz.) csak a záró:

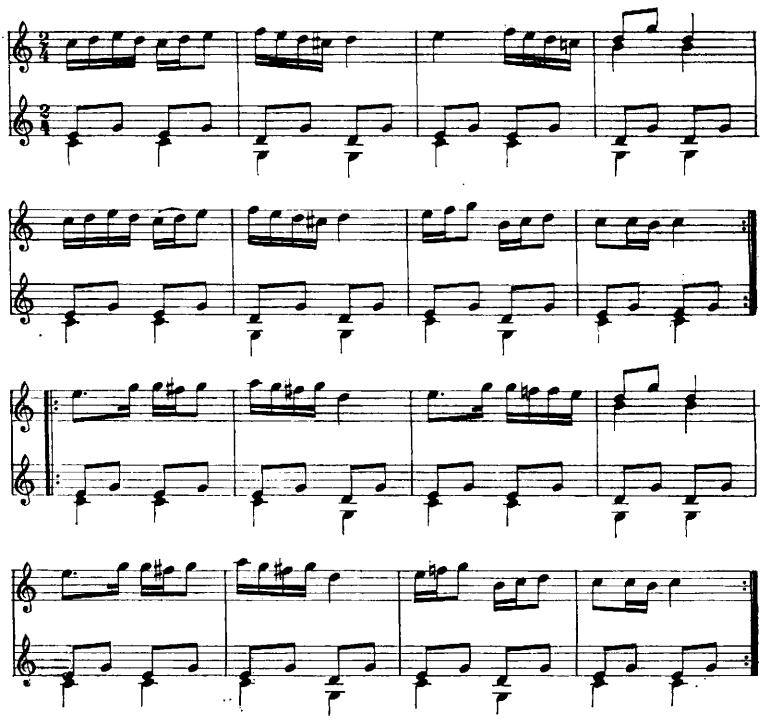

8. kotta. HUNGARICE az esztergomi Biblioteca 33 164. számú kéziratából

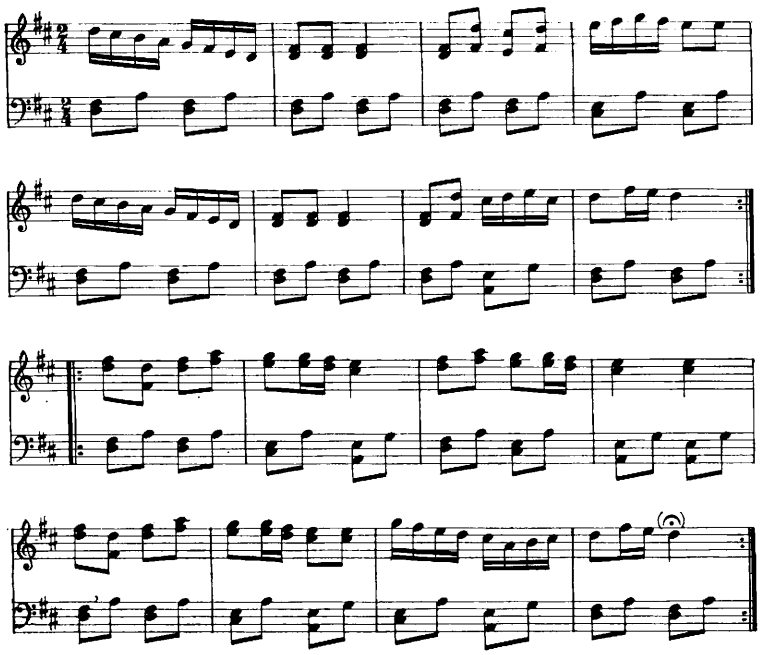

9. kotta. SALTUS HUNGARICUS Mártonfi István kéziratából (Csíksomlyó, 1813) Domokos Pál Péter 1978. után

István Pávai

VARIANTEN ZU DEN LIEDERN VON PÁL FARKAS

(Auszug)

Pál Farkas, Notar in Tolnatamási (Komitat Tolna, Transdanubien), schrieb zwischen 1773 und 1810 eine umfangreiche Liedersammlung nieder, wobei er auch 18 Noten aufgezeichnet hatte. Die Noten wurden 1981 von Pál Péter Domokos veröffentlicht. Unter den Melodien sind Kunstlieder und Studentenlieder aus dem 18. Jahrhundert. Zu einigen Melodien zitiert der Verfasser Varianten vor allem aus der siebenbürgischen Volksmusik. Diese helfen den Forschern, den Platz der von Pál Farkas aufgezeichneten Melodien in der ungarischen Musikgeschichte und der ungarischen Volksmusik zu bestimmen.

Tófalvi Zoltán

A korondi fazekasság rövid története

Korondot a fazekasság tette egyedülállóvá az erdélyi települések sorában. A közel 2000 embernek mindennapi kenyeret, megélhetést biztosító fazekasság elemi erővel vált közismertté. Paradox módon mégis ezt a fazekasközpontot ismerjük a legkevésbé. Bár az utóbbi években egyre több az értékelő tanulmány, a szakmunka a kerámiáról, a korondi agyagművességről jobbára csak ad-hoc újságcikkek, riportok jelentek meg, amelyek meg sem próbálkoztak e népi mesterség sokrétű bemutatásával.[1] A teljességre törekvő áttekintés még várat magára.

Mi teszi szükségessé a történelmi visszapillantást? Először is: meglepő homály fedi a korondiak számára valóban az életet jelentő fazekas mesterség helyi múltját. 1616-tól, amikor felbukkan az első, eddig ismert legkorábbi írásos adat, a korondi „sárkovácsok" élete nem más, mint szakadatlan harc a székelyudvarhelyi fazekas céh mestereivel, akik hol kontárkodással vádolják a korondiakat, siklódiakat, szolokmaiakat, hol pedig arról panaszkodnak, hogy ismét házaló korondi fazekast fogtak el.[2] Hogy milyen erős, nagy tekintélyű akkoriban a székelyudvarhelyi fazekas céh, bizonyítja: a marosvásárhelyiek 1612. január 16-án kelt szabályzatukat az udvarhelyiektől vették át.[3]

Szükségessé teszi a történelmi áttekintést az a sajnálatos közfelfogás is, amely a korondi fazekasságot kizárólag a giccs-termelés Prokrusztész-ágyába szorítja.

I.

Korond a Sóvidék egyik legrégibb települése. Az 1333-as pápai tizedjegyzékben több faluval egyetemben szerepel,[4] míg a szomszédos Sófalváról csak a XV. század végéről, Atyháról pedig a XVI. századból vannak írásos emlékeink.

A korondi fazekasságról az első átfogó és alapos jellemzést Orbán Balázs adta, aki kiemelte a fazekasságot mint alapfogalalkozást:

> „A havas alatti Korondnak kevés művelhető földje van, de terjedelmes havasain annál több legelője, ezért a marhatenyésztés főtényező itt, és *a fazekas mesterség*, mert Korondon minden ember fazekas is, itt készülnek azon mázatlan és hallatlan olcsó cserépedények, melyek egész Székelyföld, kivéve Csíkot, konyhakellékeit

[1] A fazekassággal kapcsolatos kiadványok: Slatineanu, Barbu, Paul H. Stahl, Paul Petrescu 1958, Nicolescu, Corina — Paul Petrescu 1974. — Fazekasközpontokról megjelent fontosabb tanulmányok: Banateanu, Tiberiu 1957, 1962—1964, Végh Olivér 1977 — A fazekasság műszókincséről Vöő István 1965, Kósa Ferenc—Vöő István—Zsemlei János 1960.

[2] Jakab Elek—Szádeczky Lajos 1901. 353.

[3] Balogh Ödön 1972. 315.

[4] *Documente* . . . 1954. 109.

fedezik: nyikorgó szekereiken százezreit hordják szét a korondiak ezen gyártmányuknak, s azt rendszerint nem pénzért, hanem gabonáért adják el. Faluról falura, vásárról vásárra menve élénk cserevásárt folytatnak, s gabonát visznek haza a havason szénacsinálással foglalkozó családaiknak."[5]

Orbán Balázs sommás jellemzésében arra is választ kapunk, hogy a fazekasság a Korondhoz hasonló falvakban miért vált főfoglalkozássá. A köves, hideg éghajlatú határ sem biztosított elégséges kenyeret a hirtelen-szapora település lakóinak. Így aztán a fazekasság a nincstelenek számára kenyérkereső. a kevés földűeknek kiegészítő foglalkozást jelentett. Ezzel is magyarázható, hogy a kezdet kezdetétől elsősorban használati edényeket készítettek: *puliszka főzőt, fuszulykás fazekat, káposzta főző fazekat, káposzta sarvaló kondért, vizes korsót*, lakodalmakra, torra vagy kalákára *vékás* vagy még nagyobb űrtartalmú *fazekakat*. Ősszel ők látták el a messzi környéket *szilvaízes fazék*kal. A főzésre-sütésre használt lábasok, fazekak mellett nagyszámban készítettek ételhordásra *kantáros fazek*at, a szapuláshoz pedig *lúgos fazek*at. Érthető tehát, hogy az első levéltári bejegyzésekben is elsősorban a vörös, mázatlan edényeket említik jellegzetes korondi készítményként.

Szabó T. Attila monumentális *Szótörténeti Tár*ában a „korondi fazék" címszónál a következőket olvassuk: *1787 : 3. Korondi uj fazék. Kettejét Dr. 12* ... (tizenkét dénár — *T.Z.*; 100 dénár, illetve 50 krajcár volt egy magyar forint, illetve 120 dénár, 60 krajcár egy rhénes forint. Az említett szövegrészből, sem a levéltári kutatásból nem derül ki, hogy az okirat szerzője melyik forintra gondolt). *Detto az harmadikat melly kisebb volt Dr. 4.* (Marosvásárhelyi levéltár. Csiszár György hagyatéka 11) — *1812: Egy pár Korondi fazék xr* (krajcár — *T.Z.*) *3. Egy pár Nagyob korondi fazék xr. 6.* (MvÁlvt. Szürtei Josef hagyatéka 7—8.)" (Szabó T. Attila 1982. III. 742—743.)

Az erdélyi fazekasság múltjának egyik legjobb ismerője, Herepei János is vörös, mázatlan edényt készítő központként tartja számon Korondot:

„Báró Apor Lázárnak a Küküllő megyei Pánádon (Pânade) levő udvarházában 1833. június 26-án a konyhában a következő edényeket leltározták: Egy nagy kétfülű Korondi fazék, három lábos, mind a három elhasadva, egy Korondi kicsiny csorba fazék, tizenkét veres mázas cserép tányér, öt cserép tál. Néhai Farkas Tamás és felesége, Kováts Zsofia halála után 1836. november 5-én eladott alsócsernátoni ingóságai között találtatott Egy korondi két fülű nagy fazék (betsüára 8 krajcár), eladási ára 24 Xr. (krajcár, T. Z.)." „Érdekes összehasonlításul — írja a továbbiakban Herepei — ide iktatom a jegyzék másik hasonló tételét is: Egy kétfülű nagy veres fazék (betsüára 6Xr, eladási ára 15 Xr). Úgy látszik, hogy ez utóbbi máshol készült portéka volt, s így bizonyosan kevésbé jeles edény, bárha a korondi edények is leginkább veres színűek."[6]

Herepei feljegyzéseiből mindenképpen arra következtethetünk, hogy a korondi edény Erdély-szerte nagyon ismert volt, s a kiváló minőséget a magasabb értékeléssel is jutalmazták. Az edény anyagának finomsága, formájának különlegessége tette a korondiak termékeit közismertté és keresetté.

A történelmi források, levéltári bejegyzések adataiból arra következtethetünk, hogy a székelyudvarhelyi fazekas céh számára Korond és környéke fazekassága nagy veszélyt jelentett. Jóformán meg sem száradt a tinta az egyik fejedelmi parancson, máris zúdították a következőt. 1643-ban I. Rákóczi György újból megerősítette az udvarhelyi fazekas céh privilégiumát: szigorúan megparancsolta az udvarhelyi tiszteknek, hogy céhen kívül álló fazekasokat ne engedjenek sem dugva, sem nyíltan árulni.[7] Apafi Mihály 1685. március 2-án Fogarason kelt levelében teljes védelméről biztosítja a panaszkodó udvarhelyi fazekasokat:

„... se városokban bent, sem városok körül, senki Falujában és Jószágában Fazakasoknak nem szabad az akarattyok ellen kontárkodni, lakni és művet exercealni (...) A panaszló fazakasok ügyükben kiváltságok szerint segítségül legyenek (az udvarhelyi tisztek — T. Z.), hogy a mondott faluban senki ilyen kontár fazekast ne tartson, s azoknak áruikat sem otthon, sem a sokadalmakban eladni ne engedjék, akik mégis jószágaikban ilyeneket tartanának, megzabolázni igyekezzenek."[8]

[5] Orbán Balázs 1868. 129—131.
[6] Herepei János 1961. 604—609.
[7] Jakab Elek—Szádeczky Lajos 1901. 353—365.
[8] Jakab Elek—Szádecky Lajos 1901. 392.

1. kép. Mázatlan, dúccal nyomott kályhacsempe, XVII. század. 26 × 23 cm. Néprajzi Múzeum, ltsz. 41. 841

2. kép. Mázatlan kályhacsempe, „1780". Magángyűjtemény.

Hogyan védekezhettek a korondiak és a többi fazekas falu? Minden lehetséges esetben megszegték a fejedelmi, széki rendeleteket. Erről tanúskodik számos XVIII. századi okirat is:

„Néhai boldog emlékezetű kegyelmes fejedelmektől adattatott privilegiumunk illen: akik eddig Udvarhellj Várossához egy mellj földnire (mérföldnyire — T. Z.) fazakas mívet míveltenek, vagy fazakat árultanak, az olljan exorbitánsok ellen azon Tekintetes Nemes Széknek Fő és Vice tisztyeinek Eő Nagyságoknak kegyes

assistenciájok s parancsolattyok mellett procedáltunk és büntettettük mind az olljanokat . . . Minthogy a közelebb elmúlt Karátson Hetiben is találtunk egy Korondi Kendi János nevű fazakast, ki a városunkhoz közelebb levő falukban úgy mint Felső Boldog Asszony falván és Bikafalván fazakat és egyéb edényeket árult, aki ellen Tekintetes Vice Királlj Bíro Török Pál Úr hírével és parantsolattya mellett úgy Privilegiumunk is ottan lévén . . . az eddig való törvényes szokás szerint procedálni Nagyságtok előtt kivánunk . . .''[9]

Még volt egy kivezető út, amit korondi „találmányként'' emlegetnek a források: olcsó áruval eláraztani a piacokat, visszakozásra késztetni a céheket. Hadd idézzünk egy 1778 körül keltezett székelyudvarhelyi folyamodványból:

„. . . a mi városunkban sokadalmakban korondi és más kontárok árulván magok edéneiket könnebségre jól meg nem égetik, a vásárlók hozzá nem tudván, megveszik edéneiket. (. . .) Más mesterember pedig (az udvarhelyiek — T. Z.) maga munkáját több költéssel készíti, az hitvány, olcsó edény miatt nem árulhat és mesterségét nem folytathatja . . .''[10]

Tehát, amilyen régi a korondi fazekasság, annyi ideje tart az ellenük a kontárkodás elleni harc. Dömping áruval védekeztek a korondiak ? Kellett, mert a saját falujuk sokadalmán sem árulhatták szabadon termékeiket. 1749-ben ilyen szerződést kötöttek Gyulaffi Lászlóval:

„. . . Felséges Asszonyunktól (Mária Teréziától — T. Z.) már megnyert sokadalmak közül egyett (úgymind Május, vagyis Pünkösd havának 19. napján . . . az Falunak és possessorainak hagyom és engedem sőt az én részemen valo három sokadalmak alkalmatosságával is korondiakot tulajdon magok fazakakat, vásznakat, condra és harisnya posztojukat vám nélkül árulni szabadá hagyom, csak tulajdon magoké legyenek az eladni valok . . .'í[11]

Hosszú volt, küzdelmes volt tehát az út, amíg Orbán Balázs azt írhatta, hogy Korondon minden ember fazekas. Érdemes vallatóra fogni a töredékeiben fennmaradt tárgyi emlékeket is. Elsősorban csempékre gondolunk, amelyek az idő viszontagságai között is fennmaradtak. Kós Károly írja egyik tanulmányában: „A csempés kandallónak az Erdély vidéki magyarság körében való régi elterjedésére utalnak a néprajzi gyűjtemények ismert vagy a helyszínen lerajzolt csempék. Így például Háromszékről 1661-ből Udvarhelyszékről 1667-ből, 1767-ből, 1775-ből s a következő évekből (Korond), valamint 1848 és 1864-ből (Küsmöd . . . ismerünk 100, 200, sőt 300 éves, gyakran mesterneves, falun készült népi kályhacsempéket. Az itt dolgozó mesterek nagy körzetet tudtak ellátni a díszes parasztkandallókhoz szükséges csempékkel.''[12]

Korondon háromféle kandallót készítettek: „ősi'' vesszőből fonott és sárral tapasztott füstfogósat, mázatlan parasztcsempéseket és küsmödi vagy fehér csempés cserepeseket. Kós Károly megállapítása szerint több mint 300 éve készítenek csempéket. Erről tanúskodik egy 1667-es évszámú, kettős „olaszkorsós'' csempe, ennek zöldmázas változata.[13] Páll Lajos festő-költő tulajdonában viszont van egy kora gótikus jegyeket magán viselő csempe, amely minden valószínűség szerint a XVI. század végén készülhetett, ugyancsak korondi mester kezétől. Az 1775, 1776, 1780, 1783 és 1784 évszámokkal ellátott kettős szimmetriájú virágos parasztcsempék bizonyítják Korond kiemelkedő szerepét a kandallók készítésében.[14] Az ugyancsak Páll Lajosnál őrzött „Nemes Monos de Korond'' — 1767 felírású, hatalmas brokátmintás csempe, a sárga-kék festésű fehércsempe és párkány mintegy igazolja azt a tételt, hogy a korondi agyag a legjobb minőségű az egész környéken, s így belőle a megszokottnál (21,5 × 28 cm) jóval nagyobb darabokat égethettek, tehát sokkal gazdaságosabban lehetett felhasználni a parasztkandallók összeraká-

[9] Székelyudvarhelyi Múzeum, leltári szám 40.
[10] Székelyudvarhelyi Múzeum, leltári szám 50, 51.
[11] Kolozsvár-Napoca, Állami Levéltár, gróf Gyulaffi László szerződése a korondiakkal, Toldalagi Levéltár, Fasc. 8/52.
[12] Kós Károly 1972. 142.
[13] Malonyay Dezső 1909. 209.
[14] Kós Károly 1972. 160.

3. kép. Mázatlan kályhacsempe „KAROND AD 1767" felirattal. Magángyűjtemény

sánál. Mindezt azért is hangsúlyozzuk, mert Korondon ma is készítenek parasztcsempéket. Tószegen, a korondi fazekasság tegnapi és mai fellegvárában még mindig működik néhány, úgy nevezett szabadtüzelő. Legjobb tudomásom szerint ma már messze a környéken csak Korondon található cserepes vagy szabadtüzelő.

A korondi fazekasság történetének tárgyalásánál feltétlenül fontos még egy sajátosságot hangsúlyoznunk. Eddigi ismereteink szerint a hólyagos edények készítésének legfontosabb központja a Kolozsvár melletti Alsójára volt. Egyetlen szakmunka sem említi Korondot ilyen központként. Pedig a levéltári adatok másról tanúskodnak. Szemléletesen bizonyítja mindezt Fekete Mózesnek 1768. december 20-án Rugonfalváról Pálffy Ferenchez küldött levele is:

> „Méltoságos Grof Bethlen László uram ő maga, nagy Alsó Járai Portiojából ennek elötte mintegy harmintz esztendővel eu fugalt két Balas nevet viselő (de mitsoda Balas nem tudom) Fazakas jobbágya, s a mint érthette eö maga homályoson vagj Etéden, vagj Korondon laknának, s most is ha élnek Fazakas Mester Emberek ezen a hellyen ök kezdették tsinálni a holyagos csuport midön elvetödtenek."
>
> „Vallásokra nézve unitáriusok voltanak s már nékem az alázatos Instanciám volna Bátyám Uramhoz, hogj ha valami modon végire mehetne az én ki jövetelemig ugj mint a Csonka hétnek vége felé . . . P. S. még Édes Bátyám Uram azon kérem Bátyám Uramot ne sajnálja számomra vagj száz tangjért vétetni, s ha készen lehetne kapni Szöke Pista had hozná le, mivel Ferentz egj kis Bor után Vásárhellyre mégjen az innepek után, s akkor le vinné Groffné Asszonyom eo maga számára, e mellet két jo nagj Fa talra is küldöttem Nyoltz poltrát a Tángjért egj Magyar forintot."[15]

Nagyon fontos okirat az előbbi. Nemcsak a hólyagos edények korondi készítésére utal, hanem a parasztedények fontos központjaként is emlegeti, feltüntetve az edények hozzávetőleges árát is. Egy magyar forintért a Sóvidéken a XVIII. században egy szekér fát adtak.[16]

[15] Kolozsvár-Napoca, Állami Levéltár, a tarcsafalvi Pálffy család levéltára.

[16] A Református Egyház Gyűjtő Levéltára Kolozsvár, Főkonsistóriumi levt. 135/1788.

4. kép. Mázatlan kályhacsempe, XVII. század. Magángyűjtemény.

A hólyagos edények korondi elterjedésének igazolására két másik forrást is említhetünk. Benkő József korszakos művében a hólyagos csupor készítésének egyik központjaként tünteti fel Korondot.[17] Erdődi János, aki 1839-ben huzamosabb időt töltött Korondon, s két részes „ősriportot" közölt a Nemzeti Társalkodóban, a korondi fazekasság kapcsán ugyancsak hangsúlyozta a hólyagos edény készítésének jelentőségét.[18]

Az eddig ismert levéltári adatok, tanulmányok arról tanúskodnak, hogy a múlt század végéig Korondon nem készítettek bokályt és a maihoz hasonló tányért. Herepei előbb idézett nagyszabású visszapillantása, Kresz Mária nemrég megjelent tanulmánya szintén ezt hangsúlyozza. Herman Ottó 1887-ben megjelent kitűnő, néhol irónikus írása sem említi a korondi bokályt. Az általa felsorolt gloriás-bokály központjaként Székelyudvarhelyt, a vésett csücskös, csákós-bolgáros bokály központjaként pedig Homoródalmást tünteti fel. Ezenkívül említ madaras, írott rózsás, vadas bokályt.[19] Logikusnak tűnik a kérdés: az előbb ismert bokály típusokat egyáltalán nem ismerték volna a Hargita és Firtos közé szorult fazekasok ? Kétkedéssel fogadom. Ismét ugyanazzal a különös homállyal találkozom, amely mögött az udvarhelyi fazekas céh mesterkedéseit vélem felismerni. Az előbb említett, Hermann Ottó-féle lajstromozásból furcsa módon kimaradt Siklód, Küsmöd, Etéd, Szolokma is, ahol köztudomású, hogy az említett periódusban nagy számban készítettek bokályt, tányért.

E sorok írója Venczel Árpád, korondi származású szobrásszal még a hatvanas évek elején is talált úgy nevezett „örökhúgyos"-mintájú bokályokat, amelyeket nem cérnával, hanem forgáccsal vágtak le a korongról. Őszinteségük, megkapó naivitásuk minden írott dokumentumnál ékesszólóbban beszélt.

Kresz Mária, az erdélyi fazekasság kiváló ismerője is gyakran teszi fel az előbbi kérdést, amikor a makfalvi bokályról ír: „Viski Károly az állatszobrairól híres Molnár Dani házából hozta. Egy csonka bokály. E bokályon a Székelyföldön cserelapisnak neve-

[17] Benkő József é.n. 73. — „Nevezetes sötétvörösszínű díszes cserépedényeiről, s különösen hólyagos csuprairól, melyekből mézzel vegyített ürmös bort isznak." Szabó András 1944.

[18] Erdődi János 1839.

[19] Herman Ottó 1887.

zett motívum, a tölgyfalevél látható. E mintát általában udvarhelyinek szokás tartani olykor korondinak, bár kétséges, hogy Korondon készült-e valaha bokály."[20]

Szabó T. Attila *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár*ában 1752-től közel egy századon át szentdemeteri bejegyzéssel gyakran találkozunk a bokály szóval.[21] A korondi határ számottevő része ebben az időszakban a szentdemeteri uradalomhoz tartozott, nagyon sok család került éppen az uradalom jóvoltából Korondra. Remélem, nemcsak az elfogultság mondatja vélem, hogy a bokályok egy része Korondon *is* készülhetett. A kérdés egyelőre teljesen nyitott, az elkövetkező kutatásokra vár tisztázása.

A kérdéskörrel kapcsolatosan idézzük Kós Károly találó megállapítását:

> „A múlt század közepétől már nemcsak a városi, az úgynevezett céhes központokban (Székelyudvarhely, Kézdivásárhely, Marosvásárhely), hanem a falusi fazekasközpontok majd mindenikében (Etéd, Küsmöd, Atyha, Szolokma, Makfalva, Barcaújfalu, Bereck, Nagyajta) készítettek díszes és mázasedényeket, míg parasztedényekkel a lakosságot jóformán két nagy központ látta el: a Hargitától nyugatra Korond, keletre pedig Csíkmadaras. Míg a korondi fazekasok pirosra (vörösre) égetett parasztedényeket (fazekakat, korsókat, tálakat) készítettek, a madarasiak jellegzetes terméke a fekete edény volt".[22]

Így tehát a korondi fazekasság történetének mindmáig talán legnagyobb vízválasztója a múlt század végén, a XX. század elején, a mázas edények térhódításával kezdődött. A korabeli feljegyzések, kimutatások alapján szinte napról napra nyomon lehet követni a vörösre égetett parasztedényekről való fokozatos áttérést a mázas edényekre.

Az előbbi fejezethez szervesen és elválaszthatatlanul hozzátartozik az úgy nevezett *házaló* és *szekeres* fazekas képe is. Az előbbiek fogattal nem rendelkezvén, kora hajnalban felkerekedtek, átalvetővel a hátukon vagy egyszerűen összefűzött fazekakkal leereszkedtek a környező, viszonylag módosabb falvakba: Énlaka, Etéd, Siménfalva, Székelykeresztúr vidékére, egészen Udvarhely és Segesvár környékéig. Termékeiket legtöbbször gabonáért értékesítették. Akadt olyan hátaló fazekas, aki a hét minden napján — a piacok sorrendjében — úton volt valamelyik faluba.

A fazekasok másik csoportja szekérrel járta a Mezőséget, Erdély falvait. Korondon viszonylag nagyon korán megjelentek a szekeres fazekasok. Sokszor a szekeresség olyan méreteket öltött, hogy a szülők gyerekeiket az iskolától is távol tartották. Erről tanúskodik egy 1834-es levéltári bejegyzés is: „Oskolába járó gyermekek nintsenek ebben a népes Ekklézsiában. (. . .) Ezután megszólította a D. Visitatio a jelenvalókat is, akik marhákkal való járással, szekerességgel, hogy a gyermekek elfoglaltatnak, azzal világosították fel a dolgot."[23]

A XIX. század elején Erdély-szerte, így Korondon is, megjelentek azok a szekeresek is, akik a fazekassághoz semmit sem értettek, de összevásárolták egy vagy több korongos termékeit, s azt árusították Erdély, később Románia piacain.

Az edénnyel folytatott kereskedelemre utal Kozma Ferenc tanulmánya is: „Földeinkből a kitűnő cserépedények, minő a Torda-aranyosi,marosvásárhelyi, makfalvi, korondi, udvarhelyi, kászoni stb. virágzó belüzlet tárgyai, sőt némelyikét Moldvába is szállítják, például Udvarhelyről évenként mintegy 15—20 000 darabot."[24]

Ehhez kapcsolódik Kresz Mária sokat idézett megállapítása:

> „Korond legtöbb fazekas által lakott része a Tószeg, ahol a legszegényebbek a lakosok, az ittenieknek fogatuk sem volt s ezért eladták edényeiket. Ezzel szemben

[20] Kresz Mária 1972. 218—286.

[21] Szabó T. Attila 1975. I. 968—69.

[22] Kós Károly 1976. 221. — A bokály borivásra szolgált (Viski Károly—Siklódi Pál 1932. 122.) István Erzsébet írja a Néprajzi Múzeum 63.82.1—8 és 64.84.1—8. ltsz. bokályairól: „Az eladó sóváradi származású, aki szüleitől örökölte őket. Apja Sóváradon presbiter volt és hivatalos megbeszélések után időnként vendégül látta presbiter társait, *asztalt ültek*. A kerek kőasztal szőttessel volt letakarva, rajta a cseréptál étellel, mellé a korsóban asztalra tett bort ezekből a bokályokból itták. Amikor nem használták, a tornácon az ajtótól jobbra és balra akasztott és a csürben is elhelyezett lécre akasztották." (J. István Erzsébet 1965. 240.) Ezek a bokályok talán Korondról, vagy korondi közvetítéssel kerültek Sóváradra.

[23] Marosvásárhely, Állami Levéltár, Fond. 122. nr. 5. 75.

[24] Kozma Ferenc 1879.

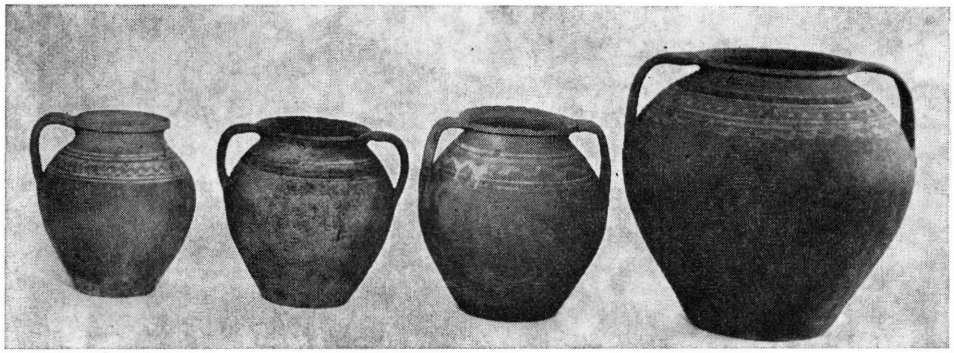

5. kép. Korondi fazekak, a két utolsó „káposztás fazék". Magasságuk: 23, 26, 28 és 38 cm. Néprajzi Múzeum, ltsz. 83.5.5, 83.92.4, 83.5.3 és 83.5.2.

a felszegiek már maguk jártak az edénnyel. Útvonal: Korond — Marosvásárhely és Marosvásárhelytől északra eső, főleg román lakosú mezőségi falvak. A nagyobb városokban és nagy helységekben (Szászrégen, Dedrád, Teke, Lekence) csak áthaladtak, mert nem volt keletje a fazéknak, de aztán Veresegyházán, Kékesen, Vicén, Bálványosváralján és környékén már újra tudtak árulni. Észak felé Bethlenig jártak el. Egy kocsira egy katlan (600—800 drb) edényt raktak, amelyet kétszer töltettek törökbúzával, s így körülbelül 28 véka (6—8 zsák) lett egy kocsi edény után. Ebből a fazekas 8—10 vékát kapott, ez volt az ára egy katlan fazéknak. (. . .) Több száz család él itt a fazékból. A korondi nagyharang mondja: »Nincsen búza, nincsen búza . . .«, mire a kisharang feleli: »Ha nincs búza — vagyon fazék — adnak azért !«"[25]

A korondi szekeresek hatalmas területet láttak el rendkívül olcsó és keresett parasztedénnyel. Nemcsak a falu, hanem a környékbeli települések termékeit is eljuttatták az ország fontosabb piacaira, s korondi edényként árusították. Utólag nagyon nehéz azonosítni a készítés pontos helyét. A budapesti Néprajzi Múzeumban számos dísztányér korondiként van bejegyezve:

„A Borgói havasok alján települt Alsó- és Közép-Borgó, nagy kiterjedésű román lakosságú községeket a helybeli fazekasok látják el a házi szükségletekre szolgáló edényekkel. Emellett azonban régebben fazekas vándorkereskedőktől is vásároltak a helybeliek, főként díszedényeket."

Egyesekről idősebb román parasztok vallomása szerint határozottan megállapíthattam korondi eredetüket. Fehér alapon barna és kék zomáccal írott díszítmények, a tányérok közepén általában négy szimmetrikus, de elvétve akad öt-hat sugarasan elrendezett motívum is. A négy sugarúak a bizánci kereszt hatására görögkatolikus román ízlés szerint alakultak. A fazekasok, amint az idősebb román férfiak állították, Korondról hozták a tányérokat. Egy bizonyíték értékű tányért is sikerült találnom 1864-es évszámmal és Bartók Pál felírással. Tófalvi Sándor szerint . . . „Székelyudvarhelyen készítették. A Bartók család itt élt és fazekasok voltak. Főként tányérokat készítettek, amelyeket a korondi vándorkereskedők szállítottak el."[26]

Az előbbi idézet szervesen kapcsolódik az évek óta tartó vitához: az 1900-as évek elejéig készült-e mázas edény ? A tárgyi bizonyítékok arról tanúskodnak — és ezt a leghatározottabban állíthatjuk ! —: a XIX. század második felében elenyésző mennyiségben ugyan, de készültek nagyon értékes mázas edények.

[25] Kresz Mária 1960. 326.
[26] Gönyey Sándor 1958. 231—235.

6. kép. „Káposztás fazék", földfestékkel díszített, mázatlan. M: 38 cm. Néprajzi Múzeum. ltsz. 83.5.2.

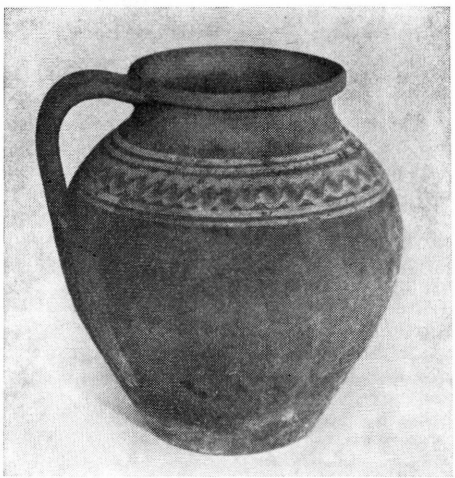

7. kép. Fazék, földfestékkel díszített. M: 23 cm. Néprajzi Múzeum, ltsz. 83.5.5.

A XIX. század közepétől a korondi fazekasság számára új piacokat jelentettek a Kárpátokon túli falvak, városok, amelyek valósággal felvirágoztatták a korondi fazekasságot. 1904-ben Barabás Endre leírása szerint Korondon 600 fazekas volt.[27]

Az itteni és az egész erdélyi fazekasság számára nagyon súlyos csapást jelentett a Románia és Ausztria—Magyarország között kirobbant ötéves vámháború (1886—1891). A mázatlan fazekasság iránt a múlt század végén amúgy is megcsappant a kereslet, a korondi fazekasság súlyos értékesítési gondokkal küzdött. A válság érintette a székely bokályok fontos központjait, Küsmödöt, Etédet és Szolokmát; Udvarhely megyéből a vámháború következtében 17 fazekas vándorolt át Romániába, hogy ott próbáljon szerencsét.[28]

[27] Barabás Endre 1904. 38—39.

[28] Szenterzsébeti Szakáts Péter 1901. 41. — Vö. Chiorean, Ioan 1972. 75.

Korond érdeme, nagy fegyverténye, hogy a fazekasközpontok fokozatos megszűnésének idején is ki tudta elégíteni és ébren tudta tartani a változó igényeket. Korond a fazekassággal „védekezett" a szegénység, a kivándorlás ellen is. Találóan írja erről Incze Lajos:

„Nincs az országban olyan jelentős kirakó vásár, amelyen a korondi edényest ne lehetne megtalálni: átvette a borvizes székely örökségét: az országutat. (...) Leleményességben, bátorságban felülmúlják szomszédaikat. Vállalkozó szellemük a merészséggel határos. Ismerik a kockázatot, de nem riadnak vissza tőle. A korondi ember kicsi haszonért is mer kockáztatni, befektetéseket végezni, bízik szerencsésjében, saját erejében, hidegvérében, mely soha nem hagyta el. Korond népe országszerte arról nevezetes, hogy háziiparilag végzett agyagedénygyártása által nagy területet képes ellátni egyszerűbb konyhaedényekkel és szükségleti tárgyakkal."[29]

II.

A korondi fazekasság történetének legnagyobb, máig is ható vízválasztója a múlt század vége, a XX. század eleje. Ekkor terjed el és honosodik meg a mázas kerámia. Ettől kezdve készítik azokat az edénytípusokat, amelyek ma is a döntő többségét alkotják a korondi termelésnek. E korszakos változással, sorsfordulóval kapcsolatosan nagyon fontos adatokat szolgáltatnak a marosvásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamara évi jelentései. Ezekből szinte napról napra nyomon követhetjük a mázas kerámia korondi térhódítását.

A vörös, mázatlan edény iránt hirtelen megcsappant a kereslet. Míg 1886 előtt 100 darab edény ára 3 forint volt, addig a vámháború után mindössze 1,70 forintot fizettek ugyanannyiért. Ez is arra késztette a korondiakat, hogy rátérjenek a jóval keresettebb mázas edények készítésére.

A marosvásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamara igyekezete eredményeként a kereskedelemügyi miniszter 1892-ben nyolc hónapos tanfolyamot szervezett a mázas fazekasság meghonosításáért. A falu lakói eleinte idegenkedtek a tanfolyamtól, attól tartottak, hogy ugyanaz a sors vár rájuk, mint a küsmödi, szolokmai, etédi, atyhai fazekasokra: kereseti adót „sóznak" rájuk. A tanfolyam beindítását minden eszközzel akadályozták.[30] Hasonló eredménnyel végződött a másik kezdeményezés is: „vándor tanítókat" küldtek a faluba, akik házról házra járva tanították az embereket a mázas kerámia készítésére. A korondiak éveken át görcsösen ragaszkodtak a hagyományos edénykészítéshez, idegenkedtek minden újítástól. A nagy szegénység, a tőke hiánya egyenesen lehetetlenné tette a gyorsabb átállást.

A mázas kerámia elterjedésében a döntő lendületet az 1893-ban alapított székelyudvarhelyi kő- és agyagipari szakiskola jelentette. Sok korondi fiatal látogatta, akik hazatérve, a mázasedény készítésének úttörői lettek. István Lajos feljegyzése szerint András József, Katona Ferencz, Lőrincz M. András, Balázs György, Demeter K. Zsigmond Fülöp Dezső voltak az első pionírok.[31]

A múlt század utolsó évtizedében páratlan fejlődésnek indult a korondi fürdő is. Gáspár Gyula, az árcsói fürdő akkori tulajdonosa egy kis mázasedény műhelyt létesített. Ide hívta vezető mesternek a kőrispataki Katona Jánost és egy német származású festőt. Hadd idézzük István Lajost: „Az imént említett korondi fazekasok is ebben a műhelyben kezdtek dolgozni. S bár Katona János titokban tartotta tudását, hogy azt »senki emberfia el ne sajátíthassa«, lassan mind többen kezdték eltanulni az új fazekas mesterséget."[32]

Mindez új edényformákat, új fajta munkát jelentett. Tehát a mázas kerámia korondi térhódítása a XX. század első éveire tehető. A marosvásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamara 1909-es évi jelentése mindezt már kész és befejezett tényként nyugtázza. A korondi kerámia metamorfózisával egyidőben rendre megszűntek a szomszédos fazekasközpontok. Ideig-óráig csak Szolokma és Makfalva tartotta magát. Az első világégés idején sem szünetelt a korondi fazekasok tevékenysége. Ernyős szekereikkel eljutottak egészen Ausztria határáig is.[33]

[29] Incze Lajos 1939. 123.
[30] *A Marosvásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamara* ... 1894. 35—37.
[31] István Lajos 1973. 1—2.
[32] István Lajos 1973. 2.
[33] *A marosvásárhelyi Kereskedelmi Kamara* ... 1910. 33.

A két világháború közötti időszakban a korondi kerámia addig soha nem tapasztalt mértékben fellendült. Hamarosan felfedezték az új piacokat, s ettől kezdődően valamennyi fontosabb vásáron részt vettek. Találóan írta Haáz Ferenc: „A kész edényeket kóberes szekérre rakják s messze elviszik: Temesvár, Nagyvárad, Szatmár, Bukarest, Galac, Jaşi vásárokra. Útközben falvakon is cserekereskednek."

A szekereseknek kell tudni, hogy mikor hol van vásár, és melyik vidéknek mi a kívánsága, hogy aszerint hordja szét az edényeket. A fazekas pedig ismeri a vásárlók ízlését, tudja, mit kell készítenie szásznak, magyarnak vagy románnak." Tudják, hogy a szászoknak tiszta fehér edény kell, középen parányi zöld levéldísszel. A magyar több díszt kedvel, egy-két piros virágdísz is kell, inkább a karimájára, illetve a felső részére. Az erdélyi, főleg mezőségi románnak teljesen virágos edények tetszenek. Uralkodó szín a kék. Az Ókirályságban a rázott edény minden versenytársát veri."[34]

Ennek eredményeként szoros kapcsolatok alakultak ki a korondi székely fazekasok és az Olt melléki román fazekasok között. Mac Constantinescu erről 1932-ben részletes tanulmányt is közölt.[35]

A harmincas években a korondi kerámia iránt olyan nagy a kereslet, hogy a közel 250 egykorongos fazekas közelről sem tudja kielégíteni. Ekkor jelentek meg az edénykereskedők. 1928-ban a tordai agyagüzem mintájára Korondon is felépült két kisebb műhely: Bertalan Áron és Katona Sándor vezetésével és pénzével. Ekkor került Korondra az agyagipari szakiskolát végzett alsósófalvi Kovács Ákos, a dombói származású Molnár Géza, Tordáról pedig Babos Miklós. E változásokkal kapcsolatosan összegezi Kós Károly:

> „A korondi virágos edény aztán 1925 tájékán Erdély-szerte, majd országszerte oly kapós lett, hogy a 30-as években már az ottvaló fazekasok közül többen összeállva autót vettek, s a távolabbi vásárokra azzal szállították. Könnyebben megmunkálható és a mázat fényesen tartó kövérebb agyagból kezdtek dolgozni. Egyesek valóságos kis gyárakat alapítottak, vagy vízzel hajtott mázőrlőt és korongot szereltek fel. Már azt lehetett hinni, hogy a korondiak új típusú, tetszetős edényeinek tömeges termelése, az ország legkülönbözőbb piacaira való szállítása és viszonylagos olcsósága révén rövidesen »megöli« a csíki edényt is. Azonban a háziasszonyok rájöttek, hogy főzőedénynek kevésbé jó az újfajta korondi, mert ha vékony, hamar elhasad (nem tűzálló), ha meg vastag, lassú benne a főzés. A korondiak fokozatosan le is mondtak a főzőedényekről, és teljesen átállottak a díszes asztali és fali edények, valamint különböző más kerámiatárgyak és gyermekjátékok készítésére."[36]

Természetesen mindez nem zárta ki a parasztedények további korongálását. Elsősorban a szegényebb, úgy nevezett házaló fazekasok Korondon és a környező falvakban szinte kizárólag ezt árulták. Még a hatvanas évek elején is a korondi sokadalmak elmaradhatatlan velejárója volt a káposztás fazék, a borvizes korsó, a tejes és szilvaízes fazék.

A két világháború között tért hódítanak a szászos, kékes motívumok, s egyre több, a hagyományostól eltérő cifra vázát készítenek. A korondi fazekasság eklektikus jellegére utal, hogy mindenik fazekastól maradtak fenn remekbeszabott, nagy művészi gonddal megmunkált darabok, giccses emléktárgyak, talpas vázák, hímzésekből vett, festett vagy szaruzott díszítmények.

A korondi kerámiatermelés egyedülálló növekedését igazolja, hogy az 1940-es években már két nagyobb és két kisebb fazékgyár működött, számos alkalmazottal, a még önállóan dolgozó mintegy 270 fazekas család mellett.[37] E kis gyárakból már teherautókkal, vonattal szállították szét az ország minden részébe az úgy nevezett „mos"-edényt.

1939-ben 250 fuvarost tartottak nyilván Korondon, akik szinte kizárólag az edény eladásából éltek. A két világháború között a vízi erőt már nemcsak korongok hajtására (ami szinte egyedülálló a fazekasság történetében !), hanem mázőrlők hajtására is kezdték felhasználni. Addig a fehérföldet, a festékeket, a mázat kézi malmokon őrölték. A harmincas évek elején mázőrlőt épített Szücs Antal, Györffi Péter, Máthé Dániel, Simó Péter, Simó Gergely és Tófalvi Ignácz. Ezzel mintegy betetéződött az ország egyik legjelentősebb fazekasközpontjának kialakulása.

[34] Haáz Ferenc 1940. 184—186. — Gáspár Gyula 1940. 300.
[35] Constantinescu, Mac 1932. 407.
[36] Kós Károly 1976. 260.
[37] *Korondon* . . . 1947.

III.

A korondi fazekasság harmadik és méreteiben legnagyobb virágzása a felszabadulás utáni években kezdődött. 1948-ban államosították a két edénygyárat, a hetvenes évek elején pedig elkészült a modern edénygyár is, miközben a községközpontban 750 család foglalkozik szinte kizárólag fazekassággal. Alig néhány évtized alatt az egykor lenézett, szegénységet jelentő foglalkozásból a falu legfontosabb megélhetési forrása lett. Az anyagi és szellemi változások nyomán a szokások is teljesen átalakultak. Ma a világ legtermészetesebb dolga, hogy a felszegi legény tószegi lányt vesz feleségül, vagy fordítva. Korondon ma a fazekasság jelenti az életet. Elsősorban ennek köszönhető, hogy az utóbbi tíz esztendőben mintegy 800 új ház épült, hogy 250 személygépkocsit tartanak nyilván.

A fazekasság történetének bemutatásához a „dinasztiák" felsorolása is hozzátartozik. Valamikor a szegénységgel, ma a viszonylagos jómóddal együtt apáról fiúra öröklték a mesterség fogásait és szeretetét is. Történelmi okiratok, levéltári bejegyzések korondi fazekas „nemzetségekről" jóformán alig maradtak fenn. Az első összegezés 1820-ból származik: az Erdély-szerte végrehajtott összeírás idején Korondon 50 fazekast tartottak nyilván.[38] Az 1818 és 1848 közötti periódusról fennmaradt adótabellák tanúsága szerint nagyon sok a Fazekas előnevű család. Moldovába kivándorolt fazekasról is van adatunk.[39]

Mint láttuk, a fazekasság a legszegényebb családok foglalkozása volt, s a mesterség fogásait igyekeztek minél hamarabb elsajátítani. A gyermek négy-ötéves korában már gyúrja az agyagot, fület készít, gipsz formákkal nyomtat, s nagyon korán megpróbálkozik a koronggal is. Gyermekkori játszótársam, Bertalan János hatéves korában már jól fazekalt, készítette a literes, félliteres kancsókat. A leglátványosabb Páll Antal szakmai fejlődése: 12 éves korában úgy beleült a korongba, hogy — jelképesen szólva — az agyag kovászként mindig ott áll a műhely sarkában.

Természetesen arra is van példa — elsősorban a két világháború közötti periódustól kezdődően —, amikor két-három éves inaskodással sajátították el a fazekas mesterséget. Így tanult Molnár Vince, az egyik legtapasztaltabb fazekas, így tanult az atyhai Balázs Antal is.

Annyira külön világ volt a fazekasoké, hogy hosszú századokon át házasodni is egymás közt házasodtak. Ez nem valami szakmai összetartás volt — a szegénység, a jóval alacsonyabb életmód kényszerített erre. Ezzel is magyarázható, hogy fazekassággal csak egyes családok foglalkoztak. A XVIII. század végén említik a Kendi családot. Úgy látszik, az akkori rendreutasítás teljesen elvette a kedvüket a fazekasságtól. Csupán a két világháború között tűnik fel Kendi nevezetű a fazekasok sorában: Kendi Lajos és Kendi József. Ők is inkább szekerességgel foglalkoztak. Híres fazekas család az András: András József a Malom, András Balázs a Sóúton. Gyerekeik közül Lajos és Balázs ma is folytatja a fazekasságot. Idős András Balázs ma is él és fazekal. Katona Ferenc hasonló nevű fia és unokája szintén a fazekasok népes nagycsaládját gyarapítja. A XVIII. század végi levélben említés történik a hólyagos csuprokat készítő Balázsokról. Három nemzedékre visszamenően — Balázs Lajos néven — ma is vannak fazekasok. Megszakítás nélkül apáról fiúra öröklődött a fazekasmesterség a Felszegben lakó Bertalan családban. Idős Bertalan József és Bertalan Imre kiváló korongozók voltak. Mindketten nyolc-nyolc gyermeket neveltek fel a fazekasságból. Bertalan József fia ma is folytatja a mesterséget. Ketten a helyi kerámia-egységben dolgoztak, jelenleg betegnyugdíjasok, Bertalan János pedig otthon folytatja — hatéves kora óta! — ősei foglalkozását. Ahogyan Csíkmadarason egykor a Veres, Antal, Böjthe, György, Dánfalván pedig az Antal, Gál, Csáki, Both, Fülöp családokból, helyi szóhasználattal élve: nemzetségekből kerültek ki a fazekasok, úgy Korondon a Páll, Duka, Máthé, Józsa, Szakács famíliák biztosítják a szakmai utánpótlást. Természetesen ilyen nagy fazekasközpont esetében szinte lehetetlen teljességre törekvő névsort összeállítani az egykori sárkovácsok mai utódairól. Éppon ezért elsősorban azok nevét tüntetjük fel, akik rendszeresen kiállítanak az évenként megrendezett, immár hagyományossá vált árcsói kerámiavásáron:

[38] Marosvásárhely, Állami Levéltár, fond. nr. 386. 1—18.

[39] Csíkszereda, Állami Levéltár, fond. nr. 38. adótabellák 1818—1848 között. — Fazekas János korondi libertinus 1828-ban ment el Korondról.

I. Bíró Árpád idős, ifjú
II. Babos Miklós
III. Fábián Ferenc idős, ifjú
IV. Illyés Mihály
V. Józsa János
VI. Józsa Lajos alszegi
VII. Győrfi Imre
VIII. Máthé K. Imre
IX. Molnos Á. József
X. Oláh Dénes
XI. Páll Antal
XII. Páll Ágoston
XIV. Molnár Vince
XV. Tófalvi József
XVI. Tófalvi Pongrác

Hangsúlyoznunk kell azt is, hogy Korondon nagyon sok a gyakorlott kezű, gazdag díszítő képzelettel megáldott virágozó asszony. Ezt az érdemüket még a giccsek esetében sem lehet letagadni. Molnos Margit, a tragikus hirtelenséggel elhunyt Páll Katalin, Páll Antalné, Józsa Jánosné nélkül szegényes lenne a korondi bokály, korsó vagy tányér.

Amikor a díszítésről beszélünk, vagy írunk elsősorban Bandi Dezső figyelmeztetését tartjuk szem előtt:

„. . . a díszítetlen használati tárgyak, például a festetlen és mázatlan cserépedények, tökéletes, arányos, anyagszerű és célszerű sajátos formájukkal is lehetnek művészi színvonalúak. Ezzel szemben a díszítmény soha nem létezhet a díszítendő tárgytól függetlenül. Éppen ezért mindig kétes művészi értékű lehet az a díszítmény, amely stílusában, anyagában és technikájában nem alkalmazkodik a díszítendő tárgyhoz. Legjellemzőbb példa lehetne erre a különböző tájak díszítő motívumainak egy díszítményben előforduló értelmetlen összekeverése, hímzésminták, valamint a piros és más rá nem égetett színek alkalmazása a népi kerámiában.

A díszítés minden fajtájának, éppen úgy, mint az ember minden más tevékenységének és önkifejezési formáinak is — a kezdeti, fejletlen, kontár és szakszerűtlentől az előrehaladottabb, fejlettebb, közepes, szakszerű fokozatokon át a kiváló, kiművelt, sajátos, művészi formákig számtalan fokozata lehetséges.

(. . .) Többször is szó esett már arról, hogy számtalan Maros, Hargita és Kovászna megyei székely népi fazekasközpont közül már csak a korondi működik. Természetes tehát, hogy ennek megfelelően nemcsak megnövekedett a korondi kerámia iránt érdeklődők tábora, hanem a korondi fazekasoknak is igazodniuk kellett a változatosabb igényekhez. Becsületükre szolgál a korondi fazekasoknak, hogy legjobb tudásukkal és akaratukkal igyekeztek nemcsak eleget tenni minden megrendelésüknek, hanem a jelentkező igényt igyekeztek ébren is tartani. Így a korondi fazekasok munkáiban számtalan, különböző eredetű és színvonalú edényforma, technika, díszítőmotívum és díszítmény található. Mennyiségi arányait tekintve, ezek közül legsikerültebbek az ötven évvel ezelőtt tömegesen készített virágos, kakasos tányérok, tálak, lábasok, tejes és vizes fazekak, kancsók és korsók. Az úgy nevezett *díszáru* körében legnagyobbak a minőségi eltérések. Ezek között legsikerültebbek azok, amelyek jól megválasztott, értékes minta alapján készültek. Annak ellenére, hogy majd minden korondi fazekas munkái között remek változatok találhatók, igen nagy minőségi különbségek is észlelhetők."[40]

Meg kell említenünk idős Páll Lajos nevét, akit méltán tartanak ma is, jó néhány évvel halála után, a legkiválóbb korondi fazekasnak. Csalhatatlan mértékét, hozzáértését, a titokként fiaira testált sárga festék-receptjét, remekművekként őrzött bokályait, tányérait száz, kétszáz év múlva is példaként emlegetik majd. A tószegi idős Józsa Lajos korongolt emberalakos korsóit pedig méltán tartják a korondi fazekasság eddigi legeredetibb és legértékesebb fazekasművészeti alkotásainak.

Korond általános szakmai megítélésénél tehát figyelembe kell venni mindazt, amit Bandi Dezső fogalmazott meg:

„Korond, ez a Szováta és Székelyudvarhely között félúton fekvő nagyközség, ma a Székelyföld élő népművészetének egyik leggazdagabb tárháza. Minden értékét egy mostoha természeti körülmények között élő, de szülőföldjéhez és műveltségéhez ragaszkodó, tanulékony, lelemenyes és szorgalmas nép hozta létre. Nem ismerek még egy olyan falut, amelynek lakói annyiféle, jóformán értéktelen anyag művészi feldolgozását gyakorolnák."[41]

[40] Bandi Dezső 1979.
[41] Bandi Dezső 1971.

Mit készítenek a mai korondi fazekasok? Elsősorban úgy nevezett *mos*-edényt. Nyáron és télen Bukarestben, Galacon, Jași-ban, Bákóban, Brăilán néha tíz-húsz korondi fazekas különböző méretű kancsókat (általában félliteres), tányérokat, rázottas, márványosan erezett tálakat árul. A kifejezés a nagyvásárok román nevéből ment át a korondi fazekasság szakszókincsébe. A *mos*ra való felkészülés jó néhány fazekas család egész évi munkaidejét lefoglalja. Hangsúlyoznunk kell: ezek az edények nem giccsek! A korondi fazekasság legjobb hagyományainak egyfajta folytatását jelentik.

Az előbb felsorolt 16 fazekas, s leglább még húsz-harminc család a Székelyudvarhely környéki és székelyföldi fazekasság legszebb motívumkincsét sajátította el. Tehát helytelen az olyan próbálkozás, amely a korondi kerámiát *kizárólagosan* giccsnek állítja be.

Ma már Páll Antal, Józsa János, Molnos Áron József, újabban Tófalvi Pongrác, Máthé K. Imre, Molnár Vince neve ismerősen cseng nemcsak az országban, hanem az ország határain túl is. Az a tény, hogy Józsa János a *Megéneklünk, Románia* országos fesztiválon 1979-ben első, Páll Antal harmadik díjat nyert; hogy a Horezu-i kerámia fesztiválon résztvevő négy korondi fazekas munkáit a legnagyobb elismeréssel méltatták, bizonyítja, hogy Korondon elindult egy olyan folyamat, amely hozzáértő és átgondolt irányítás mellett egyedülálló eredményeket hozhat. Molnos Margit griffmadarai, táltos lovai, öklelődő kecskéi, a korondi életből vett, virágozott jelenetei jelzik, hogy milyen kimeríthetetlen tartalékok vannak a díszítésben is.

A korondi fazekasság igazi értékei közé tartoznak a gyakran emlegetett bokályok, tányérok, csicses korsók, kulacsok, a Molnár Vince révén felelevenített mázatlan vörös edények, szilvaízes fazekak, tálak, lúgos fazekak, tejforralók. A leggyakrabban előforduló díszítmények: kis és nagy cserelapis, gyopáros, madaras, kapuzábés, bogláros minták. A korondi fazekasok nem egy munkáját ma nagy múzeumok őrzik.

Korond nem csak az ország egyik legjelentősebb fazekasközpontja. Korond több ennél: a romániai magyarság népművészetének amolyan élő szabadtéri múzeuma, skanzene lehetne. Ehhez viszont több segítségre, támogatásra lenne szükség.

IRODALOM

Balogh Ödön
1972 *A marosvásárhelyi fazekasság.* Ethnographia LXXXIII. 313—329.

Bănăţeanu, Tiberiu
1957 *Ceramica populară din Ţara Oaşului.* Bucureşti
1962—1964 *Ceramica populară din Bihor.* Anuarul Muzeului Etnografic al Transilvaniei. 137—177.

Bandi Dezső
1971 *A művészet bűvkörében.* Dolgozó Nő. 10. szám.
[1979] *A korondi kerámia díszítéséről.* Előadás, elhangzott 1979. augusztus 17-én a II. árcsói kerámiavásáron.

Barabás Endre
1904 *Udvarhely vármegye leírása közgazdasági szempontból.* Budapest

Benkő József
1831 *Transilvania Specialis III—IV.* Kézirat a marosvásárhelyi Teleki—Bolyai dokumentációs könyvtárban

Chiorean, Ioan
1972 *Efectele războiului vamal dintre Austro-Ungaria şi Romania din anii 1886—1891 asupra regiunii de est al Transilvaniei.* Studii de istorie, filologie şi istoria artei. Bucureşti

Constantinescu, Mac
1932 *Ceramica populară.* Arhiva pentru ştiinta şi reforma sociala 1—4.

Documente . . .
1954 *Documente privind istoria României* (veacul XIV.). Cap. Transilvaniei, III Bucureşti

Erdődi János
1839 *Egy nap Korondon.* Nemzeti Társalkodó, 14. 109—112.

Gáspár Gyula
1940 *Korondi fazekasok.* Búvár. 300

Gönyey Sándor
1958 *Beszterce vidéki cserépedények a Néprajzi Múzeumban.* Néprajzi Értesítő XL. 231—235.

HAÁZ Ferenc
1940 *Adatok a korondi fazekasmesterséghez.* Néprajzi Értesítő XIII. 184—186.
HEREPEI János
1961 *Adatok az erdélyi fazekasság történetéhez.* Ethnographia LXXII. 462—465, 604—609.
HERMAN Ottó
1887 *Magyar bokály, magyar tál.* Vasárnapi Újság XXXIV. 19. szám, 311—315.
INCZE Lajos
1939 *A korondi fazék.* Hitel, 2. szám.
J. ISTVÁN Erzsébet
1965 *A Kerámia Gyűjtemény.* [In: Ifj. KODOLÁNYI János: A Néprajzi Múzeum 1963—1964. évi tárgygyűjtése] Néprajzi Értesítő XLVII. 238—248.
ISTVÁN Lajos
1973 *A korondi kerámia.* (Népi Alkotások és Műkedvelő Tömegmozgalom Hargita megyei Irányító Központja kiadványa) Csíkszereda
JAKAB Elek—SZÁDECZKY Lajos
1901 *Udvarhely vármegye története a legrégibb időtől 1849-ig.* Budapest
Korondon . . .
1947 *Korondon, a székely fazekasok hazájában.* Erdély, 1947. február 21.
Kós Károly
1972 *Népélet és néphagyomány.* Bukarest
1976 *Tájak, falvak, hagyományok.* Bukarest
KÓSA Ferenc—Vöő István—ZSEMLEI János
1960 *Tájékoztató az RNK-beli fazekasság magyar műszókincsének gyűjtéséről.* Stúdia Universitatis Babeș—Bolyai. 1. szám
KOZMA Ferenc
1879 *A Székelyföld közgazdasági és közművelődési állapota.* Budapest
KRESZ Mária
1960 *Fazekas, korsós, tálas.* Ethnographia LXXI. 297—379.
1972 *Illuszrtációk az erdélyi fazekasság történetéhez.* Ethnographia LXXXIII. 218—246.
MALONYAY Dezső
1909 *A magyar nép művészete,* II. Budapest
A Marosvásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamara . . .
1894 *A Marosvásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamara jelentése kerületének közgazdasági viszonyairól az 1893-ik évben.* Marosvásárhely
NICOLESCU, Corina—Paul PETRESCU
1974 *Ceramica românească tradițională.* București
ORBÁN Balázs
1868 *A Székelyföld leírása . . .* I. Pest
SLĂTINEANU, Barbu, Paul H. STAHL, Paul PETRESCU
1958 *Arta populară din R. P. Romania (Ceramica).* București
SZABÓ András
1944 *Benkő József: Udvarhely megye leírása.* In: Erdélyi ritkaságok. Szerk. JANCSÓ Elemér. 14. füzet. Kolozsvár. 59—62.
SZABÓ T. Attila
1975—1982 *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár,* I—III. Bukarest
SZENTERZSÉBETI SZAKÁTS Péter
1901 *A székelyföldi ipar fejlesztése.* Marosvásárhely
VÉGH OLIVÉR
1977 *A kalotaszegi fazekasság.* Bukarest
Vöő István
1965 *A fazekaskorong és alkatrészei.* Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények. Kolozsvár. IX. 107—123
VISKI Károly—SIKLÓDI Pál
1932 *A székely bokály. Adalékok Udvarhelyszék néprajzához.* Néprajzi Értesítő XXIV. 22.

Zoltán Tófalvi

KURZE GESCHICHTE DER TÖPFEREI IN KOROND

(Auszug)

Die ungarischen (Szekler) Bewohner des siebenbürgischen Dorfes Korond (heute Corund) stellen seit Jahrhunderten unglasiertes Küchengeschirr, Töpfe, Krüge und Ofenkacheln her. Einigen Quellen zufolge kann angenommen werden, daß sie auch kleinere hohlwandige, sog. »Blasentöpfe« verfertigt haben. Sie waren nicht in Zünften zusammengefaßt, so daß sie als Pfuscher galten. Der Verfasser fand gerade in den Verboten Beweise für ihre Tätigkeit, in denen seit 1616 die Töpferzunft in Székelyudvarhely (heute Odorheiul-Secuiesc) ihre Arbeit und der Verkauf ihrer Waren von Wagen und auf Märkten zu unterbinden versuchte.

Ende des vorigen Jahrhunderts gerieten auch die Töpferzentren in Siebenbürgen in eine Krise. Das ungarische Industrieministerium versuchte, die Herstellung der glasierten Keramik durch Lehrkurse einzuführen bzw. zu intensivieren. Nach Meinung des Verfassers wurde jedoch schon früher in Korond glasierte Töpferware in kleineren Mengen angefertigt. In der Krisenperiode, als die Produktion in den meisten siebenbürgischen Töpferzentren eingestellt wurde, haben sich die Koronder auf die Herstellung von glasierten Gebrauchs- und Ziergefäßen umgestellt und auch die Märkte der früheren Zentren erobert. Zwischen den beiden Weltkriegen verkauften sie den größten Teil ihrer Produkte in Rumänien, außerhalb der Karpaten. Zu dieser Zeit sind in dem Dorf bereits kleinere Industriebetriebe entstanden. Nach dem zweiten Weltkrieg wurden diese Betriebe verstaatlicht, und eine moderne Geschirrfabrik wurde gebaut. Daneben beschäftigen sich immer noch 750 Familien mit der Töpferei. Neben dem leicht verkäuflichen Kitsch versuchen die besten Töpfer bewußt die Formen und Ornamentik der früheren Töpferzentren im Szeklerland zu beleben.

KÉT HIBAIGAZÍTÁS

ebben az évfolyamban megjelent tanulmányokhoz

Gráfik Imre: Az áru útja a szállítás forradalma előtt (1—35. old.)

A 19. oldalon a szerző adatokat közöl a Győrből, Pestről ill. Ó-Kanizsáról Szegedig tartó hajóutak időtartamáról. Ezek az adatok téves értelmezésen alapulnak, nem a hajóutak időtartamára, hanem feltehetően a forgalomban regisztrált hajók bejelentése („Mikor adódott fel?") és a hajóhídnál történt tényleges áthaladás („Melly időben keresztül ment?") közötti időkülönbségre vonatkoznak. A híd-kinyitási iratok a hajóutak időtartamára vonatkozóan nem tartalmaznak információkat.

Hankóczi Gyula: A tekerőlant az Alföld középső részén (383—412. old.)

A 9—10. kép aláírása felcserélődött, több hivatkozás a szövegben is téves. A képaláírások helyesen:

9. kép. Kovács Márton klarinétos és Boross Imre tekerős együttese. Bokros (Csongrád m.) 1976

10. kép. Sinkó János tekerős és Tari Rókus klarinétos együttese. Csongrádi tanya (Csongrád m.) 1978

A 398. lapon a szöveg közt közölt két kördiagramból kimaradt a vízszintes és függőleges osztó vonal — a diagramok beállítása egyébként pontos.

A kottákban is több hiba van, így a ritmuskiséret pontozott hangjairól a pontozás több helyütt lemaradt.

KUTATÓK, ÉLETMŰVEK

Molnár Balázs

Szűcs Sándor

1903—1982

A „három föld" — Sárrét, Kunság, Hajdúság — krónikása, az Alföld régi életformáinak, szellemi világának, hiedelmeinek néprajzi megörökítője, a „bajomi remete" hosszú betegség, szenvedés után 1982. augusztus 2-án örökre lehunyta szemét. Szűcs Sándor munkái az Alföld történeti néprajzának immár klasszikus, alapvető dokumentumai. *A régi Sárrét világa* (Budapest, 1942) a Sárrét vízi, vízközi világát rajzolta meg, a régi állattartásról, gyékény- és nádgazdálkodásról, a pásztorok tudományáról és a nép egykori hiedelemvilágáról vallott. Ennek a könyvének sikere alapozta meg önbizalmát a további munkához. A könyv megjelenését azonban már számos tanulmány előzte meg 1933-tól kezdve a Debreceni Szemlében, az Ethnographiában, a Tiszaföldvár és Vidéke, Püspökladány és Vidéke, Nagykunsági Lapok, Hanza Szövetkezeti Újság, Túrkevei Hírlap és más újságok, folyóiratok hasábjain. Annak ellenére, hogy Szűcs Sándor 60. születésnapjára Péter László jegyzéket állított össze fontosabb műveiről (Ethnographia LXXIV. 1963. 502 504.) és a 70. születésnapra Szolnokon egy kiegészített bibliográfia látott napvilágot (Balassa Iván életrajzi vázlatához kapcsolódva, Szolnok Megyei Múzeumi Évkönyv,

1972—1973. 23—31.), meg kell vallanunk, hogy munkásságának ezt a hírlapok és folyóiratok hasábjain szétszórt részét mind mostanáig nem ismerjük teljes egészében. Napilapokban, folyóiratokban, időszaki kiadványokban közel ezer írása jelent meg.

Későbbi könyvei a régi Tiszántúl képét gazdagítják újabb vonásokkal, egykori betyárok, nagy tudományú pásztorok, híres táncosok, verbuváló katonák nép körében fennmaradt emlékezetét, az alakjukhoz fűződő históriákat idézik fel (*Pusztai krónika.* Budapest 1946, *Lúdas Matyi cimborái.* Szolnok 1954, *Háry János bajtársai.* Szolnok 1956, *Pusztai szabadok. Rajzok a régi Alföld életéből.* Budapest, 1957, *Békési históriák.* Gyula 1959, *Szól a duda, verbuválnak. Verbunkos és obsitos históriák a néphagyományban.* Budapest 1962, *Betyárok, pandúrok és egyéb régi híresség ek.* Budapest 1969. *Régi magyar vízivilág.* Budapest 1977). Kilencedik könyvében maga vallja: „emlékekben rendkívül gazdag e táj." Negyven fejezetben a táj egykori világáról, benne levő emlékekről, életformákról-foglalkozásokról, mondai és mesebeli hagyományokról ír. Sárréti népmesegyűjteménye most van sajtó alatt. Néhány ebben az időben született tanulmánya egy-egy téma alapvető leírása, feldolgozása, pl. a sárréti nádházról, a sárréti, kunsági pásztorszállásokról, az égbenyúló fa, az időért viaskodó táltosok hiedelemköréről. A pákászok, pásztorok élete mellett különösen a régi gyógyító tudomány és hiedelemvilág izgatta. Táltos hírében álló emberek, garabonciások, boszorkányok alakját örökítette meg, de éppen ebben a témakörben sok feldolgozatlan anyaga is maradt.

Témáit sokáig melengette, érlelte, formálta, szűkebb körben sokszor elmesélte. Írásaival nemcsak a néprajztudományt kívánta szolgálni, úgy akarta őket formába önteni, hogy visszakerülhessenek a néphez, hogy szolgálhassák a hagyomány továbbadását, fennmaradását is.

Szűcs Sándor gazdag életművének a hátterében egy sajátos életpálya áll. A hatvanadik, hetvenedik és hetvenötödik születésnapjára megjelent megemlékezések ennek az életútnak számos vonását felvillantják. Magába forduló, szemérmes természete miatt azonban élete folyását még a hozzá közel állók is csak hiányosan ismerhették.

1903-ban a biharnagybajomi „Nemes portán" született, ebben a házban élt, alkotott haláláig. Néprajzi és történeti érdeklődésének kialakulására, tudományos és írói pályájának indulására döntő hatása volt édesanyjának, Nemes Zsuzsannának. Anyjától hallotta kisgyerekként az első történeteket a régi Sárrét életéről és nevezetes embereiről. Amikor apja korai halála után négy gyermek felnevelésének gondjával kellett szembenéznie, édesanyjának, húgának áldozatkészsége tudta biztosítani, hogy Sándor a polgári iskolában, magántanulóként tovább tanulhasson. Debrecenben a felső kereskedelmi iskolában érettségizett, magánszorgalomból letette a gimnáziumi érettségit is, s tovább tanult a debreceni egyetem bölcsészeti karán, elsősorban földrajzot és történelmet. A Debreceni Szemle VIII (1934) 10. számában jelent meg *Biharnagybajom határának régi vízrajza és a község kialakulása* című doktori értekezése. Különlenyomat is készült belőle, hogy a korabeli rendelkezéseknek megfelelően 100 példányban a szigorlathoz beadhassa. Bonyolult gazdasági és társadalmi viszonyok miatt doktorrá avatása elmaradt. A debreceni évek után képzettségének megfelelő állás híján vissza kellett térnie a bajomi házba és a bajomi birtokhoz, éppúgy, mint életének későbbi válságos időszakaiban is. Ekkor azonban már rendre jelentek meg írásai tudományos folyóiratokban és hírlapokban.

A II. világháború után közéleti szerepeket vállalt, 1946-ban hozzálátott a sárréti népfőiskola megszervezéséhez Biharlordán s azt 1949-ig vezette. Ezután azonban ismét mezőgazdasági fizikai munkával töltött évek jöttek, míg 1952-ben kinevezték Karcagra a Györffy István Nagykun Múzeum igazgatójának. Következő éveinek értékes eredménye az a tárgygyűjtemény, amit a háborúban teljesen elpusztult régi múzeumi anyag helyett sikerült összegyűjtenie.

Későn, 58 éves korában nősült meg és vette feleségül a Karcagon magyar nyelvet tanító Nagy Erzsébet Berta tanárnőt. Gazdag munkálkodása ekkoriban került szélesebb érdeklődés, a hírnév reflektorfényébe. Feleségének gyógyíthatatlan betegsége azonban az ő egészségét is rombolta, feleségének halála pedig megrendítette életkedvét. Sógornője, szomszédok és Nagybajom tanácsa társadalmi szervezetei igyekeztek gondoskodni róla. Haláláról Biharnagybajom község tanácsa adott ki gyászjelentést: „a szülőfalu tanácsa és lakossága fájdalommal jelenti, hogy nagy fia, a Sárrét világának legjobb ismerője és ismertetője... elhunyt."

Barátai, tisztelői, a magyar néprajztudomány művelői, szűkebb s tágabb pátriájának lakói hálásan köszönik azt a gazdag örökséget, amit munkálkodása hagyott az utókorra.

Rajeczky Benjamin

Forrai Magdolna Gregoria

1918—1983

A kitűnő zenész Forraiak között nem kevésbé kitűnő, népzenei munkásságával kiemelkedő, pedagógusnak jelentős, és végül hányatott sorsán imponálóan felülemelkedő egyéniségét illik tisztelettel megemlegetnünk.

A falusi kántorból színházi karmesterré fejlődött, gyermekeit zenésznek nevelő édesapjának tehetsége és akaratereje kísérte végig egész életét. A debreceni Svetits Intézet növendékeként kezdte és érettségire már tanárai hivatását választotta. A Zeneakadémia elvégzése után a kolozsvári Marianum énektanára, 1944-ben Budapestre menekült, majd annak ostromából kiszabadulva a romos kolozsvári iskolában kezdte újra a munkát. Az iskola megszűntével kántorkodott, zeneóvodát vitt, gyári gépíróskodott, volt felszolgáló és mosogatólány, majd négy évig ceruzagyári munkásnő, míg végre 1957-től a piarista templom kántoraként énekkart szervezhetett és vezethetett. 1958-tól 63-ig mint a kolozsvári Folklór-Intézet külső munkatársa a székelyek között végezte azt a gyűjtőmunkát, melynek eredménye ma az MTA Zenetudományi Intézetének egyik igen értékes állománya a Kájoni Kancionále még elérhető dallamanyaga, ahogyan még az öreg énekesek emlékezetéből és előadásmódján meg lehetett örökíteni. 1965-ben áttelepülhetett Debrecenbe, volt tanárai helyébe, a 30-as évek zeneakadémiai lelkesedésével KODÁLY-kórusokat és gregoriánt énekeltetni, versenyezni, szakfelügyelni, amíg csak bírta erővel. Közben volt ideje ráirányítani figyelmünket egy számon nem tartott Kájoni-graduáléra is.

Történelmi időkhöz illő bátor, gazdag élet volt, történelmi dobverés nélkül. Példa.

ISMERTETÉSEK

Kríza Ildikó (szerk.): Kriza János és a kortársi eszmeáramlatok. Tudománytörténeti tanulmányok a 19. századi folklorisztikáról. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1982. 346 l.

Fried István

1975 májusában tartotta az MTA Néprajzi Kutató Csoportja ún. Kriza-emlékülését, ennek anyagát már (?) 1982-ben kézbe kaphatta az érdeklődő olvasó. A kötetről szóló recenzió tehát a legjobb esetben is csak nyolc évi késéssel vitathatja, helyeselheti az előadások, a kiegészítésképpen megszületett tanulmányok megállapításait. Voltaképpen akkor tisztességes, ha figyelmen kívül hagyja az 1975 májusa után publikált dolgozatokat, és visszaképzeli magát az ülésszak előtti „tudománytörténeti" állapotba, s ahhoz méri: hozott-e újdonságot az előadások viszonylag nagy száma, illetve: azt teheti meg, hogy leméri: igazolta-e az előadókat, az előadásokat az azóta eltelt nem csekély idő.

Nyilvánvalóan „ártott" a kötetnek a hosszú megjelenés, a kötet előadásaitól függetlenül új megállapítások születtek, új elemzések láttak napvilágot pl. JÓKAI és a népköltészet, ERDÉLYI János és a népköltészet stb. tárgykörében, s ezek az elemzések legalábbis módosították az előadások által kitett hangsúlyokat. Ugyancsak gazdagodott tudásunk általában a népiességről, pl. ARANY János népköltészet- és népiességfelfogását vizsgálta azóta a mind szélesebb mederben folyó kritikatörténeti kutatás. S például ez utóbbi fényében még KRIZA János jelentkezését, munkásságának irányát is másképpen látjuk. Ami azonban a kötetet illeti, ott a legfőbb hiányérzetünk éppen az, hogy a kortársi eszmeáramlatok címszó nem terjedt ki a nemzetiségi népköltészetek feltáróinak bemutatására, és még ott sem éltek az előadók, a tanulmányszerzők e lehetőséggel, ahol az kézenfekvő lett volna (ARANY János lapjainak ún. délszláv anyaga, ÁCS Károly és JÓKAI kapcsolata, a Kisfaludy Társaság törekvései stb.). Igaza van VOIGT Vilmosnak abban, hogy MEDNYÁNSZKY Alajos tevékenységének, folklorisztikai vonatkozású munkásságának beható elemzésével adós még irodalomtudományunk és folklorisztikánk, de aligha tagadható, hogy szlovák részről például történtek ez irányban lépések (más kérdés, hogy MEDNYÁNSZKY működését egyoldalúan a szlovák folklór története címszó alá sorolták), és még bizonyos magyar kezdeményezések sem tagadhatók (vö. Studia Slavica 1970. 93—114.). Ugyancsak történt kísérlet ERDÉLYI János és a délszláv népköltészet „viszonyának" felmérésére, az 1850-es esztendők bizonyos népies törekvéseinek bemutatására, a délszláv—magyar kapcsolatok keretében, és a kötetben ezúttal nem szerepeltetett KÁLLAY Ferenc munkásságának vázlatos leírása is megtörtént már. Persze, a hiánylista nem kifogáslista, csupán a címmel vitatkozik. Mert ha kortársi eszmeáramlatokról írunk, akkor az nem szűkíthető le a kötetben közöltekre, mint ahogy a Vadrózsa-pörről szóló két, egyébként érdekes és tanulságos tanulmány sem meríti ki a témakört. Tehát inkább jelzéseket kapunk az egyes kortársi eszmeáramlatok, KRIZÁval általában érintkező, KRIZA törekvéseivel bizonyos értelemben párhuzamos vagy analóg vonásairól.

A tanulmánykötet két, egymástól élesen elváló részre tagolódik. A számunkra érdekesebb az első, amely szerényen és sokat mondóan e címet viseli: *Kriza János*. Sokoldalúan kap fényt a KRIZA-oeuvre, nincs tanulság és érdem nélkül annak hangsúlyos dokumentálása, hogy a népköltészet gyűjtése csak egyik ága KRIZA tevékenységének. Az erdélyi társadalmi életben játszott szerep, az unitárius egyházban felvállalt munka összhangban áll a gyűjtéssel, a szervezéssel, együttlátva e többrétű munkálkodást bontakozik ki elénk a JÓKAI-regényekből ismerős munkás erdélyi „figura". JÓKAI legfeljebb a KRIZÁétól nem idegen és ARANY János által finoman észrevett „mesepoézist" tette hozzá.

A második része a kötetnek a vitathatóbb: kortársak, eszmeáramlatok, vizsgálati irányok, így hangzik az alcím. S ez így reálisabb, mint a kötetcím. Persze, OLOSZ Katalin jó dolgozata jóval túlmegy a kiszabott időkereteken, ám közlése feltétlenül hasznos. Néhány dolgozat vázlatossága kelt bennünk hiányérzetet. Pl. VOIGT Vilmos tudománytörténeti áttekintése ezúttal nem oly széles látókörű, mint azt a szerzőtől olyannyira

megszoktuk. Ugyanis a XIX. század első felének kutatását nem lehet néhány szerző munkásságára redukálni úgy, hogy egyéb tevékenységükre ki ne tekintsünk, s ezenfelül ne tallózzunk a korszak magyarországi német és magyar nyelvű sajtójában, színpadi alkotásaiban. Pl. MAILÁTH János és a bécsi germanisztika kapcsolata közismert, ugyancsak KOPITARral való együttműködése is, és ez nem volt hatás nélkül mesegyűjtői tevékenységére sem. MEDNYÁNSZKY Alajos valóban szoros munkatársa volt HORMAYRnak, és a magyar szaktudományok keveset foglalkoztak ugyan forrásaival (MEDNYÁNSZKYról IPOLYI Arnold írt dolgozatot), de hatásával annál többet. Legyen szabad megemlítenünk, hogy HORMAYR *Archiv*ja *nem történeti évkönyv*, hanem folyóirat, amely az összbirodalmi patriotizmus szellemében ösztönözte az egész Monarchia írástudóit arra: prezentálnák e cél érdekében népük, nemzetük mondakincsét, népköltészetét. Valószínűsíthetjük, hogy pl. a Stibor vajdáról szóló „rege" a MEDNYÁNSZKYtól ismert történeti-diplomatikai forrásra is épült. Talán nem lenne érdektelen e szempontból egyszer átnézni RUMY Károly György hagyatékát. Róla tudjuk, hogy ERDÉLYI János „szállítói" közé tartozott. S itt említünk egy apróságot: nem Handbuch der *ungarischen* Poesie, hanem Handbuch der *ungrischen* Poesie a helyes cím, s feltehetőleg TOLDYé az oroszlánrész a mű összeállításában, de talán nem lenne szabad teljesen elfelejtenünk FENYÉRY Gyula szerepét sem, s még valami: TOLDY—FENYÉRY művének fő forrása: MAILÁTH! S itt jegyezzük meg, hogy BERTHE Nándor 1921-es kéziratos disszertációja elveszettnek látszik. Talán a korszak német nyelvű színházi műsoranyagának tanulmányozása sem lenne egészen érdektelen: lehet, hogy nem magyar mese- és regeanyagra építettek a „házi" szerzők, lehet, hogy inkább cseh vagy német anyagra, a mese és a rege megjelenése a színpadon mégis tünetszerű, és a magyar vándortársulatok is igyekeztek ilyesfajta műsorral közönséget a színházba csalogatni. S a jövőben (különösen azután, hogy JULOW Viktor kutatásai sok mindent tisztáztak) aligha lesz megkerülhető a korszak legjobb „eredeti magyar regé"-jének, a *Lúdas Matyi*nak beállítása a népmese utáni érdeklődésbe.

T. ERDÉLYI Ilona szépen mutatja be ERDÉLYI János munkálkodását az északeurópai népek népköltészete tolmácsolásában. Az előzmények között a magunk részéről nyomatékosan emlegettük volna BAJZA József *Edward . . . Edward . . .*-tolmácsolását viszont GOETHE *Der Schatzgräber*ének legfeljebb címében van köze VÖRÖSMARTY színművéhez. Szintén az előzmények közül TÖLTÉNYI Szaniszló: *Balláda* c. közleménye érdemelt volna bővebb figyelmet (Hasznos Mulatságok 1825. I. 5—6. szám).

PÓCS Éva IPOLYI-tanulmánya túl vázlatos ahhoz, hogy igazán méltatni lehessen, úgy látjuk azonban, hogy megfelelő kerete, alapozása egy szélesebb körű feldolgozásnak. A JÓKAIról szóló két dolgozat inkább leírás, mint értékelés; mint ilyen hasznos, főleg a tennivalókra figyelmeztet, például arra, hogy az irodalmi népiesség történetét nem pusztán kritikatörténeti, hanem folklorisztikai szempontból is tovább kellene írni. S bár az anyag összegyűjtése, a hírlapok, folyóiratok, képeslapok átnézése e szempontból hátra van, HORVÁTH János kijelölte a kutatás irányát, ezt kellene célszerűen megújítva alkalmazni. Mintaszerű a jeles PETŐFI-kutatónak, KISS Józsefnek dolgozata PETŐFI betyárverseinek és a folklórnak esetleges és valós közös vonatkozásairól. Mintaszerű az anyagkezelés és az irodalomtörténeti s folklorisztikai szempontok egyeztetése szempontjából. Bizonyos kéziratos anyagok bevonása a kutatásba néhány helyen módosítja talán az összképet, feltehetőleg azonban inkább erősíti a szerző vélekedéseit.

ANDRÁSFALVY Bertalan, BORSAI Ilona és KATONA Imre tanulmányai jól egészítik ki a „vizsgálati irányok" címszó alá tartozó részfejezetet.

A mérleg feltétlenül pozitív. A XIX. századi művelődéstörténet fontos kérdéseiről megfelelő válaszokat kaptunk. Helyesnek látszik például annak kiemelése, hogy ARANY János és GYULAI Pál fontosnak tartotta az akkori nemzetiségekkel való szótértés, tudományos tárgyilagosság elvét; s az sem mellékes, hogy a népköltészet — bármilyen formában, bármilyen úton-módon került is irodalmunk jeleseihez — mindig számottevő helyet foglalt el nagyjaink gondolatvilágában, s a népköltészetből merítés kitűnően megfért az európai távlatokban gondolkodás, a világirodalmi „rálátás" képességével. Nemzeti és egyéni, „hazafias" és egyetemes nem ellentétpárok, hanem egymás kiegészítői, egymást feltételező tényezők. KRIZA életművének és a kortársi eszmeáramlatok elemzésének ez az egyik legfőbb és elégszer nem ismételhető tanulsága.

Brüder Grimm Gedenken 1981. Band 3. Herausgegeben von Ludwig DENECKE. N. G. Elwert Verlag. Marburg, 1981. XIV, (2), 500 l. (Schriften der Brüder Grimm-Gesellschaft Kassel e. V.)

Voigt Vilmos

Az 1963-as jubileumi évben jelent meg az első hasonló kötet, 610 lapon, 27 tanulmánnyal. Ebben a GRIMM-testvérek munkásságának európai visszhangjával foglalkoztak. KOZOCSA Sándor itt tette közzé a GRIMM-mesék magyar fogadtatásáról írott bibliográfiáját. (A sors iróniája, hogy ő nem tudott a párhuzamosan készített másik hasonló összegezésről, amely a „kelet"-német GRIMM-emlékszám számára készült, a *Deutsches Jahrbuch für Volkskunde* hasábjain, illetve magyarul az *Ethnographiá*ban, ORTUTAY Gyula révén.)

1975-ben jelent meg feleakkora terjedelemben (304 lapon, 16 tanulmánnyal) a következő kötet. Ez is széles nemzetközi horizontot adott.

A mostani harmadik kötet ismét nagyobb, 28 dolgozatot közöl, a nem német vonatkozásúak közül holland, szerb, orosz és általában szláv, skót, olasz, görög, sőt japán tárgyú dolgozatok is olvashatók. DENECKE megkísérelte, hogy magyar közreműködőt is szerezzen. Rajtunk múlt, hogy erre most mégsem kerülhetett sor. Talán legközelebb. Addig is KOVÁCS Ágnes és mások tanulmányai a magyar mesék irodalmi forrásairól hozzájárulhatnak ahhoz, hogy egyszer végre áttekintsük a GRIMM-mesék nem kiadástörténeti, hanem folklórtörténeti adatait Magyarországon.

A biztosan folytatódó kiadványsorozat ad erre teret.

Evans-Pritchard, Edward: A History of Anthropological Thought. Edited by André SINGER. Introduction by Ernest GELLNER. Faber and Faber. London – Boston, 1981. XXXVI + 218 l.

Sárkány Mihály

A tíz éve elhunyt EVANS-PRITCHARD életének utolsó szakaszában megkísérelte írásba foglalni és kötetbe rendezni az antropológiai elmélet történetének szentelt előadásai anyagát. Célja nem részletes történetírás volt, hanem néhány olyan gondolkodó nézeteinek felmutatása, akik megítélése szerint döntő hatást gyakoroltak a brit szociálantropológia formálódására. Eredeti intencióit a kötetben a MONTESQUIEU-ről, CONDORCET-ról és a skót társadalombúvárokról (Henry HOME, FERGUSON, MILLAR) írott esszék képviselik leghívebben. Kéziratokból, előszavakból, nekrológokból állította össze a kötet többi részét a gondosan szerkesztő André SINGER. Átfogó jellegű tanulmányokat olvashatunk még COMTE-ról, ROBERTSON SMITH-ről, MAINE-ről, PARETÓról, LÉVY-BRUHLről, FRAZERről, DURKHEIMről és HERTZről. Apróbb írások találhatók TYLORtól WHITE-ig számos egyéniségről. A kötet tehát szükségképpen torzó, de így is mutatja a szerző szándékát: a társadalomról általában gondolkodóktól a számára legizgalmasabb kutatási probléma, a képzetek, a mentalitás társadalmi kondicionáltságának feltárása felé haladást. Az utóbbi összefüggést a szerző szerint a századforduló francia szociológusai, filozófusai tanulmányozták a legsikeresebben, legsokoldalúbban, ezért került hozzájuk a legközelebb („. . . ha választanom és intellektuális hovátartozásomról nyilatkoznom kellene, bár súlyos fenntartásokkal, az ANNÉE iskolával azonosítanám magam"), és ezért vannak viszonylag nagy arányban jelen a kötetben.

A rokonszenv nem ok az elnézésre. A kötet leggyilkosabb írása éppen DURKHEIM vallásetnológiai téziseit tépi cafatokra. A kritika azonban szemében nem elítélés, hanem ellenkezőleg, mint FRAZER kapcsán megjegyzi, „tiszteletadás". Valóban, az esszék többségében kifejezésre is jut ez a tisztelgő kritika.

Az egyes írások felépítése ragyogó, a jó egyetemi előadás iskolapéldái. Világos témafelvetés és a felmerült gondolatok valamennyi szálának gondos elvarrása jellemzi őket. Ami pedig a legfontosabb, minden teória elemzése alkalom számára, hogy az általa helyesnek vélt módszertanra rávilágítson. Fejtegetéseinek különösképpen figyelmet érdemlő, visszatérő motívuma, hogy a strukturális-funkcionalista látásmód nem idegenkedik a történeti-összehasonlító megközelítéstől. Hangsúlyozza azonban, hogy miként a nyelvészetben az összehasonlító-történeti vizsgálódás akkor bizonyult sikeresnek, amikor közös eredetből divergáló jelenségeket vetettek össze, úgy a társadalmi intézmények tanulmányozásánál is kulturálisan rokon népek anyagának elemzésétől várható ered-

mény, nem a korlátozatlan összehasonlítástól. Az evolucionizmus nyújtotta perspektívából lemondást kifejezetten károsnak tekinti a szociálantropológia fejlődése szempontjából. Ezek a reflexiók mutatják, hogy a brit antropológiában nem szakadt meg a gondolkodás folyamatossága a múlt századtól napjainkig, bár MALINOWSKI és RADCLIFFE-BROWN nézetei — akikről és amelyekről a szerzőnek nem sok jó szava van — jelentős hangsúlyeltolódást idéztek elő, és talán éppen ezzel szemben tartotta fontosnak a történeti-összehasonlító vizsgálatok értelmét, lehetőségét hangsúlyozni ebben a munkában EVANS-PRITCHARD.

A kötet bevezetéseként Ernest GELLNER rajzolt, tőle szokatlan melegséggel, vonzó portrét az egykori oxfordi professzor tudósi, tanári egyéniségéről.

Müller, Klaus E.: Geschichte der antiken Ethnographie und ethnologischen Theoriebildung. Von den Anfängen bis auf die byzantinischen Historiographen. Teil. II. Studien zur Kulturkunde, Band LII. Franz Steiner Verlag. Wiesbaden, 1980. 563 l.

Bodrogi Tibor

Az ókori etnográfiai és etnológiai elmélet történetét rendkívüli alapossággal feldolgozó munka első része 1972-ben jelent meg, jelen második kötet publikálása nyolc évig váratott magára, amin az anyag gazdagsága miatt nem csodálkozhatunk. (Az első részről lásd ismertetésünket az Acta Ethnographica XXIV/1975/3—4. számában.) Jelen munka három részre oszlik. Ezek: III. A római kor; IV. Keresztény ókor és középkor és V. Bizánc. Az egyes részek belső tagolását a tárgyalt anyag jellegének megfelelően végzi a szerző. Így *A római ókor* c. részt egy római és egy görög fejezetre osztja, az elsőben Marcus Terentius VARRÓtól Ammianus MARCELLINUSig tizenkilenc, a másodikban PLUTARCHOStól Ambrosius Theodosius MACROBIUSig négy szerző munkásságával foglalkozik. Eltérő a keresztény ókort és középkort tárgyaló IV. rész beosztása, amennyiben MÜLLER itt nem szerzők, hanem tudományterületek szerint halad, külön-külön fejezetben mutatva be a földrajz, az etnológia, kultúrtörténet, vallástörténet és mítosztan korban idevágó anyagát és teóriáit. Megint más az V. rész tárgyalásmódja, itt a bizánci etnológiai irodalom újólag szerzők szerint tárul elénk. Mégsem csak az a célja MÜLLERnek, hogy az egyes szerzők munkásságát elkülönülten tárgyalja, hanem „előzetes megjegyzés" és „általános előfeltételek" elnevezésű fejezeteiben felvázolja azt az egyetemes történeti folyamatot is, amely az egyes népekre vonatkozó adatok feljegyzését inspirálta és amelynek eszmei tükrözésével az etnológiai elméletben találkozunk.

Ami az előzőt illeti, nyilvánvaló, hogy a hadjáratok és a kereskedelmi utazások tették lehetővé a világ népeinek (távolságban természetesen körülhatárolt) jobb megismerését, párhuzamosan a földrajzi tájékozottság növekedésével. Míg itt a tényszerű tudás felhalmozódásával van dolgunk, a teóriák ennek ellenére jórészt a régi görög előképekre hagyatkoznak. A keresztény felfogás kialakulása előtt, de részben emellett is, főleg a fejlődés koncepciója az uralkodó nézet a történelem menetét illetően, amint ez VERGILIUS, HORATIUS, különösen pedig LUCRETIUS történelemszemlélete vagy VARRO „Dreistufen-Theorie"-ja tanúsítja, míg OVIDIUS arany-ezüst-vas korszakolásával a degradációs elmélet meglehetősen elszigetelt képviselője. MÜLLER kitűnően érzékelteti azt a változást is, amely a keresztény írók felfogásában mutatkozik: a tárgyalt időszakban a korábbi civilizált-barbár ellentét helyébe a keresztény-pogány dichotómia lép, lényegében azonosan az etnocentrikus szemlélettel.

A munka külön érdeme, hogy bőséges idézetekkel érzékelteti az antik felfogást és a szerzők nézeteit; sokszor nehezen hozzáférhető forrásokról lévén szó, ez jól elősegíti a nem specialista kutató tájékozódását.

Mindezzel csak nagyon szerényen volt módunkban érzékeltetni MÜLLER igen jelentős munkájának második részét. A teljes mű ismerete nélkülözhetetlen minden kutató számára, aki az etnológia története iránt érdeklődik, de azok részére is, akik az ókori etnológiai ismeretanyagnak csak egyes részleteiben kívánnak tájékozódni. Ami még ennél is több, nehezen tudunk elképzelni olyan általános eszmetörténeti munkát, amely a MÜLLER művében foglaltak nélkül csak megközelítően is teljes képet tudna felrajzolni az emberi gondolkodás menetének a XV. század végéig tartó változásairól.

Bitterli, Urs: „Vadak" és „civilizáltak". Az európai-tengerentúli érintkezés szellem- és kultúrtörténete. Gondolat. Budapest, 1982. 624 l.

Bodrogi Tibor

A munkának a svájci történész által kitűzött témája nem ismeretlen az európai és nem-európai társadalmak viszonyával foglalkozó kutatók előtt. Jóllehet a szerzői Előszó szerint „Az európai-tengerentúli kapcsolatok történetét eddig szinte kizárólag politikai és gazdasági szempontból tárgyalták", számos munkát idézhetnénk, amelyek tekintettel voltak nemcsak a kultúrák találkozásának helyi kihatásaira, de az európai gondolkodásra gyakorolt befolyására is. Ettől eltekintve Urs Bitterli összefoglalásának magyar publikációja hasznos, hiszen elszórt, bár nem ritka adalékokon kívül nem rendelkezünk olyan munkával, amely adatokban gazdag képet nyújtana a XV. század végétől a XVIII. század végéig terjedő időszak idevágó kérdéseiről, helyenként kitekintve olyan mozzanatokra is, amelyeket a nemzetközi kutatás csak elvétve tárgyalt.

A célkitűzésnek megfelelően logikus a munka két részre történő beosztása. Első része *A tengerentúli színtér*t mutatja be, vagyis az európai megismerés igen változatos folyamatát. Ez a rész három fő fejezetre tagolódik. Az első rész az utazások nyomán szerzett ismeretekkel foglalkozik, míg a második az európai-bennszülött találkozás formáit vizsgálja. Érdekes és adalékaiban az eddigi kutatásoknál messzebb megy a harmadik fejezet, amely *Bennszülöttek látogatóban* címmel az Európában megfordult tengerentúliakról számol be.

A második, az európai színtért bemutató rész terjedelmesebb. A szerző a négy főfejezetben azt mutatja be, hogyan reagált mindenekelőtt a felvilágosodás tudományossága a tengerentúli világról szerzett ismeretekre, és hogyan építette be ezeket az ismereteket filozófiai és történeti világképébe. Itt különösebben újat nem közöl, de terjedelmi lehetőségei miatt bővebben van módja tárgyalni mindazt, aminek a lényegét magyar nyelven G. Cocchiara *Az örök vademberé*ből (Budapest 1965) az olvasó már megismerhette.

A munka magyar nyelvű publikációját egészében véve hasznosnak tartjuk az általános európai szellemtörténeti és a szűkebben vett etnológiai szempontból is. Információi hasznosak, olyan adatokat közöl, melyeket idáig csak a specialisták ismertek, ezen túlmenően pedig hozzásegíti a magyar olvasót, hogy reálisabban szemlélje az európai—nem-európai érintkezés három évszázados alakulását. Reméljük, az olvasók felfigyelnek a cím idézőjeleire, amelyek híven tükrözik századunk második felének általános szemléletváltását. Nem tudjuk, Bitterli feldolgozta-e a XIX—XX. század érintkezés problematikáját; ha igen, üdvözölnénk idevágó munkájának magyar nyelvű kiadását.

Ortutay Gyula: A nép művészete. Válogatta és szerkesztette: Bodrogi Tibor és Dömötör Tekla. Gondolat. Budapest, 1981. 419 l.

Kríza Ildikó

Ortutay évtizedeken át készült a magyar folklórról összefoglaló, nagy kitekintésű tanulmányt írni, amely egyszerre lett volna a szerteágazó tudományos publikációinak összegzése és a formába nem öntött kutatásainak, gondolatainak rendszerezése. Az alkotó munkakedv teljében ért halál ettől fosztotta meg az utókort, s helyette meg kell elégednie *A nép művészete* című válogatott tanulmánygyűjteménnyel.

A tanulmányokat két munkatársa, Bodrogi Tibor és Dömötör Tekla válogatta, szerkesztette, a kiterjedt munkásságára pedig további fényt vetít a Falvy Zoltánné által összeállított bibliográfia. Mindez lényegében reprezentálja a folklórkutató Ortutay tevékenységét, és e tekintetben sokkal hűebb, mint a korábbi tanulmánykötetei *(Írók, népek, századok.* Bp. 1960.; *Halhatatlan népköltészet.* Bp. 1966.; *Hungarian folklore.* Bp. 1972.), amelyeket ő maga rendezett sajtó alá. Ortutay lényéhez viszont nemcsak a folklorisztika, hanem a művelődéstörténet, irodalomszeretet, tudományszervezés, tudománypolitika is szervesen hozzátartozott. E tekintetben a válogatott bibliográfia is inkább a „tudósi" tevékenységre teszi a hangsúlyt.

Ortutay Gyula a kortársi néprajztudományban 1945-től haláláig kiemelkedő vezéregyéniség volt. Szakcikkei már életében bekerültek a tudományos vérkeringésbe,

és széles körben ismertté váltak. Mégis szükséges a legfontosabb írásainak gyűjteményes kiadását újonnan könyvalakban mindenki számára hozzáférhetővé tenni, mert ez a 17 tanulmány az, amely leginkább meghatározta a működését.

A kiadvány három egységbe sorolja a tanulmányokat, minden alkalommal egy-egy reprezentatív címet emelve a fejezet élére. ORTUTAY egyik, a nemzetközi szakirodalomban is sokra méltatott elmélete a szájhagyomány törvényszerűségeire vonatkozik. Azokat a jelenségeket kívánta rendszerezni, amelyek alapvetően jellemzik az évezredek óta élő, kultúránkat meghatározó művészi alkotások reprodukálási folyamatát. Tette ezt abból a tudatos meggondolásból, hogy a népköltészetet ne az irodalom-esztétika oldaláról közelítsék meg, hanem önmagában valóként saját belső törvényszerűségeit tárják fel. Különösen a variálódás, az egymáshoz közelálló, de mégis lényeges különbséget mutató alkotások fejlődését boncolta éles szemmel, kiváló esztétikai érzékkel.

A folklórjelenségek összetettségét, a megjelenési módjának sokszínűségét, helyi kötöttségét, történeti változását saját gyűjtési tapasztalatai alapján is ismerte. A népköltészet, a tradíció apró változását fontosnak tartotta, és az ezekre irányuló figyelmét jól tükrözi a *Kérdőív betlehemes játékok gyűjtéséhez* című írása, ami távol áll a klasszikus kérdőívektől, de annál meggyőzőbben fejezi ki „a nép művészete" iránti érdeklődésének sokirányúságát.

ORTUTAY kezdeményezésére rendeztük meg az I. Magyar Néprajzi Kongresszust *Europa et Hungaria* címmel 1963-ban. Ez alkalommal adta elő *Kelet és Nyugat között* c., kötetünkben fejezet-címadóként szerepeltetett tanulmányát. Írásában művelődéstörténeti adatok alapján vázolta a népi kultúra történeti rétegeit, Kelet—Nyugat közti (nem csak földrajzi értelemben) átmeneti helyzetét. A nemzetköziség közismert kérdéseiről több ízben írt tanulmányt. Ez alkalommal azonban a kölcsönhatás, motívumvándorlás, irodalmi hatás, fordítás kérdéskörén túl, a történeti aspektusból vázolta a magyar népköltészet helyét a nemzetközi folklorisztika egészében.

Az előzőeknél semmivel sem kisebb értékű a szerző tudománytörténeti munkássága. Különösen fiatal kutatóként fordított figyelmet a folklór legkorábbi írásos forrásaira. Erre vonatkozó tanulmányaiban felhasználta mások eredményeit, idevonatkozó publikációit. *A magyar népköltési gyűjtemények története* c. 1938-ban írt dolgozata később kibővítve megjelent G. COCCHIARA: *Az európai folklór története* c. kiadvány kiegészítő tanulmányaként 1962-ben. Az utóbbi jóval kiérleltebb, több adatra támaszkodik és részletesebben méltatja a kiemelkedően fontos magyar folklorisztikai műveket.

A kortársak jól tudják, hogy ORTUTAY ismételten visszatért egy-egy kedves témájához, a folklorisztika egy-egy fontos kérdéséhez. Így a később írt dolgozatok is kiérleltebbek. Jó példa erre a kutatástörténeti írásainak összegzése a folklórkiadványok bevezető tanulmányaként. Nem volt könnyű feladat a válogatás, de talán esetenként a később született tanulmányok közlése elodázhatta volna a félreértéseket. Valójában ezt mondhatjuk a kötetben szereplő egyetlen ballada vonatkozású írásról is. *Az európai ballada kérdéséhez* című cikkét, amiről a honi szakmai közvélemény elfelejtkezett, a nemzetközi kutatás egy későbbi írás alapján kellőképpen méltatta.

A tanulmánykötet szerkesztői mellőzték ORTUTAYnak a különböző kiadványokhoz készített bevezetőit. Valójában sajnáljuk, hogy ezek a tanulmány értékű írások a reprezentatív válogatásnak nem lettek részei. S így egy-egy műfaj kapcsán kifejtett gondolatait (pl. apokríf ima) ezúton nem ismerhetjük meg.

ORTUTAY Gyula fontos és sokak által megbecsült folklorisztikai munkásságát BODROGI és DÖMÖTÖR válogatása nyomán, de a korábbi kiadványok együttes ismeretében értékelhetjük. *A nép művészete* könyvészetileg tetszetős formában fogja egységbe a különböző szakfolyóiratokban megjelent írások egy részét.

Kríza Ildikó: A legendaballada. Epikai-lírai alkotások az irodalom és a folklór határán. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1982. 232 l. + képmelléklet

Kiss Mária

A szerző jelen könyvében azokat a folklór jellegű lírai-epikai alkotásokat veszi vizsgálóra, amelyek ez ideig jórészt a kutatás peremterületére szorultak. Munkájában a vallásos témakörű epikus énekek egyik csoportjával, a legendaballadákkal foglalkozik, amelyek csak tágabb értelemben sorolódnak a ballada műfajához. Hiányzik belőlük pl. a balladára jellemző konfliktus, lazább a felépítettségük, de ugyanakkor fokozottabb ezekben az alkotásokban az epikus leírások részletezése.

A legendaballadák tartalmukat tekintve szentekről, bibliai hősökről szóló epikus énekek, amelyek e személyek életét vagy annak egyes epizódjait verselik meg. A középkori vallásosságra utaló elemek mellett megtalálhatók köztük az újkori, főleg a XVIII. századi ellenreformáció korabeli szent kultusz termékei, a vallásos ponyvafüzetek elbeszélő énekei. Az idetartozó alkotásokról általános érvénnyel elmondható — írja a szerző —, hogy átmeneti alkotások az irodalom és a folklór között. Annyiban irodalmiak, amennyiben egyediségük, szerzőségük és írásbeliségük erre következtetni enged. Megjelenésükben hasonlóak a folklóralkotásokhoz, beilleszkedtek a közösség hagyományos énekanyagába, s azokkal együtt funkcionálnak.

Kríza Ildikó könyvének gerincét — amellett, hogy részletesen szól a legendaballadák kutatástörténeti előzményeiről, műfaji sajátosságairól — két nagy ciklus vizsgálata alkotja: a Mária-énekek és balladák, valamint a Jézus életéről szólók. A magyar anyagban a legenda témájú epikai-lírai alkotások kezdete egybeesik első nyelvemlékeinkkel. Az *Ómagyar Mária-siralom* lírai és epikus énekköltészetünk kezdetét jelenti. Kiemeli, hogy az *Ómagyar Mária-siralom* paraliturgikus népi jellegét már az eddigi kutatás is több ízben hangsúlyozta. E költészet jelenléte a krónikákon keresztül, majd a XVI. századtól Vásárhelyi András *Mária-énekétől* napjainkig ível. A legendaköltészet ilyen megjelenése és továbbélése más népek hagyományában is hasonlóképpen játszódott le. A hazai anyag megvilágításához az olasz, német és különösen az osztrák ponyvaanyagban fellelhető középkori énekköltészet szolgál jó párhuzamokkal.

A vallásos epikus énekek az elmúlt két évszázadban főként két nagy ünnepkörhöz, húsvéthoz és karácsonyhoz kapcsolódtak. A Mária- és Jézus-énekek a Mária-ünnepeken, illetve az Úrnapja körüli időszakban szerves részévé váltak a laikus népi ájtatosságnak. A hagyományozódás is ezek köré csoportosult, különösen a recens anyagban. Emellett a búcsúk és búcsújárások is rendszeres alkalmat adtak a legendaballadák éltetéséhez. Felveti a szerző, hogy vajon szokásdalnak tekinthetők-e ezek a vallásos elbeszélő énekek, vagy önálló életet élő epikus énekeknek tekinthetők-e inkább ? Úgy látja, hogy bizonyos esetben indokolt szokásdalnak is értékelni ezeket, hiszen egy meghatározott ünnepkös ad keretet előadásuknak, ugyanakkor jellegükben és lényegükben nem szokásdalok, mert a szokások rituális vonatkozásaiban egyáltalán nem játszanak szerepet. Hangsúlyozza a továbbiakban, hogy a Jézus életéről szóló énekeket, születését és halálát megéneklő eseményközléseket, valamint az egész Mária-költészetet sem lehet szokásdalnak tekinteni. Az egyházi év ünnepeihez kapcsolódó énekek a késő középkorban liturgikus szertartás része lehettek. A folyamatos élettörténet előadása napokhoz kötődve a misztériumjelleget idézi. Valószínű, hogy a szájhagyományban élő alkotások ennek a misztériumnak nyomait őrzik. Viszont a szálláskeresésről szóló karácsonyi ének már inkább szokásdalként funkcionál. A sort természetesen tovább is lehetne folytatni.

A Mária-költészetnek igen régi történeti gyökerei vannak. A Szíriában tevékenykedő Ephraim már a II. században Mária-énekeket írt hívei számára. A folklórhagyományban, illetőleg a középkori énekeskönyvekben fellelhető verses epikus Mária-költészet elemeit a kutatók többnyire apokríf előzményekre vezetik vissza.

A magyar anyagban a Mária születésével foglalkozó énekek mellett megtalálhatók az *egyiptomi menekülésről szólók*, s külön csoportot alkot a *szálláskereső Mária* balladakör. A Jézus-énekek körében gyakori a *születésével kapcsolatos látomás megéneklése*, valamint itt is felbukkan a *szálláskeresés motívuma*, amely visszatérő eleme a legendaköltészetnek. Önálló alkotásként jelennek meg az *alamizsnakérő Jézus alak*ját bemutató énekek is.

Kríza Ildikó részletesen foglalkozik a legendaballada jelentőségével népköltészetünkben, ennek érdekében bő példatárral, valamint képanyaggal illusztrálja úttörő munkáját, amely elsőízben kísérelte meg, hogy folklorisztikai szempontú és módszerű vizsgálódással közelítsen a legendaballadákhoz.

The Folk Arts of Hungary. Edited by Walter W. Kolar and Ágnes H. Várdy. Publ. Duquesne University Tamburitzans. Pittsburgh, PA. 1981. 207 l.

Kríza Ildikó

1980 áprilisában a pittsburghi Duquesne University mellett működő Tamburitzans Institute of Folk Arts (DUTIFA) a magyar hét keretében kétnapos tudományos tanácskozást szervezett a magyar népi kultúráról. A tanácskozást az intézmény igazgatója W. W. Kolar, Kríza Ildikó (vendégprofesszor) és Várdy Béla, a helyi egyetem történész

professzora szervezte. Az elhangzott előadásokat a *The Folk Arts of Hungary* c. sokszorosított kiadványban tette közzé a DUTIFA.

A tanulmányok fele a folklór reprezentatív műfajaira vonatkoznak, így összefoglaló írást olvashatunk Dömötör Tekla (Budapest) tollából a magyar népszokásokról *Hungarian Folk Customs* címmel; a népmeséről Dégh Linda (Bloomington) tolmácsolásában *Magic World of Hungarian Story Tellers* címmel; a népdalról B. Suchoff (New York) szólt *Béla Bartók and Hungarian Folk Song* című írásában; a néptáncról Magyar Kálmán és Judit (Bogota, N. J.) *Hungarian Folk Dances — in Hungary and in America* című tanulmányban, a díszítőművészetről Kríza Ildikó (Budapest) összefoglalását *Historical Strata of Hungarian Folk Arts* címmel.

Ezek a tanulmányok részint átfogó összegzések, az érdeklődők számára alapvető ismereteket tartalmaznak, és mint ilyenek a DUTIFA-nál folyó tudományos-népszerűsítő munkához kiváló segítséget nyújtanak. Ilyen különösképpen a Magyar-házaspár táncstílusokat ismertető rendszerezése, ami Martin György kutatásain alapult, kiegészítve a magyar és az amerikai tánchagyomány közti alapvető különbség interpretálásával. Kríza Ildikó a hazai eredmények rendszerezésére, bemutatására vállalkozott olyan szempontból, amely az amerikai közvélemény előtt kevéssé ismert. Másrészt a szakemberek a saját kutatási eredményeiket tárták a nyilvánosság elé. Kiváló példa erre Dégh Linda tanulmánya, amelyben a mesemondók mágikus mesevilágát, a csodás elemek átalakulását, racionalizálódását mutatja be. Hasonlóképpen B. Suchoff írása Bartók zeneművészetének ismeretében feltárja az előzményeket, a népdal, népies műdal, cigányzene ihletését. Dömötör Tekla pedig szerencsés módon a közismert kalendáriumi népszokásokat kerülve, azokat részletezi, amelyekről a népszerűsítő írások kevesebbet szólnak, de a hagyományhoz szervesen hozzátartoznak.

A tanulmánykötet másik részének írásai a magyarságkutatás különböző aspektusait képviselik. Maday Béla (Washington D.C.) vállalkozott arra, hogy a magyar és az amerikai etnográfiai szemlélet közti különbséget megvonja, a *Hungarian Ethnography — American Anthropology* c. írásában. A Várdy-házaspár (Pittsburgh PA.) az amerikai magyarság kutatására, történetére, kultúrájára, irodalmára vonatkozó adatokat szedte egybe, és terjedelmes bibliográfiával igen hasznos forrásanyagot összesített a *Research in Hungarian American History and Culture: Achievements and Prospects* című írásban. Kiválóan egészíti ki az előzőt Molnár Ágoston (New Brunswick N.J.) beszámolója, részletezve az amerikai magyar gyűjtemény jellegét, sorsát *Hungarian American Archives and Other Research Resources* címmel. Mindezeket az írásokat, kutatási törekvéseket egészíti ki két szociálantropológiai módszerű írás Sozán Mihály és Hollós Marida tollából *Social Transformation of Hungarian Rural Society* címmel. Sozán Mihály (Slippery Rock, PA) a társadalmi átalakulás és rétegződés jelenségeit rögzítette a Tápon folytatott kutatási eredmények alapján, Hollós Marida (New York) pedig *The Effect of Collectivization on Village Social Organization* c. tanulmányában az utóbbi évtizedekben végbement átszervezést, a kollektivizálást tette kutatása és elemzése tárgyává. Regisztrálta a közösség érzelmi hozzáállását az idősebb és fiatal generáció szemszögéből egyaránt, és így a hazai kutatás számára is fontos adatokat tárt fel.

The Folk Arts of Hungary című tanulmánykötet mind a tíz írása széles körű tájékozódást nyújt a népi kultúra iránt érdeklődőknek. Az amerikai szakirodalomban ez az első ilyen irányú kezdeményezés, és ez jelentőségét fokozza.

Soltész István: El kell menni katonának. (A falusi ember és a régi katonáskodás.) Zrínyi Könyvkiadó. Budapest, 1981. 453 l.

Kríza Ildikó

Soltész István gazdag tárházat nyújt a katonaélettel összefüggő néphagyományról. Bár látszólag a paraszti kultúrától távol esik a katonáskodás, valójában mégis az tapasztalható, hogy megannyi vonatkozásban egymással összefüggnek, bölcsőtől a koporsóig, a mindennapi kenyértől az ünnepi alkalmakig mindenütt megtalálható az összefonódás.

A sokféle kapcsolódást a mindennapi élet tényeivel kezdi. A szavak, nevek világa, az építkezés egyes díszítményei, mind a katonaélet hatását tükrözik. Rámutat a szerző arra is, hogy a férfi ruházkodás alakulásában fontos szerepet játszott a praktikus katonamundér megismerése. A kapcsolatok sorában leggazdagabb, legárnyaltabb mégis a katonaköltészet. Hálás téma ez, amit maga a kötet is tükröz, hiszen a széles körű áttekintésnek több mint kétharmada e gondolatkörre vonatkozik.

A szájhagyományban a katonaköltészetként ismert alkotások több egymással össze nem függő egységet mutatnak. A régi énekek egy része — pl. a búcsúzóének, bujdosódal, rabnóta — nem szükségszerűen függ össze a katonáskodással, mégha a gyűjtemények általában együvé is sorolják őket. Történetileg mindenképpen megelőzték a verbuválókat, és még inkább az új stílusú bakanótákat. Ezek a kényszerű lakóhelyváltozás — mint pl. az Őrvidékeken teljesített szolgálat, az idegenbe házasodás, jobbágytelepítés — költői vetületeinek tekinthetők, s bizonyság erre régi irodalmunk fennmaradt emlékei. A rabnóták fordulatait is megtaláljuk a törökkori kéziratos költészetben, de hangulatuk, adekvát érzelemkifejező voltuk miatt a katonafolklór éppúgy magának vallja, mint a betyárköltészet.

Eddigi ismeretek szerint a búcsúzóének, bujdosódal, rabnóta őrzi a legrégiesebb folklórelemeket. Ezekhez csak egy-egy gyerekjáték töredéke társítható. Titkukat egy-egy archaikus rigmus, régi történelmi szituációt idéző kifejezés vagy névhasználat jelzi, amire csak a gondos összehasonlító vizsgálat és a magyar kultúrtörténeti összefüggések feltárása deríthet fényt.

A magyar dalkincs régi rétegétől teljesen függetlenül jött létre a verbunkos zene, dal és tánc. Történetileg körülhatárolható, változásában regisztrálható egységet jelent. A harcias, virtuóz dal- és dallamkincsnek hatása a műzenére olyan jelentős, hogy hosszú időn át ezen az egy rétegen keresztül szemlélték a katonafolklórt.

Az első világháború körüli időszak ennek a katonaköltészetnek fellendülését, új virágkorát mutatja. A századfordulón a hagyományos énekkultúra alapján újjászületett, felelevenedett a katonaköltészet. Az országszerte ismert új stílusú dallamok és a könnyen variálható, katonaéletre adaptálható szövegek egymásratalálásával egyre-másra születtek az új dalok, a kényszerűen összezárt legénység kultúrájának közös kifejező eszközeként.

A katonafolklór utolsó hajtása a levélköltészet volt. Ez már nem közösségi műfaj abban az értelemben, ahogyan a mese és dal mindenki számára ismert, elsajátítható és továbbadható volt. A leveleket sokszor verses formában, de mindenképpen egy megadott minta szerint készítették, látszólagosan személyes levél, de teljesen függetlenül minden individuális vonástól.

Soltész István a katonafolklór adatait korábbi kiadványokból vette, és saját gyűjtéseivel egészítette ki. A tárgyi kultúra idevonatkozó bizonyítékainak, a díszítőművészet katona témájú motívumainak a képei illusztrálják a szép kiállítású könyvet.

Leščák, Milan—Oldřich Sirovátka: Folklór a folkloristika. (Folklór és folklorisztika.) Smena. Bratislava, 1982. 267 l.

Voigt Vilmos

Alapvető fontosságú kiadvány jelent meg a csehszlovák folklorisztikában. A brnói (Sirovátka) és a pozsonyi (Leščák) folkloristák 9 fejezetben adnak áttekintést a csehszlovák folklórról, pontosabban, amint a kötet alcíme jelzi, a népköltészetről. A két szerző nem úgy dolgozott, hogy minden fejezetben egy-egy cseh és szlovák rész van, hanem tematikusan osztották meg anyagukat.

Az elegánsan, modernista külsővel megjelent kézikönyv a lapok oldalán vezérszavakat hoz (ez hasznos), a fejezetek végén ad nemzetközi bibliográfiát, jegyzetek ugyan nincsenek, de a szövegben idézett szerzők vagy tanulmányok itt visszakereshetők.

Az első fejezet (Leščák írása) a folklorisztika tárgykörét vázolja fel. Esztétikában Guszevet veszi alapul (ez indokolt, hiszen 1978-ban Prágában csehül is kiadták az ő folklór-esztétikáját), hivatkozik a definíciók sokaságára. Talán kevesebb a kelleténél a modern, formalizált és a társadalomtörténeti meghatározás.

A második fejezet (Leščák) a rokontudományok körébe illeszti a folklorisztikát. A néprajz, szociológia, nyelvtudomány és főként az irodalomtudomány szerepel itt. Az utóbbival kapcsolatban folklór és mindenféle irodalom összefüggéseivel is részletesen foglalkozik. Itt is szovjet, szláv szerzők adják a hivatkozások zömét.

Az elmélet és módszerek című harmadik fejezet az egyetlen, ahol a két szerző megosztozott. Az első részeket Sirovátka írta. Előbb a cseh folklorisztika története tárul fel, majd a múlt századi romanticizmus, a mitológiai iskola, az összehasonlító módszer kezdetei, a migráció és poligenezis kérdései, a folklorizáció, a lesüllyedt művelődési javak, a történeti iskola, az egyéniségkutatás, a hagyományökológia, az amerikai iskolák kerülnek szóba. A második részben (Leščák) a pszichoanalízis után az orosz forma-

lizmus, a cseh funkciós strukturalizmus, a szóbeli formulák kutatása, sőt a folklór szemiotikája is szóba kerül (ez utóbbi ugyan inkább a kommunikációelméleti megközelítést rejti). A fejezet a marxista és szovjet folklorisztika vázlatával zárul. A többihez képest kétszeres terjedelmű fejezet irodalomjegyzéke is bővebb.

A negyedik fejezet (SIROVÁTKA) a folklóralkotások gyűjtésével, változataival, rendszerezésével (főként a katalógusokkal) foglalkozik. Noha említi a motívumanalízist, nem tartja lényegesnek. Kár, hogy nem említi a keleti szláv mesekatalógust, sőt TILLE cseh katalógusának német változatára sem utal. Talán a régi és mai meseenciklopédia megemlítésére is sor kerülhetett volna, annál inkább, mivel mindkettőben van csehszlovák anyag. Néhány érdekes részletnek (pl. 1906-ban tanulmányt írt POLÍVKA a fonográf használatáról) érdemes lenne jobban utánanézni.

Az ötödik fejezet (SIROVÁTKA) *A folklór élete* címet viseli. Ebben a folklórt előadók koráról, a repertoár kérdéseiről esik szó. Igen higgadt és meggyőző az áttekintés.

A hatodik fejezet (SIROVÁTKA) egymagában kismonográfia, 70 nyomtatott lapon. A műfajok és műnemek kérdéseivel foglalkozik. Az általános beosztást itt is GUSZEV, CSISZTOV munkái adják, ezután viszont cseh (és szlovák) anyagon részletes bemutatást kapunk. Mivel a szerző a különböző prózai műfajokkal foglalkozott a legtöbbet, itt a leggondosabb a tanulmány. Nem annyira egy önelvű kategorizálást, hanem a műfajok és átmeneteik rövid leírását kapjuk. Noha itt is van irodalomjegyzék, feltűnő, hogy BEN-AMOS és az amerikai, HONKO és a finn folklorisztika ilyen munkái nem szerepelnek, és noha BAUSINGERT említi a bibliográfia, az ő, valamint RANKE, RÖHRICH, LÜTHI és mások által kidolgozott műfaji rendszerek nem szerepelnek. Mivel SYDOW, PROPP és mások idevágó műveit is mellőzték, nyilván csak a csehszlovák jelenségek rendszerezése és nem egy általános genológia volt a szerző célkitűzése. Ekkor viszont azt kérdezhetjük, miért nincs említés HRABÁK vagy MIKO műfaji rendszerezéséről? Mindenképpen újra kellene gondolni e témakört, nemzetközi összefüggésben is.

A poétika a tárgya a hetedik fejezetnek (SIROVÁTKA). Itt kerül szóba a stílus, a változatképződés, sőt a típus és szerkezet kérdésköre. Néhány előbb hiányolt szerző (KROHN, OLRIK, SYDOW) itt szerepel, de ez a rövid fejezet nem lehetett részletező.

Újszerű témát választott a nyolcadik fejezet: a természet, a társadalom és az ember ábrázolása a folklórban (LEŠČÁK). Ez az igen rövid fejezet is az érték és etika kérdéseivel foglalkozik. Leginkább LÜTHI emberkép-tanulmányai hiányoznak.

A záró, kilencedik fejezet (LEŠČÁK) a folklórnak a társadalomban betöltött szerepével foglalkozik. Külön utal a szerző az átmeneti formákra, így a folklorizmusra is. Noha sok dolgozat érintette már a folklór társadalmi helyét, erről jó áttekintést írni nem könnyű feladat.

Az utolsó fejezet után kétlapos diagram foglalja össze a folklór kommunikációs rendszerét. Több mint 130 tételes részletező tárgymutató zárja a kötetet. Ez csakugyan jó tájékozódást ad, nemcsak a cseh és szlovák olvasónak, hanem a nemzetközi folkloristának is, hiszen itt utánanézhet annak, hogyan is definiálják az egyes fogalmakat, mit is értenek pontosan a folklorizmus vagy az invariáns szavakon. Kár viszont, hogy a műfaji nevek nem szerepelnek e mutatóban. Tulajdonképpen egy szlovák nyelvű könyv esetében a cseh és szlovák nyelvek és fogalomkészletük különbségének bemutatása sem lett volna felesleges; ezt azonban nem találjuk meg a kötetben. (Így a cseh *pohádka* mindenütt szlovák néven, mint *rozprávka* szerepel, sőt erre a körülményre nem is utalnak, magától értetődőnek veszik.)

Érdekes, hogy viszonylag kevés hasonló áttekintés készült korábban Csehszlovákiában. MELICHERČÍK szlovák kézikönyve (*Teória národopisu*. 1944) annak idején a funkcionalista folklorisztika kézikönyve volt, ám inkább néprajzi és elméleti, mint rendszerező szempontból tanulságos. Csehben BENEŠ kitűnő kis könyve (*Úvod do folkloristiky*. 1980) már terjedelmében sem térhetett ki sok mindenre. Antológiák és nemzeti áttekintések nem adhattak olyan elméleti hátteret, mint amit e könyvben megtalálunk.

Az 1700 példányban megjelent és igen olcsó könyv a nagyközönségnek készült. Éppen ezért valamivel több információ is elkelt volna. Ha lesz új kiadása a kötetnek, jó lenne, ha közölné a vezető cseh és szlovák folklorisztikai folyóiratok címét, azt, milyen kézikönyvei vannak az egyes folklóroknak, szövegkiadásokra utalhatna. Néhány szövegpélda van a kötetben, de más illusztrációk nincsenek. A nemzetközi katalógusokra csak néhány műfaj esetében utalnak, például a nemzetközi balladakutatást nem említik, noha ebben részt vesznek a csehszlovák folkloristák is.

Ami a kötet szemléjét illeti, megállapíthatjuk, hogy összegező és elméleti munkaként a csehszlovák folklorisztika legfontosabb eseménye. A szovjet és a lengyel folklórkutatások ismeretét is jelzi általában. A horvát, német, észak-európai és amerikai folklorisztika befogadása viszont következetlen, kevésnek is látszik. Ami viszont a nemzet-

közi folklorisztikában szokatlan, voltaképpen nincs olyan fejezet, ahol magyar adatok ne szerepelnének, műveinkre ne utalnának. Amíg más vonatkozásban gyakran egyoldalú a mi folklorisztikánk tájékozottsága (az általunk ismert területek ugyanis nem ügyelnek a magyar eredményekre), itt az egyenlőtlenség megfordul. Mi a kelleténél kevésbé ismerjük a gazdag és sokrétű szlovák folklorisztikát, illetve a cseh és morva folklorisztika legjobb műhelyeinek (mint Brno vagy Strážnice) eredményeit. Viszont éppen ez a megtiszteltető elismerés arra kell hogy késztessen bennünket, ideje volna annak, hogy a magyar folklorisztika áttekintő és elméleti kutatásait idegen nyelven is méltó módon tegyük közzé. Ha erre valaha sor kerül majd, sokszor kell tanácsért kézbe vennünk ezt a szuverén, önálló gondolkodásra való, jól hasznosítható kézikönyvet is, amelyhez gratulálunk.

Végül még egy gondolatot kell ide iktatnunk, a csehszlovák folklorisztika folytonosságáról. A bemutatott kötet nem ad tudománytörténetet, és tudomásom szerint sem a cseh, sem a szlovák folklorisztikának nincs tudománytörténeti áttekintése (néhány tanulmány, néprajztörténeti összegezés, kézikönyvek bevezetői ezt nem pótolhatják). A könyv szerint a felhasználható cseh folklorisztika valamikor a századfordulón kezdődik, filológiai, szaktudományos ihletettséggel. A korábbi cseh nemzeti tudományosság célkitűzéseiről alig esik szó a mostani könyvben. Egy ritkán folytatódó cseh tudományos hagyomány töredékei következnek ezután, külön iskola megnevezése nélkül, akár mindmáig. Noha korábban Polívka révén a német osztrák szlavisztikai kutatásokkal szinkronban volt ez a kutatás, újabban mintegy lemaradt, töredékessé vált. Megerősödött a szovjet folklorisztika hatása, anélkül azonban, hogy ennek módszertani kritikájával találkoznánk. Azt mondhatjuk, hogy Sirovátka klasszikus értékű kis monográfiája (*Česká lidová slovesnost a její mezinárodní vztahy*. 1967) sokkal pozitívabb és optimistább képet nyújtott, mint a mai könyv fejezetei. Leščák bemutatása szerint a szlovák folklorisztika igazi előzménye a két világháború közti, cseh nevén P. G. Bogatyrev kibontakoztatta strukturális-funkcionalista iskola. Ezt követően élénk a mai szlovák folklorisztika, noha önálló, sajátos irányzatot nem alakított ki. Az az előnye, hogy széles körű szláv összehasonlítást végez, jól kapcsolódik a szlovák irodalomtudományhoz, foglalkozik a mai folklór jelenségeivel — érdekes módon alig derül ki e könyvből, mivel nem esik szó külön az utóbbi másfél évtized szlovák folklorisztikai aranykorszakáról. Célszerű lenne elméletileg is áttekinteni ezt. (Például egy kiegészített és javított cseh nyelvű kiadásban.)

Bizonyos fokig ugyan régóta kapcsolódott egymással a cseh és szlovák folklorisztika, együttműködésük azonban nem volt több a felületinél. Voltaképpen Polivka összehasonlító szláv folklorisztikája, majd Bogatyrev és társai egyszerre cseh és szlovák érdeklődése oldotta fel a különbséget. Alighanem az első cseh-szlovák folklorisztikai szakmunka az utóbbi monográfiája *Lidové divadlo české a slovenské* (1940). A második világháború után programszerűvé vált az együttműködés, ennek volt orgánuma az 1953-tól megjelenő *Československé etnografie*, ettől azonban nem lett sokszor élénkebb. Voltaképpen az utóbbi évtizedben Pozsony ragadta magához a csehszlovák folklorisztika centrumának szerepét, jó együttműködésben néhány más kutatóintézménnyel. Az irányzatok és generációk folytonosságának szép példája e kötet is. Sirovátka a hagyományos cseh folklorisztika ma legmegbízhatóbb képviselője, szövegfilológus, jártas mese- és balladakutató, jó érzékkel az új műfajok és jelenségek iránt. Leščák egy generációval (vagy tán többel is) fiatalabb nála, a kisműfajok kutatója, a szlovák folklorizmus-kutatás megszervezője, Bogatyrev és a szovjet folklorisztika kitűnő ismerője és ismertetője. Az a tény, hogy kettejük együttműködése egy olyan könyvben fogalmazódott meg, ahol szinte észrevétlen a szerzők munkamegosztása (erre végül is alig utal a könyv), biztosíték annak, hogy egységgé kovácsolódott, tudománytörténetileg összeforrott e két irányból kifejlődött mai kutatás. Olyan pozitív harmóniája ez két országrész és két generáció folklorisztikájának, amelyre példát másutt (nálunk is !) nehezen kereshetnénk.

Lüthi, Max: The European Folktale: Form and Nature. Institute for the Study of Human Issues. Philadelphia, 1982. XXV, 173 l.

Voigt Vilmos

A *Translations in Folklore Studies* sorozatában angol nyelven jelennek meg alapvető fontosságú munkák. Most Max Lüthi *Das europäische Volksmärchen* című 1947-es könyvét adták ki, pontosabban ennek 1981-es kiadásából még a kiegészítéseket is átvehették. A sorozatszerkesztő Dan Ben-Amos a mese formavilágát kutató művek sorába

illeszti Lüthi klasszikus kötetét. Maga a szerző (Lüthi) „büszkén" (? ?) említi, hogy a majd negyvenéves késedelem a fordításban túlszárnyalta Propp angol fordításának késési rekordját. A fordító, John D. Niles tanulmány értékű bevezetést írt, amelyben utal az angolszász és európai mesekutatás eredményeire. Néhány terminológiai megjegyzést is tesz, ami annál jogosultabb, mivel Lüthi könyve németül is szép és pontos, ám nem könnyű olvasmány. Iskolás pedantéria és terminológiai következetesség, képszerű esztétizálás és a német mesekutatás szakkifejezéseihez való ragaszkodás egyaránt jellemzi. Mindmegannyi buktató bármely fordítónak. Ezenkívül Lüthi németből, a *Märchen der Weltliteratur* köteteiből indul ki szövegértelmezéseiben. Úgy látom, a fordító mesteri munkát végzett (mint Lüthi másik könyvének, a *Märchen* címűnek kitűnő magyar fordítását annak idején ellenőrző, tudom, ehhez nemcsak szaktudás és szorgalom, hanem ízlés is szükségeltetik). A kötet egészében apró kiegészítések, magyarázatok találhatók. Reméljük, hogy ez az angol kiadás új területekre juttatja el Lüthi meseesztétikájának gondolatait. Az angol szöveg néha nekünk is segítségünkre lehet egy-egy gondolatmenet jobb megértésében. Kár, hogy a mutató erősen szelektál.

Suomalaiset kansansadut. 2. Legenda- ja novellisadut (Finn népmesék. 2. Legenda- és novellamesék.) Toim.: Pirkko-Liisa Rausmaa. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Helsinki, 1982. 373 l.

Voigt Vilmos

Éppen egy évtizeddel korábban, 1972-ben, a Finn Irodalmi Társaság 302. számú kiadványaként jelent meg a finn mesék nagy tudományos korpuszának első kötete, a varázsmesék. Annak idején örömmel üdvözölhettük ezt a régen várt kiadványt, most pedig a már akkor is kért folytatást. (Vesd össze: Ethn. LXXXIV. 382—383.)

A mostani kötet valamivel rövidebb, néhány apróságban módosult is, általában azonban méltó folytatása annak. (Ez a könyvsorozat 377. kiadványa.) Mivel ott már volt áttekintés a finn mesekutatás egészéről, most csak rövid, technikai jellegű előszó indítja a kötetet. Ebből megtudjuk, hogy a válogatásba még 1981-ben megjelent műveket is bevettek. E kötet 203 szöveget ad (a korábbi kötet ennél kevesebbet hozott), jobb, áttekinthetőbb tipografizálással. A sorrend az Aarne-Thompson mesekatalógus típusszámainak sorrendje (750-től egészen 990-ig). Ez a jelzet a cím alatt olvasható. A mesélőre vagy publikációra vonatkozó adatok rögtön a szöveg után következnek. A korábbi kötetben a cím után petit szedésben jött néhány meseelméleti megjegyzés, most ezek a kötet végén együtt szerepelnek. Bennük a szerző elmondja, általában mit tudunk a mesetípusról, finn változatairól, és ha ez érdekes, a közölt szövegről. Ezek a kommentárok sokkal jobbak, mint az előző kötetben, és minthogy Liungman svéd mesekorpusza hasonló megoldást követett, néha megnézhetjük, mit mond ugyanarról a mesetípusról három évtizeddel később a finn kutató. Maga a közlés természetesen mintaszerű.

További kötetek készülnek, és reméljük, ezek gyorsabb ütemben jelennek majd meg.

Латышские народные сказки. Избранное. (Lett népmesék.) Составитель: К. Арайс. Предисловие: О. Амбайнис. «Зинатне». Riga, 1982. 319. l. (4. kiadás).

Voigt Vilmos

Karlis Arājs új orosz nyelvű antológiát adott ki a lett népmesékből. Ennek előzménye korábbi háromkötetes orosz nyelvű gyűjteménye (1965 = állatmesék, 1967 = varázsmesék, 1968 = novellamesék), amelynek van lett nyelvű párhuzamos kiadása is (1964 = *Pasakas par dzīvniekiem*, 1966 = *Brīnimu pasakas*, 1967 = *Sadzīves pasakas*). Ebben több mint félezer szöveg fért el, pontos formában, forrásmegjelöléssel, de típusmeghatározás vagy kommentárok nélkül. Közben Arājs kiegészítve kiadta Medne lett mesekatalógusát (1977-ben), úgyhogy most rövid kommentárok is követik a kötetet. A 130 meséről (ezek is a fenti műfaji csoportosításban és sorrendben következnek) megtudjuk, ki, mikor, honnan és kitől gyűjtötte. Megvan a lett folklórarchívumban levő szövegek száma, illetve a már publikált harmadrésznyi mese esetében a forrásjelzet.

Reméljük, e megbízható, sok-sok szempontból kiválogatott anyag lett nyelven is megjelenik majd. A régi háromkötetes kiadvány oroszul 100 000, lettül 45, 50 vagy 70 ezer példányban jelent meg. Napok alatt elfogyott. A mostani orosz kötet 150 000 példányban látott napvilágot. Ez még nem is rekord a Szovjetunióban. Annál nagyobb e szám, mivel tudjuk, hogy e gyűjtemény 1969-ben jelent meg először (200 000 példányban), a mostani a negyedik kiadás. Az új kiadásból hiányzik az orosz nyelvű lett mesekiadványok jegyzéke, új viszont a típusszámok megadása.

Neuland, Lena: Motif-Index of Latvian Folktales and Legends. (FF Communications Vol. XCVII$_1$ No. 229.) Suomalainen Tiedeakatemia. Helsinki, 1981. 456 l.

Voigt Vilmos

A kötet harmincadrésze a két bevezetés (a többi a katalógus). Ebben a szerzőasszony röviden jelzi a lett mesegyűjtés eseményeit, Šmits professzor rendszerező munkáját, Medne állatmesekatalógusát, Biezais 1962 és 1970 között publikált Šmits-újrakiadását (ennek motívummutatója volt a mostani könyv előzménye). Megsemmisítő véleménye van Medne és Arājs 1977-ben kiadott lett mesekatalógusáról. Felsorolja a maga forrásait, ezek kivétel nélkül kiadott munkák (azonban ez nem a teljes lett mese- és mondaanyagra terjed ki).

A munka szorosan követi Thompson Motif-Indexét. Szinte mondatonként vizsgálhatta a szerző a szövegeket. Jó a más motívumokra utalás is. Egyébként csak forrásjelölést ad, itt-ott a lett szavak közlésével segíti az olvasót. Mivel kivétel nélkül lett nyelvű anyagra hivatkozik, és ezeket csak néhány könyvtár őrzi együtt, a munka érdeme rendkívül nagy: voltaképpen először alkothatunk képet a lett mesekincs klasszikus hányadáról. [Ennél sokkal nagyobb meseanyag van viszont Arājs és Medne katalógusában, mivel ott kéziratos szövegek tízezreit (!) is feldolgozták.] Ami a mondákat illeti, a felhasznált anyag csekély töredéke a kéziratosnak. Tudjuk, hogy Ancelāne készített egy jegyzéket a lett mondatípusokról, ezt azonban nem publikálták.

Az emigráns tudós hősiessége és tragikuma tükröződik a kötetben: végre feltárta a világ számára hazája folklórjának egy fontos részét. Az anyag viszont mégsem teljes, és maga nem is elemezte ezt. Nyilván mások feladata lesz a kiegészítés és a további munka. Addig köszönet a készítőnek és közreadónak.

A balkáni népek találós kérdéseinek korpusza. A Szerb Tudományos és Művészeti Akadémiai új sorozatáról

Jung Károly

Az utóbbi évtizedekben világszerte nyelvészek, folkloristák, művelődéstörténészek és más rokondiszciplínák kutatói egyre nagyobb lendülettel foglalkoznak a folklór egyik sajátos területével, a kisepikai prózaműfajokkal. A kisepikai prózaműfajok is több műfajt ölelnek fel, ezek közül elsősorban a proverbiumok, a találós kérdések, valamint újabban a viccek iránt nyilvánul meg kutató érdeklődés. A felsorolt műfajok némelyikének évtizedekig megjelenő folyóirata volt és van napjainkban is; különösen a paröimiológia az, amelyet nyugaton és keleten egyaránt művelnek, s ezt a munkálkodást tekintélyes és nemzetközi érdeklődést kiváltó könyvek és elméletek dokumentálják.

E világszerte érvényesülő tudományos trendvonaltól bizonyára nem független a belgrádi Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia Nyelvi és Irodalmi Osztályának új vállalkozása és kiadványsorozata megindításában, de létrejöttében természetesen egyéb szempontok is közrejátszottak. Az SZTMA ugyanis 1980-ban megindította a Balkánon élő nem szláv népek találóskérdés-kincsének kétnyelvű, válogatott közzétételét. A sorozatnak 1980-ban és 1981-ben négy kötete jelent meg: a török, a cigány, az aromun és az albán. Mivel olyan vállalkozásról van itt szó, amely a nemzetközi összehasonlító folklorisztika (és még néhány komparatív tudományszak) érdeklődésére számot tarthat, nem lesz érdektelen ismertetnünk a sorozat létrejöttének legfontosabb adatait, valamint koncepcióját.

A kötetek olvasója abban a szerencsés helyzetben van, hogy nem kell dühöngenie világosan megfogalmazott bevezetés hiánya miatt. A sorozat első kötetének élén ugyanis

ott olvasható — nyilván a remélt nemzetközi érdeklődésre való tekintettel francia nyelven is — Vojislav Djurić akadémikus bevezető szövege, amely *A balkáni népköltészeti alkotásokról* címet viseli. (Egy zárójel erejéig azonban itt meg kell állni: Djurić a „balkanske narodne umotvorine" kifejezést használja, amely igen tágan értelmezhető: a szájhagyományozott lírai, epikai és prózaepikai műfajok mellett idetartoznak a kisepikai prózaműfajok is.) A bevezető tanulmány a balkáni térség — a szerző sajátos szemlélete jegyében idevonja „Pannóniát" is — etnikai folyamataiba ad történeti betekintést, felsorolva mindazokat a népeket, amelyek a történelem során hosszabb vagy rövidebb ideig lakták ezt a területet. E bonyolult folyamatok alapján megállapítást nyer, hogy a szájhagyományozott népköltészeti alkotások szempontjából a Balkán „a legnagyobb tudományos kihívást jelenti", hisz számos nép szellemi hagyományainak nyomai következtethetők ki ebből a tradícióból. Djurić hosszabb bekezdésben kitér még egy mozzanatra, amely tovább gazdagította és árnyalta a balkáni népköltészeti hagyományt: arra, hogy a balkáni térség a történelem folyamán számos nagy, több földrészre is kiterjedő birodalom részét is képezte. Nyilvánvaló tehát, hogy a balkáni népek mai népköltészeti hagyományaiban az európain kívül minden bizonnyal ázsiai és más nyomok is kikövetkeztethetők.

Summázva fenti gondolatmenetét, végül megállapítja, hogy a hosszú évszázadok etnikai, civilizatórikus és kulturális kölcsönhatása és egymásbafonódása következtében sok szempontból egyedülálló balkáni szubsztrátummal kell számolnunk, amely a régészet, az antropológia és a néprajztudomány szempontjából is fontos kutatási terület.

E sajátos helyzet következtében kialakult balkáni népi orális tradíció azonban egyáltalán nem nyert még olyan feldolgozást, mint ami megilletné. Djurić utal arra, hogy az elengedhetetlenül szükséges egybevető balkáni népköltészeti vizsgálódás előfeltételei nem adottak: néhány kiváló dolgozatot leszámítva a balkáni népek népköltészeti korpusza tulajdonképpen alig hozzáférhető, hisz egyrészt ma már elérhetetlen kiadványokban látott napvilágot, másrészt pedig közlésük módja nehezen állja ki a tudományosabb kritériumokat. S ha van is néhány elfogadható szintű kiadvány, azoknak egy része sem szerepel az európai bibliográfiákban. Ezért tehát a modern elvek szerinti közzététel az egyik előfeltétele a későbbi komparatív vizsgálatnak.

A fentieket előmozdítandó alakult meg Djurić indítványára egy Akadémiaközi Bizottság, amelynek az lenne a feladata, hogy a jugoszláv népköltészeti alkotások legfontosabb gyűjteményeinek kritikai kiadásait készítse elő macedón, szlovén és szerbhorvát nyelven, ideértve a környező országok délszláv kisebbségeinek anyagát is, valamint egy másik bizottság, az SZTMA Nyelvi és Irodalmi Osztályának kereteiben, amely a balkáni (nem szláv) népek népköltészeti anyagának kiadását tűzte ki célul maga elé.

Az elsőül megnevezett bizottság hatáskörébe tartozó kiadványok egyelőre késnek, a balkáni (nem szláv) anyag azonban, miként az előttünk fekvő négy gyűjtemény is bizonyítja, a folyamatos megjelenés fázisában van.

A bevezető tanulmány teljes szövegében közli *A balkáni népköltési alkotások gyűjteménye tudományos kiadásának elveit*, amelyek közül a legfontosabbakat az alábbiakban ismertetjük. A szöveg kimondja, hogy a jelen sorozat a jugoszláv népköltési alkotások gyűjteményének kiegészítéséül készül, és a balkáni népek szellemi hagyományainak sokoldalú tudományos elemzése szempontjából szükséges. A sorozatban összesen hét válogatás jelenik meg, a föntebb már felsorolt négy köteten kívül megjelenés előtt áll a magyar, a görög és román anyag is. Persze a tervek nemcsak a találós kérdések kiadását irányozzák elő: az elvek egyik pontja szerint sor kerül majd a lírai dalok és közmondások válogatott kötetének kiadására, később pedig az epikus népköltészet, valamint a mese- és mondaanyag kiadására is. Az elvek szerint az epikai dalok, mesék és mondák majdani válogatásai csak (szerb-horvát) fordításban jelennek meg, a találóskérdések, közmondások és lírai dalok azonban eredetiben és szöveghű fordításban is (miként a most tárgyalandó négy találós kérdés kötet).

A további — elsősorban textológiai — elvek mellőzése után meg kell említeni, hogy a válogatás (a találós kérdés kötetek esetében éppenúgy, mint a később elkészítendő, más műfajok válogatásakor) nem csupán az illető nép Balkánon élő nemzetiségi népességének népköltészeti anyagából történik, hanem minden esetben figyelembe veszi az egész nép teljes, műfajilag aktuális anyagát. Így például a magyar anyag esetében a jugoszláviai magyarság népköltészeti hagyatéka mellett a jövendőbeli válogatónak merítenie kell az anyanemzet korpuszaiból éppen úgy, mint a csehszlovákiai, romániai, kárpátukrajnai és ausztriai magyar anyagból. Ezt az elvet egyénként a már kiadott találós kérdés válogatások (az albán és a török anyag esetében) alkalmazták is.

A fentiek után Djurić arról beszél, hogy a nagy munkálatok első — kísérleti — lépéséül a balkáni (nem szláv) népek találós kérdéseinek bilingvis kiadását határozta el

a Bizottság. A találóskérdés műfaji jellemzőinek, alfajainak, nyelvi, művelődéstörténeti, vallástörténeti stb. körülírása után a szerző szól arról a rendező elvről is, amelynek alapján az egyes kötetek anyaga — a sorozat minden egyes kötete esetében egységesen — besorolásra került. A dolgozatból kiderül, hogy a további három (magyar, görög és román) találóskérdés kötet is elkészült, s hamarosan megjelenik. Figyelmet érdemel azonban a bevezető szöveg utolsó mondata, amely már előrevetíti az elképzelés megvalósulásának sajnálatos lelassulását: „A legjobb akarat és törekvés mellett is megmutatkozott azonban, hogy ez olyan nagy teher, amelyet egy akadémia nem viselhet, s amelynek viseléséhez elengedhetetlen nemcsak az összes jugoszláv akadémia, hanem a balkáni akadémiák és tudományos társaságok együttműködése is."

A sorozat első darabja: *Türk bilmeceleri — Turske zagonetke.* Izbor, predgovor, prevod i komentar: Marija Djukanović i Ljubinka Rajković (Balkansko narodne umotvorine knj. 1. SANU. Beograd, 1980. 292 l.). A kötet 1253 találós kérdést tartalmaz a Djurić-féle bevezető tanulmányban rögzített rendszerezési elv szerint besorolva. A válogatás anyagának túlnyomó része egy amerikai kiadványból származik, amely 12 000 találós kérdést sorol fel. Ennek az anyagnak azonban több mint a fele variáns, alapszöveg mintegy 5000 lehet. E mű (Başgöz, Ilhan—Tietze, Andreas: *Bilmece: A Corpus of Turkish Riddles.* California University Press. Folklore Studies 22. 1973.) a törökországi anyag mellett számba veszi a ciprusi és balkáni török diaszpórák anyagát is. Az összeállítók azonban kiegészítették a belgrádi válogatást olyan találós kérdésekkel, amelyek jugoszláv orientalisztikai intézetek (Zágráb, Szarajevó) gyűjteményeiben találhatók. Ily módon tehát a kötet hoz egy csomó új adatot az amerikai kiadványhoz képest. Ezek az új adatok csillaggal vannak megjelölve, tehát könnyen megtalálhatók. A válogatást a szokásos jegyzetanyag, továbbá a megfejtések török, illetőleg szerb-horvát nyelvű mutatója egészíti ki. A kötetnek külön irodalomjegyzéke nincs, de így is kikövetkeztethető, hogy egy-két évvel korábban közzétett bulgáriai török találós kérdés gyűjtésről nem tud. (László Mándoki: *103 Turkish Riddles from Šumen (Bulgaria).* JPMÉ XXII. (1977) 309—320.) A Başgöz—Tietze-féle találós kérdés korpuszról természetesen Mándoki is tud, s tőle tudjuk meg azt is, hogy ez a kiadvány egyben a török találóskérdések katalógusa. Erről a *Türk Bilmeceleri* összeállítói nem szólnak, s válogatott anyaguk közzétételénél nem is élnek a katalógus adta besorolási lehetőséggel.

A sorozat következő kötete a balkáni cigányság találós kérdéseinek válogatását tartalmazza: *Romane garadine alava — Romske zagonetke.* Izbor, predgovor, prevod i komentar Rajko Djurić (Balkanske narodne umotvorine knj. 2. SANU. Beograd, 1980. 91 l.). A kötet összeállítójának neve jól ismert a jugoszláv ciganisztikában, eddig már számos cikkben és kiadványban foglalkozott a jugoszláviai cigányság nyelvével, történelmével, néphagyományaival. A jelen kiadvány nem egészen háromszáz találós kérdés szövegét tartalmazza; ez a szám meglehetősen kicsinek tűnik, de megvan a magyarázata is. Rajko Djurić a bevezetőben elmondja, hogy a cigányság találós kérdéseivel tulajdonképpen alaposan és módszeresen még egyáltalán nem foglalkoztak. Ebből következően alig állt rendelkezésre olyan anyag, amiből válogathatott volna. Az általa idézett irodalom mindössze hét olyan adatot sorol fel, amelyben találós kérdések is közlésre kerültek, ezeknek is fele a századforduló idejéről való. (Közülük az egyik Wlislocki Henrik német nyelvű erdélyi cigány népköltészeti kiadványa.) Mindezekben a kiadványokban és anyagközlésekben — Rajko Djurić szerint — mindössze néhány tucatnyira tehető a feljegyzett és közölt találós kérdések száma. A nemzetközi ciganisztika szempontjából éppen ezért minden bizonnyal jelentősnek fog bizonyulni ez a kiadvány, mert a balkáni térség egyik egységének, Szerbiának cigány lakossága köréből tesz közzé igen szép számú anyagot. Megjegyzendő még az, hogy e kötet előtt a jugoszláv ciganisztikában sem tettek közzé találós kérdéseket, bár a jugoszláv ciganisztika kutatása bizonyos hagyományokkal rendelkezik.

A kötethez, a sorozat koncepciójának megfelelően, a megfejtések mutatója, jegyzetek és függelék járul, amelyben a szerző néhány szemelvényt mutat be a szerbiai cigányság hiedelemvilágából.

Megjegyzendő végül, hogy ez a kiadvány is, akárcsak a hasonló jugoszláviai ciganisztikai kiadványok, nem ismerik a magyarországi ciganisztika eredményeit — leszámítva a századforduló körüli kutatási hullám elsősorban német nyelven kiadott publikációit. Nyilvánvaló azonban, hogy az érdeklődés mégis kiterjed majd erre a területre, hisz nemrégiben jelent meg a magyarországi cigány kutatás története és bibliográfiája, amely a magyar mellett angolul is hatalmas ismeretanyagot kínál föl a nemzetközi ciganisztika (vagy újabb terminológiával: romológia) számára. (Vekerdi József: *A magyarországi cigány kutatások története.* Folklór és Etnográfia 7. Szerkeszti: Ujváry Zoltán. Debrecen, 1982.)

A harmadik kötet az aromunok találós kérdéseit közli: *Angăčitor Armăneašte — Aromunske zagonetke*. Izbor, predgovor, prevod i komentar Božidar NASTEV. (Balkanske narodne umotvorine knj. 3. SANU. Beograd, 1980. 94 l.) Ez a válogatás is, akárcsak az előző, egy nemzetté sohasem konstituálódott etnikai csoport népköltészetének egyik műfajába ad betekintést. Božidar NASTEV alapos és kitűnően adatolt előszava hasznos eligazítást nyújt, bár korántsem állítható, hogy az aromun kérdésnek nem lenne régebbi irodalma. Az etnikai csoport aromun elnevezése a tudományos szakirodalomban ismert elsősorban, magát az etnikai csoportot más-más balkáni népek más-más névvel illetik napjainkban is. A görögök szóhasználatában elsősorban a *vlah* vagy *kucovlah* elnevezés járatos, a szerbek inkább *cincár*ként emlegetik őket, a román nyelvben *aromani* vagy *macedo-romani* néven ismertek. A macedónok szintén *vlah*oknak nevezik őket.

Az aromunok lakterülete napjainkban főként három országra terjed ki: a jugoszláv—albán—görög országhatár területén élnek, de Romániában, elsősorban Dobrudzsában is megtalálhatók. Lélekszámuk századunk húszas éveiben körülbelül negyedfélszázezer lehetett. A mai jugoszláviai aromunok túlnyomó többsége Macedóniában él, zárt közösséget általában sehol sem alkotva, hanem szimbiózisban a macedón néppel. NASTEV tanulmánya a továbbiakban ismerteti ennek az etnikai csoportnak etnogenezisét, s utal azokra a történelmi tényezőkre, amelyek nem tették lehetővé, hogy nemzetté konstituálódjék. Az előszó szerint napjainkban legfeljebb elméleti valószínűsége állhat fenn annak, hogy kialakuljon az aromun irodalmi nyelv és művelődés. Ennek oka abban rejlik, hogy ez a népesség szilárdan beépült a többségi környezetbe, a kétnyelvűség megszilárdulásával egyre inkább elfelejti anyanyelvét, a vegyesházasságok révén pedig jelentős mértékben elveszti etnikai identitását is.

Bár — mint mondottuk — autochton aromun magas kultúra sohasem alakult ki, de számolni lehetett igen gazdag szájhagyományozott népköltészettel. Ezt azonban megfelelő szinten sohasem gyűjtötték össze, s ami közlésre került, ma már gyakorlatilag az is hozzáférhetetlen. A balkáni háborúktól napjainkig — néhány esetleges kísérletet leszámítva — egyáltalán nem történt semmi az aromun tradicionális kultúra megmentése érdekében. Éppen ezért a találós kérdések területén sem állt rendelkezésre nagy anyag, amiből válogatni lehetett volna. A jelen válogatás alapját egy 1900-ban megjelent aromun találós kérdésgyűjtemény képezte (Gr. G. TOCILESCU: *Ghicitorile Aromînilor*. Bucureşti, 1900.), amely a századfordulón ismert anyagot prezentálja. Mivel azóta rendszeres gyűjtés nem folyt az aromunok körében, az etnikai identitás eróziója következtében ma már nem sok kilátás van arra, hogy ez a mennyiség valaha is gazdagabbá tehető. Az összeállítónak alkalma nyílott arra, hogy napjainkban kifaggasson három idősebb, aromun származású adatközlőt. Ez a kísérlet azonban kevés eredménnyel járt: mindössze huszonkét találós kérdéssel gazdagította a nyomtatott forrásokból ismert anyagot. Éppen ezért a kötet szinte válogatás nélkül tartalmazza az addig ismert teljes aromun találós kérdés anyagot.

Tekintettel arra, hogy az aromun írásbeliség sohasem jutott el a saját ábécé kialakulásáig, az egyes lejegyzések a román, görög, macedón, szerb-horvát ábécé hatását tükrözik. Az anyag olvashatóságát megkönnyítendő a kötet szerkesztői úgy döntöttek, hogy a szövegek közlésénél a latin ábécét veszik alapul, s bizonyos szintű fonetizálást eszközöltek, elsősorban a szerb-horvát nyelv latin betűs változatát véve alapul. Persze ez a megoldás is csak átmeneti, mert az aromun nyelvben sok a diftongus és triftongus, ami a lejegyzést igen nehézkessé teszi. A kötet közli TOCILESCU kommentárjait, valamint az egyes szövegek forrásait.

A sorozat legutóbbi — negyedik — kötete az albán találós kérdésekből közöl közel ezret. *Kashelasha Shqipe — Albanske zagonetke*. Izbor, prevod, predgovor i komentar Halit TRNAVCI i Anton ČETA (Balkanske narodne umotvorine knj. 4. SANU. Beograd, 1981. 227 l.). A kötet bevezető tanulmánya igen rövid, mindössze a kutatástörténetre és az albán találós kérdések legfontosabb jellemzőinek összefoglalására szorítkozik. A két szerző megállapítja, hogy az albán találósok iránti érdeklődés igen későn, a XIX. század második felében indult meg; az első adatok lejegyzői és közzétevői is elsősorban külföldiek voltak. Az albán kutatók a század második felében kezdenek érdeklődni a műfaj iránt, de a találós kérdés igazából sohasem örvendett olyan érdeklődésnek, mint a többi népköltészeti műfaj.

A kötet a teljes albán találós kérdés anyagból nyújt gazdag válogatást, a koszovói anyag mellett szerepelnek benne az anyaország tudományos intézeteiben tárolt szövegek éppen úgy, mint az olaszországi albánok közt gyűjtöttek. A kötet anyagának összeállításában minden tekintetben érvényesülhettek a sorozat koncepcióját összefoglaló elvek, hisz a kötet szerkesztői tízezernél jóval több szövegből válogathattak.

A sorozat kiadás előtt álló magyar kötetének anyagát megboldogult kollégánk,

Tóth Ferenc magiszter válogatta, csoportosította és rendezte sajtó alá. Érdeklődéssel várjuk ezt a kötetet, hisz a találós kérdések kutatásának a magyar nyelvterületen is számottevő eredményei vannak már. Gondoljunk csak Mándoki László kutatásaira és anyagközléseire, a jugoszláviai magyar anyagnál maradva pedig Lábadi Károly nemrégiben megjelent baranyai magyar találós kérdés kötetére. (Mándoki eddig legfontosabb közlései: *Délszláv találós kérdések.* JPMÉ XIX. [1977.]; *Találós kérdések Baranyából.* JPMÉ XXIII. [1978]; *Szóbeli rejtvényeink gyűjtés- és kutatástörténete.* JPMÉ XXIV. [1979]. Lábadi Károly könyve: *Hold letette, nap felkapta. Drávaszögi magyar találósok. Kisepikai prózaműfajok I.* Eszék, 1982.)

A fentebb elmondottak alapján nyilvánvaló, hogy az SZTMA balkáni találósok sorozata nemcsak a jugoszláv, hanem az európai összehasonlító folklorisztikai kutatás számára is tanulságos, hisz az eddig megjelent négy kötet közül kettő, a cigány és az aromun anyagot tárgyaló eddig ismeretlen, illetőleg régen kiadott korpuszt tesz hozzáférhetővé, a tervezett magyar kötet pedig a teljes magyar nyelvterület első válogatott találós kérdés gyűjteménye lesz. Jó lenne remélni, hogy az SZMTA nem áll meg a találósok kiadásánál, hanem — eredeti célkitűzésének megfelelően — ugyancsak sorozatok keretében, számba veszi a többi népköltészeti műfajt is. (Korrigálás közben szereztünk tudomást arról, hogy közben megjelent a sorozat *román* anyagot tartalmazó ötödik kötete is. Ismertetésére még visszatérünk.)

Schwarzbaum, Haim: Biblical and Extra-Biblical Legends in Islamic Folk-Literature. Verlag für Orientkunde. Walldorf-Hessen, 1982. 237 l.

Scheiber Sándor

1833-ban jelent meg Bonnban Abraham Geiger pályanyertes műve: *Was hal Mohammed aus dem Judentume aufgenommen?* (Utoljára 1970-ben New Yorkban ango. fordításban.) Azóta foglalkoztatja a tudományt az iszlám viszonya a Bibliához. H Speyer opus magnuma már 1931-ben ki volt nyomva, de kevés példány maradt meg belőle. Ezért adták ki reprintben 1961-ben Hildesheimben, s tíz évre rá ugyanott ismét.

Igen fontos munkát végzett H. Schwarzbaum, hogy a kutatás jelen állását ismertette és kibővítette. Tárgyalja a bibliai legendákat a Koránban; a Korán utáni irodalomban (az exegezisben, a hadith-ban, a történeti kompendiumokban, a próféták történeteiben). Majd az egyetemes folklór szempontjából vizsgálja meg a Korán egy bibliai legendáját Jeremiásról.

Ennyi a könyv mondanivalója, de aki végigolvassa a jegyzeteket, értesül a kutatás teljes irodalmáról és a harminc lapnyi bibliográfia (178—209.) up to date eligazít a tárgyban.

Részleteiben sok újat is találhatunk. Így a bolygó zsidó legendájának ismeretét az arab forrásokban (15—18.). Egy másik példa (87.): A II. Szúra 261. versében az *annâ* szó megfelel a Lamentationes 1 : 1 *échá*-jának. A város mindkét helyen Jeruzsálem, ha a Korán nem is írja ki nevét. Mohamed zsidó ismerősei minden Áb hó 9-én elénekelték a *Siralmak könyvét*. Hallhatta tőlük szövegét és dallamát.

A könyv számos helyén adózik a szerző Goldziher Ignác és Heller Bernát előmunkálatainak.

А tadzsik állatmesék típusjegyzéke. Куллиёти фольклоры тоҷик. Ҷилди 1 Масалҳо ва афсонаҳо дар бораи ҳайвонот. Свод таджикского фольклора. Том 1. Басни и сказки о животных. Тартибдиҳандагон/подготовили: Исидор Левин—Ҷалил (Джалил) Рабиев—Мирра Явич. Главная редакция. восточной литературы. Москва, 1981. 389 l.

Voigt Vilmos

A hagyományos folklorisztikai módszerek iránt érdeklődők sok éve tudták, hogy két nagyszabású archiválási és publikálási javaslat valósul meg a Szovjetunióban. Mindkettő létrehozója a leningrádi folklorista, Iszidor Levin, a leghagyományosabb „finn iskola" (vagyis még a földrajztörténeti metodológia előtti módszertan) utolsó

nagy és hihetetlen olvasottságú képviselője. Munkatársaival együtt hangyaszorgalommal összeállította az örmény folklór, majd pedig a tadzsik folklór „rendszerét", vagyis archiválási és közlési módszertanát. Korábban előtanulmányok, híradások már napvilágot láttak e munkálatokról, mindazáltal az első jelentős kötet a most megjelent tadzsik állatmese-katalógus, a teljes tadzsik mesekatalógus, illetve folklórkorpusz kezdeménye.

Nem szükséges itt arra hivatkozni, miért rendkívül fontos a tadzsik (és az örmény) folklór összehasonlító kutatása. A belső-ázsiai folklórok és a közép-keleti folklórok (perzsa, arab, sőt indiai) között természetes és sokoldalú a kapcsolat, ahol az indoeurópai nyelvet beszélő és régi irodalmi alkotásokkal is rendelkező tadzsikok folklórja kitüntetett jelentőséggel bír. (A Kaukázus irányában az örményeké ugyanez a rang.) Ezenkívül szemmel láthatólag a nemzeti kultúra ápolása szempontjából sem volt közömbös e nagyszabású folklór kiadási terv, amely egyszerre nemzeti és nemzetközi kiadvány. Ezért is jelent meg kétnyelvűen, 10 000 példányban, alighanem világrekordot érve el az állatmese-katalógus példányszámok között.

A könyvsorozatot hattagú szerkesztő bizottság gondozza. A jelen kötetet Iszidor Levin vezetésével hárman szerkesztették, de mások is részt vettek a munkában.

A kétnyelvű (tadzsik—orosz) címlapok után ugyancsak kétnyelvű tartalomjegyzék következik. Az előszó tájékoztat a kötet célkitűzéseiről. Határozottan közli, hogy nem szándékoztak elméleti munkát készíteni, teljes és gyakorlati publikációt adtak. A bevezetés Levin munkája. A rendkívül pontosan beosztott, voltaképpen kismonográfia jellegű dolgozat, nem az állatmeséről, hanem az egész sokkötetes tadzsik folklórkorpuszról szól. A több mint 250 alrészre bontott szöveg minden állítását sorra venni lehetetlen, csupán a főbb témaköröket jelölhetjük. 1. A korpusz célkitűzése: a rendelkezésre álló 6557 prózai folklórszöveg közül 419 szöveg figyelembevételével 116 szöveg közzététele. Mivel a tadzsikban két műfaji elnevezés *afszona* és *maszal* ismeretes az állatmesére, mindkettővel jelölt alkotásokat figyelembe vettek. 2. A műfaj elmélete a folklorisztikában és filológiában, természetesen az állatmesékre vonatkoztatva. 3. Az állatmese-írás története az utóbbi 5000 (!) esztendőben, különös tekintettel a perzsa—tadzsik anyagra, és az ezzel összekapcsolható tényekre. 4. A létrejöttre utaló elméletek. 5. Elterjedésre vonatkozó elméletek, különös tekintettel a finn iskola elképzeléseire. 6. Állatmese-szociológiai elméletek, a műfaj társadalmi szerepe és háttere. 7. Az állatmese filozófiája esztétikai megközelítéssel. 8. A műfaj poetológiája, vagyis az elbeszélésmód jellemzése. 9. A kiadvány szempontjából figyelembe vett szövegek áttekintése. Mivel ez a legfontosabb része a bevezetésnek, némileg részletesebben kell beszámolnunk erről.

1923 és 1966 között 419 tadzsik állatmesét gyűjtöttek. Ezt mint repertoárt részletesen elemzi Levin. Teoretikus megjegyzések után a feljegyzések időrendjét, térbeli elhelyezkedését, az elmondók életkorát és nemét mutatja be. Részletesen bemutatja a gyűjtés során előkerült mesetípusokat. Foglalkozik a szövegek végén található tanulságokkal. Stilisztikai vonásokra inkább csak utal. Ez a bemutatás voltaképpen azt a gyűjtési és archiválási útmutatót követi, amelyet Levin (az örmény és) a tadzsik folklórra korábban már kidolgozott. A bevezetőben gazdagon idézett nemzetközi szakirodalom pontos bibliográfiája következik ezután. Azt eddig is tudtuk, hogy Levin félelmetesen ismeri a szakirodalmat. Több mint 60 orosz, 350 nemzetközi munkát idéz, pedig szigorúan válogat, és igazán csak azt sorolja fel, amit felhasznált. Szinte minden megvan itt, magyar adatok is. Felsorolja a saját korábbi dolgozatait is, közte olyanokat, amelyek nem váltak kellőképpen ismertté. Voltaképpen csak az a meglepő, hogy az 1972-ben lezárt irodalomjegyzékből még mindig hiányoznak alapvető munkák az állatmese és az állatirodalom köréből. Gotzes, Schultz, Janssens, Holbek és Piø, Nøjgaard munkáira például még a magyar *Világirodalmi Lexikon* rövid címszava is utalhatott. Kár, hogy e művek Levin számára nem voltak hozzáférhetőek. Egyéb kiegészítéseket is tehetnénk, ami azért kár, mivel így csak a mindmáig legjobb áttekintést, nem pedig egy kérdéskör lezárását olvashatjuk e bevezetésben. Ami a meseelméletet illeti, Levin szemmel láthatólag nem foglalkozik Lüthi elméletével, a modern nézeteket (pl. kommunikációelmélet) pedig elveti (ám ismeri).

A kötet fő része a szövegközlés. Előbb a szövegjelzetek jegyzéke, majd a 419 szöveg leírása következik. Mivel a kötet fontosnak tartja a geográfiai elterjedést, közli a Szovjetunió belső-ázsiai köztársaságainak áttekintő térképét, valamint a tadzsik területek speciális regiszterét. Ennek számaira utalnak a szövegjelzetek, illetve egy helyszínmutató jegyzék. *Kronoszociogramm* néven az egyes szövegek feljegyzésének sorrendjében is közöl egy táblázatot, adatonként feltüntetve azt, hány éves és milyen nemű adatközlők mondták el.

A kötet mintegy felét a kétnyelvű szövegközlés adja, ennek is van külön tartalomjegyzéke. A 116 szöveget kéthasábosan adja, balra tadzsik, jobbra orosz nyelven.

A fordítás rendkívül pontos, szakszerű, de nem parafrázis és nem is kommentár. A közlésmód egyszerű, teljes, hiteles. A szövegek után a gyűjtők jegyzéke következik. Közülük az öt jelentősről rövid életrajz is olvasható. A mesélők jegyzékéből kiderül, hogy 1—2 szöveget mondtak csak el, egyetlen adatközlőtől van 7 mese. Ezután következik egy újítás-szerű áttekintés, LEVIN másik *kronoszociogrammja*. Ebben az AaTh típusszámok szerint közli az anyag táblázatát és elterjedési térképét (az utóbbit csak tadzsik vonatkozásban). Mivel a mesetípusok redakcióit egyesíti 22 ilyen adatsor található. (Köztük 4 EBERHARD—BORATAV, 1 WIENERT típusjegyzékét és nem az AaTh típusszámot követi.) A stílusvonások elemzésének megkönnyítésére a mesekezdők és mesevégzők elemzését adja. Itt valószínűleg a teljes tadzsik mesekincs alapján dolgozott, vagyis a nem állatmesék megoldásait is figyelembe vette, mivel olyan formulákat is szó szerint idéz, amelyekről megállapítja, hogy az anyagban nem fordulnak elő. A szövegek terjedelmét betűnként osztályozza (1000, 3000, 10 000 betűs, hosszabb szövegek). Jellemzi a szövegek nyelvét is. Hatvan százalékuk nyelvjárási, nyolc százalékuk irodalmi nyelvet használ. 15%-ban fordul elő vers. 4 szöveg pedig nem is tadzsik, hanem üzbég nyelvű. A bemutatott általános és százalékokban kifejezett stilisztikai kódolás után az egyes szövegek ilyen adatai következnek. Természetes, hogy mesetípuskatalógus is van a kötetben. Előbb az AaTh számokat adja (2, 3, 4, 6, 9, 9A, 9B, 15, **20C**, 20D^{x}, 20E^{x}, 21, 33, 34→92, 35B^{x}, 36, 38, 43, 47A, 47C, 47D, 47D^{t}→30, 47E, 50, **51**, 51A, 56A, 56A^{x}, 60, 61, 61A, 61B, 62, 64^{x}—II (b), 68B, 75, 92, 102, 103, 103A, **103A^{x}**, 103C^{x}, 110, 111, 122, 122A, 122B^{x}, 122C, 122 D, 122D^{xt}, 122F, 122J, 122N^{x}, 122Z^{t}, 123, 125, 125B^{x}, 126, 130, 135^{x}, 150, 154, 154—IV, 155, 157, 157A, 159B, 163A^{x}, 175, 180→2045B^{x}, 182, 202, 203A^{x}, 210, 221, 222A, 222B, 223, 225, 233A, 233B, 238, 248A, 275, 278, 280A, 281^{x}, 282C^{x}, 285D, 285D^{t}, 295, 715^{t}, 1060, 1122, 1149, 2025, 2025^{t}, 2028^{t}, 2030B, 2031, 2045B^{x}→180), majd BØDKER 3 típusát (15, 246, 741), egy GRIMM-típust (BOLTE—POLIVKA 3, 546), EBERHARD és BORATAV néhány típusát (1, I—V→AaTh 36, 2, 12, 18, 19, 19—IV, 21, 24, 29, 30, 44—V, Anlage C—7), két magyar állatmesetípust (KOVÁCS Ágnes 67^{x} és 216^{x}, ez utóbbi voltaképpen WIENERT ET 170+191), 8 lett állatmesetípust MEDNE régi katalógusában (*68, **81, *156A, *201B, **232, *235, *237, **282), három román típust (SCHULLERUS 103—I*, 157,4, 216), öt szöveget a Motif-Index számaival jelez (J 429, K 525.5, K 1613, K 1771, U 30 f.), hat típust WIENERT alapján ad (ET 61—63, ET 143', ET 508, ST 21*, ST 229'—230', ST 366'). Összesen tehát majd 150 mesetípus van képviselve a kötetben. Feltűnő, hogy nem javasol új meg új altípusokat, inkább a már meglevő katalógusokat követi. Voltaképpen többet is felhasználhatott volna, de ez a megoldás a legjobbnak nevezhető. Gazdag motívummutató zárja a kötetet. Ennek a résznek is van egy áttekintő bevezetése, amely a beosztást adja (természet, növények, állatok, madarak, halak, ember, táplálkozás, ruha, eszközök, elvont fogalmak, vallás), mindegyiken belül alcsoportokkal, azokon belül a témaszóval. A motívumjegyzék voltaképpen a témaszavak ábécé sorrendbe szedett jegyzéke. Az egyes szavak és témajelölő kifejezések igen részletesen bontottak, ugyanaz a leíró kifejezés minden elemével szerepel a tematikus mutatóban. Ezzel a pontos jegyzékkel ér véget a kötet.

A rendkívül fontos munkát a szerzők szövegkiadásnak tekintik, és mindent ennek rendelnek alá. Azonban már a bevezető tanulmány méretei és világméretű áttekintése is jelzi, hogy itt egy jól körvonalazható elmélet áll előttünk, amelyet LEVIN legfeljebb nem nevez így, de mind tudatosságban, mind kategorikusságban nyugodtan teóriának mondhatunk. Az anyagról egyébként már 1968-ban a RANKE-Festschrift, 1969-ben pedig a HEILFURTH-Festschrift hasábjain német nyelven áttekintést adott. Akkor 20 kötetre tervezték a kiadványsorozatot, és 20 éven belül kiadni is kívánták. A második cikk voltaképpen a most megjelent teljes kötetre vonatkozó megjegyzéseket tartalmazza, és úgy látszik, hogy 1972-ig LEVIN legfeljebb csak kiegészítette szakirodalmi hivatkozásait. Már 1969-ben azt írta, hogy szociokronogramjai egész sor megalapozatlan elméletet vagy ötletet megcáfoltak. Ez biztosan így is van, hiszen adatközlése igazán minuciózus, ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy négyszázegynehány tadzsik adat nem cáfolhatja meg azt a feltevést, miszerint az állatmesék tanulságai közmondásszerűek (ahogy pl. a görög kutató állította). Első tekintetre nem is óriási ez az anyag, ám a mostani testes kötet is bizonyítja, hogy ilyen gondosan még nagyobb korpuszt igen nehéz lett volna közzétenni.

Ami a szövegközlést illeti, e műfaj esetében igen célszerű és egyszerű is. Néhány korábbi kiadványból vagy híradásból tudjuk, hogy tervezik a négysoros dalok *(ruboi*, perzsa *rubái)* kötetét, némileg eltérő szövegközlési gyakorlattal. Az 1968—69-es beszámolókban még mintha a formulamesék közlése is tervbe lett volna véve (ám lehet, hogy ez a 2000 feletti AaTh-számokkal jelölt, e kötetben szereplő szövegekre vonatkozik). A mostani kötet kísérőlevele szerint a közmondások, szólások és tréfás elbeszélések (ez valószínűleg a trufa) kötetei következnek. Mindegyik kiadástechnikája némileg más kell

hogy legyen. (Kíváncsi vagyok például arra, hogy a parömiológiai kötetben milyen mértékig követi LEVIN PERMJAKOV rendszerét, akinek állatmese-, illetve egyszerű-történet-elméletét itt nem használta fel.) A beosztás és a mutatók motívumrendszere viszont azonos maradhat. Nagyon melegen javasoljuk, hogy minden kötet ugyanilyen nagyszabású elméleti bevezető tanulmánnyal induljon. Azt sem tételezheti fel a szerkesztőség, hogy akárcsak a legilletékesebb folkloristák kezébe is eljutottak például a témakörből készített kandidátusi értekezések vagy ezek tételei. Dzsalil RABIJEV disszertációjának tézisei (a mesei formulákról, de más fontos kerdésekről is) pl. 100 példányban készültek. Mirra JAVICS disszertációja a tadzsik állatmeséről (1969) teljesen hozzáférhetetlen. Még sorolhatnánk a hasonló eseteket. Annyi biztos, hogy a tadzsik állatmesét ebből a kötetből kell és lehet mindenkinek megismerni. Ezt a célt elérte. Helyesnek tartom azt is, hogy csak folklórszöveget közölnek. (Rövid mesék esetében a mesemondók tüzetesebb elemzése, jellemzése nyugodtan elmaradhatott.) A többi kötet kissé nyilván módosul majd. Kíváncsian várjuk ezek mielőbbi megjelenését.

Ez a kötet eseménye nemcsak a tadzsik és a szovjet folklorisztikának, hanem a világ mesekutatásának is. Nemcsak anyaga, típus- és motívumjegyzékei teszik azzá, hanem az objektív és rendkívül gazdag kommentárjai is. Tudtommal ez az első olyan kötet, amely csakugyan kézbe adja az olvasónak egy nép egyik műfaját. Aki ezt a kötetet ismeri, használja, immár maga teheti meg megfigyeléseit, megjegyzéseit. Ez volt a kötet célja, és ezt teljességgel el is érte.

A bármily fontos és pontos szövegkiadás nem helyettesítheti az elméletet. Minden látszólagos antiteoretizálás ellenére mind LEVIN, mind munkatársai jól tudják ezt. Ugyanakkor azt is nyilvánvalóan tudják, hogy egy jó szövegkiadás iskolát teremt a folklorisztikában, elméleti kérdések egész sorát veti fel, vagy állítja új megvilágításba. KÖHLER típuspárhuzamai, RANKE szövegforrásközlése, de akár PERMJAKOV szólásantológiája éppen a szövegkiadás módszeressége miatt vált példamutató munkává. Tudjuk, hogy a tadzsik folklór korpuszának első kötete után immár sehol sem lehet úgy kiadni állatmeseket és meséket, mind eddig. Mindenkinek figyelembe kell vennie e kötet filológiai eredményeit. Ilyen ambíciója volt is a készítőknek, és íme — noha évtizedet késve — most meg is valósult. Gratulálunk, kívánjuk, hogy a további kötetek minél gyorsabban kövessék.

Két tadzsik népdal változatai. Куллиёти фольклори тоҷик. III, 1. Сурудҳо. Свод таджикского фольклора. III, 1. Песни. Ба чоп ҳозир намуданд/подготовили: Фарруха Зеҳниева–Исидор Левин–Баҳром Шермухаммадов. На шриёти/издательство «Дониш». Душанбе, 1981. 44 l.

Voigt Vilmos

Szó szerint az előző ismertetés befejeztekor meglepő ajándék érkezett. A tadzsik folklór újabb füzete, tele meglepetésekkel. Már az első kötet (állatmesék) bemutatásából is kiderült, hogy műfajonként más és más problémákkal kell megküzdeni a szerkesztőknek, s ez most beigazolódott. Éppen ezért az egyező vonásokat elhagyva most csak arra utalunk, ami más az új kiadványban, mint az állatmesék esetében volt.

Új a szerkesztő bizottság (talán nem is az egész sorozaté, csak a daloké ?), és LEVINt kivéve újak e kötet szerkesztői is. A tartalomjegyzék itt már csak egynyelvű. A bevezetést itt is a szerkesztő bizottság készítette. Ebből kiderül, hogy 99 népdalt kívánnak folyamatosan megjelentetni. LEVIN írta a bevezetést. Ez most rövid és praktikus, a kiadás módjára utal, és nem foglalkozik a műfaj kérdéseivel, mint állatmese társa. Nem idéz tudományos szerzőket, nem ad bibliográfiát. Erre a jelek szerint egy általános bevezetésben kerül majd sor.

Két szöveg változatait közli a kötet. A *C03* számú szövegből 40 változatot, a *C43* számúból 13 változatot gyűjtöttek össze. Előbb ezek adatai, majd kartogramjuk és kronoszociogramjuk következik. Ezután következik a „szinopszis" című rész. Ebben minden változat minden szava szerepel, egy, a szerzők által megállapított sorrendben. A tadzsik szövegrészekhez orosz fordítást is adtak. Mivel ez a szövegkorpusz egyetlen változatot nehezen ellenőrizhetővé tesz, egy újabb jegyzék közli a változatok teljes szövegeit, pontosabban az egyes szavak és kifejezések jelzéseit. (Ettől ugyan rövidebb a kiadvány, azonban a szövegek megállapítása hosszadalmas, egyenletmegoldásra emlékeztető műveletté válik.) Ezután az alapvető terminusként használt „középponti változat" adatai következnek. Ezt a kutató által létrehozott alakot közlik tadzsik (cirill betűs, majd arab írásos) formában, valamint német fordításban. Érthetetlen számomra, miért nincs orosz fordítás itt is. Egy kotta idézi a dal dallamát. Rövid megjegyzések foglalkoznak a szövegekkel,

esetleges más változatokkal. Ezek csak utalásszerűek. Például a második dalról itt tudjuk meg, hogy ez a *Chad Gadja* néven ismert láncmese, amelyről LEVIN monografikus feldolgozást készít elő. A füzet borítólapjain a térképek áttekintő rajza látható. A füzet minden lapját figyelembe vették a lapszámozásnál, tipográfiai babonából azonban sok oldalon ez az adat nem szerepel. Terjedelméhez képest nem is túl drága a füzet. Ha viszont igaz az, hogy 500 példányban készült csak el a munka, ez botrányosan kevés.

Lírai dalok esetében sok kitűnő, filológiailag igen pontos kiadványról tudunk, mégsem mondhatjuk, hogy itt már minden probléma megoldódott volna. A mostani kötetben olvashatjuk, hogy mintegy 13 000 feljegyzésben 150 000 vers van a tadzsik folklórarchívumban. Ha arányosnak tekintjük a mostani kötetet és e számokat, kb. 3000 ilyen füzetben lehet majd kiadni az anyagot. Ha a 99 „típusra" gondolunk, akkor is vagy 50 füzetes lesz a kiadvány. LEVIN szerint a közlési sorrend semmit sem jelent, pusztán gyakorlati jellegű. Még így is meggondolandó, milyen keveset írnak a dallamról. A nyelvjárási jelenségeket — legalábbis számomra érthető módon — külön nem tárgyalták. Nincs szómagyarázat vagy szómutató sem. Talán ez a sokadik kötet vagy az elméleti bevezető keretében kap majd helyet .

A hallatlanul minuciózus kiadvány még akkor is konzultálandó minden népdalfolklorista-textológus számára, ha maga nem is így kívánja majd anyagát közzétenni. Tulajdonképpen még a „központi változat" egyelőre kifejtetlen gondolatát is elfogadhatjuk. Legkérdésesebb az, hogy e sokszáz betűjel-rövidítés végtére is nem éppen a szövegektől távolítja el az olvasót? Viszont segítségével valóságos házi laboratóriumot állíthat fel az olvasó, ahol rekonstruálhatja a tadzsik folklórarchívum terjedelmes hányadát. Kíváncsian várjuk, milyen újdonsággal jár még a későbbi szövegkiadás. Némi meglepetésként azt is megjegyezhetjük, hogy 1970-ben a négysoros dalok (tadzsik *ruboi)* háromkötetes kiadványát jelentették be. Ennek kiadási gyakorlata még sokkal hagyományosabb volt, és „középponti változat" név helyett a jól ismert „normál-verzió" (vö. a finn iskola *normálforma* megnevezését!) elnevezést használták. Most úgy látszik, ez jobb megoldás lett volna a közlésre, mint a mostani, aritmetizált változat. Pontosabb mérlegelésre azonban csak a további füzetek megjelenése után vállalkozhatunk.

Természetesen különböző népek különféle folklórjának kiadási elveit nem lehet mindig azonosítani. Ha nincs tudományos jellegű népdalszöveg publikáció Tadzsikisztánban és egy-egy húsz—harminc soros népdalból néhány tucat változatot közölnek csupán, akkor ez a megoldás kivihető. Egy-egy dal strófánkénti változatait, ugyanazon szöveg többszáz variánsát azonban így igen nehéz áttekinteni Egyszóval, még e mintaszerűen pontos szövegkiadvány sem az utolsó szó a népdalok kritikai kiadási lehetőségeit illetően.

Görög, Veronika—Suzanne Platiel—Diana Rey-Hulman—Christiane Seydou: Histoires d'enfants terribles (Afrique Noire). Études et anthologie. Préface et conclusion par Geneviève CALAME-GRIAULE. G.-P. Maisonneuve et Larose. Paris, 1980. 301 l.

Fejős Zoltán

A kötetben szépirodalmi művek — leginkább Jean COCTEAU kisregénye — nyomán népszerű sajátos anti-hős, a „vásott kölyök" alakját Nyugat-Arfika prózaepikai (mesei) anyagában követhetjük nyomon. Az európai mesekincsben ez a „józan ésszel" minden lehető módon szembeszegülő figura ismeretlen, és a gyakori irodalmi rezonancia fényében kicsit talán meglepő, hogy tetteiről szóló mesetípus az Aarne-Thompson katalógusban nem található. Európai rokonai közül a Hüvelyk Matyi, a Hazudós, az Erős János és a tudatosan rosszindulatú tetteket elkövető gyerek alakja említhető. Ezzel szemben Nyugat-Afrikában, főként a bambara-malinké, dogon, szamo népek körében a „vásott kölyök" meséi igen kedveltek, és alakja gazdag szimbolikus jelentéssel telítődik. Említett rokonaitól abban különbözik, hogy tetteit nagyfokú öncélúság jellemzi, amely annál nagyobb, elvetemültsége annál erőteljesebb, minél inkább jótevőit károsítja meg (243 l.). A kötet tanúsága szerint e mesetípus specifikusan (nyugat)-afrikainak tartható, amely minden bizonnyal a Maliban, Felső-Voltában, Szenegálban élő bambaráktól került át a velük szomszédos népekhez.

A négy (s a bevezetőt, összegzést író Geneviève CALAME-GRIAULE-al öt) francia afrikanista-folklorista hölgy közösen „szült" gyermeke nem hasonlít a kutatásuk tárgyául választott „rettenetes gyerek" tulajdonságaihoz: munkájuk jelentős tudományos *érték*. Munkájuk több éves együttműködésen, közösen kialakított módszereken nyugszik. Felfogásuk közössége mellett elemzéseik részben különböznek egymástól, a probléma külön-

böző oldalait járják körül. Négy nép mesekincsét vizsgálták, egyenként összegyűjtve az adott nép körében fellelhető összes variánst, részben saját gyűjtés, részben publikált anyag nyomán. Görög-Karády Veronika a bambara-malinké, Christiane Seydou a dogon, Suzanne Platiel a szamo, Diana Rey-Hulman pedig a tiokoszi mesékkel foglalkozott. Ily módon összesen 28 mesét elemeznek részletesen, s a kötet antológia részében további 29 egyéb nyugat-afrikai nép körében gyűjtött mese olvasható.

Módszerük részben folklorisztikai, részben antropológiainak tekinthető. Folklorisztikai, mert strukturális összehasonlító elveket követnek. Körültekintően vizsgálják a szövegek felépítését, cselekvéssorokat (séquence) és motívumokat különítenek el, s ezek szerkezeti viszonyát kutatják. A munka egésze pedig a mesék állandó és változó elemeinek összevetését tűzi ki célul. A szerkezeti elemzést ugyanakkor összekapcsolják az egyes népek általános társadalmi-kulturális életének jellemzőivel. A szereplők cselekedeteit, a motívumokat ily módon a társadalmi kontextus segítségével interpretálják. A mesék szimbolikus jegyeinek állandósága, közösségi átértelmezése fontos vizsgálati problémaként jelentkezik, s az interpretáció tényszerű megalapozottsága megóv mindenféle, az anyagtól elszakadó „fantáziálástól". Az elegáns, gondolatgazdag elemzések meggyőző. erővel érzékeltetik a szájhagyomány konkrét népek életviszonyaihoz kapcsolódó alkalmazkodását, más szóval a hagyomány adaptálódását. E szemlélet arra a roppant fontos problémára irányul, hogy miként ragadható meg az emberek viszonya saját folklórjukhoz, hogyan értelmezik azt, nemcsak explicit, hanem rejtettebb, mélyebb szinteken is. A bambara anyagban a „rettenetes gyerek" meséje a bambarák kultúrájának egyik központi jegyével, a beavatás rítusával kapcsolatos. A bambara mesék végkifejlete általában a közösségi értékeket kifejező égbe kerülési motívummal zárul, amely a mesék szimbolikus jelentésében a hős rendkívüliségére s tettei ellenére magas szintű megbecsültségére utal. Ezzel szemben a szamo variánsok, a szamo társadalom különbözősége miatt rendszerint a „rettenetes gyerek" halálával, vagyis közösségi elítélésével végződnek. Itt a hős ténylegesen, cselekedeteiben és szimbolikus tartalmában is a társadalomra veszélyes, s ezért elpusztítandó figura. A mesék hőse — erősen leegyszerűsítve a kérdést — a vizsgált nyugat-afrikai népek világképének megfelelően ambivalens: hol a beavatás mitikus alakja, hol antiszociális károkozó. Az alak annyiban egységes, hogy a közösségektől független, kívül áll közvetlen szociális-kulturális tevékenységükön. A mesék logikai szerveződésében ugyanakkor párhuzam figyelhető meg élettevékenységükkel.

Ez az antropológiai-folklorisztikai elemzés nálunk kevéssé ismert kutatási irányzat. Az eljárás párhuzamát az amerikai szociolingvisztikai kutatóknak, az ún. beszédetnográfia művelőinek körében találjuk. A francia iskola tőlük függetlenül dolgozik, eredményeiket még nem egyeztették. E kötet igen fontos eredménye a kutatásnak, főként azért, mert egy hagyományos, klasszikus folklórműfaj tartalmi-formai és antropológiai interpretálását adja, míg az amerikai vizsgálatok többnyire a spontán beszéd, az elemi történetek, élménybeszélgetések, egyszerű formák használatát és funkcióját elemezték. Az irányzat jelentőségére a „vásott kölyök" alakjáról írt monográfia is nagy nyomatékkal hívja fel a figyelmet.

Görög, Veronika: Littérature orale d'Afrique noire. Bibliographie analytique. G.-P. Maisonneuve et Larose. Paris, 1981. 394 l.

Voigt Vilmos

Az afrikai folklorisztika mind ez ideig legfontosabb segédkönyve jelent meg. A párizsi Centre National de la Recherche Scientifique (CNRS), a Centre d'Études Africaines, az École des Hautes Études en Sciences Sociales, sőt a Ministère de la Coopération segítségével, Michèle Chiche asszony közreműködésével másfél évtizedes munka eredményeként kiadták a fekete-afrikai szájhagyomány első bibliográfiáját. Van ugyan több nemzeti és nemzetközi Afrika-bibliográfia, folklorisztikai jellegű könyvészet, az antropológiai és etnológiai kutatások bibliográfiája is megjelenik (egyszer külön kellene számot adni az afrikai bibliográfiák, különösen a folklórbibliográfiák gondjairól !), mindazáltal nagy szükség volt egy ilyen terjedelmű és célkitűzésű munkára.

A bibliográfia anyaga 1977-tel zárul. Figyelembe vették a francia, angol és német műveket. Áttekintették ezeket, ha Európában, Amerikában vagy Afrikában jelentek meg. Könyvek esetében a nagy párizsi könyvtárakat vették alapul, ezt egészítették ki a londoni, tervureni, bázeli és a bloomingtoni (Indiana, USA) könyvtárak anyagával. Mindez magában mutatja a munka nagy méreteit, egyszersmind korlátait. Kétnyelvű (francia, majd angol) bevezető tájékoztat a munkáról, ezt követi a valamivel több mint száz át-

nézett (vagy részben átnézett) folyóirat jegyzéke. A rövidítéseket is külön jegyzékben oldják fel. A munka zömét a könyvek és tanulmányok jegyzéke adja. 2752 szerzős, több mint száz anonim munkát ábécé rendben hoznak. Francia szokás szerint az egyetemi disszertációkat (és rokon írásokat) külön jegyzékben közlik. Ez erősen válogatott anyag. Együttesen 2883 tételt hoz a kötet. (Néhány kettős számozás miatt néhánnyal több a valódi szám.)

Részletes „etnolingvisztikai" mutató következik ezután. Úgy jelölik, hogy az érintett nyelveket, törzseket, népeket felsorolják. Mivel itt különféle nyelvű anyagban másmás elnevezések fordulhatnak elő, az anyag rendezése nem volt könnyű feladat. Tematikus index is található a kötet végén, váratlanul nagyvonalú módon: nyolc csoportot különböztetnek meg (bibliográfiákat és jegyzékeket — énekeket — meséket — rövid műfajokat — feldolgozó tanulmányokat — mondákat — eposzokat — formulaszerű alkotásokat). Amennyire meg tudom ítélni, egy művet több helyen is felsorolnak, ha ez igazán indokolt. Ez a beosztás nem rossz, ám jobb lett volna nem nyolc, hanem vagy négyszer— ötször több csoportot felsorolni, még valamivel több átfedés árán is. Külön függelék zárja a kötetet. A szerkesztőnő és férje (a szociológus, MAUSS-kiadó Victor KARÁDY) tollából 1979-ben a *Cahiers d'Études Africaines* hasábjain megjelent e bibliográfia tudományszociológiai áttekintése. Ezt itt is közlik. Megtudjuk, hogy az utóbbi évtizedekben rohamosan terjedő kutatási téma, az afrikai folklór hogyan jelentkezik a bibliográfiai adatok megoszlásában.

Nyilvánvaló, hogy kiegészíthető minden bibliográfia, így ez is. Egyszer érdemes lenne például közzétenni a magyar afrikanisztika könyvészetét. Az egyes adatokhoz fűzött pár soros megjegyzések is rendkívül fontosak, hiszen sehol senki sem tudja kézbevenni az összes idézett művet.

Reméljük, hogy a bibliográfia folytatódik, mégpedig gyorsan, több nemzetközi együttműködéssel, amelyhez minden segítséget meg kell adni. A folklór (illetve a szóhagyomány) ilyen praktikus felfogásával is egyet érthetünk.

Genres, forms, meanings. Essays in African Oral Literature. — Genres, formes, significations. Essais sur la littérature orale africaine. Edited by — textes réunis par Veronika GÖRÖG-KARADY. Oxford, 1982. vi + 122 l.

Voigt Vilmos

1981. június 6—7-én az oxfordi Wolfson College épületében az afrikai szóbeli költészetről rendezett megbeszélés anyaga e kötet. Egyszersmind a Journal of the Anthropological Society of Oxford (JASO) 1982. évi számában is megjelentek a dolgozatok. A bevezetés a francia—angol szimpoziumot említi, a szerkesztő írta. A bevezető (Ruth FINNEGAN tollából) ugyancsak áttekintést ad. Öt angol és öt francia dolgozat következik ezután. A dolgozatok különböznek, mivel szakértők írták, akik sok éve foglalkoztak témáikkal. Általános gondolatok az afrikai folklórról, műfajok rendszere és meseszövegek csoportjainak értelmezése kerül egymás mellé. Többször visszatér a rítus konkrét értelmezése, de olvashatunk verselési dolgozatot is, az afrikai hősepika általános jellemzését, a zulu prófétizmusról, munkadalok pontos szövegkutatásáról.

A megélénkült afrikai folklorisztika eseménye a kis kötet: magas színvonalú antropológiai és folklorisztikai szakismeretek birtokában készült. Jól mutatja francia és angol kutatók most már inkább komplementer, mint kontradiktórikus nézeteit. Viszont kár, hogy egy végtére is belső kiadvány nem tájékoztat a szimpozium vitáiról, amelyek biztosan tanulságosak voltak.

Domonkos Ottó: A magyarországi kékfestés. Corvina. Budapest, 1981. 112 l., 129 fekete-fehér + 37 színes kép + 6 rajz

Balassa Iván

DOMONKOS Ottó nagy szolgálatot tett könyvének megírásával nemcsak a néprajztudománynak, hanem számos társtudományágnak, így az ipar- és iparművészettörténetnek egyaránt. A néprajz kutatói korábban alig foglalkoztak nálunk a kékfestés kérdésével, mert nem érezték kellő mértékben illetékességüket. Így aztán, míg a szomszédos országokban kisebb-nagyobb részlettanulmányok és jelentős összefoglalások láttak napvilágot, addig nálunk csak a múzeumok raktáraiban gyűltek a kellően nem értékelt nyomódúcok.

A magyar népviseletek egyik legfontosabb alapanyaga a kékfestő volt a XVIII. század végétől kezdve, de különösen a XIX. században. Ebből készültek a kötények, a fejkendők, a nyakba való és vállkendők, zsebkendők, de a férfiviseletben is találkozunk vele, hiszen ezt viselték a csikósok, kubikusok egyaránt. A mindennapi életben is sok alkalmazását ismerjük: ajtóruha, bugyorkendő, asztalterítő, ágynemű, hogy csak néhányat említsek a legfontosabbak közül. Így hát természetes, hogy a néprajzi alapérdeklődésű szerző elsősorban néprajzi monográfiát készített, de úgy, hogy még más kutatási területek eredményeit is felhasználta.

A gazdasági környezet alapos leírását éppen úgy megtaláljuk ebben a kitűnő könyvben, mint a céhek közelebbi ismertetését, majd azok feloszlatása után a kapitalista ipar körülményeinek részletes leírását. Ezek ismerete nélkül a kékfestést éppúgy nem lehetne megérteni, mint a középkori előzmények bemutatása nélkül is nehéz lenne a fejlődés egész menetét nyomon kísérni. Az indiai és általában keleti kapcsolatok sokszálú ágát részletesen megismerhetjük. Ezek azonban nem közvetlenül, hanem részben nyugati, illetve déli közvetítéssel jutottak el hozzánk, mint ez más esetben is tapasztalható azokkal a tárgyakkal, eljárásmódokkal kapcsolatban, melyeket földrészünk a nagy felfedezések után ismert meg.

Mivel a monográfia néprajzi szemléletű történeti munka, így azonnal észreveszi azokat a különbségeket, melyek az egyes magyar etnikai csoportok által kedvelt kékfestőket megkülönböztetik egymástól. Így más díszítéseket szerettek Kalocsa környékén, Nyugat-Dunántúl vagy a Tiszántúl egyes részein. Az eltérések még nagyobb mértékben jelentkeztek a német, szlovén, szlovák, szerb-horvát lakosságú magyarországi falvak között. Az igényeket a kékfestő mesterek jól ismerték és ennek megfelelően nyomták az anyagot. A Nyugatról jött minták közé csakhamar bejutottak a magyar takácsok díszítményei, sőt népi díszítőművészetünk szerényebb hatása is felismerhető némelyik dúcon. Ilyen és ehhez hasonló sok finom megfigyelés teszi a könyvet különösen értékessé. Olyan megállapítások ezek, melyeket csak egy széles látókörű néprajzkutató képes felidézni. Elsősorban ez teszi ezt a munkát nemcsak különösen értékessé, hanem az európai kékfestő-irodalom élvonalába is emeli.

A szerző azonban nem áll meg a második világháborúval lezáródó korszaknál, hanem nyomon kíséri azt a továbbélést, fellendülést és széles körű elterjedést, melynek az elmúlt két évtizedben tanúi lehettünk. A kékfestő újra divatba jött, általánosan elterjedt az öltözködésben és a háztartásban egyaránt. Ennek megfelelően nemcsak a régi üzemek éledtek helyenként újjá, hanem kiváló iparművészek, népi iparművészek új alkotásaiban is gyönyörködhettünk. Igaz, manapság, mintha a kékfestő iránti lelkesedés mérséklődött volna, de egy újabb virágzást ismét el lehet képzelni.

A könyv nemcsak tartalmilag kiváló, hanem a megjelentetése is elsőrendű, ami a kiadót dicséri. Bárcsak minél több ilyen szinten kiadott néprajzi könyvvel találkozhatnánk a jövőben. Éppen ezért örömmel nyugtázzuk, hogy a belső tartalma és a külső megjelenése, művészi megvalósítása egyaránt nívódíjban részesült.

Domonkos Ottó befejezésül a parasztsághoz, a kisvárosi polgársághoz kötődő kézműves iparosok kutatásának munkatervét is megadja: „Könyvünkben szerettünk volna összefoglaló képet adni a magyarországi céhes mesterségek egyikéről, a kékfestőkről, elsősorban nagy értékű hagyományainak megőrzése kedvéért. Úgy véljük, az a gyűjtőmunka, amelyet a második világháború utáni években megkezdtünk, nem volt csekély jelentőségű, de nem is fejeződhet még be. Kutatói kötelességünk, hogy a korai manufakturális ipari emlékeket megőrizzük és megmentsük, s a régvolt szokásokat feldolgozzuk minél több történeti anyag alapján" (81 l.). A szerző széles körű gyűjtését ismerve, őszintén remélem, hogy a magyar kisiparokat még több könyvben fogja bemutatni.

Stopp, Klaus: Die Handwerkskundschaften mit Ortsansichten. Beschreibender Katalog der Arbeitsattestate wandernder Handwerksgesellen (1731—1830). Band 1: Allgemeiner Teil, Band 2: Katalog Bundesrepublik Deutschland: Aalen-Esslingen. Anton Hiersemann Verlag. Stuttgart, 1982.

Nagybákay Péter

A céhrendszer egész Európát átfogó, spontán kialakult, hatalmas nemzetközi szervezetének egyik legjelentősebb előmozdítója és fenntartója a kézműves legények kötelező vándorlása volt. A legtöbb mesterség céhszervezete ugyanis a szakmai ismeretek gyarapítása és tapasztalatok szerzése érdekében előírta a felszabadított legények

(segédek) számára a többévi vándorlást. A legénynek szülővárosától, illetve első munkahelyétől távol, más idegen városokban — ami igen gyakran hazája határain is kívül esett — kellett meghatározott munkaidőt eltöltenie. Enélkül nem bocsátották remekelésre, nem lehetett belőle mester.

A vándorláshoz a céh egy iratot, ajánlólevelet állított ki a kézműveslegény számára. A legény ennek bemutatásával igazolhatta szakképzettségét és megbízható magatartását. Ennek a személyi igazolásra is szolgáló bizonyítványnak általánosan elterjedt német neve a „Kundschaft" volt. Egykorú magyar elnevezése „bizonyságlevél" vagy latinosan „testimoniális levél". Ez az okmány a mai munkakönyvek, illetve az ezeket megelőző „vándorkönyvek" és egyúttal a mai modern értelemben vett útlevelek közvetlen előzményének tekinthető. A vándorlásokhoz helyenként már a XVII. században szokásban volt hasonló jellegű okmányok kiállítása, de a „Kundschaft"-ok kötelező használatát csak 1731-ben írta elő a Német-Római Birodalom kézművesipari rendtartása, megszabva annak két fő tartalmi kellékét: a személyleírást és a konkrétan megnevezett munkahelyen eltöltött munkaidő igazolását. Így a bizonyságlevelek használata a birodalom egész területén, de még jóval annak határain túl is elterjedt. A kiállítandó okmányok nagy száma miatt már korán kialakult az a szokás, hogy a bizonyítványok kiadását nyomtatott űrlapok kitöltésével tették egyszerűbbé. Az űrlapok fejlécét a legtöbb esetben az okmányt kiállító céh székhelyének városképe díszítette.

Az európai városképes céh-bizonyságlevelek felkutatására, katalogizálására, rendszerezésére és feldolgozására vállalkozott a szerző, Klaus Stopp. A munka terjedelmére az alábbi adatok világítanak rá. A kereken száz évet felölelő időszak kb. 11 000 fennmaradt és ismert bizonyságlevele alapján 13 mai európai ország (Német Szövetségi Köztársaság, Német Demokratikus Köztársaság, Svájc, Franciaország [Elzász], Dánia [Koppenhága], Ausztria, Olaszország [Dél-Tirol], Csehszlovákia, Magyarország, Jugoszlávia [Szlovénia, Horvátország, Vajdaság], Románia [Bánát, Erdély], Lengyelország; Szovjetunió [Baltikum, Galícia]) területén fekvő 608 település közel 1600 különböző városképének kb. 4500 variánsát mutatja be. A mű teljes terjedelme előreláthatóan 16 nagyméretű, egyenként 320—350 oldalas album alakú kötet lesz.

1982-ben az első két kötet jelent meg: a bevezető általános rész és a katalógus első kötete, a Német Szövetségi Köztársaság területén fekvő A-tól E-ig terjedő kezdőbetűs 58 város 122-féle vedutájának reprodukciója és részletes leírása. A bevezető kötet részletes tájékoztatást ad a városképes bizonyságlevelek használatáról, megjelenési formájáról, tartalmáról és a bennük található adatokról. Ebből kiderül, hogy a városképes bizonyságlevelek jelentős interdiszciplináris érdeklődésre tarthatnak számot. Elsősorban *helytörténeti* jelentőségük domborodik ki, mert egy-egy település, város vagy mezőváros általában igen hiteles — viszonylag korai, sokszor a legkorábbi — ábrázolását rögzítették. Nem kisebb fontosságot tulajdoníthat nekik a *társadalom és művelődéstörténet* sem. Különösen a *céh- és kézművesipar-történet*. Rövid ismertetésünkben elsősorban ez utóbbi szempontokra leszünk tekintettel, és a magyarországi vonatkozásokat emeljük ki, annál is inkább, mivel a közölt statisztika szerint a bizonyságleveleken megjelenített összesen *608 európai város közül 103 esik a történeti Magyarország területére*, beleértve ebbe Erdélyt és Horvátországot is (de a mai Magyarország területéről is 48 város szerepel a műben), és ez *több mint a teljes anyag egyhatoda*.

A szerző először a bizonyságlevelek technikai kivitelével foglalkozik (típusnyomtatvány, fametszet, rézmetszet, ólomklisé, kőnyomat stb.), majd magukkal a vedutákkal, a városkép típusokkal, a barokk, régence, rokokó, copf és empire stílusú keretdíszítményekkel. Tételesen felsorolja azokat a mesterségeket, amelyeknek bizonyságlevelein önálló, saját mesterségükre utaló ábrázolás látható (szerszámok, készítmények, munkafolyamatok, védőszentek stb.), majd a céhpecsétekkel, végül a városképes „kundschaftokat" előállító és forgalomba hozó rézmetszők, nyomdászok és kiadók szerepével foglalkozik. A magyarországiak közül sok adatot közöl pl. a miskolci Szigethy Mihályról, a budai Johann Philipp Baderről, a pécsi Johann Josef Engelről, Knézevich Istvánról és a debreceni Karacs Ferencről.

A „kundschaftok" elterjedése lényegében egybeesett egyrészt a német nyelvterülettel — Svájcban csak a német részen, Franciaországban csak Elzászban, a mai Olaszországban pedig csak Dél-Tirolban voltak használatban —, másrészt a Német-Római Császárság, illetve a XVIII—XIX. századi Habsburg-birodalom határaival. Ez indokolja azt, hogy a bizonyságlevelek nyelve majdnem kizárólag a német volt még Cseh- és Morvaországban is. Egyetlen jelentős kivétel mutatkozik: a magyar királyság, ahol *a magyar lakta területeken magyar nyelvű bizonyságleveleket nyomtattak*, máshol kétnyelvűt vagy németet. Az egyetlen szerb nyelvű (Pancsova) és latin nyelvű (Pozsega) is a magyar korona országaiból származik.

A bizonyságlevelek részletes tartalmi kiértékeléséből kiderül, hogy a szigorúan vett, a jogszabályban pontosan előírt szövegű „bizonyságlevelek" (kundschaftok) mellett igen sok városképpel ellátott „felszabadító vagy tanulólevél" (Lehrbrief) és néhány „mesterlevél" (Meisterbrief) is fennmaradt. Ezek — érdekes módon — túlnyomó többségükben az egykori magyar királyság területéről származnak. A tanulólevelek a tanulóévek („apródesztendők") letöltéséről, az inas felszabadításáról, legénnyé minősítéséről („a társpohár megadásáról"), a mesterlevelek a mesterré avatásról tanúskodnak. 31 magyarországi városból maradt fenn ilyen „tanulólevél", 4-ből pedig „mesterlevél". A tanulólevelek legtöbbször tartalmazzák a vándorláshoz szükséges ajánlást is, de rendszerint a személyleírási adatok nélkül. Ez arra mutat, hogy Magyarországon az egymástól eltérő tartalmú „Kundschaft" és „Lehrbrief" fogalma nem vált el mindig élesen egymástól. A kétféle igazolás egyetlen okmányban jelent meg. Ebből is úgy tűnik — mint a magyar nyelvűségből is —, hogy *a magyarországi céhek különállásukat bizonyos mértékben megőrizték*, és az 1731. évi birodalmi rendelet előírásait nem feltétlenül tartották magukra nézve kötelezőnek.

A vándorlegények bizonyságlevelei — különösen a vándorkönyvek bevezetésének időpontja (1808—1829) előtti időkből — nemcsak a legények származási helyének, hanem a legényvándorlások útvonalainak is értékes forrásai. A szerző néhány érdekes példán térképen is bemutatja egyes legények vándorútját a bizonyságlevelek adatai alapján. Egy besztercebányai kékfestőlegény pl. (Carolus Fischer) Magyarországot, Dél-Németországot, Bécs környékét, Csehországot, Sziléziát és Szászországot bejárva 99 helyen fordult meg.

A bizonyságlevelek szórványos és sokszor esetleges előfordulása miatt a bennük található adatok statisztikai feldolgozása, főleg pedig értékelése elég nehéz és körülményes. Általános következtetések levonása csak nagy körültekintéssel és bizonyos fenntartásokkal végezhető. Mindenesetre kb. 1000 darabos mintavételek alapján megállapítható volt, hogy a vándorlegények kb. 85%-a 200 km-es körzeten belül vándorolt, kb. 90%-uk 18 és 29 éves korhatár között tette meg vándorútját és 50%-uk félévnél kevesebb időt töltött egy-egy munkaadónál stb. Kiugrik a statisztikai feldolgozásból egyes szakmák idényjellege is. Pl. az ácslegények december és február között vándoroltak a legnagyobb számban, mert ilyenkor nehezen találtak munkát. Egyébként éppen novemberben és decemberben kelt útra a legkevesebb kézműves legény, ezzel szemben áprilisban és májusban érte el a vándorlegények száma az évi csúcsot.

A II. kötetből megismerhetjük a katalógus szerkezetét: minden egyes város vedutás bizonyságlevelének képe mellett többek között ott szerepel: a nyomástechnika meghatározása, az előállító, forgalomba hozó vagy kiadó neve, az okmány mérete, a városkép részletes leírása, a használó céhszervezet (szakma) megnevezése, az esetleges publikálás jelzete és a fennmaradt példányok őrzőhelye.

A nagyszabású katalógus hiánypótló és gondolatébresztő is számunkra. Olyan értékeinkre derít fényt, amelyeket eddig csak sejtettünk, de feltáratlansága miatt alig-alig ismertünk. Önkéntelenül felveti azt a gondolatot, hogy mennyi más típusú, tulajdonképpen a néprajz és a kézművesipar-történet, sőt a népművészet számára is értékesebb és érdekesebb, kézzel írott és festett bizonyság-, tanuló- és mesterlevél lappang feltáratlanul múzeumainkban, amelyekből eddig mindössze csak egynéhányat publikáltak.

Klaus Stopp munkája lenyűgözően nagy vállalkozás. Olyan össz-közép-európai speciális korpusz és forrásgyűjtemény, amely a maga nemében páratlan. Örömmel üdvözöljük a mű megjelenését és különösen kíváncsian várjuk a katalógusnak a hajdani magyar királyság területére vonatkozó köteteit.

Szuhay Péter: A Szendrő környéki falvak paraszti gazdálkodása a kapitalizmus időszakában. Borsodi kismonográfiák 14. (Szerk.: Szabadfalvi József.) Miskolc, 1982. 160 l., 32 fénykép.

Szilágyi Miklós

A magyar gazdaságnéprajzi kutatások közkeletű gyakorlatának óvatos tagadását, s az öntudatos megújító szándékot már a bevezető mondatok előlegezik: Szuhay a Szendrő környéki falvak (legfőképp Abod, Martonyi és Szuhogy) „paraszti gazdaságtörténetének megírására", nem a gazdálkodás néprajzi elemzésére vállalkozott. Ebből az „önértékelésből" azonban semmiképp sem következik, hogy ne lenne indokolt elsősorban mégis *néprajzi* teljesítményként értékelnünk e kismonográfiát. Hiszen ha a célok, előfeltevések (néprajzi kutatásainkban mindeddig be nem vallott „hipotézisek") részletesebb körülírá-

sából nem is, a témakezelésből és az érvelés-bizonyítás módjából mindenképp néprajzi iskolázottságra következtethet a „tagadás" indokait értő s az újító szándékot is méltányoló recenzens.

A néprajzi módszerek „beszüremkedése" egy lokális parasztságtörténetbe természetesen önmagában még nem avat „néprajzivá" *bármely* gazdaságtörténeti igényű feldolgozást. Az agrártörténészek is tapasztalják, ha nem is fogalmazzák meg, hogy a kapitalizmuskori parasztgazdaságok termelési módjának (földművelésének, állattartásának), értékesítési szervezetének (a piacok-vásárok szerepének) és fogyasztásának (táplálkozásának) átalakulási folyamatát — ezekre figyelt SZUHAY — az írott források használatában legkövetkezetesebb történész sem tudja megnyugtatóan elemezni. A személyes megfigyelés vagy interjú révén megszerezhető információkat és a paraszti feljegyzéseket (pl. a gazdasági naplókat) hasznosítva viszont — néhány újabb parasztságtörténeti munka már ezt bizonyítja — általában korrigálható a források hiánya és torzításokat eredményező egyoldalúsága.

Ez esetben nem ilyen gazdaságtörténeti vállalkozással van dolgunk. Ha gazdaságtörténeti „hipotézisektől" indítja SZUHAY Péter elemző magyarázatait, csak azért, mert meggyőződése szerint *ezekre* a kérdésekre adható válaszok miatt s nem valamiféle fiktív „régiesség" rekonstruálása szándékával, érdemes néprajzi kutatást végezni. A kapitalizálódó magyar mezőgazdaság egésze, s különösen a szűkebb táji környezet felkínálta alternatívák viszonyrendszerében elemzi tehát a parasztgazdaságok termelési és fogyasztási stratégiáit, arra keresvén választ, hogy a háztartás jelentette önfenntartási rendszerben milyen változások történtek — a feudalizmushoz képest — a termelés és fogyasztás egymást meghatározó kapcsolatában. A technológiai részletkérdések csak annyira érdeklik, amennyire alkalmasak e rendszeren — a modellként felfogott paraszthäztartáson — belül az állandó és változó elemek egyensúlyának vagy diszharmóniájának szemléltetésére. Vagyis: onnan indítja következtetéseit, ahol a szokványos néprajzi leírások rendszerint befejeződnek: a „hagyományos" és az „új" (relative új!) technológiai ismeretek termelési és fogyasztási célrendszerré integrálódásának törvényszerűségeit igyekszik feltárni.

Aligha vitatható az ilyen kutatási program értelme-jelentősége. Még akkor is termékenyítőleg hathatnak a gazdaságtörténettől „kölcsönzött" ötletei, ha maga sem mérte fel következetesen — legalábbis nem fogalmazza meg, hogy felmérte volna — az általa is elfogadott néprajzi módszerek „teherbírását". Hipotézisei azt követelték, hogy a termelési-fogyasztási *szokásokat* egzakt mutatókkal mérje, hiszen nem a „normát", hanem a stratégiák realizálhatóságát akarta megmutatni. E „mérés" eredménye minden számszerűsített adata és modellekbe sűrített általánosítása: mind a történeti változásokat, mind az egyidejű változatokat imponáló nagyvonalúsággal egyszerűsítette alapképletekre!

Csakhogy — bármennyire elismerést érdemlő is az általánosításokban megnyilvánuló bátorság és magabiztosság — nem feledhetjük: egyetlen (igaz, 40 éven át vezetett s páratlan forrásértékű) gazdasági napló, és a hivatalos statisztikák, szórvány levéltári adatok mellett SZUHAY is az interjúra és a megfigyelésre alapozta minden általánosítását. Tehát: közkeletű néprajzi módszerrel *rekonstruált* .Módszertani szempontból éppen ezért különösen tanulságos lenne, ha gondosan megokolná, *miért* a kapitalizmuskori parasztgazdaságokról informálnak az 1970-es évek végén (TSz-ben? háztájiban?) készített fényképfelvételek; *milyen forráskritikai* meggondolások teszik a két világháború közötti, csak emlékezettel hitelesíthető termelési mutatókat az egykorú statisztikákkal összemérhetővé; s általában: a megfigyelhető jelenségekből (pl. a határhasználat földrajzi nevekben megkövesült emlékanyagából) *milyen logikai műveletekkel* lehet a gazdálkodás szerkezeti változásaira — olykor a XVIII. századi változásokra — következtetni.

A módszertani következetlenség (vagy az előzetes „műhelymunka" indokolatlan elhallgatása?) gyakran az eredmények értékelhetőségére is kihat. Úgy tűnik, mintha SZUHAY elemzései inkább néprajzi-gazdaságtörténeti iskolázottságának és általánosító képességének, invenciójának köszönhetőek, mintsem a szokásostól lényegesen eltérő adatgyűjtő és -elemző módszerének.

Feyér Piroska: A szőlő- és bortermelés Magyarországon 1848-ig. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1981. 385 l.

Égető Melinda

A magyarországi szőlőtermesztéssel és borászattal könyvtárnyi irodalom foglalkozik. Az utóbbi kétszáz évben műszőlészeti szakkönyvek, mezőgazdasági folyóiratok

közleményei, gazdaságtörténeti, néprajzi művelődéstörténeti stb. szempontú tanulmányok, lexikális táji ismertetések, hírlapi cikkek özöne jelent meg nyomtatásban. Mégis — vagy talán éppen ezért — a hazai szőlő- és borkultúra azok közé a témakörök közé tartozik, melyekben nem áll rendelkezésre átfogó történeti áttekintés sem a technológia fejlődésére, sem a probléma társadalomtörténeti vonatkozásaira nézve. Éppen ezért történészek, etnográfusok és a termelési ág múltja iránt érdeklődő szőlész szakemberek egyaránt nagy várakozással veszik kézbe FEYÉR Piroska most megjelent könyvét.

A szerzőt szemmel láthatóan az a törekvés vezérelte, hogy a szőlőkultúra fejlődését a gazdasági élet egészének fejlődésébe ágyazva mutassa be. Ez a helyes célkitűzés sajnos a megvalósítás során visszájára fordult. A mindenkori gazdasági élet általános kérdéseinek (az adózási rendszer, az osztályharc talajáról megközelített jobbágy—földesúr viszony stb.) részletes taglalása súlyos tehertétele lett a könyvnek. Az általános részek nem alkotnak szerves egységet a szőlészetre-borászatra vonatkozó részekkel. Az utóbbiak csak mintegy függelékként követik az előzőeket. Ez a sajátosság nemcsak szerkezetileg, hanem tartalmilag is éreztetí hátrányát, hiszen az adatokat nem ritkán csak az időrend kapcsolja a fő vonulatot képező általános gazdaságtörténeti részekhez. (Ebből aztán sok átfedés is adódik a szövegben, mivel egyazon adatok hol időrendi, hol pedig termeléstörténeti szempontból kerülnek említésre.) Így a könyvnek, bár felöleli a Kárpát-medence római korától 1848-ig terjedő időszakot, a termelési ág fejlődését nem sikerült folyamatként ábrázolnia.

A szőlőművelés és borászat kérdéseinek felvázolásához főként Kőszeg—Pozsony—Rusztra, Budára és Hegyaljára, kisebb mértékben Egerre, Gyöngyösre, Pécsre és az Erdélyre vonatkozó szakirodalomból válogatott a szerző. Sajnos azonban megtartotta a forrásként használt feldolgozások szerzőinek súlypontozását is az egyes problémák között. Mivel pedig — különösen a régebbi szakirodalom tekintélyes része a XIX. század előtti időkre — elsősorban a borkereskedelem, valamint a borral kapcsolatos szolgáltatások adatait vonultatja fel, túlnyomórészt ezek az adatok töltik ki FEYÉR Piroska jelen könyvének fejezeteit is. A biztató alcímek ellenére csak nagyon keveset tudunk meg a szőlőművelés módszereiről, eszközeiről, a borkészítés technológiájáról, a tárolás módozatairól, mindezek időbeli és térbeli változásairól, azaz a termelés szorosan vett történetéről. A főbb borvidékekre vonatkozó táji feldolgozások adatainak kritikátlan „szinkronizálása" nemcsak téves általánosításokat eredményezett, hanem azt is, hogy néhány lapnyi különbséggel egymásnak ellentmondó megállapítások következnek — minden megjegyzés nélkül. Itt említem meg azt a talán technikainak nevezhető problémát, hogy gyakran hiányoznak a hivatkozások, gyakran pedig pontatlanok. Az egy-egy forrásmunkából átvett, sokszor egész bekezdéseket kitevő szövegrészek nem ritkán idézőjel vagy (és) lábjegyzet nélkül szerepelnek. Erősen érzékelhető az utóbbi egy-két évtized agrártörténeti, néprajzi és nyelvészeti irodalmának nem ismerete. Ellenkező esetben talán elkerülhetők lettek volna az olyan elemi tévedések, mint a szultáni hász-birtokoknak Szeged környékére való lokalizálása, a metszőkésnek olyan eszközként való interpretálása, mely a „kacor alakú sarló"-t váltotta fel, vagy Pozsony német nevének Pressburgnak „Sajtóvár" jelentésben való elfogadása.

FEYÉR Piroska hatalmas munkával óriási történeti adatmennyiséget rendezett együvé könyvében a korábbi szakirodalomból. Az, hogy a mű végül is bizonyos egyoldalúságot mutat, arra hívja fel a figyelmet, hogy a mennyiségre nézve oly tekintélyes szőlészeti-borászati szakirodalom belső arányai sem tükrözik az egyes problémák fontosságát.

Dám László: Lakóházak a Nyírségben. Studia Folkloristica et Ethnographica 6. A Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszékének Kiadványa. Szerk.: UJVÁRY Zoltán. Debrecen, 1982. 115 l., 48 kép.

Füzes Endre

A szerző következetesen folytatott népi építészeti kutatásai újabb önálló kötet jelzi, melyben egy nagyobb táj — a Nyírség — parasztházait mutatja be. A téma leszűkítését a parasztházra, illetőleg a többi építmény mellőzését indokolhatta a kiadványsorozat korlátozott terjedelme vagy az a tény, hogy a szerző ezen a tájon a kutatásait a gazdasági és egyéb építményekre nem terjesztette ki. Mindenesetre a tartalmi leszűkítés következtében munkáját maga is kismonográfiának nevezi.

A bevezető fejezetben a vizsgált területet jelöli meg, utalva a Nyírség földrajzi és néprajzi körülhatárolásának különbözőségére és bizonytalanságaira. Ezután az építésze-

tet meghatározó vagy befolyásoló természetföldrajzi feltételekről, az itt élt parasztok gazdálkodásának jellegéről, a birtokviszonyokról és a nemzetiségekről kapunk rövid tájékoztatást.

A következő fejezetben a nyírségi paraszthá zak építésénél alkalmazott *falazó anyagokat és technikákat* ismerjük meg, térképvázlaton is szemléltetve a XIX. és a XX. század fordulóján használt eljárások elterjedtségét és arányait. A falazat szempontjából kisebb jelentőségű *veremházakat* és *gödörlakásokat* — az előbbinek egyáltalán nincs felmenő fala, az utóbbit félig a földbe süllyesztették — röviden tekinti át, hiszen ezekről az közelmúltban átfogó és részletes tanulmánya jelent meg (vö. Műveltség és Hagyomány XX.). A továbbiakban mindenre kiterjedő ismereteket kapunk a favázas, sárral tömített falakról *(mereglyés fal, sövényfal)*, illetve a váz nélküli sárfalakról *(fecskerakás, vertfal, vályogfal)*, készítésük munkafolyamatáról, elterjedtségük növényföldrajzi és gazdasági okairól, továbbá a házak *alapozásáról*, a padlózat és a falazat *tapasztásáról, meszeléséről* és *festéséről*. A következő alfejezet a *tetőzetet* ismerteti, ezen belül behatóan foglalkozik a *födémek* típusaival, a *tetőszerkezet* változataival (kissé meglepő a *szarufás tetőszerkezet* nagy részaránya és elterjedtsége), a *tetőfedő anyagokkal és technikákkal*, végül a *tetőformákkal*. Mindegyik témánál bemutatja a változatok elterjedtségét és determinánsait. Érinti röviden a lakóházak építésénél alkalmazott *munkaszervezeti formákat*, a *szakiparosok* tevékenységét, továbbá az építéssel kapcsolatos *szokásokat* és *hiedelmeket* is.

A könyvecske második része a nyírségi paraszthá zak *alaprajzi változatait*, a *tüzelőberendezést* és a *füstelvezetés* megoldását elemzi, feltárva az időbeli változások folyamatát. Részletesen tájékozódhatunk a táj különböző részén meghonosodott alaprajzi formákról (három-, illetve többhelyiséges házak), ezek társadalmi hátteréről, a lakóházak és a gazdasági épületek egybe- és külön építéséről, a szobai és a konyhai tűzhelyek kistáji változatairól *(boglyakemence, kandalló*, illetve *tüzelőpadka*, majd *takaréktűzhely)*, és a XIX. században még domináns *szabadkémény* átalakulásának, megszűnésének folyamatáról.

Az utolsó rövid fejezetben a szerző összefoglalja vizsgálatának eredményeit. Rögzíti azokat az építészeti jellemzőket, melyek figyelembevételével a nyírségi paraszthá znak négy, földrajzilag is elkülöníthető, gazdaságilag és társadalmilag indokolható típusát, voltaképpen típusvariánsát állapíthatta meg.

A kismonográfia nagy érdeme, hogy jószerével előmunkálatok nélkül, első ízben nyújt terepmunkán alapuló átfogó ismereteket egy történeti nagytáj paraszthá záról. Jóllehet a szerző vizsgálatának időhatárait nem közölte, mégis nagyjából a XIX. század második felében és a XX. század első felében épített, illetve használt lakóházak változatainak évszázadnyi alakulását, és mindezek gazdasági és társadalmi hátterét ismerhettük meg. A történeti kérdések iránt fogékony szerző mélyfúrásait ezúttal nélkülöznünk kellett, amit az magyarázhat, hogy erről a tájról a középkori régészeti és történeti adatok szinte teljesen hiányoznak. Az összefoglaló fejezetet olvasva nem érezzük eléggé indokoltnak a vizsgált terület kiterjesztését dél felé, hiszen a leírtak alapján teljesen nyilvánvaló, hogy a hajdú városok területéről, Debrecen környékéről és a bihari részekről bemutatott háztípusnak semmi köze sincs a Nyírséghez, és kérdéses számunkra Nyíregyháza és tanyái paraszthá zainak külön típusba való sorolása is.

A kis kötet mondanivalóját elterjedési térképek, kitűnő rajzok és fényképek egészítik ki, külföldi megértését és használatát pedig német és szlovák nyelvű összefoglalás könnyíti meg.

Tóth Ferenc: A makói ház. A Makói Múzeum Füzetei 30. Makó, 1982. 141 l., 105 kép.

Füzes Endre

A parasztság anyagi kultúrája, a falusi életmód kutatója mindig örül, ha új népi építészeti monográfiát vehet kézbe, hiszen egy tematikus vizsgálat is új adatokkal, új összefüggések feltárásával, új szempontokkal segítheti az életmód történeti szakaszai megragadását és ábrázolását. Tóth Ferenc — előtanulmányok után született — könyve az életmód egészének megközelítésében is igen figyelemre méltó. Egyrészt történeti dokumentációval, statisztikai adatokkal hitelesítve ismerhetjük meg a makói település és a lakóház történetét, másrészt a szerző helyszíni vizsgálatai, adatgyűjtései alapján — és kitűnő illusztrációk segítségével — nyomon követhetjük a XIX—XX. századi „hagyományos" paraszthá z és szociálisan rétegzett változatai anyagi és technikai összetevőit, az építés és a használat részleteit. De a szerzőnek valójában az „emberszempontú" megközelítés a fő erőssége, vagyis az a módszer, hogy a különböző időszakokban használt, jól körültapintott tényezők hatására folyamatosan változó makói paraszthá zat a benne élő

ember szemével, a házat felépítő és használó ember sorsával összekötve láttatja. A makói mezővárosi ház és változatai bemutatásával, mondhatni ennek ürügyén, határozott vonásokkal húzott társadalomrajzot is kapunk, és a házat ismertető sorok mögött érzékeljük azt az állandó küzdelmet, amelyet a makói emberek vívtak a természettel, a hatóságokkal, önmaguk szegénységével, vágyaikkal életük jobbrafordításáért. Nem véletlen, hogy a szerző munkáját Makó nagy szülötte, Erdei Ferenc emlékének ajánlotta.

Tóth Ferenc a parasztházat a maga anyagi, technikai, formai és funkcionális komplexitásában, mint egyéni erőfeszítésekkel létrejött társadalmi produktumot kezeli, melynek gazdasági és szociális determinánsai jól megragadhatók, történeti változatai pedig az életmód alakulásával szoros összefüggésben zajlottak le. Ez a szemléletmódja a könyv minden részén érvényesül, így a puszta építészeti leírás helyett építészettörténetet és társadalomtörténetet kapunk, és a száraz adatsorok mögött is plasztikusan érzékeljük a mezőváros lakóinak otthont adó porták és hajlékok állandó változását, a jobbítani akaró emberi erőfeszítéseket. A *Tér és idő* c. fejezetben dicséretesen tömörítve kapunk áttekintést a tájról, a város múltjáról, termelő tevékenységéről, a népesség számáról és összetételéről, a település formájáról és szerkezetéről, a városképről, mindezek történeti alakulásáról. A fejezet végén a népi építészet fejlődésének főbb korszakait, a hagyomány és a hatósági előírások szembeállítását összegezi. Miután így megismertük azt a földrajzi, gazdasági és társadalmi közeget, melyben a makói ház élt, a következő, *Anyag és technika* c. fejezetben leírja a falazat, a födém, a tető, a héjazat anyagát és szerkezeteit, a homlokzat, a nyílászárók kialakításának módját, valamint a ház megjelenésében itt fontos szerepet játszó kapuk és kerítések változatait. A történetileg jól eligazító adatokat számos interjú, idézet, paraszti vallomás és apró megfigyelés oldja fel és teszi olvasmányossá.

A *Forma és funkció* c. fejezetben a telekrendről, az udvar beépítettségéről, majd a ház alaprajzi változatairól és a tüzelőberendezésről kapunk tájékoztatást. Igen figyelemre méltóak *A ház élete* alcím alatt a ház építészeti, formai változásait bemutató és megindokoló sorok. Végül a *Lakásmód és lakáskultúra* c. fejezetben a szerző a ház felszereltségét, eszközökkel való ellátottságát, bútorzatát, használatát, a házhoz kapcsolódó szokásrendet részletezi, a különböző szociális rétegek gyakorlatának összehasonlításával. A *Kitekintés* c. zárófejezet történelmi tablója tömören összefoglalja a karlócai békétől napjainkig a középmagyar vagy alföldi háztípusba tartozó makói ház életútját, azokat a gazdasági és társadalmi körülményeket, melyek a ház sajátos makói vonásait kialakították.

A tartalmas, olvasmányos könyvet térképek, rajzok, alaprajzok, metszetek és fényképek, valamint szakbibliográfia teszi teljessé.

Simon, Franz: Bäuerliche Bauten und Geräte Südburgenland und Grenzgebiete (Paraszti épületek és eszközök. Dél-Burgenland és a határvidékek) A szerző saját kiadása. Oberschützen, 1981.

Csoma Zsigmond

Simon újabb szép kiállítású könyve lenyűgöző adatgazdagsággal, Ausztria keleti tartományának, Burgenland kevésbé ismert déli területe paraszti-kisnemesi lakóinak életét mutatja be képeken. Pontos és részletes felmérésen alapuló rajzai már korábbi könyvére is felhívták a néprajztudomány és az érdeklődők figyelmét. Különös műfajú ez a könyv is, mert terjengős leírások és adathalmaz helyett életszerű enteriőr rajzai mindennél jobban szemléltetik az egyszerű olvasónak is az elmúlt két évszázadot. Könyve előszó, bevezetés és egy áttekintő térkép után két fő részre tagolódik: dél-burgenlandi és a határvidék paraszti építkezésére, épületeire, valamint ennek a területnek a paraszti eszközeire. Az első csoportban mutatja be a felsőőri kerület 15 faluját (köztük a magyar nyelvsziget mai falvait, Alsóőr—Unterwart — négy épületét, Felsőőr—Oberwart — két épületét, Őrsziget—Siget in der Wart — és Jobbágyi—Jabing — egy-egy épületét), a németújvári kerület hat faluját, a gyanafalvi kerület négy faluját, valamint Alsó-Ausztria két faluját, Kelet-Stájerország öt faluját.

A paraszti eszközöket a talajmegmunkálás, aratás, állattartás, teherszállítás-fuvarozás, házi és konyhai munkák, világítás, fonalkészítés, gyümölcsbor, pálinka- és olajkészítés, méhészet, famegmunkálás csoportosításában mutatja be. Ezzel a részletezéssel Dél-Burgenland, tájegységileg Felső-Őrség — tágabb értelemben a történelmi Nyugat-Magyarország és annak határvidéke anyagi kultúráját mindennél részletesebben mutatja be.

Bár a magyarországi kutatók behatóan vizsgálták az Őrség kultúráját, így Barabás J., Bíró F., Csiszár K., Dömötör S., Kardos L., Imre S., Pável Á., Szentmi-

HÁLYI I., TÓTH J., VÉGH J., valamint az ausztriai kutatók is, elsősorban L. SCHMIDT, GAÁL K. és a felsőőri, alsóőri monográfiák szerzői (*Die Obere Wart*. Oberwart, 1977. Red: Ladislaus TRIEBER; Karl SEPER: *Unterwarter Heimatbuch*. Unterwart, 1976.), SIMON könyve éppen a rajzos szemléltetéssel értékes kiegészítést ad hozzájuk.

SIMON leletmentésnek is beillő munkásságát jelzi, hogy például az 1781-ben épített boronafalú torkos szentmihályi (St. Michael) pajtát még terepen, az 1973-as tarcsafürdői (Bad Tatzmannsdorf) szabadtéri múzeumba történő áttelepítése előtt sikerült megörökítenie. (Ez a pajta 1983-ban leégett, így egyedüli pontos emléke itt a könyvben maradt fenn.) Ebben a kötetében is sok más XVIII. század végi épületet örökített meg, így az 1796-ban épült Buchschachen-i 126-os számú házat, a felsőőri régi, 1784-ben épült református parókia épületét, a jobbágyi (Jabing,) 1798-as és a Tschantschendorf-Bergen-i 1769-es boronafalú, zsúptetős, szoba-konyha-kamrás és faszínes házat. A felmért épületek között találunk parasztházakat, kisnemesi házakat, haranglábat, élelmiszertartó ún. *Kitting*et, református parókiát, istállóépületeket, pajtákat, borospincéket, kamrákat. A Felső-Őrségben is az egykori füstösház helyett a pitarból kialakuló szoba révén a XIX. sz. elejére általánossá vált a szoba-konyhás-kamrás ház .A telken levő építmények tömörítettek voltak az ún. kerített vagy hajlított ház formájában, ami közvetlenül az I. világháború előtt kezdett felbomlani a kedvező értékesítési viszonyok hatására, amikor is a lakástól külön helyet kapott az istálló, és a többi melléképület (BÍRÓ Friderika: *Az Őrség ház- és lakáskultúrája a 18. század végétől napjainkig*. Szombathely, 1972. 18, 30, 44.).

A könyv az egykori szobák és helyiségek berendezési tárgyait is visszaadja, részletezi a füstös konyhák eredeti berendezését, a nyári-téli kemencékot és ezek kiszorulását, felváltását a „vassparheltekkel", hasonlóan a belső világítástechnika változásait is.

Az Őrségben négy pajtatípus ismert, a lakóépülettől távolabb álló kamaraspajták, a fiaspajták egy-két pajtafiával, az istállóspajták és a torkospajták. Nagyon szép fonott, talpas pajtákat mutat be Nyugat-Magyarországról, Cákról, Perenyéről és Hidashollósról (ez egyben torkos pajta, Németh György építette 1811-ben). Ez utóbbi jelentőségét növeli, hogy a szakirodalom őrségi torkospajtáról nem tudott (vö. BÍRÓ Friderika 1972. 67.).

Ennek az előalpesi vidéknek jellegzetes termény- és élelmiszertároló faépítménye a *kástú* volt. Mint a kutatás bizonyította, az őrségi *kástu* azonos a szlovéniai *kásto*, a steier *Kasten*, *Feldkasten* vagy a burgenlandi osztrák *Kitting*gel (vö. SCHMIDT L.: *Kittinge*. Burgenländische Heimatblätter 12. 99., BÍRÓ Friderika 1972. 71.; SZENTMIHÁLYI I.: *Egy göcseji kástú. Adatok a göcseji és őrségi kástúkról*. Savaria 1971—72. 265.). 1758-ból Kelet-Steierországból, Obersafenből, 1761-ből Alsólövőről (Unterschützen) közöl kástút. Ezekben az építményekben állt a jellegzetes négy fülű egyfenekű gabonatartó hordó, az *östöbi*, a *Stiwi*, *Stübich*. Az eredetileg gabona- és lisztszállító eszköz a zsák elterjedésével szorult ki és került fel a padlásokra. A gabona mérésére a mérőket, a *Metzen*-eket használták. A könyv különböző hitelesítésűeket közöl, melyek között egy felsőőri (Oberwart) is van, 1872-ből, a csapófák képe azonban hiányzik.

A talajművelés legfontosabb eszköze az eke, amit több példány is képvisel a könyvben. A vidékre jellemző bakhátas szántás, jellegzetes régi ún. nyugat-magyarországi eketípusa azonban hiányzik — valószínű a szerző magángyűjteményéből is. Stubenből szimmetrikus ekevasú túróekét, fordítható fakormány-deszkát, díszes késes csoroszlyát, különböző töltögetőeket, valamint Dél-Burgenlandban kevésbé, azonban Felsőőrtől (Oberwart) északra a hegyvidéken használt váltva forgató ekét mutat be. Saját gyűjtéseim is azt mutatják, hogy a dunántúli Kál-völgyi cseregyerekek Borostyánkőn (Bernstein) láttak először szokatlannak tűnő váltva forgató ekéket életükben. Burgenlandban a taligás vaseke az 1930-as években váltotta fel a faekét. Az eke szállítására az ún. ekelovat használták, ami a szakirodalom tanulsága szerint ezen a vidéken kis kerékkel rendelkezett (vö. BALASSA I.: Az eke és a szántás története Magyarországon. Budapest, 1973. 456—457.). SIMON könyve tanulságai szerint az ekeló a felsőőri kerületben alig ismert, ellentétben a délibb németújvári, gyanafalvi területekkel, ahol kerék nélkülieket tüntet fel.

A nyugat-magyarországi elhúzódó sarló-kaszaváltás révén aratósarlókat mutat be. Kohfidisch-en például az első világháború után a kisparasztok még sarlóval arattak. Ezek nagyobbak voltak, mint a fűsarlók. A szemnyerés eszköze a cséphadaró volt. A paraszti üzemek gépeiket a környező városokból, de elsősorban Steierországból vették, pl. Hartbergből járgányt, járgányos cséplőgépet pedig Pinkafő-(Pinkafeld)ről. Szelelőrostát Felsőőrön (Oberwart) az első világháború előtt Kneisz József rostakészítőtől vásároltak, ugyanakkor szecskavágót Prágából.

Burgenland, az egykori Nyugat-Magyarország lakossága, a terület kedvezőtlen természeti adottságai és a konjunkturális lehetőségek révén nagymértékű fuvarozással foglalkozott, ami 1921-ig virágzott, az új államhatárok meghúzásáig. Különböző kocsi-

típusok alakultak ki. A nyugat-dunántúli kocsikhoz hasonlóan fonott kocsikasban szállítottak apróbb terményt. A távolsági, nehéz teher (bor, gabona Magyarországról és vasáru, só, gyümölcs, faáru Steierország felől Dunántúlra) fuvarozása különleges lószerszámozást igényelt, a *kumet*et.

Ezen a vidéken jelentős fazekasközpontok voltak. Felsőőrség egykori híres aratókorsó készítői Jobbágyiban (Jabing) dolgoztak. *Plutzer*eket készítettek. A *Plutzert* töknek és kőedénynek értelmezi az *Österreichisches Wörterbuch*. Wien, 1951. 150., kobaknak KELEMEN Béla: *Handwörterbuch der ungarischen und deutschen Sprache mit besonderer Rücksicht auf die Phraseologie*. 1868. Az osztrák néprajzban a Plutzer a keskeny szájú, kis fülű, mázatlan, hasas korsót jelenti *(Taschenwörterbuch der Volkskunde Österreichs*. I. 110.). Sárgásszürke, homokkövecses agyagkorsó a jellegzetes jobbágyi Plutzer. Gyűjtéseim szerint a felsőőrségi falvakban élénken él még az emléke az egyszerű kivitelű, de a bennelevő italt kellemes hűsen tartó korsónak. A XIX. sz. végén még kocsiszámra vitték ezeket a korsókat Dunántúl belső területeire hetivásárokkor. Ma már Jobbágyiban (Jabing) nem él fazekas, de a környező erdőben az agyagkitermelő gödrök még emlékeztetnek az egykor virágzó és híres aratókorsó készítő központra.

A könyv szép, gondos kivitelezésű. Gazdag megbízható anyaga — a ma már többségében pótolhatatlan tárgyakról készült rajzok — a magyarországi, ausztriai és a jugoszláviai néprajztudomány számára rendkívül értékessé teszik.

Gegenwärtige Probleme der Hausforschung in Österreich. Referate der Österreichischen Volkskundetagung 1980 in Feldkirch (Vorarlberg). Hrsg. von Klaus BEITL und Karl ILG. Selbstverlag des Vereins für Volkskunde. Wien, 1982. 230 l.

Füzes Endre

Rohamosan változó világunkban az etnográfusnak nap mint nap az egykori falusi társadalom mind erőteljesebb átrétegződésével és az életformák gyors változásával kell szembenéznie. És miközben e változásokat és mozgatórúgóit regisztrálja, egyre gyakrabban merül fel benne a kérdés: vajon az etnikai és nemzeti identitást megalapozó, az egykori életformát behatároló hagyomány hogyan lenne bekapcsolható az életformaváltás folyamatába ? Más szavakkal kifejezve: az egykori falusi, közösségi kultúra elemei miként színezhetnék az egyre uniformizálódó életformákat és annak mindinkább sivárrá váló anyagi kereteit ?

Ilyen gondolatok foglalkoztatták osztrák kollégáinkat, amikor a *Verein für Volkskunde* és az *Österreichisches Fachverband für Volkskunde* (a néprajzoktatók szervezete) közös szervezésében 1980-ban tanácskozásra ültek össze a vorarlbergi Feldkirchben. A tanácskozás kizárólagos témájául az osztrák népi építészeti kutatások jelenlegi problémáinak megvitatását tűzték ki, melynek interdiszciplináris megközelítését az is hangsúlyozta, hogy a tanácskozásra tervező építészeket és az építési hatóságok szakembereit is meghívták. A fenti címmel megjelent kötet a konferencia előadásait, hozzászólásait, valamint a közös egyetértéssel megfogalmazott határozatot tartalmazza.

A témaválasztás — amint ez több előadásból is kiderül — egyáltalán nem volt véletlen. Az osztrák kollégáknak is tapasztalniok kellett a régi falusi életformát talán legkifejezőbben reprezentáló hagyományos népi építészet, a történetileg kialakult településszerkezet és utcakép gyors eltűnését az utóbbi évtizedekben, és tapasztalniok kellett azt is, hogy a helyére épült, modern életvitelt kifejezni akaró építészet, nélkülözve táji karakterét, miként sivárítja el a környezetet. A tanácskozás voltaképpen azt kívánta megvizsgálni. hogy az etnográfusok és az építészek, nem utolsósorban a hatóságok együttműködése milyen lehetőségeket kínál a helyzet megváltoztatására.

Az előadók tartományonként vizsgálták a népi építészeti kutatások helyzetét, nem egy esetben kutatástörténeti visszapillantással, gyakran történeti problémákat is érintve, főleg azonban a jelen problémáira koncentrálva. A témaindító előadást Karl ILG tartotta, és ugyancsak ő számolt be a vorarlbergi és a tiroli népi építészeti vizsgálatok helyzetéről és feladatairól. A továbbiakban Kurt CONRAD Salzburg, Oskar MOSER Karintia és Stájerország, Gunter DIMT Alsó- és Felső-Ausztria, Erich KAESSMAYER Bécs, Franz GRIESHOFER pedig Burgenland népi építészeti hagyományai feltárásának és hasznosításának problémáit taglalta. A szomszédos alpesi területek képviseletében Torsten GEBHARD a bajorországi, David MEILI pedig a svájci helyzetet ismertette. A kötetet az etnográfus és az építész hozzászólások zárják.

E rövid recenzió keretében nincs módunk az előadásokat egyenként ismertetni. Helyette megkíséreljük összefoglalni azokat a főbb megállapításokat, feladatmegjelöléseket, melyeket az előadók többsége hangsúlyozott:

1. A gazdag kutatástörténeti előzmények ellenére a népi építészet kutatása, a lakóházak történeti és táji változatainak feltárása további erőfeszítéseket igényel mindegyik tartományban. Első lépésként fel kell mérni, nyilvántartásba kell venni a hagyományos építészet teljes meglevő állományát. A vizsgálatba be kell vonni a munkásházakat, bányászházakat stb. is. *2.* A feltárt anyag elemzése során összehasonlító vizsgálatokat kell folytatni az építési anyagok és szerkezetek, az épületek múltja irányába, figyelembe véve egy-egy közösség teljes épületállományát. A korábbi kutatásokat újra kell értékelni. Nem szabad figyelmen kívül hagyni a falusi épületek másodlagos változásának közelmúltban lezajlott folyamatát sem. *3.* Az építészeti vizsgálatokkal együtt tanulmányozni kell az építészetet befolyásoló életforma változásokat, valamint ezzel összefüggésben a lakáskultúra változásait is. *4.* Ezeknek a feladatoknak az elvégzése megköveteli az etnográfusok és az építészek szoros együttműködését. *5.* Erőfeszítéseket kell tenni annak érdekében, hogy az építészeti hagyományok — az építész tervezők, az építési- és műemlékvédelmi hatóságok közreműködésével — minél intenzívebben, a tájra jellemző formák szerkezetek és díszítések figyelembevételével épüljenek be a jelen építészetébe.

A kötet közli azt a határozatot, melyet a javaslattevő Klaus Beitl és Oskar Moser írt alá, és amelyet a tanácskozás teljes egyetértéssel fogadott el. A határozat — utalva az előadásokra és a hozzászólásokra — hangsúlyozza, hogy a jelenben tapasztalható, mélyreható kulturális változások idején, a mindenkit érintő jelenlegi és jövőbeni környezetproblémák miatt fokozódott a népi építészet és lakás kutatásának a fontossága. A legsürgősebben elvégzendő feladatként a határozat sürgeti: az etnográfus, az építész szakemberek, és minden érdeklődő együttműködését minden tartományban; az építészeti kutatások fölemelését a környező országok hasonló vizsgálatai szintjére; a meglevő épületállomány kutatásának koordinálását a teljes dokumentálás érdekében; együttműködést a nemzetközi szervezetekkel és kutatócsoportokkal; alapvető építészeti gyűjtemény létrehozását, anyagának feldolgozását és értékelését. Mindezt annak érdekében, hogy a történeti értékek megvédéséhez, a hagyományos települések megtartásához, másfelől az újonnan építendő lakóházakhoz az etnográfia elegendő és megfelelő javaslatokat nyújthasson. Az e feladatokkal kapcsolatos tervek kidolgozását a tanácskozás az Österreichisches Fachverband für Volkskunde elnökségére bízta.

Fenton, Alexander—Walker, Bruce: The Rural Architecture of Scotland. John Donald Publishers LTD. Edinburgh, 1981. 242 l., 195 kép.

Paládi-Kovács Attila

Egy etnológus és egy építész fogott össze, hogy a Skócia falusi építészetét bemutató kézikönyvet megírja. Alexander Fenton, a National Museum of Antiquities of Scotland igazgatója nálunk elsősorban az agráretnográfia művelőjeként, kiváló monográfiák szerzőjeként ismeretes (vö. Ethnographia 1981. 608—609.) és mostani kötetük bibliográfiájában némi meglepetéssel olvassuk a népi építészet tárgykörében publikált műveinek tetemes jegyzékét. Bruce Walker az építészettörténet tanára Dundee egyetemén, de számunkra fontosabb a népi építkezésre irányuló tevékenysége. Vizsgálta Északkelet-Skócia népi épületeit, az építő technikák regionális változatait, a mezőgazdasági gépeknek, a technikának a gazdasági épületekre gyakorolt hatását. A tanítványai által végzett felmérések, az irányításával írott disszertációk is a skót népi építészet kézikönyvének fontos előmunkálatai (42. l.).

A könyv tíz nagyobb fejezetre tagolódik. Ezeket a leíró, anyagbemutató fejezeteket rövid, de tartalmas bevezető és összefoglaló egészíti ki, a kötet végén a jegyzetek és az irodalom, illetve az összevont név- és tárgymutató könnyíti a tájékozódást. A szerzők már a bevezetőben figyelmeztetnek arra, hogy a könyvük tárgyát képező építészeti objektumokat egyedileg is történeti változásukban, az új igényekhez igazodó alakulásukban és reginális sokféleségükben vizsgálják. A fennálló skót rurális épületek többsége 1850 után épült, kisebb része az e dátumot megelőző száz évben, s csak néhányuk épült 1750 előtt. A legrégebbi házak szinte kivétel nélkül a földbirtokosok lakóhelyei. Bérlőfarmerek, szolgák részére emelt házak, csak az 1750 utáni időkből maradtak fenn. Az 1976-ban összeírt 32 ezernyi farm a gazdasági üzemek nyolc típusába sorolható, s ezek a típusok az ország öt régiójában sajátos elterjedtséget mutatnak: a Felföldön a hegyi

juhtartás, délnyugaton és keleten a kertművelés, északkeleten a gabonatermesztés, délnyugaton a szarvasmarhatartás és a tejgazdaság vált meghatározóvá. Végül is a népi építkezés regionális változatai szoros összefüggést mutatnak a területre jellemző üzemtípusokkal.

Hosszasan, négy fejezeten át mutatják be a szerzők az objektumok védelmét, műemléki megóvását, a kutatást, dokumentálást végző szervezeteket, az archívumokat és a nyomtatott forrásokat, a megvalósult terepkutatásokat és az alkalmazott vizsgálati módszereket. Skócia ősi és történeti műemlékeinek védelmét számos törvény szabályozza, és a végrehajtáson őrködő állami bizottság mellett olyan kutatóhelyek kapcsolódtak be a népi építkezés területi típusainak, történeti hátterének feltárásába, mint a Skót Nemzeti Múzeum „Scottish Country Life Archive" néven felállított részlege és az Edinburgh-i egyetemen a „School of Scottish Studies" archívum, amelyek az épületek, dokumentumok központi katalógusát is kiépítették.

A következő fejezetek a tetőváz formáit és a tetőfedő anyagokat, a faltípusokat és a falazó anyagok csoportjait tekintik át. Tanulságos a skóciai fahiány következményeiről, a földesurak és a kisbérlők épületeit eltérő módon érintő hatásáról írott részlet, de nem derül ki, honnan importálták az épületfát a XVII—XVIII. században. A magas költségek miatt Skóciában szinte napjainkig tömegesen maradtak fenn kevés fát felhasználó épületek, sőt olyan kőből, tőzegből emelt kunyhók is, amelyekbe fát egyáltalán nem építettek be. Palakővel, kőlapokkal fedett kunyhók főként a mezőn állnak, csoportjaik néhol egy-egy szabadtéri múzeumra emlékeztetnek.

A kisbérlők házain, gazdasági épületein hagyományos tetőfedő anyag a fű, a gyékény, a káka és a nád, a hangafű és a szalma. Ezeket az anyagokat speciális eljárással tették „vízállóvá", beázás mentessé. A tőzegbányákban termelt „kék agyagot" marhatrágyával elegyítették és a híg szappanra emlékeztető anyagot a 30—46 cm hosszú kövecskékre kenték. Ezt az anyagot az eső sem mosta le a tetőről, hanem „bemosta" a szálas növényi anyag közé. (Egy-egy 5 méter hosszú tetőre 576 hangafű kévét és két taliga agyagot használtak fel.) A tőzegfallal emelt épületek első említése 1629-ből ismeretes, s az irodalom szerint az 1700-as évek végéig a skót Felföld középső részén élő szegényebb bérlők tulajdonában álltak. Valójában, mint a szerzők kutatásaiból kitűnik, szélesebb volt a tőzegház elterjedtsége. Az 1890—1900-as években fennálló tőzegházak 1,5—1,8 m magas falakkal épültek, rendszerint kőalappal és a trágyadombbal érintkező fallal (75. l.). Agyaggal, sárral tapasztott fonott falak csűrökön, színeken tanulmányozhatók.

Nagy terjedelmű fejezet mutatja be a farmok épületeinek elhelyezését, udvarát, a házak alaprajzi fejlődését, berendezésének történeti alakulását, de ugyanez a fejezet csak szűkszavúan tudósít a bútorzatról. A társadalmi tagolódás továbbra is igen élesen mutatkozik az építő kultúrában. Az 1790-es években már két-három szintes farmházak épültek a földbirtokosok részére, négy—nyolc szobával, de még füstös konyhával. Viszont a múlt század közepéig léteztek olyan hosszú házak, amelyekbe az emberek és a háziállatok ugyanazon az ajtón jártak be, s a bérlők házaiban a XIX. század végéig megmaradt a nyílt tűzhely kémény nélkül. A táji fejlődésmenetek, a fáziseltérések feltárása ebben a fejezetben a legalaposabb, s az egész kötet legnagyobb teljesítménye (102—142. l.). Összegzően megállapítják, hogy a XIX. század végi Skóciában a bérlőház *(cottage)* átlagosan 8.5—9.1 m hosszú, 2.4—3 m széles. Szélső falainak magassága mindössze 1,2—1.8 m volt. Padlója föld, s valódi kémény ezeken a házakon még igen ritka. A lakószoba a család és a szolgák hálóhelye is egyben (falbanyíló alkóvokkal), a tiszta szoba *(best room)* a látogatóknak volt fenntartva. A farmmunkások lakáskörülményeit bemutató fejezetet a víz- és szélmalmok, a műhelyek, a gőzgépek, cséplőgépek stb. elhelyezésére szolgáló épületek leírása követi. Legvégül található egy kutatási minta, a Grampian körzetben 1976—1977-ben végzett felmérések anyaga. Ebben a fejezetben a modern, iparosodott farmgazdaság épületei is helyet kapnak.

A skót rurális építkezés sok-sok archaikus elemet felmutató 2—300 éves története bontakozik ki a kötet lapjain. Ez a könyv lesz a külföldi kutatók számára a skót építési tradíciók forrásműve, s mint ilyen, komoly nyeresége az európai építő kultúrák tudományos megismerésének.

Tuomi-Nikula, Outi: Keskipohjalaisen kalastajan vuosi. Keski-Pohjanmaan suomenkielisen rannikon ammattimaisen kalastuksen ja hylkeenpyynnin muuttuminen 1800- ja 1900-luvulla. Kansatieteellinen arkisto 32. Suomen muinaismuistoyhdistys. Helsinki, 1982. 392 l., 36 ábra, 15 térkép, 52 fénykép, 8 táblázat.

Kósa László

A közös tudománytörténeti előzményekre gondolva magyar kutató mindig érdeklődéssel veszi kézbe a halászattal foglalkozó finn munkákat. A nagy múltú, 1934 óta folyamatosan megjelenő néprajzi könyvsorozat legújabb kötete azonban nem finnugrisztikai tárgyú munka. A Botteni-öböl finnországi partvidékének, közelebbről Pohjanmaa (Bottnia, Österbotten) középső részének finn nyelvű lakossága által a XIX—XX. században űzött iparszerű halászatról és fókavadászatról szól. A teljesen újkori problematikájú tanulmány bepillantást enged a mai finn kutatások módszereibe, annál is inkább, mert a gondosan megszerkesztett és a jelenlegi kutatási normákat teljesítő szöveg alapján habilitálta a fiatal szerzőt 1982-ben a turkui finn egyetem.

A tradicionálisan jelentős halászatnak azt a változását mutatja be a vizsgálat, amelynek során a *paraszthalász*, aki földműveléssel és más kiegészítő kenyérkeresettel is foglalkozott, *hivatásos halász* lesz, aki elsősorban mesterségéből él. A XIX. század elején még önellátó gazdálkodást folytató partvidéki emberek a század második felében a piaci gazdálkodás egyre erősödő hatása alatt iparszerűen űzött halászatra térnek át. A kedvező ökológiai feltételek, az iparosodás, a halászati törvények és más adminisztratív intézkedések különbözőképpen befolyásolták helyzetük alakulását. A szerző foglalkozik a halászok társadalmával, életmódjuk legfontosabb vonásaival, a kötet jelentékeny része, terjedelmileg legkidolgozottabb fejezete azonban állatfajtákhoz kapcsolódva közli a vizsgálat eredményeit. A lazac (Salmo saler), a hering (Clupea harengus), a nagy maréna (Coregonus lavaretus balticus), a folyami ingola (Lampreta fluviatilis) nagyarányú halászata és két fókafaja (kúpos fóka — Pusa hispida botnica; gyűrűs fóka — Halichoerus grypus) az utóbbi időben már inkább kiegészítő foglalkozásként űzött vadászata foglalkoztatja legtöbbet a szerzőt. A halászati és vadászati módokat, eszközöket, a gazdasági kihatásokat, a tárolás, konzerválás előkészítés és más néprajzilag értékelhető tényeket az egyes állatfajtáknál tárgyalja részletesen. Igen nagy a száma a felhasznált statisztikai adatsoroknak. A kutatás terepéül szolgáló partvidék és szigetvilág a szerző összegzése szerint innovációs terület, egyébként természetszerűleg szervesen beletartozik a térség halászati kultúrájába. Mivel a vizsgálat nem csupán a történeti, hanem jelentékeny mértékben jelenkutatás is, a könyv a halászok életmódjának legfrissebb változásait is bemutatja. A finnül nem tudó érdeklődő a bő német nyelvű összefoglaló alapján tájékozódhat a könyv tartalmáról.

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója
Műszaki szerkesztő: Sándor István
A kézirat a nyomdába érkezett: 1983. VI. 15. — Terjedelem: 11.55 (A/5) ív
84.12196 Akadémiai Kiadó és Nyomda. Budapest — Felelős vezető: Hazai György

ETHNOGRAPHIA

Vol. XCIV 1983 Nr. 4

Ismertetések — Book Reviews

Tudománytörténet — History of science

Kríza Ildikó (szerk.): Kriza János és a kortársi eszmeáramlatok *(Fried István);* — Brüder Grimm Gedenken 1981. *(Voigt Vilmos);* — Evans-Pritchard, Edward: A History of Anthropological Thought *(Sárkány Mihály);* — Müller, Klaus E.: Geschichte der antiken Ethnographie und ethnologischen Theorienbildung *(Bodrogi Tibor);* — Bitterli, Urs: „Vadak" és „civilizáltak" *(Bodrogi Tibor)*

Folklór és folklorisztika — Folklore and folkrolistics

Ortutay Gyula: A nép művészete *(Kríza Ildikó);* — Kríza Ildikó: A legenda-ballada *(Kiss Mária);* — Kolar, Walter W. and Ágnes H. Várdy (eds.): The Folk Arts of Hungary *(Kríza Ildikó);* — Soltész István: El kell menni katonának *(Kríza Ildikó);* — Lesčak, Milan—Oldřich Sirovatka: Folklór a folkloristika *(Voigt Vilmos);* — Lüthi, Max: The European Folktale Form and Nature *(Voigt Vilmos);* — Rausmaa, Pirkko-Liisa (ed.): Suomalaiset kansansadut. 2. Legenda- ja novellisadut *(Voigt Vilmos);* — Arajsz, K.: Latüsszkie narodnüe szkazki *(Voigt Vilmos);* — Neuland, Lena: Motif-index of Latvian Folktales and Legends *(Voigt Vilmos);* — A balkáni népek találós kérdéseinek korpusza *(Jung Károly);* — Schwarzbaum, Haim: Biblical and Extra-Biblical Legends in Islamic Folk-Literature *(Scheiber Sándor);* — A tadzsik állatmesék típusjegyzéke *(Voigt Vilmos);* — Két tadzsik népdal változatai *(Voigt Vilmos);* — Görög, Veronika—Suzanne Platiel—Diana Rey-Hulman — Christiane Seydou: Histoires d'enfants terribles *(Fejős Zoltán);* — Görög, Veronika: Littérature orale d'Afrique noire *(Voigt Vilmos);* — Görög-Karady, Veronika (ed.): Genres, forms, meanings *(Voigt Vilmos)*

Anyagi kultúra — Material culture

Domonkos Ottó: A magyar kékfestés *(Balassa Iván);* — Stopp, Klaus: Die Handwerkskundschaften mit Ortsansichten *(Nagybákay Péter);* — Szuhay Péter: A Szendrő környéki falvak paraszti gazdálkodása a kapitalizmus időszakában *(Szilágyi Miklós);* — Feyér Piroska: A szőlő- és bortermelés Magyarországon 1848-ig *(Égető Melinda);* — Dám László: Lakóházak a Nyírségben *(Füzes Endre);* — Tóth Ferenc: A makói ház *(Füzes Endre);* — Simon, Franz: Bäuerliche Bauten und Geräte, Südburgenland und Grenzgebiete *(Csoma Zsigmond);* — Gegenwärtige Probleme der Hausforschung in Österreich *(Füzes Endre);* — Fenton, Alexander—Bruce Walker: The Rural Architecture of Scotland *(Paládi-Kovács Attila);* — Tuomi-Nikula, Outi: Keskipohjalaisen kalastajan vousi *(Kósa László)*

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 100 Ft
1 szám ára: 25 Ft
Index szám: 25210

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat,
H-1389 Budapest, Pf. 149.

Ára: 25 Ft
Előfizetés egy évre: 100 Ft

INDEX: 25.210
ISSN 0014—1798

ETHNOGRAPHIA

Vol. XCIV **1983** **4**

CONTENTS

Zoltán Kodály's Memory

Vargyas, Lajos: Kodály als nationaler Genius 521
Rajeczky, Benjamin: Zoltán Kodály und die Ungarische Ethnographische Gesellschaft 530
Sz. Farkas, Márta: Kodály: Voyage en Hongrie 534

Szalay, Olga—Katalin Paksa—János Bereczky—Mária Domokos—Imre Olsvai: Kodály und die Volksmusik im Spiegel der erschlossenen Quellen des Komponisten 548

Szalay, Olga: Kodály als Volksliedsammler 549
Paksa, Katalin: Lieder der Kinderspiele und der Festbräuche in Kodálys Chorwerken 554
Bereczky, János: Die Authentizität von Kodálys Volksliedbearbeitungen 558
Domokos, Mária: »Volkskunde und Musikgeschichte« 563
Olsvai, Imre: Zoltán Kodály und die Musik anderer Völker 566

Communications

Takács, Lajos: Schollenübergabe als Zeichen der Inbesitznahme. Zur Geschichte einer europäischen Rechtsgewohnheit 573
Szabó T., Attila: Der Hexenglaube Ende des 18. Jahrhunderts in Dés 578
Markmiller, Fritz: Ein im Jahre 1686 während der Belagerung von Buda gefundenes Marienbild in Niederbayern 580
Gábry, György: Hungarian *hegedű* 'fiddle' 588
Pávai, István: Varianten zu den Liedern von Pál Farkas 594
Tófalvi, Zoltán: Kurze Geschichte der Töpferei in Korond 599

Personalia

Molnár, Balázs: Sándor Szűcs 1903—1982 615
Rajeczky, Benjamin: Forrai Magdolna Gregoria 1918—1983 617

Book Reviews

(for a full list see p. 3 of the cover) 620